శ్రీ

శృంగారనైషధము

శ్రీనాథమహాకవిప్రణీతము.

బ్రహ్మశ్రీ కే. వేంకటశాస్త్రి

విరచిత

[illegible]వ్యాఖ్యాసహితము.

శ్రీమద్దేవరాజసుధీ

పరిశోధితము.

మద్రాసు

ఆనందముద్రాలయముద్రితము.

ఆర్. వెంకటేశ్వర్ అండ్ కంపెనీ

వారిచే ప్రకటితము.

1914.

డును. ఇట్లుండ వారియథార్థచరిత్ర మెట్లు తెలియును? అయినను నవి శ్రావ్యంబులయి, యానందజనకములయియుండును గాన వానినైనఁ జదివి యానందించుట మంచిదను తలంపుతోఁ గొన్నింటి నిందుదాహరించెదను.

శ్రీహర్షుఁడు.

ఇతఁడు మామల్లదేవి శ్రీహీరుల కుమారుఁడు. చింతామణి మంత్రోపాసకుఁడు. ఇతఁడు సమస్తశాస్త్రంబులను బాండితి గలవాఁడన్నట్లు నైషధంబున నానాభాగముల వర్ణితములగు వర్ణనములం బట్టియే స్పష్టమగుచున్నది. ఇతని నైషధమును జదివినవారు కల్పనాచతురులగు మహాకవులలో నితఁడొక్కఁడని చెప్పక పోరు. ఇతని కవితాధార యనర్గళమై, గంగాప్రవాహమువలె [illegible]మై, సుకోమలపదబంధంబున శ్రవణపేయమయి యున్నదనుట యతిశయోక్తి కాదు. మహా మూలకావ్యములలోఁ గాక సుప్రసిద్ధపదములలోనే పండితమనోహారంబగు శ్లోకరత్నము చెప్ప నేర్చితని కెంతేనియుఁ గలదని నిశ్చయింపవచ్చు. ఇమ్మహాకవి స్థైర్యవిచారప్రకరణము, శ్రీవిజయప్రశస్తి, ఛందఃప్రశస్తి, గౌడోర్వీశకులప్రశస్తి, ఖండనఖండఖాద్యము, అర్ణవవర్ణనము, శివశక్తిసిద్ధి, నవసాహసాంకచరితము, నను మహాకావ్యముల రచించినట్లు లితఁడొనర్చిన నైషధమహాకావ్యమున సర్గాంతములందుఁ జేర్చిన పద్యములచేతఁ దెల్లమగుచున్నది. ఇతఁ డేకాలమున నున్నవాఁడో [illegible] ములో స్పష్టముగాఁ జెప్పకపోయినను జరిత్రకారుల కొక [illegible] ధారమును మాత్రము కల్పించెను. నైషధములో నిఁ [illegible] రెండవసర్గమున కంతమున,

శ్లో॥ శ్రీహర్షంకవిరాజరాజి మకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహారస్సుషువే జితేంద్రియ చయం మామల్లదేవీచయం
తాంబూలద్వయ మాసనంచలభతే యః కాన్యకుబ్జేశ్వరా
ద్యస్సాక్షాత్కురుతేసమాధిషుపరంబ్రహ్మప్రమోదార్ణవం॥

అని యతఁడు కాన్యకుబ్జాధీశ్వరునివలన బహుమానము నందుచున్నట్లు తెలుపుటచే నితఁ డారాజులయాస్థానము ననుండెనని చెప్పవచ్చును. అయిన నా కాన్యకుబ్జేశ్వరు నామ మేదియో యతఁ డేశతాబ్దముననుండెనో తెలిసికొనకుండ శ్రీహర్షుని కాలము నిర్ణీతముకాదు. వానిఁ దెలిసికొననేవియు విశేషాధారములు లేవు గాని యిప్పటికి సుమారాఱు శతాబ్దములక్రిందట,అనఁగాఁ క్రీస్తుశకము 1348 వ సంవత్సరముల ప్రాంతమున నున్న రాజశేఖరసూ
తనప్రబంధకోశమున శ్రీహర్షుఁడు కాన్యకుబ్జ (కనౌజి) పతి యగు జయచంద్రుని యాస్థానమున నుండె నని వ్రాసెను. రాజశేఖరసూరి కించుమించుగా 150 వత్సరముల క్రిందటనే శ్రీహర్షుఁ డుండియుండును. గాన యతఁడు వ్రాసినది నిక్కమనియే తలంపవచ్చు. హిందూదేశముపై ననేకపర్యాయములు దాడి వెడలివచ్చిన మహామద్ఘోరీకి, కాన్యకుబ్జము నేలు జయచంద్రుఁడు సమకాలికుఁడగుటచేతను, ఘోరీ క్రీస్తు. శ. 11 వ శతాబ్దాంతమున నున్నవాఁడగుటచేతను,శ్రీహర్షకవియు నాకాలముననే అనఁగాఁ
1 వశతాబ్దాంతముననే యున్నాఁడని నిశ్చయింపవచ్చు.
రములవలనఁ దేలినచరిత్రాంశమిది. ఇతని పాండిత్యమును
ర్చి యనేకు లనేక ప్రకారములఁ గథలను జెప్పికొను
న్నారు. అవి విశ్వసనీయము లయినను గాకపోయినను

శ్రవణరంజకములై యుండును. కాన వానిలో నొకదాని నీ క్రింద నుదాహరించెదను.

శ్రీహర్షుని తండ్రి శ్రీహరుఁడు సకలశాస్త్రపారంగతుఁడు. తల్లి యగు మామల్లదేవియు మహావిద్వాంసురాలు. ఆ శ్రీహరుఁడు పెక్కుదేశములు దిరిగి తత్తద్దేశాధిపతుల యాస్థానంబుల కేగి తనవిద్యాపాటవంబున నచ్చటిపండితుల జయించి జయపత్రములఁ గొని వచ్చుచుండెను. అతఁడు పరాజయ మన్న నెట్టిదో యెఱుఁగఁడు. కాని యొకప్పుడతఁడు కాన్యకుబ్జనగరమున కేగి వాదము సల్పుచు నొకపండితున కోడిపోయెను. ఇట్లతఁడు నిర్జితుఁడై యా పరాభవమును సహింపఁజాలక యింటికి మరలివచ్చి నిరంతరచింతామగ్నుండై దినదినము కృశించిపోయి మంచము పట్టి యవసానసమయమున మహావిద్వాంసురాలగు భార్యను, బాలుఁడగున తన పుత్త్రునిఁ జేరఁబిలిచి భార్యం జూచి "నే నీ లోకమును విడుచుచున్నాను. నీ వీ కుమారునిఁ బండితునిగాఁ జేసి నాశత్రువు నొద్దకుఁ బంపి యతని నోడించునట్లు చేయుము. నాతపంబుచే ఫలోన్ముఖమగు చింతామణిమంత్రమును నీకిప్పు డుపదేశించెద. బాలుఁ డుపనీతుఁ డగునతోడనే వాని కుపదేశింపుము. దాని వలననతఁడు స్వల్పకాలములోనే సమస్తశాస్త్రపండితుఁ డగు" నని చెప్పి యామంత్రవిధానమును దెలిపి కాలధర్మము నొందె. అనంతరము మామల్లదేవి భర్త్రాజ్ఞను శిరసావహించి బాలునికి విద్య గఱపుచుఁ గొంతకాలమున కుపనయనము చేసి యమ్మంత్రరాజము నుపదేశించె. బాలుఁడు శ్రద్ధాళువయి జపించెను. కాని శవముపై గూర్చుండి జపించినంగాని దేవత ప్రత్యక్షము కాదఁట. అతనికి శవము లభింపలేదు. అంతఁదల్లి కుమారుంజూచి

"పుత్త్రా! నేఁ బ్రాణముల విడచెదను. నాపైఁ గూర్చుండి జపింపుము. భయపడకుము. తప్పక ఫలసిద్ధినొందుదువు. మీ జనకుని కోర్కె తీర్చుట మన యిరువురకును బ్రథమకర్తవ్య" మని చెప్ప నతఁ డందుల కంగీకరించెను. అతఁ డేడుదినంబు లాశవముపైఁ గూర్చుండి జపింప దేవి ప్రత్యక్షమయి వలయు వరంబులు వేఁడు మన బుద్ధిమంతుఁ డయినయాబాలుఁడు తన తల్లిని బ్రదికింపవలెననియు, నపారప్రజ్ఞయు, నసాధారణ కవితాధోరణియు, సకల శాస్త్రపరిపూర్ణపాండిత్యంబును, నొసంగవలెననియుఁ, గోర నామె యట్లనుగ్రహించి యంతర్ధానముచెందె. తోడనే తల్లి నిద్రనుండి మేల్కాన్నట్లు మేల్కని లేచి జరిగిన వృత్తాంతమును కుమారునివలన విని సంతసించి తనపిల్లనికిఁ గొందఱం దోడిచ్చి కాన్యకుబ్జమునకుఁ బంపెను. అప్పుడు శ్రీహర్షుఁడు రాజసభకుఁ బోయి తనయసాధారణపాండిత్యముచే నప్పండితుని గెలిచెను. ఆ రాజా బాలునిపాండిత్యమున కచ్చెరువంది తన యాస్థానమున నుంచుకొనియె. శ్రీహర్షుఁడు తల్లితో నచ్చటనే నివసించి యుండె. తల్లి ననుమతిఁబొంది పుణ్యదాయకంబగు నల చరిత్రమును గావ్యముగా రచించి తల్లికిఁ జూపెను. ఆమె చదివి 'కుమారా! ఇది యెవ్వరికి నర్థము కాదు. దీనిఁ జించివైచి సులభశైలిని వ్రాయు'మన వల్లెయని యతఁడు దానిఁ జించివైచి మగుడ రచించి తల్లికిఁ జూపెనఁట! తల్లి యదియు వెనుకటిదానివలె నున్నదని చెప్పి దానిం జీల్చివైచి కుమారుని ప్రజ్ఞావిశేషము తగ్గుటకు బుద్ధిమాంద్యకరము లగువస్తువులను బెట్టుచుండెను. ఒకనాఁడు శ్రీహర్షుఁడు మినుపరొట్టెను దినుచుండ నతని మేనమామ వచ్చి "కిమశ్నాసి" యనియడుగ "అశేష శేముషీమో

షహూష మశ్నామి మారిష" అని ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. తల్లి యీసమాధానము విని కుమారుని కవిత్వము కొంతవఱకు దారికి వచ్చినదని నిశ్చయించి గ్రంథమును రచింపు మనవుడు మొదటఁ గొన్నిగ్రంథముల రచించి పిమ్మట నిప్పుడు ప్రచారములో నున్న నైషధమును రచించెనఁట.

పైఁగథాంశమువలన నైషధకవిత్వ మతిప్రౌఢమై సామాన్యపండితులకు దురవగాహమైయున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. నైషధకవిత్వ ప్రౌఢిమంగాంచి యందుల కుపష్టంభకముగా బుద్ధిమంతులు దీని కల్పించిరేమో యని సందేహింపవలసియున్నది. ఏది యేమయినను నైషధకవిత్వ మతిప్రౌఢమై యసాధారణ కల్పనాశోభితమై సామాన్యపండితులకు దురవగాహమై యున్నదనుట నిక్కము.

ఈ ప్రౌఢకావ్యమును సంస్కృత కవిత్వమున శ్రీహర్ష కాళిదాసులవలె నాంధ్రకవిత్వమున సుప్రసిద్ధిఁగాంచిన శ్రీనాథుఁడు భాషాంతరీకరణముగావించె. ఇఁక సంస్కృత నైషధకర్త చరిత్రము నింతతోఁజాలించి యాంధ్రనైషధకర్తయగు శ్రీనాథునిఁ గూర్చి కొంచెము వ్రాసెదను.

శ్రీనాథుఁడు.

ఇమ్మహాకవి భీమాంబామారయామాత్యుల తనూజుఁడయినట్లును, భారద్వాజసగోత్రుఁడయినట్లును, నాపస్తంబసూత్రుఁడయినట్లును శృంగారనైషధమునఁ గలయీపద్యమువలనఁ దెల్లమగుచున్నది.

శా. భారద్వాజపవిత్రగోత్రుని శుభాపస్తంబసూత్రు వి
ద్యాశాలీనపథప్రుండు మారయకుఁబుణ్యాచార భీమాంబకున్

గారాపైన తనూజు న న్ననఘు శ్రీనాథాఖ్యునిం బిల్చి స
త్కారం బొప్పఁగ గారవించి పలికెఁ గంభీరవాక్ప్రౌఢిమన్

మఱియు నితఁడు పద్మపురాణసంగ్రహమును రచించిన కమలనాథామాత్యునికి మనుమఁడయినట్లు భీమఖండములోఁ బ్రథమాశ్వాసమున నున్న "కనకక్ష్మాధరధీరు" నను పద్యము వలనఁ దెల్లమగుచున్నది. ఇతఁడు పాకనాటి నియోగిబ్రాహ్మణుఁడు. అట్లయినట్లు కవియె భీమఖండమునఁ జెప్పియున్నాఁడు.

సీ. వినిపించినాఁడవు వేమ భూపాలున
కఖిల పురాణ విద్యాగమములు
కల్పించినాఁడవు గాఢపాకంబైన
హర్షనైషధకావ్య మాంధ్రభాష
భాషించినాఁడవు బహుదేశబుధులతో
విద్యాపరీక్షణవేళ లందు
వెదచల్లినాఁడవు విశదకీర్తిస్ఫూర్తి
కర్పూరములు దిశాంగణము లందుఁ
తే. పాకనాఁటింటివాఁడవు బాంధవుఁడవు
కమలనాభుని మనుమఁడ వమలమతివి
నాకుఁ గృపచేయు మొక ప్రబంధంబు నీవు
కలితగుణగణ్య! శ్రీనాథ కవివరేణ్య!

శ్రీనాథునిజన్మస్థల మేది?

ఇతనిజన్మస్థలము కొండవీ డని కొందఱును, కర్ణాటకమని కొందఱును వ్రాసిరికాని యోజింప నతని జన్మస్థలము కొండవీటి సీమయందియే చెప్పవొప్పును. బ్రాహ్మణులేకవిధమువా రయ్యు నాయాదేశములం దుండుటంబట్టి వెలనాటివారనియు

వేగినాటివారనియు శాఖాభేదమువచ్చినట్లు శ్రీనాథుని పూర్వులు పాకనాటియందు నివసించినవారగుటచేతనే వారు పాకనాటి నియోగులని యొకశాఖవారయిరి. శ్రీనాథుని పూర్వులందుండక కన్నడమందుండినచో వారి కానామము రా వీలులేదు గదా! పాకనాడనగాఁ గొండవీడు మొదలుకొని నెల్లూరు మండలములోని కందుకూరువఱకుఁ గలదేశము. కావున శ్రీనాథుని పూర్వులు పాకనాటియందే కాఁపురమున్నట్టును,నతని జన్మస్థలమదియే యయినట్టును నిశ్చయింపనగు కాని కొందఱుపండితులు శ్రీనాథుఁడు రచించిన భీమఖండములోని,

గీ. వ్రాఁతఁ బరికింప సంస్కృతభాషయందు
పలుకు నుడి కారమున నాంధ్రభాషయందు
నెవ్వ రేమన్న నందు నాకేమికొఱఁత
నా కవిత్వము నిజము కర్ణాటభాష.

అనుపద్యమున "నాకవిత్వమ్ము నిజము కర్ణాటభాష"యని యుండుటచేతను, శ్రీనాథ కృతమగు వీథి నాటకములోని;

శా. కుల్లాయుంచితిఁ గోకచుట్టితి మహాకూర్పాసముందొడ్గితి
న్వెల్లుల్లిం దిలపిష్టము న్మెసవితిన్ విశ్వస్త వడ్డింపఁగా
జల్లాయుంబలి ద్రావితిన్ రుచులు దోసంబంచుఁ బోనాడితిన్
దల్లీ! కన్నడరాజ్యలక్ష్మి! దయలేదా నేను శ్రీనాథుఁడన్.

అనుపద్యమున"తల్లీ! కన్నడ రాజ్యలక్ష్మి! యని సంబోధించి యుండుటచేతను, కాశీఖండములో "కర్ణాటకటకపద్మవనహేళి" అనఁగాఁ గర్ణాటదేశమందున్న పురముల నెడి పద్మవనమునకు సూర్యునివంటివాఁడు" అని తనకు విశేషణమును జేర్చుకొనుట చేతను, నతని కవిత్వమునఁ గన్నడ పదములుండుట చేతను

శ్రీనాథునిజన్మస్థలము కర్ణాటకమని నిశ్చయించి, కావుననే మాతృభాషయందలి యభిమానముచే "నాకవిత్వము కర్ణాట భాష" యనుటయు, దన మాతృదేశమందలి యభిమానముచే "తల్లీ! కన్నడ రాజ్యలక్ష్మి" యని సంబోధించుటయు, కర్ణాట పురములవారి కానందకారి యను నర్థమిచ్చు విశేషణమును జేర్చు కొనుటయు నుపపన్న మగుచున్నవని నుడువుచున్నారు. కాని యిది న్యాయమునకు దూరముగా నున్నదని తోచుచున్నది. శ్రీ నాథుని జన్మస్థలము కర్ణాటకమని చెప్పుటకుఁ బైని జెప్పినవి ప్రమాణములు కావు.

శ్రీనాథుని గ్రంథములను విమర్శనపూర్వకముగాఁ జదివిన చో నతఁ డాంధ్రదేశములోఁ బుట్టి పెరిఁగి మాటాడునప్పటినుం డియు నాంధ్రభాషను మాటలాడి పెద్దయినపిమ్మటఁ దన మాతృ భాషాగ్రంథములను బెక్కింటిని జదివి పాండిత్య మలవడిచికొని యసాధారణప్రజ్ఞాశోభితుఁ డయినట్టును, దాతతండ్రులనాఁటి నుండియు ననుస్యూతమై వచ్చు నిరర్గళకవితాధార గలవాఁ డనియు నూహింపవలయును కాని యెచ్చటనోపుట్టి యెచ్చట నో పెరిఁగి తుదకుఁ దెనుఁగుదేశము చేరి మూఁడునాలుగు గ్రంథ ములు చదివినంతమాత్రముననే పండితుఁడయి శుష్కకవిత్వము చెప్పువాఁడు కాఁడని యూహింపవలసియున్నది. శ్రీనాథున కాంధ్ర ము మాతృభాష కానిచో నెంతయు మనోహరముగా దేశీయ ములు వాడి యతి మృదుమధురముగా గ్రంథముల వ్రాసి పండిత తల్లజుల యుల్లంబులఁ గొల్లపెట్టఁజాలిన నేర్పలవడుట యసంభవ ము. మాతృభాషలోఁ గవిత్వము చెప్పి మెప్పువడసిన ట్లన్యభాష లోఁ గవిత్వము చెప్పి యట్లు చేయుట యసంభవము. ఇట్లతని కవి

త్వమునుబట్టియు నతని యునికినిబట్టియు నతని జన్మస్థలము కొండ
వీటి సీమ యని చెప్పవలసియుండఁగాఁ గర్ణాటకము జన్మస్థలమను
టేటి పాటిదో తెలియరాకున్నది. శ్రీనాథుఁడే "నాకవిత్వము
నిజము కర్ణాటభాష" యని చెప్పుకొనెనే యదెట్లని యందు
రేని వినుఁడు. ప్రౌఢిఁ బరికింప ననుపద్యమును సుకవి నిందా
ప్రకరణమున వ్రాసియున్నాఁడు. భీమఖండమున నీ పద్యమునకు
ముం దీపద్యమును బొందుపఱిచి యున్నాఁడు.

గీ. నికటమున నుండి శ్రుతిపుటీ నిష్ఠురముగ
నడరి కాకులు బిట్టు పెద్దఱచినప్పు
డుదధి రాయంచ యూరక యుంట లెస్స
సైఁపరాకున్న నెందేనిఁ జనుట యొప్పు.

ఈ ప్రకరణము నాలోచింపఁగా శ్రీనాథుఁడొనర్చిన గ్రంథముల
లోని సంస్కృత పద భూయిష్ఠము లగు పద్యములను గాంచి కేవల
మచ్చ తెనుఁ గభిలషించు కుకవులు కొందఱు "ఇది సంస్కృత పద
భూయిష్ఠమైనది కాన యిది సంస్కృత కవనమే కాని తెనుఁగు కవ
నము కాదని యాక్షేపించి యున్నట్లును, విస్పష్టార్థములు గల తెలుఁ
గు పదములతోఁ జేసిన పద్యములఁ గాంచి సంస్కృత భూయిష్ఠ
పద్యము లభిలషించుకుకవులు కొందఱు కేవల మచ్చ తెనుఁగు
కవనమని యాక్షేపించినట్లును దానికి శ్రీనాథుఁడు వారిని హేళన
చేయునిమిత్తము" ఓరీ ఋూ రనుకొన్నట్లు నాకవిత్వము సంస్కృత
భాషయుఁగాదు, తెనుఁగుభాషయుఁగాదు, కర్ణాటభాష" యని
యుత్తరమిచ్చినట్లునూహింపవలె నది కుకవుల మీఁది కోపముచే
నన్నట్లులున్నది కాని మాతృభాషా ప్రేమమును వెల్లడిం
చ నన్నది కాదు. లేక వారి వాదమే సత్యమై యతఁడు కర్ణా

టమునఁ గవిత్వము చెప్పఁగలవాఁడే యయినచో నాంధ్ర భాషఁబోలెఁ గర్ణాటభాషలోఁగూడ గ్రంథములవ్రాసి తన మాతృభాషాభిమానము నేల ప్రకటింపఁడు? "తల్లీ! కన్నడరాజ్యలక్ష్మి" యను నుదాహరణముగూడ వారి వాదమును నిలువఁబెట్టఁజాలదు. ఆ పద్యార్థమును బాగుగా యోజింప శ్రీనాథుఁడు కర్ణాట దేశాధిపతుల దర్శింపఁబోయి చిరకాల మచ్చట నివసించి తుద కెప్పటికిని తన కోర్కె లభింపకపోఁగా విసిగివిసిగి తా నచ్చటఁ జేయుచున్న పనులను, బడుచున్న కష్టములనుగూర్చి కర్ణాట రాజ్యలక్ష్మితో మొఱపెట్టుకొనుచున్నట్టు లున్నది. అందు మొదటి పాదముచేఁ దాను ప్రతిదినంబును దలపాగ మొదలగువానిఁ దాల్చి రాజదర్శనార్థము పోయి విఫల మనోరథుఁడై వచ్చుచున్నట్లును, రెండుమూడు పాదములచేతఁ బూఁటకూటింటఁ దా ననుభవించుచున్నకష్టములను. దెలుపుచు 'ఓ కన్నడ రాజ్యలక్ష్మీ! నీయొద్దకు వచ్చి యిట్టి యిక్కట్టులను బడుచుంటిని, నీకు దయలేదా!" అని యభిప్రాయమును సూచించెను. ఆ పద్యమందు "తల్లి" యను పదము లోకమాత యనునామముగల లక్ష్మి నుద్దేశించి ప్రయోగింపఁబడినదికాని మాతృదేశాభిమానద్యోతకముగాఁ జెప్పినది కాదు. ఒకవేళ శ్రీనాథునకుఁ గర్ణాటకము, మాతృదేశమేయై చిరకాలము వియోగమును బొంది మరలఁ దనదేశమునకుఁ బోవుచు నీపద్యము చెప్పెనన్నచోఁ జిరకాలము మాతృదేశమును విడిచి కొంతకాలమునకు మగిడివచ్చినప్పుడు సంతోషాతిశయసూచకముగాఁ జెప్పుట తగునుగాని విచారమును వెలఁబోయుట యనుచితము. "కర్ణాటకటకపద్మవనహేళి" యను విశేషణముగూడ శ్రీనాథుఁ డనేకపర్యాయములు

ర్ణాటములోని ప్రసిద్ధపట్టణములకుఁ బోయినట్టును దన పాండి
త్యాతిశయమునకును, మృదు మధురకవితాతిశయమునకును
చితులై మిక్కిలి సంతసించుచున్నయచ్చటివారికిఁ దనరాక
ానందజనక మయియుండినట్టును దెలుపును గాని వే ఱొక
రమును నిర్ధారింపఁజాలదు. శ్రీనాథుని కవితామహార్ణవమున
చ్చటచ్చటఁ గానవచ్చు కన్నడపదములుగూడ నా వాదమును
పింపఁజాలవు. ఆంధ్రకర్ణాటదేశములు పరస్పరము కలిసి
ండుటచే నాంధ్రపదములందులోను నందులోని విందు
ను బడియుండుట సహజము. కాన యింతమాత్రమున శ్రీనా
ఁడు కర్ణాటదేశ సంభవుఁడనుట యనాలోచితము. వారన్నట్లే
ంచినచో హిందుస్థానీ పదములను బెక్కింటినిఁ దన కవితం
ప్పించిన పెద్దనాది మహాకవులకుఁగూడ జన్మస్థానముల నన్య
శంబుల వెదుకవలసి యున్నది. కావునఁ జక్కఁగా నాలో
ప శ్రీనాథుఁడు కొండవీటివాఁ డనుటయే యుక్తము.

శ్రీనాథుఁడు కొండ వీటిరెడ్ల యాస్థానమందున్నవాఁడా?
జమహేంద్రవరమున నున్న రెడ్ల యాస్థానమున నుండెనా?
ని యాలోచింపవలసి యున్నది. శ్రీనాథుఁడు కొండవీటి సీమ
ందే జన్మించినవాఁడయినను, కొండవీటిరెడ్ల మంత్రులు
దలగువారికిఁ దన గ్రంథములను గృతియిచ్చినను సరసులు
ని కొండవీటిరెడ్లు తన సామర్థ్యమునెఱిఁగి యాదరింపకపో
టచేత నితఁడు కొండవీడు వదలి రాజమహేంద్రవరమున
డ్ల యాస్థానముననే యున్నట్లు చెప్పవలసి యున్నది. కొండ
ప్రభువులు సరసులు గారనియు సత్కవిని గౌరవింప లేరనియుఁ
ప్పవచ్చు. అట్లే కానిచోఁ దమక్రిందనున్న సేనానులు మొద

లగువారు శ్రీనాథునిచే నుత్తమ గ్రంథంబులు రచింపించి కృతి నంది యతని గారవించియుండఁగా నాకొండవీటిరాజొక గ్రంథమునైనను గృతినొంది యేల గారవింపడు? కావున శ్రీనాథునకు వేమారెడ్డి సేనానాయకులయిన ప్రెగడయ్య సింగన్న మొదలగువారి గారవమునకుఁ బాత్రుఁడగుటచే నొక్కప్పుడు రాజమహేంద్రవరమును విడిచి యచ్చటకుఁ బోవుచున్నట్లు నిశ్చయింపవచ్చును. కొండవీటికైఫీయత్తులవలన శ్రీనాథుఁడు కొండవీటిరెడ్ల యాశ్రితుఁడయినట్టు తెలియవచ్చుచున్నను గ్రంథప్రమాణ మేమియును లేకపోవుటచే వాని విశ్వసించుట తగదని నామతము. కొండవీటి ప్రభువులు గ్రంథములు కృతినొందక పోవుటయే కాక పోషించినట్లు గూడఁ గనిపింపదు. ఒకవేళ దన్నుఁ బోషించినచో శ్రీనాథుఁ డొకప్పుడయిన వారిని బొగడని కృతఘ్నుండు కాఁడు మానునా? కస్తూరినిచ్చిన తెనుఁగురాయని హేమపాత్రములో భోజనము పెట్టిన విప్రవమాత్రిని స్మరించి కృతజ్ఞతను జూపిన శ్రీనాథుఁడు తన్నుఁ బోషించుచుండిన కొండ"వీటిప్రభువులను మాత్ర మేల స్మరించుకొనఁడు? శ్రీనాథుఁ వీరభద్రారెడ్డి విద్వాంసు ముంజేతి" యని తాను వీరభద్రారెడ్డి కాస్థాన విద్వాంసుఁ డయినట్టు చెప్పుకొనుటచేతను, నంటిమదం యందు " కాశికా విశ్వేశుఁగలిసె వీరారెడ్డి రత్నాంబరంబు లేరాయఁడిచ్చు" నని యుండుటకంటె ముందుగా వీరభద్రుని పేర్కొనుటచేతను, కాశీఖండములో

తే. నైషధాది మహాప్రబంధములు పెక్కు
చెప్పినాడవు మాకు నాశ్రితుఁడవనఘ

యిపుడు చెప్పఁదొడంగిన యీప్రబంధ
మంకితముచేయు వీరభద్రయ్య పేర.

అని యల్లాడ వేమారెడ్డి చెప్పినట్లు శ్రీనాథుఁడే వారి కాశ్రితుఁడయినట్లు తెలిపికొనియుండుటచేతను, నిమ్మహాకవి రాజమహేంద్రవరమునను్న రెడ్ల యాస్థానముననే యున్నట్లు నిశ్చయింపవచ్చును. మఱియు నితఁడీ రెడ్ల యాశ్రితుఁడై నను సర్వదా వారినే కాచికొనియుండక పలుమాఱు దేశసంచారము చేసి పెద్దపెద్ద ప్రభువులను దర్శించి వారి యనుగ్రహమునకుఁ బాత్రుఁడై యుండినవాఁడు. లేనిచో నతఁడు పెక్కుస్థలముల కేగుటయుఁ బెక్కండ్రవలన గౌరవమందుటయు నెట్లు తటస్థించును? రాజమహేంద్రవరపు రెడ్లకును, గొండవీటి రెడ్లకును జుట్టఱిక ముండుటచేతను, గొండవీడు తనకు జన్మస్థల మగుటచేతను శ్రీనాథుఁడు ప్రభువుల కార్యము నిర్వహించుటకో తన స్వీయకార్యము నిర్వహించుటకో కొండవీటి కప్పటప్పటఁ బోయి యుండుటచే శ్రీనాథు డచ్చటివాఁడేయని యెవ్వరైన భ్రమపడి కైఫియతులలోఁ జేర్చియుందురని యోజింపవలసి యున్నది.

ఈ పై గ్రంథమునుబట్టి శ్రీనాథుడే శతాబ్దమునాఁటివాఁడో యని నిశ్చయింపవచ్చును. అల్లాడ వేమారెడ్డి క్రీస్తు. శ. 1,434వ సంవత్సరమున చామర్లకోటకు సమీపమందున్న భీమవర భీమేశ్వరస్వామికి భూదానము చేసిన ట్లచ్చట శిలాశాసన ముండుటచే వేమారెడ్డి యాకాలమున నుండెననవచ్చును. వీరభద్రారెడ్డియు నప్పటివాఁడే కాన వారి కాశ్రితుఁడయియుండిన శ్రీనాథుఁడు నప్పటివాఁడనియే చెప్ప నొప్పును. తన యవసాన దశనాఁటికి వీరభద్రారెడ్డి కాలధర్మమునొందినట్టు చెప్పుటచే

1484 తరువాతనుగూడ నితఁడు జీవించియున్నట్లు తెల్లమ
చున్నది. కొన్నింటినిబట్టి యోజింప నితఁడు క్రీ. శ. 1365 ప్రా
తమునఁబుట్టి 1450 వఱకును జీవించినట్లు తెలియవచ్చుచున్నద
ఈ విషయము ముందు చదువరులు విశదముగాఁ జదువఁగలర

శ్రీనాథు డేయేకాలమున నేయేగ్రంథములు రచించి యెవ
రికిఁ గృతి యొసంగెనో తెలిసికొనవలసియున్నది. ఆపౌర్వాపర
మాలోచింప నతఁడే కొన్నియాధారములఁ గల్పించి య
న్నాఁడు. ఈమహాకవి కాశీఖండములో.

సీ. చిన్నారిపొన్నారి చిఱుతకూకటినాఁడు
రచియించితిని మరుత్రాజచరిత
నూనూగుమీసాల నూత్నయౌవనమున
శాలివాహన సప్తశతి నొడివితి
సంతరించితి నిండుజవ్వనంబునయందు
హర్షనైషధకావ్య మాంధ్రభాష
ప్రౌఢనిర్భరవయఃపరిపాకమునఁ గొని
యాడితి భీమనాయకుని మహిమ

గీ. ప్రాయ మింతకు మిగులఁగై వ్రాలకుండఁ
గాశికాఖండమను మహాగ్రంథ మేను
దెలుఁగుఁ జేసెదఁ గర్ణాటదేశకటక
పద్మవనహేళి శ్రీనాథభట్టసుకవి.

అను పద్యమును రచించెను. దీనివలనఁ గాశీఖండమునకుఁ బూ
ర్వము మరుత్రాజచరిత్ర. శాలివాహన సప్తశతి, నైషధము,
భీమఖండమును రచించినట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. ఇవిగాక
పండితారాధ్య చరిత్రము, హరవిలాసము, పల్నాటి వీరచ

త్రము, వీథినాటకమును రచింపఁబడినట్లు తెల్లమగుచున్నది. అందుఁ గాశీఖండమునకుఁ బూర్వమే పండితారాధ్యచరిత్రము, వీథినాటకము, హరవిలాసము, రచింపఁబడినను నవి యుత్కృష్ట మైనవి కావన్న కారణముననో మఱి యేకారణముననో చేర్ప లేదని యూహింపవలసి యున్నది. హరవిలాసము మాట యెట్లు న్నను పల్నాటి వీరచరిత్రము 1445వ సంవత్సరప్రాంతమున రచింపఁబడినట్లు తోఁచుచున్నది. హరవిలాసములో ముఖ్యగ్రంథములలో నైషధమునుమాత్రమే పేర్కొని భీమఖండమును బేర్కొనకపోవుటచే హరవిలాసము భీమఖండమునకుఁ బూర్వమే రచింపఁబడినట్టు చెప్పవచ్చును. ఇమ్మహాకవి మరుద్రాజచరిత్రమును శాలివాహన సప్తశతిని నిరువదేండ్ల ప్రాయములోనే రచించెను. వాని నెవ్వరికిఁ గృతియిచ్చినట్లు కానరాదు. తరువాతఁ బండితారాధ్యచరిత్రమును రచించి వేమారెడ్డి సేనానాయకుఁడగు మామిడిప్రెగడయ్య కంకితముచేసెను. తరువాతఁ దన నిండు యౌవనమున ననఁగాఁ దనకు 25-30 వత్సరముల ప్రాయమున నైషధము రచించి వేమారెడ్డి సేనానాయకుఁడయిన మామిడి సింగన్న కంకితమొనర్చెను. అటుపిమ్మట హరవిలాసము రచించి కుమారగిరివేమారెడ్డికి సుగంధద్రవ్యాదుల నొసంగు నవచి తిప్పని కంకితముచేసినట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. మామిడి ప్రెగడయ్యయు, సింగనామాత్యుఁడు వేమారెడ్డి సేనానాయకులని నైషధపద్యములవలనఁ దెల్లమగుచున్నది. కాని యతఁడే వేమారెడ్డియో తెలిసికొనవలసి యున్నది. ఆవంశంబున క్రీ. శ. 1340 మొదలు 1369 వఱకుఁ బాలించినయన వేమారెడ్డి యొకఁడుకలఁడు. కాని యతనియొద్ద మామిడి ప్రెగ్గ

డాదుల తండ్రి పెద్దనామాత్యుఁడు సేనాధిపతియై యుండినట్లు తెలియవచ్చుటచే నప్పటికిఁ బ్రెగ్గడాదులు బాలకులై యుందురు. ఆ వేమారెడ్డి యనంతరమున నతని మనుమఁడు కుమారగిరివేమారెడ్డి రాజ్యమునకు వచ్చెను. అప్పటికిఁ బెద్దనామాత్యుఁడు ముదుసలివాఁడగుటచేఁ దనయుద్యోగము మానుకొనఁగా నీ పెగడయ్యయు, సింగన్నయు నాపదవికి నియోగింపఁబడి యుందురు. నైషధభర్తయగు సింగన కాలమందలి వేమారెడ్డి యనఁగాఁ గుమారగిరి వేమారెడ్డి యని యూహింపవలసి యున్నది. ఈకుమారగిరి వేమారెడ్డి క్రీ. శ. 1380వ ప్రాంతమున రాజ్యము గైకొని 1395 సంవత్సరము నఱకును బాలించుటచేతను, హరవిలాసము కృతినొందిన తిప్పయ్య శ్రీశైలమునకు మెట్లుగట్టించి యనవేమారెడ్డియొద్దను, గుమారగిరి వేమారెడ్డియొద్ద నున్నట్లు హరవిలాసమునఁ స్పష్టముగాఁ జెప్పఁబడియుండుటచేతను, హరవిలాసము 1395-1405 ప్రాంతమున రచింపఁబడి యుండినదేమో యని యూహింపవలసి యున్నది. లేక 1440వ ప్రాంతముననే రచించినచో ననవేమారెడ్డి కాలమునుండియు, సుగంధద్రవ్యాధ్యక్షుఁడై యున్న తిప్పయ్య కుమారగిరి ప్రభువునొద్దనే కాక యతనియనంతరమునఁగూడ ననఁగా 1395 సంవత్సరమునకుఁ బైని 45 వత్సరముల వఱకును జీవించియుండుట యసంభవము. కావున హరవిలాసము 1440వ వత్సరముల ప్రాంతమున రచింపఁబడె ననుటకు హేతు వేమియు లేదు.

పై గ్రంథ సందర్భము నాలోచింప శ్రీనాథుఁడు క్రీ. శ. 1365వ సంవత్సర ప్రాంతమునఁ బుట్టినట్టును, 1380 లోపలనే

మరుద్రాజ చరితమును రచించినట్లును, నూత్నయౌవనమున శాలివాహన సప్తశతి వ్రాసినట్లు చెప్పుటచే 1385వ ప్రాంతమున సప్తశతిని వ్రాసినట్లును, 1390వ ప్రాంతమునఁ బండితారాధ్య చరిత్రమును, 1395వ ప్రాంతమున ననఁగాఁ దనకు ముప్పదవయేఁట నైషధమును, 1405వ వత్సర ప్రాంతమున హరవిలాసమును, బిమ్మట నప్పటికిఁ బ్రబలియున్న రాజమహేంద్రవరపురెడ్ల నాశ్రయించి యచ్చటనుండి 1415, 20వ ప్రాంతమున భీమఖండమును, 1425, 35వ ప్రాంతమున కాశీఖండమును, వీరభద్రాదుల యనంతరమున మగుడఁ గొండవీటిసీమ కేతెంచి ము ముసలి కాలంబున ననఁగా 1440, 45వ ప్రాంతమునఁ బల్నాటి వీరచరిత్రమును, రచించి యుండునని తోఁచుచున్నది. కొండవీటిని వదలి రాజమహేంద్రవరమును జేరకపూర్వము దేశసంచారము చేయుచు నానా పుణ్యక్షేత్రములకుఁ బోయి యాయా దేశస్థలములఁగల స్త్రీలను వర్ణించి వీథినాటకము రచించినట్లు తోఁచెడిని. దీనింబట్టి యోజింప శ్రీనాథుఁడు సుమారు 80 వత్సరములు జీవించినట్లు కానవచ్చెడిని. శ్రీనాథుఁడు దేశసంచారము చేసి పెక్కండ్రు ప్రభువులఁగాంచి గౌరవము వడసెను. అట్లు వడసినట్లు సర్వజ్ఞ సింగభూపాలుని సందర్శనార్థము పోవుచు శారదాంబను గూర్చి శ్రీనాథుఁడు చెప్పిన యీపద్యమువలనఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

సీ. దీనార టంకాలఁ దీర్థమాడించితి
దక్షిణాధీశు ముత్యాలశాలఁ
బలుకుఁదోడై తాంధ్రభాషా మహాకావ్య
నైషధగ్రంథ సందర్భమునకు

బగులఁగొట్టించి తుద్భట వివాదప్రౌఢి
గౌడడిండిమభట్టు కంచుఢక్కఁ
జంద్రశేఖరక్రియా శక్తిరాయలయొద్దఁ
బాదుకొల్పితి సార్వభౌమబిరుద
తే. మెటులు మెప్పించెదో నన్ను నింకమీఁద
రావుసింగమహీపాలు ధీవిశాలు
నిండుకొలువున నెలకొనియుండి నీవు
సకలసద్గుణ నికురుంబ శారదాంబ.

దీనివలన దక్షిణాధీశ్వరుని సందర్శించి పెక్కు దీనారములఁ సినట్లును, శాస్త్రవాదముచేసి యోడించి గౌడ డిండిమ భ యొక్క ఢక్క బ్రద్దలు గొట్టించినట్లును, రాయలను మెప్పి కవిసార్వభౌమ బిరుదమందినట్లును, దెలియనగు. సర్వజ్ఞ సిం భూపాలుని పండితులు శ్రీనాథుని చాతుర్యమును గనుఁగొ "కుక్కవై నక్కవై ఫణివై క్రోఁతివై పిల్లివై భూతపిల్లివా " సమస్యనొసంగిరఁట. అంత శ్రీనాథుఁడు తత్క్షణమందే

ఉ. తక్కక రావు సింగ వసుధాధిపుఁ డర్థుల కిచ్చుచున్నచో
దిక్కులలేని కర్ణుని దధీచిని ఖేచరు వేల్పుమ్రాను వెం
పెక్కిన కామధేనువు శిబీంద్రుల నెన్నఁదవేమి యాచకా
కుక్కవొ నక్కవొ ఫణివొ క్రోఁతివొ పిల్లివొ భూతపిల్లి!

అందులకు సంతసించి తరువాత, వారు, గోలకొండ, వ్ర ముండ, పూలదండ, కొత్తకుండ, సనుపదములను జేర్చి తార్థము వచ్చున ట్లొకపద్యమును జెప్పుమన నిట్లుచెప్పె

ఓయి ధృతరాష్ట్ర! నీకొడుకుత్తగోల
కొండవిధ మాలముండఁ గృష్ణుండుగాచి

పాండుసూనుల గెల్పించు నండయగుచు
నుదరమునఁ బూలదండ రేకొత్తకుండ.

దానికి సభవారు మిక్కిలి యచ్చెరువొందిరఁట. అనంతర మీకవి సింగభూపాలునిఁగూర్చి.

క. సర్వజ్ఞ నామధేయము
శర్వునకే రావుసింగ జనపాలునకే
యుర్వింజెల్లును నితరుని
సర్వజ్ఞుం డనుట కుక్క సామజమనుటే.

అని నుతించి యతని మెప్పించి బహుమతులువడసెనఁట. మఱియు నితఁ డాంధ్రరాయలయొద్దికేగి యతని సందర్శించి కస్తూరిని యాచించి తెచ్చినట్లు యీ క్రింది చాటుపద్యముచేఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

శా. అక్షయ్యంబుగ సాంపరాయని తెలుంగాధీశ! కస్తూరికా
భిక్షాదానము చేయురా సుకవిరాడ్బృందారకశ్రేణికిన్
దాక్షారామ చళుక్య భీమవర గంధర్వాప్సరో భామినీ
వక్షోజద్వయ కుంభి కుంభములపై వాసించు నవ్వాసనల్.

ఇతఁడు బహుదేశములు దిరిగి బహుపండితులతో వాదించి యనేకసంప్రదాయములను దేశాచారములను జక్కఁగ నెఱింగియుండుటయే యితని కవిత్వము నత్యున్నతదశకుఁ దెచ్చినదని చెప్పవచ్చు. మఱియు కాశీఖండములో, "వచియింతు వేములవాడ భీమనభంగి నుద్దండలీల నొక్కొక్కమాటు" నని చెప్పినరీతిగా నితఁడు భీమకవివలెఁ దిట్టు కవిత్వమందుఁగూడ ఘనతవహించిన ట్లూహింపవచ్చును. ఇతఁ డొకప్పుడు పల్నాటిసీమకుఁ బోయినప్పు డచ్చటివారు తన్ను గౌరవింపక పోవుటచే

నాపల్నాటనున్నవారి నిందించినట్లీ క్రిందిపద్యములచే నూహింపవచ్చు.

క. నెమలిపురి యమపురంబుగ
యముఁడాయెను బసివిరెడ్డి యంతకు మిగులన్
యమదూత లైరి కాఁపులు
క్రమమెఱుఁగని దున్నలైరి కరణాలెల్లన్.

క. గుడిమీఁది కోఁతిచేతను
గుడిలోపలి నంబివారి కోడలిచేతన్
నడివీథి లంజచేతను
నడిగొప్పుల యోరుగాలి నణఁగితి ననుమీ.

క. జొన్నకలి జొన్నయంబలి
జొన్నన్నము జొన్నపిసరు జొన్నలెతప్పన్
సన్నన్నము సున్నసుమీ
పన్నగఁ బల్నాటిసీమ ప్రజలందఱకున్.

గీ. ఊరువ్యాఘ్రనగర (పులిపాడు) మురగంబుకరణంబు (శేషయ్య)
కాఁపు కవివరుండు (హనుమయ్య) కసవు (పుల్లయ్య) నీఁడు
గుంపుగాఁగఁ జేరి గురిజాలసీమలో
నోగులంతగూడి రొక్కచోట.

పయిగ్రంథమును బరిశీలింప నితఁడు తెలుఁగుదేశముననే కాక
దానికిఁ జుట్టుననున్న దేశములనుగూడఁ దిరిగి తన కవితాపాటి
వంబువలన జనించిన యశశ్చంద్ర చంద్రికాకాంతిసంతతులచే
నీయాంధ్రదేశంబునే కాక తక్కిన దేశములనుగూడ ధవళి
యితముగా నొనర్చిన మహానుభావుఁడని నిశ్చయింపవచ్చును

భూపతులు తన్నాదరింపక పోవుట చేతనో, వారిని మెప్పింపఁజాలిన కవితాపాటవము తఱుఁగుట చేతనో శ్రీనాథుఁ డవసాన దశయం దీకవితాప్రసంగమును విడిచి బొడ్డుపల్లెనను దాని గుత్త చేసి సస్యములు పూర్తిగా నశించుటచే రాజులకు సొమ్ము చెల్లింప లేక పలుబాధ లనుభవించి నట్లీ పద్యములవలనఁ దెలియుచున్నది.

సీ. కవిరాజు కంఠంబు కౌఁగిలించెనుగదా
పురవీథి నెదురెండ పొగడదండ
సార్వభౌముని భుజాస్తంభ మెక్కెనుగదా
నగరివాకిటనుండు నల్లగుండు
ఆంధ్రనైషధకర్త యంఘ్రియుగ్మంబున
దగిలియుండెనుగదా నిగళయుగము
వీరభద్రారెడ్డి విద్వాంసుముంజేత
వియ్యమందెనుగదా వెదురుగొడియ
గీ. కృష్ణవేణమ్మ గొనిపోయె నింత ఫలము
బిలబిలాక్షులు తినిపోయెఁ దిలలు పెసలు
బొడ్డుపల్లెను గొడ్డేఱి మోసపోతి
నెట్లు చెల్లింతుఁ డంకంబు - లేఁడునూర్లు -

మఱియు.

సీ. కాశికావిశ్వేశుఁ గలిసెవీరారెడ్డి
రత్నాంబరంబు లేరాయఁడిచ్చు
కైలాసగిరిఁబండె మైలారువిభుఁ డేగి
దినవెచ్చ మేరాజు దీర్పఁగలఁడు
రంభఁగూడెఁదెనుంగు రాయరాహుత్తుండు
కస్తూరి కేరాజుఁ బ్రస్తుతింతు

స్వర్గస్థుఁడయ్యెవి స్సవమంత్రిమతి హీను
  పాత్రాన్నమెవ్వాని పంక్తిఁ గలదు

గీ. భాస్కరుఁడు మున్నె దేవుని పాలికరిగెఁ
గలియుగంబున నిఁక నుండఁ గష్టమనుచు
దివిజకవివరుగుండియల్ దిగ్గురనఁగ
నరుగుచున్నాఁడు శ్రీనాథుఁ డమరపురికి.

శ్రీనాథుఁడు పెక్కెంటి గ్రంథంబుల రచించి పెక్కండ్ర కంకిత మొనర్చి యధికధనం బార్జించియుఁ దుదకు నిట్టిదారిద్ర్యమనుభవించుటకుఁ గారణ మతని స్త్రీలౌల్యముదక్క వేఱొక్కటి లేదని కొందఱు చెప్పుదురు. అతఁ డార్జించినధనము వ్యయమగుట కదియే కారణమని యూహించుట యెట్లో తెలియకున్నది. తగిన నిదర్శనములు లేకపోయినను నట్టి మహామహుని యశశ్చంద్రుని సకళంకునిగాఁ జేయుట యనుచితము. దారిద్ర్యమనుభవించిన మహాకవు లెందఱో కలరు. మహాకవులు బీదతన మనుభవించుట మన దేశములోనే కాదు, ప్రతి దేశ భాషలోను మహాకవు లనిపించికొన్న మహాత్ములు పెక్కండ్రు బీదవారయినట్లు చరిత్రములవలనఁ దెలియవచ్చుచున్నది. ఆ కవీంద్రుల దారిద్ర్యమున కెల్ల స్త్రీ లౌల్యమే కారణమందురా? అది యనుచితమని యెవ్వరికిఁ దోఁపదు? కావున నతని పేదఱికమునకు జారత్వము కారణమనుటకంటె, నతని వితరణగుణమో యధిక కుటుంబభరణమో హేతువనుట యర్హమని నా మతము. లేక వారన్నట్లతఁడు యౌవనమున స్త్రీలలో విచ్చలవిడిగా విహరించినవాఁడయినచో నంతకాలము జీవించుటయు, నన్ని గ్రంథములఁ రచించు పాటవము గల్గియుండుటయు నసంభవమని తోఁచు

శాస్త్రజ్ఞులకెల్లఁ దెలిసినవిషయమే. ఇమ్మహాకవి కవిత్వధోరణి నిరుపమానమై మహాప్రవాహమువలె నిరర్గళమైనది. ఇతఁడేభాగమువర్ణించినను ముద్దులమూట గట్టుచుండును. ఇతని కవిత సలక్షణమైనది. త్రికవు లంగీకరింపని ప్రయోగముల గొన్నింటి నితఁడుచేర్చెను. కాని నిరంకుశత్వముచేత నట్లు ప్రయోగించెఁగాని యజ్ఞతచేఁగాదు. కొన్నిచోట్ల నితనికవిత్వ మానన్నయభట్టాముల కవిత్వముకంటెను నతిశయమువహించినదని చెప్పవచ్చు. కావునసె పెద్దనాదికవు లితనికవితాధోరణి ననుసరించినట్లు పూర్వకవుల ననుసరించినట్టు కనుపట్టదు. ఇఁక నితనినైషధగ్రంథము నాంధ్రీకరణముంగూర్చి కొంచెముచర్చింతము. భట్టహర్షుని కవితాను గుంభములను దెనిఁగింప మహాకవియగు నితఁడు సాహసించెనుగాని వేఱొకఁడట్టిఘనకార్యమునకు సాహసింపలేఁడని చెప్పవచ్చును. కొన్నిచోట్ల నితఁడు మూలమును విడిచి స్వేచ్ఛగా రచించినను కొన్నిచోట్ల మూలమునుజక్కఁగా ననుసరించి రచింపకపోలేదు. సంస్కృతమునుండి తెనుఁగునకుఁ దేనశక్యంబు లగుశ్లేషలను, గొన్నిసమాసములను మూలములోనివే చేర్చెను. కొన్నికొన్ని భాగంబులు విమర్శించినచో శ్రీనాథుడు కాఁబట్టి తెనుఁగుజేయఁ గలిగెను; కాని వేఱొకఁడు చేయలేఁడని తోఁపకపోదు. ఇతని యాంధ్రీకరణమునకుఁ గొన్ని యుదాహరణంబు లిచ్చెద.

మూ॥ యథోహ్యమానః ఖలుభోగభోజినా
ప్రసహ్య వైరోచని జస్యపత్తనమ్
విదర్భజాయా మదన స్తథామనో
నలావరుద్ధం వయసైవ వేశితః.

తే. అప్పుడనలావరుద్ధతనారఁ గూరి
బాణపురమును బోని యాభైమి మనము
పుష్పబాణాసనుఁడు భోగభోజియైన
వర నవోవిశేషంబు వాస్తవ్యముగఁ దఱిసె.

మూలమున "మనోనలావరుద్ధ" మనునెడ "నలావరుద్ధము, అనలావరుద్ధము" ననిపదశ్లేషయు, భోగభోజి, "వయస్" అనుచోట్ల నర్థశ్లేషయుఁ జేర్పఁబడినవి. ఆశ్లేషము నాంధ్రములోఁ దెచ్చుటకు వీలుపడమిచే శ్రీనాథుఁ డప్పదములనే కైకొనెను. అతఁ డెంతయు నాలోచించి "మనోనలావరుద్ధ" మనుదానికి బదులుగా" అప్పుడు అనలావరుద్ధ యనియు, అప్పుడ, నలావరుద్ధమనియుఁ బదశ్లేషమును సరిపుచ్చెను, భోగభోజి వయశ్శబ్దములవంటి యర్థశ్లేషపదములు తెనుఁగున లేకపోవుటచే నిట్టి శ్లేషస్థలంబులందు శ్రీనాథుఁడు మూలములోని పదములనే వాడుకొనెను. కొన్నిచోట్ల మూలము లో లేనివి పెక్కుపదములను రసపుష్టికై చేర్పఁబడినట్లు తెలియవచ్చెడిని.

మూ. సరసీః పరిశీలితుం మయా
గమికర్మీకృత నైకనీవృతా
అతిథిత్వమనాయి సాదృశోః
సదసత్సంశయ గోచరోదరీ !

దీనికిఁ దెనుఁగు.

మ. మృదురీతిం బ్రతివాసరంబుగమికర్మీభూత నానానదీ
నదకాంతారపురీ శిలోచ్చయుఁడనై నైకాద్భుతశ్రీజిత
త్రిదివంబైన విదర్భదేశమున నారీరత్నముం గాంచితిన్
సదసత్సంశయ గోచరోదరి శరత్సంపూర్ణచంద్రాననన్.

మ. కమలేందీవరషండ మండితలసత్కాసారతీరంబునన్
గమికర్మీకృతనైకనీవృతుఁడనై కంటిన్విదర్భంబునన్
రమణిం బల్లవపాణి పద్మనయనన్ రాకేందు బింబాననన్
సమపీనస్తని నస్తినాస్తివిచికిత్సాహేతుశాతోదరిన్.

అని రెండు విధములఁగా రచించెను. రెండును మూలమునకు సరిగా లేవని చదివినవారికెల్లరకు బోధపడును. ఇందు మూలములో లేని యర్థమును బోధించు పెక్కుపదములను జేర్చినను బద్యములు రసవంతములై స్వార్థపదభూయిష్ఠములవలెఁ గానరాక స్వతంత్రపద్యములవలె శ్రోతల కాహ్లాదమును బుట్టించుచున్నవి.

మూ. త్వచ్చేతసస్స్థైర్యవిపర్యయంతు
సంభావ్య భావ్యస్మి తదజ్ఞ ఏవ
లక్ష్యేహి బాలా హృదిలోలశీలే
దరాపరార్ధేషు రపిస్మరస్యాత్.

ఉ. ఇప్పటి నీతలంపు తెఱఁగిట్టిదియౌనిట మీఁదనెప్పుడే
చొప్పననుండునోనిజము సుద్దియెఱుంగము గానియుగ్మలీ
చెప్పెడిదేమి ? బాలికలచిత్తములంబుతరంగలోలముల్
తప్పనో తాఁకునో కుసుమధన్వునియేటులు దైవికంబుగన్.

ఇటఁ గవి మూలములోని యర్థమును మిక్కిలి పోషించెను. "అంబుతరంగలోలముల్" అనునెడ మూలములోనున్న లోల పదమునకు "అంబుతరంగ" యను నుపమానముం జేర్చుట మిక్కిలి శ్లాఘనీయమైయున్నది.

మూ. శ్లో॥ మందాకినీ నందనయోర్విహారే
దేవేభ వేద్దేవరి మాధవేవా

శ్రియఃశ్రియాం యాతరి యచ్చనఖ్యా
తచ్ఛేతసాభావిని ! భావయస్వ.

సీ. నందనోద్యాన మందారకచ్ఛాయల
 విశ్రమింపఁగ నీకు వేడ్కఁ గాదె
మందాకినీ పాంసుమహిత సైకతములఁ
 గ్రీడసల్పఁగ నీకుఁ బ్రియము గాదె
దుగ్ధాబ్ధి కన్యక తోడికోడలు గాఁగ
 నోరిమమైయుంట నీకొప్పు గాదె
మధుకైటభారాతి మఱఁది రమ్మని పిల్చి
 పనిగొంట నీకుఁ బ్రాభవము గాదె
తే. మూఁడుసంధ్యల నీచేత మ్రొక్కు గొందు
రెవ్వరిటఁ దొల్లి యావేల్పులెల్ల నీకు
నర్థి మ్రొక్కంగ నునికి భాగ్యంబు గాదె
యేల సందేహ మమరేంద్రు నేలికొనుము.

ఇందు మూలములోనున్న " మందాకిని, నందన, దేవరి, యాతరి " యను నర్థమిచ్చు పదములను దెనుఁగున గైకొని వెంచి వ్రాసియున్నాఁడు. మూలములోని గూఢార్థాభిప్రాయ మును వివరించి స్పష్టముగాఁ జెప్పెను. గీత మితని యూహాకల్పి తము. ఏది యెట్లయినను మూలముకంటె నిదియే మిక్కిలి రస వంతముగా నున్నదని చెప్పక తీఱదు.

మూ. శ్లో॥ త్రాస్త్రమాత్రేణ రుషాకృతంయ
త్త దేవయోద్యాపిన సంవృణోతి
న వేదరుష్టేద్య సహస్రనేత్రే
గంతాస కామఃఖలుకామవస్థాం.

గీ. మూఁడుకన్నుల వేల్పుతోఁ గమోహరించి
నేఁడు దేహంబు లేక యుకన్నాఁడు దాను
వేయికన్నులవేల్పుతోఁ గవిగ్రహించి
వనిత యింకేమిగానున్నకవాఁడో మరుఁడు.

ఇది మూలమున కన్న్యానానతిరిక్తమై మూలాభిప్రాయమును జక్కఁగా వివరించునదై యుండెను. మీఁదియాశ్వాసములోని పెక్కు పద్యములందు, సంస్కృతకల్పనముల నిమ్మహామహుఁ డిమిడ్చినట్లు వేఱొకఁడు చేయఁజాలఁడని నిశ్చయముగాఁ జెప్పవచ్చును. ఇఁకను నిందుగుఱించి చర్చించిన భారతమంత గ్రంథమగును. కాన గ్రంథవిస్తరభీతిచే నిఁక విరమించెదను.

వ్యాఖ్యానమునుగూర్చి, కొంచెము వ్రాసెదను. ప్రౌఢత్వమునఁ బ్రసిద్ధిచెందినయాంధ్రప్రబంధములలో శృంగారనైషధమొకటియని చెప్పవచ్చును. వ్యాఖ్యాన సాహాయ్యంబు లేకుండ నిట్టి గ్రంథము నర్థము చేసికొనుట సామాన్యులకే కాక పండితులకుఁగూడ నలవికాదేమోయని సంశయింపవలసియున్నది. సంక్షిప్తవ్యాఖ్యానమైన లేకపోవుటచే మహారణ్యమువలె దుష్ప్రవేశమగునీగ్రంథమునకు ఘంటాపథమువంటి వ్యాఖ్యానము చేయించి ప్రకటించి లోకోపకారము చేయఁ దలంచి యిప్పటికి సరిగా నాలుగేండ్లక్రిందటనే శ్రీమదానంద యంత్రాలయమువారు నాకీపని నప్పగించిరి. అది మిక్కిలి కష్టసాధ్యమైనను, నాశక్తి వినియోగించి నైషధ మహారణ్యములోనికి ఘంటాపథము గాకపోయినఁ జిత్తుదారి నేర్పాటుచేయుటయుఁ గొంత లోకోపకారమే యగునని తలంచి యప్పని నారం

భించితి. స్వల్పకాలములోనే 4 ఆశ్వాసములు సవ్యాఖ్యాన ముగా నచ్చొత్తింపఁబడినను దక్కినభాగమును శ్రీఘ్రకాల ములో ముగించునంతటి యవకాశము మాయంత్రాలయము వారికిఁ జిక్కినదికాదు. అందుచే నీగ్రంథమును బ్రకటింప నింత కాలముపట్టెను. విలంబమయినగ్రంథము ముగించినందులకానంద ముద్రాయంత్రాలయము వారికి నెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను.

శ్రీహర్ష మహాకవి కల్పనములకుఁ దన కల్పనాతిశయమును దోడ్పఱిచి శ్రీనాథునివంటి మహాకవి వ్రాసిన యీగ్రంథము నభిప్రాయములను నున్నదియున్నట్లు దీయనావంటివానికి సుకరము గాదు. అయినను బండితుల యభిప్రాయములనుగైకొనియు, మూ లంబును, దాని వ్యాఖ్యానములను, నాధారముగాఁ జేసికొనియు నాశక్తినంతయు నుపయోగించి నైషధగూఢార్థములను దెలు పునదగుటచే గూఢార్థప్రకాశికయను నామమున నొకవ్యా ఖ్యానము వ్రాసితిని. గ్రంథమునకు వ్యాఖ్యానము చేయుటకంటె నచ్చుప్రతులలోనున్న తప్పులను దిద్దుటయే యధికకష్టమయ్యె. అది యట్టిశ్రమకరంబైనను నొర్చి వ్రాఁతప్రతులనుబట్టియు, మూలమునుబట్టియుఁ బెక్కుస్థలంబులఁగల తప్పులను దిద్దు టకుఁ గారణముల నాయాస్థలంబులలోనే వివరించియుంటచే నిట వివరింపఁ బనిలేదు. "వ్యాఖ్యాబుద్ధిబలాపేక్షా" యన్నట్లు నాబుద్ధికి సాధ్యముగాని యభిప్రాయములు మఱికొందఱు బుద్ధి మంతులకు సాధ్యము కావచ్చును. నాదాసియందుఁగల తప్పొ టభిప్రాయములను మన్నించి సదభిప్రాయములను దెల్పినచోఁ బునర్ముద్రణమందు సవరించుకొందు. ఈనైషధపద్యముల తాత్పర్యార్థములను, నలంకారములను, స్పష్టముగాఁ దెల్పు

టకే వ్రాయఁబడిన దగుటచే నీవ్యాఖ్యానమందుఁ బాఠకులకు విసువుదలఁ బుట్టించు నిఘంటువులను, నుదాహరణంబులను జేర్పనందులకు క్షమింతురుగాక. అట్లని యూరకుండక మాఱు మూలపదములకు మాత్ర మచ్చటచ్చట నిఘంటువులఁ జేర్చితిని. రత్యాదిఘట్టములందు పద్యముల కర్థము విరివిగ వ్రాయుట యనుచితమని కఠినపదముల కర్థము వ్రాయఁబడియె. సప్తమాశ్వాసమున 13వ పద్యమున యతిమాసి కోపాసి యతిథి యనుదానికి మాఱుగా "యతిమాచకమ్మ గొండ్రా" లని పొరపాటువలనఁ బడినది. కాన దానిదిద్దుకొనఁ జదువరులు ప్రార్థితులు. అచ్చుప్రతులలోఁ గుప్పలుగాఁబడియున్న తప్పులనెడి మహారణ్యమును ఛేదించుటకుఁ గుఠారమనఁదగిన యొక తాటియాకులప్రతి నొసంగినవారును, బొబ్బిలి యాస్థానకవులును నగు బ్రహ్మశ్రీ మండలేముల సీతారామ శాస్త్రులవారికిఁ గృతజ్ఞతావందనము లర్పించెదను. మూలమునను నా వ్యాఖ్యానమునను గల తప్పులనుదిద్ది, యయ్యెయెడల మఱింత చక్కనియర్థము యవరించి, నా వ్యాఖ్యకెంతయో మెఱుగుగూర్చి మిక్కిలియు సాయము చూపినవారును, నానంద ముద్రాక్షరశాలాపండితులును నగు, తం. తేవప్పెరుమాళ్లయ్యగారికిని, తగినంత ధనవ్యయమున కోర్చి యీ వ్యాఖ్యానసహితమైన గ్రంథమును బ్రకటించి నా కష్టమును సఫలము గావించినందులకు "ఆర్" వేంకటేశ్వర్, అండ్ కంపెనీ వారికిని నెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను.

సంస్కృతపాఠశాల ! }
విజయనగరము.
6-5-1914.

ఇట్లు,
విన్నవించు విధేయుఁడు,
కేతవరపు - వేంకటశాస్త్రి.

శ్రీరస్తు.

శృంగారనైషధము.

టీకాతాత్పర్యసహితము.

ప్రథమాశ్వాసము.

రామాకుచమండలీమృగమద
శ్రీగంధసంవాసిత
స్ఫారోదారభుజాంతరుండు ధరణీ
సంశ్లేషసంభావనా
పారీణుండు కృతార్థుఁ జేయుఁ గరుణా
పాథోధి పద్మాక్షుఁ డిం
పారన్ మామిడిపెద్దమంత్రిసుతు సిం
గామాత్యచూడామణిన్.

అవ:—కవి తాను ప్రారంభించిన గ్రంథము నిర్విఘ్నముగాఁ బరిసమాప్తినొందుటకుఁ దొలుత మంగళము నాచరించువాఁడై 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశోవాఽపితన్ముఖమ్' అను వచనముచొప్పున గ్రంథాదిని ఆశీరూపమైన మంగళము నాచరించుచున్నాఁడు.

టీ. శ్రీరామా......భుజాంతరుండు-శ్రీరామా=శ్రీమహాలక్ష్మియొక్క, కుచమండలీ = వట్రువలగు స్తనప్రదేశములయందలి, మృగమద=కస్తూరిచేతను, శ్రీగంధ=మంచిగంధముచేతను, సంవాసిత = పరిమళింపఁజేయఁబడినట్టిదియు, స్ఫార=పెద్దదయినదియు, ఉదార=విశాలమయినదియు, అగు, భుజాంతరుండు= వక్షస్స్థలము గలవాఁడును, ధరణీ...పారీణుండు -ధరణీ = భూమియొక్క, సంశ్లేష = ఆలింగనమును, సంభావనా = గౌరవించుటయందు, పారీణుండు= మిక్కిలి నేర్పరియయినవాఁడును, కరుణాపాథోధి=దయాసముద్రుఁడును, అగు, పద్మాక్షుఁడు=పద్మములవంటి నేత్రములు గలవాఁడు. అనఁగా-విష్ణుమూర్తి, మామిడి పెద్దమంత్రిసుతుక్=మామిడి పెద్ద మంత్రియొక్క కుమారుఁడగు, సింగామాత్య చూడామణిక్ = సింగన్న యనెడి పేరుగల మంత్రిశ్రేష్ఠుని, కృతార్థుఁ జేయుక్ =నెఱవేర్పఁబడిన సమస్తకార్యములు గలవానినిగాఁజేయుఁగాత:—

ఇట మృగమదసంవాసితభుజాంతరత్వముతోడ ధరణీసంశ్లేషసంభావనము చెప్పుటవలనిసారస్యమేమన:— శ్రీవిష్ణుదేవుఁడు తాను భూదేవి సువ్యక్తముగాఁ గౌఁగిలించుకొన్నయెడల శ్రీదేవికిఁ గోపము గలుగునని తలఁచి, మొదట శ్రీదేవిని గౌఁగిలించుకొని యామె కుచములందలి కస్తూరి తనవక్షమందు నంటుకొన్నపిదప భూదేవిని గౌఁగిలించెననియు భూమి నల్లనిదిగనుక నల్లనికస్తూరియందామె సువ్యక్తముగాఁ దోఁపకుండెననియు భావము స్ఫురించుచున్నది. ఇట 'శ్రీగంధశబ్దముచే 'గన్ధవతీ పృథివీ' అని యున్నదికాన ట్టిభూమిగంధము కస్తూరిగంధమునందుమాటుపడి యుండెనని యొకసారస్యము గుదురుచున్నది; 'సంవాసిత' శబ్దమునందలి 'సం' అనునుపసర్గముచే స్ఫారోదారమైన భుజాంతరము మిక్కిలి వాసితమగు నంతయధికముగాఁ గస్తూరియుంటుటచే భూదేవి యందుఁ గనుపట్టకుండెననియు, కేవల'ధరణీసంశ్లేషము' ను గావించినవాఁడని చెప్పక ధరణీసంశ్లేషపు సంభావన యందు 'పారీణుఁ' డనుటచేఁ గౌఁగిలి పచరించుట యందలి మెలపును నేరుపును సూచితములు. కవి కృతిపతికిఁ బరమాభ్యుదయము గలుగుటకై యిందు విష్ణువును లక్ష్మీదేవ్యాలింగనోత్తరకాలమును భూ కే

న్యాలింగనకాలముననగు పరమానందానుభవసమయము ననుసంధించెను. మఱియు నద్దేవునకు శ్రీపతిత్వమును భూపతిత్వమును వర్ణించుటచే నట్టిదేవునివలనఁ గృతిపతికి శ్రీసమృద్ధియు భూసమృద్ధియుఁ గలుగుఁగాకయని యాశయము.

తా. శ్రీదేవి గబ్బిగుబ్బలయందలి కస్తూరికా శ్రీగంధములచేతఁ బరిమళింపఁ జేయఁబడినట్టి మిక్కిలి గొప్ప వక్షస్స్థలము గలవాఁడును, భూదేవి నాలింగనము చేసి కొనుటయందు దక్షుఁ డయినవాఁడును, దయాసముద్రుఁడునగు విష్ణుమూర్తి మామిడి పెద్దమంత్రిగారి కుమారుఁ డయినసింగనామాత్యుని, నతఁడు తలంచినకార్యముల నన్నింటిని నెఱవేర్చి రక్షించుఁగాత.

మ. కనకక్షోణిధరంబు కార్ముకముగాఁ గద్రూతనూజుండు శిం
జినిగా మాధవుఁ డమ్ముగాఁ బురము లక్షీణైకదోశ్శక్తి గె
ల్చినజోదీశ్వరుఁ డిచ్చుఁగాత జయలక్ష్మిన్ సుస్థిరైశ్వర్యశో
భనముల్ పెద్దయసింగమంత్రికి జగత్ప్రఖ్యాతసత్కీర్తికిన్.

టీ. కనకక్షోణిధరంబు=బంగారుకొండ - అనఁగా మేరుపర్వతమనుట, కార్ముకము కాన్=ధనువు కాఁగా, కద్రూతనూజుండు = ఆదిశేషుఁడు, శింజినిగాన్=అల్లెత్రాడు కాఁగా, మాధవుఁడు=విష్ణుమూర్తి, అమ్ముగాన్=బాణము కాఁగా, అక్షీణైకదోశ్శక్తిన్-అక్షీణ=గొప్పదయిన, ఏక=ముఖ్యమయిన, దోశ్శక్తిన్=బాహాసామర్థ్యముచే, పురములు=త్రిపురములను, గెల్చినజోదు=గెల్చిన వీరుఁడగు, ఈశ్వరుఁడు = శంకరుఁడు, జగత్......కీర్తికిన్-జగత్=లోకమునందు, ప్రఖ్యాత=ప్రసిద్ధిచెందిన, సత్కీర్తికిన్=మంచియశస్సు గలవాఁడైన, పెద్దయసింగమంత్రికిన్=పెద్దమంత్రిగారి సింగన్నకు, జయ...శోభనముల్-జయ=శత్రుజయమనెడి, లక్ష్మి=సంపత్తిని, సుస్థిర ఐశ్వర్య=మిక్కిలి నిశ్చలమయినయైశ్వర్యమును, అనెడుశోభనముల్=శుభములను, ఇచ్చుఁగాత=ఒసంగుఁగాక.

బంగారుకొండ విల్లు. శేషుఁడు నారి. విష్ణుఁడమ్ము. ఇట్టియనన్యసామాన్యపరికరముచే ననన్యశక్యములైన త్రిపురముల నీశ్వరుఁడు జయించినట్టివాఁడుగావున నీకృతిపతికి జయలక్ష్మినిచ్చుఁగాతయనుట. ఈశ్వరుండు గావున సుస్థిరైశ్వర్యమునిచ్చుఁగాతయని చమత్కారము.

తా. మేరుపర్వతమును విల్లుగాఁ జేసికొని యనంతుని వల్లెత్రాడుగాఁ జేసికొని, నారాయణుని బాణముగాఁ జేసికొని, యమితమయిన బాహుబలముచేతఁ ద్రిపురముల సంహరించి జయముగొన్న యీశ్వరుండు సింగనమంత్రికి జయసంపత్తిని, నైశ్వర్యము నను శుభములను నొసంగి రక్షించుఁగాక.

ఉ. హాటకగర్భుచేతఁ గమలాసనుచేఁ జతురాస్యకంఠశృం
గాటకవీథికాకృతవిహారచతుశ్శ్రుతిచేత దేవతా
కోటికిరీటసంఘటితకోమలపాదసరోజుచే జగ
న్నాటకసూత్రిచేతఁ గృతినాథుఁడు గాంచుఁ జిరాయురున్నతుల్.

టీ. హాటకగర్భుచేతన్ - హాటక=సువర్ణవికారమయిన యండమే, గర్భ=ఉత్పత్తిస్థానముగాఁ గలవానిచేతను - సృష్టికిఁ బూర్వము హిరణ్మయాండము పుట్టినట్లును, నాయండమునుండి చతుర్ముఖుం డుద్భవించినట్లును జెప్పుదురు. కమలాసనుచేన్ = పద్మమే సింహాసనముగాఁ గల వానిచేతను, చతురాస్య... శ్రుతిచేతన్ - చతుర్ = నాలుగయిన, ఆస్య=వదనములుగల, కంఠ=కుత్తుక యనెడి, శృంగాటకవీథికా= నాలుగుత్రోవలు కలసెడుచోటయిన వీథియందు, కృత=చేయఁబడిన, విహార=సంచారము గల, చతుశ్శ్రుతిచేతన్ = నాలుగయిన వేదములు గలవానిచేతను - అనఁగా బ్రహ్మ కంఠమునందుండి నాలుగు వదనములమూలముగ వెడలివచ్చుచున్న నాలుగువేదములు గలవాఁడని భావము, దేవతా... సరోజుచేతన్ - దే-తా=సురలయొక్క, కోటి=సమూహముయొక్క, కిరీట=కిరీటములచేత, సంఘటిత=తాఁకఁబడుచున్నట్టియు, కోమల=మృదువయిన, పాదసరోజుచేన్ =పాదపద్మములు గలవానిచేత—అనఁగా సమస్తదేవతలచేతను వారికిరీటములు తనయడుగులుసోఁకునట్లు నమస్కరింపఁబడుచున్నవాఁడని భావము, జగన్నాటకసూత్రిచేతన్ - జగత్ =లోకమనెడి, నాటక= నాటకమునకు, సూత్రిచేతన్ = సూత్రధారునివంటివానిచేత - అనఁగా నాటకములను సూత్రధారుఁడు నడపుచున్నట్లుగా లోకములను బ్రవర్తింపఁజేయుచున్నవాఁడగు బ్రహ్మచేత, కృతినాథుఁడు=కృతిపతియయిన సింగనామాత్యుఁడు, చిరాయురున్నతుల్ = పూర్ణాయువును మహోన్నతియును, గాంచున్=పొందుఁ

గాక. హాటకమునఁ బుట్టి, కమలాసనమును మెట్టి, చతుర్వేదముల నధిగమించి, దేవతాపూజ్యపాదుఁడై, జగములనెల్ల వర్ధిల్లఁజేయునట్టి యున్నతి గాంచిన బ్రహ్మ కృతిపతి కున్నతిఁ జేయుఁగాత యనియు 'ఆయుష్యంకమలాసనోపిత; రతాత్' అనువచనముఁ దెల్పిన నాయుర్దాతయగుటచేఁ బూర్ణాయుర్దాయము నిచ్చుఁ గాతయనియు వాకొనును. "చతురానన...శ్రుతిచేత" అనువిశేషణమువలన ఎల్లపుడు బ్రహ్మవేదములఁ బఠించుచున్నవాఁడు గావున బరిపూర్తమయినవాక్కులు గలవాఁడగుటంజేసి యితనివాక్యప్రకారమునఁ జిరాయువు గలుగుననియు, వేదోక్తమయిన శతాయువు నీఁగలవాఁడనియు సారస్యము స్ఫురించుచున్నది.

తా. హిరణ్యగర్భుఁడును, పద్మసింహాసనుఁడును, నాలుగు ముఖములుగల కుత్తుకయను శృంగాటకవీథియందు సంచారముచేయుచున్న నాలుగు వేదములు గలవాఁడును, సమస్తదేవతలచేతనమస్కరింపఁబడుచున్నవాఁడును, జగన్నాటకసూత్రధారియు నగుబ్రహ్మవలనఁ గృతినాయకుఁ డయినసింగనామాత్యుఁడు పరిపూర్ణాయువును మహోన్నతియును బడయుఁగాత.

శా. చేచే యుంచు భజింతు నిష్టఫలసంసిద్ధుల్ మదిన్ గోరి ని
ర్వ్యాజప్రౌఢకృపావలంబునిఁ గటప్రస్యందిదానాంబునిం
బూజాతత్పరదేవదానవకదంబున్ బాలకేళీకలా
రాజత్కౌతుకరంజితోరగపతిప్రాలంబు హేరంబునిన్. 4

టీ. ఇష్టఫలసంసిద్ధుల్ - ఇష్ట=కోరఁబడిన, ఫల=ఫలముయొక్క, సంసిద్ధుల్=ప్రాప్తులను, మదిన్=మనస్సునందు, కోరి=యపేక్షించి, నిర్వ్యాజ...లంబునిన్ - నిర్వ్యాజ=నిర్హేతుకమును, ప్రౌఢ=ఉదారమునయిన, కృపా=దయకు, అవలంబునిన్=ఆధారమయినట్టివాఁడును, కటప్రస్యందిదానాంబునిన్ - కట=చెవుడలవలన, ప్రస్యంది=స్రవించుచున్న, దానాంబునిన్=మదజలము గలవాఁడును, పూజా...కదంబున్ - పూజా=తన్నుఁ బూజించుటయందు, తత్పర=ఆసక్తులైన, దేవదానవ=దేవతలయొక్కయు రాక్షసులయొక్కయు, కదంబున్=సమూహము గలవాఁడును, బాల...ప్రాలంబునిన్ - బాలకేళీకలా=బాలక్రీడా

చాతుర్యముచే, రాజత్ = ప్రకాశించుచున్న, కౌతుక = కౌతూహలముచేత, రంజిత = రంగువేయఁబడిన, ఉరగపతి = సర్పరాజును, ప్రాలంబుగ్ = హారముగాఁ గలవాఁడునగు, హేరంబునిన్ = విఘ్నేశ్వరుని, జేజే యంచున్ = నమస్కారమని పలుకుచు, భజింతును = సేవింతును.

ఇట 'కట...దానాంబునిన్' దానశబ్దస్వారస్యముచే ఎడతెగని దానధారలుగలవాఁడు-అనఁగా మిక్కిలిదాతయనుట స్ఫురించుచున్నది. కృప నిర్వ్యాజమైనది; దానధారయెప్పుడును గలఁడు, దేవదానవులకును బూజ్యుఁడగునట్టిమహిమగలవాఁడు; బాల్యదశయందే శేషునివంటివానిని నవలీల హారముగావేసికొన్నట్టి మహాశక్తిమంతుఁడు. ఏవంవిధానేకగుణప్రభావ సంపన్నుఁడుగావున నేయిష్టఫలసంసిద్ధులకై భజింతునని నంసిద్ధి బహువచనమునస్ఫురితము.

తా. నిర్హేతుకమయిన దయారసమున కాధారుఁడును, గండస్థలముల నుండి స్రవించుచున్న మదజలము గలవాఁడును, సమస్తసురాసురలచేఁ బూజింపఁబడుచున్నవాఁడును, చిన్నతనమునందే నాటలయందలి వేడుకంబట్టి సర్పరాజునకు రంగువేసి హారముగా ధరించినవాఁడునగు వినాయకునికి నమస్కరించుచు నిష్టఫలములను బొందుటకై సంతతము మనస్సునందు భజించుచుందును.

సీ. సింహాసనము చారు । సితపుండరీకంబు
చెలికత్తె జిలుబారు । పలుకుచిలుక
శృంగారకుసుమంబు । చిన్నిచుక్కలరాజు
పసిఁడికిన్నెరవీణె । పలుకుఁదోడు
నలువనెమ్మోముఁద । మ్ములు కేళిగృహములు
తళుకుటద్దంబు స । త్కవులమనసు
వేదాదివిద్యలు । విహరణస్థలములు
చక్కనిరాయంచ । యెక్కిరింత
తే. యెపుడు నేదేవి కాదేవి । యిందుకుంద
చంద్రచందనమందార । సారవర్ణ

శారదాదేవి మామకస్వాంతవీథి
నిండువేడుక విహరించుచుండుఁగాత. 5

టీ. ఎపుడున్ = ఎల్లప్పుడు, ఏదేవికిన్ = ఏసరస్వతీదేవికి, చారుసితపుండరీకంబు - చారు = సుందరమయిన, సితపుండరీకంబు = తెల్లదామరపూవు, సింహాసనము = సింగపుగద్దియయ్యె, ఒప్పున్ (అని క్రియాపద మధ్యాహారము చేసి యీపద్యమునఁ బ్రతివాక్యమునయందుఁ జేర్పవలెను)= ప్రకాశించునో; ఏదేవికిన్ = ఏసరస్వతికి, జిలుబాఁపలుకుచిలుక = ముద్దులొలుకు పలుకులు గలయట్టిచిలుక, చెలికత్తె = సఖియై, ఒప్పున్; చిన్నిచుక్కలరాజు = బాలచంద్రుఁడు, ఏదేవికిన్ = ఏసరస్వతికి, శృంగారకుసుమంబు - శృంగార = అలంకారార్థమగు, కుసుమంబు = పుష్పమయి, ఒప్పున్; ఏదేవికిన్ = ఏసరస్వతికి, పలుకుఁదోడు = పలుకరించుటకుఁ దోడు, పసిఁడికిన్నెరవీణె = బంగారపు కిన్నెరయనువీణె యయి, ఒప్పున్; ఏదేవికిన్ = ఏసరస్వతికి, కేళీగృహములు = క్రీడామందిరములు, నలువమోముఁదమ్ములు - నలువ = బ్రహ్మయొక్క, మోముఁదమ్ములు = ముఖపద్మములయి, ఒప్పున్; ఏదేవికిన్ = ఏసరస్వతికి, సత్కవులమనసు - సత్కవుల = రసికులగు కవీశ్వరులయొక్క, మనసు = చిత్తము, తళుకుటద్దంబు = నిగ్గుటద్దమయి, ఒప్పున్ - అనఁగా నద్దమునందువలెఁ గవులయొక్క హృదయంబులయందుఁ బ్రతిఫలించు ననుట, ఏదేవికిన్ = ఏసరస్వతికి, విహారణస్థలములు = విహరింపఁదగినచోట్లు, వేదాదివిద్యలు = వేదములు మొదలగువిద్యలయి, ఒప్పున్; ఏదేవికిన్ = ఏసరస్వతికి, ఎక్కిరింత = వాహనము, చక్కనిరాయంచ = సుందరమగు రాజహంసమయి, ఒప్పున్, ఆదేవి = ఆదివ్యకాంతయు, ఇందు... సారవర్ణ - ఇందు = చంద్రుఁడు, కుంద = మల్లెలు, చంద్ర = పచ్చకప్పురము, చందన = మంచిగందము, మందార = కల్పవృక్షములు వీని వలె, సార = నిగ్గయిన, వర్ణ = దేహచ్ఛాయ గలట్టియు, శారదాదేవి = సరస్వతి, మామకస్వాంతవీథిన్ - మామక = నాసంబంధియగు, స్వాంతవీథిన్ = చిత్తమునందు, నిండువేడుకన్ = పూర్ణమయినవేడుకతో, విహరించుచుండుఁగాత = ఆడుకొనుచుండుఁగాక.

తా. ఏసరస్వతీదేవికిఁ బుండరీకము సింహాసనమయి, చిలుక చెలికత్తెయయి, చంద్రుఁడు శృంగారపుష్పమయి, మాటలోఁడు కిన్నెరయనునట్టి వీణయై, కేళీ మందిరములు బ్రహ్మముఖపద్మములయి, కవీశ్వరుమానసము తళుకుటద్దమయి, విహారస్థలములు వేదములు మొదలగువిద్యలయి, వాహనము రాజహంసమై యొప్పునో యట్టియు, చంద్రకుందాదుల ఛాయనంటిఛాయగలిగియొప్పుచున్న, యాసరస్వతీదేవి నాచిత్తమునం దెల్లప్పుడు సంచరించుఁగాక.

వ. అని యిష్టదేవతాప్రార్థనంబు చేసి. 6

అర్థము సులభము.

సీ. వ్యాసవాల్మీకిసంయమివాక్సుధాంభోధి
లోలోర్మిపంక్తుల నోలలాడి
భట్టబాణమయూరభారతీసంకర్ష
సౌభాగ్యగరిమంబు సంగ్రహించి
భాససౌమిల్లకప్రతిభాసమున్మేష
హేలావిశేషంబు నిచ్చగించి
మాఘభారవివచోమకరందనిష్యంద
మాధుర్యమునకు సమ్మదమునొంది.

తే. కాళిదాసు మతంబులోఁ గాంచి మ్రొక్కి
రాజశేఖరుఁ గవిరాజుఁ బ్రస్తుతించి
ధీరమతి నన్నపార్యుని దిక్కయజ్వ
శంభుదాసునిఁ గరమర్థి సన్నుతించి. 7

టీ. వ్యాస...పంక్తులన్ - వ్యాస సంయమి = వ్యాసమహామునియొక్కయు, వాల్మీకిసంయమి = వాల్మీకిమునియొక్కయు, వాక్ = వాక్యములనెడి, సుధాంభోధి = అమృతసముద్రముయొక్క, లోల = చలించుచున్న, ఊర్మిపంక్తులన్ = తరంగపంక్తులయందు, ఓలలాడి= ఈఁదులాడి, అనఁగా వ్యాసుఁడు వాల్మీకి రచించిన భారతాదిగ్రంథములను రామాయణ మనుగ్రంథమును జ

క్కఁగాఁ జదివికొని యందలిరసము ననుభవించియనుట, భట్ట...గరిమంబు- భట్టబాణ = భట్టబాణుఁడను కవీశ్వరునియొక్కయు, మయూర = మయూరుఁడను కవీశ్వరునియొక్కయు, భారతీ = వాక్యములయొక్క, సందర్భసౌభాగ్య = సందర్భ సంపదయొక్క, గరిమంబు = పెంపును, సంగ్రహించి = సంపాదించి- అనఁగా భట్టబాణుఁడు మయూరుఁడు ననుకవీశ్వరులు రచించినకావ్యములసందర్భములను బాగుగాఁ దెలిసికొని, భాస...విశేషంబు-భాస= భాసుఁడనుకవియొక్కయు, సౌమిల్లక = సౌమిల్లకుఁడను కవియొక్కయు, ప్రతిభా= క్రొత్తక్రొత్తవికాసముగల బుద్ధియొక్క, సముస్మేష=వికాసముయొక్క, హేలావిశేషంబు=లీలలయొక్క వైఖరిని, ఇచ్ఛగించి=ఇష్టపడి - అనఁగా భాససౌమిల్లాది కవీశ్వరులు తమప్రతిభావిశేషముచే రచించినకావ్యములయందలి లీలామహిమమును మనస్సునకుఁ బట్టించికొని యనుట, మాఘ...మాధుర్యమునకున్ - మాఘ=మాఘుఁడనెడి కవియొక్కయు, భారవి=భారవి యనెడి కవియొక్కయు, వచస్ =వాక్యములనెడి, మకరంద నిష్యంద=మకరందప్రవాహముయొక్క, మాధుర్యమునకున్ =తియ్యఁదనమునకు, సమ్మదమున్ =సంతసమును, ఒంది=పొంది, - అనఁగా మాఘభారవికవీశ్వరులచే రచితములై మకరందములొలుకునట్టికావ్యములనుఁ జక్కఁగాఁ జదివి అనుట కాళిదాసున్ = కాళిదాసుఁడను మహాకవిని, మనంబులోన్ - మనస్సునందు, కాంచి = చూచి- అనఁగాఁ దలంచి, మ్రొక్కి=నమస్కరించి, కవిరాజున్ =కవులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన, రాజశేఖరున్ =రాజశేఖరుఁ డనుకవీశ్వరుని, ప్రస్తుతించి=స్తోత్రముచేసి, ధీరమతిన్ =నిశ్చలమయిన బుద్ధిగల, నన్నపార్యున్ =నన్నయభట్టారకుని, తిక్కయజ్వన్ =తిక్కనసోమయాజిని, శంభుదాసునిన్ =ఎఱ్ఱాప్రగడను, కరము=మిక్కిలి, అర్థిన్ =ఆశతో, సన్నుతించి=స్తోత్రము చేసి.

తా. ఈపద్యమునఁ గవీశ్వరులకు నమస్కారము చేయుచున్నానని చెప్పక గ్రంథకర్త యాయాకవీశ్వరుల గ్రంథములఁజదివియందలిసారమును గ్రహించినాఁడనని చెప్పటచే నితనిగ్రంథ మాయాకవుల గ్రంథములయందున్న చమత్కారములవంటి చమత్కారములు కలదగుటచే మిగులనింపుగానుండునను=గొర

చుచున్నది. మఱియు బూర్వకవిచంద్రులు చెప్పినవిషయములనే నేఁ జెప్పు చున్నానుగాని నేను క్రొత్తగాఁ జేసినదేదియు లేదనుఁడీశుని యహంకారపరి హారముచేసికొన్నట్లుగూడ స్ఫురించుచున్నది.

వ. నవరసభావానుబంధబంధురంబుగా నొక్కప్రబంధంబు నిర్మింపఁ దలంచి కౌతూహలాధీనమానసుండనై తన్మహాప్రబంధప్రారంభంబునకుం దగినపుణ్యశ్లోకపురాతనమహారాజచరిత్రం బెయ్యదియొకో యని వితర్కించుచున్నసమయంబున. 8

టీ. నవ...బంధురంబుగాన్, నవరస=శృంగారవీరాదులగుతొమ్మిదిరసములను వెలువరించు, భావ=భావములయొక్క, అనుబంధ=సంబంధముచే, బంధురంబుగా=అతిశయించునట్టుగా, ఒక్కప్రబంధంబున్=ఒక కావ్యమును, నిర్మింపన్ తలంచి= రచింప నిశ్చయించి, కౌతూహలాధీన మానసుండనై=కౌతూహలమునకు లోఁబడినమనస్సు కలవాఁడనై, తత్..ప్రారంభమునకున్-తన్మహాప్రబంధ=ఆగొప్పప్రబంధముయొక్క, ప్రారంభమునకున్ = మొదలిడుటకు, తగిన ...చరిత్రంబు -తగిన=అర్హమైన, పుణ్యశ్లోక = పవిత్రమయినకీర్తి గల, పురాతన=ప్రాచీనుఁడయిన, మహారాజ=గొప్పరాజుయొక్క, చరిత్రంబు=చారిత్రము, ఎయ్యది ఒకో అని=ఏది కలదో యని, వితర్కించుచున్=ఆలోచించుచు, ఉన్నసమయమున.

సీ. తనకృపాణము సముద్ధతవైరిశుద్ధాంత
 తాటంకముల కెగ్గు దలఁచుచుండఁ
దనబాహుపీఠంబు ధరణిభృత్కమఠాహి
 సామజంబులకు విశ్రాంతి యొసఁగఁ
దనకీర్తినర్తకి ఘనతరబ్రహ్మాండ
 భవనభూములఁ గొండికఁ బరిఢవింపఁ

దనదానమహిమ సంతానచింతారత్న
జీమూతసురభుల కీ సిగ్గుపఱుపఁ
తే.గీ. బరఁగు శ్రీవేమమండలేశ్వరునిమంత్రి
యహితదుర్మంత్రివదనముద్రావతార
శాసనుఁడు రాయవేశ్యాభుజంగబిరుద
మంత్రి పెద్దయసింగనామాత్యవరుఁడు. 9

టీ. తనకృపాణము= తనయొక్కకత్తి, సముద్ధత... తాటంకములకున్ = సముద్ధత=గర్వించిన, వైరి=శత్రువులయొక్క, శుద్ధాంత=అంతఃపురస్త్రీలయొక్క, తాటంకములకున్=బంగారపుమెఱుఁగుకమ్మలకు, ఎగ్గు=హానిని, తలఁచుచుండన్=ఆలోచింపుచుండఁగా-అనఁగా స్త్రీలు తమభర్తలు సజీవులై యున్నప్పుడలంకారములఁదాల్చుటయు, వారు సమసినప్పు డలంకారములను బరిహరించుటయు విహితకృత్యము. కావునఁ దనకత్తి శత్రురాజులనుజంపుటచే వారిభార్యలు విభూషణములఁ బరిహరింతురు కాన తనకత్తి తాటంకపరిహారమునకుఁ బరంపరాకారణమగుచున్నదని భావము, తనబాహుపీఠంబు=తనయొక్క బాహువులనెడిపీఁట, ధరణి...సామజంబులకున్ = ధరణిభృత్-కులపర్వతములకు, కమఠ = ఆదికూర్మమునకు, అహి = సర్పరాజునకు, సామజములకున్=దిగ్గజములకును, విశ్రాంతి=బడలికను దీర్చుటను, ఒసఁగన్ = ఇచ్చుచుండఁగా-అనఁగాఁ దాను భూభారమును వహించుటచే నిదివఱకు భూభారము వహించుచున్న కులపర్వతములు నాదికూర్మము శేషుఁడు దిగ్గజములు తమయాయాసమును బోఁగొట్టుకొనుచున్న వని భావము, తనకీర్తినర్తకి = తనయొక్క కీర్తినటి, ఘన...భూములన్ - ఘనతర=మిగులగొప్పది యగు, బ్రహ్మాండ=బ్రహ్మాండమనెడి,భవన= నాట్యశాలయొక్క, భూములన్=ప్రదేశములయందు,గొండ్లిన్=నాట్యమును,పరిఢవింపన్ = ప్రవర్తింపఁజేయుచుండఁగా-అనఁగాఁ దననిర్మలమయినకీర్తి బ్రహ్మాండమునందంతటను వ్యాపించుచుండఁగా నని భావము. తనదానమహిమ=తనయొక్కదానాతిశయము, సంతాన...ంభులన్-సంతాన=కల్పవృక్షమును, చింతారత్న=చింతామణిని, జీమూ...=గాత

ఘుని, సురభులన్ = కామధేనువును, సిగ్గుపఱుపన్ = సిగ్గుపడునట్లు చేయుచుండఁగా- అనఁగా వితరణగుణమందుఁ బ్రసిద్ధి చెందినకల్పవృక్షము చింతామణి మేఘుఁడు కామధేనువు మొదలగువానికి సిగ్గు పొడమునట్లు దానము చేయుచున్నాఁడని భావము. పరఁగు...మంత్రి, పరఁగు=ప్రవర్తించుచున్న, శ్రీవేమమండలేశ్వరుని=లక్ష్మీసంయుతుఁడయిన వేమమండలాధిపునియొక్క, మంత్రి=ప్రెగ్గడయు, అహిత...శాసనుఁడు-అహిత=శత్రువులయొక్క, దుర్మంత్రి=దుష్టమంత్రులయొక్క, సదన=నోర్లను, ముద్రావతార=మూయునట్లుచేయుటకు, శాసనుండు=ఆజ్ఞాపించువాఁడును, అనఁగా శత్రురాజులమంత్రులు పన్నుచున్నయుక్తుల భంజించునట్లు యుక్తులపన్ని వారినోర్లను మూయించువాఁడని తాత్పర్యము, రాయ...మంత్రి-రాయవేశ్యాభుజంగ = రాయవేశ్యాభుజంగయనెడు, బిరుద=బిరుదపదము, మంత్రి=సహాయముగాఁగలవాఁడు-అనఁగా రాయవేశ్యాభుజంగయనెడి బిరుదపదము కలవాఁడని భావము, పెద్దయ్యసింగనామాత్యవరుఁడు=అటువంటి పెద్దయగారి సింగన్నయనెడి మంత్రిశ్రేష్ఠుఁడు.

శా. పంచాంగస్థిరమంత్రరక్షణకళాప్రౌఢుండు బాలామనః
పాంచాలుండు విరించివంశజలధిప్రాలేయభానుండు దో
శ్చంచచ్చాపకృపాణలబ్ధవిజయైశ్వర్యుండు దిక్కామినీ
కాంచీమౌక్తికకీర్తిపెద్దవిభుసింగం డొక్కనాఁ డిష్టులన్.

టీ. పంచాంగ...ప్రౌఢుండు-పంచాంగ=సహాయ, సాధనోపాయ, దేశవిభాగ, కాలవిభాగ, విపత్ప్రతీకారము లనువానిచే, స్థిర = నిశ్చలమయిన, మంత్ర=రహస్యములను, రక్షణకళా = రక్షించుటయనెడివిద్యలందు, ప్రౌఢుండు=ప్రగల్భుఁడయినవాఁడును, బాలా...పాంచాలుండు - బాలా=జవరాండ్రయొక్క, మనః=మనస్సులకు, పాంచాలుండు=పాంచాలజాతిపురుషునివంటివాఁడును-అనఁగాఁ బ్రియుఁడని భావము. విరించివంశజలధిప్రాలేయభానుండు-విరించివంశ = బ్రహ్మవంశమనెడి, జలధి=సముద్రమునకు, ప్రాలేయభానుండు=[illegible]వంటివాడును, దో...శ్వర్యుండు- దోః = బాహువులయందు, చం[illegible]కాశించుచున్న, చాప=ధనుస్సుచేతను, కృపాణ=కత్తిచేతను,లబ్ధ =

పొందఁబడిన, విజయ+ఐశ్వర్యుండు= విజయసంపదలు కలవాఁడును, దిక్... కీర్తి-దిక్కాన్తలనెడి స్త్రీలయొక్క, కాంచీ = మొలత్రాటియం దున్న, మౌక్తిక=ముత్యములుగాఁ బరిణమించిన, కీర్తి= యశస్సుగలవాఁడును, పెద్దవిభుసింగఁడు= పెద్దప్రభువుగారికుమారుఁడయిన సింగనామాత్యుఁడు, ఒక్క నాఁడు=ఒకదినమందు, ఇమ్ములన్ =బాగుగా... పైపద్యములో నన్వయము.

తా. సహాయసాధనోపాయదేశకాలవిభాగవిపత్ప్రతీకారము లనెడి పంచాంగములచే, రహస్యాలోచనములను శత్రువులకుఁ దెలియకుండఁ గాపాడుటయందు నేర్పుగలిగి, యుపతులకుఁ బాంచాలపురుషునివలెఁ బ్రియతముఁడై, సముద్రమును చంద్రునట్లు బ్రాహ్మణవంశమును వర్ధిల్లఁజేయుచు, తనబాహువులందున్న చాపకృపాణములచే శత్రువులగెలిచి జయముపొందుచు దిగంతములనెల్ల వ్యాపించినకీర్తి కలవాఁడగు సింగనామాత్యుఁ డొకదినమందు.

వ. మృదుమధురచిత్రవిస్తరకవితావిలాసవాగీశ్వరు లగుకవీశ్వరులును బతంజలికణాదాక్షచరణపక్షిలాది శాస్త్రసిద్ధాంతకములసహాసు లగువిద్వాంసులును భరతమతంగదత్తశకాహళరాజనేమప్రణీతసంగీతవిద్యారహస్యవిజ్ఞానవైజ్ఞానికస్వాంతు లగుకళావంతులును శక్తిత్రయచతురుపాయషాడ్గుణ్యప్రయోగయోగ్యవిచారు లగు రాయబారులును నిఖిలపురాణేతిహాససంహితాతాత్పర్యవ్యాలోచనాధురంధరధిషణాసముత్సాహు లగుపౌరాణికసమూహంబును బరివేష్టింపం గొలువుండి సకలవిద్యాపారంగతుండు సరససాహిత్యగోష్ఠీవినోదప్రసంగంబుల.

టీ. మృదు...వాగీశ్వరులు-మృదు = మృదులశైలి గలట్టియు, మధుర= ఇంపైనట్టియు, చిత్ర = అబ్బురమును బుట్టించుచున్నబంధములు గలదియు, విస్తర=శబ్దములవిరివిగల, కవితావిలాస=కవిత్వచాతురిగలవారును, వాగీశ్వరులును=భాషానాథులును, అగుకవీశ్వరులును=అయినట్టికవిచంద్రులును, పతంజలి...హాసులు-పతంజలి=భాష్యకారుఁడు, కణాదుఁడు, అక్షచరణ=గౌత

ములుఁను, పక్షుల=పక్షులుఁను, ఆది=మొదలుగాఁగలవారిచేరచింపఁబడిన, శాస్త్ర=శాస్త్రములయొక్క, సిద్ధాంత=నిశ్చయమగునేర్పాటులనెడి, కమలవన=పద్మవనమునకు, హంసులు=సూర్యునివంటివారు, అగువిద్వాంసులు = అయినపండితులు-అనఁగాసూర్యుఁడు పద్మవనమును వికసింపఁజేసినట్లు పండితులు శాస్త్రసిద్ధాంతములను వెల్లడిచేయుచున్నారని భావము, భరత...స్వాంతులు:-భరత=భరతునిచే, మతంగ=మతంగునిచే, దత్తిల=దత్తిలునిచే, కాహాల=కాహాలునిచే, ఆంజనేయ=హనుమంతునిచే, ప్రణీత=రచింపఁబడిన,సంగీతవిద్యా=గానశాస్త్రమునందున్న, రహస్య = గుట్టులను, విజ్ఞాన= తెలిసికొనుటచే, వైజ్ఞానిక=విశేషజ్ఞానముకలిగియున్న,స్వాంతులు=చిత్తములుగలవారు, అగుకలావంతులును=అయినవిద్యావంతులును,శక్తి...విచారులు-శక్తి=ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులయొక్కయు, చతురుపాయ=సామదానభేదములనెడి నాలుగుపాయములయొక్కయు, షాడ్గుణ్య=సంధి, విగ్రహము, యానము, ఆసనము, ద్వైధము, సమాశ్రయము, అనెడిషడ్గుణములయొక్కయు, ప్రయోగ=వినియోగించుటకు, యోగ్య=తగినసమయములను, విచారులు=ఆలోచించువారు, అగురాయబారులు=అయినట్టిసందేశహరులును, నిఖిల...సముత్సాహంబు-నిఖిల=సమస్తమయిన, పురాణ=పురాణసంహితయొక్కయు, ఇతిహాససంహితా=పూర్వచరిత్రసంహితయొక్కయు, తాత్పర్య=భావములను, పర్యాలోచనా=చక్కఁగ యోచించుటయొక్క, ధురంధర=భారవాహకమయిన- అనఁగాఁదాత్పర్యములనెన్నగా యోజింపసమర్థమయిన, ధిషణా=బుద్ధిచేత,సముత్సాహంబు=ప్రయత్నము కలవారు, అగుపౌరాణికసమూహంబును=అయినట్టిపౌరాణికులయొక్కసముదాయమును, పరివేష్టింపన్ = చుట్టును బలిసియుండఁగా, కొలువుండి=సభచేసి, సకలవిద్యాపారంగతుండు=సమస్తవిద్యలయొక్క పారమును ముట్టినవాఁడై - అనఁగాఁ బూర్ణముగాఁ జదివినవాఁడనుట, సరససాహిత్యగోష్ఠీవినోదప్రసంగంబులన్ -సరస=రసముతోఁగూడిన, సాహిత్య=సాహిత్యమునుగూర్చి, గోష్ఠీ=పరస్పరము సల్లాపించుటయనెడి, వినోద=వేడుకయొక్క, ప్రసంగంబులన్ =ప్రసక్తియందు.

శా. భారద్వాజపవిత్రగోత్రుని శుభాపస్తంబసత్సూత్రు వి
ద్యారాజీవభవుండు మారయకుఁ బుణ్యాచారభీమాంబకున్
గారా మైనతనూజు నన్ననఘు శ్రీనాథాఖ్యునిం బిల్చి స
త్కారం బొప్పఁగ గారవించి పలికెన్ గంభీరవాక్ప్రౌఢిమన్.

టీ. భారద్వాజపవిత్రగోత్రుని - భారద్వాజ = భారద్వాజమహామునియొక్క, పవిత్ర=పరిశుద్ధమయిన, గోత్రుని=గోత్రముగలట్టియు, - అనఁగా భారద్వాజగోత్రమందుఁ బుట్టినవాఁడనుట, శుభా...సత్సూత్రున్-శుభ=మంగళమయిన,ఆపస్తంభసత్ సూత్రున్ =ఆపస్తంబసూత్రము గలవాఁడును,విద్యారాజీవభవుండు=చదువులకు బ్రహ్మతో సమానుఁడును, మారయకున్ =మారయ్యకు, పుణ్యాచార = పవిత్రమయినప్రవర్తనగల, భీమాంబకున్ =భీమమ్మకును, గారాము=ముద్దు, ఐనతనూజున్ =అయినట్టికుమారుఁడనగు, శ్రీనాథాఖ్యున్ =శ్రీనాథుఁడను పేరుగల, నన్నున్ =నన్నును, పిల్చి=సభకు రప్పించి, సత్కారంబు=మర్యాద, ఒప్పన్ =ఒప్పునట్లుగా, గారవించి=మన్నించి, గంభీరవాక్ప్రౌఢిమన్ =గంభీరమయిన వాక్చాతుర్యముచే, పలికెన్ = ఇట్లనెను.

తా. ఆసింగనామాత్యుఁడు భారద్వాజసగోత్రుండును, ఆపస్తంబసూత్రుండును, మారయభీమాంబలకు ముద్దుకుమారుండును, శ్రీనాథుఁ డను పేరుగలవాఁడు నగునన్నుఁ బిలిపించి పూజించిగారవించి గంభీరవాక్యములతో నిట్లుపలికెను.

శా. బ్రాహ్మీదత్తవరప్రసాదుఁడ వురుప్రజ్ఞావిశేషోదయా
జిహ్మస్వాంతుఁడ వీశ్వరార్చనకళాశీలుండ వభ్యర్హిత
బ్రహ్మాండాదిమహాపురాణచయతాత్పర్యార్థనిర్ధారిత
బ్రహ్మజ్ఞానకళానిధానమవు నీభాగ్యంబు సామాన్యమే. 13

టీ. బ్రాహ్మీ...ప్రసాదుఁడవు-బ్రాహ్మీ=సరస్వతీదేవిచే,దత్త=ఇయ్యఁబడిన, వరప్రసాదుఁడవు = వరరూపమయిన యనుగ్రహము గలవాఁడవు, ఉరు...స్వాంతుండవు - ఉరు=గొప్పదయిన, ప్రజ్ఞావిశేష=బుద్ధివిశేషముయొక్క, ఉదయ=అభివృద్ధిచేత, అజిహ్మ=కుటిలముకాని, స్వాంతుండవు = మనస్సుగల

వాఁడవు, ఈశ్వరార్చనకళాశీలుండవు- ఈశ్వర=శివుని, అర్చనకళా=పూజించుటయనెడి విద్యయందు, శీలుండు=ఆసక్తికలవాఁడవు,అభ్యర్హిత ...నిధానమవు- అభ్యర్హిత=అభ్యసింపఁబడిన, బ్రహ్మాండాది=బ్రహ్మాండపురాణము మొదలుగాఁగల, మహాపురాణ = మహాపురాణములయొక్క, చయ=సమూహము యొక్క, తాత్పర్య=తాత్పర్యముచేతను, అర్థ=అర్థముచేతను, నిర్ధారిత=నిర్ణయింపఁబడిన, బ్రహ్మజ్ఞానకళా = పరబ్రహ్మవిషయకమయినజ్ఞానకళకు, నిధానమవు=నిధివంటివాఁడవు, అయిన, నీభాగ్యంబు=నీయొక్కయదృష్టము, సామాన్యమె=సాధారణమయినదా? అనఁగా సాధారణమయినది కాదనుట.

తా. ఓశ్రీనాథా!నీవు సరస్వతీదేవివలన వరము గొన్నవాఁడవు, జ్ఞానాతిశయముచేతఁదప్పదారిఁద్రొక్కని మనస్సుగలవాఁడవు, ఎల్లప్పుడు శివార్చనయందునాసక్తికలవాఁడవు, మఱియు బ్రహ్మాండాదిపురాణములఁ జదివి తాత్పర్యార్థములచేఁ దత్త్వజ్ఞానమును నిశ్చయించియున్నావు. నీయదృష్టము సాధారణమయినదికాదుగదా.

క. జగము నుతింపఁగఁ జెప్పితి
ప్రెగడయ్యకు నాయనుంగుఁబెద్దనకుఁ గృతుల్
నిగమార్థసారసంగ్రహ
మగునారాధ్యచరిత్ర మాదిగఁ బెక్కుల్. 14

టీ. ప్రెగడయ్యకు=మంత్రివర్యుఁడయిన ప్రెగడయ్యకు, నాయనుంగు పెద్దనకు=నాప్రేమునకాస్పదుఁడయిన పెద్దన్నకు, నిగమార్థసారసంగ్రహము-నిగమార్థ=వేదార్థములయొక్క, సార=నిగ్గును, సంగ్రహము=సంగ్రహించెడిది,అగు=అయినట్టి,ఆరాధ్యచరిత్ర=ఆరాధ్యచరిత్రము,ఆదిగన్ = మొదలుగాఁగల, పెక్కుల్ =అనేకములయిన, కృతుల్ =గ్రంథములను, జగము=లోకమందలిజనులు, నుతింపన్ =పొగడునట్లుగా, చెప్పితి=రచించినాఁడవు.

తా. ఓశ్రీనాథా!మాపెద్దన్నమంత్రికి, ప్రెగడయ్యమంత్రికి,వేదార్థములను సంగ్రహించెడి యారాధ్యచరిత్రము మొదలుగాఁ గల పెక్కుగ్రంథములను లోకులు గొనియాడునట్లు రచించి యంకితము చేసినాఁడవు.

వ. కావున నాకు నొక్కప్రబంధంబు పుణ్యశ్లోకపురాతనరాజర్షి
 చరితానుబంధబంధురంబు గా రచింపు మందును. 15

టీ. కావునన్ = నీవనేకప్రబంధాదులరచియించి కృతియిచ్చియున్నవాఁడవు కావున, ఒక్కప్రబంధంబు = ఒకప్రబంధమును, పుణ్య...బంధురంబుగా - పుణ్యశ్లోక = పవిత్రమయిన కీర్తి గలట్టియు, పురాతన = ప్రాచీనుఁడయినట్టియు, రాజర్షి = రాజర్షి యొక్క, చరిత = చారిత్రముయొక్క, అనుబంధ = సంబంధముచే, బంధురంబుగాన్ = ఒప్పిదమగునట్లుగా, నాకున్ = నానిమిత్తము, రచింపుము = చేయుము. అందును = ఆచేయుటలో, పైపద్యముతో నన్వయము.

తాత్పర్యము స్పష్టము.

సీ. కవిరాజరాజిశేఖరహీరముకుటంబు
  శ్రీహీరకులవార్ధిశిశిరకరుఁడు
 మామల్లదేవికుమారరత్నంబు చిం
  తామణిమంత్రచింతనఫలంబు
 కవికులాదృష్టాధ్వగమనాధ్వనీనుండు
  కాశ్మీరనృపసభాకమలహేళి
 ఖండనగ్రంథసంగ్రథనకర్కశబుద్ధి
  షట్తర్కఫక్కికాచక్రవర్తి

తే. భట్టహర్షుండు ప్రౌఢవాక్పాటవమున
 నెద్ది రచియించె బుధలోకహితముపొంటె
 నట్టినైషధసత్కావ్య మాంధ్రభాష
 ననఘ! యొనరింపు నాపేర నంకితముగ. 16

టీ. కవి...ముకుటంబు-కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజి = సమూహమునకు, శేఖర = శిరోభూషణరూపమయిన, హీర = వజ్రమయమయిన, ముకుటంబు = కిరీటమువంటివాఁడును, శ్రీ...కరుండు-శ్రీహీరకుల = శ్రీహీరునివంశమనెడి, వా

ర్థి=సముద్రమునకు, శిశిరకరుఁడు=చంద్రునివంటివాఁడును, శ్రీహీరుఁడు కవితం త్రిఁడియని తెలియునది, మామల్లదేవికుమారరత్నంబు=మామల్లదేవియొక్క తనయమణియు, చింతా... ఫలంబు-చింతామణి మంత్ర=చింతామణియనెడి మంత్రముయొక్క, చింతన=స్మరించుటకు, ఫలంబు=ఫలమువంటివాఁడును- అనఁగా వతనితల్లిదండ్రులు చింతామణి మంత్రోపాసన చేసినందువలన నుద్భవించినవాఁడనుట. కవి...నీనుఁడు-కవికుల=కవిసమూహముచే, అదృష్ట=చూడఁబడని, అధ్వ=మార్గమందు, గమన=నడచుటకు, అధ్వనీనుఁడు = బాటసారియయినవాఁడును - అనఁగా నంతకుఁ బూర్వమున్న కవీశ్వరులెఱుఁగని క్రొత్తమార్గములఁ ద్రొక్కువాఁడనుట. కాశ్మీర... హేళి-కాశ్మీరనృప=కాశ్మీరరాజుయొక్క, సభకమల=సభయనెడిపద్మమునకు, హేళి=సూర్యునివంటివాఁడును, ఇటసభాశబ్దము స్త్రీలింగమయినను వ్యా॥ సూ॥ సభారాజామనుష్యపూర్వా॥ అనుసూత్రముచే నపుంసకలింగమాయెను. ఖండన... బుద్ధి-ఖండనగ్రంథ=ఖండనఖాద్యమనెడు గ్రంథమును, సంగ్రథన=కూర్చుటయందు - రచించుటయందనుట, కర్కశ=దిట్టయైన, బుద్ధి=బుద్ధిగలవాఁడును- అనఁగా శ్రీహర్షుఁడు ఖండనఖాద్య మనెడిగ్రంథమును రచించినవాఁడనుట, షట్...చక్రవర్తి-షట్=ఆఱువిధములయిన, తర్కఫక్కికా=తర్కశాస్త్రఫణితులకు, చక్రవర్తి=సార్వభౌమునివంటివాఁడు- అనఁగా గౌతమకాణాద వైశేషికాదితర్కశాస్త్రములయందుఁ బ్రవీణుఁడనుట, భట్టహర్షుండు=భట్టహర్షుఁడనుకవీశ్వరుఁడు, ప్రౌఢవాక్పాటవమునన్ = ప్రౌఢమయిన వాక్యములయొక్క పటుత్వముచే, ఎద్ది=ఏగ్రంథమును, బుధలోకహితము పొంటన్ =పండిత సమూహముయొక్క మేలుకొఱకు, రచించెన్ = చేసెనో, అనఁగా "నైషధంవిద్వదౌషధమ్" అనిప్రసిద్ధిచెందినగ్రంథమును రచించి పండితుల కుపకారము చేసినాఁడనుట. అట్టి నైషధసత్కావ్యము=అటువంటి నైషధకావ్యమును, అనఘ = పాపరహితుఁడవయినశ్రీవాఘుఁడా, నా పేరన్ అంకితముగా=నా కంకితముగా, ఆంధ్రభాషన్ = తెనుఁగుభాషయందు, ఒనరింపుము=రచింపుము- అనగా భాషాంతరీకరణము చేయుము.

తాత్పర్యము స్పష్టము.

చ. పనివడి నారికేళఫల పాకమునం జవి యైనభట్టహ
ర్షునికవితానుగుంభములు సోమరిపోతులు *కొందఱయ్యలౌ
నని కొనియాడనేర రది యట్టిద లేజవరాలు చెక్కుఁగీఁ
టిన పసవల్పుబాలకుఁడు డెందమునం గలఁగంగ నేర్చునే. 17

టీ. నారికేళఫలపాకమునన్ = నారికేళపాకముచే, చవి=రుచి, ఐన... గుంభనములు-ఐన=కలయట్టి, భట్టహర్షుని=శ్రీహర్షుఁడనెడి కవియొక్క, కవితానుగుంభనములు=కవిత్వసందర్భములు, సోమరిపోతులుకొందఱు=కొందఱు సోమరిపోతులై చదువెఱుఁగనివారు, అయ్యలు=అయ్యయ్యో, పనివడి=అక్కఱ అగాని, ఔర్ అని=మేలయినదని, కొనియాడన్ నేరరు=నుతింపఁజాలరు, అది=అనుతింపలేకుండుట, అట్టిద=అటువంటిదే - అనఁగా వారుపట్టిమూఢులు కావునఁ దెలియమిచే నుతింపలేరనుట, లేజవరాలు = నూతనమయిన యౌవనముగల స్త్రీ, చెక్కుఁగీఁటినన్ = చెక్కు నొక్కినచో, పసవల్పుబాలకుఁడు=పసవాసనగొట్టుబాలకుఁడు-పసిబిడ్డఁడు, డెందమునన్ =మనస్సునందు, కలఁగంగన్ నేర్చునే = కలఁకఁ జెందునా? అనఁగా మన్మథవికారము చెందఁడనుట.

తా. ఓ శ్రీనాథా! పసిబిడ్డఁ డెలపరువము గలసుందరి చెక్కు నొక్కినను, మఱికొన్ని శృంగారవిలాసములను గనఁబఱిచినను, దాని చేష్టలయందలిసారమును గ్రహింపలేనట్లు నారికేళపాకముచే రుచించునట్టి శ్రీహర్షుని కవిత్వచమత్కారములను, గొందఱు సోమరిపోతు లక్కటకటా! తెలిసికోలేరు గదా?

వ. అని పలికి సబహుమానంబుగాఁ గర్పూరతాంబూలం బొసం
గి జాంబూనదాంబరాభరణంబులు గట్టనిచ్చి వీడ్కొలిపిన
నేను నమ్మహాప్రధానునిం గృతినాయకుం జేసి నైషధకావ్యం

* కొందఱయ్యలౌనని, 'ఇయ్యు' అనుటకు 'తనుమధ్య... యియ్యు, యనిరి' ఆదిపర్వ-౪. 'దక్కనగు... బెరిఁగి యియ్యు యగు నిప్పుడు' ఆది-౬. అని నన్నయప్రయోగములు గలవు.

బు చెప్పం దొడంగితిఁ దత్ప్రారంభంబునకు మంగళాచర
ణంబుగాఁ దదీయవంశావతారం బభివర్ణించెద. 18

టీ. అని పలికి=ఇట్లుసంభాషించి, సబహుమానంబుగాన్ = గౌరవముతో, కర్పూరతాంబూలంబున్=కర్పూరముతోఁగూడిన తాంబూలమును, ఒసంగి= ఇచ్చి, జాంబూనదాంబరాభరణంబులు-జాంబూనద = కనకమయములయిన, అంబర=వస్త్రములను, ఆభరణంబులు=అలంకారములను, కట్టన్ ఇచ్చి=ధరింపఁజేసి, వీడ్కొలిపినన్=పంపఁగా, నేనును, అమ్మహాప్రధానునిన్=ఆ సింగనామాత్యవర్యుని, కృతి నాయకున్=కృతి కధిపతిగా, చేసి, నైషధకావ్యంబున్=నైషధమనెడికావ్యమును, చెప్పన్ తొడఁగితిన్= తెనిఁగింపఁబూనితిని, తత్ప్రారంభంబునకున్=ఆగ్రంథప్రారంభమునకు, మంగళాచరణంబుగాన్ = మంగళము నాచరించుటకై, తదీయవంశావతారంబు-తదీయ = ఆసింగనామాత్యునియొక్క, వంశావతారంబు=వంశక్రమమును, అభివర్ణించెదను=వర్ణించిచెప్పెదను.

తా. స్పష్టము.

శా. తోరం బైనతపోవిశేషమున సద్యోజాతవక్త్రంబున
న్గౌరీవల్లభుచేత దీక్షఁ గొనియె న్సప్తర్షులం దొక్కఁడై
తారావీథి నలంకరించెఁ గనియెం ద్రయ్యర్థసంఘాతముం
భారద్వాజమహామునీంద్రుఁ దగదే భక్తిం బ్రశంసింపఁగన్.

టీ. తోరంబు=గొప్పది, ఐనతపోవిశేషమునన్=అయినటువంటి తపంబు పెంపుచే, సద్యోజాతవక్త్రంబునన్=సద్యోజాతమని పేరుగల ముఖముచేత, గౌరీవల్లభుచేతన్=ఈశ్వరునిచే, దీక్షన్ = శివపంచాక్షరీమంత్రమును, కొనియెన్=ఉపదేశమునొందెను, సప్తర్షులందున్=సప్తమహర్షులలోను, ఒక్కఁడై=ఒకఁడయి, తారావీథిన్=ఆకాశమును, అలంకరించెన్=భూషించెను, త్రయ్యర్థసంఘాతమున్=వేదార్థసమూహమును, కనియెన్=పొందెను, భారద్వాజ మహామునీంద్రున్=అటువంటి భారద్వాజ మహామునిని, భక్తిన్=భక్తిచే, ప్రశంసింపఁగన్ తగదే = నుతింపనొప్పదా? అనఁగా నుతింపనొప్పుననుట.

తా. భారద్వాజ మహామునీంద్రుండు ఘోరంబగుతపంబు చేసి యీశ్వరునిం బ్రసన్నునిగాఁ జేసికొని యతనినే గురువుగాఁ జేసికొని సద్యోజాతము, వామదేవము, తత్పురుషము, ఈశాన్యము, అఘోరము, అనెడి యీశ్వరుని యైదుముఖంబులలో మిగులఁ బ్రధాన మయినసద్యోజాతముఖము చే మంత్రోపాసన వందెను. మఱియుఁ దపోవిశేషము చేతనే సప్తమహర్షులలో నొకరుండై గగనము నలంకరించెను. మఱియు వేదసమూహమును సంగ్రహించెను. అటువంటి మహాత్ముఁడయిన భారద్వాజమహామునిని గొనియాడ నొప్పదా?

ఉ. ఆమునినాథునన్వయమునందు దయించెఁ బయఃపయోనిధిన్
యామవతీకళత్రుఁ డుదయించి బయినట్లుగఁ గల్పవృక్షచిం
తామణికామధేనుసమదాననిరూఢుఁడు విద్విషత్తమ
స్స్తోమదివాకరుండు పెదకోమార్యనమంత్రికులాగ్రగణ్యుఁడై.

టీ. ఆమునినాథు నన్వయమునందున్ = ఆభారద్వాజ మహామునియొక్క వంశమందు, కల్ప ..నిరూఢుఁడు-కల్పవృక్ష = కల్పవృక్షములోను, చింతామణి = చింతామణిలోను, కామధేను = కామధేనువుతోను, సమ = సమానమయిన, దాన = వితరణగుణమునందు, నిరూఢుఁడు = స్థిరుఁడయినవాఁడును, వి‍ద్విషత్ ... దివాకరుండు, విద్విషత్ = శత్రువులనెడి, తమస్స్తోమ = చీఁకట్లసమూహమునకు, దివాకరుండు = సూర్యునివంటివాఁడును, పెదకోమార్యనమంత్రి = పెదకోమార్యన్న యను పేరుగలయమాత్యుఁడు, కులాగ్రగణ్యుఁడై = కులమునకు నగ్రేసరుఁడై, పయఃపయోనిధిన్ = పాలసంద్రమునందు, యామవతీకళత్రుఁడు = చంద్రుఁడు, ఉదయించిబయినట్లుగన్ = పుట్టినట్లుగా, ఉదయించెన్ = పుట్టెను. ఇట "పయఃపయోనిధిన్ యామవతీకళత్రుఁడు" అన్న యుపమానమువలన, నామునినాథువంశము క్షీరమువలె నిష్కళంకమైయున్న దనియు నాకోమార్యనమంత్రి, చంద్రుఁడు తనకళలచే లోకమున కానందముకలిగించునట్లు, తనసుగుణపుంజము చేఁ బ్రజల కానందము కలిగించుచున్నాఁడనియు సారస్యము స్ఫురించుచున్నది.

తా. దానమునందుఁ గల్పవృక్షాదులతో సమానుఁడై శత్రుహంతయై యు

ష్టు పెదకూర్కన్న మంత్రి, వంశప్రధానుఁడయి క్షీరసాగరమునందుఁ జంద్రుఁ డుదయించినచందమున, నాభారద్వాజమునీంద్రునివంశమం దవతరించెను.

వ. తత్సంతానక్రమంబున. 21

టీ. స్పష్టము.

మ. కుటిలారాతివరూథినీధవశిరఃకుట్టాక ధాటీమహా
పటహధ్వానవిపాట్యమానదశదిగ్భాగుండు త్రైలోక్యసం
పుటపేటీపరిపూర్ణకీర్తిమయకర్పూరప్రకాండుండు శ్రీ
చిటిపెద్దప్రభుఁ డొప్పె విక్రమపురీసింహాసనాధ్యాసియై.

టీ. కుటిలారాతి...భాగుండు- కుటిల = కపటులయిన, అరాతి=శత్రువుల యొక్క, వరూథినీధవ= సేనాధిపతులయొక్క, శిరః=తలలను, కుట్టాక=ఛేదించునట్టి, ధాటీ=దండయాత్రయందలి, మహాపటహ=గొప్పతప్పెటలయొక్క, ధ్వాన=ధ్వనిచే, విపాట్యమాన=బ్రద్దలు గొట్టఁబడుచున్న, దశ=పదియయిన, దిగ్భాగుండు=దిక్కులు గలవాఁడును - దీనిచే దిక్కులనెల్ల గెలిచినవాఁడనియుఁ బెక్కుశత్రువుల సంహరించినవాఁడనియు వ్యంజితము, త్రైలోక్య...ప్రకాండుండు, త్రైలోక్య=మూఁడులోకములనెడి, సంపుట పేటీ=బరిణెవంటి పెట్టెయందు, పరిపూర్ణ=నిండినట్టి, కీర్తిమయ=యశోరూపమయిన, కర్పూర ప్రకాండుండు=మంచి కర్పూరము గలవాఁడును, శ్రీ...ప్రభుఁడు, శ్రీ=లక్ష్మీయుతుఁడయిన, చిటిపెద్దప్రభువు=చిటిపెద్దన్న యనెడి ప్రభువు, విక్రమ...ధ్యాసియై - విక్రమపురీ=విక్రమనగరముయొక్క, సింహాసన=సింహాసనమునందు, అధ్యాసియై=అధిష్ఠించినవాఁడయి, ఒప్పెన్=ప్రకాశించెను.

తా. దిగ్విజయార్థము దాడివెడలి కుటిలులైన శత్రుసేనాధిపతుల శిరస్సులను దునుముచుఁబోయి, దశదిశలును గొప్పతప్పెటల చప్పుళ్లచే బ్రద్దలువాఱ, నలుదిక్కులు గెలిచినవాఁడై, దానంజేసి మూఁడులోకములయందు బరిణయందుఁ నించిన గర్పూరమువలె తనకీర్తి నిండఁగా, చిట్టిపెద్దన్న ప్రభువు విక్రమనగర సింహాసనాసీనుఁడయి ప్రకాశించెను. అలం: రూపకము.

క. అచిటిపెద్దప్రభునకు, వాచస్పతిసదృశనీతివైభవలక్ష్మీ
వైచిత్రికధికవిమలశి,వాచారఘనుండుమామిడన్నజనించెన్.

టీ. వాచస్పతి... వైచిత్రికిన్ - వాచస్పతి=బృహస్పతితో, సదృశ=సమానమైన, నీతివైభవ=నీతి ప్రాభవముయొక్క, లక్ష్మీ=సంపదయొక్క, వైచిత్రికిన్=వైచిత్ర్యముగల, అచిటిపెద్ద ప్రభువునకు, అధిక.. ఘనుండు -అధిక=గొప్పదయిన, విమల=నిర్మలమయిన, శివ=మంగళప్రద మయిన, ఆచార=ప్రవర్తనములచే, ఘనుండు=గొప్పవాఁడగు, మామిడన్న=మామిడన్న యనెడి మంత్రి, జనించెన్=పుట్టెను.

ఉ. స్వామిహితంబునన్ సమదశాత్రవభంజనశక్తి బంధు ర
క్షామహనీయసంపద వసంతసమాగమఫుల్లమల్లికా
స్తోమతుషారపాండురయశోగరిమంబున ధర్మశీలతన్
మామిడిమంత్రిఁబోల మఱిమంత్రులు లేరు వసుంధరాస్థలిన్.

టీ. స్వామి హితంబునన్=ప్రభువునకు హితకార్యము లొనర్చుటయందు, సమద...శక్తిన్-సమద=గర్వముతోఁ గూడిన, శాత్రవ=శత్రువులను, భంజన=సంహరించుటయందలి, శక్తిన్=సామర్థ్యమందును, బంధు...సంపదన్-బంధు=చుట్టాలను, రక్ష=రక్షించుటచేత,మహనీయ=పూజ్యమైన, సంపదన్=సంపదయందును, వసంత...గరిమంబునన్ -వసంత = వసంతకాలముయొక్క,సమాగమ=వచ్చుటచే,ఫుల్ల=వికసించిన, మల్లికాస్తోమ=మల్లెపూవులసమూహమువలెను, తుషార=మంచువలెను, పాండుర= తెల్లని, యశోగరిమంబునన్=కీర్తిపెంపునందును, ధర్మశీలతన్ = ధర్మయుక్తమైన ఆచారమందును, మామిడిమంత్రిన్=మామిడి మంత్రిని, పోలన్=సరిపోలుటకు, వసుంధరాస్థలిన్=భూమియందు, మఱిమంత్రులు లేరు=వేఱు మంత్రులు లేరు-అనఁగా నిరుపమానుఁ డనుట.

తా. ప్రభుహితము చేయుటయందును, శత్రుభంజనమందును, బంధురక్షణమందును, కీర్తియందును, ధర్మవర్తనమందును మామిడిమంత్రివరునికి సాటివచ్చు మంత్రులు లోకమునలేరు.

తే. అతనియర్ధాంగలక్ష్మి యక్కాంబ కనియె
నాత్మజుల వేదమూర్తుల నబ్ధినిభుల
వెలయ శ్రీపెద్దనామాత్యు వీరభద్ర
మారనప్రభు నామనమంత్రివరుల. 25

టీ. అతని యర్ధాంగలక్ష్మి=ఆమామిడిమంత్రి భార్యయగు-భార్య పురుషునం దర్ధము గనుక అర్ధాంగలక్ష్మి యనఁబడెను, అక్కాంబ=అక్కమాంబ, వెలయన్=ఒప్పునట్లుగా, వేదమూర్తులన్=వేదస్వరూపులయినట్టియు, అబ్ధినిభులన్=సముద్రములతో సమానులయినట్టియు, శ్రీ...వరులన్, శ్రీ=శోభాయుతులయిన, పెద్దనామాత్యు=పెద్దనమంత్రిని, వీరభద్ర=వీరభద్రమంత్రిని, మారనప్రభున్=మారన్నమంత్రిని, నామనమంత్రివరులన్=నామన్న యనెడిమంత్రివరుని, కనియెన్=కాంచెను.

సీ. అనవద్యహృద్యవిద్యాబుద్ధిసంసిద్ధి
బిసరుహాసనుఁ బోలఁ బెద్దవిభుఁడు
భద్రనిద్రాదవాఙ్మదానసముద్వృత్తిఁ
గద్రూభవుఁడు వీరభద్రమంత్రి
మేరుభూధరసారధీరతాగుణహారి
నైపుణ్యలబలారికుమారుఁ శౌరి
* స్వామిభక్తిహితైకభావనవైభవభూమి
భామినీరతిరాజు నామరాజు
తే. మామిడీశ్వరసాగరామరకుజంబు

---

* 'స్వామిభక్తిహితైకభూమవైభవభూమి' అని వ్రాఁతప్రతులు. అప్పుడు, స్వామిభక్తిహిత=ఏలికవలని భక్తియందును మేలువందును, ఏక=ముఖ్యమయినదియు, భూమ=మిక్కిలి గొప్పదియునగు, వైభవ=ప్రాభవమునకును, భూమి=స్థానమైనట్టివాఁడును, తనపెంపు సొంపునంతయు స్వామికిఁగొలువుసేసి యతనికి మేలు గూర్పుటయందే వినియోగించువాఁడనుట.

అక్కమాంబికాశుక్తిరత్నాంకురములు
వంశపావను లర్థార్థివాంఛితార్థ
దానశౌండులు సౌభాగ్యతధర్మపరులు. 26

టీ. అనవద్య...సంసిద్ధిన్, అనవద్య=తక్కువకాని, హృద్య=మనోహరము యిన, విద్యాబుద్ధి=విద్యాబుద్ధులయొక్క, సంసిద్ధిన్=సంప్రాప్తిచే, బిసరుహాసనసమృద్ధి=బ్రహ్మతో సమానుఁడయిన, పెద్దవిభుఁడు = పెద్దనామాత్యుండును, అనఁగాఁ బెద్దనామాత్యుఁడు విద్యాబుద్ధులయందు బ్రహ్మతో సమానుఁడనిభావము, భద్ర...వృత్తిన్-భద్ర=మంగళమయిన, నిర్నిద్ర=ప్రకాశమయిన, వాఙ్ముద్రా=వాక్స్వరూపముయొక్క, సముద్వృత్తిన్=అతిశయముచేత, కద్రూభవుఁడు=శేషునివంటివాఁడగు, వీరభద్రమంత్రి=వీరభద్రామాత్యుఁడును, వీరభద్రుఁడు శేషుని వాగ్జాలమువంటి వాగ్జాలము కలవాఁడని భావము. మఱియు శేషునివంటివాఁడని చెప్పుటచే నతఁడు రచించిన భాష్యవాక్యలవలె వీరభద్రుని వాక్యములు నిర్దుష్టములయి యుండుననుట. మేరు...హారి - మేరుభూధర = మేరుపర్వతముయొక్క, సార = నిగ్గయిన, ధీరతాగుణ = ధైర్యగుణము ను, హారి = హరించెడునట్టియు, వైరి శైలబలారి - వైరి = శత్రువులనెడి, శైల=పర్వతములకు, బలారి=ఇంద్రునితో సమానుఁడయిన, మారశౌరి=మారన్నమంత్రియు-మారన్న మేరువుతో సమానమయిన ధైర్యముగలవాఁడనియు శత్రువు జంపువాఁడనియు భావము, స్వామి...భూమి, స్వామి భక్తి=ప్రభువునందలి భక్తికి, హిత=ప్రభువునకు మేలుచేయుటయే, ఏ = ముఖ్యముగాఁగల, భావ=అభిప్రాయము, వైభవ=ప్రాభవమునకు, భూమి=నిలయమైనట్టియు, భామినీరతిరాజు=స్త్రీలకు మన్మథునివంటివాఁడు నగు, నామరాజు=నామప్రభువు(ఈ నలువురు,) మామిడి...కుజంబులు, మామిడీశ్వర=మామిడివిభువనెడి, సాగర=సముద్రమునందుబుట్టిన, అమరకుజంబులు=కల్పవృక్షములవంటివారు, అక్క...రములు, అక్కమాంబికా= అక్కమాంబయనెడి, శుక్తి=ముత్తెపుచిప్పకు, రత్నాంకురములు=ముత్యములవంటివారును, వంశపావనులు=వంశమును బవిత్రము చేయువారలును, అర్థార్థి...శౌండులు, అర్థార్థి=యాచకులయొక్క, వాంఛితార్థ=ఇష్ట

ములను, దాన=ఇచ్చుటయందు, శౌండులు=నేర్పుగలవారును, సౌభ్రాత్ర ధర్మ=మంచి సోదరభావమనెడిధర్మమందు, పరులు=నత్తులయినవారు-అనఁగా మంచి సోదరభావముగలవా రనుట.

మ. అనతారాతి వసుంధరారమణ సప్తాంగాపహారక్రియా
ఘనసంరంభ విజృంభమాణపటుదోఃఖర్జా ద్వితీయార్జునుం
డన వేమాధిపరాజ్యభారభరణవ్యాపారదక్షుండు పె
ద్దనమంత్రీశుఁడుమామిడన్నసుతుఁడేతన్మాత్రుఁడే చూడఁగన్.

టీ. అనత . ర్జునుండు, అనత=నతులు కాని-అనఁగాఁ దనయెడల వినయము చూపనివారనుట, అరాతివసుంధరారమణ=శత్రుభూపతులయొక్క, సప్తాంగ=రాజ్యాంగముల నేడింటిని- స్వామి, అమాత్యులు, పురము, రాష్ట్రము, ధనాగారములు, సైన్యము, మిత్రబలమనెడి యేడును రాజ్యమునకంగములని చెప్పుదురు. అపహారక్రియా=అపహరించుట యనెడి వ్యాపారమందు, ఘన=గొప్పదైన, సంరంభ=తొందరపాటుతో, విజృంభమాణ=విజృంభించుచున్నట్టియు, పటు=సమర్థములైన, దోః=భుజములయొక్క, ఖర్జా = దురదల, ద్వితీయార్జునుండు=రెండవయర్జునుండు, అనన్=అని పలుకుచుండఁగా, వేమా...దక్షుండు, వేమాధిప=వేమమండలాధిపతియొక్క, రాజ్యభార=రాజ్యముయొక్క బరువును, భరణ=వహించుట యనెడి, వ్యాపార=వ్యాపారమందు, దక్షుఁడు=సమర్థుఁడగునట్టియు, మామిడన్న సుతుఁడు=మామిడి మంత్రియొక్క కుమారుఁడయిన, పెద్దనమంత్రీశుఁడు=పెద్దనామాత్యవరుఁడు, చూడఁగాన్=ఆలోచింపఁగా, ఏతన్మాత్రుఁడే=సాధారణుఁడా ? అనఁగా సామాన్యుఁడు కాఁడనుట

తా. శత్రుభూపతులయొక్క రాజ్యను నపహరించుట యనెడివ్యాపారమందు నరభసంబుతో విజృంభించు చున్న బాహువులుగలవాఁడయి రెండవయర్జునుం డని జనులందఱిచేఁ బిలువఁబడుచు వేమభూపాధిపతిరాజ్యభారము వహించుటయందు సమర్థుఁడై యున్న పెద్దనామాత్యుఁడు సామాన్యమంత్రులవలెఁ జెప్పఁదగినవాఁడు కాఁడు.

ఉ. హేమధరాధరేంద్రమున*కెంతయుఁ బెద్ద ధృతిన్ భుజంగమ
స్వామికి మేలుచేయి పటువాగ్విభవంబున బుద్ధిసంపదం
దామరచూలికిన్ సరి ప్రధానులు దక్కినవారు సాటియే
మామిడివీరభద్రున కమాత్యశిఖామణి కివ్వసుంధరన్. 28

టీ. ధృతిన్=ధైర్యగుణముచే, హేమధరాధరేంద్రమునకున్ = మేరుపర్వతముకంటె, ఎంతయున్=మిక్కిలి, పెద్ద=గొప్పవాఁడు, పటువాగ్విభవంబునన్=సమర్థమయిన వాక్యసంపదచే, భుజంగమస్వామికిన్ = శేషునకు, మేలుచేయి=పైచేయి-అనఁగా శేషునికంటె నధికుఁడనుట, బుద్ధిసంపదన్=ధీసమృద్ధిచే, తామరచూలికిన్=బ్రహ్మకు, సరి=సమానుఁడు, ఇవ్వసుంధరన్=ఈభూమియందు, అమాత్యశిఖామణికిన్=మంత్రివర్యుఁడయిన, మామిడి వీరభద్రునకున్=మామిడన్నకుమారుఁ డయినవీరభద్రునకు, తక్కినవారు=ప్రధానులు తక్కుఁగల మంత్రివరు లందఱు, సాటియే=సరిపోలుదురా? అనఁగా సరిరారని యర్థము.

తా. మామిడివీరభద్రమంత్రి, మేరుపర్వతమును మించిన ధైర్యముకలవాఁడు, శేషునికంటె నధికమయినవాక్సంపదకలవాఁడు, బుద్ధిచే బ్రహ్మతో సమానుఁడు. అట్టివీరభద్రమంత్రికిఁ దక్కినమంత్రులు సములు [illegible].

ఉ. సత్యవచోనిరూఢుఁడు నిశాకరశేఖరభక్తిభావనా
సాత్యవతేయుఁ డుద్భటభుజాబలవిక్రమకేళివిక్రమా
దిత్యుఁడు కార్యఖడ్గసముదీర్ణుఁడు మామిడిమంత్రిమారనా
మాత్యుఁడువానిఁ బోలవశమా ధరణీధవమంత్రికోటికిన్.

టీ. మామిడిమంత్రి మారనామాత్యుఁడు=మామిడి మంత్రికుమారుఁడయిన మారన్నమంత్రి, సత్యవచోనిరూఢుఁడు=సత్యము పలుకుటయందు స్థిరమయినవాఁడు- అనఁగా నెల్లప్పుడు సత్యము పలుకువాఁడని యనుట. నిశాకర...సా

*ఈ పద్యములో ఎంతట పెద్ద అని పాఠాంతరము. ఇచ్చట వప్యంతమునన్వితముగావున మొదటిపాఠమే మేలని తోఁచెడిని.

త్యవతేయుఁడు, నిశాకరశేఖర = చంద్రకళావతంసునియొక్క - అనఁగా నీశ్వరునియొక్క, భక్తి = భక్తిరూపమయిన, భావనా = ధ్యానమందు, సాత్యవతేయుఁడు = వ్యాసుఁడు - అనఁగా వ్యాసునివంటివాఁ డనుట, ఉద్భట... ఆదిత్యుఁడు- ఉద్భట = ఘనమయిన, భుజాబల = బాహుబలముచేతను, విక్రమకేళి = పరాక్రమక్రీడచేతను, విక్రమాదిత్యుఁడు = విక్రమార్కునివంటివాఁడు, కార్యఖడ్గ = కార్యమునను ఖడ్గమునను - ఇట కార్యశబ్దముచే యుక్తియు ఖడ్గశబ్దముచే శౌర్యమును దెలియునది. 'నీతలన మనకార్యఖడ్గంబులమో పెక్కించె' విరాట, తంచ. 'కార్యమును ఖడ్గమును నింతగలుగు నీవు' ఉద్యోగ, చతుర్థ. సముదీర్ణుఁడు = మిక్కిలి గొప్పవాఁడు, ధరణీధవమంత్రికోటికిన్ = రాజులయొద్దనుండు తక్కినమంత్రులకు, వానిన్ = ఆమారనామాత్యుని, పోలన్ వశమా = సరిపోలఁదరమగునా? అనఁగా వారు సములు కారనుట.

తా. మారనామాత్యుఁడు సత్యసంధుఁడు; శివభక్తియందు వ్యాసునితోసమానుఁడు; బలవిక్రమములచే విక్రమార్కునితోఁదులదూఁగును; మఱియు మంత్రనిర్వాహణమును శౌర్యమునుగలవాఁడు; అట్టిమారన్నమంత్రితోఁ దక్కిన మంత్రు లెంతమాత్రము సరిరారు.

శా. స్వామిద్రోహరగండలాంఛనునకున్ సంగ్రామగాండీవికిన్
వేమక్ష్మాపతి కార్యభారకలనావిఖ్యాతధీశక్తికిన్
నామామాత్యున కన్యరాజనిటల [illegible]
స్తోమావాకరణప్రవీణునకు మంత్రుల్ సాటియే యెవ్వరున్.

టీ. స్వామి... లాంఛనునకున్ - స్వామి = ప్రభువులవిషయమయి, ద్రోహ = ద్రోహచింతగలవారియొడ, గండ = పిడుఁడనెడి, లాంఛనునకున్ = బిరుదపదముగలవాఁడును - అనఁగా రాజద్రోహకారులను జంపువాఁడనుట, సంగ్రామగాండీవికిన్ - సంగ్రామ = యుద్ధమందు, గాండీవికిన్ = అర్జునునివంటివాఁడును, వేమ... శక్తికిన్ - వేమక్ష్మాపతి = వేమరాజుయొక్క, కార్యభార = కార్యములయొక్క బరువును, కలనా = నిర్వహించుటచే, విఖ్యాత = ప్రసిద్ధికెక్కిన, ధీశక్తికిన్ = బుద్ధిసామర్థ్యముకలవాఁడును - అనఁగాఁ దనబుద్ధిచాతుర్యముచే వేమ మండలా

ధిపునియొక్క రాజ్యమును నిరపాయముగాఁ గాపాడి గులఖ్యాతి గాంచినవాఁడ నుట. అన్య...ప్రవీణునకున్ - అన్యరాజ = శత్రురాజులయొక్క, నిటల = ఫాలములయొక్క, అంతర్ = మధ్యభాగమందు, న్యస్త = వ్రాయఁబడిన, భాగ్యాక్షరస్తోమ = భాగ్యమును దెలియఁజేసెడి యక్షరములయొక్క పంక్తిని - అనఁగా భాగ్యవంతుఁడగునని బ్రహ్మవ్రాసినవ్రాలను, అపాకరణ=తుడిచివేయుటయందు,ప్రవీణునకున్ = నేర్పుగలవాఁడును,ఇట బ్రహ్మవ్రాసినవ్రాఁతనుగూడఁదప్పగా జేయఁగలవాఁడని చెప్పఁబడినది. "లలాటరేఖానపునః ప్రయాతి" అను ప్రమాణముంబట్టి బ్రహ్మవ్రాఁత దిరుగనిదయినను నామనమంత్రి ద్రిప్పివేయుఁగలఁడని చెప్పుటవలన నసాధ్యకార్యములయినను సాధింపఁగలఁడని భావము, అగు, నామామాత్యునకున్ = నామన మంత్రికి, మంత్రులు ఎవ్వరున్ = ఏమంత్రులైనను, సాటియే=సమానులగుదురా? సమానులు కారనుట.

తా. నామనమంత్రి స్వామిద్రోహరగండుఁ డనుబిరుదము గలవాఁడు,యుద్ధమునందర్జునునితో సమానుఁడు, వేమభూపతియొక్క రాజ్యకార్యముల నెఱవేర్పుటయందుఁ బ్రఖితమయినబుద్ధి కలవాఁడు, శత్రురాజులయొక్క భాగ్యరేఖను దుడుచువాఁడు. అట్టి నామనమంత్రికి నేమంత్రులు సరిరారు.

ఉ. తమ్ములు దన్నుమువ్వురును దైవముగా గురుగా మహానిధా
నమ్ముగ దాతగాఁ దమమనంబుల భావనసేసి కొల్వ భా
గ్యమ్ములకెల్ల నెల్లయయి కాంచెఁ బ్రసిద్ధి నృపప్రధాన ర
త్నమ్ముగుమంత్రి పెద్దన యుదాత్తమతిన్ రఘురాముకైవడిన్.

టీ. నృపప్రధానరత్నమ్ము=వేమరాజునకు ముఖ్యమంత్రి,అగు మంత్రి పెద్దన= అయినట్టి పెద్దనమంత్రి, తన్నున్, తమ్ములు ముువ్వురు = సోదరులుమూగ్గురు, దైవముగాన్ =భగవంతునిగాను, గురుగాన్ =గురువునిగాను,మహానిధానమ్ముగన్ = పెన్నిధిగాను, దాతగాన్ =సర్వమునిచ్చునట్టి వానినిగాను, తమ మనంబులన్ = తమ చిత్తములయందు, భావన చేసి=తలంచి, కొల్వన్ =సేవించుచుండఁగా, భాగ్యమ్ములకున్ ఎల్లన్ =సమస్తమయిన భాగ్యములకు, ఎల్లయయి=మేరయ

యిన వాఁడయి - అనఁగా సంతకంటె నెక్కుడు భాగ్య మెవ్వరికి నుండ దని యభిప్రాయము, రఘురాముకైవడిన్ = రామచంద్రునివలె, ఉదాత్తమతిన్ = ఉదారభావముచే, ప్రసిద్ధికాంచెన్ = ప్రసిద్ధికెక్కెను. అనగా లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్నులు రామచంద్రుని దైవముగాను గురువుగాను పెన్నిధానముగాను దాతగాను, దలంచి సేవించినట్లు పెద్దనమంత్రిని తమ్ములు ముగ్గురు సేవించిరని భావము.

తా. మామిడి పెద్దనమంత్రి తనతమ్ము లయినవీరభద్రాదులు ముువ్వురును దన్ను దైవమనియు, గురువనియు, పెన్నిధియనియు, దాతయనియుఁ,దమచిత్తములయందుఁ దలంచి సేవించుచుండఁగా రామచంద్రునివలె నుదారమయిన మనస్సునఁ బ్రసిద్ధిచెందెను.

సీ. గౌతమగోత్ర విఖ్యాతుఁ డాపస్తంబ
పరమసంయమిసూత్ర పావనుండు
గారాబుపౌత్రుండు గంధవారణుఁ డగు
శ్రీకేత నామాత్య శేఖరునకు
పేషణిహనుమంత బిరుదాంకుఁ డగురాచ
వారికి నెయ్యంపునరసుతుండు
చౌహత్తమల్లుండు దోహత్తనారాయ
ణుండు ఖండియరాయచండ* బిరుదు
తే. మంత్రి యల్లాడరాజును మహితపుణ్య
యన్నమాంబయుఁ దనకు నత్యంతగరిమ
దల్లియునుదండ్రియును గాఁగఁ దనరునట్టి
తల్లమాంబికాదేవి నుద్వాహమయ్యె. 32

టీ. గౌతమగోత్రవిఖ్యాతుఁడు = గౌతమ గోత్రముకలవారిలోఁ బ్రసిద్ధికెక్కినవాఁడు, ఆపస్తంబ... పావనుండు - ఆపస్తంబ పరమసంయమి = ఆపస్తంబ

*ప్రాఁతప్రతుల 'బిరుదు' అని ఉకారాంతముగనే పాఠము చూపట్టుచున్నది.

మహామునిరొక్క_, సూత్ర=విధులను, పావనుండు = పవిత్రముచేయువాఁడు, గంధవారణుఁడు=గంధజాతి గజమువంటివాఁడు, అగు... శేఖరునకున్, అగు= అయినట్టి, శ్రీకేతనామాత్య శేఖరునకున్ = శ్రీకేతనమంత్రివరునకు, గారాబు పౌత్త్రుండు=ముద్దుమనుమఁడయినట్టియు, పేషణి హనుమంత బిరుదాంకుఁడు= పేషణి హనుమంతయనెడిబిరుదపదములు లాంఛనముగాఁ గలవాఁడు,అగురాచ వారికిన్ = అయినట్టి రాజునకు - రాచవారు ఏకవచనము; రాజు అని యర్థము, 'వి,న్పచ్చుఁడు రాచవారుఁ గురువంశముచేటున కోపకుండుటన్' ఉద్యోగపర్వ, తృతీ. 'ఒకచపలాక్షి లేఁజిగురుటూరొలఁ గోయిలరాచవారి ఉత్తర హరివంశము. 'ఏనిక మోముతాల్పెలుక నెక్కు_డురావుతురాచవారు' భీమేశ్వర ఖండము. నెయ్యంపువరసుతుండు = ముద్దుకుమారుఁడును, చౌహత్తమల్లుండు= చౌహత్తమల్లుఁడనియు, దోహత్తనారాయణుఁడు=దోహత్త నారాయణుఁడనియు, ఖండియరాయచండబిరుదు = ఖండియరాయచండయనెడి బిరుదపదముగలవాడు, మంత్రి=మంత్రియగు, అల్లాడరాజును, మహితపుణ్యా=కొనియాడఁదగినపుణ్యముగల, అన్నమాంబయు=అన్నమ్మయు, తనకున్ =తల్లమాంబికకనుట,తల్లియునుతండ్రియును, కాఁగన్ =అగుచుండఁగా,తనరునట్టితల్లమాంబికాదేవిని=ఒప్పుచున్న తల్లమాంబికయనునట్టి కాంతను, ఉద్వాహమయ్యె= వివాహమాడెను.

తా. స్పష్టము.

మ. వనితారత్నము తల్లమాంబికకు శ్రీవత్సాంకతుల్యుండు పె
ద్దనకుంబుట్టిరి నందనుల్ విమలవిద్యాభారతీవల్లభుల్
వినతాసూనుసమాన విక్రమనిధుల్ వీరుండు వేమాహ్వయుం
డును శ్రీపెగ్గడదండనాథతిలకుండున్ సింగనామాత్యుఁడున్.

టీ. వనితారత్నము= స్త్రీలలో నుత్తమురాలగు, తల్లమాంబికకున్ =తల్లమ్మదేవికిని, శ్రీవత్సాంకతుల్యుండు=విష్ణువుతో సమానుఁడయిన, పెద్దనకున్ = పెద్దనమంత్రికిని, విమల...వల్లభుల్, విమల=నిర్దోషమయిన, విద్యా=చదువులకు, భారతీవల్లభుల్ =బ్రహ్మదేవునివంటివారును, వినతా...నిధుల్, వినతాసూను=

గరుత్మంతునితో, సమాన=సరియయిన, విక్రమ=పరాక్రమమునకు, నిధుల్= నివాసభూతులును, వీరుండు = వీరుఁడయిన, వేమాహ్వయుండు = వేమన్న యనెడి పేరుగలట్టియు, శ్రీ...తిలకుండున్, శ్రీ=లక్ష్మీయుతుఁడయిన, పెద్దడ దండనాథతిలకుండున్ = పెద్దదయ్యయనెడి పేరుగల దండనాయక శ్రేష్ఠుఁడును, సింగనామాత్యుఁడున్ = సింగనామాత్యుఁడనెడి పేరుగలట్టియు, నందనులు= కుమారులు, పుట్టిరి=కలిగిరి.

తా. తల్లమాంబికకును బెద్దనమంత్రికి వేమనమంత్రియు, పెద్దదయ్యయు, సింగనమంత్రియు ననెడి పేరులుగలవారై విక్రమధుర్యులగు కుమారులుజనించిరి.

వ. అందగ్రజుండు. 34

టీ. అందున్=ఆసోదరులలో, అగ్రజుండు=పెద్దవాఁడు, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

సీ. కాలకంఠకఠోరకంఠహుంకారంబు
చెవులు సోఁకనినాఁటిచిత్తభవుఁడు
కుపితరాఘవఘనక్రూరనారాచంబు
తనువు నాఁటనినాఁటివనధిరాజు
క్రుద్ధకుంభోద్భవభ్రూలతాకౌటిల్య
వికృతిఁ గ్రుంగనినాఁటివింధ్యశిఖరి
వీరభద్రోదారఘోరవీరావేశ
విహృతిఁ గందనినాఁటితుహినకరుఁడు

తే. చక్కఁదనమున గాంభీర్యసారమునను
ప్రకటధైర్యకళాకలాపములయందు
దండనాయకచూడావతంస మైన
మంత్రిమామిడివేమనామాత్యుఁ డెలమి. 35

టీ. దండనాయకచూడావతంసము = దండనాయకులలో శ్రేష్ఠుఁడు, అయినమంత్రిమామిడివేమనామాత్యుఁడు = అయినట్టిమంత్రియయిన వేమన్న,

చక్కఁదనమునన్ = అందమునందు, కాల...హుంకారంబు, కాలకంఠ = ఈశ్వరునియొక్క, కఠోర = కఠినమయిన, కంఠహుంకారంబు = పెడబొబ్బ, చెవులు సోఁకని నాఁటి = చెవులయందుఁ బడకుండనుండు కాలమందలి, చిత్తభవుఁడు = మన్మథుండు, గాంభీర్యసారమునన్ = గాంభీర్యాతిశయమునందు, కుపిత... నారాచంబు, కుపిత = క్రుద్ధుఁడయిన, రాఘవ = రామచంద్రునియొక్క, ఘన = గొప్పదయిన, క్రూర = భయంకరమయిన, నారాచంబు = బాణము, తనువు నాటని నాఁటి = శరీరమందు నాటకుండనుండు కాలమందలి, వనధిరాజు = సముద్రుఁడు, ప్రకటధైర్యకళాకలాపములయందు = ప్రసిద్ధమగు ధైర్యమందును, కాంతిసంతానమందును, క్రుద్ధ...వికృతి, క్రుద్ధ...వికృతిన్ - క్రుద్ధ = కోపించిన, కుంభోద్భవ = అగస్త్యునియొక్క, భ్రూలతాకౌటిల్య = బొమముడులయొక్క, వికృతిన్ = వికారముచే, క్రుంగని నాఁటి = భూమిమట్టమునకు కడఁగి పోక యుండు నప్పటి, వింధ్యశిఖరి = వింధ్యపర్వతము, వీర...విహృతిన్ - వీరభద్ర = వీరభద్రునియొక్క, ఉదార = గొప్పదియు, ఘోర = భయంకరమయినదియు, నగు, వీరావేశ = వీరరసావేశము చేతనైన, విహృతిన్ = విహారముచేత, కందని నాఁటి = కంది పోక యుండిన కాలమందలి, తుహినకరుఁడు = చంద్రుఁడు అనఁగా మన్మథుని కంటెను సుందరుఁడును, సముద్రుని కంటెను గంభీరుఁడును వింధ్యగిరికంటెను ధీరుఁడును, చంద్రునికంటెను కాంతిమంతుఁడు నగు నని భావము.

తా. వేమనామాత్యుఁడు శివుని కంటిమంటలచే దహింపఁబడని మన్మథునితో సమానమయిన యందముగలవాఁడు, రామచంద్రుని బాణాగ్నిచేఁ గలంగిపోని సముద్రముతో సమానమైన గాంభీర్యముకలవాఁడు, అగస్త్యునికోపముచే భూమికిఁ గ్రుంగనట్టి వింధ్యముతో సరియయిన ధైర్యముకలవాఁడు, వీరభద్రునిచే మర్దింపఁబడని చంద్రునితో సరియయిన కాంతిగలవాఁడు.

మ. తగఁ గైవార మొనర్ప విక్రమకళాధౌరేయతాశాలి శ్రీ
ప్రెగడన్న ధ్వజినీశుఁ డంబునిధిగంభీరుండు శుంభద్ద్విష
న్నగరద్వారకవాటపాటనవిధాప్రౌఢబాహార్గళా
యుగళుం డాహవసవ్యసాచి ధరలో నొక్కండు పేరుక్కునన్.

టీ. విక్రమ...శాలి, విక్రమకళా=పరాక్రమరేఖయొక్క, ధౌరేయతా=ధౌరవాహకత్వముచే, శాలి=ఒప్పుచున్నవాఁడును, అంబునిధిగంభీరుండు=సముద్రునితో సమానమయిన గాంభీర్యముగలవాఁడును, శుంభత్...యుగళుండు-శుంభత్=ప్రకాశించుచున్న, ద్విషన్నగర = శత్రుపురములయొక్క, ద్వార=ద్వారములయొక్క, కవాట=తలుపులను, పాటన=బ్రద్దలు చేయుటయనెడి, విధాన= పనియందు, ప్రౌఢ=నేర్పుగల, బాహార్గళ=అడ్డకఱ్ఱలవంటి భుజములయొక్క, యుగళుండు=జతగలవాఁడు, ధరలోన్=భూమియందు, పేరు+ఉక్కునన్=అధికమయినబలముచేత, ఒక్కండు= అపూర్వుఁడు లేక, వింతవాఁడును-అనఁగా బలమునందతనికిఁ బూర్వులెవ్వరును సాటిరారనుట. ఆహవసవ్యసాచి=యుద్ధమునం దర్జునునితో సమానుఁడును, అగు, శ్రీప్రెగడన్న ధ్వజినీశుఁడు, శ్రీ=శోభాయుతుఁడయిన, ప్రెగడన్నధ్వజినీశుఁడు= ప్రెగడన్నయనెడి సేనానాయకుఁడు, కైవారము=స్తోత్రమును, ఒనర్పన్ తగున్ = చేయఁదగినవాఁడు-అనఁగా పొగడఁదగినవాఁడని యర్థము.

తా. పరాక్రమశాలియు, సముద్రముతో సమ మగు గాంభీర్యగుణముగలవాఁడును, శత్రుపురముల భేదించుటయందు సమర్థము లయిన బాహువులుగలవాఁడును, సంగరమునందుఁ గిరీటితో సమానుఁడు నగు ప్రెగడయ్య యనెడి సేనానాయకుఁడు భూమిలో నుతింపఁ దగినవాఁడు.

సీ. గగనకల్లోలినీ కల్లోలమాలికా
వాల్లీసకములతోఁ నవఘళించి
చరమసంధ్యాకాల సంఫుల్లమల్లికా
స్తబకపంక్తులతోడఁ సరసమాడి
శరదాగమారంభ సంపూర్ణపూర్ణిమా
విమలచంద్రికలతోఁ వియ్యమంది
బిసరుహాసనవధూ ప్రౌఢపయోధరభార
హారవల్లరులతోఁ నసఁగి పెనఁగి

వెలయు నెవ్వానియభిరామవిమలకీర్తి
యతఁడు త్రిభువనరాయవేశ్యాభుజంగ
కదనగాండీవి జగనొబ్బగండబిరుద
శాశ్వతుం డొప్పు సింగనసచివవరుఁడు. 37

టీ. ఎవ్వానియభిరామ విమలకీర్తి-ఎవ్వాని= ఏసింగనమంత్రియొక్క, అభిరామ=మనోహరమును, విమల=నిర్మలమునైన, కీర్తి=యశస్సు-ఇటకీర్తికి అవఘళించుట సరసమాడుట వియ్యమందుట యనఁగి పెనఁగుట యనువానిచే అభిరామత్వమును, గంగాకల్లోలాదులతోడిసామ్యముచే విమలత్వమును దెలియునది. గగన...హల్లీసకములతోఁ - గగనకల్లోలినీ = ఆకాశగంగయొక్క, కల్లోల = పెద్దతరంగములయొక్క, మాలికా = పంక్తులయొక్క, హల్లీసకములతోఁ =నాట్యములతో, అవఘళించి = సాటియై - అనఁగా గంగా కల్లోలములు సహజముగానే తెల్లనివి; కేవలకల్లోలములను జెప్పక వాని హల్లీసకములను జెప్పుటచే నవి నురుఁగుతోఁ గూడియుండుట సూచితముగా నున ధావళ్యాతిశయము గ్రాహ్యము - అనఁగా నురుఁగులతోఁ గూడినగంగా కల్లోలమాలికలవలె కీర్తి మిక్కిలియుఁ దెలుపైన దనుట. ఇట్లె మీఁద నెల్ల ఉపమానముల సహజధావళ్యమునకు మఱింతయతిశయము గలిగించుసందర్భములు పన్నుట యూహించునది. చరమ...పంక్తులతోడన్ - చరమసంధ్యాకాల = సాయంసంధ్యాకాలమందు, సంఫుల్ల = వికసించిన, మల్లికాస్తబక = మల్లెపూగుత్తులయొక్క, పంక్తులతోడన్ = పంక్తులతోను, సరసమాడి = సరసములుపలికి - అనఁగా మల్లెపూగుత్తుల సహజంపుఁదెలుపునకు మలుసంజయందు నిండారవికసించుటవలని యతిశయము దెలియునది - మలుసంజను విరిసినమల్లెపూవుగుత్తులవలె నతనికీర్తి మిక్కిలి తెల్లనిదై యొప్పుచున్నదనుట, శరద్...చంద్రికలతోన్ - శరత్ = శరత్కాలముయొక్క, ఆగమ=రాకయొక్క, ఆరంభ=ప్రారంభదశయందున్న, సంపూర్ణ=నిండయిన, పూర్ణిమా=పున్నమనాఁటి, విమల=నిర్మలమయిన, చంద్రికలతోన్ = వెన్నెలలతో, వియ్యమంది=బంధుత్వముచేసి-అనగా తెల్లని చంద్రికలకు శరదాగమ

మంచలి నిండుపున్నమనాఁటి ధావళ్యాతిశయ మూహ్యము. "వివాహాశ్చ వివాదశ్చ సమయోరేవ శోభతే" అను వచనప్రకారమున సమానులకే యొండొరులతో వియ్యము మొదలైనవి జరుగునుగాన 'చంద్రికలతో వియ్యమంది' యనుటచే చంద్రికలతో సాటియైన యని యర్థము. విధు...వల్లరులతోన్- విధుహాసన = బ్రహ్మయొక్క, వధూ = భార్యయయిన సరస్వతియొక్క, పృథు=గొప్పవయిన, పయోధరభార = బరువులైన స్తనములందలి, హారవల్లరులతోన్ = తీఁగెలవంటి ముత్తెపుసరులతో. అనఁగి పెనఁగి = ఒద్దికనొంది, తెల్లని ముత్తెపుసరులకు తెల్లని సరస్వతిగుబ్బలయందు మిక్కిలి మిక్కుటంపుఁదెలుపు గ్రాహ్యము. కీర్తి యందు మిక్కిలియుఁ దెల్లదనమట. వెలయున్ = ప్రకాశించునో, అతఁడు=అట్టివాఁడును, త్రిభువన...శాశ్వతుండు - త్రిభువన=ముల్లోకములయందు, రాయవేశ్యాభుజంగ = రాయవేశ్యాభుజంగుఁడనునట్టియు, కదనగాండీవి = కదనగాండీవి యనునట్టియు, జగనొబ్బగండ = జగనొబ్బగండఁ డనునట్టియు, బిరుద=బిరుదపదములచే, శాశ్వతుండు=స్థిరుఁడైన, సింగనసచివవరుఁడు = సింగనామాత్యుండు, ఒప్పున్ = వెలయుచుండును

తా. ఎవనికీర్తి నురుఁగులతోడిగంగయలలకు సాటియై మల్లెపూవులతో సరసమాడి పండువెన్నెలలతో బంధుత్వముచేసి, సరస్వతీదేవి తారహారములతో స్నేహముచేసి ప్రకాశించుచున్నదో, అట్టివాఁడును రాయవేశ్యాభుజంగాది బిరుదములు గలవాఁడునగు సింగనామాత్యుఁడు వెలయుచుండును.

మ. అరుదారన్ వివిధాగ్రహారములతో నాందోళికాచ్ఛత్రచా
మరకల్యాణకళాచికాదిబహుసమ్మానార్హచిహ్నంబు లా
దర మొప్పారఁగ వేమభూవరునిచే నంతం గాంచె సామ్రాజ్యసం
భరణప్రౌఢుఁడమాత్యసింగఁడు నయప్రాగల్భ్యగర్వోన్నతిన్.

టీ. సామ్రాజ్యసంభరణప్రౌఢుఁడు - సామ్రాజ్య = సమస్తమైనరాజ్యమును, సంభరణ=భరించుటయందు, ప్రౌఢుఁడు=నిపుణుఁడగు, అమాత్యసింగఁడు= సింగనామాత్యుఁడు, నయప్రాగల్భ్యగర్వోన్నతిన్ - నయ=నీతిశాస్త్రమునం

తలి, ప్రాగల్భ్య=ప్రౌఢత్వముయొక్క, గర్వ=కావరముయొక్క - విజృంభణముయొక్క యనుట, ఉన్నతిన్=అతిశయముచేతను, వేమభూవరునిచేతన్=వేమభూపాలకునివలన, అరుదారన్=అబ్బురముకలుగునట్లుగా, వివిధాగ్రహారములతోన్-వివిధ=అనేకములయిన, అగ్రహారములతోన్ = అగ్రహారములతోఁగూడ, ఆందోళికా...చిహ్నంబులు-ఆందోళికా=పల్లకీలు, ఛత్త్ర=గుబ్బగొడుగులు, చామర=వింజామరలు, కల్యాణ=మంగళసూచకమయిన, కళాచికా=బరిణెలు, ఆది=మొదలుగాఁగలుగు, బహు=అనేకములయిన, సమ్మాన=గౌరవములకు, అర్హ=తగినట్టి, చిహ్నంబులన్ = లాంఛనములను, అపరము=ప్రేమము, ఒప్పారఁగన్=ఒప్పునట్లుగా, కాంచెన్=పుచ్చుకొనెను.

తా. సింగనామాత్యుఁడు వేమభూపాలుని సామ్రాజ్యభారము వహించి యాతనివలన ననేకములయిన బహుమానములను అగ్రహారములను బుచ్చుకొని మిగులఁ బ్రసిద్ధి కాంచెను.

వ. ఈదృగ్విధగుణాలంకారుం డైనయమ్మహాప్రధానశేఖరునకు.

టీ. ఈదృగ్విధగుణాలంకారుండు, ఈదృగ్విధ= ఇట్టి, గుణ=సద్గుణములనెడి, అలంకారుండు=భూషణములుగలవాఁడు, ఐనయమ్మహాప్రధానశేఖరునకు=అయినట్టిసింగనామాత్యశ్రేష్ఠునకును.

క. శ్రీమంతున కావర్జిత
సామంతున కహితహృదయజలజాతవనీ
హేమంతునకును సలలిత
భామాకంతునకు సచివభాస్వంతునకున్. 40

టీ. శ్రీమంతునకున్ = ఐశ్వర్యముగలవానికి, ఆవర్జితసామంతునకున్ - ఆవర్జిత=లోఁగఁదీసికొఁబడిన, సామంతునకున్ =సామంతప్రభువులుగలవాఁడును, అహిత...హేమంతునకున్ -అహిత= శత్రువులయొక్క, హృదయ=చిత్తములనెడి, జలజాత=పద్మములయొక్క, వనీ=వనమునకు, హేమంతునకున్ = హేమంతఋతువువంటివానికి-మంచుకాలము తామరలను దూలించునట్లు తాను పగవారి

శ్శోదయములను దూలించువాఁడనుట, సలలితభామాకంతునకున్ - సలలిత=సుందరులైన, భామా= స్త్రీలకు, కంతునకున్=మన్మథునివంటివానికి, సచివభాస్వంతునకున్=మంత్రులలో నుత్తముఁడయినవానికి.

క. కుకురుకురుచోళకేరళ
శకమరుకర్ణాటలాట \$ సౌవీరనృప
ప్రకరసభాభరణమహా
సుకవిజనానీకవినుత \$ శుభచరితునకున్. 41

టీ. కుకురు ... చరితునకున్ -కుకురు.. సౌవీర=కుకురు, కురు, చోళ, కేరళ, శక, మరు, కర్ణాట, లాట, సౌవీరదేశములయొక్క, నృప=రాజులయొక్క, ప్రకర=సమూహముయొక్క, సభా=సభాస్థలులకు, ఆభరణ=అలంకారములవంటివి, సుకవిజన=కవిపుంగవులయొక్క, అనీక=సమూహముచేత, వినుత=పొగడఁబడుచున్న, శుభ=మంగళమయిన, చరితునకున్=చారిత్రముగలవానికి.

క. చెంచుమలచూఱకారున
కంచితకరుణాతరంగి \$ తాపాంగునకుం
జంచలనయనాకలకేలి
కించితలీలావిలాస \$ కేళీరతికిన్. 42

టీ. చెంచు... కారునకున్ - చెంచుమల=చెంచుమలయనెడి దుర్గమును, చూఱకారునకున్=కొల్లఁబెట్టినవానికిని, చూఱకారుఁడనుట బిరుదుపేరు 'అనవరత సుకవికరస్తోత్రిపచవరచనా సమయసర్వకాలంబును చెంచుమల చూఱకారుండును' విష్ణుపురా. ౧. ౩ కానయిది లక్షణముపకుఁ గట్టుపడదు. అంచిత ... అపాంగునకున్ -అంచిత=ప్రకాశించుచున్న, కరుణాతరంగిత = దయారసముచేత తరఁగలవలె పైపైఁబొంగుచు, అపాంగునకున్=క్రేఁగంటి చూపులుకలవానికిని- అనఁగా దయారసపూరితములగు చూపులుకలవాఁడనుట, చంచల...రతికిన్ -చంచలనయనా = చలించుచున్న నేత్రములుగలవారియొక్క-అనఁగా స్త్రీలయొక్క, కల=అవ్యక్తమధురమయిన, కిలికించిత = శృంగారభావజనిత

మయిన చేష్టలును, లీలా=లీలయనెడి హావభేదమును, విలాస = విలాసమనెడి హావభేదముగల, కేళీ=క్రీడలయందు, రతికిన్ =ఇష్టముకలవానికి - అనఁగా స్త్రీలుచేయు శృంగారచేష్టలయందుఁ బ్రీతికలవాఁడని చెప్పుటచే రసికుఁడని స్ఫురించుచున్నది.

తా. చెంచుమలదుర్గమును గొల్లఁబెట్టినవానికిఁ గరుణారసపూరితములయిన క్రేఁగంటి చూపులుకలవానికి స్త్రీల భావహావాదులయం దత్యంతప్రీతిగలవానికిని.

క. హాటకగిరిధీరున కరి
తాటంకవతీకపోలతల[1]వరమకరీ
పాటచ్చరకఠినధను
ర్జ్యాటంకారునకు మన్మథాకారునకున్. 43

టీ. హాటకగిరిధీరునకున్ = మేరుపర్వతమువలె ధైర్యగుణముగలవానికి, అరి...టంకారునకున్ - అరి=శత్రువులయొక్క, తాటంకవతీ= స్త్రీలయొక్క, కపోలతల = గండప్రదేశములయందున్న, వర=శ్రేష్ఠ మయిన, మకరీ=మకరికాపత్త్రములను, పాటచ్చర = దొంగిలించుచున్న, కఠిన = కఠోరమయిన, ధనుర్జ్యా=వింటినారియొక్క, టంకారునకున్ =ధ్వనికలవానికి - అనఁగా నితఁడు వింటినెక్కిడి శత్రురాజులను సంహరించుచుండుటచే వారి స్త్రీలు వైధవ్యమును బొందుదురుకాన సౌమంగల్యసూచకములయిన మకరీపత్త్రములను వ్రాయ మానుచున్నా రనుట. మఱియు నితనిధనుష్టంకారమే శత్రు రాజభార్యల మకరీపత్త్రములను దస్కరించుచున్నదని చెప్పుట వలన, సింగనామాత్యుఁడు యుద్ధముచేయుటకు ధనుష్టంకారమును జేసినంతమాత్రముననే శత్రురాజులు భయాతిరేకముచేఁ జచ్చుచున్నా రనఁగా నిఁక నితనియుద్ధమునందు నెదుర్కొని నిలువనోపినట్టి శౌర్యవంతులు గలరనుటయెక్కడిదని తోఁచుచున్నది, మన్మథాకారునకున్ =మన్మథునితో సమానమయిన రూపముకలవానికిని.

---

1 'కరిమకరీ' వ్రా. ప్ర.

క. శ్రీమహిత[1] పెద్దసుతునకు
వేమక్షితిపాలరాజ్యవిభవకళార
క్షామణికి సింగసచివ
గ్రామణికిం బాండ్యరాయగజకేసరికిన్. 44

టీ. శ్రీమహిత పెద్దసుతునకున్ - శ్రీ=లక్ష్మిచే, మహిత=పూజితుఁడయిన, పెద్ద=పెద్దన్నమంత్రియొక్క, సుతునకున్ = కుమారునికి, వేమ...మణికిన్ - వేమక్షితిపాల=వేమరాజుయొక్క, రాజ్యవిభవకళా=రాజ్యవైభవము యొక్క విన్నాణమునకు, మణికిన్ = రక్షగాఁగట్టుకొనుమణియైనవానికి-దుష్టగ్రహాదులు సోఁకకుండుటకై కట్టికొను భూషణమునకు రక్షామణియని పేరు-రక్షామణివలె వేమరాజురాజ్యవైభవమును చెఱుపునొందనట్లు కాచువాఁడని భావము. పాండ్యరాయగజకేసరికిన్ - పాండ్యరాయ = పాండ్యభూపాలుఁడనెడి, గజ=ఏనుఁగునకు, కేసరికిన్ = సింహమువంటివానికి, పాండ్యరాజును గెలిచినవాఁడనుట. సింగసచివగ్రామణికిన్ =సింగన్నమంత్రిశ్రేష్ఠునికి.

వ. అభ్యుదయపరంపరాభివృద్ధిగా నాయొనర్పం బూనినయిమ్మహాప్రబంధమునకుఁ గథానాయకుండు. 45

టీ. స్పష్టము.

1 'పెద్దకోమటి, వేమక్షితిపాల' అనియు వ్రా. ప్ర.

కథాప్రారంభము.

సీ. తపనీయదండైకధవళాతపత్త్రితో
ద్దండతేజఃకీర్తిమండలుండు
నిర్మలనిజకథానిమిషకల్లోలినీ
క్షాళితాఖిలజగత్కల్మషుండు
వితతసద్వ్యయకల్పితనానాజయ
శ్రీవధూటీసమాశ్లిష్టభుజుఁడు
నిఖిలవిద్యావధూటీనృత్తరంగస్థలా
యతనాయమాన*జిహ్వాస్థలుండు
తే. ప్రస్తుతింపంగఁ దగు సముత్కటకఠోర
చటులగుణటంక్రియాఘనస్తనితఘోష
చాపనీరదభవశరాసారశమిత
బలవదహితతేజోదవానలుఁడు నలుఁడు. 46

టీ. తపనీయ...మండలుండు- తపనీయ=కనకమయమయిన, దండ=కాఁవగల, ఏక=ఒక్కటైన, ధవళ=తెల్లని, ఆతపత్త్రిత=గొడుగుగాఁ జేయఁబడుచున్న, ఉద్దండ=గొప్పదయిన, తేజః=తేజస్సుయొక్కయు, కీర్తి=యశస్సుయొక్కయు, మండలుండు=సమూహముగలవాఁడును, ఇటఁ "తపనీయ" "ధవళ" అను విశేషణముల సారస్యమేమనః:—ప్రతాప మెఱుపువన్నె కలదనియుఁ గీర్తి తెల్లగానుండుననియు వర్ణించుట కవిసమయసిద్ధము. కాన ప్రతాపము బంగారపుకామవలెనున్నదనియు, యశస్సు తెల్లనిగొడుగువలె నున్నదనియు మఱియు "మండలుండు" అని చెప్పుటచే, మండలమనఁగా వట్రువగానున్న వస్తుసమూహముగాన గుండ్రనగు గొడుగున కుపమించుట యుక్తమనియు మఱియు నాయనికీర్తిప్రతాపములకు గొడుగు నుపమానముగాఁగొనుటచే గొడుగు

* జిహ్వాంచలుండని పాఠాంతరము.

పటుఁగాను యాధారమయినట్లు కీర్తికిఁ బ్రతాపము కారణమైయున్నదనియుఁ దోఁచుచున్నది. నిర్మల...కల్మషుండు-నిర్మల=స్వచ్ఛమైన, నిజ=తనయొక్క, కథా=చరిత్రమనెడి, అనిమిషకల్లోలినీ=ఆకాశగంగచే, క్షాళిత=కడుగఁబడిన, అఖిల=సమస్తమయిన, జగత్=లోకములయందలి, కల్మషుండు = పాపములుకల వాఁడు, ఇట నలునిచరిత్రమును గంగానదితో సాటి తెచ్చుటవలన గంగవలె నిర్మలమయినదియు, గంగ, లోకములను బవిత్రము చేయుచున్నట్లు పాపము వడఁచి లోకములను బవిత్రము చేయుచున్నదనియు, గంగవలెఁ బుణ్యదాయి యనియు, మూఁడులోకములయందు వ్యాపించియున్నదనియు, దెలియవచ్చుచున్నది. నలునిచరిత్రము పాపహారి యగుటకుఁ బ్రమాణము "శ్లో॥ కర్కోటకస్య నాగస్య దమయంత్యానలస్యచ । ఋతుపర్ణస్య రాజర్షేః కీర్తనం కలినాశనం" అని యున్నది కాన నలునికథకట్టి శక్తి కలదని భావము. వితత...భుజాఁడు-వితత = విస్తారమయిన, నవద్వయద్వీప = పదునెనిమిది ద్వీపములయొక్క, నానా=అనేకవిధములయిన, జయశ్రీ=జయలక్ష్మియనెడి, వధూటీ=స్త్రీచేత, సమాశ్లిష్ట=కౌగిలింపఁబడిన, భుజాఁడు=బాహువులుగలవాఁడును-అనఁగా నష్టాదశద్వీపములను జయించి జయలక్ష్మిఁగొన్నవాఁడనుట. నిఖిల.. స్థలుండు-నిఖిల=సమస్తమయిన, విద్యా=విద్యలనెడి, నటీ=ఆటకత్తెలయొక్క, నృత్త=నాట్యమునకు, రంగస్థల=రంగస్థలమనెడి, ఆచరితవాయమాన - భవనముగ చేయఁబడిన, జిహ్వాస్థలుండు = నాలుకకలవాఁడును, సముద్భట...దవానలుఁడు-సముద్భట=గొప్పదయిన, కఠోర = కఠినమైన, చటుల = చలించుచున్న, గుణ=నారియొక్క, టంక్రియా = టంకారమనెడి, ఘన = గొప్పదయిన, స్తనితఘోష=గర్జనముగల, చాపనీరద=ధనుస్సనెడి మేఘమువలన, భవ=పుట్టుచున్న, శర=బాణములనెడినీటియొక్క, ఆసార = గొప్పవర్షముచే, శమిత=చల్లార్పఁబడిన, బలవత్=బలవంతులయిన, అహిత=శత్రువులయొక్క, తేజః=తేజస్సనెడి, దవానలుండు=కార్చిచ్చుగలవాఁడును, అగు, నలుఁడు=నలమహారాజు, ప్రస్తుతింపఁగన్ తగున్ =పొగడఁదగును. అనఁగా భయంకరముగ గర్జించెడు మేఘుఁడు వర్షధారలచే దావానలమును జల్లార్చుచున్నట్లు, నలమహారాజు

భయంకరమగుటంకారము గలచాపమువలనబయలుదేఱుచున్న బాణపరంపరచే శత్రురాజులప్రతాపాగ్నిని నశింపఁజేసినవాఁడనుట.

తా, ఈగ్రంథమునకుఁ గథానాయకుండు, ప్రతాప మనెడిబంగారుతాపుగ అట్టినిర్మలమయిన సత్కీర్తియనెడి యేకాతపత్రముకలవాఁడును, గంగానదివలె ముల్లోకములను బవిత్రముచేయుచున్న నిర్మలమయిన కథగలవాఁడును, పదునెనిమిదిద్వీపములజయించి యాయాజయలక్ష్ములచే నాలింగనముచేయఁబడుచున్నవాఁడును, సమస్తమయినవిద్య లనెడియాటకత్తెలు నాట్యముచేయుటకుఁ దగిన నాట్యశాలయైన నాలుకగలవాఁడు-అనఁగా సమస్తవిద్యలను నేర్చినవాఁడనుట, ధనుష్టంకారమనెడియుఱుములుగల కార్ముక మనెడి మేఘమువలన బయలుదేఱుచున్న బాణవర్ష మనెడివర్షముచేతఁ జల్లార్పఁబడిన శత్రురాజులప్రతాప మనెడియగ్నికలవాఁడు నగునలమహారాజు పొగడఁదగును.

అలం. శ్లిష్టరూపకము.

అవ. వెనుకటిపద్యములో నలునిగుణములను సంగ్రహముగాఁ
జెప్పి యిప్పుడతనివిద్యాగరిమను దెలియ 'యుచున్నాఁడు.

చ. అలయక ధీతిబోధములు న్నాచరణంబు ప్రచారణంబు నాఁ
గలుగునుపాధిభేదముల న్గాఢమతిన్ నిగమాదులైనవి
ద్యలు పదునాలుగింటికి నకౌతం డొనరించెఁ జతుర్దశత్వముం
దెలియఁగలేము కారణము న్దీనికి నెమ్మెయిఁ జర్చసేసినన్. 47

టీ. అతండు=అనలమహారాజు, అలయక = ఆయాసము చెందక, అధీతిబోధములు, అధీతి=అధ్యయనము చేయుట, బోధములు=అచదివినదానిని బాగుగ తెలిసికొనుట, ఆచరణంబు=శాస్త్రములయందుఁ జెప్పఁబడిన విధముగఁ గర్మముల నాచరించుట, ప్రచారణంబు=ఒకరిచేఁ జదివించుట, నాన్=అనఁగా, కలుగు నుపాధిభేదములన్=కలయట్టి యీనాలు గుపాధిభేదములచేతను, గాఢమతిన్ = స్థిరబుద్ధితో, నిగమాదులు = వేదములు మొదలుగాఁ గలవి, యైనవిద్యలు పదునాలుగింటికిన్=అయినట్టి పదునాలుగు విద్యలకుఁ (అనఁగా

పురాణములు, న్యాయశాస్త్రము, ధర్మశాస్త్రము మీమాంస, షడంగముల తోఁగూడిన వేదములు పదునాలుగు విద్యలయినవి) చతుర్దశత్వము = పదునాల్గింటియొక్క ధర్మమును, ఒనర్చెన్ = చేసెను. దీనికిన్ = చతుర్దశ విద్యలకు నొక్కొక్కదానికి నాలుగేసి యుపాధులచే భేదముకల్పించి యేబదియాఱగుటకు మాఱుగాఁ జతుర్దశత్వమును మాత్రమే కల్పించుటకు, కారణమున్ = హేతువును, ఎమ్మెయిన్ = ఏరీతి చేతనయిన, చర్చచేసినన్ = విచారించి నప్పటికిని, తెలియఁగలేము = తెలిసికొనలేము, (అనఁగా నిక్కడ దశాశబ్దమున కు అవస్థయనియు, దశసంఖ్యయనియు రెండర్థములు తీసికొనఁబడినవి. దశశబ్దము సంఖ్యావాచకముగా వాడినప్పుడు చతుర్దశ విద్యలకు నొక్కొక్కదానికి నాలుగేసి యుపాధిభేదములఁ గల్పించియుఁ జతుర్దశత్వమునే యెట్లు చేసినాఁడో యెట్లాలోచించినను గారణము తెలిసికోలేము అను విరోధము వచ్చును. అవిరోధము దశశబ్దమునకు నవస్థలని యర్థము చెప్పినచోఁ దొలంగును. ఎట్లనఁగా పదునాలుగు విద్యలకు నుపాధిభేదములచే నాలుగేసి యవస్థలు కలదానిగాఁ జేసె ననియు, చక్కఁగా నాలోచించిన నందులకుఁ గారణము తెలిసికోలేమా అని కాకుస్వరమును చెప్పికొనవలెను. అనఁగా నలుఁడు పదునాలుగువిద్యలను నేర్చియున్నదని లోకమునందు వ్యాపింపఁజేసినాఁడనుట. అలంకారము, విరోధాభాసము.

అవ. నలుఁడు సూపకారవిద్యయం దసమానుఁడని చెప్పుచున్నాఁడు.

తే. అతనివిద్య జిహ్వాపటి క్షుతివిధమున
నంగగుణమున నష్టాదశత్వ యగుచు
విస్తరిల్లె నవద్యయశ్శ్రీపృథగ
శేషభూజయలక్ష్మీజిగీషఁబోలె. 48

టీ. జిహ్వాపటి = సమస్తలోకులయొక్క నాలుకలయందు నాట్యమునలుపుచున్న, అతని = అనలమహారాజుయొక్క, విద్య = సూపకారవిద్య, (వచనముచే యూటయనెడివిద్య) అంగగుణమునన్ - అంగ = షడంగములయొక్క, గుణము

నన్ = ఆవృత్తిచేత, అష్టాదశాత్మము = పదునెనిమిది సంఖ్యగలిగిన, శ్రుతివిధమునన్ = త్రయియనెడి ఋగ్యజుస్సామవేదములవలె, అంగగుణమునన్ - అంగ = ఆఱురసములయొక్క, గుణమునన్ = ఆవృత్తిచేత, అష్టాదశాత్మము = పదునెనిమిదిసంఖ్యకలది, అగుచున్, (అల్పాధికసమము లనెడిమూడువిధములు గలసూపకారవిద్య యాఱురసములచే నావృత్తిచేయుటంజేసి యష్టాదశత్వమునుబొందుచు,) నవ... జిగీషం బోలెన్ - నవద్వయద్వీప = పదునెనిమిదిద్వీపములవగు, పృథక్ = వేఱువేఱుగానున్నట్టి, అశేష = విస్తారమయిన, భూ = భూమండలమును, జయ = జయించుటవలనఁగలిగిన, లక్ష్మీ = లక్ష్ములను, జిగీషం బోలె = జయింపనిచ్ఛచేతంబోలె, విస్తరిల్లెన్ = విస్తరించినది. అనఁగా లక్ష్మి పదునెనిమిదివిధములయియుండుటచేఁ దానుగూడఁ బదునెనిమిదివిధములయి లక్ష్మిని జయింపవలెనని తలంచి సూపకారవిద్యారూపమయిన సరస్వతి మొదట న్యూనాధికసమములను మూఁడువిధములయి, షడ్రసములచే నావర్తింపఁబడి పదునెనిమిదివిధములయినపని భావము.

తా. లక్ష్మీసరస్వతుల కన్యోన్యకలహము జగత్ప్రసిద్ధముగావున, నలమహారాజునకు వశ్యమయినదియు, న్యూనము అధిక సమము లనుమూడుభేదములు గలదియునగు సూపకారవిద్య, షడంగములచేత నావృత్తిచేయఁబడి పదునెనిమిదిసంఖ్య వహించినవేదత్రయమువలె, నాఱురసములచేత నావృత్తిచేయఁబడి పదునెనిమిదివిధములుగలదగుచు, నలమహారాజు ద్వీపములను జయించితెచ్చి వేఱువేఱుగా నుంచినపదునెనిమిదిజయలక్ష్ములను జయింపఁగోర్కెకలదివోలె విస్తరిల్లెను.

అలంకారములు, ఉపమోత్ప్రేక్షలు.

అవ. ఈపద్యమందు నలునిశాస్త్రజ్ఞానమును బ్రకారాంతరముచేఁ జెప్పుచు నలుఁడీశ్వరసమానుండని నిరూపించుచున్నాఁడు.

తే. తాఁ ద్రినేత్రునియపరావతార మగుటఁ
దెలుపు దిక్పాలకాంశావతీర్ణుఁ డతఁడు

కామసంచారహరణప్రగల్భ మైన
శాస్త్ర మనుపేరియధికలోచనముకలిమి. 49

టీ. దిక్-తీర్ణుఁడు-దిక్పాలక=దిశాపాలురయొక్క, అంశ=భాగములవలన, అవతీర్ణుఁడు=అవతరించినట్టి, అతఁడు=ఆనలమహారాజు, తాన్=తాను, త్రినేత్రుని యపరావతారము=ఈశ్వరునియొక్క రెండవయవతారము, అగుటన్=అయియుండుటను, కామ... ప్రగల్భము-కామసంచార = స్వేచ్ఛావిహారము యొక్క,హరణ=హరించుటయందు,ప్రగల్భము=ప్రౌఢము,ఈశ్వరపక్షమందు-కామ=మన్మథునియొక్క, సంచార=విహారమును, హరణ=హరించుటయందు, ప్రగల్భము-అనఁగా మన్మథునిదహించినదని భావము. ఐనశాస్త్రము=అయినట్టి శాస్త్రిము, అను పేరి=అనునట్టినామముగల, అధికలోచనముకలిమి = రెండింటి కంటె నధికమైనలోచనముండుట-అనఁగాశాస్త్రిమనెడి మూఁడవనేత్రముకల వాఁడనుట, తెలుపున్=తెలియఁజేయుచున్నది. అనఁగా నీశ్వరునియందు దేవత్వము, కామనిగ్రహత్వము, త్రినేత్రత్వము, ననుధర్మములున్నవి. ఆధర్మములు నలునియందుఁగూడనున్నవి. ఎట్లన "అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభి ర్నిర్మితో నృపః" అను ప్రమాణముచే దేవత్వము సిద్ధించుచున్నది. కామ విహారమును హరించెనుగాన కామనిగ్రహత్వమున్నది. శాస్త్రి మనులోచనము కలవాఁడగుటచేఁ ద్రినేత్రత్వము సిద్ధించుచున్నది. కాన నలుం డీశ్వరతుల్యుఁ డని ఫలితార్థము.

తా. అష్టదిక్పాలురయొక్క యంశములచే జనించిన నలమహారాజు కాముని దహించిన మూఁడవలోచనము గలయీశ్వరునివలెఁ గామసంచారము హరించుటయందు నేర్పుగలశాస్త్రి మనెడిమూఁడవనేత్రముకలవాఁడు గనుకఁ ద్రినేత్రుని యపరావతారమనుటకు సందియములేదు. అలంకారము వ్యస్తరూపకము.

అవ. ఈపద్యమందు నలునికీర్తివ్యాపకత్వమును దెలియఁజేయుచున్నాఁడు.

చ. కెరలి మహాసివేమసహకృత్త్వరి తద్భటకోటిచాతురీ
తురి సమరాంగణంబులఁ జతురబ్ధిదావరణంబులన్ యశోం

బరములనేయుచుండుబహుభంగులఁబున్నమనాఁటినిండుచం
దురుననుసోగవెన్నెలలతోఁ దులదూఁగెడుతద్గుణంబులన్.

టీ. సమరాంగణంబులన్ = యుద్ధభూములయందు, మహాసివేమసహాకృత్వరి - మహత్ = గొప్పదగు, అసి = ఖడ్గమనెడి, వేమ = (సాలెవానినేఁత) పలక, సహాకృత్వరి = సహాయముగాఁగల, తద్భటకోటిచాతురీతురి - తద్భట = ఆనలమహారాజు భటులయొక్క, కోటి = సమూహముయొక్క, చాతురీ = నేర్పనెడి, తురి = (నూలుకండెయుంచుకొనెడి) నాడె, కరలి = అతిశయించి, పున్నమ... వెన్నెలల తోన్ - పున్నమనాఁటి = పూర్ణిమయందున్న, నిండు = పూర్ణుఁడయిన, చందురు = చంద్రునియొక్క, నును = స్నిగ్ధములయిన, సోగ = నిడుదలయిన, వెన్నెలల తోన్ = చంద్రకాంతులతోడ, తులదూఁగెడి = సాటిచెందెడి, తద్గుణంబులన్ - తత్ = ఆనలమహారాజుయొక్క, గుణంబులన్ = సద్గుణములనెడి తంతువుల చేత, చతుర్హరిదావరణంబులన్ - చతుర్ = నాలుగయిన, హరిత్ = దిక్కులను, ఆవరణంబులు = కప్పుచుండెడి, యశోంబరములన్ = కీర్తియనెడి వస్త్రములను, బహుభంగులన్ = అనేకవిధములచే, నేయుచుండును. అనఁగా నలమహారాజు కత్తి చేతధరించి తనభటులకు సహాయుండయి యుండు, నే వారలు దిక్కులనుజయించి యతనికీర్తిని దిక్కులన్నింటియందు వ్యాపింపఁజేయుచున్నారనుట.

తా. ఉత్కృటమయినఖడ్గమనెడి నేఁతపలక సహాయముగాఁగల యట్టినలమహారాజుయొక్క భటసమూహముల చాతుర్యమనెడినాడె నిండుచందురుని పండువెన్నెలలతో సమానములయిన నలమహారాజుగుణము లనెడితంతువుల చేత దిక్కులనావరింపఁజాలిన కీర్తిపటములను నేయుచుండును.

అలంకారము, సాంగరూపకము.

తే. తద్దిశాజయయాత్రోత్థధరణిధూళి
దోఃప్రతాపవైశ్వానరధూమరేఖ
పాలమున్నీటిలోఁ బడిపంక మయ్యె
నమృతదీధితిఁబ్రైఁ జెంది యంక మయ్యె. 51

టీ. దోఃప్రతాప వైశ్వానర ధూమరేఖ - దోః = బాహువులయొక్క, ప్రతాప = ప్రతాపమనెడి, వైశ్వానర = అగ్నిహోత్రముయొక్క, ధూమరేఖ = పొగసమూహమువలెనున్న, తత్ ... ధూళి - తత్ = ఆ నలమహారాజుయొక్క, దిశాజయ = దిగ్విజయము కొఱకయిన, యాత్ర = యుద్ధయాత్రలయందు, ఉత్థ = లేఁగిన, ధరణిధూళి = భూపరాగము, పాలమున్నీటిలోన్ = పాలసముద్రమునందు, పడి, పంకము = బురద, అయ్యెన్ = ఆయెను, అమృతదీధితిమైన్ - అమృత దీధితి = చంద్రునియొక్క, మైన్ = శరీరమును, చెంది = పొంది, అంకమయ్యెన్ = కళంకమాయెను.

తా. ఆ నలమహారాజుయొక్క చండప్రతాపమనెడి యగ్నిహోత్రుని పొగవలె వెలయునట్టిదై దిగ్జయములయం దతని సేన వలన బయలువెడలినపరాగము, పాలసంద్రములోఁబడి బురదయయి, పాలసముద్రమునందుఁబుట్టిన చంద్రుని శరీరమును జెంది కళంకమాయెను. అట్లుకానిచోఁ జంద్రుని శరీరమందుఁ గళంకముండుటకుఁగతి మేమి? అలంకారము గమ్యోత్ప్రేక్ష.

చ. అరయికగల్గి భూమివలయం బఖిలంబును నీతిబాధలం
బొరయక యుండ నా నృపతిపుంగవుఁ డేలుచు నుండ నొండుచో
టిరవయి యుండకుండుటఁ జుమీ యతివర్షము లాశ్రయించె ద
త్పురనరనాథయూథవనితాజనతానయనోత్పలంబులన్. 52

టీ. ఆనృపతిపుంగవుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడయిన నలమహారాజు, అరయిక = విచారణ, కలిగి, భూమివలయంబును = భూమండలము, అఖిలంబును = అంతను, ఈతిబాధలన్ = ఈతిబాధలను (అతివృష్టి, అనావృష్టి, మూషికములు, మిడుతలు, చిలుకలు, తనకుసమీపముననుండు రాజు, ఈయాఱును ఈతిబాధలనఁబడును) పొరయక ఉండన్ = పొందకుండ, ఏలుచుండన్ = పరిపాలించుచుండఁగా, ఒండుచోటు = మఱియొకస్థలము, ఇరవయి = నివాసస్థలమై, ఉండక ఉండుటన్ + చుమీ = ఉండకపోవుటచేతనే చుమీ, అతివర్షములు = అతివృష్టియనెడి యీతిబాధ, తత్ ... ఉత్పలంబులన్ - తత్ = ఆనలమహారాజు

యొక్క, పరనరనాథ=శత్రురాజులయొక్క, యూథ=సమూహముయొక్క, వనితాజనతా=భార్యాజనములయొక్క, నయన+ఉత్పలంబులన్ =కలువలవంటి నేత్రములను, ఆశ్రయించెన్ =చేరినవి.-అనఁగా నలమహారాజు శత్రువులను జంపుటచే వారి భార్య లనవరతము దుఃఖించుచున్నారనుట.

తా. నలమహారాజు భూమియందెచ్చట నీతిబాధలులేకుండునట్లు పరిపాలించుచుండ నీతిబాధ లన్నియుఁ జెదరిపోయెను. అప్పుడతివృష్టి తనకుండుటకుఁ దగిన నివాసస్థలమును గానక తిరిగివచ్చి నలుని శరణువేఁడి యతని సెలవు చొప్పున శత్రురాజుభార్యల నేత్రముల నాశ్రయించెను. లేనిచో నెల్లకాలముల యందును వారికన్నులవెంబడిని నీరు కారుచుండ నేల? అలంకారము,ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. కొండని వేడ్కతోఁ బసిఁడికొండ ధనార్థుల కెల్లఁ బంచియీఁ
కుండుట దానధారకుఁ బయోనిధు లెల్ల వ్యయింప లేమియీ
రెండపకీర్తులం దల ధరించినవాఁడు ప్రదానశీలుఁ డా
తం డిరువాయగా ముడికిఁ దార్చిన వెంట్రుక లన్మిషంబునన్.

టీ. కొండు+అని=తీసికొండని, వేడ్కతోన్=వేడ్కచే, పసిఁడికొండన్=బంగారపుకొండను, ధనార్థులకున్+ఎల్లన్=ధనము యాచించువారి కందరికి, పంచి=విభాగించి, ఈకుండుట=ఈయక పోవుటయు, దానధారకున్=దానములు చేయునప్పుడు విడిచెడిజలధారలకు,పయోనిధులు ఎల్లన్=సముద్రములనన్నింటిని,వ్యయింపలేమి=వ్యయముచేయలేక పోవుటయు, ఈరెండు, అపకీర్తులన్=ఈరెండపయశస్సులను-పసిండికొండను యాచకులకుఁ బంచి యీలేకపోవుటచేతను, సముద్రములను దానజలమునకయి వ్యయముచేయలేక పోవుటచేతను, బుట్టిన చెడ్డకీర్తులను,ప్రదానశీలుఁడు=మిక్కిలి దానముసేయుటే స్వభావముగాఁ గలవాఁడు, అతండు=ఆనలమహారాజు, ఇరు+పాయగాన్=రెండుపాయలుగా, ముడికిన్=బంధమునకు, తార్చిన వెంట్రుకలు=పొందించిన కేశములు,అన్-మిషంబునన్=అనెడి మిషచే, తలన్=శిరస్సుపయిని, ధరించినవాఁడు=తాల్చినవాఁడు (అనఁగా నుత్తరదేశపురాజులు పాపటఁదీసి ముడివేసికొనుటచే రెండుపాయలయి కానవచ్చు కేశములను కవీశ్వరుఁ డపకీర్తులనుగా వర్ణించినాఁడు.

తా. ఇదిగో నిచ్చుచున్నాను పుచ్చుకొనుండు మిగులవేడుకతో యాచకులకుఁ బంగరుకొండ పంచి యీయలేక పోవుటచేతను, దానజలమునకు సముద్రములను వ్యయముచేయలేక పోవుటచేతను గలిగిన యీరెండపకీర్తులను నా నలమహారాజు కేశపాశమును రెండుపాయలుగాఁ జేసి బంధించిన వెంట్రుకలనెడి మిషచేఁ దన శిరంబునందు ధరించెను. మఱియు, లోకములో రాజులు రాజద్రోహులను రాజ్యమందుంచినచో దానికిభంగముకలిగింతురని వారిని దమయొద్దనె యుంచుకొందురు. అట్లే యుద్దామశీలుఁ డయిననలుఁడు, లోకమందు వ్యాపించి తనకీర్తికి భంగము కలిగింపకుండుటకయి తనయొద్దనే యీయపకీర్తుల నుంచుకొన్నాఁడయి భావము. అలంకారము వ్యస్తరూపకము.

చ. నియమవిచిత్రభంగి మహనీయుఁడు భూమివిభుండు మిత్రజే
తయును నమిత్రజేతయుఁ బ్రతాపగుణంబున నీతిఁ జారదృ
ష్టియును విచారదృష్టియు నటే పరిపంథిమహీశులెల్ల త
ద్భయమున భేత్రితాగుణముఁ బొందెనొకో విరుద్ధపక్షముల్.

టీ. నియమవిచిత్రభంగి - నియమ = నేమముచే, విచిత్ర = అద్భుతములయిన, భంగి = రీతులు గలిగినవాఁడును, మహనీయుఁడు = పూజనీయుఁడును, భూమివిభుండు = రాజయిన నలమహారాజు, ప్రతాపగుణంబునన్ = ప్రతాపముచే, మిత్రజేతయు = మిత్రుని జయించువాఁడును, అమిత్రజేతయు = అమిత్రులను జయించువాఁడును, మిత్రజేతయై యమిత్రజేత యెట్లగునని విరోధము. మిత్రశబ్దమునకు సూర్యుఁడని యర్థము చెప్పుకొని నలుఁడు ప్రతాపముచే సూర్యునిఁ దనశత్రువులను జయించుచున్నాఁడనిన విరోధపరిహారమగు, నీతిన్ = నీతిశాస్త్రమునందు, చారదృష్టియున్ = చారులనెడిదృష్టికలవాఁడును, విచారదృష్టియున్ - వి = విగతమయిన - అనఁగా లేని, చార = చారులనెడి, దృష్టియున్ = దృష్టికలవాఁడు, చారదృష్టియయిన వాఁడు విచారదృష్టియెట్లగునని విరోధము. విచారశబ్దమునకు వివేకమని యర్థము చెప్పుకొని నలుఁడు చారదృష్టి కలవాఁడనియు, వివేకమనెడిదృష్టి గలవాఁడనియుఁ జెప్పినవిరోధపరిహారమగును. అటే = ఆశ్చర్యము. తద్భయమునన్ = ఆనలునివలని భయముచేత, విరు

ద్ధధర్మముల్ =విరుద్ధము లయినధర్మములు, పరిపంథిమహీశులట్ల= శత్రుభూపాలురువలె, భేత్తృతాగుణముల్ =భేదబుద్ధిని, పాసెనో కాక = విడిచిపెట్టినవి కాఁబోలును. మిత్రజేతృత్వమును అమిత్రజేతృత్వమును బరస్పరవిరుద్ధములు. అట్లె చారదృష్టిత్వమును విచారదృష్టిత్వము నన్యోన్యవిరుద్ధములు. ఈవిరుద్ధ ధర్మములు నలునియందొక్కటిగాఁ గలసియుండుట యెట్లన్న చోఁ బరస్పర విరోధులగు శత్రువులు నలునికి భయపడి తమతమ విరోధములు మాని స్నేహమునఁ గలసి యతనిని గొలుచునట్లు లావిరుద్ధ ధర్మములును గలసి యతనియందు గనుపట్టుచున్న వేమోయని కవియుత్ప్రేక్షించినాఁడు. అనఁగా నలుఁడు ప్రతాపాతిశయముచేతను నీతివైభవముచేతను శత్రువులనెల్ల నడఁచి పరస్పరవైరములు మఱచి తన్నుఁ గొలుచునట్లు గావించినాఁడని భావము.

తా. నలుఁడు ప్రతాపముచే మిత్రజేతయు, నమిత్రజేతయునై, నీతిని చారదృష్టియు విచారదృష్టియునై యుండెను (అనఁగా నొక్కచోటనుండని విరుద్ధధర్మములు గలిగియుండెను) కావున నలమహారాజువలనఁ గని గెడిభయముచే శత్రుభూపాలురు తమతమ భేదబుద్ధిని విడిచి స్నేహితులై కొలుచుచున్నట్లు విరుద్ధధర్మములుగూడ నలునికిభయపడి భేదబుద్ధినివిడిచి యుత సేవించుచున్నవి కాఁబోలు. అలంకారములు విరోధాభాసము, ఉత్ప్రేక్షయు.

మ. ధర నేకాంఘ్రికనిష్ఠికాంగుళిమయాధారంబుగా నిల్చి ని
ర్భరలీలం గృతవేళ నెట్టన యధర్మంబుం దపస్విత్వముం
బొరసెం దక్కినవారలెవ్వరు తపంబుల్ సేయ నమ్మేదినీ
శ్వరుసామ్రాజ్యమునందుధర్మముచతుష్పాదంబులం గాలఁగన్.

టీ. కృత... వేళన్ =కృతయుగమునందు, అమ్మేదినీశ్వరు సామ్రాజ్యమునందున్ =ఆనలమహారాజుగొప్పరాజ్యమందు, ధర్మము, చతుష్పాదంబులన్ =నాలుగుపాదములచేతను, గ్రాలఁగన్ =ప్రకాశించుచుండఁగా, అధర్మంబున్ =అధర్మము సైతము, ఏకాంఘ్రికనిష్ఠికాంగుళిమ- ఏక=ఒక్కటైన, అంఘ్రి=పాదముయొక్క, కనిష్ఠికాంగుళిమ=చిటికెనవ్రేలుమాత్రమే, ఆధారంబుగాన్ =ఊఁతయగునట్లు, నిల్చి=నిలిచి, నిర్భరలీలన్ =భరింపశక్యముకానిరీతిచే, నెట్టనన్ =

మిక్కిలి, తపస్విత్వముఁ = తాపసవృత్తిని, పొరసెన్ = పొందెను, తక్కినవారలు=తక్కినప్రజలు, ఎవ్వరు=ఏవారు, తపంబుల్, చేయరు=తపంబులనాచరింపరు, (అనఁగానందఱును తపమునాచరింతురని) యర్థము. ఇట నధర్మము కొటవ్రేలూనినదనుటచే నుండుట కవకాశములేమి సూచితము. నలుఁ డధర్మమునకు నిరవకాశముగా ధర్మోత్తరముగాఁ బాలించినాఁడని యాశయము.

తా. నలమహారాజు కృతయుగమందు ధర్మము నాలుగుపాదములను బ్రవర్తిల్లునట్లు చేయుచుండఁగా, నతనిరాజ్యమం దచ్చటచ్చట నున్నయధర్మముగూడ ధర్మబుద్ధిగలదయి భూమియందుఁగాలిచిటికెనవ్రేలినిమోపి నియమముతోఁ దపంబుచేయుట కారంభించెను. అధర్మమే తపంబుచేయుట కారంభించినప్పుడు తక్కినమానవులెవ్వరు తపంబుచేయఁబూనుకొనరు? అందఱును దపంబుల నాచరింతురు. అలంకారము, కావ్యార్థాపత్తి.

క. ఆరాజు విజయలక్ష్మికి
నీరాజన మాచరించు నిర్దగ్ధదిగం
తారాతిరాజనగరీ
దారుణవైశ్వానరప్రదక్షిణశిఖలన్. 56

టీ. ఆరాజు=ఆనలమహారాజు, విజయలక్ష్మికిన్ = జయలక్ష్మికి, నిర్దగ్ధ...శిఖలన్-నిర్దగ్ధ=దగ్ధముచేయఁబడిన, దిగంత=దిక్కులయంతములనుండు, అరాతిరాజ=శత్రురాజులయొక్క, నగరీ=పురములయొక్క, దారుణ = భయంకరమైన, వైశ్వానర=అగ్నిహోత్రునియొక్క, ప్రదక్షిణ =వలయముగాఁ దిరుగుచున్న, శిఖలన్ =జ్వాలలచేత, నీరాజనమాచరించున్ = నీరాజనమిచ్చును, నలమహారాజు దిగ్విజయములందు శత్రుపురములను దహింపఁగా నామంటలను కవియిట్లుత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు. అనఁగాఁ గ్రొత్తగాఁ బెండ్లియాడి తీసికొనివచ్చిన స్త్రీలను దమయిండ్లఁ బ్రవేశపెట్టుటకు ముందుగా నీరాజనమిచ్చుట ప్రసిద్ధము. అట్లే నలుఁడు దేశములజయించి సంపాదించిన జయలక్ష్మికి శత్రుపురములను గాల్చి యామంటలచే నీరాజనమిచ్చుచున్నాఁడనుట. ఈచెప్పుట

చే నలుఁ డనర్గళపరాక్రమశాలియై శత్రుపురములను గాల్చి తన్నెదురొ్కన్నవారలను జయించుచు జయలక్ష్ములను సంపాదించుచున్నట్లు స్ఫురించుచున్నది.

తా. అనలుఁడు శత్రుపురములనుగాల్చి యామంటలచే తనజయలక్ష్మికి నీరాజనమిచ్చును. అలంకారము, గమ్యోత్ప్రేక్ష.

చ. ఇతఁడు దరిద్రుఁడౌ ననుచు నేర్పడ నర్థిలలాటపట్టికన్
శతధృతి వ్రాసినట్టిలిపిజాల మనర్థము గానియట్లుగా
వితరణఖేలనావిభవవిభ్రమనిర్జితకల్పభూరుహుం
డతఁడు దరిద్రతాగుణమునందు దరిద్రునిఁ జేయు నాతనిన్.

టీ. వితరణ...భూరుహుండు-వితరణఖేలనా= దానగుణమనెడి క్రీడయొక్క, విభవ=సంపదయొక్క, విభ్రమ=విలాసముచే, నిర్జిత=జయింపఁబడిన,కల్పభూరుహుండు=కల్పవృక్షముగల, అతఁడు=అనలమహారాజు, ఈ చెప్పుటచే నలుండు దానగుణమందుఁ గల్పవృక్షాదులకంటె మిగులఁ బ్రసిద్ధుఁడని తోఁచుచున్నది. ఇతఁడు=ఈమనుజుఁడు, దరిద్రుఁడు=బీదవాఁడు,ఔను,అనుచున్=అనిపలుకుచు, ఏర్పడన్=స్పష్టముగా,అర్థిలలాట పట్టికన్=యాచకునియొక్క ఫాలతలమునందు, శతధృతి=బ్రహ్మ,వ్రాసినట్టి లిపిజాలము=లిఖించినయక్షర సముదాయమును, నర్థము=అర్థములేనిది, కాని యట్లుగాన్=కాకుండ, అనఁగా బ్రహ్మ వ్రాసినవ్రాఁతను మిథ్యాభూతముగాఁ జేయకుండునట్లు, ఆతనిన్=ఇతఁడు దరిద్రుఁడౌనని బ్రహ్మచే స్థిరీకరింపఁబడినవానిని, దరిద్రతాగుణమునందున్=బీదతనమునందు, దరిద్రునిన్=బీదవానినిగా, చేయున్=చేయుచుండును. ఈ చెప్పుటచే నలునికి బ్రహ్మవ్రాఁతను దప్పింపఁగలంత శక్తియున్నట్లును, అతనికట్టి శక్తియున్నను దేవతాభక్తి కలవాఁడగుటచే బ్రహ్మవ్రాఁతను మిథ్యాభూతముగాఁ జేయలేదనియును, దాను దేవతలను సైత మతిక్రమింపఁగల సామర్థ్యము కలవాఁడయినను గర్వింపక దేవతలయెడల వినయముకలవాఁడనుటచేతఁ బూజనీయములయిన సుగుణములు కలవాఁడనియుఁ దోఁచుచున్నది.

తా. బ్రహ్మ 'వీఁడు దరిద్రుఁడగు' నని యాచకునిఫాలభాగమందు వ్రాసిన

వ్రాఁతను నలమహారాజు వానికి విస్తార మగుధనమునొసంగి యాతని బీదతనమును దొలఁగించి బ్రహ్మవ్రాఁత వ్యర్థము కాకుండునట్లు వాని బీదతనమునందు బీదవానినిగాఁ జేయును.

తే. అతనికీర్తిప్రతాపంబు లవనిఁ గలుగ
నేల యివి యంచు మదిలోన నెపుడు దలఁచు
నపుడ పరివేషనెపమున నబ్జసూర్య
మండలముల విధాత్రుండు గుండలించు. 58

టీ. అతనికీర్తి ప్రతాపంబులు-అతని=ఆనలమహారాజుయొక్క, కీర్తిప్రతాపంబులు=యశస్సును ప్రతాపమును, అవనిన్=భూమియందు, కలుగన్=ఉండఁగా, ఇవి=ఈ సూర్యచంద్ర మండలంబులు, ఏలయంచున్=ఎందులకని, విధాత్రుండు=బ్రహ్మ, మదిలోనన్=మనస్సునందు, సూర్యచంద్రులు పరివేషము కలవారయి యుండుట యొక్కొక్కసమయమందే కాని యెల్లప్పుడు తటస్థింపదుగనుక దానికనుగుణముగా 'ఎపుడు దలంచునపుడు' అని కవిచెప్పినాఁడు. అనఁగా బ్రహ్మ ఒకానొకప్పుడే యట్లు దలఁచి కుండలించునుగాన ఒకానొకప్పుడే పరివేషములు కలుగుచుండుననియు నట్లు తలఁచునప్పుడు కుండలించుటలేదు గావున బరివేషములు కలుగవనియు సారస్యము స్ఫురించుచున్నది. ఎపుడు=ఏసమయమందు, తలఁచున్=స్మరించుకొనునో, అపుడు =ఆకాలమందు, పరివేషనెపమునన్ = పరివేషమనెడిమిష చేత, అబ్జసూర్యమండలంబులన్ = చంద్ర సూర్యమండలములను, కుండలించున్ = కుండలరేఖఁగలవానినిగా జేయును.

తా. వ్రాయువాఁడధికాక్షరమును విసర్జించుటకు, సున్నచుట్టినట్లు బ్రహ్మయు నలుని యశఃప్రతాపములుండ దా నిర్మించిన చంద్రసూర్యు లిరువురునుండ నవసరములేదని తలంచినకాలమునందెల్ల పరివేష మనెడి నెపముచేత నా రెంటికి సున్నచుట్టుచుండును. అలంకారము, సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష.

వ. అన్నలుండు నళినబాంధవుండునుంబోలె ప్రతిదినంబును న

భ్యుదయంబు నొందుచుఁ గ్రమంబున శైశవంబు నతిక్రమిం
చి యౌవనారంభంబున నరిదుర్గలుంఠనావసరంబులంబోలె
లోహార్గళదీర్ఘపీనతయును, గోపురద్వారకవాటదుర్ధర్షతిరఃప్ర
సారితయును, బాహావక్షంబులచేత వందిగ్రాహంబు గ్రహిం
చి గోనుకోటికపటంబున హాటకగర్భుండు పాటించి లిఖించి
నసుగుణగణనారేఖ లవయవంబులం బొలుపార సంపూర్ణ
పూర్ణిమాచంద్రబింబంబు విడంబింపం జాలునెమ్మొగంబున
కుం గళంకాలంకారశంక సంకురింపఁ జేయంజాలుకోమలశ్మ
శ్రురాజి విరాజిల్ల గాఁడుమొలసి రెండవకుసుమకోదండుండు
నుంబోలె విలాసినీమండలికిం గన్నులపండు వై నెండియు.59

టీ. అన్నలుండు = ఆ నలమహారాజు, నళినబాంధవుండునుం బోలె = సూర్యుఁడువలె నే, ప్రతిదినంబును = దినదినమును, అభ్యుదయంబున్ = అభివృద్ధిని, ఒందుచున్ = పొందుచు, క్రమంబునన్ = క్రమముగా, శైశవంబును = బాల్యమును, అతిక్రమించి = కడచి, యౌవనారంభంబునన్ = యౌవనముయొక్క యారంభదశయందు, అరి...బోలెన్ - అరి = శత్రువులయొక్క, దుర్గ = కోటలను, లుంఠనావసరంబులంబోలె = దోఁపుడు సమయములయందుఁ గాఁబోలును, లోహార్గళదీర్ఘపీనతయును - లోహ = లోహసంబంధమయిన, అర్గళ = అడ్డుకట్టలయొక్క, దీర్ఘపీనతయున్ = దీర్ఘత్వమును, స్థూలత్వమును, గోపుర...యును - గోపురద్వార = గోపురద్వారములయందున్న, కవాట = తలుపులయొక్క, దుర్ధర్షతిరఃప్రసారితయు - దుర్ధర్షతయు = కాఠిన్యము, తిరఃప్రసారితయు = వైశాల్యమును, బాహావక్షంబులచేతన్ = బాహువులచేతను, వక్షస్థలముచేతను, వందీగ్రాహంబు గ్రహించి = బలత్కారముగాఁ దీసికొని, ఇటువందీగ్రాహంబు అవ్యయము - అనఁగా నలమహారాజు శత్రువుల దుర్గములను గొల్లపెట్టునప్పు డతని బాహువులు ద్వారనిరోధముచేయు కట్టలయొక్క దీర్ఘత్వపీనత్వములను గొల్లపెట్టెను గాఁబోలు. మఱియు నానసమయంబులయం దతనివక్షస్థలము గోపుర

ద్వారమం దుండుతలుపులయొక్క కఠినత్వ వైశాల్యములను గొల్లపెట్టెను గాఁబోలునని యర్థము. అలంకార ముత్ప్రేక్ష - నలమహారాజు యౌవనమం దర్గళముల వంటిబాహువులు గలవాఁడనియును,దలుపువలె విశాలమును కఠినము నగుఱొమ్ము కలవాఁడనియు భావము. హాటకగర్భుండు = బ్రహ్మ, పాటించి= గమనించి, లిఖించిన సుగుణగణనారేఖలు= వ్రాసినట్టి సుగుణముల లెక్కించుటకొఱకయిన గీఱలు, రోమకోటి కపటంబునన్ - రోమ = వెంట్రుకలయొక్క, కోటి=సమూహముయొక్క, కపటంబునన్ = మిషచేత, అవయవంబులన్ = అంగములయందు, పొలుపారన్ = ప్రకాశింపఁగా, యౌవనావిర్భావమందు నలుని యంగంబులయందు రోమకూపంబులు వెలువడఁగా నవి బ్రహ్మదేవుఁడు నలునియందున్న సుగుణములను లెక్కపెట్టుటకయి వ్రాసిన మసిరేకలన్నట్టుగాఁ బ్రకాశించుచుండెనని భావము. అలం. అపహ్నవము. సంపూర్ణ... బింబంబును-సంపూర్ణ=నిండయిన, పూర్ణిమాచంద్రబింబంబును = పున్నమవాఁటిచందురుని, విడంబింపన్=సరిపోలుటకు, చాలునెమ్మొగంబునకున్ = సమర్థమయిన వదనమునకు, కళంకాలంకార శంకన్ = కళంకమనెడియలంకారముయొక్క శంకను, అంకురింపన్ చేయన్ =కలిగించుటకు, చాలు కోమలశ్మశ్రురాజి=సమర్థమగు కోమలమయిన గడ్డమందు మీసమందు నుండు రోమసమూహము, విరాజిల్లన్ = ప్రకాశింపఁగా, సంపూర్ణ చంద్రబింబముతో సరియగు నలుని ముఖమునందు వెలయుచున్న శ్మశ్రురోమసమూహము చంద్రబింబమునందుఁ గళంకమువలెనొప్పుచున్నదని భావము. గండుమెఱసి=మిగులఁ బ్రకాశించి, రెండవ కుసుమ కోదండుండునుంబోలె= రెండవ మన్మథునివలె, విలాసినీ మండలికిన్ = స్త్రీసమూహమునకు, కన్నులపండువై = నేత్రోత్సవమై, వెండియున్ =ఇంకను.

తే. దాస్యమొనరించు విధుఁ డేతదాస్యమునకుఁ
బల్లవము లేతదంఘ్రిసంపల్లవములు
జలరుహములకుఁ దచ్ఛాయచ్ఛాయ దాయ
యనఁగ నతఁ డొప్పె నవయౌవనాగమమున. 60

టీ. విధుఁడు=చంద్రుఁడు, ఏతదాస్యమునకున్=ఈనలునియొక్క ముఖమునకు, దాస్యము=ఊడిగమును, ఒనరించున్=చేయును, పల్లవములు=చిగుళ్లు, ఏతదంఘ్రిసంపల్లవములు-ఏతత్=ఈనలునియొక్క, అంఘ్రిసంపత్=పాదశోభయొక్క, లవములు=లేశములు కలవి- అనఁగాఁ బల్లవములు నలుని పాదశోభాలేశము కలవికాని పూర్ణశోభ కలవి కావు కనుక పల్లవములు పాదముల కీడురావని భావము. తచ్ఛయచ్ఛాయ-తత్=ఆనలునియొక్క, శయ=అఱచేతియొక్క, ఛాయ=కాంతి, జలరుహాములకున్=పద్మములకు, దాయ=శత్రువు. అనఁగా నలునిముఖము చంద్రబింబముకంటెను, పాదములు చిగుళ్లకంటెను,హస్తము పద్మములకంటెను, మిక్కిలిశోభగలవనుట, అనఁగన్ = అని పల్కుచుండఁగా, అతఁడు=ఆనలుఁడు, నవయౌవనాగమమునన్ - నవయౌవన = లేఁ బ్రాయముయొక్క, ఆగమమునన్ = ఆరంభమునందు, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తా. స్పష్టము. అలంకారము అతిశయోక్తి.

వ. అయ్యవసరంబున. 61

టీ. స్పష్టము.

తే. వానిఁ గలలోనఁ గానని వనజముఖియు
వాని మార్పడఁ బేర్కొని మానవతియు
వానిఁ గా నాత్మ భావించి వరునిఁ గవయ
నప్పళింపనిసతియు లేదయ్యె నచట. 62

టీ. వానిన్=ఆనలుని, కలలోనన్=స్వప్నమందు, కానని వనజముఖియు=కాంచనట్టి స్త్రీయును, (ఏదేని వస్తువును సంతతము తలంచుకొనినఁ గలలో నదే కనఁబడునని వాడుక; కావున స్త్రీలు సంతతము నలునినే తలంచుకొనుచుండుటచేఁ గలయందుఁ గాంచుచున్నారని భావము.)వానిన్=ఆనలుని,మార్పడన్ = పేరుతప్పి-ఒకరినా పేరితో, పేర్కొని మానవతియు=పిలువనట్టి స్త్రీయును,ఎల్లపుడు నలునిగుఱించియే సంభాషించుటచే నానామమే యలవాటుపడి,తమ భర్త్రాదులను బిలుచునప్పుడుకూడ "ఓనలా" యనియేపిలుచుచుండిరనిభావము. ఆత్మన్=మదియందు, వరునిన్=భర్తను,వానిఁగాన్=ఆనలునిగా,భావించి=త

లంచి, కవయన్ = పొందుటకు, అప్పళింపని సతియున్ = ఉద్రేకింపనిపతివ్రతయు, ఎచటన్ = ఎక్కడను, లేదయ్యె = లేకపోయెను. ఇట 'వనజముఖి' 'మానవతి' 'సతి' యనుపదవిశేషములచే తామరసంటి మొగముగలదయ్యును వాని కలను అనఁగా వానిముఖచంద్రుని కళలను లోఁగొననిది గాని, మానముగలదయ్యును వాని మాఱుపడ పేరుకొననిది గాని, ఎట్టి పతివ్రతయయ్యును తనపాతివ్రత్యము చెడకుండుటకు దనభర్తనే వానినిగా భావించి కలియనిది గాని లేదని భావము స్ఫురించుచున్నది.

చ. దరహసితావధీరితసుధాకరబింబము నేత్రనిర్జితాం
బురుహము నైషధభూవరునుల్లసితాననంబుతో
సరి మఱి యొండు గల్గమికి సంశయ మేటికిఁ దద్ద్వయీవిజి
త్వరకమనీయవస్తురహితం బగునట్టిచరాచరంబునన్. 63

టీ. దర...బింబము - దరహసిత = సుందహాసముచే, అవధీరిత = తిరస్కరింపఁబడిన, సుధాకరబింబము = చంద్రబింబముగలట్టియు, నేత్రనిర్జితాంబురుహము = నేత్ర = కన్నులచే, నిర్జిత = జయింపఁబడిన, అంబురుహము = పద్మముకలట్టియు, నైష...ఆననంబుతోన్ - అయిన = అయినట్టి, ఆనిషధభూవరు = ఆనలమహారాజుయొక్క, ఉల్లసిత = ప్రకాశించునట్టి, ఆననంబుతోన్ = వదనముతో, సరి = సమానమయినవస్తువు, తద్ద్వయీ...రహితంబు - తద్ద్వయీ = ఆచంద్రపద్మములను, విజిత్వర = జయించు స్వభావముగల, కమనీయ = మనోహరమైన, వస్తు = వస్తువుచే, రహితంబు = శూన్యము, అగునట్టి చరాచరంబునన్ = అయినట్టి చరాచర ప్రపంచమునందు, మఱియొండు = మఱియొకటి, కల్గమికిన్ = లేక పోవుటకు, సంశయము ఏటికిన్ = సందియమేల? అనఁగా లోకములోని సుందరవస్తు సముదాయములో సుందరతమము లయినవని ప్రసిద్ధిని జెందినచంద్రపద్మము లతనివదనైకదేశము లయినమందహాసనేత్రములచేతనే జయింపఁబడినవి. సుందరతమములయినచంద్రపద్మములే నలునిముఖముతోఁ బోలలేనప్పుడు తక్కినవస్తువులు సరిపోలలేవని చెప్పనేల? కావున నాతని వదనము నిరుపమానమని చెప్పనచ్చునని భావము.

తా. లోకములో సుందరములయిన వస్తువులని ప్రసిద్ధిచెందియు ఆనలుని ముఖమున నేకదేశమయిన మందహాసముచేఁ జంద్రుఁడును నేత్రముచేతఁ బద్మమును, జయింపఁబడినవి. ముఖైకదేశముచేతనే జయింపఁబడిన చంద్రపద్మములాతని మొగంబున కెట్లు సాటియగు? మఱియు నా చంద్రపద్మములకంటె మిగుల సుందరమయినవస్తువు లోకమందున్నయెడ నేవస్తువునైన సాటిఁ గలుగుదుముకాని యట్టివస్తువును లోకమందు లేకుండునప్పు డతని వదనము నిరుపమానమనుటకు సందియమేదియు లేదు. అలం. కావ్యలింగము.

క. తలవెంట్రుక లెగఁగట్టుడు
కొలఁదిని నానృపకుమారకుఁడు కడిమిమెయిన్
నలుదెసలకరులగండ
స్థలఫలకములన్ లిఖించె జయశాసనముల్. 64

టీ. ఆన్నప కుమారకుఁడు=ఆ నలమహారాజు, తలవెంట్రుకలు=కేశములను, ఎగన్=మీఁదుగా, కట్టుడుకొలఁదిని=బంధించెడు కొలఁది-అనఁగాఁ దలవెంట్రుకలు ముడికందునంతటిప్రాయము వచ్చినప్పటికి నని యర్థము, కడిమిమెయిన్=పరాక్రమముచే, నలుదెసల...ఫలకములన్-నలుదెసల=నాల్గుదిక్కులందున్న, కరుల=ఏనుఁగులయొక్క, గండస్థల ఫలకములన్=ఫలకములవంటి చెక్కిళ్లయందు, జయశాసనముల్=జయశాసనాక్షరములను, లిఖించెన్=వ్రాసెను. అనఁగా చిన్నతనమునందె దిక్కుల జయించినాఁడనుట.

తా. నలమహారాజు తలవెంట్రుకలు ముడికి నందునంతటిప్రాయము వచ్చినప్పటికిఁ బరాక్రమముచే నాలుగుదిక్కులనుజయించి యాదిక్కులయందున్న యేనుఁగుల చెక్కిళ్లయందు జయశాసనములు వ్రాసెను.

తే. తరుణసాంద్రోరుహాభ్రోవిధానములను
ధరణినాథకిరీటాగ్రవిధానములను
నూర్ధ్వమయ్యెడు నిది యంచు నొకొ విధాత
తత్పదం బూర్ధ్వరేఖాంచితంబు చేసె. 65

టీ. తరుణ... విధానములను-తరుణ=లేఁతయయిన, పాథోరుహ=పద్మములను, అధోవిధానములను=క్రిందు చేయుటలలోను, ధరణీ... ధానములను-ధరణినాథ=రాజులయొక్క, కిరీట=కిరీటములయొక్క, అగ్ర=కొనలయందు, ధానములను=ఉంచుటలలోను-అనఁగా రాజులందఱు నతనికినమస్కరింపఁగా వారి కిరీటాగ్రములయందు నీతని పాదముండుననుట. ఇది=ఈనలుని పాదము, ఊర్ధ్వము=మీఁదుగానుండు నది, అయ్యెడు నంచునో కో=అగునని కాఁబోలు, విధాత=బ్రహ్మ, తత్పదంబు=ఆనలునియొక్క పాదము, ఊర్ధ్వరేఖాంచితంబు=ఊర్ధ్వరేఖచే నొప్పునట్టిది, చెసెన్=చేసెను. పాదములయం దూర్ధ్వరేఖలుగల వాఁడు సర్వోత్కృష్టుఁడగునని సాముద్రికశాస్త్రప్రసిద్ధము. అట్టి యూర్ధ్వరేఖలకు, తరుణపద్మములను క్రిందుపఱచి యూర్ధ్వముగా(మీఁదుగా) నుండుటయును, రాజకిరీటముల యూర్ధ్వభాగముల నుండుటయును ఫలములుగాఁ గవి యుత్ప్రేక్షించినాఁడు. నలమహారాజు పాదము లేఁతదామరలమించిన యందము కలదనియు, సమస్తరాజులచే మ్రొక్కఁబడుచున్నదనియు, నూర్ధ్వరేఖలతోఁ గూడినదనియు భావము.

తా. నలమహారాజు పాదము, పద్మములను గ్రిందుగాఁ జేయుటచేతను, రాజులయొక్క కిరీటాగ్రములయం దుంచుటచేతను, నూర్ధ్వమయ్యెడు ననుతలంపునఁ గాఁబోలు బ్రహ్మ నలునిపదమందు నూర్ధ్వరేఖలను నిర్మించెను.

అలంకార ముత్ప్రేక్ష.

తే. అపుడు లీలావినిర్జితానంగుఁ డైన
యతనిఁ గనియును వినియుఁ జింతానురక్తి
స్వర్గమర్త్యపాతాళవిష్టపములందు
విబుధనరభోగికాంతలు వివశ లైరి. 66

టీ. అపుడు = ఆయౌవనారంభకాలమందు, లీలావినిర్జిత అనంగుఁడు-లీలా=విలాసముచే, వినిర్జిత=మిక్కిలి జయింపఁబడిన, అనంగుఁడు=మన్మథుఁడుగలవాఁడు, ఐనయతనిన్=అయినట్టి యానలమహారాజును, కనియున్ = చూచియు, వినియున్=ఆలకించియు, చింతానురక్తిన్=ఆనలుని స్మరించుట

యందలి యనురాగము చే, స్వర్గ... విష్టపములందుఁ-స్వర్గ=స్వర్గలోకమందు, మర్త్య=భూలోకమందు, పాతాళవిష్టపములందుఁ=పాతాళలోకమునందును, విబుధ... కాంతలు-విబుధ=సురలయొక్కయు, నర=మానవులయొక్కయు, భోగి=సర్పములయొక్కయు, కాంతలు=స్త్రీలు, వివశలు ఐరి=మోహమును జెందిరి. అనఁగా నలుని సౌందర్యాతిశయము ముల్లోకములయందుఁ బ్రసిద్ధమయి స్త్రీలకు మన్మథవికారము కలిగించినదని భావము.

తా. యౌవనారంభదశయందు మన్మథునికంటె మిగుల సుందరుఁడైయున్న నలమహారాజును జూచియు, నతని గుణములను వినియు, ముల్లోకముల యందున్న దేవకాంతలు, మానవస్త్రీలు, నాగకన్యకలును సదా యతని స్మరించుచు మోహమును జెందిరి.

ఉ. ఱెప్పలు వాల్పక ప్పుడమిఱేనిమనోహరమూర్తి నిచ్చలుం
దప్పక చూచి చూచి విబుధప్రమదల్ ప్రమదంబు లాత్మలం
జిప్పిలుచుండ నెద్దిపరిశీలన సేసిరి యట్టియభ్యసం
బిప్పుడు వారుచూపుదు రపేతనిమేషము లైనచూపులన్.

టీ. విబుధప్రమదల్=దేవతాస్త్రీలు, ఆత్మలన్=మనస్సులందు, ప్రమదంబులు=సంతోషంబులు, చిప్పిలుచుండఁ=అతిశయించుచుండునట్లు, అప్పుడమిఱేని మనోహరమూర్తిఁ=ఆనలుని సుందరమయిన యాకారమును, నిచ్చలుఁ=ఎల్లప్పుడు, ఱెప్పలు=కనుఱెప్పలు, వాల్పక=మూయకుండ, తప్పక=మానక, చూచి చూచి=మిక్కిలిచూచి, ఎద్ది=దేనిని, అనఁగా కన్నుఱెప్పవాల్పకుండుటను, పరిశీలనచేసిరి=అభ్యసించిరో, అట్టి అభ్యసనంబు=అట్టి యభ్యాసమునె, ఇప్పుడుఁ=ఈ సమయమందుఁగూడ, వారు=ఆదేవకాంతలు, అపేతనిమేషములు-అపేత=పోయిన, నిమేషములు=ఱెప్పపాట్లుగలవి-అనఁగా నిర్నిమేషములనుట, ఐనచూపులఁ=అయినట్టి చూపులచేత, చూపుదురు=తెలుపుచుందురు-అందుచేతనే వారనిమిషలైరనుట. అనఁగా ఱెప్పపాటులేని వారని వ్యుత్పత్త్యర్థము. అనఁగా దేవతాకాంతలకుఁగూడ మోహము పుట్టింపఁజాలిన సౌందర్యము కలవాఁడనిభావము.

తా. దేవతాకాంతలు చిత్తములం దానందముప్పతిల్లగా నానలుని మనోహారమయిన యాకారము నెల్లప్పుడు కనుఱెప్పపాల్పకుండఁ జూచుచుండుట చేత నాయలవాటు వారికిఁ బట్టుపడి యిప్పటికిం గూడ నిర్నిమేషములయిన చూపులుగలవారలయి యీ వెనుకటియభ్యాసమునే తెలుపుచుందురు.

ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

తే. తద్గుణాకర్ణనంబునఁ దదనిరీక్ష
ణమున ధన్యత్వమును నధన్యతయుఁ బొంది
యభిమతానభిమతి మైనయక్షియుగము
దాల్చుఁ జక్షుశ్శ్రవస్స్త్రీకదంబకంబు. 68

టీ. చక్షు...కదంబకంబు-చక్షుశ్శ్రవస్ = కన్నులే చెవులుగాఁ గలవారి యొక్క - అనఁగా నాగములయొక్క, స్త్రీకదంబకంబు = స్త్రీసమూహము, తద్గుణాకర్ణనంబునన్ - తత్ = ఆ నలునియొక్క, గుణ = సద్గుణములను, ఆకర్ణనంబునన్ = వినుటచేతను, తదనిరీక్షణమునన్ - తత్ = ఆనలమహారాజును, అనిరీక్షణమునన్ = చూడలేకపోవుటచేత, ధన్యత్వమును = కృతార్థత్వమును, అధన్యతయున్ = జన్మముయొక్క నిష్ఫలత్వమును, పొంది = చెంది, అనఁగా నాగకాంతలకుఁ గన్నులే చెవులుగాన వేఱువేఱుగా నారెండు లేనందునఁ జూచినప్పుడు వినలేకపోవుటయు, వినినప్పుడు చూడలేకపోవుటయు సంభవించును. అందుచే వారు నలునిగుణములు వినుచున్నప్పుడు వీనులవలన ధన్యులమైతిమనుకొని, యాతని మూర్తి చూడలేకపోవుటచే ధన్యులముకామనియుఁ దలంచుకొని, ఆనలమహారాజుమూర్తిని జూచినప్పుడు, నేత్రములవలన ధన్యులమైతిమి కాని యతనిగుణములు వినలేకపోవుటచేధన్యులముకామనియుఁ దలంచుకొనిరనియర్థము. అభిమతానభిమతము-అభిమత = ఇష్టమైనదియు, అనభిమత = ఇష్టముకానిదియు, ఐనయక్షియుగము = ఐనట్టి నేత్రద్వంద్వమును, తాల్చును = ధరించును.

తా. నాగకన్యలు నేత్రములే చెవులుగాఁ గలవారుకనుక నలునిగుణములను విన్నప్పుడుధన్యత్వమును బొంది యతనిఁ జూడకపోవుటచే నధన్యలయి,యిట్లిష్టమయ్యు నిష్టముగాని నేత్రద్వయమును దాల్చిరి. అలంకారము, అతిశయోక్తి.

చ. పొలు పొసఁగూడి కన్నుఁగవ మోడ్చినయప్పు డజస్రభావనా
బలమున నానృపాలకునిఁ బాయక చూతురు మర్త్యభామ లా
యలికులనీలవేణులకు నమ్మెయి నవ్విభుఁ జూచువేళలం
గలుగవొకో నిమేషపరికల్పనఁ బుట్టెడునంతరాయముల్.

టీ. మర్త్యభామలు=మానవకాంతలు, పొలుపు=నిలుకడను, ఒసఁగూడి పొంది, కన్నుఁగవ=నేత్రద్వయమును, మోడ్చినయప్పుడు=మూసినసమయమం దుఁగూడ, అజస్రభావనాబలమునన్ - అజస్ర= ఎల్లకాలములందు, భావనా= ఆనలుఁ దలఁపోయుటయనెడి, బలమునన్=సామర్థ్యముచేత, ఆనృపాలకున్=ఆ ఆనలుని, పాయక=విడువక, చూతురు=జూచుచుందురు - అనఁగా నెల్లప్పుడుఁ నలమహారాజునే స్మరించుచుండుటచేఁ గన్నులు మూలఁ జేసినప్పుడును మనస్సునందతని జూచుచున్నారని యర్థము. ఆయళికులనీలవేణులకున్ - ఆ, అళికుల=తుమ్మెదలగుంపువలెనె, నీల=నల్లనైన, వేణులకున్= జడలుగలవారికి-అనఁగా నామనుజస్త్రీలకు, ఆవిభున్=ఆనలుని, చూచువేళన్= చూచునప్పుడు, అమ్మెయిన్ = అప్పుడు, నిమేషపరికల్పనన్ = కను రెప్పపడినప్పుడు, పుట్టెడునంతరాయముల్=కలుగుచున్న విఘ్నములు, కలుగవొకో=కలుగ నేరవుకదా ?

తా. మానవస్త్రీలెల్లప్పుడు నలునే స్మరించుచుండుటచే నాభావనాబలము చేతఁ గన్నులు మూసినప్పుడు నయితమానలమహారాజు సుందరాకారమును మనోదర్పణమందుఁ జూచుచున్నారు కావున వారలకు రెప్పమూసినకాలములోఁ గూడ నతని దనివి దీరఁ జూచుటయందు విఘ్నము కలుగలేదు. అలంకారము అతిశయోక్తి.

సీ. కోరి లీలాగేహకుడ్యభాగంబుల
వ్రాయుదు రమ్మహీశ్వరునిమూర్తి
వ్రాసి కన్యాత్వగౌరవము పీసరపోవ
దర్శింతు రనురాగతరళదృష్టి

చించుకించుక సంశయింతు రాత్మ
సంశయించి కరాంబుజములఁ గ్రొమ్మించు ట
ద్దము లెత్తి చూతురు తమ్ముఁ దారు
సీ. రాజకన్యలు జగతి నాక్రమమునందుఁ
గందువారల నిట్టూర్పుగాడ్పు వేఁడి
ముకురములు చారుమోహనమూర్తి యనఁగఁ
బరఁగుదమయంతిచేతిదర్పణము దక్క. 70

టీ. జగతిన్ = భూమియందు, రాజకన్యలు = రాజపుత్త్రికలు, కోరి = అపేక్షించి, లీలా ... భాగంబులన్ - లీలాగేహ = క్రీడామందిరములయొక్క, కుడ్యంబులన్ = గోడలయందు, అమ్మహీశ్వరునిమూర్తిన్ = ఆనలునివిగ్రహమును,

టీ. వ్రాయు = లిఖింతురు, వ్రాసి, కన్యాత్వగౌరవము = కన్యకాత్వమందుండెడి యొక్క—కపోవన్ = వెలితిపడునట్లు, అనురాగతరళదృష్టిన్ = ప్రేమచేఁ ...ణాకర్ణసం... చూపుచే దర్శింతురు = మాచుచుందురు, దర్శించి, అతనికిన్ = నన్ = వినుటన్ = నేన., తగుదునో = అర్హురాలనో, తగనో = అర్హురాలను గానో, తలంచుచున్ = అనతలపోయుచు, ఇంచుకించుక = కొంచెముకొంచెముగా, ఆత్మన్ = మదియందు, సంశయింతురు = సందియము చెందుదురు, సంశయించి, కరాంబుజములన్ = చేతులతో, గ్రొమ్మించుటద్దములు = క్రొత్తవియగు తళుకుటద్దములను, ఎత్తి = పట్టుకొని, తమ్మున్ తారు = తమ్మును దాము, చూతురు = చూచి...ందురు, ఆక్రమమునందు = ఆచూచుటలో, చారుమోహనమూర్తి, చారు = ...ందరమైన, మోహన = మోహముపుట్టించు, మూర్తి = ఆకారముకలది, అనన్ = అని పలుకుచుండఁగా, పరఁగుదమయంతిచేతిదర్పణముదక్కన్ = ప్రసిద్ధి ...ందిన దమయంతి చేతిలోనున్న యద్దముతప్ప, ముకురములు = తక్కిన రాజకన్యకల...లోనుండునద్దములు, వారలనిట్టూర్పుగాడ్పువేఁడిన్ - వారల = ఆరాజకన్య...ల యొక్క, నిట్టూర్పు = దీర్ఘనిశ్వాసరూపమయిన, గాడ్పు = గాలియొక్క,

తా. రాజకన్య... [illegible] ...జూడకపోవుటచే నలభార్యలుగా... ...లట విన్నప్పుడు ధన్యత్వమును బొంది యతనిఁ జూడకపోవుటచే... మయ్యునిష్టముగాని నేత్రద్వయమును దాల్చిరి. అలంకారము, అతిశయోక్తి.

నిట్టూర్పుపుచ్చుట ప్రసిద్ధము. అట్లె రాజకన్యలు నలునికిఁ దాము భార్యలయి యుండుటకుఁదగుదుమో తగమోయని మనంబుల నాలోచించి యాతనిరూపము ను గోడలయందు వ్రాసి యద్దంబు చేతఁదాల్చి చూచి నలుని కెంతమాత్రము తగ కుండుటకని పెట్టి తమయుద్యోగము విఫలమగుటచే నిట్టూర్పుపుచ్చి యాగాడ్పు చే నద్దమును మలినముగావించినారనియు, దమయంతియు వారివలెనే చేసి తాను నలునికిఁ దగినదిగా నెఱుఁగుటచే నిట్టూర్పుపుచ్చదయ్యెగాన యాబిడ యద్దము నిట్టూర్పుచే మలినముగాదయ్యెననియు భావము.

తా. భూలోకమునందున్న ప్రతిరాజకన్యకయు మిగులఁగోరికతోఁ గ్రీడా మందిరముల గోడలయందు నలునియాకారమును లిఖించి కన్యాత్వగౌరవము వెలితిపడునట్లు చంచలదృష్టులచేఁ గనుఁగొనుచు, నలునకు భార్యనై యుండుటకుఁ దగినదానినో, కానోయని సంశయమునొందుచు, నాసంశయముపోవుటకుఁగా నిగ్గుటద్దంబు చేతఁబట్టికొని తనసౌందర్యమును జూచుకొనుచుండును. ఇట్టిస మయములందు సౌందర్యవంతురాలని ప్రసిద్ధిచెందిన దమయంతిచేతిలో నుండు నద్దము కాక తక్కిన రాజకన్యకలచేతులలో నుండునద్దములన్నియు నిట్టూర్పు వాయువులచేత మలినములాయెను.

వ. ఇవ్విధంబున *ననన్యరూపలావణ్యరేఖావిలాసభాసమాన యగు భీమనందన యానరేంద్రబృందారకునియందు రాగంబు నిలు పుటయును. 71

టీ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈరీతిని, అనన్య... భాసమాన - అనన్య = ఇతరులకు లేని, రూప = సౌందర్యముయొక్కయు, లావణ్యరేఖా = లావణ్యాతిశయముయొక్కయు, విలాస = లీలలచే, భాసమాన = ప్రకాశించునట్టిది- అనఁగా నిరుపమానసౌందర్యవిలాసములు కలదనిభావము. అగు భీమనందన = అయినట్టి భీమరాజుకూఁతురయిన దమయంతి, నరేంద్రబృందారకునియందున్ = ఆరాజశ్రేష్ఠుఁడయిన యానల

* 'అననురూపలావణ్యరేఖా' అని వ్రాఁతప్రతులందున్నది. అప్పుడు; అననురూప = సాటిలేని, లావణ్యరేఖా = సౌందర్యాతిశయముచే, అనియర్థము.

మహారాజునందు, డెందంబు= మనస్సును, నిలుపుటయును = నిలుపుటంబట్టి, పైపద్యముతో నన్వయము. తా. స్పష్టము.

తే. అప్పు డనలావరుద్ధత నారఁ గూరి
బాణపురమును బోనియై భైమిమనముఁ
బుష్పబాణాసనుఁడు భోగభోజి యైన
* వరవయోవిశేషంబువార్వమునఁ దఱిసె. 72

టీ. ఇందు, బాణపురపరముగాను దమయంతీమనఃపరముగాను అర్థద్వయము దెలియనగు. పుష్పబాణాసనుఁడు=పుష్పము విల్లుగాఁగలవాఁడు-అనఁగా మన్మథుఁడు-లేక ప్రద్యుమ్నుఁడు,అప్పుడు+అ=నలమహారాజునందుదమయంతి డెందమునిలిపినప్పుడే,నలావరుద్ధతన్-నల=నలమహారాజుచే, అవరుద్ధతన్=అవరోధింపఁబడుటను,ఆరఁగూరి=మిక్కిలియుఁబొంది-ఇదిమనఃపరము, మఱియు,అప్పుడు=ఆసమయమందు, అనఁగా ననిరుద్ధుని బాణుఁడుబంధించినప్పుడు, అనలావరుద్ధతన్-అనల=అగ్నిచే,అవరుద్ధతన్=నిరోధింపఁబడియుండుటను-అనఁగా బాణాసురుని పురముచుట్టు నగ్నిహోత్రము మండుచుండునని ప్రసిద్ధి,ఆరఁగూరి=మిక్కిలియు నొంది-ఇదిపురపరము, బాణపురమునుబోని=బాణాసురునిపురమైన శోణితపురమువలెనున్న,భైమిమనముక్=దమయంతియొక్క మనస్సును, భోగభోజియైన=సౌఖ్యములననుభవించునట్టి, వరవయోవిశేషంబు వార్వమునన్-వర=శ్రేష్ఠమైన, వయోవిశేషంబు=యౌవనమనెడి, వార్వమునన్=గుఱ్ఱముచే, తఱిసెన్=సమీపించెను. అనఁగా మన్మథుఁడు దమయంతి మనములోఁ బ్రవేశించి పీడించుచున్నాఁడని యర్థము. రెండవపక్షమందు, భోగభోజి=సర్పకాయము లను దినునట్టిది, ఐనవరవయోవిశేషంబువార్వమునన్=అయినట్టిగరుత్మంతుఁడను గుఱ్ఱముచే,తఱిసెన్=సమీపించెను. ఇట యౌవనమును వారువముగా రూపించుటవలన వారువము గమ్యస్థానమునకుఁ ద్వరితముగాఁ గొనిపోవునట్లు సౌందర్యప్రయుక్తమైన నలుని నవయౌవనాతిశయము మఱింత వేగముగా దమయంతి మనస్సునాకర్షించె నమట.

* వరవయోవిశేషంబు గర్వమునఁదఱిసె. అనిపాఠాంతరము.

తా. పూర్వము ప్రద్యుమ్నుఁడు వహ్నిచే నావరింపఁబడియున్న బాణాసురుని పురమును సర్వములఁ దినునట్టి గరుత్మంతుని పై నధివసించి చేరునట్లు మన్మథుఁడు నలమహారాజునందు లగ్నమయిన దమయంతిమనస్సను యౌవనమనెడితురగముపై నధివసించి ప్రవేశించెను. అలంకారములు, శ్లేషోపమాతిశయోక్తులు.

పురా. పూర్వము బాణాసురుని పుత్రికయగు నుషాకన్యక తనస్వప్నమందు గానవచ్చిన యనిరుద్ధుఁడను రాజకుమారునిఁ జిత్రలేఖచేఁ దెప్పించికొని రహస్యముగాఁ బెండ్లియాడెను. అదిబాణాసురుఁడు తెలిసికొని యనిరుద్ధుని బంధించి కారాగృహమందుంచెను. ఆయుదంతమును శ్రీకృష్ణుఁడు నారదునివలన విని యనిరుద్ధుని విడిపించుటకయి ప్రద్యుమ్నాదియాదవులతో బాణపురమునకుఁ బోయెను. కాని యాతనిపురముచుట్టు నగ్నిమండుచుండుటచే లోనికిఁ బ్రవేశింపలేకపోయెను. అంత శ్రీకృష్ణుఁడు గరుఁడుని రప్పించి యతనిపయిఁ గూర్చుండి ప్రద్యుమ్నాదులతో నప్పురముప్రవేశించివానిని జయించియనిరుద్ధుని విడిపించెను.

వ. దమయంతియు శ్రవణప్రీతివాసనావశంబునం బ్రతిదినప్రవర్ధమానం బగుమనోనురాగంబు*నిరూఢం బై యుండ. 73

టీ. దమయంతియు, శ్రవణప్రీతివాసనావశంబునన్ - శ్రవణ = నలుని గుణములు వినుటవలనఁ గలిగిన, ప్రీతి=ప్రేమసంబంధమయిన, వాసనా= అనుతార్థసంస్మరణమునకు, వశంబునన్ = అధీనురాలగుటచే - అనఁగా సంతతము వినుటచే ననుభూతంబులయిన నలుని గుణంబులఁదలంచుకొని వాని కధీనురాలయినదనుట, ప్రతిదినప్రవర్ధమానంబు=ప్రతిదినము వృద్ధిపొందుచున్నది, అగుమనోనురాగంబు = అయినట్టి మనస్సునందలి ప్రేమ, నిరూఢంబు=స్థిరమైనది, ఐయుండన్=అయి ప్రవర్తింపఁగా, పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. దమయంతి నలుని గుణము లనవరతము వినుచుండుటచేఁ గ్రమక్రమము

* 'నిగూఢంబై' అని వ్రాఁతప్రతిపాఠము. సందర్భము నాలోచింప నిదియే సమీచీనమని తోఁచెడిని.

గా వృద్ధిచెందిన మనంబునందలి ప్రేమ, నలునియందు స్థిరమయి విలసిల్లుచుండఁగా.

అవ. ("సాధారణముగా విరహులకు-శ్లో॥ చక్షుఃప్రీతిః ప్రథమం చిన్తాసంగ స్తతోథసంకల్పః । నిద్రాచ్ఛేద స్తనుతా విషయనివృత్తి స్త్రపానాశః । ఉన్మాదోమూర్ఛామృతిరి త్యేతేస్మరదశాదశై వస్యుః॥") అనఁగా చూచుట, చింతించుట, తలఁచుట, జాగరణము, కృశించుట, విషయనివృత్తి, లజ్జాత్యాగము, ఉన్మాదను, మూర్ఛయు, మృతియు నను పది మన్మథావస్థలు సంభవించుచుండు. వానిలోఁ బ్రథమమున దమయంతికి సంభవించిన మొదటియవస్థను దెలుపుచున్నాఁడు.

మ. జనకుం గొల్వఁగ వచ్చినప్పుడు తదాస్థానంబులోఁ బాఠకుల్
వినుతప్రౌఢి వసుంధరాధిపతులన్ వేర్వేఱఁ గీర్తించుచో
వనితారత్నము వీరసేనుతనయున్ వర్ణింపఁగా నున్నత
స్తనభారంబు కెలంకులన్ నినుచుఁ జంచల్లీలరోమాంచమున్.

టీ. వనితారత్నము = స్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలయిన, దమయంతి, జనకున్ = తనతండ్రియగుభీమరాజును, కొల్వఁగన్ = సేవించుటకు, వచ్చినప్పుడు = వచ్చినసమయమందు, తదాస్థానంబులోన్ - తత్ = ఆభీమరాజుయొక్క, ఆస్థానంబులోన్ = కొలువునందు, పాఠకుల్ = వందిమాగధులు, వినుతప్రౌఢిన్ - వినుత = కొనియాడఁబడిన, ప్రౌఢిన్ = నేర్పుచే, వసుంధరాధిపతులన్ = రాజులను, వేర్వేఱన్ = ప్రత్యేకముగా, కీర్తించుచోన్ = నుతించుచున్నవేళయందు, వీరసేనుతనయున్ = వీరసేనుని కుమారుఁడయిన నలుని, వర్ణింపఁగాన్ = స్తోత్రముచేయుఁగా, చంచల్లీలన్ = ఒప్పుచున్నవిలాసముచే, రోమాంచమున్ = పులకాంకురములను, ఉన్నతస్తనభారంబు కెలంకులన్ - ఉన్నత = ఎత్తైన, స్తనభారంబు = స్తనములయొక్క, కెలంకులన్ = పార్శ్వములయందు, నినుచున్ = నిండించును- అనఁగ మన్మథవికారముకలదగును. ఈచెప్పుటచే, శ్లో॥ స్తంభప్రళయరోమాంచ స్స్వేదో

వైవర్ణ్యవేపథూ । అశ్రువైస్వర్యమిత్యష్టౌసాత్త్వికాః పరికీర్తితాః ॥ అనఁగానవయవచాంచల్యము లేకపోవుటయు, నింద్రియపరవశత్వమును, గన్నీఱు గాఱుటయు, చెమర్చుటయు, డగ్గుత్తికతోడిమాటలును, గగుర్పాటుగలుగుటయు, వడఁకుటయు, రూపముమాఱుటయు, నని చెప్పఁబడు నెనిమిదివిధములయిన సాత్త్వికభావములలో రోమాంచరూపమగు సాత్త్వికభావము దమయంతి కుత్పన్నంబయినట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. ఈపద్యమునందు నలునిఁ జూచినట్లు చెప్పకయతనిసద్గుణంబులు విన్నట్లు చెప్పఁబడినది. ఇందువలన చక్షుఃప్రీతిరూపమగు నవస్థ యెట్లుసూచింపఁబడినదని సందియింప నవసరంబులేదు. చక్షుః ప్రీతియనుపదము నుపలక్షణముగాఁ జెప్పకొని శ్రవణానురాగముగూడఁ బరిగణింపఁబడినదికాన నలునిగుణంబు లత్యంతానురాగంబుతో వినుటవలన మొదటియవస్థ సూచితమైనదని గ్రాహ్యము.

తా. దమయంతీదేవి తనతండ్రియగు భీమరాజును సేవించునిమిత్తము కొలువునకుఁ బోయినప్పుడు వందిమాగధులు లోకంబునంగల రాజులనందఱిని వర్ణింపుచు నలమహారాజునుగూడ వర్ణింప నప్పు డతని గుణములనాలించి మహామోహము చెంది యత్యున్నతంబులగు స్తనంబులపార్శ్వంబులందుఁ బులకాంకురంబులను నింపుచుండును.

తే. *మహిమను హిమవేళలందు నమ్మానవతికి
మాసరములయ్యెఁ దలఁపంగ వాసరములు
పొడవుగలిగి తపర్తు సంప్రాప్తియందు
నంచితాయామవతులయ్యె యామవతులు. 75

టీ. తలఁపఁగన్ = ఆలోచింపఁగా, వాసరములు=పగళ్లు, మహిమన్ = అతిశయముచే, హిమవేళలందు=హేమంతఋతువునందు, అమ్మానవతికిన్ = ఆదమయంతికి, మాసరములు, "మాసాన్ రాన్తీతి మాసరాః" అను వ్యుత్పత్తిచే మాస

* 'మహితహిమవేళలందు నమ్మానవతికి' అని వ్రాఁతప్రతియందుఁ గానవచ్చుచున్నది.

ములను దెచ్చునని, అయ్యేన్ = దీర్ఘములాయెనని యర్థము. తపర్తు సంప్రాప్తి యందున్ = గ్రీష్మ ఋతువునందు, యామవతులు = రాత్రులు పొడువుగలిగి = దైర్ఘ్యము చెంది, అంచితాయామవతులు - అంచిత = ఒప్పుచున్న, ఆయామవతులు = దైర్ఘ్యముకలవి, అయ్యేన్. అనఁగా హేమంతఋతువునందుఁ బగళ్లుదఱిగియుండుటయు, రాత్రులు హెచ్చియుండుటయు, గ్రీష్మఋతువునందు రాత్రులు తఱిగియుండుటయుఁ బవళ్లుహెచ్చియుండుటయు సహజము. ఇట్లుండ మన్మథునిచే బాధింపఁబడుచున్న దమయంతికి హేమంతఋతువునందుఁ బగళ్లే దీర్ఘములయ్యెనట. రాత్రులమాటచెప్పనేల? అట్లే మండువేసవిలో రాత్రులు దీర్ఘములు గాఁగానవచ్చెనట. తఱిగియుండెడిపగళ్లేదీర్ఘములు గానున్నప్పుడు దీర్ఘములయినపగళ్లెంతదీర్ఘములగునో యనిభావము. ఈచెప్పుటచే దమయంతికి నిరంతరచింతయు జాగరణంబును గలిగియున్నట్లు విశదమగుచున్నదికాన, చింతాజాగరణంబులను మన్మథావస్థలు సూచితములు. అలం. భావోదయము.

తా. మన్మథపీడితయగు దమయంతికి హేమంతఋతువునందుఁ బగళ్లు మిగుల నిడుదలై, వేసవియందు రాత్రులత్యంతము దీర్ఘములై యుండెను.

సీ. సఖులుఁ దాఁ బుష్పాస్త్రు * జతవెట్టు పదమున
నభిషేకమొనరించు నవనినాథు
నలనామధేయ మైనత్తృణంబు వినఁబడ్డ
నధిపతిపే ర్విన్నయట్ల యలరు
నిషధదేశపు విప్రనికరంబుఁ బూజించి
† యలవ్రొకఁ బ్రియునుద్ది యడుగఁ దలఁచు
నభ్యాసవశమునఁ బ్రాణేశ్వరునిమీఁది
యించుగీతములు వాయించు వీణ
తే. నేర్పుగల చిత్రకరులచే నిలయభిత్తి

---

* 'సఖులుఁ దాఁ బుష్పాస్త్రు చాపట్టుపదవికి' నని పాఠాంతరము.

† "అలయక" యని పాఠాంతరము.

భువనమోహనాకారత \$ బొలుపుమిగులు
మగని మగువను బ్రాయించి \$ మదిఁ దలంచు
నిషధరాజును దన్నుఁగా \$ నీరజాక్షి. 76

టీ. సఖులు=చెలికత్తెలు, తాన్=ఆదమయంతియు, పుష్పాస్త్రు జతపెట్టుపద మునన్=మన్మథునితో సరిపెట్టవలసినస్థానమందు, అవనినాథున్=నలమహారాజును, అభిషేకమొనరించున్=అభిషేకముచేయును - అనఁగా దమయంతియు జెలికత్తెలును సౌందర్యమున మన్మథునితో సమానుఁడు నలుఁడేకాని మఱియొకండు కాఁడని యతని నేతెచ్చి మన్మథుని స్థానంబున నభిషేకించుచుండురనుట. దీనికి సంస్కృతమునందు శ్లో॥ నగ్నాత్పరాసో రని మేనలోచనాద్భిషే మితద్భిన్న ముదాహారేతిసా|జనేనయూనస్తు నవతా తదాస్పదే నిదర్శనం నైషధమభ్యషేచయత్॥ అనఁగా దమయంతి చెలినిజూచి 'యిట్లనె.మృతుఁడై నిశ్చలనయనుండై యున్న మన్మథునిఁజూచుటకుభయపడుచున్నానుకాన మన్మథునికి సమానమయిన వాని మఱొక్కని నుదాహరింపు' మని పలుకును, రాజకుమారులఁ బేర్కొనుచున్న చెలికత్తెలచే మన్మథసాదృశ్యపదమునకుఁ దగినవాఁడు నలుఁడే కాని మఱియొకండు కాఁడని తత్స్థానమునందు నలుని నభిషిక్తునిగా వనియున్న విశేషయించు. ఇది సంస్కృతానుసారముగానుండలేదు. ఏమన లోకములో మృతుఁడైనవాని స్థానంబున వానితో సదృశుఁడగు మఱియొకరినుంచుట చూచుచున్నారను. కావున మృతుఁడైన మన్మథునిపదమునకు నలుఁడే తగినవాఁడు కాని మఱియొకఁడు లేఁడన్న యర్థసారస్యము సంస్కృతమునందున్నది. కాని తెనుగున నట్టి యర్థములేదు. నలనామధేయము=నలమనునట్టి పేరుగలది, ఐనతృణంబు=అయినట్టిగడ్డిపోఁచ, వినఁబడ్డన్=వినఁబడినను, అధిపతిపేరు=అనలునిపేరు, విన్నయట్లు=ఆలకించినట్లు, అలరున్ = సంతసించును. అనఁగాఁ జెలికత్తెలు ప్రసంగవశమున నలాఖ్యమైన తృణముమగూర్చి పలుకఁగా దమయంతి "నల" అనుశబ్దమువిని నలమహారాజు పేరు విన్నట్లు సంతసించుచుండును. అర్థాంతరమందుఁ బ్రయుక్తమైన నలశబ్దముగూడ నలమహారాజును దలఁపించుచు నా మెమూవ

సంబు నాకర్షించుచుండెనని చెప్పుటచే దమయంతికి నలునియందున్న యనురాగాతిశయము సూచితము. నిషధ ... నికరంబున్ = నిషధదేశవిప్రనికరంబున్ = నిషధదేశమునుండివచ్చిన బ్రాహ్మణసమూహమును, పూజించి = పూజచేసి, అలవోకన్ = లీలగా - వేడుకసేపమున, ప్రియుసుద్ది = తనకుఁబ్రియుఁడయిన నలుని యొక్క చరిత్రము, అడుగన్ తలఁచున్ = అడుగుట కిష్టపడును, అనఁగా నిషధదేశవిప్రులనుబూజించి ప్రియుఁడయిన నలునిచరిత్రనడుగఁదలఁచుకొనుచుండెనని భావము. ఈభావము సంస్కృతమునందుగానవచ్చుచున్నది. శ్లో॥ నలస్య పృష్టానిషధాగతాగుణాన్ మిషేణ దూతద్విజవందిచారణాః ॥ అనియున్నది. ఇందు దూతాదులచేఁ బ్రియుని గుణంబులను వర్ణింపించుటచేఁ బ్రలాప మనురత్యనుభావము సూచితము. అభ్యాసవశమునన్ = అభ్యాసముచేయుటంబట్టి, వీణన్ = వీణపయిని, ప్రాణేశ్వరునిమీఁదవాయించుగీతములు = ప్రాణనాథుఁడయినన నలమహారాజుమీఁదిసొగసగు కీర్తనలు, వాయించున్ = వాయించుచుండును, ఇందు నలుని గుణంబులను స్వయముగానే పాడుచుండునని చెప్పుటచే గుణవినుతిరూపమయిన మన్మథావస్థ సూచితము. నిలయభిత్తిన్ = మందిరముయొక్క గోడయందు, నేర్పుగలచిత్రకరులచే, భువనమోహనాకారతన్ - భువన = లోకములకు, మోహన = మోహముకలిగించు, ఆకారతన్ = ఆకృతిచే, పొలుపు = అందము, మిగులుమగనిన్ = అతిశయించినపురుషుని, మగువను = స్త్రీని, వ్రాయించి, నీరజాక్షి = పద్మములవంటి నేత్రములుగలదమయంతి, నిషధరాజును = నలునిఁగాను, తన్నుఁగాన్, (దమయంతిగాననుట) మదిన్, తలంచున్ = తలపోయును. అనఁగా విరహులకుఁ జిత్రఫలకదర్శనాదులు వినోదకరములుగా నుండును కాన దమయంతి యింటిగోడయందు నిరుపమాన సౌందర్యము గల స్త్రీపురుష ప్రతిమలను వ్రాయించి తన్నుఁగాను నలునివారినిగాను దలంచుకొనుచుండును. ఈ ప్రకారము జిత్రఫలకాదుల మూలమున నలుని గుణకీర్తనంబు చేయుటంజేసి ప్రలాపమనురత్యనుభావము సూచితము.

తా. దమయంతి నలునియం దధికప్రేమము కలదయి సఖులతోఁగూడి నలుని మన్మథునికి జతపెట్టుటకు నతనిపదమందుంచి యభిషేకము చేయును. నలమనె

డి పేరుగలగడ్డినిగూర్చి యెవరైన సంభాషింప నదివిని నలుని పేరువిన్నట్లు సంతసించును. నిషధదేశమునుండివచ్చిన బ్రాహ్మణులను బూజించి నలునిచరిత్రమడుగుటకుఁ దలంచుచుండును. ఒకమారువీణపయి నలునిమీదికీర్తనలు వాయించును. గోడపయి నందముగల స్త్రీపురుషులను జిత్రకరులచే వ్రాయించి తన్నుఁగాను నలునిగాను భావించును.

అవ. దమయంతికి నలునియందున్న యధికానురాగమును జెప్పుచున్నాఁడు.

ఉ. పువ్విలుకానితోడ సరిపోలెడుచక్కనివాఁడు భూమిలో
నెవ్వఁడు చెప్పఁడా యనుచు* నిష్టవయస్యలఁగూర్చి యాత్మలో
నువ్విళులూరుచుం బలుకు నొప్పులకుప్ప నలుండుగాక యొం
డెవ్వఁడనంగ మెచ్చుఁ దరళేక్షణ నెయ్యము వియ్య మెట్టిదో.

టీ. ఒప్పులకుప్ప=సౌందర్యములకు నిలయమయిన దమయంతి, పువ్విలుకానితోడన్=మన్మథునితో, సరిపోలెడు చక్కనివాఁడు=సరియయిన అందములకల వాఁడు, భూమిలోన్=భూమిపయిని, ఎవ్వఁడు, చెప్పఁడా=చెప్పుడీ, అనుచున్, ఇష్టవయస్యలఁగూర్చి=చెలికత్తెలను నుద్దేశించి, ఆత్మలోన్=మనస్సులో, ఉవ్విళ్లూరుచున్=ఊటలూరుచు, పలుకున్=సంభాషించును, నలుండుకాక=నలమహారాజుతప్ప, ఒండు=మఱియొకఁడు, ఎవ్వఁడు=ఎవఁడున్నాఁడు. అనంగన్=అని చెలికత్తెలు పల్కినచో, మెచ్చున్=మెచ్చుకొనును, తరళేక్షణ నెయ్యమువియ్యము-తరళేక్షణ=చలించుచున్న నేత్రములుగల దమయంతియొక్క, నెయ్యము వియ్యము=ప్రేమానుబంధము, ఎట్టిదో=ఎటువంటిదో కదా! అనఁగా నామెకు నలునియందున్న ప్రేమమునకు హద్దులేదని భావము.

తా. ఆదమయంతి తన చెలికత్తెలఁజూచి, ఓసీ! చక్కఁదనమున మన్మథునితో సరియగువాఁడు భూమియం దెవఁడున్నాఁడో తెలియఁజెప్పుఁడీ యన్న మిగుల నేడ్కతోఁ బలుకుచుండును. అప్పుడు చెలికత్తెలు నలమహారాజుతప్ప

* ఇష్టవయస్యలఁగూడి యని పాఠాంతరము.

మన్మథునితో సమానుఁ డెవఁడున్నాఁడని పలుకఁగా మిగుల సంతసించి మెచ్చు కొనును. అయారే! దమయంతికి నలునియందున్న ప్రేమానుబంధము నిరుప మానమయినదికదా?

అవ. దమయంతి చిత్రఫలకాదులందు నలుని దర్శించినట్లు చెప్పి యిప్పుడు స్వప్నములయందు నలునిఁ జూచుచున్నట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.

వ. మఱియు మనోరథపరంపరాసంపాదిత ప్రసూనదామంబున సమ్మహీపతిం బతిగా వరియించియుం గ్రిభాగశేషంబు లగు విభావరీసమయంబుల నిమీలితం బైన నేత్రయుగ్మంబును బాహ్యేంద్రియ మౌనముద్రాభిముద్రితం బైనయంతఃకరణం బును మొఱంగి నిద్రాసమాగతుం డైన యారాజమనోజా తుతో నెంతయుం దడవు మంతనంబుండియు నిరంతర స్మరణసరణిధారావాహికావగాహంబున నెడనెడం బొడ మాపు నప్పుడమిఱేనిఁ గనుంగొని లజ్జాసాధ్వసంబులు మనం బులో ముప్పిరిగొనం బ్రమోదించియు నవైవదర్భి నిష్ఠుర మదనశరశలాకాశంకు*సంకలిత వేదనాదూయమాన మానస యై విజృంభితమనోభవభుజాస్తంభంబు లగుహిమారం భంబులుం గాలాగరుకళంకిత కామినీకంఠమూలంబు లగుశి శిరకాలంబులుం గలకంఠకామినీకోమలకుహూకారకోలాహ లకరంబితకకుబంతంబు లగువసంతంబులును నాయంతి నసమయసంఫుల్లమల్లికామోదమేదుర సమీరణౌఘంబు లగునిదాఘంబులును విరహిజనహృదయ భయంకర స్తనితసందోహంబు లగుజలధరానేహంబులును సకలజన

* "శకలిత" యనిపాఠాంతరము. ఇదియె సముచితముగానున్నది.

మనోవికాససమయంబు లగుశారదసమయంబులుం గడపు
చుండె నవ్వేళ జలధివేలావలయవలయితవసుంధరాభువనమం
డలాఖండలుం డగునలుండును విమలనిజకీర్తి మౌక్తికమా
లికాసంతానంబులకు నంతర్ఘటనాగుణంబులుంబోలె బొ
లుచు నకాండంతాలలామంబుగుణంబులు జనపరంపరవలన
వినియె నాసమయంబున. 78

టీ. మఱియుఁన్ = ఇంతియకాక, మనోరథ... దామంబునన్ - మనోరథ = కోర్కు లయొక్క, పరంపరా = ఎడతెగని పంక్తియనెడు, సంవరణ = స్వయంవరమునిమిత్త మయిన, ప్రసూనదామంబునన్ = పూవులదండచే, అమ్మహీపతిన్ = ఆనలుని, ప తిగా = భర్తగా, వరించియున్ = చేపట్టియు, ఇందు “మనోరథపరంపరా” అని చెప్పుటచే సర్వకాల సర్వావస్థలయందు నొకప్పుడును నలునిఁ బరిణయ మాడవలెనన్న కోర్కి విడువలేదని స్ఫురించుచున్నది. త్రిభాగశేషంబులు- త్రి భాగ = మూడుభాగములకంటె, శేషంబులు = మిగిలియున్నవి, అగువిభావరీ సమ యంబులన్ = అయినట్టి రాత్రులయందు - అనఁగాఁ గ్డవాఱుజాములందని భా వము, నిమీలితంబు = మూయఁబడియున్నది, ఐననేత్రయుగ్మంబును = అయినట్టి కన్నులుగలదై, బాహ్య... ముద్రితంబు - బాహ్యేంద్రియ = బాహ్యేంద్రి యములయొక్క, మాన = వ్యాపారోపరమమనెడి, ముద్రా = ముద్రచే, అభిముద్రి తంబు = ప్రతిబద్ధమయినది - అనఁగా నస్వాతంత్ర్యమైనదిఅయిన, అంతఃకరణంబు ను = మనస్సును, మొఱఁగి = వంచించి, నిద్రాసమానీతుండు = నిద్రచేఁ దీసికొని రాఁబడినవాఁడు, ఐనయారాజమనోజాతుతోన్ = అయినట్టి యారాజమన్మథు నితో - అనఁగా మన్మథునివంటి నలునితోననుట, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, తడ వు = కాలము, అనఁగాఁ జాలకాలము, మంతనంబుండియు = రహస్యముగా వర్తిం చియు, అనఁగా మనోరథములనెడి పూవులు గలదండచే నానలమహారాజు ను వరించి ఇంద్రియంబుల వంచించి రహస్యంబుగా నిద్రచేఁగొని రాఁబడినన లునితో రహస్యంబుగాఁ గాలముగడపుచుండియు ననిభావము. ఇందునిద్ర మ నంబు నింద్రియంబులను వంచించి దమయంతికి నలునిఁ దెచ్చి చూపెననఁబడినది.

స్వప్నమనఁగా మనోజన్యమగు జ్ఞానమే కావున మనంబునకుఁ గనఁబడకుండఁ దెచ్చుట యసంగతముగాఁ దోఁచును. కాని " బాహ్యేంద్రియమాన ముద్రాభిముద్రితము'' అని మనస్సునకు విశేషణము చేయుటచే నట్టిసంగతి వారించుచున్నది. ఎట్లనఁగా మనయింద్రియంబులకు విషయములకును సంబంధమున్నయెడ జ్ఞానముకలుగుచుండును. జాగ్రదవస్థయందు మనస్సుతోఁగూడిన యే యింద్రియమే విషయముయొక్క సంబంధముకలదగునో యాజ్ఞానమేకలుగుచుండు, ఎట్లనఁగా మనమనస్సు నేత్రేంద్రియములతోఁగూడి వస్తువునుజూచినచోఁ తద్వస్తువిషయకమైన జ్ఞానముకలుగును. కాని మనస్సునకు నింద్రియంబునకు సంయోగమే లేనిచో జ్ఞానముకలుగదు. కావుననే మన స్సణుస్వరూపమనియు మనస్సంయోగముగలిగిన యింద్రియంబులనుండియే జ్ఞానముకలుగుచుండుననియు నన్ని యింద్రియంబులనుండియు జ్ఞానము లొక్కమాఱు సంభవింప నేరవనియు ననుభవజ్ఞులుపల్కుచుందురు, మనస్సు జాగ్రదవస్థయందు బాహ్యేంద్రియజన్యమగుజ్ఞానముకలదైయుండును గాని దక్కినయవస్థలయందుండదు. కావున మనంబు బాహ్యేంద్రియ జ్ఞానంబుకలదనియు లేనిదనియు రెండువిధములు. ప్రస్తుతమున బాహ్యేంద్రియమాన ముద్రాభిముద్రితమనుదానికి నింద్రియార్థసంయోగము వలనఁ గలిగిన జ్ఞానములేనిదని యర్థముకావున స్వప్నావస్థయందు దాదృశజ్ఞానములేని మనస్సును వంచించికొని రాఁదగియుండుట సంగతమగుచున్నది. అనఁగా నొకదూతిక యొకనాయికకుఁ బ్రియతముఁడైన పురుషుని రహస్యముగాఁగొని వచ్చి యామెతోఁగూర్చినట్లు నిద్రప్రియతముఁడైన నలుని రహస్యంబుగాఁ గొని వచ్చి దమయంతితోఁ గూర్చినదని భావము. మఱియు త్రిభాగశేషంబులగు విభావరి సమయములయందని చెప్పుటలో సారస్యమేమనఁగా దమయంతి నలమహారాజ సమాగమము తెల్లవాఱుజామునందు గలిగిన స్వప్నములందు గాంచుటచే నట్టి స్వప్నంబులు శీఘ్రఫలదాయకంబులగునట్లు తెలియుచున్నది. నాల్గవజామునందలి స్వప్నము శీఘ్రంబుగాఫలదాయకంబగు ననుటకుఁ బ్రమాణమేమన మత్స్యపురాణమున శ్లో॥ స్వప్నాస్తుప్రథమే యామే సంవత్సర విపాకినః। షడ్భిర్మాసై ర్ద్వితీయే చ త్రిభిర్మాసై స్తృతీయకే। చతుర్థే మాసమాత్రేణ పశ్యంతే

వాస్తి సంశయః॥ అని చెప్పఁబడినది. కావున! మహారాజదర్శనరూప సుస్వప్నముయొక్క శుభఫలము స్వల్పకాలములోనే రానున్నదని స్ఫురించుచున్నది. అట్లుకాక త్రిభాగశేషంబులు అనుపదమునకు మూఁడు భాగములు మిగులుగాఁగలవని బహువ్రీహి నాశ్రయించి మొదటి యామమని యర్థము నంగీకరించి తత్ఫలమొక వత్సరంబులో రానున్నదని చెప్పినను జెప్పవచ్చును. కాలవ్యవధానమునుబట్టి యెట్లాశ్రయించిన నాశ్రయింపవచ్చును. నిరంతర...గాహంబునన్-నిరంతర=ఎల్లప్పుడును, స్మరణ=ధ్యానముయొక్క, సరణి = రీతియనెడి, ధారావాహికా = ధారారూపమయిన ప్రవాహమునందు, అవగాహంబునన్ =మునుఁగుటచే, ఎడన్, ఎడన్ =మాటిమాటికి, పొడచూపు నప్పుడమిటేనిన్ = కనఁబడుచున్న నలమహారాజును, కనుంగొని=చూచి, లజ్జాసాధ్వసంబులు=లజ్జాభయములు, మనంబులోన్ =మనస్సులో, ముప్పిరిగొనన్ = పెనఁగొనఁగా, ప్రమోదించియు=ఆనందించియు, అనఁగా దమయంతి నలుని సంతతము స్మరించుచుండుటచేఁ దనకు మాటిమాటికిఁగానవచ్చు నతనిఁబొడగాంచి ముగ్ధయగుటచే లజ్జాసాధ్వసంబులతోఁగూడిన ప్రమోదము చెందుచుండెనని భావము. అవైదర్భి=అదమయంతి, నిర్భర...మానస- నిర్భర=సహింపరాని, మదనశర=మన్మథబాణములనెడి, శలాక=కణికలవంటి, శంకు=మేకులచే, సంకలిత=కూడికొనియుండుటవలనఁ గలిగిన, వేదనా=బాధచే, దూయమాన=నొచ్చుచున్న, మానస=మనస్సుకలది, ఐ, విజృంభిత మనోభవ భుజాస్తంభంబులు-విజృంభిత=అతిశయించిన, మనోభవ=మన్మథునియొక్క, భుజాస్తంభంబులు=బాహుగర్వముగలవి, అగుహిమారంభంబులు=అయినట్టి హేమంత ఋతువుయొక్క ప్రారంభ దశలును-అనఁగా మన్మథోద్దీపకములయిన హేమంతకాలములయందని భావము. కాలాగరు కళంకిత కామినీకంఠమూలంబులు - కాలాగరు=కృష్ణాగరుచే, కళంకిత=కలుషితములైన-పూయఁబడిన, కామినీ= స్త్రీలయొక్క, కంఠమూలంబులు=కంఠప్రదేశములుగలవి, అగు శిశిరకాలంబులును=అయినట్టి శిశిరకాలములను-అనఁగా హేమంతము నందుఁ జలిచే విడువఁబడిన యంగరాగాదులను కామోద్దీపకములగునట్లు తిరిగి యలందుకొనఁదగినకాలములని భావము. కలకంఠ...కకుబంతంబులు-

కలకంఠకామినీ=ఆఁడుకోకిలలయొక్క, కంఠ=కుత్తుకలవలనబయలు వెడలిన, కోమల=మృదువైన, కుహూకార=కుహూయనెడి, కోలాహల=కలకలధ్వని చేత, కరంబిత=మిశ్రీభూతమైయున్న, కకుప్+అంతములు=దిగంతములుకలవి, అగువసంతంబులును=అయిన వసంతకాలములను-అనఁగా నతిమనోహరములయిన కోకిలాలాపంబులచే నల్గడలు గడలుకొనుటంబట్టి వసంతకాలములుమిగులమన్మథోద్దీపకంబులగుచున్నవనిభావము. సాయంతన... సమీరణౌఘంబులు-సాయంతన సమయ=సాయంకాలములయందు, సంఫుల్ల=వికసించిన, మల్లికా = మల్లె పూవులయందున్న, ఆమోద=పరిమళముచే, మేదుర=బలిసియున్న-అనఁగా మిక్కిలిపరిమళవంతములయిన, సమీరణ=మారుతములయొక్క, ఓఘంబులు= సమూహములుగలవి, అగునిదాఘంబులును=అయినట్టి గ్రీష్మకాలములును అనఁగా గ్రీష్మకాలము చక్కఁగవికసించినమల్లిపూలయందలి నెత్తావుల నాకర్షించి ప్రసరించు మందమారుతంబులు గలదగుటచే మిగుల రమణీయముగా నున్నదని భావము. విరహి... సందోహంబులు-విరహిజన=వియోగముపొందియున్న నారి యొక్క, హృదయ=మనస్సులకు, భయంకర=భయమును గలుగఁజేసెడి, స్తనిత=గర్జనలయొక్క, సందోహంబులు=సమూహములుకలవి, అగుజలధర+అనేహంబులును=వర్షకాలములును,అనఁగా వర్షకాలముపత్నీసహితులకు నానందము గొలుపునదికాని విరహులకు మిగులభయంకరంబులయియుండుననుట.సకల... సమయంబులు-సకలజన=సమస్తజనులయొక్క, మనః=మనస్సుయొక్క, వికాస=సంతోషమునకు, సమయంబులు=అవధులు-అనఁగా నమితమగుమనోవికాసమునుగలిగించునవియనుట,అగుశారదసమయంబులును=అయినట్టిశరత్కాలంబులును,కడపుచుండెన్ = జరపుచుండెను, అవ్వేళన్=అట్టిసమయమందు,జలధి ...అఖండలుండు=జలధివేలావలయ=కడయమువలెనున్న సముద్రపు గట్టుచే, వలయిత=చుట్టఁబడిన, వసుంధరాభువనమండల=భూలోకమండలమునకు,అఖండలుండు=ఇంద్రుఁడు అనఁగాఁబ్రభువయిన, నలుండును,విమల...సంతానంబులకున్ - విమల=నిర్మలమయిన, నిజకీర్తి=తనకీర్తి యనెడి,మౌక్తిక=ముత్యములయొక్క,మాలికా=సరములయొక్క, సంతానములకున్=సమూహమునకు,

అంతర్ఘటనాగుణంబులుంబోలె=లోపలనుండెడిగుంభనసూత్రములవలె, పొలుచునకాంతాలలామగుణంబులు - పొలుచు=ఒప్పెడి, అకాంతాలలామంబు=దమయంతియొక్క, గుణంబులు=సద్గుణములను, జనపరంపరవలనన్=జనసమూహమువలన, వినియెన్. ఆసమయంబున, సౌందర్యముచేతను, సద్గుణంబులచేతను సత్కీర్తిచేతను దమయంతి తనకుఁ దగియున్నదనుట. ఈచెప్పుటచే ముత్యంబులకు గుంభన సూత్రంబు ప్రధానంబయినట్లు నలునికీర్తికి దమయంతి ముఖ్యురాలయినట్లు తోఁచుచున్నది. అలం. రూపకము.

అవ. వెనుకటివాక్యమున దమయంతీగుణశ్రవణమును బ్రతిపాదించి యింక దమయంతియందు నలునికి ననురాగంబుకలుగుచున్నదని వర్ణించుచున్నాఁడు. [న్

శా. ఆవామాక్షిమనోహరాకృతి యమోఘాస్త్రంబుగాభూవరు
లావణ్యాధికు నచ్చలంబుమెయి గెల్వంబూని యిందిందిర
జ్యావల్లీకిణకర్కశం బయినహస్తం బుద్ధతిం జాఁపి వే
పూవుందూపులజోదు పుచ్చుకొనియెం బుండ్రేక్షుకోదండమున్.

టీ. ఆవామాక్షి మనోహరాకృతి - ఆవామాక్షి = సుందరము లయిన నేత్రములుగల యాదమయంతియొక్క, మనోహరాకృతి=సొగసయిన యాకారము, అమోఘాస్త్రంబుగాన్ - అమోఘ=వ్యర్థముకాని, అస్త్రంబుగాన్=అస్త్రముకాఁగా, లావణ్యాధికున్ - లావణ్య=చక్కఁదనముచే, అధికున్=గొప్పవాఁడగు, భూవరున్ = నలమహారాజును, గెల్వన్ పూని = గెల్చుటకుఁ బ్రయత్నించి, ఇందిందిర...కర్కశంబు - ఇందిందిర = తుమ్మెదలనెడి, జ్యావల్లీ = లతవంటి వింటినారివలనఁ గలిగిన, కిణ = కాయలచే, కర్కశంబు= కఠినము, అయినహస్తంబు = అయినట్టిచేతిని, ఉద్ధతిన్=అతిశయముచే, చాపి=చాఁచి, వే = శీఘ్రముగా, పూవుందూపులజోదు = పూవులుబాణములుగాఁగలవీరుఁడు-అనఁగా మన్మథుఁడు, పుండ్రేక్షు కోదండమున్ - పుండ్రేక్షు= నామాలచెఱకుగడ యనెడి, కోదండమున్ = కార్ముకమును, పుచ్చికొనియెన్=ధరించెను. ఇందు "లావణ్యాధికు" నని చెప్పుటచే నలుఁడు లావణ్య

ముచే మన్మథుని మించినవాఁ డగుటంబట్టి లోకములో సౌందర్యవంతుఁ డని ప్రసిద్ధికెక్కినట్టి తనకంటెను మిగుల సౌందర్యవంతుఁ డగు నలునిపై మరుఁడు మచ్చరంబు వహించి యతని జయింపఁబూని తనబాణములు కొఱగామికి విచారించుచునుండి సమయము వేచి దమయంతీసుందరాకారంబును బాణంబుగాఁ జేసికొని నలునిజయింప వేడుకపడుచుండె నని యర్థము. మఱియు నీయర్థముఁ బట్టి యోచింప నీశ్వరాదులఁ జలింపఁ జేసిన మన్మథబాణంబులయినను నలునిచిత్తంబును జలింపఁజేయలేకపోయిన వని చెప్పుటచే నలుని ధైర్యాతిశయము వెలువడుచున్నది. మన్మథునిచేతను మఱియే స్త్రీలలామంబుచేతను బోరిపోని నలుని దృఢధైర్యంబును దమయంతి పోఁగొట్టిన దని చెప్పుటచే దమయంతి సౌందర్యాతిశయంబును వెలువడుచున్నది. అనఁగా నే సుందరిని జూచినను గలంగని నలునిమానసంబు దమయంతిసద్గుణశ్రవణంబుమాత్రంబుననే కలఁగి యామెను వరింప నిష్టపడుచున్న దనిభావము. అలం=ఉత్ప్రేక్ష.

తా. మన్మథుఁడు తనకంటెను సుందరుఁ డయిననలమహారాజుపై మచ్చరంబు వహించి జయింప నిశ్చయించి దమయంతీసుందరాకార మనెడి బాణము తనకు లభించుటచే నద్దానిసంధింప సమ్మెద లెడ యమ్మోహనాస్త్రాతిశయము కర్ణాపిడిచే జనించిన కాముల చేఁ గిశోరమయిన హస్తమును వేగముగాఁ జాఁపి చెఱకువింటిని డీసికొనెను

క. శ్రవణావతంస మాయెను
ధవళాయతనేత్రగుణము ధరణీపతికిన్
శ్రవణావతంస మయ్యెను
బువ్వింటిగుణంబు నవుడు పుష్పాస్త్రునికిన్. 80

టీ. ధవళాయత నేత్రగుణము-ధవళ=తెల్లని, ఆయత=దీర్ఘములయిన, నేత్ర=నేత్రములుగల దమయంతియొక్క, గుణము=సద్గుణము, ధరణీపతికిన్=నలమహారాజునకు, శ్రవణావతంసము - శ్రవణ=చెవులకు, అవతంసము=భూషణము, ఆయెన్=అయినది-అనఁగా దమయంతిగుణములు నలునిచెవిని బడినవ నియర్థము. దమయంతిగుణములు కర్ణపథమునఁ బడినవని చెప్పక శ్రవణావ

తిశయమయినదని చెప్పుటచే నలంకారములు ప్రియమయినయట్లు దమయంతీ గుణంబులు నలునకత్యంతప్రియంబగుట స్పష్టము. అపుడు=దమయంతిగుణములు నలుని కర్ణపథమునఁ బడినసమయమందు, పుష్పేషునికిన్ =మన్మథునికి, పువు వింటిగుణంబును=పుష్పమయినవింటియొక్క యల్లెత్రాడుకూడ, శ్రవణాంతంగము - శ్రవణ=చెవులకు, అపాంగము=అలంకారము, అయెన్ = అయినది. అనఁగా దమయంతీగుణంబులు నలుని కర్ణపథంబునఁ బడినక్షణమునందె యతని కర్ణములకు మన్మథునికి నలంకారము గలిగినదని భావము. మఱియు నట మన్మథుఁడు నింటినారి నాకర్షించెనని చెప్పక యని శ్రవణాంతంగమయినదని చెప్పుటచేఁ దనకింటినారి కర్ణాంతముపర్యంతము లాగఁగ న[illegible]గాఁ గొట్టఁదలంచు యున్నట్లు సూచితమగుచున్నది.

తా. దమయంతి సద్గుణములు నలమహారాజు కర్ణపథమునఁబడిన కాలమందె మన్మథుఁడుకూడఁ దనపుష్పబాణమునకు నల్లెత్రాటిని కర్ణాంతమువఱకు లాఁగియుంచెను. అలంకారము, కావ్యలింగము.

ఉ. ఆవసుధాధినాథుని మహాధృతిశాలి జయించు తెంపునన్
*భావజుఁడప్పు డున్మథనబాణము తియ్యనివింటఁ గూర్చుచోఁ
గేవలసాహసంబు మదిఁ గేగిలొక్కనఁ జేసియుముంచెఁ దాఁ ద్రిలో
కీవిజయార్జితంబు లగు కీర్తిభరంబుల సంశయాంబుధిన్. 81

టీ. భావజుఁడు=మన్మథుఁడు, మహాధృతిశాలిన్ -మహత్=గొప్పదయిన, ధృతి=ధైర్యముచే. శాలిన్=ఒప్పునట్టి, ఆవసుధాధినాథునిన్=ఆనలమహారాజును, జయించు తెంపునన్=జయింపవలెనన్న తెగువచేత, ఉన్మథనబాణము-ఉన్మథన=లోకులనందఱిని బాధింపఁజాలిన, బాణము=అమ్మును, తియ్యనివింటన్

* "భావజుఁ డప్పు డున్మదనబాణము" అను యచ్చుప్రతులలో నున్న పాఠమవలంబించినచో, ఉన్మదన=ఉన్మాదము కలిగించెడి, అనఁగా వెఱ్ఱిపుట్టించెడి బాణమని యర్థము.

= చెఱకు వింటియందు, కూర్చుచోన్ = సంధించుసమయమున, కేవలసాహసంబు = పెద్దసాహసమును, మదిన్ = మనస్సునందు, కీలొల్పన్ చేసియున్ = దృఢముగానిలుచునట్లు చేసియు, అనఁగా "న సాహస మనారుహ్య నరో భద్రాణి పశ్యతి" యనునట్లు భద్రములను బొందుటకు మహాసాహసము నవలంబించియు నని యర్థము. తాన్ = ఆమన్మథుఁడు, త్రిలోకీ విజయార్జితంబులు = మూఁడులోకములను జయించుటవలనఁ గలిగిన, అనుకీర్తిభరంబులన్ = అయినట్టి యశోరాసులను, సంశయాంబుధిన్ = సందేహమనెడి సముద్రమునందు, ముంచెన్ = మునుఁగునట్లు చేసెను. అనఁగా మన్మథుఁడు ముల్లోకంబుల జయించిన వీరుఁడయినను, తాను లోకోన్మథన మగుశరములను వింటియందుఁ గూర్చి పెద్దసాహసము పూనెనను, నలుని ధైర్యంబును బాపఁగలనో లేనో యనుసందియ ముదయించ నాతఁడు "త్రిలోకవిజయి" యనిపించికొని సంపాదించిన గొప్పకీర్తియొక్క నాశనముఁ జేయ సమకట్టె నని యర్థము. మఱియుఁ దాను మూఁడులోకముల జయించిన జోదయినను నలుని జయింతునో జయింపలేనో యనియు, ఆనలుని జయింపలేకపోయినచో నింతకుఁబూర్వము సంపాదించిన కీర్తియంతయుఁ బోవునేమో యనియు చిరకాలార్జితంబగు యశస్సెపోవుమన్నపుడు సర్గమానమునందు సంపాదించిన యశంబుపోవునను వేళ చెప్పనక్కఱయే లేదనియు, నెక్కువ కీర్తిగొని యనుచితములయిన కార్యములకుఁ బూనుకొనచో నున్నది కూడ నశించునేమో యనియు, సందేహించె నని భావము. తానంతగొప్పవాఁడయినను ముల్లోకముల జయించినవాఁడయినను నలుని జయించుటలో సందేహము పూనెననుటచే నలుని ధైర్యాతిశయము స్పష్టమగుచున్నది.

తా. మన్మథుఁడు మహాధీరుఁడయిన నలమహారాజును జయింప నిశ్చయించికొని సమస్తలోకములను మథింపఁజాలిన బాణములను వింటఁ గూర్చునప్పుడెంతో సాహసము నవలంబించియు మూఁడులోకముల జయించి తాను సంపాదించిన కీర్తిని సంశయమనెడి సముద్రములో ముంచివేసెను. అలం, అతిశయోక్తి.

అవ. వెనుకటిపద్యమున మన్మథుఁడు త్రిలోకీవిజయుఁడయ్యెనను నలుని జయింప సందియమందెనని చెప్పి యిప్పుడు మరునికి దైవ

సాహాయ్యముం జేతనే నలుని జయింపఁగలిగెనని చెప్పుచున్నాఁడు.

తే. అతనుఁడఁట జోదు పూమొగ్గ యఁట శరంబు
*చించినది యఁట ధైర్యకంచుకంబు
నలుని దమయంతితోఁ గూర్పఁ దలఁచియున్న
ధాత మదియెత్తికోల్ తుదఁ దాఁకకున్నె. 82

టీ. జోదు=వీరుఁడు, అతనుఁడఁట=శరీరములేనివాఁడఁట- అనఁగా మన్మథుఁడే యోద్ధము, శరంబు = బాణము, పూమొగ్గయఁట = పూవుమొగ్గయఁట- అనఁగా బాణము మిగుల మృదువయినదని భావము, ధైర్యకంచుకంబు- తత్ =ఆనలుని యొక్క, ధైర్యకంచుకంబున్ = ధైర్యమనెడి కవచమును, చించినదియఁట=చింపివేసినదఁట, నలుని=నలమహారాజును, దమయంతితోన్ =దమయంతీదేవితో, కూర్పన్ =కూర్చుటకు, తలఁచి=ఆలోచించి, ఉన్న...ఎత్తికోలు - ఉన్న=ఉన్నట్టి, ధాత=బ్రహ్మయొక్క, మదియెత్తికోలు=మనోభిప్రాయము, తుదదాఁకక=కొనసాఁగకుండ, ఉన్నె=ఉండునా? కొనసాఁగక తీరదని యర్థము. అనఁగా బ్రహ్మ యిట్టి దాంపత్యము సమకూర్ప నెంచియున్నాఁడు కావున కార్యము కొనసాఁగినదిగాని లేనిచో నతనుఁడయిన మారుఁడు పూవును బాణముగాఁ జేసికొని నలుని ధైర్యము నింత శీఘ్రముగా నెదిరింపఁడని భావము.

తా. మన్మథుఁడు శరీరములేనివాఁడయినను తన బాణము మృదువయిన పూవుమొగ్గయయినను, నలమహారాజు ధైర్యకంచుకమును జించి మనస్సును గలంచెను. నలమహారాజును దమయంతితోఁ గూర్పఁ దలంచిన బ్రహ్మయొక్క తలంపు తుద ముట్టక మానదు. అలం. సోపకానుప్రాణితమైన విరోధాభాసము.

అవ. చెప్పిన యర్థమునే ప్రకారాంతరమునఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

ఉ. ఎయ్యది కారణంబుగ మహీపతి †యంచితధైర్యకంచుకం

---

* "చించెనఁట యడ" యని వ్రాఁతప్రతులలోఁ బాఠము.
† "మహీపతిమానసధైర్యకంచుకంబు" అని పాఠాంతరము.

బయ్యతనుండు సించె నలకిం సమ్ములచే నది కారణంబుగాఁ
దొయ్యలి రాజనందనుని తోడను గూర్పఁ దలంచుచున్న యా
దయ్యము నెత్తికోలుతునఁ దాఁకుటగానఁగనయ్యె నయ్యెడన్.

టీ. అయ్యతనుండు=ఆమన్మథుఁడు, అలరమ్ముల చేన్=పుష్పబాణమ్ములచే, మహీపతియంచిత ధైర్యకంచుకంబున్ - మహీపతి=నలునియొక్క, అంచిత=ఒప్పుచున్నట్టి, ధైర్యకంచుకంబున్=ధైర్యమనెడి కవచమును, ఎయ్యది కారణంబుగన్=ఏ కారణముంబట్టి, చించెన్=చించెనో, అనఁగా ధైర్యమును వదలునట్లు చేసెనో అనియర్థము. అదికారణంబుగాన్=ఆకారణముచే, తొయ్యలిన్=దమయంతిని, రాజనందనుతోడను=నలమహారాజుతో, కూర్పన్=సమకూర్చుటకు, తలంచుచున్న.. తలంచు-తలంచుచున్న=ఆలోచించుచున్న, ఆదయ్యము నెత్తికోలు=ఆబ్రహ్మయొక్క ప్రయత్నము, అయ్యెడన్=ఆసమయమందు, తుదఁ దాఁకుట=కొనసాఁగుట, కానఁగన్ అయ్యెన్=కనఁబడఁజొచ్చెను. నలదమయంతులకు దాంపత్యము సంఘటింపఁ దలఁచి బ్రహ్మ పుష్పములంబులైనను మదనబాణంబులచే నలుని ధైర్యకంచుకంబును ఛేదిల్లునట్లుచేసి తనకోర్కని సఫలము గావించుకొనెను గాని లేనిచో నతనుండు పూవుటమ్ములతో నలునిధైర్యకంచుకమును భేదించుటపొసంగదని యర్థము. మఱియు దైవమనుకూలమయినచో దుష్కరకార్యంబులయినను సఫలత్వమునొందునని భావము. పుష్పబాణంబులచే ధైర్యకంచుకంబును జించుట యెట్లనెడి విరోధము, విధివిలాసము దుర్ఘటకార్యములనైన ఘటించు నని చెప్పుటచే నాభాసమగుచున్నది గాన విరోధాభాసాలంకారము. అది రూపకముచే ననుప్రాణితమగుచున్నది.

తా. మన్మథుఁ డేకారణముచేత మృదువయిన పూవుటమ్ములచే నలమహారాజుయొక్క ధైర్యమును గలంచెనో ఆకారణముననే దమయంతిని నలమహారాజుతోఁ గూర్పఁదలంచియున్న బ్రహ్మప్రయత్నము నెఱవేఱినట్లు అందఱికిఁ దెలియవచ్చెను.

ఉ. *ఏసల నవ్విరించి నొకయేటునఁ దామరపాన్పుపైఁ బడం
ద్రోసినజోదు మన్మథుఁడు దుర్వహనూత్నవియోగవేదనా
యాసితమైనరాజుహృదయాబ్జముఁ గాఁడఁగ నేసె నెంతయున్
గాసిలి తేఁటితెక్కుగతిఁ గట్టినపుష్పశిలీముఖంబులన్. 84

టీ. మన్మథుఁడు=మరుఁడు, ఏసలన్=విలాసములచే, అవ్విరించిన్ = ఆబ్రహ్మను, ఒకయేటునన్=ఒక్కదెబ్బచే, తామరపాన్పుపైన్=పద్మమనెడిశయ్యపైని, పడన్=పడునట్లు, ద్రోసినజోదు=ద్రోసినట్టివీరుఁడు, అనఁగా బ్రహ్మను జయించినవాఁడని యనుట, "దామరపాన్పుపైఁ బడంద్రోసిన" అనుటచే మదనతాపపీడితునకు తామరపాన్పు శైత్యోపచారార్థము చేయుట ప్రసిద్ధము. ఇట బ్రహ్మకు స్వభావసిద్ధమైన తామరపాన్పు మన్మథతాపనివృత్తికి రచితమైనదిగా నుత్ప్రేక్షితము, దుర్వహ... యాసితము-దుర్వహ=భరింపశక్యముకాని, నూత్న=క్రొత్తదగు, వియోగ=విరహమువలనఁ గలిగిన, వేదనా=బాధచే, ఆయాసితము=అలసటచెందియున్నది, అగు రాజు హృదయాబ్జమున్=అయినట్టినలమహారాజుయొక్క హృదయపద్మమును, ఎంతయున్=మిక్కిలి, గాసిలి=కోపించి, తేఁటితెక్కుగతిన్=తుమ్మెదయొక్క తెక్కుయందున్న యాఁకను, కట్టినపుష్పశిలీముఖంబులన్ - కట్టిన=బంధించిన, పుష్పశిలీముఖంబులన్=పూవుటమ్ములచే, యుద్ధవీరులు బాణములను గద్దలయొక్క యాఁకలను గట్టుదురని ప్రసిద్ధి; అట్లే మన్మథుఁడును తన పూవుటమ్ములకుఁ దుమ్మెదతెక్కలను గట్టెనని యర్థము, గాఁడఁగన్=నాటునట్లు, ఏసెన్=కొట్టెను. బ్రహ్మను దామరపాన్పునందుఁ బడనేసిన మన్మథుఁడు వియోగపీడితుండయిననలుని జయించుట యెంతకార్యము? అలం. కావ్యార్థాపత్తి. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మను తామరపాన్పునందుఁ బడునట్లుకొట్టిన మన్మథుఁడు దుర్వహమగు వియోగబాధచే నలఁతిచెందియున్న నలమహారాజు హృదయకమలమును దనపూవుటమ్ములచే మిక్కిలి నాటునట్లు కొట్టెను.

* "ఏసరవిన్విరించి" అని వ్రాఁతప్రతుల పాఠము.

తే. లలన లజ్జాసరిద్దుర్గలంఘనమున
రాజహృదయంబుఁ జొచ్చినక్రమముఁ జూడఁ
దరుణిమారంభపరికల్పితంబు లయిన
వలుఁదకుచకుంభములప్రభావమునఁ జూవె. 85

టీ. లలన=దమయంతి, లజ్జాసరిద్దుర్గ లంఘనమునన్ - లజ్జాసరిద్దుర్గ=సిగ్గనెడి నదీదుర్గముయొక్క, లంఘనమునన్=దాఁటుటచే, రాజహృదయంబున్=నలమహారాజుయొక్క హృదయమును, చొచ్చిన క్రమము=ప్రవేశించినరీతిని, చూడన్=ఆలోచింపఁగా, తరుణిమారంభ పరికల్పితములు - తరుణిమారంభ=యౌవనప్రాదుర్భావముచేత, పరికల్పితంబులు=కల్పింపఁబడినవి, అయిన ... చూవె- అయిన=అయినట్టి, వలుఁద=స్థూలములయిన, కుచకుంభముల=స్తనములనెడి కుంభములయొక్క, ప్రభావమునన్ + చూవె=సామర్థ్యముచేతనే సుమీ? అనఁగా దమయంతి కుచయుగ్మముయొక్క సౌందర్యాతిశయముచే నలుఁడు సిగ్గువిడిచి దమయంతియందాసక్తికలవాఁడాయెనని యర్థము. ఈచెప్పుటచే మనస్సంగమనెడి మదనావస్థసూచితము. లోకములో నదులను దాఁటునపుడు చంకల క్రింద కుంభములనుంచికొని యీఁదుట సుప్రసిద్ధము. అట్లే దమయంతియు కుంభములవంటి స్తనములసాహాయ్యమున నలునిలజ్జాజలదుర్గము దాఁటినదని భావము. ఇందుఁ గుచకుంభములప్రభావంబుచే లజ్జాసరిద్దుర్గంబును దాఁటినదని చెప్పుటచే దమయంతికుచములు అత్యతిశాయిసౌందర్యముకలవనియు, కావుననే తక్కినసమస్తాంగములసౌష్ఠవమెటుండఁ గేవలము దమయంతికుచయుగంబె మహాధైర్యశాలి యగు నలునిహృదయము నపహరింపఁగలిగెననియు నర్థసారస్యము స్ఫురించుచున్నది.

తా. నలమహారాజుహృదయము సిగ్గనెడి నదీదుర్గముచే నావరింపఁబడియున్నను దమయంతి యానదీదుర్గమును లంఘించి నలుని హృదయములోఁ బ్రవేశించినది. ఆమె యట్టిజలదుర్గము లంఘించుట లేజవ్వనముయొక్క ప్రాదుర్భావమువలనఁ గల్పింపఁబడిన యున్నతములయిన కుచకుంభముల ప్రభావముచేత నేసుమీ.

అలంకారము రూపకముచే ననుప్రాణితమయిన యుత్ప్రేక్ష.

అవ. దమయంతియందు నలున కనురాగాంకురముద్భవించి నట్లుచెప్పి యిప్పుడు మన్మథపీడితుం డయినన లుని వృత్తము వర్ణించుచు ముందుగా మన్మథావస్థలలో నొకటి యగుజాగరణావస్థ జెప్పుచున్నాఁడు.

సీ. జాగరోద్భూతదృగ్రాగంబు మాణిక్య
కర్ణకుండలదీప్తిఁ గప్పిపుచ్చు
రాజకార్యపరంపరాక్షేపమిషమున
నిట్టూర్పుగాడ్పులఁ నిహ్నవించు
ఘనసారబహుళచందనవిలేపనమున
నాపాండుభావంబుఁ నపలపించు
దోరంతరన్యస్తతారహారంబుల
నంతఃపరీతాపఁ మపనయించు
తే. మాననీయశశాంకకిరణములపైన
మూఁడుసీసమయములుఁ బర్యంకశాలును
సాక్షులుగ నొందు నలవంతఁ జనవిభుండు
కన్నెకూర్మిప్రకాశంబుగాక యుండ. 86

టీ. జనవిభుండు = నలుఁడు, కన్నెకూర్మి = క్రొత్తయైన ప్రేమము, ప్రకాశంబు కాక యుండక్ = పరులకుఁ దెలియకుండ, జాగరోద్భూతదృగ్రాగంబుక్ - జాగర = మేలుకొనుటవలన, ఉద్భూత = పుట్టిన, దృక్ = నేత్రముల యందున్న, రాగంబుక్ = ఎఱ్ఱఁదనమును, మాణిక్య... దీప్తిక్ - మాణిక్య = రత్నమయములయిన, కర్ణకుండల = మకరకుండలములయొక్క, దీప్తిక్ = కాంతి చేత, కప్పి పుచ్చుక్ = మాటుచేయును, - అనఁగా దమయంతిపైనున్న మోహాతిశయముచే రాత్రులయందు నిద్దురపట్టక కన్ను లెఱ్ఱఁదనము చెందఁగా,

యొకులకు దెలియకుండునట్లు కర్ణకుండల కాంతులచే మఱుఁగుపఱుచునని భావము. రాజ... మినమునన్ - రాజకార్య = రాజకీయ కార్యములయొక్క, పరంపరా = సమూహమునందలి, ఖేదవిషయమునన్ = అసమానమనెడి మిషచేత, నిట్టూర్పుగాడ్పులన్ = దీర్ఘశ్వాసములను, నిహ్నుతించున్ = కప్పిపుచ్చును. అనఁగా దమయంతీవియోగతాపమువలన దీర్ఘశ్వాసములు కలుగుచుండ నది సభవారెఱిఁగి యనుమానపడుదురేమోయని తలంచి నలుఁడు రాజ్యకార్యముల పెక్కింటిని జక్కఁబెట్టుటవలన నిట్టి నిట్టూర్పులు కలుగుచున్నవని సభవారికిఁ దెలియునట్లు చేయువాఁడు. ఘన... విషయమునన్ = ఘనసార = పచ్చకప్పురముచే, బహుళ = నిండియున్న, చందన = మంచిగంధముయొక్క, విలేపనమునన్ = పూఁతచేత, ఆపాండుభావంబునన్ = తెల్లఁదనమును, అపలపించున్ = మఱుఁగుపఱుచుచుండును. విరహమునం దెల్లనైన శరీరము? ... గా నలుఁ డా సంగతి నెవరును దెలియకుండ ... కప్పురముతో గంధపుఁ బూఁత చేఁ గప్పివేయును. ఇందు కర్పూరబహుళమగు చందనమనుటచేఁ కర్పూరమేళనముచే చందనమునకు ... తెల్లదనము గాని ... పూసికొనుటచే శరీరము తెల్లగానున్నది కాని మదనునియొక్క వేఁడిమిచేఁ గాదని తలఁచుటకై యిట్లు చేయుచున్నాఁ డన్న సాభిప్రాయము స్ఫురించుచున్నది. జనవిభుండు = నలుఁడు, క్రోడాంతరన్యస్తతారహారంబులన్ - క్రోడ = బాహువుల యొక్క, అంతర = మధ్యభాగమందు, న్యస్త = ఉంచఁబడిన, తారహారంబులన్ = ముత్యాలసరులచే, అంతస్సంతాపంబున్ - అంతః = లోపలనున్న, సంతాపంబున్ = పరితాపమును, అపహ్నవించున్ = కప్పిపుచ్చుచుండును. అనఁగా దమయంతీవిరహముచేత గలిగిన యంతస్తాపంబును ముత్యాలసరముల చలువచే నిల్లకే గాదని సభవారనుకొందురని ముత్యాలహారములను ధరించి సంతాపమును కప్పిపుచ్చుచుండును. మాననీయ శశాంక కోమలములు - మాననీయ = గౌరవింపఁదగిన, శశాంక = చంద్రునిచే, కోమలములు = మనోహరములు, ఐన యామినీసమయములు = అయినట్టి రాత్రికాలములు, శశాంక = చంద్రునివలె, కోమలములు = మనోహరములయిన, పర్యంకములను = శయ్యలను

సాక్షులుగన్ = సాక్షిభూతములు కాఁగా, వలవంతన్ = మదనసంతాపమును, ఒందును = పొందును. వ్యా. సూ, సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయాం. అను సూత్రప్రకారము ప్రత్యక్షముగాఁ జూచినవారే సాక్షులగుదురు కాన రాత్రిసమయములందు శయ్యాతలమందు పతిఁ డనుభవించు మన్మథసంతాపమునకు రాత్రియు, శయ్యయు నీ రెండే సాక్షులగుచున్నవని యర్థము. ఈ చెప్పుటచే దమయంతీవియోగబాధను నలుఁ డనుభవించుచున్నట్లు పరులెవ్వరు నెఱుఁగరని తోఁచుచున్నది. ఇందు "శశాంకకోమలములు" అను విశేషణమువలన "మనోహరవస్తువులు విరహులకుఁ గామోద్దీపకములగుచుండును" గాన నలునికి సంతాపాతిశయము కలిగించుననుట స్పష్టమగుచున్నది. ఇందు జాగరణంబువలనఁ గలిగిన కన్నుల యొఱ్ఱఁదనమును గుండలకాంతులుగాను, వియోగమువలనఁ గలిగిన నిట్టూర్పును రాజకార్యనిర్వహణశ్రమంబువలనఁ గలిగినట్టుగాను, శరీరమునందు కృ పాలిపోవుట కస్తూరిపూఁతవలనఁ గలిగినట్టుగాను, లోపలనున్న సంతాపమును తెంపు హారములు దాల్చుటచేతను గప్పిపుచ్చెననియుఁ జెప్ప దమయంతియందున్న యనురాగంబును దాఁచుటచే "అహో" యనెడి సంబోధనము సూచితమగుచున్నది. అపహ్నుతమనఁగా, ఆకారమును గోప్యముగా నుంచుటయే.

అలం—అపహ్నవము.

వ. ఇవ్విధంబున ననంతరంబైనశంబరవైరివిక్రమంబు క్రమక్రమంబున బరిస్ఫుటంబగుచుండ వియోగవేదనాచిహ్నంబులు నిహ్నవింపం గొలఁది గాక చింతాకుపడి యాకారరేఖావినిర్భర్త్సితమత్స్యలాంఛనుం డగు నారాజకుమారుండొక్కనాఁ డారామవీథీవిహారంబునం గాలక్షేపంబు సేయువాఁడై ప్రభంజనాధ్వయజవంబును జంచలఖురాంచలక్షోదితక్షోణీమండలంబును నిగాళదేవమణిశ్రీప్రతిచ్ఛటాపటలశంకావహకృకా

టికాధవళకేసరకేశరశ్మిసంచయంబును వల్గువల్గానుషక్తవద
నతావిడంబితవక్త్రస్థభుజగనైనతేయంబును జలాచలప్రోథ
తానుమీయమాననిజవేగదర్పప్రశంసాప్రవచనోపన్యాసంబు
ను నై సింధుజంబును శీతమహస్సహోదరంబును నగుట
రెండవయుచ్చైశ్శ్రవంబునుం బోలినయాపవాహ్యంబు నా
రోహణంబు సేసి. 87

టీ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈరీతిగా, అసంవరంబు = దాఁచఁదగనిది, ఐనశంబ
రవైరి విక్రమంబు = అయినట్టి మన్మథునిపరాక్రమంబు, క్రమక్రమంబునన్, పరిస్ఫుటంబు అగుచుండన్ = స్పష్టమగుచుండఁగా, వియోగవేదనాచిహ్నం
బులు - వియోగ = విరహమువలనఁ గలిగిన, వేదనా = బాధాసంబంధమయిన, చిహ్నంబులు = గుఱుతులు, నిహ్నవింపన్ = రహస్యముగానుంచుటకు, కొలఁది
కాక = తిరముకాక, అనఁగా నలుఁడు మన్మథబాధవలనిగుఱుతుల నొరులకుఁ దెలియకుండ డాఁచుటకు సమర్థుఁడు కాకపోయెనని యర్థము చీకాకుపడి = అలసి
పోయి, ఆకార...లాంఛనుండు - ఆకారరేఖా = ఆకృతిచేత, వినిర్భర్త్సిత = జయింపఁబడిన, మత్స్యలాంఛనుండు = మన్మథుఁడుగలవాఁడు - అనఁగా మన్మ
థునిమించిన సౌందర్యము కలవాఁడనుట, ఆగువారాజకుమారుండు = అయినట్టి నలమహారాజు, ఒక్కనాఁడు, ఆరామవీథీవిహారంబునన్ - ఆరామ = పూవుల
తోఁట, వీథీ = చూచుటకొఱకయిన, విహారంబునన్ = సంచారముచేతను, కాల
క్షేపంబు = కాలమునగడపుటను, చేయువాఁడై = చేయుటకుఁ బూనుకొనిన వాఁడయి - అనఁగా నుద్యానవనవిహారము చేఁ గాలమును పుచ్చఁదలంచినవాఁడనుట, ఈ చెప్పుటచే నలుఁడొక్కస్థలంబున నుండలేకపోవుట స్పష్టమగుచున్నది. కానఁ జాపలమనెడి సంచారీభావము సూచితమయ్యె. చాపలమనఁగా రాగాతి
శయమువలనఁ గలిగిన క్రియానవస్థయే, ప్రభంజనాధ్యేయజవంబును = ప్రభం
జన = వాయువుచే, అధ్యేయ = నేర్వఁదగిన, జవము = వేగముగలదియు, అనఁ
గా వాయువుకంటె మించినవేగము కలదనుట, చంచల.. మండలంబు
ను - చంచల = చలనస్వభావముగల, ఖుర = డెక్కలయొక్క, అంచల = కొనలచే

త, క్షోదిత = చూర్ణముగాఁ జేయఁబడిన, క్షోణీమండలంబున = భూమండలము కలదియును, నిగాళ...సంచయంబును - నిగాళ = గుఱ్ఱముయొక్క గళప్రదేశమునం దున్న, దేవమణి = దేవమణియనెడిసుడియొక్క, దీప్తి = కాంతులయొక్క, ఛటా = సమూహముయొక్క, పటల = భాగములని. శంకావహా = శంకకలిగించు చున్న, కృకాటికా = పెడతలయందున్న గుంటపలనఁబుట్టిన, ధవళ = తెల్లనయిన, కేసరకేశ = కేసరములనఁబడు వెంట్రుకలయొక్క, రశ్మి = కిరణములయొక్క, సంచయంబును = సమూహముగలదియును, వల్గు...వైనతేయంబును - వల్గు = సుందర మయిన, వల్గ = కళ్లెముతగిలించెడిపగ్గములచె, అనుషక్త = కూడికొనియున్న, వదన = ముఖముచే, విడంబిత = అనుకరింపఁబడుచున్న, వక్త్రస్థ = నోటియం దున్న, భుజగ = పాములుగల, వైనతేయంబును = గరుత్మంతుఁడు కలదియును - అనఁ గాఁ కళ్లెము తగిలించెడిపగ్గములచే నొప్పుచున్నయాయశ్వము, నోటియందు పాములు గలగరుడునివలె నొప్పుచున్నదని యర్థము, చలాచల... ఉపన్యా సంబును - చలాచల = చలించుచున్న, ప్రోథతా = ముక్కుగలదగుటచేత, అను మీయమాన = ఊహింపఁబడుచున్న, నిజ = తనయొక్క, వేగదర్ప = వేగాతిశయ మునుగూర్చిన, ప్రశంసాప్రపంచన = స్తుతివాక్యములయొక్క, ఉపన్యాసంబునునై, ఉపన్యాసముకలదియునై - అనఁగా నాగుఱ్ఱము తనమూతికిఁ దనను బట్టినఁ జలిం పఁజేయుటంబట్టి యూహింపఁ దనయొక్క వేగాతిశయమునుగూర్చి యుపన్యాస మిచ్చుటకుఁ బ్రయత్నించుచున్నదనియర్థము (అట్లు ప్రయత్నించియు నలుఁడ శ్వహృదయము నెఱింగినవాఁడు కాన నలునికిఁ జెప్పుట యనవసరమని కాఁబోలు మౌనమవలంబించెనని స్వతస్సిద్ధమైన మౌన మిట్లూహింపఁబడియె). ఈ సారస్య సంస్కృతమందున్నది. సింధుజంబును = సింధుదేశమునఁ బుట్టినదియును, (సము ద్రమునందుఁ బుట్టినదనియుఁ గూడ నర్థము) శీతమహస్సహోదరంబును - శీతమ హస్ = చంద్రునితో, సహోదరంబును = సమానమయినదియు, - మఱియుఁ జంద్రు నితోఁ బుట్టువనియుఁ గూడ నర్థము, అగుటక్ = అయియుండుటనుబట్టి, రెండవ యుచ్చైశ్శ్రవంబును = రెండవదియయిన యుచ్చైశ్శ్రవమును, పోలిన యౌపవా హ్యంబును = సాటివచ్చెడి హయమును, ఆరోహణంబు, చేసి = అధిరోహించి.

తే. ప్రమదనిష్పందతరనేత్రపద్ములగుచుఁ
పౌరజనులు విలోకింపఁ బ్రకటలీల
సముచితానల్పపరివారసహితుఁ డగుచు
నవనినాథసుతుండు వాహ్యాళి వెడలె. 88

టీ. పౌరజనులు=పురజనులు, ప్రమద...పద్ములు-ప్రమద=సంతోషముచే, నిష్పందతర=మిక్కిలినిశ్చలములయియున్న, నేత్రపద్ములు=పద్మములవంటి నయనములుగలవారు, అగుచున్, విలోకింపన్=చూచుచుండఁగా, ప్రకటలీలన్=ప్రసిద్ధమయిన విలాసముచే, సముచిత సహితుఁడు-సముచిత=తగిన, అనల్ప=లెక్కలేనంతటి, పరివార=పరివారముచేత, సహితుఁడు=కూడికొనినవాఁడు, అగుచున్, అవనినాథసుతుండు=నలుఁడు, వాహ్యాళి, వెడలెన్=స్వారి వెడలెను.

తా. నలుఁడు శ్రేష్ఠమయిన హయము నధిరోహించి జనులందఱుఁ దన్ను సంతోషాతిశయముచే నిశ్చలములయిన నేత్రములు గలవారయి చూచుచుండఁ దగుపరివారముతోఁ గూడికొని విహారార్థము బయలు వెడలెను.

వ. తత్ప్రదేశంబున. 89

ఉ. నేమ మెలర్పఁగాఁ గొడుగునీడ వహించువసుంధరాస్థలీ
సీమనె యెక్కి యాడెను విచిత్రగతిం దురగోత్తమంబు నాఁ
భూమివిభుండు తత్త్రిపదముఖ్యవిహారము లేమఱక యభ్యసించువా
త్త్యామయచక్రచంక్రమవిహారములన్ సుసిగాద్భులిప్పుమున్.

టీ. ఆభూమివిభుండు=ఆనలుఁడు, తురగోత్తమంబున్=శ్రేష్ఠమయినగుఱ్ఱమును, ఎక్కి=అధిరోహించి, నేమము=నియమము, ఎలర్పఁగా=ఒప్పునట్లుగా, గొడుగునీడ=తానుపట్టినట్టి గొడుగుయొక్కనీడ, వహించువసుంధరాస్థలీసీమనె-వహించు=పొందిన, వసుంధరాస్థలీసీమన్+ఎ=భూప్రదేశమునందు మాత్రమె అనఁగా. తనగొడుగునీడ ఆక్రమించునంతప్రదేశమునందుమాత్రమె యనియర్థము, విచిత్రగతిన్=విచిత్రములయిన రీతులచేత, ఆడెను=విహరిం

చెను, తత్క్రమము, పో-తత్ = అనలుని వాహ్యాళము యొక్క, క్రమము పో = రీతినె. అనఁగా నలమహారాజు వాహ్యాళము యొక్క మండలగతులనె, ఎడ తప్పక = అనవరతము తప్పకుండ, సుడిగాడ్పులు = సుడిగాలులు, ఇప్పుడున్ = ఈసమయ మందుఁగూడ, వాహ్యాళివిహారములన్ = వాత్యాములయు = వాయుసమూహ రూపములయిన, చక్రచంక్రమణ = వలయాకారముగాఁ దిరుగుటలనెడి, విహారములన్ = విహారములచేత, అభ్యసించున్ = నేర్చుకొనుచుండును, ఇందు నలుని వాహ్యాళిని సంబంధించిన మండలగతులను సుడిగాలులిప్పుడును నేర్చుచున్నవని చెప్పుట చే వాయువునకు సైతము సంభవింపని మండలగతుల నానలుని గుఱ్ఱము చేసిన దనియు, సుడిగాలులు వెంటనే నేర్వలేక యిప్పటికి నభ్యసించుచున్నవనుట చే నామండలగతులయందు దురవగాహమైన యొకవిశేషము కలదనియుఁ దోఁచు చున్నది. మఱియు వాహ్యాళిసంబంధులైన మండలగతులు సుడిగాలులకే లభింపనప్పుడు తక్కిన గుఱ్ఱములకు లభించుట స్వప్నవార్తయే యనియు, గావున వాహ్యాళము నిరుపమానమనియుఁ దెల్లమగుచున్నది.

తా. నలుఁడు తన గొడుగునీడ యాక్రమించి, తి స్థలమునందే తన గుఱ్ఱముచే మండలగతులు చేయించెను. అతని గుఱ్ఱము చేసిన మండలగతులనే సుడిగాలులు వాయుసమూహరూపమయిన వలయాకారముగాఁ దిరుగుటలనెడి విహారముచేత నప్పటికి నభ్యసించుచున్నవి. అలంకారము ఉత్ప్రేక్ష.

వ. ఇవ్విధంబునఁ గొంతతడవతిజవచతురతురగనర్తనక్రీడాడో లాయమానమణికుండలమరీచిమండలీనీరాజితగండస్థలుండై వాహ్యాళివిహారంబు సలిపి నలయునమాత్యులం బరివారం బును నచ్చోటన యుండ నియమించి యొక్కరుండునుం బాదచారియై ఘనచ్ఛాయంబునుం బ్రవాళరాగచ్ఛురి తంబును నగు విలాసకాననంబుఁ బయోనిధానంబు నంబుజా క్షుండునుంబోలెఁ బ్రవేశించి. 90

టీ. ఇవ్విధంబునఁ = ఈరీతిగా, కొంతతడవు = కొంతకాలము, అతిజవ... గండస్థలుండు + ఐ - అతిజవ = మిక్కిలి వేగము కలిగిన, చతుర = నేర్పుగల, తురగ = గుఱ్ఱము యొక్క, నర్తనక్రీడా = నాట్యక్రీడచేత, డోలాయమాన = ఉయ్యెలవలెఁ జలించుచున్న, మణికుండల = రత్నకుండలముల యొక్క, మరీచి = కిరణముల యొక్క, మండలీ = సమూహము చేత, నీరాజిత = నీరాజనమీయఁబడుచున్న, గండస్థలుండై = చెక్కిళ్లుకలవాఁడయి, (అనఁగా నలమహారాజు గుఱ్ఱముచే మండలగతి చేయింప నాసమయమునందు నతని రత్నకుండలముల కాంతుల సమూహంబు తనచెక్కిళ్లపై వ్యాపింపఁ బసిఁడి యారతులవలె నుండెనని భావము.) వాహ్యాళి విహారంబు = స్వారి చేయుటను, సలిపి, అనఁగా విహరించి, పలయిత అమాత్యులన్ = ప్రియులయిన మంత్రులను, పరివారంబును = సైన్యమును, అచ్చోటన = అస్థలమందే. - అనఁగా నేస్థలమందుఁ దురంగవిహారము సలిపెనో యాస్థలమందు, ఉండన్, నియమించి = ఆజ్ఞాపించి, ఒక్కరుఁడును, వానచాయ, ఘనచ్ఛాయంబు - ఘన = దట్టమయిన, ఛాయంబును = నీడ కలదియు, సముద్రపక్షమందు, ఘన = మేఘము యొక్క, ఛాయంబును = కాంతివంటి కాంతిగలది, అనఁగా మేఘమువలె నీలవర్ణము కలదనుట, ప్రవాళరాగస్ఫురితంబును - ప్రవాళ = చిగుళ్ల యొక్క, రాగ = ఎఱుపు కాంతులచే, స్ఫురితంబును = వ్యాప్తము అయినదియు, సముద్రపక్షమందు, ప్రవాళ = పవడములయొక్క, రాగ = ఎఱుపుఁగాంతులచే, స్ఫురితంబును = వ్యాప్తమయినది, అనఁగా సముద్రమునఁ బవడపుఁదీవె లుండుట ప్రసిద్ధము కాన వానియొక్క యెఱ్ఱని కాంతులచే వ్యాప్తమైయున్నదని యర్థము. అగు విలాసకాననంబు = అయినట్టి యుద్యానవనమును, సముద్రపక్షమందు, "పబయోరభేదః" అనియున్నది కాన వకారమును బకారముగాఁ బఠించుకొనవలెను, బిలాసకాననంబు = (బిల + ఆసక - బిలాసక = బిలములందు వసించునవైన) సర్పములకు = అననంబు = బలకరమయినది, అనఁగా బాములకు నివాసభూతమైనదనుట, సముద్రంబునఁ బాము లుండుట సుప్రసిద్ధము. లేక, విలాసకాననంబు - వి = పక్షుల యొక్క, లాస = క్రీడలకు, కాననంబు = ఉనికిపట్టయినది, అనఁగా బెక్కులగు జలపక్షులచే నిండియున్నదని యర్థము. అగు, పయో

నిధానంబును=సముద్రమును, అంబుజాక్షుండుం బోలె, అంబుజ = పద్మమువంటి, అక్షుండుం బోలెన్ = నేత్రములు కలవానివలె. అనగా నారాయణునివలె, ప్రవేశించి=చొచ్చి-పైపద్యముతో నన్వయము.

తే. పత్రములమీఁద మూఁగినభ్రమరకులము
హరవిసర్జనజనిత* దుర్యశము వోలెఁ
గమియ విచ్చినగేదంగికన్నెపువ్వుఁ
గౌతుకము పల్లవింపఁగఁ గాంచె విభుఁడు. 91

టీ. విభుఁడు=నలమహారాజు, పత్రములమీఁదన్ = రేకులమీఁద, మూఁగిన భ్రమరకులము=మూఁకలుగానున్న తుమ్మెదసమూహములు, హర...యశమున్ - హర=ఈశ్వరునియొక్క, విసర్జన=విడుచుటచే, జనిత=పుట్టిన, దుర్యశమున్ = అపకీర్తి, పోలన్ = పోలునట్లుగా, శ్లో॥ "న కేతక్యా సదాశివః" అని మొగిలిపూవు శంకరపూజకు నిషేధింపఁబడినది. కాన పత్రములమీఁదనున్న తుమ్మెదసమూహము శివపూజకు నిషేధించుటవలనఁ గలిగినదుష్కీర్తివలె నున్నదని భావము. కమియన్ =నిండార, విచ్చినగేదంగి కన్నెపువ్వున్ - విచ్చిన=వికసించిన, గేదంగి కన్నెపువ్వున్ = క్రొత్తదయిన మొగిలిపుష్పమును, కౌతుకము- వేడుక, పల్లవింపన్ = చిగిరొత్తఁగా, కాంచెన్ = చూచెను.

తా. తన రేకులమీఁద మూఁగియున్న తుమ్మెదసమూహము ఈశ్వరుండు విడుచుటవలనఁ గలిగినదుష్కీర్తివలె దట్టముల నొప్పుచుండఁ జక్కఁగ వికసించిన మొగిలిపూవును నలుఁడు సంతసముమీఱ వీక్షించెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

వ. విరహిజనహృదయచ్ఛేదనక్రియాక్రకచంబులు వియోగిమనోవిదారణవ్యాపారకర్ణినారాచంబులుఁ బాంథజనహృషీకసూచీశలాకలు నగుకనకకేతకీజాలంబులఁ జేరం జనుదెంచి. 92

* "దుర్యశము వోలెఁ గమియ" అని వ్రాఁతప్రతుల పాఠము.

టీ. నలుండు, విరహి...క్రకచంబులు - విరహిజన = వియోగి జనులయొక్క హృదయ = మనస్సులను, భేదనక్రియా = భేదించుటయనెడి క్రియను, క్రకచంబులు = రంపములవంటివియు, వియోగి—నారాచంబులు - వియోగి = విరహుల యొక్క, మర్మ = మర్మస్థానములను, విదారణ = చీల్చుటయనెడి, వ్యాపార = వ్యాపారమందు, కర్ణినారాచంబులు = చెవులుగల బాణముల వలెనున్నవియు, పాంథ...శలాకలు - పాంథజన = పథికజనులయొక్క, హృషీక = ఇంద్రియములకు, సూచీశలాకలు = సూదులవలెనున్నవి, అగుకనకకేతకీజాలంబులు - అగు = అయినట్టి, కనక = బంగారువన్నెగల, కేతకీజాలంబుల్ = మొగలి పూవులసముదాయమును, చెరఁగ్, చనుదెంచి = సమీపించి, వైదర్భ్యమునకు నన్వయము.

చ. చిలికెడుకమ్మతేనియలఁ జిప్పిలి హస్తము లస్తకంబునన్
నిలువక జీరువాఱునెడ నీయతిసాంద్రపరాగముల్ గదా
యలరులవింటిజోదునకు నప్పటికప్పటి కప్పళించుకోఁ
గలిగెడునంచు వేగ కనలుఁ గైకొని చూచె విభుండు కేతకిన్. 93

టీ. హస్తము = చేయి, చిలికెడుకమ్మతేనియలన్ - చిలికెడి = వింటిపలనఁ జిందుచున్న, కమ్మతేనియలన్ = కమ్మనిమధురసములచేత, చిప్పిలి = తడిసి, లస్తకంబునన్ = పిడియందు, నిలువక = నిలిచియుండక, జీరువాఱునెడ = జాఱిపోవుచున్న సమయమున, ఓ కేతకీ? (అధ్యాహారము) ఓ మొగలిచెట్టా! నీయతిసాంద్రపరాగముల్ కదా, నీ = నీయొక్క, అతిసాంద్ర = మిగుల దట్టమైన, పరాగములు కదా = ధూళులే కదా? అలరులవింటిజోదునకు = పువ్వుమే ధనుస్సుగాఁగల వీరునకు, అనఁగా మన్మథునకనుట, అప్పటికప్పటికి = మాటిమాటికి, అప్పళించుకోన్ = అద్దుకొనుటకు, కలిగెడున్ = సమర్థములగుచున్నవి, అంచున్ = అనిపలుకుచు, విభుండు = నలుఁడు, వేగ = శీఘ్రముగా, కనలు = కోపమును, కైకొని = వహించి, కేతకిన్ = కేతకీవృక్షమును, చూచెన్ = కనుఁగొనెను- ఓ కేతకీ! మన్మథునకుఁ బూవేవిల్లు, కావున నందుండి స్రవించుచున్న మకరం

వసువుఁ దన చేయి తడియుటచే వింటినిబట్టికొలేకపోవును. వింటినే పట్టుకొన లేనప్పుడును మమ్ము నెట్లు బాధింపఁగలఁడు? ఇట్లసమర్థుండై యుండ నీపరాగ మతనికి లభించినది. అందుచే నతఁడు నీపరాగము తన చేతులకద్దుకొని వింటిని దృఢముగాఁ బట్టికొనఁగలిగి మావంటి విరహులను బాధించుచున్నాఁడు. నీప రాగ మతనికి లభింపనిచో నతఁడు మమ్మేమి చేయఁగలఁడు? కావున మమ్ము మన్మథుఁడు బాధింపఁగలుగుటకుఁ గారణము నీపరాగమే. అందుచే నీవు నపరా ధవు పలుకుచుఁ గోపముతోఁ జూచెనని భావము. లోకమున యోధులు స్వేదా దులచేఁ దమ చేతినాయుధంబులు పట్టుకొనలేనప్పుడు చేతులకు భూపరాగము రాచికొనుట ప్రసిద్ధము. అట్లే మన్మథుఁడు చేసెనని యర్థము. ఈపద్యమునఁ బెక్కింటి ప్రతులలో "వేగనలు కైకొనిచూచె నభుండు కేతకిన్" అని పాఠము కానవచ్చుచున్నను 'ప్రసూనధన్వాశరసాత్కృతోఽపి మామితి క్రుధా క్రుశ్యత తేన కైతకమ్' అని సంస్కృతమునయున్న "క్రుధా" యనుపదము ననుసరించి "కనలు కైకొని" అనిదిద్దుఁబాటు చేయఁబడెను.

తా. మన్మథుఁడు తనపూవింటినుండి కారుచున్న మకరందముచేఁ జేయి తడిసి ధనువుపట్టుకొనుటకు వెలనుపడనప్పుడు మొగలిచెట్టా! నీ రేకులయందున్న ధూళిని జేతికి రాచుకొని మావంటివారల జయించుచున్నాఁడు; లేనిచోఁ జేతి నుండి ధనువుజారిపోవుచుండ నెట్లు మమ్ముఁ గొట్టఁగలఁడు? ఇంతకుఁ గారణమ వునీవే! అని నలుండు మొగలిచెట్టును గోపముతోఁ జూచెను.

మ. దమయంతీస్తనకుంభవిభ్రమముఁ బొందంగోరుటన్ ధూ
మపా । నముఁ గావించు నధోముఖంబు లగునాకనాకుంభ
ముల్ వ్రాలె ధూ। పములన్ దోహదమాచరింపఁగఁగడుం గ
బళ్లింబులై యున్న దా।డిమముల్ సూచి నృపాలకుండు మదిఁ
బ్రకటించెన్ మహౌత్సుక్యమున్. 94

టీ. నృపాలుండు=నలమహారాజు, దమయంతీస్తనకుంభవిభ్రమమున్ = దమయంతీ=దమయంతియొక్క, స్తనకుంభ = కుంభములవంటి స్తనములయొ క్క, విభ్రమమున్ =విలాసమును, పొందన్ =పొందుటకు, కోరుటన్ = అపే

క్షించుటంబట్టి, ధూమపానముల్, కావించుచున్ = చేయుచు, అధోముఖం బులు=క్రిందయినముఖములుగలవి, అగునానాకుంభముల్-అగు=అయినట్టి, నానాకుంభముల్ పోలెన్ = పలురకములయినకుండలవలెనే, అనఁగా - (యద్దుష్కరం యద్దురాపం యద్దుర్గం యచ్చదుష్కరం । తత్సర్వంతపసాసాధ్యం ॥ అనునట్టులన్నికార్యంబులను దపంబుచే సాధించుకొనవచ్చును గాన ఫలార్థులు ధూమపానాదులనొనరించుచు నగ్న్యాదులనడుమఁదపంబానరించుచుందురు.అట్లె కుంభములు దమయంతి కుచమ్ముల సామ్యమ్ము పొందఁదలంచి యధోముఖంబులై ధూమపానము నొనర్చుచున్న వని భావము. లోకమునం దున్నతిపద ప్రాప్తికొఱకు నధోముఖముగానుండి ధూమపానాదులచేఁ దపమునసలుపుటసుప్రసిద్ధము. ధూపములన్ =ధూపములచేత, దోహదము=తరుగుల్మాదులకకాలమునందు ఫలాదులనుబుట్టించునట్టి క్రియము, దోహదమునఁగా॥ సు॥తరుగుల్మలతాదీనామకాలేకుశలైః కృతం। పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యందోహదంస్యాత్తు తత్క్రియా॥అని శబ్దార్ణవము. అనఁగా దాడిమచెట్టుకు ధూపములువేసినచో ఫలించును ప్రసిద్ధ. ఇంక దాడిమీవృక్షము ఫలించుటకు దోహదమేమనఁగా, శ్లో॥ మేషామిషాంబుసంసేకస్తత్రైశామిషధూపనం। సేయం ప్రయోగోహి దాడిమీఫలవృద్ధయే॥ మత్స్యమజ్జాక్షితైఫలాశ్చైవ ప్యాంశైరాజావికోద్భవైః। లేపితా ధూపితాముత్తేఫలం తాఃసదాడిమా ॥ అవికాధూపసంయుక్తా పూర్ణితాలతస్సలోమభిః । ఫలాఃదాడిమీమూలతే సుబహూని ప్రసూయతే ॥ అనిచెప్పఁబడియున్నది. అచుటంపఁగన్ = చేయఁగా, కడున్ = మిక్కిలి, పక్వంబులై =పండినవై, ఉన్నదాడిమములన్ = ఉన్నట్టిదాడిమపండ్లను, అనఁగా దమయంతి కుచముల సామ్యము పొందఁగోరి ధూమపానముచేయుచుఁజెట్టుకొమ్మలఁ దలక్రిందులై వ్రేలుచు తపముచేయుచుటంబులవలె దోహదముకొఱకు ధూపధూమము వేయంబడి తలక్రిందుగా వ్రేలుచున్న దాడిమీఫలములను జూచెనని యర్థము. చూచి = కనఁగొని, మదిన్ = మనస్సునందు, మహాకౌతుకమున్ = గొప్పవేడుకను, పాటించెన్ =పొందెను. ఇట దాడిమీఫలములను జూచి మిగుల వేడుకఁజెందెనని చెప్పుటలో నారస్యమేమనఁగా, లోకములోఁదనకుఁ బ్రియమయినవస్తువులతో సమానములయిన వస్తువులనుజూచుటచేఁ బ్రియవస్తువులనుస్మరించుకొనుటయు,

వాసని పనప్రియవస్తువులను జూచినట్లే వేడుకతోఁ జూచుటయు, సుప్రసిద్ధము. అట్లే నలుఁడు పనకుఁబ్రియము లయినదమయంతికుచములకు సదృశములయిన దాడిమఫలములను జూచి తత్కుచముల స్మరించుకొనుచు వేడ్కతోఁ జూచెనని స్ఫురించుచున్నది.

తా. దమయంతి కుచములతోఁ బోలఁ జెందఁగోరి ధూమపానము చేయుచు నధోముఖములై తపమాచరించుచున్న కుంభములోయనునట్లు, ధూపము లనెడి దోహదములచే మిక్కిలి పండియున్న దాడిమపండ్లను నలుఁడు చూచి మదియందెంతయు సంతోషించెను. అలంకారము - ఉత్ప్రేక్ష.

తే. మన్మథుం డేయుకింశుకమార్గణములు
చన్నుఁగవ నాటుటయుఁ బాంథసతియుఁబోలెఁ
బాఱుదెంచి కీరంబులు పండ్లు గఱవ
వడఁకు దాడిమిఁ జూచె భూవరుఁడు వేడ్క. 95

టీ. భూవరుఁడు=నలుఁడు, మన్మథుండు = మారుఁడు, ఏయుకింశుకమార్గణములు-ఏయు=ప్రయోగించెడు, కింశుకమార్గణములు = మోదుగుపూవులనెడి బాణములు, చన్నుఁగవన్ = స్తనయుగ్మమునందు, నాటుటయున్ = నాటుకొనుటంబట్టి, పాంథసతియుంబోలెన్ = పథికస్త్రీవలెనె, పాఱుదెంచి=పర్విడి వచ్చి, కీరంబులు=చిలుకలు, పండ్లు=దాడిమపండ్లను, కఱవన్ = కొఱుకఁగా, వడఁకుదాడిమిన్ = కంపించుచున్నదానిమ్మచెట్టును, వేడ్కన్ = వేడుకచే, చూచెన్ =కనుఁగొనెను. అనఁగాఁ జిలుకలువచ్చి దాడిమకొమ్మలపైఁగూర్చుండి పండ్లనుగొఱుకుచుండఁగా నా దాడిమచెట్టు కదలుచుండెను. అప్పుడది మదనబాణములు చనుఁగవయందు నాటుటచే సహింపలేక వణఁకుచున్న పథికస్త్రీవలెఁ గానవచ్చుచుండ దానిని నలుఁడు వేడ్కతోఁ జూచెనని భావము. ఇందుకింశుక మనిచెప్పుట చిలుకముక్కుతో సామ్యముండుట కని తెలియఁజేయఁబడినది-ఇట పాంథసతికిని దాడిమికిని, చన్నుఁగవకును దాడిమీఫలములకును కీరతుండములకును కింశుకమార్గణములకును సామ్యమూహ్యము

తా. మన్మథుఁడు మోదుగుపూవనెడి బాణములచేఁ జాలిండ్లయందుఁ గొట్టఁగా భయముచే వణఁకుచున్న పథికస్త్రీవలెనె చిలుకలువచ్చి తమముక్కులతో

పండ్లనుబోడుచుచుండఁగాఁ గంపించుచున్న దాడిమవృక్షములను నలుండు మిగుల వేడ్కతోఁ జూచెను.

వ. మఱియు మందానిల[1]పరిస్పందంబునం గిందళితంబులై మకరందబిందునిష్యందంబులు [2]చిందించుగురివెంద పూఁబందిరులును వలరాచరాచవారికి వనదేవత యొసఁగునీరాజనప్రదీపాంకురంబులుం బోనికెంపుమొలకకోరకంబులు గలంబు సొంపారుసంపెఁగలును, మదనచాపవిముక్తంబులై మొదలం గ్రాలిన భవశరీరభస్మాంగరాగంబు పరాగవ్యాజంబున వెడలం గ్రాయుచున్నసుమబాణంబులును గోలంటనికురుంబంబులకుం బానగోష్ఠీస్థానంబు లగువికస్వరస్థలకమలినీకదంబంబులును గలకంఠకంఠహుంకారంబులం బాంథులకు భయంబు సంపాదింపం జాలుగ్రీష్మావిమోక్షంబులును ధూమకేతుమండలంబుమంబోలె విరహిజనులగుండియ[3]లవియించుచుం జంచరీకపరంపరా[4]శేఖరంబులై సొంపారుచాంపేయంబులును, వలయాకారంబునం బరిభ్రమించుభ్రమరంబులసంగతిం గేసరరేణువిస్ఫులింగంబు లెగయ శాణోత్తేజనప్రకారంబు నంగీకరించు ననంగునకుం బ్రధానబాణంబు లగునారంగం

1. "మందానిలపరిష్వంగంబునన్" అని వ్రాఁతప్రతిపాఠము సముచితము గానున్నది. ఇందులకు సంస్కృతమున "నవాలతాగంధవహేన చుంబితా" అని మందానిలునిచే స్పృశింపఁబడినదని చెప్పఁబడినది. కాన నిందును దదనుగుణముగ పరిష్వంగపదమేయుక్తము గానున్నది.

2. "సంఘించు" అని పాఠాంతరము.

3. అవియించుచుఁ జరించు చంచరీక' అనిపాఠాంతరము.

4. "శిఖరంబులై" యనిపాఠాంతరము.

బులును, మృదులపవమానసంఘాతకంపమాన కిసలయ
[1]కంటకప్రక్షతంబు లై మదనముద్రాభిముద్రితంబు లగు
వారాంగనాజనంబులవట్రువపాలిండ్లకుం జుట్టంబులై తో
రంబు లగుమారేడుపండ్లును, నిఖిలయువద్వయీచిత్తని
మజ్జనోచితంబు లగుసజ్జకపుంబూమొగ్గలును బ్రవాళ గర్భ
గహ్వరంబులు వహించుచు నించువిలుకానితూణీరంబు
లకుం బోల్పఁ బట్టైనకలిగొట్టుపొదలును, నొండొండ చంద్ర
ఖండంబులు వెడలం గ్రక్కురాహుమండలంబునుంబోలెఁ
గుటిలసితకుట్మలంబులు ప్రేలం గాఢాంధకారంబునం గారు
కొనుమువిద్రుమంబులును, గనుంగొనుచుఁ బోషితరాజకీ
రంబులై వారంబులు సేయఁ [2]బ్రోదికోయిలలు మంగళ
గానంబొనర్పఁ గొలఁకుల కెలంకులను [3]బావులక్రేవలను నికుం
జక్రోడంబులనీడలను విశ్రమించుచుఁ [4]ప్రసవమృదు గంధ
పశ్యతోహరంబు లగుగంధవాహంబులరాకలు విహారశ్రాంతి
నపనయింప వికటఘటీయంత్రసలిలధారాసారణీమార్గంబులఁ
డెక్కెంబునకుం జక్కనిగండుమీను చెరకుమీనకేతనుండు
నుంబోలె నుద్యానంబెల్లఁ గ్రుమ్మరి యగ్రభాగంబున. 96

టీ. మఱియు, మందానిల పరిస్పందంబునన్ - మందానిల = మెల్లని గాడ్పులయొ
క్క, పరిస్పందంబునన్ = ప్రసారముచేత, కంపశీలితంబులు, ఐ = మొలకలెత్తినవై,
మకరంద బిందు నిష్యందస్థులు - మకరంద = మధురసముయొక్క, బిందు = బొ

---

1. "కంటకాగ్రక్షతంబులని" పాఠాంతరము.
2. "ప్రోదిరాయంచలమంగళగానంబులు" అని పాఠాంతరము
3. "బావులక్రేవను" అనునది కొన్నిప్రతులందు లేదు.
4. "ప్రసవమదగంధ" అనిపాఠాంతరము.

ట్లయొక్క, నిష్యందంబులు = స్రావములను, చిందించు గురివెంద పూపందిరు లును-చిందించు=ఒలికించునట్టి, గురివెంద పూపందిరులును=గురివెంద పూవులచే నిండియున్న పందిరులును, వలరాచరాచవారికిన్=మన్మథుఁడను రాజునకు, వన దేవత=వనలక్ష్మి, ఒనర్చు...బోని-ఒనర్చు=చేయుచున్న, నీరాజనప్రదీప=నీరాజన మిచ్చుట కొఱకయిన దీపములయొక్క, అంకురంబులుం బోని=కొనలువలెనే యున్న, కోమల కోరకంబులు=మృదువయిన మొగ్గలు, కరంబు=మిక్కిలి, సొం పారు సంపెఁగలును=ప్రకాశించుచున్న సంపెంగచెట్లును, అనఁగాఁ బసుపురం గుగల సంపెంగమొగ్గలు మన్మథునకు వనదేవత యిచ్చెడి నీరాజనదీపములవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవని భావము. మారచాప విముక్తంబులై=మన్మథునియొక్క వింటినుండి విడువఁబడినవై, మొదలన్=ముందుగా, కేలిన...రాగంబు-కేలి న=పానము చేసిన, భవ-ఈశ్వరునియొక్క, శరీర=దేహమందున్న, భస్మ=బూ డిదయనెడి, అంగరాగంబు=పూఁతను, పరాగవ్యాజంబునన్=పరాగము నెపము నచే, వెడలన్ గ్రక్కుచున్న=వెడలఁ గక్కుచున్న, సురపొన్నలును=సుర పొన్నపూవులును, అనఁగా సురపొన్నపూవులనడుమనుండు పరాగము పూర్వ మవి మన్మథునికి బాణంబులై యతనిచేఁ బ్రయోగింపఁబడి నప్పుడీశ్వరశరీరసం పర్కంబువలనఁ దమకుఁ లభించిన భస్మమేమో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్నవని భావము. మఱియు నీశ్వరుని శరీరమందున్న భస్మాంగరాగము సురపొన్నల క బ్బినయటులే ఈశ్వరుఁడు నిర్జింపఁబడెనని తెలియవచ్చుచున్నది. అట్టి యీశ్వ రునే జయించిన పుష్పబాణంబు నాక్షేపించినప్పుడు, తక్కిన సామాన్య వియోగులను జయించుట యేమాత్రపు కార్యము? ఇందుచే సురపొన్నలకు లోకము నిర్జింపఁజాలిన సామర్థ్యము కలదని స్ఫురించుచున్నది. కాన సురపొన్న లు వియోగి యువజనులనకుఁ గామోద్దీపకంబు లయినట్లు తెల్లమగుచున్నది. రోలంబకుటుంబంబులకున్ = తుమ్మెద సమూహములకు, పానగోష్ఠీ స్థానంబులు- పానగోష్ఠీ=త్రావుటయనెడి ప్రసంగమునకు, స్థానంబులు=నిలయంబులు, అగు... కదంబంబులును-అగు=అయినట్టి, వికస్వర= వికసించినట్టి, స్థలకమలినీ=మెట్ట దామరతీఁగెలయొక్క, కదంబంబులును=సమూహంబులును, అనఁగాఁ దుమ్మెదలు మెట్టతామరలను పానస్థానంబుగాఁ జేసికొని తదీయపుష్పంబులను పానపాత్ర

ములుగాఁజేసికొని యందున్నమకరందంబును ద్రావుచున్నవని భావము. మఱియు నిందు "వికస్వర" అని చెప్పుటచేఁ బుష్పంబులు బాగుగ వికసించి యుండుటచే నందున్నతేనెను ద్రావుట సులభమౌట సూచితమగుచున్నది. కలకంఠ కంఠహుంకారంబులన్ - కలకంఠ=కోకిలలయొక్క, కంఠ=ఎలుంగుల నెడి, హుంకారంబులన్=జడిపింపులచేత, పాంథులకున్=పథికజనులకు, భయంబు, సంపాదింపన్=కలిగించుటకు, చాలుక్రొమ్మావిమోక చాలును - చాలు=సమర్థమయిన, క్రొమ్మావి=లేఁతమామిడిచెట్లయొక్క, మోక=అంకురములయొక్క, చాలును=పంక్తియు, అనఁగా లేఁతమామిడిమొక్కలు కోయిలలకు నివాసభూతంబులై వానికంఠధ్వనుల నెడి యెలుంగులచేఁ బథికజనమును జడిపించి భయపెట్టుచున్నవనుట, మఱియు నతిమనోహరంబుగఁ గూయుచు కోయిలగుంపులతో నిండి చక్కఁగఁ జిగిర్చియున్న లేఁతమామిడిమొక్కలు వియోగులకుఁ గామోద్దీపకంబులై యుగుల భయంబును గలిగించుచున్నవని భావము. ధూమకేతుమండలంబుంబోలెన్=తోఁకచుక్కల సమూహమువలెను, విరహిజనుల గుండియలు=వియోగులయిన జనులయొక్క హృదయములను, అవియించుచున్=బ్రద్దలుచేయుచు, చంచరీక పరంపరా శిఖరంబులై - చంచరీక పరంపరా=తుమ్మెదల పంక్తులు, శేఖరంబులై=అగ్రములందు కలవయి, సొంపారు=ప్రకాశించుచున్న, చాంపేయంబులును=నాగకేసరిపుష్పములును, అనఁగాఁ దుమ్మెదపంక్తులు కొనలయందుఁగల నాగకేసర పుష్పములు లోకముల కుపద్రవము కలిగించు తోఁకచుక్కలవలె వియోగిజనుల కుపద్రవము కలిగించుచున్నవని యర్థము. మఱియుఁ దుమ్మెదలతోఁ గూడిన నాగకేసరములు నిక్కిన సౌందర్యవంతంబులై వియోగిజనులకుఁ గామోద్దీపకంబులగుటచే భయప్రదము లగుచున్నవని భావము. వలగొనాకారంబునన్=వర్తులముగా, పరిభ్రమించుచు=తిరుగుచున్న, భ్రమరంబుల=తుమ్మెదలయొక్క, సంగతిన్=సంపర్కముచే, కేసర రేణు విస్ఫులింగంబు - కేసర=కింజల్కములయందున్న, రేణు=పరాగమనెడి, విస్ఫులింగంబులు=అగ్ని కణములు, ఎగయన్=బయలు వెడలగా, శాణోత్తేజన ప్రకారంబు - శాణ+ఉత్తేజన=సానఁబట్టుటయొక్క, ప్రకారంబున్=విధమును, అంగీకరించు నంగజునకున్=ఇష్టపడెడి మన్మథునికి, ప్రధానబాణంబులు, అగు నారంగంబులు=అయినట్టి నారింజపుష్పములు

ను, అనఁగాఁ బూఁదేనె ద్రావుటకై వచ్చి తుమ్మెదలు పుష్పంబుల చుట్టు తిరుగుచు నొకొక్కమాఱు పూవులం దాఁకగా వాని కేసరములందున్న పరాగంబుపై కెగయుచుండె. అప్పుడు నారంగ కుసుమములు భ్రమర సంపర్కముచేఁ బైకెగయుచున్న పరాగ మగ్నికణములవలె వ్యాపింపఁ దుమ్మెదలు వలయములుగాఁ దిరుగుటలనెడి సానపై మన్మథుఁడు సానఁబెట్టుకొనుచున్న బాణంబులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవని భావము. మృదుల... ప్రక్షతంబులై - మృదుల = మెల్లని, పవమాన = వాయువుయొక్క, సంపాత = ప్రసారముచే, కంపమాన = చలించుచున్న, కిసలయ = చిగుళ్లయందున్న, కంటక = ముండ్లచే, ప్రక్షతంబులై - చీల్పఁబడినవయి, మదన ముద్రాభి ముద్రితంబులు = మన్మథునియొక్క ముద్రచే ముద్రితములు - అనఁగా నఖక్షతములచే నొప్పుచున్నవని భావము. అగు . పాలిండ్లకున్ - అగు = అయిన, వారాంగనాజనంబుల = వెలయాండ్రయొక్క, నిట్టువ పాలిండ్లకున్ = పృథులమయిన గుబ్బలకు, చుట్టంబులై, తోరంబులు = బలిసినవి. అగుమారేడుపండ్లును - అనఁగా మలయమారుతముచేఁ జలించుచున్న చిగుళ్లయందున్న ముండ్లచే గంట్లు పడఁబడిన మారేడుపండ్లు విటులు నఖక్షతములు చేయఁగాఁ బొలుచు వెలయాండ్ర గుబ్బచన్నులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవని భావము. ఉపమేయమునందు చిగుళ్లను వ్రేళ్లుగాను, కంటకములను గోళ్లుగాను గ్రహించునది. మఱియు నర్తులత్వమందును క్షతములు గలిగియుండుటలోను మారేడుపండ్లు వారాంగనాకుచసాదృశ్యంబు కలదని తెలియవచ్చుచున్నది. నిఖిల... ద్రితంబులు నిఖిల = సమస్తమయిన, యువద్వయీ = స్త్రీపురుషులయొక్క, చిత్త = మనస్సులను, నిమజ్జన = మోహసముద్రములో ముంచుటకు, ఉచితంబులు = తగినవి. అసృజ్కపుఁ బూమొగ్గలును = అయినట్టి మనోహరములగు పూవులమొగ్గలును, ప్రవాళగర్భగహ్వరంబులు - ప్రవాళ = చిగుళ్లసంబంధములైన, గర్భగహ్వరంబులు = లోపలిగుహలను, వహించుచున్ = ధరించుచు, ఇంచువిలుకాని తూణీరంబులకున్ = మన్మథునియొక్క యమ్ముల పొదులకు, పోల్పన్ = పోల్చుటకు, పట్టయిన = స్థానములయిన, కలిగొట్టు పొదలును = పాటలీ వృక్షములయొక్క పొదలును. అనఁగాఁ జూపఱ మనంబుల నాకర్షింపఁజాలిన సౌందర్యము గలిగి వికసించుచున్న మొగ్గలచేతను, చిగుళ్ల సంబంధంబులగు లోపలి గుహలచేతను ప్రకాశించుచు

న్న పాటలీ వృక్షంబుల పొదలు, లోకములోని జవ్వనుల మానసంబులకు మోహం బు గలిగించుచున్న మన్మథుబాణంబులచే నిండియున్న యమ్ములపొదులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవని భావము. పొదులలో వివిధంబులగు వస్తువుల నుంచుకొనుటకు గదుల నేర్పఱుచుట ప్రసిద్ధము. ఇటఁ బాటలీ వృక్షముల పొదలు మదనుని యమ్ములపొదివలె నున్నదని చెప్పటచే ప్రవాళగహ్వరంబులు లోపలి గదుల వలెను, వికసించుచున్న నక్కడి మొగ్గలు బాణములవలెను, నున్నవని గ్రహింపఁ దగినది. ఒండొండన్ = క్రమక్రమముగా, చంద్రఖండంబులు = చంద్రశకలములను, నెడలన్ + క్రక్కన్ = ఉమియుచున్న. రాహుమండలంబునుంబోలెన్ = రాహువు మండలంబువలెను, కుటిల సిత కుట్మలంబులు - కుటిల = వక్రములయిన, సిత = తెల్లని, కుట్మలంబులు = మొగ్గలు, వ్రేలన్ = వ్రేలాడుచుండఁగా, గాఢాంధకారంబునన్ = పెనుఁ జీఁకటిచే, కారుకొను = నల్లఁబాఱుచున్న, ముద్రుమంబులును = నల్లయవిసెచెట్లును, అనఁగా నల్లని పత్రములు గలవౌటచేఁ జీఁకట్లను వ్యాపింపఁజేయుచున్న నల్ల యవిసెచెట్లు, తమయందుఁ దెల్లనివియు, వంకరగా నున్నవియునగు మొగ్గలు వ్రేలాడుచుండుటచేఁ జంద్రఖండంబుల మ్రింగి యెక్కవిగుటచేఁ గ్రమక్రమముగఁ బైకుమియుచున్న రాహుమండలంబులవలె నున్నవని భావము. ఇట నల్లయవిసె రాహుమండలములోను వంకరగా నున్న తెల్లని మొగ్గలు చంద్రఖండములతోను, బోల్పఁబడినవి. ఇందు క్రమక్రమముగా అని చెప్పుటచే చెట్టునుండి మొగ్గలు వ్రేలాడుచున్నవి గనుక నవి రాహువునోటినుండి క్రమముగా జాఱుచున్న చంద్రఖండంబులవలె నున్నవను సాదృశ్యము తేటపడుచున్నది. కనుఁగొనుచు, పోషితరాజకీరంబులు = పెంపుడు చిలుకలు, కైవారంబులు చేయన్ = స్తోత్రములు చేయుచుండఁగా, ప్రోషిత కోయిలలు = పెంపుడు కోయిలలు, మంగళగానంబు = మంగళప్రదమయిన సంగీతము, ఒనర్పన్ = చేయుచుండఁగా, కొలంకుల కెలంకులను = చెఱువుల ప్రాంతములయందును, బావుల క్రేవలను = బావుల ప్రక్కలయందును, నికుంజ క్రోడంబుల నీడలను - నికుంజ = పొదరిండ్లయొక్క, క్రోడంబుల నీడలను = ముందటి భాగములందున్న నీడలయందును, విశ్రమించుచున్ = ఆయాసము బోఁగొట్టుకొనుచు, ప్రసవహారంబులు - ప్రసవ = పూవులందున్న, మృదు = మనోహరమయిన, గంధ = పరిమళమును, పశ్య

తోహారంబులు=చూచుచుండఁగనె దొంగిలించెడివి, అగు గంధవాహంబుల రాకలు=అయినట్టి మారుతములయొక్క ప్రసారములు, విహారశ్రాంతిన్=సంచారము వలనఁగలిగెడి యాయాసమును, అపనయింపన్=పోఁగొట్టుచుండఁగా, వికట... మార్గంబులన్-వికట=గొప్పవయిన, ఘటీయంత్ర=ఏతాములవలనఁ జిమ్మఁబడు, సలిలధారా=నీటి ప్రవాహములయొక్క, సరణి=కాలువలయొక్క, మార్గంబులన్=త్రోవలయందు, టెక్కెంబునకున్=ధ్వజమునకు, చక్కనిగండుమీను=సొగసైన పెద్దచేఁపను, వెదకు మీనకేతుండునుం బోలె=వెదుకుచున్న మన్మథుఁడువలెనె, ఉద్యానంబు ఎల్లన్=పూవుల దోఁటయంతయు, క్రుమ్మర=తిరిగి, అగ్రభాగంబునన్=తనయెదుటి ప్రదేశమందు, పై పద్యముతో నన్వయము.

సీ. శేషపుచ్ఛచ్ఛాయఁ జెలువారు *బిసములం
తర్మగ్నసురదంతి దంతములుగ
నిండార విరిసిన పుండరీకశ్రేణి
†యామినీరమణ రేఖాంకురములుగఁ
బ్రతిబింబితోత్తుంగ బహుళపాదపములు
గర్భస్థశైలసంఘములు గాఁగ
నేకదేశంబున నిందీవరంబులు
గరళకూటమయూఖ ఖండములుగ.

* "బిసములు తన్మగ్న సురదంతి దంతములుగ" అని పాఠాంతరము.

† "యామినీరమణ రేఖాళిగాఁగ" అని పాఠాంతరము. ఇది మిగుల నసమంజసముగా నున్నది. ఏమన, సముద్రమందు చంద్రరేఖ యొక్కటియే యున్నది కనుక, పుండరీకశ్రేణి చంద్రరేఖవలె నున్నదనిన యుపమానము సరిపడుచున్నది. అట్లుకాక పుండరీకశ్రేణిఁ జంద్రరేఖాళితోఁ బోల్చి చెప్పినచో పుండరీకశ్రేణిని జంద్రరేఖతోఁ బోల్చుచున్నాము కాని పుండరీకములను బోల్పలేదు. కావున నొకటైన పుండరీకశ్రేణి చంద్రరేఖవలె నున్నదని చెప్పుట యుక్తము కాని చంద్రరేఖల పంక్తివలె నున్నదనుట యుక్తము కాదు. అట్లు చెప్పినచో మొదట మఱియొక సమూహవాచకపదముండవలెను. మఱియు సముద్రమునందుఁ బెక్కు చంద్రరేఖ లుండుట యప్రసిద్ధము.

తే గీ. బాలశైవాలవల్లరీజాలకంబు
బాడబానల భవధూమలేపం క్తిగాఁగ
వారిరాశియుఁ బోలె గంభీరమైన
ఘన తటాకంబుఁ గాంచె నక్జనవిభుండు. 97

టీ. శేషపుచ్ఛచ్ఛాయన్ - శేష=అనంతునియొక్క, పుచ్ఛ=తోఁకయం దున్న, ఛాయన్=కాంతిచే, చెలువారు బిసములు=ఒప్పుచున్న తామరతూం డ్లు-అనఁగా మిక్కిలి తెల్లగానున్న తామరతూండ్లు, అంతర్మగ్న సురదంతి దంతములుగన్-అంతర్=ఆసముద్రమందు, మగ్న=మునిఁగిన, సురదంతి=ఐరా వతముయొక్క,దంతములుగన్=దంతము లగుచుండఁగా-అనఁగా ననంతునితోఁ కవలె మిక్కిలితెల్లనైన తామరతూండ్లు సముద్రమందే యుద్భవించి యందుఁ దిరుగులాడుచున్న యైరావతముయొక్క దంతములవలె నున్నవని భావము. ఇం దైరావతము దంతములఁబోలిన తామరతూండ్లు తటాకమందుండుటచే నీసామా న్యధర్మమునుబట్టి తటాకమునకు సముద్రమునకు సామ్యమున్నదని యెఱుంగునది. నిండారన్=నిండుగా, వికసిత పుండరీకశ్రేణి-వికసిత=వికసించినట్టి, పుండరీక శ్రేణి=తెల్లదామరలయొక్క పంక్తి,యామినీరమణ రేఖాంకురముగన్-యామి నీరమణ=రాత్రి కధిపతియొక్క, (అనఁగా చంద్రుఁడనుట) రేఖా=రేఖయొక్క, అంకురముగన్= మొలకయగుచుండఁగా (అనఁగాఁ జంద్రుఁడు సముద్రమందుఁ బుట్టినవాఁడగుట ప్రసిద్ధి; చంద్రరేఖతోఁ బోలిన తెల్లదామరపూపంక్తి తటా కమందున్నదికాన నీతటాకము సముద్రమును బోలుచున్నదని భావము) ఇందు "శ్రేణి" అనఁగా వరుసగానున్న పంక్తియని యర్థము- కావునఁ జంద్రరేఖాసా మ్యము సంగతమగుచున్నది. ప్రతి...పాదపంబులు - ప్రతిబింబిత=ప్రతిఫలిం చిన,ఉపాంత=ప్రాంతములయందున్న, బహుళ=అనేకములయిన, పాదపములు =చెట్లు, గర్భ...కాఁగన్ - గర్భస్థ=ఉదరమందున్న, శైలసంఘములు=పర్వత సమూహములు, కాఁగన్=అగుచుండఁగా - అనఁగా మైనాకపర్వతము సము ద్రమునందుండునని పురాణప్రసిద్ధి. మఱియు సముద్రములోఁ బెక్కులు పర్వత ములుండునని పండితులు నుడువుదురు. తటాకముగట్టునందున్న చెట్లు నీటిలోఁ

ప్రతిఫలింపగా నవి పర్వతములను బోలుచున్నవని భావము. ఏకదేశంబునన్ = ఒకప్రదేశమునందు, ఇందీవరంబులు=నల్లగలువలు, గరళ...ఖండములగన్ - గరళ కూట=హాలాహలముయొక్క, మయూఖ=కిరణములయొక్క, ఖండములు గన్ =ముక్కలుకాఁగా-అనఁగాఁ దటాకములో నొకమూలను వికసించియున్న నల్లఁగలువలు సముద్రమునందుఁ బొడమిన హాలాహలముయొక్క కాంతి మండలములవలె నొప్పుచున్నవని భావము, బాల...జాలకంబు-బాల=లేఁతయైన, శైవాలవల్లరీ=నాఁచుతీవెలయొక్క, జాలకంబు=సమూహము, బాడబానల...పంక్తిగాఁగన్ - బాడబానల=బడబాగ్ని హోత్రమువలన, భవ=పుట్టిన, ధూమపంక్తిగాఁగన్ =పొగలతెగలుకాఁగా - అనఁగాఁ జెఱువులోని 'నాఁచుతీఁగెలసమూహములు సముద్రములోని బడబాగ్ని యొక్క పొగలతెగలవలె నున్నవని భావము. వారిరాశియుంబోలెన్ =సముద్రమువలెనె, గంభీరము=లోఁతుగలది, ఐనఘనతటాకంబున్ =అయినట్టి పెద్దచెఱువును, అజ్జనవిభుండు=ఆనలుఁడు, కాంచెన్ =చూచెను. అనఁగా వెనుకఁజెప్పిన సామాన్యధర్మంబులఁబట్టి సముద్రముతోఁదులచేందియున్న తటాకమును నలుఁడు చూచెనని భావము.

తా. తటాకమునందున్న తెల్లని తామరతూఁడ్లు ఐరావతముయొక్క దంతములవలెనుండగాఁ, జక్కఁగవికసించిన తెల్లఁదామరపూవులపంక్తి చంద్రరేఖవలె నలరుచుండఁగా, నాతటాకప్రాంతములయందున్న చెట్లందు ప్రతిఫలింపగా, నవి సముద్రమధ్యమందున్న పర్వతములను బోలుచుండగా, నొకప్రదేశమందు వికసించిన నల్లగలువలు మొత్తములు హాలాహలముయొక్క కిరణముల ఖండములవలె నుండఁగా, చక్కఁగబలిసిననాఁచు బడబానలము వలనఁ గలిగిన పొగగుంపులవలె నుండఁగా, సముద్రమువలె నొప్పుచు లోఁతుగలదైయున్న గొప్పతటాకమును నలమహారాజు పొడఁగాంచెను.

వ. కాంచి యొక్కింతదడవు మనంబునం గొనియాడుచుం దిమితిమింగిల ఘలీకులీర మత్స్యకచ్ఛప మకరనికర సంచారతరళ * తరంగమాలికాడోలాధిరోహలీలావ్యాలోలకలహంస సంస

* "తరంగమాలికా డోలికా" యని పాఠాంతరము.

దాలాపకోలాహల ముఖరితదిశాభాగం బైన యమ్మహాతటా
కంబుతీరప్రదేశంబున. 98

టీ. కాంచి=చూచి, ఒక్కింతదడవు=కొంతసేపు, మనంబునన్=మనస్సునందు, కొనియాడుచు=పొగడుచు, తిమి...దిశాభాగంబు - తిమి=నూఱామడపొడవుగల చేఁపలు,తిమింగిల=వానినిమ్రింగునట్టి చేఁపలు, ధులీ=ఆఁడు తాఁబేళ్లు, కుళీర=ఎండ్రకాయలు, మత్స్య=చేఁపలు, కచ్ఛప=తాఁబేళ్లు, మకర=మొసళ్లు, వీనియొక్క, నికర=సమూహములయొక్క, సంచార=విహారముల చేత, తరళ=చలించుచున్న, తరంగ=అలలయొక్క, మాలికా=పంక్తులనెడి, డోలా=ఉయ్యాలలను, అధిరోహ=అధిరోహించుటయనెడి, లీలా=విలాసములయందు, వ్యాలోల=మిక్కిలి యాసక్తిగల, కలహంస=మధురముగాఁ బలికెడిహంసములయొక్క, సంసద్=సమూహముయొక్క, ఆలాప=మధురధ్వనులయొక్క, కోలాహల=కలకలము చేత, ముఖరిత=ప్రతిధ్వనులిచ్చుచున్న, దిశాభాగంబు=దిక్కులుకలది,ఐన యమ్మహాతటాకంబు తీరప్రదేశంబునన్ - అయిన=అయినట్టి, అమ్మహాతటాకంబు=ఆ పెద్ద చెఱువుయొక్క, తీరప్రదేశంబునన్=ఒడ్డునందు... అని పైపద్యముతో నన్వయము.

సీ. విలసితజంబాలకీపులినభాగమున ను
ద్దండపద్మాతపత్రంబునీడఁ
గమలకాండకఠోర కంటకాంకురపంక్తి
[1]నొయ్యనఁ గంధరం బొరసికొనుచు
నొంటికాలనె నిల్చి యూర్మిమారుతములఁ
జిగురు ఱెక్కలరేకు లెగయుచుండ
విశదమై [2]పక్షతిద్వితయంబు విడజాఱఁ
జంచు లోకించు కాకకుంచితముగ

1. "ఒయ్యన కంధరంబొరసికొనఁగ" యని పాఠాంతరము.

2. "పక్షతిద్వితయంబు లెడఁజాఱ" అను నచ్చుప్రతిపాఠముకంటె నిది యే యుక్తము గానున్నది. ఏమనఁగా బక్షతిద్వితయంబని యేకవచనమే యుచితమైనదికాని బహువచనము యుక్తము గాఁ దోఁపలేదు.

తే. వరుణరాజున కిడినచామరము వ్రోలెఁ
బాదుపు మిగిలిన వెలిదమ్మిపువ్వుఁబోలె
నిబిడనిద్రాభిముద్రితనేత్ర మైన
రాజహంసంబుఁ గాంచె నా రాజసుతుఁడు. 99

టీ. విలసిత... భాగమునన్ -విలసిత=ఒప్పుచున్న, జంబాల=బురదగల, పులినభాగమునన్=ఇసుకదిన్నెయందు, ఉద్దండ పద్మాతపత్రంబునీడన్ - ఉద్దండ =గొప్పదయిన, పద్మాతపత్ర=గొడుగువంటి పద్మముయొక్క, నీడన్=నీడయందు, కమల...పంక్తిన్ - కమలకాండ = తామరకాడలయందున్న, కఠోర= కఠినములయిన, కంటకాంకురపంక్తిన్=ముండ్లమొలక సమూహమునందు, ఒయ్యనన్=మెల్లగా, కంధరంబు=మెడను, ఒరసికొనుచు=చేర్చుకొనుచు, ఇటఁ గఠోరమయిన ముండ్లు తనకొత్తుచున్నను నిద్రించుచున్నదని చెప్పుటచే,నిద్రాతిశయము సూచితమగుచున్నది. ఒంటికాలనె=ఒక్కపాదముతోనె, నిలిచి, ఊర్మిమారుతములన్=తరంగములయందలి గాలిచే, చిగురుటెక్కెంపుఁ దూఁకలు- చిగురు = లేఁతయైన, ఱెక్కల తూఁకలు= ఱెక్కలయందున్న చిన్నయీఁకలు,ఎగయుచుండన్=మీఁదికి లేచుచుండఁగా, విశదము, ఐ=శుభ్రమయినదై, పక్షతిద్వితయంబు=ఱెక్కలురెండును, విడన్ జాఱన్ = విడిపోవుచుండఁగా, చంచులు=ముక్కు, ఇంచుక=కొంచెము, ఆకుంచితముగన్ = ముడుఁగఁగా, వరుణరాజునకున్=వరుణదేవునకు, ఇడినచామరముపోలెన్=పట్టినవింజామరమువలెను, అనఁగా ఛత్రచామరాములు రాజలక్షణము కనుక ఱెక్కలువిడఁ జార్చి యొకపాదముననే నిలిచియున్న హంస యుదకములకు రాజయిన వరుణునకుఁ బట్టినచామరమువలెఁ బ్రకాశించుచున్నదని భావము.పాదుపు=ఉన్నతిని, మిగిలిన వెలిదమ్మిపువ్వుఁబోలెన్=అతిశయించిన తెల్లదామరపువ్వువలెను, అనఁగా నేకపాదమున నిలిచియున్న హంస నాళముగలిగి పాదుపుగానున్న తెల్లదామరపూవువలె నున్నదని భావము. నిబిడ... నేత్రము- నిబిడ=గాఢమైన, నిద్రా=నిద్దురచే, అభిముద్రిత=మూయఁబడిన, నేత్రము=కన్నులుగలది, ఐనరాజ

హంసంబున్ = అయినట్టిరాయంచను, ఆరాజసుతుఁడు=ఆనలుఁడు, కాంచెన్ = చూచెను. అలం=స్వభావోక్తి.

తా. ఆనలమహారాజు తటాకము తీరమునందు గొడుగువంటి గొప్పపద్మము యొక్క నీడయందుఁ దామరతూండ్లను తెలగడగాఁజేసికొని మెడను దానికిఁ జేరఁజేసి, యొక్క కాలనెనిలువఁబడి తరంగమారుతములచేఁ గొంచెము మీఁదు గానెగయుచున్న చిన్న యీఁకలుగలదై, రెండు రెక్కలు కొంచెము దూరము గాజాచి, ముక్కును కొంచెముదగ్గఱఁగాఁజేసికొని వరుణదేవునికిఁ బట్టినవింజామరముపలెను, నాళముతోఁగూడిన తెల్లఁదామరపువ్వుపలెను నొప్పుచు, నిద్రాతిశయముచేత గన్నులను మూసియున్న రాజహంస నొకదానిని జూచెను.

క. కాంచనపక్షం బగురా
యంచం గనుఁగొని నృపాలుఁ డనురాగముతో
వంచించి పట్టుకొనియెద
నంచుఁ దలఁచె దైవఘటన ననుకూలముగాన్. 100

టీ. కాంచనపక్షంబు=బంగారు రెక్కలుగలది, అగురాయంచన్=అయినట్టిరాజహంసమును, కనుఁగొని, నృపాలుఁడు=నలుఁడు, అనురాగముతోన్=ప్రేమతో, వంచించి=మోసపుచ్చి, పట్టుకొనియెదన్ అంచున్, దైవఘటనన్=దైవయత్నమునను, అనుకూలముగాన్=తగునట్లుగా, తలంచెన్=ఆలోచించెను.

తా. ఆనలుఁడు బంగరు రెక్కలుగలరాయంచను బట్టుకొందునని దైవప్రయత్నమునకు-అనఁగానలదమయంతులదంపతులగా జేయఁదలఁచిన దైవముతలంపునకు, తగునట్టుగాఁ దలంచెను.

తే. వామనుం డయినకైటభవైరివిధము
నభినయించుక్రమంబున నధిపసుతుఁడు
నడికిఁ నడికి యల్లల్లన నడచి పట్టెఁ
బాణి పద్మద్వయంబునఁ బసిఁడియంచ. 101

టీ. అధిపసుతుఁడు=నలమహారాజు, వామనుఁడు=పొట్టివాఁడు, అయిన కైటభవైరి విధము-అయిన, కైటభవైరి=విష్ణుమూర్తియొక్క, విధము=రీతిని, అభినయించు క్రమమునన్, నటించు క్రమముచేత, నడిఁకి నడిఁకి=మిక్కిలి వడఁకుచు, అల్లల్లనన్-మెల్లమెల్లగా, నడచి=గమనించి, పసిండియంచన్=బంగరుహంసను, పాణిపద్మద్వయంబునన్ = పద్మములఁ బోలిన రెండు చేతులతోను, పట్టెన్=గ్రహించెను.

తా. పిట్టలు మొదలగువానిని బట్టుకొనునప్పుడు తనయాకారమును బొట్టిగాఁ జేసి చప్పుడు కాకుండఁ దాఁగుచుఁ బట్టుకొనుట ప్రసిద్ధము. అట్లే నలమహారాజు మెల్లమెల్లఁగా వంగి వంగి నడచుచుండుటచే పొట్టివాఁడైన వామనదేవునివలెఁ బ్రకాశించుచు, చప్పుడు కాకుండఁబోయి రెండు చేతులతోను బంగారు హంసమును బట్టుకొనెను. అలంకారము స్వభావోక్తి.

వ. ఇట్లు నిషధరాజుచేతం బట్టువడి మేల్కాంచి యక్కాంచన హంసంబు కంచు గీసిన తెఱంగున నెలుఁగించుచు నెగయనుంకించుచుఁ జంచుపుటంబునఁ బాణిపల్లవంబులు గఱచుచుఁ జరణంబులఁ గింజుకొనుచు నఖంబుల నొత్తుచు నలుదిక్కులం జూచుచు నెద్దియుం జేయునది లేక చీకాకు పడుచుండ నప్పాటన సంభ్రమ సముత్పతత్పతగకులంబై కమలషండంబు గల గుండువడియెఁ గూలంబులం గులాయంబులనుండి పుండరీక వనలక్ష్మీచరణ నూపుర క్రేంకారంబుల ననుకరించుచుఁ గారండవబకక్రౌంచరథాంగ కోయష్టికాదులు విహాయసంబున కెగసి కూయం దొణంగె నప్పుడు. 102

టీ. ఇట్లు, నిషధరాజుచేతన్=నలుని చేత, పట్టువడి, బిట్టు=వేగముగా, మేల్కాంచి=మేలుకొని. ఆ కాంచనహంసంబు=ఆబంగరుహంస, కంచుగీసిన తెఱంగునన్=కంచుగీసినప్పుడు పొడమిన ధ్వని విధముగా, ఎలుఁగించుచు=కంఠ

కంఠధ్వని చేయుచు, ఎగయన్ = ఎగురుటకు, శంకించుచున్ = ప్రయత్నించుచు. చంచూపుటంబునన్ = దొన్నెవంటి ముక్కుచేత, పాణిపల్లవంబును = చిగురువంటి చేతులను. కఱచుచు, చరణంబులు = కాళ్లు, గింజుకొనుచు = విదలించికొనుచు; నఖంబులన్ = గోళ్లచే, ఒత్తుచున్ = చీరుచు, నలుదిక్కులను, చూచుచు, ఎద్దియును = ఏమియును, చేయునది = చేసెడిపని, లేక, చీకాకుపడుచుండన్ = శ్రమపడుచుండఁగా, అప్పాటన = ఆసమయమందే, సంభ్రమ...కులంబై - సంభ్రమ = తొట్రుపాటుచే, సముత్పతత్ = ఎగురుచున్న, పతగకులంబై = పక్షిసమూహము కలదై, కమలషండంబు = పద్మములసమూహము. కలగుండువడియె = సంక్షోభము చెందెను, కూలంబులన్ = తీరములయందు, కులాయంబులనుండి = గూళ్లనుండి, పుండరీక ... క్రేంకారంబులన్ పుండరీకవన = పద్మవనములయందుండెడి, లక్ష్మీ = లక్ష్మీదేవియొక్క, చరణ = కాళ్లయందున్న, నూపుర = అందెలయొక్క, క్రేంకారంబులన్ = క్రేంకారధ్వనులను, అనుకరించుచు = విడంబించుచు, కారండవ... కోయష్టికాదులు - కారండవ = కన్నెలేడిపిట్టలు, బక = కొంగలు, క్రౌంచ = క్రౌంచపక్షులు, రథాంగ = చక్రవాకములు, కోయష్టిక = గుడ్డికొంగలు, ఆదులు = మొదలయినజలపక్షులు, విహాయసంబునకున్ = ఆకాశమునకు, ఎగసి = ఎగిరి, కూయన్ దొడంగెన్ = ధ్వనులు చేయ నారంభించెను, అప్పుడు = ఆసమయమందు. పై పద్యముతో నన్వయము.

తే. జాతరూపచ్ఛదచ్ఛటాజాతరూప
లక్ష్మి యింత తొప్పునే మరాళమున కనుచు
నద్భుతం బంది తనుఁ జూచునధిపు సుతున
కిట్లనె మనుజభాషలఁ హేమఖగము. 108

టీ. మరాళమునకు = హంసకు, ఇంత = ఇటువంటి, జాత... లక్ష్మి - జాతరూప = బంగారుయొక్క, ఛద = రెక్కలయొక్క, ఛటా = సమూహమువలన, జాత = పుట్టిన, రూపలక్ష్మి = సౌందర్యశోభ, ఒప్పునే = ప్రకాశించునా? అనఁగా నిట్టి శోభగల హంసముండదని భావము. మఱియు నసాధారణమయినశోభ దీనికిఁగలదు కనుక నిదితక్కిన హంసములవంటిది కాదని తెలియవచ్చుచున్నది. అనుచున్ = అనిపలు

కుచు, అద్భుతంబు=ఆశ్చర్యమును, అంది=పొంది, తనున్=రాజహంసననుట, చూచునధిపుసుతునకున్=చూచుచున్న రాజకుమారునకు, హేమఖగము=పసిఁడి పిట్ట, మనుజభాషలన్=మనుష్యవాక్యములచే, ఇట్లనెన్=ఇట్లుపలికెను.

తా. భూలోకమందు బంగారుపక్షి యెక్కడనైనఁ గాంచితిమా యని చూచుచున్న నలుని కాపిట్ట మనుజభాషలతో నిట్లనియె.

క. ఱెక్కలకొనలం గలిగిన
యిక్కాంచన మాసపడియెదే* నృప నీకే
యక్కఱ దీనం దీరెడు
నక్కట! నీహారలేశ మబ్ధికిఁబోలెన్. 104

టీ. నృప=ఓరాజా, ఱెక్కలకొనలన్=ఱెక్కలకొనలయందు, కలిగిన యిక్కాంచనము=ఉన్నట్టి యీబంగారమును, ఆసపడియెదే=అపేక్షించుచున్నావా? అనఁగా నట్లపేక్షించుట యుక్తము కాదనిభావము, అక్కట! అయ్యయ్యో! నీహారలేశము=మంచుచుక్క, అబ్ధికిఁబోలెన్=సముద్రమునకువలెనే, దీనన్=ఈబంగారముచేత, నీకు, ఏయక్కఱ=ఏయవసరము, తీరెడున్=తీరుచున్నది? అనఁగా నీకెంతమాత్రము నక్కఱకురాదని యర్థము. అనఁగాఁ జక్రవర్తివై సకలసంపదలతోఁ దులదూఁగుచున్న నీకు కొంచెమయిన బంగరువలన నేయవసరమును దీరదని భావము.

తా. ఓరాజా? నీవు భూపాలుఁడవే? ఈ నా ఱెక్కలకొనయందున్న బంగరు నపేక్షించుచున్నావా? మంచుచుక్క సముద్రమునకుఁ గొఱగాని యట్లీ స్వల్పమయినకాంచనము నీకెందులకు సరిపోవును? ఎందులకుఁ జాలదు.

అలంకారము, ఉపమ.

చ. ఎఱుఁగనె నీవు ప్రాంతమున నింతటనంతట నున్కి యింత యే
మఱుదునె నిన్ను విశ్వజనమాన్యుఁడవంచును విశ్వసించి యి
త్తఱి సుఖనిద్రఁ బొందితి వృథామతి నెట్టన యాత్మ నమ్మినం
జెఱుపఁ దలంతురే ఘనులు చిత్తమునం బగవారి నేనియున్.

* "పడితివే నృప" అని పాఠాంతరము.

టీ. ఓనృపాలా! నీవు, ప్రాంతమునన్=సమీపముగా, ఇంతటన్,అంతటన్=ఈపాటి యీపాటిదూరములో, ఉన్కి=ఉండుట, ఎఱుఁగన్+ఎ=తెలియఁగ లేతివే? ఇంత, యేమఱునె=ఇంత ప్రమాదమును జెందుదువా? విశ్వజన మాన్యుఁడవు-విశ్వ=ప్రపంచములోనున్న, లేక, సమస్తమయిన,జన=జనులచే, మాన్యుఁడవు=మన్నింపఁ దగినవాఁడవు, అంచున్=అని తలంచుచు, నిన్నున్, విశ్వసించి=నమ్మి, ఇత్తఱిన్=ఈసమయమందు, వృథామతిన్=వ్యర్థమయిన తెలివితో, సుఖప్రదను=సుఖకరమయిన నిద్రను, పొందితిన్=చెందితిని, ఘనులు=గొప్పవారు, నెట్టన=మిక్కిలి, ఆత్మన్=మనస్సునందు, నమ్మినన్=విశ్వసించినచో, పగవారి నేఁయున్=శత్రువులనైనను, చిత్తమునన్=మనస్సునందు, చెఱుపన్, తలంతురే=చెఱుచుటకు ఆలోచింతురా? అనఁగా నాలోచింపరని యర్థము

తా. ఓరాజా! నీవు నాకు సమీపముగాఁ బ్రవర్తించుచున్నావని యెఱుంగను. ఎఱిఁగినచో నింతప్రమాదము చెందుదునా? మఱియు నీవు సమస్తజనులకు హాని చేయనివాఁడవనియు, నీదేశములో నెవరికిని నుపద్రవము కలుగనీయవనియుఁ దలంచి నీయందు నమ్మకముంచి యిట్లునిద్రించితిని. ఇట్లుండ నీవునన్నుఁ బట్టుకొనుట యుచితమా? ఉత్తములు తమ్మునమ్మినవారిని శత్రువులనయినను చెఱుచుటకు యత్నింపరుగదా? అలం - అర్థాంతరన్యా.

ఉ. హింసయు నీకు వేడ్కయగునేని కృపాశ్రయమైన యీసరో
హంసముఁ జంపనేల కటవా తరవాత వసుంధరాధిపో
త్తంస!విజృంభమాణ భుజదర్పనిరంకుశ సాహసక్రియా
మాంసలచిత్తవృత్తులయి మత్తిలియుందురరాతిభూపతుల్.

టీ. వసుంధరాధిపోత్తంస=ఓరాజశ్రేష్ఠా! హింసయు=హింసాకృత్యము గూడ, నీకు, వేడ్క=ప్రియము, అగునేని=అయినచో, కృపాశ్రయము=దయకుఁ బాత్రము,ఐన యీసరోహంసము=అయినట్టి యీతటాకమునందలి యంచను, చంపన్+ఏల=చంపుటయెందుకు? తరవాతన్=సమయమందు, విజృంభమాణ ... వృత్తులు - విజృంభమాణ = అతిశయించుచున్న, భుజదర్ప =

బాహుగర్వముచే, నిరంకుశ = అడ్డులేని, సాహసక్రియా = సాహస కృత్యములచేత, మాంసల=దట్టమైన, చిత్తవృత్తులు=మనోవ్యాపారములు గలవారు, అయి, మర్దిత=మర్దించి, ఉద్ధురారాతి భూపతుల్=ఉన్నట్టి శత్రురాజులు, కలవా=లేరా? అనఁగా బెక్కురు కలరని యర్థము. నీకు హింసాకృత్యము తగ చేతగదు. ఒకవేళ నిష్టమయినచో మర్దించిన శత్రుభూపతు లెందఱున్నారు కారు. వారలఁజంపి వేడ్క తీర్చుకొనుము. అంతియకాని దయనీయములమయి నమావంటివారియందు హింసఁజూపింపఁగూడదు. కావున మాప్రాణముల కెంత మాత్రమును హాని గలుగనీరాదని భావము.

తా. ఓరాజా! నీకు హింసాకృత్యములొనర్చుటయందు వేడుకయున్నచో దయఁజూడఁదగిన యీహంసమును జంపఁ బ్రయత్నింప నేల? బాహుగర్వముచే నతిసాహసకర్మము లొనరించుటయందాసక్తికలవారయి మిగుల మదించి యున్నశత్రురాజు లెందఱులేరు. వారలను జంపి హింసాకృత్యములయందలి వేడుకను దీర్చుకొనఁగూడదా?

వ. ఫలకుసుమమూల మాత్రంబున శరీరయాత్ర నడుపుచు ము
నులుంబోలె సలిలంబులలో నం దపంబు చేయుచున్న వారము
మామీఁద దండనీతిం బ్రయోగింప నీకుం దగునే యదియు
నుంగాక. 107

టీ. ఫల...మాత్రంబునన్ - ఫల=పండ్లు, కుసుమ=పూవులు, మూలమాత్రంబునన్=దుంపలచేతను, శరీరయాత్ర=జీవనోపాధిని, నడపుచు=వెళ్ళించు. అనఁగా నొకరికి హానిచేయకుండ సాధువృత్తిచే జీవించుచున్నామని యర్థము. మునులుంబోలె=మునీశ్వరులు వలెనే, సలిలంబులోనన్=జలములలో తపంబున్ చేయుచున్నారము. అనఁగా జలమధ్యమందు మునీంద్రులు తపస్సు చేయుచున్నట్లు మేమును సదా జలమధ్యమందు వసించి తపంబుచేయుచు నిరపరాధులమయి యున్నామని యభిప్రాయము. మామీఁదన్=నిరపరాధులమయిన మాపయిని, దండనీతిని, ప్రయోగింపన్, తగునా=అనఁగా దగదనియర్థము అదియునుంగాక=అదియొక్క కారణమే కాదు.

తా. ఓరాజా! దండింపఁదగనివారిని దండించినచో రాజు నరకముఁ బొందు నని పండితులు చెప్పుదురు. కావున రాజు, నిరపరాధులయిన సామాన్యప్రాణులనే చంపఁగూడదు. అట్లుండ కందమూలాదుల దినుచు జలమందు నివసించుచుఁ దపంబు చేయుచున్నారము, కావున మేము మునులము. శ్రేయోభిలాషియయిన రాజు మునుల కెన్నఁడు నపాయము కలిగింపఁడు. నీవు నీశ్రేయస్సును గోరుదువేని నన్నుఁ జంపకుమని భావము.

అవ. వెనుకటి వాక్యమున నిరపరాధియగుమునివంటిదానను కావుననన్నుఁ జంపఁదగదని చెప్పి యింక నీపద్యముచే వధానర్హహేతువులను చెప్పుచున్నది

సీ. తల్లి మదేకపుత్త్రిక పెద్ద కన్నులు
గాన దిప్పుడు మూఁడు కాళ్లముసలి
యిల్లాలు గుణసాధ్వి యేమియు నెఱుఁగదు
పరమపాతివ్రత్య భవ్యచరిత
వెనుకముందర లేదు వేఱైనచుట్టంబు
లేవడి యెంతేని జీవనంబు
గానక కన్న సంతానంబు శిశువులు
జీవనస్థితి కేన దానలంబు

తే గీ. కృపఁ దలంపఁగదయ్య యో నృపవరేణ్య
యభయ మీవయ్య యోతుహినాంశువంశ
కావఁగదవయ్య యర్థార్థి కల్పశాఖ
నిగ్రహింపకు మయ్య యో నిషధరాజ. 108

టీ. నృపవరేణ్యా! ఓరాజశ్రేష్ఠా! తల్లి = నాతల్లి, మదేకపుత్త్రిక = నన్నొక్కనినే కుమారునిగాఁ బడసినది. అనఁగా మాతల్లికి నేనొక్కఁడనే పుత్త్రుఁడనుగాని మఱియంతానము లేదనుట. పెద్ద = మిగులవృద్ధురాలు, కన్నులుగానదు = గ్రుడ్డిది, మూఁడుకాళ్లముసలి = మూఁడుకాళ్లు గలముసలిది, అనఁగా ముసలివారికూఁతకఱ్ఱ

మూఁడవకాలుగానుండును. అనఁగా నాకింటె వేఱె సంతానంబులేని మాతల్లి మిక్కిలివృద్ధురాలయి గ్రుడ్డిదయి చేఁగఱ్ఱసాయమున నడచుచున్నది. ఆమె కాహారాదులనే నొసంగవలసినదే కాని యామె స్వతంత్రురాలై సంపాదించికొన లేదు, నన్ను నీవు చంపినచో నాతల్లి యాహారములేక పుత్త్రశోకమగ్నయై ప్రాణములు విడుచును. అందున నాపాపముగూడ నిన్నుఁ జుట్టుకొనక మానదని భావము. నీవంటివారు వంశమునిలఁబెట్టవలసినవారే కాని యున్మూలింపఁ దగినవారు కారు. నీకిట్టిపాపంబులు సంభవించుచున్నవి కాన నన్ను విడిచిపెట్టుమని ఫలితార్థము. ఇల్లాలు=నాభార్య, కడుఁగ్ , సాధ్వి=మిక్కిలి యోగ్యురాలు, ఏమియు నెఱుఁగదు= మిక్కిలియవివేకురాలు, పరమపాతివ్రత్యభవ్యచరిత=పరమపాతివ్రత్య=పూజ్యమయిన పాతివ్రత్యముచే, భవ్య=ప్రశస్తమయిన, చరిత=ప్రవర్తనముకలది. అనఁగా నాభార్యయుఁగూడ నాహారాదులఁ దెచ్చుకొనునంత తెలివికలది కాదు. మిక్కిలి యోగ్యురాలు. పతివ్రత. నన్ను నీవు చంపినచో, పతివ్రతయగు నాభార్య భర్తృవియోగాగ్నిచేతనే కాక యాహారాదులు లేమి నాఁకఁటిచిచ్చుచేఁగూఁడ ప్రాణంబులు విడుచు. ఆపాపముగూడ నిన్నుఁ జుట్టుకొనునని భావము. మఱియుఁ పతివ్రతలకు హానిచేసినవారు లోకమున జీవించియుండలేదు. కావున నన్నుఁ జంపి పతివ్రతయగు నాభార్యకు హానిగలిగించితివేని తదీయకోపాగ్ని నిన్ను దగ్ధింపకమానదు కావున నన్ను విడిచిపుచ్చుమని ఫలితార్థము. కనరు=దయఁగలవాఁడు, దీనచుట్టంబు=దీనబంధువు, వెనుకన్ ముందలన్=ఇరువంకలను, అనఁగా నత్తింటివంక గాని పుట్టింటివంక గాని యనియర్థము, లేదు, జీవనంబు = జీవనోపాధి, ఎంతేనిలేవడి = ఏమియులేదు అనఁగా మిగుల బీదవారమనుట, కానకకన్నసంతానము, ఎన్నిశ్రమలనొందినంగాని కలుగనిసంతతి, శిశువులు=పసివారు, జీవనస్థితికిన్ =నాభార్యను తల్లిని బిడ్డలను పోషించుచుంటకు, ఏన=నేనే, కావలంబను=కారణమను, పలుశ్రమలు పొంది పలువ్రతముల నాచరించి యెంతోఁ బూర్వపుణ్యముంగలిగియుండినంగాని బిడ్డలుపుట్టరు. నన్ను నీవు చంపినచో నాశిశువు లాహారములేక చావవలసినవారు. కావున నాపాపముగూడ నిన్నుఁజుట్టుకొనక మానదు. దిక్కులేనితల్లికి, భార్య

కు బిడ్డలకుఁ, జీవనమిచ్చెడి వాఁడను నేనే.అట్టినన్నుఁ జంపినచో నీవెందఱి ప్రాణములు దీసినవాఁడవగుదువో యోజింపుము. ఇట్టిదాననగునన్ను హింసింపఁ గూడదని యభిప్రాయము, కృప, తలంపఁగదయ్యా. ఓ తుహినాంశువంశ=చంద్రవంశమందుబుట్టిన, యోరాజా!అభయము, ఈవయ్యా.తుహినాంశువంశ 'అని' చెప్పుటచే జగత్ప్రసిద్ధుఁడయి చంద్రునివంశంబునఁబుట్టి నీచునివలె నిట్టిసాధుపక్షుల కపకార మొనర్చి పాపంబుమూటఁగట్టుకొనుట వగదని యభిప్రాయము తెల్లమగుచున్నది అర్థార్థికల్పశాఖి=యాచకులకుఁ గల్పవృక్షమువంటి ఓనిషధరాజా! కావఁగదయ్యా, నిషధరాజ=నిషధదేశాధిపా, నిగ్రహింపకుము + అయ్యా=చంపకుమా? "అర్థార్థికల్పశాఖి" అని చెప్పుటలో సారస్యమేమన కల్పవృక్ష మెంతదుర్ఘటములయిన కోర్కులనయినను దడయకిచ్చును.నీవు నట్టికల్పవృక్షముతో సమానుఁడ వగుటంబట్టి నాప్రాణంబులు నాకిచ్చి నా కోర్కెదీర్ప సమర్థుండవని యభిప్రాయము తెల్లమగుచున్నది.

వ. అక్కటకటా దైవంబ! నీకంటికిం గొంచెంగింజయుం బెద్దయయ్యెనే? జననీ!ముదిసి ముప్పుకాలంబున సుతశోకసాగరం బెబ్బంగి నీఁదఁగలదానవు? ప్రాణేశ్వరీ! యేచందంబున మద్విరహవేదనాదవానలంబునం దెరిగొనియెదవు? సఖులారా!యేప్రకారంబునం బుటపాకప్రతీకాశం బైనకరుణారసంబునఁ బురపూరంబొక్కెదరు? బిడ్డలార!యేలాగున నతితృష్ణాపాసాకులంబులై కులాకులంబులం గులకులం గూసెదరని విలాపంబుసేయుచు దృగ్గోళకంబుల వేఁడికన్నీరునెడల గోలుగోలున నేడ్చినం గృపాళుండై యాభూపాలుండు హస్తపల్లవంబులు వదలి రాజహంసంబ పొమ్ము సుఖంబుండు మని విడిచిపుచ్చె ననంతరంబ.

టీ. అక్కటకటా! అయ్యయ్యో! దైవంబా! నీకంటికి గింజయుంజ, పెద్దయయ్యెనే? అనఁగా నల్పులమయిన మేము నీకుబరువయితి మామేము నీకంటికిఁ గనఁబడితారమా, అని యర్థము. జననీ!ఓతల్లీ! ముదిసి=ముసలిదానవయి, ముప

కాలంబునన్ = ఈమునలితనంబునందు. సుతశోకసాగరంబు = పుత్త్రశోకమనె డి సముద్రమును, ఎబ్బంగిన్ = ఏరీతిగా, ఈఁదఁగలదానవు, ప్రాణేశ్వరీ! ఓప్రి యురాలా! ఏచందంబునన్; మద్విరహ...దవానలంబునన్ - మత్ = నాయొ క్క, విరహ = వియోగమువలనఁగలిగిన, ఖేద = బాధయనెడి, దవానలంబునన్ = కార్చిచ్చుచే, దరికొనియెదవు = దహింపఁబడుదువోకదా? సఖులారా! ఏప్ర కారంబునన్, పుటపాకప్రతీకాశంబు - పుటపాక = పుటముపెట్టుటవలనఁగలి గినవేఁడితో, ప్రతీకాశంబు = సమమయినది, ఐన కరుణరసంబున = అయినట్టి దుఃఖ ముచేత, పురపురన్ పొక్కెదరో = మిక్కిలి బాధచెందుదురోకదా? బిడ్డలా రా! ఏలాగునన్ = ఏరీతిగా, అతితృష్ణా...పాసాకులంబులై = అధికమయిన యాఁకఁ టిచేతను దప్పిచేతను వివశులై, కులాయకూలంబులన్ = గూండ్లప్రక్కలయందు, కులకులన్ కూసెదరు = అసురసురులై యుఱచెదరోకదా? అని, విలాపంబుచే యుచు = రోదనముచేయుచు, దృగ్గోళకంబులన్ = నేత్రములనుండి, వేఁడికన్నీ రు = వెచ్చనినీరు, నెడలన్ = బయలు నెడలఁగా, గోలుగోలునన్, ఏడ్పునన్ = ఏడు చుచుండగా, కృపాళుండయి, ఆభూపాలుండు = ఆనలుఁడు, హస్తపల్లవంబు లు, వదలి = విడిచి, రాజహంసంబ! పొమ్ము సుఖంబుండుము, అని విడిచిపు చ్చె, అనంతరంబ = అటుతరువాత...

శా. భారద్వాజపవిత్రగోత్ర విమలాపస్తంబసత్సూత్ర వి
ద్యారాజార్థకిరీట రాజహితకార్యారంభనిర్ధారణా
ధౌరంధర్యకళాయుగంధర సమిద్గాఁడీవి శ్రీఖండక
ర్పూరక్షోదవిపాండుకీర్తిలయశోభి పూర్ణ కౌముదీమండలా. 110

టీ. భారద్వాజ పవిత్రగోత్ర - భారద్వాజ = భారద్వాజమునియొక్క, పవి త్ర = పరిశుద్ధమయిన, గోత్ర = వంశముకలవాఁడా? పవిత్రమయిన భారద్వా జవంశమందుఁ బొడమినవాఁడాయనియమట, విమలా...సూత్ర - విమల = నిర్మ లుఁడయిన, అపస్తంబ = అపస్తంబునియొక్క, సత్ = మంచిదయిన, సూత్ర = సూత్రముకలవాఁడా, విద్యారాజార్థకిరీట = విద్వాంసులలో శ్రేష్ఠుఁడయినవా నా? రాజ...యుగంధర - రాజ = ప్రభువునకు, హిత = హితమయిన, కార్య = ప

ములను, ఆరంభ = ప్రారంభించుటలను, నిర్ధారణా = నిర్ణయించుటయొక్క, ధౌరంధుర్య = భారవాహకత్వముయొక్క, కళా = చాతుర్యమునందు, యుగంధర = యుగంధరునివంటివాఁడా? అనఁగా రాజునకు హితమయినకార్యము లాచరించుటయందు యుగంధరుఁడనెడి మంత్రివంటివాఁడనుట. యుగంధరుఁడు ప్రతాపరుద్రునిమంత్రి, ఇతఁడు తనబుద్ధిచాతుర్యముచేఁ దురకలచే డిల్లీకిఁగొనిపోఁబడిన తనప్రభువును విడిపించి తెచ్చెను. సవి-గ్గాండీవి- సమిత్ = యుద్ధములయందు, గాండీవి = అర్జునునివంటివాఁడా? శ్రీఖండ...మండలా-శ్రీఖండ = మంచిగంధమునవలెను, కర్పూర = కప్పురముయొక్క, క్షోద = గుండవలెను, విపాండు = మిక్కిలి తెల్లని, నిర్మల = మలినముకాని, యశః = కీర్తిచే, పూర్ణ = నిండయిన, క్షమామండలా భూమండలముకలవాఁడా! కర్పూరాదులవలె తెల్లనిదియు సమస్తభూమండలము నావరించినదియునగు కీర్తికలవాఁడని యర్థము.

క. కేళాదిరాయ యభినవ
లీలామకరాంక చంద్రరేఖాంకురచూ
డాలంకారపదాంబురు
హాలింగనసుఖితనిర్మలాంతఃకరణా? 111

టీ. కేళాదిరాయ! అభినవలీలామకరాంక-అభినవ = క్రొత్తదైన, లీలా = విలాసలకు, మకరాంక = మన్మథునివంటివాఁడా? చంద్ర... కరణా-చంద్రరేఖా = చంద్రరేఖయొక్క, అంకుర = మొలక, అనఁగా బాలచంద్రరేఖయనియర్థము, చూడాలంకార = శిరోభూషణముగాఁ గలవానియొక్క, అనఁగా శంకరునియొక్కయని యర్థము, పదాంబురుహ = పద్మములవంటి పాదములను, ఆలింగన = కౌఁగిలించుకొనుటచేత, అనఁగా శరణుచొచ్చుటచేత, సుఖిత = సుఖించుచున్న, నిర్మల = పరిశుద్ధమైన, అంతఃకరణా = మనస్సుకలవాఁడా? అనఁగా నెల్లప్పుడు శివునిపాదపద్మముల గొల్చుచుండుటచే మిగుల సుఖించుచున్న చిత్తము కలవాఁడనిభావము.

మాలిని. జరఠకమఠరాజస్తబ్ధరోమప్రధాన
ద్విరసనపతిభూభృద్దిగ్గజగ్రామభూమ

స్థిరతరధృతసంపద్గేహబాహాగ్రపీఠీ
పరిచయసుఖలక్ష్మీపక్ష్మలక్షోణిచక్రా. 112

టీ. జరఠ...చక్రా-జరఠ=ముసలిదయిన, కమఠరాజ=కూర్మరాజును, స్తబ్ధరోమప్రధాన=ఆదివరాహము, ద్విరసనపతి=శేషుఁడు, భూభృత్=కులపర్వతములు, దిగ్గజగ్రామ=దిగ్గజములయొక్క సమూహము, (ఇవియన్నియు భూమిని మోయుచున్నవని పురాణప్రసిద్ధము.) ఈ యన్నింటికంటె, భూమ=నిండుగాను, స్థిరతర=మిగులదృఢముగా, ధృత=ధరింపఁబడినదగుటచేత, సంపత్=సంపదలకు, గేహ=నిలయమయినట్టియు, బాహాగ్రపీఠీ=బాహుపీఠముతోనున్న, పరిచయ=పరిచయమువలనఁగలిగిన, సుఖలక్ష్మీ=సౌఖ్యసమృద్ధులచేత, పక్ష్మల=సాంద్రమైనట్టియు, క్షోణిచక్రా=భూమండలము కలవాఁడా? అనఁగా సింగనామాత్యుఁడు కూర్మరాజాదులకంటె మిక్కిలి స్థిరముగా భూభారమునువహించి, సకలసంపదలతోను దులదూగుచుండునట్లును మిగుల సౌఖ్యము కలుగునట్లును భూమండలమును బరిపాలించెనని భావము.

తా. కూర్మరాజు, వరాహము, సర్పరాజు, కులపర్వతములు, దిక్కరులు మొదలగునవి భూమిని మోయుచున్నను నీ బాహువులంతకంటె సుస్థిరముగా ధరించుటచే సంపన్నిలయమయి నీబాహుపీఠ పరిచయముచేఁగలిగిన సుఖసంపదలచేఁ దులదూగెడు భూమండలముగల సింగనామాత్యా?

గద్య ఇది శ్రీమత్కమలనాభపౌత్త్ర మారయామాత్యపుత్త్ర, సకలవిద్యాసనాథ, శ్రీనాథభట్ట ప్రణీతమయిన శృంగారనైషధకావ్యమునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు.

శృంగారనైషధము.

టీకాతాత్పర్యసహితము.

ద్వితీయాశ్వాసము.

రాజరాజ వేమ
క్ష్మారమణకృపాకటాక్ష సంవర్ధిత ల
క్ష్మీరక్షితబుధలోక! యు
దార గుణాధార! సింగనామాత్యనిధీ. 1

టీ. శ్రీరాజ...లోక - శ్రీ=శోభాయుతుఁడైనట్టియు, రాజరాజ=రాజులకు రాజైన, వేమక్ష్మారమణ=వేమభూపతియొక్క, కృపాకటాక్ష=దయారసముతో నిండిన చూపులవలన, సంవర్ధిత=వృద్ధిపొందింపబడిన, లక్ష్మీ=సంపదలచేత, రక్షిత=పోషింపబడుచున్న, బుధలోక=పండితసమూహము గలవాఁడా, ఉదారగుణాధార=గొప్పగుణములకు ఆధారమైనట్టి, సింగనామాత్యనిధీ=సింగన్న అను పేరుగల మంత్రిశ్రేష్ఠుఁడా-అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. రాజరాజైన వేమభూపాలునియొక్క కృపాకటాక్షమువలన సంపాదింపబడినసంపదలచే రక్షింపబడుచున్న పండితసమూహముగలిగి యున్నతగుణముల కాధారుఁడవైనట్టి సింగనామాత్యుఁడా!

వ. అవధరింపుము. 2

టీ. అవధరింపుము=ఆలకింపుము.

తే. అట్లు పురుషోత్తముం డైనయతనివలనఁ
ముక్తి గాంచినయాద్విజముఖ్యుఁ డెలమిఁ
డెందమునకును వాక్కునకు నందరాని
యధికతర మైనయానంద మనుభవించె 3

టీ. అట్లు=ఆరీతిగా, పురుషోత్తముండు=పురుషశ్రేష్ఠుడు, (భగవంతుండు, అనియునర్థము) అయినయతనివలనన్=అయినట్టి నలమహారాజువలన, ముక్తి=విడుదలను (మోక్షమనియునర్థము) కాంచిన యాద్విజముఖ్యుఁడు=పొందినట్టి యాపక్షిశ్రేష్ఠుడుఁ (బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడనియునర్థము) ఎలమిన్=సంతోషముచే, డెందమునకున్=మనస్సునకు, వాక్కునకున్=మాటలకు, (వేదములకనియునర్థము) అందరాని=అందనట్టియు, (అనఁగా నవాఙ్మానసగోచర మైనదని భావము) అధికతరము=మిక్కిలిగొప్పది, అయినయానందము=ఐనట్టిసంతోషమును, అనుభవించెన్=పొందెను. (అనఁగా బ్రహ్మానందసుఖ మనుభవించెననుట)

తా. భగవంతుండైన విష్ణువువలన ముక్తిఁజెందిన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁ డవాఙ్మానసగోచరంబైన బ్రహ్మానంద మనుభవించినట్లు నలమహారాజువలన విడుదలనుపొందిన యాహంసశ్రేష్ఠము చెప్పం దలంపఁవరముగాని బ్రహ్మానందమును బొందెను.

క. చుట్టంబులుఁ జెలులుం దనుఁ
జుట్టుఁ దరిగి యుండ ముదము సొంపెసలారన్
నెట్టిపడి చచ్చి క్రమ్మఱఁ
బుట్టినచందమున హంసము దటాకములోన్. 4

టీ. స్పష్టము.

సీ. తిక్కించికొని యున్న తెక్కు మొత్తముతోడి
రెక్కలు జాడించి గొవ్వడి విదిర్చుఁ
జేదోయిఱొత్తునఁ జేసి నెత్తురులైన
యవయవంబులు నోర సవరఁజేయుఁ

గుటిలచంచూపుటకోటికుట్టనములఁ
దనుకీటముల నిరోధంబు మాన్పుఁ
దోఁడగ జుంజుఱుమేని దుర్వికారంబునఁ
బులుఁగుఁ జుట్టాల బిట్టులుకఁ జేయు
తే. నూర్మిపంక్తుల నుయ్యాలలూఁగి యాడుఁ
దివుటఁ దియ్యని తమ్మిపూఁదేనెఁ గ్రోలుఁ
బ్రమదమున నాఁచుఁదీఁగజొంపములఁ దూఱు
నరుగుఁ గేళికులాయ శుద్ధాంతములకు. 5

టీ. తిక్కంచి—యొడలు, తిక్కంచికొనియున్న = నిక్కించికొనినట్టి, తిక్క = చిన్న యీఁకలయొక్క, పొత్తములోడి = సమూహముతోఁ గూడియున్న, యొడలు = దేహమును, జాడించి, నెవ్వడిన్ = మహావేగముచే, విదిర్చున్ = దులుపుచుండును, చేవోయి... జేసి, చేవోయి = రెండు చేతులయొక్క, ఒత్తునంజేసి, = రాపిడింబట్టి, నెత్తురులు = రక్తముగవి, అయిన అవయవంబులు = ఐనట్టి అవయవంబులను, నోరన్ = నోటిచె, నవరన్, చేయున్ = చక్కఁబఱుచుకొనుచుండును. కుటిల...కుట్టనములన్ - కుటిల = వంకరయైన. చంచూపుట = దోన్నెవంటి ముక్కుయొక్క, కోటి = అంచుయొక్క, కుట్టనములన్ = పొడుచుకొనుట చేతను, తనుకీటముల నిరోధంబున్ - తను = శరీరమందున్న, కీట = పురుగులయొక్క, నిరోధంబున్ = బాధను, మాన్పున్ = తొలఁగించుకొనును- తోడగన్ = దేహమును సాగునట్లుచేయఁగా, జుంజుఱు...కారంబునన్ - జుంజుఱు = చింపిరిగానున్న, మేని = శరీరముయొక్క, దుర్వికారంబునన్ = చెడువికారముచే, పులుఁగు = ఆహంసము, చుట్టాలన్ = తనబంధుగులను, బిట్టులుకన్ చేయున్ = అధికముగా భయపడునట్లు చేయును- అనఁగా, నలమహారాజు చేతియొత్తుడుచే, మిక్కిలి వికారముగానున్న యాహంసను చూచిన దానిబంధువులకుఁ దనకుఁ గీడుమూడెనేమోయని మిగులభయముఁ గలుగఁజేయుచున్నది యని భావము) ఊర్మి పంక్తులన్ = తరంగమాలికలయందు, ఉయ్యాలలు, ఊఁగి, ఆడున్ = విహరించుచుండును, తివుటన్ = కోర్కెచే, తియ్యని...

దేవె—తియ్యని=మధురమైన, తమ్మిపూ=పద్మములయందున్న, తేనెల్ =మకరందమును, గ్రోలున్ =గ్రోవును, ప్రమదమునన్ =సంతోషముచే, వాఁచు... జొంపముల్ - వాఁచుతీగె=వాఁచుతీగలయొక్క, జొంపములన్ =సమూహములందు, తూఱున్ =ప్రవేశించును, కేళి...ములకున్ - కేళికులాయా=విలాసశాలలైన గూళ్ళనెడి,శుద్ధాంతములకున్ =అంతఃపురములకు, అరుగున్ =పోవును.

తా. ఆహంసము తటాకములోఁ బ్రవేశించి శరీరమును వేగముగా జాడించుచుండును. నలమహారాజు చేతియొత్తున రక్తసిక్తగాత్రైన యవయవములం జక్కఁబఱుచును-ముక్కుచే శరీరమందున్న కీటకబాధ దొలగించుకొనును, తన వికారపు శరీరమును జూపి బంధువులకు భయము కలిగించును. తరంగపంక్తులలో విహరించును, మకరందమును గ్రోలును, ఒకమారు సంతోషముచే వాచుతీఁగెలలోఁ బ్రవేశించుచుండును, ఒకప్పుడు తనకేళాయతనములకుఁ బోవుచుండును.

అలం, స్వభావోక్తి.

వ. ఇవ్విధంబునం గొంతదడవు గ్రీడించి యానీడోద్భవంబు భవార్చనాయోగ్యంబును రుద్రాక్షమధువ్రతపరీవృతంబును బహుశైవలక్ష్మతాసమన్వితంబును నగుటఁ బద్మంబునుం బోని నిషధరాజు హస్తంబునకుఁ గ్రమ్మఱ నరుగుదెంచె నమ్మహీభుజుండును భుజంబు సాఁచి యమ్మానసౌకంబు నన్నించి యుమిడికొని యుండెనప్పుడు. 6

టీ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈరీతిగా,కొంతతడవు=కొంతకాలము,క్రీడించి=ఆటలాడి,అనీడోద్భవంబు=అహంసము,భవార్చనాయోగ్యంబును - భవ= ఈశ్వరుని, అర్చనా = పూజించుటకు, యోగ్యంబును = తగినదియు, (పద్మపక్షమందు ఈశ్వరునిపూజకు తగినదని యర్థము)రుద్రాక్ష...వృతంబును - రుద్రాక్ష=రుద్రాక్షధారణమనెడి, మధు=నమీచీనమయిన, వ్రత=నియమముచే, పరీవృతము=కూడికొనినది. అనఁగా నలునిచేయి సర్వదా రుద్రాక్షధారణముచే నొప్పుచున్నదనిభావము. పద్మపక్షమందు, రుద్రాక్షలవంటి తుమ్మెదలచే గూడికొనినదని యర్థము, లేక రుత్ +ర+అక్ష+మధువ్రత - రుత్ =ధ్వనిచేయుచున్న, ర =

అగ్నివంటి, అక్షి=నేత్రములుగల, మధువ్రత=తుమ్మెదలచే, పరీవృతము=కూడియున్నది. బహుశైవ..తంబును; బహు=అనేకములయిన, శైవ=ఈశ్వరసంబంధమయిన, లక్ష్మతా=లక్షణములు కలిగియుండుటతో, సమన్వితంబు=కూడుకొనియున్నది. అనఁగాఁ ద్రిపుండ్రాదులయిన యీశ్వరలక్షణములతోఁ గూడికొనినది. లేక, శైవ=మంగళప్రదములయిన, లక్ష్మతా=సాముద్రికలక్షణంబులు కలిగియుండుటతో, సమన్వితంబు, అనఁగా నలుని చేయి సాముద్రికలక్షణములతోఁ గూడికొనినదని భావము. పద్మపక్షమందు, బహు=విస్తారమయిన, శైవల=నాచుగల, క్ష్మతా=భూమిగలుగుటచే, సమన్వితంబు=కూడికొనినది. విస్తారమైన నాచుగల ప్రదేశమందు, బుట్టినదని భావము. అగుటన్ = అయియుండుటచే, పద్మంబునుం=తామరను, పోని నిషధరాజహస్తంబునకున్=సరిపోలెడు నలమహారాజు చేతికి, క్రమ్మఱన్, అనుగుదెంచెన్, అమ్మహాభుజుండును=అనలుఁడును, భుజంబు, సాచి=చేయిచాచి, అమ్మానసౌకంబున్ = ఆహంసను, మన్నించి, ఇమిడికొనియుండెన్ =ఇమిడ్చుకొనియుండెను, అప్పుడు=ఆసమయమందు, అని పైదానితో నన్వయము.

తే. ఇష్టమానస మయిన యా హేమఖగము
నలునిమానస మానంద జలధియందుఁ
గర్ణశష్కులికలశంబు గాఁగిలించి
యీఁదఁ జేయుచు మృదుభాష నిట్టు లనియె. 7

టీ. ఇష్టమానసము - ఇష్ట=అభిమతమయిన, మానసము=మానససరస్సుగలది, అయినయా హేమఖగము=అయినట్టి యా బంగారుపిట్ట, నలునిమానసమున్=నలునియొక్క మనస్సును, ఆనందజలధియందు=ఆనందమనెడి సముద్రమందు, కర్ణశష్కులికలశంబున్=చక్కిలమువంటి చెవులనెడి, కలశంబున్=పాత్రమును, గాఁగిలించి; ఈఁదజేయుచున్=ఈఁదునట్లు చేయుచు, అనఁగా నీఁదునప్పుడు కలశంబులంజంకలయందుంచికొనుట ప్రసిద్ధము. అట్లె నలునిమానసము కర్ణములను పాత్రములను పూనుకొని యానందసముద్రము నీఁదునట్లు చేయుచున్నదని భావము. అతనిమానసము మిక్కిలి యానందముచెందునట్లు చేసినదని నిశ్చ

యార్థము. మృదుభాషణ=మెత్తనివచనములతో, ఇట్టులు, అనెను.

తా. మానససరస్సునందు నివాసముగలిగినట్టి యీహంసము నలునియొక్క చిత్తమును, కర్ణములనెడి కలశములను కౌఁగలించుకొనునట్లు చేసి, యానందసముద్రమునందు నోలలాడించుచు, మృదువాక్యములతో నిట్లనియె.

అలం-రూపకము.

వ. దేవా! యవధరింపుము. ధర్మశాస్త్ర మర్మపారగులైన పెద్దలు దుర్బలకులజిఘాంసువు లైనఝషంబులను నీడద్రుమపీడాకరంబు లైననీడజంబులను ననవద్యతృణహింసానృశంసంబులగుమృగంబులను మృగయావినోదంబుల వధియించి మహీధవుండు కిల్బిషంబునఁ బొందండని చెప్పుదు రప్పట్టునం బట్టువడిననన్ను విడిచిపెట్టి ప్రాణంబురక్షించిన యుపకారికిం బ్రియంబు సేయుదునన నేర్తునే యైనను నీకు నొక్కప్రియంబు చేసెదనయాచితోపపన్నం బయిన హితంబు పరిహరింపంబని లేదు. నిఖిలభువననాయకుండ వైన నీకు మముబోంట్లు సేయు నుపకారం బపేక్షణీయంబుగాకుండుట యెఱుంగుదు నైనను గృతజ్ఞతాగుణలేశంబు క్లేశపఱుచుచున్నయది సన్నంబు దొడ్డయనువిశేషంబు విచారింపక హస్తకల్పజనాంతరంబయిన దైవంబు ప్రశస్తివిమర్శించి నాచేయుప్రయోజనం బంగీకరింపుము.

టీ. దేవా=ఓనరాధిపా! అవధరింపుము=ఆలింపుము, ధర్మశాస్త్ర...పారగులు, ధర్మశాస్త్ర=ధర్మశాస్త్రములయందున్న, మర్మ=రహస్యములయొక్క, పారగులు=అంతమునుపొందినవారు, అయిన పెద్దలు=అయినటువంటి పండితులు, అనఁగా ధర్మశాస్త్రము బాగుగా నెఱింగినవారనుట- దుర్బలకుల జిఘాంసువులు = దుర్బలకుల = అల్పజంతువులయొక్క సమూహములను. జిఘాంసువులు = చంపనిష్టపడుచున్నవి, ఐనఝషంబులను = అయినటువంటి పెద్దచేపలను, నీడద్రుమపీడాకరంబులు - నీడద్రుమ=కులాయవృక్షములకు, పీడాకరంబులు =

బాధకలిగించునట్టివి, వననీడజంబులను= అయినపక్షులను, అనవద్య-నృశంసంబులు- అనవద్య = తక్కువగాని, తృణ=గడ్డికి, హింసా = హింసచేయుటచేత, నృశంసంబులు=ఘాతుకములు,అగుమృగంబులను=అయినజంతువులను, మృగయావినోదంబులన్-మృగయా=వేఁటయును, వినోదంబులచేన్=ఆటలన్, వధియించి=చంపి, మహీధవుండు=రాజు, కిల్బిషంబును=పాపమును, పొందండు=పొందఁడు-అని చెప్పుదురు. ఇప్పట్టునన్=ఈస్థలమందు, లేక, యీసమయమందు, పట్టువడిననన్నున్=పట్టుకొనఁబడిననన్ను, విడిచిపెట్టి, ప్రాణంబున్=జీవనమును,రక్షించిన=కాపాడినట్టి, ఉపకారికిన్=ఉపకారము చేసినట్టినీకు, ప్రియంబు=ఇష్టమయిన కార్యమును, చేయుదున్ అనన్ నేర్తునే=చేయుదునని చెప్పఁజాలుదునా, అనఁగా జెప్పలేననుట, అయినను, నీకు, ఒక్కప్రియంబు = ఒక ఉపకారమును, చేసెదను, అయాచితోపపన్నంబు-అయాచిత = యాచింపకుండ, ఉపపన్నంబు=ప్రాప్తమయినది, అయినహితంబున్=అయినటువంటి మేలును, పరిహరింపన్ పనిలేదు=విడిచిపెట్టనవసరములేదు, అఖిలభువననాయకుండవు-నిఖిల=సమస్తమయిన, భువన=లోకములకు, నాయకుండవు=లోకాధిపతివి, అయిన నీకు,మముబోఁట్లు,చేయు నుపకారంబు=చేసెడిమేలు,అపేక్షణీయంబు=కోరఁదగినది, కాక ఉండుట=కాకుండుట,ఎఱుంగుదును, ఐనను, కృతజ్ఞతాగుణలేశంబు-కృతజ్ఞతాగుణ=చేసిన మేలుమఱవకుండుట యనెడి గుణముయొక్క, లేశంబు=కణము, క్లేశపఱుచుచున్నయది=కష్టపెట్టుచున్నయది,సన్నంబు=చిన్న, దొడ్డ=పెద్ద, అనువివేకంబు=అనునట్టి భేదంబు, విచారింపక=ఆలోచింపక, హస్తః హస్తముతో, కల్ప=సమానమైన, జనాంతరంబు=మఱియొకజనుఁడు గలవాఁడు, ఐనదైవంబు=అయినట్టి బ్రహ్మదేవునియొక్క, ప్రశస్తి=ఉత్తమత్వమును, విమర్శించి=ఆలోచించి, నా చేయుచున్నటువంటి ఉపకారమును, అంగీకరింపుము=పొందుము. అనఁగా:— నేను బ్రహ్మయొక్క హస్తముతో సమానుఁడైనవాఁడనగుటచే బ్రహ్మగారి చేతితో నిచ్చినవస్తువును గౌరవముచే నెట్లుగా గ్రహింపవలసినదో యట్లే నేఁ జేయు నుపకారంబుగూడ బ్రహ్మదేవునియందలి గౌరవముచేతనైన స్వీకరింపక తీరదని భావము.

సీ. ప్రత్యర్థిరాజసార్థక నామధేయుండు
భూమీశ్వరుం డొప్పు భీముఁ డనఁగ
నారాజు త్రిదివంబు నమరేంద్రుఁడును బోలెఁ
దేజంబున విదర్భదేశ మేలు
దమనాహ్వయుం డైన తపసి సద్వరమునఁ
గాంచె నాతఁడు కన్యకాలలామ
సర్వలోకాంగనా సౌభాగ్య గరిమంబు
దమియించు కతమునఁ దానినామ
తే. మభ్రభారతి దమయంతి యంచు నొడివెఁ
దద్గుణంబులు వర్ణింప ధరణినాథ
యబ్జసూతికి నైన శక్యంబుగాదు
పలుకుఁ బూఁబోఁడికైనను నలవి గాదు. 9

టీ. ప్రత్యర్థిరాజ=శత్రు రాజుల విషయమై, సార్థక=అన్వర్థముతోఁ గూడిన, నామధేయుండు=పేరుగలిగినట్టి, భూమీశ్వరుండు=రాజు, భీముఁడనఁగన్=భీముఁడని పిలువఁబడుచు, ఒప్పున్=ప్రవర్తించుచుండును-అనఁగా శత్రువులను భయపెట్టుచు భీముఁడనెడు తన నామమును సార్థక పఱుచుచుండుననిభావము. ఆరాజు=ఆభీమరాజు, త్రిదివంబున్=స్వర్గలోకమును, అమరేంద్రుఁడును బోలెన్=దేవేంద్రునివలె, తేజంబునన్=ప్రతాపముచే, విదర్భదేశమున్=విదర్భయనెడు దేశమును, ఏలున్=ఏలుచుండును-అనఁగా స్వర్గపట్టణమును దేవేంద్రుఁడేలునట్లు, అతఁడు విదర్భదేశమును ప్రతాపముచే నేలుచుండుననిభావము. దమనాహ్వయుండు=దమనుఁడను పేరుగలవాఁడు, అయిన తపసి, సద్వరమునన్=అయినట్టి మహామునియొక్క మంచివరముచే, అతఁడు=ఆరాజు, కన్యకాలలామన్=కన్యకామణిని, కాంచెన్=కనెను-అనఁగా నారాజు దమనుఁడను మునిశ్రేష్ఠునివరముచే నొక కూఁతుంగనెనని భావము. సర్వ...గరిమంబు-సర్వలోక=సమస్తలోకములందున్న, అంగనా=స్త్రీలయొక్క, సౌభాగ్య=సౌందర్యముయొక్క, గరి

మంబున్ = అతిశయమును,దమియించు కతమునన్ = జయించు కారణముచే, దానినామము = ఆమెయొక్క నామము, దమయంతియంచున్ = దమయంతియని, అభ్రభారతి = ఆకాశవాణి, నొడివెన్ = పలికెను, అనఁగా సమస్తదేశములందున్న స్త్రీలయొక్క సౌందర్యాతిశయము జయించుకారణమున నాకాశవాణియే యామెకు దమయంతి యనెడి నామ ముంచినదని భావము. ధరణీనాథ = రాజా! తద్గుణంబులు = ఆదమయంతియొక్క గుణములను,వర్ణింపన్ = వర్ణించుటకు, అబ్జసూతికైనను = నలువకైనను,శక్యంబుకాదు = తరముకాదు,పలుకుఁబూఁబోఁడికైనను = సరస్వతికైనను, అలవికాదు = శక్యముకాదు. అనఁగా రాజా! ఆమెయొక్క గుణములు వర్ణించుటకు బ్రహ్మకైనను, సరస్వతికైనను దరముగాదని భావము. సమస్తలోకంబు సృజించి మహాబుద్ధిమంతుం డనిపించికొనినబ్రహ్మయు, వాక్కులకు నిలయభూతియయిన సరస్వతియు, వీరిరువురే దమయంతి గుణంబులను వర్ణింప లేనప్పుడు తక్కిన వారిసంగతి చెప్ప నేల?

తే. విదుషి యాయింతి దలఁదాల్చు శిరోజకలకు
సహహా! యెబ్భంగి సాటిసేయంగ వచ్చుఁ
బశువుచేతఁ బురస్కృతిఁ బడయలేక
చాపలంబున వర్తించు చామరములు. 10

టీ. పశువుచేతన్ = చమరీమృగముచేత, (నీచ జంతువుచేత ననియూవర్థము) పురస్కృతిన్ = గౌరవమును, (ముందుగా నుండుకొనుటను ననియర్థము) పడయలేక = పొందలేక, చాపలంబునన్ = చాంచల్యంబుచేత,వర్తించు = ప్రవర్తించుచున్న, చామరములు = చమరీ మృగముయొక్క వాలములను, విదుషి = విద్వాంసురాలయిన, ఆయింతి = ఆదమయంతి, తలన్ = శిరస్సునందు, తాల్చు = ధరించెడి శిరోజములకు,అహహా = ఆహా, ఎబ్భంగిన్ = ఏరీతిని, సాటిన్ = సామ్యమును, చేయంగవచ్చున్ = చేయవచ్చును? అనఁగా సాటిచేయలేమనుట. ఇందుఁ జమరీమృగము చేతననక పశువుచేత నని చెప్పటలోను, విదుషి,యని దమయంతికి విశేషణము చేయుటలోను సారస్యమేమనఁగాఁ బశువని చెప్పటచే నీచత్వము తెలియనగును. కాన నీచమయిన జంతువుచేతనే గౌరవముచే ముందు

గా నుంచుకొనఁబడని చమరీవాలము విద్వాంసురాలు కావున నుత్తమత్వము,న ధమత్వమును, జక్కఁగఁ దెలిసికొనుచున్న దమయంతిచే నతిగౌరవముతోఁ దల్పయందుఁ దాల్పఁబడుచున్న శిరోజముల కెట్లుసాటివచ్చునని తెలియఁదగినవి. మఱియు నీచులచేతనైన గౌరవము పడయలేనివి,చామరములు, విద్వాంసురాలయిన దమయంతిచేత నెక్కుడుగా గౌరవింపఁబడుచున్నవి శిరోజములు. ఇంత తారతమ్యముండుటచే సామ్యము కుదురదనుట స్పష్టము.

తా. పృష్ఠభాగమున ధరింపఁబడినవై పశువుచేతనుగూడ గౌరవము పడయలేక చపలత్వంబునఁ బ్రవర్తించుచున్న చమరీమృగముయొక్క వాలములను విద్వాంసురాలయిన యాదమయంతి తలను ధరించుచున్న శిరోజముల కెట్లు సాటిచేయవచ్చును? అనఁగా సాటి చేయలేమనుట.

అలం-కావ్యలింగము.

క. ఖురకండూయనమిషమున
హరిణంబులు సాంత్వనంబు నాపాదించున్
*దరుణీ విలోచనములచేఁ
బరిభూతము లైనతమచపలదృష్టులకున్. 11

టీ. తరుణీవిలోచనములచేన్-తరుణి=దమయంతియొక్క, విలోచనములచేన్=నేత్రములచేత, పరిభూతములు=తిరస్కరింపఁబడినవి, అయిన తమ... దృష్టులకున్-అయిన=అయినట్టి, తమ=తమయొక్క, చపల=చలించుచున్న, దృష్టులకున్=చూపులకు, ఖుర...మిషమున్-ఖుర=డెక్కలతోడ, కండూయన=గోకుకొనుటయనెడి, మిషమునన్=నెపముచేత, హరిణంబులు=లేళ్లు, సాంత్వనంబున్=అనునయమును, ఆపాదించున్=చేయును - అనఁగా లోకములో మానవులు విపదలనుగాని, యొకరివలన నవమానముగాని చెంది కలఁతనొందుచున్నప్పుడు వారి స్నేహితులుగాని బంధువులుగాని వచ్చి మంచిమాటలచే నోదార్చి వారికలంతను బోకార్చుట సుప్రసిద్ధము.అట్లె దమయంతి నేత్రములచే నవమానింపఁబడి చాపల్యము నొందుచున్న లేడికన్నులను ఆకన్నులపైఁ దోఁ

* "తరుణీ విలోకనంబుల" అని పాఠాంతరము.

బుట్టువులైన డెక్కలు వచ్చి యోదార్చుచున్నవని భావము. లేళ్లుమొదలగు జంతువులు తమకన్నులు దురద వేయుచున్నప్పుడు డెక్కలతో నివారించుకొనుట స్వభావము. ఇట్లుండఁ గవీశ్వరుండు దమయంతి నేత్రముచేత జయింపఁబడినందువలనఁ గలిగినపరాభవదుఃఖమును మాన్పుటకే డెక్కలు నేత్రముల యొద్దకుఁ బోవుచున్నవి కాని దురద తొలఁగించుకొనుటకుఁ గాదని చెప్పియున్నాఁడు. దమయంతి నేత్రములు లేడికన్నులను మించియున్నవని ఫలితార్థము.

తా. లేళ్లు దమయంతియొక్క నేత్రములచేఁ దిరస్కరింపఁబడినతమయొక్క చపలనేత్రములను డెక్కలతో గోఁకుకొనుటయనెడుమిష చేనోదార్చుచుండును.

అలం-అపహ్నుతి.

క. లలన కనుదోయి ముందట
నలవడ నలినంబు మలినమయ్యెను హారిణం
బులు *పూరి మేయఁ దొడఁగెను
గలితద్యుతి ఖంజ మయ్యెఁ ఖంజనకులమున్. 12

టీ. లలన..ముందటన్-లలన=దమయంతియొక్క, కనుదోయిముందటన్=కన్నులయొక్క యెదుట, అలవడన్=ఏర్పడఁగా (అనఁగా దమయంతికన్నులయెదుట నున్నపుడని యర్థము) నలినంబు=పద్మము, మలినమయ్యెన్=దూషితమయ్యెను. లోకమున నవమానితులైనవారలు విచారంబుచేఁ గాంతివిహీనులగుట సహజము. అట్లె దమయంతి నేత్రముల కీడు కాక యవమానంబునొంది పద్మములు విచారంబునఁ గాంతిహీనములగుటచే మలినంబులయ్యెనని భావము. హారిణంబులు=లేళ్లు, పూరిన్=గడ్డిని, మేయన్=మేయుటకు, తొడఁగెన్=మొదలుపెట్టెను, యుద్ధంబులఁ బరాజితులయినవారు గడ్డినోటఁ గఱచికొనినచో శత్రువులనుండి ప్రాణభయంబు రాదని వాడుక. అట్లె దమయంతి నేత్రములచేఁ బరాజితములయిన కన్నులుగలలేళ్లు ప్రాణభయంబు గలుగకుండ గడ్డిమేయ నారంభించినవని భావము. లేళ్లకు స్వభావసిద్ధమయిన గడ్డిమేయుటను బరుల

* "హారిణంబులు బులుమేయఁ దొడంగెను." అని పాఠాంతరము.

వలనఁ బ్రాణభయంబు రాకపోవునిమిత్తమని కవి యూహించినాఁడు. ఖంజనకులము౯=కాటుకపిట్టలయొక్క సమూహమును, కలితద్యుతి ఖంజము-కలిత=ఒప్పుచున్న, ద్యుతి=కాంతియొక్క, ఖంజము=నాశనముకలది (అనఁగా కాటుకపిట్టలకాంతి యంతయు నశించెనని భావము) అయ్యె౯=ఆయెను.

తా. దమయంతియొక్క నేత్రములచే జయింపఁబడి పద్మములు కాంతిహీనములగుచున్నవి. అట్లే లేళ్లు పరాభవమున పూరిని నోటఁగఱచుకొనుచుండెను. మఱియు నామె నేత్రములు కాటుకపిట్టలను గాంతిహీనములనుగాఁ జేయుచున్నవి. అలం-వ్యతిరేకము.

తే. రాజబింబంబునందు సారము హరించి
* చేసినాఁడు విధాత యా చెలువమోము
నడిమిరంధ్రంబునందుఁ గానంగ వచ్చు
ఖనిఖనీలిమ యది నిదర్శనము గాదె. 13

టి. విధాత=బ్రహ్మ, ఆచెలువమోము=ఆదమయంతి యొక్క ముఖమును, రాజబింబంబునందు౯=చంద్రబింబమందున్న, సారము౯=నిగ్గును, హరించి=తీసి, చేసినాఁడు = నిర్మించినాఁడు, నడిమిరంధ్రంబునందు౯=చంద్రబింబముయొక్క నడుమనున్న కన్నమునందు, కానంగ౯ వచ్చు = కనఁబడుచున్న, ఖని =గోతియొక్క, ఖ=అవకాశముయొక్క, నీలిమ=నల్లఁదనము, అది=ఆనల్లఁదనము, నిదర్శనము=దృష్టాంతము, కాదె=కాదా (అవుననుట.) అనఁగా బ్రహ్మ దమయంతి మోము చేయుటకుఁ జంద్రునిలో నున్నసారమువంతిను దీయుటనిజము. కావున నే చంద్రబింబంబు మధ్యభాగంబునందు సారముతీయుటవలనఁ గలిగిన నల్లని యవకాశము నిదర్శన మగుచున్నది. చంద్రునియందు స్వభావసిద్ధమయినమచ్చను దమయంతి మోము నిర్మించుటకయి బ్రహ్మ సారము తీయఁగా నేర్పడిన గోయి యని కవి యుత్ప్రేక్షించినాఁడు. దమయంతి ముఖము నిష్కళంక మగునిందుసారమువంటిదని ఫలితార్థము.

*" చేసినాఁడొ " అనిపాఠాంతరము,

తా. బ్రహ్మ దమయంతీదేవిమోమును జేయుటకుఁ జంద్రబింబమునం దున్న సారమునంతను దీసియున్నాఁడు. అతీయుటవలన నాబింబమందొక రంధ్రముపడి నల్లగాఁగానవచ్చుచుండెను. అందుచేతనే యాస్థలమునందుఁగా నవచ్చుచున్ననల్లఁదనమును బ్రహ్మ చంద్రబింబమందున్న సారమును దీసియున్నాఁడని నిదర్శనముగాఁ జెప్పవలనుపడుచున్నది.

అలం- కావ్యలింగము, ఉత్ప్రేక్ష.

క. ప్రవిలేపనపాండరమును
నవలాంఛనగోమయూంచనము నగు రాకా
ధవళాంశుమండలము విధి
నివాళి సేయును లతాంగి నెమ్మొగమునకున్. 14

టీ. విధి=బ్రహ్మ, లతాంగినెమ్మొగమునకున్ = దమయంతియొక్క ముఖమునకు, ప్రవిలేపనపాండరమును-ప్రవిలేపన = పిష్టోదకమువలె, పాండరమును= తెల్లనిదియు, నవలాంఛనగోమయూంచనము - . న=నూతనమయిన, లాంఛన= కళంకమనెడు,గోమయూంచనము=గోమయపూజఁగలిగినది;అగు ... మండలము - అగు=అయినట్టి,రాకా=పున్నమనాటి, ధవళాంశు=చంద్రునియొక్క, మండలమున్ =బింబమును, నివాళి సేయును=అరతియిచ్చును. లోకములో సుందరమైన వస్తువులకు దృష్టిదోషము తగులకుండుటకై పిండినీటిలోఁగూడియున్నమట్టి పాత్రమునందు గోమయమును బూజించి దిగఁదుడిచి పాఱవేయుట ప్రసిద్ధము. అట్లె బ్రహ్మ దమయంతీదేవి సుందరమైనముఖమునకు దృష్టిదోషము తగులకుండుటకై తనకిరణములచేఁ దెల్లనిదియు, గోమయమువంటికళంకము కల దియు,నగుచంద్రబింబమనెడి మట్టిపాత్రములో దిగఁదుడుచుచున్నాఁడు. అనఁ గాఁ బున్నమనాటిచంద్రబింబ మామె ముఖమును బోలలేదని భావము.

తా. పిండినీటివలెఁ దెల్లనిదియుఁ గళంకమనెడి గోమయ పూజకలదియు, నగు పున్నమనాటిచంద్రబింబమును బ్రహ్మ దమయంతీ ముఖమునకు నివాళి యిచ్చును.

అలం-సాంగరూపకము.

సీ. జగము లొక్కుమ్మడి § సాధింప నెత్తిన
* రతిమన్మథులవిండ్లు § రమణిబొమలు
కాంతినిర్ఝర మీఁదు § కామయౌవనముల
కుంభప్లవము లింతి § కుచయుగంబు
నడు మింత యని కేలఁ § దొడికి పట్టినధాత
యంగుళిరేఖ ల § బ్జాస్యవళులు
యువమనోమృగరాజిఁ § దవిలింపఁ జేర్చిన
మదనవాగుర లిందు § వదనకురులు
తే. బాల్యతారుణ్యసీమావి § భాగమునకు
నజుఁడు వ్రాసినరేఖ త § న్వంగియారు
భానువరమానఁ బడసిన § పంకజముల
యపరజన్మంబు పూబోఁడి § యడుగు లధిప. 15

టీ. రమణిబొమలు=దమయంతియొక్క కనుబొమ్మలు, జగములు=లోకములను, ఒక్కుమ్మడిన్=ఒక్కమారుగా, సాధింపన్=జయించుటకు, ఎత్తిన.. విండ్లు- ఎత్తిన=తాల్చినట్టి, రతిమన్మథులవిండ్లు=రతిమన్మథులయొక్క చాపములు, అనఁగా దమయంతియొక్క కనుబొమలు లోకమును మోహింపఁజేయఁదగినంతసౌందర్యము కలిగియున్నవనుట, ఇంతికుచయుగంబు=దమయంతియొక్క పాలిండ్లు, కాంతినిర్ఝరము=కాంతియనెడి నదిని, ఈఁదు... ప్లవములు- ఈఁదు=ఈఁదుచున్నట్టి, కామయౌవనముల=కామ యౌవనములయొక్క, కుంభప్లవములు=కుంభములవంటిపడవలు, (అనఁగా శరీరమందున్న కాంతి ప్రవాహమునందుఁ గామయౌవనము లీఁదుచుండఁగా వానికి దమయంతిపాలిండ్లు ఈఁదుటకు సాధనమయిన కుంభములవలె నున్నవని భావము. ఇందువలన దమయంతి మిగులలావ

* రతివల్లభుని విండ్లు రమణి బొమలు'' అనిపాఠాంతరము. దీనికంటె రతిమన్మథుల విండ్లనెడు పాఠమె సంస్కృతమునకు సరిగానున్నది. "ధనుషీ రతిపంచబాణయో రుదితే విశ్వజయాయ తద్భ్రువౌ'' అనిసంస్కృతము.

న్యాయతి యనియు, నామె కుచములు కుంభములవలె మిగులఁ బెద్దవయి ప్రకాశించుచున్నవనియు, స్పష్టమగుచున్నది. 'అబ్జాస్యవళులు-అబ్జాస్య=పద్మమువంటి మొగముగల దమయంతియొక్క, వళులు=కడుపుమీఁదనున్న ముడుతలు, నడుము, ఇంతయని=ఇంతేయని, కేలన్-హస్తముచే, తోడికి...రేఖలు - తోడికి=ఒడిసిపట్టుకొనిన, ధాత=బ్రహ్మయొక్క, అంగుళిరేఖలు=వ్రేళ్లయొత్తుడుచేఁ బడినగీఁతలు-అనఁగా దమయంతియొక్క వళులు బ్రహ్మ నడుమింతమాత్ర మేయని చేతితోఁ గొలిచిపట్టుకొనఁగాఁ జేతిరాపిడివలనఁ బడిన వ్రేళ్లగీఁతలవలెనున్నవనుట, మఱియు దమయంతియొక్క నడుము గుప్పిటిలోనికి ముడుచున్నదనియు, వళులచే మిగులమనోహరముగా నున్నదనియు భావము, ఇందువదనకురులు - ఇందువదన=చంద్రునివంటి మొగముగల దమయంతియొక్క, కురులు=తలవెండ్రుకలు, యువస్వాన్తమృగరాజిన్ - యువ=చిన్నవయస్సుగల జనులయొక్క, స్వాన్త=చిత్తములనెడి, మృగ=లేళ్లయొక్క, రాజిన్=సమూహమును, తవిలింపన్=చిక్కించుటకు, తీర్చినమదనవాగురలు-తీర్చిన=పన్నినట్టి, మదనవాగురలు=మన్మథునియొక్క వలలు, అనఁగా దమయంతి కేశపాశము, సమస్తమయిన మానవులయొక్క చిత్తములను బంధించుటకు మన్మథుఁడు పన్నినట్టివలలవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవని భావము. దమయంతి కేశములందఱిని మోహసముద్రమున ముంచఁగల మనోహరముగా నున్నవని ఫలితార్థము. తన్వంగియారు-తన్వంగి=కృశించిన శరీరముగల దమయంతియొక్క, ఆరు=నూఁగారు, బాల్య...విభాగమునకున్ - బాల్య=చిన్నతనముయొక్కయు, తారుణ్య=యౌవనముయొక్కయు, సీమా=హద్దును, విభాగమునకున్=ఏర్పాటుచేయుటకు, అజుఁడు=బ్రహ్మ, వ్రాసినరేఖ=వ్రాసినట్టిగీఁతయే, అనఁగా దమయంతియొక్క నూఁగారు, చిన్నతనమునకు యౌవనమునకు నడిమివాద్దు నేర్పాటుచేయుటకయి బ్రహ్మవ్రాసిన గీఁతవలె వెలయుచున్నదనుట. అధిప=ఓనలమహారాజా! పూఁబోఁడియడుగులు=దమయంతియొక్క పాదములు. భానువరమునన్=సూర్యుఁడిచ్చినవరముచే, పడసిన...జన్మంబు - పడసిన=పొందినట్టి, పంకజముల=పద్మములయొక్క, అపరజన్మంబు=రెండవజన్మమే-అనఁగాఁ బద్మములు దమయంతిపాదములతో సరి

కాలేక సూర్యునిగూర్చి తపంబాచరించి వరమునొంది తిత్ప్రిభావముచే రెండ వజన్మమందు దమయంతి యడుగులయినవనుట, మఱియు దమయంతిపాదములు పద్మములకంటె మించినసౌందర్యము కలవనిభావము.

క. జలదుర్గస్థ మృణాళా
వలిజిత్కమనీయబాహు ॥ వల్లరి యగునా
జలజానన *నీకుం దగుఁ
బలుకులు వేయేల యధిక ॥ బలశౌర్యనిధీ. 16

టీ. అధిక బలశౌర్యనిధీ-అధిక=గొప్పదయిన, బల=బలమునకును, శౌర్య=పరాక్రమమునకును, నిధీ=స్థానమయినట్టి నలమహారాజా! పలుకులు=మాటలు, వేయేల? వేయియెందుకు? జల...వల్లరి-జలదుర్గస్థ=జలదుర్గమందున్న, మృణాళ=తామరతూండ్లయొక్క, ఆవళి=సముదాయమును, జిత్=జయించినట్టి, కమనీయ=మనోహరమయిన, బాహువల్లరి = బాహులతలుగలది, అగునాజల జానన=అయినట్టి పద్మమువంటి మొగముగల దమయంతి, నీకున్, తగున్=తగియున్నది.

తా. ఓనలమహారాజా! పెక్కుమాటలతో నేమిప్రయోజనము? తామర తూండ్లకంటె సుందరమయిన బాహువులుగలయట్టి యాదమయంతి యన్నివిధములచేతను నీకు భార్యగా నుండుటకుఁ దగియున్నది.

క. హాటకకలశంబులకును
బాటి యగువధూటిమెఱుఁగు ॥ పాలిండ్లు సిరా
ఘాటస్ఫురణప్రభ యను
నేటికిఁ జక్కవల†కవవ ॥ హి విరాజిల్లెన్. 17

టీ. వధూటి మెఱుఁగుపాలిండ్లు - వధూటి=దమయంతియొక్క, మెఱుఁగు పాలిండ్లు=ప్రకాశించునట్టి స్తనములు, హాటకకలశంబులకును = బంగారుకుండ

* "నీకెతగు" నని పాఠాంతరము.

† జక్కవలకవయయివి రాజిల్లెన్ అనిపాఠాంతరము.

లకు, పాటియగున్ = సరివచ్చును, వధూటిమెఱుఁగుఁబాలిండ్లు = దమయంతి యొక్క కుచములు, నిరాఘాటస్ఫురణప్రభ - నిరాఘాట = నిరాటంకమైన, స్ఫురణ=నిండారిన, ప్రభ=కాంతి, అను నేటికిన్ = అనునట్టినదికి, జక్కవలక వవహిన్ = చక్రవాకపక్షులజతవలె, విరాజిల్లెన్ = ప్రకాశించెను. అనఁగా దమయంతి కుచములు మనోహరమయిన శరీరకాంతి యనునదికిఁ జక్రవాక పక్షులవలె నున్నవనుట, చక్రవాకపక్షిద్వయముచే నది ప్రకాశించుచున్నట్లు కుచకుంభములచే దమయంతి శరీరము ప్రకాశించుచున్నదనిఫలితార్థము.

తా. దమయంతి వలుఁదగుబ్బలు బంగారుకుండల కీడుచేయవచ్చును. మఱియు నవి దమయంతియొక్క లావణ్యమనెడి ప్రవాహమునందు వెలయునట్టిచక్రవాకపక్షులవలె నొప్పుచుండెను.

అలం-ఉపమ.

తే. వలుఁదయును వట్రువయుఁ గాఁగ నలినభవుఁడు
భీమభూపాలపుత్త్రికిఁ బిఱుఁ దొనర్చె
నర్కరథ శిల్పశిక్షఁ బుష్పాస్త్రు తేరు
నేకచక్రంబు సేయ నూహించి యొక్కొ. 18

టీ. నలినభవుండు=బ్రహ్మ,అర్కరథశిల్పశిక్షన్=అర్క,సూర్యునియొక్క, రథ=రథముయొక్క, శిల్ప=చేయుటయందలి, శిక్షన్=అభ్యాసముచే, పుష్పాస్త్రు= పుష్పమే బాణముగాఁగల-అనఁగామన్మథునియొక్క, తేరు=రథమును,ఏకచక్రంబు=ఒక్కటేచక్రము కలదానిగా, చేయన్=చేయుటకు, ఊహించియొక్కొ=ఊహించియే కాఁబోలును,భీమభూపాల పుత్త్రికిన్=భీమరాజుయొక్క కూఁతురయిన దమయంతికి, పిఱుఁదు=నితంబము,వలుఁదయును=పెద్దదియును, వట్రువయును=గుండ్రనిదియు, కాఁగన్=అగునట్లుగా, ఒనర్చెన్ = చేసెను. అనఁగా దమయంతి పిఱుఁదులొక్కటిగను జక్రాకృతిగను నుండి మన్మథునిరథచక్రమువలె నున్నదని భావము. దమయంతికి లోకములను మోహింపఁ జేయుచున్న నితంబము కలదని ఫలితార్థము.

అలం-ఉత్ప్రేక్ష.

తా. బ్రహ్మ సూర్యునియొక్క రథము నొక్క చక్రముకలదానినిగాఁ జేసియున్నాఁడు గావున మన్మథునియొక్క రథముగూడ నొక్క చక్రముగలదానినిగాఁ జేయనూహించియే కాఁబోలును, దమయంతియొక్క నితంబమును పెద్దది యగునట్లుగాను, గుండ్రనిదిగాను జేసి యున్నాఁడు.

మ. వనజాతేక్షణ యూరుయుగ్మము వలావణ్యంబునం గేళికా
వనసంక్రందన పట్టణప్రకట జన్మస్థానలన్ రంభలన్
ధనదాపత్య తపఃఫల స్తనుల నత్యంతాభిరామాంగులన్
మనుజాధీశ యధఃకరించుఁ బొగడన్ మాబోంట్లకున్ శక్యమే.

టీ. మనుజాధీశ=నలమహారాజా! వనజాతేక్షణ=పద్మములవంటి నేత్రములు గలదమయంతియొక్క, ఊరుయుగ్మమున్=తొడలయొక్క జత చేతను, లావణ్యంబునన్=సౌందర్యము చేతను, కేళి.. స్థానలన్-కేళికానన=ఉద్యానవనములు, సంక్రందన=దేవేంద్రునియొక్క, పట్టణ=నగరము-అనఁగా స్వర్గమనుట, ప్రకట=ప్రసిద్ధమయిన, జన్మస్థానలన్=జన్మభూములు గాఁగల, రంభలన్=అనఁటులను, స్వర్గమందును, నుద్యానవనములందును బుట్టిన రంభాస్తంభములు దమయంతియూరువులకు సరి పోల వని భావము. "ఇందుఁ గేళికానన" "సంక్రందన పట్టణము" అని చెప్పటలో సారస్యమేమనఁగా నట్టి ప్రసిద్ధస్థలంబులఁ బుట్టిన యనఁటిచెట్లు మిక్కిలి యేపుగాను మనోహరముగాను వృద్ధిపొందును. కాన యట్టిచోట్లఁ బుట్టిన రంభాస్తంభములే దమయంతి యూరువులఁ బోల వనప్పుడు సామాన్యస్థలంబులఁ బుట్టినవి బోల్తిగా నాటి చెంత లేవన్న సారస్యము తెలియుచున్నది. లావణ్యంబునన్=సౌందర్యము చే, ధనదా... స్తనులన్-ధనద=కుబేరునియొక్క, అపత్య=కుమారునియొక్క-అనఁగా నలకూబరునియొక్క యనుట, తపఃఫల=తపఃఫలరూపమైన, స్తనులన్=కుచములుగల, అత్యంతాభిరామాంగులన్ - అత్యంత=మిక్కిలి, అభిరామ=మనోహరమైన, అంగులన్=దేహములుగల స్త్రీలను, అనఁగా-రంభాదులననుట, అధఃకరించున్=తిరస్కరించును, పొగడన్=పొగడుటకు, మాబోంట్లకున్, శక్యమే=తరమా?

తా. ఆదమయంతి తనతొడలచేతఁ గేళికాననములందు స్వర్గమందుఁబుట్టిన రంభాస్తంభములను జయించుచున్నది. సౌందర్యముచే రంభ మొదలగు వచ్చరలఁ దిరస్కరించుచున్నది. అట్టిదమయంతిని మేమెట్లు వర్ణింపఁగలము?

మ. *మృదురీతిం బ్రతివాసరంబు గమికర్మీభూత నానానదీ
నదకాంతారపురీశిలోచ్చయుఁడనై నైకాద్భుతశ్రీజిత
త్రిదివంబైన విదర్భదేశమున నాళీకరత్నముం గాంచితిన్
సదసత్సంశయగోచరోదరి శరత్సంపూర్ణచంద్రాననన్. 20

టీ. ప్రతివాసరంబు=ప్రతిదినమందును, మృదురీతిన్ = తగినవిధముచే, గమికర్మీభూత...శిలోచ్చయుఁడనై - గమికర్మీభూత=గమనవిషయములైయున్న నానా=అనేకములయిన, నదీ=నదులును, నద=సముద్రములును, కాంతార=అరణ్యములును, పురీ=నగరములు, శిలోచ్చయుఁడన్ + ఐ=పర్వతములుగలవాఁడనై, నైకాద్భుత...త్రిదివంబు- నైక=అనేకములైన, అద్భుత = వింతవస్తువులయొక్క, శ్రీ=సంపదచేత, జిత=జయింపఁబడిన, త్రిదివంబు = స్వర్గపురము గలది, ఐనవిదర్భదేశమునన్ = ఐనట్టివిదర్భదేశమునందు, సదసత్...దరిన్-సదసత్ = ఉన్నదా లేదాయనెడి, సంశయ=సందేహమునకు, గోచర=విషయమైన, ఉదరిన్ = నడుముగలదానిని, శరత్సంపూర్ణచంద్రాననన్ - శరత్ = శరత్కాలమందలి, సంపూర్ణచంద్ర=నిండుచంద్రునివంటి, ఆననన్ =ముఖముగలదానిని, నాళీకరత్నమున్ = స్త్రీరత్నమైన దమయంతిని, కాంచితిన్ = చూచితిని.

తా. ఓరాజా! ప్రతిదినము నేను సమస్తనదులను సముద్రములను అడవులను, కొండలగువానిని జూఁడబోయి, స్వర్గముకంటె మించియున్న విదర్భదేశమునందు శరత్కాలచంద్రునివంటి మోముకలదియు, నున్నదా లేదాయనెడి సందియమును గలుగఁజేయునడుము గలదియు, నగు దమయంతిని జూచితిని.

మ. కమలేందీవరషండమండితలసత్కాసారసేవారతిన్
గమికర్మీకృత నైకనీవృతుఁడనై కంటిన్ విదర్భంబునన్. 21

---

* ఈపద్యము కొన్నిప్రతులయందు గానరాదు.

రమణిం బల్లవపాణిఁ బద్మనయనన్ రాకేందుబింబాననన్
సమపీనస్తని నస్తినాస్తివిచికిత్సాహేతుశాతోదరిన్. 21

టీ. కమల...రతిన్ - కమల = పద్మములయొక్క, ఇందీవర=నల్లగలువలయొక్క, షండ=సమూహముచే, మండిత = అలంకరింపఁబడిన, లసత్ =ప్రకాశించుచున్న, కాసార=సరస్సులను, సేవా=సేవించుటయందలి, రతిన్ =ఇష్టముచే, గమికర్మీకృత నైకనీవృతుఁడనై-గమికర్మీకృత = గమనవిషయములై యున్న, నైక=అనేకములయిన, నీవృతుఁడను+ఐ = దేశములుకలవాఁడనై. అనఁగా సమస్తదేశములను దిరుగుచున్న భావము. విదర్భంబునన్ =విదర్భదేశమునందు, పల్లవపాణిన్ =చిగురాకులవంటి చేతులుగలదానిని, పద్మనయనన్ = పద్మములవంటి నేత్రములుగలదానిని, రాకేందుబింబాననన్ - రాక=పున్నమనాటి, ఇందుబింబ=చంద్రబింబమువంటి, ఆననన్ =ముఖముగలదానిని, సమపీనస్తనిన్ =సమానములైన బలిసిన స్తనములుగలదానిని, అస్తి . వరిన్-అస్తి నాస్తి =ఉన్నది లేదు అనెడి, విచికిత్సా=సందియమునకు, హేతు = కారణమైన, శాత=కృశించిన, ఉదరిన్ =నడుముగలదానిని, రమణిన్ =దమయంతిని, కంటిన్ =చూచితిని.

తా. ఓనలా! నేను గావారములనుజూడ వేడుకతో సమస్తదేశములను దిరుగుచు, విదర్భదేశమునందుఁ జిగురువంటి చేతులుకలదియుఁ బద్మములవంటి నేత్రములుగలదియుఁ బున్నమచంద్రునివంటి మోముగలదియు, బలిసిన స్తనములుగలదియు, ఉన్నదా లేదా యనెడిసందేహము గలిగించు నడుముగలదియు నగు దమయంతిని జూచితిని.

వ. కాంచి విబుధపురపురంధ్రీరామణీయకం బీరమణీరత్నంబు ముందట నిస్సారంబు పొమ్మనియును, విధాత చిత్తంబున నీ మత్తకాశినికిం దగినయుత్తముం డగువరుం డెవ్వాఁడు గలిగియున్నవాఁడొకో యనియును, జింతించుచుఁ గొంతతడవు నివ్వెఱపడి చూచుచుండితి. అనంతరంబ యనురూపలావణ్యరేఖాసంపన్నుండైన పిన్నవయసురా కొమరుని నవలో

కింతు నని లోకాలోకపర్యంతంబుగా నీలోకంబు విశ్వంబు
నుం బరిభ్రమించి యుర్వీశ్వరకుమారకులనెల్లం బూర్వ
పక్షంబు గావించుచు వచ్చివచ్చి యిచ్చోట నిన్నుం గనుం
గొని సిద్ధాంతీకరించితి. సాదృశ్యనిబంధనంబై ప్రౌఢమిన సం
స్కారబోధంబునఁ జిరకాలావలోకిత యగు నబ్జాలయిప్పు
డు నామనంబునం బొడఁ గానవచ్చుచున్నయది. 22

టీ. కాంచి=చూచి, విబుధ... రామణీయకంబు - విబుధపుర=అమరావతి యందున్న, పురంధ్రీ=అంతఃపుర స్త్రీలయొక్క, రామణీయకంబు=సౌంద ర్యంబు, ఈ రమణీరత్నము ముందటన్ = ఈ స్త్రీరత్నము నెదుట, నిస్సారంబు =సారములేనిది, పొమ్ము,అనియున్ =అని పలుకుచును - అనఁగా దేవతాకాం తలయొక్క సౌందర్యముకంటె, దమయంతి సౌందర్యము మిక్కిలి యధికమైన దని భావము. విధాత=బ్రహ్మ, చిత్తంబునన్ =మనస్సునందు, ఈ మత్తకాశిని కిన్ =ఈ స్త్రీకి, తగినయుత్తముండు=తగిన సత్తముఁడు, అగు వరుండు=ఐనట్టి భర్త, ఎవ్వంను=ఎవఁడు, కలిగియున్న వాఁడు+ఒకో=కలవాఁడో, అనియును= అనుచును, అనఁగా బ్రహ్మ యీకాంతాలలామకుఁ దగినవరుని నెవ్వని నేర్ప రిచియుండునో యనిభావము. చింతించుచున్ =ఆలోచించుచు, కొంతతడవు, నివ్వెఱపడి=అద్భుతపడి, చూచుచుండితిని. అనంతరంబ, అనురూప=తగిన, లా వణ్యరేఖా=సౌందర్యరేఖచే, సంపన్నుండు=కూడినవాఁడు, ఐన పిన్నవయసు రా కౌమరునిన్ =ఐనట్టి జవ్వనము గల రాకుమారుని,అవలోకింతున్ =చూతును, అని, లోకా లోక పర్యంతంబుగాన్ =చక్రవాళపర్వతమువాద్దుగాఁగల, ఈ లోకంబును, విశ్వంబునన్ =అంతయు, పరిభ్రమించి=తిరిగి,ఉర్వీశ్వర కుమారకు లన్ +ఎల్లన్ =రాజకుమారుల నందఱిని, పూర్వపక్షంబు+కావించుచున్ =పనికి రారని పలుకుచు, వచ్చివచ్చి, యిచ్చోటన్, నిన్నున్, కనుంగొని = చూచి, సిద్ధాంతీకరించితిని=స్థిరపఱచితిని, సాదృశ్యనిబంధనంబు+ఐ=సామ్యముచేబద్ధమ గుటంబట్టి, ప్రౌఢమునసంస్కారబోధంబునన్ = కలిగినసంస్కారజ్ఞానంబు చే, చిరకాల+అవలోకిత=చాలకాలము క్రిందటఁజూడఁబడినది, అగునబ్జాల

=వినయూదమయింతి, ఇప్పుడు, నామనంబునకు, పొడగానకు, వచ్చుచు న్నది, అనఁగా... సమానమునైనవస్తువులలో నొకదానినిచూచినప్పుడు రెండవ ది తలఁపునకు వచ్చుట, ప్రసిద్ధము. అట్లే నలునిఁజూచుటచేత అతనితో సరియైన దమయింతి తలఁపునకు వచ్చినదని భావము.

క. దమయంతీకిలికించిత

మమృతాంశుకులావతంస! యలరించు నిన్నుఁ

విమలతరతారహారము

రమణీరమణీయకుచభరంబునుబోలెన్. 23

టీ. అమృతాంశుకులావతంస - అమృతాంశు = అమృతమయమయిన కిరణములు గలవానియొక్క, అనఁగా, చంద్రునియొక్క, కుల=వంశమును నకు, అవతంస-భూషణమువంటి, నలమహీధవా! దమయంతీ కిలికించితము -దమయంతీ= దమయంతీదేవియొక్క, కిలికించితము=శృంగారభావములవలనఁ బుట్టినచేష్ట, విమలతర=మిక్కిలినిర్మలమైన, తారహారము=ముత్యాలహారములు గల,రమణీ... పోలెన్. రమణీ=దమయంతియొక్క, రమణీయ=మనోహరమైన కుచభరంబున+పోలెన్ = స్తనములయొక్క అతిశయమువలెనే, నిన్నున్=ని న్ను, అలరించున్=సంతోషపెట్టును.

తా. ఓనలమహారాజా! దమయంతీదేవియొక్క శృంగారచేష్ట తారహార ములుగల యామె స్తనాతిశయము సంతోషపెట్టినట్లు నిన్ను సంతసింపఁజేయ గలదు. అలం. దృష్టాంతము.

తే. సౌరభము లేనియట్టి పుష్పంబువోలె

గందుఁగోయిల వెలియైన కానవోలె

నధిప! దమయంతితోడి సఖ్యంబులేని

నీదుసౌందర్యవిభవంబు నిష్ఫలంబు. 24

టీ. అధిపా = ఓరాజా, దమయంతితోడి సఖ్యంబు=దమయంతీదేవితో స్నేహము, లేని...విభవంబు-లేని=లేనట్టి, నీదు=నీయొక్క, సౌందర్యవిభవం బు=సౌందర్యసంపద, సౌరభము = పరిమళము,లేని యట్టిపుష్పంబువోలెన్ =

లేనట్టిపూవువలెను, కండుకోయిల=మగకోకిల, వెలి=దూరము, వినకానవో లెన్=వినట్టి యడవివలెను, నిష్ఫలంబు=ప్రయోజనములేనిది.

తా. ఓరాజా! దమయంతితో స్నేహములేనట్టి నీదుసౌందర్యము పెంపంతయు పరిమళములేని పుష్పమువలెను, కోయిలలేనివనమువలెను వ్యర్థము.

అలం = వినో క్తి.

వ. కావున నిఖిలవైమానికనికాయకామ్యమానయైన నమ్మానవతికి నిన్నుంగూర్ప నాకు నేర్పుగలదు. అక్కొమ్మ నెమ్మనంబున నిన్నుం దక్కఁదక్కొరుం బరిగ్రహింపకుండునట్లుగా భవద్గుణంబులు ప్రశంసించెద. నన్నుం బనిగొమ్ము లెమ్ము. కార్యంబునన యార్యులు నిజప్రయోజనంబు నెఱింగింతురు గాని మాటలం బ్రకటింప రని పరిస్ఫుటంబుగాఁ బలికిన. 25

టీ. కావునన్ = కాఁబట్టి, నిఖిల... కామ్యమాన - నిఖిల = సమస్తమయిన, వైమానిక = దేవతలయొక్క, నికాయ = సమూహముల చే, కామ్యమాన = కోరఁబడుచున్నది, అయిన యమ్మానవతికిన్ = అయినట్టిదమయంతితో, నిన్నున్, కూర్పన్=సంఘటించుటకు, నాకు నేర్పుగలదు, అక్కొమ్మ= ఆదమయంతి, నెమ్మనంబునన్=మనస్సుచే, నిన్నున్, తక్కన్=నిన్నువిడిచి, తక్కొరున్=మఱియొకరిని, పరిగ్రహింపక=వరింపక, ఉండునట్లుగా, భవత్+గుణంబులను=నీయొక్క సద్గుణములను, ప్రశంసించెదన్=పొగడెదను, అనఁగా-దమయంతి మనస్సు నీయందే లగ్నమగునట్లు నీగుణంబులను కొనియాడెదనని భావము, పనిగొమ్ము=పంపుము, లెమ్ము, కార్యంబునన్+అ=కార్యముచేతనే, ఆర్యులు=పెద్దలు, నిజప్రయోజనంబున్=తాముచేసిన ఫలమును, ఎఱింగింతురు గాని=తెలియఁజేయుదురు గాని, మాటలన్, ప్రకటింపరు=వెల్లడిపఱుపరు, అని, పరిస్ఫుటంబుగాన్=మిక్కిలి స్పష్టముగా, పలికినన్=పై పద్యముతో నన్వయము.

తే. ఆద్విజాధిపువలన సంప్రాప్త మయిన

వాక్సుధాధారఁ గ్రోలి భూవల్లభుండు
లలితలీలఁ దదుద్గారలవము వోలె
మొలకనవ్వు వహించెఁ గెమ్మోవిమీఁద. 26

టీ. ఆద్విజాధిపువలనన్ - ఆహంసవలన, సంప్రాప్తము = లభించినది, ఐన వాక్సుధాధారన్ = అయినట్టి వాక్యములనెడి సుధారసమును, భూవల్లభుండు = నలమహారాజు, గ్రోలి = త్రావి, లలిత = సుందరమైన, లీలన్ = విలాసముచే, కెమ్మోవిమీఁదన్ = అధరోష్ఠముమీఁద, మొలకనవ్వు = మందహాసము, తదుద్గారలవము + పోలెన్, తత్ = ఆత్రావిన సుధారసమును, ఉద్గార = వెళ్లఁగ్రక్కుటవలనఁ బడినట్టి, లవము + పోలెన్ = లేశమువలెనే, వహించెన్ = ప్రకాశించెను. నవ్వు తెల్లగా నుండుననుట కవిసమయసిద్ధము. కాన నది తెల్లనియమృతలేశమువలె నున్నదని భావము.

తా. నలమహారాజు హంసముచెప్పిన వాక్యము లనెడియమృతముఁ ద్రావి మందహాసముఁ జేసెను. ఆ మందహాసము, సుధారసమును గ్రోలి తృప్తుఁ డగుటచే వెడలఁగ్రక్కుచున్నయమృతలేశమువోలెఁ బ్రకాశించెను.

అలం = ఉత్ప్రేక్ష.

వ. ఇవ్విధంబున మందస్మితసుందరవదనారవిందుం డై కరారవిందంబునం బతంగపుంగవునంగంబు నివురుచు మృదుభాషణంబుల ని ట్లనియె. 27

టీ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈరీతిగా, మందస్మిత ... అరవిందుండై - మందస్మిత = చిఱునవ్వుచే, సుందర = సొగసైన, వదనారవిందుండై = ముఖపద్మముగలవాఁడై, కరారవిందంబునన్ = పద్మమువంటి చేతిచే, పతంగపుంగవునంగంబు = పక్షిశ్రేష్ఠముయొక్క శరీరమును, నివురుచు = దువ్వుచు, మృదుభాషణంబులన్ = మృదువాక్యములచే, ఇట్లనియె.

సీ. అండజాధీశ! నీ కయాకారరేఖతోఁ
దులఁదూఁగలేవు వస్తువులు జగతి

నీడోద్భవశ్రేష్ఠ! నీదుసౌశీల్యంబు
పలుకులకందంగఁ గొలఁది గాదు
పతగపుంగవ! నీ సుభాషితంబులయట్ల
యవయవంబులు సువర్ణాత్మకములు
పక్షివంశవతంస! పక్షపాతము నీకు
గతియందె కాదు సద్వ్రతతియందు
తే. నధికతాపపరీతాత్ముఁడైన నాకు
నెట్లు వచ్చితి చలిగాడ్పు వీచినట్లు నీవు
పూర్వజన్మమహాతపస్స్ఫురణఁ జేసి
నీదుసన్నిధి నమకూరె నిధియుఁబోలె. 28

టీ. అండజాధీశ=ఓపక్షిరాజా, జగతిన్=భూమియందు, నీయాకార రేఖతోన్=నీరూపముతో, వస్తువులు=పదార్థములు, తులఁదూఁగ లేవు=సమానములు కానేరవు, అనఁగా నీవు నిరుపమానుండైనవాఁడవని యభిప్రాయము. నీడోద్భవశ్రేష్ఠ=ఓపక్షిశ్రేష్ఠమా, నీదుసౌశీల్యంబు=నీమంచి ప్రవర్తనము, పలుకులకున్=మాటలకైనను, అందంగన్ కొలఁదిగాదు=అందశక్యముకాదు - అనఁగా నీప్రవర్తన మిట్టిదని నిర్వచింప నెవ్వరికిం దరముకాదనుట. పతంగపుంగవా=ఓపక్షిశ్రేష్ఠమా, నీసుభాషితంబులయట్ల=నీమంచిమాటలవలెనే, అవయవంబులు=అంగములు, సువర్ణాత్మకములు=కాంచనమయములైనవి (వాక్యపక్షమందు మంచి అక్షరములుగలవి యనియు నర్థము) అనఁగా—నీ సుభాషితములు మంచివర్ణములతో కూడుకొన్నవనియు, నీ యవయవములు కాంచనమయము లయినవనియు భావము. పక్షివంశవతంస-పక్షివంశ=పక్షికులమునకు, వతంస=శిరోభూషణము వంటివాఁడా! నీకు, పక్షపాతము = రెక్కలయొక్క పడుట (మఱియు, దయయనియు నర్థము) గతియందె = నడుచుటప్పుడే, కాదు, సద్వ్రతతియందు = సజ్జనులయందుఁగూడ, (కలదు). అనఁగా-ఓపక్షిరాజమా! నీకు గమనమందుపక్షపాతముండుట సహజమే. మఱియు.

పక్షపాతము సజ్జనులయందుఁగూడ నున్నదనిభావము. సాధులయందు దయగలవాఁడ వని ఫలితార్థము. అధిక తాప పరీతాత్ముఁడు-అధిక=మిక్కిలి, తాప=సంతాపముచే, పరీత=చుట్టఁబడిన, ఆత్ముఁడు=మనస్సుగలవాఁడు, అయిన నాకున్=ఇట్టి నాకు, చలిగాడ్పునట్లు=చల్లనిగాలివలెనే, నీవు, ఎట్లువచ్చితివి=ఏరీతిగా వచ్చినవాఁడవు? అనఁగా సంతాపము నార్చి సుఖము కలిగించుటకు వచ్చినాఁడ వని భావము. పూర్వ... చేసి-పూర్వజన్మ=తొంటిపుట్టువునందుఁ జేయబడిన, మహత్=గొప్పదయిన, తపస్=తపస్సుయొక్క, స్ఫురణన్ చేసి = ప్రకాశము నుబట్టి, నీదుసన్నిధి=నీయొక్క సమక్షము, నిధియున్ బోలెన్=నిధివలెనే, సమకూరెన్=కలిగెను.

తా. ఓ పక్షిశ్రేష్ఠమా! నీయాకారముతో సమానమైన వస్తువులు లోకమందులేవు. నీసత్ప్రవర్తనము కొనియాడఁదరముగాదు. నీయవయవంబులు నీమాటలవలెనే సువర్ణమయమయి యున్నవి. నీకుఁ గేవలము గమనమంటే కాక పక్షపాతము మావంటిసాధువులయందుఁగూడఁ గలదు. మిగులఁ దాపముచే బాధింపఁబడుచున్న నాకుఁ జల్లని మందమారుతమువలె వచ్చి సంతసింపఁ జేసితివి. పూర్వజన్మమందు నాయొనర్చినతపంబు పెంపుచేత నీసందర్శనము పెన్నిధివలెనే సంప్రాప్తమయినది. లేనిచో సంప్రాప్తమగునా?

మ. త్రిజగన్మోహమహౌషధీలతిక ధాత్రీపాలకన్యావరో
   ధజనోత్తంసమణిప్రరోహ మగునాకె తన్వంగి నేరీతులం
   బ్రజలెల్లన్ వినుతింప విందుమొదలంకెబక్షీంద్ర! యూహింపనన్.
   శక్యంబిన్ణావిష్ఫుడు సంస్తుతింప నది సాకెతూకార్యముగా బొందెదు

టీ. త్రిజగత్...లతిక - త్రిజగత్=మూఁడులోకములను, మోహ=మోహింపఁజేసెడి, లేక, వశీకారముచేసికొనెడి, మహత్ = గొప్పదైన, ఓషధీలతికా=ఓషధీలతవంటిదియు-అనఁగా దమయంతి ముల్లోకములను మోహింపఁజేసి తనవశము గావించుకోఁదగినంతసౌందర్యము కలదనుట. ధాత్రీ...ప్రరోహము-ధాత్రీపాల=రాజులయొక్క, కన్యా=కుమారికలనెడి, అవరోధజన=అంతఃపురస్త్రీలయొక్క, ఉత్తంస= శిరోభూషణములైన, మణి = రత్నములయొక్క,

ప్రరోహము = మొలకవంటిది, అనఁగా నందఱి స్త్రీలకంటె మిక్కిలి శ్రేష్ఠురాలనుట, లేక, ధాత్రీ...ఉత్తంస - ధాత్రీపాలకన్యా = రాజకన్యలనెడి, అవరోధజన = అంతఃపుర స్త్రీలకు, ఉత్తంస = శిరోభూషణమువంటిది, అనఁగా రాజకన్యలలో శ్రేష్ఠురాలనుట, మణిప్రరోహము = రత్నాంకురమువంటిది, అనఁగా రత్నాంకురమువలెనే మిక్కిలి మనోహరత్వము కలదనుట. అగు నాతన్వంగిన్ = అయినట్టి యాదమయంతిని, వేరీతులన్ = వేయివిధములచే, ప్రజలెల్లన్ = జనులందఱు, వినుతింపన్ = నుతించుచుండఁగా, మొదలన్ = మొట్టమొదట, విందున్ = వినుచుందును. పక్షీంద్ర = ఓపక్షిరాజమా! ఊహింపన్ = ఆలోచింపఁగా, ఈవు = నీవు, ఇప్పుడు, సంస్తుతింపన్ = నుతింపఁగా, అది = ఆదమయంతి సాక్షాత్కారమున్ బొందెడున్ = ప్రత్యక్షమగుచున్నది. అనఁగాఁ బక్షి నలమహారాజు తన్మయత్వమందునట్లు దమయంతిగుణంబుల వర్ణించెనని భావము. మఱియు జనులవలన దమయంతి గుణములు విన్నప్పుడు నలునికిఁ దన్మయత్వము కలుగక యిప్పుడు హంసవర్ణించుటవలనఁ దన్మయత్వము కలిగినదని చెప్పుటచే హంసవచనములందున్న నిరుపమానాతిశయము తెల్లమగుచున్నది.

తా. ముల్లోకములను మోహింపజేయుటయందు ఓషధీలతవంటిదియు, సమస్తరాజకుమారికలయందు త్తమురాలును నగు నాదమయంతిని జనులందఱుఁ బలుమాఱుఁ బొగడుచుండఁగా వినుచున్నాను. ఇప్పుడు నీవు నుతింప నాకనులకుఁ గట్టినట్లున్నది. అలం-భావికము.

తే. సహృదయుండును హృదయంబు సమ్మతింప
నరయువారికి నఖిలంబు నకలుషంబు
చెంతనైనను సూక్ష్మ మీక్షింపఁ జాల
దాన నాలంక్రియామాత్రి మక్షియుగము

టీ. సహృదయుండును = స్నేహితుడును, హృదయంబు = మనస్సును, సమ్మతింపన్ = ఇష్టపడునట్లువచించుచుండగా, అరయువారికిన్ = పండితులకు, అఖిలంబున్ = సమస్తము, అకలుషంబు = కలుషములేనిది. లేక, సందేహములేనిదైయుండును, అనఁగా-సమస్తము నిస్సందేహముగాఁ దెలియుననిభావము.

అక్షియుగము = కనుఁగవ, చెంతనైనను=దగ్గఱనున్నప్పటికిని, సూక్ష్మముఁ = చిన్నవస్తువును, ఈక్షింపఁజాలదు = చూడఁజాలదు, అననా...మాత్రము-అననము=ముఖమునకు, అలంక్రియామాత్రము=అలంకారముమాత్రమె, తదీయకార్యంబుల నొనర్పసమర్థముకామిచే నిష్ఫలమనుట. అనఁగా మిత్రుఁడు తననేత్రములకంటె నధికుఁడనిభావము.

తా. స్నేహితుఁడును, దమచిత్తమును, సమస్తమైనపదార్థములను సందేహములు లేకుండ బోధపఱచుచుండఁగాఁ బండితులకు సమస్తము చక్కఁగఁ దెలియును, దగ్గఱనున్న సూక్ష్మవస్తువు నైనఁ గ్రహింపఁజాలని కనుఁగవ వారికి ముఖమున కలంకారరూపమే యైయుండును.

ఉ. తియ్యనితేనెపోలె సుదతీతిలకంబుగుణంబు లుత్సవం
బయ్యె శ్రుతిద్వయంబునకు నాదిమకాలమునందు నిప్పు డా
తొయ్యలి నీవు సమ్మదముతోడ వినుతింపఁగ మన్మథాగ్నికిన్
ధాయ్యయుఁబోలెనయ్యె మది ధైర్యముపల్లటిలెన్ ఖగేశ్వరా!.

టీ. ఖగేశ్వరా = ఓపక్షిరాజమా! ఆదిమకాలమందు= మొట్టమొదట, సుదతీతిలకంబుగుణంబులు - సుదతీతిలకంబు = స్త్రీరత్నమైనదమయంతియొక్క, గుణంబులు = సద్గుణంబులు, తియ్యనితేనెపోలె = తియ్యనిమధురసమువలె, శ్రుతిద్వయంబునకున్ = రెండుచెవులకు, ఉత్సవంబు = సంతోషముకలిగించునది, అయ్యెన్ = ఆయెను. ఇప్పుడు= ఈసమయమందు, సమ్మదముతోన్ = సంతోషముతో, నీవు, ఆతొయ్యలిన్ = ఆదమయంతిని, వినుతింపఁగ = నుతించుచుండఁగా, మన్మథాగ్నికిన్ = మన్మథసంబంధమైన యగ్నిహోత్రమునకు, ధాయ్యయుంబోలెన్ + అయ్యెన్ = అగ్నివృద్ధిచేయుమంత్రమువలెను, అయ్యెను. ఎట్లనఁగా, పూర్వము జనులు దమయంతి గుణంబులను వర్ణింపఁగా నాగుణంబులు చెవులకమృతరసమువలె నుండెడివి కాని నీవాగుణంబుల వర్ణింప నవి మన్మథోద్రేకమును గలిగింపఁ జొచ్చిన వని భావము. దమయంతి గుణంబులను జనులు వర్ణించుటకంటె నీవు మిక్కిలి రసోద్దీపకముగా వర్ణించితివని ఫలితార్థము. మదిన్ = మనస్సునందున్న, ధైర్యము, పల్లటిలెన్ = చలించెను.

ఓపక్షిరాజమా! పూర్వ మీదమయంతి సద్గుణంబులు నాచెవులకు మధుర సమువలె సంతోషము గలిగించినవి. కాని యిప్పుడు నీవాదమయంతిసద్గుణంబులు వినుతింపగా మన్మథసంబంధమైన అగ్నిని, ప్రజ్వలింపఁజేయుమంత్రములవంటి వైనవి. నాధైర్య మంతయు నశించినది.

శా. కాలాంతఃపుర కామినీకుచతటీకస్తూరికాసౌరభ
శ్రీలుంటాకము చందనాచలతటీశ్రీఖండసంవేష్టిత
వ్యాలస్ఫారఫణాకఠోరవిషనిశ్శ్వాసాగ్నిపాణింధమం
బేలా? నాపయి దక్షిణానిలము పక్షీ! చేయు దాక్షిణ్యమున్.

టీ. పక్షీ ! కాలాంతఃపుర...లుంటాకము- కాల=యమునియొక్క, అంతఃపురకామినీ = అంతఃపుర స్త్రీలయొక్క, కుచతటీ= స్తనపార్శ్వముల యందున్న, కస్తూరికా = కస్తూరియొక్క, సౌరభశ్రీ = పరిమళసంపదను, లుంటాకము=అపహరించునట్టిదియు, చందనా ..పాణింధమంబు-చందనాచల=మలయపర్వతముయొక్క, తట=చరియలయందుపుట్టిన, శ్రీఖండ=మంచిగంధపుఁజెట్లను, సంవేష్టిత=చుట్టుకొనియున్న, వ్యాళ=పాములయొక్క, స్ఫార = గొప్పవైన, ఫణా= పడగలవల్లనుండి బయలుదేరిన, కఠోర=క్రూరమైన, విష =విషసంబంధమైన, నిశ్వాస = పూత్కారములవలనఁగలిగిన, అగ్ని=అగ్నిహోత్రమునకు, పాణింధమంబు = కొలిమితిత్తివంటి, దక్షిణానిలము = మలయమారుతము, నాపయిన్ = నామీఁద, దాక్షిణ్యమున్ = దయను, ఏలాచేయును= ఎందుకు చేయును? అనఁగా చేయదనుట, మలయమారుతము విరహులకు దుస్సహముగానుండును. కావున దమయంతీవిరహములోనున్న నలుఁడు యమునియంతఃపుర స్త్రీల పాలిండ్లయందలికస్తూరిని వహించుటచే మిగులఁ బరిమళించునట్టి దక్షిణానిలము మిక్కిలి సంతాపకరమైయుండె. చల్లని వాయువు సంతాపకరమెట్లాయె నని యూహించి యిట్లుత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు; ఎట్లన, మలయపర్వతమందున్న చందనవృక్షములఁ బరివేష్టించి పెక్కువ్యాళము లున్నవి. అవి వాయుభుక్కులు గనుక మలయమారుతమును నిశ్వసించి విడువ వాని పూత్కారముల సంబంధమయిన విషవహ్నితో సంపర్కము గలద

గుటచే నావాయువు మిగుల సంతాపకరముగానున్నది. అట్టి విషవాయువు నన్ను దయఁజూడక బాధించుచున్నది కాన నాకెట్లయిన దమయంతిని గూర్చి యీతాపము తొలంగింపుమని భావము.

తా. యమునియంతఃపుర స్త్రీలపాలిండ్లయందున్న కస్తూరియొక్క పరిమళసంపదను హరించునట్టియు మలయపర్వతమందున్న మంచిగందపుఁజెట్లయందలిపాముల విషాగ్నులను బ్రజ్వలింపఁ జేసెడు నదియునగు మందమారుతము నన్ను మిక్కిలి బాధించుచున్నది.

క. నెలనెలఁ దప్పకయుండఁగ
నెల భాస్కరుఁ జొచ్చునెల్ల నియమముతోడం
గలహంస వేఁడివెన్నెల
సొలయక నాయంగకములు సూఁడుటకుఁ జుమీ. ౩౩

టీ. కలహంస = ఓరాజహంసమా!, నెలనెలన్ = ప్రతినెలయందు, తప్పకయుండంగన్ = తప్పిపోకుండ, నియమముతోడన్ = నిష్ఠతో, నెల = చంద్రుఁడు, భాస్కరున్ = సూర్యుని, చొచ్చునెల్లన్ = ప్రవేశించుటంతయు, వేఁడివెన్నెలన్ = వెచ్చనివెన్నెలలచేత, సొలయక = వెనుదీయక, నాయంగకములు = నాయవయవములను, చూఁడుటకుసుమీ = కాల్చివేయుటకుసుమీ. ప్రతియమావాస్యయందును జంద్రుఁడు సూర్యునితోఁ గలియుచుండుట సుప్రసిద్ధము. ఇట్లుండ దమయంతీ విరహాభిన్నుఁడయిన నలుఁడు తనకు వెన్నెలవేఁడిగా నుండుటచే నిట్లూహించె. ఈచంద్రుఁడు నన్ను బాధింపనెంచి శీతకిరణుఁడగుటచే నేమియుఁ జేయలేక కోపముతో దనకిరణములకు వేఁడిమిఁ గలిగించికొని నన్ను బాధింపవలె ననియెంచియే ప్రతినెలయందు తాను సూర్యునిఁ జొచ్చుచున్నాఁడు. లేనిచోఁ జంద్రునికి సూర్యునిఁజొరదా నేమియవసరము. అనఁగా - వెన్నెల తనకు మిక్కిలి బాధకరముగా నున్నదని యర్థము.

తా. చంద్రుఁడు ప్రతిమాసమునందుఁ దప్పిపోకుండ నియమముతో సూర్యునిఁ బ్రవేశించుటంతయు, వేఁడివెన్నెలలచే నాదేహమును గాల్చుటకేసుమీ! చంద్రుఁడు ప్రతిమాసమునందు సూర్యునితోఁ గలియుట వేదాదిప్రసిద్ధము.

అలం=ఫలోత్ప్రేక్ష.

ఉ. మోహము దాహముం మదికిఁ మూడ్చుచు నున్నవి పాయ
దెప్డు సం, దేహము మీనకేతనునిఁ దివ్యశరంబులుపువ్వొమొ
గ్గలో, యూహ యొనర్పఁగాఁ బిడుగులో కులిశంబుల వె
ట్లు భారతీ, వాహకులావతంస ! విషఁ వల్లిసముద్భవముల్
ప్రసూనముల్. 34

టీ భారతీవాహకులావతంస= ఓహంసకులావతంసమా? మీనకేతనుని దివ్య శరంబులు = మన్మథునియొక్క శ్రేష్ఠమైన శరంబులు, మదికిఁ = మనస్సునకు, మోహము = మూర్ఛను, దాహముఁ = తాపమును, మూడ్చుచున్నవి = కలిగించుచున్నవి, ఊహ యొనర్పఁగాఁ =ఆలోచింపఁగా, మీనకేతనునిదివ్యశరంబులు, పూవుమొగ్గలో, కాక, పిడుగులో యగు, ఎప్పుడుఁ =ఎల్లప్పుడును, సందేహము=సంశయము, పాయదు=విడువదు, ఆ(ఆబాణములు, కులిశంబులు= వజ్రాయుధములు, ఎట్లు=ఎట్లగును? అనఁగాఁ కేవలపుష్పములుకావు పిడుగులు నుగానన్నయర్థము. ప్రసూనముల్ =పుష్పములు, విషవల్లిసముద్భవములు-విషవల్లి= విషసంబంధమైన తీఁగెయందు, సముద్భవముల్ =పుట్టినవి.

తా. ఓహంసమా! మన్మథబాణములు నామదికి మోహతాపములఁగలిగించుచున్నవి. అవి పుష్పములే యయినచో నాకిట్లు కలిగించునా? కాన నవి పిడుగులయి, యుండవచ్చును. పిడుగులు మోహముకలిగింపలేవు కాన నవిపిడుగులెట్లగును? అవి పుష్పములేయయిన నాపువ్వులు విషవల్లియందుఁబుట్టినవై యుండును. కానిచో నింతతాపము కలిగించునా?

వ. కావునం దీరంబు లేనివిరహభారంబను పారావారంబున ము
నుంగం బాఱుచున్న నాకుం దెప్పగా విరించి నిన్నుఁ గల్పించి
నాఁడు. మిముబోంట్లగు పెద్దలగుణంబులు పరార్థప్రవణంబు
లుగదా! పొమ్ము. కార్యమ్ము సాధింపుము. పునస్సమాగమంబ
య్యెడు. నీవు వచ్చునంతకు నిచ్చోటన యుండుదుం జుమీ.
చూతముగదా నీగమనవేగంబని పల్కి యన్నీడజంబు వీడు

కొల్పి క్రీడావనంబులో నొక్కనికుంజక్రోడంబునీడ నన్న
రేంద్రుండు చంద్రకాంతశిలాతలంబున విశ్రమించి రాయం
చపలుకులు మనంబునం దలపోయుచుండెఁ గలహంసంబు
ను నలుని వీడ్కొని భూమండలమండనాయితం బైనకుం
డిననగరంబున కభిముఖంబై ప్రార్థనాసిద్ధిసూచకంబు లగు న
నుకూలగంధవాహాదినానావిధశుభనిమిత్తంబు లనుసంధిం
చుచు నికషపాషాణపట్టనిభం బయిననభస్స్థలంబునం దన
పసిండి ఱెక్క లొరవెట్టుచందంబున నందంబుగా ఝాం
కారితపతత్త్రిధారావిహారంబున గోడెవడి ఢిగ్గునప్పు డలది
గువున నున్నపతంగింబులు పడవడవడంకుచు నొంటికంటఁ
గనుంగొన నొక్కొక్కమాఱు విధూతపక్షతియును, నొ
క్కొక్కసారి యూర్ధ్వాయనదుర్విభావంబును, నొక్కొక్క
మాఱు వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదగుచ్ఛంబును, నగుచు వనంబు
లు గడచి శైలంబులు దాఁటి నదులు లంఘించి చనిచని
ముందట. ౬౮

టీ. కావున, తీరంబు=ఒడ్డు, లేని విరహభారంబు=లేనట్టి వియోగాతిశయము, అపారావారంబునన్ = అనెడి సముద్రమందు, అనఁగా:- పారములేని వియోగ సముద్రమనియర్థము. మునుంగం బాఱుచున్న=మునుఁగుచున్నట్టి, నాకు, తెప్పగాన్ = తెప్పకొయ్యగా, విరించి=బ్రహ్మ, నిన్ను, కల్పించినాఁడు=సృజించినాఁడు, మిముబోంట్లు, అగు పెద్దలగుణములు=ఐనట్టి పూజ్యుల గుణంబులు, పరార్థప్రవణంబులు-పర=పరులయొక్క, అర్థ=కార్యములయందు, ప్రవణంబులుకదా=ఆసక్తి గలిగినవికదా- అనఁగా మీవంటివా రెప్పుడును బరోపకారంబునకే పాటుపడుచుందురని భావము. పొమ్ము, కార్యంబుసాధింపుము=పని నెఱవేర్పుము, పునస్సమాగమంబు=తిరిగి కలిసికొనుట, అయ్యెడున్, అని=పలికి, నీవు, వచ్చునంతకున్=వచ్చునంత కాలము, ఇచ్చోటన్, ఉండుదుఁ జామీ = ఏసిం

చెదను జామీ, చూతము కదా, నీగమనవేగంబు=నీ గమనముయొక్క యూర వడిని, అని పలికి, ఆనీడజంబు=ఆహంసము, వీడుకొల్పి=విడిచిపుచ్చి, శేక, పంపించి, క్రీడావనంబులోన్ = ఆయుద్యానవనంబులోపల, ఒక్క...నీడన్ -ఒక్కనికుంజ = ఒకపొదరింటియొక్క, క్రోడంబు=మధ్యభాగముయొక్క, నీడన్=నీడయందు, అన్నరేంద్రుండు=ఆనలుఁడు, చంద్రకాంతశిలాతలంబు నన్-చంద్రకాంత శిలా=చంద్రకాంత మణిమయమైన, తలంబునన్ = ప్రదేశ మందు, విశ్రమించి, రాయంచ పలుకులు=ఆరాజహంస పలికినపలుకులు, మనం బునన్, తలపోయుచుండెన్=స్మరించుకొనుచుండెను, కలహంసంబును=రాజ హంసయు, నలుసన్, వీడ్కొని = విడిచి, భూమండలమండనాయితంబు = భూమండలమున కలంకారమువంటిది, ఐన కుండినసగరంబునకున్ = ఐనట్టి కుండిన మనుపేరుగల పట్టణమునకు, అభిముఖంబై =ఎదురుముఖముగలదై, ప్రార్థ న... సూచకంబులు-ప్రార్థన=కోరికలయొక్క, సిద్ధి=నెఱవేఱుటను, సూచకం బులు=తెలుపుచున్నవి, అగు ననుకూల...నిమిత్తములు, అగు=అయిన, అను కూల=తగియున్న, గంధవాహ=వాయువు, ఆది=మొదలుగాఁగల, నానావిధ= అనేకవిధములైన, శుభనిమిత్తంబులు=శుభ శకునములను, అనఁగా -కార్యా ర్థము పోవునపుడు, మలయమారుతము వీచినచోఁ గార్యము సిద్ధించునని యా ర్యులంద్రు, అనుసంధించుచున్=విమర్శించుచు, నికష...నిభంబు, నికష=సా నయనెడు, పాషాణపట్ట=రాతిపలకతో, నిభంబు=సమానము, ఐనసభస్థలం బునన్=ఐన యాకాశమందు, తనపసింపిఱెక్కలు=తన కనకమయమయిన ఱెక్కలు, ఒరపెట్టుచందంబునన్=రాచునట్లుగా, అందంబుగా=సొగసుగా, అనఁగా నల్లని యాకాశమున నెగయుచున్న యాహంసయొక్క బంగారుఱె క్కలు శాణముపై రాయఁబడిన బంగారపుగీఁతలవలె నొప్పుచున్నవని యర్థము. ఝాంకారిత...విహారంబునన్-ఝాంకారిత=ఝాంకారధ్వనిగల, పతత్రి= ఱెక్కలయొక్క, ధార=గతిభేదములయొక్క, విహారంబునన్=విహరించుట చేత, గోడివడి=తగ్గి, డిగ్గునప్పుడు=దిగుసమయమందు, అలదిగువన్=ఆక్రింది భాగమునందు, ఉన్నపతంగంబులు=ఉన్నపక్షులు, వడవడన్, వడంకుచున్,

ఒంటికంటన్ = ఒక కంటిచే, కనుఁగొనన్ = చూచుచుండగా, అనఁగా ఆహంసము క్రిందికిఁ దిగుచున్నప్పుడు క్రిందనున్న పక్షులు తమ కేదేని యుపద్రవము వచ్చుచున్న దేమో యని భ్రమఁ జెంది భయముచే వడఁకుచు వాదిక్కు చూచుచున్నవని యర్థము: ఒక్కొక్కమాఱు, విధూత పక్షతియును, విధూత = కదల్పఁబడిన, పక్షతియును = ఱెక్కలు కలవియును, ఒక్కొక్కసారి, ఊర్ధ్వ... భావంబును - ఊర్ధ్వ = ఎత్తయిన, అయన = మార్గముచే, దుర్విభావంబును = చూడరానిదియు, అనఁగా - ఆహంస మిక్కిలి దూరమార్గమందున్నదగుటచే, లోకులకుఁ గానరాకున్నదని భావము. ఒక్కొక్కమాఱు, వితతీకృత... గుచ్ఛంబును - వితతీకృత = విస్తరింపఁబడినట్టిదియు, నిశ్చల = చలింపనిదియును, అగు, ఛద = పిల్లఱెక్కలయొక్క, గుచ్ఛంబును = సమూహముగలదియు, అగుచున్, వనంబులు, కడచి = దాఁటి, శైలంబులు = పర్వతములను, దాఁటి, నదులను, లంఘించి = దాఁటి, చనిచని = పోయిపోయి, ముంపట = తనయెదుటిభాగమునందు - అని పైపద్యముతో నన్వయము.

ఉ. అండజరాజు గాంచె లవణాంబుధివేష్టితమేదినీవధూ
కుండలమండనం బయిన కుండినమున్ నిజకీర్తికల్పితా
ఖండలపట్టణప్రథనఖండనమున్ గ్రథకైశికేంద్రదో
ర్దండబలాభిగుప్తము నుదగ్రహిరణ్మయవప్రదీప్తమున్.

టీ. అండజరాజు = ఆహంసరాజము - నిజ... ఖండనమున్ - నిజ = తనయొక్క, కీర్తి = కీర్తిచేత, కల్పిత = కల్పింపబడిన, ఆఖండలపట్టణ = స్వర్గపట్టణముయొక్క, ప్రథన = ప్రసిద్ధియొక్క, ఖండనమున్ = నిరసనోక్తి కలదియు - అనఁగా స్వర్గపురము నునిరసించుచున్నదని భావము, క్రథ... గుప్తము, క్రథకైశికేంద్ర = క్రథకైశికుల కధిపుఁడగు భీమరాజుయొక్క, దోర్దండ = బాహువుల సంబంధమైన, బల = బలముచేత, అభిగుప్తమున్ = రక్షింపఁబడుచున్నదియు, ఉదగ్ర.. దీప్తమున్ - ఉదగ్ర = మిక్కిలి పొడుగైన, హిరణ్మయ = సువర్ణమయమైన, వప్ర = పుట్టకోటచేత, దీప్తమున్ = ప్రకాశించుచున్నదియు, లవణ... మండనంబు - లవణాంబుధి = సముద్రముచే, వేష్టిత = చుట్టఁబడిన, మేదినీ = భూమియనునెడు, వధూ = స్త్రీయొక్క,

కుండల మండనంబు=కుండలమనెడి యలంకారమువంటిది, అనఁగా భూమికి శో భగలిగించెడిదనుట. అయిన కుండినమున్=ఐనట్టికుండిన పట్టణమును, కాంచెన్ =చూచెను.

తా. ఆహంసమట్లు పోయిపోయి స్వర్గపట్టణమును నిరాకరించునట్టి యందముగలదియు, భీమభూపాలునిచేఁ బరిపాలింపఁ బడునదియు, పొడువైన కనకమయ వప్రములు కలదియు, భూదేవతకుఁ గర్ణభూషణమువలెఁ బ్రకాశించునట్టి కుండిన నగరమును జూచెను.

వ. అప్పట్టణంబున కరుగఁ బ్రాకారంబు లగుప్రాకారంబులవలనను, నారసాతలగంభీరసలిలసంచారంబు లగుపరిఖాకూపారంబులవలనను, ప్రస్ఫుటస్ఫటికోపలవిగ్రహంబు లగుగృహంబులవలనను, శశిభిత్తివిమలభిత్తి సముత్సేధంబు లగుసౌధంబులవలనను, నింద్రనీలమణిచ్ఛాయాకల్పితాకాలకాలికలగు చంద్రశాలికలవలనను, కేలీవిలోల బాలికాకుచలికుచఘుసృణపంకకాషాయితాంభఃపూరంబు లగుకాసారంబులవలనను, ఘనఘనాఘనఘటాకఠోరఘుర్ఘురధ్వానగోధూమ ఘురట్టంబు లగుహట్టంబులవలనను, అనిలచలచ్చేలాంచలదండతాడనావిహితహేళి హయాళీకాలనక్రియాదత్తానూరు విశ్రాంతు లగుప్రాసాదవైజయంతులవలనను, నవవికచవివిధకుసుమవాసనాపేటిక లగులీలోద్యానవాటికలవలనను, పటీరకర్పూరకస్తూరికాకుంకుమసంకుమదహిమాంబుప్రముఖనిఖిలపరిమళవస్తువిస్తారసౌరభోద్గారసముత్పణంబు లగునాపణంబులవలనను, హావభావవిలాసవిభ్రమైకభాజనంబు లగు వనితాజనంబులవలనను, జవవిజితమరుత్తురంగంబులగు తురంగంబులవలనను, అసమసమరవిజయకారణంబు లగువారణంబులవలనను, నభిరామంబై యక్కలహంసంబునకుఁ

గాతుకం బాపాదించె వెండియు. 87

టీ. అప్పట్టణంబునకుఁ=ఆకుండిన నగరంబునకు,అరుగఁ = వెళ్లఁగా,వప్రదీప్రప్రాకారంబులు-వప్ర=వప్రముల చే,దీప్ర=ప్రకాశించునట్టి,ఆకారంబులు=ఆకృతులుగలవి, అగుప్రాకారంబులవలనను=ఐనట్టి చుట్టుగోడల వలనను, ఆరసాతల...సంచారంబులు-ఆరసాతల=పాతాళము పర్యంతముపోయినదియు, గంభీర=లోఁతైన,సలిలసంచారంబులు=జలప్రవాహంబులుగలవి,అగు, పరిఖాకూపారంబులవలనను=అయినసముద్రమువంటియగడ్తలవలనను,ప్రస్ఫుట...విగ్రహంబులు-ప్రస్ఫుట=గొప్పవైన,స్ఫటిక+ఉపల=పటిక పురాల చేఁగట్టఁబడిన,విగ్రహంబులు=ఆకారంబులుగలవి, లేక, స్ఫటికములచే నిర్మితములయిన బొమ్మలుగలవి, అగు గృహంబులవలనను = ఐనట్టి మందిరములవలనను-శశిభిత్తి...ఛేదంబులు, శశిభిత్తి = చంద్రఖండమువలె, విమల = తెల్లని, భిత్తి = గోడలచే, సముచ్ఛేదంబులు = పొడుగైనవి, అగు సౌధంబులవలనను = అయిన మేడలవలనను, ఇంద్రనీల...కాలికలు - ఇంద్రనీలమణి = ఇంద్రనీలమాణిక్యములయొక్క, ఛాయా=కాంతులచేత, కల్పిత=కల్పింపఁబడిన,అకాల=అ సమయమునందలి, కాలికలు=మేఘముల సమూహములుకలవి, అగుచంద్ర శాలికలు = ఐనట్టి శిరోగృహములచేతను, అనఁగాఁ జంద్రశాలలం దమర్పఁబడినయింద్రమాణిక్యములకాంతిపుంజంబు మేఘసమూహంబువలెఁ గానవచ్చుచున్నదనిభావము. కేళివిలోల...పూరంబులు - కేళీ = ఆటలయందు, విలోల = ఆసక్తిగల, బాలికా= స్త్రీలయొక్క, కుచలికుచ = నిమ్మపండ్లవంటి పాలిండ్లయందున్న, ఘుసృణ=కుంకుమయొక్క, పంక=బురదచేత, కషాయిత = ఎఱ్ఱనైన, అంభఃపూరము=ఉదకసమూహములుకలవి, అగు కాసారంబులవలనను =ఐనట్టి సరస్సులవలనను,ఘనఘనా... ఘరట్టంబులు-ఘన=దట్టమైన,ఘనాఘన = వర్షాకాలసంబంధమైన మేఘములయొక్క, ఘటా= సమూహమువలె, కఠోర=నిష్ఠురములైన, ఘర్ఘరధ్వాన= ఘర్ఘరధ్వనులు చేయుచున్నట్టి, గోధూమ=గోధుమలను విసరుచున్న,ఘరట్టంబులు = తిరుగళ్లుగలవి, అగు హట్టంబులవలనను = ఐనట్టి అంగడివీధులవలనను, అనఁగా గోధూమాదులను విసరుచుండునప్పుడా తిరుగ

ళ్లనినాదములు వర్షాకాలమేఘముల గర్జనములబోలియున్నవనుట. అనిల...వి
శ్రాంతులు-అనిల=గాలిచేత, చలత్=చలించుచున్న, చేలాంచల=గుడ్డయొక్క
అంచుగల, దండ=కొయ్యయొక్క, తాడన=తాఁకుడుచేత, విహిత=కల్పింపఁ
బడినట్టి, హేళి=సూర్యునియొక్క, హయాళీ = గుఱ్ఱములగుంపుల, కాలనక్రి
యా=ప్రేరణచేయుటయనెడి వ్యాపారముచేత, దత్త= ఇయ్యఁబడిన, అనూరు
=సూర్యసారథియొక్క, విశ్రాంతులు=శ్రమతీర్చుకొనుటకలవి, అగు ప్రాసా
ద...వలనను- అగు ప్రాసాద=అయిన మేడలయందున్న, వైజయంతులవలనను
=జండాలవలనను, అనఁగాఁ కుండిననగరమందున్న మేడల యుపరిభాగంబున
వైజయంతులు ప్రకాశించుచుండఁగా, దాని స్తంభాగ్రములమీఁదనుండి పోవుచు
న్నసూర్యుని హయములకుఁదాఁకెను. ఆదెబ్బలచే సూర్యాశ్వంబులు చోదన
క్రియలేకయే నడుచుచుండుటచే వానిని చోదనచేయు ననూరుఁడు విశ్రాంతి
దీసికొనుచున్నాఁడని భావము. అనఁగా [illegible] దలి మేడలు సూర్యమండలము
దాఁక వ్యాపించిన వని ఫలితార్థము.నవ...పేటికలు-నవ=క్రొత్తగా, వికచ=
వికసించిన, వివిధ = పలురకములైన, కుసుమ = పువ్వులయొక్క, వాస
నా = పరిమళమునకు, పేటికలు = పెట్టెలవంటివి, అగు లీలోద్యానవాటికల
వలనను=ఐనట్టి ఉద్యానవనములవలనను, పటీర...సముత్పణంబులు - పటీర=
మంచిగంధము, కర్పూరము, కస్తూరికా=కస్తూరి, కుంకుమ=కుంకుమము, సంకు
మద=జవ్వాది, హిమాంబు=చల్లనినీరు,లేక పన్నీరు, ప్రముఖ=మొదలుగాఁగల,
పరిమళవస్తు=పరిమళపదార్థములయొక్క, విస్తార = అధికమైన, సౌరభ =పరి
మళమును, ఉద్గార=వెడలఁగ్రక్కుటచే, సముత్పణంబులు = కుతింపఁదగినవి,
అగు, ఆపణంబులవలనను = అంగళ్లవలనను, హావ...భాజనంబులు - హావ =
హావము, భావ=భావము, విలాస=లీలఅనెడి శృంగారచేష్టలయొక్క, విభ్రమ
=విలాసములకు,ఏక=ముఖ్యమయిన,భాజనంబులు=పాత్రములు,అగు వనితాజనం
బులవలనను = ఐనట్టిస్త్రీసమూహములవలనను, జవవిజితమరుత్తురంగంబులు-
జవ=జవముచే,విజిత=జయింపఁబడిన, మరుత్=వాయువుయొక్క, తురంగంబు
లు=శీఘ్రగలవి, అగు తురంగంబులవలనను=ఐనట్టి గుఱ్ఱములవలనను, అనఁగా

వాయువేగమును మించినవనుట, అసమ... కారణంబులు-అసమ=సాటిలేని, సమర=యుద్ధములయందు, విజయ = గెలుపునకు, కారణంబులు = హేతువులు, అగు వారణంబులవలనను=ఐనట్టి యేనుంగులవలనను, అభిరామంబై - సొగసైనదయి, అక్కలహంసంబునకు = ఆహంసకు, కౌతుకంబు, ఆపాదించెన్=కలిగించెను, వెండియున్=మఱియును, ఆపై పద్యముతో నన్వయము.

తే. పరిఖ గుడిపోలెఁ దనచుట్టుఁ దిరిగియుండఁ
బరుల కేరికి గ్రహణగోచరము గాక
విషధరాధీశ భాషిత విషమభాష్య
ఫక్కికయుఁ బోలె నొప్పె నప్పట్టణంబు. 38

టీ. అప్పట్టణంబు=ఆకుండినపురము, పరిఖ=అగడ్త, తనచుట్టున్ = తన నలువైపుల, గుడిపోలెన్ = వలయాకారరేఖవలెనే, (మఱియు వరరుచి భాష్యము శేషునికిఁదప్పనొరులకుఁ దెలియదని మండలిరేఖయుంచెనని ప్రసిద్ధి ఆవరరుచియుంచిన కుండలనారేఖవలెననియు నర్థము.) తిరిగియుండన్ =చుట్టుకొనియుండఁగా, పరులకున్ =ఇతరులకు, ఏరికిన్ =ఎవరికిని, గ్రహణగోచరము= ప్రవేశింపవలనుపడునది, కాక=కాకుండ, భాష్యపక్షమందు:—పరులకున్=అనంతునికిఁదక్కఁ దక్కినవారికి, గ్రహణగోచరము = తెలిసికొనవలనుపడినది, కాక=కాకుండ, విష... పోలెన్-విషధర = సర్పములకు, అధీశ=ప్రభువుచే (అనఁగా పతంజలిచే), భాషిత=రచింపఁబడిన, విషమ=దురవగాహమైన, భాష్య ఫక్కికయుఁబోలెన్=మహాభాష్యస్థమైన కుండలిగ్రంథమువలెనే, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తా. పతంజలిచే రచింపఁబడిన మహాభాష్యస్థకుండలి గ్రంథము పరులకెవ్వరికిని గ్రహింపశక్యము కానియట్లు ఆకుండినపురము భయంకరమైన యగడ్తచేఁ జుట్టుకొనఁబడి శత్రువులకెవ్వరికిని సాధింపఁదరముగాక ప్రకాశించెను.

అలం॥ శ్లేష.

క. నెలపొడుపుల సురనది ని
ర్మలతరతదగారకుట్టిమస్రవదిందూ
పలతుందిలాప యగుచుం
దెలివొందుఁ బతివ్రతౌచితీసంపత్తిన్. 39

టీ. సురనది = గంగానది, నెలపొడుపులన్ = చంద్రోదయకాలముల యందు, నిర్మల...తుందిలాప - నిర్మలతర = మిక్కిలిస్వచ్ఛమయిన, తత్ = ఆకుండిననగరమందున్న, గృహ = గృహములయొక్క, కుట్టిమ = కట్టడపునేలల సంబంధమైనట్టియు, స్రవత్ = స్రవించుచున్న, ఇందూపల = చంద్రకాంతపురాలచేత, తుందిల = వృద్ధిఁ జెందిన, ఆప = నీటిసమూహముగలది. అగుచున్, పతివ్రతౌచితీసంపత్తిన్ - పతివ్రత = పతివ్రతా స్త్రీలయొక్క, ఔచితీసంపత్తిన్ = ఔచిత్యసంపదచే, తెలివొందున్ = సంతసించును. పతివ్రతా స్త్రీలు తమభర్తలు సంతసించుచుండునపుడు సంతసించుటయు దుఃఖించునపుడు దుఃఖించుటయుఁ బ్రసిద్ధము. ఇందులకుఁ బ్రమాణము. "ఆర్తార్తే ముదితా హృష్టే ప్రోషితే మలినా కృశా" అనియున్నది. కావునఁ జంద్రోదయకాలమందుఁ దనభర్తయగు సముద్రుఁడు వృద్ధిఁ జెందుట చూచి గంగానదియుఁ గుండినపుర సౌధములందలి కుట్టిమప్రదేశములందుఁ గూర్పఁబడిన చంద్రశిలలు చంద్రకాంతుల చేతఁ గరఁగి తనలోఁ గలియుటచేఁ దాను వృద్ధిపొంది తనపతివ్రతాధర్మమును నిలుపుకొనుచున్నదని భావము. అనగా కుండిననగరమందున్న గృహములు గంగానదికంటెఁ బొడువుగా నున్నవనుట.

తా. గంగానది చంద్రోదయకాలములయందుఁ దనభర్త వృద్ధిఁ జెందుట చూచి తాను నాకుండిననగరమందున్న కట్టడపునేలలయందున్న చంద్రకాంతశిలలు చంద్రోదయకాలములయందుఁ గరఁగి స్రవించి తనలోఁ గలియుచుండుటచే వృద్ధిఁబొంది తనపాతివ్రత్యమును దెలుపఁజేయుచున్నది. అలం. అతిశయోక్తి.

తే. క్రుంకఁ బాయుసహస్రాంశుఁ గూడలేక
వెనుకఁ జిక్కినజరదంశు వితతి వ్రాలెఁ

బొలుచు నపరాహ్ణవేళ నక్కప్పురమునందు
భాసురాలేపకాశ్మీరకపణ్యవీథి. 40

టీ. అప్పురమునందుఁ=ఆకుండినపురమందు, భాసురా...పణ్యవీథి-భాసుర=ప్రకాశించుచున్న, ఆలేప = సుగంధద్రవ్యములయొక్క, కాశ్మీర = కుంకుము యొక్క, పణ్యవీథి = అంగడివీథి, అపరాహ్ణవేళఁ = సాయంకాలములందు, క్రుంకఁ = అస్తమించుటకు, పొలుసహస్రాంశుఁ =పడువెత్తుచున్న సూర్యుని, కూడలేక = కలిసికొనలేక, వెనుకఁ = వెనుకకు, చిక్కి...పోలెఁ - చిక్కిన = నిల్చిపోయిన, జరఠ = ముదుసలియైన,అంశు = కిరణములయొక్క, వితతిసోలెఁ = సమూహమువలె, పొలుచుఁ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. కుండినపురమందు సుగంధద్రవ్యములచేతను గుంకుముచేతను బ్రకాశించుచున్న యంగడివీథి సాయంకాలములందు నస్తమించుటకుఁ బర్విడుచున్న సూర్యునిఁ గలిసికొనలేక తమకాధారుఁడయిన సూర్యుఁ డస్తమించుటచే నిరాధారములయి వెనుకకు నిలిచిపోయియున్న సంధ్యకాలసూర్యకిరణ సమూహమువలెఁ బ్రకాశించుచుండును. అలం. ఉత్ప్రేక్ష,విశేషము.

శా. వేదాభ్యాసవిశేషపూతరసనా కవిర్భూతభూరిస్తవా
పాదిబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవ కస్వర్గక్రియాకేళిచే
నాదిన్ గాధిజనూజుచే నగము సేకయంబడ్డ మిన్నేఱు ప్ర
సాదస్వచ్ఛదుకూలకైతవమునం కజాలంగ నొప్పుం బురిన్. 41

టీ. పురిన్=అపట్టణమునందు, వేదాభ్యాస...కేళిచేఁ - వేదాభ్యాస=వేదములనభ్యసించుటయొక్క,విశేష=అతిశయముచే, పూత=పవిత్రమైన, రసనా=నాలుకలవలన, ఆవిర్భూత=పుట్టిన, భూరి=పెద్దవైన, స్తవ=స్తోత్రములను,ఆపాది=చేయుచున్న,బ్రహ్మ=బ్రహ్మదేవునియొక్క, ముఖ + ఓఘ=ముఖసమూహముచే, విఘ్నిత=విఘ్నముచేయబడిన, నవస్వర్గ=క్రొత్తస్వర్గమును, క్రియా=చేయుటయందలి,కేళిచేఁ=లీలగల, గాధిజనూజుచేఁ=విశ్వామిత్రునిచేఁ,ఆదిన్=పూర్వమందు, నగము,చేయంబడ్డ మిన్నేఱు=చేయఁబడిన గంగానది,ప్రసా

ద...కైతవమునన్ - ప్రాసాద=దేవతలయొక్కయు,రాజులయొక్కయు, సౌధములపైనున్న, స్వచ్ఛ=తెల్లనైన, దుకూల=వస్త్రముయొక్క, కైతవమునన్ = మిషచే, చాలంగన్ = అధికముగా,ఒప్పున్ = ప్రకాశించుచుండును. ప్రాసాదములు మిక్కిలిపొడవులగుటచే నందలి తెల్లనిపతాకాంబర పంక్తులు గంగానదివలె నుండెననుట. పూర్వమువిశ్వామిత్రుఁడు వసిష్ఠునిశాపంబునఁ జండాలత్వము నొందినత్రిశంకుచే యజ్ఞము చేయించి తనతపోబలంబుచే స్వర్గంబునకుఁ బంపెను. కాని దేవతలు స్వర్గమునకు నతనిరానీక క్రిందికిఁ ద్రోసివేసిరి. త్రిశంకు వచ్చుటనుండి క్రిందఁబడుచు విశ్వామిత్రునిఁ బ్రార్థింప నతని దీనాలాపములు విని యతఁడు తనతపోమహిమచే మఱియొకస్వర్గము చేయఁదలంచి స్వర్గమందున్నవస్తువు లన్నింటికిఁ బ్రతిగావస్తువులను సృజించుచు, గంగానదిని సగము వఱకు నిర్మించెను. అంత బ్రహ్మ వచ్చి విశ్వామిత్రుని నుతించి యతఁడొనరించు సృష్టిని మాన్పించుటచే గంగానది సృష్టి యాఁగి నిలిచియుండెను. ఉన్నత ప్రాసాదశ్రేణులందు నందంద, కట్టఁబడిన తెల్లని పతాకాంబరముల పంక్తులు అందందఁ గొంతకొంత సృజింపఁబడి నడుమనడుమ సృజింపఁబడని గంగానదివలె నొప్పుచున్నవని భావము.

తా. ఎల్లప్పుడు వేదములను బఠించుచుండుటచేఁ బవిత్రమైన ముఖములుగల బ్రహ్మ, విశ్వామిత్రుని నుతించి యతఁడు చేయుచున్నక్రొత్తస్వర్గసృష్టిని మాన్పించెను.అందువలన విశ్వామిత్రుఁడు సగము సృష్టిచేసి చాలించెను.ఆసగముచేయఁబడ్డ సృష్టిలో గంగానది, సౌధములపైనున్న తెల్లనిపతాకవస్త్రములనెడు మిషచే నాకుండినపురమందుఁ బ్రకాశించుచుండెను. అలం. అపహ్నవము.

తే. అమరు హాటకమయకవాటములతోడ
గురుతరంబైనయవ్వీటి కోటగవను
కులిశధారకుఁ దప్పి రెక్కలును దాను
బయటఁగొలువున్నపసిఁడికొండయనుబోలె. 42

టీ. హాటక...కవాటములతోడన్ - హాటకమయ = కనకమయములైన కవాటములతోడన్=తలుపులతో, గురుతరంబు = మిక్కిలిగొప్పది, అయిన =

అయినట్టి, అప్పోటి = ఆకుండినపురముయొక్క, కోట = ప్రాకారముయొక్క, గవను = దుర్గద్వారము, కులిశధారకున్ - కులిశ = వజ్రాయుధముయొక్క, ధారకున్ = వాదరకు, తప్పి = తప్పిపోయి, అక్కలునుదాను = అక్కలతో నొప్పుచున్న తాను, బయటన్ = వెలుపలిభాగమునందు, కొలువున్న = సేవించుచున్న, పసిఁడికొండయునుబోలెన్ = బంగారుకొండవలెనే, అమరున్ = ప్రకాశించును. అనఁగాఁ దెఱచినతలుపులతో నొప్పునాదుర్గద్వారము అక్కలతో నొప్పు బంగారు పర్వతమువలెనే ప్రకాశించుచున్నదని భావము.

తా. బంగారపుఁదలుపులతోఁ బ్రకాశించుచున్నయాకుండినపురముయొక్క దుర్గద్వార మాపురములోదాఁగియుండి దేవేంద్రునియొక్క వజ్రపాతమును తప్పించుకొనుటకై యచ్చటికివచ్చి యాదుర్గములోఁ దగినస్థలము చిక్కకపోవుటచేఁ బురమునకు బహిర్భాగమునందు వేచియున్న అక్కలుగలబంగారపుఁగొండవలెఁ బ్రకాశించుచున్నది. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

మహాస్రగ్ధర.

దమయంతీకేళిధాత్రీధరశిఖరహరిద్రత్నభాదర్భసందో
హమజాండాఘాతభగ్నస్యదభవమదతావాప్తలజ్జావనమ్ర
త్వములై నుత్తానగామర్త్యసురభివదనాంతస్థమై లీల నత్యా
ర్థము గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృతము తోరంబుగా వీటికిచ్చున్.

టీ. దమయంతీ...సందోహము - దమయంతీ = దమయంతీదేవియొక్క, కేళిధాత్రీధర = క్రీడాపర్వతములయొక్క, శిఖర = అగ్రములయందున్న, హరిద్రత్న = మరకతమాణిక్యములయొక్క, భా = కాంతియనెడు, దర్భ = కుశలయొక్క, సందోహము = సమూహము, అజాండ...నమ్రత్వము - అజాండ = బ్రహ్మాండముయొక్క, ఆఘాత = దెబ్బచే, భగ్న = కొట్టఁబడిన, స్యద = వేగమువలన, భవ = పుట్టిన, మదతా = గర్వముకలదగుటచే, అవాప్త = పొందఁబడిన, లజ్జా = సిగ్గుచేత, అవనమ్రత్వములై = వంచుకొనుట కలదయి, ఉత్తానగామర్త్య...వదనాంతస్థమై - ఉత్తానగా = వెలికిలగా నడుచుచున్న, అమర్త్యసురభి = కామధేనువుయొక్క, వదన = నోటియొక్క, అంతస్థమై = లోపలనున్నదై, లీలన్ = విలాసముగా, అత్యర్థము =

మిక్కిలి, తోరంబుగాన్ = అధికముగా, గోగ్రాస...సుకృతము, గోగ్రాస, గో = గోవులకు, గ్రాస = ఆహారము ప్రదాన = ఇచ్చుటయనెడు, వ్రత = నియమముమువలనఁగలిగెడు, సుకృతము = పుణ్యమును, అప్పిటికిన్ = ఆకుండినపురమునకు ఇచ్చున్ = ఇచ్చుచుండును, అనఁగా దమయంతి క్రీడాపర్వతశిఖరమందు స్థగితములయినమరకతమాణిక్యములకాంతిపుంజ మనెడి దర్భసమూహము, బ్రహ్మాండకర్పరము భేదింపనెంచి పయికిఁబోయి దానిని దాఁకెను; కాని భేదింపలేక పోయినది. మఱియు నాకర్పరమును దాఁకుటచే వేగమంతయుఁ దగ్గినది. కావున గర్వమంతయు నశించినది. మఱియు సిగ్గుచేఁ దలవంచుకొన్నది. (దర్భలు లతలు మొదలగునవి పొడుగుగానెదుగుచుఁ దమకేదేని యడ్డంకిసంభవించినప్పుడు వానికొనలు తిరిగి క్రిందుమొగములుగలవయి పెచ్చుచుండుట సహజము) అందుచే నట్లు చెప్పఁబడెను. ఇటులు దర్భకాంతిపుంజ మనెడి దర్భాగ్రము లధోముఖంబులయి నచ్చితిమప్రయత్నము వ్యర్థమగుటచే విచారించుచుఁ దనదేహము పరోపకారముకయి వ్యయము చేసి పుణ్యము సంపాదించుకోవలె నని యెంచి(లోకమున మానవులు మొదట గర్వితులయి వర్తించుచు, నేదేనికారణంబున గర్వభంగింపఁబడఁగా నప్పుడు సాధువులయి పుణ్యమార్గములఁ ద్రొక్కుటకుఁబూనుకొనుట నైజము. అట్లే,) తిరిగివచ్చుచు నాకాశంబున నాలుగుకాళ్లచూపిడుచుచుండుటచే వెలికిలగానున్న కామధేనువునోటిలోఁబడి గోగ్రాసప్రదాన సుకృతమును సంపాదించి యాపురంబునకిచ్చుచుండు. సురధేనువులు వెలికిలగా విహరించుచుండుటకుఁ బ్రమాణము. శ్రు॥ “ఉత్తానావై దేవగవావహంతి” అనెడి శ్రుతి. ఆకాశమున గోవు వెలికిలగా నడుచుచుండును గనుక దానినోటిలో మీఁద నుండి తిరిగివచ్చుచున్న దర్భాగ్రములు పడుచుండుట సంభవించుచున్నదని తెలియఁదగినది. ఇందువలనఁ గుండినపురమున రత్నమయములయిన క్రీడాపర్వతములుగలవనియు, నవి మిగులఁ గాంతిమంతము లై యొప్పుచున్నవనియు స్పష్టమగుచున్నది. అలం. రూపకాతిశయోక్తులు.

తా. దమయంతీదేవి క్రీడాపర్వతమందున్న మరకత మాణిక్యములయొక్క కాంతియనెడు దర్భసమూహము. పయికిఁబోయి బ్రహ్మాండకర్పరమునకు దగిలి

పొరలకు మఱలి బ్రహ్మాండమును భేదింపలేక పోవుటవలనఁ గలిగినసిగ్గుచే నధోముఖమైయాకాశమందు వెలికిలగా నడుచుచున్న కామధేనువునకు నాహారమైగోగ్రాసము నిచ్చుటవలనఁగలిగిన పుణ్యము నాకుండినపురమునకు నిచ్చుచున్నది.

అలం. అతిశయోక్తి.

వ. ఇట్టి విచిత్రశోభావైభవంబులకుం బట్టైనయప్పట్టణంబు గలయం గనుంగొని పతంగపుంగవుండు కన్యాంతఃపురప్రదేశంబున నొక్క శృంగారవనంబులోన సఖీమధ్యంబునఁ దారకామధ్యంబున శీతాంశురేఖయుంబోలె నున్నయారాజపుత్త్రి వీక్షించి యభ్రమండలంబున నుండి విభ్రమభ్రమణరయవికీర్ణస్వర్ణమయపర్ణపాళిచ్ఛాయాపటలంబు దిక్కులం బిక్కటిల్ల మెఱుంగు మెఱసినచందంబునం గొఱవిఁ ద్రిప్పినపోల్కి దమయంతీవదనచంద్రబింబంబు సేవింపం జనిపూనివచ్చుపరివేషచక్రంబుచాడ్పున వలయాకారంబున నవతరించుచు నాకుంచితపక్షమూలంబును నివేశదేశాంతధూతపక్షంబునుంగా నాక్షణంబ వ్రాలిన. 44

టీ. ఇట్టి... వైభవంబులకున్ - ఇట్టి=ఇటువంటి, విచిత్ర = అద్భుతవస్తువులయొక్క, శోభావైభవంబులకున్ = కాంతి సంపదలకు, పట్టు=నిలయము, అయిన యప్పట్టణంబు=ఐన యానగరమును, కలయం గనుంగొని=అంతటనుజూచి, పతంగపుంగవుండు = పక్షిరాజు, కన్యాంతఃపురప్రదేశంబునన్ - కన్య = దమయంతియొక్క, అంతఃపురప్రదేశంబునన్ = అంతఃపురమునందున్న, ఒక్క శృంగారవనంబులోన్ = ఒకయుద్యాన వనములో, సఖీమధ్యంబునన్ = చెలికత్తెలనడుమను, తారకా మధ్యంబునన్ = నక్షత్రముల మధ్యను, శీతాంశురేఖయుంబోలెన్ = చంద్రరేఖయువలె, ఉన్న యారాజపుత్త్రిన్ = ఉన్న యాదమయంతిని, వీక్షించి=చూచి, అభ్రమండలంబుననుండి=ఆకాశమార్గమునుండి, విభ్రమ... పటలంబు - విభ్రమ=లీలగా, భ్రమణ=వలయాకారమునఁ దిరుగుటలయొక్క, ర

యము=వేగముచేత, వికీర్ణ=వ్యాప్తమయిన, స్వర్ణమయ=బంగారు వికారమయిన, పర్ణ=ఱెక్కలయొక్క, పాళీ=పంక్తియొక్క, ఛాయాపటలంబు=కాంతిసమూహము, దిక్కులన్=దిశలయందు, పిక్కటిల్లన్=నిండుచుండఁగా, మెఱుంగు=మెఱుపు, మెఱసినచందంబునన్=ప్రకాశించునట్లును, కొఱవి త్రిప్పినపోల్కిన్=నిప్పుగలకట్టెను ద్రిప్పినట్లుగా, దమయంతీవదనచంద్రబింబంబున్=దమయంతీదేవియొక్క ముఖచంద్రబింబమును, సేవింపన్=సేవించుటకు, పనివూని=ప్రయత్నించి, వచ్చుపరివేషచక్రంబు చాడ్పునన్=వచ్చుచున్న పరివేషమువలెనే, పరివేషమనగా:-(సూర్య చంద్రులచుట్టును, వట్రువగా నుండు కాంతి మండలము) వలయాకారంబునన్=వట్రువగా, అవతరించుచున్=దిగుచు, ఆకుంచిత...మూలంబును, ఆకుంచిత=ముడువఁబడిన, పక్షమూలంబును=ఱెక్కలుగలదియై, నివేశ...పక్షంబునంగా-నివేశదేశ=ఉండుటకు తగినప్రదేశమందు, అతత=విస్తరింపఁబడినవియు, ధూత=కదల్పఁబడుచున్న, పక్షంబునంగా=ఱెక్కలుకలదియై, అక్షణంబు=తక్షణమందే, వ్రాలినన్;

ఉ. దుందుభి వాద్యనిస్స్వనముతోఁ దులఁదూఁగెడుపక్షనాదమం
దంద యతర్కితోపనత మై వినఁబడ్డ విహారలీలలం
జెంది పరాకునన్ మెలఁగుచిత్తము లుద్దవిడిం గలంగఁగా
నిందునిభాస్య లప్పుడు సమీక్షణచేసిరి రాజహంసమున్. 45

టీ. దుందుభి...స్వనములోన్ - దుందుభి=భేరులయొక్క, వాద్య=వాయించుటవలనఁ గలిగిన, నిస్స్వనములోన్=ధ్వనితో, తులఁ దూఁగెడుపక్షనాదము=సరి పోలుచున్న ఱెక్కలచప్పుడు, అందంద = అచ్చటచ్చట, అతర్కితోపనతమై=ఆకస్మికముగా వచ్చినదై, వినఁబడ్డన్=వినఁబడఁగా, విహారలీలలన్=క్రీడావిలాసములను, చెంది=పొంది, పరాకునన్=ఏమఱుపాటులో, మెలఁగుచిత్తములు=ప్రవర్తించుచున్న చిత్తములు, ఉద్దవిడిన్=వేగముగా, కలంగఁగాన్=చెదరిపోవుచుండఁగా, అప్పుడు=ఆసమయమందు, ఇందునిభాస్యలు=చంద్రునివంటి ముఖములుగల స్త్రీలు, రాజహంసమున్=రాజహంసమును, సమీక్షణచేసిరి=చూచిరి

తా. ఘలీధ్వనులతో సమానమైన యాహంసము రెక్కల చప్పుడా
స్ఫీతముగా వచ్చి వీనులఁబడఁగా నంతవఱకు నాటలాడుకొనుచున్న యా స్త్రీ
లందఱు పరాకుచేఁ బ్రవర్తించుచున్న చిత్తములయందు భయముగలవారై
యా వచ్చుచున్న రాజహంసమును జూచిరి.

వ. అమ్మత్తకాశినులు తమచిత్తంబులు విముక్తతత్తద్విషయగ్ర
హణంబులై యాహంసంబునందుఁ బరబ్రహ్మంబునందునుం
బోలె వర్తించుచుండం జూచుచుండిరి. విదర్భరాజపట్టి తన
నెమ్మనంబునం బుట్టినకౌతూహలంబున నమ్మరాళంబుఁబట్టఁ
దలంచి యొయ్యనొయ్యన గదియ నేతెంచిన నజ్జాలపా
దంబును నబ్బాలతలం బెఱింగి మొగసియుం దప్పఁ గ్రుంకి
యుఁ దాఁటుకొనియుఁ దనమీఁదఁ బ్రాలు కేలుదోయిరొమ్ము
డుపు దప్పించుకొనియెం. గాంచనపత్త్రరథగ్రహణలీలా
వ్యవసాయంబు నిష్ఫలంబైన రాచూలిం జూచి చెలులు గల
కలం జేచఱచి నగిరి. హస్తతలతాళకోలాహలంబునం బులుఁ
గు బెగరించితిరి. దీన మీకు నేమి లాభంబయ్యెనని సఖిజనంబు
లం గనలి పలుకుచు మార్తాండు ననువర్తించు ఛాయాదేవి
యుంబోలె నత్తోయజాక్షి మానసౌకంబు వెనుకొని చనియె.
అన్నారీని వహంబును మేలంపుమాటలకై వడి హంసగమన
హంసాభిముఖయైన యాత్రఁ బెద్దలు నిషేధింతురు సుమీ యను
చుమందగతిం బిఱుందన యేతెంచిరి. నీడోద్భవంబును నచ్చె
డియమందగమన విలాసంబు పరిహాసంబునకై యనుకరించు
నదియునుం బోలె ముందటం జరియించుచుం జేయాక యిఱ
కలు ముడిఁగించుకొని యీఱంబైనయొక్కలతాగేహంబుఁ
జొచ్చె. అట్లు దూఱిన వెలరువాఱి చేయునది లేక నిషేధబలిత

రోషనిరుద్ధాశేషనిజవయస్యయు, నాత్మచ్ఛాయాద్వితీయయుఁ బ్రస్వేదాంభఃకణవిభూషితాంగియు నిశ్వాసవేగకంపితస్తన భారయు నై యూరకుండె నప్పు డయ్యండజంబు మనుష్యభాషణంబుల. 46

టీ. అమ్మత్తకాశినులు=ఆ స్త్రీలు, తమచిత్తంబులు=తమ మనస్సులు, విముక్త...గ్రహణంబులు+ఐ-విముక్త=విడిచిపెట్టఁబడిన, తత్తత్=ఆయాయి, విషయగ్రహణంబులు=విషయజ్ఞానములుగలవై, అనఁగా వారిచిత్తము లాయావిషయంబులనుండి మఱలినవని యర్థము. అహంసంబునందున్, పరబ్రహ్మంబునందునుంబోలెన్=పరమాత్మయందువలెనే, వర్తించుచుండఁగన్ = ప్రవర్తించుచుండఁగా, అనఁగా యోగీశ్వరులు ప్రపంచజ్ఞానమును విడిచి నిశ్చలమనస్కులై పరబ్రహ్మమును చూచుచున్నట్లు వా రాహంసము నఁ జూచుచున్నా రనిభావము. చూచుచుండిరి, విదర్భరాజపుత్త్రి = దమయంతి, తననెమ్మనమునన్=తనమనస్సునందు, పుట్టినకౌతూహలంబుతోన్ = జనించినవేడుకచే, అమ్మరాళంబున్=ఆహంసమును, పట్టన్, తలంచి, ఒయ్యనొయ్యన = మెల్లమెల్లగా, కదియన్, ఏతెంచినన్=దగ్గఱకురాఁగా, అజాలపాదంబును = ఆహంసయును, అబ్జాలకలంపు=దమయంతియొక్క యభిప్రాయమును, ఎఱింగి, ఎగసియున్=పైకెగిరియు, తప్పన్=దమయంతినుండి తప్పించుకొనునట్లు, క్రుంకియున్ = క్రిందికడఁగియు, దాఁటుకొనియున్, దనమీఁదన్, వ్రాలుకేలువోయి = పడిన దమయంతి చేతులయొక్క, ఒడుపున్=పట్టును, తప్పించుకొనియెన్, కాంచన... వ్యవసాయంబు, కాంచన=బంగారువికారమైన, పత్త్రరథ=(ఱెక్కలె రథముగాఁగలదియగు) పక్షిని, గ్రహణ = పట్టుకొనుటయనెడు, లీల=వేడుకకైన, వ్యవసాయంబు=ప్రయత్నంబు, నిష్ఫలంబయినన్=వ్యర్థముకాఁగా, రాచూలిన్ = దమయంతిని, చూచి, చెలులు, కలకలన్=కలకలమని, చేచఱచి = చప్పటులు చఱచి, నగిరి=నవ్విరి, హస్త...కోలాహలంబునన్, హస్తతల= చేతులనెడు, తాళ=తాళములయొక్క, కోలాహలంబునన్ = పెద్దచప్పుడుచే, [illegible] =

హంసను, బెదరించితిరి=భయపెట్టితిరి, దీనన్ = ఈభయపెట్టుటవలన, మీకున్ = సఖులకనుట, ఏమిలాభంబు, అయ్యెన్ అని, సఖీజనంబులన్,కనలి= కోపించి, పలుకుచు, మార్తాండున్ = సూర్యుని, అనువర్తించు ఛాయాదేవియుం బోలె=అనుసరించి తిరుగుచున్న ఛాయాదేవివలెనె, అబ్జోయజాతీ = పద్మము వంటి నేత్రములుగల యావమయంతి,మానసౌకంబున్ = హంసను, వెనుకొని= వెంబడించి, చనియెన్=కెళ్లెను, అన్నారీజనవాంబును = ఆస్త్రీలును, మేలంపు మాటలకై వడిన్=పరిహాసములాడుచున్నట్లు,హంసగమన=హంసనడకవంటి నడకగల ఓవమయంతీ, హంసాభిముఖియైన=హంస కభిముఖమైయున్న, (సూర్యుని కభిముఖియై యున్నదనియు నర్థము) యాత్రన్= నడకను, పెద్దలు= పండితులు=నిషేధింతురుసుమీ = వలదందురుసుమా? యనుచున్, అనఁగా:హంసమున కెదురుగా నడుచుట యపశకునమని భావము. మఱియు "అసూర్యం పశ్యారాజదారాః" అనఁగా (రాజభార్యలు సూర్యునిఁ జూడరు.) అని యున్నది గాన నీవు హంసాభిముఖివై (సూర్యాభిముఖివై) పోవుట యుచితముగాదని, హంసపదశ్లేషముచే గేలి చేయుచున్నారని భావము. మందగతిన్ = మెల్లగా, పిఱుందన = వెనువెంట నే, ఏతెంచిరి = వచ్చిరి, ఆ నీడోద్భవంబును = ఆహంసయు, అచ్చేడియమందగమనవిలాసంబున్ - అచ్చేడియ = ఆదమయంతియొక్క, మందగమన = మెల్లని నడకయొక్క, విలాసంబున్ = లీలను, పరిహాసంబునకై=నవ్వుటాలకై, అనుకరించుచుదయుం బోలెన్=విడంబించుచున్నదివలె నే, నుంపటన్, చరించుచుచు, చేయూఁత= చేతికి దొరకక, లేక, పట్టుబడక, ఈఁకలను=చిన్న రెక్కలను, ముడిఁగించి కొని = ముడిఁచికొని, ఈఱంబు = దట్టము, ఐనయొక్కలతాగేహంబున్ = దివట్టి యొక్కలతాగృహమును, దూరెన్=ప్రవేశించెను, అట్లు దూఱినన్ = అట్లు చొరఁగా, వెలది, పాటి= తెలతెలపోయి, చేయునదిలేక, నిషేధ ...వయస్యయు-నిషేధ=వలదని యాటంకపఱచుటచే,జనిత=పుట్టిన, రోష= కోపముచే,నిరుద్ధ = నిరోధింపఁబడిన, అశేష=సమస్తమయిన, నిజ = తన యొక్క, వయస్యయున్ = చెలికత్తెలు కలదియు - అనఁగా చెలికత్తెలు హంస

ను బట్టుకొన వలదు వలదని నిషేధింప, దమయంతి కోపము వహించి వారలఁ దన వెంట రావలదని వారింప వార లామె వెనుకఁ బోవుట మానిరని భావము. ఆత్మచ్ఛాయాద్వితీయయున్ - ఆత్మ = తనయొక్క, ఛాయా = నీడయు నెడు, ద్వితీయయున్ = రెండవది కలదియు, అనఁగా తా నొక్కతె యేయని యర్థము, ప్రస్వేద.. భూషితాంగియున్, ప్రస్వేద+అంభఃకణ = చెమట బిందువుల చేత, విభూషిత = అలంకరింపఁబడిన, అంగియు = శరీరముఁ గలదియు, అనఁగా అలఁతవలనఁ గలిగిన చెమ్మట బిందువులు శరీరమంతటను నిండినవై, ముత్యములవలెఁ బ్రకాశించి దమయంతీ శరీరము నలంకరించుచున్న వని భావము, నిశ్వాస...భారయునై = నిశ్వాస వేగ = నిట్టూర్పు వేగముచే, కంపిత = చలించుచున్న, స్తనభారయున్ = స్తనములు కలదియునై, ఊరకుండెన్ = మిన్నకుండెను. అప్పుడు = ఆసమయమందు, ఆయండజంబు = ఆహంస, మనుష్యభాషణంబులన్ = మనుష్యులాడు మాటలచే, అవైపద్యముతో నన్వయము

శా. కాంతా! శైశవచాపలంబున లతాకాంతారవీథిం బరి
శ్రాంతిం బొందెదవేల? బేలవె? ననుఁ? శక్యంబె పట్టంగ నీ
వెంతే దవ్వుగ నేఁగుదెంచితి కదే? యేలమ్మ నీబోటు లం
తంతం జిక్కిరి; చిక్కకుండుదురె? నీ వాక్షేపముల్ పల్కఁగన్.

టీ. కాంతా = ఓసుందరీ!, శైశవచాపలంబునన్ = చిన్నతనపుదుడుకుతనముచే, లతాకాంతారవీథిన్ - లతా = తీఁగెలు మొదలగువానిచే, కాంతార = వెల్లశక్యము గాని, వీథిన్ = ప్రదేశమందు, పరిశ్రాంతిన్ = ఆయాసమును, పొందెదవు+ఏల = ఏఁదుకు పొందెదవు, బేలవె = వెఱ్ఱిదానవా, ననున్, పట్టంగన్ శక్యంబె = నన్నుఁ బట్టుకొనుటకుఁ దరమగునా, నీవు, ఎంతే = ఎంతయో, దవ్వుగా = దూరముగా, ఏఁగుదెంచితివి+కదే = వచ్చినావే!, అనఁగా చాల దూరము వచ్చితివనుట, ఏలమ్మ = ఎందుకమ్మ, నీబోటులు = నీచెలికత్తెలు, అంతంతన్ = అక్కడక్కడనే, చిక్కిరి = నిలిచిరి. నీవు, ఆక్షేపముల్ = నిషేధవచనములు, పల్కఁగన్, చిక్కకుండుదురే = వెనుకకుఁ బోకుండ నుందురా అనఁగా పోదురనుట.

తా. ఓచెలియా! నీవుబాల్యచాపలముచే నిట్టిదుర్గమమార్గములయందు నేల యాయాసపడెదవు? వెఱ్ఱిదానవా! నన్నుపట్టికొన నీతరమగునా? కాదు. నీవు చాలదూరమువచ్చితివి; ఇంకనైననీప్రయత్నము మానుము. నీచెలికత్తెలందఱు వెనుకకుమఱలిరి. అవును. నీవువారలఁ గోపించి పొమ్మన్నప్పుడు వారలు నీవెనుక నేల వత్తురు?.

ఉ. ఆలియుఁ బోలె నిప్పుడు వనాళి యమార్గమునం జరించునిం
న్నోలలితాంగి! కాదనుచు నున్నది మందసమీరణంబునం
గ్రాలుప్రవాళమంజరులు క్రమకరంబుల విభ్రమంబు గా
బాలరసాలపుష్పరస పాయివనప్రియకంఠహుంకృతిన్. 48

టీ. ఓలలితాంగి = ఓమనోహరాంగీ, వనాళి = వనపంక్తి, అమార్గమునన్ = చెడ్డమార్గమునందు, చరించునిన్నున్ = సంచరించుచున్న నిన్ను, ఇప్పుడు = ఈసమయమునందు, ఆలియుఁబోలెన్ = స్నేహితురాలివలె, మందసమీరణంబునన్ = మలయమారుతముచే, గ్రాలుప్రవాళమంజరులు = చలించుచున్న చిగురుగుత్తులు, క్రమకరంబులవిభ్రమంబుగాన్ - క్రమ = ప్రకాశించెడి, కరంబుల = చేతులయొక్క, విభ్రమంబు = విలాసము, కాన్ = అగుచుండఁగా, బాల...హుంకృతిన్ - బాలరసాల = లేఁతమావియొక్క, పుష్పరస = తేనెను, పాయి = గ్రాగిన, వనప్రియ = కోయిలయొక్క, కంఠ = కంఠధ్వనియనెడు, హుంకృతిన్ = హుంకారముచే, కాదనుచున్నది = వలదు, అని నిషేధించుచున్నది. అనఁగా వనపంక్తి చెలికత్తెవలెనే సమీరకంపితమయిన చిగుళ్లనెడికరంబులఁ ద్రిప్పుచు గోకిలాలాపమనెడి హుంకృతిచే వలదని నిషేధించుచున్నదనిభావము.

తా. ఓదమయంతీ! ఈవనపంక్తి నీ చెలికత్తెవలెనే లేఁతమావిపూవులయందున్న రసమును గ్రోలి మదించిన కోకిలముయొక్క కంఠధ్వని యనెడుకోపవచనములచే గాలిచేఁ గదలుచున్న చిగుళ్లనెడు చేతులఁద్రిప్పుచు నీ విట్టిదుష్పథమందు సంచరింపఁగూడ దని నిషేధించుచున్నది.

అవ. హంస యెట్టికార్యముల నైన సంఘటింపఁ దగినసామర్థ్యము తనకుఁగలిగినట్లు ఈపద్యముచేఁ జెప్పుచున్నది.

సీ. నలినసంభవుసాహిణమువారువంబులు
కులముసాములు మాకుఁ గువలయాక్షి
చదలేటిబంగారుజలరుహంబులతూండ్లు
భోజనంబులు మాకుఁ బువ్వుఁబోఁడి
సత్యలోకముదాఁక సకలలోకంబులు
నాటపట్టులు మాకు నబ్జవదన
మధురాక్షరము లైన మామాటలు వినంగ
నమృతాంధసులు యోగ్యు లనుపమాంగి

తే. భారతీదేవిముంజేతి పలుకుఁజిలుక
సమదగజయాన! సబ్రహ్మచారి మాకు
వేదశాస్త్రపురాణాదివిద్య లెల్లఁ
దరుణి! నీయాన ఘంటాపథంబు మాకు. 49

టీ. కువలయాక్షి = కలువవంటి నేత్రములు గలదమయంతీ! నలిన...వారువంబులు, నలినసంభవు=బ్రహ్మయొక్క, సాహిణము=లాయముయొక్క, వారువంబులు = గుఱ్ఱములు, మాకున్, కులముసాములు=వంశకర్తలు, అనఁగా బ్రహ్మకువాహనభూతమైనహంస వంశమందు జన్మించితిమని తాత్పర్యము-పువ్వుబోఁడి= పుష్పమువంటిశరీరముగల దమయంతీ, చదలేటి...తూండ్లు- చదలేటి=ఆకాశగంగయందున్న, బంగారు జలరుహంబుల తూండ్లు = బంగారుతామరతూండ్లు, మాకున్, భోజనంబులు ఆహారములు, ఈచెప్పుటచేఁగారణమందున్న గుణములు కార్యమం దుండుట స్వభావసిద్ధము గనుక బంగారుతూండ్లను దినుటంబట్టి హంసలెక్కలుగూడ పసిమివన్నెకలవయ్యె ననితోఁచుచున్నది. అబ్జవదన = పద్మమువంటిముఖము గలదమయంతీ! సత్యలోకముదాఁకన్ = బ్రహ్మలోకపర్యంతన్న, సకలలోకంబులు = లోకములన్నియు, మాకున్, ఆటపట్టులు = క్రీడా

స్థానములు-అనఁగా నన్ని లోకములయందు నిరాటంకముగా విహరింపఁగలమని భావము. అనుపమాంగి = సాటిలేని శరీరముగలదమయంతీ, మధురాక్షరములు = తియ్యనియక్షరములుగల, ఐనమామాటలు = అయినట్టిమావాక్యములు, వినంగఁ = వినుటకు. అమృతాంధసులు= అమృతమేయన్నముగాఁగలవారు (అనఁగా దేవత లనుట), యోగ్యులు = తగినవారు-అనఁగామావాక్యములు దేవతలు వినఁ దగినవికాని సామాన్యులు వినఁదగినవి కావనిభావము. సమదగజయాన = మత్తుటేనుఁగువంటి నడకగల దమయంతీ! భారతి...జిలుక, భారతీదేవి = సరస్వతియొక్క, ముంజేతి = ముంజేతియందు, పలుకు = మాటలాడుచున్న, చిలుక, మాకుఁ, సబ్రహ్మచారి = సహాధ్యాయి, అనఁగాసరస్వతీదేవికి మిగులఁబ్రియమయినవారమనియు,నామెవలనే తాము గూడ మాటలాడ నేర్చితిమనియుఁ గావున మామాటలు నిర్దుష్టములై యుండుననియు,భావము.తరుణి =ఓదమయంతీ, వేదశాస్త్రపురాణాది విద్యలువెల్లఁ = వేదములు, శాస్త్రములు పురాణములు మొదలగునన్ని విద్యలును, మాకుఁ, ఘంటాపథంబు = రాజమార్గమువంటివి, నీతోడ = నీతోడు, అనఁగా రాజమార్గమందు నిరాటంకముగాఁ బోవునట్లు సమస్తవిద్యలయందు నిరాటంకముగా విహరింపఁగలము. అన్నివిద్యలను నిస్సందేహముగా నేర్చితిమనుట. నీతోడుగాఁ జెప్పుచున్నాను. ఇవి యన్నియు సత్యములు.

వ. ఒక్కనాఁడు విధాత వినోదార్థంబు వాహ్యాళి వెడలి మఱలివచ్చునపుడు మాకులస్వాములైనయతనిరథరథ్యంబులు శ్రమంబున డీలుపడి యున్నం జూచి యేను విమానదండంబు కంఠంబున ధరియించి విరించిచేతం బారితోషికంబు వడిసితి. నేను దివ్యతిర్యగ్జాతిని.మము బోంట్లు పాశాదికంబులంగట్టువడుదురే?గుణపాశంబులంగాక.భూలోకంబున రాజబృందారకులు కొందఱు కలరు.వారితోఁ జెలికారంబు వాటించి యుందుదు.విశేషించియు నిషధదేశాధీశ్వరుండగు నలుండనురాజు మీఁద మిగులం బక్షపాతంబు గలిగి యుందు. 60

టీ. ఒక్కనాఁడు, విధాత = బ్రహ్మ, వినోదార్థంబు = వేడుకకై, వాహ్యాళి, వెడలి = స్వారివెడలి, వచ్చునపుడు, మత్కులస్వాములు = మావంశకర్తలు, ఐన...రథ్యంబులు = ఐనట్టియాతనిరథమునకుఁ గట్టినగుఱ్ఱములు, శ్రమంబునన్ = శ్రమచే, డీలుపడి = బలహీనములై, ఉన్నన్, చూచి, ఏను, విమానదండంబున్ = ఆవిమానముయొక్కదండమును, కంఠంబునన్ = మెడపై, ధరియించి, విరించిచేతన్ = బ్రహ్మచే, పారితోషకంబున్ = బహుమానమును, పడసితిని = పొందితిని, నేను, దివ్యతిర్యగ్జాతిని = దేవతాపక్షిజాతియందుఁబుట్టినవాఁడను, మముబోంట్లు = మావంటివారు, గుణపాశంబులంగాక = గుణములనెడు త్రాళ్లచేఁదప్ప, పాశాదికంబులన్ = కేవలముత్రాళ్లుమొదలగువానిచే, కట్టుపడుదురే = బంధింపఁబడుదురా! (అనగా మేము పెద్దలసద్గుణములకు లోఁబడుదుముగాని తక్కిన పక్షులవలె పాశములకుఁ జిక్కుదువారముకామని తాత్పర్యము) భూలోకంబునన్ రాజబృందారకులు = రాజశ్రేష్ఠులు, కొందఱు, కలరు = ఉన్నారు, వారితోన్ = ఆరాజశ్రేష్ఠులతో, చెలికారంబున్ = స్నేహమును, పాటించి = చేసి, ఉండుదున్, విశేషించియున్ = అధికముగా, నిషధదేశాధీశ్వరుండు = నిషధదేశమున కధిపతి, అగునలుండు = అయిననలుఁడు, అనురాజుమీఁదన్ = అనెడిరాజుపై, మిగులన్, పక్షపాతము = ప్రేమ, కలిగియుండును.

అవ. నలమహారాజునందు దమయంతి కనురాగంబు గలిగించుట కతనివైభవంబును వర్ణించుచున్నది.

తే. కనకశైలంబు డిగ్గి యాకాశసింధు
సలిలములఁ దోఁగి మిగులంగఁ దెల్లనైన
చారుహాటకమయగరుచ్చామరముల
వీతు నతనికి వైశాఖవేళలందు. 51

టీ. కనకశైలంబున్ = బంగారుపర్వతమును, డిగ్గి = దిగి, ఆకాశసింధుసలిలములన్ = ఆకాశగంగయందున్నసలిలములందు, తోఁగి = తానమాడి,

మిగులన్ = మిక్కిలి, చల్లని = చల్లఁదనముగల, ఐన...చామరములన్ = ఐన = అయినట్టి, చారు = సుందరములైన, హాటకమయ = బంగారు, వికారములైన.గరుత్ = ఱెక్కలనెడు చామరములన్ = వింజామరలచే, వైశాఖ వేళలందున్ = వేసవికాలములయందు, అతనికిన్ = అనలమహారాజునకు, వీతున్ = వీచుచుండును.

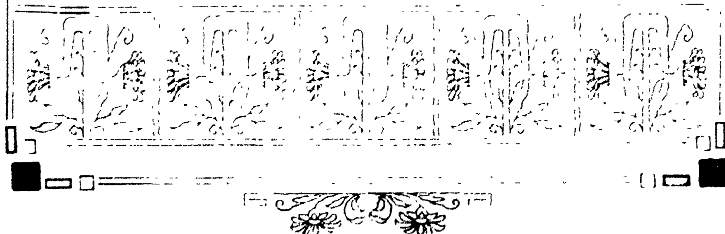
తా. దమయంతీ! నేనుబంగారపుకొండనుండి దిగి గంగానదియందుఁ గ్రుంకులిడి తజ్జలసంపర్కముచేఁ జల్లనైన నా ఱెక్కలనెడు వింజామరలచే నలమహారాజునందు మిగులఁ బ్రేమగలవాఁడనై వేసవికాలములయందతనికి సంప్రాప్తమగుచున్న తాపమును దొలఁగించుచుండును.

మ. రణకండూభర దుస్సహం బయిన యారాజన్యదేవేంద్రుని
తీక్ష్ణబాహాగ్రమునన్ జనించిన మహాకీర్తి ప్రవాహంబు గా
రణసంక్రాంతగుణానుషంగమునవో ప్రస్ఫీతదిఙ్మత్తవా
రణగండస్థలకుంభకూటములతో రాచుం దివారాత్రముల్.

టీ. రణ...దుస్సహంబు-రణ=యుద్ధములయందున్న, కండూభర=దురదయొక్క యతిశయముచే, దుస్సహంబు=సహింపఁదరముకానిది, అయిన...బాహాగ్రమునన్=అయినట్టి యానలమహారాజుయొక్క సవ్యహస్తాగ్రమునందు,జనించిన...ప్రవాహంబు-జనించిన=పుట్టిన, మహాత్=అధికమయిన,కీర్తి ప్రవాహంబు=కీర్తియనెడిప్రవాహము, కారణ...షంగమునవన్+ఓ-కారణ = కారణమునందు, సంక్రాంత=తగులుపడ్డ, గుణ=గుణములయొక్క, అనుషంగమునవో = సంబంధముచేతనే కాఁబోలు, ప్రస్ఫీత . కూటములతోన్-ప్రస్ఫీత=మహోన్నతములయిన, దిక్=దిక్కులయందున్న,మత్త=మదించిన,వారణ=గజములయొక్క, గండస్థ=చెక్కిళ్లతోను, కుంభకూటములతోన్ = కుంభాగ్రములతోను, దివారాత్రముల్=అహర్నిశంబులు, రాచున్=ఒరయుచుండును. కారణగుణములు కార్యమందు సంక్రమించుట స్వభావము. కావున దురదగలిగిన నలమహారాజు హస్తమం దుద్భవించినకీర్తి దురదకలదయి దిగ్గజముల చెక్కిళ్లతోను కుంభస్థలములతోను, నొరసికొని దురద తొలఁగింపుకొను చున్నదనిభావము.

177. దమయంతి హంసతో మాటలాడుట: హంస నలునిగుణగణములను వర్ణించుట.

అనఁగా నలుని కీర్తి దిగంతములదాఁక వ్యాపించినదని ఫలితార్థము.

తా. యుద్ధముచేయుటకు దురద చెంది యున్న నలుని బాహువులవల జనించినకీర్తి కారణమువలన సంక్రమించినదురదను బొందినదయి యాదురదను బోలఁగించుకొనుటకయి దిగంతములకుఁ బోయి యచ్చటనున్న గజముల చెక్కిళ్లతోను, గుంభస్థలములతోను, రాచుచుండును. అలం-ఉత్ప్రేక్ష.

తే. అతనిబాహాపరాక్రమం బభినుతింప
నలవియే పద్మజునికైన నబ్జవదన!
శాతతద్బాణధారాభుజంగభుక్తి
వైరిరాజవ్రజీయాసుమారుతంబు. 58

టీ. అబ్జవదన=పద్మమువంటి ముఖముగల దమయంతీ! అతనిబాహాపరాక్రమంబు = ఆనలమహారాజుయొక్క బాహుబలమును, అభినుతింపన్ = కొనియాడుటకు, పద్మజునికైనన్=బ్రహ్మకైనను, అలవియే=శిరమగునా? శాత... భుక్తి-శాత=వాడియయిన,తత్ = ఆనలమహారాజుయొక్క,బాణధారా=బాణపంక్తియనెడు, భుజంగ = పాములకు, భుక్తి=ఆహారము, వైరి...మారుతంబు, వైరిరాజ = శత్రురాజులయొక్క, వ్రజీయ = సమూహసంబంధమైన, అసుమారుతంబు-ప్రాణవాయువులు, అనఁగాఁ బెక్కండ్ర శత్రువులఁ జంపుచున్నాఁడని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! నలమహారాజు బాణపంక్తులనెడు సర్పములకు నాహారము శత్రువుల ప్రాణవాయువులేయని తెలిసికొనుము. అట్టిశత్రువులను సంహరించుచున్న నలమహారాజు పరాక్రమము నుతింప బ్రహ్మకైనను వశముకాదు.

అలం-రూపకము.

చ. వినుకలికార్తిఁ జిక్కి పృథివీభువనంబునకుం డిగంగ నే
యనువును లేక రంభ యనునచ్చరలేమ నలుని వరింపఁ బూనినతనకోర్కి నొక్కమెయి నిండఁగఁ జేయుటకై భజించెఁదా
గొనకొని వేల్పులందు నలకూబరుఁ దచ్ఛుభనామవాసనన్.

టీ. రంభ అను నచ్చరలేమ=రంభయనెడు నప్సరస్త్రీ, వినుకలికూర్మికిన్ = వినుకలి=నలమహారాజు గుణములు వినుటవలనఁగలిగిన, కూర్మికిన్=ప్రేమచే, చిక్కి=వశురాలై, పృథివీభువనంబునకున్=భూలోకమునకు, దిగంగన్=దిగుటకు, ఏయనువును=ఏయుపాయమును, లేక=కానక, నలున్=నలమహారాజును, వరింపన్=పెండ్లాడుటకు, పూనిన తనకోర్కి=ప్రయత్నించిన తనయొక్క మనోరథమును, ఒక్కమెయిన్=ఒక్కవిధముగా, నిండఁగన్, చేయుటకై=పూర్తి చేయుటకై, తాన్=రంభ, తచ్ఛుభ నామవాసనన్-తత్=నలమహారాజు యొక్క, శుభ=మంచిదయిన, నామ=పేరియొక్క, వాసనన్=గంధము గలుగుటచే, నలకూబరున్=నలకూబరుని, భజించెన్ = సేవించెను. (అనఁగా నలుఁడు దేవతాస్త్రీలచేఁగూడ వరింపఁదగిన యందము గలవాఁడనుట).

తా. ఓదమయంతీ! రంభ నలమహారాజు సద్గుణములను విని యతనిఁ బెండ్లాడఁదలంచినది. కాని తాను దేవతాస్త్రీయగుటచే భూలోకంబునకు వచ్చుట కేయుపాయము లభించినది కాదు అందుచే మిగుల విచారించుచుఁ దన కోర్కి నేవిధముననైన నెఱవేర్చుకొనఁ దలంచి నలమహారాజు నామమునుయిన నలయనుపదముతోఁగూడియున్న నామముగల నలకూబరుని వరించినది. అలం-అతిశయోక్తి.

వ. ఆరాజుకడం జనువుగలిగి పత్రింతు మఱియును. 55

టీ. స్పష్టము.

మ. స్మరవాత్స్యాయనకూచిమారకృతశాస్త్రగ్రంథసందర్భము
పరిశీలించినవాఁడ దంపతుల కుత్సాదింతు నారస్యముల్ [ల్
మురిపెం బొప్పఁగ మందమందగమనంబుల్ నేర్పుదున్మదినీ
శ్వరశుద్ధాంతవితంబినీజనులకున్ సంపూర్ణచంద్రాననా!. 56

టీ. సంపూర్ణచంద్రాననా=నిండుచందురుఁబంటి ముఖముగల దమయంతీ! స్మర...సందర్భముల్-స్మర=మన్మథసంబంధమైన, లేక స్మరుఁడనునొక కామ

శాస్త్రకర్తచేత, వాత్స్యాయన=వాత్స్యాయన మునిచేతను, కూచిమార=కూచిమారుని చేతను, కృత=రచింపఁబడిన, శాస్త్రగ్రంథ=శాస్త్రసంబంధమైన గ్రంథములయొక్క, సందర్భముల్=సందర్భములను, పరిశీలించినవాఁడన్=నేర్చినవాఁడను, దంపతులకున్ = భార్యాభర్తలకు, పారస్యముల్=రసగ్రాహకత్వమును, ఉత్పాదింతున్=కలిగింతును, మేదినీ...జనులకున్ - మేదినీశ్వర= రాజులయొక్క, శుద్ధాంతనితంబినీజనులకున్ = అంతఃపుర స్త్రీలకు, మురిపెంబు=నడలయొయ్యారము, ఒప్పఁగన్=ఒప్పునట్లుగా, మందమందగమనంబుల్=మిక్కిలి మందగమనమును; నేర్పుదున్ = నేర్పుచుందును.

తా. ఓదమయంతీ! వాత్స్యాయనుఁడు, కూచిమారుఁడు రచించిన కామశాస్త్రములనన్నింటిఁ జక్కఁగాఁ జదివినాఁడ. భార్యాభర్తలకు పారస్యము గలిగించుటయందు చతురత నాకుఁ గలదు. మఱియు రాజులయంతఃపుర స్త్రీలకు మందగమనంబులను మిక్కిలి నేర్పుచుందును.

వ. భామినీజనంబులకు భావభవవిద్యాజ్ఞానవిశ్వాసముఁ బానిక్షేపభూమినై యుండుదు. లింగ్యగ్రాహిమాత్రంబుగాఁ దలంపవలదు. విరించివదనకమలవినిర్గతవివిధశాస్త్రవాసనాపూర్ణకర్ణుండనైనయేను సామాన్యుండనే? నన్నుం బనిగొమ్ము. ఈ శరీరంబు పరోపకారార్థముగదా! పద్మాసనుశిల్పప్రయాసంబు లక్ష్మీనారాయణులయెడలను గౌరీవృషభాంకులపట్టుననుం బోలెఁ బరస్పరయోగ్యసమాగంబునకుం బాల్పడుంగాక. వేలాతిక్రాంతకాంతిగుణాబ్ధివేణి వగునీవు నలునిపాణిపల్లవంబు పరిగ్రహింప నర్హురాలవు కోమలంబగు మల్లికాముకుళదామంబు గర్కశంబగు కుశసూత్రంబునం గట్టఁ బాత్రంబుగాని తెఱంగున నిషధరాజుదక్క వేఱొక్కండు నిన్ను వరియింపఁ బాత్రుండు గాఁడు. మఱియు నొక్క విశేషంబు. 67

టీ. భామినీజనంబులకున్ = స్త్రీసమూహములకు, భావభవ... భూమినై - భావభవ=మన్మథసంబంధమైన, దివ్యజ్ఞాన=పెద్దజ్ఞానమందలి, విశ్వాసముద్రా=నమ్మకమనెడు ముద్రకు, నిక్షేపభూమినై=నిక్షేపించుటకుఁ దగిన ప్రదేశమనై, ఉందుదున్ - అనఁగా స్త్రీలకందఱకు మన్మథజ్ఞానముఁ దెలియఁజేయుటకు నేఁడు దగినవాఁడనెడి నమ్మకము నాయందుఁ గలదని భావము. తిర్యగ్జాతిమాత్రంబుగాన్ = సామాన్యమైన పక్షినని, తలంపవలదు= ఆలోచింపవలదు, విరించి... కర్ణుండను- విరించి = బ్రహ్మయొక్క, వదనకమల = ముఖపద్మములనుండి, వినిర్గత= బయలువెడలిన, వివిధశాస్త్ర=అనేకములైన శాస్త్రములయొక్క, వాసన = సంస్కారములచే, పూర్ణ=నిండిన, కర్ణుండను=శ్రోత్రములుగలవాఁడను, అనఁగా బ్రహ్మను గురువుగాఁ జేసికొని సమస్తశాస్త్రములను నేర్చికొంటినని భావము. అయిన నేను, సామాన్యుండనే=సామాన్యుఁడనా!-అనఁగా సామాన్యుఁడను గానుమట, సన్నున్, పరిగొమ్ము=ఆశ్రయింపుము, ఈ శరీరంబు=ఈదేహము, పరోపకారార్థము కదా=పరుల కుపకారము చేయునిమిత్తమే కదా, పద్మాసనుని శిల్పప్రయాసంబు - పద్మాసనుని=బ్రహ్మయొక్క, శిల్పప్రయాసంబు=నైపుణ్యముతో సృష్టి చేయుటవలనఁ గలిగిన ప్రయాసము, లక్ష్మీనారాయణులయెడలను, గౌరీవృషభాంకులపట్టునను పోలెన్ = పార్వతీపరమేశ్వరులందువలెను, పరస్పర ... సమాగమమునకున్ —పరస్పర=అన్యోన్యము, యోగ్య=తగినవారియొక్క, సమాగమమునకున్ = సంఘటనకు, పాల్పడుఁగాక = ప్రయత్నించుఁగాక, వేలా... వేణివి—వేలా=హద్దును, అతిక్రాంత= మీఱిన, కాంత=మనోహరమైన, గుణ=గుణములనెడు, అబ్ధి=సముద్రముయొక్క, వేణివి=ప్రవాహమవు, అగు నీవు, నలుని పాణిపల్లవంబును, పరిగ్రహింపన్ =స్వీకరించుటకు-అనఁగా నలుని పెండ్లియాడుటకని భావము, అర్హురాలవు = తగినదానవు, కోమలంబు= మృదువైన, మల్లికాముకుళదామంబు=మల్లెమొగ్గలయొక్క దండ, కర్కశంబు = కఠినమైనది, అగు కుశసూత్రంబునకున్ =అగుదర్భసూత్రమందు, కట్టన్, పాత్రంబు=అర్హము, కాని తెఱంగునన్ =కానట్లు, నిషధరాజుదక్క = నలుఁడు

దక్క, వేఱొక్కండు, నిన్నున్, పరింపన్, పాత్రుండు=అర్హుఁడు, కాఁడు, మఱియున్, ఒక్కవిశేషంబు=ఒకవిశేషముకలదు.

చ. అడిగితి నొక్కనాఁడు కమలాసను తేరికి వారువంబ నై
నడుచుచు నుర్విలో నిషధనాథుని కెవ్వతెయొక్కొ భార్యయ
య్యెడు నని చక్రఘోషమున నించుక యించుక గాని యంతయే
ర్పడ వినఁగాని నీవనుచుఁ బల్కినచందము దోఁచె మానినీ!

టీ. మానినీ=ఓదమయంతీ! ఒక్కనాఁడు=ఒకసమయమున, కమలాసను తేరికిన్=బ్రహ్మరథమునకు, వారువంబునై=గుఱ్ఱమునై, నడుచుచు, ఉర్విలోన్=భూమిలో, నిషధనాథునికిన్=నిషధదేశాధిపతియైన నలునికి, భార్య=పెండ్లము, ఎవ్వతె=ఏస్త్రీ, అయ్యెడునొక్కొ=అగునో, అని, అడిగితిన్, చక్రఘోషమునన్=చక్రములయొక్క నాదముచే, ఇంచుక యించుక గాని=కొంచెము కొంచెమే కాని, అంతయే=సమస్తము, ఏర్పడన్=స్పష్టముగా, వినన్=విని యుండలేదు కాని, నీవు, అనుచున్=నలునికి భార్యవు నీవే యని, పల్కినచందము=చెప్పినట్లు, తోఁచెన్=తెలియవచ్చినది.

తా. ఓదమయంతీ! మీయిరువురి సమాగమము బ్రహ్మకుఁగూడ నిష్టమైనట్లు తోఁచుచున్నది. ఏమనఁబూర్వము నేను బ్రహ్మరథమును లాగుచు బ్రహ్మదేవునితో నలమహారాజునకు భార్య యెవ్వతెయగునని యడిగితి. అతఁడిచ్చు ప్రత్యుత్తరము చక్రములచప్పుడుచే స్పష్టముగా విని యుండలేదు. కాని నీనామమునే యుచ్చరించినట్లు తెలియవచ్చినది. ఇందుచే మీదాంపత్యము బ్రహ్మకుఁగూడ నిష్టమే.

ఉ. నిర్ణయమా నృపాలునకు నీకును సంగతి యెల్లి నేఁటిలోఁ
దూర్ణము సేయఁగాఁగలఁడు దోయజసూతి తదన్యథావృథా
దుర్ణయవృత్తికిన్ మనసు దూర్చనయేని జగజ్జనాపవా
దార్ణవ ముత్తరించుటకు నాతని కెయ్యది దెప్ప చెప్పుమా.

టీ. తోయజసూతి=బ్రహ్మ, అనృపాలునకున్=అనలునికి, నీకును, సంగతి=

సముహూమగ=ను, ఎల్లి రేపా, నేఁటిలోన్ = ఈదినముననో, తూర్ణము=వేగముగా, చేయఁగాఁగలఁడు=ఒనర్పఁగలఁడు, నిర్ణయము=ఈమాటనిశ్చయము, తత్...ప్రతికిన్ - తత్ =అందులకు(అనఁగా నలదమయంతులను సమకూర్చుటకనుట)అన్యథా=వ్యతిరిక్తమైన, వృథా=వ్యర్థమైన, దుర్ణయ=దుష్టమైన, ప్రతికిన్ =ప్రవర్తనకు, తోయజసూతి=బ్రహ్మ, మనస్సున్ =చిత్తమును, తూర్చినయేని=ప్రవేశపెట్టినచో, జగజ్జనాపవాదార్ణవము = లోకాపవాదమనెడు సముద్రమును, ఉత్తరించుటకున్ =దాఁటుటకు, అతనికిన్ =ఆబ్రహ్మకు, ఎయ్యది, తెప్ప=ఏదితెప్పయగునో, చెప్పుమా=తెలియఁజేయుమా.

తా. దమయంతీ!నీకును నలునకును బ్రహ్మ నేఁడో రేపో వేగముగా సంఘటన చేయఁగలఁడు. అట్లు నిన్ను నలునితోఁగూర్పక మఱియొకనితోఁగూర్చుటకుఁ బ్రయత్నించినచో లోకులందఱు బ్రహ్మను దప్పక నిందింపకమానరు.అట్టి నిందా సముద్రమును బ్రహ్మయెట్లు దాఁటఁగలఁడు?కావున బ్రహ్మ నిన్ను నలునితోఁ దక్క మఱియొకనితోఁగూర్పఁడు.

వ. అనిన విని మహూర్తమాత్రంబు చింతించి యాయింతి శకుంతవల్లభున కిట్లనియె. 60

టీ. స్పష్టము.

తే. బాల్యమునఁ జేసి యేను చాపలముఁ బూని
నిన్ను నాయాసపెట్టితి నిగ్రహమున
దప్పుఁ జేసితి లోఁగొమ్ము దయ దలిర్ప
బ్రహ్మవాహనకులముఖ్య! పక్షిరాజ! 61

టీ. బ్రహ్మవాహనకులముఖ్య-బ్రహ్మవాహనకుల=హంసకులమునకు, ముఖ్య=ప్రధానుఁడవయిన, పక్షిరాజ, బాల్యమునంజేసి = చిన్నతనముంబట్టి, చాపలమున్ =చపలత్వమును, పూని, నిగ్రహమునన్ =నిరోధముచే, నిన్నున్ ,ఆయాసపెట్టితిని, తప్పున్ , చేసితిని=అపరాధముఁజేసితిని- దయ=కరుణ, తలిర్పన్ =మొలకలెత్తునట్లుగా, లోఁగొమ్ము = మ్రింగుము-నాతప్పును దిగమ్రింగుమనుట.

తా. ఓపక్షిరాజ! చిన్నతనముచేఁజపలత్వమును బూని పట్టుదలచే నిన్నుఁ బట్టికొనుటకుఁ బ్రయత్నించి నిన్నాయాసపెట్టితిని. తప్పుచేసితిని. క్షమింపుము. దయఁజూడుము.

సీ. దర్శనీయంబు నీకెతను విలాసం బెప్డు
 నీమనం బత్యంతకనిర్మలంబు
మధురాక్షరములు నీ కె మహిత భాషణములు
 కీర్తనీయంబు నీకె వర్తనంబు
ప్రౌఢియుక్తంబు నీకె ప్రతిభావిశేషంబు
 కమనీయతరము నీకె కలితనంబు
శ్లాఘనీయంబు నీకె సౌహార్దగరిమంబు
 ప్రార్థనీయంబు నీకె ప్రాభవంబు
ఆ. మత్స్యమూర్తి యైన కె మధుకైటభారాతి
 భాతి నీవు భువనకపావనుఁడవు
 నింపునెలయుఁ బోలె కె నేత్రోత్సవంబ వై
 యున్నవాఁడ విట్టి కె యొప్పుగలదె. 62

టీ. నీతనువిలాసంబు= నీశరీరకాంతి, ఎప్పుడుక్, దర్శనీయంబు=చూడఁ దగినది, నీమహితభాషణములు=నీపూజ్యమైనవాక్యములు, మధురాక్షరములు= తీయనియక్షరములుగలవి, అనఁగావినుటకింపుగానుండుననుట. నీవర్తనంబు = నీనడతి, కీర్తనీయంబు= కొనియాడఁదగినది, నీప్రతిభావిశేషంబు=నీబుద్ధివిశేషము, ప్రౌఢియుక్తంబు = నేర్పుగూఁడినది, నీకలితనంబు=నీవిన్నాణము, కమనీయతరము=మిక్కిలి మనోహరమైనది, నీసౌహార్దగరిమంబు= నీయొక్క స్నేహాతిశయము, శ్లాఘనీయంబు = కొనియాడఁదగినది, నీప్రాభవంబు = నీ ప్రభుత్వము, ప్రార్థనీయము=కోరఁదగినది, మత్స్యమూర్తి= మత్స్యావతారుఁడు, ఐన. ...భాతిక్ - ఐన, మధుకైటభారాతిభాతిక్ = మధుకైటభులకు శత్రువైన విష్ణువువలెనే, నీవు,భువనపావనుఁడవు=లోకమును బవిత్రముచేయువాఁ

డవు, నిండునెలయుంబోలెన్=పున్నమచంద్రునివలె, నేత్రోత్సవంబవై = నేత్రముల కుత్సవము కలిగించువాఁడవై, ఉన్నవాఁడవు, ఇట్టియొప్పు = ఇట్టిసౌందర్యము, కలదె=కలదా? అనఁగా లే దనుట.

తా. స్పష్టము.

వ. నామనోరథంబు కంఠపథంబున వర్తించుచున్నయది. దుర్లభజనానురాగంబును సమప్రాధాన్యంబు నధిష్ఠించి యున్నయది. అందని మ్రాఁకులపండ్లుఁ గోయందలంచెద. రాజుం బాణిగ్రహంబున వశీకరింపఁగోరెద. బాల్యచాపలంబున వెలనై యున్నదాన నని సాభిప్రాయంబుగాఁ బలికె నప్పుడు. 63

టీ. నామనోరథంబు=నాకోరిక, కంఠపథంబునన్=కంఠమార్గమందు, వర్తించుచున్నయది, దుర్లభజనానురాగంబును, దుర్లభ=పొందశక్యముకాని, జన=జనులయందున్న, అనురాగము=ప్రేమ, సమప్రాధాన్యంబు=సమానమైన ముఖ్యత్వమును, అధిష్ఠించి=వహించి, ఉన్నది, అందని మ్రాఁకులపండ్లు=అందని చెట్లనున్న ఫలములను, కోయన్=కోయుటకు, తలంచెద=తలంచుచున్నాను, రాజున్=చంద్రుని, పాణిగ్రహంబునన్ = చేతఁబట్టుకొనుటచే, వశీకరింపఁగోరెద= లోఁబఱచుకొనఁగోరెద - నలమహారాజును వివాహముచే వశపఱచుకొనఁగోరెదని లోపలిభావము. అనఁగా నలమహారాజును గోరుట, నందని మ్రానిపండ్లనాసించుటతోను చంద్రునిఁ జేతఁ బట్టుటతోను సాటియనియు భావము. బాల్యచాపలంబునన్=చిన్నతనమువలని పేరాసచే, వెలనై = వెఱ్ఱిదాననై, యున్నదానన్, అని, సాభిప్రాయంబుగాన్=తనలోని యభిప్రాయము సూచితమగునట్లుగా, పలికెన్, అప్పుడు - పైపద్యముతో నన్వయము.

తే. రమణి మందాక్షమందాక్షరంబుగాఁగఁ
బరిమితోక్తుల నిబ్భంగిఁ బలుకుటయును
సంశయాళువై హంస దరహసితంబు
హృదయమున నొయ్యఁ జింతించు చిట్టులనియె. 64

టీ. ఇబ్భంగిన్=ఈరీతిగా, రమణి=దమయంతి, మందాక్షమందాక్షరంబు—మందాక్ష=సిగ్గుచే, మందాక్షరంబుగాఁగ=మెల్లగ వెలువడుచున్న యక్షరములు గలుగునట్లుగా, పరిమితోక్తులన్=మితభాషలచే, పలుకుటయును=పలుకఁగా, హంస సంశయాళువై=సందేహముగలదై, తత్+శంసితము=ఆదమయంతి చెప్పినమాటను, తనదు హృదయమునన్=తన మనస్సునందు, ఒయ్యన్=మెల్లగా, చింతించుచున్, ఇట్లులు, అనియెన్. దమయంతి 'రాజుం...గోరెద'నని యర్థద్వయముచే గూఢముగా చెప్పినందున హంసకు సంశయమయ్యెనని తెలియునది.

తా. దమయంతి సిగ్గుచేఁ దనయభిప్రాయంబు వెలువరింప లేక మితవాక్యముల సూచింపఁగా రాజహంసము విని మనమునం దాలోచించుచు నిట్లనియె.

వ. ఓరాజవదన! రాజుపాణిగ్రహణంబు దృష్టాంతీకరించి పలికిన నీ సుభాషితంబులకు నర్థంబెయ్యది? యంతిమవర్ణంబునకు వేదవర్ణంబునుంబోలె నయ్యర్థంబు నావీనులఁ బ్రవేశింప నర్హంబు గాదె? తిర్యగ్జాతినై యుండియు మాయేలిక నాళీకభవుని యాన నేను జన్మించినయది యాదిగా నెన్నండును మృషాభాషణంబులు వలుక. సత్యంబ వలుకుదు. పలికిన ప్రయోజనంబు సాధింతు. లోకాలోకపర్యంతం బైనధాత్రీమండలంబునందు నీ వెయ్యది యపేక్షించితి వప్పదార్థంబు గొనివచ్చి నీకు సమర్పింపం జాలుదు. కందర్పాకారులైన రాజకుమారు లెల్లను నాకు వశవర్తులై యుండుదురు. విశేషించి యన్నిషధభూవల్లభుండు నన్నుం బ్రాణంబుగా మన్నించియుండు. 65

టీ. ఓరాజవదన=చంద్రునివంటి ముఖముగల దమయంతీ! రాజుపాణిగ్రహణంబు=చంద్రుని జేతం బట్టుకొనుట, దృష్టాంతీకరించి=నిదర్శనముగాఁ జేసికొని, పలికిన నీసుభాషితంబులకున్=పలికినట్టి నీవాక్యములకు, అర్థంబెయ్యది? అర్థమేమి, అంతిమవర్ణంబునకున్=శూద్రజాతికి, వేదవర్ణంబునుంబోలె=వేదాక్షరము

వలెనే, అయ్యర్థంబు=నీపలికిన వాక్యములయర్థము, వావీనులు=నా చెవులను, ప్రవేశింపఁగ=చొచ్చుటకు, అర్హంబు కాదె=తగినది కాదె, (అనఁగా నందని మ్రానిపండ్ల కాసించుట యెట్టిదో నలమహారాజును వివాహమాడఁదలంచుటయు నట్టిదేయన్న నీవాక్యం బెంతమాత్రము విన నర్హంబైయుండదు. ఏమన కార్యము సఫలమగుచుండ నీ విట్లు వచించుట యుక్తము కాదని భావము) తిర్యగ్జాతినై=పక్షిజాతియందుఁ బుట్టినదాననై, ఉండియుఁ, మాయేలిక=మా ప్రభువగు, నాళీకభవునియానఁ=బ్రహ్మతోడుగా, నేను, జన్మించినయదియాదిగాఁ=జన్మించినది మొదలుకొని, ఎన్నఁడును, మృషాభాషణంబులు=అబద్ధపువాక్యములను, పలుకఁ=పలుకను, సత్యంబు, పలుకుదుఁ, పలికినప్రయోజనంబు=నా చెప్పిన కార్యము ను, సాధింతును=సఫలమగునట్లు చేయుదును, లోకాలోకపర్యంతంబు=చక్రవాళ మహాద్రిదాఁకఁ గలది, ఐన ధాత్రీమండలంబునందుఁ=అయిన భూమండలమందు, నీవు, ఎయ్యది, అపేక్షించితివి=ఏదికోరితివో, అప్పదార్థంబుఁ=ఆవస్తువును, కొని వచ్చి, నీకుఁ, సమర్పింపఁగ=ఇచ్చుటకు, చాలుదుఁ = ప్రౌఢ నగుదును, మరుకందర్పాకారులు=మన్మథునితో సమానమైన యాకారముగలవారు, ఐన రాకుమారవరెల్లను = అయినట్టి రాజకుమారులందఱు, నాకుఁ, వశవర్తులై = లోఁబడి యుండువారలై, యుండుదురు, విశేషించి= అధికముగా, అన్నిషధభూవల్లభుండు=ఆనిషధరాజు, నన్నుఁ, ప్రాణంబుగా=తన ప్రాణముపగిదినే, మన్నించి=గౌరవించి, ఉండును.

సీ. అతఁడు పాణిగ్రహణార్హుండు విను నీకు
  నతనిఁ జేర్పఁగ నేర్తు నతివ! యేను
చిన్నపాపవు నీవు పితృపరాధీనవు
  కార్యనిర్ణయశక్తి గలదె నీకు
నావల నిషధరాజకులలోకేశ్వరుం
  డీవలఁ బరమేష్ఠిహితుఁడ నేను
సందేహడోలాధిరోహాయి యైనప్రసంగ

మిప్పట్టునందు నేనెట్లొనర్తు

తే. మొదల సంఘటించినఁ బొంది పిదప నున్న
కార్య మఘటించెనేనియు ఘనత తప్పి
ప్రాణమై నన్ను రమ్ము పొమ్మను నృపాలు
నెదురఁ దలవంచికొనియుండ నెట్లునేర్తు. 66

టీ. అతివ=దమయంతీ! అతఁడు=అనలుఁడు, నీకు, పాణిగ్రహణార్హుండు=పెండ్లియాడఁదగినవాఁడు, వినుము, అతనిన్=అనలుని, కూర్పఁగన్, నేర్తున్=నీకు సమకూర్పఁగలను, నీవు, చిన్నపాపవు, పితృపరాధీనవు=తండ్రికి నధీనురాలవు, నీకున్, కార్యనిర్ణయశక్తి=కార్యమును నిశ్చయింపఁగలంత సామర్థ్యము, కలదే=కలదా, (అనఁగా లేదనుట) అవలన్=అటుపైని, నిషధరాజు=నలుఁడు, అఖిలలోకేశ్వరుండు=సకలలోకముల కధిపతియైనయట్టివాఁడు. ఈవలన్=ఈతట్టుచూడఁగా, పరమేష్ఠిహితుఁడన్=బ్రహ్మకు స్నేహితుఁడను ఐన, నేను, (కార్యము నెఱవేర్పఁజాలననుట) సందేహాదోలాధిశాయి=సందేహమనెడు నుయ్యాలయందున్నది, ఐన ప్రసంగము=అయిన కార్యము, ఇప్పట్టునన్=ఈసమయమందు, నేను, ఎట్లు, ఒనర్తున్=ఎట్లు చేయుదును (అనఁగా నీవు పితృపరాధీనవగుటచేఁ బెండ్లాడ నీయిష్టము కాదు గనుక నీవు నలుని వరించినప్పటికి నీతండ్రిమతి యొకని కిచ్చునేమోయన్న సందేహము బాధించుచున్నదని భావము) మొదలన్, సంఘటించినన్=సమకూర్పఁగా, పొంది=కూడి, పిదపన్, ఉన్న కార్యము, అఘటించెనేనియున్=చెడినచో, ఘనత=గౌరవము, తప్పి=పోఁగొట్టుకొని, ప్రాణమై=ప్రాణమువంటివాఁడై, నన్ను, రమ్ము, పొమ్ము, అను నృపాలు నెదురన్=అనునలునియెదుట, తలవంచికొనియుండన్, ఎట్లు నేర్తున్=ఎట్లు సమర్థుఁడనగుదును, అనఁగా నీమాట చొప్పున నేఁ గార్యము స్థిరపఱిచినపిదప నీతండ్రికి నలునికీయ నిష్టములేక కార్యము చెఱిచినచో నాకుఁ బ్రాణహితుఁడై వర్తించు నలునియొద్ద నే నెట్లు గౌరవముగా వర్తింపఁగలుగుదును. కావున నిప్పని చక్కఁగ నాలోచించి చేయవలసినది.

ఉ. ఇప్పటినీతలంపు తెలిఁ గిట్టిద పో యిటమీఁద నెప్పు డే

చొప్పున నుండునో నిజము సుద్ది యెఱుంగము గాని యుగ్మలీ!
చెప్పెడిదేమి బాలికల చిత్తము లంబుతరంగలోలముల్
తప్పునొ తాఁకునో కుసుమధన్వుని యేటులు దైవికంబునన్.

టీ. యుగ్మలీ=దమయంతీ! ఇప్పటినీతలంపుతెఱంగు=ఈకాలమందున్న నీ కోర్కియొక్కరీతి, ఇట్టిదపో=ఇట్టిదేకానిమ్ము! ఇటమీఁదటన్=ఈపైని, ఎప్పుడు=ఏకాలమందు, ఏచొప్పునన్=ఏరీతిగా, ఉండునో, నిజముసుద్ది=నిజమైనసంగతి, ఎఱుంగము=తెలిసికొనలేము, కాని, చెప్పెడిదేమి=ఏమిచెప్పఁగలము, బాలికలచిత్తములు=చిన్నపిల్లలయొక్క మనస్సులు, అంబుతరంగలోలముల్-అంబుతరంగ=కెరటములవలె, లోలముల్=చలించుచుండును, కుసుమధన్వుని యేటులు=మన్మథునియొక్క దెబ్బలు, తాఁకునో=తగులునో, లేక దైవికంబునన్=దైవవశమువలన, తప్పునో=తప్పిపోవునో. అనఁగా మీవంటి బాలికల చిత్తములు మిక్కిలి చలించుచుండును. మదనబాణములకు లక్ష్యములయిన మీచిత్తములు కదలుచుండుటచే మన్మథుని బాణములకు లోఁబడవు కావునఁ గామునకులోఁబడని మీచిత్తము లేకాలమున నెట్లుండునో. కావున నిప్పటి స్థితినిబట్టి కార్యము నెఱవేర్ప వీలులేదని భావము.

తా. సుందరీ! ఇప్పుడు నీకోరిక యిట్లున్నను, నీపై నెట్లుగా నుండునో నిజమైనస్థితిని దెలిసికొనలేము. పిల్లలచిత్తములు కెరటములవలె చలించుచుండును. అట్లు చలించుచున్న చిత్తములలోఁ బుట్టినకోరిక స్థిరముగా నుండునో యుండదో యేమి చెప్పఁగలను. కావున నీయాపలికిన వాక్యములనుబట్టి కార్యము నెఱవేర్చుట దుర్ఘటము.

వ. శంకాకళంకితంబయిన యవ్విషయంబునందుఁ బ్రామాణికుండనై యేను వర్తింప నంగీకరింపం గాని వేఱొక్క కార్యంబునకు నన్ను నియోగింపుము. దుర్ఘటంబయిన నది సంఘటించెద నని పలికిన నాపతత్త్రిపుంగవునకు ధాత్రీపురుహూతపుత్త్రి యిట్లనియె. 68

టీ. శంకాకళంకితంబు=శంకచేఁ గలకచెందినది, అయినయివ్విషయంబునందున్=అయినట్టి యీ కార్యమునందు, అనఁగా సందేహాస్పదమయిన కార్యమందనుట. ప్రామాణికుండనై=నిర్ణయించువాఁడనై, ఏను వర్తింపన్, అంగీకరింపను=ఇష్టపడను, కాని, వేఱొక కార్యంబునకు= వేఱొక కార్యము నిమిత్తమై, నన్నున్, నియోగింపుము, దుర్ఘటంబు అయినన్=ఘటింపశక్యము కానిదైనను, అది=ఆ కార్యము, సంఘటించెదన్ = సమకూర్పఁగలను, అనిపలికినన్, ఆ పతత్త్రిపుంగవునకు= ఆపక్షిరాజమునకు, ధాత్రీపురుహూతపుత్త్రి - ధాత్రీపురుహూత=భూదేవేంద్రుఁడైనభీమరాజుయొక్క, పుత్త్రి=కూఁతురైనదమయంతి, ఇట్లనియెన్ = ఇట్లుపలికెను.

తే. నిషధభూపాలు నొల్లకే నృపతి నొరుని
నభిలషించితి నేని హంసాగ్రగణ్య
యామవతి చంద్రు నొల్లక యన్యు నొకని
నభిలషింపంగ నోంకార మాచరించు. 69

టీ. హంసాగ్రగణ్య! ఏన్ = నేను, నిషధభూపాలున్ = నలుని, ఒల్లక = వరింపక, నృపతిన్-ఒరునిన్ = మఱియొక రాజును, అభిలషించితి నేని=వరించినచో, యామవతి= రాత్రి, చంద్రుని, ఒల్లక = వరింపక, అన్యున్ ఒకనిన్ = మఱియొకని, అభిలషింపన్ = వరించుటకు, ఓంకారము, ఆచరించున్ = అంగీకరించును. అనఁగా రాత్రిచంద్రునివిడుచుట యెట్టి దుర్ఘటమైనపనియో నేను నలుని విడుచుటకూడ నట్టిదియే యని భావము.

తా. హంసరాజా! రాత్రి చంద్రుని విడిచిపెట్టి మఱియొకని వరించినట్లయిన నేను నలుని విడిచి మఱియొకనిఁ జేపట్టుదు.

తే. అబ్జినీమానసానురాగాభివృద్ధి
యర్కసంపర్కమునఁ దక్క నగునె యొంట
నలుని దక్కంగ నొరుని నేఁ దలఁతునెట్లు
విడువు సందేహమోహంబు విహగరాజ! 70

టీ. అబ్జినీమానస..వృద్ధి-అబ్జినీ=తామరతీఁగయొక్క, మానస=చిత్తమందున్న. అనురాగ=ప్రేమయొక్క, వృద్ధి, అర్కసంపర్కమునఁ జక్కన్=సూర్యసంబంధముచేఁగాక, ఒంటన్=మఱియొకదానిచే, అగునె=అగునా? అగుఁ గాఁగాదనుట విహగరాజ=ఓహంసమా, నేను, నలుని, దక్కంగన్=నలునివిడిచి, ఒరునిన్=మఱియొకని, ఎట్లు వలఁతున్=ఎట్లుగోరుదును, సందేహమోహాంబు=సందేహమనెడి యజ్ఞానము, విడుపు=విడువుము.

తా. ఓపక్షిరాజా! తామరలకు సూర్యసంపర్కముచేఁగాక మఱియొకసంబంధముచేఁ బ్రేమకలుగని విధంబున నాకు నలునిసంబంధముచేఁగాని మఱియొకనిసంబంధముచేఁ బ్రేమ కలుగదుగాన సందేహమును విడిచి పెట్టుము.

అలం - సమాసోక్తి.

తే. అనలసంబంధవాంఛ నాకగుట యేని
ననలసంబంధవాంఛ నాకగును జూవె
చాలు సందేహవక్రభాషణము లింకఁ
దరుణచంద్రాంగ! సాధుపతంగశ్రేష్ఠ!. 71

టీ. సాధుపతంగశ్రేష్ఠ = మేలుపక్షిరాజా! తరుణ = నూతనముగల, చంద్రాంగ=ఓహంసమా, అనలసంబంధవాంఛ-అనల = నలుఁడుకాని పురుషుని యొక్క, అనఁగా-నలవ్యతిరిక్తునియొక్క యనుట, సంబంధ=స్నేహమందు వాంఛ=కోరిక, నాకు, అగుట యేని=కలిగినట్టయిన, అనల సంబంధవాంఛ=అగ్నిహోత్రునియొక్క సంబంధమందలి కోరిక, నాకున్, అగుఁ జూవె=అగునుజుమీ, అనఁగా-నలునివరింపను, లేనిచో ననలములోఁ బడుదునని భావము. ఇఁక=ఈపైని, సందేహవక్రభాషణములు= సందేహముచేఁ గుటిలములగు మాటలు, చాలు = చాలింపుము,

తా. ఓపక్షిరాజమా! నలునిసంబంధముమాని మఱియొకని సంబంధమందు నాకుఁ గోరికయుండినచో నగ్నిహోత్రునిసంబంధమందుఁ గోర్కెయున్నట్లు తలంపుము- అలం - శ్లేష.

ఉ. దివ్యఖగేంద్ర! నమ్మవు మదిన్నను నియ్యెడ నాకు విప్రలం

భవ్యవహారము న్నిలువఁగఁ బట్టఁగ నేమిఫలం బశక్యశం
కావ్యభిచార హేతువనఁ గల్గినమాటయ వేదవాక్యముల్
భవ్యవిచార! కావనిన భావనసేయుమ యెవ్వి వేదముల్. 72

టీ. దివ్యఖగేంద్ర=ఓ దేవతా సంబంధమైన పక్షిరాజా! మదిన్=మనస్సునందు, ఇయ్యెడన్=ఈప్పట్టున, ననున్, నమ్మవు=నమ్మకుంటివి, నాకున్, విప్రలంభవ్యవహారమున్=వంచించువాఁడనన్న ప్రయత్నమును, నిలువఁగఁ బట్టఁగన్=నిలుకడగా నుంచుటకు, ఏమి ఫలంబు=ఏమి ప్రయోజనము, అనఁగా నిన్ను వంచించినచో నాకేమి ఫలముగలదు? అని భావము. అశక్య... హేతువు-అశక్య=శక్యముకాని, శంకా=సంశయములుకల, వ్యభిచారహేతువు=అజ్ఞానకారణముకలవి-అనఁగా వేదవాక్యములందు వ్యభిచారకారణమున్నదని శంకింపందగినవి కావో, యట్టి వాక్యములని భావము. వ్యభిచారమనఁగా దప్పివర్తించుట. అనన్=అనిపలుకఁగా, కల్గినమాటయ=కలిగినట్టి వాక్యమే, వేదవాక్యముల్=వేదవచనములవలెఁ బ్రమాణమైనవి. భవ్యవిచార=ప్రశస్తముగ నాలోచనగలవాఁడా! కావనినన్=అవి వేదములు కావన్నచో, ఎవ్వి వేదముల్=ఏవి వేదములో, భావనసేయుము=ఆలోచింపుము.

తా. ఓ పక్షిరాజా! నాపలికిన వాక్యము నేల నమ్మకుంటివి? నేను గపటపు వాక్యములు పలికి నిన్ను వంచించినచో నాకేమి ప్రయోజనము? కావున నామాటలయందు వంచన లేదని నమ్ముము. వంచనయు చేయని మాటలే కదా వేదవాక్యములనఁబడును. అందువలన నామాటలందు వంచనలేదు కావున నామాటలు వేదతుల్యములనవచ్చును. కానిచో నింక వేదములనఁగా నెట్టివో చెప్పుము. మఱియు వేదము లసత్యమయినచో నావాక్యము లసత్యములౌనని యెంచుము.

తే. తండ్రి నిషధాధిపతి కీర్తి తక్కి యొరున
కీఁదలంచిన నే విహగేంద్ర! వినుము
దేహమునకుం బునకు నాహుతిగ నొసర్చి
యతని బొందంగఁ గందు జన్మాంతరమున. 73

టీ. విహగేంద్ర=పక్షిరాజా! తండ్రి=నాతండ్రియగు భీమరాజు, నిషధాధిప

తికిన్ =నలునికి, ఈక=ఇయ్యక, తక్కి=మాని, ఒరునకున్ =మఱియొక రాజునకు, ఈఁదలంచినన్ = ఇచ్చుటకిష్టపడినచో, నేన్ = నేను, దేహమున్ =శరీరమును, అనలంబునకున్ = అగ్నికి, ఆహుతిగన్ , ఒనర్చి=హోమము గాఁజేసి, అతనిన్ =అనలుని, జన్మాంతరమునన్ =మఱియొక జన్మమందు,పొందన్, కన్, కందు= పొందఁగలను.

తా. ఓపక్షిరాజ! నాతండ్రి నలమహారాజునకు నన్నీయక మఱియొకని కిచ్చినచో నాశరీరమును వెంటనే యగ్నికర్పించి రెండవజన్మమందైనను నలునిఁ బొందక మానను.

శా. తద్దాసీత్వపదంబు గైకొని కృతార్థత్వంబునుం బొందుదుం
దద్దివ్యాంఘ్రిసరోజవందనవిధిం దాత్పర్యముం జెందుదుం
దద్దాక్షిణ్య మపేక్ష సేయుదు మదిం దత్సేవకుం జొత్తునేఁ
దద్దోరంతర పీఠిఁ జేరుతుఁ గుచద్వంద్వంబు నీసత్కృపన్ .74

టీ. తద్దాసీత్వపదంబు=అతనియొక్క సేవాస్థానమును, అనఁగా సేవనుట. గైకొని= చెంది, కృతార్థత్వంబునుం=ధన్యత్వమును, పొందుదును. తత్...విధిన్ ,తత్ =నలునియొక్క, దివ్య=మనోహరమైన, అంఘ్రిసరోజ=పాదపద్మములకు, వందనవిధిన్ =నమస్కారము చేయుటయనుపనియందు, తాత్పర్యమున్ = ఆత్యాసక్తిని, చెందుదున్ =పొందుదును, తత్ = అనలమహారాజుయొక్క, దాక్షిణ్యము=దయను, మదిన్ , అపేక్షసేయుదున్ =కోరుదును, ఏన్ = నేను, తత్సేవకున్ =అనలుని సేవకు,చొత్తున్ =పూనుకొందును. తద్దోరంతరపీఠిన్ -తత్ = అనలునియొక్క, దోర్ =బాహువులయొక్క, అంతరపీఠిన్ =పీఠమువలెనున్న మధ్యభాగమందు,అనఁగా వక్షస్థలమందనుట, నీసత్కృపన్ =నీదయచే, కుచద్వంద్వంబున్ = స్తనయుగ్మమును, చేరుతున్ = చేర్చెదను.

తా. ఓపక్షిరాజమా ! అతని దాసినై యుండి, ధన్యురాలనగుదును. అతని పాదపద్మములకు నిత్యము నమస్కరించి కృతార్థురాలనగుదును. అతనిదయనే కోరెదను. అతని సేవనే చేయుచుందును. నీదయవలన నతని నే కౌఁగిలించుకొందును.

తే. అతనిఁ గోరుదు నే నంతరంగసీమ
నంతఁ జింతామణికిఁ జింత యాచరింపఁ
బద్మముఖుఁ డైన యతఁడు నా పాలి కనఘ
పెన్నిధానంబు మాటలు పెక్కు లేల. 75

టీ. అనఘ=పాపరహితుఁడా, నేను, అంతరంగసీమన్=హృదయమందు, ఆతనిన్=నలుని, కోరుదున్=వరింతును, అంతన్=అతనిఁగోరిన పైని, చింతామణికిన్=చింతామణి నిమిత్తమును, చింత, ఆచరింపన్=విచారింపను, చింతామణి యనఁగాఁ గోరినకోర్కు లిచ్చెడి యొక దివ్యరత్నము. ఆదివ్యరత్నముకంటె నలుఁడు ప్రియుండని భావము, పద్మముఖుఁడు=పద్మమువంటి ముఖముకలవాఁడు (పద్మనిధిలోనుగాఁ గలనిధులు కలవాఁడు), ఐన యతఁడు=అయినట్టి యానలుఁడు, నాపాలికిన్=నాకు, పెన్నిధానంబు=పెద్దనిధానంటివాఁడు, పెక్కులు, మాటలు, ఏల=పెక్కుమాటలతో నేమి ప్రయోజనము. ఆనలుఁడే నాకుఁ బెన్నిధి. అతనికంటె నన్యమేమియు నక్కఱలేదని భావము.

తా. పక్షిరాజమా! పెక్కుమాటలతో నేమి ప్రయోజనము? నలమహారాజును నే నామనసులోఁ గోరెదను. అతఁడు నాకు లభించెనేని చింతామణిని గూర్చి యైనను విచారింపను. అతఁడు నాకు నిధివంటివాఁడని నమ్మియున్నాను.

తే. వింటిఁ దద్గుణనికరంబు వీను లలరఁ
గంటి నాతని మోహసంక్రాంతిఁ దిశలఁ
బోలఁ దలఁచితి నీరంధ్రబుద్ధిధారఁ
జాల వలచితి నతని నే సత్య మిదియ. 76

టీ. తద్గుణనికరంబు=ఆనలమహారాజుయొక్క గుణ సముదయము, వీనుల లరన్=చెవులపండువుగా, వింటిని, దిశలన్=దిక్కులయందు, ఆతనిన్=ఆనలుని, మోహసంక్రాంతిన్=మోహసంక్రమణముచే, అనఁగా నలునియందలి మోహాతిశయమున స్వప్నాద్యవస్థనుబొందియుంటం జేసి జగమ్మంతయు నలమయముగా నే కనఁబడుటచేఁ బ్రతిదిక్కునందు నలునిఁ జూచుచున్నానని భావము, కంటిని=

చూచితిని, నీరంధ్రబుద్ధిధారన్-నీరంధ్ర=అవకాశములేని, అనఁగా నితరజ్ఞానమునకుఁదావులేని, బుద్ధిధారన్=ధారవంటి బుద్ధిచే-అనఁగా నెడతెగని బుద్ధిచేననుట, పోలన్, తలఁచితిన్=సమానురాల నగుదు ననితలంచితి, అతని నే=ఆనలుని నే, చాలన్=మిక్కిలి, వలచితి=ప్రేమించితిని, ఇదియ సత్యము=ఇదే నిజము.

తా. ఓవిహంగమా! నలునిగుణనికరమును జీవులపండువుగా వినియున్నాను మోహముచే నతనిఁ బ్రతిదిక్కునందుఁ జూచుచున్నాను. ఎడతెగనిబుద్ధిచే నతనికి సమానురాల నగుదును నని తలంచితిని. ఆతని నే చాలఁ బ్రేమించితిని. ఇదే సత్యము.

సీ. ఆతనిఁగూర్చి నాప్రాణంబు రక్షింపు
మింతయు నీచేతి దేమిసెప్ప
నాశ్రితసంరక్షణాభ్యుత్థితంబైన
పరమపుణ్యంబు చేపట్టు మిపుడు
మిథ్యాభిశంక యేమిటికిఁ బాటించెద
వవలంబనంబు నీకయ్యె విలంబ
మనురాగజలధివేలాంతర్విలగ్నఁ
దెప్పవై నను జేర్పు తీరమునకు
తే. ధర్మపరులు వరాటికాదానమాత్ర
లాభమునకైన మెత్తు రుల్లములలోనఁ
బ్రాణనాథప్రదానతత్పరుఁడవైన
నిన్ను నేమని మెత్తునో నిర్మలాత్మ! 77

టీ. ఆతనిఁగూర్చి = ఆనలమహారాజును గూర్చి, నాప్రాణంబు = నాయొక్క జీవమును, రక్షింపుము=కాపాడుము, ఇంతయు = ఇదంతయు, నీచేతిది = నీచేతిలోసంగతి, ఏమిచెప్పన్ = ఏమిచెప్పఁగలను, ఆశ్రిత...ఉత్థితంబు-ఆశ్రిత=ఆశ్రయించినవారలను, సంరక్షణ=రక్షించుటవలన, అభ్యుత్థితంబు = పుట్టినది, ఐన పరమపుణ్యంబు=అయిన పెద్దపుణ్యమును, ఇపుడు=ఈసమయమందు,

చేపట్టుము=అవలంబింపుము, లేక, పొందుము. మిథ్యావిశంక=వట్టి సందేహము
ను, ఏమిటికి=ఎందుకు, పాటించెదవు=స్వీకరించెదవు, అనఁగా లేనిపోనిశంక
లను గారణముగాఁ జేసికొని విచారించుచుండకుమని భావము. విలంబము=ఆలస్యము,
అవలంబనంబుఁ జేయకుము= కయికొనకుము, అనురాగ...నిర్మగ్నన్-అనురా
గ=ప్రేమ యనెడు, జలధి=సముద్రముయొక్క, నేల=ఒడ్డుయొక్క, అంతర్=మ
ధ్యమందు,వినిర్మగ్నన్=మిక్కిలి మునిఁగినదానను, తెప్పవై=నావవై,ననున్,
తీరంబునకున్=ఒడ్డునకు, చేర్పుము, ధర్మపరులు = ధర్మాసక్తిగలవారు, వరా
టికా దానమాత్రము-వరాటిక=గవ్వయొక్క,దానమాత్ర=ఈవిమాత్రమగు,లాభ
మునకున్-ఐనన్=ప్రయోజనమునకైనను, ఉల్లములలోనన్=మనస్సులో, మెత్తు
రు=మెచ్చుకొందురు, ఓ నిర్మలాత్మ=ఓ నిర్మలమైన అంతఃకరణముకలవాఁడా!
ప్రాణనాథ...సక్తుఁడవు- ప్రాణనాథ=భర్తను, ప్రదాన=ఇచ్చుటయందు,
సక్తుఁడవు=ఆసక్తిగలవాఁడవు, ఐననిన్నున్ = అయినట్టి నిన్నును, ఏమని మె
త్తున్=ఏమని మెచ్చుకొందును.

తా. ఓపక్షిరాజమా ! అనలమహారాజుతో నన్నుఁగూర్చి రక్షిం
పుము; ఈకార్యమంతయు నీచేతిలోనున్నది. ఆశ్రితులసంరక్షించుటవలనఁ గలి
గిసఫలమును బొందుము. ఇంక సంశయమును విడిచి పెట్టుము. ఆలస్యము చేయ
కుము. అనురాగమనెడి సంద్రమందు మునిఁగియున్న నాకుఁ దెప్పవై యొడ్డును
జేర్పుము. లోకములో స్వల్పోపకారము జేసినను, ధర్మాత్ములు మనంబున నెంత
యో సంతసించుచుండఁ బ్రాణేశ్వరుని నాకు సమకూర్పఁ బాటుపడుచున్న
నిన్ను బొగడుటకు నాతరమగునా? నీవుచేసిన యుపకారమువలన నాకు
గొడముచున్న సంతోషమునకు హద్దులేదు.

చ. మనమున లోకపాలురెనరేమండ్రను మెచ్చఁ, దృణీకరింతుఁ ద
క్కిన సురకోటి, రానుతులఁగేగిడ్పడఁ జూచుటఁ జెప్ప నేటికిం
గొనకొని యాన్నృపాలునకుఁగూర్చుటకై శపథంబు చేసెదన్
ననవిలుకాని పాదనలినంబులపై రతి చన్నదోయిపై. 78

టీ. మనమునన్ = మనసునందు, లోకపాలురెనముంధ్రను = అష్టదిక్పా

ఉరను, మెచ్చక౯ = కోరను, తక్కినసురకోటి౯ - తక్కిన=మిగిలిన, సురకోటి౯ = దేవతలను, తృణీకరింతు౯ = తిరస్కరింతును, రాసుతుల౯ = రాకుమారులను, కీడ్పడ౯ జూచుట౯ = తిరస్కరించుట, చెప్పనేటికి౯ = చెప్పుటయెందుకు, కొనకొని = ప్రయత్నించి, అన్నపాలునక౯ = అనలమహారాజునకు, కూర్చుటకై = ప్రియుపడుటకై - (అనఁగా నలునినే నేను వలతుననుట కనుట, ననవిలుకాని = మన్మథునియొక్క, పాదనళినంబులపై౯ = పాదపద్మములపైని, రతిచన్నుదోయిపై = రతీదేవియొక్క స్తనయుగళంబుపై, శపథంబు చేసెద౯ = ప్రతిజ్ఞ చేసెదను.

తా. అష్టదిక్పాలకులు తమమనంబులలో నను వరింపఁ దలంపుకొని వరించి నను దిరస్కరించెదను. అష్టదిక్పాలురనే తిరస్కరించినపుడు తక్కినవారిసంగతి జెప్పవలయునా? ఇదిగో, మామ! రతిమన్మథులయొద్ద శపథము చేసి చెప్పుచున్నాను! నలునినే నేను గాంతును.

క. కార్యమిది కాలయాపన
ధైర్యసహము కాదు చను ముదంచితగతి నో
యార్య భవన్నయ ధౌరం
ధర్యము చూతము గదా యుదాత్తస్ఫురణన్. 79

టీ. ఓఆర్య=ఓపూజ్యుడవైన హంసరాజా, ఇది, కార్యము=చేయఁదగినది, కాలయాపన=కాలమును గడలఁబుచ్చుట, లేక గడపుట- ధైర్యసహము=ధైర్యముచే సహింపఁదగినది కాదు, ఉదంచితగతి౯=ఒప్పుచున్న గమనముచే, చనుము=పొమ్ము; భవన్నయ ధౌరంధర్యము - భవత్=నీయొక్క, నయ=నీతియొక్క, ధౌరంధర్యమును=చాతుర్యమును, ఉదాత్తస్ఫురణ౯ = నీయౌదార్యాతిశయమును, చూతము+కదా.

తా. ఓహంసరాజా? నన్ను నలునితోఁ గూర్చుట చేయవలసిన కార్యము. ఇఁక ధైర్యముతోఁ గాలముఁ బుచ్చుట కష్టము. నీవుత్వరితగమనముతోఁ బొమ్ము. నీ నీతిచాతుర్యమును నీయౌదార్యమును చూచెదము గాక.

తే. అతఁడు శుద్ధాంతగతుఁడైనయపుడు నీవు

నాప్రసంగంబు సేఁత విన్ననువు గాదు
భామినీముఖదాక్షిణ్యబలముకలిమి
నితరకాంత నిషేధించు నెవ్వఁడైన. 80

టీ. అతఁడు=అనలుఁడు, శుద్ధాంతగతుఁడు=అంతఃపురమును పొందినవాఁడు, వినయపుడు = ఐన సమయమునందు, నీవు, నాప్రసంగంబు సేఁత = నాప్రసంగము చేయుట, విన్ననువుగాదు = బాగుగాదు, భామినీముఖ దాక్షిణ్యబలము కలిమిన్ - భామినీ = తన స్త్రీలయొక్క, ముఖదాక్షిణ్యబలము కలిమిన్ = మొగమోటముయొక్క బలిమికలిగియుండుటచే, ఎవ్వఁడైనన్ = ఎటువంటివాఁడైనను, ఇతరకాంతన్ = పరకాంతను, నిషేధించున్ = వలదనును.

తా. ఓవిహగమా! నాసంగతి నలమహారాజు అంతఃపుర స్త్రీలయొద్ద నున్నప్పుడు తెలియఁజేయకుము. లోకమునఁ దనభార్యయందున్న ప్రేమాతిశయముచే నెటువంటి స్త్రీనైనను వలదని తిరస్కరించుట సహజము.

ఉ. నాగతి విన్నవించుట యనర్హము సుమ్ము నిజావరోధనం
భోగనితాంతతృప్తుఁ డగు భూపతికిన్ సలిలంబు దప్పిపోఁ
ద్రాగినవారి కింపగునె తన్పును దియ్యఁదనంబు వాసనా
యోగము గల్గెనేని విహగోత్తమ! నిర్మలవారిపూరముల్. 81

టీ. నిజ......తృప్తుఁడు, నిజ=తనయొక్క, అవరోధ=అంతఃపుర స్త్రీలవలనఁగలిగిన, సంభోగ= రతిక్రీడచే, నితాంత=మిక్కిలి, తృప్తుఁడు=తనివిఁజెందినవాఁడు, అగుభూపతికిన్ =అయినట్టి నలునికి, నాగతిన్ =నాసమాచారమును, విన్నవించుట = తెలుపుట, అనర్హముసుమ్ము= తగదుసుమీ, దప్పి=దగ, పోన్ =పోవునట్లుగా, సలిలంబున్=నీటిని, త్రాగినవారికిన్ , విహగోత్తమ=పక్షిశ్రేష్ఠ, నిర్మలవారి పూరముల్ =నిర్మలమైన నీటిముంపులు, తన్పున్=చల్లదనమును, తియ్యఁదనమున్ =మాధుర్యమును, వాసనాయోగమున్ =మంచి వాసనయొక్క సంబంధమును, కలిగెనేని = కలిగి యున్నప్పటికిని, ఇంపగునె= రుచించునా - రుచింపవనుట.

తా. ఓపక్షిరాజమా! దప్పిపోవునట్లుగాఁ గడుపార నీరు ద్రావినవారికి చల్లనై తియ్యఁదనముగలిగి పరిమళించుచు మఱింత మేలయిన నీరపూరము కలిగినను తృప్తికలిగింపలేనివిధమున నంతఃపుర స్త్రీలవలనఁ గలిగిన సౌఖ్యముచేఁదనివిఁ జెంది మరు లుపశమించియున్నపుడు నలునికి నా స్త్రీలకంటె నెక్కువ నయ్యు నాసమాచారము తృప్తిఁగొలుపదు. కావున నట్టిసమయములోఁ గాక మఱియొక సమయముఁ జూచి విన్నవింపుము. అట్లైన కార్యము నెఱవేఱును.

తే. అధికరోషకషాయిత । స్వాంతుఁ డైన
నరపతికి విన్నవింపకు । నాయవస్థ
పైత్యదోషోదయంబునఁ । బరుసనైన
జిహ్వకకుఁ బంచదారయుఁ । జేఁదుగాదె. 82

టీ.. అధిక ... స్వాంతుఁడు-అధిక=మిక్కిలి, రోష=కోపముచే, కషాయిత=కలుషమైన, స్వాంతుఁడు=చిత్తముకలవాఁడు, అయిన నరపతికిన్=ఐనరాజునకు-అనఁగా నలునకనుట, నాయవస్థ=నాదశను, విన్నవింపకు=తెలియఁ బలుకకుము, పైత్యదోషోదయంబునన్=పైత్యాధిక్యముచే, పరుసనైన=బిఱుసువాఱిన, జిహ్వకకున్=నాలుకకు, పంచదారయున్, చేఁదుగాదె=చేఁదుకాదా; అనఁగా నగుననుట.

తా. పైత్యాధిక్యము కలవాని నాలుకకుఁ బంచదారసహితము చేఁదైనవిధమున నధికకోపముతోఁ గూడియున్న నలునకు నాయవస్థ, లేక, గుణములు, మంచివైనను రుచింపవు, గనుకఁ దెలుపవలదు.

ఆ. కదిసి నా తెఱంగు । కార్యాంతరాసక్త
చిత్తుఁ డైనపతికిఁ । జెప్ప వలన
దనవబోధనిద్ర । యనవమానముద్రకుఁ
బ్రథమకారణంబు । పక్షిరాజ! 83

టీ. పక్షిరాజ, కార్యాంతరాసక్తచిత్తుండు-కార్యాంతర=మఱియొక కార్యమునందు, ఆసక్త=తగిలియున్న, చిత్తుఁడు=మనస్సు కలవాఁడు, ఐనపతికిన్=ఐననలునకు, కదిసి=సమీపించి, నా తెఱంగు=నారీతి, చెప్పవలవదు, అనవబోధనిద్ర =

ఎఱుఁగుటలేమి యనునిద్ర - నిద్రించుచున్నప్పటివలె చెప్పుకొన్నమనవి నెఱుంగఁ జాలనట్టి స్థితి, అవమానముద్రకున్ = అవమానమనెడు గుఱుతునకు, ప్రథమకారణంబు = మొదటి కారణము. అనఁగాఁ బ్రభువులు కార్యాంతరాసక్తులయి నప్పుడు యాచకులు తమప్రార్థితార్థములఁ గూర్చి మనవి చేసికొన్నచో వారు వాని నెఱుంగఁగూడునట్టిస్థితిలో లేమిచే యాచకుల నవమానింపక మానరు. కావున నీవు కార్యాంతరాసక్తుఁడయి కాన నీమనవి నెఱుంగఁజాలకున్న నలునకు నా యవస్థ విన్నవించినచోఁ గార్యవైఫల్యమే కాక యవమానమును గూడఁ బొందుదువు. అట్టి సమయములందు మనవి చేయవలదని భావము.

తా. ఓపక్షిరాజా! మనవి నెఱుంగలేనట్టి తెలివిమబ్బునన్నప్రభువు మనవి చేసినవానికి నవమానము కలిగించును గాన కార్యాంతరాసక్తుఁడైన రాజునకు నీవు పలికినమాటలు వినఁబడక యవమానము కలిగించును. కనుక, సమయముచూచి మనవి చేయుము.

వ. కావున ననసరంబు దెలిసి యాత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధుల యందు నీకు నెయ్యది శుభంబై తోఁచు నదియ చూచుకొనునది యని యవ్వైదర్భి మదనోన్మాదంబునం జేసి లజ్జాభరంబుజ్జగించి కులకన్యాజనంబులకు నుచితంబులు గానియతిప్రౌఢవచనంబులం బలికిన. 84

టీ. కావునన్ = కాఁబట్టి, అవసరంబున్ + ఎఱింగి = సమయము దెలిసికొని, అత్యంతికా...సిద్ధులయందున్ - అత్యంతిక = శీఘ్రకాలములో, అసిద్ధి = కార్యము విఫలమగుట, విలంబ = ఆలస్యముగా, సిద్ధి = కార్యసాఫల్యముఁ బొందుటయు, ఈ రెంటియందున్, నీకు, ఎయ్యది = ఏది, శుభంబు = మంచిది, ఐ, తోఁచున్, అది యె = దానినే, చూచుకొనునది = ఆలోచింపఁ దగినది - అనఁగా శీఘ్రకాలములోఁ గార్యము విఫలముగాఁ జేసికొనుటకంటె నాలస్యమైనను గార్యమును సఫలముగాఁ జేసికొనుటయే మంచిది కావున విలంబమైనను సహించి సమయమునకు వేచియుండి కార్యమెట్లయిన సఫలమగునట్లు చేయవలెనని భావము. అని, ఆ వైదర్భి = ఆదమయంతి, మదనోన్మాదంబునన్ + చేసి = మన్మథతాపముచే తన్ను మఱచి, లజ్జాభరంబున్ = లజ్జాతిశయమును, ఉజ్జగించి = విడిచి, కులకన్యాజనంబులకున్ = తమక్షత్రియకులమందుఁ బుట్టినకన్నెలకు, ఉచితంబులు = తగినవి, కాని

యతిప్రౌఢవచనంబులు=కానట్టి ప్రౌఢవాక్యములను, పలికినన్ = పలుకఁగా నైపద్యముతో నన్వయము.

ఉ. ఆపరమేష్ఠివాహన కులాగ్రణి భీమతనూజ మన్మథా
జ్ఞాపరతంత్రతన్ నలవశంవదమానసఁగా నెఱింగి చం
చూపుటమానముద్రఁ దగఁజూచి వినిద్రవివేకశాలి యు
ద్వ్యాపన చేసెఁ గన్నుఁగొనలందుఁ దొలంకఁగ మందహాసమున్.

టీ. వినిద్రవివేకశాలి - వినిద్ర = సంకోచములేని-వికాసముగల, వివేక = జ్ఞానముచే, శాలి-ఒప్పుచున్న, ఆపరమేష్ఠి... అగ్రణి - ఆ, పరమేష్ఠివాహన = హంసయొక్క, కుల = వంశమునకు, అగ్రణి = శ్రేష్ఠుఁడు-అనఁగా రాజహంసశ్రేష్ఠుఁడనుట, భీమతనూజన్ = దమయంతిని, మన్మథాజ్ఞాపరతంత్రతన్ - మన్మథ = మన్మథునియొక్క, ఆజ్ఞ = ఆజ్ఞకు, పరతంత్రతన్ = లోఁబడినదగుటచే, నలవశంవదమానసగాన్ = నలునకు వశమైన మనస్సు కలదానినిగా, ఎఱింగి, తగన్ = సమయమును, చూచి = కనిపెట్టి, కన్నుఁగొనలందు, మందహాసమున్ = చిఱునవ్వు, తొలంకఁగన్ = ప్రసరింపఁగా, చంచూపుటమానముద్రన్ = చంచూపుటముయొక్క, లేక, దొన్నెవంటి చంచువుయొక్క, మౌనభంగిని, ఉద్వ్యాపన చేసెన్ = చాలించెను. అనఁగా నాహంసము మందహాసము చేసి దమయంతితో నిట్లుపలికెనని యర్థము.

తా. జ్ఞానశాలియైనయాహంసశ్రేష్ఠుఁడు, దమయంతి మన్మథాజ్ఞకు లోఁబడినదై నలమహారాజును వరించియున్నట్లు తెలిసికొని తనకార్యము నెఱవేరినందులకు మిక్కిలి సంతసించుచుఁ గరిగి యిట్లు పలుకనారంభించెను.

సీ. విను మింతి! యీయర్థమును ఘటింపఁగఁ జేయఁ
బుష్పనారాచుండు పూఁటకాఁపు
సమరూపలావణ్యసౌందర్య మగుమిథు
నంబుఁ గూర్పకపోదు నలినజునకు
నినుఁ జేరి నిషధనాథుని యింద్రియములకు
నిజదేవభూయంబు నివ్వటిల్లు

గన్నులుచల్లఁగాఁ గనుఁగొంటి నేను మి
మ్మిరువుర దేవి దేవరనుబోలె
తే. నీవు మా రాజుపైఁ గూర్మి నిలువుగలిగి
చిత్త మఱ సేయ కున్నట్లు చెప్పితిపుడు
వినుము నీవును నతని నెమ్మనమునందుఁ
గలుగు నీమీఁది ప్రేమంబు నలినవదన. 86

టీ. ఇంతి=దమయంతీ, వినుము, ఈయర్థమును = ఈకార్యమును, ఘటింపఁగన్ + చేయన్ =సమకూర్చుటకు, పుష్పనారాచుండు=మన్మథుఁడు, పూఁటకాఁపు=జామీనుదారుఁడు, అనఁగా - మీరిరువురునొండొరుల గుఱించిమదనపీడనను భవించుచున్నారు. కావున తప్పక యుప్పని నెఱవేఱునని భావము- నలినజునకున్ =బ్రహ్మకు, సమరూపలావణ్యసౌందర్యము- సమ=సమానమైన, రూప=ఆకారము, లావణ్యము=శరీరమందున్న కళయు, సౌందర్యము = చక్కఁదనముగలది, అగమ్యగోచరంబు= ఏవటువంటి దంపతులను, కూర్పకపోదు = చేర్పకతీఱదు, నినున్, వెం, శ్రవణాదీంద్రియములకున్ =నలుని యింద్రియములకు, నిజదేవభూయంబు - ...=తమయొక్క, దేవభూయంబు=దేవత్వము, నివ్వటిల్లున్ = ప్రవర్తిల్లును- అనఁగా-నిన్నుఁజెందిన నలుని చక్షురాదీంద్రియంబులు దేవతలవలె వధకసౌఖ్యమును జెందుటచేఁ దమదేవత్వము (నింద్రియత్వమును) సార్థకమగు నట్లు చేయునని భావము, నేను, మిమ్మిరువురన్, దేవిదేవరనుబోలె=దేవినివలెను దేవునివలెను, కన్నులపండ్లగా, కనుఁగొంటిన్ = చూచితిని, ఇపుడు, నీవు, మారాజు పైన్=మానలునిపై, కూర్మి నిలువు=ప్రేమయొక్క స్థిరత్వము, కలిగి, చిత్తము=మనస్సును, అఱ సేయుక=చలింపఁజేయక, ఉన్నట్లు, చెప్పితివి. అతని నెమ్మనమునందున్ =నలునిమనస్సునందు, కలుగునీమీఁదప్రేమంబు=కలిగియున్న నీపైకూర్మిని, నలినవదన=దమయంతీ, వినుము=ఆలింపుము.

తే. వెలఁది సంకల్పసోపానవితతియందు
నతఁడు సూడంగ సంచరిం తహరహంబుఁ

ధరణిపుఁడు దీర్ఘనిశ్వాస భరమునించుఁ
నద్భుతముగాదె యీచంద మరసిచూడ. 87

టీ. వెలఁది=దమయంతి, అరేఁడు=అనలుఁడు, చూడంగన్=చూచుచుండగా, అహరహంబు=ప్రతిదినము, సంకల్పసోపానవితతియందున్-సంకల్ప=తలంపులనెడు, సోపాన=మెట్లయొక్క, వితతియందు=సమూహమునందు, సంచరింతువు=తిరుగుచుందువు, ధరణిపుఁడు=అనలుఁడు, దీర్ఘనిశ్వాసభరము=నిట్టూర్పు వాయువులను-ఇంచున్=విడుచుచుండును, ఈచందము=ఈసంగతి, అరసిచూడన్=ఆలోచింపఁగా, అద్భుతముగాదె=ఆశ్చర్యముకాదా? అనఁగా-లోకమునందు [illegible] చేయుచున్నవానికే గూగూసముచలన నిట్టూర్పు గలుగుట సహజము. అట్లుండ నలుఁ సంకల్పశ్రేణియనెడి సోపానసంతతి నధిరోహించుచున్న దమయంతికిఁ గలుగవలసిన నిట్టూర్పు [illegible] గల్గుట యాశ్చర్యము. మరియు నలుఁడు సర్వదా నిన్ను స్మరించుచుండుటచే నతనికి నీవు గాన [illegible] మనము. అప్పుడు [illegible] సమాగమాభావము [illegible] నిట్టూర్పు పుచ్చుచుండునని [illegible]...

అలం.—అసంగతి.

తా. నలుఁడు [illegible] సర్వదా దమయంతినే స్మరించుభావనచేఁ జూడసూపుచున్న [illegible] చికామకుఁడై నిట్టూర్పు పుచ్చుచున్నాఁడు. దమయంతీ! [illegible] కింత [illegible] యున్నదో [illegible].

తే. హంసతూలికాతల్పంబునందు మేనిఁ
జేర్చినప్పుడు నేత్రరాజీవయుగము
చేరి చుంబించి మోహింపఁ జేయుకు రన
నతివ! నిద్రయు నీవు నేమాదుకొంకో. 88

టీ. అతివ=ఓదమయంతీ, హంసతూలికాతల్పంబునందున్-హంస=హంసలయొక్క, తూలికా=చిన్నయీఁకలచే రచింపఁబడిన, తల్పమునందున్=శయ్యయందు, మేనున్=శరీరమును, చేర్చినప్పుడు, —అనఁగా నలుఁడు శయనించునప్పుడనుట- నేత్రరాజీవయుగమున్=నేత్రపద్మయుగళమును, చేరి=సమీపించి,

చుంబించి=ముద్దాడి - మోహింపఁ, జేయుదురు, అనఁ=మోహింపఁజే
యఁగలరని చెప్పవలసినపుడు, నిద్రయు, నీవును, అనగా - దమయంతియునుఁ
గాదురు + ఏమి + ఒకొక్కరు=అగుదురేమొ, అనగా- నలుఁడు నిద్రతోఁగాని,
నీతోఁగాని, విహరించునుగాని మఱియొకదానిని జేపట్టఁడని యర్థము.

తా. ఓదమయంతీ! నలుఁడు హంసతూలికాతల్పమునందు శయనించియు
న్నపు డతనినేత్రములను ముద్దాడి నిద్ర మోహింపఁజేయఁగలదు. లేనిచో నీవు
మోహింపఁజేయఁగలుగుదువు. కాని యితరులెవ్వరును మోహింపఁజేయలేరు.

వ. బాల! యాలేఖ్యమయభవన్మూర్తిసౌందర్యసందర్శనలాలసుం
డును, నశ్రుధారాధౌతదీర్ఘలోచనుండును, నిశ్వాసపరంప
రాసంపాతపరిమ్లానపాటలాధరుండును, బ్రవాళశయ్యాచరణ
కంపితశరీరుండును, మదనదాహజ్వరారంభకంపితస్వాంతుం
డును నై విప్రలంభవేదనావికారంబున నకాండహాసంబును,
నకారణభయంబును, నవవసనశయ్యాసముత్థానసంభ్రమం
బును, నలక్ష్యప్రేక్షణంబును, నప్రతివచనవాగారంభణంబు
నుం గలిగి యార్తిధారాప్రవాహంబున మూర్ఛాంధకార
పంకంబున మునుంగుచున్నవాఁడు భవత్ప్రాపకం బైనదో
షంబునకు వెఱవఁడు దాస్యంబునకైన లజ్జింపఁడు. 89

టీ. బాల = ఓ దమయంతీ, ఆలేఖ్య...లాలసుండును-ఆలేఖ్యమయ = చి
త్రపటరూపమైన, భవన్మూర్తి=నీయాకారముయొక్క, సౌందర్య=చక్కఁదన
మును, సందర్శన=చూచుటయందు, లాలసుండును=ఆసక్తిగలవాడును, అశ్రు
...లోచనుండును-అశ్రు=కన్నీటియొక్క, ధార=ధారలచే, ధౌత=కడుగఁబ
డిన, దీర్ఘ=పొడుపైన, లోచనుండును=నేత్రములు గలవాడును - అనఁగా
విరహాతిశయంబునఁబొడముచున్న బాష్పము కన్నులనుండి వెడలుచుండ నేత్ర
ముల కల్మషమంతయుఁబోయి స్వచ్ఛముగా నున్నవని భావము. నిశ్వాస...అధ
రుండును - నిశ్వాస=నిట్టూర్పులయొక్క, పరంపరా=సమూహముయొక్క, సం
పాత=పడుటవలన, పరిమ్లాన=వాడినదియు, పాటల=తెలతెల పోవుచున్నది,

యొనగు, అధరుండును=అధరోష్ఠముగలవాఁడును, ప్రవాళ ... శరీరుండును-ప్రవాళ =చిగుళ్లచే, శయ్యా = తల్పముయొక్క, చరణ=కల్పించుటచే, కంపిత=చలనమునొందుచున్న, శరీరుండును=దేహముగలవాఁడును- అనఁగా విరహులకుఁ గిసలయతల్పాదులు కామోద్దీపకములయి భయంకరములయియుండును; కాన దమయంతీ విరహపీడితుఁ డగునలునకుఁ గిసలయతల్పము భయంకరమై కంపమును బుట్టించుచున్నదని భావము. మదన...స్వాంతుండును- మదనదాహ = మదనసంతాపమువలనఁ గలిగిన, జ్వర=రోగముయొక్క, ఆరంభ=ప్రారంభముచే, కంపిత= చలించుచున్న, స్వాంతుఁడు=చిత్తముకలవాఁడును, ఐ, విప్రలంభ...వికారంబునన్- విప్రలంభవేదన=ఎడఁబాటువలనఁ గలిగిన బాధను సంబంధించిన, వికారంబునన్=వికారంబుచే, అకాండహాసంబును = అసమయమందు నవ్వుటయు, అకారణభయంబును = కారణములేకుండ భయపడుటయు, అనవసర...సంభ్రమంబును- అనవసర= అవసరము లేకుండ, శయ్యా=తల్పమునుండి, సముత్థాన=లేచుటయందు, సంభ్రమంబును=తొట్రుపాటుపడుటయు, అలక్ష్యప్రేక్షణంబును=లక్ష్యము (విషయము) లేక యేమోచూచుటయు, అప్రతివచనవాగారంభంబును - అప్రతివచన = ప్రత్యుత్తరము లేకుండఁగనే, వాగారంభంబును=మాటలాడుటయును, కలిగి, ఆర్తిధారాప్రవాహంబునన్ = ఆర్తి=పీడలనెడు, ధారా=ధారలయొక్క, ప్రవాహమునన్ = ప్రవాహమునందును, మూర్ఛాంధకారపంకంబునన్ - మూర్ఛ = మూర్ఛలనెడు, అంధకార=చీఁకటితోఁగూడిన,పంకంబునన్=బురదయందును, మునుంగుచు నున్నవాఁడు, భవత్ప్రాపకంబు=నిన్నుఁబొందించెడి, దోషంబునకైనన్=పాపమునకైనను, వెఱవఁడు=భయపడఁడు, దాస్యంబునకైనన్= సేవఁ జేయుటకైనను, లజ్జింపఁడు = సిగ్గుపడఁడు.

చ. మదనుఁడు రెండు చేతులను మార్పడ నేయఁగఁ దూపులై దునుం
బడియును వేఱువేఱ పరిపాటి సపక్షలు సంఘటింపఁగాఁ
దుదిదళ రాజునందుఁ దగఁ గ్రిందోఁచుచున్నది యేనువచ్చుచో
నది చిగురాకుబోఁడి యట కియంబరపుష్పవికాసమయ్యెడున్.

టీ. మదనుఁడు=మన్మథుఁడు, రెండుచేతులను, మార్పడన్ = మార్చిమార్చి, ఏయఁగన్ = వైచుటకు, శరాళులు+ఐదునన్ = ఐదుబాణములును, పదిరై = రెండుచేతులచేఁ బ్రయోగించుటచే ద్విరుక్తిఁజెంది పదిసంఖ్యగలవై, వేలువేలు = వేలువేలుగా, పరిపాటిన్ = వరుసగా, అవస్థలు = పదియవస్థలును, అనగా-(1) చక్షుః ప్రీతి, 2 మనస్సంగము, 3 సంకల్పము, 4 జాగరణ, 5 కృశించుట, 6 విషయనివృత్తి, 7 త్రపానాశనము, 8 మూర్ఛ, 9 ఉన్మాదము, 10 మరణము అనెడు యీపదిదశలను, సంఘటింపఁగాన్ = కలిగింపఁజేయఁగా, తుదిదశ = ఈ పదింటిలోఁ గడపటిదశ—అనఁగా చావుఅనుట, ఏనువచ్చుచోన్ = నేను వచ్చిన పుడు, రాజునందున్ = నలునియందు, తగన్ = ఒప్పునట్లుగా, తోఁచుచున్నది = కనఁబడుచున్నది. అది = ఆయవస్థ, చిగురాకుబోఁడి = ఓదమయంతీ, అట = అచ్చట, అంబరపుష్పవికాసము = గగనపుష్పము వికసించుట వంటిది, అయ్యెడున్ = అగుఁగాక—అనఁగా నాయవస్థ సంప్రాప్తము కాకపోవుఁగాక యనుట.

తా. దమయంతీ! మదనుఁడు రెండుచేతులచేఁ బ్రయోగింపఁగాఁ దశబాణములైదయినను బదియైనవై, నలునకుఁ బదియవస్థలఁ గలిగించినవి. ఆదశలలోఁ బదియవదగు మరణదశ, నేవచ్చునప్పటికిఁ గానవచ్చుచున్నయది. ఇఁక నీఁడఁట నాయవస్థ తొలఁగిపోవుగాక.

వ. మదనశరవేదనాదూయమానమానసుండైన యతండు పుత్తేర
నీ సమ్ముఖంబునకు వచ్చితి నీచిత్తంబులోనిభావంబు నెఱింగితి.

టీ. మదన...మానసుండు, మదన శర = మన్మథబాణములవలనఁ గలిగిన, వేదన = పీడచే, దూయమాన = బాధింపఁబడుచున్న, మానసుండు = చిత్తముగలవాఁడు, ఐన, యతఁడు = ఆనలుఁడు, పుత్తేరన్ = పంపఁగా, నీసమ్ముఖంబునకున్ వచ్చితి, నీచిత్తంబులోని భావము = నీమనంబునందు నభిప్రాయమును, ఎఱింగితిన్ = తెలిసికొంటిని.

తా. స్పష్టము.

తే. తరుణి వైదర్భి నీవెట్టి ధన్యవొకొ-
భావహావవిలాసవిభ్రమనిరూఢిఁ

కౌముదీలక్ష్మి యపాలసిక్కడలిఁ బోలె,
నలరఁ జేసితి నిషధరాజంతవాని. 92

టీ. తరుణి=దమయంతి, కౌముదీలక్ష్మి=వెన్నెలలయొక్క శోభ, అపాలకడలిఁబోలెన్ = అపాలసంద్రమును వలెను, భావ...నిమూఢన్ - భావము, హావము, విలాసము, విభ్రమము, అనెడు శృంగారచేష్టలయొక్క, నిమూఢన్ = ధైర్యముచే, నిషధరాజంతవానిన్=నలునంతివానిని, అలరఁజేసితివి = సంతోషపెట్టితివి, వైదర్భి=దమయంతి, నీవు, ఎట్టిధన్యవు+ఒక్కొ=ఎంతటి ధన్యాత్మురాలవో కదా?

తా. దమయంతీ! చంద్రిక పాలసంద్రమును సంతోషపెట్టినట్లు నీ శృంగార విలాసములచే నలమహారాజంతవానిని సంతోషపఱచితివి. నీ వెంత ధన్యురాలవో కదా? అలం = ఉపమ

వ. చంద్రుఁడునుఁ జంద్రికయుఁబోలెఁ బువ్వునుం దావియుంబోలె రసంబును భావంబునుంబోలె నవినాభావసంబంధంబున నతండును నీవును ననోన్యప్రేమానుబంధంబున ధన్యత్వంబు నొందుండు పాణిద్వయంబుచేతం బల్లవితంబును, మందస్మితంబుచేతం గోరకితంబును, శరీర సౌకుమార్యంబుచేతం బుష్పితంబును, కుచభరంబుచేత ఫలితంబును నైనభవన్మూర్తి కల్పపాదపంబునకు నృపతినందనుండు నందనోద్యానం బయ్యెడుంగాక మఱియును. 93

టీ. చంద్రుఁడును=చందమామయు, చంద్రికయు= వెన్నెలయు, పోలెన్=వలెను, పువ్వును తావియుంబోలెన్=పువ్వును బరిమళమును వలెను, రసంబును భావంబునుబోలెన్=శృంగారాది రసమును భావమునువలెను, అవినాభావసంబంధంబునన్=ఒకప్పుడును విడువకయుండెడి సంబంధముచేత, అతండును, నీవును— అనఁగా నలదమయంతులనుట, అనోన్య...ప్రేమానుబంధంబునన్ = ఒండొ

రులయందున్న ప్రేమాతిశయముచే, ధన్యత్వంబునొందుండు = ధన్యులగుఁడు, పాణిద్వయంబుచేతన్ = రెండుచేతుల చేతను, పల్లవితంబు = చిగిర్చినదియు, మందస్మితంబుచే = చిఱునగవుచేత, కోరకితంబును = మొగ్గలుగలదియు, శరీరసౌకుమార్యంబునన్ = దేహమార్దవముచేతను, పుష్పితంబు = పుష్పించినదియు, కుచభరంబుచేతన్ = స్తనములచే, ఫలితంబు = ఫలించినదియు, అగు, భవదీయ = నీయొక్క, మూర్తి = స్వరూపమనెడు, కల్పపాదపంబునకున్ = కల్పవృక్షమునకు, నృపతినందనుఁడు = ఆనలుఁడు, నందనోద్యానంబు = నందనవనమువంటివాఁడు, అయ్యెడుంగాక = అగుఁగాక — మఱియును.

తే. మహితబంధాఢ్యరతికేళి మల్లయుద్ధ
సమయములయందుఁ* జెలి మరుత్సముదయంబు
గుసుమవర్షంబు మీమీఁదఁ గురియుఁగాక
వనజదళనేత్రి! శృంగారవనములోన. 94

టీ. వనజదళనేత్రి = పద్మదళములవంటి నేత్రములు గలదానవగు దమయంతీ, శృంగారవనములోనన్ = ఉద్యానవనమందు, మహిత.. సమయములయందున్ — మహిత = మనోహరమైన, బంధ = రతిబంధములచేత, ఆఢ్య = ఒప్పుచున్న, రతికేళి = సంభోగమనెడి, మల్లయుద్ధ = జెట్టిపెనఁకువలయొక్క, సమయములందున్ = వేళలయందు, మరుత్సముదయంబు = గాడ్పులు, (దేవతాసమూహము) కుసుమవర్షంబున్ = పుష్పవర్షమును, మీమీఁదన్ = మీపైని, కురియుఁగాక.

తా. లోకములో మల్లయుద్ధము మొదలగు నద్భుతచర్యలు నడుచునపుడు, చూచి సంతోషించి దేవతలు పుష్పవర్షము కురియుచుందురు. అట్లే ఓదమయంతీ! క్రీడావనములలోఁ బలువిధములగు బంధములచే నొప్పుచున్న రతికేళియందున్న మిమ్మిరువురఁ జూచి, సంతసించి గాడ్పులు (లేక దేవతలు) మీపైని పుష్పవర్షము కురియఁగలవు.

చ. నెలఁతుక యీ నృపాలునకు నీకుఁ బరస్పరసంగమంబునం

* "దివి మరుత్సముదయంబు" అని పాఠాంతరము.

గలయఁగడాసిమానసయుగంబువికాసమునొందుఁగాక పూ
విలుతుని దేహయష్టిఁ బ్రభవింపఁగఁజేయ సమర్థమైన ని
ర్మలపరమాణుయుగ్మకముమాడ్కిన్దైవమనోనుకూలతన్.

టీ. నెలఁతుక=ఓదమయంతీ! అవ్వాలునకున్=అనలునకును, నీకున్=దమయంతి కనుట, పరస్పరసంగమంబునన్=సంభోగమునందు, మానసయుగంబు=మీయిరువురి మానసములు, కలయఁగన్, డాసి=ఏకమయి, దైవమనోనుకూలతన్=దైవముయొక్క యభిప్రాయమునకుఁ దగునట్లు, పూవిలుతుని దేహయష్టిన్—పూవిలుతుని=మన్మథునియొక్క, దేహయష్టి=(పూర్వమందు హరునిచే దహింపఁబడిన) శరీరమును, ప్రభవింపఁగన్=కలిగించుటకు, చేయన్, సమర్థము=శక్తిగలది, ఐన...మాడ్కిని-ఐన, నిర్మల=పరిశుభ్రమయిన, పరమాణు=పరమాణువుల యొక్క, యుగ్మకము మాడ్కిన్=జతవలెను, వికాసమున్=సంతోషమును, ఒందుఁగాక=పొందుగాక, పండితులు మనస్సున కణుత్వ మంగీకరించిరి. మఱియు సిద్ధాంతములో రెండు పరమాణువులు కలసి యొకద్వ్యణుకమును బుట్టించుననియు, నట్టిక్రమముగా మహాకార్య మారంభింపఁబడునవియుఁ జెప్పుదురు. మీరిరువురు సంభోగించుచున్నప్పుడు పరమాణుపరిమాణములుగల మీమనస్సులు రెండును గలసి మన్మథుని శరీరమును బుట్టించుటకు దైవవశమువలన నేకమయిన పరమాణుద్వయమువలె విలసిల్లి యానందించుఁగాక అని తాత్పర్యము. మఱియు మీయిరువురి సంభోగమువలనఁ గాముండు తిరిగి యుద్భవింపఁగలఁడని ఫలితార్థము.

శా. గ్రీవాలంకృతి పట్టసూత్ర లతికాశ్రీకార రేఖాంకితన్
దేవీ! యశ్రవణవంశసంభవ గుణాన్వితన్ నినుం గాయజుం
డావిర్భూతరతిం ధనుర్లతికఁగా నంగీకరించుం బలే
పూవింటన్ నిషధాధినాథు గెలువం బూనంగ రాకుండుటన్.

టీ. దేవీ=దమయంతీ, గ్రీవా...రేఖాంకితన్=గ్రీవా, మెడకు, అలంకృతి=అలంకారభూతమయిన, పట్ట సూత్రలతికా=దీర్ఘమయిన పట్టసూత్రముయొ

క్కు, క్రీఘర్ష రేఖా= మేలైనగీచినరేఖచే, అంకితక్ =చిహ్నితవును, ధనుష్పృష్ఠమందు,సిందూరవర్ణముగల వెదుళ్లున్నధనులయి విండ్లకుపయోక్తములయియుండును. కావున ధానుష్కులు వెదుళ్లను ఘర్షణచేసి సిందూరవర్ణమువచ్చినచో విండ్లకుపయోగింతురు. తాదృశఘర్షణరేఖచే నొప్పుచున్నది.అనఁగా దమయంతి మెడ కలంకారభూతమై యొప్పుచున్నపట్టసూత్రము చాపముల వెనుకభాగమునందున్నఘర్షణరేఖవలె నొప్పుచున్నదని భావము. అవ్రణవంశ సంభవక్= నిష్కళంకమగు వంశమందుఁ బుట్టినదానవును, ధనుస్సుపక్షమందు, అవ్రణ= వణుకుటు, లేక, క్షతములులేని, వంశ= వెదురువలన, సంభవ=కలిగినది, గుణాన్వితక్ =సౌందర్యాదిగుణములు కలదానవు, చాపపక్షమందు, నారితోఁగూడియున్నదని యర్థము. నిన్నుక్ = అట్టినిన్ను, కాయజుండు=మన్మథుఁడు, బలే=పన్నారే, ఆవిర్భావితక్ =పుట్టిన్న పేమముచే, నిషధాధినాథుక్ =నలుని, పూవింటక్ =పుష్పధనుస్సుచే, గెలువక్, పూనంగక్, రాకుండుటక్ =జయించుటకు వలనుపడమిచే, ధనుర్లతికగాక్ = చాపమునుగా, అంగీకరించుక్ = స్వీకరించును.

తా. దమయంతీ! మన్మథుండు పూవింటిచే నలుని గెలువలేనివాఁడయినందున గ్రీవాలంకారభూతయైయున పట్టసూత్రమును సిందూరరేఖ గలిగి, యక్షతమగు వంశమందుఁ బొడమి సుందరగుణమను గుణముతో నొప్పుచున్న నిన్నడికార్ముకమును దాల్చి నలుని జయింపఁగలఁడు.

తే. తరుణి నతనాభిమండలోద్దంచనాభి
రామరోమావళీజ్యావిరాజమాన
నీదుతను వుండవిలు సేసి నెఱకు లేయు
రతివరుఁడు కోజగుళికల రాజవదన. 97

టీ. రాజవదన=చంద్రునివంటి ముఖముగల, తరుణి=దమయంతీ!నత... విరాజమాన-నత=లోఁతైన, నాభిమండల=నాభిచక్రమునుండి,ఉదంచన=మీఁదుగా బయలువెడలినదియు, అభిరామ=సుందరమయిన, రోమావళీజ్యా=నూఁగారనెడినారిచే,విరాజమాన=ప్రకాశించునట్టి, నీదుతనువు=నీశరీరమును, ఉండవిలుక్

చేసి=ఉండలువైచు విల్లుగాఁ జేసికొని, రతిపతుఁడు=మన్మథుఁడు, ఉరోజగుళికలన్-ఉరోజ=కుచములనెడి, గుళికలన్ = ఉండలచే, నెఱకులు = (నలుని) మర్మస్థానములను, ఏయున్=హింసించును.

తా. దమయంతీ ! శృంగారమనెడి నారికొలఁకు, గూడియున్న, నీశరీరమనెడి యుండవింటిని జేపట్టి నీకుచములనెడి యుండలచే మన్మథుఁడు నలునిమర్మస్థానములను దప్పక భేదింపఁగలఁడు.

వ. అని పలికి వీరె సఖులు వచ్చుచున్నవారు మంత్రరహస్యంబు
లు బయలుపడకుండవలయు. నన్ను వీడుకొల్పు పోయి వచ్చె
దనని తదనుమతి వడసి గగనమార్గంబున నిషధాధిపరాజధా
నికి నభిముఖుండై చనియె నప్పుడు. 98

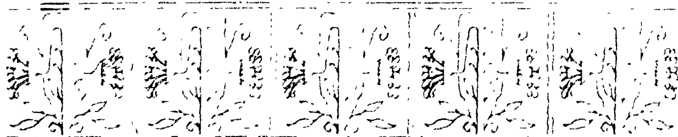
టీ. స్పష్టము.

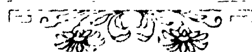
మ. మరువాలారు శరంబులం దొరఁగు కమ్మందేనెతోఁ గూడి య
య్యరవిందాక్షికిఁ బక్షిపుంగవ గవీహైయంగవీనంబు ని
ర్భరహర్షంబునొనర్చె మున్ను రుచిసౌరభ్యంబులం బిమ్మటన్
మురియం ద్రోయుచు నూన్చె నెమ్మనమునన్ మూర్ఛాసము
చ్ఛ్రాయమున్. 99

టీ. మరువాలారు శరంబులన్=మన్మథుని వాఁడియైన పుష్పబాణములనుండి, దొరఁగుకమ్మందేనెతో=ప్రవహించుచున్న కమ్మనితేనెతో, కూడి, పక్షి... హైయంగవీనంబు-పక్షిపుంగవ = హంసశ్రేష్ఠము యొక్క, గవీ=వాక్యములనెడి, హైయంగవీనంబు=సద్యోఘృతము, మున్న=ముందుగా, అయ్యరవిందాక్షికిన్ = పద్మములవంటి నేత్రములుగల దమయంతికి, రుచి సౌరభ్యంబులన్=రుచి సువాసనలచే, నిర్భరహర్షంబున్=పట్టఁపరముగాని యానందమును, ఒనర్చెన్ = చేసెను, పిమ్మటన్ = తరువాత, నెమ్మనమునన్ = మానసమునందు, మూర్ఛాసముచ్ఛ్రాయమున్=మూర్ఛాతిశయమును, మురియన్ = ఖండములుగా, ద్రోయుచు=వెడలఁ గొట్టుచున్, ఊన్చెన్ = కలిగించెను. తేనెతోఁగూడిన నేయి

211. హంసద్వారాగానే దమయంతి నలునే మనస్సున చింతించుచుండుట.

విషాదయుక్తము మూర్ఛను బొడమించునని వైద్యశాస్త్రప్రసిద్ధము. అట్లయినను దమయంతికి మూర్ఛ గలుగకపోవుట యాశ్చర్యము. అనఁగాఁ గామోద్దీపకము లును మనోహరములు నగు రాజహంసవాక్యములు దమయంతికి మిగుల నానందము గలిగించెనని భావము.

తా. మన్మథుని పూవులుపలవలనఁ బ్రవహించు తేనెతోఁ గూడియున్న హంసవాక్యము లనుసర్పోష్మములు తనివిదీరఁ గ్రోలినను దమయంతికి మూర్ఛ గలుగ లేదు. సరిగదా యద్భుతమగు నానందమును గలిగించెను. అలం. విరోధాభాసము.

తే. ప్రాణబాంధవుఁ డైనయప్పక్షిరాజు
నభ్రమార్గంబునం దొయ్య నె ననుచరింప
నశ్రుధారాప్రవాహంబు లె యవధి గాఁగ
దైన్యమొందుచు మరలె వైదర్భిచూడ్కి. 100

టీ. ప్రాణబాంధవుఁడు=మిక్కిలి గారాబుచుట్టము, ఐన యప్పక్షిరాజు=అట్టి హంసపక్షిశ్రేష్ఠుఁడు, అభ్రమార్గంబునన్=ఆకాశమార్గము చేత, ఒయ్యన్=మెల్లగా, అనుచరింపన్=అనుగమింపఁగా, అశ్రుధారాప్రవాహంబు=కన్నీటివెల్లువయె, అవధిగాఁగన్=హద్దుగాఁగా, దైన్యము=దుఃఖమును, ఒందుచున్=పొందుచు, వైదర్భిచూడ్కి=దమయంతియొక్క చూపు, మరలెన్=వెనుకకుఁ దిరిగివచ్చెను.

తా. తనకు గారాబుచుట్టమగు నవపక్షిరాజు గగనమార్గము ననుసరించి యెగిరి పోవుచుండఁగా నప్పక్షివియోగమువలనఁ గలిగెడి కన్నీరు గ్రమ్మి దృష్టినిరోధము చేసెను. అందువలన నాపెదృష్టి పక్షిని జూడలేక తనకార్యము విఫలమగుటచే దైన్యమునొంది వెనుకకు మఱలిపోయెను.

వ. ఇవ్విధంబునఁ బక్షవిక్షేపసూచితనిజకార్యప్రయోజనసద్భావుండయి మన్మథానుభావుండగు దనరాక కెదురుచూచుచుండఁగాఁ బ్రాంతకేళీవనాంతరంబున నశోకానోకహచ్ఛాయా

శీతలశిలాతలంబున నుపవిష్టుం డైననిషధరాజుం గనుంగొని
తనపోయివచ్చినవృత్తాంతం బంతయు నెఱింగించిన ముదిత
స్వాంతుండై. 101

టీ. ఇవ్విధంబునన్, పక్ష...సద్భావుండు - పక్ష=ఱెక్కలయొక్క, నిక్షేపణకంపములచే, సూచిత=స్పష్టము చేయుచున్న, నిజ=తనయొక్క, కార్య ప్రయోజన=కార్యసిద్ధియొక్క, సద్భావుండు=ప్రాప్తిగలవాఁడు, అగు, అమ్మహానుభావుండు=ఆపక్షిరాజు, తనరాకకున్, ఎదురు చూచుచున్=నిరీక్షించుచున్న, తటాక...వనాంతరంబునన్ - తటాక=చెఱువునకు, ప్రాంత=చేరువగానున్న, కేళీవనాంతరంబునన్=ఉద్యానవనమందు, అశోకా...తలంబునన్ - అశోకానోకహా=అశోకవృక్షములయొక్క, ఛాయా=నీడచే, శీతల=చల్లని, శిలాతలంబునన్=శిలాప్రదేశంబునందు, ఉపవిష్టుండు=కూర్చున్నవాఁడు, ఐన నిషధరాజున్=అయినట్టి నలుని, కనుంగొని, తన పోయివచ్చిన వృత్తాంతంబున్, అంతయు, ఎఱింగించిన, ముదితస్వాంతుండై=సంతోషించినచిత్తముగలవాఁడై. అని పైపద్యముతో నన్వయము.

మ. సరసత్వంబు నిగూఢకార్యఘటనాచాతుర్యసంపత్తియుం
బురుషార్థైకపరాయణత్వమును నభ్యుత్థానశీలాధురం
ధరతాప్రౌఢిమయుం గృతజ్ఞతయు నా [illegible]
సరసీజాసనవాహనాన్వయవతంసా! హంస! [illegible] ము. 102

టీ. సరసీ...వతంసా - సరసీజాసనవాహన=హంసలయొక్క, అన్వయ=వంశమునకు, వతంసా=శిరోభూషణమువంటివాఁడవగు, హంస, సరసత్వంబు=రసికత్వమును, నిగూఢ...సంపత్తియున్ - నిగూఢ=రహస్యములగా, కార్య=పనులను, ఘటనా=సమకూర్చుటయందలి, చాతుర్యసంపత్తియున్ = నేర్పు [illegible] సమృద్ధియు, పురుషార్థైకపరాయణత్వము=పురుషార్థములయందు [illegible] దత్యాసక్తియు, అభ్యుత్థాన...యున్ - అభ్యుత్థానశీలా=గృహాగత [illegible] డఁగనంబడుచువినయముయొక్క, ధురంధరతా=భారవహిత్వము [illegible],

ప్రాభవయుక్ = నేర్పరితనమును, కృతజ్ఞతయుక్ = చేసినమేలుమఱవకుండుట యు, వాత్సల్యంబు = ప్రేమయు, సద్భావంబు = నిర్మలమయిన మనస్సు, ఇవియన్నియు, నీకున్, అందముల్ = తగియున్నవి.

తా. ఓ నలరాజా! సత్త్వము, కార్యఘటన, పురుషార్థపరత్వము, వినయము, కృతజ్ఞతయు, వాత్సల్యము, సద్భావము కలిగియుండుట, మొదలగు సద్గుణములన్నియు నీయందు దలరుచున్నవి.

క. ధరణిధవ సుగుణ దమయంతిని
ధరణీధవకన్య నల్పకతాభాష్య సఖీ
పరివార మెఱుఁగకుండఁగ
పరిణతి నిమిషమునఁ జేయఁగ బరులకు వశమే. 103

టీ. పరవశ = ... ధరణీధవకన్యక = రాజకన్యకయు, అల్పాభాష్యక్ = ...తోఁ బ్రాయము కలదియు, అగు దమయంతిని, సఖీ పరివారము = చెలికత్తెలసమూహము, ఎఱుఁగక, ఉండఁగన్, నిమిషమునన్ = నిమిషకాలములో, పరిణతిన్ చేయన్ = పరిణయము చేయుటకు, పరులకున్ = నీకంటె నితరులకు, వశమే = తరమగునా? అనఁగాఁ గాదనుట.

తా. ఓ నలరాజా! ప్రతాపశాలులయగు రాజులలో మసలుచున్నదియు, లేఁబ్రాయము గలిగినదియు, చెలుల సద్గుణములందునదియు, నగు దమయంతితో నీవు ఎఱుఁగని విధముగ నిట్లు లీలఁ బరిణయము చేసి వచ్చినావు. ఇట్లు చేయుట పరులకుఁ దరమగునా?

వ. అని గారవించి. 104

శా. ఏమీ యేమీ! యిది విన్నమాట యువినుఁ గోవీక్షించు నెమ్మోముసాం
ద్రామోదంబునఁ బత్కముల్ నివురుహాకస్తాంభోజయుగ్మంబునన్
శ్యామాకర్ణము రూపసంపదఁ దగన్ గో భావించు నానందమా
గ్నీనుత్తుంగతయుఁ బొక్కుఁ జిత్తమునఁ బృథ్వీనాయకుం డెంతయున్.

టీ. పృథ్వీనాయకుండు = నలమహారాజు, ఏమి, ఏమీ, అని = అనిపలికి,

విన్నమాటయు=ఇదివఱకు విన్నట్టివాక్యము నే, వినన్=మఱలనాలకించును. హంసాస్యమున్=ఆహంసయొక్క ముఖమును, వీక్షించున్=చూచును. సాంద్రానందమ్మునన్=అధికమగు నానందముతో, పక్షముల్=ఱెక్కలను, హస్తాంభోజయుగ్మంబునన్=పద్మములవంటి చేతులజతచే, నివురున్, భామారత్నము రూపసంపదన్=దమయంతియొక్క సౌందర్యసంపదను, తగన్=ఒప్పునట్లుగా, భావించున్=తలపోయుచుండున్, ఆనందమాధ్వీమత్తుండై=సంతోషమనునెడి ద్రాక్షసారాయముచే మదించినవాఁడై, ఎంతయున్=మిక్కిలి, చిత్తమునన్=మనస్సునందు, చొక్కున్=పరవశుఁడగుచుండును.

తా. నలుఁడు దమయంతినిగూర్చి హంస తెల్పినవాక్యములు మాటిమాటికి వినుచుండును. హంసమోమును జూచును. చేతులతో హంసపక్షముల నివురును. దమయంతి సౌందర్యమును మనస్సులోఁ దలపోయును. సంతోషముచేఁ బరవశుఁ డగుచుండును.

వ. ఇవ్విధంబున నానందరసమగ్నుండైన యన్నరేంద్రుం గనుం
గొని విహంగపుంగవుండు కార్యంబు సంఘటితంబయ్యె నిం
క నాకుం బంకజాసనునకుం బరిచర్య సేయం బోవలయు నని
పలికి యతనిచేత సముచితప్రకారంబున వీడుకోలు వడసి య
మ్మానసౌకంబు బ్రహ్మలోకంబునకుం జనియె నప్పుడు. 106

టీ. ఇవ్విధంబునన్, ఆనందరసమగ్నుండు=ఆనందరసమునందు మునిఁగినవాఁడు, ఐనయన్నరేంద్రున్=ఆయినట్టి నలుని, కనుంగొని=చూచి, విహంగపుంగవుండు=ఆపక్షిరాజు, కార్యంబు, సంఘటితంబు, అయ్యెన్=కూడినది, ఇంకన్, నాకున్, పంకజాసనునకున్=బ్రహ్మకు, పరిచర్య=సేవ, సేయన్=చేయుటకు, పోవలయున్, అనిపలికి, అతనిచేతన్=నలునిచేత, సముచితప్రకారంబునన్=తగునట్లుగా, వీడుకోలు=ఆజ్ఞను, పడసి=పొంది, అమ్మానసౌకంబు, బ్రహ్మలోకంబునకున్, చనియెన్, అప్పుడు=ఆసమయంబున.

తే. నిషధభూవల్లభుం డాత్మ నిండియున్న
కౌతుకంబు ప్రకాశంబు గాక యుండ

వనము వెలువడి పరివారజనము గొలువ
వచ్చెఁ గ్రమ్మఱ నాత్మనివాసమునకు. 107

టీ. నిషధభూవల్లభుండు=ఆనిషధరాజు, ఆత్మన్=మనస్సునందు, నిండి, ఉన్నకౌతుకంబు= ఉన్నట్టివేడుక, ప్రకాశంబు, కాక, ఉండన్ = వెల్లడికాకుండునట్లుగా, వనము=ఉద్యానమునుండి, వెలువడి=బయలుదేఱి,పరివారజనము, కొలువన్=సేవించుచుండఁగా, క్రమ్మఱన్=తిరిగి, ఆత్మనివాసమునకున్=తన నివాసస్థలమునకు, వచ్చెన్.

వ. వచ్చి విదర్భరాజకన్యావియోగవిహ్వలుం డగుచుఁ గాలంబు గడపుచుండె నంత నక్కడ. 108

చ. నలవసుధాకళత్రుని గుణంబె గుణంబుగ సారసౌరభా
కలితతదీయకీర్తికళికామయమైనశరాసనంబునన్
విలసితసౌమనస్యపదవీరుచిరం బగుతద్విలాసముం
ములికిగఁ జేసి మన్మథుఁడు ముద్దియ నేయఁదొడంగె నెవ్వడిన్.

టీ. నల...గుణంబె - నలవసుధాకళత్రుని=నలరాజుయొక్క, గుణంబె=సద్గుణపుంజమే, గుణంబుగన్ = నారిగాను, సార...కళికామయము-సార=ప్రశస్తమైన, సౌరభ=పరిమళము చేతను, కలిత=మనోజ్ఞమయిన, తదీయ=నలసంబంధమయిన, కీర్తి=యశస్సనెడు, కళికామయము=ముదురమొగ్గమయము, ఐనశరాసనంబునన్ = అయినట్టిధనుస్సుచేత, విలసిత...రుచిరంబు-విలసిత=ప్రకాశించునట్టి, సౌమనస్య = సౌమనస్యమునకు, పదవీ = స్థానభూతమగుటచే,రుచిరంబు=మనోహరము,అగుతద్విలాసమున్=అయినట్టి నలునివిలాసమున్, ములికిగన్=బాణముగా,చేసి, మన్మథుఁడు, ముద్దియన్=దమయంతిని, నెవ్వడిన్ = మిక్కిలి శీఘ్రముగా, ఏయఁదొడంగెను=కొట్టనారంభించెను.

తా. మన్మథుఁడు, నలునిసద్గుణము నల్లెత్రాడుగాఁ జేసికొని నలునికీర్తిపుష్పమును ధనుస్సుగాఁజేసికొని యతనివిలాసమును బాణముగాఁజేసి దమయంతిని బాధింపమొదలుపెట్టెను. అలం. రూపకము.

తే. అతనుతాపజ్వరంబుమైఁ గనమరియుండఁ
జపలలోచన ప్రియకథాసరసిఁ దేలె
నాయపథ్యంబునఁ గదా యంతకంత
కలరుఁబోఁడికి సంతాప మతిశయిల్లె. 110

టీ. చపలలోచన=చలించుచున్న లోచనములుగల దమయంతి, అతనుతాపజ్వరంబు-అతనుతాప = మన్మథసంతాపమనెడి అధికతాపముగల, జ్వరంబు=ఉష్ణము, మైన్=దేహమందు, అమరి, ఉండన్=కలిగియుండఁగా, ప్రియకథాసరసిన్ - ప్రియ=తనకుఁ బ్రియుఁడయిన నలునియొక్క, కథా=చరిత్రమనెడి, సరసిన్=సరస్సునందు, తేలెన్=ఈఁదులాడెను, అనఁగా నలునిచరిత్రము బాగుగా నాలకించె ననిభావము. అలరుఁబోఁడికిన్=దమయంతికిన్, ఆయపథ్యంబునన్+అ+కదా= ఆయపథ్యసేవము చేతనే కదా, అంతకంతకున్=క్రమముగా, సంతాపము, అతిశయిల్లె=హెచ్చెను, అనఁగా నలునికథలు వినుటచే నలవియోగపీడితయగు దమయంతి కవి కామోద్దీపకములాయె ననుట. అలం-విషయము.

తా. జ్వరపీడితుఁడు చన్నీటఁ దానమాడినచో వానికి జ్వరము మిక్కిలి యధికమగుట ప్రసిద్ధము. అట్లుండ దమయంతి మన్మథతాపమనెడి జ్వరముచేఁ బీడింపఁబడుచుఁ దన ప్రియుని కథయనెడి సరస్సునందుఁ దానమాడెను. ఆయపథ్యముచే నామెకు మఱింత సంతాపము హెచ్చినది.

తే. కమలనేత్రకు నవస్థానవిముఖమైన
చంచలత్వంబు మదిఁ బ్రకాశించుచుండ
బాల యాలీల యభ్యసించెఁ బంగఁ బోలు
రమణదూతపతంగశకరంబుతోడ. 111

టీ. కమలనేత్రకున్=దమయంతికి, అవస్థానవిముఖము-అవస్థాన=స్థితికి, విముఖము=పరాఙ్ముఖము, ఐన చంచలత్వంబు=అయినట్టి చాంచల్యగుణము, మదిన్=మనస్సునందు, ప్రకాశించుచుండెన్=ఒప్పుచుండెను. బాల=దమయంతి, ఆలీ

లక్ = అచాంచల్యరూప మయినవిలాసమును, రమణ... తోడన్ - రమణ = తనప్రియుఁడు యుం నలునికి, దూత = దూతయగు, పతంగశత్రంబుతోడన్ = పక్షిరాజునొద్ద, అభ్యసింపంగఁ బోలు = అభ్యసించినది కాఁబోలు. అనఁగా హంసవలనఁ దనప్రియునిగుణములు విన్నప్పటినుండియు దమయంతికి మదనజ్వరము హెచ్చుటచే నుష్ణాపముకలదయి యొక్కస్థానమందు స్థిరముగా నుండఁజాలక సంచరించుచుండె నని ఫలితార్థము.

తా. దమయంతి మిక్కిలి చాంచల్యగుణము కలదయియున్నది, ఆగుణము హంసతో స్నేహముచేయకమునుపు లేదు. దీనింబట్టి యోచింప నీగుణము హంసయొద్ద నేర్చుకొన్నది కాఁబోలు! లేనిచో హంసతో స్నేహముచేసినప్పటినుండియే యిది యేలకలుగవలెను? అలం. ఉత్ప్రేక్ష, అర్థాంతరము.

ఉ. బాలిక చెక్కుటద్దములఁ బజ్జలఁ గోమలమందహాసరే
ఖాలవ మంకురింపదు వికాసమునొందదు నెమ్మనంబునన్
వాలికమించుకన్గొనలవాకిట నల్లన సంచరింపనుం
జాలక చాలఁ గుంటుపడెఁ జారునిరీక్షణఖంజరీటముల్. 112

టీ. బాలిక చెక్కుటద్దములపజ్జలన్ = దమయంతియొక్క అద్దములవంటి చెక్కులయొక్క ప్రక్కలయందు, కోమల... లవము - కోమల = నవీనమయిన, మందహాసరేఖా = చిఱునవ్వుయొక్క, లవము = లేశము, అంకురింపదు = కలుగలేదు నెమ్మనంబునన్ = చిత్తమునందు, వికాసము = సంతోషము, ఒందదు = పొందదు వాలికన్ = బాణమును, మించు... వాకిటన్ - మించు = మీఱుచున్న, కన్గొనల = అపాంగములనెడి, వాకిటన్ = వాకిటియందు, చారునిరీక్షణఖంజరీటముల్ - చారు = సుందరమయిన, నిరీక్షణ = చూపులనెడి, ఖంజరీటముల్ = కాటుకపిట్టలు, అల్లనన్ = మెల్లగా, సంచరింపనున్ = సంచరించుటకయినను, చాలక = సమర్థములుకాక, చాల = మిక్కిలి, కుంటుపడెన్ = కుంటివయ్యెను. అనఁగా విరహావిహ్వలయగు దమయంతి దృష్టి ప్రసరించి చూడలేకున్నదని భావము.

తా. మదనజ్వర మధికముగా నుండుటచే దమయంతి యొకప్పుడును మందహాసము చేయలేదు. ఆ హేమానన యొకప్పుడయిన సంతసముతో వర్తింప లేదు. మఱియు వాలికల మించి యున్న నేత్రములతో నొకమాఱయినను జూడలేదు. అలం. రూపకము.

సీ. అతివ సమ్ముఖవాస్తు ♦ వగువస్తువును గాన
దాత్మ యంతర్ముఖం ♦ బౌటఁ జేసి
చెలువ క్రొమ్మించులేఁ ♦ జెక్కుటద్దం బొయ్యఁ
బాణిపల్లవశయ్యఁ ♦ బవ్వళించె
గోమలినిట్టూర్పు ♦ క్రొవ్వేఁడి నెత్తావి
మునరు తేంట్లును మూతి ♦ ముట్ట వెఱచెఁ
దరుణీలోచనబాష్ప ♦ ధారాలవంబులు
ముత్యాలసరులతో ♦ ముద్దుగఱిసెఁ
తే. జామ! శరకాండపాండిమ ♦ చ్ఛాయ నొందె
బోటిమది కింపు గాదయ్యె ♦ నాటపాట
మృగవిలోచన కంతంత ♦ మేను డస్సె
నంతకంతకు సంతాప ♦ మతిశయిల్లె. 113

టీ. ఆత్మ=మనస్సు, అంతర్ముఖంబు=విషయనివృత్తికలది, ఔటఁ జేసి=అయినకారణమునఁబట్టి, అతివ=దమయంతి, సమ్ముఖవాస్తు వు=ఎదుటనున్నది, అగు వస్తువును=అయినవస్తువును సహితము, కానదు= చూడదు. అనఁగా నలవిషయ చింత తప్ప మఱియొక చింత లేక పోవుటచే దగ్గఱ నున్న వస్తువయినను నామెకుఁ గనఁబడలేదనుట, చెలువ... చెక్కుటద్దంబు - చెలువ=దమయంతియొక్క, క్రొమ్మించు=క్రొత్త కాంతులుగల, లే=కోమలమయిన, చెక్కుటద్దంబు=అద్దమువంటి చెక్కులు, ఒయ్యన్=మెల్లగా, పాణిపల్లవశయ్యన్=చిగురువంటి కరమనెడి శయ్యయందు, పవ్వళించెన్=శయనించెను. అనఁగా నెల్లప్పుడు చెక్కిటఁ జేయి చేర్చి విచారించుచున్నదనుట. కోమలి... నెత్తావి - కోమలి=దమయంతియొ

క్క, నిట్టూర్పు=దీర్ఘశ్వాసములయందున్న, క్రొవ్వేఁడి=మిక్కిలివేఁడియయిన, నెత్తావిన్=నిండయినవాసనలగూర్చి, మునుకు తేంట్లు=క్రమ్ముకొనెడి తుమ్మెదలు, మూతిన్=మూతిచే, ముట్టన్=ముట్టికొనుటకు, వెఱచెన్=భయపడెను. పద్మినీజాతి స్త్రీలముఖములు సువాసనలు కలవయి యుండు నని కామశాస్త్రప్రసిద్ధము. దమయంతి పద్మినీజాతి స్త్రీ కావున నామె మదనజ్వరబాధ సహింపలేక నిట్టూర్పుగాడ్పులనువిడుచుచుండ నాగాడ్పులయందున్న సుగంధము నాఘ్రాణించుటకుఁ దుమ్మెదలు మునరుచున్నవి. కాని యానిట్టూర్పుగాడ్పులు నిప్పంతవేఁడిమిగలవయియున్నందునఁ, దుమ్మెదలుమూతితో ముట్టకొన భయపడుచున్నవనిభావము. దీనంబట్టి రూపించ దమయంతి యధికమగుమదనజ్వరముకలదైయున్నట్లు తోఁచుచున్నది. తరుణి...లవంబులు - తరుణి=దమయంతియొక్క, లోచనబాష్పధారా=కన్నీటిధారలయొక్క లవములు=బిందువులు, ముత్యాలసరులతోన్=ముత్యాలహారములతో, ముద్దుగురిసెన్ = ముద్దులొలికెను. అనఁగా దమయంతికన్నులనుండి వెలువడుచున్న నీరు బిందురూపములనొంది యెడతెగక పడుటచే నవి ముత్యాలసరములవలె నొప్పుచున్నవనుట, భామ=దమయంతి, శరకాండపాండిమచ్ఛాయన్ - శరకాండ = బిసకాండముయొక్క, పాండిమ=తెల్లని, ఛాయన్=కాంతిని, ఒందెన్=పొందెను. అనఁగా విరహముచే శరీరము తెల్లఁబడుచున్నదనుట. ఆట=నృత్యము, పాట=గానము, బోటిమదికిన్=దమయంతియొక్కమనస్సునకు, ఇంపు, కాదయ్యె, మృగవిలోచనకున్=లేడికన్నులవంటికన్నులుగల దమయంతికి, మేను=శరీరము, అంతంత=క్రమముగా, డస్సెను=చిక్కెను, అంతకంతకున్, సంతాపము=బాధ, అతిశయిల్లెన్=అధికముగాఁ జొచ్చెను.

చ. ఉదితమనోనురాగదవహ్నినోష్మభరంబున నాలతాంగికిన్
హృదయమునందు జొబ్బిల వహించినచందనకర్దమంబుబు
ద్బుదముల నీనెఁ గల్పితవిభూషణజాలమృణాళవల్లరీ
వదనములం దమందగతి వారక పిచ్చిలఁ జొచ్చె ఫేనముల్.

టీ. ఆలతాంగికిన్=ఆదమయంతికి, హృదయమునందున్=ఱొమ్మునందు, ఱొ

ల్బ్రలన్ = నిండుగా, వహించినచందనకర్దమంబు=పూసికొనియున్న మంచిగంధము, ఉదిత...భరంబునన్ - ఉదిత=ఉదయించిన, మనస్=మనస్సునందున్న, అనురాగ=ప్రేమమనెడి, దహన=అగ్నిహోత్రముయొక్క, ఉష్మభరంబునన్=వేడిమియొక్క యతిశయము చేత, బుద్బుదములన్=నీటిబుగ్గలను, ఈనెన్=వెడలగ్రక్కెను. కల్పిత.. వదనములందున్ - కల్పిత=రచించుకొనిన, విభూషణజాల = అలంకారసమూహరూపములయిన, మృణాళ=తామరతూండ్లయొక్కయు,వల్లరీ=లతలయొక్కయు, వదనములందున్=ముఖములందు, ఫేనముల్=నురుఁగులు, అమందగతిన్=అధికముగా,వారక=ఎడతెగకుండ, పిచ్చిలన్, చొచ్చెన్=పైకి వెడలుచుండెను. మదనజ్వరమువలనఁ గలిగిన వేఁడిమి దమయంతిశరీరమందు మిక్కుటముగా నున్నదని యర్థము.

తా. దమయంతి హృదయతాపము పోవుటకై యలందిన మంచిగందము నిప్పుకలమీఁద నుంచినప్పుడు బుద్బుదముల గ్రక్కునట్లు బుద్బుదముల నీనుచుండెను. మఱియు నధికమగు వేఁడిమిగల దమయంతి శరీరమునందున్న యలంకారరూపములయిన తామరతూండ్లు,లతలు,నగ్గిలోఁబెట్టినప్పుడు వేఁడిమిచే నుడికిపోయి, ముఖములనుండి నురుఁగు వెలువరించునట్లు వెలువరించుచుండెను.
అలం. అతిశయోక్తి.

మ. దశ లంతంతకు నెక్కుఁగా విరహసంతాపాతిరేకంబునన్
శశిబింబాననకుం దమస్వసకుఁ గార్శ్యంబొందె దేహంబహ
ర్నిశముల్ సాంద్రనిరంతరస్మృతిసముత్సేకంబునం గాంతకుం
దశదిగ్భిత్తులయందుఁ గానఁబడియెన్ సద్రూపచిత్రావళుల్.

టీ. శశిబింబాననకున్=చంద్రబింబమువంటి ముఖముకల, దమస్వసకున్=దమయంతికి, దశలు=మన్మథావస్థలు, అంతకంతకున్=క్రమక్రమముగా, ఎక్కుఁగాన్=అధికముకాఁగా, ఒకదశతర్వాత రెండవదశరాఁగా ననుట, విరహసంతాపాతిరేకంబునన్-విరహసంతాప=విరహబాధయొక్క, అతిరేకంబునన్=అతిశయముచే, దేహంబు=శరీరము, కార్శ్యంబు=కృశత్వమును, ఒందెన్; అవఁగాఁ జిక్కెను. అహర్నిశముల్=దివారాత్రములు, సాంద్ర...సముత్సేకంబు

నన్-సాంద్ర=దట్టమయినదియు, నిరంతర=ఎడతెగనిదియునగు, స్మృతి=నలుని స్మరించుటయొక్క,సము న్మేషంబునన్=అతిశయముచే, అనఁగా నిరంతరము నలుని స్మరించుచుండుటచే నని యర్థము. కాంతకున్=దమయంతికి,దశదిగ్భిత్తులయందున్=పదిదిక్కులనెడి గోడలయందు, తద్రూపచిత్రావళుల్ - తద్రూప=నలమహారాజరూపములయిన, చిత్ర=చిత్తరువులయొక్క, ఆవళుల్ = సమూహములు, కానఁబడియెన్=కనఁబడఁజొచ్చెను.

తా. విరహాతిశయముచే, దమయంతిశరీరము మిగులఁ గృశించినది. మఱియు సర్వకాల సర్వావస్థలయందు, దమయంతి నలునిరూపమునే స్మరించుటచే నామె యేదిక్కునందుఁ జూచినను నలుఁడే కన్పట్టుచుండెను. అలం.రూపకము.

తే. చెలులు శిశిరోపచారముల్ ♦ సేయుపొంటెఁ
 ప్రోవు లిడ్డమృణాళక ర్పూరవితతిఁ
 గాంచి వైదర్భి మదిలోనఁ ♦ గళవళించె
 జాలకాయాత చంద్రికాజాల మనుచు. 116

టీ. వైదర్భి=దమయంతి, చెలులు=దమయంతి చెలికత్తెలు, శిశిరోపచారములు=శైత్యోపచారములను, చేయుపొంటెన్=చేయుటకొఱకు, ప్రోవులు, ఇడ్డమృణాళకర్పూరవితతిన్= పెట్టినట్టి తామరతూండ్లయొక్కయుఁ గర్పూరముయొక్కయు సమూహమును, కాంచి=చూచి, జాలకాయాతచంద్రికాజాలము=గవాక్షద్వారములనుండి లోనికివచ్చినవెన్నెలసమూహము, అనుచున్,మదిలోనన్=మనస్సునందు, కళవళించెన్ = తొందరపడఁజొచ్చెను.

తా. దమయంతికి శైత్యోపచారములు చేయుటకుఁ జెలులు గొనివచ్చియుంచిన మృణాళకర్పూరసమూహమును దమయంతి చూచి గవాక్షములనుండి వచ్చిన వెన్నెలయే యని భ్రాంతిచెంది తొందరపడఁజొచ్చెను. భ్రాంతిమదలంకారము.

క. బిసపన్నగభూషణయును
 బ్రసవరజోభూతిమతియుఁ ♦ బాండిమలక్ష్మీ

వసతియునై చూచెను సతి
యసమాయుధునకుఁ *బినాకియాటోపంబున్. 117

టీ. బిసపన్నగభూషణయును-బిస = తామరతూండ్లనెడి, పన్నగభూషణయును= సర్పభూషణములుకలదియై, ప్రసవరజోభూతిమతియుఁ-ప్రసవరజస్=పుష్పపరాగమనెడి, భూతిమతియు=విబూదికలదియు, పాండిమలక్ష్మీవసతియు-పాండిమలక్ష్మి=విరహమువలనఁగలిగిన తెల్లఁదనముయొక్క-సంపదకు, వసతియు=స్థానభూతయు,ఐ, సతి=దమయంతి, అసమాయుధునకున్=పంచబాణునకు, పినాకియాటోపంబున్ = ఈశ్వరునియొక్క యుద్రేకమును, చూపెను. అనఁగా దమయంతి యీశ్వరలక్షణంబులు గలిగి మన్మథునికి నేనే శంకరుఁడనను భ్రాంతి గలిగించి భయపెట్టుచున్నదని భావము.

తా. తామరతూండ్లను నాగాభరణంబులు కలదయి, పుష్పపరాగమనెడి బూదికలదయి, విరహమునలనఁ గలిగినపాండిమము కలదైయున్న దమయంతి మన్మథునకు నీశ్వరావతారమువలెఁ గన్పించెను. అలం. రూపకము.

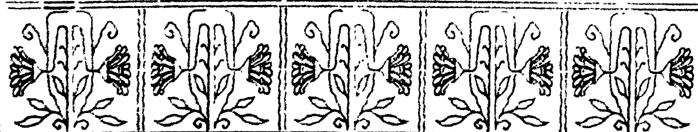
తే. మన్మథానలతాపంబుమీఁ మాన్ప వేఁడి
డెందమునఁ జేర్పఁ బూనుకెందమ్మివిరులు
వెలఁదినిట్టూర్పుగాడ్పులచే వెచ్చఁదాఁకి
బెరసి యరత్రోవయందమర్మరములయ్యె. 118

టీ. మన్మథానలతాపంబుల్- మన్మథానల = కామాగ్నిసంబంధమయిన, తాపంబుల్=సంతాపమును, వేఁడి డెందమునన్=మిక్కిలి వెచ్చఁగానున్న హృదయమునందు, చేర్పన్ = చేర్చుటకు, పూనుకెందమ్మివిరులు = ప్రయత్నించుచున్న యెఱ్ఱనిపద్మములు, వెలఁది... గాడ్పులన్ - వెలఁది=దమయంతియొక్క, నిట్టూర్పుగాడ్పులన్=నిట్టూర్పుసంబంధమయిన వేఁడివాయువులచే, వెచ్చదాఁకి=తప్తములై, బెరసి=చెడిపోయి, అరత్రోవయంద= మధ్యమార్గమందే, మర్మ

* బిభీషికాటోపంబున్-అని పాఠాంతరము.

223. దమయంతి విరహతాపపు నిట్టూర్పుచే
చేతిలోనిపువ్వు వాఁడిపోవుట.

రములు=మర్మర ధ్వనులుకలవి, అయ్యెన్ = కాఁజొచ్చెను. అనఁగా ఎండిన పత్రములయొక్కగాని యెండినపువ్వులయొక్కగాని ధ్వనిమర్మరమని చెప్పఁబడు. చల్లఁదనము కలిగించుటకుఁ జెలికత్తెలు దమయంతిహృదయమునఁ జేర్పఁబోవుపద్మములు మర్మరధ్వనులు చేయుచున్నవని భావము. దమయంతిశరీరము కొప్ప నలవికానంత వేఁడిమి కలదని ఫలితార్థము.

తా. దమయంతి కామసంతాపము నడఁగింపఁ దలంచి యామెచెలికత్తెలు పద్మములను దెచ్చి యామెహృదయమునం దుంచుటకుఁ బ్రయత్నించుచుండ మధ్యమార్గమునందే యామె వెచ్చనినిట్టూర్పుగాడ్పులచే నెండిపోయి మర్మరధ్వనిచేయ నారంభించెను. అలం. అతిశయోక్తి.

సీ. చిగురు దామరపాకు § చివ్వనఁ జనుదోయి
మొనలఁ గ్రొవ్వేఁడిని § ముడుఁగఁబాఱెఁ
దరుణరంభాగర్భ § దళతాళవృంతంబు
పైగాలి సోఁకిన § బలుకఁబాఱె
లలితముక్తాహార § గుళికాకలాపంబు
ఘనశ్వాసానిలంబునఁ § గందఁబాఱెఁ
గర్ణపూరకలాప § కల్హారదళరాజి
యశ్రుధారల నురి § యంగఁబాఱె

తే. దర్పమొలయ నాలీఢపా § దమున నిల్చి
మండలీకృతచాపుఁడై § మన్మథుండు
గసలి సవ్యాపసవ్యమా § ర్గములఁ దొడిగి
పువ్వుఁదూపులు పుంఖాను § పుంఖ మేయ. 119

టీ. దర్పము=గర్వము, ఒలయన్=అతిశయింపఁగా, మన్మథుండు, ఆలీఢపాదమునన్-ఆలీఢ=మోఁకరించుకొనిన, పాదమునన్=కాలిచే, నిల్చి, అనఁగా విలుకాండ్రొకకాలు మోకరించి రెండవకాలిమీఁద నిలువఁబడి యుద్ధముచేయుట ప్రసిద్ధ

ము. మన్మథుఁడు నక్లెనిలువఁబడినవాఁడని యర్థము. మండలీకృతచాపుఁడై=నిల యాకారముగాఁ జేయఁబడినవిల్లుకలవాఁడై, అనఁగా వింటినెక్కు వెట్టి, కనలి= కోపించి, సవ్యాపసవ్యమార్గములన్ = రెండు చేతులతోను, తొడిగి=సంధించి, పువ్వుఁదూపులు, పుంఖానుపుంఖము= ఎడతెగనిపంక్తిగా, ఏయన్=ప్రయోగిం పఁగా, మన్మథుఁ డెడతెగనిబాణపరంపరను బ్రయోగించుచుండెనని యర్థము. చిగురుఁదామరపాకు = తాపశాంతికై చేర్చిన లేఁతతామరపాకు, చిప్పన్ = వేగముగా, చమురోయి మొనల్ గ్రొవ్వేఁడిని = మాముకములయొక్క గ్రొత్త వేఁడిచే, ముడుఁగఁబాఱెన్ =ముకుళింపఁ జొచ్చెను. అనఁగాఁ దామరపాకు వేఁడిమి తగిలినప్పుడు ముడిచికొనిపోవుట స్వభావము. అందుచే మిక్కిలి వేఁడిమిగలిగియున్న దమయంతిశరీరముపయి లేఁతతామరపాకు చేర్చినప్పుడు దానితాఁకుడుచే వాడి ముడిచికొనిపోయినదని తాత్పర్యము. తరుణ... తాళవృంతంబుపై-తరుణ=లేఁతయైన, రంభాగర్భదళ = అనఁటిమూవనెడి, తాళవృంతంబుపై=వీవనపైనుండివచ్చు, గాలి=వాయువు, సోఁకినన్=తగులఁగా, పలుకఁబాఱెన్=మస్సామాయెను. లలిత...కలాపంబు-లలిత = సుందరమయిన, ముక్తాహార=ముత్యాలసరులందున్న, గుళికా=పూసలయొక్క, కలాపంబు=సమూహము, ఘూర్ణితానిలంబునన్ =నిశ్వాసవాయువుచే, కందఁబాఱెన్ =కందిపోయెను. అనఁగాఁ గాంతిహీనములయ్యెననుట. కర్ణపూర... రాజి - కర్ణపూర=తాటంకముగనే, కలాప=భూషణముగాఁ జేర్పఁబడిన, కల్హార=ఎఱ్ఱకలువపూవులయొక్క, దళ=రేకులయొక్క, రాజి=పంక్తి, అశ్రుధారలన్=కన్నీటిధారలచే, [illegible]బాఱెన్=చలింపఁజొచ్చెను. అనఁగాఁ గన్నీటిధారలు వెడలునప్పు డాయురవడిచేఁ దాటంకముగా నుంచికొనిన కలువరేకులు కదలుచున్నవనిభావము.

తా. స్పష్టము.

వ. ఇవ్విధంబునం బ్రతిపచ్చంద్రరేఖయుంబోలెఁ గళామాత్రా
వశేషయై విషమశరశరాశీవిషవేదనాదూయమానమానస
యగుచు శిశిరశైవాలపలాశగుచ్ఛంబునను, సరసబిసకి
సలయచ్ఛేదంబులను, తుషారసలిలధారాసేకంబులను, గ

ర్పూరపరాగపాళిసముద్ధూళనంబులను, జందనచర్చామచ
ర్చికాక్షాళనంబులను, జంద్రకాంతశిలాతల్పంబులను, గదళీ
దళపలాశతాళవృంతసంతానంబులను, వాసరంబులు గడపు
చు నొక్కనాఁడు విభావరీసమయంబునఁ గేలిసౌధమణిచం
ద్రశాలాప్రదేశంబున సఖీజనులు పరివేష్టించి యుండ నిందు
చందురుం జూచి వైదర్భి యుపాలంభగర్భంబుగా నిట్లనియె.

టీ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈరీతిగా, ప్రతిపత్...బోలెన్ - ప్రతిపత్ = శుక్లపక్షప్రతిపద్దినమందలి, చంద్రరేఖయుం బోలెన్ = చంద్రలేఖపగిది, కళామాత్రావశేషయై = కళామాత్రమై మిగులుగలదై, విషమ...మానస - విషమశర = మన్మథునియొక్క, శరాశీవిష = పాములవంటి బాణములవలనఁ గలిగిన, వేదనా = బాధచే, దూయమాన = తాపమొందుచున్న, మానస = మనస్సుగలది, అగుచున్, శిశిర...గుచ్ఛంబులను - శిశిర = చల్లని, శైవాల = నాఁచుయొక్క, పలాశ = ఆకులయొక్క, గుచ్ఛంబులను = గుత్తులచేతను, సరస...ఛేదంబులను - సరస = రసముతోఁగూడిన - అనఁగా నెండిపోని, బిసకిసలయ = లేఁతతామరతూండ్లయొక్క, ఛేదంబులను = ఖండంబులచేతను, తుషార... సేకంబులను - తుషార = మంచుసంబంధమైన, సలిలధారా = ఉదకధారలయొక్క, సేకంబులను = చల్లుటలచేతను, కర్పూర...సముద్ధూళనంబులను, కర్పూరపరాగపాళి = కప్పురపు పొడిసముదయముయొక్క, సముద్ధూళనంబులను = అలందుకొనుటలచేతను, చందనచర్చామచర్చికాక్షాళనంబులను = మంచిగంధమును బూసికొని కడుగుటలచేతను, చంద్రకాంతశిలాతల్పంబులను - చంద్రకాంతశిలా = చంద్రకాంతశిలలచే నిర్మించిన, తల్పంబులను = శయ్యలచేతను, కదళీ...సంతానంబులను - కదళీపలాశ = అనఁటియాకులనెడి, తాళవృంత = వీవనలయొక్క, సంతానంబులను = సమూహములచేతను, వాసరంబులు = దినములు, గడపుచున్ = వెళ్లించుచు, ఒక్కనాఁడు = ఒకదినము, విభావరీసమయంబునన్ = రాత్రిపూఁట, కేలి...ప్రదేశంబునన్ - కేళిసౌధ = క్రీడాసౌధములయొక్క, మణి = రత్నమయములయిన, చంద్రశాలాప్రదేశంబునన్ = శిరోగృహమునందు, సఖీజ

నులు=చెలికత్తెలు, తన్నున్, పరివేష్టించి = చుట్టుముట్టి, ఉండన్, నిండు చందురునిన్, చూచి, వైదర్భి=దమయంతి, ఉపాలంభగర్భంబుగా=నిందాగర్భముగా, ఇట్లు=ఈవిధముగా, అనియెన్=పలికెను.

ఉ. హాలహలద్వయంబు కలశాంబుధిఁ బుట్టె వినీలపాండుర
జ్వాలలతోడ నం దొకవిషం బొకవేలుపు మ్రింగె నెందఱే
వేలుపు లోలిమై ననుభవించిన రెండవయావిషంబు ని
ర్మూలనముగాక యున్నయది ముద్దియ! పాంథులపాప మెట్టిదో.

టీ. కలశాంబుధిన్=పాలసంద్రమందు, హాలహలద్వయంబు=రెండువిషము లు, వినీలపాండురజ్వాలలతోడన్-వినీల=మిక్కిలినల్లనివియు, పాండుర=తెల్లనివియు, నగు, జ్వాలలతోడన్=మంటలతో, అనఁగా నొకటి నల్లనికాంతులతోను, రెండవది తెల్లనికాంతులతోను నని యర్థము. పుట్టెన్ = కలిగినవి, అందు=ఆరెండింటియందు, ఒకవిషంబును, ఒకవేలుపు=ఒకదేవత, అనఁగా నీశ్వరుఁడనుట, మ్రింగెన్, ముద్దియ=చెలియా! ఎందఱో వేలుపులు=దేవతలెందఱో, ఓలిమైన్=వరుసగా, అనుభవించినన్=భక్షించుచున్నను, రెండవయావిషంబు=రెండవదయినయావిషము (అనఁగాఁ జంద్రుఁడనుట) నిర్మూలము, కాక=నశింపక, ఉన్నయది, పాంథులపాపము=పథికజనుల దురదృష్టము, ఎట్టిదో=ఎటువంటిదోకదా? విరహాతురయయియున్న దమయంతికిఁ జంద్రుఁడు హాలహలముకంటె భయంకరుఁడయి యున్నాఁడని యర్థము. మఱియుఁ జంద్రునియొక్క కళలను దేవతలొక్కొక్కటిచొప్పున భక్షించుచుందురని శ్రుతి ప్రసిద్ధము.

తా. ఓచెలియా! సముద్రమం దొక్కవిషమే పుట్టినదని చెప్పుదురుకాని యది యబద్ధము. అందు రెండుపాడమినవి. అందు నల్లనికాంతులతో నొకటియు, తెల్లనికాంతులతో రెండవదియుఁ బుట్టినవి. ఆరెండిటిలో నొకదాని నీశ్వరుఁడు దిగమ్రింగెను. కాని రెండవదయి, యాచంద్రరూపమయిన హాలాహాలమును దేవతలందఱు పూనికొన్నను మ్రింగి నాశనముచేయ లేకున్నారు. విరహిజనుల దురదృష్ట మేమనిచెప్పుదు. దేవతలే మ్రింగినచో మాకీబాధ గలుగకుండునుగదా!

సీ. విరహిణీవధమహాదురితపంకకళంక
కలుషితాత్ముఁ డైన ఖలుఁడు వీఁడె
గరళకూటకఠోరకల్పాంతవహ్నికిఁ
దోఁబుట్టు వైన ఘాతుకుఁడు వీఁడె
చండదీధితికరజ్వాలమండలములోఁ
బ్రోదిఁ బొందినమహోగ్రుండు వీఁడె
బాడబంబునుఁ దాను బాథోధికుక్షిలో
సరిఁబొత్తు మన్నదుర్జాతి వీఁడె
తే. సైంహికేయనిశాతదంష్ట్రావిటంక
విషరసప్రతిపాకభావితుఁడు వీఁడె
గగన మనురుద్రభూమి నేకతమ తిరుగు
చదరు లుమిసెడికొఱవిదయ్యంబు వీఁడె. 122

టీ. విరహిణీ...కలుషితాత్ముఁడు - విరహిణీ = విరహిస్త్రీలను, వధ = చంపుటవలనఁ గలిగిన, మహాదురితపంక = మహాపాతకరూపమయినబురదయనెడి, కళంక = మచ్చచేత; కలుషిత = మలినమయిన, ఆత్ముఁడు = మూర్తి కలవాఁడు, ఐనఖలుఁడు = అయినట్టినీచుఁడు, వీఁడే = ఈచంద్రుఁడే సుమీ? అనఁగా నో చెలియా! ఈచంద్రుఁడు విరహిస్త్రీలను జంపుటచే మహాపాతకము జనించి యది కళంకరూపమయి వీని నావరించినది చూడు. అంతియకాని వీని కిది స్వభావసిద్ధమయినది కాదు సుమీ? అనిభావము. గరళ...వహ్నికిన్ - గరళకూట = కాలకూటసంబంధమయిన, కఠోర = భయంకరమయిన, కల్పాంతవహ్నికిన్ = ప్రళయకాలాగ్నికి, లేక, గరళ ..వహ్నికిన్ = భయంకరమగు కల్పాంతవహ్నివలెనున్న కాలకూటమునకు, తోఁబుట్టువు = తోడఁబుట్టినవాఁడు, ఐనఘాతుకుఁడు = అయినట్టి క్రూరుఁడు, వీఁడే = ఈచంద్రుఁడే - అనఁగా వీఁడు భయంకరమయిన కాలకూటముతోఁ గూడి పుట్టినవాఁడు కావున వీఁ డావిషమువలెనే లోకభయంకరుఁ డైయున్నాఁడని భావము. చండ...మండలములోన్ - చండదీధితి = సూర్యుని

యొక్క-,కర=కిరణములనెడి,జ్వాల=మంటలయొక్క-,మండలములోన్=సమూహములో,ప్రోదిన్=పోషణమును, పొందినమహోగ్రంపు=పొందినట్టి మహాభయంకరుఁడు,వీఁడే=ఈచంద్రుఁడే?అనఁగా నీచంద్రుఁడు ప్రతిమాసాంతమునను సూర్యునిలోఁగలిసి తదీయకాంతులను జేకొని పర్ధిల్లినవాఁడు. కావున వీఁడు మిగుల భయంకరుఁడై వేఁడిమిగలవాఁడై యొప్పుచున్నాఁడని భావము. బాడబంబును=బడబానలమును, తాను=ఈచంద్రుఁడనుట,పాథోధికుక్షిలోన్=సముద్రగర్భమునందు,నరిఁబొత్తు=ఒక్క-పొత్తున-కలసి మెలసి, మన్న=వర్తించుచున్న-లేక జీవించుచున్న,దుర్జాతి=చెడ్డజాతికలవాఁడు,వీఁడే=ఈచంద్రుఁడే-అనఁగా నీచంద్రుఁడు సముద్రగర్భమందున్న బడబానలముతోఁగూడ పొత్తుగల్గినవాఁడు.కావున వీఁడు బడబానలంబువలెనే భయంకరుఁడైయున్నాఁడని భావము. సైంహికేయ...భావితుఁడు-సైంహికేయు=రాహువుయొక్క-, నిశాత=వాఁడియైన,దంష్ట్రా=కోఱలనెడు,విటంక=కొనయందు,విషరస=విషరసముతోఁగూడ,ప్రతిపాక= ప్రతికూలముగాఁబచనమగుటచే-అనఁగా నేదేని ద్రవములోఁ గలిపి యుడికించిన వస్తువు మొదటిగుణమును విడిచి గుణాంతరమును బొందుట సహజము. అట్లె యిట చంద్రుఁడు రాహువుకోఱలందున్న విషరసముతోఁగూడఁ బచనమాయెనుగాన దాను మొదట నమృతమయుఁడయ్యు విషరససంక్రాంతిచే గుణాంతరముగలవాఁ డాయెనని భావము. భావితుఁడు=ఊహింపఁదగినవాఁడు, వీఁడె,అనఁగా:- ఈచంద్రుఁడు రాహువుయొక్క- వాఁడియైన కోఱలయందున్న విషముచే సంక్రాంతుఁడై యున్నవాఁడు గావున విషతుల్యుఁడై మిగుల భయంకరముగాఁ గనఁబడుచున్నాఁడని తాత్పర్యము. గగనము=ఆకాశము, అనుదు ద్రభూమిన్=అనెడిపల్లకాటియందు,ఏకతమ=ఒంటిగానే;తిరుగుచున్=తిరుగుచును, అదరులు=అగ్నికణములు, ఉమిసెడు = వెడలఁగ్రక్కు-చున్న, కొఱవిదయ్యంబు, వీఁడె=ఈచంద్రుఁడె-అనఁగా నీ చంద్రుఁడు కాటియందు నగ్నికణంబుల నుమియుచుఁ దిరుగుపిశాచమువలెనే మింటఁ దిరుఁగుచున్నాఁడనిభావము.

సీ. జననకాలమునాఁడు ౹ జలరాశికుక్షిలోఁ

దరిగొండ పొరిప్రొవఁ ౹ దాఁకెనేని

గ్రహణవేళలయందు రాహు వాహరించి
తృప్తిమై గఱ్ఱనఁ ద్రేఁచెనేని
విషమనేత్రుఁడు చేతివిష మారగించుచోఁ
బ్రతిపాకముగఁ జేసి త్రావెనేని
నపరపక్షము పేరియపమృత్యుదేవత
యొకమాటుగా నామ ముడిపెనేని
తే. కుంభసంభవుఁ డబ్ధితోఁ గూడఁ గ్రోలి
తజ్జలముతోడ వెడలింపఁ దలఁపఁడేని
విరహిజను లింతపడుదురే వీనిచేత
నక్కటా! దైవ మటుసేయఁ డయ్యెఁగాక. 129

టీ. జననకాలమునాఁడు=పుట్టినప్పుడు, జలరాశికుక్షిలోన్=సముద్రగరమునందు, తరికొండ=కవ్వపుఁగొండ, పొరివోవన్=ఈచంద్రుఁడు చచ్చునట్లు, తాఁకెన్+ఏని=తగులుకొనినను, లేక, గ్రహణవేళలయందు = గ్రహణసమయములయందు, రాహువు, ఆహారించి=భక్షించి, తృప్తిమైన్ = తనివిచే, గఱ్ఱనన్=గఱ్ఱుమనిధ్వనికలుగునట్లు, త్రేఁచెన్+ఏని = త్రేనిచినను, విషమనేత్రుఁడు=ఈశ్వరుఁడు, చేతివిషమున్ = చేతిలోనున్నవిషమును, ఆరగించుచోన్ = భక్షించునప్పుడు, ప్రతిపాకముగా=మిళితముగ, చేసి, త్రావెన్+ఏని=పానముచేసినను, లేక, అపరపక్షముపేరియపమృత్యుదేవత = కృష్ణపక్ష మను నామముగల యపమృత్యుదేవత, ఒకమాటుగా=ఒక్కసారి, నామమును=పేరిని, ఉడిపెన్+ఏని=నాశనము చేసినను, కుంభసంభవుఁడు = అగస్త్యుఁడు, అబ్ధితోఁగూడన్=సముద్రముతోఁగూడ, క్రోలి=పానముచేసి, తజ్జలముతోడన్=తాఁద్రావినజలముతోఁబాటుగా, వెడలింపన్=బయటికిఁద్రోయుటకు, తలఁపఁడు+ఏని=ఆలోచింపకుండినచో, వీనిచేతన్=ఈచంద్రునిచేత, విరహిజనులు = వియోగమువలన బాధపడుచుండెడిజనులు, ఇంతపడుదురే=ఇంతబాధను బొందుదురా? అనఁగాఁ బొందరనుట, అక్కటా! అయ్యయ్యో? దైవము, అటుచే

యఁడు+అయ్యెన్+కాక = అట్టిచంద్రునిఁ గడతేర్చుటకు నూహించినాఁడు కాఁడుకదా?

ఓ. ఓచెలియా! ఈచంద్రుని కెన్నిగండములు గడచినవో చూడుము. వాఁడు దేవదానవులు సముద్రమును మథించునప్పు డాకొండరాపిడి వీనిఁ బగిలినచోఁ దప్పక చావవలసినదే కాని యట్లు తగిలినదికాదు. గ్రహణకాలములయందు రాహు వాహరించియుఁ గూడ విడిచిపెట్టియున్నాఁడు. అట్లు చేయుటకు తన జఠరాగ్నిచే జీర్ణింపఁజేసినచో నీఁడు బ్రదుకఁడుకదా! మఱియు శంకరుఁడు విషము గ్రోలునప్పుడు వీనిఁ వ్యంజనముగాఁజేసికొని భక్షించినచోఁ జచ్చియుండునుగదా? కృష్ణపక్షము చంద్రునిపాలిట మృత్యుదేవత వంటిదని చెప్పవచ్చును. కాని యదియు నేమియుఁ జేయఁదలంచినదికాదు. పోనిమ్ము. దీనికేమి అగస్త్యుఁడు సముద్రమును పానము చేయునప్పుడు చంద్రునిఁగూడ మ్రింగినాఁడు. అతఁ డట్లు చేసియుఁ దిరుగ జలముతో విడిచిపెట్టినాఁడు. ఈపైని జెప్పఁబడిన వారిలో నెవరిచేతనైనఁ జంపఁబడినచో వీనివలన విరహిజను లింత బాధపడ నవసర ముండదుకదా? మావంటి వారిదురదృష్టమెట్టిదో కాని దైవమట్లు చేయఁ దలంచినాఁడు కాఁడు.

తే. ప్రాణసఖులార! వెన్నెలబయలి కిపుడు
మించుటద్దంబుఁ గోలయుఁ గొంచు రండు
చోరుఁ డలచంద్రుఁ డద్దంబుఁ జొచ్చినపుడ
వంచనము లేక వ్రేయుఁడీ పొంచి యుండి. 124

టీ. ప్రాణసఖులార = చెలికత్తెలారా! వెన్నెలబయలికిన్ = వెన్నెలయున్నప్రదేశమునకు, ఇపుడు = ఈసమయమందు, మించుటద్దంబున్ = తళుకుటద్దమును, కోలయున్ = దండంబును, కొంచున్, రండు = తీసికొనిరండు, చోరుఁడు = దొంగవాఁడగు, అలచంద్రుఁడు = ఆచంద్రుఁడు, అద్దంబున్, చొచ్చినపుడే = ప్రవేశించినప్పుడే, వంచనము = కపటము, లేక = లేకుండ, పొంచి, ఉండి = దాఁగియుండి, వ్రేయుఁడి = కొట్టుఁడీ ?

తా. ఓచెలులారా! వెన్నెలగలబయటికి నొకనిగ్గుటద్దమును నొకదండమును గొనిరండు. అట్లుచేసి చంద్రుఁ డద్దములోఁ బ్రవేశించునప్పుడు కొంకులేకుండ వాదండనముతో మొత్తి చంపుడు.

తే. మనము గారానఁ బోషించి ♦ కనకపంజ
రముల నిడ్డకేళీచకో♦రవ్రజంబు
దీనివెన్నెల దిగఁద్రోలు ♦ గాన విడువుఁ
డొక్కగ్రుక్కనఁ గుంభజుఁ ♦ డుదధిఁబోలె. 125

టీ. చెలులారా! మనము, గారానన్ = ప్రేమతో, పోషించి = పెంచి, కనకపంజరములన్ = బంగారుపుపంజరములయందు, ఇడ్డకేళీచకోరవ్రజంబున్ = ఉంచినక్రీడాచకోరపక్షిసమూహమును, కుంభజుఁడు = అగస్త్యుఁడు, ఉదధిఁబోలెన్ = సముద్రమువలెను, ఒక్కగ్రుక్కనన్ = ఒక్కగ్రుక్కతోనే, దీనివెన్నెలన్, దిగఁద్రోలున్ = పానముచేయఁగలవు. కానన్ = కావున, దీనిన్ = ఈచకోరవ్రజమును, విడువుఁడు = విడిచిపెట్టుఁడు.

తా. ఓచెలులారా! మనమెంతో ప్రేమతోఁ బెంచి బంగారుపుపంజరములలో నుంచినచకోరపక్షులను విడిచిపెట్టుఁడు. అట్లుచేసినచో నవి యీచంద్రుని వెన్నెలలనెల్ల నగస్త్యుఁడు సముద్రమును పానముచేసినట్లు లోకమాత్రపానము చేయఁగలవు. వీనివెన్నెల నశించినచో మావంటివిరహులు సుఖములో వర్తించెదరు.

తే. శ్రవణపూరతమాలపల్లవచయంబు
మేపుదము వీనిలో నున్న ♦ మృగశిశువున
కది ప్రవర్ధన మొందెనే ♦ ముదితలార
మండలం బెల్లఁ దానయై ♦ యుండుఁగాన. 126

టీ. ముదితలార = ఓచెలులారా! వీనిలోన్ = ఈచంద్రునిలో, ఉన్నమృగశిశువునకున్ = ఉన్నట్టిలేడిపిల్లకు, శ్రవణ...చయంబున్ - శ్రవణపూర = కర్ణాభరణరూపములయిన, తమాలపల్లవ = తాపింఛపుచిగుళ్లయొక్క, చయం

ఋక్ =సమూహమును, మేపుచను, అది=అమృగశిశువు, ప్రవర్ధనము=మిక్కిలి వృద్ధిని, ఒందనేని= పొందినచో, మండలంబు+ఎల్లక్ = ఆచంద్రమండలమంతయు, తాను+అ+యై=తానేయయి, ఉండుఁగాన=ఉండునుగనుక, అని వెనుక కన్వయము.

తా. ఓ చెలులారా! చంద్రునియందున్న లేడిపిల్లకు మనము కర్ణభూషలుగా నుంచుకొనినతమాలపల్లవములను మేపినచో నది మిక్కిలి వృద్ధిచెంది చంద్రమండలము నాక్రమింపఁగలదు. అందువలనఁ జంద్రుఁడు రూపుమాయును గాన నిఁక నతనివలన మావంటివారికిఁ గలుగుసంతాప ముండ నేరదు.

క. రాహుగ్రహవదనగుహా
గేహాంతర్ధ్వాంతపటలకేళీరసకౌ
తూహలనవఖద్యోతం
బీహరిణాంకుండు వీని కేటికి నెఱవన్. 127

టీ. ఈహరిణాంకుండు=ఈచంద్రుఁడు, అనఁగా లేడియే చిహ్నముగాఁగలవాఁడనుట, రాహు...ఖద్యోతంబు- రాహుగ్రహ = రాహుగ్రహముయొక్క, వదనగుహా=గుహవంటినోరనెడి, గేహ = గృహముయొక్క, అంతర్ = మధ్యభాగమందున్న, ధ్వాంత=చీఁకట్లయొక్క, పటల=సమూహముగలదైన, కేళీరస=క్రీడావిలాస మనుభవించుటయందు, కౌతూహల = వేడుకపాటుగల, నవ=క్రొత్తదగు, ఖద్యోతంబు = మెఱుఁగుఁబురుగువంటివాఁడు, వీనికిన్ = ఇట్టిచంద్రునికి, వెఱవనేటికిన్ = భయపడనేల? అనఁగా రాహువునోటిలోఁబడి పెంపుచెడి వర్తించుచంద్రునికై భయపడ నవసరము లేదనిభావము.

తా. ఓచెలులారా! ఈచంద్రుఁడు రాహుగ్రహము నోరనెడి గృహమందు వ్యాపించియున్న చీఁకటియందు విహరించు మెఱుఁగుఁబురుగువంటివాఁడు. ఇట్టివానిఁజూచి భయపడ నవసరములేదు.

వ. అని మఱియును. 128

మ. అవతంసంబవు పార్వతీపతికి దుగ్ధాంభోధికిం గూర్మిప

ట్టివి బృందారకధేనుకల్పతరువాటికౌస్తుభశ్రీసుధా
సవదిగ్వారణసోదరుండవు జగచ్ఛ్లాఘ్యుండ వీ విట్టినీ
కవునే ధర్మువు శోచ్యపాంథజనసంహారంబు తారాధిపా!.

టీ. తారాధిపా= ఓచంద్రా! ఈవు=నీవు, పార్వతీపతికిన్ = ఈశ్వరునికి, అవతంసంబవు = శిరోభూషణమైనవాఁడవు, దుగ్ధాంభోధికిన్ = పాలసముద్రమునకు, కూర్మిపట్టివి=ముద్దుకుమారుఁడవు, బృందారక... సోదరుండవు- బృందారకధేను= కామధేనువునకు, కల్పతరువాటీ= కల్పవృక్షములకును, కౌస్తుభ=కౌస్తుభమాణిక్యమునకును, శ్రీ=లక్ష్మికి, సుధాసవ=అమృతమునకును, దిగ్వారణ= ఐరావతమునకును, సోదరుండవు= తోడఁబుట్టినవాఁడవు, జగచ్ఛ్లాఘ్యుండవు= జగంబుచే నుతింపఁదగినవాఁడవు, ఇట్టినీకున్ =ఇటువంటినీకు, శోచ్యపాంథజనసంహారంబు = జాలిగొలుపు విరహులగుజనులను జంపుట, ధర్మువు, అగునే = ధర్మము అగునా ? అనఁగా ఓచంద్రా ! తెలివితక్కువచేఁ బాంథజనుల సంహరించుట గొప్పపుణ్యకార్యము (లేక విహితకృత్యము) అని తలంచి యట్లు చేయుచున్నావు. అది నీ కించుకయు తగినకృత్యము కాదు. నిన్ను జేరఁదీసి శివుఁడు బట్టి యోజించినను, నీకు జనకుఁ డగుపాలసంద్రమును బట్టి చూచినను, నీతోఁబుట్టువు వైనకల్పవృక్షాదులఁ బట్టి తలపోసినను, నీవు లోకమును మన్నించుచు, లోకముచే నీవు మన్నింపఁబడుచు నీవారిప్రవర్తన ననుసరించి వర్తింపవలసినది. ఇట్లుండఁ బాంథజనసంహారము నీకుఁ దగియుండునా? కావున దీనిమాను మని భావము.

తా. ఓచంద్రా! నీవు శంకరునికి శిరోభూషణమవై వర్తిల్లుచుంటివి. మఱియు లోకమున మహాప్రఖ్యాతి గాంచినకామధేనుకల్పవృక్షాదులతోఁడఁ బుట్టినవు. పాలసంద్రమునుద్దుకొడుకవు. నీవారవలెనే లోకశ్లాఘనీయుండవై యుండఁదగు. ఇట్లుండ నీవు సత్ప్రవర్తనము విడిచి పాంథజనుల సంహరించుట నీకుఁ బాడియా ?

క. చేయకుము చంద్ర ! సుమన

స్సాయకునిం గూడి విరహిజనపీడనముఁ
జేయకు మందంద పయ
స్తోయధివంశమున కపయశోడిండిమమున్. 130

టీ. చంద్ర=ఓచంద్రుఁడా, సుమనస్సాయకునిన్=పుష్పములే బాణములు గాఁగలవానిని,అనఁగా మన్మథుని వని యర్థము. కూడి=కలసి, అనఁగా వానితో నేకీభవించి యనుట, విరహిజనపీడనమున్=వియోగిపీడితులగుజనములపీడించుటను, చేయకుము=మానుము. అనఁగా దుర్మార్గుఁడయిన మన్మథుని సహవాసము చేసి వానివలెనే వియోగిజనుల బాధింపకుమని భావము. అందంద=అచ్చటచ్చట, పయస్తోయధివంశమునకున్=పాలసంద్రపువంశమునకు, అపయశోడిండిమమున్=అపకీర్తియనెడిఢక్కను, చేయకుము=ఘోషింపఁజేయకుము, అనఁగా కీర్తిమంతమై లోకమునఁ బ్రఖ్యాతి చెందిన క్షీరసముద్రమునందుఁ బుట్టినసీవు,అవంశమునకుఁ దగినట్లు ప్రవర్తింపక దుష్టకార్యము లొనరించి వంశమున కపకీర్తి దెచ్చి లోకమందు వ్యాపింపఁజేయకుమని భావము.

తా. ఓచంద్రా! దుష్టుఁ డయినమన్మథుని సహవాసముచేసి వానివలెనే విరహిజనులఁ బీడింపకుము. మఱియు నీ వట్టిదుంటరిపను లొనరించి పాలవలె నిష్కళంక మగునీవంశమున కపకీర్తి దేకుము

వ. అని బహుప్రకారంబుల. 131

టీ. స్పష్టము.

తే. ఇవ్విధంబునఁ గ్రథకైశికేంద్రతనయ
మదనదవథువ్యథాదూయమాన యగుచు
బహువిధంబుల విధు దూఱి పలుకుచుండి
తొడఁగి మధురంబుగా విధుంతుదునిఁ బొగడె. 132

టీ. ఇవ్విధంబునన్=ఈప్రకారముగా, క్రథకైశికేంద్రతనయ=క్రథకైశిక దేశముల కధిపతియగు భీమరాజుకూఁతురు అనఁగా దమయంతియనుట, మదన...మాన-మదనదవథు=మన్మథాగ్నియొక్క, వ్యథా=బాధచే, దూయమాన=

నొప్పింపఁబడినది, లేక కలఁగింపఁబడినది, అగుచున్, బహువిధంబులన్ =అనే కప్రకారములచే, విధున్ =చంద్రుని, దూఱి=నిందించి, పలుకుచుండి, అనఁగా వెనుకఁ జెప్పినట్లు చంద్రునిగూర్చి నిందావాక్యములు పలుకుచుండి యని భావము. తొడఁగి = ప్రయత్నించి, మధురంబుగాన్ =మృదువుగా, విధుంతుదునిన్ = రాహువును, పొగడెన్ =స్తోత్రముచేసెను. అనఁగా విరహిజనులఁ బీడించుచున్న చంద్రుని గ్రసించివిరహిజనుల కానందము గొలుపుచున్నవాఁడు కావున రాహువు సెంతయుసంతసమునఁ బొగడెనని భావము.

తా. ఇట్లు దమయంతి మదనబాధచేఁ బీడితయై తనకు బాధగలిగించుచంద్రుని నిందించి చంద్రుని నంటెము పొందించి తనకు సంతసముగొలుపు రాహువును స్తుతించెను.

వ. తదనంతరంబ. 133

తే. అంతరిక్షంబునం దతిక్రవ్యవహితుఁ డగు
నిందు నిందింపఁ గారణం బేమి నాకు
నెమ్మనంబునయుండ సన్నిహితుఁ డైన
కంతుఁ బాపాత్ము నిందింతుఁ గాక యనుచు. 134

టీ. అంతరిక్షంబునందున్ =ఆకాశమునందు, అతివ్యవహితుఁడు= దూరమునందున్నవాఁడు, అగునిందున్ =అయినచంద్రుని, నిందింపన్ =తిట్టుటకు, నాకున్ =దమయంతికనుట, కారణంబు ఏమి= ఏమికారణము? అనఁగా సెక్కడనో యాకసమందు దూరమందుండి వర్తించుచంద్రునిబట్టి తిట్టఁదగినంతయవసరము నాకేమున్నదని భావము. నెమ్మనంబునయుందున్ +అ=చిత్తమునందే,సన్నిహితుఁడు=సమీపమున నున్నవాఁడు, ఐనకంతున్ =అయినమన్మథుని, పాపాత్మున్ =పాతకములే స్వరూపముగాఁ గలవానిని, నిందింతున్ + కాక =తిట్టుదునుగాక, అనుచున్ =అనిపలుకుచు, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. చంద్రుఁ డాకాశమందు దూరమున నున్నవాఁడు. అంతదూరమందు వర్తించువాఁడు నాకు మిగుల బాధగలిగింపలేఁడు. కాన నాతని నేల నిందింప

వలెను. కావున నామనమునందే సర్వదా మెలఁగుచు బాధగలిగించుమన్మథు నే తిట్టెదను గాక.

చ. ననవిలుకాఁడ! మన్మథ! యనాథవధూవధపాతకంబు నిన్
గొని ముసిఁగించెఁ గ్రూరహరకోపకటాక్షశిఖిస్వరూపమై
మనమున నీవు నిర్దయత మానవు చూడఁగ నేమహార్తవే
ళను జనియించితో యకట! లచ్చికి నమ్మధుకైటభారికిన్. 135

టీ. ననవిలుకాఁడ = పువ్వుమే ధనువుగాఁగల, మన్మథా! అనాథ... పాతకంబు - అనాథవధూ = పతివిరహితలగు స్త్రీలను, వధ= చంపుటవలన జనించిన, పాతకంబు = పాపము, క్రూర...స్వరూపమై- క్రూర = భయంకరమగు, హరకోప = ఈశ్వరక్రోధసంబంధులగు, కటాక్ష = కడకంటి చూపులవలనఁ గలిగిన, శిఖి=అగ్నిహోత్రుఁడే, స్వరూపమై=స్వరూపముగాఁ గలదయి, నిన్=మన్మథుననుట, కొని=చుట్టుముట్టి, ముసిఁగించెన్=ముంచివైచెను, చంపెనని నిశ్చయార్థము, అనఁగా వనదలగు స్త్రీలను జంపుటంజేసి తజ్జనిత పాతకము ముక్కంటికంటిమంటల రూపము నొంది నిన్ను దహించిన దనిభావము. తుసిఁగించెన్, అని పఠించినప్పుడు ప్రాణములు తీసినదని యర్థము. చూడఁగన్=ఆలోచింపఁగా, మనంబునన్=మనస్సునందు, నీవు, నిర్దయతన్=దయాశూన్యత్వమును, అనఁగాఁ గాఠిన్యము ననుట, మానవు=విడువవు. అనఁగా నెట్టిదుష్టులయినను దా మొనరించిన చెడుపనులం గాంచి యధిపతి శిక్షించినచో నాశిక్షను బొంది సిగ్గుచెంది దుష్టత్వమును విడుచుట గలదు. అట్లె నీవనాథస్త్రీలను జంపుట చూచి యీశ్వరుండు తనకంటిమంటలచే దగ్ధునిగాఁ జేసి తగినశిక్ష గావించెను. అట్టిశిక్షను నీవుపొందినను సిగ్గుచెంది చెడుకార్యములనుండి మఱలక యింకను గఠినత్వము పూనియుండుట నీచెండితనమును సూచనచేయుచున్నదని భావము. అకట=అయ్యయ్యో, లచ్చికిన్=శ్రీమహాలక్ష్మికిని, అమ్మధుకైటభారికిన్=మధుకైటభులనెడి రాక్షసులకు శత్రువగు నావిష్ణుమూర్తికిని, ఏమహార్తవేళన్=ఎట్టిదుష్టలగ్నమందు, జనియించితివి + ఓ=జనించితివో? అనఁగా లోకప్రఖ్యాతులగు లక్ష్మీనారాయణుల గర్భంబునఁ బుట్టినప్పు

డు వారివలె నీవు లోకమందు నీయుండవయి మెలంగవలసినది. అట్లుగాక మిక్కిలి మొండివాఁడవయి వర్తించుచున్నావు. ఆలోచింప నేదో దుష్టముహూర్తమున జనించితివి. లేనిచో నీకిట్టి తుంటరిబుద్ధు లేలయుదయింపవలెనని భావము. మఱియు నట "ఎట్టిముహూర్తవేళను" అని చెప్పుటచే మన్మథుం డట్టి దుండగీడగుటకు దుష్టమగు జననకాలమె కారణముగాని జననీజనకులగు లక్ష్మీనారాయణులు కారనుట స్పష్టమగుచున్నది.

తా. ఓమదనా! అనాథస్త్రీలను జంపుచుండుటవలన జనించినపాపము హరుని కంటిమంటలరూపము నొంది దహించినది. అయినను బుద్ధితెచ్చుకొని సాధువయి వర్తింపక మిగులఁ గ్రూరుఁడవయి వర్తిల్లుచున్నావు. ఆలోచింప నీవు లక్ష్మీనారాయణులకు నేదో దుష్టలగ్నంబున జనించియుందువు. లేనిచో వారి నేపోలక యిట్టిదుష్టుఁడవై యేలవర్తింపవలెను?

తే. కామ! పరమేష్ఠి నీమనఃక్రౌర్య మెఱిఁగి
పుష్పములు నీకు నాయుధమ్ములుగఁ జేసె
నవియు బహుళంబుగాఁ జేయ కైదుచేసె
నింతకైనను బ్రతుకునే యిజ్జగంబు. 136

టీ. కామ=ఓమన్మథా! పరమేష్ఠి=బ్రహ్మ, నీమనఃక్రౌర్యమున్=నీమనస్సుయొక్క క్రూరత్వమును, లేక కఠినత్వమును, ఎఱిఁగి=తెలిసికొని, పుష్పములు=పువ్వులు, నీకున్, ఆయుధమ్ములుగన్=బాణములుగా, చేసెన్=కల్పించెను. అవియున్=ఆపుష్పములును, బహుళంబుగాన్=అధికముగా, చేయక, ఐదుచేసెన్=అయిదింటినిమాత్రమే యిచ్చెను. ఇంతకైనన్=ఇట్లుచేసినను, ఇజ్జగంబు=ఈలోకము, బ్రతుకున్ + ఏ=బ్రదుకుచున్నదా? అనఁగా లేదనుట.

తా. ఓరీ! మన్మథా! సృష్టికర్తకు సమస్తము గోచరమగును గాన నీమనమందుండుక్రూరత్వమును గనిపెట్టి, "యిట్టిక్రూరునికి దృఢములగు నాయుధములు కల్పించినచో లోకము జీవింపద"ని నిశ్చయించి పూవుల నాయుధములగాఁ జేసెను. ఆపూవులనైన నధికముగాఁ జేసినచో లోకము సహింపలేదని

యెంచి యైదింటినిమాత్రమె చేసెను. అట్లు చేసినప్పటికి నీడాకకు నోర్చి లోకము జీవింప లేకున్నది.

ఉ. రాక సుధాంశుమండలముకేరాకకు మాఱుమొగంబు సే
దీకొని వచ్చుదండధరకేదిక్పవమాన మదక్షిణంబవుంగ యుచో
గాక వియోగికిం గుసుమకేకార్ముకశృంగము వంగఁ జేయునీ
యాకరపంకజాతము రకేతీశ్వర! దక్షిణ మైననాఁటికిన్. 137

టీ. రతీశ్వరా=ఓమదనా! రాకన్ = పున్నమయందు, సుధాంశుమండలము రాకకున్ =చంద్రబింబముయొక్క యుదయమునకు, మాఱుమొగంబు = వెడమొగము, చేయుచో = పెట్టినచో, కుసుమ...శృంగముస్ - కుసుమకార్ముక=పూవింటియొక్క, శృంగమున్ =కొప్పును,వంగన్ =వంగునట్లు, చేయునీయాకరపంకజాతము = చేయుచున్న యీనీహస్తపద్మము, వియోగికిన్ = విరహవంతునకు, దక్షిణము = దయగలది, ఐననాఁటికిని = అయినప్పటికిని దీకొని = విజృంభించి, వచ్చుదండధరదిక్పవమానము = వచ్చుచున్నదక్షిణదిక్కుగాలి, అదక్షిణంబు = దయలేనిదై, అవుంగాక = అవునుగదా-అనఁగా విరహుల నీవు కరుణించి బాధింప మానినను మలయమారుతము బాధింపక విడువకున్న దనిభావము. లేక, రతీశ్వర=ఓమదనా! వియోగికిన్ = వియోగినిమిత్తము, కుసుమకార్ముకశృంగమున్ =పూవింటికొప్పును, వంగన్, చేయునీయాకరపంకజాతము=చేయునట్టి యీనీహస్తపద్మము,దక్షిణమైన నాఁటికిన్ = దక్షిణముదిక్కుగా నుండునదైనను; ఎట్లనఁగా వియోగి చంద్రునకు విముఖుండగుటచేఁ బశ్చిమాభిముఖుఁడై యుండును. ఒకరినొకరు కొట్టుకొనునప్పుడు వారు పరస్పర మభిముఖులై యుండుట ప్రసిద్ధము. కావున వియోగిచిత్తమందు వర్తించుమన్మథుఁడు వియోగిని బ్రహరించునప్పు డతని కభిముఖుఁడై యుండును. అందుచే పశ్చిమాభిముఖుఁ డయిన వియోగికి నభిముఖుఁడై యున్న మన్మథుని కుడిచేయి దక్షిణపుదిక్కునం దున్నదే యగునని యెఱుంగునది. రాకన్ = పున్నమయందు, సుధాంశుమండలము రాకకున్ = చంద్రబింబోదయమునకు, మాఱుమొగంబు చేయుచోన్ = విముఖుఁడైన

చో, దీకొని = విజృంభించి, వచ్చుదండధరదిక్పవమానము = వచ్చుచున్న దక్షిణపుగాలి, అదక్షిణంబు = ఎడమచేతివైపునున్నది, అవుంగాక అని ధ్వన్యర్థము. అనఁగా వియోగులు కామోద్దీపక మగుటచేఁ జంద్రోదయమును జూడలేక పడమటిదిక్కు మొగంబైనచో దక్షిణది క్కెడమవైపున నుండును గాన నందలిగాలియు నెడమవైపుననే యుండునని భావము.

తా. ఓమన్మథా ! చంద్రాదులు విరహులకుఁ (గామోద్దీపకము లగుటచేఁ జంద్రోదయమును జూడలేక విముఖులై యున్నప్పుడు వియోగులయెడ, సాధారణముగా వియోగుల బాధింపఁబూనింటిదెక్కువెట్టిడి నీహస్తపద్మము దయ గలిగి యాకార్యమునుండి విరమించినను మిగుల విజృంభించి యరుదెంచుచున్న దక్షిణపుగాలి దయదలఁపక బాధింపక మానదు.

సీ. భువనమోహనసముద్భవ మైనయఘమున
నశరీరభూతంబ వైతి మదన!
విరహమాలిన్యదుర్విధుఁ గాని సోఁకవు
కలిదోషమవె? నీవు కాయజుండ!
ప్రాల్గలరతిదేవి భాగ్యసంపదఁ గదా
ప్రసవసాయక! చచ్చి బ్రతికితీవు
చాలదా? యేలెదీసకలప్రపంచంబు
పంచత్వ మొందియుఁ బంచబాణ!
తే. తమ్మిపూఁజూలి నీయాగ్రహ మ్మెఱింగి
లోక మవ్యాకులతఁ బొందుఁ గాక యనుచు
దక్కుఁ గల్గకె దువ్వులు మాని దర్పకుండ!
విరులు నీకాయుధములు గావించినాఁడు. 138

టీ. మదన=ఓమన్మథా! భువన...భవము - భువన=లోకములను, మోహన=మోహింపఁ జేయుటవలన, లేక యజ్ఞానములోఁ ద్రోయుటవలన, సముద్భవము=పుట్టినది, ఐనయఘమునన్ = అయినట్టిపాపముచే, అశరీరభూతంబవు =

శరీరములేని భూతమవు, ఐతివి=అయినవాఁడవు, అనఁగా లోకములోఁ బాపాత్ములు పిశాచము లగుచుందురని ప్రతీతి. కావున ఓమదనా! నీవు లోకము నజ్ఞానములో ముంచుటవలనఁ బాప మార్జించుకొంటివి కాన నీవాపాపముచే నశరీరభూతమవయితి వని భావము. కాముఁడు శివునికంటిమంటలచే దగ్ధుండై శరీరహీనుఁడయి యుండఁగా నామన్మథుని కశరీరత్వము పాపకార్యము లాచరించుట వలన సంభవించె నని కవీశ్వరుం డూహించుచున్నాఁడు. కాయజుండ=శరీరమువలన జన్మించినవాఁడా, అనఁగా మన్మథుఁడాయనుట నీవు, విరహ... దుర్విధుక్ - విరహ=వియోగమువలనఁ గలిగిన, మాలిన్య=మలినత్వముచే, దుర్విధుక్, గాని=చెడురీతులుగలవానినిగాని. సోఁకవు=అవహింపవు, కలిదోషమవె=కలివలనఁగలిగినపాతకమవాయేమి? అనఁగా, "కిన్నుశాఠేషుశూరేణకవినాధీరభీరుణా। అప్రమత్తః ప్రమత్తేషుయోప్యశోవిషువర్తతే" అనెడిభాగవతవచనప్రకారము కలి మాలిన్యము గలమూర్ఖులయెడ శూరుఁడయి గొల్లలమందలోకి భయపడుచు మెల్ల మెల్లగఁబోవు తోఁడేలువిధంబునఁబోవుచుండును గాని వివేకులను శౌచవంతులను జేరలేడు. అట్లె నీవును విరహమాలిన్యము గలవానినే కాని యితరులచెంతకుఁబోవు. ఆలోచింపనీవు కలిపురుషుఁడవే మోయని సందియమగుచున్నది. ప్రసవసాయక = పుష్పమేబాణముగాఁ గలవాఁడా! ప్రాల్గలరతకేవి = సౌమంగల్యవంతురా లగురతీదేవియొక్క, భాగ్యసంపదక్ + కదా=భాగ్యసమృద్ధిచేత నే కదా! ఈవు=నీవు, చచ్చి, బ్రదికితివి=జీవించితివి, అనఁగా రతీదేవిసౌమంగల్యాతిశయమువలన నీవు చచ్చియు జీవించితివి. అదిలేనిచో నీవుజీవింప నేరవని భావము. పంచబాణ=ఓమన్మథా! పంచత్వము, ఒందియుఁక్ =చచ్చియును, ఈసకలప్రపంచమును=ప్రపంచకమునంతయు, ఏలెదు = పరిపాలించెదవు, చాలదా ? సరిపోలేదా? అనఁగాఁ జచ్చియుఁబ్రపంచమును బాలించుచున్నావు. అందువలనఁ దృప్తిచెందక యందఱను బాధించెదవేల? అనిభావము. తమ్మిపూచూలి=తామరయందుఁ బుట్టినవాఁడు. అనఁగా బ్రహ్మయనుట, నీయాగ్రహము=నీకోపమును, ఎఱింగి=తెలిసికొని, లోకము=ప్రపంచము, అవ్యాకులతక్ =తొట్రుపాటులేకుండుటను ఒందుక్ + కాక, అనుచుక్ =పొందుఁగాక యనిపలుకుచు, తక్కుఁగలవైదువులు

=లోహమయములగు నాయుధములను, మాని=ఇచ్చుటకిష్టపడక, దర్పకుండ= ఓమన్మథా! నీకున్, విరులు=పువ్వులను, ఆయుధములుగాన్=బాణములుగాన్, కావించినాఁడు=చేసినాఁడు అనఁగా బ్రహ్మ నిన్ను సృజించినప్పుడు నీయాగ్రహము దుస్సహమైనదని తలంచి "యితనికి లోహమయము లగునాయుధముల నిచ్చినచో లోకముల ధూళిపాలుగావించు"నని తలపోసి, లోకముల కట్టియుపద్రవము గలుగకుండుటకై నీకుఁ బుష్పములు మాత్రమే యాయుధంబులగాఁ జేసినాఁడు.

తా. గతార్థము.

వ. అని పలికియు సవిధలీలోద్యానంబునందు సరసరసాలకో
మలకిసలయాస్వాదనకషాయకంఠకలకంఠకామినీకుహూకార
కోలాహలపంచమంబు వీతెంచిన నప్పల్లవాధరి యుల్లంబు
జల్లన నొల్లంబోయి మూర్ఛిల్లిన. 139

టీ. అనిపలికియున్, సవిధలీలోద్యానంబునందున్=సమీపమందలి విలాసకాననమునందు, సరస...పంచమంబు-సరస=రసముతోఁగూడిన, రసాలకోమలకిసలయ=మామిడిచెట్లయొక్క మృదువగు చిగుళ్లను, ఆస్వాదన=భక్షించుట వలన, కషాయ=రక్తిమగల, కంఠ=కంఠములుగల, కలకంఠకామినీ=ఆఁడుకోవెలలయొక్క, కుహూకార=కుహూయనెడి ధ్వనులయొక్క, కోలాహల=కలకలముయొక్క, పంచమంబు=పంచమస్వరము, వీతెంచినన్=రాఁగా, అప్పల్లవాధరి=చిగురువంటి యోష్ఠముగలయాదమయంతి, ఉల్లంబు=మనస్సు, జల్లనన్, ఒల్లంబోయి=భిన్నురాలయి-లేక చిన్నఁబోయి, మూర్ఛిల్లినన్=మూర్ఛనొందఁగా అని పైపద్యములో నన్వయము.

ఉ. గొజ్జఁగనీరుసల్లె నొకకోమలి ద్రిప్పె లతాంగి యార్ద్ర లా
మజ్జకతాలవృంత మొకకోమానినిచందనకర్దమంబునన్ బ్రయుఁ
మజ్జన మాచరించెఁ గుచకోమండలి నొక్కవధూటి యొంత
బుజ్జవ మొప్పఁ బాదములఁ బొప్పొడి యొత్తె విదర్భకన్యకున్.

టీ. ఒకకోమలి = ఒక స్త్రీ, గొజ్జఁగనీరున్ = పన్నీటిని, చల్లెన్ = చిలుకరించెను, లతాంగియొర్తు = మఱియొకస్త్రీ, లామజ్జకతాలవృంతము = వట్టివేళ్లచేఁ గట్టినవీవనను, త్రిప్పెన్ = విసరెను, ఒకమానిని = ఒక స్త్రీ, చందనకర్దమంబునన్ = మంచిగంధపుబురదచే, కుచమండలిన్ = స్తనయుగ్మమును, మజ్జనమాచరించెన్ = స్నానముచేయించెను. ఒక్కవిఘూటి = ఒక స్త్రీ, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, బుజ్జవము = లాలన, ఒప్పన్ = ఒప్పునట్లుగా, విదర్భకన్యకున్ = దమయంతికి, పాదములన్ = అఱికాళ్లయందు, పుప్పొడి = పద్మపరాగమును, ఒత్తెన్ = అలఁదెను, లేక పూసెను.

తా. స్పష్టము.

సీ. పద్మిని! కన్నీరు నీ పన్నీటఁ దుడువుము
రంభాదళంబు సారంగి! వీవు
కల్పవల్లి! యొనర్పు నీ కర్పూరతిలకంబు!
చక్రవాకి! యలందు నీ చందనంబు
చలిగాలివలిపంపునీవలువుఁ గట్టు చకోరి !
బిసకాండహారంబు నీ వెట్టు హారిణి !
కలకంఠి ! చేర్పు చెంగలువయెత్తుదలాడ
కలికి ! పైఁ జిలికించు నీ కమ్మఁదేనె
తే. బాలశైవాలమంజరీజాలకంబు
నిందుమతి ! యొత్తు మఱిచేతులందుఁ గదియ
నప్పళింపు మందారిక ! నీ యడుగులందుఁ
జల్లగాఁ బుండరీకకింజల్కధూళి. 141

టీ. ఓపద్మిని! కన్నీరు = బాష్పములను, పన్నీటన్ = పన్నీటిచే, తుడువుము, ఓసారంగి! వీవు, రంభాదళంబు = అనఁటి యాకును, వీవు = వీచుము. ఓకల్పవల్లి! కర్పూరతిలకంబున్ = కర్పూరపుబొట్టును, ఒనర్పుము = చేయుము. ఓచక్రవాకి! చందనంబున్ = మంచిగంధమును, అలందుము = పూయుము. ఓచకోరి! చలిగాలి

వలిపంపువఌవు=సన్న గావిగల మడుఁగుపుట్టమును, కట్టు=కట్టుము. ఓహారిణి! బిసకాండహారంబు=తామరతూండ్లసెడు హారంబును, పెట్టుము. ఓకలకంఠీ! చెంగలువ=ఎఱ్ఱకలువలచేసైన, ఎత్తుదలాడన్=తలగడను, చేర్పుము. ఓకలికి! పైన్=దమయంతిమీఁద, కమ్మ తేనెన్=కమ్మని తేనెను, చిలికించు=చల్లుము. ఓయిందుముఖి! బాల=లేఁతయగు, శైవాల మంజరీజాలకంబున్-శైవాల = నాచుయొక్క, మంజరీ=గుత్తులయొక్క, జాలకంబున్=సమూహమును, చేతులందున్=హస్తములందు, కదియన్ = దగ్గఱగా, ఒత్తుము = చేర్పుము. ఓమందారిక! అంఘ్రులందున్ = పాదములందు, పుండరీకకింజల్కధూళిన్-పుండరీక=తెల్లదామరలయొక్క, కింజల్క=కేసరములందున్న, ధూళిన్=పరాగమును, అప్పళింపుము=అద్దుము.

తా. స్పష్టము.

వ. అని పలుకుచు సంభ్రమించుసఖీజనంబుల కలకలం బాలించి యిది యేమి కోలాహలం బని భీమభూపాలుండు దేవీసహితుండై యడుగఁ దద్వయస్యాజనంబులు దా రెఱింగిన తెఱంగెల్ల ను విన్నవింప నన్నరనాథుండు ముద్దుఁగూఁతు మనోభిలాషం బునకు ననుకూలంబుగా జగంబునం దెల్ల స్వయంవరంబుఁ జాటింపం బంచిన. 142

టీ. అనిపలుకుచున్, సంభ్రమించు...కలకలంబు - సంభ్రమించు=తొందరపడుచున్న, సఖీజనంబుల = చెలికత్తెలయొక్క, కలకలంబు = కోలాహలము, ఆలించి=విని, ఇది, ఏమి, కోలాహలంబు+అని, భీమభూపాలుండు=దమయంతితండ్రి, దేవీసహితుండై=భార్యతోఁగూడ, అడుగన్, తద్వయస్యాజనంబులు = ఆదమయంతిచెలికత్తెలు, తారు=తాము, ఎఱింగిన తెఱంగెల్లను=తెలిసికొనిన వృత్తాంతమంతయు, విన్నవింపన్, అన్నరనాథుండు=అభీమరాజు, ముద్దుకూఁతు మనోభిలాషంబునకున్ = ముద్దుపట్టియొక్క కోరికకు, అనుకూలంబుగన్=తగునట్లుగా, జగంబునందెల్లన్ = లోకమందంతట, స్వయంవరంబు

=స్వయంవరమును, చాటింపన్ = వెల్లడించుటకు, పంచినన్ = పంపఁగా—అని పైపద్యములో నన్వయము.

తే. సప్తసాగరపరివృతక్ష్మాతలమునఁ
చాటఁబడియెను వాదిత్రసంయుతముగ
ధరణినాథకుమారహృద్ధైర్యహారి
భోజకన్యాస్వయంవరాభ్యుదయమహము. 143

టీ. సప్త...తలమునన్, సప్తసాగర=ఏడుసముద్రములచేతను, పరివృత=చుట్టఁబడిన, క్ష్మాతలమునన్=భూతలమునందు, ధరణి...అభ్యుదయము-ధరణినాథకుమార=రాజకుమారులయొక్క, హృత్ = హృదయములందున్న, ధైర్య=ధైర్యమును, హారి=హరించునటువంటి, భోజకన్యా=దమయంతియొక్క, స్వయంవర=స్వయంవరమనెడి, అభ్యుదయ=మంగళరూపమైన, మహము=ఉత్సవము, వాదిత్రసంయుతముగన్=వాద్యవిశేషములతోఁగూడ, చాటఁబడియెను=వెల్లడిపఱుపఁబడియెను.

తా. రాకొమరుల ధైర్యమును హరించెడుదమయంతియొక్క స్వయంవరమహోత్సవము సప్తసాగరవలయితంబయినభూతలమందు వాద్యఘోషములతోఁగూడ వెల్లడిపఱుపఁబడియెను.

మ. నవరత్నోపలదివ్యలింగవరదానప్రీతదాక్షాయణీ
ధవ! కర్పూరవసంతరాయ! యనవద్యద్వాదశీవాసరో
త్సవరుక్మాంగద! వేమభూపతిమహాసామ్రాజ్యరక్షామణీ!
యవనాధీశసభానిరంకుశవచోవ్యాపారపారంగతా! 144

టీ. నవ...ధవ-నవ=తొమ్మిదివిధములైన, రత్న+ఉపల = రత్నమయములైన, దివ్య=దేవసంబంధమైన, లింగవర=శ్రేష్ఠమైన లింగములను, దాన=దానముచేయుటచే, ప్రీత=సంతోషపెట్టఁబడిన, దాక్షాయణీధవ=ఈశ్వరుఁడుగలవాఁడా! కర్పూరవసంతరాయ = కర్పూరవసంతుఁడను బిరుదముగలవాఁడా! అనవద్య...రుక్మాంగద-అనవద్య=లోపములేని, ద్వాదశీవాసర = ద్వాదశీదిన

మునందు చేయఁబడుచున్న, ఉత్సవ=పండువునకు, రుక్మాంగద=రుక్మాంగదునివంటివాఁడా!, వేమభూపతి...మణి - వేమభూపతి = వేమదేశాధీశునియొక్క, మహత్=గొప్పదైన, సామ్రాజ్య=ప్రభుత్వమును, రక్షా=రక్షించుటయందు, మణీ=శ్రేష్ఠుఁడా! యవనాధీశ...పారంగతా - యవనాధీశ = తురుష్కరాజుల యొక్క, సభా=సభయందు, నిరంకుశ = అడ్డులేకుండ, వచోవ్యాపార = వాగ్వ్యాపారము చేయుటయందు, పారంగతా = పారమును బొందినవాఁడా- అనఁగా నిపుణతగలవాఁడనుట.

క. ఆచక్రవాళశైల
క్ష్మాచక్రమహామహీశ§కటకాస్థానీ
వాచాటచాటు*కవితా
గోచరకీర్తిప్రతాప! § కులమణిదీపా! 145

టీ. ఆచక్రవాళ ..ప్రతాప - ఆచక్రవాళశైల = చక్రవాళపర్వతపర్యంతముగల, క్ష్మాచక్ర=భూతలమందున్న, మహత్ = పూజ్యులైన, మహీశ=రాజులయొక్క, కటక=పట్టణములయందున్న, ఆస్థానీ = సభలయందున్న, వాచాట=పండితులయొక్క, చాటుకవితా=చాటుకవిత్వమునకు, గోచర=విషయమగుచున్న, కీర్తిప్రతాప=కీర్తియుఁ బ్రతాపముఁ గలవాఁడా, అనఁగా రాజాధిరాజులసభలందున్న పండితు లీతనికీర్తిప్రతాపములను చమత్కకవిత్వములచే వర్ణించుచున్నారనుట! కులమణిదీపా=కులమునకు రత్నదీపము వంటివాఁడా!

తా. భూచక్రమందున్న సమస్తరాజుల సభలయందున్న పండితులచాటుకవిత్వముచే వెల్లడిచేయఁబడుచున్న కీర్తిప్రతాపములుగల సింగనామాత్యా.

పృథ్వీవృత్తము. చతుర్ముఖవిలాసినీ § శయవిలాసపంకేరుహ
ప్రసుతామృతమధూళికా§సురభి సారసారస్వతా!
వితీర్ణమహిమార్ణవా!§విభవయోగసంక్రందనా!
ప్రతాపగుణభూషణా! § పరిణతార్థసంభాషణా!

* 'కవి వాగ్గోచర' అని పాఠా.

టీ. చతుర్ముఖ......సారస్వతా - చతుర్ముఖవిలాసినీ=సరస్వతీదేవియొక్క, కరయ = చేతియందున్న, విలాసపంకేరుహ = లీలాపద్మమునుండి, స్రుత = స్రవించుచున్న, అమృత = మకరందముయొక్కయు, మధూళికా = తుట్టె డియొక్కయు, సురభి=పరిమళముగలదియు, సార=శ్రేష్ఠమయిన, సారస్వతా =వాక్సంపదగలవాఁడా, అనఁగా నిర్దుష్టముగాను, మృదుమధురముగాను వాగ్వ్యాపారము చేయువాఁడనుట, వితీర్ణ=ప్రసిద్ధమయిన, మహిమ=సామర్థ్యము నకు, అర్ణవ=సముద్రమువంటివాఁడా, విభవ...సంక్రందనా - విభవ=వైభవము యొక్క, యోగ=సంబంధమందు, సంక్రందనా=దేవేంద్రునివంటివాఁడా, ప్రతాపగుణభూషణా = ప్రతాపగుణమనెడు నలంకారముగలవాఁడా, పరిణతార్థసంభావణ - పరిణత=సిద్ధమయిన, అర్థ=అర్థముగల లేక, ప్రయోజనముగల, సంభావణ=వాక్కులుగలవాఁడా - అనఁగా అతనినోటినుండి వాక్యము వెడలినచోఁ దత్ప్రియుక్తమగుకార్యము మొదటనే సిద్ధిపొందియుండెడిదని భావము.

గద్య. ఇది శ్రీమత్కమలనాభపౌత్త్ర మారయామాత్యపుత్త్ర సకలవిద్యాసనాథ శ్రీనాథభట్టప్రణీతంబయిన శృంగార నైషధకావ్యంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము సంపూర్ణము.

శ్రీ ర స్తు.

శృంగార నైషధము.

టీకాతాత్పర్యసహితము.

తృతీయాశ్వాసము.

శ్రీహర్షసుకవికవితా
వ్యాహారకథాసుధారసాస్వాదసుఖ
శ్రీహర్షోదయ! సత్యస
మాహిత! మహితాంతరంగ! మామిడిసింగా! 1

టీ. శ్రీహర్ష...హర్షోదయ-శ్రీహర్ష=శ్రీహర్షుఁడనెడు, సుకవి=కవిశ్రేష్ఠుని యొక్క, కవితావ్యాహార=కవిత్వవచనములచేఁ గూర్పఁబడిన, కథా=చరిత్రమనెడి, సుధారస=అమృతరసమును, ఆస్వాద=అనుభవించుట యనెడి, సుఖశ్రీ=సుఖసమృద్ధిచేతనఁ గలిగిన, హర్షోదయ=సంతోషాతిశయము గలవాఁడా, సత్యసమాహిత=సత్యమందు స్థిరమనస్సుగలవాఁడా లేక, సత్యసంధా! మహితాంతరంగా=పూజ్యమైన మనస్సుగల, మామిడిసింగా=మామిడన్నకుమారుఁడవైన సింగనామాత్యా! అని పైపద్యములో నన్వయము. ఇట "శ్రీహర్ష...హర్షోదయ" యను విశేషణమునుఁ బట్టి యోజింప సింగనామాత్యుఁడు శ్రీహర్షకృతమైన నైషధకావ్యమునుఁ జక్కఁగఁ బఠించినట్లును, నందలి రసాస్వాదసుఖము ననుభవించి యాసుఖమును సంస్కృత మెఱుఁగనివారలకుఁ గూడఁ గలిగించు

నిమిత్తము నైషధగ్రంథము భాషాంతరీకరణముఁ జేయించెననియు, స్ఫురించుచున్నది. ఈచెప్పుటచే సింగనామాత్యుఁడు రసికుఁడనియుఁ బరోపకారియనియుఁ గూడఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

తా. సులభము.

వ. ఆకర్ణింపు మాయవసరంబున నిఖిలభువనవృత్తాంతవేదియు,నశేషభాషాకుశలుండును, సర్వవిజ్ఞాననిధియును, సమస్తశాస్త్రప్రవీణుండును, సకలపురాణేతిహాససంహితాగరహస్యవిజ్ఞానవిశారదుండును, నగు నారదుండు బాల్యసఖుండైన పర్వతుండునుం దానును. 2

టీ. ఆకర్ణింపుము=వినుము, ఆయవసరంబునన్ = దమయంతీస్వయంవరము చాటించిన సమయమందు, నిఖిలభువనవృత్తాంతవేదియు - నిఖిల=సమస్తము యిన, భువన=లోకములందున్న,వృత్తాంత=సంగతులను, వేదియు=తెలిసినవాఁడును, అశేషభాషాకుశలుండును-అశేష = అనేకములయిన, భాషా=భాషలయందు, కుశలుండు=నేర్పరియు, సర్వవిజ్ఞాననిధియు = సమస్తమైనతత్వజ్ఞానమునకు నిధివంటివాఁడును, సమస్త శాస్త్రప్రవీణుండును = అన్నిశాస్త్రములయందును నిపుణత గలవాఁడును, సకల...విశారదుండును-సకల=సమస్తమైన, పురాణ=పురాణసంహితలయందు, ఇతిహాస సంహిత = పూర్వచరిత్రసంహితలయందును గల, రహస్య=గుట్టులను, విజ్ఞాన=తెలిసికొనుటయందు, విశారదుండును=నేర్పుగలవాఁడును,అగు,నారదుండు=అయిననారదమహర్షి, బాల్యసఖుండు=చిన్ననాఁటి స్నేహితుఁడు, అయినపర్వతుండును=అయిన పర్వతుఁడను ఋషియు--ని॥ పర్వతశైలశేవష్ఠ్యః। అని విశ్వకోశము, తానును=నారదుండనుట. ఇట-"నిఖిల...వేది" "అశేష...కుశలుండును" అను విశేషణంబులవలన నారదుఁడు దమయంతీస్వయంవరవృత్తాంత మితరభాషలలోఁ జాటించినను తెలిసికొనఁగలవాఁడని తెలియవచ్చుచున్నది.

ఉ. పంబినవేడ్కతో భ్రమరశపాణి సురాసురమౌళిమాలికా

చుంబితపాదపీఠు బలసూదనుఁ జూడఁగఁ గోరి నాకలో
కంబునకుం జనంగ సమకట్టెఁ బితామహకూర్మిపట్టి హ
స్తాంబురుహాంగుళీనఖశిఖాంకురకోటి విపంచి మీటుచున్.

టీ. పితామహకూర్మిపట్టి=బ్రహ్మముద్దుకుమారుఁడైన నారదుఁడు, హస్తాంబు...కోటిన్ - హస్తాంబురుహ=పద్మమువంటి చేతియొక్క, అంగుళీ = వ్రేళ్లయొక్క, నఖశిఖాంకురకోటిన్ =కొనగోళ్ల సమూహముచేత, విపంచిన్ =వీణెను, మీటుచున్, పంచినవేడ్కతోన్ =అతిశయించిన వేడుకతో, భిదురపాణిన్ = వజ్రాయుధము హస్తమందుఁ గలవానిని, సురాసుర...పీఠున్ - సురాసుర = దేవదానవులయొక్క, మౌళిమాలికా = కిరీటపంక్తులచే, చుంబిత = తాకఁబడుచున్న, పాదపీఠున్ పాదపీఠముగలవానిని, అనఁగా — సమస్తదేవదానవులచే మ్రొక్కఁబడుచున్నవాఁడనుట. బలసూదనున్ =బలాసురునిఁజంపినవానిని, అనఁగా—దేవేంద్రుననుట, చూడఁగన్ + కోరి = చూడ నపేక్షించి, నాకలోకంబునకున్ = స్వర్గలోకమునకు, చనంగన్, సమకట్టెన్ = పోవుచుండెను

తా. నారదమహాముని తనస్నేహితుండగు పర్వతునితోఁగూడి కొనగోళ్లతో విపంచి మీటుచు సమస్తసురాసురులచే నభివందింపఁబడుచున్న దేవేంద్రునిఁ జూడఁ దలంచి స్వర్గలోకంబునకుఁ బోవుచుండెను.

చ. భువనగురుత్వవైభవముఁ బూనిన యేనియుఁ బూనెఁగాని పొం
దవుఁ జరియింప నారదున కభ్రపథంబునఁ బర్వతుండు దాఁ
దివ్విరుటరెట్లు నెంటఁ జనుదేరఁగ యుక్తమయివ్విధంబునుం
బ్రవితతపక్షపాతగతిభంగి మదిం దలఁపంగ వచ్చినన్. ౬

టీ. భువనగురుత్వవైభవము = భువనభారకునియొక్క సమృద్ధిని, (లోకపూజ్యత్వసంపదనియు నర్థము) పూనినయేనియున్ =పొందినను, పూనెన్ కాని=పొందెఁగాని, అనఁగా లోకములో దుర్భరత్వాతిశయము పొందకపోయినను పొందినప్పటికి నసంభావము. నారదునకున్ =(నారదమునికి మేఘునకు, నారాయ

నర్థాంతరము) అభ్రపథంబునన్ = ఆకాశమార్గమునందు, చరింపన్, పొందు, అవున్ = సంచరింపఁదగియుండును, అనఁగా లోకములో గురుత్వముపొందినప్పటికి నారదున కాకాశమందుఁ జరించుట యుక్తము. భువనగురుత్వము వహించినవాని కాకాశగమన మెట్లు అన్న విరోధము గురుత్వపదమునకుఁ బూజ్యత్వమని యర్థము చెప్పినచో నాభాసమగును. పర్వతుండు=(పర్వతుఁడని పర్వతమనియు నర్థాంతరము) తాన్ = తాను, వెంటన్ = నారదుని వెనుక, చనుదేరఁగన్ = వచ్చుటకు, తివురుట = ప్రయత్నించుట, ఎట్లు ?, ప్రవితతపక్షపాతగతిభంగి- ప్రవితత=విస్తారమయిన, పక్షపాత = నారదునందుఁ బర్వతునకుఁగల మైత్రివలనఁగల్గిన, గతి=గమనముయొక్క, భంగి=రీతి, అని పర్వతముని పరమైనయర్థము, ప్రవితత=వెడల్పయిన, పక్ష=రెక్కలయొక్క, పాత=పడుటవలనఁ గలిగిన, గతి=గమనముయొక్క, భంగి=రీతి, అని కేవల పర్వతపరమైన యర్థాంతరము. మదిన్ = మనస్సునందు, తలఁపంగవచ్చినన్ = తలఁపఁబడినచో, ఇవ్విధంబునన్ = ఈరీతియును, యుక్తమే=పర్వతుఁడు మింటసంచరించుట తగినదే. పర్వతమునకు రెక్కలుండుటవలన మింటఁజరింపఁ దివురుట యుక్తమేయని యర్థము; పర్వతమునికి నారదునివలనిపక్షపాతమువలన నతనివెంట మింటఁ జనుదేరఁ బ్రయత్నించుటయుక్తమేయని యర్థాంతరము. ఇట గురుశబ్దమునకు పూజ్యుఁడనియు దుర్భరుఁడనియు నర్థము, నారదపదమునకు నారదమహర్షియనియు, "ఆపో నారా ఇతిప్రోక్తాః" యనుటఁబట్టి నారశబ్దంబునకు జలమని యర్థమున్నదిగనుక, దాని నిచ్చునట్టి మేఘుఁడనియు నర్థము. పర్వతశబ్దమునకు, కొండయనియు, పర్వతమహర్షియనియు నర్థము. గ్రంథకర్త యిచటఁ బొందుపఱచిన సారస్యమేమన;-భువనగురుత్వవైభవము పొందినను నారదునకు (మేఘునికి) నాకాశమార్గమునఁ జరియించుట యుక్తమే కాని-పర్వతుఁ డాకాశమందు సంచరించుట యెట్లని విరోధము, ఏమన,బరువైన వస్తు వాకసమందుండుట యసంభవమగుట యనుభవసిద్ధము. అందుచే బరువైన కొండ యాకసమం దెట్లుండుననియు,లేక పర్వతముని కాకాశగమన మెట్లనియు, భావము-అవిరోధము, తొల్లి పర్వతములకు రెక్కలుండెనని పురాణప్రసిద్ధము

గనుక యట్టి శక్తులు పర్వతమునకున్నవనిగాని, నారదునివలన పక్షపాతము పర్వతుని కున్నదనిగాని, తలపోసినచో నాకాశమందు సంచరించుట యుక్తమే యని చెప్పుటచే నాభాస మగుచున్నది. అనఁగాఁ గవి నారదపర్వతశబ్దముల శ్లేషించి విరోధాభాసమను నలంకారమును గూర్చినాఁడని ఫలితార్థము - అలంకారము విరోధాభాసము.

తా. గతార్థము.

తే. గగనవీథి విమాన మెక్కికయ చనిరి
యోగవిద్యాబలంబు చేయూఁత గాఁగఁ
దపము గల్గంగ సాధనాంతరము లేల
సకలకార్యంబులందును సంయములకు. 5

టీ. ఆపర్వతనారదులు,(అధ్యాహారము) యోగవిద్యాబలంబు=యోగవిద్యా మహిమ, చేయూఁతగాఁగన్ =ఆధారముకాగా, విమానము =విమానమును, ఎక్కికయ=అధిష్ఠింపకయే, గగనవీథిన్ =ఆకాశమార్గమునందు, చనిరి=పోయిరి, సంయములకున్ =మునీశ్వరులకు, తపము=తపస్సు, కల్గంగన్ =కలిగియుండఁగా, సకలకార్యంబులందున్ =అన్ని కార్యములను సాధించుటయందు, సాధనాంతరములు= వేఱుసాధనములు, ఏల=ఎందుకు, అనఁగా తపముచేతనే సమస్తకార్యములు సాధింపఁబడునవనుట,ఇందుగుఱించి మనువు శ్లో॥ యద్దుష్కరం యద్దురాపం యద్దుర్గం యచ్చదుస్తరమ్। తత్సర్వం తపసా ప్రాప్యం తపోహిదురతిక్రమమ్॥ అని చెప్పియున్నాఁడు కావున తపస్సులభించుటయే కష్టముగాని తపస్సుచే సమస్తము లభింపఁగలదని భావము.

తా. నారదపర్వతులు విమానసహాయ మక్కఱలేకయే యోగబలమును బురస్కరించుకొని గగనవీథియందుఁ బ్రయాణముచేసిరి. మునులకుఁ గార్యసాధనకై తపముండఁగా సాధనాంతరములకై తడవనేల?అలం- అర్థాంతరన్యాసము.

సీ. అంతరాంతరముల నాకాశచరకోటి
మోడ్పుఁజేతులు మస్తకముల ఘటింపఁ

దనకాంతి చంద్రికాధవళయయ్యును పేర్మి
నాదిత్యదీప్తుల నతకరింపఁ
జదలేటి వీచిహాస్తముల నిర్మలవారి
సంఘముల కర్ఘ్యపాద్యంబు లొసఁగ
నావహాసంవహాద్యనిలఘట్టనముల
తతతంత్రి మూర్ఛనాస్వరము లీన

తే. గహనసంసారఘోరసాగరము దాఁటి
పరమయోగీశ్వరుఁడు మోక్షపదముఁబోలె
బహుళతరమైన యాకాశపథము దాఁటి
నాకభువనంబు సొత్తెంచె నారదుండు. 6

టీ. నారదుండు, అంతరాంతరములన్ = నడుమనడుమ, ఆకాశచరకోటి = దేవతాసమూహము, మోడ్పుచేతులు = చేమోడ్పులను, మస్తములన్ = శిరస్సులయందు, ఘటింపన్ = కూర్చుచుండఁగా, (అనఁగా నాకాశమందుసంచరించుచున్న దేవతలందఱు నెడనెడ నారదుని సందర్శించి యతనికి నమస్కారములు చేయుచున్నారని భావము) తనకాంతి = తనశరీరచ్ఛాయ, చంద్రికాధవళయయ్యును = వెన్నెలవలె తెల్లనిదియయ్యును, పేర్మిన్ = పెంపుచే, ఆదిత్యదీప్తులన్ = సూర్యకాంతులను, అతకరింపన్ = క్రిందుపఱుపఁగా (అనఁగా లోకములోఁ జంద్రిక తెల్లనిదనియు, సూర్యకాంతి యెఱ్ఱనిదనియు, నముట యనుభవసిద్ధము. ఇట నారదునిశరీరకాంతి వెన్నెలవలె తెల్లనిదయ్యు నెఱ్ఱనిసూర్యకాంతుల నతకరించెనని చెప్పుటచే విరోధ ముత్పన్నమగుచున్నది. అవిరోధము నారదునికాంతి పెంపుచే సూర్యకాంతులను బోలుచున్నదని చెప్పుటవలన నాభాసమగుచున్నది. కావున నిట నలంకారము విరోధాభాసము) మఱియు లోకములోని తేజఃపదార్థము లన్నిటికంటె సూర్యుఁ డధికుఁడు- కావున నారదుని కాంతి వర్ణముబట్టి వెన్నెలతో సమానమైనదనియు, పెంపునుబట్టి సూర్యకాంతులతో సమానమైనదనియు భావము. చదలేటి = ఆకాశగంగ, వీచిహస్తములన్ =

తరంగములనెడు చేతులచే, నిర్మలవారిన్ = స్వచ్ఛోదకముచే, అంఘ్రులకున్ = నారదుని పాదములకు, అర్ఘ్యపాద్యంబులన్ = అర్ఘ్యమును, పాద్యమును, ఒసంగన్ = ఇచ్చుచుండఁగా - అనఁగా గంగానది తనతరంగములనెడు చేతులచే జలముఁ గొని పూజార్హుఁడైన నారదునికర్ఘ్యపాద్యము లిచ్చుచున్నదని భావము. ఇట 'గంగాదేవి' యనకుండ 'చదలేఱు' ని చెప్పుటచే నారదుఁడ చేతనములచేఁగూడఁ బూజింపఁబడుచున్న పుడు చైతన్యవిశిష్టులైన దేవతలచేఁ బూజింపఁబడుచున్నాఁడని వేఱ చెప్పవలయునా? యనునర్థము స్ఫురించుచున్నది. ఆవహ...ఘట్టనములన్ = ఆవహ సంవహ = ఆవహము సంవహము, ఆది = మొదలుగాఁగల, అనిల = వాయువుల యొక్క, ఘట్టనములన్ = రాపిడులచే, శతతంత్రి = నూఱుతంతులుగల నారదుని వీణె, మూర్ఛనాస్వరములు = ఆరోహణావరోహణారూపముగా సరిగమాదిసప్తస్వరములను, ఈన్ = ప్రకటించుచుండఁగా (అనఁగా నారదుఁడు విపంచిఁ గొని యాకాశమునఁ బోవునపుడు యందున్న సప్తమారుతములచే సంఘర్షింపఁబడి యతని వీణె యారోహణావరోహణారూపములైన సప్తస్వరములను బ్రకటించుచున్నదని భావము) పరమయోగీశ్వరుఁడు = గొప్పయోగీంద్రుఁడు, గహన...సాగరము - గహన = దుఃఖకరమైన - లేక దాఁటరాని, సంసార = సంసారమనెడు, ఘోర = భయంకరమైన, సాగరము = సముద్రమును, దాఁటి = లంఘించి, మోక్షపదముఁ బోలెన్ = ముక్తిస్థానమునవలెనే, బహుళతరము = అనంతము, ఐన యాకాశపథము = ఐనయాకాశమార్గమును, దాఁటి, నాకభువనంబున్ = స్వర్గలోకమును, సొత్తెంచెన్ = ప్రవేశించెను (అనఁగా యోగీంద్రుఁడు భయంకరమైన సంసారసాగరమును దాఁటి మోక్షస్థానమును జెందునట్లు నారదుఁడు బహుళతరమైన గగనమార్గమును దాఁటి స్వర్గలోకముఁ బ్రవేశించెను. ఇట యాకాశమును సంసారముతోఁ బోల్చుటవలన సంసార మెట్లు దుర్లంఘ్యమో యట్లే యాకాశము దుర్లంఘ్యమైనదని తెలియవచ్చుచున్నది. అలం - ఉపమ.

వ. ఇట్లు నారదపర్వతులు నాకలోకంబునకుం జని సర్వగీర్వాణులు గొల్వం గొలగంబున్న సుపర్వాధీశ్వరు సన్నిధికి నేతెంచి యాశీర్వాదంబు చేసిరి. అతండును సుముఖోల్లాసంబున వ

ముచితాసనవిన్యాసంబు మొదలయినయుపచారంబు లాచ
రించి యిష్టగోష్ఠీవినోదంబులఁ గొంతప్రొద్దు నడపి ప్రసంగ
వశంబున. 7

టీ. ఇట్లు, నారదపర్వతులు, నాకలోకంబునకున్ = స్వర్గభువనంబునకు, చని, సర్వగీర్వాణులు = సమస్తమైన దేవతలు, కొల్వన్ = సేవించుచుండఁగా, పేరోలగంబున్న = పెద్దసభనున్న, సుపర్వాధీశ్వరుసన్నిధికిన్ = దేవేంద్రుని సన్నిధికి, ఏతెంచి=వచ్చి, ఆశీర్వాదంబుల్ = ఆశీర్వచనంబులను, చేసిరి, అతండును=ఆదేవేంద్రుఁడును, సుముఖోల్లాసమునన్ = ముఖవికాసముచే, సముచితాసనవిన్యాసంబు - సముచిత = తగిన, ఆసనవిన్యాసము = ఆసనములనిచ్చుట మొదలయిన యుపచారంబులు, ఆచరించి = చేసి, ఇష్టగోష్ఠీవినోదంబునన్ = ఇష్టమువచ్చినటులు ప్రసంగించుట యనెడు వేడుకయందు, కొంతప్రొద్దు=కొంతకాలము, నడపి (అనఁగాఁ గొంతకాలమునఱకు నిష్టప్రసంగమును చేసియనుట) ప్రసంగవశంబున=పైపద్యముతో నన్వయము.

తే. అనఘ జగములఁ గల్గువృత్తాంత మెల్లఁ
దెలియఁగా నీకుఁ గరతలామలక మగును
గారణం బేమి నడిమిలోకమునుండి
నరపతులు రారు మునుపోలె నాకమునకు. 8

టీ. అనఘ=పాపరహిత, జగములన్ = లోకములయందు, కల్గువృత్తాంతము = కలయట్టిసంగతులు, ఎల్లన్ = అన్నియు, తెలియఁగాన్ = తెలిసికొనుట, నీకు, కరతలామలకము, అగును=అఱచేతిలోని యుసిరికకాయవంటిది యగు, నరపతులు=రాజులు, మునుపోలెన్ = పూర్వమువలెనే, నడిమిలోకమునుండి=భూలోకమునుండి, నాకమునకున్ = స్వర్గలోకమునకు, రారు=రాకున్నారు, కారణంబేమి=రాకుండుటకు కారణమేమి?

తా. ఓనారదా! లోకములోని వృత్తాంతములన్నియుఁ దెలిసికొనుట నీకు నఱచేతిలోని యుసిరికకాయవలె సులభమయినది కదా! రాజులు పూర్వము

వలె భూలోకమునుండి నాలోకమునకు రాకున్నారు. ఆకారణము తెలియఁ జేయుము.

క. రా రిపు డిచ్చోటికి నసి
ధారామార్గమున ధరణీధవు లెవ్వారున్
నారద! నృపవంశంబున
వీరకరీరంబు లుద్భవింపవె ధరణిన్. 9

టీ. నారద! ధరణిధవు లెవ్వారున్ = ఏరాజులును, అసిధారామార్గమునన్ = కత్తివాదరయొక్క దారిచే (అనఁగా యుద్ధములయందు నాయుధఘాతములచే ప్రాణములు విడిచి యనియర్థము) ఇచ్చోటికిన్ = ఈలోకమునకు, ఇపుడు, రారు = రాకున్నారు, ధరణిన్ = భూలోకమందు, నృపవంశంబునన్ = రాజులయొక్క వంశమనెడు వెదురుపొదయందు, "ని॥ వంశో వేణౌ కులే వర్గే" అనియెడు విశ్వకోశమున వంశశబ్దమున కుభయార్థములున్నవి. వీరకరీరంబులు = వీరులనెడు వెదురుబోదులు, ఉద్భవింపవె = కలుగలేదా, ఈపద్యమందు నాల్గవపాదమున వీరశరీరంబులనెడు పాఠము వ్రాఁతప్రతులలోను ముద్రితగ్రంథములలోను వాడఁబడుచున్నది కాని యీపాఠము గ్రంథకర్తృసమ్మతమైనది కాదు. ఏమన, సంస్కృతనైషధమున శ్లో॥ ప్రాగివప్రసువతే నృపవంశాః కిన్ను సంప్రతి నవీరకరీరాన్॥ అని యుండుటవలన నిటఁగూడ వీరకరీరంబులని పఠించుటయే కవి సమ్మతము. అప్పుడు వంశపదమునకుఁ దగినసార్థక్యము సమకూడును.

తా. ఓ నారదా! లోకములో వీరులు యుద్ధములందు నాయుధములచే హతులై నాలోకమునకు వచ్చుచుందురు. ఇపు డట్లు వచ్చుటలేదు. యుద్ధప్రియులు వీరులు నగురాజులు నృపకులములందు జనింపలేదా? జనించినచో నేలరాకుందురు?

ఉ. ఏలొకొ మాగృహంబునకు నిప్పుడు రారు మునీంద్ర! భద్రకుం
డాలసమానులైన నరనాథతనూజులు మోముఁ దమ్ములన్

వాలికపోటుగంట్లు చెలువంబుగ విప్పగు పేరురంబులం
 గ్రాలఁగ లీలమై దివిజకాంతలు వైచినపుష్పమాలికల్. 10

టీ. మునీంద్ర = నారదా! భద్రశుండాలసమానులు = భద్రజాతియేనుఁగుతో సమానులు, ఐన నరనాథతనూజులు = ఐనట్టిరాకుమారులు, పోరుముదమ్ములన్ = యుద్ధములందు, వాలికపోటుగంట్లు = గొప్పయుద్ధములయందుఁ గత్తిదెబ్బలవలనఁ గలిగినగాయములు, చెలువంబుగన్ = అందమగుచుండఁగా, విప్పగు పేరురంబులన్ = విరివియైన పెద్దవక్షస్థలములయందు, దివిజకాంతలు = దేవకాంతలు, లీలమై = విలాసముచేత, వైచినపుష్పమాలికల్ = వేసినటువంటిపూలదండలు, గ్రాలన్, కన్ = ప్రకాశింపఁగా, ఇప్పుడు, మాగృహంబునకున్ = మామందిరమునకు, అనఁగా స్వర్గలోకమునకనుట -, ఏలా రారు = ఎందుచేతరారు, కారణము తెలిసినచోఁ దెలియఁ బలుకుము.

తా. ఓ నారదా! మదపుటేనుఁగులతో సమానులైన రాజకుమారులు ఘోరమగు యుద్ధములయందుఁ దమపరాక్రమము వెల్లడియగునట్లు పోరాడి నిహతులై వారిపరాక్రమమునకు మెచ్చికొని దేవతాకాంతలర్పించిన పుష్పదామము లురములందుఁ బ్రకాశించుచుండఁగా మాస్వర్గలోకమునకు రాలేదు. రానందులకుఁ గారణము తెలియదు. నీకు దెలిసినఁ దెలియఁజెప్పుము.

చ. అతినిశితాసిధార సమరాంగణభూములఁ ద్రెస్సి శోణిత
స్రుతిఁ గడుఁజాల్కనై యెగసి సూర్యపథంబున నేఁగుదెంచుచోఁ
గతిఁగయికొంద్రు లాఘవము గాంతురు మాభువనంబునందుఁ దా
రతిథిసమర్చనాప్రభవమైనగురుత్వము పార్థివోత్తముల్. 11

టీ. పార్థివోత్తముల్ = రాజశ్రేష్ఠులు, అతినిశితాసిధారన్ = మిక్కిలి వాఁడియైన కత్తివాదరచే, సమరాంగణభూములన్ = యుద్ధభూములందు, త్రెస్సి = తునిఁగినవారై, శోణితస్రుతిన్ = రక్తము స్రవించుటచే; అనఁగా రక్తమంతయు పోవుట చేతనుట, కడున్ = మిక్కిలి, చుల్కనై = తేలికగలవారలయి, సూర్యపథంబునన్ = సూర్యమార్గముచే, ఏఁగుదెంచుచోన్ = మాలోకమునకు వచ్చునపుడు,

గతిన్=గమనమునందు, లాఘవమున్=చుల్కఁదనమును, కైకొంద్రు=స్వీకరింతురు, వారు=ఆరాజకుమారులనుట, మాభువనంబునందున్=మాలోకమునందు, అతిథిసమర్చనా ప్రథమము=అతిథిసత్కారములవలనఁ గలిగినది, ఐనగురుత్వము=ఐనట్టి దుర్భరత్వమును, పూజ్యత్వమునని యు నర్థము, కాంతురు=పొందుదురు, వడలచే లాఘవమును అతిథిసమర్చనచే గౌరవమును బొందుదురని యర్థము. ఇట లాఘవము గైకొన్నవారు గురుత్వము బొందుట యెట్లని విరోధము-గురుత్వశబ్దమునకు పూజ్యత్వమని యర్థముజెప్పినచో నాభాసమగును. కావున నిట అలం. విరోధాభాసము.

తా. నారదా! రాజకుమారులు యుద్ధములం దాయుధములచేఁ జచ్చి శరీరమందున్న రక్తమంతయు దొరుఁగుటచేఁ జుల్కఁదనము గలవారలై పైకెగసి సూర్యమార్గముచే నాలోకమునకు వచ్చునపుడు లఘుత్వముఁబొందినను నాలోకమందు పూజ్యత్వమునే పొందుచుందురు. ఇట్టిలాభ మున్నను గాకుండుటకుఁ గారణము తెలియదు.

క. అభిముఖులై యేలకో నా
సభ కిప్పుడు రారు నృపతిసత్తము లనఘా!
యభిశాప మొనర్పరుగా
త్రిభువనసంస్తుత్య! నాదుదెస నరనాథుల్. 12

టీ. త్రిభువనసంస్తుత్య=మూఁడులోకములచేఁగొనియాడఁదగినవాఁడా!అనఘా=పాపరహితుఁడవైన యోనారదా! నృపతిసత్తములు=రాజశ్రేష్ఠులు, ఏలకో=ఎందుచేతనో, నాసభకున్=నాకొలువుకూటమునకు, ఇప్పుడు, అభిముఖులై=ఎదురుముఖము గలవారై, రారు=రాకున్నారు. నరనాథుల్=రాజులు, నాదుదెసన్=నావిషయమై, అభిశాపము=లేనిదోషముల నారోపించుట,ఒనర్పరుగా=చేసియుండరు కదా!

తా. నారదా! పూర్వమువలె నిప్పుడు నరనాథులు నాసభకు రాకున్నారు. ఆరాజులు నాయందు లేనిదోషముల నారోపించి "యింద్రలోకమునకుఁ

పోవుటయుచితముకాద''ని పరస్పరముబోధించికొని నాలోకమునకు విముఖు లయియున్నారు. లేనిచో నాలోకమునకుఁ బూర్వమువలె నేల రారు?

చ. కలకలమంచు నుండు సితకోకనదప్రభవప్రసూత! నా
కొలువిది తొంటినాఁ డతిథికోటులసందడి; నిప్పుడెంతయుం
బలపలనయ్యె బంధుగులు పల్మఱుఁ బైకొని రాక యున్కి నా
కలిమి నిజోదరైకభృతికార్యకదర్యతఁ జిన్నఁబోయెడున్. 18

టీ. సిత...ప్రసూత - సిత=తెల్లని, కోకనద=ఎఱ్ఱఁదామరపూండి, ప్రభవ=పుట్టిన బ్రహ్మవలన, ప్రసూతా = పుట్టినవాఁడా! అనఁగా:- బ్రహ్మకుమారా! యనుట; ఇట సితకోకనదమని చెప్పుటచే తెల్లనిచాయ చేతనుఁ దెల్లనిచాయచే తను బ్రకాశించెడు సామాన్యపుఁబద్మమని కవి యభిప్రాయము. తొంటినాఁడు = పూర్వమందు, నాకొలువిది = ఈనాసభామందిరము, అతిథికోటులసందడిన్=అతిథిసమూహములయొక్క సమ్మర్దముచే, కలకలమంచు=కలకలధ్వనిఁ జేయుచు, ఉండున్ = ఉండునది, ఇప్పుడు=ఈసమయమందు, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, బంధుగులు=అతిథులు, పైకొని=అతిశయించి, పల్మఱున్ =మాటిమాటికిని, రాకయున్కిన్ =రాకుండుటచే, పలపలన్ + అయ్యెన్ = వెలితపడినది, నాకలిమి=నాసంపద, నిజ...కదర్యతన్ - నిజోదర=నాపొట్టనుమాత్రమే, ఏక=ముఖ్యముగా, భృతి=పోషించుకొనుటయనెడు, కార్య=కార్యముయొక్క, కదర్యతన్ =కృపణత్వముచే, చిన్నఁబోయెడున్ = వెలవెలవోవుచున్నది; కదర్యుఁడనఁగా క్షుద్రుఁడు; వాఁడెట్టివాఁడన—శ్లో॥ "ఆత్మానంధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్। లోభాద్యఃపితరౌభ్రాతౄన్ సకదర్య ఇతిస్మృతః" అనఁగా-నెవఁడు దారసుతాదులనుఁ దన్నునుఁ దలిదండ్రులను నన్నదమ్ములను ధర్మకార్యములను లోభత్వముచే బాధించుచున్నాఁడో వాఁడు కదర్యుఁడని చెప్పఁబడును.

తా. ఓశారదా! పూర్వము నాసభ యతిథిసమూహములయొక్క సందడిచే నెంతయుఁ గలకలధ్వనితో నిండియుండెడిది. కాని యిప్పు డట్టియతిథికోటులు రాకపోవుటచే నాకొలువు పలుచఁబడి నిశ్శబ్దముగ నున్నది. మఱియు

సంపదగల్గుటకు ఫలము సర్వదా యతిథిపూజ యొనరించుటయేకదా? అట్టియతిథిపూజచేయక సంపదను నాపొట్టపోషించుకొనుటకు మాత్రమే యుపయోగపఱుచుచున్నందున నాకలిమి నిష్ఫలమై వెలవెలపోవుచున్నది.

చ. వదలక పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయహేతువు లౌట సంపదల్
మదిఁ దలఁపంగ నాపదలె మాన్యసుహృజ్జనబంధుకోటికిన్
హాదనున మేలుసేఁతె చతురాననసంభవ! శాస్త్రపద్ధతిం
దదుచిత మైనశాంతికవిధానము నిక్క మెఱుంగ వచ్చినన్.

టీ. చతురాననసంభవ = బ్రహ్మపుత్త్రుఁడవైననారదా! సంపదల్=ఐశ్వర్యములు, పూర్వ... హేతువులు - పూర్వపుణ్య = పూర్వజన్మపుణ్యమువలనఁ గలిగిన, విభవ=సంపదలను, వ్యయ=వ్యయింపఁజేయుటే, హేతువులు=కారణములుగాఁగలవి, అగుటన్ = అయియుండుటంజేసి, వదలక = విడువక, మదిన్=మనస్సునందు, తలఁపంగన్ = ఆలోచింపఁగా, ఆపదలే = విపత్తులే- అనఁగాఁ బూర్వపుణ్యములు సంపదలను గలిగించి నశింపును, కావునఁ బూర్వపుణ్యనాశకరములగుటవలన నాసంపద లాపదలే యని చెప్పవచ్చు. హాదనునన్ =మంచికాలమునందు, మాన్యసుహృజ్జనబంధుకోటికిన్ - మాన్య=గౌరవార్హులైన, సుహృజ్జన=మిత్రజనమునకు,బంధుకోటికిన్ =బంధుసమూహమునకు, మేలుసేఁత=సత్కారముచేయుట, నిక్కము, ఎఱుంగన్, వచ్చినన్ = నిజముగా నాలోచించినచో,శాస్త్రపద్ధతిన్ =యథావిధిగా, తదుచితము-తత్ = ఆసంపద్రూపములగు నాపదలకు, ఉచితము=తగినది,ఐనశాంతికవిధానము= ఐనట్టి యుపాయపరిహారముఁజేసికొనుకృత్యము. అనఁగా నీజన్మమందలి సంపదలను గౌరవార్హుల గౌరవించుటయందును దానములందును వ్యయముచేసినచో నుత్తరజన్మమం దధికమగుసంపదలు గలుగు నని పండితులందురు. కావునఁ బూర్వపుణ్యనాశకరము లగుటంజేసి యాపద్రూపములగు సంపదల నట్లు వినియోగించి యుత్తరజన్మమున నధికసంపద లార్జించుకొనుట యుక్తము. మఱియు,నష్టసుకృతముకంటె నిప్పు డధికమగుసుకృతము కలుగుచున్నది. కావుననదియేమంచిది.

తా. ఓనారదా! సంపదలు పూర్వపుణ్యములను వ్యయము చేయుటవలనఁ

గలుగుచుండుటంబట్టి మనమునం దాలోచింప నవి యాపదలే కాని సంపదలు కావు. అట్టిసంపద్రూపము లైనయాపదలకుఁ దగినశాంతి చేయుట తగినపాత్రలను జూచి యథావిధిగ దానము చేయుటయేగదా !

వ. కావున నఘమర్షణబుక్కులం బోలునీవాక్కుల మత్సంశయాఘం బపనయింపు మని సహస్రాక్షుండు నిజచక్షుస్సహస్రంబు తనముఖంబున నిల్పి యూరకున్న నారదుండు పాకశాసనువినయపరిపాకంబునకు మనంబునం బరితోషంబు నొందుచు నిట్లనియె. 15

టీ. కావున, అఘమర్షణబుక్కులంబోలు=అఘమర్షణ మంత్రములనుఁ బోలిన నీవాక్కులచేత, మత్సంశయాఘంబు = నాసందేహమనెడిపాపమును, అపనయింపుము=తొలఁగింపుము. అనఁగా - లోకములోఁ బాపనివృత్తికై ప్రాయశ్చిత్తము జేసికొనవలసివచ్చినప్పుడు "ఋతంచ సత్యంచ" యనెడుమంత్రములచే నుదకముఁ జల్లుకొని పాపములు తొలంగించుకొనుట సుప్రసిద్ధము. కాన నఘమర్షణబుక్కులచేఁ బాపము తొలఁగించునట్లు నీవాక్యములచే నాసందియములు తొలంగింపు మని భావము. అని, సహస్రాక్షుండు వేగన్నులు గలవాఁడు అనఁగా-ఇంద్రుఁడనుట, నిజచక్షుస్సహస్రంబు=తనవేగన్నులను, తనముఖంబునన్ = తనమోమునందు, నిలిపి, ఊరకున్నన్ =మిన్నకుండఁగా, నారదుండు, పాకశాసనువినయపరిపాకంబునకున్ - పాకశాసనుని=దేవేంద్రునియొక్క, వినయపరిపాకంబునకున్ = వినయాతిశయమునకు, మనంబునన్, పరితోషంబున్ = ఆనందమును, ఒందుచున్=పొందుచున్, ఇట్లనియెన్.

తే. అతిథిబాంధవసంభావనాభిలాష
గర్భ మగునీదువాక్యసందర్భమునకు
సంతసంబయ్యె సురరాజ ! సాధు సాధు
సార్వకాలంబు నీవ యీజగము లేలు. 16

టీ. సురరాజ=దేవేంద్రా ! , అతిథి...గర్భము-అతిథి= అపూఁటకువచ్చినవా

రానెడి, బాంధవ= చుట్టాలను, సంభావన=గౌరవించుట యనెడు, అఖిలామరలోకిక, గర్భము=గర్భమందుఁగలది, అగునీదువాక్యసందర్భమునకున్ =ఐన నీవాక్యములయొక్క సంబంధమునకు, సంతసంబయ్యె=సంతోషముకలిగెను. సాధుసాధు=బాగుబాగు, ఈచెప్పుటచే నింద్రుఁడు త్రిలోకాధిపత్యము వహించియున్నను గర్వమువిడిచి యతిథిబంధుసత్కారాభిలాషియై యున్నాఁ డనుటవలన నింద్రునివినయసంపద వెల్లడియగుచున్నదని భావము. సార్వకాలంబు=ఎల్లకాలము, నీవ=నీవె, ఇజ్జగములన్ =ఈలోకములను, ఏలుము = పరిపాలింపుము.

తా. ఓదేవేంద్రా! నీ యతిథిసత్కారముఁ జేయఁ గుతూహలపడుచుఁ బలికినట్టి వాక్యములకు మిగుల సంతసించితిని. నీసాటివినయసంపన్నుండు మఱియొకఁ డుండఁడు. బాగుబాగు! నీవే యీలోకముల నెల్లకాలముఁ బరిపాలింపుము.

వ. నాకభువనంబునకు రాజలోకంబు భూలోకంబుననుండి రాకుండుటకుం గారణంబు వినుము. 17

మ. ఒకరత్నంబు విదర్భదేశమునయం దుద్భూతమై పార్థివ
ప్రకరంబుం భ్రమియించుచున్నయది సౌభాగ్యప్రభానిత్యల
క్ష్మికి సంకేతనివాసమై మదననిస్త్రింశంబు నా భీమక
న్యకనాఁగాదమయంతినాఁగలుగుపర్యాయాభిధానంబులన్.

టీ. ఒకరత్నంబు=ఒకమాణిక్యము, అనఁగాఁ గన్యారత్నమనుట, విదర్భదేశమునయందున్ =విదర్భయను పేరుగల దేశమునందు, ఉద్భూతమై=పుట్టినదై, సౌభాగ్యప్రభానిత్యలక్ష్మికిన్ -సౌభాగ్య=సౌందర్యముయొక్కయు, ప్రభా=కాంతియొక్కయు, నిత్య=స్థిరమైన, లక్ష్మికి=సంపదకు, సంకేతనివాసమై=సంకేతగృహమై, మదననిస్త్రింశంబు నాన్ =మన్మథునియొక్క ఖడ్గమనియు, భీమకన్యక నాన్ =భీమరాజపుత్రిక యనియు, దమయంతి నాన్ =దమయంతియనియు, కలుగుపర్యాయాభిధానంబులన్ = కలిగినట్టి పర్యాయపదంబులచే, పార్థివప్రకరంబున్ =రాజసమూహమును, భ్రమియించుచున్నది=మోహింపఁ జేయుచున్నది.

తా. ఓసురరాజా! ఒకకన్యారత్నము విదర్భదేశమునం దుద్భవించి యు

న్నది. అది కాంతిసౌందర్యసంపదలకు నివాసభూతమై మన్మథఖడ్గమనియు, భీమరాజకుమారిక యనియు, దమయంతియనియుఁ బర్యాయనామంబులచేఁ బిలువఁబడుచు సమస్తరాజసమూహమును మోహింపఁజేయుచున్నది.

తే. ప్రతిముహూర్తంబు మధురసౌభాగ్యరేఖ
యౌవనముతోడఁ బెరుఁగునాయలరుఁబోఁడి
ధరణియం దొక్కరాజనందనునిమీఁద
నిలిపెనఁట బయల్వోకుండ నెమ్మనంబు. 19

టీ. ప్రతిముహూర్తంబు=ప్రతిముహూర్తకాలమునందును, మధుర సౌభాగ్యరేఖ=సౌందర్యరేఖ, యౌవనముతోడన్=చిన్నవయస్సుతో, పెరుఁగునాయలరుఁబోఁడి=వృద్ధిఁ జెందుచున్న యాదమయంతి, ధరణియందున్=భూమియందు, ఒక్క రాజనందనునిమీఁదన్=ఒక రాజకుమారునిపై, నెమ్మనంబున్=నిండైనమనస్సును, బయలువోకుండన్=బయటఁబడకుండ-లేక మతియొకచోటికిఁ బోకుండ, నిలిపెనట=ప్రవేశింపఁ జేసినదట.

తా. ఆదమయంతి సౌందర్యాతిశయము కలదై దినదినప్రవర్ధమానయై లేఁ బ్రాయముఁగలదై తనమనస్సు నొరులకుఁ దెలియకుండ భూలోకమున కలంకారభూతుఁడైన యొకరాకొమారునియందుఁ జేర్చియున్నది.

వ. పురాకృతసంభవంబైనభాగ్యంబునకు దానకంబైనయయ్యానవేంద్రుం డెవ్వండొకో యని యడుగం దలంచెదేని. 20

టీ. పురాకృతసంభవంబైన భాగ్యమునకున్=పూర్వపుణ్యమువల్లఁ గలిగిన యదృష్టమునకు, దానకంబు=స్థానభూతుఁడు, ఐన యమ్మానవేంద్రుండు=ఆచక్రవర్తి యారాజు, ఎవ్వండొకో=ఎవఁడోయని, యడుగన్ దలంచెదేని, పైపద్యముతో నన్వయము.

తే. అడుగఁ బూఁచినమాట యేకమొకపు నెక్క
నంతనుండియు మగిడింపు కమరరాజ
ప్రశ్నమున కుద్గమునవరిక్రకాంతి వలదు
తెలిసి యు తర మీ నాకు కవలనులేమి. 21

టీ. అమరరాజ=దేవేంద్రా! అడుగన్=అడుగుటకు,పూఁచినమాట= ప్రయత్నించిన ప్రశ్న-అనఁగా నానరపాలకుమారుం డెవఁడనినమాట యని భావము. ఏయెడకున్=ఎంతవఱకు,ఎక్కెన్= వెళ్లెనో,అంతనుండియు=ఆస్థలమునుండియు,మగిడింపుము=మరల్చుకొనుము. ప్రశ్నమునకున్=ప్రశ్న చేయుటకు, తెలిసి=ఆయుదంతమును దెలిసికొని, ఉత్తరము=నీప్రశ్నమునకుఁ బ్రత్యుత్తరము, ఈన్=ఇచ్చుటకు, నాకు వలనులేమి=నాకు వలనుపడక పోవుటంబట్టి, ప్రశ్నమునకున్=అడుగుటకు, ఉద్గమన పరిశ్రాంతి=ప్రయత్నమువలనఁ గలిగిన యాయాసము, వలదు=వద్దు-నీవడిగినను బ్రత్యుత్తర మీలేను. అట్లుండ నీ కడుగుటవలనఁ బ్రయాసముతప్ప మఱియొకటిలేదు అని భావము.

తా. ఓయింద్రా! నీ వడుగఁదలంచినప్రశ్న నెంతవఱకు వెళ్లినదో యచ్చటనుండియె వెనుకకు మరలింపుము. నీ వట్లడుగుటవలనఁ బ్రయాసము దక్కలాభమేమియులేదు. ఏమన-నీప్రశ్నమునకు నేఁ బ్రత్యుత్తర మీయలేను అట్టినిరుత్తరమైన ప్రశ్నమడిగి ప్రయాసపడుటకంటె మొదట మానుటయుత్తమము.

వ. నీవు యోగీశ్వరుండవు. నీహృదయంబు పరమాణుదర్శనసమర్థంబు. మనంబులు నణుపరిమాణంబులు గావున నక్కాంతారత్నంబుమనం బెఱుంగవే? యని యడిగె దేని. 22

టీ. నీవు, యోగీశ్వరుండవు=యోగులకధిపతివి,నీహృదయంబు= నీమనస్సు, పరమాణుదర్శన సమర్థంబు-పరమాణు=పరమాణువును,దర్శన=చూచుటకు,సమర్థంబు=శక్తిగలది,మనంబులు=మనస్సులు, అణుపరిమాణంబులు=అణువంతపరిమాణముగలవి, మన స్సణుపరిమాణమనుటకుఁ బ్రమాణము. శ్లో॥ "అయౌగపద్యాజ్జ్ఞానానాం।తస్యాణుత్వ మిహోచ్యతే" అనఁగా:-చాక్షుషాదిజ్ఞానము లొక్కమారు సంభవించును గనుకను, నట్లు సంభవించుట యనుభవసిద్ధము కాదు గనుకను, మనస్సున కణుత్వ మంగీకరింపఁబడుచున్నది. యని యర్థము. అనఁగా—యోగులు పరమాణువులనే దర్శింపఁ గలిగినప్పు డణువంతపరిమాణముగల మనస్సునుఁ జూడలేవా? యనిభావము. కావున, ఆకాంతారత్నం

ము=ఆదమయంతియొక్క, మనంబు=మనస్సును, ఎఱుంగవే=తెలిసికొనలేవా? అని యడిగెదేని=అని యడిగినచో, నని పైపద్యముతో నన్వయము.

చ. అలయక యోగిబుద్ధిపరమాణువుఁ గాంచినఁ గాంచుఁగాక కే
వలము దదంతరస్థ మగు వస్తువు గానఁగ నెట్లు నేర్చు న
న్నలినదళాయతేక్షణ మనఃపరమాణువునందు హ్రీదరీ
నిలయహరీకృతుం డతఁడు నేరఁగవచ్చునె వానిఁ గానఁగన్.

టీ. యోగిబుద్ధి=యోగీశ్వరునియొక్క బుద్ధి, అలయక=అలతఁజెందక, పరమాణువున్, కాంచినన్=చూచినచో, కాంచున్+కాక=చూచుఁగాక, కేవలము=ముఖ్యముగా, తదంతరస్థము=ఆపరమాణువు నడుమనున్నది, అగు వస్తువు=ఐనపదార్థమును, కానఁగన్=చూచుటకు, ఎట్లు నేర్చు=ఎట్లాశక్యమగును. అతఁడు=ఆరాజకుమారుఁడు, అన్నలిన...అందున్-అన్నలినదళాయతేక్షణ=పద్మదళమువలె విశాలమైన నేత్రములుగల యాదమయంతియొక్క, మనఃపరమాణువునందున్=మనస్సను పరమాణువునందు, లేక, పరమాణుసదృశంబగుమనస్సునందు, హ్రీదరీనిలయహరీకృతుండు - హ్రీ=సిగ్గనెడు, దరీనిలయ=పొదరింటికి, హరీకృతుండు=సింహమువంటివాఁడు, వానిన్=అట్టివానిని, కానఁగాన్=చూచుటకు, నేరఁగవచ్చునే=శక్యమగునా? అనఁగా-కాదనుట.

తా. ఇంద్రా! యోగులబుద్ధి పరమాణువును దర్శింప సమర్థమైనదే కాని పరమాణువుకంటె నల్పతరమై యందిమిడియున్న వస్తువునుఁ జూచుటకశక్తము. కావున దమయంతియొక్క పరమాణుసదృశమైనమనస్సునం దిమిడి సిగ్గనెడి పొదరింటియందు నివసించియున్న రాజసింహు నెట్టుగాఁ జూడఁగలను?

వ. అన్నీలవేణి కుసుమబాణపరంపరాశరవ్యం బై వివశహృదయంబు విరహపరితాపపాండురంబు లైన యవయవంబులం బ్రకాశించుటం గమంగొని గురుజనంబు తద్భావపరిజ్ఞానార్థంబు పంచాశత్కోటివిస్తీర్ణం బైన భూమండలంబున స్వయంవరమహోత్సవంబు చాటింపం బంచిన. 24

టీ. అన్నులవేణి = ఆదమయంతియొక్క, కుసుమబాణ...శరవ్యంబు - కుసుమబాణ = మన్మథునియొక్క, బాణపరంపరా = బాణసమూహమునకు, శరవ్యంబు = లక్ష్యంబు, ఐనతనహృదయంబు = ఐనట్టి తనమనస్సును, విరహపరితాపపాండురములు - విరహ = వియోగమువలనఁ గలిగిన, పరితాప = సంతాపముచే, పాండురములు = తెల్లఁబడినవి. ఐనయవయవంబులన్ = ఐనట్టియంగములలో, ప్రకాశించుటన్ = ప్రకాశించుచుండుటను, కనుంగొని = చూచి, గురుజనంబు = జననీజనకులు, తద్భావపరిజ్ఞానార్థంబు = ఆమెయభిప్రాయమునుఁ దెలిసికొనుటకు, పంచాశత్కోటివిస్తీర్ణంబు = ఏఁబదికోట్లచే విస్తరింపఁబడినది, ఐనభూమండలమునన్ = ఐనట్టిభూప్రదేశమందు, స్వయంవరమహోత్సవంబున్ = స్వయంవరమనెడి గొప్పయుత్సవమును, చాటింపన్ = తెలియఁజేయుటకు, పంచినన్ = పంపినన్, అని పైపద్యములో నన్వయము.

ఉ. అంగదఁ దత్స్వయంవరమహామహవైభవకేలిహూతికై
క్రంగునఘంటపైఁ గోడువు వ్రాలుటయెన్నఁడునాఁటనుండియున్
సంగరమున్ గరంబుగ మనంబున భావన సేయుదుర్ వధూ
మంగళకార్యనిష్ఠులయి మధ్యమలోకమునన్ మహీపతుల్.

టీ. మధ్యమలోకమునన్ = భూలోకమునందు, మహీపతుల్ = రాజులు, అంగదన్ = ఉత్సాహముచే, తత్...హూతికిన్, తత్ = ఆదమయంతియొక్క, స్వయంవర = స్వయంవరమనెడు, మహామహ = గొప్పదయిన, వైభవ = విభవముగల, కేలి = ఉత్సవమునిమిత్తము, హూతికిన్ = పిలుచుటకుఁగా, క్రంగునన్ = క్రంగుమని, ఘంటపైన్, కోడువు = (ఘంటవాయించెడు సన్నని) కొయ్య, వ్రాలుట = ఆడుట - అనఁగా పడుట, ఎన్నఁడు = ఎప్పుడో, నాఁటనుండియున్ = అప్పటినుండియు, వధూమంగళకార్యనిష్ఠులై = దమయంతియొక్క శుభప్రదమైన కార్యమందాసక్తిగలవారై, సంగరమున్ = యుద్ధమును, గరంబుగన్ = విశేషముగా, మనంబునన్ = మనస్సునందు, భావన సేయుదుర్ = తలఁతురు.

తా. ఓయింద్రా! దమయంతీస్వయంవరమునిమిత్తము రాజులను పిలుచుట

కై ఘంట వాయించినదిమొదలు మధ్యములోకవాసు లైనరాజులందఱు నాశా ర్యముంగూర్చిపోవ బయనమై యున్నవారగుటచే యుద్ధములను మనంబునం దు విషముగాఁ దలంతురు.

తే. అఖిలమోహిని యయినయయ్యెలరుఁబోఁడి
శైశవము వీడుకొన్న నాఁ డె సందుగాఁగ
ననుదినంబును రాజనందనులమీఁద
వేఁటలాడుచు నున్నాఁడు విషమశరుఁడు. 26

టీ. అఖిలమోహిని-అఖిల=సమస్తమును, మోహిని=మోహింపఁజేసెడిది, అయిన యయ్యెలరుఁబోఁణి=అయినట్టి యీదమయంతి, శైశవముక్ = బాల్యమును, వీడుకొన్నది=విడిచిపెట్టినది, నందుగాఁగక్ =అవధిగా, (అనఁగా శైశవము విడిచినప్పటినుండియు ననియర్థము.) విషమశరుఁడు-విషమ=బేసియైన-అనఁగా ఐదైన, శర=బాణములుగలవాఁడు-అనఁగా మన్మథుఁడనుట, అనుదినంబును=ప్రతిదినంబును, రాజనందనులమీఁదక్ = రాజకుమారులపై, వేఁటలాడుచుక్ ఉన్నాఁడు =హింసించుచున్నాఁడు-అనఁగా దమయంతిఁజూచి సమస్తరాజబృందము మదనపీడిత మగుచున్నదని భావము.

తా. ఓదేవేంద్రా! సమస్తలోకమునకు మోహము పుట్టించెడు దమయంతికి యౌవన మావిర్భవించినదిమొదలు రాజకుమారులందఱామెను పెండ్లియాడుటకై ప్రయత్నించుచు మదనపీడితులై యున్నారు.

వ. అది కారణంబుగా రాజలోకం బీలోకంబునకు రాదు భూ
మండలంబున భండనంబు లేకుండుటం జేసి నావిలోచనంబు
లుపవసించి యున్నయవి యే నిప్పుడు వీనికి సుఖపారణంబుగా
రణక్రీడాడంబరంబు రాక్షసులతో నీకు సంభవించునో కో
యనునాస నిచ్చోటికిఁ జనుదెంచితి నని పలికిన. 27

టీ. అదికారణంబుగాక్ =ఆహేతువువలన, రాజలోకంబు= రాజసమూహము, ఈలోకంబునకుక్ , రాదు=రాలేదు, భూమండలంబునక్ , భండనంబు =

యుద్ధము, లేకుండుటంజేసి=లేకపోవుటంబట్టి, నావిలోచనంబులు=నా నేత్రము లు, ఉపవసించి=ఉపవాసముచేసి, యున్నయవి, ఏను. ఇప్పుడు, ఏనికిన్=ఈ నేత్రములకు,సుఖపారణంబుగాన్=సుఖభోజనంబుగా, రణక్రీడాడంబరంబు - రణక్రీడ=యుద్ధక్రీడలయందలి, అడంబరంబు=అతిశయము, రాక్షసులతోన్, నీకు, సంభవించునో కో=సంభవించునేమో, అనునాసన్, ఇచ్చోటికిన్=ఈ లోకమునకు, వచ్చితిన్=వచ్చితిని, అనిపలికినన్=అనిపలుకగా, పైపద్య ముతో నన్వయము.

ఉ. అమ్మఘవంతుఁ డల్ల నగి యంబురుహాసన సూతి కిట్లనున్
సమ్మద మొప్ప లేదు రణచర్చ దివంబున నాదు నెయ్యపుం
దమ్ముఁడు కైటభాంతకుఁడు దక్షతఁ బెగ్గడయై సమస్తభా
రమ్ము వహింపఁగాఁ ద్రిదశరాజ్యము నెమ్మదిఁ జేయుచుండుదున్.

టీ. అమ్మఘవంతుఁడు=ఆ దేవేంద్రుఁడు, అల్లన్ = మెల్లగా, నగి=నవ్వి,అం బురుహాసనసూతికిన్=బ్రహ్మకుమారునికి (అనఁగా,నారదునికనుట), సమ్మదము ఒప్పన్ = సంతసము కలుగునట్లుగా, ఇట్లనున్= ఈరీతిగాఁబలుకును, దివం బునన్=స్వర్గమునందు, రణచర్చ=యుద్ధసమాచారము, లేదు, నాదు నెయ్యపుం దమ్ముఁడు= నాముద్దుతమ్ముఁడు, కైటభాంతకుఁడు=కైటభాసురుని చంపినవాఁడు (అనఁగా విష్ణువనుట), పెగ్గడయై = మంత్రియై, దక్షతన్ = నేర్పుచే, సమస్త భారము=సమస్తమైనబరువు, వహింపఁగాన్ = వహించుచుండఁగా (అనఁగా సమస్తరాజకీయవ్యవహారములను చక్కపెట్టుచుండఁగా ననుట), త్రిదశరాజ్య మున్ = స్వర్గరాజ్యమును, నెమ్మదిన్ = నిశ్చింతతో, చేయుచుండుదున్ = పరిపాలించుచుందును.

తా. నారదుఁడు పలికినవాక్యములను దేవేంద్రుఁడు విని మందహాసముచేసి సంతసముతో నిట్లనియె. "ఓ నారదా! స్వర్గమందు యుద్ధమన్న పేరే వినఁబడలేదు. నాతమ్ముఁడైన నారాయణుఁడు నాకుసహాయభూతుఁడై నేర్పుచే వ్యవహారములు చక్కఁబెట్టుచుండఁగా నిశ్చింతతో స్వర్గరాజ్యమును బరిపాలించుచున్నాను.

తే. సాక్షిమాత్రంబుగాఁ గరకమలమునందు

నెప్పుడు వజ్రాయుధంబు వహింతుఁగాని
యతనియాజ్ఞయ చాలు సంయమివరేణ్య !
త్రిదశలోకాధిరాజ్యంబు స్థిరముసేయ. 29

టీ. ఎప్పుడున్ = ఎల్లపుడు, వజ్రాయుధంబున్ = వజ్రాయుధమును, కరస్థలమునందున్ = చేతియందు, సాక్షిమాత్రంబుగాన్ = విలాసనిమిత్తము, వహింతును=ధరింతును, కాని, సంయమివరేణ్య = మునిశ్రేష్ఠ, త్రిదశలోకాధిరాజ్యంబు=స్వర్గలోకరాజ్యమును, స్థిరముసేయన్ = దృఢపఱచుటకు, అతని యాజ్ఞయ=ఆవిష్ణువుయొక్క యానయే, చాలున్=సరిపోవును.

తా. ఓమునీంద్రా! నే నెల్లపుడు చేతియందు వజ్రాయుధంబును విలాసమునకుమాత్రమే ధరించుచున్నానుగాని యుద్ధమునకై గాదు. స్వర్గలోకరాజ్యమును శత్రువులపాలఁ బడకుండఁ గాపాడుటకు నారాయణునియాజ్ఞయే చాలును. నావజ్రాయుధముతో నేమిప్రయోజనము?

వ. అని పలికిన నంగలహాభోజనుండు నిట్టూర్పు నిగిడించి యి
ట్లనియె. 30

టీ. అనిపలికినన్ = అని యింద్రుఁడు పలుకఁగా, కలహాభోజనుండు=యుద్ధమే ఆహారముగాఁగలవాఁడు(అనఁగా నారదుఁడనుట) నిట్టూర్పున్ = దీర్ఘశ్వాసమును, నిగిడించి=వుచ్చి, యిట్లనియెన్.

శా. పాతాళంబున నున్నయప్పుడు గడుం బ్రార్థింతు భూలోకముం
జేతోవీథి ధరిత్రి నున్నపుడు గాంక్షింతున్ సురావాసమున్
దైతేయాంతక! యొక్కచోట నిలువం దాత్పర్య మబ్బంగినా
చేతోయంబున లేకపోయెను సమిద్వీక్షాభిలాషంబునన్. 31

టీ. దైతేయాంతక=రాక్షసశత్రుఁడవైనయింద్రా! పాతాళంబునన్=పాతాళలోకమునందు, ఉన్నయపుడు=ఉన్నసమయమందు, సమిద్వీక్షాభిలాషంబునన్-సమిత్=యుద్ధమును, వీక్షా=చూడుటయందలి, అభిలాషంబునన్=కోర్కెచే, చేతోవీథిన్=మనస్సునందు, కడున్=మిక్కిలి, భూలోకమున్=భూ

లోకమును, ప్రార్థింతుర్ = కోరుచుందురు, ధరిత్రిక్ = భూలోకమందు, ఉన్న పుడు = ఉన్నకాలమునందు, సురావాసమున్ = సురలకు నివాసస్థలమును, అనఁగా- స్వర్గలోకము నమట, కాంక్షింతుర్ = కోరుచుందురు. ఇబ్బంగిన్ = ఈరీతిగా, ఒక్క చోటన్ = ఒకస్థలమందును, నిలువక్ = నిల్చుటకు, తాత్పర్యము = ఆసక్తి, వాకు, ఏతో యంబునన్ = ఏరీతి చేసైనను, లేకపోయెను = కలిగినది కాదు.

తా. ఇంద్రా! యుద్ధములు చూడ వేడుకగలవాఁడనై సంతతంబును లోకంబులఁ దిరుగుచుఁ బాతాళమున నున్నపుడు భూలోకమునుఁ జూడ వేడుకపడుచు, నందున్నపుడు స్వర్గలోకమునుఁజూడ నభిలషించుచు నిట్లొకచోటనైన నిలువక తిరుగుచున్నాను. కాని యెచ్చటను గలహంబు సంఘటిల్లదాయె.

వ. నిన్నుం గనుంగొంటి నారాక కిదియ లాభంబు. నన్ను వీడుకొల్పుము. మధ్యమలోకంబునకుం గ్రమ్మఱఁ బోయెద దమయంతీస్వయంవరోత్సవావసరంబున మాత్సర్యంబు వుట్టి జట్టిబిరుదులగురాచపుట్టువులు దమలోనం బ్రతిఘటించి నిల్చి శస్త్రాశ్త్రంగదిసి మొత్తులాడిరేనిఁ జిత్తంబునం గుత్తుకబంటిగా సమరసంరంభంబు భుజియింతుంగదా యని పలికి నముచిత ప్రకారంబున నముచిసూదను చేత ననుజ్ఞాతుండై పర్వతుండునుం దానును నరిగెఁ దదనంతరంబ. 32

టీ. నిన్నున్, కనుంగొంటిన్ = చూచితిని, నారాకకున్ = నేనిచ్చటకు వచ్చుటకు, ఇదియ = నీదర్శనమే, లాభంబు = ఫలంబు, నన్ను, వీడుకొల్పుము = పంపుము. మధ్యమలోకంబునకున్ = భూలోకంబునకు, క్రమ్మఱన్ = తిరుగ, పోయెదన్, దమయంతీ స్వయంవరోత్సవావసరంబునన్ - దమయంతీ స్వయంవర = దమయంతియొక్క స్వయంవరమనెడు, ఉత్సవావసరంబునన్ = ఉత్సవసమయమునందు, మాత్సర్యంబు = అసూయ, పుట్టి = కలిగి, జట్టిబిరుదులు = పరాక్రమశాలులు, ఐనరాచపుట్టువులు = ఐనట్టిరాజకుమారులు, తమలోనన్, ప్రతిఘటించి = ఎదుర్కొని, నిలిచి, కదిసి = సమీపించి, శస్త్రాస్త్రిన్ = ఒండొరులు శస్త్రంబులధరించి, మొత్తులాడిరేని = పోట్లాడినచో, చిత్తంబునన్, కుత్తుక

బంటిగా=కంఠపూర్తిగా, సమరసంరంభమును = యుద్ధసంరంభమును, భుజయింతుంగదా = భుజియింతును. అనిపలికి, నముచిప్రహారంబునన్ =తగినరీతిచే, నముచిసూదనుచే=దేవేంద్రునిచే, అనుజ్ఞాతుండై=సెలవు పొందినవాఁడై, పర్వతుండును, తానును, అరిగెన్ =పోయెను. తదనంతరంబ=పిమ్మట.

గీ. దేవమునిమాట లమృతంపుఁదేట లగుచు
నధికతర మైనయాహ్లాద మాచరింప
వేడ్కపడె నెమ్మనంబులో విబుధరాజు
భోజకన్యాస్వయంవరంబునకుఁ బోవ. 38

టీ. దేవమునిమాటలు = నారదమహామునిమాటలు, అమృతంపుతేటలు = నిర్మలమైన అమృతమువంటివి, అగుచున్, అధికతరము=మిక్కిలిగొప్పది, ఐన యాహ్లాదమున్ = ఐనసంతోషమును, ఆచరింపన్ = కలిగింపఁగా, విబుధరాజు=దేవేంద్రుఁడు, భోజకన్యాస్వయంవరంబునకున్ = దమయంతీస్వయంవరమునకు, పోవన్ = వెళ్లుటకు, మనములో = మనస్సునందు, వేడ్కపడెన్ = కుతూహలపడెను.

తా. నారదునివాక్యము లమృతతుల్యములై తనకు మిక్కిలి సంతోషమునుఁ గలిగించినందున దేవేంద్రుఁడు, దమయంతీస్వయంవరంబునకుఁ బోవ వేడుకపడెను.

మ. పవిసంగంబునఁ దాప మొందినశచీప్రాణేశు కెంగేలికిం
జివురుంగైదువుజోదు వైద్యము పదేశించెన్ రహస్యంబుగా
నవనీహారపయోమిళన్మలయజన్నానార్ద్రపర్యంతమై
యువతాళింపువిదర్భరాజతనయాహృద్యస్తనద్వంద్వమున్.

టీ. పవిసంగంబునన్-పవి = వజ్రాయుధముయొక్క, సంగంబునన్ = సంబంధముచే, తాపము = సంతాపమును, ఒందిన...కెంగేలికిన్ - ఒందిన= పొందినట్టి, శచీప్రాణేశు = దేవేంద్రునియొక్క, కెంగేలికిన్ = కెంపువలె యొఱ్ఱనైనచేతికి, చివురుంగైదువుజోదు = చిగురాకుఆయుధముగాఁగలవాఁడు, అనఁగా - మన్మథుఁడనుట. నవ...పర్యంతమై - నవ=నూతనమైన, నీహార =

మంచుసంబంధమైన, పయస్ = నీటితో, మిళత్ = కలిసిన, మలయజ=మంచిగంధముయొక్క, స్నాన = అభిషేకముచే, లేక, చిలుకుటచే, ఆర్ద్రి=తడిసిన. పర్యంతిమ+ఐ=ప్రక్కలుకలదై, ఇవతాళించు .. స్తనద్వంద్వముక్-ఇవతాళించు = మిక్కిలిచల్లఁదనముఁగలిగియున్న, విదర్భరాజతనయా=దమయంతియొక్క, హృద్య = మనోహరమైన, స్తనద్వంద్వముక్ = స్తనయుగళమును, రహస్యంబుగాక్, వైద్యము=చికిత్సను, ఉపదేశించెక్ = తెలియఁబలచెను-అనఁగా దమయంతినిఁ బెండ్లియాడఁ దలంపు పుట్టెనని యర్థము.

తా. వజ్రాయుధముయొక్క గాపిడివలనఁ గందినట్టి దేవేంద్రునియొక్క చేతితాపము పోవుటకు హిమజలమిళితమగు మంచిగంధపుఁబూఁతచేఁ దడిసి మిక్కిలి చల్లఁదనముఁగలిగిన దమయంతియొక్క మనోహరమైన స్తనద్వయమును గ్రహించుటయే మందని మన్మథుఁడు రహస్యముగా నుపదేశించెను.

వ. అప్పుడు. 35

సీ. రంభవిస్రంభసంరంభంబు విగనాడె
　　మానరోషము పూనె మంజుఘోష
దళుకొత్తె మదిఁ దిలోత్తమకు నుత్తలపాటు
　　ప్రమ్లోచ ప్రమ్లానభావ మొందె
నూర్వశీసౌభాగ్యగర్వంబు పారిపోయె
　　హారిణి సంతాపాగ్నికరణి యయ్యె
వంతఁ బానుపుమీఁద నైచె మేను ఘృతాచి
　　మేనకసన్మాన మూనమయ్యె
తే. నచ్చరలు దక్కఁగలవారు నలసి సొలసి
　　ప్రాణముక్తియు యుక్తిగా ననుమతించి
రాత్మవల్లభుఁ డింద్రుండ యవనినాథ
　　తనయ వరియింప ధరకుఁ బోఁ దలఁచుటెఱిఁగి. 36

టీ. ఆత్మవల్లభుఁడు=మనోవల్లభుఁడైన, ఇంద్రుండు=దేవేంద్రుఁడు, ఆ...

మనినాథతనయన్ =అదమయంతిని, వరింపన్ =వరించుటకు, ధరకున్ =భూమికి, పోఁదలంచుట= వెళ్లుట కిష్టపడుట, యెఱింగి= తెలిసికొని, రంభ =రంభ యనెడియచ్చర, విస్రంభసంరంభమును = దేవేంద్రునియందున్న విశ్వాసాతిశయమును, దిగనాడెన్ =విడిచిపెట్టెను. అనఁగా- స్త్రీలు తమభర్త లన్యకాంతలఁ గోరుచున్నప్పు డది సహింపకఁ గ్రోధము వహించియుండుట స్వభావము. గావున దేవేంద్రుఁడు దమపై నున్న కూరిమిని విడిచి దమయంతినిఁ గోరినట్లు తెలిసికొని యతనిపైఁ బూర్వమందున్న విశ్వాసమును విడిచిపెట్టినదని భావము. మఱియు దమయంతి యని చెప్పక యవనినాథతనయ యనిచెప్పుటచే మర్త్యభామినియని తోఁచును గాన తమకంటె మర్త్యస్త్రీకి నాధిక్యము గలిగినదని యచ్చరలకుఁ జిన్నతనమును మచ్చరమును గలిగెనని తెలియఁదగినది.
మంజుఘోష=మంజుఘోష యనునచ్చర, మానరోషమున్ = ప్రణయకోపమును, పూనెన్ = పొందెను. తిలోత్తమకున్ = తిలోత్తమ యనుదానికి, మదిన్ =మనంబున, ఉత్తలపాటు=తొట్రుపాటు, లేక మనోదుఃఖము, తిరుకొత్తెన్ =ప్రకాశించెను-అనఁగా నధికమాయెననుట. ప్రమ్లోచ=ప్రమ్లోచ యను నచ్చర, ప్రమ్లానభావము=వెలవెలవోవుటను, ఒందెన్ =పొందెను. ఊర్వశి సౌభాగ్యగర్వంబు=ఊర్వశియొక్క సౌందర్యాతిశయము, పారిపోయెన్ =నశించెను. అనఁగా లోకములలోఁ దనకంటె నధికసౌందర్యవంతురాలు లేదని తిరుగుచున్న ఊర్వశియొక్కగర్వ మంత నొందెను. హారిణి=హారిణియనునది, సంతాపాగ్నికిన్ =సంతాపమను నగ్నిహోత్రమునకు, అరణి = అగ్నిమంధన కాష్ఠము, అయెన్ =అయ్యెను. అనఁగా సంతాపంబునకు స్థానభూత మైనదనుట. ఘృతాచి=ఘృతాచియనునది. వంతన్ =దుఃఖముచే, మేను=శరీరమును, పాన్పుమీఁదన్ =శయ్యయందు, వైచెన్ =పడవైచెను-అనఁగా విచారముచేఁ బరుండెనని భావము. మేనకసన్మానము= మేనకయొక్క గౌరవము, ఊనమయ్యెన్ =తగ్గిపోయెను. తక్కఁగలవారలు, అచ్చరలు=మిగిలిన దేవతాస్త్రీలు, అలసి=అయాసమును బొంది, సొలసి=మూర్ఛఁజెంది, ప్రాణముక్తియ=ప్రాణములు విడుచుటయే, యుక్తిగా=ఉపాయముగా, అనుమతించిరి=అంగీకరించిరి. ఈచెప్పుటచే దమయంతి దేవతాస్త్రీలకంటె నధికసౌందర్యవంతురాలనిఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

తా. దేవతాస్త్రీలైన తమకు వల్లభుఁడైన దేవేంద్రుఁడే మానవకన్యక యగు దమయంతినిఁ దనంతఁ దానె వరింపఁబూని భూలోకంబునకుఁ బోవునని తెలిసికొని పూర్వ మింద్రునిపై విశ్వాసముంచి విహరించురంభ యావిశ్వాసమును విడిచిపెట్టెను. మంజుఘోష ప్రణయకోపమును వహించెను. తిలోత్తమ దుఃఖమునుఁ బొందెను. ప్రమ్లోచ తెలతెలపోయెను. ఊర్వశి తాను సౌందర్యవంతురా లన్నగర్వము విడిచిపెట్టెను. హరిణి సంతాపమున కధీనురాలయ్యెను. ఘృతాచి దుఃఖాతిశయముచే శయనించెను. మేనక తనగౌరవము నశించినదని దుఃఖించెను, తక్కుఁగల యచ్చరలందఱు దుఃఖాతిశయముచే నలసి మూర్ఛిల్లి ప్రాణములను విడుచుటే యుపాయముగాఁ దలంచియుండిరి.

వ. ఇట్లు జంభారి విశ్వంభరాభువనంబునకుం బోవ సమకట్టి కట్టాయితం బయ్యె. అతనితోడంగూడఁ బావకపరేతరాజపాశపాణులు పయనం బైరి. అప్పు డప్పురందరాదిబృందారకచతుష్టయంబు మున్నాడి ప్రోఢ లగువేల్పుఁజేడియలచేత దమయంతికిం గానుకలుగా నిగూఢప్రకారంబున మందారకుసుమదామంబులు మొదలుగా దేవలోకంబునం గలవస్తువులు పంచిరి యనంతరంబ. 37

టీ. ఇట్లు, జంభారి = జంభాసురునిఁ జంపినవాఁడు-అనఁగా దేవేంద్రుఁడు, విశ్వంభరాభువనంబునకున్ = భూలోకమునకు, పోవన్, సమకట్టి = ప్రయత్నించి, కట్టాయితంబయ్యెన్ = సిద్ధపడెను. అతనితోడన్ = ఆదేవేంద్రునితోఁగూడ, పావక...పాణులు-పావక = అగ్నియు, పరేతరాజ = యముఁడు, పాశపాణులు = వరుణుఁడు, అనఁగా - వహ్నియమవరుణులని యర్థము, పయనంబయిరి = ప్రయాణమయిరి అప్పుడు, అప్పురందరాదిబృందారకచతుష్టయంబు = దేవేంద్రుఁడు మొదలగు నలువురుదేవతలు, మున్నాడి = ముందుగా, ప్రోఢలగు వేల్పుచేడియలచేతన్ = ప్రౌఢులైన దేవతాకాంతలచేత, దమయంతికిన్, కానుకలుగా = బహుమానములుగా, నిగూఢప్రకారంబునన్ = రహస్యముగా, మందారకుసుమదామము

లు = మందారపుష్పమాలికలు, మొదలుగాన్ = మొదలైన, దేవలోకంబునంగలవస్తువులు, పంచిరి= పంపిరి. అనంతరంబ=పిమ్మట. పైపద్యముతో నన్వయము.

శా. ఆదిక్పాలురు దివ్యకాంచనవిమానారూఢులై సమ్మదా
పాదివ్యోమతరంగిణీలహరికాపర్యంతవాతంబు ప్ర
స్వేదాంభఃపృషతంబులం గమువఁగా శీఘ్రంబ యేతెంచిరా
హ్లాదం బొప్ప వసుంధరాస్థలికి నమర్త్యవ్రాతముల్ గొల్వఁగన్.

టీ. ఆదిక్పాలురు = ఐంద్రాగ్నియమవరుణులు, దివ్యకాంచనవిమానారూఢులై=మనోహరమైన బంగారువిమానములపై నధిష్ఠించినవారై, సమ్మద... వాతంబు - సమ్మద=సంతోషమును, ఆపాది=కలిగించుచున్న, వ్యోమతరంగిణీ=గంగానదియొక్క, లహరికా = ప్రవాహములయొక్క, పర్యంత = ప్రాంతములనుండివచ్చు, వాతంబు=గాలి, ప్రస్వేదాంభఃపృషతంబులన్ = చెమటబిందువులను, కమువఁగాన్ = నశింపఁజేయుచుండఁగా, అమర్త్యవ్రాతముల్ = దేవతాసమూహములు, కొల్వఁగన్ = సేవించుచుండఁగా, ఆహ్లాదంబు=సంతోషము, ఒప్పన్ = ఒప్పునట్లుగా, వసుంధరాస్థలికిన్ = భూమికి, శీఘ్రంబ= వేగముగానె, ఏతెంచిరి=వచ్చిరి.

తా. అట్లింద్రాదిదిక్పాలురు విమానముపై నధివసించి గంగానదినుండి వచ్చుచల్లనిమెల్లగాడ్పులుచెమ్మటల నశింపఁజేయుచుండఁగా దేవతలు సేవించుచుండఁగా మిక్కిలి సంతోషముఁ జెంది భూలోకమునకు వేగముగా వచ్చిరి.

వ. ఇట్లు గగనంబు డిగ్గి యమరులు సజలజలధరధ్వానగంభీరం
బై దూరంబున నుండి వీతెంచు నొక్క మ్రోఁత యాలకించి
యిది యేమి ఘోషంబొకో యని యద్దిక్కుఁ గనుంగొనునప్పు
డు నిస్వనశ్రుతిసహోపయాతంబైన రథంబునందు. 39

టీ. ఇట్లు, గగనంబు, డిగ్గి=ఆకాశమునుండి దిగివచ్చి, అమరులు=దేవతలు, సజల...గంభీరంబై-సజల= జలముతోఁగూడిన, జలధర = మేఘముయొక్క, —అనఁగా వర్షాకాలమేఘముయొక్క, యనుట, ధ్వాన=గర్జనవలెనే, గంభీరం

పై=గొప్పదై, దూరంబుననుండి, వినెంచునొక్క-(మోఁత=వచ్చుచున్నయొక ధ్వని, ఆలకించి=విని, ఇది, ఏమిఘోషంబు+ఒకో=ఇదిఏమిచప్పుడోయని, అద్దిక్కు=అధ్వనివచ్చుచున్న దెసను, కనుంగొనునప్పుడు = చూచుచున్న సమయంబున, నిస్వనశ్రుతిసహోపయాతంబు - నిస్వన=ధ్వనియొక్క, శ్రుతి=వినికితో, సహోపయాతంబు = కూడివచ్చునది-అనఁగా రథధ్వని వినఁబడినకాలమందే రథముకూడ వచ్చియున్నదని భావము. ఈచెప్పుటవలన రథముయొక్క వేగాతిశయము తెల్లమగుచున్నది. ఐనరథంబునందుఁ = ఐనట్టిరథముపైని, అని పై పద్యముతో నన్వయము.

ఉ. కాంచిరి నిర్జరేశ్వరు లఖండితరూపవిలాససంపదన్
వంచితపంచబాణుఁ డగువాని సమంచితసారధీరతం
గాంచనభూధరంబునకు గాదిలినెచ్చెలి యైనవాని ని
ర్వంచితదానశక్తి సురరత్నముఁ బోలెడువాని నైషధున్. 40

టీ. నిర్జరేశ్వరులు = ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు, అఖండితరూపవిలాససంపదన్ - అఖండిత=తక్కువగాని, రూప=సౌందర్యముయొక్కయు, విలాస=కాంతియొక్కయు, సంపదన్ = సమృద్ధిచే, వంచిత... అగువానిన్-వంచిత=జయింపఁబడిన, పంచబాణుఁడు=మన్మథుఁడుగలవాఁడు,అగువానిన్ = ఐనట్టివానిని, సమంచితసారధీరతన్ - సమంచిత = ఒప్పుచున్న, సార = నిగ్గయిన, ధీరతన్=ధైర్యగుణముచే, కాంచనభూధరంబునకున్ = బంగారుకొండకు, గాదిలినెచ్చెలి = నచ్చినస్నేహితుఁడు, ఐనవానిని=ఐనట్టివానిని, నిర్వంచితదానశక్తిన్ -నిర్వంచిత = కపటములేని, దానశక్తిన్ = దానమందున్న సామర్థ్యముచే, సురరత్నమున్ = చింతామణిని, పోలెడువానిన్ = అనుకరించువానిని, లేక సరియైనవానిని, నైషధున్ =నలమహీధవుని, కాంచిరి= చూచిరి.

తా. ఆయింద్రాది దిక్పాలురు మన్మథునితో సరియైనరూపసంపదఁ గలవాఁడును, బంగారుకొండతో సరియైన ధైర్యగుణముగలవాఁడును, చింతామణితో సదృశమైనదానగుణము గలవాఁడును నగునలమహారాజును జూచిరి.

వ. కాంచి వసుషం డతనితరుణత్వంబునకు నిబిడం బగుజడభూయంబును ఋలాయధ్వజుం డతనిరూపధేయంబునకు ధూమ

లత్వంబును వైశ్వానరుం డతనియైశ్వర్యంబునకుం బరితాపంబును సుత్రాముం డతనికామనీయకంబునకుం జూపోపమియును నిక్కంబుగా వహించి. 41

టీ. కాంచి=అట్లు నలుని జూచి, వరుణుండు=వరుణదేవుఁడు, అతనితరుణత్వమునకున్=అతని యౌవనమునకు, నిబిడంబగు=దట్టమైన, జడభూయంబును=జడత్వమును-లేక స్తంభాఖ్యసాత్త్వికభావమును, అనఁగా- తారుణ్యభూషితమైన నలునిరూపమునుజూచి వరుణుం డచ్చెరుపడి స్తంభాకృతి నొందెననుట, వరుణుండు జలపతిగాన జడభూయమనఁగా లడల కభేదమునుబట్టి జలభూయమును అనఁగా ఉదకరూపత్వమును బొందినాడని భావము. లులాయధ్వజుండు=మహిషమే ధ్వజముగాఁగలవాఁడు - అనఁగా యముఁడు, అతనిరూపధేయంబునకున్=ప్రశస్తమైన సౌందర్యంబునకు, శ్యామలత్వంబును=మిక్కిలి నల్లఁదనమును, అనఁగా యముఁడు నలునిసౌందర్యమును జూచి యచ్చెరుపడి వైవర్ణ్యమును బొంది నల్లనివాఁడై కాలుఁడని యిప్పటికిని బిలువఁబడుచున్నాఁడని భావము. ఇట కవీశ్వరుండు యమునకు స్వభావసిద్ధమగు నల్లఁదనమును నలమహారాజు సౌందర్యముజూచి యచ్చెరుపడి వైవర్ణ్యము నొందుటవలననే కలిగినదని యూహించినాఁడు. వైశ్వానరుండు=అగ్నిహోత్రుఁడు, అతనియైశ్వర్యమునకున్, పరితాపంబును=సంతాపంబును, ఇటఁగవివరుండు వహ్నికి స్వాభావికధర్మమగు సంతాపమును నలుని యైశ్వర్యంబుజూచి సహింపలేక పోవుటచేఁ గలిగిన ట్లూహించె. సుత్రాముండు = దేవేంద్రుండు, అతని కామనీయకంబునకున్=అతనియొక్క కమనీయత్వమునకు, చూపోపమియున్=మచ్చరమును, వేయికన్నులకును బ్రేఁగగుటయని భావము, నిక్కంబుగాన్=నిజముగా, వహించి=దాలిచి, యని పైపద్యముతో నన్వయము.

మ. శ్రుతపూర్వం బగువిశ్వమోహనకళాకౌశలభావిశేషంబు స
మ్మతినూహింపఁగఁ జాయనాఱుటయుఁ బ్రేమంబాత్మలోఁ గీలుకో
నితఁడే నైషధుఁ డంచు నొండొరులతోఁ గనేకాంతమొయ్యొయ్యనా
శతమన్యుప్రముఖామరుల్ మునుకుచుం గర్చించిరుత్కంఠతోన్.

టీ. శ్రుతపూర్వంబు=పూర్వమందు వినఁబడియున్నది, అగు...విశేషంబు-

అగు=అయిన, విశ్వ=ప్రపంచమునకు, మోహనకశాశోభా=మోహము పుట్టించెడు కాంతిసమృద్ధియొక్క, విశేషంబున్=అతిశయమును, సన్మతిన్=మనస్సునందు, ఊహింపఁగన్=ఆలోచింపఁగా, చాయవాఱుటయున్=సరిపోలుటంబట్టి, అనఁగా-అతనిసౌందర్యాతిశయము తాము పూర్వమువినియున్న నలమహారాజు సౌందర్యాతిశయమువలెనే యుండుటంబట్టి యనుట, ప్రేమంబు, ఆత్మలోన్=మనస్సులో, కీలుకొనన్=తగులుకొనుచుండ, అనఁగా-ప్రేమజనింపఁగా వనియర్థము, అశేషమన్యుప్రముఖామరుల్= దేవేంద్రుఁడు మొదలుగాఁగలదేవతలు, ఉత్కంఠతోన్=తహతహతో, మనుకుచున్=ఆరాటపడుచు, ఇతఁడే=ఈరాజకుమారుఁడే, నైషధుఁడు=నలమహారాజు, అంచున్=అనుచు, ఒండొరులతోన్ = ఒకరితోనొకరు, ఏకాంతము=రహస్యముగా, ఒయ్యొయ్యన్ = మెల్లమెల్లగా, చర్చించిరి = ప్రసంగించికొనిరి.

తా. ఆవచ్చుచున్న రాజకుమారునిసౌందర్యము పూర్వము తాము వినియున్న నలమహారాజుసౌందర్యమువలెనే యుండుటంబట్టి నలుఁడని నిశ్చయించుకొని యతనియందుఁ బ్రేమ జనించుచుండఁగా సంక్రాదిదేవతలు వేడుకపడుచు నితఁడే నలమహారాజని తమలోఁదాము రహస్యముగాఁ బ్రసంగించుకొనిరి.

వ ఇట్లు విమర్శించుచుండ. 43

తే. విమలతరదివ్యగగనయానముల మీఁద
ధరణిఁ గొలు వున్న యాదిగీశ్వరులఁ జూచి
యద్భుతాక్రాంతచిత్తుఁడై యధిపసుతుఁడు
చేరఁ జను దెంచి యంతంతఁ దేరు డిగ్గె. 44

టీ. విమల...మీఁదన్ - విమలతర=మిక్కిలి నిర్మలములయిన, దివ్య=దేవతాసంబంధమైన, గగనయానములమీఁదన్=ఆకాశవిమానములమీఁద, ధరణిన్=భూమిపైని, కొలువున్న=సభచేసియున్న, ఆదిగీశ్వరులన్=ఆయష్టదిక్పాలకను, చూచి, అధిపసుతుఁడు=రాజకుమారుఁడు(నలుఁడనుట), అద్భుత+ఆక్రాంతచిత్తుఁడై= ఆశ్చర్యముచేఁ గ్రమ్ముకొనఁబడిన మనసుకలవాఁడై, అంతంతన్ = క్రమక్రమముగా, చేరన్ + చనుదెంచి = దగ్గఱగా వచ్చి, తేరున్ = రథమును, డిగ్గెన్=దిగెను.

తా. మిక్కిలి ప్రకాశమానములైన యాకాశవిమానములపైని భూమికిమీఁదుగా సభచేసి యున్నయాయష్టదిక్పాలురను జూచి నలుఁ డాశ్చర్యమగ్నుఁడై వారల సమీపించి తేరు డిగెను.

వ. ఇవ్విధంబున రథంబు డిగ్గి మూర్తం బైన రామణీయకగుణాద్వయవాదంబునుం బోని యన్నైదినీరమణుండు సుత్రామాది విబుధరాజచతుష్టయంబునకు నభివాదనం బాచరించి ప్రాంజలియై పార్శ్వంబున నిలిచి యుండె. అయ్యమృతాశను లతనిం జూచి దమయంతీనిరాశంబు లైనయాశయంబులతోఁ బరస్పరముఖావలోకనంబులు చేసిరి. అప్పుడు వంచనాకపటనాటకసూత్రధారుం డైనసునాసీరుం డాన్నృపకుమారున కిట్లనియె.

టీ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈతీరున, రథంబు, డిగ్గి, మూర్తంబైన = మూర్తీభవించిన, రామణీయక = సౌందర్యమనెడు, గుణ = గుణమునకు, అద్వయ = ఒక్కటియే యనెడు, వాదంబునుంబోని = వాదంబువలెనున్న, లేక, రామణీయకగుణ = సౌందర్యగుణమునకు, అద్వయవాదంబునుబోని = అద్వైతవాదము వలెనున్న, అన్నైదినీరమణుండు = ఆనలమహారాజు (అనఁగాఁ త్రిలోకైకసౌందర్యవంతుఁడైన నలమహారాజనుట), సుత్రామా.. చతుష్టయంబునకున్ - సుత్రామాది = దేవేంద్రుఁడు లోనుగాఁగల, విబుధరాజచతుష్టయంబునకున్ = ఆనల్గురు సురరాజులకును, అభివందనము = నమస్కారము, ఆచరించి = చేసి, ప్రాంజలియై = కట్టఁబడిన చేతులుగలవాఁడై, పార్శ్వంబునన్ = ప్రక్కను, నిలిచియుండెన్, అయ్యమృతాశనులు = అమృతమే భోజనముగాఁగల వారు (ఆదేవతలనుట), అతనిన్ = ఆనలుని, చూచి, దమయంతీనిరాశంబులు = దమయంతియందాశలేనివి, ఐనయాశయంబులతోన్ = అయిన కోర్కులతో (అనఁగా నలుఁడు దమకంటె నధిక సౌందర్యవంతుఁడై యుండుటఁ జేసి దమయంతి నలునినే వరించుఁగాని తమ్ము వరింప దని నిరాశులైరనిభావము.) పరస్పరముఖావలోకనంబునన్ = ఒండొరులముఖములను చూచుకొనుటను, చేసిరి, అప్పుడు, వంచనా... సూత్రధారుండు- వంచనా = మోసముతోఁగూడిన,

కపట=కపటమనెడు, నాటక=నాటకమునకు, సూత్రధారుఁడు=మేళనాయకుఁడు (అనఁగానాటకమును సూత్రధారుఁడు నడిపించునటులు కపటమనెడు నాటకమును నడిపించుసూత్రధారునివంటివాఁడనుట) అయిన, అసువాసీరుఁడు =ఆదేవేంద్రుఁడు, అనృపకుమారునకున్ =అనలునితో, ఇట్లనియెన్ =ఇట్లుపలికెను.

సీ. అన్న! యెవ్వరివాఁడ వయ్య సేమమె? నీకు
నైషధుం డనుబుద్ధి నాకుఁ బొడమె
గారాపుఁజెలికాఁడు వీరసేనుఁడు మాకు
నాతని రేఖ నీయందుఁ దోఁచె
నేమికార్యముఁ గోరి యెట పోవుచున్నాఁడ
వను నీచారిత్ర మేము విందు
మెఱుఁగుదో నీవు మ మ్మిందఱ లెస్సగా
నెఱుఁగకుండిన నేమి యెఱిఁగికొనుము

తే. దండపాణి యితం డనలుం డతండు
వరుణుఁ డితఁ డేను నిర్జరవల్లభుండఁ
బింపితార్థంబు నీను మేలపెక్కుమాట
లర్థులై వచ్చితిమి మము నాదరింపు. 46

టీ. అన్న=ఓ సోదరుఁడా! ఎవ్వరివాఁడవయ్య = ఎవరికుమారుఁడవయ్యా, నీకున్, సేమమె=కుశలమా! నాకున్, నైషధుండు=నలమహారాజు, అనుబుద్ధి=అనెడితలంపు, పొడమెన్ = పుట్టినది. అనఁగా-నిన్నుఁజూడ నలమహారాజనెడి బుద్ధిని గలిగించుచున్నావనుట, వీరసేనుఁడు = వీరసేనమహారాజు, అనఁగా నలునితండ్రియనుట, మాకున్, గారాపుఁజెలికాఁడు = ముద్దుస్నేహితుఁడు, అతని రేఖ= అతనిపోలిక, నీయందున్, తోఁచెన్ =కనఁబడెను. అనఁగా-తండ్రిగుణములు కుమారునియందుండుట సహజము గనుక వీరసేనునిగుణంబులు నీయందుండుటంబట్టి నీవె నలమహారాజవని భావించుచున్నామనుట, ఏమికార్యమున్, కోరి=ఏకార్యము నపేక్షించి, ఎట పోవుచున్నాఁడవు=ఎక్కడికిపోవుచున్నాఁ

డవు, ఏము=మేము, ఎపుడున్=ఎల్లపుడును, నీచారిత్రమున్=నీప్రవర్తనమును, విందుము=వినుచుందుము. నీవు, మమ్మిందఱన్ = మమ్మునందఱను, లెస్సగాన్ = బాగుగా, ఎఱుఁగుదు+ఓ = ఎఱుగుదువా? ఎఱుఁగక, ఉండినన్, ఏమి=ఎఱుఁగకపోయినఁబోనిమ్ము, ఎఱిఁగికొనుము=తెలిసికొనుము. ఇతఁడు, దండపాణి=దండము పాణియందుఁ గలవాఁడు,-అనఁగా యముఁడనుట, అతండు, అనలుండు=అగ్నిహోత్రుఁడు, ఇతఁడు, వరుణుండు=వరుణదేవుఁడు, ఏను=నేను, నిర్జరవల్లభుండన్=దేవేంద్రుఁడను, పెక్కుమాటలు=చాలవాక్యములు, ఏల=ఎందుకు, పిండితార్థంబును = ఫలితార్థమును, వినుము = ఆలకింపుము, అర్థులైవచ్చితిమి=యాచకులమైవచ్చితిమి, మమున్, ఆదరింపు=ప్రేమింపుము.

తా. అయ్యా! నీ వెవరికుమారుండవు? నీకుఁగుశలమా; నాకు స్నేహితుఁడైన వీరసేనమహారాజుపోలిక నీయందుండుటచే నీవు నలమహారాజవని యెంచుకొనుచున్నవాఁడను. ఏకార్యముఁగూర్చి యెచ్చటికిఁబోవుచున్నావు? నీచారిత్రము నెల్లప్పుడును వినుచునేయుందుము. నీవు మమ్మందఱనెఱుఁగుదువా? ఎఱుఁగకుండినఁ జెప్పెదవినుము. ఇతఁడు యముఁడు, ఇతఁ డగ్నిహోత్రుఁడు, ఇతఁడు వరుణదేవుఁడు, నేను దేవేంద్రుఁడను, మాకోర్కి వినుము. మేము యాచకులమై నీయొద్దకు వచ్చితిమి. మమ్ముఁ బ్రేమింపుము.

వ. ముహూర్తమాత్రంబున మార్గఖేదసం బపనయించి కార్యనివే
దనం బొనర్చెద మని పలికి యభిధాకుశలుండై నయవ్విబుధ
నాయకుం డూరకుండిన. 47

టీ ముహూర్తమాత్రంబునన్ = రెండుగడియలకాలములోనే, మార్గఖేదనంబు=మార్గాయాసమును, అపనయించి=తొలఁగించి, కార్యనివేదనంబు=కార్యముయొక్క తెలుపుటను, ఒనర్చెదము=చేసెదము. అని పలికి, అభిధాకుశలుండు=మాటలనేర్పరి, ఐనయవ్విబుధనాయకుండు = ఐనట్టియాదేవేంద్రుఁడు, ఊరకుండినన్ = మిన్నకుండఁగా, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తే. అర్థి యనుపేరు చెవి సోఁకినంతమాత్ర
డాదుకోఁ బులకించె నర్జనవిభుండు

ప్రావృషేణ్యపయోధరప్రభవ మైన
గాలి ననిచిననీపవృక్షంబపోలె. 48

టీ. అజ్జనవిభుండు = అనలమహారాజు, అర్థియనుపేరు = "అర్థి" యనెడు నామము, చెవిసోఁకినంతమాత్ర = చెవినిబడినంతమాత్రముననే, ప్రావృషేణ్య = వర్షకాలసంబంధమైన, పయోధర = మేఘము, ప్రభవ = కారణముగాఁగలది, ఐన గాలిచేన్ = ఐనట్టిగాలిచే, ననిచిననీపవృక్షంబువోలెన్ - ననిచిన = పుష్పించిన, నీపవృక్షంబపోలెన్ = కడిమిచెట్టువలెనే, జాదుకొన్ = దట్టముగా, పులకించెన్ = గగుర్పాటుచెందెను.

తా. వర్షకాలమేఘములవలనఁ గలిగినగాలిచేఁ బుష్పించినకడిమిచెట్టువలెనే నలమహారాజు "అర్థి" యనునామమును విన్నంతమాత్రముననే సంతోషాతిశయముచే సాంద్రముగాఁ బులకితమైనశరీరము గలవాఁడాయెను.

వ. ఇట్లు సంతసిల్లి భూవల్లభుం డంతర్గతంబున. 49

టీ. ఇట్లు, సంతసిల్లి = సంతోషించి, భూవల్లభుండు = నలమహారాజు, అంతర్గతంబునన్ = మనస్సునందు, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

క. త్రిదశులకును దుర్లభమై
మదధీనం బయినయట్టి మంచిపదార్థం
బది యెట్టిదొక్కొ! వేగమ
యొదవునొకో? యడిగినపుడ యుచితంబునకున్. 50

టీ. త్రిదశులకును = దేవతలకుఁ గూడ, దుర్లభమై = పొందశక్యముకానిదై, మదధీనంబు అయినట్టి = నాకు వశమయియుండినట్టి, మంచిపదార్థము = శ్రేష్ఠమైనవస్తువు, అది యెట్టిదొక్కొ = అదియేదియో, వేగమ = శీఘ్రముగా, అడిగినపుడ = కోరినపుడె, ఉచితంబునకున్ = అర్హకృత్యమునకు, అనఁగా నట్టిసత్కార్యమునకు వినియోగింపననుట, ఒదవునొకో = లభించునో (అనఁగా లభించునో లభింపదో యనుట).

తా. అహా రె! దేవతలకుఁగూడ దుర్లభమై మనుష్యమాత్రుఁడనైన నాకు వశమైన యామంచిపదార్థం బేదై యుండునో? వా రడిగినయాపదార్థము నాకు వేగముగా లభించునో లభింపదో?

తే. అడిగినప్పుడ యిత్తు నేఁ బ్రాణమైన
నర్థిమాత్రంబునకు వేడ్క నతిశయిల్ల
నట్టిచే నింద్రుఁడంతవాఁ డాసపడిన
నకట యేమిచ్చి పరితోష మందువాఁడ. 51

టీ. నేను, అడిగినప్పుడ= అడిగినతక్షణమే, వేడ్క=కుతూహలము, అతిశయిల్లన్ =అతిశయించునట్లుగా, అర్థిమాత్రంబునకున్ =సాధారణయాచకునకుఁ గూడ, ప్రాణమైనన్ , ఇత్తును, అట్టిచేను=అటువంటిదాతనైనయేను, ఇంద్రుఁడంతవాఁడు=ఇంద్రుఁడంత గొప్పవాఁడు, ఆసపడినన్ =అపేక్షింపఁగా, ఏమిచ్చి=ఏవస్తువునిచ్చి, పరితోషము=సంతసము, అందువాఁడన్ =పొందువాఁడను. అకట =అయ్యయో ! అనఁగాఁ బ్రాణముకంటెఁ బ్రియమును నధికమును నగువస్తువు లోకమునలేదు. సామాన్యు లడిగినప్పుడే యాప్రాణమునైన నిచ్చుచుందును. ఇప్పు డింద్రుండంతవాఁడు వచ్చినప్పుడు ప్రాణముకంటె నధికప్రియమగువస్తువు నీవలదా? అట్టివస్తువు నెట్లుసంపాదించి యింద్రునకిచ్చి సంతోషింపఁగలను?

తా. సామాన్యులైన యాచకులు నాదగ్గఱ కేతెంచి యాచించునపుడు వారికి నాప్రాణమైన నర్పించుచుందును. అటువంటిదాతనైన నేను త్రిలోకాధినాథుఁడువచ్చి యాచించునపు డేవస్తు విచ్చువాఁడను; అకటా ! ఎట్లు సంతోషము పొందువాఁడను

క. ప్రాణంబుకంటె భీమ
క్షోణిపతితనూజమీఁదఁ గూర్మి గలదు గీ
ర్వాణాధీశ్వరుఁ డయ్యలి
వేణిన్ మదిఁ గోరెనేని వేగమ యిత్తున్. 52

టీ. ప్రాణంబుకంటెన్ = జీవముకంటె, భీమక్షోణిపతితనూజమీఁదన్ = భీమరాజుకూఁతురైన దమయంతిపైని, కూర్మి=అనురాగము, కలదు. గీర్వాణాధీశ్వరుఁడు = దేవతలకు రాజగు నింద్రుఁడు, అయ్యలివేణిన్ = తుమ్మెదలవంటి జడగలయాదమయంతిని, మదిన్ = మనసునందు, కోరెనేని = అపేక్షించినచో, వేగమ=శీఘ్రముగా, ఇత్తును.

తా. నాకుఁ బ్రాణంబులమీఁదనున్న ప్రేమకంటె దమయంతియందున్న యనురాగము మెండు. ఒకవేళ దేవేంద్రుఁడా దమయంతినే కోరెనేని యామెను భిక్షగా నిత్తును.

తే. ఎద్దియొకో వీరియభిలాష యెఱుఁగుభంగి
నడుగక యమున్న యీవి భాగ్యంబుగాదె
వాంఛ నెఱిఁగియు నర్థార్థివచనదైన్య
మాత్మ సైరింపఁ జాలువాఁ డధమదాత. 53

టీ. వీరియభిలాషము=యాచకులైన వీరియొక్క కోరిక, ఎఱుఁగుభంగి=తెలిసికొనెడిరీతి, ఎద్దియొకో=ఏదైయుండునో - అనఁగా వీరియభిలాష మెట్లుగాఁ దెలిసికోఁగలనో తెలియరాకున్నది. అడుగక అ+మున్న+అ=యాచించుటకు ముందే, యీవి=దానమిచ్చుట, భాగ్యంబు గాదె=అదృష్టము కాదా? అనఁగా- అగుననుట, వాంఛ=యాచకునియొక్క కోరిక, ఎఱిఁగియున్=తెలిసికొనియు, అర్థార్థివచనదైన్యము = ధనముఁగోరువానియొక్క వాక్యములందున్న దుఃఖము, లేక దీనత్వము, ఆత్మన్=మనసునందు, సైరింపన్=సైఁచుటకు, చాలువాఁడు=సమర్థుఁడైనవాఁడు, అధమదాత=అధముఁడైనదాత, లేక దాతలలో నీచుఁడని యనిపించుకొనును.

తా. లోకములో యాచించువారియభిలాషను ముందుగాఁ దెలిసికొనుటయు, నట్లు తెలిసికొని యాచకుఁడు యాచించుటకు ముందే యభిలాష నెఱవేర్చుటయు నదృష్టమే కదా! అట్లుగాక యాచకునియభిలాష మెఱింగియు వానిదీనాలాపములు విని సహించి వాఁ డడుగునంతదనుక విళంబముఁ జేయువాఁ డధమదాత యని యనిపించుకొనును.

చ. *కటికితనంబు బూని చటులకాకువిడంబముఁ గూర్చి లజ్జ సం
కటపడఁజేసి యర్థిఁ గడుఁ గాఱియపెట్టిన పాతకంబు న
క్కట తెలుఁగంగఁజాలునో కాలవిలంబము నాచరించి పి
మ్మటఁ దదభీప్సితార్థము సమర్పణసేయు ప్రదాత యెమ్మెయిన్.

* కటుకఁదనంబు మాన్చి.

టీ. కటికితనంబు = కాఠిన్యము, పూని=వహించి, చటుకాకువిడంబనముల్ - చటు=చటూక్తులచేతను, కాకు=పామరోక్తులచేతను, విడంబనముల్ = పరిహాసమును, కూర్చి=కలిగించి, అనఁగా హేళనచేసియనుట, లజ్జల్=సిగ్గుచే, సంకటపడల్, చేసి=బాధపొందునట్లుచేసి, అనఁగా మాటిమాటికి నడిగించుకొనుచు నందులకుఁ బ్రత్యుత్తరములీయక కాఠిన్యము పూనియుండి యాచకునకు సిగ్గుకలిగించుచు, వట్టిసిగ్గుచే నతనికి బాధకలిగించియనుట, అర్థిన్=యాచకుని, కడున్=మిక్కిలి, కాఁచిన పెట్టినపాతకంబు = యాచకునికి మిగుల బాధకలిగించుట వలన జనించినపాపము, కాలవిలంబనముల్ = ఆలస్యమును, ఆచరించి = చేసి, పిమ్మటన్ = తరువాత, తదభీప్సితార్థము = ఆ యాచకుని కిష్టమయినకోర్కి, సమర్పణము = ఇచ్చుటను, చేయుప్రదాత = చేసెడియట్టిదాత, అనఁగా యాచకునికోర్కి నెఱవేర్చుచుదాతయనుట, ఎమ్మెయిన్ = ఏవిధముచేతనైనను, అక్కట!=అయ్యయ్యో! తొలఁగంగన్ +చాలున్ + ఒకో=నివారణ చేసికొనఁగలఁడా? అనఁగానట్టిపాపమును బోఁగొట్టుకొనుటకుఁ బ్రాయశ్చిత్తాదులయిన లేవికారణమునఁ బాపము తొలఁగించుకోలేఁడనుట.

తా. మనస్సునఁ గాఠిన్యము వహించి మిథ్యాస్తోత్రములచేతను పామరోక్తులచేతను యాచకుని బరిహాసించి మాటిమాటి కడిగించుకొనుచు నతనికి సిగ్గుకలిగించి బాధపెట్టుచుండినందువలనఁ గలిగిన పాపమును దాత, తరువాత నాయాచకునిసంపూర్ణ మనోరథుం జేసినను నెన్నికష్టములఁ జెందినను తొలఁగించుకొనలేఁడు.

చ. కమలము పంకసంకరవిగర్హిత మర్హముగాదు నిల్వఁగాఁ
గమలకు నంచు నెంతయును గౌతుక మింపెసలార నర్థిదోః
కమలము నిర్మలంబు నతిగాఢవివేకులు తద్వహారస
ద్మముగ నొనర్తు రప్రతిమదానకళాకలనాధురీణతన్. 55

టీ. కమలకున్ = లక్ష్మీదేవికి, పంకసంకరవిగర్హితము - పంక = బురదయొక్క, సంకర=సంబంధముచే, విగర్హితము=నిందింపఁబడెడు, కమలము= పద్మము, నిల్వఁగా=నిల్చుటకు, అర్హముగాదు=తగదు,అంచున్=అనిపలుకుచు, ఎంతయున్=మిక్కిలి, కౌతుకము=వేడుక,ఇంపు, ఎసలారన్=వృద్ధిఁజెందున

ట్లుగా, నిర్మలంబు=పంకరహితమైన, అర్థదోశ్శకమలము = యాచకునియొక్క కరపద్మమును, అతిగాఢవివేకులు=మిక్కిలి గొప్పబుద్ధిఁగలవారు, అప్రతిమ... ధురీణతన్ - అప్రతిమ=సాటిలేని దానకళా=దానచాతుర్యమనెడు, కలాప= కార్యముయొక్క, ధురీణతన్=భారవాహకత్వముచే, అనఁగా - విశేషముగా దానముచేయుటచే ననుట, తద్విహారసద్మంబుగన్ - తత్=ఆలక్ష్మీదేవికి, విహార సద్మముగన్=క్రీడాభవనముగా, ఒనర్తురు=చేయుదురు అనఁగా-బుద్ధిమంతులు తమసంపదలను కేవలము యాచకులనిమిత్తమే వ్యయముచేయుదురని యర్థము.

తా. బుద్ధిమంతులు, బుధులచే మిక్కిలిమైనపద్మము లక్ష్మీదేవికి నివాసస్థలమగుట కర్తవ్యముగా... గొప్పవేకుకచే సాటిలేనిదానములఁ జేయుటచేఁ దలంచి యా లక్ష్మికి... యాచకుని కరపద్మమును క్రీడాభవనముగఁ జేయుచుందురు.

ఉ. దానకళాకలాపసముదంచితసారవివేకసంపదన్

మానితయాచమానజనమానసవృత్త్యభిపూర్తిబుద్ధి యె

వ్వానికి లేదొకింతయును వాఁడొకరుండు భరంబుధాత్రికిం

గానలు గావుశైలములు గావుపయోధులు గావు భారముల్.

టీ. దాన...సంపదన్ - దాన=వితరణగుణమందున్న, కళా=చాతుర్యముల యొక్క, కలాప=సమూహముచే, సముదంచిత=ప్రకాశించుచున్న, సార= నిర్మలమైన, వివేకసంపదన్=జ్ఞానసమృద్ధిచే, లేక, దానకళా = దానచాతుర్యమ నెడు, కలాప=అలంకారముచే, సముదంచిత=ప్రకాశమానమైన, సార=దృఢ మైన, వివేకసంపదన్=జ్ఞానసమృద్ధిచే (అనఁగా నెల్లపుడు దానమే చేయుచుం డవలయుననెడు జ్ఞానముచేననుట), మానిత...బుద్ధి - మానిత=గౌరవార్హులైన, యాచమానజన=యాచకులయొక్క, మానస=మనస్సునందు, వృత్తి=ఉన్నకోరి కను, అభిపూర్తి=పండింపవలెననెడు, బుద్ధి=తెలఁపు, ఒకింతయును=కొంచెమై నను,ఎవ్వానికిన్=ఎవనికి,లేదు=లేదో, వాఁడొకరుండు=వాఁడొక్కఁడే, ధాత్రి కిన్=భూమికి, భరంబు=బరువు, కానలు=అడవులు, భారముల్=బరువైనవి, కావు, శైలముల్=పర్వతములు, భారముల్, కావు, పయోధులు=సముద్రము లు, భారముల్, కావు.

తా. లోకములోఁ గొనియాడఁదగిన వితరణగుణము కలవాఁడై తన్ను యాచించుచున్నయాచకులయొక్క కోర్కెలను నెఱవేర్పవలయు నన్నబుద్ధి యెవనికి కలుగదో వాఁడొకఁడే భూమికి భారము కలిగించువాఁడు, కాని యట్లు పర్వతములైనను, వనములైనను, సముద్రములైనను భూమికి భారమును గలిగింపనేరవు.

తే. తలఁప నధమర్ణుఁ*డొకఁడు ప్రతిదానపాత్ర
మిచట నొక్కటి గొని మీఁద నిచ్చుఁ గోటి
సుకృతసంపదఁ బారలౌకికకుసీద
మాసపడువారి కిదియ బేహార మరయ. 57

టీ. తలఁపన్ = ఆలోచింపఁగ, ప్రదానపాత్రము = దానమున కర్హుఁడగు, అధమర్ణుఁడు = ఋణము పుచ్చుకొన్నవాఁడు(అనఁగా యాచకుఁడనుట), ఒకఁడు, ఇచటన్ = ఈలోకమందు, ఒకటి = ఒకదానిని, కొని = పుచ్చుకొని, మీఁదన్ = పరలోకమునందు, కోటిన్ = కోటిగుణితమైనదానిని, ఇచ్చున్, సుకృతసంపదన్ = పుణ్యసంపదచే, పారలౌకికకుసీదము = పరలోకసంబంధమైన వడ్డిబ్రతుకు లేక జీవనోపాయమును, ఆసపడువారికిన్ = అపేక్షించువారికి, అరయన్ = ఆలోచింపఁగా, ఇదియ = ఇదే(యాచకులకు దానముచేయుటయే), బేహారము = వ్యవహారము.

తా. ఋణము పుచ్చుకొనువాఁడు కొంతమూలధనమును తీసికొని దానిని వడ్డితోఁగూడ నిచ్చివేయును. అట్లే యాచకుఁ డీలోకమందు నొక్కటి దీసికొని దాతకు దానిని కోటిగుణితముగాఁజేసి పరలోకమం దిచ్చుచుండును. పరలోకసంబంధమైన వడ్డిబ్రతుకు నపేక్షించువారికి యాచకులకు దానముచేయుట యొకవ్యవహారమువంటిదే. కనుక యాచకులకు దానము చేయవలయును.

వ. అని ముహూర్తమాత్రంబు చింతించి యానిషధరాజు ప్రస
న్నముఖుండై యాబర్హిర్ముఖుల కిట్లనియె. 58

టీ. అని, ముహూర్తమాత్రంబు = ముహూర్తకాలము, చింతించి, ఆనిషధ

* ఇట "డొక్క ప్రధానమాత్ర మిచట నొక్కటిగొన" అని వ్రా. ప్ర.

రాజు=అనలుఁడు,ప్రసన్నముఖుండై=నగుమోముగలవాఁడై, అబర్హిర్ముఖులకున్=ఆదేవతలకు, ఇట్లనియెను.

తే. జన్యజనకంబులకు భేదశంక లేదు
దేహ మన్నజ మిందు సందేహ మెద్ది
మీర లమృతాశు లమృతంబు మిమ్ముఁ జూడఁ
దృప్తిసంపద నొందె మదీక్షణములు. 59

టీ. జన్యజనకంబులకున్ - జన్య=కార్యమునకును, జనకంబులకున్=కారణములకును, భేదశంక = భేదముకలదనెడుసందియము, లేదు, దేహము=ఈశరీరము, అన్నజము = అన్నము తినుటవలన పరిణమించినది, ఇందున్=ఈచెప్పిన విషయమందు, సందేహము=సంశయము, ఎద్ది= ఏదికలదు (అనఁగా నెంతమాత్రము సందేహము లేదనుట), మీరలు,అమృతాశులు=అమృతమే యన్నముగాఁగలవారు, అమృతంబు= అమృతస్వరూపులైన (అనఁగా నమృతమే యన్నముగాగలవారగుటచే నందువలన పరిణమించిన మీదేహము లమృతమయమని యనవచ్చుననియర్థము), మిమ్మున్, చూడన్ = చూడఁగా, మదీక్షణములు=నాచూపులు, తృప్తిసంపదన్ = విస్తారమైనతృప్తిని, ఒందెను= పొందినవి.

తా. ఓదేవతలారా! కార్యకారణములకు భేదములేదుగనుక నన్నముచే వృద్ధి బొందినశరీరమునకు నన్నమునకు భేదముండదు. అందువలన నమృతాహారులైన మీశరీరమునకును నమృతమునకును భేదముండదు గనుక మిమ్మును జూచిన యంతమాత్రముననే నాచూపు లమృతమునందుఁ దానమాడుటవలనఁ గలిగినసుఖము ననుభవించుచున్నవి.

తే. ఏను జేసినపుణ్యంబు లెట్టివొకొ
ఫలితమయ్యెను మత్పూర్వపరమతపము
లింతకల్యాణకరమాయె నీయాదినంబు
కౌతుకం బార దర్శింపఁ గంటి మిమ్ము. 60

టీ. ఏను, చేసినపుణ్యంబులు = చేసినటువంటిపుణ్యకార్యములు, ఎట్టివొ

కొ్కౌ = ఎటువంటివోకదా, మత్పూర్వ...తపములు-మత్ = నాయొక్క, పూర్వ= పూర్వజన్మమందుచేయఁబడిన, పరమ = గొప్పనైన, తపములు=తపస్సులు, ఫలితమయ్యెను = ఫలించెను. ఈదినంబు = ఈదినము, ఇంతికల్యాణకరము= ఇంతమంగళముకలిగించునది, కాని=అగునా? (అనఁగా ఈదినమిట్టి సుదినమగునని యెఱుంగననుట). కౌతుకంబు=వేడుక, అరర్=నిండునట్లుగా, మిమ్మున్,దర్శింపన్ కంటిని=చూడఁగంటిని.

తా. నేను బూర్వమం దెట్టి సుకృతముఁ జేసితినోకదా! నాపూర్వతపము ఫలించెను. మీవంటిమహాత్ములను నేను గంటిని. నేఁడు సుదినము. ఈదినమిట్టి మంగళప్రదమైనదని యెఱుఁగనైతినిగా.!

చ. నలువు దలిర్ప సర్వసహనవ్రతజన్మములైనకర్మముల్
ఫలితములయ్యెఁగావలయుభాగ్యముపెంపునభూతధాత్రికిన్
లలితములైనపాదకమలంబుల నర్చన మాచరింపఁగాఁ
దలఁతురె వేల్పులార! ప్రమదంబున మీరటుగాక తక్కినన్.

టీ. నలువు – ఒప్పిదము, తలిర్పన్ = ప్రకాశించునట్లుగా,సర్వ...జన్మములు-సర్వ=సమస్తమయిన యవమానములను, సహన = సహించుటయనెడు, వ్రత=నియమమువలన, జన్మములు = పుట్టినవి, అయినకర్మముల్ = అయినట్టిసుకృతంబులు (అనఁగా భూమి సమస్తమయినజంతుజాలమును,తత్కృతమయిన యవమానమును, సహించుటయే యొకవ్రతముగాఁగలదయి సర్వంసహా యని పేరొందినది, అట్టిసువ్రతము నాచరించుటవలనఁ గలిగినపుణ్యములని యర్థము), భాగ్యముపెంపునన్ = అదృష్టముయొక్కయతిశయముచే, ఫలితములు= పరిపాకమును జెందినవి,అయ్యెంగావలయును = అయినవికాఁబోలు (అనఁగా భూదేవియొక్కభాగ్యములు ఫలించి యుండవచ్చు నని యర్థము), వేల్పులార=అటుగాక, తక్కినన్ = నేనుచెప్పినట్లుకానిచో, మీరు, లలితములు= సుందరములు, అయిన పాదకమలంబులన్ = అయినట్టిమీపాదములనెడు పద్మములచేత, భూతధాత్రికిన్ =భూతములకుఁ బెంపుడుతల్లివంటిదియగు భూదేవికి, ప్రమదంబునన్ = సంతసంబుచే, అర్చనము=పూజను, ఆచరింపఁగాన్ = చేయుటకు, తలఁతురె=

పూనుకొందురా? (అనఁగా మహాత్ములరైనమీపాదములసంపర్కముచే భూమి యంతయుఁ బవిత్రమైనదానిగాఁ జేయుటకుఁ దలపోయుదురా? అనుట.

తా. దేవతలారా! భూదేవి సర్వావమానములను సహించుట యనెడు నోమును నోఁచి సంపాదించినపుణ్యకార్యము లదృష్టవశముచే ఫలించిన వని తలంచెదను. అట్లే కానిచో మీపాదము లనెడుకమలములచే భూతధాత్రి యయినభూమికిఁ బూజ లొనర్చుటకై యాలోచింపరు.

వ. నాయందు మీ రపేక్షించినప్రయోజనం బానతిండు. ప్రాణంబైనను ప్రాణాధికంబైనను నెద్దియేని పదార్థంబైన నిచ్చెద నని నిర్విశంకంబుగాఁ బలికినయుర్వీశ్వరునకు గీర్వాణవల్లభుం డిట్లనియె 62

టీ. నాయందున్ = నావలన, మీరు, అపేక్షించిన = ఆసపడిన, ప్రయోజనంబు = ఫలము, ఆనతిండు = సెలవిండు, ప్రాణంబు+ఐనను = ప్రాణమైనను, ప్రాణాధికంబైనను = ప్రాణముకంటె నెక్కుడుదైనను, అది = ఆకోరినవస్తువు, ఎట్టిపదార్థంబు+ఐనను = ఎట్టిదుర్లభమైనపదార్థమైనను, ఇచ్చెదను, అని, నిర్విశంకంబుగాన్ = నిరాటంకముగా, పలికిన = పలికినటువంటి, ఉర్వీశ్వరునకున్ = నలమహారాజునకు, గీర్వాణవల్లభుండు = దేవతలకు రాజగుదేవేంద్రుఁడు, ఇట్లు, అనియెన్.

ఉ. ఓమిహిరాంశువంశకలశోదధికౌస్తుభరత్న! భూపతి
గ్రామణి! యస్మదీయమగుకాంక్షితమున్ వినుభీమపుత్రిపైఁ
గామనసేసి వచ్చితిమి గమ్ము సహాయము మాకు నిక్కపుం
బ్రేమయుభక్తియుంగృపయుఁ బెంపుగఁ జేయుముదూతకృత్యమున్

టీ. ఓ...కలశోదధికౌస్తుభరత్న - మిహిరాంశు = చంద్రునియొక్క, వంశ = కులమనెడు, కలశోదధి = పాలసంద్రమునకు, కౌస్తుభరత్న = కౌస్తుభమాణిక్యమువంటివాఁడా, ఈచెప్పుటచేఁ గౌస్తుభరత్నము కాంతి సంతానములచే లోకమునఁ బ్రసిద్ధిఁజెంది కులమునకు వన్నెఁ దెచ్చినటులు

నీవును నీసద్గుణపరంపరచే జగత్ప్రసిద్ధుండవై కులమునకు వన్నె దెచ్చుచు న్నాఁడవు అనువర్థము స్ఫురించుచున్నది. భూపతిగ్రామణి=రాజశ్రేష్ఠా! అస్మదీయము=మాసంబంధమైనది, అగుకాంక్షితమున్=అయినకోర్కెని, వినుము=ఆలకింపుము. భీమక్షితిపైన్=భీమరాజుకూఁతురగు దమయంతిపై, కామన=కోర్కెని, చేసి, (అనఁగా దమయంతిని వరింప నపేక్షించి యని యర్థము.) వచ్చితిమి,మాకున్, సహాయము, కర్తు=తోడ్పడుము. నిక్కపుంబ్రేమయున్=నిజమైన యనురాగము, భక్తియున్=పూజ్యభావము, కృపయున్=దయయు, పెంపుగన్=వృద్ధిఁజెందునటులు, దూతకృత్యమున్=దూతధర్మమును, (దూత చేయవలసిన పనియనుట) చేయుము=కావింపుము. (అనఁగా దమయంతియొద్దకు సందేశ మొకటి గొనిపోవలయునని యర్థము.)

తా. చంద్రవంశమనెడుపాల్కడలికి కౌస్తుభమువలెనొప్పునలమహారాజా! మాయభిలాషఁ దెలియఁజేయుదుము వినుము. మేము దమయంతిని వరింపఁగోరియిటవచ్చితిమి. మాయందు నీకు దయయు భక్తియుఁగలిగినచో మాకుఁదోడ్పడి దమయంతికడకు రాయబారిగా నేఁగుము.

వ. భూమండలంబున రాజనందను లెందఱు లేరు? వారిప్రయోజ
నం బేమి? * తక్కినగ్రహంబులు గ్రహరాజుం బోలనేర్చునె? యగాధగుణాంభోధి వగునీవు సహాయుంబుగా మాకు సా
ధింపరానికార్యంబు గలదే యని పలికిన. 64

టీ. భూమండలమునన్=భూలోకమునందు, రాజనందనులు=రాజకుమారులు, ఎందఱులేరు=ఎంతమందిలేరు, వారిప్రయోజనంబు=వారివలనిలాభము,ఏమి=మాకేమిగలదు (అనఁగా నేమియులేదనుట) తక్కినగ్రహంబులు=మిగిలినగ్రహములు, (అనఁగా చంద్రుఁడు, కుజుఁడు, బుధుఁడు, బృహస్పతి, శుక్రుఁడు, శని, రాహువు, కేతువు) గ్రహరాజున్ = సూర్యుని, పోలన్ నేర్చునె=సరిపోలుగా, అగాధగుణాంభోధివి - అగాధ=లోఁతైన, గుణాంభోధివి=గుణసము

* "అంబరంబునందక్కిన" అనుపదము వ్రాఁతప్రతులలోనున్నది.

ద్రుండవు, అగునీవు, సహాయంబుగాన్ = తోడ్పడఁగా, మాకున్, సాధింపరాని కార్యంబు = సాధింపఁ దరముకానిపని, కలదే = యున్నదా? (అనఁగా నీవు తోడ్పడిన చో సర్వకార్యములు సిద్ధించుననుట) అనిపలికిన, పైపద్యములో నన్వయము.

తే. బలనిషూదనుకపటంపుఁ భాషణములు
విని నృపాలుండు పలికెఁ దద్విధము గాఁగఁ
గుటిలబుద్ధుల గెలువంగఁ గుటిలమతియ
యర్హ మగుఁ గాని నీతి గాఁ దార్జవంబు. 65

టీ. బల...భాషణములు - బలనిషూదను = బలాసురునిఁ జంపినవాఁడగు దేవేంద్రునియొక్క, కపటంపుభాషణములు = కపటవాక్యములు, నృపాలుఁడు = రాజు, విని, తద్విధముగాఁగన్ = ఆవిధముగానే (అనఁగా నాకపటవాక్యములకుఁ దగినటులుగా నేయనుట), పలికెన్, కుటిలబుద్ధులన్ = కుటిలములైనబుద్ధులను, గెలువంగన్ = జయించుటకు, కుటిలమతియ = కపటమైనబుద్ధియే, అర్హము = తగినది, అగును, కాని, ఆర్జవంబు = నిష్కాపట్యము, నీతిగాదు = ప్రయోక్తవ్యమగు నీతికాదు.

తా. దేవేంద్రునికపటవాక్యములను నలమహారాజువిని యాతనికపటవాక్యములకుఁ దగినట్టికాపట్యమును వహించి సంభాషించెను. అవును. కుటిలబుద్ధులను గుటిలబుద్ధియే జయింపఁదగినది కాని నిష్కపటబుద్ధి జయింపలేదు. అలం. అర్థాంతరన్యాసము.

వ. అఖిలభూతాంతర్వర్తనంబుల నెఱింగెడుమీకు నెఱుంగం బడని యర్థంబునుంగలదె? అట్టిమీ రివ్విధంబున నా నతిచ్చిన నేమి యనంగలదు? ఏ నయ్యంగనం గోరి వరియింపం బోవుచున్నవాఁడ. అమ్మచ్చెకంటికిం గుంటెనతనం బెట్లు సేయ నేర్తు? విరహవేదనాదూయమానమానసుండ నైనయేను మీరహస్యం బెట్లు రక్షింప నోపుదు. మనోరథపరంపరాను భావనంబునఁ బరవశుండ నైననాకు భావగోపనం బెట్లు సిద్ధిం

వ. వివిధరక్షాధికృతపాలితంబులైన రాజశుద్ధాంతభవనకక్ష్యాంతరంబు లేప్రకారంబునం బ్రవేశింతు? పెద్దకాలంబుననుండియు నాయందు వినుకలిం దద్దయుం దగిలియున్నయమ్ముద్దియతో మీప్రసంగం బెబ్భంగిఁ జేయుదు? కావున హాస్యకారణం బగునిక్కార్యంబునకు నన్ను భారకుం జేయకుం డని పలికిన. 66

టీ. అఖిలభూతాంతర్వర్తనములన్ - అఖిల=సమస్తములయిన, భూత=భూతములయొక్క, అంతర్వర్తనంబులన్ = మనోభిప్రాయములను, ఎఱింగెడు మీకు=తెలిసికొనియున్న మీయట్టిమహాత్ములకు, ఎఱుంగంబడనియర్థంబునున్ = తెలియఁబడని ప్రజయోజనముగూడ, కలదె=యున్నదా? (అనఁగా మీరు సమస్తభూతముల యంతరంగంబులందుండు నభిప్రాయము తెలిసికొనఁదగినంత సాకల్యముకలవా రగుటంబట్టి మీకుఁ దెలియనియర్థముండదు.) అట్టిమీరు, ఇవ్విధంబునన్=ఈరీతిగా, ఆనతిచ్చినన్=సెలవిచ్చినచో, ఏమనంగలదు=ఏమి చెప్పఁగలను? ఏను, అయ్యంగనన్=ఆదమయంతిని, కోరి=అపేక్షించి, వరియింపన్=పెండ్లియాడుటకు, పోవుచున్నాఁడను, (అనఁగా మీరు సర్వజ్ఞులరు గనుక దమయంతిని వరింప నేను బూనికొనియుండుట మీకుఁ దెలిసియేయుందును. అట్లు తెలిసియుండఁగా మీ రిట్లుకోరుట ధర్మముకాదని భావము) అమ్మచ్చకంటికిన్=నాచే వరియింపఁ బడఁబోవుచున్నదమయంతికి, కుంటెనతనంబు=తార్చువానితనము (అనఁగా విటీవిటులకు సంధానముచేయుట,) ఎట్లు=ఏరీతిగా, చేయనేర్తున్=చేయఁగలను? విరహ......మానసుండను-విరహ=దమయంతీవియోగమువలన గలిగిన, వేదనా-బాధచే, దూయమాన=కలుషితమైన, మానసుండను=మనసుగలవాఁడను, అయిన నేను, మీరహస్యంబు=మీగుట్టును, ఎట్లు=ఏవిధంబుగా, రక్షింపన్, ఓపుదును=సమర్థుఁడనగుదును? మనోరథ.....రసంబునన్ - మనోరథ=కోర్కులయొక్క, పరంపరా=వరుసవెంట, అనుధావనంబునన్ = పరుగిడుటచే, పరవశుండను = మైమఱచి యు

న్నవాఁడను, అయిన నాకున్ = అయినట్టి నాకు, భావగోపనంబు = అభిప్రాయమును రహస్యముగానుంచుట, ఎట్లు = ఏరీతిగా, సిద్ధించును = లభించెడును. (అనఁగా దమయంతీవియోగముచే మిగులఁ దహతహపడుచు నామె సుందరరూపము వీక్షించుటకు మిగులఁ బాటుపడుచు వర్తించెడు నేను నాయందు మిగుల ప్రేమాతిశయముచే వర్తించుచున్న దమయంతియొద్దకు దూతగాఁబోయి కార్యము నెఱవేర్చుటయు నాయభిలాష నడఁగఁ ద్రొక్కుటయు మిగులఁ గష్టమని భావము) వివిధ...పాలితంబులు - వివిధ = అనేకులయిన, రక్షాధికృత = రక్షకభటులచే, పాలితంబులు = పరిపాలింపఁబడుచున్నవి, అయిన......కక్ష్యాంతరంబులు - అయిన, రాజ = రాజులయొక్క, శుద్ధాంతభవన = అంతఃపుర సౌధంబులయొక్క, కక్ష్యాంతరంబులు = నాలుగిండ్లవాకిళ్లమధ్యప్రదేశములు, ఏప్రకారంబునన్, ప్రవేశింతును = చొత్తును. పెద్దకాలంబుననుండియున్ = చిరకాలమునుండియు, నాయందు, వినుకలిన్ = వినుటను, తద్దయున్ = మిక్కిలి, కలిగి = కలదై, (అనఁగా చిరకాలమునుండి నాసద్గుణములనువిని నాయందు ప్రేమాతిశయము కలదై యనుట) ఉన్నయమ్ముద్దియతోన్ = ఉన్నయాదమయంతితో, ఎబ్భంగిన్, మీప్రసంగంబున్, చేయుదున్, (అనఁగా మిమ్ముగూర్చి యెట్లుగాఁ బ్రసంగింపఁగలను) కావునన్, హాస్యకారణంబు = పరిహాసాస్పదము, అగు నికార్యంబునకున్ = అయిన యీరాయబారమనెడు పనికి, నన్నున్, భారకున్ = బరువు మోచువానినిగా లేక నిర్వాహకునిగా, చేయకుండు = చేయవలదు, అనిపలికినన్, పైపద్యముతో నన్వయము.

క. మేలపుమైమెవడి నగవున
వేలుపులం దోడిఁవారి వీక్షించి మహీ
పాలునితో ని ట్లనియెను
బౌలోమీవల్లభుండు ప్రస్ఫుటఫణితిన్. 67

టీ. పౌలోమీవల్లభుండు - పౌలోమీ = శచీదేవియొక్క, వల్లభుండు = ప్రియుఁడు (అనఁగా దేవేంద్రుఁడనుట) మేలపుమైమెవడి, నగవునన్ = పరిహాసమునుదెలుపు

చున్న నవ్వుచే, దోడివారిన్ =తనతోనున్న, వేలుపులన్ = దేవతలను, వీక్షించి= చూచి, ప్రస్ఫుటఫణితిన్ =స్పష్టమయిన వాక్కులచే, మహీపాలునితోన్ =నలమహారాజుతో, ఇట్లనియెను=ఇటులుబలికెను.

తా. దేవేంద్రుఁ డట్లు నలుఁడు పలికినవాక్యములువిని తనతోవచ్చినవరుణాదిదేవతలను జూచి పరిహాసమును దెలియఁజేయుచున్న నవ్వుతో నలున కిట్లనియె.

సీ. ఈమాట లాడకు మిందువంశవతంస!
యాడి తప్పఁగ వచ్చునయ్య! నీకు
క్షణభంగురం బైనసంసారమునకుఁగా
ధర్మంబుఁ గీర్తియుఁ దగునె విడువ?
నన్వయంబున గాదె యగుచందురుఁడుఁబోలె
నకట! కళంకి వే లయ్యె దీవు?
చిరకాలమున నుపార్జింపఁబడ్డప్రసిద్ధి
సేగిఁ బొందఁగ నుపేక్షింపవలదు
తే. పరుసనైనచింతామణి బసరమైన
కామధేనువు ద్రమానైనకల్పకంబు
నడిగివైఫల్యమును బొంద రర్థిజనులు
మిన్నకయపోదుమే మేము నిన్ను నడిగి. 68

టీ. ఇందువంశవతంస=చంద్రవంశమునకు శిరోభూషణమువంటి నలమహారాజా! ఈమాటలు=ఇటువంటిమాటలు, ఆడకుము=పలుకవద్దు, ఆడి=ముందు కార్యమును జేసెద ననిపలికి, నీకున్, తప్పంగన్,వచ్చునయ్యా= తప్పిపోవచ్చునా? (అనఁగాఁ దొలుత చేసినవాగ్దానమును తప్పిపోవుట నీవంటియుత్తమక్షత్రియునకు యుక్తముకాదనుట) క్షణభంగురంబు = క్షణకాలములో నశించునట్టిది, ఐన సంసారంబునకుగాన్ = అయినట్టిసంసారము నిమిత్తము, ధర్మంబున్, కీర్తియున్ =యశమును, విడువన్ తగునె = విడుచుటయుక్తమా? (అనఁగా ననిత్యమైన సంసారము నపేక్షించి నిత్యములైనట్టి యశోధర్మము

లను విడిచిపెట్టుట యెంతమాత్రము యుక్తము కాదనుట) అన్వయంబునకున్ = వంశమునకు, ఆది=మూలము, అగు చందురుఁడుఁబోలెన్ =అయినట్టి చందురునివలెనే, అకటా=అయ్యయో, ఈవు, కళంకివి=అపకీర్తియనెడు మచ్చగలవాఁడవు, ఏలయ్యెదు=ఎందుకయ్యెదవు (అనఁగా నీవింతవఱకు నీసద్గుణంబులచే నిష్కళంకుండవై వర్తించుచుంటివి. అట్టినీ విపుడు మొదటచేసెదనన్న వాగ్దానమును దప్పి యపకీర్తిపాలయి నీవంశకర్తయగు చందురునివలెనే కళంకము గలవాఁడవగుట ధర్మముకాదు) చిరకాలమునన్ = చాలఁగాలముచేత, ఉపార్జింపఁబడ్డ ప్రసిద్ధి=సంపాదింపఁబడిన ఖ్యాతి, నేగిన్ = అపాయమును, పొందఁగాన్ =పొందుచుండఁగా, ఉపేక్షింపవలదు=ఊరకుండుట తగదు (అనఁగా చిరకాలార్జితమైన ప్రఖ్యాతి నశించుచుండఁగా నూరకుండుట యుక్తముకాదని భావము.) అర్థిజనులు=యాచకులు, పరుసన = కాఠిన్యముకలది, ఐన చింతామణిన్ =అయిన చింతామణియనెడు రత్నమును, పసరము=పశువు, ఐనకామధేనువున్ =అయినట్టి కామధేనువును, మ్రాను=వృక్షము, ఐనకల్పకంబున్ =మందారమును, అడిగి=యాచించి, వైఫల్యమును=విఫలత్వమును, పొందరు=ఒందరు.(అనఁగా జ్ఞానశూన్యమును గఠినహృదయముగల చింతామణిని, జ్ఞానములేక మోటుతనముచేఁ దిరుగుపశువనిపించుకొనిన కామధేనువును, సంచరణాదికములులేక యెల్లపు డొక్కచోటనే స్తంభాకృతిఁ దాల్చియుండుకల్పవృక్షంబును యాచించిరేని యాచకులందఱు సఫలమనోరథు లగుచుండిరనుట) నిన్నున్ అడిగి=నిన్నుయాచించి, ఏము, మిన్నకయపోదుమే=ఊరకపోదుమా (అనఁగా యాచకులు చింతామణిమొదలగు జ్ఞానశూన్యములైనవానిని యాచించిరేని సఫలప్రయత్ను లగుచుండఁగా మృదుహృదయముఁగలవాఁడవును, జ్ఞానవంతుఁడవును, సమస్తకార్యములయందును దక్షుండవు నగునిన్ను యాచించి విఫలప్రయత్నులమై యెట్లు పోఁగలుగుదుము. మాకోర్కె నెఱవేర్పకతీరదు) "పరుసనైన చింతామణి, పసరమైన కామధేను, మ్రానైనకల్పకంబు" అని చెప్పుటచే నలునియందు చింతామణ్యాదులయందుండువితరణగుణమే కాక యింకను మఱికొన్ని సద్గుణంబులు గలవని స్ఫురించుచున్నది. అలం కావ్యార్థాపత్తి.

చ. అసదృశదానవైభవమహాగుణధన్యుని నిన్ను దేవతా
విసరము యాచకత్వమున వేఁడఁగవచ్చుట కారణంబుగాఁ
బ్రసవవికాసమాత్రమునఁ బాండురభావమునొందుఁగాక యా
కసము యశోవిహీనమగుఁ గల్పమహీరుహపంచకంబుచేన్.

టీ. అసదృశ...ధన్యుని-అసదృశ = సాటిలేని, దానవైభవ = దానసమృద్ధిచేతను, మహత్ = పూజ్యములైన, గుణ = గుణములచేతను, ధన్యునిన్ = కృతార్థుఁడవైన, నిన్నున్, దేవతావిసరము = దేవతాసమూహము, యాచకత్వమునన్ = యాచకధర్మముచే, వేఁడఁగవచ్చుట = యాచింపవచ్చుట, కారణంబుగాన్ = హేతువుచేత, ఆకాశము = స్వర్గలోకము, కల్పమహీరుహపంచకంబుచేన్ = ఐదువిధములు (మందారము, పారిజాతము, సంతానము. కల్పవృక్షము, హరిచందనము), ఐన దేవతావృక్షములచే, ప్రసవవికాసమాత్రమునన్ = పువ్వులు పూచుటమాత్రముననే, పాండురభావమును = ధావళ్యమును, ఒందున్ కాక = పొందినఁ బొందవచ్చును, కాని, యశోవిహీనము - యశస్ = యాచకులకోర్కుల నెఱవేర్చుటవలనఁ గలిగినకీర్తిచే, హీనము = శూన్యమయినది, అగున్. ఈ చెప్పుటచే నలుఁడు కల్పవృక్షాదులు నెఱవేర్పలేనికోరికలను దీర్పఁగలఁడని తోఁచుచున్నది.

తా. ఓరాజకుమారా! సమస్తవరములను నెఱవేర్పఁజాలిన కల్పవృక్షములు గలవారమైనను వానిని విడిచి సాటిలేనిదాతృత్వముచేతను సద్గుణములచేతను బ్రసిద్ధిఁ గాంచిన నిన్నును యాచించుటకై మేము వచ్చియుండుటవలనఁ గల్పవృక్షములప్రఖ్యాతి తగ్గిపోయినది. అందుచే నవి పూచినపువ్వులకాంతులచే స్వర్గమును ప్రకాశింపఁ జేయవలసినదే కాని యశస్సుచే ప్రకాశింపఁజేయలేవు.

ఉ. అక్షరముల్ పఠించుసమయంబునఁ బాఠము సేయుఁడయ్యెనో
వీక్షితవర్ణమధ్యమున విస్మృతిఁ బొందెనో యంచు నర్థులు
త్వత్పృథుకీర్తి ధీక్రియ నభీష్టఫలప్రతిపాదనక్రియా
దక్షుని నిన్నుఁ గూర్చి నయధర్మవికారము నన్నకారమున్.

టీ. అర్థులు=యాచకులు, అక్షరముల్=వర్ణములను:-అనఁగా, నేఁబది లేక యేబదియాఱువర్ణములనుట, పఠించుసమయంబునన్=అభ్యసించెడిసమయమునందు, పాఠము=(నకారమును) అభ్యసించుట, చేయఁడు+అయ్యెనో=మానివేసెనో, శిక్షిత వర్ణమధ్యమున=అభ్యసింపఁబడిన యక్షరములందు, విస్మృతిన్+పొందెనో=(నకారమును) మఱచిపోయెనో, అంచున్=అనిపలుకుచు, ఈక్రియన్=వెనుక చెప్పినట్లుగా, అభీష్ట...దక్షుని-అభీష్ట=ఇష్టమైన, ఫల=ఫలములను, ప్రతిపాదనక్రియా=ఇచ్చుట యనెడువ్యాపారమునందు, దక్షునిన్=నేర్పరివైనట్టి, నిన్నుంగూర్చి=నిన్ను నుద్దేశించి, నయధర్మవికారముల్=నయధర్మములకు విరుద్ధమైన:-అనఁగా, నకార మభావార్థముకలది గనుక, నీతి, ధర్మము, మొదలగు భావపదార్థములకు విరుద్ధముగా నుండునని భావము. నకారముల్="న" యనెడి యక్షరమును, ఉత్ప్రేక్షయొనర్తురు=యూహించుచుందురు:-అనఁగా నలుని వదనమునుండి యొకప్పుడైన లేమి నర్థముగల నకారము వెలువడనందున యాచకులందఱు సఫలాభీష్టులై తమలోఁదాము నలునినోరనుండి నకారమొకపర్యాయమైన వెలువడలేదు, దీనింబట్టి యోజింప నలుఁడు నకారము నభ్యసించెనో లేక మహారాజులకుఁ గార్యాంతరములు పెక్కుండుటచేఁ జదువునందు శ్రద్ధతీసికొనరు గనుక నభ్యసించినయక్షరములలోని నకారమును మఱచెనో! లేనిచో నొకపర్యాయమైనను నకారము నుచ్చరింపఁడా! అనిసందేహము నొందుచున్నారు. ఈ చెప్పుటచే నలమహారాజు యాచకులు యాచించినకోర్కుల నన్నింటిని నెఱవేర్చుచున్నాఁడని తోఁచుచున్నది.

తా. ఓనలా! సమస్తయాచకుల కోర్కుల నెఱవేర్చుటయందు నేర్పుగల నిన్నుంగూర్చి, యాచకులందఱు నలమహారా జక్షరములను బఠింపలేదా! పఠించినను మఱచెనా! లేనిచో నకార మొకపర్యాయమైన నోటనుండి వెలువడదా! యని సకలాభీష్టదాయకుఁడగు నిన్ను నుద్దేశించి నకారమును నుత్ప్రేక్షించుచుందురు. (ఇట్లు దానమందు జగత్ప్రసిద్ధుఁడవైననీకు, మాకోర్కి నెఱవేర్చుట యుచితమని భావము. అలం. అతిశయోక్తి సందేహము.

శా. ఈయర్థంబు ఘటింపవన్న నృప! నీకెంతేనిమే లయ్యెడుకా
మాయాశీర్వచనంబులం ద్రిజగతీమధ్యంబునన్ నీయశ
శ్ఛాయామండల మిందుకుందకుముదస్వచ్ఛంబుసంధించుసం
ధాయుక్తిన్ శితిపీతరోహితహరిద్వర్ణోపసంహారమున్. 71

టీ. నృప=ఓనలరాజా! ఈయర్థంబున్ = ఈకార్యమును, ఘటింపవన్న=సంఘటింపుమీ; నీకున్, ఎంతేని మేలు=గొప్పశ్రేయస్సు, అయ్యెడున్=కల్గెడును, మాయాశీర్వచనంబులన్ = మేమిచ్చునట్టి యాశీర్వాదములనుబట్టి, ఇందుకుందకుముదస్వచ్ఛంబు-ఇందు=చంద్రుఁడు, కుంద=మల్లెలు, కుముద=కలువలుపీనివలె, స్వచ్ఛంబు=నిర్మలమైన, నీయశశ్ఛాయామండలము=నీకీర్తికాంతులయొక్క సమూహము, త్రిజగతీమధ్యంబునన్ =ముల్లోకములయందు, సంధాయుక్తిన్ =మారణయుక్తిచే, శితి... సంహారమున్-శితి=నలుపు, పీత=పసుపు, రోహిత=ఎఱుపు, హరిత్=ఆకుపసుపు, వర్ణ=ఈమొదలగు వర్ణములయొక్క, ఉపసంహారమున్= నాశనమును, సంధించున్=కలిగించుఁగాత-లేకకూర్చుఁగాక. అనఁగా:-నీయశః కాంతులసమూహము లోకములోని నానావిధవర్ణములుఁగల వస్తువులను తెల్లని వర్ణము గలవానిఁగా నొనర్చుఁగాక యనియు, నీసత్కీర్తి ముల్లోకముల నావరించియుండుఁగాక యనియు భావము.

తా. ఓనలమహారాజా! ఈ మాకార్యమును నీవు తప్పక నెఱవేర్పుము, నీకు గొప్పశ్రేయస్సుగలుగును. మఱియు మాయాశీర్వచనములవలన ఇందుకుందాదులవలెనే నిర్మలమైన నీకీర్తికాంతిసమూహము ముల్లోకములయందున్న రక్తపీతాది వస్తువులయొక్క రక్తాది గుణములను సంహరించి సమస్తమును సితవర్ణముగలదిగాఁ జేయుఁగాక.

చ. వసుమతి వేయుపాదములవానికిఁ బుట్టినచాయపట్టికి
న్వసవిస గాదు కాలొకటినిత్యముతండ్రినుతుండువ్రాలఁగాఁ
బొసఁగదె? దీని కుత్తరముగ వ్రాయిది నీప్రకటప్రతాపముం
గనమనదాఁటఁబోయియతిఖంజతఁజిక్కెసహస్రపాదుఁడున్.

టీ. వసుమతిన్=భూమియందు, వేయుపాదములవానికిన్ = సహస్రకిరణములు గలవానికి, అనఁగా:-సూర్యునికనుట, (వేయికాళ్లు గలవాఁడనియు నర్థము) పుట్టినచాయపట్టికిన్=పుట్టిన శనైశ్చరునకు, నిత్యము=ఎల్లప్పుడు, అనఁగా:-ఏకసమయమందైనను ననుట, కాలొకటి=ఒకకాలైనను, వినవినగాదు=ప్రసరింపదు, అనఁగా:-కుంటివాఁడని యర్థము. శనైశ్చరుఁడు కుంటివాఁడైనట్టుప్రసిద్ధము, సుతుండు=కుమారుఁడు,తండ్రిన్=జనకుని,పోలఁగాన్=సరిపోలుట, పొసఁగదే=పొసఁగి యుండదేది. అనఁగా-లోకములోఁ గుమారుఁడు తండ్రినిఁబోలియుండుట ప్రసిద్ధము-అట్లుండ శనైశ్చరుఁడు వేయుపాదములుగల సూర్యునికిఁ బుట్టినను నొకపాదమైననులేక కుంటివాఁడాయెను. అందుచే శని జనకునిపోల. దేమి? యని ప్రశ్నము. దీనికిన్ = ఈప్రశ్నమునకు, ఇది=ఈ చెప్పఁబోయెడిది, ఉత్తరము పో=సమాధానమే. ఎట్లన-నీప్రకటప్రతాపమున్=నీప్రసిద్ధమైన ప్రతాపమును, సహస్రపాదుఁడున్=వేయుపాదములు గలవాఁడు, అనఁగా:-సూర్యుఁడనుట, కసమసన్=సంభ్రమముచే, లేక, తొందరపాటుచే, దాఁటలేక=అతిక్రమింపలేక, అతిఖంజతన్=మిక్కిలి కుంటితనమున, జిక్కెన్ = తగులుపడెను. అనఁగా:- నలరాజా! నీప్రతాపంబు నతిక్రమింపలేక తొందరపాటుచే వేయుపాదములు గలసూర్యుఁడు కుంటితనమునఁ జెందుచున్నాఁడు. కావున సూర్యుఁడు కుంటివాఁడై యున్నాఁడు కనుక యతని కుమారుఁడైనశనియుఁ గుంటివాఁడనుట సంభవించుచున్నది. కనుక జనకునిఁ గుమారుఁడు బోలియుండుట సరిపోవుచున్నది.

తా. భూమిలో గుమారుఁడు జనకునిఁ బోలియుండుట బ్రసిద్ధము. అట్లు వేయుపాదములుగల సూర్యునికిఁ బుట్టిన శనైశ్చరుని కొకపాదమైనలేదు గావున శని సూర్యునిఁ బోలలేదేయని శంకింపంబనిలేదు. నీ ప్రకట ప్రతాపంబుం దాఁటలేక సూర్యుఁడు కుంటివాఁడైనాఁడు గనుక సూర్యుని శనైశ్చరుఁడు పోలుట సరిపోయినది.

వ. అనియె నప్పుడు. 73

తే. అధిప! యిది మాకుఁ బురుషార్థ మనియె వహ్ని

ప్రార్థనంబుఁ జేకొను మంచుఁ బలికె జముఁడు
రాజ యన్యోపకారసంప్రభవమైన
యశముఁ గైకొనుమయ్య నీ వనియెఁ బాశి. 74

టీ. వహ్ని=అగ్నిహోత్రుఁడు, అధిప=ఓనలరాజా! ఇది=ఈమాతకృత్యము, మాకున్, పురుషార్థము=ప్రయోజనకారియని, అనియెన్=పలికెను. అనఁగా నానలువురు దేవతలలో నొకఁడగు యగ్నిహోత్రుఁడు, ఓనలరాజా దమయంతిని మేము వరించుటయే మాకు పురుషార్థమువంటిది కావున మాకొఱకు చెప్పిన దూతకృత్యమునువహించి కార్యము నెఱవేర్పవలయునని పలికెను. జముఁడు, ప్రార్థనము=మా ప్రార్థించుటను అనఁగా.-మాకొఱకనుట, చేకొనుము=స్వీకరింపుము ని, పలికెన్=పలికెను. పాశి=పాశము కలవాఁడు, అనఁగా: వరుణుఁడనుట, రాజ=ఓనలరాజా! అన్యోపకారసంప్రభవము=పరోపకారమువలనఁ గలిగినది. అయినయశముక్=ఐనట్టికీర్తిని, నీవు, కైకొనుము+అయ్య=పొందుమయ్య అని యనియెన్. దమయంతిని గోరుచున్న మాకు దమయంతినిగూర్చి యుపకారము చేసి యశంబు నొందుమని భావము.

తా. దేవేంద్రుఁడు నలుఁ బ్రార్థించి యూరకున్నపిమ్మట నగ్నిహోత్రుఁడీకార్యము పురుషార్థమువంటిది కావున దప్పక నెఱవేర్పవలసినదనియు, యముఁడు మా ప్రార్థన నంగీకరింపక తీఱదనియు, వరుణదేవుఁడు మా కుపకారమొనరించి యందువలన జనించిన సత్కీర్తినిఁ బొందుమనియుఁ గ్రమముగాఁ బలికిరి.

వ. ఇ త్తెఱంగునం జాటుగర్భంబు లైనవేల్పులవాక్యసందర్భంబు లాకర్ణించి వైదర్భీకాముకుండయ్యును నయ్యాదిగర్భేశ్వరుండు తద్దూత్యభారంబు భరించె. రాజపుంగవు నంగీకారం బెఱింగి దేవత లతని కంతఃపురప్రవేశంబున కుచితంబుగాఁ దిరస్కరిణీవిద్య యుపదేశించి పొమ్ము కార్యసిద్ధి యయ్యెడు మని వీడుకొల్పిన. 75

టీ. ఇత్తెఱంగునన్ = ఈప్రకారముగా, చాటుగర్భంబులు = ప్రేమకృతమైన స్తోత్రము గర్భమందుఁగలవి, అనఁగా:—నలునిపై దమకున్నట్టిప్రేమను ప్రకటించుచు నాతనిగుణము లల్పములైనను గొండంతలుగాఁజేసి నుతించిరనుట, ఐనవేల్పులవాక్యసందర్భంబులు = ఐనట్టి దేవతలయొక్క మాటలసందర్భమును, ఆకర్ణించి = ఆలకించి, వైదర్భీకాముకుండయ్యును = దమయంతిని గోరుచున్నవాఁడైనను, అభూమీశ్వరుండు = ఆభూమీశ్వరుండు - అనఁగా నలుఁడనుట, తద్దూత్యభారంబు = ఆదూతకార్యముయొక్క భారమును, భరించెన్ = వహించెను. అనఁగా - నాదేవతలయొక్క వాక్యప్రకారము దమయంతియొద్దకు రాయబారిగాఁబోయి కార్యము నెఱవేర్చుట కంగీకరించెను. రాజపుంగవు నంగీకారంబు = నలుఁ డా కార్యము నెఱవేర్ప నంగీకరించుట, ఎఱింగి = తెలిసికొని, దేవతలు = ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు, అతనికిన్, అంతఃపురప్రవేశంబునకున్ = అంతఃపురమును ప్రవేశించుటకు, ఉచితంబుగా = తగునట్లుగా, తిరస్కరిణీవిద్య = తిరస్కరిణియను నావిద్యను, అనఁగా: - నావిద్య నవలంబించినవారు తత్సామర్థ్యముచే నొరులకు గంటఁబడకుండ నితరుల ప్రవర్తనాములఁ దెలిసికొనుచు నిష్టమువచ్చిన స్థలములకుఁ బోఁగలుగుదురు. అట్టిసామర్థ్యముఁగల విద్యననుట, ఉపదేశించి, పొమ్ము, కార్యసిద్ధి = కార్యసాఫల్యము, అయ్యెడుమని = అగుఁగాకయని, పీడుకొల్పిన = పంపఁగా, నని పైపద్యముతో నన్వయము.

ఉ. అపరమోపకారనిధి యప్పుడు వేల్పులరాయబార మ
న్మోపు వహించి యాదివిజముఖ్యుల వీడ్కొని చిత్తవృత్తికిం
జూపునకున్ శతాంగరయశుద్ధికి లక్ష్యముఁ జేసె భూతధా
త్రీపతిరాజధాని జగతీరమణీమణిహారవల్లరిన్. 76

టీ. అపరమోపకారనిధి = గొప్పయుపకారమునకు నిధియైన యానలుఁడు, అప్పుడు = ఆసమయమందు, వేల్పుల రాయబారము = దేవతలకు రాయబారిగాఁబోవుట, అన్ + మోపు = అనెడిభారము, వహించి అనఁగా దేవతలయిష్టకార్యమును నిర్వహింప నెంచి, యాదివిజముఖ్యులన్ = ఆయింద్రాదిదేవతాశ్రేష్ఠులను,

వీడ్కొని=విడిచిపెట్టి, జగతీ...వల్లరిన్ - జగతీ=భూమియనెడు, రమణీ=స్త్రీ యొక్క, మణిహారవల్లరిన్ - మణి=రత్నమయమైన, హారవల్లరిన్=హారలతవలెనున్న, భూతధాత్రీపతిరాజధాని=భీమరాజుయొక్క రాజధానియైన కుండినగరమును, చిత్తవృత్తికిన్=మనోవ్యాపారమునకు, చూపునకున్=దృష్టికిని, శతాంగరయశుద్ధికిన్ - శతాంగ=రథముయొక్క, రయశుద్ధికిన్=వేగాతిశయమునకు, లక్ష్యముచేసెను=గుఱిచేసెను - అనఁగాఁ - గుండినగరమునకుఁ బోవుటకు మనంబున నిశ్చయించి యాపురి కభిముఖంబుగా రథంబును నడిపించుచుఁ బోయెననుట.

తా. పరోపకారనిపుణుఁడైన యానలుఁడు వేల్పులయాజ్ఞను శిరసావహించి భూమియనెడు స్త్రీకి రత్నమయమైన హారమువలెఁ బ్రకాశించుచున్న కుండిన నగరంబునకు బోఁదలంచి రథంబెక్కి యాదిక్కుమొగంబై పోయె ననుట.

అలం. గమ్యోత్ప్రేక్ష.

గీ. విరహభారంబుతోన యుర్వీధవుండు
ప్రబల మగు దేవకార్య భారము వహించె
నౌర్వశిఖితోన జలరాశి యంబుపూర
మౌర్వసేయుండు భరియింపఁ డయ్యె నిట్లు. 77

టీ. ఉర్వీధవుండు=భూమికధిపతి, అనఁగా- నలుఁడనుట, విరహభారంబుతోన=విరహమనెడి బరువుతోనె, ప్రబలము=మిక్కిలిగొప్పది, అగు దేవకార్యభారము=ఐనట్టి దేవతలకార్యమనెడి భారమును, భరించెన్=వహించెను. అనఁగాః- కార్యమును నెఱవేర్పఁబూనుకొనెననుట, ఇట్లు=ఈనలుఁడొనరించినట్లు, ఔర్వసేయుఁడు=అగస్త్యుఁడు, ఔర్వశిఖితోన్ +ఔ=బడబానలముతోన్, జలరాశియంబుపూరము=సముద్రజలము, భరింపఁడయ్యెన్=సహింపలేఁడాయెను. అనఁగాః- నగస్త్యుఁడు సముద్రపానము చేసి దేవతాకార్యము నెఱవేర్పఁదలంచినవాఁడై పానసమయమున నందున్న బడబానలమునుఁ బైకిఁ ద్రోసివైచి పానము చేసెను. కాని దుస్సహమైన బడబానలముతోఁగూడ పానము సేయలేఁడయ్యె.

నలుఁ డట్లుగాక తాఁ బ్రతిజ్ఞచేసిన కార్యము విరహాగ్నిసంతప్తుఁడైనతనకు మిగులదుస్సహమైనను, సహించి నెఱవేర్చెనని భావము. మఱియు పరోపకారగుణము నందుఁ బ్రసిద్ధిఁజెందిన యగస్త్యునికంటె నలుఁ డధికుండనియుఁ దోఁచుచున్నది. ఈపద్యము - శ్లో॥ ధైర్యాసమంనాజగణద్వియోగం సదూతధర్మ స్థిరధీరధీశః। పయోధిపానే మునిరంతరాయం దుర్వారమప్యౌర్వ మివౌర్వసేయః॥ నై॥ స॥ ౯॥ ౨॥ ఈశ్లోకమునుఁబట్టి యోజింప నగస్త్యుఁడు బడబానలముతోఁగూడ పానముచేసినట్లు కన్పట్టుచున్నది. కావున తదనుగుణముగా నీపద్యము నాలవపాదమున "ఔర్వసేయుండు భరియించునట్లుధృతిని" అని సవరణచేసినచో బాగుగనుండునని తోఁచెడిని. ఇందు "విరహభారంబు" "దేవకార్యభారము" అను విశే[..]ములవలన గలిగిన సారస్యమేమన - దమయంతీవియోగమే యతికష్టముగానున్నను గష్టతరమైన దేవకార్యమను భారమునుగూడ వహించెనని చెప్పుటచేఁ దా నతిప్రయాసఁజెందినను, దేవకార్యము నెఱవేర్చుటకై పూనుకొనిన నలుని యుత్తమశీలత్వము ప్రకటితమగుచున్నది. మఱియుఁ దా నెన్నికష్టములలోనున్నను సహించి దేవకార్యము నెఱవేర్పఁబూనుకొనెనని చెప్పుటచే, దైవభక్తిగలదనియుఁ దోఁచుచున్నది. ఇక్కడ 'ఔర్వశిఖి'యను నుపమానమునుఁబట్టి యోజింప దమయంతీవియోగము బడబానలమువలెనే యతిదుస్సహమైనదని వెల్లడి యగుచున్నది.

తా. నలమహారాజు దమయంతీవియోగము తనకు మిగుల దుస్సహమైనను సహించి ప్రబలమైన దేవకార్యమును నిరంతరాయముగ నెఱవేర్పఁబూనుకొనెను. కాని యగస్త్యుఁడు సముద్రపానముచేయఁ బూనుకొని యందు దుస్సహమైన బడబానలమును సహింపలేక విడిచిపెట్టెను. అలం - వ్యతిరేకము.

మ. బలభిద్వహ్నిపరేతరాజవరుణుల్ శ్రీ పర్యుత్సుకత్వంబు సం
ధిలఁ గూర్చుండిరి యొండొరుం గదిసి యర్థిం దత్ప్రదేశంబున
స్ఖలనాళీకమృణాళనాళలతికాశ్రీనవ్యప్రణాళీమిళ
ల్లలనాలాపకథాసుధానుభవలీలాలోలచేతస్కులై. 78

టీ. బలభిత్ ... వరుణుల్-బలభిత్=బలాసురునిఁ జంపినవాఁడు (అనఁగా నింద్రుఁడు), వహ్ని=అగ్నిహోత్రుఁడు, పరేతరాజ=యముఁడు, వరుణుల్=వరుణదేవుఁడు, ఒండొరుల్=పరస్పరము, గదిసి=సమీపించి, నల... చేతస్కులై-నల=నలమహారాజనెడు, నాళీక మృణాళనాళలతికా=లతలవంటి తామరతూండ్లసంబంధమైన, నవ్య=క్రొత్తదయిన, ప్రణాళీ=జలనిర్గమప్రదేశమునుండి, (అనఁగా కాలువనుండి యని యర్థము), మిళత్=ప్రవహించుచున్న, లలనాలాపకథాసుధా=దమయంతినిగూర్చి సంభాషించుట యనెడుకథామృతమును, అనుభవ=అనుభవించుటయనెడు, లీలా=విలాసమందు, లోల=ఆసక్తిగల, చేతస్కులై=చిత్తముగలవారై, (అనఁగా రాయబారిగాబోయిన నలమహారాజుచే చెప్పెడి దమయంతీవృత్తాంతమును వినఁగోరినవారై యనుట) పర్యుత్సుకత్వంబు=ఇష్టప్రయోజనమునందలి ప్రయత్నము, సంధిలన్=కూడునట్లుగా, అర్థిన్=అక్కఱతో, తత్ప్రదేశంబునన్=ఆప్రదేశమునందు, (అనఁగా నలుఁడు తమ్ము విడిచిపోయినస్థలమునందనుట) కూర్చుండిరి.

తా. ఇంద్రాగ్ని యమ వరుణులు నలమహారాజనెడు జలనిర్గమప్రదేశమునుండి ప్రవహించుచున్నదమయంతీచరిత్ర మనెడు యమృతరసమును ద్రావ కుతూహలులై యిష్టమయిన దమయంతీచరిత్రమును దెలిసికొనుట యనెడుకార్యమందు స్థిరప్రయత్నులై పరస్పరము గదిసి నలమహారాజు తమ్మువిడిచిపెట్టిపోయినప్రదేశమందే కూర్చుండిరి. అలంకారము. రూపకము.

గీ. అమ్మహారథురథముఁ డాయంగ నరిగె
సత్వరమున విదర్భరాజన్యువీడు
సార మగుభాగ్యవంతుమనోరథంబు
కార్యసంసిద్ధిఁ బోలె నస్ఖలితలీల. 79

టీ. అమ్మహారథురథము=అనంతుమహారాజురథము, సత్వరమునన్=శీఘ్రముగా, అస్ఖలితలీలన్=నిరాటంకమైనరీతిచే, సారము=దృఢమయినది, అగుభాగ్యవంతుమనోరథంబు=అయినట్టియదృష్టవంతునికోరిక, కార్యసంసిద్ధిఁబోలెన్=

కార్యసాఫల్యము నెందునట్లుగా, విదర్భరాజన్యపీఠము=విదర్భరాజురొక్క పట్టణము అనఁగా కుండిననగరమును, డాయంగనరిగెన్ = సమీపించెను, ఇట పారకుఁడు భాగ్యవంతు మనోరథం బని చెప్పి నలమహారాజురథమున కుపమించుటచే భాగ్యవంతునియొక్క మనోరథము తప్పక ఫలించునట్లు ఆరథముకూడ నేకార్యమునందైన జయము పొందు ననునంశము తోఁచుచున్నయది. ఇట 'పార' అను విశేషణమువలన నెట్టిభాగ్యవంతునిమనోరథ మైనను దృఢముగా నుండినచో నే సఫలత్వము నెందును కాని మనోరథమున కట్టిదృఢత్వము లేనిచో సఫలము కాలేర దనునంశము తెల్లమగుచున్నది.

తా. దృఢత్వము వహించినభాగ్యవంతునిమనోరథంబు నిరాటంకముగా సఫలత్వము నెందుకట్లు నలునిరథముకూడఁ గుండినపురమును సమీపించినది.

మ. దమయంతీసుకుమారపాదకమలక్షోద్వంద్వార్పణాధన్యకు
ట్టిమహర్మ్యంబగుపట్టణంబపుడుగంటిన్ మంటినంచెంతయుం
బ్రమదంబందె దిగీశకార్యఘటనాభారంబు చింతించి దీ
ర్ఘమునుష్ణంబునుగానొనర్చెధరణీకాంతుండునిశ్వాసమున్.

టీ. దమయంతీ...హర్మ్యము-దమయంతీ=దమయంతియొక్క, సుకుమార=కోమలములైన, పాదకమల=పద్మములవంటి పాదములయొక్క, ద్వంద్వ=జతము, అర్పణా=ఉంచుటచేత, ధన్య=కృతార్థతఁ జెందిన, కుట్టిమ=రత్నఖచిత ప్రదేశములుగల, హర్మ్యంబు=రాజగృహములుగలది, అగుపట్టణంబు=అయిన కుండినపురమును, కంటిన్ = చూచితిని, మంటిన్ =బ్రతికితిని, అంచున్ =అనిపలుకుచు, ధరణీకాంతుండు=నలుఁడు, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, ప్రమదంబు=సంతోషమును, అందెన్ = పొందెను (అనఁగాఁ జిరకాలమునుండి యేదమయంతిని వరింప మిగులఁ గుతూహలపడి కామపీడితుండై నలుండు వర్తించుచున్నాఁడో యట్టి దమయంతి నివసించుచున్నకుండినపురమును జేరినంములకు మిక్కిలి సంతసించెనని భావము), ధరణీకాంతుండు=నలుఁడు, దిగీశ...భారంబు-దిగీశ=దిక్పాలురయొక్క (అనఁగా నింద్రాదులయొక్క యనుట), కార్య=పనిని, ఘటనా=కూర్పు టయనెడి, భారము=బరువును, చింతించి=ఆలోచించి, దీర్ఘంబు = నిడుపైనది,

యు, ఉష్ణంబు=వెచ్చనిదియు, కాఁన్=అగునట్లుగా, నిశ్వాసమున్=శ్వాసను, ఒనర్చెన్=చేసెను (అనఁగా వెచ్చని నిట్టూర్పుపుచ్చెననుట). అనఁగా నలమహారాజు కుండినపురమును బ్రవేశించినందులకు మొదట సంతసించి తరువాత దేవతలకార్యమును ఘటించుటను మనంబునఁ దలపోసి తాను రాయబారిగఁ బోయి దమయంతితో నింద్రాదులు నిన్ను వరింతురని చెప్పినపు డామె తనకంటె వేమడుఁగుల యాధిక్యముగల దేవేంద్రుని వరించును గాని తన్ను వరింపదనియు నందువలనఁ దనకార్యము విఫలమగుననియుఁ దలపోసి లోపలనున్న మదనతాపము వెల్లడియగునటులు వెచ్చని నిట్టూర్పుపుచ్చె ననునీవిషయము కార్యఘటనాభారంబు చింతించి యనుపదములవలనను దీర్ఘము, ఉష్ణము, అనుపదములవలనను స్ఫురించుచున్నది.

తా. నలుఁడు దమయంతి పాదపద్మములత్రొక్కుడులచేఁ బవిత్రమయిన కట్టడపునేలలతో నొప్పు రాజగృహములుగల కుండినపురమును బ్రవేశించి మిగుల సంతసించెను. కాని వెంటనే దేవతలకార్యమును (అనఁగా దమయంతీ వరణరూపము) దలంచుకొని తనకోర్కి విఫలమయినందులకు విచారించుచు వెచ్చని నిట్టూర్పుపుచ్చెను.

వ. ఇట్లు కుండిననగరంబు చేరం జనుదెంచి యప్పురుషప్రకాండుండు నలయునమాత్యులం దగినవారల నొక్కరమ్యప్రదేశంబున సైన్యంబు విడియింప నియమించి బృందారక సందేశకార్యంబు నిర్వర్తింపం దలంచి ససారథికం బగుతనరథంబు నచ్చోటన నిలిపి యొక్కరుండునుఁ బాదచారంబున నప్పురంబు బ్రవేశించె నప్పుడు. 81

టీ. ఇట్లు, కుండిననగరంబున్=కుండినపురమును, చేరన్, చనుదెంచి=సమీపించి, అప్పురుషప్రకాండుండు=అప్పురుషశ్రేష్ఠుండైన నలుఁడు, నలయునమాత్యులన్=ప్రియులైన మంత్రులను, తగినవారలన్=తగినజనులను, ఒక్కరమ్యప్రదేశంబునన్=ఒకమనోహరమైన స్థలమునందు, సైన్యంబున్=సేనను, విడి

యింపక్ , నియమించి=విడిది సేయించుమనటు లాజ్ఞాపించి, బృందారకసందేశకా ర్యంబు-బృందారక=దేవతలయొక్క, సందేశ=వర్తమానమనెడు, కార్యంబుక్ = పనిని, నిర్వర్తింపక్ తలంచి=నెఱవేర్పనెంచి, ససారథికంబు=సారథితోఁగూడి యున్నది, అగురథంబుక్=అయినరథమును, నిలిపి, ఒక్కరుండును, పాదచా రంబునక్=కాలినడకచే, అప్పురంబుక్, ప్రవేశించెక్, అప్పుడు అని పై పద్య ముతో నన్వయము.

శా. చూడంజూడఁగ దేవతావరమునం జోద్యంబుగా భూమిభృ
చ్చూడారత్న మదృశ్యుఁడయ్యె నతఁడచ్చోఁ నద్భుతం బంద న
వ్వాడం బౌరజనంబు లెల్లనితఁ డెవ్వాఁడొక్కొ నేత్రోత్సవం
బై డాయం జనుదెంచె నంతటన మాయంబయ్యె నం చెం
తయున్ . 82

టీ. చూడక్ , చూడక్ ,కక్ =చూడఁగాఁ జూడఁగా, దేవతావరమునక్ = దేవత లిచ్చినకోరికచే (అనఁగా దమయంతి యంతఃపురంబునఁ జొచ్చుటకు నిం ద్రాదు లొసంగినతిరస్కరిణీవిద్యయొక్కమహిమచే ననుట), చోద్యంబుగాక్ =అద్భుతముగా, భూమిభృచ్చూడారత్నము=రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడైన, అతఁ డు=అనలుఁడు, అవ్వాడక్ =ఆవీథియందు, పౌరజనంబులెల్లక్ =పురజనులంద ఱు, ఇతఁడు=ఈ వచ్చినపురుషుఁడు, ఎవ్వాఁడొక్కొ=ఎవఁడోకదా, నేత్రో త్సవంబై=కనులపండువు నొనరించువాఁడై, డాయక్ =సమీపముగా, చను దెంచెక్ =వచ్చెను, అంతటన =తత్క్షణమందే, మాయంబయ్యెను=అంతర్ధానము చెందెను, అంచుక్ =అనిపలుకుచు, ఎంతయుక్ =మిక్కిలి, అద్భుతంబందక్ = అచ్చెరువందుచుండఁగా, అచ్చోక్ =అస్థలమందు, అదృశ్యుఁడయ్యెను. అంత ర్ధానము చెందెను.

తా. నలుం డాకుండినపురమును బ్రవేశించి కొంతదూరము చని తిరస్కరిణీ మహిమ చేకొని పురమునసున్న జనులందఱు కనులపండువు లొనరించుచు నీ పురంబు ప్రవేశించి యిప్పటికిపుడే యంతర్ధానముచెందెను. ఈపురుషుఁ డెవ్వఁ డైయుండునో యని యచ్చెరుపడుచుండఁగాఁ దా నంతర్ధానము చెందెను.

వ. ఇట్లంతర్హితుండై రాజమార్గంబున నిరర్గళవేగంబునం జని యా రాజకుంజరుండు మదకుంజరఘటాసుందరం బగు రాజమందిరంబు డాసి. 83

టీ. ఇట్లు=ఈప్రకారముగా, అంతర్హితుండై=అంతర్ధానము చెందినవాఁడయి, రాజమార్గంబునన్=రాజవీథియందు, నిరర్గళవేగంబునన్=అడ్డులేని వేగముచే, చని=పోయి, ఆరాజకుంజరుండు=ఆరాజశ్రేష్ఠుఁడైన నలుఁడు, మద... సుందరంబు-మదకుంజర=మదపుటేనుఁగులయొక్క, ఘటా=సమూహముచే, సుందరంబు=మనోహరమైనది, అగు, రాజమందిరంబున్=అయినట్టి రాజగృహమును, డాసి=సమీపించి, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

సీ. వంచనమై డాఁగి ♦ వర్తించు టిదియేమి
ప్రాభవం బని సిగ్గు ♦ పాటునొందు
నాయుధహస్తులై ♦ యాయితంబై యున్న
రక్షివర్గముల తీ ♦ వ్రతకు నవ్వు
నది యెవ్వరని ప్రతీ ♦ హారు లెవ్వరి నన్నఁ
దన్నుగాఁ దలఁచి చి ♦ త్తమున నెసఁగు
నెమరుగాఁ జనుదెంచు ♦ నిందీవరాక్షుల
కొయ్యొయ్యఁ దెరువిచ్చి ♦ యోసరిల్లుఁ
గీ. దలఁచితలఁచి యలీకనై ♦ దర్భిఁ గాంచుఁ
గాంచి వేల్పులప్రియవాచి ♦ కంబు నొడువు
నొడివి తనమాట కచ్చెరు ♦ పడుజనంబు
క్రందుసందడిఁ దెలివొందు ♦ రాజసుతుఁడు. 84

టీ. రాజసుతుఁడు=రాజకుమారుఁడైన నలుఁడు, వంచనమై=మోసముచే, డాఁగి=మఱుఁగుపడి, వర్తించుట=తిరుగుట, ఇదియేమి ప్రాభవంబు=ఇదియేమి ప్రభుత్వము, సిగ్గుపాటున్, ఒందున్=సిగ్గుఁజెందుచుండును (అనఁగా నలుఁడు తిరస్కరిణీవిద్యచే నొరులకంటఁ బడకుండ ప్రవర్తించుచుఁ దా రాజకుమారుండు

గనుక ఛీ! యుత్తమరాజపుత్త్రిండనయిన నేను సుష్యుక్తముగ నీపురంబు ప్రవేశించుట యుక్తముకాని మోసముచే నొరులకంటఁ బడకుండఁబోవుట యిది ప్రభుత్వపద్ధతి కాదని సిగ్గుఁజెందెనని భావము.) ఆయుధపాణులై=ఆయుధములు పాణులయందు గలవారలై, యాయితంబై=సిద్ధపడి (అనఁగా నొరులెవరైన వాస్థలముఁ జొచ్చినచోఁ దుదముట్టించుటకు సిద్ధపడి యనిభావము.) ఉన్న... తీవ్రతకున్ = ఉన్న రక్షకభటుల సమూహముల యురవడికి, నవ్వున్ = నవ్వుచుండును (అనఁగా నాయుధములధరించి పెఱవారాస్థలమును జేరకుండునటుల కాపాడ నడుకట్టి జాగరూకులై వర్తించినను దిరస్కరిణీవిద్యచే నంతర్హితుండయిన తన్నుఁ గనుఁగొనలేకుండుటచే నాభటుల వ్యర్థప్రయత్నములకు నవ్వుచుండెననిభావము. అది=అవచ్చెడువారు, ఎవ్వరు, అని, ప్రతీహారులు=కావలివారు, ఎవ్వరినన్నన్=ఎవ్వరిని గూర్చిపలికినను, చిత్తమునన్=మనసునందు, తన్నుగాన్, తలఁచి=తన్నుకొని, ఎసఁగున్=లొట్రుపడును,(అనఁగా నలునకిది మునుకఁ దిరస్కరిణీవిద్యచే వర్తించుట యభ్యాసము లేకపోవుటచే నే నొరులకుఁ గనఁబడననువిషయము మఱచి ద్వారపాలు రెవరికైన"ఎవరు వార"ని యడిగి నఁదన్నుకొని తొందరపడుచుండును)ఎదురుగాన్=అభిముఖముగా, చనుదెంచు నిందీవరాక్షులకున్=వచ్చుచున్న కలువకంటులకు, అనఁగా స్త్రీలకనుట, ఒయ్యొయ్యన్=మెల్లమెల్లగా, తెరువు, ఇచ్చి=మార్గమొసఁగి, ఓసరిల్లున్=ఒత్తిగిల్లును, లేక తప్పుకొనును(అనఁగా నలుఁడు తనకెదురుగావచ్చుచున్న స్త్రీలను దప్పించుకొని పోవుచున్నాఁడని భావము) తలఁచి తలఁచి=మాటిమాటికి స్మరించి, అలీకమై దర్భిన్=బూటకపు దమయంతిని (అనఁగా నలుఁడు దమయంతినే సంతతము తలఁచుచుండుటచే మోహావశమునఁ గానవచ్చుచున్న దమయంతిని జూచునని భావమును)కాంచి=అట్లు చూచి, వేల్పుల ప్రియవాచికంబు=దేవతలకు నిష్టమయిన సందేశసమాచారము, నుడువున్=పలుకును, (అనఁగా బూటకపుదమయంతిని చూచి దేవతులకార్యమును వివరించి చెప్పుచుండును ననిభావము. నొడివి=ఇటులుపలికి, తనమాటకున్=తాఁబలికిన వచనములకు, అచ్చెరు...నందదిన్-అచ్చెరుపడు=ఆశ్చర్యముచెందుచున్న, జనంబు=జనములయొక్క, క్రందునందదిన్=

కలకలధ్వనిచేత, తెలివొందున్ = తెలివిచెందును, (అనఁగా నలుఁడు మాటలాడు చుండుట యచటిజనంబులు విని నలుఁడు తమ కగపడనందున నీమాట లెవరను చున్నారని యాశ్చర్యమును బొంది కలకలధ్వని చేయుచుండ నది విని నలుఁడు సారహస్యము తెల్లమగుచున్నదని తెలివిఁజెంది మాటలాడుట మానివేయుచుం డెనని భావము.

తా. నలుఁడు తాను తిరస్కరిణీవిద్యచే నదృశ్యుఁడై పోవుచు దాను ప్రభువుగమిక ప్రభువునకుఁ దగినటులుగాకుండ వర్తించుటకు మనములో సిగ్గుఁజెందుచు, నాయుధములు ధరించి యెంతజాగరూకులై యున్నను దన్నుఁ గనుఁగొనలేకున్న రక్షకభటులను జూచి నగుచు ద్వారపాలురు 'ఆపోయెడివారెవర' ని యదలించినపుడు తిన్నమకొని తొట్రుపడుచుఁ, దన కభిముఖులై వచ్చు స్త్రీలను దప్పించుకొనిపోవుచు, సంతతము దమయంతిని స్మరించుచుండుటచే నలుదిక్కుల బూటకపుదమయంతిని బొడఁగాంచి తాను దెచ్చినదేవతుల సందేశమును వివరించి చెప్పుచు, నాపలికినమాటల నచ్చటిజనులు విని యచ్చెరువడి కలకలము చేయు నదివిని తెలివికొందుచు నుండును.

వ. ఇవ్విధంబున నేనుంగుమొగసాల గడచి కక్ష్యాంతరంబులు
ప్రవేశించి యంతఃపురంబు సొత్తెంచె నప్పుడు. 85

టీ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈప్రకారముగా, ఏనుంగుమొగసాలన్ = ఏనుఁగులుండెడు సాలను, కడచి = దాఁటి, కక్ష్యాంతరంబులు = ఇతరములయిన కట్లను, ప్రవేశించి = చొచ్చి, అంతఃపురంబు, సొత్తెంచెన్ = ప్రవేశించెను. అప్పుడు = ఆసమయమందు, పైపద్యముతో నన్వయము.

చ. ప్రిదిలిననీవిఁ గేల సవరించుచు తలోదరి నోర్తుఁ గాంచి లోఁ
గదిరినపాపభీతిఁ బతికిఁ గన్నులు మోడ్వ నొకొల్లొకళ్లకై
యెదురుగవచ్చివచ్చి యొకకొయిద్దఱుముద్దియ లొత్తిరవ్విభున్
మదగజరాజకుంభములకుమచ్చరికించుకుచద్వయంబులన్.

టీ. ప్రిదిలిననీవిన్ = విడిపోయినపోఁకముడివి, కేలన్ = హస్తములచే, సవ

తించుతలోదరిన్ = సవరించుకొనుచున్న స్త్రీని, ఓర్తున్ = ఒకతెను, కాంచి = చూచి, లోన్ = మనసులో, కదరినపాపభీతిన్ = అతిశయించిన పాపభయము చే, పతి = నలుఁడు, (అనఁగాఁ బరస్త్రీలయొక్క గుట్టులను జూచినందునఁ బాపము సంభవించినదని భయమును చెందియనుట) నేత్రములు, మోడ్చన్ = మూసికొనఁగా, ఒకొళ్లొకళ్లు = ఒకరికొకరు, ఎదురుగన్ = అభిముఖముగా, వచ్చివచ్చి, ఒకయుద్దయు ముద్దియలు = ఒకయుద్దయుస్త్రీలు, అవ్విభున్ = ఆనలుని, మదగజరాజకుంభములన్ = మదించినయేనుఁగులకుంభస్థలములను, మచ్చరికించు = తిరస్కరించుచున్న, కుచద్వయంబులన్ = స్తనద్వయములచే, ఒత్తిరి = హత్తింపఁజేసిరి(అనఁగా నింతవఱకు నలుఁడు తానొరులకుఁ గనఁబడకపోయినను దనకొరులు గనఁబడుచుండిరి గనుక పరస్త్రీలు తనకెదురైనపుడుచూచి తప్పించుకొనిపోవుచుండెడి. ·డు కాని యిపుడు నలుఁడు కనులు మోడ్చియుండుటచేఁ దనకెదురుగవచ్చు స్త్రీలను దప్పించుకొనలేకయుండెను. అందువలన నిరువురు స్త్రీలు తమకుచములతని కొరయునటులు తాఁకిరనిభావము.

తా. నలమహారాజంతఃపురముఁ జొచ్చునపుడు విడివడినపోఁకముడిని సవరించుకొనుచున్నయొక స్త్రీని జూచి పాపభయముచే నేత్రములు మూసికొనఁగా మఱి యిరువురు స్త్రీ లభిముఖముగవచ్చి నలునిఁ దమకుచములచే నొత్తిరి.

వ. మఱియు శుద్ధాంతభవనాంతరంబులఁ జరియించువాఁడు హృదయోత్కంఠాతిరేకంబున. 87

టీ. మఱియున్ = ఇంకను, శుద్ధాంతభవనాంతరంబులన్ = తక్కినఅంతఃపురగృహములయందును, హృదయోత్కంఠాతిరేకంబునన్ - హృదయ = హృదయమందున్న, ఉత్కంఠా = వేడుకయొక్క, అతిరేకంబునన్ = అతిశయముచే, పైపద్యముతో నన్వయము.

సీ. సమనుభూతానాదిసంసర్గపరంపరా
    ప్రసక్తమాకలితసంసర్గముననొ
  లలితకేళీచిత్రఫలకాభివిలిఖిత
    ప్రతిమావిలోకనాభ్యాసముననొ

యాస్వాదనీయవిహంగపుంగవగవీ
హైయంగవీనపానాభిరతినో
భువనైకమోహనాద్భుతశంబరారాతి
శాంబరీలీలావిడంబముననో

తే. వివిధసంకల్పకల్పనావేశముననో
కన్నె క్రొక్కారుమెఱుఁగుదీఁగ యనుబోలెఁ
బాలసి యప్పుడ యడఁగుపూఁబోఁడిమూర్తి
నక్కుమారుండు నలుదిక్కులందుఁ గాంచు. 88

టీ. సమనుభూతా...సంసర్గముననో- సమనుభూత=అనుభవింపఁబడిన, అనాది=అనాదులైన (అనఁగా నింతకంటె మొదటిసృష్టి లేదనుట), సర్గ=సృష్టులయొక్క, పరంపరా స్రక్=మాలికవంటివరుసనుండి, సమాకలిత=లభించిన, సంసర్గముననో=సంపర్కముచేతనో (అనఁగాఁ జిరకాలమునుండి వచ్చుచున్నమాలికవంటి సృష్టివలనఁ బొందఁబడిన సంపర్కముచేతి ననుట, లేక పూర్వజన్మములయం దనుభూతమయి యనుస్యూతముగా వచ్చుచున్న సంస్కారమునుబట్టి యనుట), లలిత.. అభ్యాసముననో-లలిత=సుందరమయిన, కేళీ=విలాసార్థమయిన, చిత్రఫలక=చిత్తరువుపలకలయందు, అభివిలిఖిత=లిఖింపఁబడిన, ప్రతిమా=దమయంతీప్రతిమయొక్క, విలోకనా=చూచుటయందలి, అభ్యాసముననో=అభ్యాసముచేతనో(అనఁగాఁ జిత్తరువునందు సుందరముగా లిఖింపఁబడిన దమయంతిప్రతిమను సర్వకాలసర్వావస్థలయందుఁ జూచుచుండుటచేఁ గలిగిన యభ్యాసముచేతనో యనుట), ఆస్వాద...రతినో-ఆస్వాదనీయ=అనుభవింపఁదగియున్న, విహంగపుంగవ=పక్షిశ్రేష్ఠముయొక్క (అనఁగా హంసముయొక్క యనుట), గవీ=వాక్కులనెడు, హైయంగవీన=సద్యోఘృతమును, పాన=త్రావుటయందలి, అభిరతినో=కోరికచేతనో (అనఁగాఁ బూర్వము హంసము తనయొద్దికివచ్చి దమయంతినిగూర్చి చెప్పినవాక్యములను బాగుగ వినుటచేతనో యనుట), భువనైక

...విడంబమునన్-భువనైకమోహన=భువనములకు ముఖ్యముగా మోహముగలిగించునదియు, అద్భుత=ఆశ్చర్యమునకుఁగొలుపు, శంబరారాతి=మన్మథునియొక్క, శాంబరీలీలా=మాయావిలాసములయొక్క, విడంబమునన్ = అనుసరించుటచేతనో (అనఁగా మూడులోకములను మోహింపఁజేయఁజాలిన మన్మథునిమాయలకు లోఁబడి యుండుటచేతనో యనిభావము), వివిధ...ఆవేశమునన్-వివిధ=అనేకములైన, సంకల్ప=మనసులోఁ దలఁచుకొనుటయును, కల్పన=కల్పించుటయొక్క, ఆవేశమునన్=ఆవేశించుటచేతనో (అనఁగాఁ బలువిధములైన మనోరథములను గల్పించుకొనుటయందలి యతిశయముచేతనో యనుట), కన్నె...పోలెన్ = క్రొత్తతొలకరిమెఱుపుతీఁగవలె, పొలసి=సంచరించి, అప్పుడు=తత్క్షణముననే, అడఁగు...మూర్తి-అడఁగు=అదృశ్యమగు, పూఁబోఁడి=దమయంతియొక్క, మూర్తి=స్వరూపమైన, అక్కుమారుండు=ఆనలుఁడు, నలుదిక్కులయందున్ =నాలుగు దిక్కులయందును, కాంచున్ = చూచుచుండును.

తా. నలుఁడంతఃపురంబులయందు సంచరించునప్పుడు పూర్వజన్మసంస్కారమునుబట్టియో లేక యెల్లప్పుడు తాను జిత్తరువునం దత్తియున్న దమయంతిరూపమును జూచుచుండుటంబట్టియో లేక నాఁడు హంసమువచ్చి దమయంతిగుణములను వర్ణించినప్పు డాగుణంబు లతనిమనసునందు బట్టియుండుటచేతనో లేక ముల్లోకములను మోహింపఁజేయఁజాలిన మన్మథునిమాయలకు లోఁబడియుండుటం బట్టియో పలువిధములయినమనోరథములను సర్వకాలములయందును గల్పించుకొనుచుండుటంబట్టియో నూతనవర్షాకాలపుమెఱుపుతీఁగవలెఁ దళుక్కుమని మెఱసి యప్పటికప్పుడే యదృశ్యమగు దమయంతియొక్క యాకారమును జూచుచుండును. అనఁగాఁ దన్మయుఁడై యున్నాఁడనుట. భ్రాంతిమదలంకారము.

ఉ. సోరణగండ్లమార్గమునఁ జొచ్చినసన్ననిగాలి యొక్కయం
భోరుహపత్త్రనేత్రనునుఁబొంకపుఁజన్నులమీఁదిసన్నపుం
జీరచెఱంగు వాయుగిలఁ జేసినవిశ్వధరాతలేశ్వరుం
డోరయొనర్చెఁ బాపభయమొంది నిజాననచంద్రబింబమున్.

టీ. సోరణగండ్లమార్గమునన్ = కిటికీల మార్గముచే, చొచ్చినసన్నని గాలి = ప్రవేశించిన మందమారుతము, ఒక్క... చెఱంగు - ఒక్కయంభోరుహపత్త్రనేత్ర = పద్మపత్త్రములవంటి నేత్రములుగల యొక స్త్రీయొక్క, మను = మన్నని, పొంకము = అందమైన, చన్నులమీఁది = కుచములపైనున్న, సన్నపుంజీరచెఱంగు = పలుచని పైఁటకొంగు, పాయఁగిలన్ = తొలఁగునటులు, చేసినన్ = చేయఁగా, విశ్వధరాతలేశ్వరుండు = సమస్తభూమికి నధిపతియైననలుఁడు, పాపభయమొంది = పాపభయమును జెంది, నిజాననచంద్రబింబమున్ = తనయొక్క చంద్రునివంటి ముఖమును, ఓరయొనర్చెన్ = పెడగాఁ జేసెను.

తా. గవాక్షమార్గములనుండి వచ్చుచున్న మందమారుత మొక స్త్రీయొక్క రమణీయకుచములపైనున్న వస్త్రమును దొలంగునటులు చేయఁగా నలుఁ డది చూచి పాపభయమందుచు పరాఙ్ముఖుఁ డాయెను.

తే. ఇరుల గెలిచినయంతఃపురేందుముఖుల
కురుల మరుఁడనువేఁటకాఁ డురులు సేసి
మరులు గొలుపంగ లేఁడయ్యె మనుజవిభుని
సరులు లేనిదృక్ఖంజనశాబకముల. 90

టీ. ఇరులన్ = చీఁకటులను, గెలిచినయంతఃపురేందుముఖులకురులన్ = గెలిచినట్టి యంతఃపురస్త్రీలయొక్క ముంగురులను, మరుఁడను వేఁటకాఁడు = మన్మథుఁడనెడు వేఁటకాఁడు, ఉరులు సేసి = ఉరులుగాఁ బన్ని, మనుజవిభుని = నలునియొక్క, సరులులేని దృక్ఖంజనశాబకములన్ = సాటిలేని నేత్రములనెడు కాటుకపిట్టలపిల్లలను, మరులు = మోహమును, గొలుపంగ లేఁడయ్యెన్ = కలిగింపలేకపోయెను. అనఁగా నంతఃపురములలో మెలఁగుచున్న సుందరులైన యంతఃపురస్త్రీలను జూచినను నలునిమనస్సు చలింపలేదని భావము.

తా. చీఁకటులను గెలిచినట్టి యంతఃపురస్త్రీలయొక్క ముంగురుల నురులుగాఁ బన్నుకొని మన్మథుఁడనువేఁటకాఁడు నలుని నేత్రములనెడు కాటుకపిట్టల పిల్లలను మోహముఁ జెందునటులు చేయలేకపోయెను. అలం. రూపకము.

ఉ. కష్టపుఁబ్రత్యవాయ మిది గల్గుచు నున్నది మీలనక్రియా
స్పష్టవిలోకనంబుల నపాంగపుఁజూ పనురాగవిక్రియా
పుష్టికరంబు బాహ్యగృహభూమిఁ బ్రచారము సేయుచోట నా
దృష్టికి మార్గ మొండు గలదే యని చింత వహించె రా జెదన్.

టీ. రాజు=నలమహారాజు, బాహ్యగృహభూమిన్=బాహ్యప్రదేశమందును గృహమందును, ప్రచారము=సంచారము, చేయుచోటన్=చేయునప్పుడు, మీలనక్రియాస్పష్టవిలోకనంబులన్=నేత్రములను బాగుగ మూసికొనుటచేతను, స్పష్టముగా చూచుచుండుటచేతను, కష్టపుఁబ్రత్యవాయము=సహింప శక్యముకాని పాపము, ఇది, కల్గుచునున్నది=సంప్రాప్తమగుచున్నది, (అనఁగాఁ బరస్త్రీలను జూడలేక కన్నులను మూసికొన్నప్పుడు పరస్త్రీలు తన్నెదుర్కొని తాఁకుచుండుటం బట్టియుఁ, దాను కనులు తెఱచిచూచునప్పుడు పరస్త్రీలగుట్టులు తనకంటఁ బడుచుండుటంబట్టియు నిట్లు చూచినను చూడకుండినను పాపము సంభవించుచున్నదని భావము) అపాంగపుఁ జూపు=క్రేగంటిచూపు, అనురాగవిక్రియాపుష్టికరంబు - అనురాగ=ప్రేమయొక్క, విక్రియా=వికారమునకు, పుష్టికరంబు=వృద్ధిచేయునది, (అనఁగాఁ గ్రేగంటిచూపులచేఁ జూచినచో నది యనురాగవ్యంజక మగునని భావము. ఈచెప్పుటచే నలుఁడు కనులు విచ్చిచూచినను లేక మూసికొన్నను క్రేగంటిచూపులచేఁ జూచినను బ్రత్యవాయము సంభవించుచున్నదనుట స్పష్టమగుచున్నది. కానయట్లు చూచుటకు వలనుపడదని భావము) నాదృష్టికిన్=నా చూపునకు, మార్గమొండు=ఈచెప్పినవానికంటె నితరమైన మార్గమేదైన, కలదే=కలుగునా, అని, ఎదన్=మనస్సునందు, చింత=ఆలోచన, వహించెన్=చేసెను. (అనఁగా నాలోచించెననుట.)

తా. ఆనలుఁడు 'అకటా నేను బాహ్యప్రదేశమందు సంచరించినపుడు, గృహములయందు సంచరించినప్పుడును, నేత్రములు మూసికొనినను, తెఱచినను క్రేగంటిచూపులచేఁ జూచినను నెట్లయినను పాపము సంభవించుట తప్పకున్నయది. నా కీమూడుమార్గములకంటె నితరమార్గ మేదైననుండునా? అట్లయినఁ బాపము సంభవింపదే' అని యాలోచింపఁ దొడంగెను.

తే. రాజశుద్ధాంతభామినీరత్నరాజి
దీము గావించి వలరాజు జగధీశు నేసె
నతనితాల్మికి నది పూజ యయ్యె నట్ల
యతనుతూపులు పుష్పంబు లౌనొ కావొ. 92

టీ. వలరాజు=మన్మథుఁడు, రాజ...రాజి- రాజ=రాజులయొక్క, శుద్ధాంత భామినీరత్న=శ్రేష్ఠురాండ్రయిన యంతఃపుర స్త్రీలయొక్క, రాజిన్=పంక్తిని, దీముగావించి=దీమముగాఁజేసి (దీమములనఁగాఁ బక్షిమృగాదులను బట్టుకొనుటకై వేఁటకానిచే బెంపఁబడుచున్న పక్షులు మృగములు మొదలగునవి.) వలరాజను వేఁటకాఁడు తనచేఁ బెంపఁబడుచున్న యంతఃపుర స్త్రీలను ముందుగాఁ బెట్టి నలుని లోఁగొనుటకుఁ బూనుకొనెనని చెప్పుటచే నంతఃపుర స్త్రీ లతిసౌందర్యవంతురాండ్రని తెలియవచ్చుచున్నది. అధీశున్=నలుని, ఏసెన్=కొట్టెను. అతనితాల్మికిన్=ఆనలునియొక్క యోర్పునకు, అది=ఆమన్మథుఁడు కొట్టుట, పూజయయ్యెన్=పూజనంటినది యయ్యెను (అనఁగా నలుఁడు వింట బాణమును సంధించివేయఁగా నది నలునియొక్క యోర్పునకు బూజఁజేసినటు లాయెను గాని యతనితాల్మిని జరింపఁజేయలేకపోయినదని భావము). అట్ల=అది నిశ్చయమే, అతనుతూపులు=మన్మథునిబాణములు, పుష్పంబులు=పూవులు, ఔనొ, కావొ=పుష్పములుకావొ (అనఁగా మన్మథునిబాణములు పుష్పములౌనో కావోకాని వలరాజు ప్రయోగించినబాణములుమాత్రము నలునియోర్పునకుఁ బూజయగుట నిశ్చయమనిభావము) మన్మథుఁ డంతఃపుర స్త్రీలనెడి దీమమునుంచి తా శరవర్షము గురియించియు, నలునిధైర్యమును జరింపఁజేయలేకపోయెనని నిశ్చయార్థము.

తా. మన్మథుఁ డంతఃపుర స్త్రీలను దీమముగాఁ జేసికొని బాణమును సంధించి నలమహారాజునుగొట్టెను. అకొట్టిన బాణములు పుష్పములౌనో కావో తెలియవుకాని నలమహారాజు ధైర్యమునకుఁ బూజచేసినట్లాయెను.

ఉ. చీటికిమాటి కేకపథకేసిమఁ దొలంగఁగఁ బొటుగామి శృం
గాటకవీథి కేఁగెఁ బతికై కాంతలసందడిగల్గెనె వ

ప్పాటవసించియుండుటయుక్తపాయమె చూడఁగ నాల్గుత్రోవలం
బాటలగంధులొక్కతతిఁ పైకొనివచ్చినఁజిక్కుఁజిక్కఁడో.

టీ. పతి=నలమహారాజు, చీఁకటియాఁకటికిన్=పల్గాఱు, ఏకపథసీమన్=ఒక్కటే పోఁదగినమార్గప్రదేశమునందు, అనఁగా నిఱుకుత్రోవయందనుట, మెలంగన్= సంచరించుటకు, పాటుగామి=శ్రమంపడుట యుక్తముకాకపోవుటచే, అనఁగా నలుఁడట్టి యిఱుకుత్రోవలయందుఁ జరించినప్పుడు స్త్రీ లెదురుగా వచ్చినచోఁ దప్పించుకొనుట కవకాశము చిక్కకపోవుటచే నాయాస్త్రీలను దాఁకి పాపమార్జించుకొనుచున్నాఁడు. కావున నతఁడట్టిసన్నని మార్గములయందు జరించుట యుక్తముకాదని భావము. కాంతలసందడికల్మియైనన్=స్త్రీలయొక్క సమ్మర్దమధికముగానుండఁగా, శృంగాటకవీథికిన్ = నాల్గుత్రోవలు కలసియున్నచోటికి, ఏఁగెన్=వెళ్లెను. అనఁగా నాల్గుత్రోవలుగల ప్రదేశమందున్నచో నొకమార్గమునుండిగాని రెండుమార్గములనుండి కాని మూడింటనుండి కాని స్త్రీలువచ్చినను మఱియొకమార్గమునకుఁ బోఁగలిగియుండుటచే స్త్రీస్పర్శప్రత్యవాయముండదని నలునియభిప్రాయము. అప్పాటన్ = అవ్విధమున, వసించియుండుట = నిలిచియుండుట, చూడఁగన్=ఆలోచింపఁగా, యుక్తమె=తగునా, అనఁగాఁ దగదనుట. నాల్గుత్రోవలన్=నాలుగుమార్గములనుండియు, పాటలగంధులు=స్త్రీలు ఒక్కతతిన్=ఒక్కమాఱు, పైకొనివచ్చినన్=ఎదురుగావచ్చినచో, చిక్కన్= కష్టమునందు, చిక్కఁడో=తగులుకొనఁడా? అనఁగాఁ దగులుకొనుననుట.

తా. నలుఁడు సన్నని మార్గములయందుఁ దిరుగునప్పుడు స్త్రీలను దప్పించుకొనుట కష్టముగానుండుటచే నాప్రదేశము విడిచి యొకమార్గమునుండి మఱియొకమార్గమునకుఁ దప్పించుకొనుటకుఁ దగియుండునని యోజించి శృంగాటకవీథికేఁగెను. కాని యతఁడట్లుపోవుట యుక్తముకాదు. ఏమనఁగా నాల్గుత్రోవలనుండి స్త్రీలొక్కపర్యాయమే వచ్చినచో నాతనిప్రయత్నము వ్యర్థమే కదా?

చ. ఉరవడి నేఁగుచోట నొకయుగ్మలి యొల్లెచెఱంగు మేదినీ
శ్వరునిభుజావిభూషణముకవ్రజములఁ దవులంగ జాఱినన్

విరిసెను నీవిబంధ మది విస్మయ మందఁగఁ దోడిభామినుల్
పరిహాసనం బొనర్పఁ బతి పాపభయంబునఁ గంపమొందఁగన్.

టీ. ఉరవడిన్ = మిక్కిలి వేగముగా, ఏఁగుచోటన్ = వెళ్లునప్పుడు, ఒకయుగ్మలి... చెఱంగు - ఒకయుగ్మలి = ఒక స్త్రీయొక్క, ఒల్లె = చీరయొక్క, చెఱంగు = అంచు, మేదినీ...వజ్రములన్ - మేదినీశ్వరుని = నలరాజుయొక్క, భుజా = బాహువులయందున్న, విభూషణము = అలంకారముయొక్క, వజ్రములన్ = వజ్రమాణిక్యములందు, అనఁగా నలరాజు బాహువులయందున్న యలంకారములయందుఁ గ్రుచ్చఁబడియున్న వజ్రమాణిక్యమునందు ననుట, తవులంగన్, జాఱనన్ = తగులుకొనిజాఱఁగా, అది, విస్మయము = ఆశ్చర్యము, ఒందఁగన్ = పొందునట్లుగా, తోడిభామినుల్ = దానితోవచ్చునట్టిస్త్రీలు, పరిహాసనంబున్, ఒనర్పన్ = పరిహాసముచేయునట్లుగా, పతి = నలుఁడు, పాపభయంబునన్ = పాపభీతిచే, కంపము, ఒందఁగన్ = చలింపఁగా, నీవిబంధము = పోకముడి అనఁగా స్త్రీలు నాభియొద్ద బంధించియున్న ముడి యనుట, విరిసెన్ = విడిపోయెను. అనఁగా నలుని భూషణములయందున్న రత్నములకుఁ దగిలి యాస్త్రీయొక్క బట్ట విడిపోఁగా నది చూచి తోడిభామినులు నవ్విరనియు, దిగంబరయయిన స్త్రీని జూచుటచేఁ బాపము సంభవించెనని నలుఁడు భయమందెననియు, కట్టిగ బంధింపఁబడియున్న పోకముడి నిష్కారణముగా నేల విడిపడెనని యాపర్విదునట్టిస్త్రీ యాశ్చర్యము చెందెననియు భావము.

తా. ఒకస్త్రీ మిక్కిలి వేగముతోఁ బోవుచుండఁగా దానిచీరచెఱంగు నలుని యలంకారములయందున్న మణులకుఁ దగిలికొంటచేఁ గట్టుబట్ట విడిపోయెను. అదిచూచి యాస్త్రీ యచ్చెరువొందెను. తోడిస్త్రీలు నవ్విరి. అనలుఁడు పాపభయముచే వడంకెను.

చ. ఇరువురు నీలనీరజనిభేక్షణ లించినవేడ్కతోఁ బర
స్పర మెదిరించి కాంచనపుబంతులఁ గ్రచ్చఱవాటులాడఁగా
ధరణిపుఁ డడ్డమై చనుఁడుఁ దద్భుజదండముఁ దాఁకి మిట్టి బి
ట్టురవడిఁ జెండు గ్రమ్మఱిన నుబ్బరపోయిరి భామినీజనుల్. 95

టీ. నీలనీరజనిభేక్షణలు=నల్లఁగలువలవంటి నేత్రములుగల స్త్రీలు, ఇరువురు, ఇంచివవేడ్కలతోన్=అధికమయిన కౌతుకముతో, పరస్పరము=ఒండొరులు, ఎదిరించి=ఎదుర్కొని, కాంచనపుబంతులన్ = బంగారపుకందుకములచే, క్రచ్చఱన్=శీఘ్రముగా, వాటులాడఁగాన్=ఒకరిపైనొకరు వేసికొనుచుండఁగా, తచ్చనవాటులాడఁగన్ ఆనిపాతా-పరిహాసార్థ మాడుకొనుచుండఁగా, ధరణీపుఁడు=నలరాజు, అడ్డమై=ఆబంతులకు నడ్డముగా, చనుదున్=పోవుచుండఁగా, తద్భుజదండమున్=ఆనలునిభుజాదండమును, తాఁకి=తగులుకొని, మిట్టి=మీఁదికెగిరి, బిట్టు=అధికముగు, ఉరవడిన్ = శీఘ్రత్వముతో, చెండు=బంతి, క్రమ్మఱినన్=తిరిగిరాఁగా, భామినీజనముల్=స్త్రీజనము, ఉబ్బరిపోయిరి=నివ్వెఱపడిరి-అనఁగా నాశ్చర్యపడిరనుట.

తా. ఇరువుర స్త్రీలు మంచివేడ్కలతో నొండొరుల కభిముఖులై యుండి బంగారపుబంతులఁ జేకొని ఒకరిపైనొకరు వేగవైచుకొనుచుండఁగా నొకబంతి నడుమనుండి పోవుచున్న నలుని భుజాదండమునకుఁ దగిలి మీఁదికెగిరి మిక్కిలివేగముతో మగిడివచ్చెను. వారదిచూచి యాబంతి యట్లు వచ్చుటకుఁ గారణమరయనేరక యచ్చెరువొందిరి.

సీ. చెలువారుఁ గ్రొమ్మించుఁ గనిలువుటద్దములలోఁ
　　ప్రతిబింబములు గానఁబడుటకతన
సికతామయంబైనఁ సీమాంతరంబులఁ
　　బాదపద్మంబు లేర్పడుటకతన
నలవొకయునుఁబోలెఁ నాకస్మికంబైన
　　యంగాంగసంస్పర్శ మైనకతన
దిక్పాలు రొసఁగినఁ దివ్యపుష్పంబుల
　　బహుళంబు లగుసౌరభములకతన
తే. విరహవిభ్రాంతి నొక్కొక్క[1] వేళఁ బలుకు
కలవరింతభాషణములకతన నప్పు

1. వేళలందుఁ,గలవరపువింతభాషలకతన - కలవరింత భాషణములకతన.

ఎవ్వఁడే నొక్కమాయావి యేఁగుదెంచె
నంతిపురమున కని లోఁగి రబ్జముఖులు. 96

టీ. చెలువారు...ములలోన్ - చెలువారు=అందమైన, క్రొమ్మించు=క్రొత్తకాంతులుగల, నిలువుటద్దములలోన్, ప్రతిబింబములు=ప్రతిఫలనములు, లేక నీడలు, కానఁబడుటకతనన్=కనఁబడుటచేతను, సికతామయంబు=ఇసుకతోఁ గూడికొనినది,ఐన సీమాంతరంబులన్=అయినట్టి ప్రదేశములందు, పాదపద్మంబులు=కాళ్లజాడలు, ఏర్పడినకతనన్= ఏర్పడుటచేతను. అలవోకయగుపోలెన్=యాదృచ్ఛికము గావలె, ఆకస్మికంబు=హఠాత్తుగా సంప్రాప్తము ఐన యంగాంగసంస్పర్శము=అయినట్టి యవయవసంస్పర్శము, ఐనకతనన్=అయిన హేతువుచేతను, దిక్పాలురు=ఇంద్రాగ్ని యమవరుణులు, ఒసఁగిన...కతనన్-ఒసఁగిన=ఇచ్చినట్టి, దివ్యపుష్పంబుల=దేవతాకుసుమములయొక్క, బహుళంబులు=అధికములగు, సౌరభములకతనన్=పరిమళంబులచేతను, విరహవిభ్రాంతిన్=దమయంతీవియోగమువలనఁ గలిగిన విశేషభ్రాంతిచేత, ఒక్కొక్కవేళన్=ఒక్కొక్కసమయములందు,పలుకులపరింతభాషణములకతనన్=చెప్పెడికలవరింతవలనఁ గలుగు వింతమాటలవలనను,అప్పుడు=నలుఁడు దమయంతియంతఃపురంబులో సంచరించుచున్నప్పుడు, ఎవ్వఁడేన్,ఒక్కమాయావి=మాయగల పురుషుఁడొకానొకఁడు,అంతిపురంబునకును=అంతఃపురంబులోనికి,ఏఁగుదెంచెన్,అని=వచ్చెనని,అబ్జముఖులు=పద్మమువంటి,లేక చంద్రునివంటి ముఖములుగల స్త్రీలు,లోఁగిరి=భయపడిరి, అనఁగా విచ్చలవిడి చరింప వెనుదీసిరనియర్థము.

తా. నలుఁడు దమయంతి యంతఃపురంబులోఁ దిరస్కరిణీవిద్య నవలంబించి సంచరించుచుండఁగా, నతఁడు పరులకు గానరాకపోయినను, నతనినీడ నిలువుటద్దములలోఁ గనఁబడుటచేతను, నిసుకగలప్రదేశములం దతనియడుగుల జాడలు గానవచ్చుటచేతను, నాకస్మికము వారలశరీరము లతనిశరీరము తాఁకుటవలనను, ఇంద్రాదిదిక్పాలు రిచ్చినపుష్పంబుల పరిమళాతిరేకములచేతను, నతఁడు దమయంతీవియోగపీడితుఁడై భ్రాంతుఁడయి యున్నాఁడు కాన మోహావశమున దమయంతినిగూర్చి పలికెడికలవరపుమాటలవలనను, నచ్చటిస్త్రీలందఱు నంతః

పురంబులో నెవ్వఁడో యొకయాయావి వచ్చి చరించుచున్నాఁడని యూహించి విచ్చలవిడి చరింప వెనుదీయ నారంభించిరి.

వ. ఇవ్విధంబునం బరస్త్రీపరాఙ్ముఖుండును జగన్మోహనాకారుండును నగు నారాజకుమారుండు శుద్ధాంతకాంతామధ్యంబున నిర్వికారుండై చరించుచు నుపకారికాభవనంబు గడచి యెడనెడం జంద్రకాంతవేదికావిటంకంబుల విశ్రమించుచుం బ్రబోధమోహశబలితం బగుచిత్తంబుతో విరహవేదనాభరంబునం గాఁగాడుచుం బాదచారంబున నతిదూరం బరిగి యభ్రంకషంబును, బ్రతోళికారత్నవేదికామధ్యాధ్యాసీనసిద్ధగంధర్వాంగనాప్రవర్తితసంగీతకంబును, దారహారగుంభనవ్యాపారపారంగతశంభళికానికాయంబును, బంచశరలేఖలేఖనావియాతదూతికానీతికానీతకేతకీగర్భపలాశంబును, గల్హారబిసకిసలయప్రధాననానాశిశిరోపచారద్రవ్యసమానయనసత్వరసంచారికాజనాసారప్రసారసంకులంబును, నగుదమయంతిప్రాసాదంబు డాయం జని యచ్చట. 97

టీ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈరీతిగా; పరస్త్రీపరాఙ్ముఖుండును = పరస్త్రీలకు విముఖుఁడగువాఁడును, జగన్మోహనాకారుండును = జగత్తునకు మోహమును పుట్టించు నాకారముకలవాఁడును, నగు నారాజకుమారుండు, అయిననలుఁడు, శుద్ధాంత...మధ్యంబునన్ = అంతఃపురస్త్రీలనడుమ; నిర్వికారుండై = వికారమును చెందనివాఁడై, చరించుచు = తిరుగుచు, ఉపకారికాభవనంబున్ = రాజమందిరమును, కడచి = దాఁటి, ఎడనెడన్ = ప్రతిస్థలమందును; చంద్ర... విటంకంబులు-చంద్రకాంత = చంద్రకాంతమణిమయములయిన, వేదికావిటంకములన్ = తిన్నెలపయిని, విశ్రమించుచు = అలసటతీర్చుకొనుచు; ప్రబోధ... శబలితము-ప్రబోధ = జ్ఞానముచే, లేక తెలివిచే, మోహ = అజ్ఞానముచే, శబలి

తంబు=మిశ్రమైనది, అగు చిత్తంబుతోన్=మనస్సుతో; విరహావేదనాభరంబునన్-విరహ=దమయంతీవియోగమువలనఁగలిగిన, వేదనాభరంబునన్=బాధాతిశయంబుచే, తూఁగాడుచు=ఊఁగుచు; పాదచారంబునన్=కాలినడకచే; అతిదూరంబరిగి=చాలదూరముపోయి; అభ్రంకషంబును=ఆకాశము నొరయుచున్నదియు,ప్రతోళికా......సంగీతకంబును—ప్రతోళికా=రాజవీథియందున్న, రత్నవేదికా=రత్నమయములయిన యరుఁగులయొక్క,మధ్య=మధ్యభాగమున, అధ్యాసీన=కూర్చుండియున్న; సిద్ధగంధర్వాంగనా=సిద్ధగంధర్వస్త్రీలచే, ప్రవర్తిత=ప్రవర్తింపఁజేయఁబడిన,అనఁగా గానము చేయఁబడిన; సంగీతకంబును=పాటలుకలదియు; తార......నికాయంబును - తారహార=ముత్యాలహారములను, గుంభన=గ్రుచ్చుటయందు, వ్యాపార=కార్యమందు, పారంగత=నేర్పరులయిన, శంభలికానికాయంబును=కుంటెనకత్తెలయొక్క సమూహముకలదియు, పంచశర...పలాశంబును-పంచశరలేఖ= మన్మథలేఖలయొక్క, లేఖనా = వ్రాయుటయందు, వినీత = దిట్టలయిన, దూతికా = దూతికలయొక్క, నీతికా = నేర్పరితనముచేతను, ఆనీత = పొందింపఁబడుచున్న; కేతకీగర్భపలాశంబులు = కేతకీగర్భదళములుకలదియు ; కల్హార...సంకులంబును, కల్హార=సువాసనగల కలువలు; బిసకిసలయ=లేఁత తామరతూండ్లు; ప్రధాన=ముఖ్యములైన, నానా=అనేకవిధములయిన, శిశిరోపచారద్రవ్య=శైత్యోపచారములకుఁ దగిన పదార్థములను, సమానయన=కొనివచ్చుటయందు, సత్వర=తొందరపడుచున్న, సంచారికాజన=పరిచారికాజనముయొక్క, ఆసార ప్రసార=రాకపోకలచే, సంకులంబును=నిండియున్నదియు; అగు దమయంతీప్రాసాదంబు=అయినటువంటి దమయంతి మేడను, డాయంజని=చేరఁబోయి, అచ్చటన్=అస్థలమున.

ఉ. లేమ యొకర్తు వేడుక నళీకనళీకరణంబు జాతిగా
బూమియు దాను బన్నుకొనిపోకలఁబోవుచునుండఁగానృపా
భీమభవీథవంతియయి బింబఫలాధరి యోర్తు పార్థివ
గ్రామణిచూడ దానిమెడకు గ్రక్కున వైచె మధూకదామమున్.

టీ. లేమయొకర్తు=ఒకస్త్రీ, వేడుకన్=ఉత్కంఠతో; అలీకనలీకరణంబు జాతిగా=కపట నలరాజరీతిగా; బూమియ=మాఱువేషమును, తాను, పన్నుకొని=వేసికొని; పోకల=కపటప్రవర్తనములచే; పోవుచునుండఁగా; బింబఫలాధరి=దొండపండువంటి యధరముగల స్త్రీ; యొకర్తు=ఒకతె; మృషాభీమభవభవంతియయి=కపటదమయంతీవేషము దాల్చినదయి; పార్థివగ్రామణీ=రాజశ్రేష్ఠుఁడయిన నలమహారాజు; చూడఁగాన్=చూచుచుండఁగా; దానిమెడన్=ఆనలవేషము ధరించినదానిమెడలో; మధూకదామమున్=ఇప్పపూలదండను, గ్రక్కునన్=వేగముగా; వైచెన్=వేసెను. అంతఃపురమునందు స్త్రీలీవిధమున కపటనలదమయంతీవేషములు వేసికొని యందు దమయంతి నలుని వరించినట్లు నటించుచున్నారని చెప్పుటను యోజింప నలరాజు వియోగముచేఁ బరితపించుచు దుస్సహమయినకాలమును గడపుటకుఁ దలంచి తనవినోదార్థము దమయంతియే యిట్టికార్యము లొనర్పించుచున్నట్లు తోఁచెడిని. ఇందు "పార్థివగ్రామణిచూడఁగ" అని చెప్పుటచే, దమయంతి తన్నుఁదప్ప నితరుని వరింపఁదన్న సమాచారము నలునకుఁ దెలిసెనని స్ఫురించుచున్నది.

తా. అంతఃపురములో నొకస్త్రీ నలునివేషము ధరించి కపటప్రవర్తనలచే పోవుచుండఁగా వేఱొకతె దమయంతివేషమును ధరించి నలమహారాజు చూచుచుండఁగా కపటనలునికంఠమందు బూలహారమును వేసి వరించెను.

గీ. *వ్రాసె నొక్కలతాంగి క్రొక్కావిఁజిగురు
వర్ణములు తోడుతో మషీవర్ణములుగఁ
బసిఁడిగేదంగి రేకునఁ బ్రస్ఫుటముగ
మదనలేఖంబు నర్మమర్మంబు మెఱయ. 99

టీ. ఒక్కలతాంగి=లతవంటి శరీరముగల యొకస్త్రీ; పసిఁడిగేదంగిరేకునన్=బంగారు మొగలిరేకునందు; ప్రస్ఫుటముగన్=స్పష్టముగాను; నర్మమర్మంబు=సురతాభిలాషనుఁ దెలుపు నభిప్రాయమును; మెఱయున్=ప్రకటనమగునట్లు

* "వర్ణముల పెక్కుతో" అని పాఠాంతరము.

గా; మదనలేఖంబున్ = మన్మథసంబంధమయిన యుత్తరమును; క్రొవ్వాఁడి గోరన్ =క్రొత్త వాఁడిగోటితో; వర్ణములు=అక్షరములు, తోడుతోన్ =తోడనే,మషీవర్ణములుగన్ =నల్లనిరంగు గలుగునట్లుగా; వ్రాసెన్ =విరచించెను.

తా. ఒక స్త్రీ పసిఁడి కేతకీదళమునందు స్పష్టముగాను, సురతాభిలాష ప్రకటితమగునట్లుగను, అక్షరములతోడనే నల్లఁబాఱ దనకొనగోటను మదన లేఖను వ్రాసెను.

గీ. చంద్రరజమున నొకపూర్ణచంద్రవదన
చంద్రమండలతిలకంబు సఖికిఁ దీర్చె
చంద్రశాలాంతరప్రదేశంబునందు
నావహిల్లంగ నపుడు చంద్రానవస్థ. 100

టీ. ఒకపూర్ణచంద్రవదన=నిండుచంద్రునివంటిముఖముగల యొక స్త్రీ; చంద్రరజమునన్ = కప్పురపుఁబొడిచే, చంద్రశాలాంతరప్రదేశంబునందున్ = మిద్దెటింటియొక్క మధ్యప్రదేశమందు; అప్పుడు=ఆసమయమందు;చంద్రానవస్థ=తిలకచంద్రులయొక్క ఆనంత్యము; ఆవహిల్లంగన్ =కలుగునట్లుగా అనఁగా:— లెక్కలేనన్ని చంద్రులు కలుగునట్లనుట. చంద్రమండలతిలకంబున్ = చంద్రబింబమువంటి బొట్టును; సఖికిన్ =చెలికత్తెయొక్క ముఖమునందు; తీర్చెన్ = రచించెను. ఇట నొకస్త్రీ మఱియొకస్త్రీముఖమునందుఁ దిలకముఁదీర్చినప్పు డొక తిలకచంద్రుఁడే కల్పింపవలయుఁగాని యనేకతిలకచంద్రులు కలుగుట యెట్లని శంకింపరాదు. రెండద్దము లభిముఖముగా నుంచినప్పు డందు ప్రతిఫలించువస్తు వొక్కటయినను బెక్కువస్తువులుగాఁ దోఁచుచుండును. అట్లే యిట స్త్రీలముఖము లద్దములవలె బింబగ్రాహులై యుండుటవలన నాచెలితీర్చిన తిలకచంద్రుఁ డొక్కఁడయినను వారల పరస్పరముఖంబులఁ బ్రతిఫలించుటవలనఁ దిలకచంద్రునకనేకత్వము కలుగుచున్నది.

తా. ఒకచంద్రవదన చంద్రశాలామధ్యభాగమునందుఁ గూర్చుండి కర్పూరరజముచేఁ దనచెలిముఖమునందుఁ జంద్రమండలసదృశమయిన తిలకమును రచించి, యాతిలకచంద్రునకు నానంత్యము వచ్చునట్లు చేసెను.

గీ. మహితలావణ్యవార్ధిలోఁ ◆ మదనుఁ డెక్కఁ
కప్పురపుఁజోగు కంటిమి ◆ కంటి మనుచు
నర్మగర్భంబుగా నొక్క ◆ నలినవదన
పొగడె సఖిచంటిమీఁదియొ ◆ ప్పులనఖంబు. 101

టీ. ఒక నలినవదన = పద్మమువంటి ముఖముగల యొక స్త్రీ, మహితలావణ్య వార్ధిలోన్ - మహిత = శ్రేష్ఠమయిన; లావణ్యవార్ధిలోన్ = సౌందర్యమనెడుసముద్రములో; మదనుఁడు = మన్మథుఁడు; ఎక్క ... జోగు - ఎక్క = ఆరోహించిన; కర్పూరసంబంధమయిన యోడను; కంటిమికంటిమి = చూచితిమి చూచితిమి; అనుచు; సఖిచంటి .. నఖంబున్ - సఖి = చెలికత్తెయొక్క; చంటిమీఁది = స్తనముపైనున్న; ఒప్పులనఖంబును = ప్రకాశించు నఖక్షతమును; నర్మగర్భంబుగా = పరిహాసము గర్భమందు గలుగునట్లుగా, పొగడెన్ = నుతించెను. అనఁగా నా స్త్రీలావణ్య మొక సముద్రమువంటిదనియు, నఖక్షతము నౌకాకారముగా నుండుటను గనుకనది మన్మథుఁ డెక్కి విహరించెడుపడవయనియుఁ బొగడెననియభిప్రాయము.

తా. ఒక స్త్రీ దమయంతీ ప్రాసాదమునందు మఱొక స్త్రీ స్తనముపైనున్న నఖక్షతమును గాంచి సౌందర్యమనెడు సముద్రములో మన్మథుఁ డెక్కెడు కప్పురపుఁ బడవను జూచియున్నామని పరిహాసముగా నుతించెను.

ఉ. భావము పల్లవింప నొక ◆ పంకజలోచన వ్రాసె నొక్కలజ్జావతి మించుగుబ్బవలి ◆ చన్నులపై మకరీకలాపముల్
వావిరిగమ్మనీరు మృగ ◆ నాభిరసంబున మేళవించి యే
కావళినాకసింధువున ◆ కన్వయలీల ఘటిల్లునట్లుగాన్. 102

టీ. ఒక పంకజలోచన = పద్మములవంటి నేత్రములుగల యొక స్త్రీ, భావము = చిత్తము, పల్లవింపన్ = చివురొత్తగా, ఒక్క ... పై - ఒక్క లజ్జావతి = ఒకస్త్రీయొక్క, మించుగుబ్బవలి చన్నులపై = వర్తులమైన చల్లనికుచములపై, వావిరి = మిక్కిలి, కమ్మనీరు = పన్నీరు, మృగనాభిరసంబునన్ = కస్తూరిరసముతో, మేళవించి = కలిపి, ఏకావళినాకసింధువునకున్ = ముత్యాలహార మనెడు గంగానదికి, అ

న్వయలీల=సంబంధము, ఘటించునట్లుగా=కలుగునట్లుగా, మకరికలాపమున్=మకరీరేఖలయొక్క సమూహమును, వ్రాసెన్=రచించెను. అనఁగా:-గంగ మకరీవాహన గనుక నేకావళియను గంగకు మకరికలు వాహనమని సంబంధము గలుగునట్లుగా మకరికలను వ్రాసెనుట. లేక సామాన్యముగా నదులలో నుండవలసినమకరము లిటకెట్లువచ్చె? నాశంకించ ముత్యాలహారమనెడు గంగానది యుండుటంబట్టి యిచ్చట మకరులుకూడ యుండుట సంభవమేయని తోఁచునట్లుగా వానిని వ్రాసెను.

తా. ఒక స్త్రీ పన్నిటిని కస్తూరితోఁ గలిపి మఱియొక స్త్రీ వర్తుల కుచములపై మకరికారేఖలను వ్రాసెను. దానిచే, ఏకావళి యనెడిగంగకు వాహనముగా మకరికల నేర్పఱచెనని యట్లు వ్రాయుటకు సంబంధము చూపట్టెను.

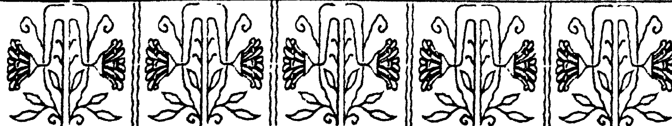
క. శారి యదె పొడువు మని యొక
సారి యొకతె యక్షకేళిసమయంబున ని
చ్చారతి నొకతెకుఁ జెప్పిన
శారి కనకపంజరమున సాధ్వసమొందెన్. 108

టీ. ఒకసారి=ఒకపర్యాయము; ఒకతె = ఒక స్త్రీ; అక్షకేళిసమయంబునన్=సొకటాలాడునప్పుడు, శారియదె—అదె=అదిగో, శారి=ఆసొగటము, పొడువుము, అని, ఇచ్చారతిన్=ఇష్టానురాగముతో, ఒకతెకున్ = మఱియొక స్త్రీకి, చెప్పినన్=చెప్పఁగా, కనకపంజరంబునన్ = బంగారుపంజరమునందున్న, శారి=గోరువంక, సాధ్వసమొందెన్=భయపడెను. అనఁగా:—శారి అనుపదమునకు సొకటమనియు గోరువంక యనియు నర్థముకలదు. కావున చెలులు సొగటాలాడుచు శారిని పొడువుమని యొక స్త్రీ మఱియొకర్తుతో చెప్పఁగా శబ్దసాదృశ్యమువలనఁ దన్నే పొడువుమన్నదేమోయని పంజరమందలి శారి భయపడెనని భావము.

తా. దమయంతియంతఃపురంబునఁ జెలులందఱు సొగటాలాడుచు శా శారిని పొడువుమని యొకతె మఱియొకతెతోఁ జెప్పెను, ఆమాటవిని శబ్దసా

327. దమయంతి తాంబూలపుతట్టను హస్తమునం
దుంచుకొనుట ; అంతర్హితుఁడైన
నలుఁడు దానిని జూచుట.

దృశ్యముచేఁ దన్నుఁ జూడకున్న దేహాత్ముని బంగారుపంజరమందున్న శారిక భయపడసాగెను.

ఉ. వీఁడె నలుండు విశ్వపృథివీవలయైకవిభుండు వచ్చుచు
న్నాఁడని భీమభూమిపతినందన యూరడిలంగఁ బల్కుపూఁ
బోఁడులమాట నేర్చికొని ప్రోదిశుకాంగన యట్ల పల్కినన్
వాఁడిది నన్ను నేక్రియ నెఱింగెనొకో యనియుండెనాత్మలోన్.

టీ. విశ్వ......విభుండు—విశ్వపృథివీవలయము = సమస్తభూమండలమునకు, ఏక=ఒకఁడే, విభుండు=ప్రభువైన, నలుండు=నలమహారాజు, వీఁడె వచ్చుచున్నాఁడని=వీఁడుగో వచ్చుచున్నాఁడని, భీమభూమిపతినందన = దమయంతి, ఊరడిలంగన్=శాంతించునట్లుగా, పల్కుపూఁబోఁడులమాటన్=పలుకుచున్న చెలికత్తియలవాక్యమును, నేర్చికొని=అభ్యసించి, ప్రోదిశుకాంగన = పెంపుడు చిలుక, అట్ల=ఆచెలికత్తెలు పలుకునట్లుగనే, పల్కినన్ = నలమహారాజు వచ్చుచున్నాఁడని యనఁగా, వాఁడు = అయంతిపురమున సంచరించునలమహారాజు, ఇది=ఈచిలుక, నన్నున్, ఏక్రియన్=ఏరీతిగా, ఎఱింగెనొకో=తెలిసికొన్నదో:- అని, ఆత్మలోన్=మనస్సులో, ఉండెన్=అనుకొనుచుండెను.

తా. దమయంతి నలవియోగమును సహింపలేక దుఃఖించుచుండఁగా నామె కూరటగల్గుటకయి చెలికత్తెలదిగో నలుఁడువచ్చుచున్నాఁడని మాటిమాటికి పలుకుచుండిరి. ఆమాటనే పెంపుడుచిలుక నేర్చికొని పలుకఁగా నంతఃపురసంచారి యగునలుఁడు తిరస్కరిణీవిద్యచేఁ దిరోహితుఁడ నయినన న్నీచిలుక యెట్లు తెలిసికొనినదని సందేహింపఁజొచ్చెను.

గీ. అంబుజానన కొల్వుకూటంబునందు
కనకకలహంసశాబకాకారమైన
పీఁటియపుఁబెట్టె చూచి యుర్వీధవుండు
దలఁచెఁ దనకూర్మిదూతఁ జిత్తంబులోన. 105

టీ. అంబు......నందు. అంబుజానన=పద్మమువంటి ముఖముగలదమయంతి

తియొక్క, కొలువుకూటంబునందుఁ = సభయందు, కనక... ఆకారము—కనక=సువర్ణవికారమయిన, కలహంసశాబక=రాయంచపిల్లయొక్క, ఆకారము=రూపమువంటిరూపముగలది, అయిన వీడియపుఁబెట్టె=అయినట్టి తాంబూలద్రవ్యము లుంచుకొనెడుపెట్టెను, చూచి, ఉర్వీధవుండు=నలుండు, తనకూర్మిదూతఁ=తనకుప్రియమగుదూతయగు హంసను, చిత్తంబులోన్ = మనస్సులో, తలంచెన్=తలంచుకొనెను.

తా. దమయంతి సభామధ్యమునందుఁదాంబూలద్రవ్యము లుంచుకొనుటకుఁ గనకవికారమయిన హంసవంటియొకపెట్టెను చేసియుంచుకొనఁగా దానిని నలుఁడుచూచి తనప్రియదూతయగు హంసయేయని తలఁచెను.

వ. ఇట్లు కన్యాంతఃపురంబుఁ బ్రవేశించి దమయంతి సభాభవనద్వారంబు నొక్కపసింపియరుఁగుమీఁదఁ గూర్చుండె నప్పుడబ్బాలికారత్నంబును జననీప్రయత్నంబునం దత్సమ్ముఖంబున కరుగుటయును స్వయంవరకల్యాణమహోత్సవంబు సంపాదింపంబడుటయు శోభనారంభ సంభ్రమంబులవలన నెఱింగినవాఁడు గావున నయ్యంభోరుహాక్షీసమాగమనంబపేక్షించుచుండె నప్పుడు. 106

టీ. ఇట్లు=ఈవిధముగా, కన్యాంతఃపురంబున్=దమయంతి యంతఃపురంబును, ప్రవేశించి=చొచ్చి, దమయంతీసభాభవనద్వారంబు=దమయంతి సభామండపముయొక్క ద్వారముయొక్క, ఒక్కపసింపియరుఁగుమీఁదన్=ఒకబంగారపుటరుఁగుపైని, కూర్చుండెను. అప్పుడు, అబ్బాలికారత్నంబు = ఆదమయంతి, జననీప్రయత్నంబునన్=తల్లియొక్క ప్రయత్నముచే, తత్సమ్ముఖంబునకున్=ఆజననియొద్దకు,అరుగుటయును,స్వయంవర......ఉత్సవంబు—స్వయంవర=స్వయముగా భర్తను వరించుటయనెడు, కల్యాణ=మంగళప్రదమయిన, మహోత్సవంబు=గొప్పయుత్సవము, సంపాదింపఁబడుటయు = స్థిరపఱుపఁబడుటయు, శోభనా.....వలనన్—శోభనారంభ = శుభకార్యారంభముల

యందలి, సంభ్రమంబులవలనన్ = తొట్రుపాటువలన, ఎఱింగినవాఁడు= తెలిసికొనినవాఁడు, కావునన్ = కనుక, అయ్యంభోరుహాక్షి సమాగమనంబు = ఆదమయంతియొక్క రాకను, అపేక్షించుచుండెన్ = కోరుకొనుచుండెను, అప్పుడు=ఆసమయమందు.

గీ. అనుఁగుఁదల్లికి వందనం బాచరించి
వరుస నిలువేల్పులకు మ్రొక్కి వలను మిగుల
బ్రాహ్మణులచేత దీవనల్ వడసి పుణ్య
భామ లిచ్చుహేమాక్షతప్రతతిఁ దాల్చి. 107

టీ. దమయంతి (అధ్యాహారము) అనుఁగుదల్లికిన్ = ప్రేమాస్పదురాలయిన తనతల్లికి, వందనంబాచరించి=మ్రొక్కి, వరుసన్ =క్రమముగా, ఇలువేల్పులకున్ =గృహదేవతలకు, వలనుమ్రొక్కి=ప్రదక్షిణనమస్కారములుచేసి, బ్రాహ్మణులచేతన్, ఆశీర్వాదములు, మిగులన్ =మిక్కిలి, పడసి=పొంది, పుణ్యభామలు =పుణ్యస్త్రీలు, ఇచు హేమాక్షతప్రతతిన్ =ఇచ్చెడు బంగారుపుటక్షతలసమూహమును, దాల్చి=ధరించి, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. అట్లు దమయంతి తల్లియొద్దకుఁబోయి నమస్కరించి, గృహదేవతలకు వరుసగాఁ బ్రదక్షిణనమస్కారములు సలిపి, బ్రాహ్మణాశీర్వాదములఁగొని, పుణ్యస్త్రీలిచ్చెడు హేమాక్షతలను దలయందు ధరించెను.

ఉ. తల్లి మనఃప్రసాదసహితంబుగ నిచ్చినపుష్పదామముం
బల్లవపాటలం బయిన పాణిసరోజమునన్ ధరించి యా
యల్లకతీవ్రసంజ్వరభరాలసకోమలగాత్రవల్లి యై
యల్లన యేఁగు దెంచుకమలాననఁ గాంచె విభుండు దవ్వులన్. 108

టీ. తల్లి= దమయంతియొక్క జనని, మనఃప్రసాదసహితంబుగన్ = నిర్మలమైనమనస్సుతోఁగూడ, ఇచ్చినపుష్పదామమున్ =ఇచ్చినటువంటిపూలదండను, పల్లవపాటలంబు = చిగురువలెనేపాటలవర్ణముగల, పాణిసరోజమునన్ = పద్మమువంటిచేతిచే ధరించి, ఆయల్లక......వల్లియై—అయల్లక= విరహసంబంధ

మయిన, తీవ్ర=దుస్సహమయిన, సంజ్వరభర=ఉష్ణాతిశయముచే, అలస=మంద మయిన లేక వివశమయిన, కోమల=మృదువైన, గాత్రవల్లిగ్గు=తనూలతకలది యయి, అల్లన=మెల్లఁగా, ఏఁగుదెంచు కమలాననన్=వచ్చుచున్న దమయంతిని, విభుండు=నలుఁడు, దవ్వులన్=దూరముగా, చూచెన్=కనుఁగొనెను.

తా. దమయంతి తల్లిసమీపమునకుఁ బోయి యామెనిండుమనస్సుతో నొసంగినపూలదండను కరపల్లవముచే స్వీకరించి, ప్రియుఁడగు నలుని కడ బోనియుండుటవలనఁ గల్గిన తీవ్రమయిన యుష్ణాతిశయముచేఁ గోమలశరీరము కందిపోవుచుండఁగా మెల్ల మెల్లఁగా వచ్చుచుండఁగా నలుఁడు దూరముగాఁ జూచెను.

వ. ఇట్లు వీక్షించి నిషధాధ్యక్షుండు సాక్షాత్కరించినమదనసా
మ్రాజ్యలక్ష్మియుం బోనియాధవళాక్షిసమక్షంబు చేరంబో
యె నప్పుడు. 109

టీ. ఇట్లు=ఈరీతిగా, నిషధాధ్యక్షుండు=నిషధదేశమున కధిపతియైన నలుఁడు, సాక్షాత్కరించిన ...... లక్ష్మియున్-సాక్షాత్కరించిన= ప్రత్యక్షమయిన, మదనసామ్రాజ్యలక్ష్మియున్ = మన్మథరాజ్యలక్ష్మిని,పోనియాధవళాక్షిసమక్షంబు=పోలినయాతెల్లనినేత్రములుగల దమయంతియొక్క మ్రోలను, చేరంబోయె= చేరఁజనియెను లేక సమీపించెను, అప్పుడు=ఆసమయమందు.

ఉ. ఎంతయుఁ డాయనేఁగియు మహీశుఁ డెఱుంగఁగ నేరఁ డయ్యెవి
భ్రాంతివిదర్భరాడ్దుహితృకపంక్తులలోన మృగాక్షి నప్పుడ
య్యింతి యెఱుంగ దయ్యె దిగధీశచతుష్టయదత్తశాంబరీ
ధ్వాంతనిగూఢుఁడై నవమథాధవునిన్ నికటస్థలంబునన్.

టీ. మహీశుఁడు=భూమికధిపతియయిన నలుఁడు; ఎంతయున్ = మిక్కిలి; డాయన్+ఏఁగియున్=సమీపించియును; విభ్రాంతి...పంక్తులలోన్—విభ్రాంతి=మోహముచేఁ గానవచ్చుచున్న, విదర్భరాట్ = విదర్భరాజగు భీమసేనునియొక్క, దుహితృ = కూఁతురుయొక్క, అనఁగా —దమయంతియొక్క

యనుట; పంక్తులలోన్ = వరుసలలో; వ్యాగాక్షిన్ = లేడికన్నులవంటికన్నులుగల సత్యమైనదమయంతిని; ఎఱుంగన్, నేరఁడయ్యెన్ = తెలిసికొనలేకపోయెను; అప్పుడు; అయ్యింతి=ఆదమయంతి; దిగధీశ...నిగూఢుఁడు - దిగధీశ చతుష్టయ=నలుగురుదిక్పాలురచే; అనఁగా ఇంద్ర; అగ్ని; యమ; వరుణులచే ననుట; దత్త= ఈఁబడిన; శాంబరీ=మాయాసంబంధమయిన లేక తిరస్కరిణీవిద్యాసంబంధమయిన; ధ్వాంత=చీఁకటియందు; నిగూఢుఁడు=దాఁగియున్నవాఁడు; అయినవసుధాధవునిన్ = అయినట్టినలమహారాజును; నికటస్థలంబునన్ =సమీపమందున్నట్టు; ఎఱుంగదు, అయ్యెన్ = తెలిసికొనలేకపోయెను.

తా. నలదమయంతులిరువురు నొకరికొకరు సమీపముగానున్న ను మోహాతిశయముచేఁ దనకుఁ గానవచ్చుచున్న దమయంతీసమూహములో సత్యదమయంతిని దెలిసికొనలేకపోయెను. మఱియు నాదమయంతియు దిరస్కరణీవిద్యచేఁ దిరోహితుఁడై యుండుటంబట్టి నలుఁడు సమీపమందున్నట్టుగాఁ దెలిసికొనలేకపోయెను

గీ. అతివ యుద్భ్రాంతివీక్షితుఁ డయిననృపతి
కంఠమున వైచెఁ జేతి చెంగలువదండ
యది నిజంబుగ నికటస్థుఁడైన విభుని
యుఱుత సంలగ్నమయ్యె నత్యద్భుతముగ. 111

టీ. అతివ=ఆదమయంతి, ఉద్భ్రాంతివీక్షితుఁడు=భ్రాంతిచేఁగానవచ్చుచున్న, నృపతికంఠమునన్ = నలమహారాజు మెడలో, చేతి చెంగలువదండన్ = చేతిలోనున్న యెఱ్ఱకలువదండను, వైచెన్ = వేసెను, అది=ఆదండ, నిజంబుగ= సత్యముగా, నికటస్థుఁడు = దగ్గఱనున్నవాఁడు, అయినవిభునియుఱుతన్ = అయినట్టినలునికంఠమున, అత్యద్భుతమునగాన్ =మిక్కిలియాశ్చర్యము కలుగునట్లుగా, సంలగ్నమయ్యెన్ =తగులుకొనెను.

తా. దమయంతి సంతతము నలుని నే ధ్యానించుచుండుటవలన మోహాతిశయముచేఁ గానవచ్చిన నలునిఁ జూచి యితఁడే నలుఁడని తనచేతియందున్న పూలదండను వేయఁగా నది సమీపమందు దాఁగియున్న సత్యనలుని మెడలోఁబడెను.

గీ. వాసనాదృష్ట యగుకాంత వైచినట్టి
పొందు నిజమయ్యె నని చోద్యమందె రాజు
తాను వైచినకల్హారదామకంబు
మాయమగుటయుఁ దరుణి విస్మయమునొందె. 112

టీ. వాసనాదృష్టయగు — వాసనా = అనుభూతయైనదమయంతి సంబంధమయినస్మృతిచే, దృష్టా = కానవచ్చుచున్నది, అగు కాంత = అయినదమయంతి, వైచినట్టిపొందు = పుష్పదామము వేయుటవలనఁ గలిగినకూడిక, నిజమయ్యెన్ = సత్యమయ్యెను, అని, రాజు = నలమహారాజు, చోద్యము, అందెన్ = ఆశ్చర్యపడెను, ఆశ్చర్యకారణం బెద్దియనఁగా— మోహవశమునఁ గానవచ్చుదమయంతులలో సత్యదమయంతి యెవతియో తెలియమిచే దమయంతి వైచినపుష్పదామమును మిథ్యాదమయంతి వైచినదానిఁగాఁ దలంచి మిథ్యాదమయంతి వైచినపూలదండ తథ్యముగా నాకంఠమందుఁ దగుల్పడియెనే యనియాశ్చర్యము. తాను = దమయంతి, వైచినకల్హారదామకంబు = వేసినయెఱ్ఱకలువదండ, మాయమగుటయు = అంతర్ధానము చెందుటంబట్టి, తరుణి = దమయంతి, విస్మయమునొందెన్ = ఆశ్చర్యపడెను. ఇట దమయంతి భ్రాంతినలునిఁజూచి చెంగలువదండ వేడుకతో వేయఁగా నది యచట మాయచే దాఁగియున్న సత్యనలునికంఠమునఁ దగులుకొనెను గాన దండ కానరాదయ్యెను. అప్పుడు దమయంతి భ్రాంతినలుని మెడలో వైచినపూలదండ యేల కానరాదని యాశ్చర్యపడెను. మఱియు నలుఁడు భ్రాంతిదృష్టుఁడు కాని పూలదండ సత్యమైనదే కాన, నలుండు లేకపోయినను సత్యమైనపూలదండ కనఁబడవలసినది. కాని యది కానరామిచే దమయంతికి నాశ్చర్యముకలిగెను.

తా. స్పష్టము.

గీ. ఒక్కచో నుండియును బాసి యున్న భంగి
భ్రాంతి నన్యోన్య మీక్షించి పతియు సతియుఁ

చేరి మిథ్యాపరస్పరాశ్లేషకలన
సత్యపరిరంభఖేలనాసక్తులైరి. 113

టీ. ఒక్కచోటన్ = ఒకస్థలమందు, ఉండియును, పాసి = ఎడఁబాసి, ఉన్న భంగి = ఉండునట్లుగా, భ్రాంతిన్ = మోహముచే, అన్యోన్యము = పరస్పరము, చూచి, పతియున్, సతియున్ = నలదమయంతులు, చేరి = సమీపించి, మిథ్యా పరస్పరాశ్లేషకలనన్ - మిథ్య = అసత్యమగు, పరస్పరాశ్లేష = ఒండొరుల కౌఁగిలింతలనెడి, కలనన్ = కార్యముచేత, సత్య... సక్తులు - సత్య = నిజమైన, పరిరంభ ఖేలనా = కౌఁగిలింతయనెడు నాటయందు, ఆసక్తులు = ఆసక్తికలవారలు, అయిరి.

తా. నల దమయంతు లిర్వురు నొకచోనుండియు నెడఁబాసి యున్నట్లు గనే తలంచికొని, తమ్ము భ్రాంతి చేఁ జూడఁబడువారినిఁగాఁ దలంచికొని యస త్యమయిన కౌఁగిలింతలను బెనంగ మొదలిడి సత్యమయిన కౌఁగిలింతలనే పొందిరి.

శా. అంభోజానన భూమిపాలకుని చే నాశ్లిష్టయయ్యు న్మదిన్
సంభావింప దతం డదృశ్యుఁడగుటన్ సత్యోపగూహంబుగా
స్తంభావిష్కృతి వైరసేనియును వైదర్భిన్ గ్రహింపంగఁ బ్రా
రంభంబుందగఁ జేయ నించుకయు నేరండయ్యె నీక్షించియున్.

టీ. అంభోజానన = పద్మమువంటి ముఖముగల దమయంతి, భూమిపాలకుని చేన్ = నలమహారాజుచే, నాశ్లిష్టయయ్యున్ = కౌఁగిలింపఁబడియు, అతండు = ఆన లుండు, అదృశ్యుఁడగుటన్ = తిరస్కరిణీవిద్యచేఁ దిరోహితుఁడై యుండుటం బట్టి, సత్యోపగూహంబుగా = యథార్థమయిన కౌఁగిలింతఁగా, మదిన్ = మనస్సు నందు, సంభావింపదు = ఊహింపదు, వైరసేనియున్ = వీరసేనకుమారుఁడయిన నలుఁడును, ఈక్షించియున్ = సత్యదమయంతిని జూచియు, స్తంభావిష్కృ తిన్ = స్తంభాఖ్యమగు సాత్త్వికభావము కలుగుటచే, వైదర్భిన్ = దమయంతిని, గ్రహింపంగన్ = పట్టుకొనుటకు, ప్రారంభంబున్ = ప్రయత్నమును = లేక మొదలి డుటను, తగన్, చేయన్ = ఒప్పునట్లుగాఁ జేయుటకు, ఇంచుకేనియున్ = కొంచె మైనను, నేరఁడయ్యెన్ = సమర్థుఁడు కాఁడాయెను.

తా. దమయంతి నలునిచే సత్యముగాఁ గౌఁగిలింపఁబడినదయ్యు నతఁడు తన కుఁ గానరాకుండుటచే నాకౌఁగిలింత యసత్యముగానే తలంచికొనుచుండెను కా ని సత్యమయినదానిఁగాఁ దలంచుకొనలేదు. నలుఁడును సత్యదమయంతిని జూచి స్తంభాఖ్యసాత్త్వికభావము కలవాఁడగుటచే దమయంతిని గ్రహించుటకు సుం తేనియుఁ బ్రయత్నము చేయలేకపోయెను.

చ. మొదల శరీరసంగమసముద్గతసత్యమతిప్రకాశతన్
బిదప నలీకసంవిదుపబృంహితభావతఁ బొంద నిద్దఱుం
బదపడియంతరంగములఁ బ్రత్యయ మొందరొకించుకేనియుం
గదిసి యొకళ్లొకళ్ల నిఱికౌఁగిట జేర్చియునుం బ్రముగ్ధతన్.

టీ. మొదలన్=మొట్టమొదట. శరీర...ప్రకాశతన్—శరీరసంగమ=శరీర సంస్పర్శవలన, సముద్గత=పుట్టిన, సత్యమతిప్రకాశతన్ = సత్యమనెడుబుద్ధిని వెల్లడిచేయుటను, పిదపన్ = తరువాత, అలీకసంవిత్ = మిథ్యాజ్ఞానముచే, ఉపబృంహిత=వర్ధింపఁబడిన, భావతన్ = మనస్సుకలవారగుటను అనఁగా మి థ్యాజ్ఞానముకలవారనుట, పొందన్=పొందఁగా, ఇద్దఱున్ = నలదమయంతు లిద్దరును, కదిసి=సమీపించి, యొకళ్లొకళ్ల=ఒండొరులను, ఇఱికౌఁగిటను=బిగి కౌఁగిలింతను, చేర్చియున్=పొందించియు, అనఁగా—ఒకరినొకరు బిగువుగాఁ గౌఁగిలించికొని యుండియునని యర్థము, ప్రముగ్ధతన్=మిక్కిలి తెలివితేఁ వారగుటచే, పదపడి=వెనుక, అంతరంగములన్=మనస్సులలో, ఒకించుకేని యున్=కొంచెమైనను, ప్రత్యయమున్=నమ్మకమును, ఒందరు=ఒంపలేదు.

తా. మొదటఁ దమశరీరములు తాఁకుటచే సత్యమనితలంచికొనియుఁ దరు వాత మిథ్యాజ్ఞానముచేఁ దిరోహితులైనవారగుటచే నానలదమయంతు లిద్దరు నొకరినొకరు బిగ్గరగాఁ గౌఁగిలించికొనియుఁ దెలివిలేమిచేఁ దమమనంబుల నించుకేనియు నమ్మలేకపోయిరి.

ఉ. అరసి బోటికిన్ విభున కష్టమనంబుల విప్రలంభశృం
గార మొకళ్లొకళ్లయిఱికౌఁగిటఁ బుట్టిననిందువేడ్కచే

బోరన నారఁగూరి మదిఁ బొంగె ఘృతంబతిమాత్ర వోసినన్
గూరికిగూర్కి యాక్షణము గొబ్బున మండిన దీపమో యనన్.

టీ. ఆరడిన్=వ్యర్థముగా, బోటికిన్=దమయంతికిని, విభునకున్=నలమహారాజునకును, అప్పుడు=ఆసమయమందు, మనంబుల=మనస్సులలోనున్న, విప్రలంభశృంగారము=ఎడఁబాటువలనఁ గలిగిన శృంగారరసము, ఒకళ్లొకళ్లయి కౌఁగిటన్=ఒండొరుల బిగికౌఁగిటియందు, పుట్టిననిండువేడ్కచేన్=ఉదయించిన గొప్పయుత్కంఠచే, ఘృతంబతిమాత్రవోసినన్=నేయి యెక్కుడుగా బోయుటచే, గూరికిగూర్కి=కునికికునికి, యాక్షణమ=ఆసమయమందె, గొబ్బునన్=వేగముగా, మండినదీపమోయనన్=మండుచున్న దీపమో యనునట్లుగా, బోరనన్=వేగముగా, ఆరఁగూరి=లెస్సగానయి, మదిన్, పొంగెన్=మనస్సునందుద్రేకించెను.

తా. నలదమయంతులకు నాసమయమున మనమునందుండు విప్రలంభశృంగారరస మొకరినొకరు కౌఁగిలించికొనుటవలనఁ గలిగిన నిండయిన యుత్కంఠచే ఘృత మధికముగాఁ బోసినప్పుడు కునికికునికి యుత్తరక్షణమందే వేగముగా బగ్గున మండెడి దీపమువోలె లెస్సఁగా మనంబుల నుద్రేకించెను.

వ. ఇవ్విధంబున సంయోగవియోగంబులవలన బోధమోహంబులు వహించుచు సర్వరాజలోకహృదయనిర్విశేషం బగు సఖీజనంబు మెత్తమెత్తనఁ దోడ్కొనిపోవ నిజసభాభవనంబునకు నెట్టకేలకుం జనియె. ధరాధీశ్వరుండును ధారావాహికజ్ఞానప్రవాహంబునం దేలియాడుచు నంతనంతఁ గాంతారత్నంబుఁ గదియ నేతెంచె. అట్లు కొలువుకూటంబుఁ జొచ్చి యబ్బోటి హాటకపీఠం బలంకరించి సఖీపరివారపరివృతయై, తారకాగణపరివృత యగు చంద్రరేఖయుంబోలె బొలుపారె నాసమయంబున. 117

టీ. ఇవ్విధంబునన్=ఈరీతిగా, సంయోగవియోగంబులవలనన్=కూడికవలనను ఎడఁబాటువలనను, బోధమోహంబులు=జ్ఞానమును మోహమును, వహిం

చుచున్ = పొందుచు, అనఁగా-సంయోగమువలనబోధను, ఎడబాటువలన మోహమును, ననియర్థము. అవ్వరారోహ = ఆదమయంతి, హృదయనిర్విశేష ము=హృదయముతో భేదములేని అనఁగా-శరీరములు వేఱుగాని హృదయము లొక్కటేయనిభావము. అగుసఖీజనంబు=ఐనట్టి చెలికత్తెలసమూహము, మెత్త మెత్తనన్=తిన్నగా, తోడ్కొనిపోవన్=కొనిపోవఁగా, నిజసభాభవనంబునకున్=తనకొలువుకూటంబునకు, ఎట్టకేలకున్ = అతికష్టముచే, చనియెన్ = వెళ్లెను, ధరాధీశ్వరుండును=నలమహారాజును, ధారావాహిక=ధారాపాతము గల, జ్ఞానప్రవాహమునందు, తేలియాడుచున్ = ఈఁదులాడుచు,అంతనంతన్ = క్రమక్రమముగా, కాంతారత్నంబున్=దమయంతిని, కదియన్,ఏతెంచెన్ = సమీపించెను, అట్లు, కొలువుకూటంబున్=సభామందిరమును, చొచ్చి, అబ్బోటి=ఆదమయంతి, హాటకపీఠంబున్, అలంకరించి = బంగారుపీఠముపయిఁగూర్చుండి, సఖీపరివారపరివృతయై = చెలికత్తెలచేతను దక్కినపరివారముచేతను, చుట్టఁబడి, తారకాగణపరివృత=నక్షత్రగణములచే చుట్టఁబడినది, అగుచంద్రరేఖయుంబోలెన్ =అయినచంద్రరేఖవలె, పొలుపారెన్ =ఒప్పెను, ఆసమయంబునన్=అప్పుడు అని పైపద్యముతో నన్వయము.

ఉ. భావముఁ జూడఁగోరి యొకపార్శ్వమునన్ దమయంతిఁ జేరి ధా
త్రీవరుఁ డుండె గాంబరి ధరించియు భీమసుతావినోదసం
భావనకై సఖీజనులు పన్నిన యాత్మమనోజ్ఞపుంస్వరూ
పావళిలో నిజాకృతి [illegible]యుల్పడకుండఁగ రత్నవేదికన్. 118

టీ. భావమున్=దమయంతిమనస్సును, చూడన్ కోరి = పరీక్షింపనెంచి, ఒకపార్శ్వమునన్=ఒకప్రక్కను, దమయంతిన్, చేరి=సమీపించి, కాంబరి ధరించియున్=తిరస్కరిణీవిద్యను ధరించియు, భీమసుతా = దమయంతియొక్క, వినోదసంభావనకై=వేడుకయొక్క గౌరవముకొఱకయి, అనఁగా-దమయంతికోర్కిని గౌరవముగాఁ దీర్చుటకయి యనిభావము. రత్నవేదికన్= మణిమయమయిన అరుఁగుపయి,సఖీజనులు=దమయంతి చెలికత్తెలు, పన్నిన... వళితో-పన్నిన=సర్శించిన,ఆత్మ=తనయొక్క,మనోజ్ఞ=సుందరమయిన, పుం

స్వరూప=పురుషాకారముయొక్క, ఆవళిలోన్ = సమూహముతో లేక పఙ్క్తిలో, నిజాకృతి = తనయాకారము, బయల్పడకుండన్ = తెలియకుండునట్లు, ఉండెన్ = ఉండెను.

తా. నలమహారాజు దమయంతిహృదయము గనుఁగొన నెంచి యామెపార్శ్వమును జేరి శాంబరిని ధరించినవాఁడయినను దమయంతీవినోదముకొఱకు రత్నవేదికపయి నామెచెలికత్తెలు పన్నిన తనప్రతికృతిపంక్తిలోఁ దనయాకారము బయల్పడకుండునట్లుగా నుండెను.

వ. ఇవ్విధంబున నబ్బాల పేరోలగంబున్న సమయంబునఁ బ్రతి
హారిణి యేతెంచి యింద్రాదియమవరుణులు పుత్తెంచిన
దూతికలు మందిరద్వారంబున నున్నవారని విన్నపంబుచేసి
తదనుమతి వడసి ప్రవేశింపఁజేయుటయు నాసందేశహారిణు
లు మందమందగమనంబున నాత్రైలోక్యసుందరిం జేరంజను
దెంచి సముచితసత్కారంబులు వడసి సఖీనిర్దిష్టంబు లగుమ
ణిమయాసనంబులం గూర్చుండిరి. ఆసంచారికాచతుష్టయం
బునందు విస్పష్టమధురాలాపయు సద్యోక్తినిపుణయు నింగి
తాకారచేష్టావివేకవిశారదయునుం బుంపత్ప్రగల్భయు నగు
జంభారిగారాపుశంభళి హస్తాంభోరుహంబులు మోడ్చి యి
ట్లనియె. 119

టీ. ఇవ్విధంబునన్, అబ్బాల=ఆదమయంతి, పేరోలగంబు = పెద్దకొలువు, ఉన్నసమయంబునన్=తీర్చినవేళ, ప్రతీహారిణి=ద్వారపాలిక, ఏతెంచి, ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు, పుత్తెంచినదూతికలు = పంపినదూతికలు, మందిరద్వారంబునన్=ఇంటివాకిటను, ఉన్నవారు, అని, విన్నపంబుచేసి = మనవి చేసికొని, తదనుమతి = ఆదమయంతి యాజ్ఞ, పడసి=పొంది, ప్రవేశింపఁజేయుటయు=లోనికిఁబంపఁగా, ఆసందేశహారిణులు=వార్తలను దెచ్చిన యాస్త్రీలు, మందమందగమనంబునన్ = మిక్కిలి మెల్లని గమనంబుతో, ఆత్రైలోక్యసుందరిన్ = ముల్లోకములకు సుందరియయిన యాదమయంతిని, చేరంజనుదెంచి=

వచ్చి, సముచితసత్కారంబులున్ =తగినగౌరవంబులను, పడసి=పొంది, సఖీ నిర్దిష్టంబులు=చెలులచేఁ జూపింపఁబడినవి, అగుమణీమయాసనంబులన్ = అయిన రత్నపీఠములందు, కూర్చుండిరి. అసంచారికాచతుష్టయంబునందున్ = ఆనలువురుదూతికలయందును, విస్పష్టమధురాలాపయున్ =స్పష్టముగాను మధురముగాను మాట్లాడునదియు, నర్మోక్తినిపుణయు=పరిహాసవచనములందు నేర్పు కలదియు, ఇంగిత = హృద్గతాభిప్రాయము, ఆకారచేష్టా=శరీరసంబంధమైన చేష్టలను, వివేక=తెలిసికొనుటయందు, విశారదయును=నేర్పుకలదియు, పుంవత్ప్రగల్భయున్ = పురుషునివలె నే ప్రతిభకలదియు, నగు, జంభారిగారాపు శంభళి=ఇంద్రునిప్రియదూతిక, హస్తాంభోరుహంబులను = పద్మములవంటి చేతులను, మోడ్చి, యిట్లనియెన్ = ఇట్లులనెను.

సీ. అవధారు దేవి దివ్యకిరీటకోటిసం
దానితవికచమందారదామ
సందోహమకరందబిందుధారాధౌత
సందీప్తచరణారవిందుఁడైన
సంక్రందనుండు నాకస్వామి నన్నుయింద్రు
గారాబుసంచారిగా నెఱుంగు
పాలింప్ల కోత్తుగాఁ బరిరంభణము సేసి
యడిగె నీసేమ మమర్త్యవిభుఁడు

గీ. పారిజాతకమాల్యంబు పాయనముగ
నముచిదమనుండు పుత్తెంచినాఁడు నీకుఁ
గైకొనుము దీని నని యిచ్చె నాకవనిత
పూర్ణచంద్రనిభాస్యకపృహ్వపుదండ. 120

టీ. దేవి=దమయంతీ, అవధారు=వినుము,దివ్య... అరవిందుఁడు-దివ్య=దేవతలయొక్క, కిరీట=కిరీటములయొక్క, కోటి=యంచులందు, సందానిత=కూర్పఁబడిన, వికచ=విరిసిన, మందార=మందారపుష్పములయొక్క,దామ=దం

డలయొక్క, సందోహ=సమూహమందలి, మకరంద=తేనెయొక్క, బిందు=కణములయొక్క, ధారా=ధారలచే,ధౌత=కడుగఁబడిన, సందీప్త=మిక్కిలి ప్రకాశించు, చరణారవిందుఁడు = పద్మములవంటి పాదములుకలవాఁడు, అయినసంక్రందనుండు=అయిట్టి దేవేంద్రుఁడు, నాస్వామి=నాకధిపతి, ననుౕ, అయింద్రుగారాణుసంచారిగాౕ=అదేవేంద్రునిప్రియదూతికగా,ఎఱుంగుము=తెలిసికొనుము,వాలిండ్లకుౕ= స్తనములకు,ఒత్తుగా=అమితముకలుగునట్లుగా-బిగ్గనసుటు, పరిరంభణము చేసి=కౌఁగిలించి, అయ్యమరవిభుఁడు=అదేవేంద్రుఁడు,నీ సేమము,అడిగెౕ=నీయొక్క కుశలమడిగెను, పారిజాతకమాల్యంబు=పారిజాతపుష్పములదండ ఉపాయనంబుగాౕ=కానుకగా, నీకు, నముచిదమనుండు = నముచి యనురాక్షసుని శిక్షించినవాఁడు, అనఁగా ఇంద్రుఁడనుటు, పుత్తెంచినాఁడు=పంపినాఁడు. దీనిౕ, కైకొనుము = తీసికొనుము, అని, పూర్ణచంద్రనిభాస్యకుౕ=పూర్ణచంద్రునితో సమానమయిన ముఖముగల దమయంతికి, అప్పూవుదండౕ=ఆ పుష్పమాలికను, ఇచ్చెౕ=ఇచ్చెను.

తా. ఓదమయంతీ వినుము. సమస్తదేవతలచే మ్రొక్కఁబడుచున్న దేవేంద్రుఁడు నాప్రభువు. నన్ను నా దేవేంద్రుని దూతికనుగాఁ దెలిసికొనుము. ఆదేవేంద్రుఁడు నన్ను బిగ్గరగాఁ గౌఁగిలించుకొని నీ సేమ మడిగెను. పారిజాతపుష్పమాలికను నీకు బహుమానముగాఁ బంపినాఁడు. దీనిని స్వీకరింపుము. అనిపలికి సూరసూరదేవదూతిక దమయంతి కాపూవులదండ నిచ్చెను.

వ. ఇట్లు కనకకదళీపలాశగర్భితంబై, నిర్భరామోదమధురంబగు దివ్యదామం బమ్మాద్రిదిగ్భేశ్వరికి సమర్పించి యిట్లనియె.

టీ. ఇట్లు=ఈరీతిగా—కనక ..గర్భితంబై-కనకకదళీపలాశ= బంగారపుటనఁటియాకులచే,గర్భితంబై=కప్పఁబడినదయి, నిర్భర=అధికమైన,ఆమోద=పరిమళముచే, మధురంబు = సుందరమైనది, అగుదివ్యదామంబు=అయినయాదేవతాసంబంధమయినమాలికను, అమ్మాద్రిదిగ్భేశ్వరికిౕ = అభూమి కధిపురాలగు దమయంతికి, సమర్పించి=ఇచ్చి, ఇట్లనియెౕ=ఇట్లుచెప్పెను.

తా. స్పష్టము.

ఉ. చంచలనేత్ర! దివ్యలిపిసంతతి భూజనముల్ పఠింపలే
రంచును మానఁగాని నఖరాగ్రమునన్ లిఖియించి నీకుఁ బు
త్తెంచుఁజుమీ మహేంద్రుఁడు మదీయకరంబున దేవతావనీ
కాంచనకేతకీకుసుమగర్భదళంబునఁ గార్యపద్ధతుల్. 122

టీ. చంచలనేత్ర = చలించు నేత్రములు గలదమయంతీ, దివ్యలిపిసంతతిన్ = దేవతలయక్షరసమూహమును, భూజనముల్ = భూలోకజనులు, పఠింపలేరు = చదువలేరు, అంచును, మానుకాన్ = మానివేసెను గాని లేక విడిచెనుగాని, దేవతా... దళంబునన్ — దేవతావనీ = నందనవనమందలి, కాంచనకేతకీకుసుమ = బంగారు మొగలిపువ్వుయొక్క, గర్భదళంబునన్ = లోపలిరేకునందు, కార్యపద్ధతుల్ = కార్యరీతులను, నఖరాగ్రమునన్ = గోరుకొనచే, లిఖియించి = వ్రాసి, మహేంద్రుఁడు = దేవేంద్రుఁడు, మదీయకరంబునన్ = నా చేతితో, నీకున్, పుత్తెంచుఁజుమీ = పంపునుజుమీ.

తా. దమయంతీ! దేవేంద్రుఁడు దేవతాసంబంధమగు నక్షరసమూహమును భూలోకవాసులు చదువలేరని తలంచి నీకు నుత్తరమంపుట మానెను. అట్లుగాక భూజనులు దేవతాలిపిఁ జదువఁగలిగినచో నందనవనమందలి బంగారు మొగలి రేకునందుఁ గార్యపద్ధతులనుఁ దనగోటికొనతో వ్రాసి నా చేతిచే నీకుఁ బంపి యుండునుజుమీ.

తే. తెఱవ! యిన్నాళ్లు నడిగిపుత్తేఁడు నిన్ను
నరయ నిది తప్పుగాదె? సంవరణవేళఁ
గట్టు మమరేంద్రుకంఠంబుఁ గప్పురంపు
పలుకు లెడఁ బెట్టి కట్టినకోయలరుదండ. 123

టీ. తెఱవ = ఓదమయంతీ! ఇంద్రుఁడు (అధ్యాహారము) ఇన్నాళ్లు = ఇన్ని దినములును, నిన్నున్ = నిన్నును, అడిగిపుత్తేఁడు = కుశలప్రశ్నము చేయఁడాయెను, అరయన్ = ఆలోచింపఁగా, ఇది = ఇట్టిన్ని దినములును కుశలమడుగకుండుట, తప్పు = నేరము, కాదే = కాదా, అగుననుట, సంవరణవేళన్ = స్వ

యంవరకాలమందు, కప్పురంపుపలుకులు = కర్పూరపుముక్కలు, ఎడఁగ్ = దూరముగా, పెట్టి, కట్టినయలరుదండఁగ్ = కూర్చినపుష్పమాలచే, అమరేంద్రుకంఠంబుఁగ్ = దేవేంద్రునికంఠంబును, కట్టుము=బంధింపుము. అనఁగా సిగ్గువిడిచి ప్రార్థించుచున్న దేవేంద్రునివరింపుమని ఫలితార్థము. ఇట నింద్రునిపరిచారిక దమయంతింజూచి యింద్రుని వరింపుమని స్పష్టముగాఁ జెప్పక, "ఓదమయంతీ! దేవేంద్రుం డింతకాలము నిన్నుఁ గుశలమడుగక యుండుటచేఁ దప్పుచేసెను, దప్పుచేసినవాని దండించుట యుక్తము గాన, స్వయంవరకాలమందుఁ బూలదండచే నింద్రునికంఠంబున నురిపోసి పగదీర్చుకొమ్మని చమత్కారముగాఁ జెప్పినది.

తా. ఓదమయంతీ! ఇంతకాలము నిన్ను దేవేంద్రుఁడు కుశలమడుగలేదు. కావున నేరముచేసెను. అట్లు నేరముచేసినయింద్రునికంఠంబును స్వయంవరకాలమందుఁ బూలదండతో బంధింపుము.

చ. భువనములందు నెల్లఁ గడుఁ బూజ్యము నాకము నాకభూమిలో
దివిజులు ప్రాభవాధికులు దివ్యకదంబములోఁ బులోమజా
ధవుఁడు వరేణ్యుఁ డానముచిదర్పహరుండు పృథానురాగుఁడై
యువిద! నిను న్వరింప మదినువ్విళులూరెడు నెట్టిధన్యవో.

టీ. ఉవిద=ఓదమయంతీ! భువనములందుఁగ్, ఎల్లఁగ్ = అన్నిలోకములలోను, నాకము = స్వర్గలోకము, కడుఁగ్ = మిక్కిలి, పూజ్యము = గౌరవార్హమైనది, నాకభూమిలోఁగ్ = ఆస్వర్గలోకమందు, దివిజులు=దేవతలు, ప్రాభవాధికులు=సామర్థ్యముచే గొప్పవారు, దివ్యకదంబములోఁగ్ = ఆదేవతాసమూహములో, పులోమజాధవుఁడు = శచీవల్లభుఁడు, అనఁగా నింద్రుఁడనుట, వరేణ్యుఁడు = శ్రేష్ఠుఁడు, ఆనముచిదర్పహరుండు = నముచి యనురాక్షసుని గర్వమడంచినవాఁడు, అనఁగా నింద్రుఁడు, పృథానురాగుఁడై = అధికమగు ప్రేమకలవాఁడై, నినుఁగ్ = నిన్నును, వరింపఁగ్ = వరింపఁగా, మదిఁగ్ = మనస్సునందు, ఉవ్విళులూరెడుఁగ్ = ఎప్పుడువరించునని యూటలూరుచుండును, ఎట్టిధన్యవో = ఎటువంటిపుణ్యాత్మురాలవో కదా? సామాన్యముగాఁ దపంబు

లచేతనైనను భర్తగాఁ బడయ శక్యముకానియింద్రుఁడు మిక్కిలి ప్రేమతోఁ దనంతఁదాను నిన్నువరించుట నీభాగ్యాతిశయమును బ్రకటించుచున్నదని భావము. అలం. సారాలంకారము.

తా. లోకములన్నిటిలోను స్వర్గలోకముగొప్పది. స్వర్గలోకములో దేవతలు గొప్పవారు. ఆదేవతలగుంపులో దేవేంద్రుఁడు గొప్పవాఁడు అట్టి దేవేంద్రుఁడు మిక్కిలి యనురాగముతో నిన్ను వరించెను. నీ వెంతపుణ్యాత్మురాలవో కదా?

శా. ఏలోకంబునకై మహాక్రతుశతం బేకాగ్రతం జేసినాఁ
డాలోకంబు నలంకరించుటకు నిన్నర్థించె జంభారి నీ
వాలేఖర్షభునాజ్ఞ సేయఁ దగదే యబ్జాక్షి! మైకోలుమై
నాలస్యంబునుబోలె నైన నొకమాటల్లార్పు భ్రూవల్లరిన్.

టీ. అబ్జాక్షి=పద్మములవంటి నేత్రములుగల దమయంతీ! జంభారి= జంభాసురుని: జంపినవాఁడు, అనఁగా నింద్రుఁడనుట, ఏలోకంబునకై= ఏస్వర్గలోకమునుబొందుటకు, మహాక్రతుశతంబున్ = గొప్పయాగములనూఱింటిని, ఏకాగ్రతన్ = ఏకాగ్రమనస్సుతో, చేసినాఁడు = ఒనర్చియున్నాఁడో, ఆలోకంబున్ =ఆస్వర్గలోకమును, అలంకరించుటకున్, నిన్నున్ = అర్థించెను. స్వర్గలోకమునకుఁగూడ నలంకరణమువంటిదని చెప్పుటచే దమయంతి నిరుపమాన సౌందర్యము స్పష్టమగుచున్నది. నీవు, ఆలేఖర్షభునాజ్ఞన్ =ఆదేవేంద్రునియొక్కయాజ్ఞను, చేయన్ = ఒనర్చుట, తగదే = అర్హముకాదా? శతక్రతువులొనరించి మహావిఖ్యాతుఁడయినదేవేంద్రుని నీవు వరించుట మిక్కిలియుక్తమయినపనియని భావము. ఆలస్యంబును, పోలెన్, ఐనన్ = వ్యభిచారభావభేదమువలెనైనను, లేక, విలంబనముచేసినట్టులుండినయైనను, మైకోలుమైన్ = అభిలాషముచే, భ్రూవల్లరిన్ = భ్రూలతను, ఒకమాటు = ఒకపర్యాయము, అల్లార్పు = అంగీకారసూచనముగాఁ జలింపఁజేయుము.

తా. ఓదమయంతీ! యింద్రుఁ డేలోకమునిమిత్తము మహాక్రతువుల నూఱింటినిజేసెనో, యాస్వర్గలోకంబును, నలంకరించుటకు నిన్నుఁ బ్రార్థించుచున్నాఁడు. నీ వాతనికోర్కె తీర్చుట యుక్తము. కావున నాలోచించుకొని

విలంబము చేసియయినను నతని కోర్కిని దీర్తునన్నట్లు లంగీకారముం దెలుపునట్లు నీభూ్రిలతను జలింపఁజేయుము.

సీ. నందనోద్యానమం దారకచ్ఛాయల
విశ్రమింపఁగ నీకు వేడ్కగాదె
మందాకినీపాండుమహిత సైకతములఁ
గ్రీడ సల్పఁగ నీకుఁ బ్రియముగాదె
దుగ్ధాబ్ధికన్యకతోఁ డికోడలు గాఁగ
నొరిమామె నుండ నీ కొప్పుగాదె
మధుకైటభారాతి మఱఁది రమ్మని పిల్చి
పనిగొంట నీకుఁ బ్రాభవముగాదె

తే. మూఁడుసంధ్యల నీచేత మ్రొక్కుగొందు
రెవ్వరిటు తొల్లియావేల్పు లెల్ల నీకు
నర్థి మ్రొక్కంగ నునికి భాగ్యంబుగాదె
యేలసందేహ మమరేంద్రు నేలుకొనుము. 126

టీ. నందన... ఛాయలన్ - నందనోద్యాన= నందనమను పేరుగల పూలతోఁటయందుఁగల, మందారక = బాలమందారవృక్షములయొక్క, ఛాయలన్ = నీడలందు, విశ్రమింపన్ = శ్రమదీర్చుకొనుటకు, నీకున్, వేడ్క, కాదే= కుతూహలత్వము లేదా? అనఁగా స్వర్గలోకమందుఁ జరించి యలంత చెందినప్పుడు పరులకు దుర్లభములయిన మందారవృక్షంబులనీడ విశ్రమించుట నీ కానందకరమైయుండును గాదా, కావున నీకోర్కి దీర్చుకొనవలెనంటేని నింద్రుని వరింపుమనిభావము. మందాకినీ... సైకతంబులన్ - మందాకినీ = గంగానదియొక్క, పాండు= తెల్లనైన, మహిత= ఒప్పుచున్న, సైకతంబులన్ = ఇసుకతిన్నెలయందు, క్రీడ, సల్పఁగన్ = ఆటలాడుటకు, నీకున్, ప్రియముకాదె= ఇష్టముకాదా? అనఁగా నిష్టమగుననుట, మానవస్త్రీలకుఁ బొందఁదరముకాని మందాకినియొక్క యిసుకతిన్నెలందు నాటలాడఁగోర్కి దీర్చుకొనవలెనన్న

నింద్రుని వరింపుమనిభావము. దుగ్ధాబ్ధికన్యకతోడికోడలుగాఁగన్ = పాల సంద్రముకూఁతురగు లక్ష్మీదేవితోడికోడలు కాఁగా, ఒరిమమైన్ = ఐకమత్యముతో, ఉండన్ = ఉండుటకు, నీకున్, ఒప్పుగాదె=ఇష్టము కాదా? అనఁగా నగుననుట, వామనావతారమున విష్ణు వదితిగర్భమున జన్మించుటచే విష్ణు వింద్రునకుఁ దమ్ముఁడగును. కాన దమయంతి దేవేంద్రుని వరించినచో లక్ష్మీదేవి తోడికోడలగునని తెలియునది. సమస్తలోకములకును బూజ్యురాలగు లక్ష్మీదేవిని దోడికోడలుగాఁ బడయుభాగ్యము లభించునుగాన నింద్రునివరించుట యుత్తమమని భావము. మధుకైటభారాతిన్ = మధుకైటభులను రాక్షసులకు శత్రువును, అనఁగా విష్ణువుననుట, మఱఁది!, రమ్ము=ఇట్లురా, అని, పిల్చి = చేరఁజీరి, పని, కొంట, పనులుచేయించుకొంట, ప్రాభవము కాదె = ప్రభుత్వలక్షణమేకదా! అనఁగా బ్రహ్మాదిదేవతలకెల్లఁ జ్యేష్ఠుఁడగు విష్ణువును మఱఁదిగాఁ బడసి యతనిచేత సమస్తకార్యంబులను నెఱవేర్చుకొనునంతటిభాగ్యమింద్రునివరించిననీకుఁగాక మఱెవ్వరికి లభించు ననిభావము. ఎవ్వరు = ఏదేవతలు, మూఁడు సంధ్యలన్ = మూఁడుసంధ్యాకాలంబులందును, ఇటు= ఈరీతిగా, తొల్లి = పూర్వము, నీచేతన్, మ్రొక్కు = నమస్కారమును, కొందురు=కొనుచున్నారో, అనఁగా నేదేవత లిపుడును మ్రొక్కఁబడుచున్నారో, ఆవేల్పులెల్లన్ = ఆదేవతలందఱును, నీకున్, అర్థిన్ = ప్రీతితో, మ్రొక్కంగన్ = నమస్కరించుచుండఁగా, ఉనికి = ఉండుట, భాగ్యమ్ము కాదె=అదృష్టము కాదా? సందేహము = సంశయము, ఏల=ఎందుకు, అమరేంద్రునిన్ = దేవేంద్రుని, ఏలికొనుము=వరింపుము.

తా. ఓదమయంతీ! మానవులకు లభింపనినందనోద్యానమునఁ గలమందార వృక్షముల నీడలను సుఖముగా విశ్రమింపవచ్చును. నదులలోఁ బేరెన్నికగల గంగానదియొక్క యిసుకతిన్నెలందుఁ గ్రీడింపవచ్చును. మహాపూజ్యురాలయిన లక్ష్మీదేవితోడికోడలవయి యుండవచ్చును. ముల్లోకములకు నాథుండగు నారాయణుని "మఱఁది" యనిపిల్చి సకలకార్యంబు లతనిచేఁ జేయించుకొనవచ్చు. ఇదివఱకు మూఁడుసంధ్యలందును నీచే మ్రొక్కఁబడుచున్న దేవతలందఱిచేతను

మ్రొక్కులు గొనునట్టిభాగ్యమును బడయవచ్చును. కావున సందియమువిడిచి యింద్రునిఁ బెండ్లియాడుము.

ఉ. అద్దివిజాధనాయకునియానతి సేయుము చిత్తవృత్తి నొం
డెద్దియునుం దలంపకు మహీనపరాక్రమనీతిశాలి నీ
ముద్దుమఱందికుఱ్ఱ హరి మోసలకార్యభరంబు దీర్పఁగా
గద్దియమీఁదనుండి త్రిజగంబులు నేలికొనంగ నొల్లదే. 127

టీ. అద్దివి...యానతి—అద్దివిజాధనాయకుని = ఆదేవేంద్రునియొక్క, ఆనతి=పంపును, చేయుము-అంగీకరింపుము, చిత్తవృత్తిన్=మనోవ్యాపారమునందు, ఒండు, ఎద్దియునున్=మఱేమియును, తలంపకు=స్మరింపకుము, అనఁగా నీమనంబునం దింద్రునిసక్క మఱొక్కని వరింపవలదని భావము, అహీన... శాలి-అహీన=తక్కువకాని, పరాక్రమ=విక్రమము చేతను, నీతి=రాజనీతిచేతను, శాలి=ఒప్పుచున్నవాఁడు, నీముద్దుమఱందికుఱ్ఱ=నీకుముద్దుగులుకు చిన్నిమఱఁది యైనట్టివాఁడును, అగు, హరి = నారాయణుఁడు, మోసలకార్యభరంబు=సభాకార్యవిశేషములు, తీర్పఁగాన్ = నెఱవేర్చుచుండఁగా, గద్దియమీఁదన్=సింహాసనంబుపయిని, ఉండి=కూర్చుండి, త్రిజగంబులన్=ముల్లోకములను, ఏలికొనంగన్, ఒల్లదే=పాలించుట కంగీకరింపరాదా? అనఁగా నంగీకరింపవచ్చునని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! నీ వాదేవేంద్రుని శాసనంబును మన్నింపుము. నీమనంబున వేఱురీతిగాఁ దలంపకుము. పరాక్రమశాలియు నీతిశాలియును, నీకు ముద్దుమఱందియు నగు నారాయణుండు సమస్తరాజకీయవ్యవహారములను నెఱవేర్చుచుండఁగా సింహాసనముపై భర్తతోఁ గూడఁ గూర్చుండి ముల్లోకములను బాలించుకొనుము.

వ. అనిన విని యక్కన్నియ యిన్నకుండె. అప్పుడా వేల్పులగంబున నున్న కోటికత్తియ లిది యుత్తమకార్యం బనువారును, నీప్రయోజనంబునకు విచారింపఁ బనిలేదనువారును, దీనికిం

దగినయుత్తరం బంగీకారం బనువారును, నై తమలోన గుజగుజలం బోవుచుండిరి. అనంతరంబ మందస్మితసుందరవదనారవింద యగుభీమనందన హస్తారవిందంబులు మోడ్చి సంక్రందనుం దలంచి వందనం బాచరించి తత్సందేశహారిణిం గనుంగొని యిట్లనియె. 128

టీ. అనినన్ = దేవేంద్రునిదూతిక పలుకఁగా, విని, అక్కన్నియ=ఆదమయంతి, మిన్నకుండెన్=ఊరకుండెను, అప్పుడు=ఆసమయమునందు, ఆపేరోలగంబునన్=ఆపెద్దసభయందున్న, బోటికత్తియలు=చెలికత్తెలు, ఇది=దేవేంద్రుని వరించుటయే, ఉత్తమకార్యంబు=మంచికార్యము, అనువారును=అను పల్కుచుండువారును, ఈప్రయోజనంబునకున్=ఈకార్యంబునకు, విచారింపన్=ఆలోచింపఁగా, పనిలేదు=అవసరములేదు, అనువారును=అని పల్కువారును, దీనికిన్=ఈ సందేశమునకు, తగినయుత్తరంబు=తగిన ప్రత్యుత్తరము, అంగీకారంబు=సమ్మతించుటయే, అనువారును=అని పలుకువారును, ఐ, తమలోనన్, గుజగుజలన్, పోవుచుండిరి=గుసగుసలాడఁజొచ్చిరి. అనంతరంబ=తరువాత, మంద...విందమందస్మిత=చిఱునవ్వుచే, సుందర=సొగసైన, వదనారవింద=ముఖపద్మముగలది, అగు భీమనందన=అయిన దమయంతి, హస్తారవిందంబులు=కరపద్మములు, మోడ్చి=ముకుళించి, సంక్రందనున్=దేవేంద్రుని, తలంచి=స్మరించుకొని, వందనంబు=నమస్కారమును, ఆచరించి=చేసి, తత్సందేశహారిణిన్=ఆదేవేంద్రుని దూతికను, కనుంగొని=చూచి, ఇట్లనియెన్=ఇట్లు పలికెను.

తా. స్పష్టము.

తే. వేదములు నాల్గు వేవేలవిధులఁ బొగడ
మనము వొగడెడువారమే యనిమిషేంద్రు
వేఁడికొనియెదఁ జిగురాకుఁబోఁడి నిన్ను
హరిగుణస్తుతిసాహసిక్యంబు మాను. 129

టీ. చిగురాకుఁబోఁడి=చిగురువంటిశరీరముగల యోచెలియా, వేదములు, నాల్గు=నాల్గువేదములును, వేవేలవిధులన్ = వేనవేల రీతులచే, బొగడన్ =నుతింపు చుండఁగా, అనిమిషేంద్రున్ =దేవేంద్రుని, మనము= స్త్రీలమగు మనము, బొగడెడువారమే=నుతింపఁగలమా, అనఁగా నుతింపలేమనుట, నిన్నున్, వేఁడుకొని యెదన్ =ప్రార్థించెదను, హరిగుణస్తుతి సాహసిక్యంబు=దేవేంద్రుని గుణంబుల నుతించుటయందలి సాహసమును, మాను=విడువుము, వేదము లనేకవిధముల నింద్రునిఁ బొగడుచుండఁగా, నాడువారమగుమనము బొగడుట కేపాటివారము, కాన నిన్ను వేఁడుకొందును, ఇంద్రునిగుణములను వర్ణించుటకు సాహసింపకుము. ఈచెప్పుట దేవేంద్రునిగుణములు వర్ణనాతీతములు వానినిబొగడఁదరముకాదని దూతికనుమందలించుచున్నట్లు తెలియఁబడుచున్నది. మఱియు, నామె నలుని వరించియున్నదికానఁ, బరుఁడగు నింద్రునిగుణవర్ణనములను విన్నచోఁ దనపాతివ్రత్యమునకు లోపముగలుగునేమోయని యూహించి యింద్రుని గుణముల దనయెదుట వర్ణింపవలదని చెప్పఁదలంచియు నట్లు చెప్పిన బాగుగనుండదని యట్లుచెప్పక యింద్రుని గొప్పగుణములను వర్ణింపలేము మానుమని మానిపించెనని సూచితమగుచున్నది. ఇందువలన దమయంతి పాతివ్రత్యము తెల్లమగుచున్నది.

తా. స్పష్టము.

సీ. శ్రుతి నుతింపఁగ నీవు • నుతియించెదే యింద్రు
నకట యీసాహసి•క్యంబు మాను
సకలాత్మసాక్షికి • శతమన్యునకు వేఱ
చెప్పంగ వలయునే • చిత్తవృత్తి
హరియాజ్ఞ లక్షించి • నాకుఁగోచ్చారపా
రుష్యభారమున గో•రుచునె జిహ్వా
సంక్రందనునిదివ్య•సందేశవాక్యంబు
ధరియింతు మౌళిఁ బూ•దండఁ బోలె

తే. రాజునాఁగ నిజాంశసంప్రభవుఁడైన
జిష్ణునకు నేను బరిచర్య సేయఁగలను
మున్నె నలునకు నన్నిచ్చుకొన్నదాన
నింక నొరునకు నెబ్భంగి నిత్తు చెపుమ. 130

టీ. శ్రుతి=వేదము; నుతింపఁగన్=స్తోత్రముచేయుచుండఁగా, నీవు, ఇంద్రున్=దేవేంద్రుని, నుతియించెదే=స్తోత్రము చేయుదువా, అనఁగా నింద్రుని సద్గుణములను నుతింప వేదములకే సామర్థ్యముకలదు కాని నీవంటిదాని కది యెట్లు లభించుననిభావము. అతివ=ఓలలనా!, ఈసాహసిక్యంబు=ఈసాహసమును, మాను=విడిచిపెట్టుము, సకలాత్మసాక్షికిన్=అన్నిజీవులకు సాక్షిభూతుఁడయిన, శతమన్యునకున్=దేవేంద్రునకు, చిత్తవృత్తి=నామనోవ్యాపారమును, వేఱ=ప్రత్యేకముగా, చెప్పంగన్, వలయునే=చెప్ప నవసరముండునా, అనఁగా, నింద్రుఁడు సమస్తప్రాణులకు సాక్షిభూతుఁడై తదీయచిత్తవృత్తులను దెలిసికొనియే యుండునుగాన నతఁడు నాచిత్తవృత్తినిగూడఁ దెలిసికొనియే యుండును. ఇందువిషయమై ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పవలసిన యవసరము లేదనిభావము. హరియాజ్ఞ=ఇంద్రునియొక్క యాజ్ఞ, లక్షించి=తెలిసికొని, నాక్షర... భారమునకున్ - నాక్షర="న"యనెడు యక్షరమును, ఉచ్చార=ఉచ్చరించుట యందలి, పౌరుష్యభారమునకున్=కాఠిన్యాతిశయమునకు, జిహ్వ=నాలుక, ఓరుచునే=సహించునా, అనఁగా నింద్రునివంటి యుత్తమోత్తముని యాజ్ఞను శిరసావహింపవలసినదే కాని తదాజ్ఞకు ప్రతిషేధవాచియగు నకారము నుచ్చరించుటకు నెవరినాలుక సహింపఁగలుగును. ఎవ్వరు నట్టివాని యాజ్ఞను ప్రతిషేధింపలేరని ఫలితార్థము. సంక్రందను.. వాక్యంబున్ = దేవేంద్రునియొక్క, దివ్య=శ్రేష్ఠమైన, సందేశవాక్యంబు=సందేశవచనమును, పూదండఁబోలెన్=పూలదండనువలెను, మౌళిన్=శిరస్సునందు, ధరియింతున్=తాల్చెదను, రాజునాఁగన్=రాజశబ్దముచే చెప్పఁబడుచు, నిజాంశసంప్రభవుఁడు=తనయొక్కయంశముచే జనించినవాఁడు, ఐనజిష్ణునకున్=ఐనట్టి దేవేంద్రునకు, నేను, పరిచర్య=సేవను, చేయఁగలను. ఓయింద్రదూతికా! యింద్రుని ప్రత్యక్షముగా వరియింపలేక

పోయినను, శ్లో "అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభి ర్నిర్మితోనృప 'యను టంబట్టి దదీయాంశముచే జన్మించిన రాజునుదప్పక వరింతును. ఇంద్రాంశముచే జనించిన రాజును వరించుట యింద్రునివరించుటవంటిదే గనుక నతనియాజ్ఞ నుల్లంఘింపకపోవుట స్పష్టమగుచున్నది. మున్నె=ఇంద్రుఁడుసందేశమంపుటకు పూర్వమే, నన్నున్, నలునకున్, ఇచ్చుకొన్నదానన్ =అర్పించుకొంటిని, ఇంకన్ =ఇపుడు, ఒరునకు=మరియొకనికి, ఎబ్బంగిన్ = ఏరీతిగా; ఇత్తున్ =అర్పించుకొనఁగలను, చెపుమా.

ఈపద్యము మూడవపాదమున "అక్షరోచ్చారపారుష్యభారమునకు" అని యచ్చుప్రతులలోను, "మాక్షరోచ్చారపారుష్యభారమునకు" అని వ్రాఁత ప్రతులలోను ద్వివిధముగాఁ బాఠముగానవచ్చుచున్నను "నకారపారుష్యము పైతిజిహ్వా" అను సంస్కృతపాఠము ననుసరించి యిట "నాక్షరోచ్చారపారుష్యభారమునకు" అనుట యుత్తమమనితలంచి అట్లు సవరణచేయఁబడెను.

తా. ఓ చెలియా! వేదములచే నుతింపవలసినయింద్రుని మనము నుతింపలేము. కాన నతని నుతింప సాహసింపకుము. ఇంద్రుఁడు సకలజీవులకు సాక్షియైయుండును గనుక నాచిత్తప్రవృత్తినిగూడ దెలిసికోఁగలఁడు. ఇందువిషయమై ప్రత్యేకముగా జెప్ప నవసరములేదు. ఇంద్రాజ్ఞను నందఱుజేయవలసినదేకాని చేయనని నిషేధింప నెవరికి నోరువచ్చును? దేవేంద్రునిశాసనమును పూలదండనువలెను శిరమునందు ధరింతును. నేను ప్రత్యక్షముగా నింద్రుని వరింపలేకపోయినను నిజాంశముచే భూమిలో రాజుగా నుదయించినయింద్రుని నేవఁజేసెదను. ఇంతకుమున్నే నన్ను నలున కర్పించుకొంటిని. ఇఁక నొరులకిచ్చుకొనలేను.

తే. నలుని వరియింపఁ గోరెడునాకు నిప్పు
డింద్రుపలుకు లయుక్తంబు లింపు గావు
గామసుఖములు నిర్వాణకాముతికిఁ
గరము రుచియింపకునికి యుక్తంబకాదె.　　131

టీ. నలునిన్, వరియింపన్ = పెండ్లియాడుటకు, కోరెడునాకున్ = అభిలషించుచున్ననాకు, ఇప్పుడు = ఈసమయమందు, ఇంద్రుపలుకులు = దే

వేంద్రునిమాటలు,అయుక్తంబులు=తగవు,ఇంపు గావు= ఇష్టము గావు లేక రుచింపవు, నిర్వాణకామమతికిన్ = మోక్షసుఖము నపేక్షించువానికి, కామసుఖములు=ఇంద్రియసుఖములు; కరము = మిక్కిలి, రుచింపక, ఉనికి=ఇష్టపడక పోవుట, యుక్తంబకాదె=తగదా అనఁగాఁ దగుననుట.

తా. ఓసుందరీ! నిరతిశయమైన మోక్షసుఖము కోరుచున్నవాని కింద్రియ సుఖములు రుచింపనట్లు నిరతిశయసౌఖ్యదాయకుఁడగు నలునివరింపఁ గోరుచున్న నాకు నింద్రుపలుకులు వినఁదగవు. మఱియు రుచింపవు.

మ. ఇల వర్షంబులలోన భారతము భూయిష్ఠంబు నాల్గాశ్రమం
బులలోనన్ గృహమేధియాశ్రమమునుంబోలెంబయోజాక్షి
యి,చ్చలఁగావించెద భర్తృభక్తిగరిమన్ శర్మోర్మి కిమ్మీరని
ర్మలధర్మాగమమర్మనర్మసఖసమ్యక్కర్మకాండంబులన్. 132

టీ. పయోజాక్షి = పద్మములవంటి నేత్రములు గలిగిన ఓచెలియా! నాల్గాశ్రమంబులలోనన్ =బ్రహ్మచర్య, గార్హస్థ్య, వానప్రస్థ, సన్న్యాసములనెడి యాశ్రమములనాల్గింటిలోను; గృహమేధియాశ్రమమునుంబోలెన్ = గృహస్థాశ్రమమువలెనే; ఇలన్ = భూలోకమునఁగల, వర్షంబులలోన్ = ఇలావృతాదులగు వర్షములలో, భారతము=భరతవర్షము, భూయిష్ఠంబు = శ్రేష్ఠమైనది, ఇటన్ =(అధ్యాహారము) ఈభారతవర్షమునందు, గృహస్థాశ్రమము నవలంబించినదాననై, భర్తృభక్తిగరిమన్ = పతిభక్తిపెంపుచే, కర్మ... కాండంబులన్ -శర్మోర్మి=సుఖపరంపరలచే, కిమ్మీర = చిత్రితమైన, అనఁగా సుఖపరంపరలను కలిగించునదనుట, నిర్మల=స్వచ్ఛమైన, ధర్మాగమమర్మ=ధర్మశాస్త్రరహస్యములకు,నర్మసఖి=ప్రియస్నేహితములైన,అనఁగా విరుద్ధములుకావనుట, సమ్యక్ = లెస్సయైన లేక మేలుకలిగించెడు, కర్మకాండంబులన్ = క్రియాకలాపములను, ఇచ్చలన్ =కోర్కులచే, కావించెదన్ =ఒనర్చెదను. ఈచెప్పుటచే దమయంతి నలుని వరించి స్వర్గసుఖదాయకములైనధర్మము నాచరించి తిత్సాహాయమున స్వర్గలోకమునకుఁ బోఁదలంచెనుగాని నిరాయాసముగా లభించుచున్న నునింద్రునివరించి స్వర్గసుఖ మనుభవింపఁదలంపలేదని తెలియవచ్చుచున్నది.

తా. ఓసుందరీ! చతురాశ్రమములలో గృహస్థాశ్రమము శ్రేష్ఠమైనట్లు వర్షములలో భారతవర్షము మిగులశ్రేష్ఠమైనది. నే నీభారతవర్షమున, గృహస్థాశ్రమమునందుండి పతిభక్తి పెంపుచే సుఖపరంపరలను గలిగించునవియు ధర్మశాస్త్రములకు విరుద్ధములు గానివియు నగుయుక్తకర్మకలాపమును గోర్కులతో గావింతును.

అవ. ఓదమయంతీ! భూలోకములోనంబోలె స్వర్గమందుం గూడ సుఖధర్మములుకలవుగాని లేకపోలే దనుప్రశ్నమునకు నీపద్యముచే సమాధానము చెప్పుచున్నది.

ఉ. శర్మమెకాని యవ్విబుధసద్మమునందుఁ దలంచిచూడఁగా
ధర్మము సేయులే దిచట ధర్మముసేయఁగ నిర్విశంకతన్
శర్మమునొందనుంగలదు శర్మముధర్మముఁగాంచుటొప్పునో
శర్మముగాంచుటొప్పునో విచారము సేయుము నెమ్మనంబునన్

టీ. తలంచి, చూడఁగాన్ = తరిచితరిచి యాలోచింపఁగా, అవ్విబుధసద్మమునందున్ = ఆస్వర్గలోకమునందు, శర్మమెకాని = సుఖమనుభవించుటెకాని, ధర్మము; చేయన్ = చేయుటకు, లేదు, అనఁగా నీభూలోకమున ధర్మము లాచరించి యవసానమున స్వర్గమునకుఁ బోయి యందు స్వవిహితకర్మజనితములగు సుఖము లనుభవింపవలసినదేగాని యట నింకను సుఖమును కలిగించు ధర్మముల నాచరింప వలనుపడదని భావము, ఇచటన్ = ఈలోకమునందు, నిర్విశంకతన్ = నిస్సందేహముగా, ధర్మము, చేయఁగన్ = చేయుటకును, శర్మము=సుఖమును, ఒందనున్ =పొందుటకును, కలదు, శర్మము = సుఖమును, ధర్మమున్, కాంచుట=పొందుట, ఒప్పునో=తగునో, శర్మమున్ = కేవలసుఖమును, కాంచుట=పొందుట, ఒప్పునో=తగునో, నెమ్మనమ్మునన్ = నిండుమనంబుతో, విచారము సేయుము = ఆలోచింపుము.

తా. ఓసుందరీ! భూలోకముకంటె స్వర్గలోకము త్తమముకాదు. ఆలోచింపఁగా నాస్వర్గమందు సుఖ మనుభవించుటయేకాని, సుఖజనకములగు ధర్మము

లాచరింప వలనుపడదు. ఈలోకమందో నిన్నందేహముగా సుఖజనకమగు ధర్మము నాచరింపవచ్చును. సుఖము ననుభవింపవచ్చును. కావున సుఖమును, సుఖజనకమగు ధర్మమును సంపాదింపఁదగియున్న లోకమే మంచిదో, ఇదివఱ కాచరింపఁబడిన ధర్మములవలన గలుగు సుఖములనుమాత్రమే యిచ్చు స్వర్గలోకమే మంచిదో, నీవే యోజింపుము.

క. ఇందుండి యూర్ధ్వగతియును
నందుండి యధోగతియును నవసానమునన్
బొందును సజ్జనుఁ డిందును
నందును గలవాసి చూడుమా డెందమునన్. 134

టీ. సజ్జనుఁడు=మంచివాఁడు, అవసానమునన్ = అంతమందు, ఇందుండి= ఈలోకమునుండి, ఊర్ధ్వగతియును=ఊర్ధ్వగమనమును, అందుండి = ఆలోకమునుండి, అధోగతియును= అధోగతిపాలగుటయు, పొందునన్ = పొందును, డెందమునన్ = మనస్సునందు, ఇందున్ = ఈభూలోకమునందును, అందున్ = ఆస్వర్గలోకమునందును, కలవాసి = ఉన్నతారతమ్యమును, చూడుమా = పరిశీలింపుమా, అధోగతిపాలు సేయుస్వర్గలోకముకంటె నూర్ధ్వలోకగమనము గలిగించెడు భూలోకమే యుత్తమమని భావము.

తా. ఓసుందరీ! సజ్జనుఁ డంతమందు యీలోకమునుండి యుత్తమగతిఁ జెందును. ఆలోకమునుండి యధోగతిపాలగును. ఈ రెండులోకములందుఁ గలతారతమ్యము నాలోచించిన నేలోకము మంచిదో నీకే తెలియును.

ఉ. ఆతతమైనకర్మగతి నాయువు వీడ్కొనునప్పు డాత్మలోఁ
గాతుక మావహించునది గావున నాకసుఖం బపథ్యమా
పాతసుఖోన్ముఖుం డయినపంచజనుండు భజించు దానిఁ గా
మాతురితాతిరేకమున నార్యుల కింపవు దత్ప్రకారముల్.

టీ. ఆతతము = విస్తారమైనది, ఐనకర్మగతిన్ = ఐనట్టికర్మము గతించుట చేత, ఆయువు = ఆయుర్దాయము, వీడ్కొనునప్పుడు = చెల్లునప్పుడు, ఆత్మ

లోన్ = మనమునందు, కౌతుకము = ప్రీతివస్తువుల ననుభవింపవలెనన్న కోరికను, ఆవహించునది = కలిగించునది, కావునన్, నాకసుఖంబు = స్వర్గలోకసుఖము, అపథ్యము=హితకరముగాదు, ఆపాతిసుఖోన్ముఖుండు-ఆపాత=ప్రారంభమునందు, సుఖోన్ముఖుండు = సుఖముల కున్ముఖుఁడు, ఐన, పంచజనుండు=ఐనట్టిసామాన్యపురుషుఁడు, దానిన్ = ఆస్వర్గసుఖమును, కామాతురితాతిరేకమునన్ - కామ= కోర్కి-యందలి, ఆతురితాతిరేకమునన్ = తొందరయొక్క యతిశయము చేతను, భజించున్ =కోరును, తత్ప్రకారములన్ =ఆరీతులు, వార్యులకున్ =నీచులకు, ఇంపగున్ =ఇష్టమగును. అపథ్యాన్నభోజనాదులవలె నాసన్ననాశ... కలదగుటచే నాకభోగమును బుద్ధిమంతు లంగీకరింపరని భావము.

తా. ఓసుందరీ! కర్మసంపాదితమైన యాయువు పోయినప్పుడే యది సంప్రాప్తమగుచుండునుగనుక నాకసుఖ మెంతమాత్రము హితకరముకాదు ప్రారంభకాలమునందే సుఖాభిలాషగల సామాన్యజనుఁడు దానిని కోరుచుండును. అట్టిమార్గములన్నియుఁ గామాభిలాషులైన నీచులకే రుచించుచుండునుగాని తక్కినవారికి రుచింపవు.

వ. అనిపలికి యింద్రదూతికావాక్యంబులకు మనసువెట్టిన బోటికత్తియలతలం పెఱింగి వారివదనంబులు వీక్షించియిట్లనియె.

టీ. అని, పలికి = ఇంద్రదూతికకుఁ బ్రత్యుత్తరమిచ్చి, ఇంద్ర... వాక్యంబులకున్ =ఇంద్రదూతిక పలికిన వాక్యములకు, మనసుపెట్టిన=ఇష్టపడిన, బోటికత్తియలతలంపు=చెలికత్తెల యభిప్రాయమును, ఎఱింగి = తెలిసికొని, వారివదనంబులు=వారిముఖంబులు, వీక్షించి= చూచి, ఇట్లనియెన్ =ఇట్లుపలికెను.

తే. మీతలం పే నెఱుంగుదు ● మిన్నకుండుఁ
డంబుజాననలార ! యాళియాన ముడిగి
యే ననాదిసంచారిణి ● యైనయాత్మ
హేతుపంక్తికి విధికి న ● ధీనబుద్ధి.　　　137

టీ. అంబుజాననలార = పద్మమువంటి ముఖంబులుగల చెలికత్తియలార, మీతలంపు = మీయభిప్రాయమును, ఏను, ఎఱుంగుదుఁ, ఆయాసము = ప్రయాసము, ఉడిగి = విడిచి, మిన్నకుండుఁడు = ఊరకుండుఁడు, ఏను, అనాదిసంచారిణి = అనాదిగా వచ్చుచున్నది, ఐనయాత్మహేతుపంక్తికిన్ = అయినట్టి నాదేహపరంపరలకుఁ గారణములగు కర్మపరంపరలకును, విధికిన్ = దైవమునకును, అధీనబుద్ధిన్ - అధీన = లోఁబడిన, బుద్ధిన్ = బుద్ధిగలదానను.

తా. ఓచెలికత్తెలారా! మీతలఁపు నేనెఱుంగుదు, మాటలాడ శ్రమపడక యూరకుండుఁడు. నే ననాదిగా జన్మహేతువులై వచ్చుచున్న కర్మపరంపరలకును, దైవమునకును లోఁబడినదానను గాని స్వతంత్రను గాను. కాన నా కుపదేశింప నవసరములేదు.

క. నియతి యచేతన యఖిలము
నియతిపరాధీన మిట్టినిజ మెఱిఁగినచో
నియతివశున్ నియమించుట
నియతిగుఱిచి గర్హసేత నిష్ఫల మరయన్. 138

టీ. అరయన్ = ఆలోచింపఁగా, నియతి = దైవము, అచేతన = చేతనములేనిది, అఖిలము = సమస్తలోకము, నియతిపరాధీనము = దైవాధీనమయినది, ఇట్టినిజము = సమస్తము దైవాధీనమైనదన్నసత్యమును, ఎఱిఁగినచోన్ = తెలిసికొన్నచో, నియతివశున్ = దైవాధీనుని, నియమించుట = శాసించుటయు, నియతిగుఱించి = దైవమునుగూర్చి, గర్హసేత = నిందించుటయు, నిష్ఫలము = వ్యర్థము.

తా. దైవ మచేతనము. సమస్తము దైవమునకధీనమయియుండును. ఇట్టిసత్యమును దెలిసికొన్నచో నియతి కధీనమయియుండుటచేఁ బరతంత్రమగువానిని నిందించుటయు, నచేతనమయిన దైవమును నిందించుటయు నాలోచింప వ్యర్థము.

క. లోకంబున నాకీటం
బ్రాక్కైటభవైరి యెల్లకయాత్మలకు నధీ

ష్టాకాంక్ష లొక్కచందము
యీకీ తెలియఁగంగవలదె హృదయములోనన్.		139

టీ. లోకంబునన్ = ప్రపంచకములో, ఆకీటంబు = పురుగు మొదలుకొని, ఆకైటభవైరి = విష్ణుమూర్తి పర్యంతమునుగల, ఎల్లయాత్మలకున్ = ఎల్లజీవులకును, అభీష్టాకాంక్షలు = ఇష్టవస్తువుల నపేక్షించుటలు, ఒక్కచందము = ఒక్కవిధముగా నేయుండును. ఈకీలు = ఈమర్మము, హృదయములోనన్ = మనస్సులో, ఎఱుఁగంగవలదె = తెలిసికొనవలదా? పురుగు మొదలు విష్ణువుపర్యంతము గల సమస్త జీవులకుఁ దమతమయభీష్టవస్తువులు ప్రాప్తించినచో సమానమగు నానందంబు నే చెందుదురు? దేవ...మునికంటె నలుఁ డన్నివిధంబులచేతను దక్కువాఁడే యయినను నా కభీష్టుండగుటచే నధికమగు నానందమే కలుగుచున్నది. ...లునికంటె గొప్పవాఁడయిన యింద్రుండు లభించినను నాకభీష్టుండు కాని హేతువున నా కానందము కలుగ నేరదని భావము.

తా. లోకములోఁ బురుగుమొదలు విష్ణువువఱకుఁ గల సమస్తప్రాణికోటికి వస్తువు లందములుకాకపోయినను జిన్నవయినను, విరుపయోగములు గాఁ గానవచ్చుచున్నను, "లోకోభిన్నరుచిః" యన్నట్లు వారివారిమనంబులకు హితమయి విలభించినచో వారివారికిఁ బరిపూర్ణానందము కలుగును. ఈరహస్యము నందఱును దెలిసికొనవలయును.

తే. కొన్నిజీవులు చిదిపి తూఁటల్గొఱికి బ్రదుకుఁ
గొన్ని నునుసోఁగ వెన్నెల గ్రోలి పొదలు
భిన్నరుచులైన వారికిఁ బ్రీతి సరియ
తగవు గా దిందులోన నేకతరగర్హ.		140

టీ. కొన్నిజీవులు = కొన్నిప్రాణులు, చిదిపి = ముక్కలుజేసి, తూఁటన్ = తూఁటను, కొఱికి = తిని, బ్రదుకున్ = జీవించును, కొన్ని = మఱికొన్నిజీవులు, నునుసోఁగవెన్నెలన్ = మృదువయి దీర్ఘమగు వెన్నెలను, గ్రోలి = త్రావి, పొదలున్ = వర్ధిల్లును, భిన్నరుచులు = వేఱువేఱు రుచులుగలవి, వినవానికిన్ = వినజీవజంతు

వులకు, ప్రీతి=తృప్తి, సరియ = సమానమే, ఇందులోఁ=ఇట్టివానిలో, ఏక॥ గర్హ=ఒకదాని నిందించుట, తగవుగాదు=న్యాయము గాదు.

తా. సఖులారా! లోకములో కొన్నిజీవులు జాలుదిని బ్రదుకును, మ కొన్ని మృదువగు వెన్నెలను దిని బ్రదుకును, వేఱువేఱు వస్తువుల కిష్టపడుచున జీవులకు తృప్తిఁజెందుట సమానమే. వెన్నెలల గ్రోలువాని కెట్టితృప్తియు నె యానందము గల్గునో, రాలుదినువానికిఁగూడ నట్టితృప్తియు నట్టియానంద గల్గుచున్నది. వానిలో నొకదానిని నిందించుట' నెంతమాత్రము తగవుకాద కావున నింద్రుని వరించినవారి కెట్టియానందము గల్గునో నలునివరించిన వా నట్టియానందమే గల్గును. అట్లుండ నలుని వరించి యింద్రుని తిరస్కరించినం లకు మీ రన్యథా తలంతురేల?

తే. అగ్రమార్గజాగ్రన్నిభృతాపదంధు
బంధుసంరక్షణము పాడి బాంధవులకు
నైనకార్యంబు గానికార్యమును దెలిసి
యాడుఁడా యేను మీమాట కడ్డమాడ. 14

టీ. అగ్ర...రక్షణము-అగ్రమార్గ=మార్గముయొక్క పురోభాగమునందు జాగ్రత్=ప్రకాశించుచున్న, అనఁగా సమీపమున నున్నదనుట, నిభృత= నియతమైన, ఆపదంధు = ఆపదయనెడు కూపముగల, బంధు=చుట్టములను సంరక్షణము=రక్షించుట, బాంధవులకుఁ=చుట్టములకు, పాడి = న్యాయము అనఁగా మార్గమధ్యమందున్న కూపమునఁజూడక యందుఁ గూలుటకు సిద్ధము నున్నవానిని దప్పించి రక్షించినట్లు బంధువులు తమచుట్టములకు సమీపించియు న్నయాపదనుండి వారిని తప్పించుట న్యాయమనిభావము. ఐనకార్యంబుఁ= ఇదివఱకు జరిగినకార్యమును, కానికార్యమును=ముందుకాఁబోవుకార్యమును లేక; ఐనకార్యంబుఁ=తగినకార్యమును, కానికార్యమును = తగనికార్యము ను, తెలిసి=ఎఱిఁగి, ఆడుఁడా=మాటలాడుఁడీ; ఏను=నేను, మీమాటకుఁ=మీ వాక్యమునకు; అడ్డమాడఁ=ఆటంకము చెప్పను.

357. ఒక చెలియ దేవేంద్రునే వరింపుమనఁగా
దమయంతి నలునే వరింతునని చెప్పుట.

తా. ఓ చెలులారా ! మార్గము నెదుటిభాగమున నున్న కూపమున జారిక యందుఁబడి చావసిద్ధులైన బంధువులను రక్షించుట పాడియైనట్లు ముందు సమీపించుచున్న యాపదల నెఱుఁగక యందుఁబడి చావసిద్ధముగానున్న బంధువులను రక్షించుట బంధువునకు హితమైన కార్యము. కావుననే నట్టియాపదనొందసిద్ధముగానున్నచోఁ జుట్టాలగు మీరు నన్నందుండి తప్పించి రక్షించుట యుచితమే. కాని నే నట్టిస్థితిని బొందనప్పుడు మీ యీ యుపదేశంబులతో నేమి ప్రయోజనము? ఇదియునుంగాక తగిన కార్యమేదియో ; తగని కార్యమేదియో చక్కఁగ తెలిసికొని మాటలాడుఁడు. అట్లయినచో మీమాటకే నెంతమాత్రమాటంకము చెప్పను.

వ. అని సఖుల నెల్ల నివారించి పురుహూతదూతికం గనుంగొని మఱియు నిట్లనియె. 142

టీ. సులభము.

ఉ. స్వర్పతిచిత్తవృత్తి గలుషత్వమునొందునో యన్భయంబు నా
కేర్పడ లేదు విన్ము దివిషదీశ్వరదూతిక ! సప్తతంతుభా
గార్పణ మాచరించి కరమాదరణంబున నేను రాజకం
దర్పుఁడనై వథాధిపుఁడు దన్నుప్తాస్తియొనర్పఁజాలుటన్.

టీ. దివిషదీశ్వరదూతిక = ఓయింద్రదూతికా ! నేనును, రాజకందర్పుఁడు=రాజులలో నందగాఁడగు; నైవధాధిపుఁడు=నలమహారాజును, కరము=మిక్కిలి, ఆదరణంబునన్ =ప్రేమచేత; సప్తతంతుభాగార్పణము=యజ్ఞభాగసమర్పణను, ఆచరించి=చేసి, అనఁగా యజ్ఞభాగముల నర్పించి యనియర్థము. తన్నున్ ; ఆదేవేంద్రుననుట, ఉపాస్తి=ఉపాసన; ఒనర్పన్ ; చాలుటన్ = చేయఁగలిగియుండుటచే, స్వర్పతిచిత్తవృత్తి=ఇంద్రుని మనోవ్యాపారము; కలుషత్వమున్=కలంతను, ఒందునో=పొందునేమో; అను భయంబు=అన్నభయము; నాకున్, ఏర్పడన్=స్పష్టముగా; లేదు.

తా. ఓయింద్రదూతికా! నే నిట్లు తిరస్కరించుటవలన నింద్రునికిఁ గోపము వచ్చునన్న భయము నాకెంతమాత్రము లేదు, ఒకవేళఁ గోపమువచ్చినను నేను

నలమహారాజును వరించి యతనితోఁగూడ యాగములనాచరించి యజ్ఞభాగములనింద్రునకర్పించి యతనినుపాసనఁజేసి కోపమును శాంతింపఁజేయఁగలను.

చ. తనహృదయాధినాయకుని దక్కఁగ నొక్కరు సన్నుతింపఁగా
వినుట పతివ్రతంబునకు విగ్రహ మిట్టిది ధర్మశాస్త్రవా
సన యటుగాన యోదివిజశంభళి! యింకిటఁబట్టి నీకు మా
యనిమిషరాజుపాదములయానసుమీ మఱి యేమిపల్కినన్.

టీ. ఓదివిజశంభళీ=ఓ యింద్రదూతికా! తనహృదయాధినాయకునిన్=తనమనోనాయకుని, తక్కఁగన్=తప్ప, ఒక్కరున్=మఱియొకనిని, సన్నుతింపఁగాన్=నుతింపఁగా, వినుట=ఆలకించుట, పతివ్రతంబునకున్=పాతివ్రత్యమునకు, విగ్రహము=విరోధి, అనఁగా భంగముకలిగించునదని యనుట, ధర్మశాస్త్రవాసన=ధర్మశాస్త్రముల సమాచారము, ఇట్టిది=ఇటువంటిది, అటుగానన్=ఆకారణముచే, ఇంకిటబట్టిన్=ఇఁకమీఁద, మఱి=అధికము, ఏమిపల్కినన్=ఏమిచెప్పినను, నీకున్, మాయనిమిషరాజుపాదములయానసుమీ=మాదేవేంద్రునిపాదములతోడని తెలుసుకొనుము.

తా. ఓయింద్రదూతికా! తనభర్తనుదక్క మఱొకని వర్ణించుచుండఁగా; విన్నచో నది పాతివ్రత్యమునకు భంగముగలిగించు నని ధర్మశాస్త్రసమ్మతము కావున నిఁకమీఁద నీవేమియు మాటలాడకుము. అట్లుమాటలాడుదువేని, మాదేవేంద్రునిపాదములతోడు.

వ. అని తెగనాడి యచ్చేడియ సముచితప్రకారంబున బిడౌజునిదూతికను వీడుకొల్పె. అగ్నియమవరుణుల సంచారికలును దమతమకు నదియ యుత్తరంబుగాఁ గైకొని యయ్యుత్తమాంగనం దగినతెఱంగున నామంత్రణంబుచేసి చనిరి. అంతర్హితుండైనధరణీకాంతుం డావృత్తాంతంబంతయు నెఱింగి సంతోషభరితాంతఃకరణుండై యక్కాంతారత్నంబునుం గనుంగొనియె నప్పుడు. 145

టీ. అని తెగనాడి=ఇట్లు తిరస్కరించి; అచ్చేడియ=ఆదమయంతి, సఖుచి తప్రకారంబునన్=తగినరీతిచే, బిడౌజసుదూతికను=ఇంద్రదూతికను, వీడు కొల్పెన్=పంపించెను. అగ్నియమవరుణుల సంచారికలును=అగ్నియమవరుణుల దూతికలును, తమకుఁదమకున్, 'అదియ=ఆయింద్రదూతికకుఁ జెప్పినదియే, ఉత్తరంబుఁగాన్=ప్రత్యుత్తరంబుగా, కైకొని=చేసికొని, అయ్యుత్తమాంగనన్=ఉత్తమురాలగు నాగమయంతిని, తగినతెఱంగునన్=తగినరీతిచే, ఆమంత్రణంబుచేసి=గౌరవముతో విడిచి; చనిరి=పోయిరి. అంతర్విమతుండు=తిరస్కరిణీవిద్యచే, నొరులకుఁ గానఁబడకయున్నవాఁడు, ఐన ధరణీకాంతుండు=ఐననలమహారాజు, ఆవృత్తాంతము, అంతయున్, ఎఱింగి, సంతోషభరితాంతఃకరణుండై=సంతోషముచే నిండినచిత్తము కలవాఁడై, అకాంతారత్నంబున్=స్త్రీరత్నంబగు నాదమయంతిని; కనుంగొనియెన్, అప్పుడు.

తే. ముదితక్రొమ్మేనికాంతిలోఁ మునిఁగె మొదల
నంత నానందరసవార్ధియందుఁ దేలె
బిదప సమ్మోదబాష్పాంబుబిందుధార
యందు నవగాహనముచేసె నధిపుదృష్టి. 146

టీ. అధిపుదృష్టి=నలమహారాజుచూపులు, మొదలన్ = మొట్టమొదట, ముదితక్రొమ్మేనికాంతిలోన్= దమయంతియొక్క క్రొత్తశరీరకాంతిలో; మునిఁగెన్=క్రుంకులిడెను, అంతన్=తరువాత, ఆనందరసవార్ధియందున్=ఆనందరససముద్రమునందు, తేలెన్=ఈఁదులాడెను, పిదపన్=తర్వాత, సమ్మో... యందున్-సమ్మోద=ఆనందమువలనఁగలిగిన, బాష్పాంబు = కన్నీటియొక్క; బిందుధారయందున్=బిందువులపంక్తియందు, అవగాహనముచేసెన్=స్నానమాడెను. అనగా నలమహారాజు మొదట దమయంతి ప్రత్యవయవమును జూచి తర్వాతఁ దాదృశదర్శనమునకు ఫలమైన యానందము ననుభవించి పిమ్మట నానందాతిశయమువలన నానందబాష్పము కలవాఁడాయెనని భావము. అలం— పర్యాయోక్తి.

తా. నలుని చూపులు దమయంతియవయవములను జూచి తరువాత నందు వలనఁ గలిగిన యానందసముద్రమునఁ దొప్పదోఁగి పిదప నానందబాష్పధార యందుఁ దానములాడెను.

తే. మానవతిమూర్తి యాపాదమస్తకముగఁ
దివుట వీక్షించి నిషధపృథ్వీకళత్రుఁ
డపుడు బ్రహ్మాద్వయప్రమోదాతిశాయి
మన్మథాద్వైతసుఖవారిఁ మగ్నుఁ డయ్యె. 147

టీ. నిషధపృథ్వీకళత్రుఁడు = నిషధదేశాధీశ్వరుఁడగు నలుఁడు, మానవతిమూర్తిన్ = దమయంతియొక్క యాకారమును, ఆపాదమస్తకముగన్ = పాదము మొదలు శిఖపర్యంతము, తివుటన్ = అక్కఱతో, వీక్షించి = చూచి, అపుడు = ఆసమయమందు, బ్రహ్మా... మగ్నుఁడు - బ్రహ్మాద్వయ = అద్వితీయమైన లేక నిరుపమానమైన - బ్రహ్మసంబంధమయిన, ప్రమోద = ఆనందమును, అనఁగా బ్రహ్మానందమనుట, అతిశాయి = అతిక్రమించిన, మన్మథాద్వైతసుఖ = అద్వితీయమైన మన్మథసుఖమనెడు, వార్ధి = సముద్రమందు, మగ్నుఁడు = మునిఁగినవాఁడు, అయ్యెన్ = అయెను. ఇటఁ గవీశ్వరుండు బ్రహ్మానందసుఖముకంటె మన్మథసుఖమే యధికమని వక్కాణించెను. అలం—పర్యాయోక్తి.

తా. నలుఁడు దమయంతి యాకారమును పాదాదిశిఖపర్యంతము వేడుకతోఁ జూచి యప్పుడు బ్రహ్మానందమును మించెడు మన్మథానందమును పొందెను.

చ. సుదతిముఖేందుమండలముసొంపున రాగరసాంబురాశి య
భ్యుదయముఁ బొందియెంత యును నుబ్బునవేలనతిక్రమించుదుర్
మదిఁగడు భీతిబొందినక్రమంబున భూవరుదృష్టి సేరెన
మ్మదగజరాజయానకుచమండలతుంగమహీధ్రశృంగమున్.

టీ. సుదతి...సొంపునన్ - సుదతి = మంచిదంతములు గల్గినదమయంతియొక్క, ముఖేందుమండలము = చంద్రమండలమువంటి ముఖముయొక్క, సొంపునన్ = కాంతిచేత, రాగరసాంబురాశి = దమయంతియందు జనించిన

యనురాగరసమనెడు సముద్రము, అభ్యుదయమున్ = అభివృద్ధిని, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, పొంది, ఉబ్బునన్ = అతిశయముచే, వేలన్ = తీరమును లేక గట్టును; అతిక్రమించుడున్ = ఉల్లంఘించినతోడనే, భూవరదృష్టి = నలుని చూపు, మదిన్ = మనమునందు; కడున్ = మిక్కిలి, భీతి = అనురాగ సముద్రమందు మునుఁగుదునేమో యనుభయమును, పొందినక్రమమునన్ = పొందిన దేమోయనునట్లు; అమ్మద . . . శృంగమున్ - అమ్మదగజరాజయాన = మదకరీంద్రమువంటినడకగల యాదమయంతియొక్క, కుచమండల = స్తనమండలము నెడు; తుంగ = పొడుగయిన, మహీధ్ర = పర్వతముయొక్క; శృంగము = శిఖరము; చేరెన్ = చేరెను. ఇనఁగా; చంద్రోదయకాలమున సముద్రము మిగులవృద్ధి జెంది, గట్టునతిక్రమించి వచ్చుచుండుటచూచి మనుష్యుఁడు మిక్కిలియున్నత మగుస్థలమును నాశ్రయించినట్లు లనురాగసముద్ర మభివృద్ధిచెంది గట్టు నతిక్రమించి వచ్చుచుండుటనుజూచి, నలునిచూపులు దమయంతి స్తనములనెడు యున్నతపర్వతము నాశ్రయించెనని భావము. మఱియు నలనిదృష్టి దమయంతి కుచములపైఁ బడెనని ఫలితార్థము. అలం—సమాసోక్తి. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. దమయంతిముఖచంద్రబింబముయొక్క కాంతి చే, దమయంతియందుద్భవిల్లిన, నలుని యనురాగసముద్రము మిక్కిలి యభివృద్ధిఁజెంది యతిశయముచేఁ గట్ల నతిక్రమించెను. అదిచూచి నలునిదృష్టియాయనురాగసముద్రము తన్ను ముంచునన్నభయముచేతింబోలె నత్యున్నతములగు దమయంతి స్తనపర్వతశిఖరములకు జేరెను.

చ. మగువముఖేందునం దమృతమధ్యమునన్ మునుఁగంగఁ బోఁ
 జటియో, మగువకుచద్వయంబునడుమం బడి రాయిడి దంద
 సిల్లిరో, మగువగభీరనాభిబిలమార్గము దూఱి పరిభ్రమిం
 చిరో, సొగపున రాజనందనుని చూపులు నిల్చుఁ దదంత
 రంబులన్. 149

టీ. రాజనందనుని చూపులు = నలరాజుదృష్టులు; మగువముఖేందునందున్ = దమయంతిముఖచంద్రబింబమునందలి; అమృతమధ్యమునన్ = సుధారసము

లో, మునుఁగంగన్, పాఱి, ఓ=మునిఁగిపోవుటంబట్టియో, మగువ, కుచద్వయంబునడుమన్ = దమయంతి స్తనద్వయముయొక్క నడుమను, పడి, రాయిడిన్ =రాపిడిచే, దంపసిల్లియో = అడఁగిపోవుటంబట్టియో; మగువ...మార్గము- మగువ=దమయంతియొక్క, గభీర=లోఁతైన, నాభిబిలమార్గము = నాభిరంధ్రిమార్గమున, దూఱి=ప్రవేశించి, పరిభ్రమించియో = భ్రాంతిచెందుటచేతనో; తదంతరంబులన్ = వానిమధ్యప్రదేశములందు, సొగపునన్ = పారవశ్యముచే, నిల్చున్=నిల్చిపోవుచుండును. ఇటుఁ గవీశ్వరుఁడు దమయంతియవయవములను జూచి నలునిదృష్టులు తనివిచెందక మగిడిరాలేకయుండఁగా నవి దమయంతిముఖేందుసుధారసమందు మునిఁగిపోవుటచేతనో దమయంతి కుచద్వయమధ్యమునఁ బడి రాపిడిచే నలఁతనొందుటచేతనో,దమయంతినాభిబిలమును సొచ్చి భ్రాంతిచెంది దారితెలియకపోవుటచేతనో మగిడిరాలేకపోవుచున్నవి. లేనిచో దదీయావయవములను జూచి వచ్చుట కింతవిళంబము గానేల యని యుత్ప్రేక్షించెను.

తా. నలమహారాజుచూపులు దమయంతి ముఖచంద్రునియందుఁ దొణుకులాడుచున్న యమృతసముద్రమునందు మునింగిపోయిరో లేక యామెకుచమండలములమధ్యమునఁబడి మిక్కిలి యిఱిమికొనిపోయి యలఁతనొందిరో లేక యామెనాభిబిలమును జొచ్చి భ్రాంతిఁజెంది దారి తెలిసికొనలేకపోయిరో పారవశ్యమున నిలిచిపోయెను.

ఉ. కాంతమెఱుంగుచన్నులకుఁ గ్రమ్మఱిక్రమ్మఱివచ్చుచుండి యం
గాంతరసన్నివేశములకై యట యేఁగియు నేఁగలేక భూ
కాంతునిదృష్టి దిగ్భ్రమముఁ గైకొనఁబోలు బలే తదీయప
ర్యంతమునం దలందినకురంగమదంబును జిమ్ముఁజీఁకటిన్. 150

టీ. భూకాంతునిదృష్టి= నలమహారాజుచూపులు, కాంత మెఱుంగుచన్నులకున్ = దమయంతియొక్క కాంతిమంతములగు చన్నులకు, క్రమ్మఱి క్రమ్మఱి=మరలిమరలి, వచ్చుచుండి, అంగాంతరసన్నివేశములకై = ఇతరావయవములయొక్క ప్రదేశములకై, అట = ఆయాప్రదేశములకు, ఏఁగియున్ =

పోయియును, ఏఁగలేక = పోలేక, తదీయపర్యంతమునందుఁ = ఆ స్తనముల యొక్క పార్శ్వములందు, అలందినకురంగమదంబు = పూసినకస్తూరియను, చిమ్మచీఁకటిఁ = గాఢాంధకారమునందు, బలే-బళిరే, దిగ్భ్రమముఁ = దిగ్భ్రాంతిని, కైకొనఁబోలుఁ = పొందినదికాఁబోలు. అనఁగా నలునిచూపులు దమయంతిసుందరవర్తుల స్తనములనువిడిచి మఱియొకయవయవమును జూడ నిష్టపడకుండెనని భావము.

తా. నలునిచూపులు దమయంతిమెఱుంగుపాలిండ్లకు మాటిమాటికి వచ్చుచు, మఱియొకయవయవమునకుఁ బోఁదలంచియు వానివిడిచిపోలేక స్తనపర్యంతములందుఁ బూసినకస్తూరి యను గాఢాంధకారమునందు దిగ్భ్రాంతి చెందినది కాఁబోలు. లేనిచో నాస్థలమునుండి మఱియొకస్థలమున కేల పోరాదు.

క. రమణీనితంబచక్ర
భ్రమణంబునఁ జిట్టదిరిగి పడఁ బాఱియె భూ
రమణునిచూపు పరిష్వం
గ మొనర్చెఁ దదూరుకదళికా స్తంభములన్. 151

టీ. భూరమణునిచూపు = నలునిచూపు, రమణీనితంబ చక్రభ్రమణంబునన్ = దమయంతియొక్క నితంబమను చక్రముయొక్క తిరుగుటచేత, జిట్టతిరిగి=సుడినడఁదిరిగి, పడన్, పాఱియె=పడుటచేతనుగాఁబోలు, తదూరుకదళికా స్తంభములన్ = రంభాస్తంభసదృశములగు నాదమయంతి తొడలను, పరిష్వంగము ఒనర్చెన్ = కౌఁగిలించుకొనెను. అనఁగా నలునిచూపు లామెనితంబబింబమును జూచి యామెయూరువులఁ జూడ నందుఁ బ్రవేశించినవని భావము.

తా. దమయంతి నితంబబింబ మనుచక్రము జిట్ట దిరుగుటచేఁ దదాఘాతములగు చూపులుగూడఁ దిరిగిపోయి యావేగమును సహింపలేక యచటనుండి క్రిందికి జాఱి తదూరుకాండములను గౌఁగిలించుకొనెను.

ఉ. నేత్రమ నేను జీరయును నేత్రమ చీరకునాశ్రయింపఁగాఁ
బాత్రతగల్గె నాకు నిట పాత్రత లేదని నామసామ్యవై

చిత్రికతంబునన్ బలిమిం జేకొనినట్టులు రాజుదృష్టి యా
క్షత్రియకన్యచారుకటిచక్రమునూరుయుగంబుదాఁకొనెన్.

టీ. నేనున్, నేత్రమన్ = నేత్రశబ్దవాచ్యమను, చీరయున్ = వస్త్రము కూడ, నేత్రమ= నేత్రశబ్దముచే చెప్పఁబడినది; (మఱియు నాచ్ఛాదనమనియు నర్థము.) చీరకున్=వస్త్రమునకు, ఆశ్రయింపఁగాన్=నితంబమును,నూరుయుగ్మమును నాశ్రయించుటకు,పాత్రతగల్గెన్ =అర్హతగలైను, నాకున్=రాజదృష్టికనుట, ఇట=నితంబోరుయుగ్మమునందు, పాత్రత=ఆశ్రయింపయోగ్యత,లేదని, నామసామ్యమై చిత్రికతంబునన్ = నామసామ్యముయొక్క విచిత్రతవలన, అనఁగా నేత్రశబ్దమునకుఁ గన్ననియు,వస్త్రమనియు,నర్థముగలదు కావున రెండును, నేత్రశబ్దవాచ్యత్వరూప సామ్యముగలవగుటచే ననిభావము. రాజుదృష్టి=నలరాజు చూపు, బలిమిన్=బలాత్కారముచే, చేకొనినట్టులు=దమయంతినితంబోరుయుగ్మము నాశ్రయణముగైకొన్నదానివలెనే, ఆక్షత్రియకన్య=ఆదమయంతియొక్క,కటిచక్రమున్ =నితంబమండలమును, ఊరుయుగంబున్ = తొడలజంటను, దాఁకొనెన్ =అంటుకొనిపోయెను. అనఁగా వస్త్రమేవిధముగ నేత్రమో (ఆచ్ఛాదనమో) నేను నట్లే నేత్రమనై యుండఁగా దమయంతినితంబోరువుల నాశ్రయింపఁ జీరకేకాని నాకేలపాత్రతలేదో చూచెద ననునట్టులు బలాత్కారముచే నామెనితంబోరుయుగ్మమునం దాసక్తమాయెనని భావము. మఱియు నలునిచూపులు దమయంతియూరువులను నితంబమును జూచుచున్నవని ఫలితార్థము.

తా. వస్త్రమునకు నేత్రమను నామముగలదు. నాకు నట్టినామముగలదు. అట్లుండఁ జీరకు నాశ్రయణము గల్గియుండుటయు నాకులేకుండుటయు యుక్తముగాదు, నామసామ్యమువలన నాకు నట్టియాశ్రయణ ముండవలయును, ననిపలుకుచు, రాజుదృష్టిబలాత్కారముచే తదాశ్రయణమును చేకొనునట్టులు దమయంతి నితంబమందును నూరుయుగ్మమందును నాసక్తమయ్యెను.

వ. ఇత్తెఱంగున సఖీపరివారపరివృత యగునక్కాంతం గనుంగొని యంతర్గతంబున. 153

టీ. ఇత్తెఱంగునన్ = ఈరీతిగా, సఖీపరివారవృత = చెలికత్తెలచేతను పరివారముచేతను బలిసియున్నది; అగునక్కాంతన్ = ఐనదమయంతిని, కనుంగొని = చూచి, అంతర్గతంబునన్ = మనంబున.

క. వితతాప్రతిమాకారా
ద్భుతరూపవిలాసవిభవభూషిత యగునీ
రతిబోటి తేటపఱచుం
జతురాననహస్తశిల్పచాతుర్యంబున్. 154

టీ. వితతా...భూషిత - వితత = ప్రసిద్ధమైన, అప్రతిమ = సాటిలేని, ఆకార = ఆకారముయొక్కయు, అద్భుత = ఆశ్చర్యకరమైన, రూపవిలాస = సౌందర్యవిలాసముయొక్క, విభవ = సంపదచే, భూషిత = అలంకరింపఁబడినది, అగునీరతిబోటి = ఐనయీదమయంతి, చతురాననహస్త చాతుర్యంబున్ - చతురానన = బ్రహ్మయొక్క, హస్త = చేతియొక్క; శిల్పచాతుర్యంబున్ = సృష్టివిశేషమందలి నేర్పరితనమును, తేటపఱచున్ = ప్రకటనచేయును.

తా. ప్రసిద్ధమై నిరుపమానమైన, యవయవ సౌష్ఠవముయొక్కయు, నాశ్చర్యకరమైన సౌందర్యవిలాసముయొక్కయు సంపదచే, నలంకృతయైన యీ సుందరి బ్రహ్మయొక్కసృష్టిచాతుర్యమును, వెల్లడిచేయుచున్నది.

తే. యావనాంభోధరోద్భూత హావభావ
వారిధారాభిపూర్ణ శృంగారసరసి
యబ్జభవసృష్టివిద్యారహస్యభూమి
నిఖిలలావణ్యసీమ యీనీరజాక్షి. 155

టీ. ఈనీరజాక్షి = ఈదమయంతి; యావన...సరసి-యావన = లేఁబ్రాయమనెడు, అంభోధర = మేఘమువలన, ఉద్భూత = పుట్టిన, హావభావ = హావము భావముననెడు శృంగారవిలాసములనెడు, వారిధారా = నీటిధారలచే, అభిపూర్ణ = నిండిన, శృంగారసరసి = శృంగారప్రవాహము, అబ్జభవసృష్టివిద్యారహస్యభూమి — అబ్జభవ = బ్రహ్మయొక్క, సృష్టివిద్యారహస్య = సృష్టిచాతుర్య

రహస్యములకు, భూమి=నిలయమైనది, ఈసిరజాక్షి= ఈ స్త్రీ, నిఖిలలావణ్య సీమ=సమస్తలావణ్యములకు నిధియైనది, అనఁగా నీనమయంతి మేఘములవలనఁ గలిగిన నీటిధారలచేఁ బరిపూర్ణముగా నిండిననదివలెనే,యౌవనమువలనఁ గలిగిన హావభావాదిశృంగారవిలాసముచే నిండిన సౌందర్యముకలదనియు ; బ్రహ్మ సృష్టి రహస్యములకెల్ల నిధియైనదనియు భావము.

తాత్పర్యము:—స్పష్టము.

తే. సాటి జంబేటిజంబాలజాలమునకుఁ
బాటి నూత్నహారిద్రావిభంగమునకుఁ
దరము సౌదామినీదామధామమునకుఁ
కరముఁ బొలుపొందుదీనియంగములకాంతి. 156

టీ. కరము=మిక్కిలి, పొలుపొందు=ప్రకాశించు, దీనియంగములకాంతి= ఈస్త్రీయొక్క యవయవములకాంతి, జంబేటిజంబాలజాలమునకున్ = బంగారపురాశికి, సాటి=సమానము, నూత్నహారిద్రావిభంగమునకున్—నూత్న= క్రొత్తదైన; హారిద్రా =పసుపుయొక్క, విభంగమునకున్ =తునుకకు, పాటి= సమానము; సౌదామినీదామధామమునకున్ = మెఱుపుమాలలయొక్క కాంతికి, తరము=సమానము;

తా. మిక్కిలి ప్రకాశించు నీదమయంతిదేహకాంతి బంగారమునకును, పసుపునకును, మెఱుపుగుంపులకాంతికిని సమముగును.

ఉ. చంచలనేత్ర మేనినునుఁజాయకు సాటియొనర్పఁగాఁదగుం
గాంచన కేతకీకుసుమగర్భదళంబులు ధూళి బ్రుంగవే
నంచితభీతి నీసరసిజాక్షితనుద్యుతి కోడి గాదె సే
వించెను వారిదుర్గ మరవిందవరాటకచక్రవాళముల్. 157

టీ. కాంచన...దళంబులు—కాంచన=బంగారపు, కేతకీకుసుమ= మొగలి పూవులయొక్క, గర్భదళంబులు = లోపలిరేకులు, ధూళిన్ =పుష్పపరాగము లో, బ్రుంగవేని=మునుఁగకపోయినచో, అనఁగా నాధూళిసంబంధములేనిచో

వనుట. చంచల...చాయకున్—చంచలనేత్ర = చలించునేత్రములుగల దమయంతియొక్క, మేని=శరీరముయొక్క, నును(జాయకున్ = నున్ననికాంతికి, సాటి=సామ్యము, ఒనర్ప(గా(దగున్=చేయ(దగును. ఈసరసిజాక్షీతనుద్యుతికిన్=ఈదమయంతియొక్క తనుకాంతికి, ఓడి= లో(బడిపోయి, అంచిత=అధికమైన, భీతిన్ కాదె=భీతిచేతనేకదా, అరవిందవరాటకచక్రవాళముల్—అరవిందవరాటక=పద్మకర్ణికలయొక్క, చక్రవాళముల్ = సమూహములు, వారిదుర్గమున్=జలదుర్గమును, సేవించెను=పొందెను.

తా. బంగారపుమొగలిపూవుల లోపలిదళములు తదీయపరాగసంపర్కము లేనిచో దమయంతిశరీరకాంతికి, సరి(జేయవచ్చును. ఇంతియుకాక తామరదుద్దులు దమయంతిశరీరకాంతి కోడిపోయి శత్రువులచే(బరాజితులైనప్పుడు దుర్గాశ్రయణముజేసెడి రాజులపగిది మిక్కిలి భయముతో జలదుర్గమును బ్రవేశించినవి. లేనిచో(దామర లెల్లప్పుడు నీటిలోనే యుండనేల ?

తే. ఇంద్రుడు(డింతికి రక్షగా నిడ(గ(బోలు
నాభరణవజ్రమూర్తి వజ్రాయుధంబు
నాత(డంతట(బోక బాణాసనంబు
నిఖిలమణిదీప్తి యను పేర నిలుప(బోలు. 158

టీ. ఇంద్రుడు=దేవేంద్రుడు,ఇంతికిన్=దమయంతికి,ఆభరణవజ్రమూర్తి=అలంకారరూపముగానున్న వజ్రములే యాకారముగా(గల, వజ్రాయుధంబు=తనవజ్రాయుధమును, రక్షగాన్,ఇడ(గ(బోలు=ఉంచెనుగాబోలును. అన(గా దమయంతియందభిలాషగలిగి యామె కితరులనుండి యపాయము గలుగకుండుటకై, రక్షనిమిత్తముంచిన వజ్రాయుధమో యనునట్లు దమయంతి దాల్చిన వజ్రమణిపంక్తి ప్రకాశించుచున్నదనిభావము. ఆత(డు=ఆయింద్రుడు,అంతట(బోక=అంతతో నూరకుండక,నిఖిలమణిదీప్తియను పేరన్=సమస్తమణికాంతులనెడు పేరితో, బాణాసనంబున్=తనచాపమునుగూడ, నిలుప(బోలున్=ఉంచెనుగా(బోలును,అన(గా దమయంతి దాల్చిన యాభరణములందు రాణించుచున్న పలువిధములగు రత్నకాంతు లింద్రధనుస్సువలె నానావర్ణమిశ్రితమై యున్నవనిభావము.

తా. ఇంద్రుఁడు దమయంతికి రక్షగాఁబెట్టిన వజ్రాయుధమో యనునట్లు దమయంతి దాల్చిన వజ్రమణులును, నాపాటితో దమయంతికి రక్షచాలదని పిమ్మట యుంచినచాపమో యనునట్టులు దమయంతి దాల్చిన సమస్తరత్నముల కాంతియుఁ బ్రకాశించెను.

తే. నెమలిపింఛమ్ముతోడ నీరమణివేణి
చెలిమిసేయుట బగగొంట దెలియ నరిది
యందుఁ బువ్వులఁబూజించినట్టి తెఱఁగు
నర్ధచంద్రప్రహారచిహ్నములకలిమి. 159

టీ. అందుఁ = ఆ నెమలిపింఛమునందు, పూవులఁ = పుష్పములచే, పూజించినట్టి తెఱఁగు = పూజించినట్టులును, అర్ధ...కలిమి - అర్ధచంద్రప్రహార = మెడఁబట్టి గెంటుటలవలన కలిగిన, చిహ్నముల = గుఱుతులయొక్క, కలిమి, ఉండుటంబట్టియు; ఈరమణివేణి = ఈదమయంతియొక్క జడ, నెమిలిపింఛముతోడ, చెలిమి చేయుటఁ = స్నేహముజేసియుండుటను, పగగొంటఁ = శత్రుత్వము వహించియుండుటను, తెలియఁ = తెలిసికొనుట, అరిది = అశక్యము, అనఁగా నెమిలిపింఛమందున్న పుష్పములవంటి మచ్చలను, దమయంతివేణి నెమిలిపింఛముతో స్నేహముచేసి, పూజించిన పుష్పములున్నట్టుగాను, నందున్న యర్ధచంద్రులవంటి మచ్చలను, నామెవేణి దానితోఁ బగగొని మెడఁబట్టి గెంటుటచే గలిగిన మచ్చలనుఁగాను, నుత్ప్రేక్షించెను. ఈచెప్పుటచే, దమయంతివేణి నెమలిపింఛములో సమమైగాని, లేక దానిజయించిగాని యున్నదనిభావము.

తా. దమయంతివేణి, నెమిలిపింఛముతోఁ జెలిమిచేసియున్నదో, లేక పగగొనియున్నదో, తెలిసికోలేము. ఏమనఁగా నందు మైత్రిచేఁ బూజఁజేసినపుష్పములోయున్నట్లు మచ్చలుగలవు. పగచే మెడఁబట్టిగెంటినట్లు చిహ్నములును గలవు. అందుచే నేభావమును పొందినదో తెలిసికొన వలనుపడకున్నది.

తే. అలకతిమిరాభిదృశ్యఫాలార్ధచంద్ర
మెలఁత యిది కృష్ణపక్షాష్టమీరాత్రియామ

దీని ప్రాపున నేల సాధింపకుండు ?
విషమబాణుండు త్రిజగతీవిజయసిద్ధి.

టీ. అలక ... చంద్ర-అలక=ముంగురులనెడి, తిమిర=చీఁకటిచే, అభిదృశ్య=చూడఁదగిన, ఫాల=లలాటమనెడి, అర్ధచంద్ర=అర్ధచంద్రుఁడుగల, మెలఁత ఇది=ఈదమయంతి, అనఁగా నిండుచంద్రునితోఁ బోల్పఁదగినదమయంతి మొగము ముంగురులనెడి చీఁకట్లచే సాఁబాలావృతమగుటచే నామెలలాటమర్ధచంద్రునివలె నున్నదని భావము. కృష్ణపక్షాష్టమీత్రియామ=కృష్ణపక్షాష్టమి నాఁటి రాత్రివంటిది, కృష్ణపక్షాష్టమీచంద్రునివంటిదగు నలకావృతయగు ఫాలార్ధచంద్రుఁడుకలది కావున నటసామ్యము యుక్తమయినది. విషమబాణుండు=మన్మథుఁడు, త్రిజగతీవిజయసిద్ధిక్=త్రిలోకజయప్రాప్తిని, దీని ప్రాపునన్=కృష్ణపక్షాష్టమివలెనున్న దమయంతిసాయమున, ఏల=ఎందులకు, సాధింపకుండును=సాధింపమానును-అనఁగా సాధించుననుట. కృష్ణపక్షాష్టమినాఁడు జైత్రయాత్రకు బయలువెడలినచోఁ దప్పక జయసిద్ధి కలుగునని పండితులందురు. ఇందులకుఁ బ్రమాణము. శ్లో॥ జయదావిజిగీషూణాం యాత్రాయామసితాష్టమీ। శ్రేణేనాపిరోహిణ్యా జయయోగోయుతాయది॥

తా. ముంగురులనెడి తిమిరముచేఁ జూడఁబడుచున్న ఫాలార్ధచంద్రుఁడుగలదమయంతి కృష్ణపక్షాష్టమివంటిది. కావున దీనిసాయముచే మన్మథుఁడు ముల్లోకములను జయింపఁగలఁడు.

తే. హరునికోపాగ్నిఁ బొగచూరి ◆ మరునిచాప
మసితకేసరపరివేష ◆ మైననాఁడు
హృదయమోహనశక్తి నీ ◆ యిందువదన
యంచితభ్రూలతారేఖ ◆ కైనయుపమ.

టీ. మరునిచాపము = మన్మథధనుస్సు, హరునికోపాగ్నిక్ = హరునికోపాగ్ని హోత్రముచే, పొగచూరి = పొగఁబట్టి, అసితకేసరపరి[illegible]

ము=మండలముకలది, ఐననాఁడు=ఐనకాలమునందె, హృదయమోహనశక్తి—హృదయ=యువజన హృదయములను, మోహనశక్తి=మోహింపఁజేయు శక్తి గల, ఈయిందువదన...రేఖకున్—ఈయిందువదన = ఈదమయంతియొక్క, అంచిత=ఒప్పుచున్న, భ్రూలతారేఖకున్=కనుబొమకు, ఐనయుపమ=తగినయుపమానము, సామాన్యముగాఁ గవులు మన్మథచాపమును స్త్రీలకనుబొమతోఁ బోల్చుచుందురు. కాన కనుబొమలు నల్లగాఁ గానవచ్చుచుండుటచే, మన్మథుని విల్లయిన పుష్పముయొక్క కేసరములు హరునినయనాగ్నిచే మన్మథుఁడు దహింపఁబడినకాలమందుఁ బొగచూరి నల్లఁబడియుండినప్పుడే యామదనచాపము దమయంతికనుబొమలకుఁ దగినయుపమానమని భావము.

తా. మరునిచాపము హరుని నయనాగ్నిచేఁ బొగచూరి నల్లనికేసరములు గలయప్పుడే జగన్మోహనాకారయగు దమయంతి కనుబొమకుఁ దగినయుపమానమగును.

తే. సాయకంబులు మూఁట ముజ్జగము గెలువఁ
బాలుపెట్టి శేషించిన బాణయుగళి
మదనుఁ డేతద్దృగంభోజపదమునందు
గౌరవం బొప్పఁ బట్టంబు గట్టెఁ బోలు. 162

టీ. సాయకంబులు, మూఁటన్=మూఁడు బాణములచేతను, ముజ్జగమున్=మూఁడులోకములను, పాలుపెట్టి=ఆబాణత్రయంబునకుఁ బంచియిచ్చి, శేషించినబాణయుగళిన్=మిగిలిన రెండుబాణములను, మదనుఁడు = మన్మథుఁడు, ఏతద్దృగంభోజపదమునందున్ = ఈ దమయంతి నేత్రపద్మములనెడి మహాస్థానమందు, గౌరవంబు ఒప్పన్ = గౌరవము కలుగునట్లుగా, పట్టంబున్, కట్టెన్, పోలున్=పట్టాభిషేకము చేసెను గాఁబోలును? అనఁగా మన్మథునికిఁ బాణములైదు. అందులో మూఁడు మూఁడులోకములను జయింపఁగా నతఁ డామూటికి మూఁడులోకములను బంచియిచ్చి మిగిలినబాణముల రెండింటికిని నీదమయంతి నేత్రపద్మము లనుపదంబులం దభిషేకముచేసెను గాఁబోలు. కావునసే

యామె నేత్రములు మన్మథబాణములవలె యువజనహృదయంబులను సంచలింపఁ జేయుచున్నవని భావము.

తా. మన్మథుఁడు తనబాణములలో మూఁడు మూఁడులోకములను జయింపఁగా వానికి వానిని బంచియిచ్చి తక్కిన రెండుబాణములకును దమయంతి నేత్రపద్మము లనుపదములందుంచి పట్టాభిషేకముచేసెను గాఁబోలు.

తే. అతివ ముష్టిప్రతిగ్రహార్హావలగ్న
సందియము లేదు వలరాజు చాపయష్టి
యట్టుగాకున్నఁ గురియఁగ నెట్లు నేర్చుఁ
బ్రకృతిశాతకటాక్షనారాచవృష్టి. 163

టీ. ముష్టి...లగ్న-ముష్టి = పిడికిలిచే, ప్రతిగ్రహ = గ్రహించుటకు, లేక పట్టుకొనుటకు, అర్హ=తగిన, అవలగ్న=నడుముగల, అతివ= ఈదమయంతి, వలరాజు చాపయష్టి=మన్మథునిచాపమే, సందియము, లేదు, అట్టుగాకున్నన్ = దమయంతి మన్మథునిచాపమే కానిచో, ప్రకృతి...వృష్టిన్—ప్రకృతి=స్వభావముచేత, శాత=వాఁడియయిన, కటాక్ష=కడకంటిచూపులను, నారాచ=బాణములయొక్క, వృష్టిన్=వర్షమును, కురియంగన్=వర్షించుటకు, ఎట్లు నేర్చున్ = ఏరీతి నేర్వఁగలిగెను. ఈచెప్పుటచే దమయంతినడుము పిడికిటిలోని కిముడుచున్నదనియు, నామెశరీరము మన్మథధనువువలె నున్నదనియు, నామె చూపులు మరునారాచములవలెఁ దీక్ష్ణములయినవియుఁ దెల్లమగుచున్నది.

తా. పిడికిటిలోని కిముడుచున్న నడుముగలదమయంతి మన్మథచాపమనుటకు సందియములేదు. అది సత్యముకానిచో స్వభావముచేతఁ దీవ్రములగు కడకంటిచూపులనెడి బాణవర్షము నేలగురియించును?

క. చలదింద్రనీలగోళా
మలకోమలతారతారక మండలములు ప
క్ష్మలము లుపాంతశ్వేతం
బులు చపలము లౌర! మెఱుఁగుఁబోఁడినయనముల్. 164

టీ. పక్ష్మలములు=దట్టమగు కనుఱెప్పవెండ్రుకలు కలవియు, ఉపాంతశ్వేతంబులు = ప్రాంతప్రదేశమునందుఁ దెల్లఁదనముకలవియు, చపలములు = మిగులఁ జంచలస్వభావములు గలవియు, మెఱుఁగుఁబోఁడినయనముల్=అయిన దమయంతినేత్రములు, చలత్...మండలములు—చలత్ = చలించుచున్న, ఇంద్రనీలగోళ=ఇంద్రనీలమణి గోళకములుగాఁగల, అమల=స్వచ్ఛములును, కోమల=మృదువములునవియు, తార=ఘనములగు అయి, తారమండలములు=వర్తులమగు నల్లగ్రుడ్లు కలవియును, కారి=ఆశ్చర్యమును గొలుపుచున్నవి

తా. సాంద్రములగు ఱెప్పవెండ్రుకలుగలిగి ప్రాంతములందుఁ జంద్రకాంతివలె శ్వేతములయి చపలములయి దమయంతినేత్రములు, చలించుచున్న యింద్రనీల గోళకములనఁగా నొప్పు వర్తులములగు నల్లగ్రుడ్లుకలిగి యాశ్చర్యము గొలుపుచున్నవి.

మ. దళదిందీవరకాంతిఁ బంచశరశితత్వక్పాటనానంతరో
జ్జ్వలరంభాతరుగర్భసంపుటలసచ్ఛాయాకలాపంబుతోఁ
గలయంగూర్చి చతుర్ముఖుం డొనరిచెం గాఁబోలు నాకర్ణశ
ష్కులికాపాంగములైనయీచిగురుటాకుంబోఁడి నేత్రాబ్జముల్.

టీ. చతుర్ముఖుఁడు=బ్రహ్మ, ఆకర్ణశష్కులికాపాంగములు = కర్ణాంతములవఱకు వ్యాపించిన ప్రాంతములు కలవి, ఐన యీచిగురుటాకుంబోఁడి నేత్రాబ్జముల్=అయినట్టి దమయంతియొక్క నేత్రపద్మములు, దళదిందీవరకాంతి=వికసించిన నల్లఁగలువయొక్క కాంతిని, పంచశర...కలాపంబుతోన్ — పంచశర = అయిదాణముల, శిత=వాఁడిములయొక్క, త్వక్=చర్మములను, అనఁగాఁ బైనున్నతొక్కల పట, పాటనా = బద్దలుచేయుటయొక్క, అనంతర=తరువాత, ఉజ్జ్వల=ప్రకాశించుచున్న, రంభాతరు=అరఁటిచెట్టుయొక్క, గర్భసంపుట=లోపలనున్నమట్టయొక్క, లసత్=ప్రకాశించుచున్న, ఛాయా = కాంతియొక్క, కలాపంబుతోన్=సముదాయముతో, కలయన్, కూర్చి=చేర్చి, ఒనరించెన్, కాఁబోలున్=చేసెను గాఁబోలును.

తా. బ్రహ్మ కర్ణాంతములవఱకు వ్యాపించిన దమయంతి నేత్రములు వికసించిన నల్లగలువల కాంతిపుంజమును, రంభాగర్భదళముల కాంతిసముదాయమును జేర్చి సృజించెను గాఁబోలును.

చ. కలువలనుం జకోరములఁ ♦ గారు మెఱుంగుల గండుమీల వె
న్నెలలను దమ్మిరేకులను ♦ నిర్మలమౌక్తికరత్నశుక్తులం
దలఁచి పయోజగర్భుఁడు సు♦ధారసధారలు రెంటిలోఁ విసం
బు లచిలికించి చేసెఁ గొ♦బోల్పసలారఁగ దీనినేత్రముల్. 166

టీ. పయోజగర్భుఁడు=బ్రహ్మ, కలువలను, చకోరములన్=చకోరపక్షులను, కారుమెఱుంగులన్=వర్షాకాలపు మెఱుపుఁదీఁగలను, గండుమీలన్=పెద్దచేఁపలను, వెన్నెలలను, తమ్మిరేకులను=పద్మదళములను, నిర్మల..శుక్తులన్=నిర్మల-స్వచ్ఛమయిన, మౌక్తికరత్నశుక్తులన్=ముత్తెపుచిప్పలను, దలఁచి=స్మరించి, రెంటిలోన్=రెండు నేత్రములలోన్, సుధారసధారలు=అమృతధారలు, విసంబులు, చిలికించి=వర్షించి, పొల్పు=అందము, ఎసలారఁగన్=ఒప్పునట్లుగా, దీనినేత్రముల్=దమయంతినేత్రములను, చేసెఁగొ=రచించెను గాఁబోలు, సుధారసము విషములచే నామె నేత్రములు మొదట మనోహరముగా నుండి విసము చిల్కుటచే విరహులను మిక్కిలి బాధించుచున్నవని తెలియఁగలదు. మఱియు సుధారసము తెల్లనిదనియు, విసము నల్లనిదనియుఁ బ్రసిద్ధి. కావున నీమె నేత్రములు సితాసితకాంతులచే రచింపఁబడెననియు భావము.

తా. బ్రహ్మ కలువలు, చకోరములు, గండుమీలు మొదలగు రమ్యోపమానవస్తువుల నన్నిటిని దలఁచుకొనుచు, సుధారసవిషంబులు రెంటను జిల్కి చేసెను గాఁబోలు. లేఁచో ముందు మనోహరముగా నుండి పిమ్మట బాధింప నేల ?

తే. శ్రవణపుటకూపవినిపాత ♦ సాధ్వసమున
నిగిడి యవ్వలి కటుపోక ♦ నిల్చెఁగాక
యధికచపలస్వభావంబు ♦ లైనయట్టి
దీనికన్నులు దలచుట్టు ♦ దిరిగిరావె. 167

టీ. అధికచపలస్వభావంబులు=మిక్కిలి చంచలస్వభావములుకలవి, ఐనట్టిదానికనుల్=ఐన యీదమయంతి నేత్రములు, నిగిడి=ముందుకుజరిగి, శ్రవణ...సాధ్వసమునన్=శ్రవణపుట=కర్ణపుటములనెడు, కూప=నూతులందు, వినిపాత=పడుదుమేమోయనెడి, సాధ్వసమునన్ = భయముచేత, అవ్వలికిన్=అవతలిభాగమునకు, అటుపోక=ఆమార్గమునకు పోకుండ, నిల్చెఁగాక=నిలిచియుండెనుగాని, తలచుట్టున్ = శిరస్సునకుచుట్టు, తిరిగిరావె = తిరిగిరాకుండనుండునా? అనఁగా దమయంతి నేత్రములు కర్ణములవఱకు వ్యాపించియున్నవని భావము.

తా. మిక్కిలి చపలస్వభావముగల దమయంతి నేత్రములు తలచుట్టుఁ దిరిగి రావలయునని తలంచి, బయలువెడలి కర్ణపుటములవఱకు నిర్గమించి యాకర్ణపుటములను నూతులుగా భ్రమించి, ముందడుగిడిన నందుఁ గూలుదుమేమోయని భయముచే నిలిచిపోయెను. లేనిచోఁ, దలచుట్టును దిరిగివచ్చియుండును.

క. కేదారములో శిశిర
ప్రాదుర్భావమునఁ జొచ్చి తపసించియురుపు
ణ్యోదయమున నొకో యీశా
తోదరికిం గన్నులగుచు నున్నవి దమ్ముల్. 168

టీ. తమ్ముల్=పద్మములు, కేదారములోన్=తటాకములో, శిశిరప్రాదుర్భావమునన్=శిశిరఋతుప్రారంభమునందు, చొచ్చి=ప్రవేశించి, అనఁగా దపంబు చేసి యని భావము. తపసించియురుపుణ్యోదయమునన్, ఒకో=పొందినపుణ్యము లపెంపుచేతను గాఁబోలును, ఈశాతోదరికిన్=ఈదమయంతికి, కన్నులు, అగుచున్, ఉన్నవి. అనఁగా దమయంతి నేత్రములు పద్మసంకాశములై యున్నవని భావము.

తా. తామరపూవులు శిశిరకాల ప్రారంభదశయందుఁ దటాకములో నిలిచి ఘోరతపం బాచరించి యాతపఃఫలంబు పెంపుచేత నేకాఁబోలు దమయంతికి నేత్రము లగుచున్నవి. లేనిచో వానికట్టిస్థితి సంభవించుట కష్టము. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. త్రిభువనన్యస్తసాయకత్రితయుఁ డైన
మరునితిలపుష్పతూణ మీమగువముక్కు

మానితశ్వాసనవసౌరభానుమేయ
పుష్పమయబాణయుగళాభిపూర్ణ మగుట. 169

టీ. మానిత...పూర్ణము-మానిత = ఒప్పుచున్న, శ్వాస=నిట్టూర్పుగాడ్పుల యొక్క, నవ=క్రొత్తదగు, సౌరభ = పరిమళముచే, అనుమేయ= ఊహింపఁదగిన, పుష్పమయ=పుష్పమయములయిన, బాణయుగళ=బాణయుగళముచే, అభిపూర్ణము=నిండినది, అగుటన్=ఐనకారణముంబట్టి, ఈమగువముక్కు =ఈ దమయంతినాసిక, త్రిభువనన్యస్తసాయకత్రితయుఁడు= ముల్లోకములయందుం బడిన బాణత్రయముకలవాఁడు. అనఁగా ముల్లోకములనుజయించుటకై మూఁడుబాణములను వానియెడఁ బ్రయోగించియున్నవాఁడని భావము. ఐనమరుని...తూణము—ఐన, మరుని=మన్మథుని యొక్క, తిలపుష్ప = నూవుఁబువ్వనెడు, తూణము=అమ్ములపొది, మన్మథుఁడు తనబాణములైదింటిలో మూఁడు లోకములను గెలుచుటకై మూఁడుబాణములు వాడుకొని తక్కిన రెండుబాణములకై నువ్వుపువ్వుతోఁగావించుకొన్న యొకపొదియో దమయంతిముక్కుగా నున్నది. ఎట్లన రెండుబాణములుంచుటకు రెండురంధ్రములుగలిగియు దమయంతి పద్మినీజాతిస్త్రీ యగుటచే నందునుండి సౌరభముతోఁగూడిన గాలి వచ్చుచుండుటంబట్టి యందుఁ దన రెండుబాణములు పెట్టియున్నాఁడని యూహింపవచ్చునని భావము. ముక్కు నువ్వుపువ్వువలె సొగసై తావితోఁగూడిన యూర్పుగాడ్పుగలిగి మోహనములగుననుట.

సీ. నిబిడశైవలయూవళీసీయసంధ్యావేళ
యానన చంద్రబింబామృతంబు
లవనామృతాంశుబాలప్రభాజాలంబు
బంధుజీవనలతాబాంధవంబు
పరిపక్వబింబికాఫలవిడంబనముద్ర
విద్రుమద్రుమలతావినిమయంబు
మదననారాచకోకమలహింగుళచ్ఛాయ
యస్మన్మనోసురాగాంకురంబు

తే. మహితలావణ్యగుణజాయమానబహుళ
మాధురీచిత్రశోభాసమన్వితంబు
ప్రార్థనాకల్పపాదపప్రాజ్యఫలము
తియ్యఁబూఁదేనియలఁ గ్రోవి యీ దీనిమోవి. 170

టీ. దీనిమోవి=ఈదమయంతి యధరోష్ఠము, నిబిడ...వేళ—నిబిడ = సాంద్రమైన, శైశవయౌవనీయ = బాల్యయౌవనముల సంబంధమయిన, సంధ్యావేళ=సంధ్యాసమయము, అనఁగా సంధ్యాసమయము రక్తవర్ణముగానుండుటచే దమయంతి యెఱ్ఱని పెదవి శైశవయౌవనములయొక్క సంధ్యావేళవలె నున్నదని భావము. దీనిమోవి, ఆననచంద్రబింబామృతంబు=ముఖచంద్రబింబమువలనఁ గలిగిన యమృతరసము, అనఁగా నమృతమువలె మధురముగానుండునని భావము. దీనిమోవి, లపనామృతాంశుబాలప్రభాజాలంబు—లపన=ముఖమనెడి, అమృతాంశు=చంద్రబింబముయొక్క, బాల=లేఁతయైన, ప్రభాజాలము= కాంతిసమూహము, అనఁగా నుదయకాలమందుఁ జంద్రుని కాంతు లెఱ్ఱగా నుండును గాన దమయంతిమోవికి సాటి కావచ్చునని భావము. దీనిమోవి, బంధుజీవనలతాబాంధవంబు= మంకెనతీఁగెకుచుట్టము, దీనిమోవి, పరిపక్వ...ముద్ర—పరిపక్వ=పండిన, బింబికాఫల = దొండపండును, విడంబన = అనుకరించుచున్న, ముద్ర=స్వరూపముకలది, అనఁగా దొండపండుతో సమానమైనదని భావము. దీనిమోవి, విద్రుమద్రుమలతావినిమయంబు=పగడపుదీవెకుమార్పఁబడినది. అనఁగా సమానమైనది, మదన...ఛాయ—మదన=మన్మథునియొక్క, నారాచ=బాణములయొక్క, అనఁగా జివురుయొక్కయనుట, కోమల=మృదువయిన, హింగుళచ్ఛాయ=ఎఱ్ఱనికాంతులుగలది, అనఁగా జిగురువలెనే కోమలమయి యెఱ్ఱనికాంతులుగలదై యున్నదని భావము. అస్మన్మనోనురాగాంకురంబు=నాయొక్క మనస్సులోనుండు ననురాగపుమొలక, దీనిమోవి, మహిత...సమన్వితంబు—మహిత=ఒప్పుచున్న, లావణ్యగుణ=సౌందర్యగుణమువలన, జాయమాన=పుట్టిన, బహుళ=విస్తారమైన, మాధురీ=చక్కఁదనముయొక్క, చిత్ర=ఆశ్చర్యకరమైన, శోభ=కాంతితో, సమన్వితంబు = కూడుకొన్నది, దీనిమోవి. ప్రార్థనాకల్ప

పాదపప్రాజ్యఫలము—ప్రార్థనా=కోరుకొనుటకు, కల్పపాదప=కల్పవృక్షసంబంధమయిన, ప్రాజ్య=అతిశయమైన లేక గొప్పదయిన, ఫలము=ఫలమువంటిది, అనఁగాఁ గల్పవృక్షఫలము ప్రార్థనార్హమైనట్లు,నిదియు నట్లగుచున్నదనిభావము. దీనిమోవి, తియ్యపూఁదేనియలక్రోవి=తియ్యనిపూఁదేనియలకు నిలయమైనది.

తా. స్పష్టము.

ఉ. భాసురమధ్యరేఖ కిరుపక్కియలందును మోవి కించిదు
చ్ఛ్వాసమునొందియున్నయది చంద్రనిభాస్యకు నేనొకప్పుని
ద్రాసమయంబులం గలలరాకల నీకలకంఠిఁ గూడివ
క్త్రాసవ మానియాని దశనాంకుర మొత్తఁగఁ దారసోద్ధతిన్.

టీ. నేను, ఒకప్పు=ఒకసమయమందు, నిద్రాసమయంబులన్=నిద్రపోవు సమయములందు, కలలరాకలన్=స్వప్నములయందు, ఈకలకంఠిన్=ఈదమయంతిని, కూడి, వక్త్రాసవము=అధరామృతము, ఆనియాని=త్రావిత్రావి, రసోద్ధతిన్=రసాతిశయముచే, దశనాంకురము=దంతముయొక్క కొనను, ఒత్తఁగన్=నొక్కఁగా, ఆఁగా సంక్షతము చేయఁగా, చంద్రనిభాస్యకున్=దమయంతికి, భాసురమధ్యరేఖకున్=అధరోష్ఠమధ్యమందు ప్రకాశించుచున్న రేఖకు, ఇరుపక్కియలన్=రెండువైపులన, మోవి, కించిదుచ్ఛ్వాసము=కొంచెముబ్బియుండుటను, ఒందె, ఉన్నయది.

తా. నేనొక్కొక్కసమయమున దమయంతియొక్క నిద్రాసమయములందు స్వప్నములలోఁ గనఁబడి కలసి, యధరామృతము త్రావి రసాతిశయముచే దంతక్షతము చేయుటచేతఁ గాబోలు మధ్యరేఖ కిరుప్రక్కలయందు మోవి కొంచెముబ్బియున్నట్లున్నది.

ఉ. ఈయెలదీఁగబోఁడికృప యేర్పడఁగాఁ దనలేఁతనవ్వులో
వేయవసాలపాంగముల వెంటఁబ్రసాదము చేసినన్ని శా [లం
నాయకుఁడెంత యుబ్బియము సంగయికోఁడొకొ నాల్గుదిక్కు
బ్రాయపు జంద్రికల్వడిగఁ బాఱఁగ వైచుచునప్పదార్థమున్.

టీ. ఈయెలదీఁగబోఁడికృప=ఈదమయంతియొక్క దయ, ఏర్పడఁగాన్=స్పష్టమగునట్లుగా, తనలేఁతనవ్వులోన్=తనచిఱునవ్వులో, వేయవసాలు=సహా

ప్రాంశము, అపాంగములవెంటన్=కడకంటిచూపులమూలమున, ప్రసాదము చేసినన్=ఇచ్చినచో, నిశానాయకుఁడు=చంద్రుఁడు, నాల్గుదిక్కులన్=నాల్గుదిక్కులందును, ప్రాయపుచంద్రికల్=విస్తారమైనవెన్నెలలను, వడిగన్=శీఘ్రముగా, పాఱఁగన్, వైచుచున్=విసర్జించుచు, అప్పదార్థమున్=దమయంతిమందహాసలేశమును, ఎంతయున్=మిక్కిలి, ప్రియము. నన్=ప్రేమతో, కయికొఁడొకో = స్వీకరింపఁడా? అనఁగా స్వీకరించునని యట, దమయంతి పరిహాసములో వేయవపాలిచ్చినచో దాని నెంతయో ప్రేమతోఁ దీసికొని తనచంద్రికలు విస్తారములైననుత్తమమయినవి కాకపోవుటచే వానిని నాల్గుదిక్కులందును బాఱవైచును. లోకము పనికివచ్చుపదార్థమునుస్వల్పమయినను గైకొని పనికిమాలినపదార్థము కొండంతయున్నను బాఱవైచుట కలదు. అట్లె చంద్రుఁడు శ్రేష్ఠ పదార్థమగు దమయంతిపరిహాసలేశము తన కలవడినచో దానినుంచుకొని తనచంద్రికలు వ్యర్థపదార్థములగుటచే నాల్గుదిక్కులందును బాఱవైచును. అనఁగా నిండుపండువెన్నెలలు దమయంతిపరిహాస లేశమునకయినను సాటిరావనిభావము.

తా. ఈదమయంతి చంద్రునియందు దయగలిగి తనచిఱునవ్వులో వేయవయంశమును గడకంటిచూపులచే నొసంగినచోఁ దననిండువెన్నెలలను నాల్గుదిక్కులందును బాఱవైచి యాదమయంతీపరిహాసలేశమును ప్రేమతోఁ దీసికొనియుండును.

తే. దాడిమీపక్వఫలబీజతతుల గెలిచి
దంతకురువిందపంక్తి యీతరుణి కమరు
సాంధ్యశీతాంశుమండలస్యందమాన
నవసుధారసబిందుబృందంబుఁ బోలె. 173

టీ. దంతకురువిందపంక్తి=కెంపులవంటి దంతములవరుస, దాడిమీ... తతులన్—దాడిమీ=దాడిమములసంబంధమయిన, పక్వ=పండిన, ఫల=పండులందున్న, బీజ=విత్తులయొక్క, తతులను=సమూహములను, గెలిచి=జయించి, సాంధ్య...బోలెన్—సాంధ్య=సంధ్యాకాలసంబంధియగు, శీతాంశుమండల=

చంద్రమండలమునుండి, స్యందమాన=స్రవించుచున్న, నవ = క్రొత్తదయిన, సుధారస = అమృతముయొక్క, బిందు= చుక్కలయొక్క, బృందంబుఁబోలెన్=సమూహమువలె, అనఁగాఁ గొంచెము రక్తవర్ణముగల దమయంతిదంతపంక్తి సాయంకాలరక్తిమచేఁ గొంచె మెఱ్ఱఁబాఱి యున్న చంద్రునుండి స్రవించుచున్న యమృతబిందుసందోహమువలెనున్నదనిభావము. ఈతరుణికిన్ = ఈదమయంతికి, అమరున్=ఒప్పును.

తా. ఎఱ్ఱని కెంపువంటి దంతపంక్తి సాయంకాలచంద్రబింబమువలనఁ గారుచున్న యమృతబిందుసందోహమునుబోలి దమయంతికి నలరును.

తే. మాటి కుద్వేగ రాగాదిమార్జనమున
నతివిశుద్ధంబు లయినదంతాంకురములు
విమలముక్తావళీసమానములు దాల్చు
నీసరోజాక్షి ముఖపద్మకేసరములు. 174

టీ. మాటికిన్ = సారెసారెకును, ఉద్వేగరాగాదిమార్జనమునన్—ఉద్వేగ= అధికమయిన, రాగాది=రక్తిమాదులయొక్క, మార్జనమునన్=తుడుచుటచేతను, అనఁగాఁ దాంబూలాదిరాగములు పోవునట్లు ధావనముచేసి కడుగుటచేత, అతివిశుద్ధంబులు=మిక్కిలి శుభ్రములు, అయిన దంతాంకురములు=అయినట్టిదంతములు, విమలముక్తావళీసమానములు—విమల= స్వచ్ఛమైన, ముక్తావళీ= ముత్తెములహారముతో, సమానములు=సమమయినవియు, ముఖపద్మకేసరములు= ముఖపద్మమునకుఁ గింజల్కములవలెనున్నవానిని, ఈసరోజాక్షి=ఈదమయంతి, తాల్చున్=ధరించును. అనఁగా నీమెదంతములు ముత్తెములవరుసను బోలియున్నవనియు, నామెముఖపద్మమునందుండు కింజల్కములవలెను బ్రకాశించుచున్నవని భావము.

తా. దమయంతిదంతములు సంతతమును బరిధావనముచేయుటచే నతిశుద్ధములయి స్వచ్ఛములయిన ముత్తెములవరుసకు సమానములయి యామెముఖపద్మమందుండు కేసరములవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి.

తే. వరశిరీషప్రసూనకేసరశిఖాగ్ర
పేలవంబుగ మేను గల్పించి ధాత
కలితసుకుమారసర్గప్రకర్షుఁ డగుచు
నిలిపె మార్దవ మీయింతిపల్కులందు. 175

టీ. ధాత=బ్రహ్మ, వర...పేలవంబుగన్=వర=శ్రేష్ఠములయిన, శిరీషప్రసూన=దిరిసెనపువ్వుయొక్క, కేసర=కింజల్కములయొక్క, శిఖాగ్ర=కొట్టకొనలవలె, పేలవంబుగన్=మృదువుగ, మేను=శరీరమును, కల్పించి=నిర్మించి, కలిత...ప్రకర్షుఁడు—కలిత=ఒప్పుచున్న, సుకుమార=మృదువయిన, సర్గ=సృష్టిచేఁగలిగిన, ప్రకర్షుఁడు=అతిశయముకలవాఁడు, అనఁగా మృదువగుసృష్టిని జేయఁదలంచినవాఁడని భావము. అగుచున్, ఈయింతిపల్కులందున్=ఈదమయంతివచనములందు, మార్దవమును=మెత్తఁదనమును, నిలిపెన్=స్థాపించెను. అనఁగా దమయంతిశరీరము శిరీషపుష్పకింజల్కములవలె మృదువయినది, మాటలును మిక్కిలి మృదువయినవి.

తా. బ్రహ్మ, దమయంతిశరీరము శ్రేష్ఠమయిన శిరీషపుష్పకింజల్కాగ్రములవలె మృదువయినట్టుగాఁ జేసి, మృదుపదార్థములను గల్పించుటచే నుత్కర్షము వహించినవాఁడయి దీనిపల్కులనుగూడ మృదువుగానుండునట్లు చేసెను.

ఉ. పచ్చనివృక్షవాటికలఁ బండులభిక్ష భుజించి నిచ్చలున్
వచ్చి పఠింపఁ బోలుఁ బ్రతివారముఁ గోకిలబ్రహ్మచారి వెం
పచ్చుపడంగ నీసరసిజాక్షిముఖద్విజరాజునొద్దఁ దా
విచ్చల సత్ప్రసూనశరవేదరహస్యము లైనపల్కులన్. 176

టీ. కోకిలబ్రహ్మచారి = కోయిలయనెడి బ్రహ్మచారి, ప్రతివారమున్ = ప్రతిదినమును, పచ్చని...భిక్షన్—పచ్చని వృక్షవాటికల = పచ్చని తరుపంక్తులయొక్క, పండులభిక్షన్=ఫలములనెడి భిక్షను, నిచ్చలున్=నిత్యమును, భుజించి=తిని, వచ్చి, వెంపు, అచ్చుపడంగన్=వెంపు స్పష్టమగునట్లుగా, అనఁగాఁ వెంపుచెందునట్లనుట, విచ్చలన్=జన్నిదములు వ్రేళ్ళకుమిలివేసి వల్లె

వేయుచు, సత్ప్రిసూనశరవేదరహస్యములు = మన్మథవేదరహస్యములు, వినపు ల్కులన్ = అయినట్టిమాటలను, ఈసరసిజాక్షీముఖద్విజరాజునొద్దన్ = ఈదమయంతియొక్క ముఖమనెడి చంద్రునియొద్ద, లేక, బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠునియొద్ద, పఠింపన్ పోలున్ = నేర్చును గాఁబోలును. అనఁగా బ్రహ్మచారులు గృహస్థుల యింట భిక్షమెత్తుకొనుచు నొకద్విజరాజునుజేరి యద్వైతప్రతిపాదకమగు నుపనిషద్వాక్యములను జదువుకొందురు. అట్లే,కోయిలయు వృక్షములిచ్చుపండ్ల నిచ్చ, భుజించుచు నీదమయంతి ముఖ మనెడిద్విజరాజు నాశ్రయించి మన్మథవేదరహస్యములగు పల్కులను బ్రతిదినమును బఠించెను గాఁబోలు. లేఁచో దమయంతికంఠధ్వనివంటికంఠధ్వని కోయిల కెట్లు సంభవించినదని భావము. ఈచెప్పుటచే దమయంతిపలుకులు కోయిలపల్కులను మించుచున్నవని ఫలితార్థము.

తా. కోయిలయనెడి బ్రహ్మచారినిత్యమును వృక్షవాటికలం దిరుగుచు నావృక్షములిచ్చు ఫలములను గైకొని భుజించి ప్రతిదినమునుబోయి దమయంతిముఖమనెడి ద్విజరాజునొద్ద మన్మథవేదరహస్యము లగుపల్కులను జపించినములు వ్రేళ్లకు మోవి వేసి వల్లెవేయుచు సంతతము నేర్చునుగాఁబోలు.

తే. దీనికంఠంబునందు వాగ్దేవి యుండి
వీణ మొరయించుచున్నది వీను లలర
నదియ ముఖమున వాగ్రూప మాశ్రయించి
యమృతధారాప్రవాహరూపముగ నిల్చె. 177

టీ. వాగ్దేవి=సరస్వతి, దీకంఠంబునందున్ = ఈదమయంతికంఠమునందు, ఉండి=వసించి, వీనులు, అలరన్ = చెవులకింపుగా, వీణ, మొరయించుచున్నది=మ్రోయించుచున్నది. అదియ=ఆవీణాధ్వనియే, ముఖమునన్, వాగ్రూపము= వాక్స్వరూపమును, ఆశ్రయించి=పొంది,అమృత... పముగన్ =అమృతధారా= సుధారసధారలయొక్క, ప్రవాహరూపముగన్ =ప్రవాహరూపముగా,నిల్చెన్ = మాఱినిలకొనెను. అనఁగా దమయంతికంఠధ్వని సరస్వతివీణాకంఠధ్వనివలె నున్నదనియుఁ, బలుకులు సుధారసప్రవాహములను బోలుచున్నవనియు భావము

తా. దమయంతి కంఠమునందు సరస్వతినిలిచి వీణెయ్రమోయింప నది వాగ్రూపముగా వెలువడి యమృతప్రవాహములను బోలుచున్నది.

తే. అబ్జగర్భుండు సుషమాసమాప్తియందు
నెత్తి చూడంగఁ బోలు నీయింతివదన
మంగుళీయంత్రణక్రియాభంగి నమరెఁ
జిబుకమున నుండునానిమ్నసీమసంధి. 178

టీ. అబ్జగర్భుండు=పద్మమేయుత్పత్తిస్థానముగాఁగలవాఁడు, సుషమాసమాప్తియందున్ =ఉత్కృష్టశోభానిర్మాణముయొక్క సమాప్తియందు, 'ఈయింతివదనము=దమయంతిముఖమును, ఎత్తి, చూడంగన్, పోలు=పరీక్షించునిమిత్తమంగుళియంత్రముచే నెత్తిచూచెను గాఁబోలు. అనఁగా శిల్పిమొదలగువారు తామొకవస్తువును నిర్మించినప్పుడు తద్వస్తునిర్మాణపూర్తి కాఁగానే దానియందేవేని లోపములున్నవేమో యని చూచుట కంటె యంటనట్లు పట్టుకొని పరిశీలించి చూచుటగలదు. అట్లె బ్రహ్మయు దమయంతివదనము పూర్తి చేసి యం దేవేని లోపములున్నవేమోయని చూడఁదలచి యట్లు చూచుటకు నంటయంటనట్లు వ్రేళ్లతోఁబట్టుకొని మీఁదికెత్తె ననిభావము. అట్లెత్తినప్పుడు, చిబుకమునన్ =పెదవిక్రిందిభాగమునందు, ఉండు... సంధి—ఉండు=ఉన్నట్టి, ఆనిమ్నసీమ=లోఁతుగానున్నప్రదేశముయొక్క, సంధి=రెండింటికి మధ్యనుండుభాగము, అంగుళీ .. భంగిన్—అంగుళీ=వ్రేలియొక్క, యంత్రణక్రియాభంగిన్ =ముద్రవేసినట్లు, అమరెన్ = ఒప్పెను. అనఁగాఁ బరీక్షార్థము బ్రహ్మ వ్రేళ్లతో వదనమును జూచుచుండఁగా నతని వ్రేలిముద్రవలె నామె చిబుకమునందుండు సెలవులు ప్రకాశించె ననిభావము.

తా. దమయంతి చిబుకమునందుండు సెలవులు బ్రహ్మ యామెవదనమును నిర్మించినపిమ్మటఁ బరీక్షార్థము వ్రేళ్లతోఁ బైకెత్తి చూచుచుండఁగాఁ బడిన యతనివ్రేలిముద్రలవలెఁ బ్రకాశించెను.

క. కమలాధిరాజ్యపదవీ
సమధిష్ఠితమీనవధూటికీచారుముఖాంభో

జము మఱి యట్లు గాదనసే
నిమిత్తమున సేవఁ జేయుఁ నేత్రాంబుజముల్. 179

టీ. ఈవధూటిచారుముఖాంభోజము = ఈదమయంతిసుందరవదనపద్మము, కమలాధిరాజ్యపదసమధిష్ఠితము—కమల=పద్మములయొక్క, అధిరాజ్య=సామ్రాజ్యముయొక్క, పదవీ=స్థానమునందు, సమధిష్ఠితము = పట్టాభిషిక్తమయినది. అనఁగా సకలకమలములకు రాజాధిరాజయిన దనిభావము. మఱి, అట్లు, కాదనన్=అట్లుకానిచో, నేత్రాంబుజంబులు = నేత్రపద్మములు, ఏనిమిత్తమునన్=ఏకారణముచేత, సేవచేయున్=సేవించుచున్నవి. అనఁగా దమయంతి మోము వానికన్నింటికి రాజరాజు కావున నే నేత్రపద్మములు సేవించుచున్నవి. లేకపోయిన నేల సేవింపవలెను?

తా. ఈదమయంతి మొగము సకలకమలములకును రాజరాజని చెప్పవచ్చును. కావున నే నేత్రపద్మములు సంతతమును సేవించుచున్నవి.

చ. కమలము తండ్రి యైనయుదకంబు గళానిధి మిత్త్రమైనయ
ద్దము నహర్నిశంబు నుపధారణసేసి వహించె నోసుమీ
క్రమమున నీవధూమణిముఖప్రతిబింబవిలాససంపదన్
సముచితలీల యాచితకచారువిభూషణరాజికై వడిన్. 180

టీ. కమలము=పద్మము, తండ్రి, ఐనయుదకంబును = అయినట్టి జలమును, అనఁగాఁ బద్మములు నీటియందుఁ బుట్టునుగాన వాని కవి జనకములని తెలియఁ దగినది. కళానిధి=చంద్రుఁడు, మిత్త్రము, ఐనయద్దమును=అయినట్టియద్దమును, ఇట్లు చంద్రునకును నద్దమునకును మైత్రియుండినట్లు కవులు వర్ణించుట ప్రసిద్ధిలేకపోయినను నద్దమాకారమునఁ జంద్రునితో నించుమించుగా సాటియగుటచేతను,లోకములో సమానవస్తువులకు మైత్రియుండుటచేతను, గవి వానికి మైత్రియున్నట్లు చేకొనిరి. అహర్నిశంబును=దివారాత్రములు, ఉపధారణ, చేసి=ఆశ్రయించి,క్రమమునన్=క్రమముగా, ఈవధూ...సంపదన్ = ఈవధూమణి=ఈద

మయంతియొక్క, ముఖ=ముఖముయొక్క, ప్రతిబింబ=ప్రతిఫలనముయొక్క, విలాస=లీలలయొక్క, సంపదన్ = సమృద్ధిని, సముచితలీలన్ = తగినరీతిచే, యాచితక...కైవడిన్ — యాచితక = ప్రార్థనవలన లభ్యమయిన, చారు = సుందరమయిన, విభూషణ = అలంకారములయొక్క, రాజికైవడిన్ = పంక్తినివలెను, వహించెను, ఓ, సుమీ = తాత్పర్యముగాఁబోలును. అనఁగా దమయంతి మొగము పద్మచంద్రు లభ్యసింపఁదగిన, విలాసములు గలదని చెప్పుటచే నది పద్మచంద్రులకంటెను సుందరతరమయినది స్పష్టమగుచున్నది.

తా. కమలము దివారాత్రములు తనతండ్రియగు నీటి నాశ్రయించియుఁ, జంద్రుఁడు తనకు మిత్రమగు నద్దము నాశ్రయించియుఁ, గ్రమముగా జలదర్పణములందుఁ బ్రతిఫలించిన దమయంతిముఖప్రతిబింబసంబంధమువలన విలాససంపదను నెరువుదెచ్చుకొన్న యలంకారపంక్తినివలెనే తాల్చినట్లు గాఁబోలును.

సీ. రాహుదంష్ట్రాంకుర క్రకచఘాతంబుల
నొక్కొకమరి నొప్పి నొందకున్నఁ
బరివేషమిష మైన పాశబంధంబున
బహువారములు గట్టు వడక యున్నఁ
బ్రతిమాసమును గుహూ రాత్రివేళలయందు
నత్యంతనాశంబు నందకున్నఁ
బలవత్కళంకక జ్జలపంకసంకర
స్ఫూర్తిమాలిన్యంబుఁ బొరయకున్నఁ
తే. గాక సరివోలఁజాలునే కమలవైరి
యనధిగతదోష మైనయీ యతివ మొగము
మధురబింబాధరోష్ఠంబు మాటుగాఁగ
నమృతపూరంబు గలిగిన యంతమాత్ర. 181

టీ. రాహు...ఘాతంబులన్ — రాహు = రాహుగ్రహముయొక్క, దంష్ట్రాంకుర క్రకచ = అంపమువంటి కోఱపండ్లయొక్క, ఘాతంబులన్ = దెబ్బలచే, ఒ

క్కొక్క మఱికెన్=ఒక్కొక్కపర్యాయము, నొప్పి=బాధను, ఒందక, ఉన్నన్=పొందకపోయినచో, అనఁగాఁ జంద్రుఁ డొక్కొక్కప్పుడు రాహువుచే గ్రసింపఁబడి తనచక్కఁదనమునంతను బోఁగొట్టుకొనుచుండును, అట్లు చంద్రుఁడు రాహువుచేఁ గ్రసింపఁబడకయున్నచో ననిభావము. పరివేషమిషమున=వలయాకారరేఖనెపము, ఘనపాశబంధంబునన్ = అయినట్టిపాశబంధనముచే, బహువారములు=అనేకపర్యాయములు, కట్టుపడక, ఉన్నన్=బంధింపఁబడకయుండినచో. అనఁగాఁ జంద్రుఁ డప్పుడప్పుడు పరివేషయుక్తుఁడగుట సహజము. అట్టిదానిని గవి యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు. చంద్రుఁడు వలయాకారరేఖ యను పాశముచే బంధింపఁబడి దోషసంయుక్తుఁ డగుచున్నాఁడు. కాని యట్టిదోషమును జొందనిచో ననిభావము. ప్రతిమాసమును=ప్రతినెలయందును, కుహూరాత్రివేళలయందున్=అమావాస్యారాత్రులయందు, అత్యంత నాశంబున్=మిక్కిలి నాశమును, అందక, ఉన్నన్=పొందకుండినచో, అనఁగాఁ జంద్రుఁడు ప్రతినెలయందును నమావాస్యరాత్రులందుఁ దనకాంతిని బూర్తిగా నాశనము చేసికొనుచుండును, అట్లు తనకాంతి నాశనము కావింపకున్నచో ననిభావము. బలవత్...మాలిన్యంబు_బలవత్ = అధికమయిన, కళంక[illegible] = కాటుకబుఱ్ఱవంటి మచ్చచే, పరిత్=మిక్కిలివ్యాపించుటవలన, స్ఫారీ=స్ఫుటమగుచున్న, మాలిన్యంబున్=దోషమును, పొందమిన్, ఉన్నన్=పొందకయుండినచో, అనఁగాఁ జంద్రునకుఁ గాటుకబుఱ్ఱవంటి మచ్చయుండుటచేతనే దోషములను స్వయముగఁ జెప్పక స్పష్టమగుచున్నది. అట్టిదోషములేనిచో ననిభావము. కాక=వెనుకఁజెప్పఁబడిన దోషములు లేకపోయినంగాని, కమలశాత్రవం=పద్మములకు శత్రువు, అనఁగాఁ జంద్రుఁడనుట, అనధిగతదోషము=పొందఁబడని దోషములు కలది, అనఁగా నిర్దోషమైనదనుట. దమయంతివదనమున=అయినట్టి దమయంతివదనమును, మధురబింబాధరోష్ఠంబు=తియ్యని దొండపండువంటి యధరోష్ఠమునకు, మాలుగాఁగ=బదులుగా, అమృతపూరంబు=సుధారసము, కలిగినయంతమాత్ర=కలిగినంతమాత్రముచే, పరి=సామ్యము, పోలఁజాలునే = పొందఁగలుగునా? పొందలేఁడనుట. అనఁగా దమయంతివదనకమలము చంద్రునిఁ దిరస్కరించుచు నిస్సమమైయున్నదని భావము.

తా. చంద్రుఁ డొక్కొక్కప్పుడు అంసమునుబోలుచున్న రాహువుదంష్ట్రలనడుమఁ జిక్కి తన పెంపు గోల్పోవుచున్నాడు. ఒక్కప్పుడు పరివేషమనెడిపాశబంధముచేఁ గట్టఁబడి తనయతిశయమును బోఁగొట్టుకొనుచున్నాఁడు. ప్రతినెలయందును నమావాస్యరాత్రులందుఁ దనకాంతిని సర్వమును విడుచుచున్నాఁడు. మఱియుఁ గాటుకబురదవంటి మచ్చగలవాఁడయి జనులచే దోషములకుప్పయని వాడుకొనఁబడుచున్నాఁడు. చంద్రుఁ డిట్లన్నివిధములచేతను నయోగ్యుఁడయియుండఁగా నాఁడు దమయంతియధరోష్ఠమునకు మాఱుగా నమృతముగలిగినంతమాత్రమున దమయంతివదనమునకు సరి గాఁజాలఁడు.

సీ. సకలశాస్త్రౌఘనిష్యందధారాసార
  నవసుధారసవాక్ప్రకీర్ణాళులొక్కొ
రతిపంచబాణదైవతయుగ్మపూజనా
  వసరనైవేద్యపూపంబులొక్కొ
ధన్యరేఖాంచితైతద్భ్రూలతావేణు
  శాఖాశిఖాత్వంకశంబులొక్కొ
బలభేదిముఖచతుర్బ్రహ్మదిగ్రుఙ్భోగ్యనవ్య
  ప్రతిబాధనాగురాకాశమొక్కొ
తే. యధికదీర్ఘకటాక్షబాణాగ్రకషణ
శాణచక్రప్రసాదానుసారసరళ
భర్మతాటంకనేపథ్యభాసురములు
దీనివీనులు శ్రీకారమానసములు. 182

13. అధిక . భాసురములు- అధిక=మిక్కిలి, దీర్ఘ=నిడుపైన, కటాక్ష=కడకంటిచూపులనెడి, బాణాగ్ర=బాణములకొనలను, కషణ = సానపెట్టుటకుఁ దగిన, శాణచక్ర=సానపెట్టుటకుఁదగిన చక్రములయొక్క, ప్రసాద=నైర్మల్యమును, అనుసార=అనుసరించుచున్నవియు, సరళ=సుందరములయినవియును, భర్మతాటంక=బంగారపు చెవ్రలపోగులనెడి, నేపథ్య= అలంకారములచేత,

భాసురములు=ప్రకాశించుచున్నవియును, శ్రీకారమానదములు=శ్రీయను నక్షరముయొక్క గర్వమును దొలఁగించునవియునగు, దీనివీనులు=ఈదమయంతిచెవులు, సకల...ఒక్కొ-సకలశాస్త్రౌఘ=సమస్తమయిన శాస్త్రముల సమూహములనుండి, నిష్యంద=కాఱుచున్న, ధారాసార = ధారాసంపాతమువలె నున్న, నవ=నూతనమయిన, సుధారస=అమృతమనెడి, వాః=నీటియొక్క, ప్రణాళులొక్కొ=నిర్గమనద్వారములలె నున్నవి. అనఁగా సకలశాస్త్రముల నుండి స్రవించుచున్న యమృతరసమునకుఁ గాలువలవలె నొప్పుచున్నవని భావము. రతి...ఒక్కొ-రతిపంచబాణ=రతి మన్మథులనెడి, దైవతయుగ్మ=దేవతాద్వంద్వముయొక్క, పూజన=పూజయందు, అవసర నైవేద్య=ఆసమయమున కనుగుణమగు నైవేద్యమైన,పూపంబులొక్కొ=అప్పములోయనునట్లును నున్నవి. అనఁగా దమయంతిచెవులు రతిమన్మథులకునొనరించు పూజలందు నవసర నైవేద్యముగానుంచిన యప్పములోయనున ట్లొప్పుచున్నవి. ధన్య...ఒక్కొ-ధన్య=శ్రేష్ఠమైన, రేఖా=రేఖలచే అంచిత=ఒప్పుచున్న, ఏతత్=ఈ, భ్రూలతా వేణు=కనుబొమలనెడి వెదురుయొక్క, శాఖా=కొమ్మలయొక్క, శిఖా=కొనలందున్న, త్వగంశంబులొక్కొ = చర్మములోయనునట్టు లొప్పుచున్నవి. అనఁగా నీమెచెవులు కనుబొమలనెడి వెదుళ్లయొక్క శాఖాగ్రములందుండు చర్మములవలె నొప్పుచున్నవని భావము. బల భేది...పాశమొక్కొ—బలభేది=ఇంద్రుఁడు, ముఖ=మొదలుగాఁగల, చతుర్దిగ్విభుర్మఖ = నలుగురుదిక్పాలుర యొక్క,ఉన్మనః=మనస్సులను, ప్రతిబంధ=బంధంచెడి, నాగురాపాశమొక్కొ =వల యోయనునట్లుగా నొప్పుచున్నది- అనఁగా దమయంతిచెవులు దిక్పాలుర నల్వురను మోహములో ముంచినవని తాత్పర్యము.

తే. పదియునెనిమిదివిద్య లీకపద్మనయన
శ్రవణములరెంట నర్థమర్థము గ్రహించె
నంతరుత్కీర్ణగంభీరకేహారరేఖ
యదికదా వీనులందుఁ దోఁచెమ్మిదవలెక్క. 188

టీ. ఈపద్మనయన=పద్మములవంటి నేత్రములుగల యీదమయంతి, పదియు నెనిమిదివిద్యలు, శ్రవణములరెంటన్=రెండుచెవులచేతను, అర్ధమర్ధము = సగ మునగము, గ్రహించెన్=స్వీకరించెను. అంతర్...లేఖ=అంతః-లోపలనుండి, ఉత్కీర్ణ=వ్యాపించియున్నదియు, గంభీరహారలేఖ=లోతైనదియు, మనోహ రము యినదియునగు గీత,అదికదా=ఆగీతయేకాదా? కినులందున్=చెవులందు, తొమ్మిదవలెక్క=నవసంఖ్యను దెల్పు యంకెయై యున్నది-అనగా దమయం తిచెవులు తొమ్మిదంకెవలెనున్నవని భావము.

తా. ఈదమయంతి పదునెనిమిదివిద్యలను రెండుచెవులచేతను, తొమ్మి దితొమ్మిదిచొప్పున స్వీకరించెను. అట్లామెగ్రహించిన విద్యాసంఖ్యను దెలి యజేయుటకు లిఖించిన తొమ్మిదంకెలవలె నామెచెవులు రాణించుచున్నవి.

తే. అవటుశోభితమాణవకాభిరామ
యంచితోర్ధ్వక, యాలింగ్యకతాతివాద్య
యద్భుతైకనిదాన, శోకభాస్పదంబు,
కంబుబిబ్బోకనతి దీనికంఠలక్ష్మి. 184

టీ. దీనికంఠలక్ష్మి=ఈదమయంతికంఠశోభ, అవటుశోభిత = బ్రహ్మచారిచే శోభితము కాకపోయినను, మాణవకాభిరామ=బ్రహ్మచారిచే మనోహరమయి నది. ఇట, "వటు" "మాణవక" శబ్దములు బ్రాహ్మణపర్యాయములు కావున బ్రహ్మచారితో శోభింపబడక బ్రహ్మచారితో శోభించుటయనుట్లు విరోధము. ఇందు లకు బరిహారము. అవటుశోభిత-అవటుకంఠమునకు వెనుకనున్న నుచ్ఛిలిగుం టచే, శోభిత=ప్రకాశించుచున్నది. మాణవకాభిరామ=మాణవక=ఇఱువది పేట ల ముత్యాలహారముచే, అభిరామ=మనోహరమైనది, అనగా దమయంతికంఠ ము నుచ్ఛిలిగుంటచేతను, ముత్యములహారముచేతను, ప్రకాశించుచున్నదని భావము. మఱియు, దీనికంఠలక్ష్మి=ఈదమయంతికంఠశోభ, అంచితోర్ధ్వక- అంచిత=ఒప్పుచున్న, ఊర్ధ్వక = ఊర్ధ్వకమనువాద్యవిశేషము కలదయినను, ఆలింగ్యతాతివాద్య=ఆలింగ్యమనెడి వాద్యవిశేషముయొక్క ధర్మముచే మనో

హారమయినది. ఇట=ఊర్ధ్వకమను వాద్యవిశేషముకలిగి యాలింగ్యమనెడి వాద్యవిశేషముయొక్క ధర్మముకలుగుట యెట్లని విరోధము. శ్లో "మృదంగామురజాభేదా స్త్వంక్యాలింగ్యోర్ధ్వకా స్త్రియః" అను నమరసింహునివాక్యము స్మరణీయము. ఇంకులకు,అంచితోర్ధ్వక=ఒప్పుచున్నమీఁదిభాగములుగలదియు, ఆలింగ్యతాతివ్యాప్త్య=కౌఁగిలింతకుఁ దగియుండుటచే మనోహరమైనది. అనఁగా దమయంతికంఠ మొప్పుచున్నయూర్ధ్వభాగముకలిగి యాలింగనయోగ్యమయి యున్నదని భావము. అమ్న్యతైకనిదాన=ఆశ్చర్యములకు ముఖ్యస్థానము. శోభాస్పదంబు=కాంతికిఁజోటైనది, కంబువిభ్రమకేళి=శంఖముయొక్క విలాసముల వంటి విలాసములుకలది.

తా. ఈదమయంతికంఠము ముచ్చిలిగంటచేతను ముత్యాలహారములచేతను బ్రకాశించుచు, నొప్పుచున్న యూర్ధ్వభాగముకలిగి యాలింగనయోగ్యమయి యుంటచే మిగుల మనోహరమయి యాశ్చర్యములకు స్థానమయి మిక్కిలి శోభకలదై శంఖముయొక్క విలాసమువంటి విలాసములుకలదై యొప్పుచున్నది.

క. కవితాగానప్రియవా
గ్వివరణసీమావిభాగవిధిరేఖలు నా
ధవళాక్షికంఠసీమం
బ్రవిమలరేఖాత్రయంబుఁ బ్రస్ఫుటమయ్యెన్. 185

టీ. ధవళాక్షికంఠసీమన్—ధవళాక్షి = తెల్లనికన్నులుగల దమయంతియొక్క,కంఠసీమన్=కంఠప్రదేశమందు,ప్రవిమలరేఖాత్రయంబున్=స్వచ్ఛమయిన మూఁడురేఖలును,కవితా... రేఖలు—కవితా=కవిత్వమునకును,గాన=సంగీతమునకును,ప్రియవాక్=మధురవాక్యములకును,వివరణసీమ=ప్రత్యేకముగా సరిహద్దులను, విభాగ = ఏర్పఱుచుటకయిన, విధిరేఖలు = బ్రహ్మసంబంధమయినగీతలు, నాన్=అనునట్లుగా,ప్రస్ఫుటము, అయ్యెన్=ఏర్పడినవి. మఱియు లోకములో నొకస్థలమునుగుఱించి వివాదపడుచున్నప్పుడు, తగినన్యాయాధిపతియైనవాఁడు, వారలవివాదమును దీర్చుట కాస్థలమును విభజించి యొండొరులకు సంబంధములేనట్లు చే

యును, అట్లె దమయంతికంఠము నాశ్రయించియున్న కవిత్వము, గానము, ప్రియవాక్కులును, గంఠసీమనిమిత్తము వివాదపడుచుండఁగా బ్రహ్మ వానివివాదము తీర్చుటకై భాగములుచేసి వానికేర్పఱిచిన హద్దులనునట్లుగాఁ గంఠమందు గీతలొప్పుచున్నవి. ఈచెప్పుటచే దమయంతి, కవిత్వము, గానము, ప్రియవాక్కులను గలిగియున్నదియుఁ గంఠమందు మూఁడురేఖలుగలదియు ననియు ఫలితార్థము.

తా. స్పష్టము.

క. కాంతాబాహుద్వంద్వా
త్యంతపరాజయసమాశ్రితాంభోదుర్గా
భ్యంతరములైనబిసముల
కింతన్నిర్వ్యథనకలన కేమది యెట్లొక్కో 186

టీ. కాంతా.. తరములు—కాంతా=దమయంతి యొక్క, బాహుద్వంద్వ=భుజద్వయముచేఁ గలిగిన, అత్యంతపరాజయ=మిక్కిలి పరాభవముచే, సమాశ్రిత=ఆశ్రయింపఁబడిన, అంభోదుర్గ=జలదుర్గము యొక్క, అభ్యంతరములు=మధ్యప్రదేశములవి, ఐనబిసములకున్—అయిన తామరతూండ్లకు, అనఁగాఁ దామరతూండ్లు దమయంతి బాహువులచేఁ జయింపఁబడి యాపరాభవమును సహింపలేక జలములో మునిఁగియున్నవని భావము. అంతర్నిర్వ్యథనకలనము=లోపటను దుఃఖములేకపోవుట, ఎట్లొక్కో=ఏలాగునోకదా, అనఁగాఁ బరాభవమునొందిన తామరతూండ్లకు దుఃఖములేకపోవుట యెట్లనివిరోధము. అంతర్నిర్వ్యథనకలనము=లోపలఁ గన్నములుగలిగియుండుటచే దుఃఖములకుఁ బరిహారము గలుగును. ఇట "వ్యథన" శబ్దమునకు, దుఃఖములేకపోవుటయనియు, రంధ్రమనియు నర్థముండుటచే, మొదట విరోధము దోఁపించి, పిమ్మటఁ బరిహారము చేసెను. తామరతూండ్లకు లోపలఁ గన్నములుండుట స్వభావసిద్ధము. ఈచెప్పుటచే దమయంతిభుజములు తామరతూండ్లకంటెను మిక్కిలి సుకుమారము లయినవని భావము.

తా. స్పష్టము.

క. తరుణి యతిలులితపర్వ
స్మరపంచశరీసమానసమహనీయనఖాం
కురమృదులాంగుళివిలస
త్కరపంకజయుగళి దీనిఁ దరమె నుతింపన్. 187

టీ. తరుణి=దమయంతి, అతి ... యుగళి—అతిలులిత=మిక్కిలి నునుపు చేయఁబడిన పర్వ = కణుపులుగలదియగు, స్మర = మన్మథునియొక్క, పంచశరీ= అయిదుబాణములతోను, సమాన = సమమయిన, మహనీయ = ఒప్పుచున్న, నఖాంకుర=నఖాగ్రములుగల, మృదుల=కోమలమగు, అంగుళి = వ్రేళ్లుగల, విలసత్ = ప్రకాశించుచున్న, కరపంకజయుగళి = పద్మములవంటి రెండుచేతులు గలది. దీనిన్=ఈ దమయంతిని, నుతింపన్=స్తోత్రము చేయుటకు, తరమె=శక్యమగునా? అనఁగా దమయంతి వ్రేళ్లు మన్మథబాణములవలెను, అవిచేయి మన్మథుని యమ్ములపొదివలెను, ప్రకాశించుచున్నవని భావము.

తా. ఈదమయంతి మిగుల నున్ననికణుపులుగల, మన్మథుని బాణపంచకమువంటి వ్రేళ్లతో నొప్పుచున్న హస్తపద్మములు కలది. అట్టి దమయంతిని పొగడఁ దరముకాదు.

తే. జలరుహాననదోర్లీల గెలుపఁబోలుఁ
గేలిమై నీమృణాళికాకిసలయములఁ
గాక యివియేల మిన్నకే కరణి మునుఁగుఁ
గీర్తిఁ బొలియఁగ బహుళదుష్కీర్తియందు. 188

టీ. జలరుహానన=పద్మమువంటి ముఖముగల దమయంతియొక్క, దోర్లీల= బాహువిలాసము, కేలిమై = విలాసముచే, ఈమృణాళికాకిసలయములన్ = ఈచిగురుతామరతూండ్లను, గెలువన్, పోలున్ = జయించెనుగాఁబోలును, కాక, ఇవి=తామరతూండ్లు, మిన్నక, కీర్తి, పొలియఁగన్=నశించునట్లుగా, బహుళదుష్కీర్తియందున్ = విస్తారమైన బురదయనెడి చెడుకీర్తియందని

యర్థము-చెడుబురదయుండని భావము కీర్తియనఁగా యశమును బురదయునగు
ను. ఏకరణికిన్ మునుఁగున్=ఎందులకు మునుఁగును? అనఁగా దమయంతిబాహువుల
చేతఁ దామరతూండ్లు ఎక్కుడుగ జయింపఁబడుటచేత నీ దుష్కీర్తియందుము
నుఁగుచున్నవని భావము. లేక, దుష్కీర్తి నల్లనైనదని వర్ణించుట కవిసమ
యసిద్ధము. కావున నల్లనైన బురదలో పంకజముగాఁ బుట్టి మునిఁగియుంచు
చున్న తామరతూండ్లను దమయంతిబాహువులతోఁ బోలలేకపోవుటచేత నే
బురదయనెడి దుష్కీర్తిపాలయినట్లు లుత్ప్రేక్షించెను. అనఁగా దమయంతి
బాహువులు తామరతూండ్లను జయించియున్నవని భావము.

తా. స్పష్టము.

సీ. గంధవారణకుంభ గౌరవస్ఫురణంబు,
కనకకుంభములకుఁ గల్గెనేని
లికుచకోమలకాంతి లీలావిశేషంబు,
చక్రవాకములందు జరిగెనేని
మాలూరసౌభాగ్య మహిమానుభావంబు,
దాడిమీఫలములఁ దగిలెనేని
నవకల్పలతికా ప్రసవగుచ్ఛచ్ఛాయ,
యబ్జకోరకముల కబ్బెనేని
తే. గాని సరిసేయఁగారాదు వానివాని
హారినిర్జరసలిలధారావధౌత
కాంచనాచలశృంగ భాగంబు లగుచు
రాజితంబైన దీనివక్షోజములకు 189

టీ. గంధ...స్ఫురణంబు—గంధవారణ = గంధజాతియేనుఁగుయొక్క, కుంభ=కుంభస్థలములయొక్క, గౌరవ=గొప్పతనముయొక్క, స్ఫురణంబు=అతిశయము, కనకకుంభములకున్=బంగారుకుండలకు, కల్గెనేని=సంభవించినచో, అనఁగా ఏనుఁగులకుంభస్థలముయొక్క గొప్పతనము బంగారుకుండలకు సంభ

వించినచో ననిభావము. లికుచ...విశేషంబు—లికుచ = నిమ్మపండ్లయొక్క, కోమలకాంతి=మృదుకాంతులయొక్క, లీలావిశేషంబు=విలాసాతిశయము, చక్రవాకములందుఁ=చక్రవాకపక్షులందు, జరిగెనేని=సంభవించినచో, అనఁగా నిమ్మపండ్లును సాటివచ్చుటకు వానికి సమయంతి కుచములవలెఁ బరస్పరమొరసికొనియుండుటలేదు కాన వలనుపడదు. చక్రవాకముల కట్టిగుణమున్నను సమయంతీకుచకాంతి వానికి లభింపలేదు. కావున నిమ్మపండ్లకాంతి చక్రవాకములకు లభించినచో సామ్యము చేయఁదగియుండునని భావము. మాలూర...భావంబు—మాలూర = మారేడుపండ్లయొక్క, సౌభాగ్య=సౌందర్యముయొక్క, మహిమానుభావంబు=మహిమాతిశయము, దాడిమీఫలములఁ = దానిమ్మపండ్లయందు, తగిలెనేని=లభించినచో, అనఁగా దాడిమఫలములకు మారేడుపండ్లసౌందర్యాతిశయము లభించినచో సమయంతికుచములకు సాటి చేయవచ్చునని భావము. అసకల...ఛాయ—అసకలోన్నతి=సంపూర్ణముగా, వికసించని, ప్రసవగుచ్ఛచ్ఛాయ=పూలగుత్తులయొక్క కాంతి, అబ్జకోరకములకుఁ = తామరమొగ్గలకు, అబ్బెనేని=సంభవించినచో, కాని=గజకుంభాదులందున్న గౌరవాదులు కనకకలశాదులకు లభించినప్పుడే కాని, వానివాని = ఆయావస్తువులను, హారి...భాగంబులు—హారి = మనోహరములయిన, నిర్ఝర = సెలయేళ్లయొక్క, సలిలధారా = ఉదకధారలచే, అవధౌత=కడుగఁబడిన, కాంచనాచల=బంగారుకొండయొక్క, శృంగభాగంబులు= శిఖరప్రదేశములు కలవి, అగుచుఁ, అనఁగా సెలయేళ్లనీటచేఁ జక్కఁగఁ గడుగఁబడిన బంగారుకొండశిఖరములవలె సమయంతికుచము లొప్పుచున్నవని భావము. రాజిలెడులు=ప్రకాశించుచున్నవి. ఇనదీనపక్షోజములకుఁ=అయినట్టి యీ కాంతికుచములకు, సరి, చేయఁగాన్, రాదు=సాటిచేయవలనుపడదు.

తా. కరికుంభముల యాకారవిశేషము బంగారుకుండలకును; నిమ్మపండ్లకాంతి చక్రవాకపక్షులకును, మారేడుపండ్లసౌందర్యము దాడిమీఫలములకును, పూలగుత్తులకాంతి తామరమొగ్గలకును, గలిగినచో నాకనకకలశాదులను, సెలయేళ్ల

నీటిచే శుభ్రములైన బంగారుకొండశిఖరములవలెనున్న దమయంతికుచములను సరిపోల్పవచ్చును.

తే. నలువ సన్నంబుగా నీని కౌనడుము కినిసి
యౌవనమునకు నిచ్చె నా కౌనుంశ మెల్ల
నది యుపాదానముగఁ జే కొ యది సృజించె
నున్నతము లైన యేతత్పయోధరముల 190

టీ. నలువ = బ్రహ్మ, కినిసి = కోపించి, అనఁగా నేదోకారణముచే దమయంతి మధ్యమునకై కోపము వహించి, కౌనడుము = దమయంతినడుము, సన్నంబుగాన్ = కృశించునట్లుగా, ఆ యంశమెల్లన్ = ఆ మధ్యభాగమందలి సారమెల్లను, యౌవనమునకున్ = లేఁ బ్రాయమునకు, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చెను. అనఁగా లోకమునఁ బ్రభువైనవాఁడయిన నొకనియందు కోపము వహించినవాఁడయి నచో వానిధనాదులన్నియు వాని కృశించునట్లు శిక్షవిధించి యాధనాదులను వానిబంధువుల కొసంగుట చూచుచున్నాము. అట్లే బ్రహ్మకు దమయంతి మధ్యముపైఁ గోపముండుటచే దానిసారమునంతయుఁ దీసి యౌవనమునకిచ్చెనని భావము. అది = ఆ యౌవనము, ఉపాదానముగన్, కదా = దానిని పాదానకారణముగాఁ జేసికొని, ఉన్నతము = ఎత్తైనవి, ఐన యేతత్పయోధరములన్ = అయినట్టి దమయంతికుచములను, సృజించెన్ = పుట్టించెను. యౌవనము నడుమయందలి సారమును గ్రహించి దానిచే కుచములను సృజించెను. అనఁగా దమయంతినడుము సన్నముగానున్నదియుఁ గుచము లున్నతములుగానున్నవని యు భావము.

తా. బ్రహ్మ నడుమునందు కినిసి యది కృశించునట్లుగా నాసారమంతయు యౌవనమునకు నీయఁగా నది యాసారము నుపాదానముగాఁ జేసికొని యున్నతములయిన పయోధరములను నిర్మించినది కాఁబోలు.

చ. అరయ ననంగరాజ్యవిభవాభ్యుదయంబు ప్రకార మిట్లపో
కర మనుదైన యూనుపతి కౌను వళిత్రితయంబుచే నిరం

తరమయి యాక్రమింపఁబడెఁ దానికిఁ దోడ్పడ కొప్పు దున్నుం బయో
ధరములు చూచుచున్న యవి దర్పవిజృంభణలీల యేర్పడన్.

టీ. కరగు=మిక్కిలి, అరుదు=ఆశ్చర్యమును గలిగించునది యగు, ఈసునతికాను= ఈషన్మాత్రమంతిమధ్యము, వళిత్రితయంబు చేత = వళులు (ముడుతలు) మూడురేఖలచే, నిరంతరము, ఆయి =అనవకాశము గలదయి, ఆక్రమింపఁబడెన్, అనఁగా సమయంతిమధ్యము వళిత్రయముచేఁ [illegible] భాగము దానికిన్, తోడు=అండ [illegible] సాయముగా, [illegible] మధ్యము [illegible] ఆక్రమించుకొనుటకు సాయముగ [illegible] దర్పవిజృంభణలీల= గర్వాతిశయముచేఁ గల్గిన విలాసము, ఏర్పడన్=స్పష్టముగఁ దెల్లము గా, ఒక్కొప్పదున్=ఒక సమయమునను, చూచుచున్న యవి= [illegible] చున్నవి అనఁగాఁ దానును [illegible] చూచి, [illegible] చూచుచున్నవి [illegible] [illegible] వలెఁ జూచుచున్నవని భావము [illegible] రాజ్య విభవాభ్యుదయంబు ప్రకారము — [illegible] రాజ్యవిభవ=రాజ్యసంపద [illegible] అభ్యుదయము=అభివృద్ధియొక్క, [illegible] ఇట్లుపో=[illegible] యుండును గాఁబోలును. అనఁగా మంచిరాజు రాజ్యమునఁ బ్రబలులగు మన్నీలు నాక్రమించి నప్పుడు దుర్బలపక్షము నవలంబించి యా ప్రబలుర [illegible] హారము చేయుటగలదు. అంతియకాక [illegible] వారు ప్రబలుపక్షము నవలంబించి యా దుర్బలుల నాక్రమించుకొనఁ [illegible] రాజ్యము [illegible] దుర్బలమగు మధ్యము [illegible] నాక్రమించుకొనఁగాఁ బయోధరములు దుర్బలమగు మధ్యపక్షము నవలంబించి పబలు [illegible] బలులుగాఁ దాను నామధ్యము నాక్రమించుటకే చూచుచున్నవి. మన్మథుని రాజ్యములో న్యాయాన్యాయ పరిశీలనము లేకయుండెను గాఁబోలు. అనఁగా సమయంతి మధ్యము వళిత్రయముచే నాక్రాంతమయినదియుఁ [illegible] లని యు ఫలితార్థము.

తా. మిగుల నాశ్చర్యముగొలుపు నీసమయంతినడుము వళిత్రయముచే మిక్కిలి యాక్రాంతమయియుండఁగా దానికిసాయము పాలిండ్లు గర్వాతిశయ

ము స్పష్టమగునట్లుగాఁ దామును సామర్థ్యము నాక్రమించుటకే యాలోచించుచున్నవి. ఆలోచింపఁగ మన్మథునిరాజ్యమందు న్యాయమార్గానుసరణ మిట్లేయుండును గాఁబోలును.

తే. ప్రబలవక్షోజహేమకుంభములు చూచి
లలితరోమావళీరజ్జులతికఁ జూచి
నాభికూపంబుఁ జూచి నానయనయుగము
తృప్తి వహియించుచున్నది దీనియందు. 192

టీ. నానయనయుగము = నా నేత్రద్వంద్వము, ప్రబల...కుంభములు—ప్రబల=గొప్పవయిన, వక్షోజహేమకుంభములు=బంగారుకుండలవంటి కుచములను, చూచి, లలిత...లతిక—లలిత=సుందరమయిన, రోమావళీరజ్జులతికను=లతవంటి నూఁగారును, చూచి, నాభికూపంబుక్=నాభి యనెడు లోఁతైనపొక్కిలిని, చూచి, దీనియందుక్=ఈదమయంతియందు, తృప్తి, వహించుచున్నది=తనివిచెందుచున్నది.

తా. స్పష్టము.

తే. నాభియుత్పాటితాలాన నవ్యబిలము
రోమవల్లరిశృంఖలాదామకంబు
కామమదవారణమున కీకంబుకంటె
వలుఁదచనుదోయి గిరివప్రవాస్తుభూమి. 193

టీ. నాభి=దమయంతియొక్క పొక్కిలి, ఉత్పాటితాలాన నవ్యబిలము—ఉత్పాటిత=పెల్లగింపఁబడిన, ఆలాన=గజబంధనకాష్ఠముయొక్క, నవ్య=క్రొత్తదగు, బిలము=రంధ్రము. అనఁగా దమయంతిపొక్కిలి యేనుఁగునుగట్టెడుకొయ్య యూడఁదీయఁగాఁ బడినరంధ్రమువలె నొప్పుచున్నదని భావము. రోమవల్లరి=నూఁగారు, శృంఖలాదామకంబు=ఏనుఁగునుబంధించు గొలుసువంటిది, ఈకంబుకంటెవలుఁదచనుదోయి=ఈదమయంతియొక్క స్థూలమయిన కుచద్వంద్వము,

కామమదవారణంబునకున్=మన్మథుఁడనెడి మదపుటేనుఁగునకు, గిరివప్రవాస్తుభూమి—గిరివప్ర=కొండచరియలకుఁ గ్రిందిభాగమునందలి, వాస్తు=నివసింపఁదగిన, భూమి=ప్రదేశము, అనఁగా దమయంతి వలుఁదయగు కుచద్వంద్వము మన్మథుఁడను మదపుటేనుఁగునకు నివాసయోగ్యములగు మంటిదిబ్బలవలె నొప్పుచున్నదని భావము. మదించిన యేనుఁగు శయనించుస్థలమందుఁ బ్రక్కల కొత్తిగిలునిమిత్తము మంటిదిబ్బలుండుట ప్రసిద్ధము.

తా. దమయంతినాభి యేనుఁగు కట్టుగొయ్య నూడఁదీయఁగాఁ బడినరంధ్రమువలెను, నూగారు, బంధనపుగొలుసువలెను, జఘనమోయి మదనుఁడను మదపుటేనుఁగు నివసించుప్రదేశమునం గల మంటిదిబ్బలవలెను బ్రకాశించుచున్నది.

తే. ప్రతిఫలించుప్రవేణికాభారఖచిత
మల్లికలు రాజితాక్షరమాలికలుగ
శంబరారాతివిజయశాసనసువర్ణ
పట్టికయుఁ బోలె నొప్పు నిప్పడఁతివీఁపు. 194

టీ. ప్రతిఫలించు...మల్లికలు-ప్రతిఫలించు=ప్రతిబింబించుచున్న, ప్రవేణికాభార=జటాభారమునందు, ఖచిత=కూర్పఁబడిన, మల్లికలు=మల్లెపూవులు, రాజితాక్షరమాలికలుగన్=వెండియక్కరముల పంక్తివలెను, ఇప్పడఁతివీఁపు, శంబరా...పట్టికయున్—శంబరారాతి=మన్మథునియొక్క విజయశాసన=జయశాసనసంబంధమయిన, సువర్ణపట్టికయున్, బోలెన్=బంగారపు పలకవలెను, ఒప్పున్=ప్రకాశించును, దమయంతివీఁపు బంగారపుపలకవలెను, అందుఁ బ్రతిఫలించిన జటాభారమునందుగల మల్లెపూవులు మన్మథుని జయశాసనముల సంబంధమగు వెండియక్షరముల పంక్తివలెను నొప్పుచుండెను. ప్రతిబింబించినమల్లెపూవులనుటచే దమయంతిశరీరము లావణ్యపరిపూరితమయి యద్దమువలె బింబగ్రహణార్హమయి యున్నదని తెలియవచ్చుచున్నది. దమయంతివేణియందు ముడువఁబడిన మల్లెలు మన్మథుని జయశాసనాక్షర పంక్తులనియు, దమ

యంతివీఁపు మస్తకమునఁ జయశాసనఫలకమువలె నున్నదనియుఁ జెప్పుటచే వానిఁ జూచినవారికందఱకిని మోహము కలిగింపఁజాలి యున్నదని భావము.

తా. దమయంతిజడయందు ముడువఁబడిన మల్లెపూవులు వీఁపునందుఁ బ్రతిబింబింపఁగా నవి మదన ... ముతాపాపఁబంధమగు నెండియక్షరములవలెను, వీఁపు జయశాసనము వ్రాయఁదగిన ఫలకమువలెను నొప్పుచున్నది.

క. తనజనకుఁడు శౌరి సుద
ర్శనచక్రమునను జయించె జగమును నూఁగఁడీ
వనిత యదర్శనకటితటి
ఘనచక్రంబున జయింపఁ దాఁ దలఁచు జుమీ? 195

టీ. నమకుఁడు=మన్మథుఁడు, తనజనకుఁడు=తనతండ్రియగు, శౌరి=విష్ణుమూర్తి, సుదర్శనచక్రమునన్=సుశోభముగా దర్శింపఁదగిన చక్రాయుధముచే, జగము=లోకమును, జయించెన్, అ=అట్లయూహించి, ఈ... చక్రంబునన్ — ఈవనిత=ఈదమయంతి యొక్క, అదర్శన=శస్త్రాస్త్రాదికములచే జూడఁబడని, కటితటీచక్రంబునన్ = పిఱుఁదుచక్రముచే, జయింపఁగాన్ = జయించుటకు, తలఁచున్, జుమీ=ఆలోచించుము.. అనఁగా దమయంతి పిఱుఁదుబింబము మరునిచక్రమువలె నున్నదని భావము. లింగాదికములు సులభముగాఁ జూడఁదగియున్నందుకు టచే దానికిఁ బ్రతీకారముచేయవచ్చు. కాని యీ చక్రము దర్శనము పడమిచేఁ బ్రతీకారము చేయవలనుపడదు కావున ... సులభముగా జయింపవచ్చును. ఈ చెప్పుటచే దమయంతి పిఱుఁదు సుదర్శనమగుచుఁ జక్రమువలె నున్నదని భావము.

తా. తనతండ్రియగు విష్ణుమూర్తి లోకమును చక్రముచే జయించుచుండెనని తలంచి తాను దమయంతిపిఱుఁదుచక్రంబుచే జయింప నూహించెను.

శా. ఏదే నొక్కమనోహరాంగకము చేకొనీయిందుబింబాస్య హే
లాదర్పంబునఁ బిప్పలచ్ఛదము గెల్వంగాఁ దలంచెం జుమీ

లేదే నన్యమహీజపత్రములు వ్రాలెంగాక యేలా భయ
ప్రాదుర్భావమునం జలించు నది నిర్వాతప్రదేశంబునన్. 196

టీ.... పిప్పలచ్ఛదము=రావియాకు.

తా....

తే. చిగురుఁబోఁడి భ్రూవల్లరి చిత్రరేఖ
యిఁక నాస తిలోత్తమ యింత నిజము
చెలువయూరుకాండద్వయీసృష్టి రంభ
మానినీమణిమధురోక్తి మంజుఘోష. 197

టీ. చిగురుబోఁడి భ్రూవల్లరి=దమయంతియొక్క కనుబొమలు, చిత్రరేఖ=చిత్రమయిన రేఖలుగలది, మఱియుఁ జిత్రరేఖయను నప్సరసంటిది. ఇంతినాస=దమయంతియొక్క నాసిక, తిలోత్తమ=తిలపూవులలో నుత్తమమువంటిది. అనఁగా దమయంతి నాసిక శ్రేష్ఠమైన నువ్వుపువ్వువలె మనోహరముగా నున్నదని భావము. మఱియు దమయంతి నాసిక తిలోత్తమయను నప్సరసవలె నున్నదనియు నర్థము స్ఫురించుచున్నది. ఇంత నిజము = ఇదియంతయు సత్యమే, చెలువయూరుకాండద్వయీసృష్టి=దమయంతియొక్క తొడలజతయొక్క నిర్మాణము, రంభ=అరఁటికంబమే, అనఁగా దమయంతియొక్క తొడలు రంభాస్తంభములను బోలుచున్నవని భావము. మఱియు దమయంతితొడలు రంభయను నప్సరసవలె నున్నవనియు నర్థము. మానినీమణిమధురోక్తి = దమయంతియొక్క మధురమైన భాషణములు, మంజుఘోష = మృదువయిన ధ్వనికలది. అనఁగా దమయంతిమాటలు మిగులమృదువయినవని భావము. మఱియు దమయంతిమాటలు, మంజుఘోష = మంజుఘోషయను నప్సరసనుబోలుచున్నవనియు నర్థము. దమయంతియొక్కొక్క యవయవమే యొక్కొక దేవతాస్త్రీని బోలుచున్నదని చెప్పుటచే దేవతాస్త్రీలకంటెను నధికమగు సౌందర్యవిశేషము గలదనియు నొక్కొక్క యవయవమునకే దేవతాస్త్రీలు సాటివత్తురో రారో

యని చెప్పవలసియుండ దమయంతికి సాటిదెచ్చుట మిగులc బరిహాసాస్పదమ
గుయు భావము.

తా. స్పష్టము.

గీ. ఊరుకాండద్వయమున నీయుత్పలాక్షి
సమదవారణరాజహస్తంబు గెలిచె
నదియ కారణమునcగదా యధికలజ్జ
బొంది ముకుళించు నది యాస్యకుహరంబు. 198

[illegible] ఈయుత్పలాక్షి = [illegible] ఊరుకాండ ద్వయమునకు = తొడలచేత, [illegible] హస్తంబు [illegible] గూడిన, వారణరా = [illegible] హస్తంబు = తొండంబును, గెలిచె = గెలిచెను. [illegible] కారణమునc గదా = అట్లు దమయంతియూ రువులచేc [illegible] = సిగ్గునుపొంది, పొంద = [illegible] బు = [illegible] పద్మము [illegible] ముకుళించు = [illegible] యంతి [illegible] డలచే [illegible] ము. ఈ చెప్పుటచే దమయంతి [illegible] తాత్పర్యము అల . అపహ్నవ [illegible]

తా. ఈ దమయంతి [illegible] దప్పగేc [illegible] తొండాగంబును జయించినది. కావున [illegible] మూయుచున్నది.

తే. వనిత నానారదాహ్లాదకవదనకమల
నీలకుంతల కుచశైలశీలి భృగువు

చా ॥ శ్రీమహాభారతసర్గకార్య
కా ॥ణవ్యాసలలితోరుగౌరమహిమ. 199

టీ. త=దమయంతి, నానా...కమల-నానారద=నారద మహామునిని, ఆహ్లాది=సంతోషపెట్టెడి, వదనకమల=ముఖపద్మముకలది, అనఁగా నారదమహామునికిఁగూడ మోహము కలిగించుముఖపద్మముకలదని భావము. "నానారద" అనుచోట రెండునఞ్తత్పురుషము లున్నవని యెఱుంగునది. న+నారద—అనారద=నారదుఁడు కానివాఁడు. న+అనారద—నానారద=నారదుఁడు కానివాఁడు కాఁడనియర్థము. అనఁగా నారదుఁడే యని భావము. మునులను గూడ మోహింపఁజేయుచున్నదనుటచే దమయంతి సౌందర్యాతిశయము వ్యక్తమగుచున్నది. వనిత=దమయంతి, నానా ..కమల-నానారద=అనేకములగు దంతములచే, ఆహ్లాది=యౌవనవంతుల మనస్సున కానందముగొలుపుచున్న, వదనకమల=ముఖపద్మముకలదని యర్థాంతరము, నీలకుంతల=నల్లనిముంగురులు గల దమయంతి, కుచశైలశిలి భృగువు—కుచశైల= స్తనములనెడి పర్వతములను, శిలి=కోరుచున్న, భృగువు=భృగుమహాముని గలది. అనఁగా దమయంతి భృగుమహామునికిని మోహము కలిగించుకుచములు కలదనుట. మఱియు మునులకుఁ బర్వతాశ్రయణము సహజము కావున భృగువు దమయంతీకుచములనే పర్వతములుగా భ్రమించి కోరుచున్నాఁడని భావము. మఱియు, నీలకుంతల, కుచశైలశిలి భృగువు—కుచశైల= స్తనపర్వతములయొక్క, శిలి=ఉత్తమమయిన, భృగువు=చరియలు లేక తటములు కలదని యర్థాంతరము, అనఁగా దమయంతి స్తనములు పెద్దచఱియలు గలిగి మనోహరముగానున్నవని భావము. చామ=దమయంతి, శ్రీ...మహిమ—శ్రీ=శోభాయుక్తమయిన, మహాభారత=భారతగ్రంథమనెడి, సర్గకార్య = నిర్మించుకార్యమునకు, కారణ = హేతువయిన, వ్యాస = వ్యాసమహర్షికి, లలిత=సుందరములయిన, లేక, మనోహరమయిన, ఊరు=తొడలయొక్క, గౌరమహిమ=తెల్లనికాంతులయొక్క మహిమ కలది. అనఁగా దమయంతి తనతొడలయొక్క గౌరకాంతిమహిమచే వ్యాసునికి మోహముగలిగించుచున్నదని భావము. వ్యాసుఁడు రంభావనవాసి కావున దమయంతితొడలను

గాంచి రంభా స్తంభములని భ్రమచెంది యాశ్రయించుచున్నాఁడని భావము. మఱియు, చామ=దమయంతి, శ్రీమహా...మహిమ-శ్రీ=శోభాయుక్తమయిన, మహాభా=ఎక్కుడుకాంతి గల, రత=సంభోగముయొక్క, సర్గకార్య=నిర్మాణకార్యమునకు, కారణ=హేతువయిన, వ్యాస=విస్తృతములయిన, లలిత=సుందరములయిన, ఊరు=తొడలయొక్క, గౌరమహిమ=గౌరకాంతులయొక్క యతిశయముకలది. అనఁగా దమయంతితొడలు సురతసంపాదకములై, సుందరములై, కావుననే, యువమనోహరములయి, గౌరకాంతికలవై, ప్రకాశించుచున్నవని భావము.

తా. ఈదమయంతిపదనకమలము నానావిధదంతములచేతను, నొప్పుచున్నది. ఈమెకుచములు గొప్పతటములచేఁ బ్రకాశించుచున్నవి. ఈమెతొడలు సురతసంపాదకములయి గౌరకాంతులచే మిగుల మనోహరమయినవి.

చ. సుదతి మనంబునం దలఁచి చూడఁ జతుర్దశి యౌనరుంధతీ
మదనపురంధ్రి దైత్యరిపుమానవతీ నవమాతృకాజన
త్రిదశవరేణ్యభామలకు దివ్యమహామహిమానుభావసం
పద నటుగాక కల్పపరిపాటి నదృశ్యత సంఘటిల్లునే! 200

టీ. దివ్య...సంపదన్—దివ్య=శ్రేష్ఠమయిన, మహత్=ఉత్కృష్టమగు, మహిమ=గొప్పతనముయొక్క, అనుభావసంపదన్ = ప్రభావసమృద్ధిచే, మనంబునన్=మదియందు, తలఁచి చూడఁగన్ = ఆలోచించిచూడఁగా, సుదతి=మంచిదంతములుగల దమయంతి, అరుంధతీ...భామలకున్—అరుంధతీ = వసిష్ఠునిభార్యకును, మదనపురంధ్రి=రతీదేవికి, దైత్యరిపుమానవతీ=లక్ష్మీదేవికిని, నవమాతృకాజన=బ్రహ్మాణిమొదలగుతొమ్మండ్రుగురుమాతలకును, త్రిదశవరేణ్యభామలకున్=శచీదేవికిని,చతుర్దశి=పదునాల్గుసంఖ్యను బూరించునది. ఔన్=అగును. అనఁగా నిదివఱకుఁ బదుమూఁగ్గురు గలరు. ఈమె పదునాల్గవదియని భావము. దమయంతిపైని జేర్కొనఁబడిన మహానుభావురాండ్రతోఁ బోల్పదగిన దనుట తెల్లమగుచున్నది. నవమాతృక లెవరనఁగా శ్లో॥ బ్రహ్మాణీచైవ మాహేశ్వరీ కౌమారీ వైష్ణవీతథా! వారాహీనారసింహీచ మాహేంద్రీచండికా తథా। మహా

లక్ష్మీరితి ప్రోక్తాః క్రమేణైతానవాంబికాః॥ అని యెఱుంగునది. అటుకాక దమయంతి యరుంధతి మొదలగునుత్తమ స్త్రీలతోఁ బోల్పఁదగినది కానిచో, గుల్ఫపరిపాటికిన్=చీలమండయొక్క రీతిచే, అదృశ్యత=దర్శనాభావము సంఘటిల్లునే=సమకూడునా? అనఁగా నరుంధత్యాదులకువలె దమయంతి చీలమండలు మాంసముచేఁ గప్పఁబడినవి. కావున వారిసామ్యము నొందుచున్నదని భావము. స్త్రీలచీలమండలు మాంసముచేఁ గప్పంబడియుండుట సులక్షణ మని సాముద్రికులు చెప్పుదురు.

తా. ఆలోచింపఁగా దమయంతి గొప్పప్రభావముచే నరుంధతికిని, రతీదేవికిని, లక్ష్మికిని, నవమాతృకలకును, శచీదేవికిని సమానురాలని చెప్పవచ్చును. కావుననే వారికివలె దమయంతికిఁ గూడఁ జీలమండలు మాంసముచేఁ గప్పఁబడి కానరాకున్నవి.

సీ. పల్లవంబులు దీనిపదకాంతిలవములై
పల్లవశబ్దలాభం బొందెఁ
బవడంబుమీఁదికోపముననో యీకాంత
పాదంబు లత్యంతపాటలములు
శుద్ధపార్ష్ణులు గానఁ జూడ దీనంఘ్రులు
కరియూథపతియానగరిమ గెలిచెఁ
దోయజభ్రాంతినో యీయింతియడుగుల
నలువ్రేల్పఁ బాయకున్నదియె లక్ష్మి
గీ. తరుణిపదములయది యలక్తకరసంబొ
కాక త్రైలోక్యభామానికాయమౌళి
భాగవిన్యాసనసంలగ్నబహుళసూత్న
చారుసీమంతసీమసింధూరరజమొ. 201

టీ. పల్లవంబులు=చిగుళ్లు, దీనిపదకాంతిలవములై=ఈ దమయంతి పాదకాంతియొక్క లేశములకలదై, పల్లవశబ్దలాభంబున్=పల్లవ యనుపదలాభమును,

పొందెన్ = పొందెను. అనఁగా దమయంతి పదములకాంతిలో లవమాత్రము చిగుళ్లకుఁ గలుగుటచేత నే పల్లవము లని పిలువఁబడుచున్నవని భావము. పత్ + లవ=పల్లవ యని సంధివలన నీరూప మేర్పడును కావునఁ గవి పల్లవశబ్దమును శ్లేషించి యుత్ప్రేక్షించెను. ఈ చెప్పుటచే దమయంతియడుగులు చిగుళ్లకంటె మనోహరమయినవని తెల్లమగుచున్నది. పవడంబుమీఁది కోపమునన్ + జేన్, క్రోధముచేతనే కాఁబోలు, ఈకాంతపాదంబులు=ఈదమయంతియడుగులు, అత్యంతపాటలములు=మిక్కిలి రక్తవర్ణముకలవి, లోకములోఁ గోప మావహించినప్పుడు శరీరమెఱ్ఱవాఱుట సుప్రసిద్ధము కావున నీకోపకారణమునఁ బవడమునిూఁది దమయంతిపాదములు కోపమునహించియుండుటచేత నెఱ్ఱవాఱుటఁగాఁ గవి స్వతస్సిద్ధమయిన రక్తవర్ణముగల దమయంతిపాదముల నుత్ప్రేక్షించెను. చూడన్ = ఆలోచింపఁగా, దీనంఘ్రులు=ఈ దమయంతిపాదములు, శుద్ధపార్ష్ణులు=పగులుట మొదలగుదోషములు లేనిమడమలు గలవి. కానన్ = కావున, కరియూథపతిగామగరిమన్=గజశ్రేష్ఠముయొక్క గమనాతిశయమును, గెలిచెన్ = జయించెను. అనఁగా దమయంతిపాదములు విపాదికాది దోషములులేనివగుటయు, గమనమున కరీంద్రమును ధిక్కరించుచున్నవనియు ఫలితార్థము. ఈపాదమున "దీనదంఘ్రులు" అని యుండుటకు బదులుగా "దీనంఘ్రులన్" ప్రయోగింపఁబడెను కాని సంధి యుల్లంఘింపరాదు. పెక్కు ప్రతులలో నట్లే కానవచ్చుచున్నది. ఆలోచింపఁ గవి నిరంకుశత్వమునేఁ బ్రయోగించెనని తోఁచెడిని. తోయజభ్రాంతికో=పద్మమనెడి భ్రాంతిచేతఁగాఁ బోలు, లక్ష్మి, ఈ యింతియడుగులన్ = ఈ దమయంతిపాదములను, నలువొప్పన్=అందము గులుకునట్లుగా, పాయక ఉన్నదియే=విడువకున్నదియే, లక్ష్మీదేవి దమయంతిపాదములను బద్మములుగా భ్రమించి కాఁబోలును విడువఁజాలకున్నది. దమయంతిపదములు పద్మములవలె లక్ష్మీస్థానములయి యున్నవని భావము. తరుణీపదములయడ=దమయంతిపాదములందున్నది. అలక్తకరసంబో=లాక్షారసమో, కాక=లాక్షారసముకాక, త్రైలోక్య...రజమో-త్రైలోక్య=ముల్లోకములందుఁగల, భామానికాయ = స్త్రీసమూహములయొక్క,

మౌళిభాగ=శిరఃప్రదేశములందు, విన్యాస=ఉంచుటచే, సంలగ్న=అంటికొనియున్న, బహుళ=విస్తారమయిన నూత్న=క్రొత్తదయిన, చారు=సుందరమయిన, సీమంతసీమన్=పాపటయందున్న, సింధూరరజమో=సింధూర పరాగమో=అనఁగా దమయంతి తనపాదములను గుజ్జగింబులఁ గల స్త్రీలమూర్ధములందుంచఁగా వారిమూర్ధంబులందున్న సింధూర మంటుకొనఁగా నట్లుగాఁ బ్రకాశించుచున్నవేమో యని భావము. దమయంతి సమస్తస్త్రీలలో మూర్ధన్యురాలనియు, పాదములు లత్తుక కలిగి యొప్పుచున్నవనియు ఫలితార్థము.

తా. స్పష్టము.

తే. శిశిరకాలంబునందు నిశ్శేష మయిన
జలజసస్యంబు సృజియింపఁ గలఁచి బ్రహ్మ
యాచరింపఁడె యీకాంతకయాస్యహస్త
పాదసౌభాగ్యములయందుఁ గబంచభిక్ష. 202

టీ. బ్రహ్మ, శిశిరకాలమునందున్=శిశిరఋతువునందు, నిశ్శేషము=మిగులులేనిది, అనఁగాఁ బూర్తిగా నశించినదని యనుట, అయిన జలజసస్యంబు=అయినట్టి తామరపైరును, సృజియింపన్=మగుడ సృజించుటకు, ఈకాంత ... యందున్-ఈ కాంతె=ఈ దమయంతియొక్క, ఆస్య=ముఖముయొక్కయు, హస్త=చేతులయొక్కయు, పాద=పాదములయొక్కయు, సౌభాగ్యములయందున్=సౌందర్యములందు,పంచభిక్షన్=మధుకరవృత్తిని, ఆచరింపఁడే=చేయఁడే, శిశిరఋతువునందుఁ బూర్తిగ నాశనముచెందిన పద్మములను మరల సృజింపనెంచి యందులకుఁ దగిన సౌందర్యమును యాచింపఁదలంచి యీ దమయంతి పాదములు, చేతులు, ముఖము, నాఁబడునైదింటియొద్ద బిచ్చమెత్తుకొనిపోయి పద్మములను సృజించెనని భావము. ఈచెప్పుటచే దమయంతిపాదములందుండు కాంతియొక్క లేశమమాత్రమె పద్మములందుఁ గానవచ్చుచున్నట్లు స్పష్టమగుచున్నది. పంచభిక్షయనఁగా మధుకరవృత్తి తుమ్మెద యొక్కొకపుష్పమునకుఁ బోయి కొంచెముకొంచెము తేనెను సంపాదించి తృప్తిచెందును. అట్లె బ్రహ్మచారియు నైదుగృహములకేఁగి కొంచెముకొంచెము

యాచించి యాహారాదులను సంపాదించి యందువలనఁ దృప్తి చెందును. మధుకరసంబంధమగువృత్తి కాన మాధుకరి యనఁబడును. అయిదుగృహములందు భిక్షను చేకొనుటకే పంచభిక్ష యందురు. బ్రహ్మ దమయంతి పాదములు చేతులు ముఖము నాఁబడునైదింటియొద్ద భిక్షమెత్తినుగానఁ బంచభిక్ష నాచరించె నని తెలియఁదగినది.

తా. స్పష్టము.

క. వినుతయశః పాదాంగు
ష్ఠనఖాస్యములందుఁ బూర్ణచంద్ర చతుష్కం
బును ధరియించుటనోకో యీ
వనిత చతుష్షష్టికళలవాసనకెక్కెన్. 203

టీ. ఈవనిత=ఈదమయంతి, వినుత - లందుఁ - వినుత=కొనియాడఁబడుచున్న, యశః=కీర్తియందును, పాదాంగుష్ఠనఖ = కాలిబొటనవ్రేళ్ల గోళ్లయందును, ఆస్యములందుఁ = ముఖమందును, పూర్ణచంద్ర చతుష్కంబును = నలుగురు పూర్ణచంద్రులను, ధరించుటనోకో = తాల్చుటచేతఁగాఁబోలు, చతుష్షష్టికళలవాసనకున్ =అఱువదినాల్గువిద్యలయందలి ప్రసిద్ధికి,ఎక్కెన్ =పొందెను, అనఁగా దమయంతి యఱువదినాల్గువిద్యలను నేర్చినదనియు, నామెకీర్తియుఁ గాలిబొటనవ్రేళ్ల గోళ్లును, ముఖమును, బూర్ణచంద్రునివలె నొప్పుచున్నవనియు భావము. చంద్రునకుఁ బదునాఱుకళలుండును. కానఁ గీర్త్యాదులగు నాలుగింటియందును నాలుగు పూర్ణచంద్రబింబము లుండుటచే 4×16=64 అఱువదినాల్గుకళలసంఖ్యకు సరిపోవుచున్నదని తెలియఁదగినది.

తా. తనకీర్తియందును, గాలిబొట్టనవ్రేళ్లగోళ్ల రెంటియందును, ముఖమునందును, షోడశకళలుగల చంద్రులు నలుగురు చంద్రములుండుటచేతనే కాఁబోలును దమయంతి యఱువదినాల్గు కళలును గలిగియున్నది.

చ. అని చికురాదియుం బదనఖాంతముగాఁ జిగురాకుఁబోఁడి నె
మ్మనమున సంస్తుతించి యనఘామానవిలాసకళావినిర్జితా

తనుఁడును నవ్వధూమణికిఁ దత్సమయంబునఁ జూపవేఁడియో
య్యన దిగఁదాఁచె భూపతి దిశాధిపకల్పిత మైనశాంబరిన్.

టీ. అసమాను...డును-అసమాన=సాటిలేని, విలాసకళా=విలాససంపదచే, వినిర్జిత = జయింపఁబడిన, అతనుఁడుః=మన్మథుఁడుగల, భూపతి=నలరాజుఁ అని=యిట్లని, చికురాదియుక్=కేశకలాపము మొదలు, పదనఖాంతముగాక్=కాలిగోటియొక్క యంతమువఱకు, చిగురాకుబోఁడి=చిగురువంటి శరీరము గల దమయంతిని, నెమ్మనమునక్=నిండుమనస్సుతో, సంస్తుతించి = స్తోత్రముచేసి, తత్సమయంబునక్ = ఆసమయమందు, అవ్వధూమణికిక్ = ఆదమయంతికి, చూపక్, వేఁడి=తన్నుఁజూపుటకిష్టపడి,దిశాధిపకల్పిత=దిక్పాలురచే నిర్మింపఁబడినది,అయినశాంబరిక్=అయినట్టి తిరస్కరిణీవిద్యను, దిగఁదాఁచెక్=మిక్కిలి దాఁచెను. అనఁగాఁ దిరస్కరిణీవిద్య నవలంబింపక యుండె నని భావము.

తా. విలాససంపదలచే మన్మథుని జయించిన నలుఁడు దమయంతిని గేశాదిగఁ బాదనఖాంతముదాఁక వర్ణించి తనస్వస్వరూపము నాసమయంబున నామెకుఁ జూపఁ దలంపుగలవాఁడయి యింద్రాదు లిచ్చినతిరస్కరిణీవిద్యను దాఁచిపుచ్చెను.

ఉ. భానుసమానమానగుణబంధుర బంధురమానిదాన దా
నానుకృతాంబువాహధనదాంబుదవాహన కామధేనుసం
తానకకర్ణ కర్ణముఖదాయివచోరచనాధురీణ రీ
ణానతరాజరాజముకుటాంఘ్రిసరోరుహభావితాత్మకా. 205

టీ. భానుసమాన = సూర్యునితో సమమయినతేజస్సు కలవాఁడా, మానగుణబంధుర—మాన = చిత్తోన్నత్యమనెడి, గుణ=గుణముచేత, బంధుర=ప్రకాశించువాఁడా, బంధు...దాన-బంధు = చుట్టాలయొక్క,రమా=లక్ష్మికి,నిదాన=కారణమయినవాఁడా, అనఁగాఁ జుట్టాలకు భాగ్యమిచ్చి పోషించువాఁడని యనుట, దాన...కర్ణ-దాన=దానముచే, అనుకృత = అనుసరింపఁబడుచున్న, అంబువాహ = నీటిఁవహించునది, అనఁగా మేఘమనుట, ధనద = కుబేరుఁడు, అంబుదవాహన=జీమూతవాహనుఁడు, కామధేను, సంతానక=కల్పవృక్షము,

కర్ణ = కర్ణుఁడుగలవాఁడా, అనఁగా మామిడిసింగనామాత్యుఁడు మేఘాదులతో సమానమయినవితరణగుణము గలవాఁడనుట, కర్ణ..రీణ - కర్ణ=చెవులకు, సుఖ = సౌఖ్యమును, దాయి = ఇచ్చుచున్న, వచోరచనా = వాగ్రచనలయొక్క, ధురీణ=భారమువహించినవాఁడా, అనఁగాఁ జెవులకింపయినమాటలనాడుటయందు మిక్కిలి నేర్పుగలవాఁడనుట, రీణానతరాజ = పరాజితులైనమస్కరించుచున్నరాజులు గలవాఁడా! రాజ...త్మకా-రాజమకుట = శివునియొక్క, అంఘ్రిసరోరుహ = పదపద్మములందు, భావిత = పొందింపఁబడిన, ఆత్మకా=మనస్సుగలవాఁడా, అనఁగా నీశ్వరపాదముల ధ్యానించువాఁడనుట, రాజకిరీటములం దుంచఁబడినపాదపద్మములు గలిగి వెలయుచున్న మామిడిసింగనామాత్యా! రాజ=రాజులయొక్క, మకుట = కిరీటమందున్న, అంఘ్రిసరోరుహ=పాదపద్మములచే, భావిత=నుతింపఁబడుచున్న, ఆత్మకా=శరీరముకలవాఁడా, అని యర్థాంతరము అనఁగా రాజులంపఱు వచ్చి మామిడిసింగనార్యునకు మ్రొక్కునపుడు వారిమకుటములందుఁ బాదము లుండవచ్చునని భావము.

తా. సూర్యునితో సమానుఁడవయి, చిత్తౌన్నత్యముచేఁ బ్రకాశించుచు బంధువులకుఁ ధనసంపదలనొసంగుచు దానగుణముచే మేఘమును గుబేరుని జీమూతవాహనునిఁ గామధేనువును, గల్పవృక్షమును గర్ణుని ననుకరించుచుఁ జెవుల కింపయినమాట లాడుచుఁ బరాజితులైనశత్రురాజులు గలవాఁడవై, శంకరునిపదపద్మముల ధ్యానించుచున్న యోమామిడిసింగనామాత్యా!

క. కమలభవవంశపావన
విమలాంతఃకరణ బాహువిక్రమకేళీ
యమళార్జునమదభంజన
సమరార్జున నిరభిసంధిసౌజన్యనిధీ. 206

టీ. కమలభవవంశపావన=బ్రహ్మవంశమును బవిత్రము చేయువాఁడా, విమలాంతఃకరణ=నిర్మలమయినమనస్సు గలవాఁడా, బాహు...భంజన - బాహువిక్రమకేళీ = భుజములపరాక్రమ మనెడి లీలయందు, యమళార్జున మదభంజన=జంటగానున్న మద్దిచెట్లను భేదించినవాఁడా, కృష్ణమూర్తివంటివాఁడా

యనుట, సమరార్జున=యుద్ధమందర్జునునితోఁ బోల్పదగినవాఁడా, నిరభిసంధి ...నిధీ-నిరభిసంధి=నిష్కపటమయిన-నిర్వ్యాజమయినయనుట, సౌజన్య=సుజనత్వమునకు, నిధీ = చోటయినవాఁడా.

తా. బ్రహ్మవంశమును బావనముచేయువాఁడవును, నిర్మలమగు నంతఃకరణముగలవాఁడవును, కృష్ణునితో సమాన మగుబాహువిక్రమము గలవాఁడవును, నర్జునునివలె యుద్ధముఁ జేయువాఁడవును, నధికముగ సౌజన్యముకలవాఁడవును, నగు సింగనామాత్యా!

స్రగ్విణి. తల్లమాంబాసుతా ! ధైర్యహేమాచలా
పల్లవాదిత్యసౌభాగ్యభాగ్యోదయా
పల్లవస్త్రీకుచప్రాంతభాగద్వయీ
కల్లపాళీలసత్కామముద్రాంకురా. 207

టీ. తల్లమాంబాసుతా=తల్లమాంబికయొక్క కుమారుఁడా, ధైర్య హేమాచలా = ధైర్యగుణమునకు మేరుపర్వతమువంటివాఁడా, పల్లవా...దయా=పల్లవాదిత్య=పల్లవాదిత్యుఁడనెడి రాజుయొక్క, సౌభాగ్య=మంచిభాగ్యమువలనఁ గలిగిన, భాగ్యోదయా=భాగ్యాభివృద్ధి కలవాఁడా-అనఁగాఁ బల్లవాదిత్యునాశ్రయణమువలన భాగ్యసంపన్నుఁడయ్యెనని భావము. పల్లవ...కురా-పల్లవస్త్రీ= స్త్రీలయొక్క, కుచ= స్తనములయొక్క, ప్రాంతభాగద్వయీ = రెండు ప్రాంతభాగములందును, కల్లపాళీ=చెక్కులయందును, లసత్=ఒప్పుచున్న, కామ=మన్మథసంబంధమైన, ముద్రాంకురా=ముద్రలుకలవాఁడా, అనఁగా నధికముగా స్త్రీసుఖం బనుభవించువాఁడని భావము.

తా. స్పష్టము.

గద్యము. ఇది, శ్రీమత్కమలనాభపౌత్త్ర మారయామాత్యపుత్త్ర సకలవిద్యాసనాథ శ్రీనాథభట్టప్రణీతం బయినశృంగారనైషధకావ్యంబునఁ దృతీయాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు.

శృంగారనైషధము

చతుర్థాశ్వాసము.

మచ్చరణాంభోరుహా
చామీకరకటకఘటితశ్రీనమదారాతి
స్తోమ దయారఘురామ ర
మామందిరలసదపాంగ శ్రీ మామిడిసింగా. 1

టీ. శ్రీమత్...స్తోమ = శ్రీమత్ = శోభాయుక్తమైన, చరణాంభోరుహ = పాదపద్మములందున్న, చామీకర = బంగారపుసంబంధమయిన, కటక = కడియమునందు, ఘటిత = కూర్పఁబడిన, సమద = మదముతోఁగూడిన, అరాతి=శత్రువులయొక్క, స్తోమ=సమూహముగలవాఁడా, అనఁగా శత్రురాజులంపతీతనిపరాక్రమంబునకోర్వఁజాలకవచ్చి పాదాక్రాంతులగుచున్నారనుట. లేక, తనపాదమునందున్న కడియమునందు శత్రువుల విగ్రహములు చెక్కఁబడియుండుటచే నట్లు చెప్పఁబడెనని గ్రహించునది. దయారఘురామ=కరుణారసమునకు దశరథరామునితో సామ్యమందినవాఁడా, రమా...పాంగ - రమా=లక్ష్మీదేవికి, మందిర = నివాసస్థల మయిన, లసత్ = ఒప్పుచున్న, అపాంగ= కడకంటిచూపులు కలవాఁడా, అనఁగా లక్ష్మీసూచకము లగుచూపులుగలవాఁడనుట, మామిడిసింగా = మామిడిసింగనామాత్యా.

శా. శోభాయుక్తమయిన పాదపద్మములందు వెలయుచున్న బంగారపు కడియములందుఁ జెక్కించిన గర్వితులగు శత్రుసమూహములు గలవాఁడును, కరుణారసమున సముద్రమువంటివాఁడును, లక్ష్మీప్రదములగుచూపులు గలవాఁడును నగు మామిడి సింగనామాత్యా.

వ. అవధరింపు మివ్విధంబున విబుధమాయాంధకారంబు మాఱం బగుటయుఁ గట్టెదుర నాజగజెట్టి జవనికవాయం దట్టినం బొడసూపు బహురూపుతెఱంగున జలధరతిరోధానంబు వాసినం బ్రకాశించునాహిమధామునిపగిది నవిద్యావరణంబు విరిసినం దోఁచుపరమాత్ముని ప్రకారంబున దోహదపలాలజాలంబు విరిసినం బ్రేక్షణీయం బగుపుండ్రేక్షుకాండంబుభంగిఁ బరమాద్భుతాస్తనిమేషముద్రుండును, నిర్నిద్రరోమప్రరోహుండును, నిశ్చలాంగుండును, వైశాఖస్థానకలితుండును, నిర్వికారుండును నై భీమభూపాలపుత్త్రికకు నేత్రవిషయీభావంబు భజియించె. అప్పు డప్పుడమిఱేనిం గనుంగొని సంభ్రమంబును భయంబును లజ్జయు మనంబునం బెనంగొనంగ, నంగనాజనులు సమయసముత్థానఝుళంఝుళాయమానమణితులాకోటి వాచాటీభవత్సభాభవనాళిందంబుగా నందఱుం బ్రత్యుత్థానంబు సేసిరి. ధీరోదాత్తగావున నయ్యాదిగర్భేశ్వరి సముచ్ఛ్రితకనకాసనంబున ము న్నున్నయునికిన యుండి యనిర్వచనీయం బైనయానందంబు డెందంబున ననుభవించుచు నెవ్వండ వెందుండి యేతెంచితి వెట్లు వచ్చితి వని యడుగకుండి మరలఁ జంద్రుండో యుపేంద్రుండో జయంతుండో యని సందియంబందుచు మొదల హంసంబు నరసబిసినీపలాశంబుమీఁదఁ జరణనఖాగ్రంబున లిఖయించిచూపినం జూచి

నచిత్రరూపంబులతో రూపంబు సంఘటించుటం జేసి యీతం డు నిషధరాజని యెఱింగియు శుద్ధాంతసదనప్రవేశంబు దుర్లభంబు గావున మిగుల విశ్వసింపక నిమేషనిస్పృహంబులైనవిలోచనంబుల సాద్భుతంబును సకౌతుకంబును సానురాగంబునుంగా విలోకించుచు. 2

టీ. అవధరింపుము=ఆలింపుము, ఇవ్విధంబునన్ =ఈవిధముగా, విబుధాంధకారంబు = దేవతలతిరస్కరిణీవిద్యాబలముచేఁ గలిగినచీఁకటి, దూరంబు అగుటయున్ = దూరమయిపోఁగా, అనఁగా నశింపఁగా ననుట, కట్టెదురన్ = ఎట్టయెదుట, అజగజెట్టి = బిరుదువేసికొన్న యీనలుఁడు, జవనిక = తెరచీర, పాయంబట్టినన్ = తొలఁగింపఁగా, పొడనూపుబహురూపుతెఱంగునన్ = కానవచ్చుచున్న వేషధారివలెను, జలధరతిరోధానంబు = మేఘములయొక్క ప్రతిబంధము, పాసినన్ = పోఁగా, ప్రకాశించునాహిమధాముపగిదిన్=ప్రకాశించుచున్న చంద్రునివలెను, అవిద్యావరణంబు=అజ్ఞానమనెడి ప్రతిబంధము, విరిసినన్=విడిపోఁగా, తోఁచు పరమాత్మునిప్రకారంబునన్ = ప్రత్యక్షమగు పరబ్రహ్మముచందంబునను, దోహదపలాలజాలంబు=దోహదమునకొఱకు వేయఁబడిన ఆకుపోఁచగుంపు, విరిసినన్ = నశింపఁగా, ప్రేక్షణీయంబు=చూడఁదగినది, అగుపుండ్రేక్షుకాండంబుభంగిన్ =అయినతెల్లనిచెఱుకుగడవలెను, పరమ...మున్ద్రుండును-పరమాద్భుత=మిక్కిలియాశ్చర్యముచే, అస్త=నాశనముచెందిన, నిమేషముద్రుండును = ఱెప్పపాటులుగలవాఁడును, అనఁగా నాశ్చర్యముచే ఱెప్పవాల్పక చూచుచుండెనని భావము సర్జిప్రరోమప్రరోహుండును-సర్జిప్ర= మొలకలెత్తిన లేక వికసించిన, రోమప్రరోహుండును=పులకలుగలవాఁడును, నిశ్చలాంగుండును=చలింపనిదేహముకలవాఁడును అనఁగా నాశ్చర్యాతిశయముచే నిశ్చలుఁడైయున్నాఁడనిభావము, వైశాఖస్థానకలితుండును-వైశాఖస్థాన=విలుకాఁడు నిలిచియుండు నడుగులభేదముచే,కలితుండును=ఒప్పుచున్నవాఁడును, అనఁగా నలుఁడు విలుకాఁడు నిలిచియున్నట్లు నిలిచియున్నవాఁడనిభావము. నిర్వికారుండును - జగన్మోహనాకారులగు నచ్చటిస్త్రీలను

జూచినను వికారముచెందనివాఁడును, ఐ, భీమభూపాలపుత్రికకున్ = భీమరాజు కూఁతురగుదమయంతికి, నేత్రవిషయీభావంబు = నేత్రములకుఁ బ్రత్యక్షమగుట, భజించెన్ = పొందెను, అనఁగా దమయంతి నేత్రములకు నలుండు కానవచ్చె నని భావము. అప్పుడు, అప్పుడమిఱేఁడున్ = ఆరాజును, అనఁగా నలునిననుట, కనుంగొని, సంభ్రమంబునున్ = తొట్రుపాటును, భయంబును, లజ్జయు, మనంబునన్, పెనంగొనన్ = మల్లడిగొనుచుండఁగా, అంగనాజనంబులు = [illegible]జనం..బు, సమయ...అళిందంబుగాన్ — సమయ = అకాలమునకుఁ దగునట్టుగా, సముత్థాన = లేచుటచేత, ఝళఝళాయమాన = ఝళఝళమని ధ్వనిచేయుచున్న, మణి = రత్నమయమయిన, తులాకోటి = అందెలచేత, వాచాటీభవత్ = మిక్కిలిగా ధ్వనిచేయుచున్నదయిన, సభాభవన = సభామండపమును, అళిందంబుగాన్ = నడవయుఁగలుగునట్టుగా, అనఁగా నలునిఁజూచి చెలికత్తెలందఱును దిగ్గున లేచినప్పుడు వారికాళ్ల నున్నరతనంపుటందియలు ఝళఝళమని ధ్వనులు చేయఁగా నాధ్వనులచే సభామందిరమును, దలవాకిటికిని నడిమివాకిటికి నడుమనుండు ప్రదేశమును నిండినవని భావము. అందులోఁ గొందఱు సిగ్గుచేతనో భయముచేతనో సభాభవనమునుండి వెడలి పైకిఁబోఁగా నా ప్రదేశముగూడ ధ్వనులతో నిండియుండుట సంభవించుటచేఁ గవి యిట్లు చెప్పెను. అంగనలున్ = చెలికత్తెలందఱును, ప్రత్యుత్థానంబు, చేసిరి = లేచిరి. అయ్యాదిగ్భేశ్వరి = భూమికి నధిపతియగునాదమయంతి, ధీరోదాత్త = గంభీరస్వభావంబు గలది, కావునన్, సమున్నతకనకాసనంబునన్ = మిక్కిలియెత్తగు బంగారపుగద్దియందు, మున్ను = నలునిఁజూడకపూర్వము, ఉన్నయునికిన్ + అ = ఉన్నరీతిగానే, ఉండి = కూర్చుండి, అనిర్వచనీయంబు = చెప్పఁదరముకానిది, ఐనయానందంబు = అయినట్టియానందమును, డెందంబునన్ = మనస్సునందు, అనుభవించుచు, ఎవ్వండవు, ఎందుండి ఏతెంచితివి = ఎచ్చటనుండి యేరీతిగావచ్చినాఁడవు, అని, అడుగక, ఉండి = అడుగుట మానివేసి, మరలన్, చంద్రుండో, ఉపేంద్రుండో = విష్ణుమూర్తియో, కంతుండో = మన్మథుండో, జయంతుండో = ఇంద్రునికుమారుండగు జయంతుఁడో, అని,

సందియంబు = సంశయంబును, అందుచున్ = పొందుచు, మొదట=మొట్ట మొదట, హంసంబు, సరసబిసినీపలాశంబుమీఁదన్, సరస=రసముతోఁ గూడిన, బిసినీపలాంశంబుమీఁదన్=తామరపాకుమీఁద, చరణనఖాగ్రంబునన్= కాలిగోటికొనచే, లిఖియించి = వ్రాసి, చూపినన్=కనఁబఱుపఁగా, చూచినచిత్రరూపంబులోన్ = చూచినట్టి చిత్తరువుబొమ్మతో, రూపంబు=ఆపురుషునిరూపను, సంఘటించుటన్ చేసి=సరిపోలుటచేత, ఈతండు = ఈపురుషుఁడు, నిషధరాజు = నలుండు, అని యెఱింగియున్=అని తెలిసికొనియుండియును, శుద్ధాంతసదనప్రవేశంబు = అంతఃపురగృహమును బ్రవేశించుట, దుర్లభంబు = లభింపరానిది. అనఁగా నంతఃపురములోనికి వచ్చినపురుషుని నలమహారాజుగా మొదట నిశ్చయించి, తరువాత నరమాత్రునికిఁ బ్రవేశింపరానితనయంతఃపురంబులోనికిఁ నలుఁడెట్లు రాఁగలఁడని సందేహించెనని భావము. కావునన్, మిగులన్, విశ్వసింపక = నమ్మక, నిమేషనిష్పృహాంబులు=రెప్పవాల్చుటయందుపేక్షవహించినవి-అనఁగా రెప్పపాటులేనివనియర్థము. ఐనవిలోచనంబులన్=అయినట్టి నేత్రములచేత, సాద్భుతంబును = ఆశ్చర్యముతోఁగూడినట్లుగాను, సకౌతుకంబును = వేడుకతోఁగూడినట్లుగాను, సానురాగంబునుగాన్ = అనురాగముతోఁ గూడినట్లుగాను, విలోకించుచున్ = చూచుచు.

తే. అతివమిథ్యావలోకనాభ్యాసకలన
నిజముగా రాజుఁ జూచియు నెమ్మనమునఁ
దాల్పదయ్యెను శాలీనతాభరంబు
తథ్యమిథ్యావివిక్తి ముగ్ధలకుఁ గలదె. 3

టీ. అతివ = దమయంతి, మిథ్యా...కలనన్—మిథ్యా = భ్రాంతిచేఁ జూడఁబడుచున్న నలుని, అవలోకన=చూచుటయందలి, అభ్యాస = అలవాటునందలి, కలనన్ = పేర్పుచే, నిజముగాన్ = సత్యముగా,రాజును, చూచియున్, నెమ్మనంబునన్, శాలీనతాభరంబున్=మిక్కిలిపిఱికితనమును, తాల్పదయ్యెను = ధరింపలేకపోయెను, ముగ్ధలకున్ = జ్ఞానహీనలకు, తథ్యమిథ్యావివిక్తి=సత్యాసత్యముల వివేకము, కలదే=కలుగునా? అనఁగాఁ గలుగదనుట.

తా. దమయంతి సంతతము నలుని స్మరించుకొనుచు భ్రాంతిచే నలరూపము గనుఁగొనుచు నున్నదగుటచే నాయభ్యాసముచేత నేఁడు సత్యనలునిఁజూచియును, నిజముగా నలుఁడని నిశ్చయింపలేకపోయెను. ఆలోచింపఁగా లోకములో మూఢురాండ్రకు సత్యమేదియో, యసత్యమేదియో తెలియునా? అలం- అర్థాంతరన్యాసము.

ఉ. కేవలసాధ్వసంబున సఖీజను లూరక యుండఁగా మనో
భావపిధానయత్నపరిపాటి యనాదరముద్రచేఁ దిరో
భావము నొందఁ జేసి ముఖపద్మ మొకించుక వ్రాల్చి పల్కె నా
నావిధచిత్రవాక్యరచనాచణ భీమతనూజ నేర్పునన్. 4

టీ. సఖీజనులు=దమయంతి చెలికత్తెలు, కేవల సాధ్వసంబునన్=మిక్కిలి భయముచేత, ఊరక, ఉండఁగాన్=మాటలాడక యుండఁగా, మనో...పాటి-మనోభావ=మనస్సునందలి యభిప్రాయమును, పిధాన=కప్పుటయందలి, యత్న=ప్రయత్నించుటయొక్క, పరిపాటి=వరుస, లేక అనుక్రమము, అనాదరముద్రచేన్=తిరస్కారముచే, తిరోభావమున్-ఒందన్=అంతర్ధానమొందునట్లుగా, లేక, నశించునట్లుగాఁ జేసి, అనఁగాఁ బరపురుషుఁ డంతఃపురములోఁ బ్రవేశించుటవలనఁ గల్గినయవమానముచే దమయంతి తనమనంబులో నున్న యభిప్రాయమును గప్పిపుచ్చుట మానినదని భావము. ఒకించుక=ఒకకొంచెము, ముఖపద్మమున్=వదనపద్మమును వ్రాల్చి, క్రిందునేసి, నానా...చణ-నానావిధ = అనేకవిధములగు, చిత్రవాక్య=అద్భుతవాక్యములను, రచనా=చెప్పుటచేత, చణ=ప్రసిద్ధురాలగు, భీమతనూజ=దమయంతి, నేర్పునన్ = నేర్పుచేత, పలికెన్=సంభాషించెను.

తా. చెలికత్తెలు మిగుల భయముచెంది మాటలాడక యూరకుండఁగాఁ దిరస్కారముచే మనోభిప్రాయమును గప్పి పుచ్చనేరక కొంచెము ముఖంబు వ్రాల్చి యనేకవిధములగు చిత్రవాక్యము లాడుటయందు సుప్రసిద్ధురాలగు దమయంతి యిట్లుచెప్పెను.

సీ. ప్రణతమౌళిమణిప్రభానికాయంబుతోఁ
బానీయమున నర్ఘ్యపాద్య మీఁగి
యత్యంతమధురవాక్యప్రపంచములతో
శర్కరాదులమధుపర్క మీఁగి
†ప్రవిమలం బైనసద్భావవైభవముతోఁ
బృథులకాంచనరత్నపీఠ మీఁగి
పరమసేవావిధావిరచితాంజలితోడఁ
బ్రముదితం బగుమనఃపద్మ మీఁగి
తే. యాతిథేయుల కభినవాయాతుఁ డైన
యతిథి తనయింటి కేతెంచునపుడు చేయు
సత్క్రియాచారవిధికలాసరణి యంద్రు
ధర్మశాస్త్రోపనిషదర్థమర్మవిధులు. 5

టీ. ప్రణత...నికాయంబులతోన్ - ప్రణత=వంచిన, మౌళి=కిరీటమందలి, మణిప్రభా=రత్నకాంతులయొక్క, నికాయంబులతోన్=సమూహములతో, పానీయమునన్=జలముచే, అర్ఘ్య=పూజకుఁ దగిన జలమును, పాద్య=పాదప్రక్షాళనమునకుఁ దగినజలమును, ఈఁగి=ఇచ్చుటయును, అనఁగా నతిథులు తనయింటికివచ్చినప్పుడు తాను కేవలము జలముచేతనే యర్ఘ్యపాద్యంబులీయక తనతల యతనిపాదములు సోఁకునట్లుగాను,తనశిరోభూషణములందున్న రత్నకాంతిసమూహ మాయతిథిపాదంబులు ప్రకాశించునట్లుగాను జేసి వినయసంపదను గూడఁ గనిపింపఁజేయవలెనని భావము. అత్యంత...ప్రపంచములతోన్-అత్యంత=మిక్కిలి, మధుర=తియ్యని, వాక్యప్రపంచములతోన్=వాక్య సమూహములతో, శర్కరాదులన్=పంచదార మొదలగు పదార్థములచేత, మధుపర్క

* ప్రణుతచామీకరరత్నఘృణినికాయంబుతో, అని పాఠాంతరము.

† పరిపూర్ణయౌవనప్రభవైభవముతోడ, అని పాఠాంతరము.

ము=మధురోపహారములను, ఈగి=ఇచ్చుటయు, అనఁగా నతిథులకుఁ గేవలము పంచదార మొదలగువానిచేతనే తృప్తిపొందింపక, శ్రావ్యములై మధురములై, మృదువులయియున్న వచనరచనలచేతఁగూడఁ దృప్తిపొందింపవలయును. ప్రవిమలంబు=మిక్కిలి నిర్మలమైనది, ఐన సద్భావవైభవములోన్=అయినట్టి మంచిస్వభావముయొక్క సమృద్ధితో, పృథుల...పీఠము-పృథుల=గొప్పదయిన, కాంచనరత్న=బంగారముతోను రత్నములతోను జేయఁబడిన, పీఠము=ఆసనము, ఈగి=ఇచ్చుటయును, అనఁగా అతిథులు వచ్చినప్పుడు బంగారుపీఠమును మాత్రమే యీయక నిర్మలమగు తన సుస్వభావమును గూడ నీయవలయును, పరమ...తోడన్...పరమ=అధికమయిన, సేవావిధా = సేవలయందుండెడి రీతులచేత, విరచిత=కట్టఁబడిన, అంజలితోడన్=దోసిలితో, ప్రముదితంబు= మిక్కిలి సంతోషము గలది, అగుమనఃపద్మంబును = అయినట్టి హృదయపద్మమును, ఈగి=ఇచ్చుటయును. అనఁగా నతిథులకు దోసిటితోఁ బుష్పంబుల నర్పించుటయే కాక తనమన స్సనెడిపద్మమును సంతోషపూర్వకముగా నర్పింపవలయునని భావము. లేక, తన మనఃపద్మము నిచ్చునప్పుడు పలురకములగు సేవలు చేయుచు, దోసిలికట్టి వినయమును జూపవలెనని భావము. అభినవాయాతుఁడు = క్రొత్తగా వచ్చినవాఁడు, ఐనయతిథి = అయినట్టియతిథి, తమ యింటికిన్, ఏతెంచునప్పుడు = వచ్చునప్పుడు, ఆతిథేయులకున్ = గృహస్థులకు, చేయు.. సరణి-చేయు=చేయునట్టి, సత్క్రియా=సత్కారములను, ఆచార=ఆచరించుటయనెడి, విధి = పనియొక్క, కలాసరణి = చాతుర్యము యొక్క రీతియని, అనఁగా గృహస్థు లాచరింపవలసిన పనులని భావము. ధర్మ...విదులు—ధర్మశాస్త్ర=ధర్మశాస్త్రముల యొక్కయు, ఉపనిషత్= వేదాంతవాక్యముల యొక్కయు, అర్థ = అర్థములందలి, మర్మ=రహస్యములను, విదులు=తెలిసినవారు, అందురు=చెప్పుదురు.

తా. ధర్మశాస్త్రరహస్యములను, వేదాంతరహస్యములను, తెలిసినపండితులు, క్రొత్తగా నతిథులు తమయింటికి వచ్చునప్పుడు తమశిరస్సు నతిథిపాదములకు సోఁకునట్లు మ్రొక్కి తమశిరోరత్నకాంతులచే నతిథిపాద

ములను ప్రకాశింపఁజేయుచు నర్ఘ్యపాద్యముల నిచ్చుటయు, శర్కరాదులచే మధూపహారము లిచ్చునప్పుడు మిక్కిలి మధురమగు వాక్యముల నుడువుటయు, మిక్కిలి మంచిస్వభావముతోఁ గాంచనమయమును రత్నమయమును నగుపీఠము నిచ్చుటయును, బలురకము లగుసేవలను జేయుచు దోసిలి కట్టి తమమనఃపద్మముల నతిథుల కర్పించుటయు, నీమొదలగునవి చేయుట, గృహస్థులకు సత్కారముల నాచరింపఁదగినరీతి యని పలుకుదురు.

తే. అనఘ! యిదె హేమరత్నసింహాసనంబు
నిచ్చ గలదేనిఁ గూర్చుండు మిందు వచ్చి
కాక కార్యాంతరాసక్తికారణముగ
నేఁగఁ దలఁచినవాఁడవో యెచటికైన. 6

టీ. అనఘ=పాపములేనివాఁడా! హేమరత్నసింహాసనంబు = బంగారముచేతను రత్నములచేతను నిర్మింపఁబడిన సింహాసనము, ఇదె=ఇదిగో, ఇచ్చగలదేని=ఇష్టమున్నచో, ఇందు=ఇచ్చటికి, వచ్చి, కూర్చుండుము, కాక=అట్లు కానిచో, కార్యా... ముగన్-కార్యాంతర=మఱియొక కార్యమందలి, ఆసక్తి =శ్రద్ధయొక్క, కారణముగన్=కారణముండుటచే, అనఁగా మఱియొక కార్యము నెఱవేర్చుకొనవలెనని యాసక్తి యుండుటవలన నని భావము, ఎచటికైనన్=ఏప్రదేశమునకైనను, ఏఁగన్ తలఁచినవాఁడవు ఓ = వెడలఁ దలంచి యున్నావా?

తా. పాపరహితుఁడ వగునోపురుషశ్రేష్ఠా! బంగారపుసింహాసన మిదిగో, ఇష్టమున్నచో వచ్చి కూర్చుండుము. లేక మఱియొక కార్య ముండుటవలన నెచ్చటికైన నేఁగఁదలంచియున్నావా?

తే. నవశిరీషసుమంబులకైనవకములకు
నన్నదమ్ములు వోనినీయడుగుఁదమ్మి
లెంతదూరంబు నడపింపకై నిచ్చగించె
నొకో? నిర్దయ మైననీయుల్ల మిపుడు. 7

టీ. నవశిరీషసుమంబుల నవకమునకుఁ—నవ = నూతనములయిన, శిరీష సుమంబుల=దిరిసెనపు పువ్వులయొక్క, నవకంబునకుఁ=మార్దవమునకు, అన్న దమ్ములు వోని=అన్నదములవలె నున్న, అనఁగా శిరీషపుష్పములవలె మిక్కిలి మృదులములయినవని భావము, నీయడుగుఁదమ్ములు = నీపాదపద్మములను, నిర్దయము=దయలేనిది, ఐననీయుల్లము=అయినట్టి నీహృదయము, ఇపుడు=ఈ సమయమందు, ఎంతదూరంబు, నడిపింపఁ = నడుచునట్లు చేయుటకు, ఇచ్చగించెఁ ఒక్కొ=తలంచెనో కో, అనఁగా నీవిపుడింకను నెంతదూరమేఁగెదవని భావము.

తా. ఓపురుషవరేణ్యా ! కోమలములగు శిరీషపుష్పంబులవలె నతిమృదులములయి యున్ననీపాదపద్మములను కఠినమయిననీమానస మెంతదూరము దాఁక నడిపింపఁదలంచెనో చెపుమా ?

సీ. ఏదేశముననుండి • యెచ్చోటి కేఁగెదు
సంకేత మెయ్యది • సంజ్ఞ నీకు
నిలాధికృతజన • వ్రాత పాలిత మైన
శుద్ధాంత మెట్లుంగిఁ • జొచ్చితిపుడు
ఫలమేమియొక్కొ యీ • పటుసాహసమునకు
మనుఁ గృతార్థులఁ జేయు • క్రమము దక్క
నాభీలదావాగ్ని • కాంధంకరణి యైన
శక్తి నీ కేవిద్య • సంభవించె.
తే. ఐలుఁడవొ యైలబిలుకూరి • యాత్మజుఁడవొ
పంచబాణుండవో దేవ • పతిసుతుఁడవొ
చంద్రుఁడవొ యింకఁ బెక్కుభా • షణము లేల
నిజము దప్పక చెప్పుము • నిషధపతివొ. 8

టీ. ఏదేశముననుండి = ఏస్థలంబునుండి, ఎచ్చోటికిఁ, ఏఁగెదవు = వెళ్లె

దవు. నీకున్, సంకేతము = నిర్ణీతమైనదగు, సంజ్ఞ=పేరు, ఎయ్యది=ఎట్టు వంటిది, రక్ష...పాలితము—రక్షా=సంరక్షించుటయందు, అధికృత=అధికారముగల, జన=జనులయొక్క, వ్రాత = సమూహముచేత, పాలితము=పరిపాలింపఁబడినది, అనఁగా రక్షకభటులచే రక్షింపఁబడుచున్నదని భావము. ఐన, శుద్ధాంతము = అయినట్టి యంతఃపురము, ఇపుడు, ఎట్లుంగిన్ = ఏరీతిగా, చొచ్చితి=ప్రవేశించితివి. మముక్ = చెలికత్తెలను మమ్ము ననుట, కృతార్థలన్ = కృతకృత్యలఁగా, చేయుక్రమము=చేయునట్టిరీతి, తక్కన్, ఈసాటుసాహసంబునకున్=రక్షకభటులకుఁ గానరాకుండ నంతఃపురంబును బ్రవేశించుట యనుసాహసకృత్యమునకు, ఫలము=ప్రయోజనము, ఏమియొక్కొ=ఏమిటియో, అనఁగా నీరాకకుఁ బ్రయోజనము మమ్ము నా చెలికత్తెలను కృతకృత్యలఁగాను బవిత్రురాండ్రఁగాను జేయుట యనునొకటి స్పష్టము. అంతియకాక రక్షకభటుల నతిక్రమించి యంతఃపురంబులోఁ బ్రవేశించుటకు మఱియు నేమి ప్రయోజనమో తెలియకున్నది. అఖిల...కరిణి—అఖిల=భయంకరులైన, దౌవారిక=ద్వారపాలురకు, అంధంకరణి=గ్రుడ్డివారలనుగాఁ జేయునది, ఐనశక్తి= అయినట్టి సామర్థ్యము, నీకున్, ఏవిద్యన్=ఏవిద్యచేత, సంభవించెన్=కలిగెను. ఐలుఁడవో=పురూరవశ్చక్రవర్తివో? ఐల...యాత్మజుఁడవో = కుబేరుని ముద్దుకుమారుఁడగు నలకూబరుఁడవో? పంచబాణుండవో = మన్మథుండవో? దేవపతిసుతుఁడవో = దేవేంద్రునికుమారుఁ డయిన జయంతుఁడవో? చంద్రుఁడవో=చందమామవో? ఇంకన్, పెక్కుభాషణంబులు = పెక్కుమాటలు, ఏల=ఎందుకు, నిషధపతివో=నలమహారాజవో? నిజము = సత్యము, తప్పక= తప్పిపోకుండ, చెప్పుము=తెలియఁబఱుపుము.

తా. ఓమహాత్మా! నీ వెందుండివచ్చుచున్నావు? ఎచ్చటికేఁగుచున్నావు? నీపేరేమి? రక్షణోద్యోగమందున్న జనసమూహములచేఁ బాలింపఁబడుచున్న యీయంతఃపురము నెట్లు చొచ్చితివి? నీవు మమ్ములఁ గృతార్థురాండ్రనుగా జేయుటకే కాక మఱియు నెందులకు నీ యీసాహసకృత్యమునకుఁ జేసితివో. దౌవారికులనందఱను గ్రుడ్డివారలనుగాఁ జేయునట్టిశక్తి నీకెట్లు లభించినది?

నీవు పురూరవశ్చక్రవర్తివా? నలకూబరుఁడవా? మన్మథుండవా? జయంతుండవా? చంద్రుండవా? లేక నలమహారాజవా? అసత్యమాడకుండఁ జెప్పుము.

క. అరయ నీయుదయమునకుఁ
గారణమై యేకులంబు గాంభీర్యమునం
దారాపతిఁ గన్నపయః
పారావారంబుతోడఁ బ్రతిఘటియించెన్. 9

టీ. అరయన్ = ఆలోచింపఁగా, నీయుదయమునకున్ = నీపుట్టుకకు, కారణమై = హేతుభూతమై, ఏకులంబు = ఏవంశము, గాంభీర్యమునన్ = గాంభీర్యగుణముచే, తారాపతిన్ = చంద్రుని, కన్న పయఃపారావారంబుతోడన్ = కనినపాలసంద్రముతో, ప్రతిఘటియించెన్ = సామ్యమునుబొందెను? అట్టినీవంశ మేదని యభిప్రాయము.

తా. పురుషవరేణ్యా! నీ వేకులంబునను దయించితివి? ఆలోచింపఁగా నాకులము గాంభీర్యగుణముచేఁ జంద్రుని గాంచినపాలసముద్రమును బోలుచున్నది?

తే. మానవుఁడ వైతివేని నిక్ష్మహి కృతార్థ
విబుధలోకంబె లోకంబు వేల్పువేని
భువనముల కెల్ల మీఁదధోభువన మీవు
భుజగరాజాన్వయమునందుఁ బుట్టితేని. 10

టీ. నీవు, మానవుఁడవు, ఐతివేని = అయినచో, ఇక్ష్మహి = ఈభూమి, కృతార్థ = చరితార్థయైనది, లేక, నీవు, వేల్పువేని = దేవతవైనచో, విబుధలోకంబె = దేవలోకమే, లోకంబు = మంచిలోకము, ఈవు, భుజగరాజాన్వయమునన్ = సర్పరాజవంశమందు, పుట్టితివేని = పుట్టినచో, అనఁగా నీవు నాగకుమారుఁడవయినచో ననుట, అధోభువనము = పాతాళలోకము. భువనములకున్, ఎల్లన్ = లోకములకన్నిటిలోను, మీఁదు = ఉన్నతమయినది అనఁగా శ్రేష్ఠమైనదనుట.

తా. ఓమహాత్మా! నీవుమానవుఁడవా! అట్లయిన నీభూలోకము కృతార్థమయినది. కాక నీవు దేవతవైనచో స్వర్గలోక మన్నిలోకములకంటె శ్రేష్ఠమైన

దేయగును. అట్లుకాక నీవు సర్వరాజవంశమందుఁ బుట్టినచోఁ బాతాళలోకము పవిత్రమైనది.

ఉ. వానిఁ బ్రశంససేయఁదగు వాఁడు కృతార్థతముండు వానిచే
నీనిఖిలంబు పావన మహీనకృపావిభవం బెలర్ప నె
వ్వానిగృహాంగణంబునకు వచ్చినత్రోవరజంబులందు నీ
మానితపాదయుగ్మక మమర్చుఁ బ్రఫుల్లసరోజదామమున్.

టీ. అహీనకృపావిభవంబు=గొప్పదయాసమృద్ధి, ఎలర్పన్=ఒప్పునట్లుగా, ఎవ్వానిగృహాంగణంబునకున్ = ఏమనుష్యునియొక్క యింటిముంగిలి వాకిటికి, వచ్చినత్రోవరజంబులందున్=వచ్చినట్టిమార్గమందున్న ధూళులయందు, నీమానితపాదయుగ్మకము=పూజింపఁదగినదైన నీపాదద్వంద్వము, ప్రఫుల్లసరోజదామమున్=వికసించినపద్మములయొక్క మాలికను, అమర్చున్=కూర్చునో, అనఁగా నెవరియింటికి నీవేఁగుదువోయని భావము. ఇట 'పాదయుగ్మము తామరపూవుల మాలికను గూర్చుచున్న' దని చెప్పుటచే నతనిపాదములు తామరపూవులను బోలుచున్నవనియు ధూళులందు నడచివచ్చుటచే నాజాడలు పద్మమాలికను బోలుచున్నవనియుఁ దెల్లమగుచున్నది. వానిన్=ఆపురుషుని, ప్రశంస చేయన్ తగున్ = స్తోత్రముచేయవచ్చును, వాఁడు=ఆపురుషుఁడు, కృతార్థతముండు= మిక్కిలికృతార్థుఁడైనవాఁడు, వానిచేన్=అట్టిపురుషునిచే, ఈనిఖిలంబు = ఈసమస్తమును, పావనము=మిక్కిలి పవిత్రమైనది.

తా. ఓపురుషసత్తమా! అధికమగుదయారస మొప్పునట్లుగా నెవరియింటి యొక్క ముంగిలి వాకిటియందున్నధూళులందు నీపాదయుగళము వికసించిన తామరపువ్వులమాలికను విరచించునో, వాఁడే కొనియాడఁదగినవాఁడు. వాఁడే కృతార్థుఁడు. వాఁడేయీసమస్తమును బవిత్రముగాఁ జేయఁదగినవాఁడు.

వ. గుణాద్భుతంబైనపదార్థంబు వర్ణింపకునికి యనవద్యాశల్యంబైనవాగ్జన్మవైఫల్యంబు. ధూర్జటిజటాకిరీటాలంకారంబైన శశాంకునిసౌకుమార్యంబును నమృతంబునకు నుత్పత్తిస్థా

నం బగుపయోనిధానంబుగాంభీర్యంబును విశ్వవిశ్వంభ
రాంభోజకర్ణికాయమానం బగుసువర్ణాహార్యంబు ధైర్యం
బును విభ్రమభ్రూలతాభంగలీలావిజితసుమనస్సాయకవిలా
సరేఖాసారంబై నిర్వికారంబై నయాకారం బెవ్వరియందును
గలదె? మేము కృతార్థుల మైతిమి. మాజన్మంబులు సఫలం
బులయ్యె. మావిలోచనంబులు భాగ్యంబులు సేసె. వీనులు
భవదుదంతశ్రవణకుతూహలాధీనంబు లయి యున్నయవి
వాగమృతంబు వానికిం బ్రసాదింపు మనుటయు. 12

టీ. గుణాద్భుతంబు=గుణములచే నాశ్చర్యకరమైనది, ఐనపదార్థంబుఁగా=అయినట్టివస్తువును, వర్ణింపక, ఉనికి=వర్ణనము చేయకుండుట, అసహ్యశల్యంబు=సహింపఁదరముకాని శల్యమయినది, ఐనవాగ్జన్మవైఫల్యంబు=అయినట్టివాక్కులయొక్కయు జన్మముయొక్కయు వ్యర్థత్వమైనదియే - అనఁగా లోకమున వర్ణింపఁదగినవస్తు వున్నప్పుడు దానిఁజూచి వర్ణింపకుండుట హృదయశల్యమువలె సహింపరానిదయి యుండును, మఱియు నట్లు వర్ణింపనివాని వాగింద్రియమును జన్మంబును వ్యర్థములే. ధూర్జటి...కారంబు—ధూర్జటి = ఈశ్వరుని యొక్క, జటా=జటలకును, కిరీట=కిరీటంబునకును, అలంకారంబు=భూషణమైన, శశాంక...సౌకుమార్యంబును=చంద్రునియొక్క మృదులత్వమును, అమృతంబునకుఁ, ఉత్పత్తిస్థానంబు=పుట్టువునకుఁ జోటయినది, అగుపయోనిధానంబు=అయినట్టిపాలసంద్రముయొక్క, గాంభీర్యంబును = లోఁతు గలిగియుండుటను, విశ్వ...మానంబు-విశ్వ=సమస్తమయిన, విశ్వంభరా= భూమియనెడి, అంభోజ=పద్మమునకు, కర్ణికాయమానంబు=తామరపూవుదుద్దువలె నున్నది, అనఁగా పద్మాకారముగల భూమండలమునకుఁ గర్ణికవలె నొప్పుచున్నదని భావము. అగుసువర్ణాహార్యంబు=అయినట్టి బంగారుకొండయొక్క, ధైర్యంబును=నిశ్చలత్వమును, అనఁగా బూర్వులు భూమికిమధ్యంబున బంగారుకొండగలదనియు, నది భూమియనెడి పద్మమునకు దుద్దువలె నొప్పుచున్నదనియు నది

సమస్తపర్వతములలోను నుత్కృష్టమయినదనియును జెప్పుదురు. పూర్వులలో నె కొందఱుభూమధ్యరేఖయే మేరుపర్వతమని చెప్పుదురు. దానియొక్క నిశ్చలత్వమునుదనిభావము. విభ్రమ...సారంబు-విభ్రమ=విలాసములుగల, భ్రూలతాభంగ=లతవంటి కనుబొమలయొక్క. ముడిచేతను, లీలా=విలాసముగా, విజిత=జయింపఁబడిన, సుమనస్సాయక=పూవులే బాణములుగాఁ గలవానియొక్క, అనఁగామన్మథునియొక్కయని భావము. విలాసరేఖా=లీలాసమృద్ధియొక్క, సారంబై=నిగ్గుగలదై, నిర్వికారంబు=వికారములులేనిది, ఐనయాకారంబు=అయినట్టిరూపము, ఎవ్వరియందును=ఎవరియందైనను, కలదే=కలుగునా? అనఁగా విలాససమృద్ధిచే విలాసముగా మన్మథుని జయింపఁ జాలిననీసుందరరూపము మఱెవ్వరియందును లేదని భావము. మేము, కృతార్థులము, ఐతిమి, మాజన్మంబులును=మాపుట్టువులును, సఫలంబులు=ఫలముతోఁ గూడినవి, అయ్యెన్, మావిలోచనంబులు=మానేత్రములు, భాగ్యంబులు=శుభకర్మములను, చేసెన్, వీనులు=మాచెవులు, భవత్...ధీనంబులు. భవత్=నీయొక్క, ఉదంత=వృత్తాంతమును, శ్రవణ=వినుటయందు, కుతూహల=వేడుకకు, అధీనంబులు=లొంగినవి అయి, ఉన్నయవి, వాగమృతంబు=నీవాక్యసుధారసమును, వానికిన్=ఆచెవులకు, ప్రసాదింపుము అనఁగా వీనులవిందు గొలిపెడి నీచరిత్రమును దెలుపుమని భావము. అనుటయున్=అని చెప్పఁగా.

ఉ. అంకిలి లేక యప్పు డరుణాధరపల్లవనిర్గతంబులై [వో
పంకరుహాయతాక్షి నునుఁబల్కులు తేనియలొల్కుచున్ శ్ర
లంకృతులై నృపాలుమదికిఁ లగ్నములయ్యె వినోదలీలకై
మంకెనపూవుచాపమునకున్ మన్మథుఁ డేసినతూపులోయనన్.

టీ. అప్పుడు=ఆసమయమందు, అంకిలి లేక=అడ్డు లేకుండ, అరుణాధరపల్లవనిర్గతంబులు-అరుణ=ఎఱ్ఱని, అధరపల్లవ=చిగురువంటి యధరోష్ఠమునుండి, నిర్గతంబులై=బయలువెడలినవై, పంకరుహాయతాక్షి=పద్మములవలెవిశాలములగు నేత్రములు గలదమయంతియొక్క, నునుఁబల్కులు=మృదువచనములు, తేనియలు, ఒల్కుచున్=స్రవించుచు, శ్రవోలంకృతులై=చెవుల కలంకారభూ

తములై, నృపాలుమదిన్=నలరాజుచిత్తమందు, వినోదశీలురై=వినోదార్థులై, మంకెనపూవువాపమునన్=మంకెనపూవనెడి వింటివలన, మన్మథుఁడు, ఏసిన తూపులో అనఁగన్=ప్రయోగించినబాణములో యనునట్లు, లగ్నములయ్యెన్= తాఁకెను. ఇటనెఱ్ఱనియధరోష్ఠమునుండి వెలువడుచున్నమాటలు మంకెనపూవు వింటినుండి ప్రయోగింపఁబడుబాణములవంటివాయెనని చెప్పుటచే దమయంతిమాటలు నలునికి మన్మథబాణములవలెనే మోహమున ముంచెనని తెలియుచున్నది. దమయంతి యధరోష్ఠము మంకెనపూవుతోఁ బోల్పఁబడెను. మాటలు మదన బాణములతోఁ బోల్పఁబడెను.

తా. ఆసమయమున నిరాటంకముగా నెఱ్ఱనియధరోష్ఠమునుండి బయలు వెడలినదమయంతివచనంబులు తేనియలఁ బ్రవహింపఁజేయుచుఁ జెవుల కలంకారము లయి మన్మథుఁడు వినోదమునకై మంకెనపూవులను విల్లుగాఁజేసికొని ప్రయోగించినబాణములవలె నలరాజుమనమునందు సక్తమాయెను.

వ. అనంతరంబ దమయంతీశాసనంబున సఖీజనంబు కనకాసనంబు వెట్టిన. 14

టీ. సులభము.

ఆ. అవ్వరాసనంబునందు నాసీనుఁడై
యర్కుఁ డుదయశిఖరియందుఁబోలెఁ
గొనియె నిషధరాజు వనజాతముఖులచే
నాతిథేయ మయినయర్ఘ్యపూజ. 15

టీ. అర్కుఁడు=సూర్యుఁడు, ఉదయశిఖరియందుఁ బోలెన్=ఉదయపర్వతమునందువలెను, అవ్వరాసనంబునందున్=దమయంతిచెలికత్తెలిచ్చినయా బంగారపుసింహాసనమునందు, ఆసీనుఁడై= కూర్చుండినవాఁడై, నిషధరాజు= నలుఁడు, ఆతిథేయము=అతిథులకుఁ దగియున్నది, అయినయర్ఘ్యపూజ=అయినట్టియోగ్యమయినపూజను, వనజాతముఖులచేన్ = పద్మములవంటిముఖములుగల దమయంతిచెలికత్తెలచేత, కొనియెన్=స్వీకరించెను.

తా. ఆసమయంబున నుదయపర్వతశిఖరంబునందు సూర్యునివలె నలరాజు దమయంతి చెలికత్తె లిడినబంగారపుసింహాసనమునందుఁ గూర్చుండి ప్రకాశించుచు నతిథులకుఁ దగినయోగ్యమయినపూజను స్వీకరించెను.

వ. ఇట్లు సంభావితుండై యంభోరుహాక్షులు తన్ను వీక్షించుచు సంజాతకౌతుకంబున వింజమూఁకిడినభంగి నూరకుండ నప్పుణ్యశ్లోకుండు ప్రావృషేణ్యపయోధరధ్వానగంభీరం బైన యెలుంగున దమయంతి నుద్దేశించి. 16

టీ. ఇట్లు=ఈరీతిగా, సంభావితుండై=గౌరవింపఁబడినవాఁడై, అంభోరుహాక్షులు=పద్మములవంటికన్నులు గలచెలులు, తన్నున్, వీక్షించుచు=చూచుచు, సంజాతకౌతుకంబునన్=పుట్టినవేడుకచే, వింజము=వింధ్యపర్వతము, ఆఁకిడిన భంగిన్=నిరోధింపఁబడినట్లుగా ఊరకుండన్=మాటలాడకయుండఁగా, ఆ పుణ్యశ్లోకుండు=పుణ్యమయినకీర్తిగల యానలరాజు, ప్రావృషే...గంభీరంబు= ప్రావృషేణ్య=వర్షాకాలసంబంధమయిన, పయోధర = మేఘముయొక్క, ధ్వాన=శబ్దమువలె, గంభీరంబు, ఐనయెలుంగునన్=అయినట్టికంఠధ్వనితో, దమయంతిని ఉద్దేశించి=దమయంతినిగూర్చి, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

సీ. ఏను దిక్పతులయాస్థానంబునందుండి
యరుగుదెంచితి నీకు నతిథి నగుచుఁ
బ్రాణంబులనుబోలె నంతరంగమునందుఁ
దత్కార్యభరమును దాల్చినాఁడఁ
జరితార్థమును జేయఁ జనునాదుదూత్యంబు
నాతిథ్యసత్కార మదియు నాకుఁ
గాలయాపన సేయఁ గాదు నిశ్చయముపైఁ
గర్తవ్యమగునట్టి కార్యమునకు

తే. నల్ల మిప్పు డేకాగ్ర మై యున్నయదినొ?
యవసరం బౌనె? దేవరహస్యమునకు

వింతవారలు లేరుగా ♦ నింత నంత
నువిద! మనవారలే కదా ♦ యున్నవారు. 17

టీ. ఏను, దిక్పతులయాస్థానంబునందుండి=దిక్పాలురగు నింద్రాగ్నియమవరుణులయాస్థానంబునుండి, నీకుఁ, అతిథిని, అగుచుఁ, అరుగుదెంచితిని = వచ్చితిని, అనఁగా దిక్పాలురసభనుండి నీవలనఁ గార్యము నెఱవేర్చుకొనుని మిత్తము నీయొద్దకు వచ్చితిని, అంతరంగంబునందుఁ = హృదయమందు, ప్రాణంబులునుబోలెఁ = ప్రాణములనువలె, తత్కార్యభరమును=ఆదిక్పాలురకార్యమనుబరువును, దాల్చినాఁడఁ=చేయ నిచ్చగించితిని, అనఁగాఁ దా నెఱవేర్చుకొనవచ్చినపని తనప్రాణమువంటిదని చెప్పుటచే నది తనకు మిక్కిలి ప్రియమయినట్టు తోఁచుచున్నది. నాదుదూత్యంబు=దూతనై వచ్చిన నాకార్యంబు, చరితార్థమునుఁ=సఫలమగునట్లుగా, చేయఁ దగుఁ = చేయఁదగును, అదియ=అట్లు చేయుటయే, నాకుఁ, ఆతిథ్యసత్కారము=అతిథిపూజాసత్కారము, కాలయాపన = వృథాగాఁ గాలమును బుచ్చుట, చేయఁ=చేయుటకు, కాదు. అనఁగాఁ గాలమును వృథచేయుటవలనఁ బ్రయోజనము లేదు. నిశ్చయము=నిక్కము, పైఁ=మీఁద, కర్తవ్యము=చేయఁదగినది, అగునట్టికార్యమునకుఁ=అయినట్టిపనికి, ఉల్లము=చిత్తము, ఇప్పుడు, ఏకాగ్రమై=నిశ్చలమై, ఉన్నయదియే=ఉన్నదా? దేవరహస్యమునకుఁ=దేవతలు పంపినరహస్యవార్తను వినుటకు, అవసరంబు=సమయము, ఔనె=అగునా, ఇంతఁ అంతఁ=ఈపాటి యాపాటి, దూరములో, వింతవారలు=క్రొత్తవారలు, లేరుగా=లేరుగదా, ఉవిద=దమయంతి, ఉన్నవారు = ఇచ్చట నున్నవారు, మనవారలే కదా?

తా. ఓ సుందరీ! నేను దిక్పతులయాస్థానమునుండి యొకకార్యము నెఱవేర్చుకొన నీయొద్ద కేతెంచితిని. ఆదేవతలకార్యమును నాప్రాణమువలెఁ జూచుకొనుచుందును, కాన నామాత్రకార్యము నెఱవేర్పవలెను. అట్లు నెఱవేర్చుటయే నా కతిథిసత్కారము. అంతకంటె మఱియేదియు లేదు. కాలయాపనము చేయుటకు వలనుపడదు. నామాట నిశ్చయము. ముందు జరు

గవలసినపనికై నీచిత్తము స్థిరమై యున్నదియా? దేవతలరహస్యములను దెలియఁజేయునది సమయమగునా? ఈసమీపమునఁ గ్రొత్తవార లెవ్వరును లేరుగదా? ఇచ్చట నున్నవారందఱును మనవారలే యగుదురా?

క. నాకౌకఃప్రవరులు ని
న్నాకాంక్షించినప్రయోజనాంశము దిరమై
యాకర్ణింపుము నే చెప్పెద
నాకర్ణపుటాయతాక్షి! నే యవధానమునన్. 18

టీ. ఆకర్ణపుటాయతాక్షి = చెవులపర్యంతమును వ్యాపించియున్న కన్నులు గలదమయంతీ, నాకౌకఃప్రవరులు= స్వర్గమే స్థానముగాఁ గలవారు అనఁగా దేవత లనుట, వారిలో శ్రేష్ఠు లగు నింద్రాగ్నియమవరుణులు, నిన్నున్, ఆకాంక్షించిన ప్రయోజనాంశము=కోరుకొనుచున్న సమాచారమును, చెప్పెదన్=చెప్పుచున్నాను, తిరమై=నిశ్చలముగా నుండి, అవధానమునన్=సావకాశముగా, ఆకర్ణింపుము=ఆలకింపుము.

తా. కర్ణపుటములవఱకు వ్యాపించిన కన్నులు గల దమయంతీ! యింద్రాగ్నియమవరుణులు నిన్ను వరింపఁదలంచుకొని నీకుఁ గొన్నివార్తలు పంపినారు. వాని నీకుఁ దెలియఁజెప్పెద; సావకాశముగా నాలకింపుము.

వ. పాకశాసనపావకపరేతరాజపాశపాణులు పుత్తేరం బని పూని వచ్చితి. చిత్తగించి యక్కార్యంబు వినుము. అప్పరమపురుషులు పరిషన్మధ్యంబునం బంకజాసనతనూభవునివలనం ద్రిభువనమోహనంబు లైననీరూపలావణ్యవిలాసవిభ్రమాది గుణంబులు విని వినుకలివలనంత నెంతయుం జలించి పంచేషులుంఠితధైర్యవిత్తంబు లగుతమచిత్తంబులం గలవృత్తాంతంబు లంతయుం దెలియంజెప్పిరి. ఇప్పు డయ్యాశాపతులా శాపాశంబులఁ గట్టువడినారు. వారియందును సంక్రందనుండు. 19

టీ. పాక...పాణులు=పాకశాసన=పాకుఁ డనురాక్షసునిఁ జంపినవాఁడు, అనఁగా నింద్రుఁ డనుట, పావక=అగ్నిహోత్రుఁడు, పరేతరాజ=యముఁడు, పాశపాణులు=పాశము హస్తమందుఁ గలవారు. అనఁగా నింద్రాగ్నియమ వరుణు లనుట, పుత్తేరఁగా=పంపఁగా, పని పూని=కార్యము గలిగి, వచ్చితిఁగా, చింతించి=చిత్తమును సావకాశముగఁ జేసికొని, ఆకార్యంబుఁగా=ఆకార్యమును, వినుము. అప్పరమపురుషులు=ఆపురుషశ్రేష్ఠులు, పరిషన్మధ్యంబునఁగా=సభామధ్యంబునందు, పంకజాసనుతనూభవులనఁగా=బ్రహ్మకుమారుఁ డగునారదునివలన, త్రిభువనమోహనంబులు=ముల్లోకంబులను మోహింపఁజేయఁ జాలినవి. నిన...గుణంబులు-నిన, నీయొక్క, రూప=ఆకారము, లావణ్యా=సౌందర్యము, విలాస=శృంగారచేష్టలు, విభ్రమ=లీలలు, ఆది=మొదలుగాఁగల, గుణంబులు,విని=ఆలకించి, వినుకలివలనంతఁగా=వినుటవలనఁబుట్టినమన్మథబాధచే, ఎంతయుఁగా=మిక్కిలి,నలించి=పీడితులయి,పంచేషు...విత్తంబులు-పంచేషు=అయిదుబాణములు గలమన్మథునిచే, లుంఠిత=అపహరింపఁబడిన, ధైర్యవిత్తంబు=ధైర్యమనెడిధనము గలవి, అగు తమచిత్తంబులఁగా=అయినట్టి తమ మనస్సులందు, కలవృత్తాంతంబులు, అంతయుఁగా=ఉన్నట్టి వృత్తాంతముల నెల్లను, తెలియఁగా చెప్పిరి=విశదమగునట్లు చెప్పిరి. ఇప్పుడు, ఆయాశాపతులు=ఆదిక్పాలురు, ఆశాపాశంబులఁగా=ఆశలనెడిపాశములచేత, కట్టుపడినారు=బంధింపఁబడిరి. అనఁగా నీవు తమ్మును వరించి సుఖము కలిగింతువనునాశ గలవారైరని భావము. వారియందును=ఆదిక్పాలురయందును, సంక్రందనుండు=దేవేంద్రుండు.

తే. నందనోద్యానవీథికాంతరములందుఁ
పూర్ణచంద్రాస్య! విహరింపఁ బోవ వెఱచుఁ
గల్పతరుపల్లవంబులు గమిచి మేసి
కోకిలం బెప్డు గూయునో కొనరి యనుచు. 20

టీ. పూర్ణచంద్రాస్య=పున్నమచందమామవంటిముఖము గల యోచపమయంతీ! కల్పతరుపల్లవంబులు=కల్పవృక్షములచిగుళ్లు, కమిచి = కబళించి, మేసి=

తిని, కొసరి = ఒక్కొక్కటిచొప్పున, కోకిలంబు, ఎప్డు = ఏసమయమందు, కూయునో, అనుచు = అని తలంచుచున్, నంద...లందున్, నందన=నందన మనుపేరు గల, ఉద్యాన=పూవులతోటయొక్క, వీథికా=చెట్లపంక్తులయొక్క, అంతరములందున్ = మధ్యప్రదేశములందు, విహరింపన్=సంచరించుటకు, పోవన్=వెళ్లుటకు, వెఱచున్=భయపడును; అనఁగా విరహులకు కోకిలాలాపము మన్మథోద్దీపక మగును, కాన నాకోయిలకూఁతలను విని సహింపలేక నందనవనవిహారమును మానుచున్నాఁడని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! దేవేంద్రుండు నీయెడఁబాటువలన మిగుల బాధపడుచుఁ గల్పవృక్షముల చిగుళ్లను దిని కోయిలలు కూయునేమో యనుభయముచేత నందనవనమందు విహరింప భయపడుచుండును.

తే. పరమ మగుకోటి కెక్కె నోపద్మనయన!
నవనవం బైన నీజవ్వనంబుతోన
యసమబాణుని చాపంబునందు గుణము
భామ! నీయందు సుత్రామునిప్రేమగుణము. 21

టీ. ఓపద్మనయన= పద్మములవంటి నేత్రములు గలయోదమయంతీ! భామ! నవనవంబు=మిక్కిలి క్రొత్తది, ఐన నీజవ్వనంబులోన్+అ=అయినట్టి నీయౌవనముతోడనే, అసమబాణునిచాపంబునందున్= మన్మథునిచాపమందు, గుణము= అల్లెత్రాడును, నీయందున్, సుత్రామునిప్రేమగుణము = దేవేంద్రునిప్రేమ యనెడిగుణమును, పరమము=మిక్కిలి గొప్పది, అగుకోటికిన్=అయినట్టివింటికొప్పనకును, రెండవపక్షమందు, గొప్పదగు నుత్కర్షమునకు, ఎక్కెన్=పొందెను. అనఁగా నీకుఁ బూర్ణయౌవనము వచ్చినప్పటికి నీసహాయమున లోకమును జయించుటకు మన్మథుఁడు విల్లెక్కువెట్టెననియు. దేవేంద్రునకుఁ బ్రేమము హెచ్చెననియు భావము.

అలం. తుల్యయోగిత; సహోక్తి.

తా. ఓదమయంతీ! మిక్కిలి నూతన మగుయౌవనముతోడనే మన్మథుని

చాపమునం బట్లెత్రాడును, నీయందు దేవేంద్రునిపేర్మిగుణమును, వింటి సొప్పును మిక్కిలియుత్కర్షమును గ్రమముగాఁ బొందెను.

ఉ. ఆరసిచూచి తాపమునఁ దయందునురూపమునందుఁబూర్ణిమా
తారక రాజుగాఁదలఁచి తన్వి! భవద్విరహాతురుండు జం
భారి నిగుడ్చు భ్రాంతినుదయావసరంబుల నొద్ద నుండి రో
షారుణమైనలోచనసహస్రము బాలసహస్రభానుపైన్.22

టీ. తన్వి=దమయంతీ! భవద్విరహాతురుండు=నీవియోగముచే పీడితుఁడ యిన, జంభారి=దేవేంద్రుఁడు, ఉదయావసరంబులన్=ఉదయకాలములందు, ఒద్దన్ = నికటమున, ఉండి, ఆరసి చూచి = నిదానించిచూచి, తాపమునయం దున్=వేఁడిమియందును, రూపమునందును=ఆకారమునందును, భ్రాంతిన్= భ్రమచే, పూర్ణిమా తారక రాజుగాన్ = పున్నమచంద్రునిఁగా, తలంచి=భా వించి, బాలసహస్రభానుపైన్=బాలసూర్యునియందు, రోషారుణము=కోప ముచే నెఱ్ఱనివి, ఐనలోచనసహస్రము=అయినట్టి వేయికన్నులను, నిగుడ్చున్= ప్రసరింపఁజేయును, ఉదయకాలమందు సూర్యుఁడెఱ్ఱగాను గొంచెముతాప ముగలిగించువాఁడునై యుండును. చంద్రుఁడుగూడ నుదయకాలమం దెఱ్ఱగాఁ గానవచ్చుచు విరహులకుఁ దాపము గలిగించువాఁడునై యుండును. ఆకా రణమున నింద్రుఁడు దమయంతీవియోగముచేఁబీడితుఁడై బాలసూర్యునిఁగాంచి యతఁడు తాపమునందును రూపమునందును జంద్రునివలెఁ గానవచ్చుచుండుట చేత భ్రాంతి చెంది బాలసూర్యునిగాఁ దలంచి కోపముచే నెఱ్ఱనైనవేయిక న్నులను బ్రసరింపఁజేయును.

తా. ఓదమయంతీ! నీవియోగముచే పీడితుండై దేవేంద్రుం డుదయకాల ములందు బాలసూర్యునిఁ జూచి యతఁడు తాపముచేతను, నాకారముచేతను నుదయకాలపుపున్నమచంద్రునితోఁ బోలుటచే భ్రాంతిచే నతనిఁ జంద్రునిగా నూహించి కోపముచే నెఱ్ఱనివేయిలోచనములను నతనిపైఁ బఱపి చూచును.

తే. మూఁడుకన్నులవేల్పుతో మోహరించి

నేఁడు దేహంబు లేక యు న్నాఁడు దాను
వేయిగన్నులవేల్పుతో విగ్రహించి
వనిత! యింకేమి గా నున్న వాఁడొ మరుఁడు. 23

టీ. వనిత=దమయంతీ! మరుఁడు=మన్మథుఁడు, తాను, మూఁడుకన్నులవేల్పుతోన్=మూఁడుకనులుగలయీశ్వరునితో, మోహరించి=విరోధించి, అనఁగా నతని నెదుర్కొని యని భావము. నేఁడున్ = ఇప్పటికిని, దేహంబు లేక ఉన్నాఁడు. పూర్వము బ్రహ్మచర్యవ్రతము పూనియున్నయీశ్వరునికి మోహము కలిగింపఁబోయి యెదుర్కొని యతనికంటిమంటలపాలయి యున్నాఁడని తెలియఁదగినది. వేయిగన్నులవేల్పుతోన్ = వేయి నేత్రములు గలయట్టిదేవేంద్రునితో, విగ్రహించి=విరోధించి, ఇంకన్, ఏమిగాన్=ఏమగుటకు, ఉన్నవాఁడో=అనఁగా లోకములో దేహత్యాగంబుకంటె మించినయాపద మఱియొకటి యుండదు. మూఁడుకన్నులవేల్పుతో విరోధించినప్పు డట్టియపాయమును బొందినప్పుడు వేయి నేత్రములు గలవేల్పుతో విరోధించినప్పు డెట్టియవస్థ సంప్రాప్తమగునో తెలియదని భావము. ఈచెప్పుటచే నింద్రుండు మదనపీడితుఁ డగుచున్నాఁ డని ఫలితార్థము.

తా. ఓదమయంతీ ! పూర్వము మన్మథుండు ముక్కంటితో విరోధము కల్పించుకొని దేహము దగ్ధము గావించుకొని యశరీరుఁడై యున్నాడు. ఇప్పుడు వేయికన్నులు గలయింద్రునితో విరోధము సంపాదించియున్నాఁడు. ఇఁక నెట్టియాపద సంప్రాప్తమగునో తెలియదు.

చ. చిలుకలు వల్కునో చెవులు చిల్లులు వోవఁగ నంచు నెన్నఁడున్
వెలలఁడు నందనోపవన వీథులకై యటు మాళిభాగని
ర్మలశశిరేఖమీఁది యపరాధమునన్ గజదైత్యశాసనుం
గొలువఁడు పాకశాసనుఁడు కోమలి నీపయికూర్మి పెంపునన్.

టీ. పాకశాసనుఁడు=పాకాసురునిఁ జంపినవాఁడు అనఁగా నింద్రుఁడనుట, చిలుకలు, చిల్లులు పోవఁగన్=చిల్లులు పడునట్లుగా, పల్కునో=భాషించునేమో,

అంచుఁన్ =అని తలంచుచు, నందనోపవనవీథులకై =నందనవనమందున్న వృక్షపంక్తులందు విహరించుటకై, ఎన్నఁడున్ =ఎప్పుడును, వెలలఁడు=బయలు వెడలఁడు, అటు=ఆరీతిగానే, కోమలి=దమయంతి, నీపయికూర్మి పెంపునన్ =నీమీఁదనున్న ప్రేమాతిశయముచే,మౌళి...అపరాధమునన్ -మౌళి=శిరంబునందున్న,నిర్మల=కళంకరహితమయిన,శశిరేఖ=చంద్రలేఖపైనున్న,అపరాధమునన్ =దోషముచేత,అనఁగా విరహులకుఁ జంద్రరేఖదుఃఖాపాదకమగునుగాన తనకు దుఃఖము గలిగించుచంద్రునిఁ దలను ధరించియుండుటచేత నని భావము, గజదైత్యశాసనున్ =గజాసురుసిజంపినవానిని (అనఁగా నీశ్వరుని),కొలువఁడు=సేవింపఁడు, అనఁగా నీపై ప్రేమనుంచి యీశ్వరభజనము నైన మానుకొనుచున్నాఁడనుటచే నీశ్వరునిభజించుటకంటె మిక్కిలిగా దమయంతిని ప్రేమించుచున్నాఁడనియుఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

తా. ఓదమయంతీ! నిగొమెడఁ బాటుచే బాధపడుచు దేవేంద్రుండు, నందనవనవిహారమునకేఁగినఁ జెవులు చిల్లులు పడునట్లు చిలుకలు పలుకునేమోయని తలంచి యట్లు చేయ మానుచున్నాఁడు. అట్లె నీపయి ప్రేమాతిశయమున విరహముచేఁ పీడితుఁ డగుచుండుటచేఁ దనకుఁజంద్రుఁడు బాధగలిగించునని తలంచి యాచంద్రునిఁ దలయందుఁ దాల్చినశంకరుని సేవించుట మానెను.

తే. స్మరశిలీముఖకుసుమ కేసరపరాగ
ధూళిపాళికఁ జిలికించెఁ దూర్పుదిక్కు
ఇంతి వేగన్నులును గానఁ డింద్రుఁ డిప్డు
నీవిలాసంబు పెంపు వర్ణింపఁ దరమె. 25

టీ. ఇంతి=దమయంతీ! స్మర...పాళిక -స్మర=మన్మథునియొక్క, శిలీముఖ=బాణములయిన, కుసుమ=పుష్పములయొక్క, కేసర=కింజల్కములయొక్క, పరాగ=రజమనెడి, ధూళిపాళికన్ = దుమ్ముయొక్క-పంక్తిని, తూర్పుదిక్కు, చిలికించెన్ =ఒలుకఁజేసెను. అనఁగా మన్మథునిపుష్పబాణములపరాగముచేతఁ దూర్పుదిక్కు నింపఁబడి యంధకారబంధురముగాఁ జేయఁబడుచున్నదని భావము. ఈ చెప్పుటచే మన్మథుఁడు దేవేంద్రుని మిగుల బాధించుచున్నట్లు తెలి

యవచ్చుచున్నది. ఇప్పుడు, ఇంద్రుఁడు, వేగన్నులను=వేయి నేత్రముల చేతను, కానఁడు=చూడలేఁడు,ఆచీఁకటిలో నతనికి వేయిగన్నులున్నను జూడలేక గ్రుడ్డివానివలె నున్నాఁడని భావము. నీవిలాసంబు పెంపున్ = నీకాంతి పెంపును, వర్ణింపన్=వర్ణించుటకు, తరమే=శక్యమగునా? వేయిగన్నులు గలయింద్రుని నైతము కామాంధకారమునఁ ముంచి గ్రుడ్డివానిఁగాఁ జేసిననీసౌందర్యము నెన్న నెవ్వరికిఁ దరమగును?

తా. ఓదమయంతీ! మన్మథుఁ డింద్రునిపై ప్రయోగించినపుష్పబాణముల పరాగము పూర్వదిక్కునను గప్పి యంధకారబంధురముగాఁ జేయుటచే నింద్రుఁ డిపుడు వేగన్నులు గలిగియుఁ జూడలేక యున్నాఁడు. ఇంద్రునిఁ గామాంధునిగాఁ జేసిననీసౌందర్యము నెవ్వరు గొనియాడఁగలరు?

తే. విరహతాపప్రశాంతికై ♦ విబుధపతికి
నార్ద్రపర్యంకవిధికిఁగా ♦ నపచయింపఁ
బరులలేములు వాపంగఁ ♦ బాలుపడిన
యమరతరువుల కొదవెఁ బుష్పములలేమి. 26

టీ. విబుధపతికిన్=ఇంద్రునికి, విరహతాపప్రశాంతికై = వియోగమువలనఁ గలుగువేఁడిమిని బోఁగొట్టుటకై, ఆర్ద్రపర్యంకవిధికిన్ గాన్-ఆర్ద్ర=తడిగానుండు, పర్యంక=పానుపులయొక్క, విధికిఁగాన్=రచించునిమిత్తము,అపచయింపన్=పూవులను గోయఁగా,అనఁగా నింద్రుండు విరహతాపమును సహింపలేక యుండఁగా నతనికిఁ బూలపాన్పుల రచింపఁదొడఁగిరి. ఆపాన్పులపై నింద్రుఁడు శయనింపఁగా నతనిమేనివేఁడిమిచేఁ బూలపాన్పులు మొరమొరలాడుచు మర్మరధ్వనులు చేయసాగెను. అందుచే నతనికి మగుడ క్రొత్తపానుపుల రచించుటకుఁ గల్పవృక్షములనుండి పూవులనుగోయఁగా నని భావము పరులలేములు=ఇతరులదీనతలు, పాపన్ కన్=పోఁగొట్టుటకు, పాలుపడిన=ప్రయత్నించుచున్న,అమరతరువులకున్=కల్పవృక్షములకు,పుష్పములలేమి=పూలులేకపోవుట. ఒదవెన్=కలిగెను. ఇతరులదీనతనములు నశింపఁజేయు కల్పవృక్ష

ములకుఁ బుష్పదారిద్ర్యము కలిగినదని భావము. ఈచెప్పుటచే నింద్రుని తాపాతిశయము తెల్లమగుచున్నది.

తా. దమయంతీ! నీవియోగతాపమువలనఁ బీడితుఁడయిన యింద్రుని తాపమును దొలఁగింప రచించుతల్పములకయి కల్పవృక్షములనుండి పుష్పములు గోయ మొదలిడిరి. అందువలనఁ బరులబీడకములను దొలఁగింపఁజాలిన కల్పవృక్షములు పుష్పములేకపోవుటయను బీడనే యనుభవించుచున్నవి.

మ. వినుమ వైదర్భి భవద్వియోగదవథూమోద్వేగంబు వారించుచున్
దినముల్ పుచ్చుచు నున్నవాఁడు విబుధాధీశుండు మందాకినీ
కనకాంభోరుహనాళకల్పితనవాకల్పంబులం జారునం
దనమందారతరుప్రవాళమయచింతారత్నతల్పంబులన్. 27

టీ. వైదర్భి=ఓదమయంతి, విను, విబుధాధీశుండు=దేవతల కధిపతియగు నింద్రుఁడు, భవత్ ... వేగంబున్—భవత్=నీసంబంధమగు, వియోగ=ఎడఁబాటనెడి, దవను=అగ్నియొక్క, ఉద్వేగంబున్=ఉద్ధతిని, వారించుచున్=తొలఁగించుచు, మందాకినీ—కల్పంబులన్-మందాకినీ=గంగానదియందున్న, కనకాంభోరుహ=బంగారపు పద్మములయొక్క, నాళ=తూండ్లచేతను, కల్పిత=కల్పింపఁబడిన, నవ=నూతనములయిన, ఆకల్పంబులన్=భూషణములచేతను, చారు...తల్పంబులన్ — చారు=సుందరములయిన, నందన=నందనవనమందున్న, మందారతరు=కల్పవృక్షములయొక్క, ప్రవాళమయ=చిగుళ్లచే నిండిన, చింతారత్న=చింతామణులనెడి, తల్పములన్=పానుపులందును, దినముల్, పుచ్చుచున్నవాఁడు=జరుపుచున్నాఁడు. అనఁగా నీవియోగబాధను సహింపలేక యతికష్టముచేఁ గాలమును బుచ్చుచున్నాఁడని భావము. ఈపద్యము మొదటిపాదమందుఁ గొన్ని ప్రతులలో "దవదుర్వేగం" బనియుఁ గొన్నిట 'దవఘూర్వేగం' బనియు పాఠము కానవచ్చుచున్నది. కాని వానికంటె దవథూమోద్వేగంబని సవరణచేసికొన్న మిక్కిలి యుక్తముగా నుండునని తలఁచి యట్లు చేయఁబడెను.

తా. దమయంతీ! ఇంద్రుఁడు నీవియోగాగ్నితాపమును సహింపలేక గంగానదియందున్న మృణాళములను నాభరణములగాఁ దాల్చుచు మందారతరువులపల్లవముచేఁ గింపఁబడినచింతామణితల్పములందును నతికష్టముచేఁ గాలమును బుచ్చుచున్నాఁడు.

ఉ. పుష్పధనుర్లతామధుపపుంజగుణక్వణనం బొనర్చి వా
స్తోష్పతికర్ణముల్ మనసిజుండు చెవుడ్పడఁ జేసె నక్కటా
గీష్పతి యేమి చెప్ప నిటఁ గ్రిందఁ బలారికిఁ గామవిక్రియా
దుష్పథవృత్తికిన్ మనసు దూర్పమికై బహునీతిశాస్త్రముల్.

టీ. మనసిజుండు=మన్మథుఁడు, పుష్ప...క్వణనంబున్-పుష్ప=పూవనెడి, ధనుర్లతా=లతవంటివింటియొక్క, మధుప=తుమ్మెదలయొక్క, పుంజ=సమూహమనెడి, గుణ=నారియొక్క, క్వణనంబు=చప్పుడు, ఒనర్చి=చేసి, అక్కటా=అయ్యయ్యో! వాస్తోష్పతికర్ణముల్=దేవేంద్రునిచెవులను, చెవుడ్పడఁజేసె=చెవుడుకలుగునట్లు చేసెను. అనఁగా మన్మథుండు నీవియోగముచే బాధపడుచున్న యింద్రునిఁ దనపూవింటియందున్న తుమ్మెదచాలనెడి నారిని మ్రోయించి యతనికిఁ జెవుడుగలుగునట్లు చేసెనని భావము. ఈచెప్పుటచే మన్మథుఁ డింద్రుని మిగుల బాధపెట్టుచున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. గీష్పతి=బృహస్పతి, ఇట, క్రిందన్=ఇంతకుమునుపు, కామ...వృత్తికిన్-కామవిక్రియా=మన్మథవికారమనెడి, దుష్పథ=చెడుమార్గమందు, వృత్తికిన్=ప్రవర్తించుటకు, మనసు, దూర్పమికై=ప్రవేశముచేయకుండుటకై, అనఁగాఁ గామవికారము నొందకుండ నుండుటకని భావము, బహునీతిశాస్త్రముల్=పెక్కులు నీతిశాస్త్రవాక్యములను, బలారికిన్=బలాసురుని శత్రువునకు, అనఁగా దేవేంద్రునకనుట, చెప్పన్=ఉపదేశింపఁగా, ఏమి=ఏమిప్రయోజనము. అనఁగా వ్యర్థమనుట.

తా. దమయంతీ! మన్మథుఁడు తనపూవింటియందున్న తుమ్మెదచాలనెడి నారి మ్రోయించి యింద్రునిఁ జెవిటివానిగాఁ జేసెను. అయ్యయ్యో! అతని కామవికారమును జూచి బృహస్పతి దానిఁ దొలఁగించుటకయి నీతివాక్యములఁ బెక్కుల నుపదేశించినను నతనికి వినఁబడనప్పు డేమిలాభము కలదు!

తే. చెలువ జంభారియాసకుఁ గొలఁది యేది
తా సహస్రాక్షుఁడై యుండి దైన్యవృత్తి
నభిలషించుచున్నవాఁ డాత్మలోనఁ
జంచలాపాంగనీకటాక్షాంచలంబు. 29

టీ. చెలువ=దమయంతీ! తాన్=ఇంద్రుఁడనుట, సహస్రాక్షుఁడై యుండి=వేయి కన్నులుకలవాఁడయి యుండియు, దైన్యవృత్తిన్=దీనత్వముచే, ఆత్మలోనన్=మనస్సులో, చంచలంబు=చలించుచున్నది, అపాంగనీకటాక్షాంచలంబు=అయినట్టి కడకంటిచూపును, అభిలషించుచున్, ఉన్నాఁడు=కోరుచున్నాఁడు, జంభారియాసకున్=దేవేంద్రుని యాసకు, కొలఁది=మితి, ఏది=ఎక్కడిది? లేవనుట, వేయి నేత్రములు కలవాఁడయి యుండియు, రెండు నేత్రములు మాత్రమే గల దమయంతి చలించు కడకంటి చూపులను దీనత్వమున యాచించుటచే నింద్రునకుఁ గల పేరాశ వ్యక్తమగుచున్నది. అనఁగా నింద్రుండు, నీవియోగమున బాధపడుచు దాళఁజాలక నీయనుగ్రహమును గోరుచున్నాఁడని ఫలితార్థము.

తా. ఓదమయంతీ! దేవేంద్రుఁడు తాను వేయి నేత్రములు గలవాఁడయ్యును, యస్థిరమైన నీకడకంటిచూపుల నాత్మలోఁ గోరుచున్నాఁడు. అతని యాశకు మితియెక్కడనున్నదో చెప్పుమా.

అవ: వెనుకటిపద్యములచే నింద్రునివిరహావస్థను జెప్పి యిప్పు డగ్నిదేవునివిరహావస్థను గవి వర్ణించుచున్నాఁడు.

క. ఏవేల్పు సోమపీథులు
సేవింతురు ముఖ్యతనువు శివునకు నేవే
ల్పేవేల్పు వెలుఁగులకు గని
యావేలుపు నిను వరింప నాకాంక్షించెన్. 30

టీ. దమయంతీ! ఏవేల్పున్=ఏదేవతను, సోమపీథులు=యాగము చేసినవారు, సేవింతురు=భజింతురో, ఏవేల్పు=ఏదేవత, శివునకున్=ఈశ్వరునకు, ముఖ్యత

నవు=ప్రధానమగుశరీరమో, ఏవేల్పు, వెలుఁగులకున్ =కాంతులకు, గని=స్థానమో, ఆవేలుపు=ఆదేవత, అనఁగా నగ్నిదేవుఁడనుట, నిను, ఆకాంక్షించున్ =కోరుచున్నాఁడు.

తా. ఓదమయంతీ! యాగముల నొనరించిన బ్రాహ్మణోత్తములచే సంతతము సేవింపఁబడుచు, నీశ్వరునకు శరీరభూతుఁడయి కాంతులకు గనియైయున్న యగ్నిహోత్రుఁడు నీయందనురాగము గలవాఁడయి కోరుచున్నాఁడు.

ఉ. స్థాణువిలోచనాంచలము దాఁపుగఁ దీవ్రతరార్చులన్ నిజ
ప్రాణముఁ గొన్న నాఁటిపగ యాత్మఁ దలంచియొనీకటాక్షదృ
క్కోణముప్రాపున న్మరుఁడు కోల్కొని పంత మొలర్పఁగాఁ గొనెన్
బాణదశార్ధపాతమునఁ బావకుభూరిమనోభిమానమున్. 31

టీ. మరుఁడు=మన్మథుఁడు, స్థాణువిలోచనాంచలము=ఈశ్వరునికడకన్ను, దాఁపుగన్ =సాయముగా, తీవ్రతరార్చులన్ =భయంకరమైన మంటలచేత, నిజప్రాణమున్ =తనయుసురును, కొన్న నాఁటిపగన్ =పుచ్చుకొన్నప్పటిశత్రుత్వమును, ఆత్మన్ =మనంబునందు, తలంచియో=ఆలోచించియే కాఁబోలును, నీకటాక్షదృక్కోణముప్రాపునన్ =నీకడకన్నులసాయముచేత, కోల్కొని=విజృంభించి, పంతము=పట్టుదల, ఎలర్పన్ =కలుగునట్లుగా, బాణదశార్ధపాతమునన్ =అయిదుబాణములప్రయోగముచే, పావకు...మానమున్ —పావకు=అగ్నిహోత్రునియొక్క, భూరి=గొప్పదగు, మనోభిమానమున్ = మనోగర్వమును, కొనెన్ =అపహరించెను. అనఁగాఁ బూర్వమీశ్వరుఁడు బ్రహ్మచర్యము పూనియున్నప్పుడు మరుఁడతని బాధింపఁగా నతఁడు తనయగ్నినేత్రముచేఁ జూచి భస్మముచేసెను. అప్పు డగ్నిశంకరునినేత్రముసాయమునఁ దన్ను భస్మముచేసెఁ గదా యని మనంబునఁ బగ వహించి యిప్పుడు నీనేత్రములప్రాపుచే నతిశయించి యతనిగర్వము నపహరించినాఁడని భావము. అగ్నిహోత్రుఁడు నిన్నుఁ గోరి మిగుల మన్మథవ్యథలపా లగుచున్నాఁడని ఫలితార్థము.

తా. పూర్వ మగ్ని యాశ్వరునినేత్రముల నాశ్రయించి తన్ను భస్మము

చేసె నన్నుకసి మనంబున నుంచికొని మన్మథుఁ డిప్పుడు నీ నేత్రము నాశ్రయించి బాణపంచకము ప్రయోగించి పంతముతో నతనిమనోగర్వము హరించెను.

తే. ఉవిద సోమరసం బన్న నోకిలించు
నడిచిపడు నాజ్యహోమమంత్రాహుతులకు
నిచ్చ సేయఁడు మనముగో నిధ్మములకుఁ
బావకుండును బాల నీపై విరాళి. 32

టీ. ఉవిద=దమయంతీ! బాల! పావకుండును=అగ్నియును, నీపైవిరాళిన్=నీవియోగముచే, సోమరసంబు = సోమలతలరసము దియఁబడినరసము, (యాగములందీరసము నుపయోగింతురు), అన్నన్=అనఁగా, ఓకిలించున్=అసహ్యపడును, ఆజ్యహోమమంత్రాహుతులకున్—ఆజ్య=నేతికని, హోమమంత్ర=హోమముచేయునప్పటి మంత్రములకును, ఆహుతులకున్ = హోమద్రవ్యములకును, అడచిపడున్=మండిపడును. అగ్నిలో నాజ్యాదులు పోసినప్పుడు మండుట సుప్రసిద్ధము. అట్టిదాని దమయంతీవియోగపీడితుఁడగు నగ్నికి నాజ్యాదు లసహ్యములగుటచే వానిపేరు చెప్పినచోఁ గోపమున మండిపడుచున్నాఁడని భావము. మనముగోన్, ఇధ్మములకున్=సమిధలకు, ఇచ్చచేయఁడు=కోరఁడు. అనఁగా విరహాతిశయముచే నన్నపానంబులు గొనలేనని ఫలితార్థము.

తా. ఓదమయంతి! యగ్నిహోత్రుఁడు నీవియోగముచేఁ బీడితుఁ డగుటచే సోమరసమునుజూచి యసహ్యపడుచున్నాఁడు. నాజ్యాదిహవిస్సుల పేరు విన్నంతమాత్రమున మండిపడుచున్నాఁడు. సమిధలను భుజింపఁగలుగఁడాయెను.

తే. తరుణి యాత్మప్రతాపసంతప్తుఁ జేసి
పుష్పనారాచుఁ డగ్నికి బుద్ధి సెప్పె
నాత్మవత్సర్వభూతాని యనెడునీతి
నన్యతాపంబు శిఖ మానుకొనట్లు గాఁగ. 33

టీ. తరుణి=దమయంతి! అపుష్పనారాచుండు=పువ్వులే బాణ ములుగాఁగల వాఁడు-అనఁగా మన్మథుఁడనుట, ఆత్మ...తప్తున్ — ఆత్మ=తనయొక్క, ప్ర

తాప=పరాక్రమముచే, సంతప్తాన్ =సంతాపముగలవానిగా, చేసి, ఆత్మవత్ = తిన్నువలెనే, సర్వభూతాని=అన్నిభూతములను, పశ్యతి=(అధ్యాహారము)చూచుచున్నాఁడు. అనెడినీతిన్ =అను నీతిప్రకారము, అన్యతాపంబున్ =ఇతరుల ను దపింపఁజేయుట, శిఖ=అగ్ని, మానునట్లుగాఁగ, అగ్నికిన్ , బుద్ధిచెప్పెన్ = బుద్ధివచ్చునట్లు చేసెను.అనఁగా నగ్ని సమస్తమును దపింపఁజేయుచుండును.మన్మథుఁడు తనపరితాపముచే నగ్నికి సంతాపముగలిగించి నీ విప్పుడు సంతాపమును జెంది బాధపడునట్లుగానే నీవలన సంతాపమును బొంది సమస్తము బాధపడుచున్నది. కావున నిఁకమీఁద "ఆత్మవత్సర్వభూతాని"యని స్మరించికొని యన్యతాపంబు చేయుట మానుమని యగ్నికి బుద్ధిచెప్పి పుచ్చెనని భావము. ఈ చెప్పుటచే నగ్నిహోత్రుఁడు మన్మథసంతాపముచే బాధపడుచున్నాఁడనుట స్పష్టము.

తా. సులభము.

క. కుసుమాయుధుబాణంబులఁ
గసుగంది భవద్వియోగకలుషత నర్చా
వసరంబుల నర్చకులిడు
కుసుమములకు వెఱచు వహ్ని కువలయనేత్రా. 34

టీ. కువలయనేత్రా=కలువవంటి నేత్రములు గలయోపమయంతీ ! వహ్ని= అగ్నిహోత్రుఁడు, కుసుమాయుధుబాణంబులన్ =పూవులే యాయుధములు గాఁ గలవాని అనఁగా మన్మథుని యొక్క, బాణంబులన్ = బాణములచేత, కసుగంద=వాఁడి, భవద్వియోగకలుషతన్-భవత్ =నీయొక్క, వియోగ=ఎడఁబాటువలనఁ గలిగిన, కలుషతన్ =వికారముచేత, అర్చావసరంబులన్ =పూజాసమయములందు, అర్చకులు=పూజకులు, ఇడుకుసుమములకున్ = ఇచ్చెడు పుష్పములకు, వెఱచున్ =భయపడుచుండును. అనఁగా మన్మథునికుసుమబాణంబులు మిక్కిలి తన్ను నొప్పించుటచే నాబాధను మఱవఁజాలక యగ్నిపూజకులు పూజించెడిపుష్పములు తనశరీరముపైఁ బడ నవి మన్మథుఁడు ప్రయోగించినబాణములని తలంచి మిక్కిలి భయపడుచుండునని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! అగ్ని మన్మథునికుసుమబాణములచే మిక్కిలి బాధింపఁబడి నీవియోగవికారముచేఁ బూజాసమయములందుఁ బూజకులు పూజించు పూవులనుగూడ మన్మథునిబాణము లనియే తలంచి భయపడుచుండును.

ఉ. బాలిక నీవు హేతువుగ భానుకులాభరణంబు దక్షిణం
బేలెడురాజు ధర్మములు కెల్లను గందువ ధర్మరాజు లోఁ
దాలుమనోభవాగ్నిఁ దన తాలిమి యాహుతి గాఁ గ్రమం
బునన్, వేలుచుచున్నవాఁ డభినవిష్టసుఖైక ఫలాభికాంక్షియై.

టీ. బాలిక=ఓదమయంతీ! నీవు హేతువుగాన్=నిమిత్తముగా, అనఁగా నిన్నుఁ బొందవలె ననుటయని భావము. భానుకులాభరణంబు=సూర్యకులమునకు అలంకారమువంటివాఁడు, దక్షిణంబు=దక్షిణదిక్కును, ఏలెడురాజు = పరిపాలించువాఁడును, ధర్మములకెల్లను=ధర్మములన్నిటికిని, గందువ=చోటైనవాఁడును, ధర్మరాజు=యముఁడు, లోన్=హృదయములోపల, తాలుమనోభవాగ్నిన్=పుట్టిన మన్మథాగ్నియందు, తన తాలిమి=తన ధైర్యమును, క్రమంబునన్=క్రమముగా, ఆహుతి గాన్=హోమద్రవ్యముగా—లేక హవిస్సుగాను, వేలుచుచున్నవాఁడు=హోమము చేయుచున్నాఁడు. అనఁగా యముఁడు నిన్నువలని సుఖము నపేక్షించి మన్మథతాపముచే ధైర్యము పోఁగొట్టుకొని వర్తించుచున్నాఁడని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! సూర్యవంశమునకు అలంకారమైనవాఁడును, దక్షిణదిక్కును పాలించువాఁడును ధర్మములకు స్థానభూతుఁడును నగు యముఁడు హృదయములోఁ బ్రభవించిన మన్మథాగ్నికిఁ దన ధైర్యమును హోమము చేయుచున్నాఁడు.

క. చండజ్వరదగ్ధమును
గాండుగమును నైన మేను బాలిక దాల్చెన్
దండధరుఁ డిపుడు సుమనః
కాండోజ్జ్వలకీర్తి భార కలితుఁడపోలెన్. 36

టీ. బాలిక=ఓదమయంతీ ! దండధరుఁడు=యముఁడు, ఇపుడు = ఈసమయమందు, చండజ్వరజర్జరమును-చండ=తీవ్రమయిన, జ్వర = ఉష్ణత్వముచే, జర్జరమును=శిథిలమయినదియు, పాండురమును=తెల్లనిదియు, వినమేనుక్ = అయినట్టిశరీరమును, సుమనః...పోలెక్-సుమనఃకాండ=పుష్పములే బాణము గాఁగలవానియొక్క - అనఁగా మన్మథునియొక్క, ఓజః=ప్రతాపముయొక్కయు, కీర్తి=యశముయొక్కయు, భార=అతిశయముచే, కలితుఁడపోలెక్ = ఒప్పుచున్నవాఁడువలెను, తాల్చెక్=ధరించెను. నీవియోగమును నైపఁజాలక సతతమును నిన్నెస్మరించుటచేత,రక్తమెండిపోవుటంజేసి తెల్లనిదియు మన్మథసంతాపమువలన శిథిల మయినదియు, నగు యమునిశరీరము మన్మథునికీర్తిప్రతాపములవలె నున్నదని భావము. ఈచెప్పటచే యముఁడు దమయంతీవిరహముచే మిగులఁ బీడితుఁడగుచున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది.

తా. ఓదమయంతీ ! తీవ్రమయిన మన్మథసంతాపముచే శిథిలమయినదియు,విరహమువలనఁ దెల్లనిదియును, నగుటచే మన్మథునితేజస్సువలెను, గీర్తివలెను నొప్పుశరీరమును యముఁ డిపుడు ధరించుచున్నాఁడు. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

క. బిసరుహలోచన సంధ్యా
ఘుసృణసమాలంభకర్మకుతుకారంభ
వ్యసనసముజ్జృంభిత యగు
దెస యేలెడురాజు నిన్ను ధృతిఁ గామించెన్. 37

టీ. బిసరుహలోచన-బిసరుహ = పద్మమునంటి, లోచన = నేత్రములుగల దమయంతీ, సంధ్యా...జృంభిత-సంధ్యా=సాయంకాలమందు,ఘుసృణ=కుంకుమును, సమాలంభ=పూసికొనుటయనెడి, కర్మ=పనియందున్న, కుతుక=వేడుకయొక్క, ఆరంభ=అతిశయమందలి, వ్యసన=ఆసక్తిచేత, సముజ్జృంభిత=అతిశయించుచున్నది, అగుదెసక్=అయినదిక్కును, అనఁగాఁ బడమటిదిక్కు ననుట, ఏలెడురాజు = పరిపాలించురాజు అనఁగా వరుణుఁ డనుట, ధృతిక్=సంతోషముచే, నిన్నుక్, కామించెక్=వరించెను. అనఁగా సాయం

కాలరాగముచేఁ బ్రకాశించుచున్న పడమటిదిక్కును పాలించువరుణునిఁ
నిన్నువరించెనని భావము.

తా. స్పష్టము.

క. మదిరాక్షి జలధి నశ్వా
వదనోత్థిత మైనహవ్యవాహమహోలేన్
హృదయస్థానస్థిత మగు
మదనానల మబ్ధిరాజుమద మణఁగించెన్. 38

టీ. మదిరాక్షి=ఓదమయంతీ, జలధిన్=సముద్రమందు, అశ్వావదనోత్థితము=అశ్వ యనువాఁడుగుఱ్ఱమునోటినుండి పుట్టినది, ఐన హవ్యవాహమహోలేన్=అయినట్టి యగ్నిహోత్రునిచందమున నే, హృదయస్థానస్థితము=హృదయమందున్నది, అగు మదనానలము=అయినట్టి మన్మథాగ్నిహోత్రము, అబ్ధిరాజుమదము=వరుణునియొక్కగర్వమును, అణఁగించెన్=నశింపఁజేసెను. సముద్రమధ్యమందు బడబ యనునొకగుఱ్ఱము గలదనియు దానినోటినుండి యగ్ని యుదయించి సముద్రపునీ రెప్పు డుండునట్లు హరించుచు నున్నదనియు నభివర్ణింతురు. సముద్రమందు బడబాగ్ని ప్రజ్వలించుచు నీటి నింకించుచున్నట్లు వరుణుని హృదయములో మదనాగ్ని యుదయించి యతనిమదము హరించుచున్నదని భావము. వరుణుని మదనానలము బడబాగ్నితోఁ బోల్చుటచే నది దుస్సహమయినదియు, దీవ్రమయినదియు, నెల్లప్పుడును నుండుచున్నదియు నై యున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. అలం. అతిశయోక్తి.

తా. స్పష్టము.

తే. తరుణి తద్భుజమధ్యమధ్యంబునందు
నవమృణాళకదండఖండంబు మెఱయుఁ
గన్మనోమగ్న మదనాస్త్రతతులచేత
నాఁటినంబ శితచ్ఛిద్ర మైనభంగి. 39

టీ. తరుణి=దమయంతి! తత్...నంధుక - తత్ =ఆవరుణునియొక్క, భుజమధ్య=వక్షఃస్థలముయొక్క, మధ్యంబునందుక =మధ్యభాగమునందు, నవమృణాళకదండ=తామరతూండ్లయొక్క, ఖండంబు=ముక్క, అనఁగా దమయంతీవియోగతాపమును దొలఁగించుటకయి వరుణుని హృదయమునందుఁ జేర్పఁబడిన తామరతూఁడు, తత్...తతులచేతక - తత్ = ఆవరుణునియొక్క, మనస్=చిత్తమునందు, మగ్న=మునిఁగిన, మదనాస్త్రతతులచేతక = మన్మథబాణములయొక్క సమూహములచేత, అక్షణంబ=అప్పుడే, శతచ్ఛిద్రము=నూఱురంధ్రములు గలది, ఐనభంగిక=అయినట్టుగా, మెఱయుక =ప్రకాశించును. తామరతూఁడునకు స్వాభావికముగా నున్నరంధ్రములు వరుణునిహృదయమందు లగ్నములయినప్పుడు మన్మథబాణములచేఁ గలిగినవని యుత్ప్రేక్షించెను ఇట్లు మన్మథుఁడు వరుణునిశరీరమంతంతటను బాణపరంపరను గ్రుచ్చుటచే నది తాపశాంతికై యుంచిన తామరతూఁడునకుఁగూడ నగిరి శతరంధ్రములుగలదానిగాఁ జేసెనని చెప్పుటచే నతనిశరీరమంతయు బాణభిన్నమై నట్లు తోఁచుచున్నది. అనఁగా వరుణుఁడు మన్మథపీడితుఁడయి యున్నాఁడని భావము.

తా. దమయంతీ! తాపశాంతికై వరుణునిహృదయమందుఁ జేర్పఁబడిన లేఁత తామరతూఁడు వరుణునిమనంబున లగ్నమయిన మన్మథబాణములచే ననేకరంధ్రములు గలిగియున్నట్లు ప్రకాశించెను.

వ. ఈచందంబునం ద్రిలోకతిలకు లగునాదిశావల్లభులు భవదాయల్లకభరం బనువెల్లి మునుంగం బొఱలుచు నెల్లి నీస్వయంవరమహోత్సవం బని విని తపనసంకాశంబు లైనవిమానంబు లెక్కి యేతదర్థంబున నిజశుద్ధాంతకాంతాజనంబు విరహసంతాపభాజనంబుగా నిశితనిస్త్రింశనీకాశం బగునాకాశంబు డిగ్గి పాదార్పణానుగ్రహంబున మహీమండలంబు గృతార్థంబుగా నిప్పు డిప్పురంబున కనతిదూరంబున నున్న

వారు. యదృచ్ఛాగతుండైన నన్నుం గనుంగొని నామనంబున సందేశాక్షరంబులు వ్రాసి జంగమలేఖంబు గావించి నీసకాశంబునకుం బుత్తెంచిరి. కుసుమశరభల్లశరిశల్యావిశల్యౌషధీవల్లి వగు నిన్నుం బరిష్వంగంబు సేయను, ననంగలీలాలహరీకుమారం బగు నీశరీరంబు సోఁకున నంతరంగపరితాపం బపనయింపను, నివీతపీతదర్పంబు లగు నీయంగంబు లపాంగంబులకు లేపం బొనర్పను, ప్రసవనారాచశరాసనాభవిభ్రమభ్రూవిలాసం బగు నీముఖశ్రీసముల్లాసంబునకు నుల్లసిల్లను, సుమనఃకోదండచండాలసంస్పృష్టదోషదూషితులగు తమ్ము నీకటాక్షవిక్షేపసాంద్రచంద్రాతపాలోకంబులఁ నభిషేకింపను, భవచ్చరణకమలసేవాహితమహత్త్వంబున మదనాపమృత్యుదేవతవలన నిజప్రాణంబులకుఁ బరిత్రాణంబు గావింపనుం దలంచుచున్నవారు కుశలప్రశ్నపూర్వకంబుగా నాగీర్వాణులు నీకుం జెప్పు మనినపలుకులు గొన్ని గలవు వాని నాకర్ణింపుము. 40

టీ. ఈచందంబునన్, త్రిలోకతిలకులు = ముల్లోకములకు నలంకారముల వంటివారు, అగు నాదిశావల్లభులు = అయినదిక్పాలురు, భవదాయల్లకభరంబు - భవత్ = నీయొక్క, ఆయల్లకభరంబును - వియోగభారమును, అనునెల్లిన్ = అనెడి ప్రవాహమునందు, మునుఁగం బాఱుచు = క్రుంకులిడుచు, ఎల్లిన్ = రేపటిదినము, నీస్వయంవరమహోత్సవంబు = నీస్వయంవరమనెడి గొప్పయుత్సవము, అని = అగునని, విని, తపనసంకాశంబులు = సూర్యునితో సమానములు, ఐనవిమానంబులు, ఎక్కి, ఏతదర్థంబునన్ = ఇందు నిమిత్తము - లేక ఈకారణముచేతను, నిజశుద్ధాంతకాంతాజనంబు = తమయంతఃపురస్త్రీలు, విరహసంతాపభాజనంబుగా = వియోగతాపమునకుఁ బాత్రములగుచుండగా అనఁగాఁ నింద్రాదులు నిజగృహంబుల నెడఁబాసివచ్చుటచే నంతఃపురస్త్రీలు వియోగపీడితలగు

చున్నారని భావము. తమప్రాణములకంటెఁ బ్రియలగు తమయంతఃపుర స్త్రీల
ను విడిచి స్వయంవరంబునకు వచ్చియున్నారని చెప్పుటచే దిక్పాలురకు దమ
యంతియందుఁ గలప్రేమాతిశయము వెలువడుచున్నది. నిశితనిస్త్రింశనీకాశంబు-
నిశిత=వాఁడియగు, నిస్త్రింశ=ముప్పది యంగుళములపొడవు గలఖడ్గముతో,
నీకాశంబు=సమానమైనది, అగునాకాశంబున్ =అయినట్టియాకాశమును, డిగ్గి=
దిగి, పాదార్పణానుగ్రహంబునన్ =పాదములనుంచుట యనెడి యనుగ్రహము
చే, మహీమండలంబు=భూవలయము, కృతార్థంబుగా=చరితార్థముగా, ఇప్పుడు,
ఇప్పురంబునకున్, అనతిదూరంబునన్=సమీపమున, ఉన్నవారు. యస్స్వేచ్ఛాగ
తుండు=స్వేచ్ఛచే వచ్చుచున్నవాఁడు, ఐననన్నున్ = అయినట్టినన్నును, కనుం
గొని, నామనంబునన్=నాయొక్క మనస్సునందు, సందేశాక్షరంబులు=వార్తాసం
బంధు లగునక్షరంబులను, వ్రాసి=అనఁగా సందేశవాక్యంబులను నాకుఁ దెలియఁ
జేసి యని భావము. జంగమలేఖుంబు=నడుచుచున్న లేఖను, కావించి=చేసి, అనఁ
గా నలునిమనం బనుఫలకమునందు సందేశవర్ణములు లిఖించి పంపించుటచే నలుం
డే యొకలేఖవలెనున్నాఁడని భావము. నీసకాశంబునకున్ =నీయొద్దకు, పుత్తెం
చిరి=పంపిరి. కుసుమ ... వల్లివి-కుసుమశర=మన్మథుఁడనెడి, భిల్ల=వేఁటగానియొ
క్క, శరశల్య = ఏదుఁబందిముల్లునంటి బాణములవలనఁ గలిగినగాయములకు,
విశల్యౌషధీవల్లివి=విశల్య యనుపేరుగల యోషధీలతవు, అగునిన్ను, పరిష్వం
గంబుచేయను=కౌఁగిలించుకొనుటకును, అనఁగా విశల్యౌషధితో సమానురా లగు
దమయంతిశరీరమును గౌఁగిలించుకొని యాసంబంధంబున మన్మథునిబాణముల
చేఁ గలిగినగాయములు మాన్పుకోఁదలంచుచున్నారని భావము. విశల్యౌషధి
సంపర్కముచే గాయములబాధ తొలఁగునట్లు దమయంతి శరీరసంబంధముచే
మన్మథతాపము తొలంగునని ఫలితార్థము. అనంగలీలాలహరీతుషారంబు-అనంగ
లీలా=మన్మథవిలాసములయొక్క, లహరీ=ప్రవాహముయొక్క, తుషారంబు=
=లేశముచే అగు, నీశరీరంబుసోఁకునన్=శరీరముయొక్క తాఁకుడుచే, అంత
రంగ పరితాపంబు=హృదయమందుండు సంతాపమును, అపనయింపను=తొలం
గించుటకును, అనఁగా జలప్రవాహంబును జెంది యగ్ని సంతాపమును దొలఁగిం

చుకొనునట్లు దిక్పాలురు మన్మథవిలాసనుల ప్రవాహమువలెఁ బ్రకాశించు చున్న దమయంతిశరీరంబుతాఁకున మన్మథసంతాపమును దొలంగింపఁదలం చుచున్నారనుట-నిపీత...దర్పంబులు-నిపీత=పూర్తిగా గ్రహించిన, పీత=పసుపురంగుయొక్క, దర్పంబులు=సౌందర్యగర్వము గలవి, అగు నీయంగంబులు=అయిన నీయవయవములను, అపాంగంబులకున్ = కడకన్నులకు, లేపంబు, ఒనర్పన్=పూయుటకును, అనఁగాఁ బసుపురంగుకంటె మిక్కిలి పచ్చనైన నీయవయవములను జూచుట కనియర్థము. ప్రసవ ... విలాసంబు-ప్రసవనారాచ=మన్మథునియొక్క, శరాసన=వింటివలె, ఆభ=సమానమయిన, విభ్రమ=విలాసములుగల,అనఁగా మదనచాపమువలెఁ బ్రకాశించుచున్నవని భావము. భ్రూ=కనుబొమలయొక్క, విలాసంబు=ప్రకాశము గలుగ, అగు నీముఖశ్రీసముల్లాసంబునకున్ =అయినట్టినీముఖలక్ష్మియొక్క కాంతివిశేషంబునకు, ఉల్లసిల్లన్ = సంతోషించుటకును, సుమనః ... దూషితులు-సుమనః కోదండ=పుష్పచాపము గాఁగలవాఁడు, అనఁగా మన్మథుఁడనెడి, చండాల=చండాలునియొక్క, సంస్పృష్టి=సంపర్కముచేఁ గలిగిన, దోష=పాపముచే, దూషితులు=నిందితులైన, తమ్మున్=ఇంద్రాదులననుట, నికటాక్ష ..ఆలోకంబులన్ - నికటాక్ష=నీకడ కంటిచూపులయొక్క, విక్షేప=కదలిక లనెడి, సాంద్ర=దట్ట మయిన, చంద్రాతప=వెన్నెలయొక్క, ఆలోకంబులన్ = కాంతులందు, అభిషేకింపను = తానమాడుటకును, అనఁగా మన్మథుఁ డను చండాలునిసంపర్కముచేఁ గలిగిన దోషమును బొందినతాము సుధారసంబుల స్రవింపఁజేయు వెన్నెలలకీడు వచ్చు నీకడకంటిచూపులందుఁ దానమాడి తద్దోషంబును బాపికొనఁ జూచుచున్నారనుట. నీకడకంటి చూపులను బొంది మన్మథబాధను దొలంగింప నెంచుచున్నారని ఫలితార్థము. భవత్ ... మహత్వంబునన్-భవత్=నీయొక్క, చరణకమల=పాదపద్మములయొక్క, సేవా=సేవించుటవలన, ఆహిత=పొందఁబడిన, మహత్వంబునన్=మహిమచే, మదనాపమృత్యుదేవతవలనన్=మన్మథుఁడనెడి యపమృత్యువువలన, నిజప్రాణంబులకున్, పరిత్రాణంబును=రక్షణను, కావింపన్=చేయుటకును, అనఁగా నీపాదసంపర్కమువలన మదనతాపంబు

చల్లార్చుకొని ప్రాణములు దక్కించుకొని బ్రదుకఁగలరని భావము. తలంచుచున్నవారు, కుశలప్రశ్నపూర్వకంబుగాఁ = కుశలప్రశ్నము ముందు గలుగునట్లుగా, ఆగీర్వాణులు=ఆదేవతలు, నీకున్, చెప్పను, అనినపలుకులు, కొన్ని కలవు. వానిన్=ఆమాటలను, ఆకర్ణింపుము=వినుము.

క. ఆదిత్యుల మగుమాకును
నీదోర్లతికాయుగంబు నిర్భరసుఖవ
ర్షోదయకారణ మై సం
పాదించుం గాక తరుణి పరివేషంబుల్. 41

టీ. తరుణి=దమయంతీ! ఆదిత్యులము=అదితిసంతతివారము, అగుమాకును = అయినట్టిమాకుఁ గూడ, నీదోర్లతికాయుగంబు = లతలవంటినీబాహుయుగము, నిర్భర... కారణమై - నిర్భర=అధికమగు, సుఖ=సౌఖ్యమనెడి, వర్షోదయ=వర్షముగలుగుటకు, కారణమై=హేతువై, అనఁగా నధికములగు సుఖసమృద్ధులఁ గలిగింపఁగారణమై యని భావము, సూర్యపక్షమందు. నిర్భరసుఖ=అధికమగుసుఖము గలిగించెడి, వర్ష=వానరొుుక్క, ఉదయ=కలుగుటకు, కారణమై,అనఁగా నధికసుఖము గలిగించువానలకుఁ గారణమై యని భావము. సూర్యపరివేషముగట్టినచో వాన గురియుట సుప్రసిద్ధము, పరివేషంబుల్=వలయాకారరేఖలను, సంపాదించుంగాక, అనఁగా నాదిత్యుఁడగు సూర్యునిపరివేషము సుఖవర్షమునకుఁ గారణము లైనట్లు, లాదిత్యులమగు మాకు నీబాహయుగళము పరివేషములను సంపాదించి మాకత్యంతము సుఖముల వర్షించుఁగాక యని భావము. అనఁగా నీబాహుయుగళమును మాకుఁ జెనవేసి కౌఁగిలించిన నత్యంతసౌఖ్య మలవడునని ఫలితార్థము.

తా. ఓదమయంతీ! ఆదిత్యుఁడగు సూర్యునికి లోకసుఖకరము లగువర్షములకుఁ గారణము లయినపరివేషంబులు గలుగునట్లు లాదిత్యుల మగు మాకుఁ గూడ నీబాహులతలు సుఖవర్షదాయక మగు పరివేషంబులను సంపాదించుఁ గాక.

శా. ఔదాసీన్యము నుజ్జగించి విను వాక్యం బస్మదీయంబు మి
థ్యాదోషం బొకయింత లేమి కఖిలాంతర్యామి త్రైలోక్యమ
ర్యాదాస్థాపకుఁ డంగజుండు గతి యీయర్థంబు నిక్కంబునీ
పాదాంభోజరజఃప్రసాదములు మాప్రాణంబు లబ్జాననా !

టీ. అబ్జాననా=పద్మమువంటిముఖము గలదమయంతీ! ఔదాసీన్యముఁ=నిర పేక్షత్వమును-ఊరకుండుటను, ఉజ్జగించి=మాని, అస్మదీయంబు = మాసంబంధమైన, వాక్యంబుఁ, వినుము, మాప్రాణంబుల్, నీపాదా...సాదములు-నీపాదాంభోజ=నీపాదపద్మములయందలి, రజః=పరాగముయొక్క, ప్రసాదములు= అనుగ్రహముకలవి-అనఁగా మాప్రాణంబులు నీయనుగ్రహమున కధీనములై యున్నవని భావము. నీవు మమ్ము వరించిన బ్రదికెదము లేదో మరణింతుమని తాత్పర్యము. ఈయర్థంబు=ఈమాకోరిక, నిక్కంబు=సత్యమైనది, మిథ్యాదోషంబు=అసత్యమాడుటయనెడితప్పు, ఇంతి=కొంచెమైనను, లేమికి=లేకపోవుటకు, అఖిలాంతర్యామి=అందఱిహృదయములందును బొందియున్నవాఁడును, త్రైలోక్యమర్యాదాస్థాపకుఁడు = మూఁడులోకములందును మర్యాదలను స్థాపించినవాఁడును, అగు అంగజుండు=మన్మథుఁడు, గతి=దిక్కు, అనఁగా సాక్షి యనుట. ఓదమయంతీ! ఈమాకోరిక యసత్యమని తలంచెదవేమో? అట్లు తలంపకుము మేమసత్యము కొంచెమేనియుఁ బలుకలే దనుటకును, నీనిమిత్తమై యత్యంతపీడను బొందుచున్నా మనుటకును, నందఱిలోను వసించియున్న మన్మథుఁడే సాక్షి యని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! ఇఁక నూరకుండక మావాక్యము వినుము. మాప్రాణములు నీపాదపద్మముల కధీనములై యున్నవి. ఈమాట సత్యము. అసత్యమని తలంపకుము. మేమెంతమాత్రము నసత్యమాడలేదని నిర్ణయించుటకు నందఱిలోను న్నవాఁడును, మూఁడులోకముల మర్యాదలను స్థాపించువాఁడును నగుమన్మథుండే సాక్షి. మన్మథసాక్షిగా మే మసత్యమాడలేదు. అలం. అతిశయోక్తి.

శా. మాదివ్యత్వము నీకు నిత్తుమని సంభావింప సిగ్గయ్యెడిన్
వైదర్భీ! భవదీయరూపవిభవైశ్వర్యంబు మాభూమియం

దేనీ? దీనికిఁ బ్రత్యయం బిదియపో యే మెల్లనుం గూడి నీ
పాదాంభోజము లాశ్రయించెదము తాత్పర్యంబుసంధిల్లఁగన్.

టీ. వైదర్భి=ఓదమయంతీ, మాదివ్యత్వము=మాయమరత్వము, అనఁగాఁ జావులేకుండునట్టి శక్తిని, నీకున్, ఇత్తుము, అని సంభావింపన్ = అనఁ గౌరవించుటకు, సిగ్గు, అయ్యెడిన్=కలిగెడిని, మీమానవులకు దుర్లభమగు మాయ మరత్వమును నీకిచ్చి గౌరవించెదమని చెప్పుటకు సిగ్గుగలుగుచున్నదని భావము. మాభూమియందున్=స్వర్గమందు, భవదీయ...శ్వర్యంబు-భవదీయ=నీసంబంధియగు, రూపవిభవ=రూపసంపదయొక్క, ఐశ్వర్యంబు=గొప్పతనము, ఏదీ= ఎచ్చటఁగలదు, అనఁగా నిన్నుఁబోలిన సౌందర్యవతులు మాలోకమందు లేరని భావము. దీనికిన్=ఇట్లనుటకు, ప్రత్యయంబు=విశ్వాసార్హమైనది. ఇదియపో= ఇదేసుమీ! ఏము ఎల్లనున్, కూడి=మేమందఱము నేకీభవించి, తాత్పర్యంబు=ఆసక్తి, సంధిల్లఁగన్=కలుగునట్లుగా, నీపాదాంభోజములు=నీపాదపద్మములను, ఆశ్రయించెదము=ఆశ్రయించుచున్నాము. స్వర్గలోకమందుండి యమరుల మనిపించికొనియున్న మేము మదనబాధకోర్వలేక నీయనుగ్రహంబు సంపాదించుకొనవలయునని బ్రదుకమని నిశ్చయించుకొని నీపాదపద్మముల నాశ్రయింపవచ్చినారము. నీవేమాకుఁ బ్రాణదానము చేసి యమరత్వ మిచ్చుటకుఁ దగియుండఁగా నీకు మేమమరత్వ మిచ్చెదమనుటకు సిగ్గుగలుగుచున్నది. తానాపదను తొలఁగించికొనువారు పరులకుఁ గూడ నుపకారులగుదురని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! మాయమరత్వమును నీకిచ్చి గౌరవించెదమనుటకు సిగ్గుగలుగుచున్నది. నీవలె రూపసంపదగలిగినయువతి స్వర్గలోకమం దెక్కడను లేదు. ఇందులకు మేమందఱమును గూడి బ్రదుకనిచ్ఛ చేవచ్చి నీపాదముల నాశ్రయించుటయే ప్రబలదృష్టాంతము. నీదయవలన బ్రతుకఁదలఁచిన మేము నీకమరత్వ మెట్లీయఁ గలుగుదుము? అలం. కావ్యలింగము. అతిశయోక్తి.

మహాస్రగ్ధర. త్వదరాళభ్రూలతాద్వంద్వమున మదనుఁ డోర్తత
న్వ్యధన్విత్వ మొందెం, ద్వదుదంచన్మందహాసోదయమువనిత
కందర్పు జైత్రాస్త్రుఁ జేసెం, ద్వదపాంగాలోకన శ్రీతరుణి

మరుని మత్స్యధ్వజుంగా నొనర్చెం, ద్వదధీనం బెల్ల సామర్
థ్యము రతిపతికిం దామ్రబింబాధరోష్ఠీ. 44

టీ. ఓతన్వీ=ఓదమయంతీ, మదనుఁడు=మన్మథుఁడు, త్వద...మునన్—త్వత్=నీసంబంధులయిన, అరాళ=వంకరలైన, భ్రూలతా=లతలవంటి కనుబొమలయొక్క, ద్వంద్వమునన్=ద్వయముచే, ధన్విత్వము=ప్రశస్తమగు ధనుస్సుగలవాఁడగుటను, ఒందెన్=పొందెను. అనఁగాఁ బూర్వము మన్మథుఁడు తచ్చాపముతోను, బాణములతోను, ధ్వజముతోడను నీశ్వరునిచే దహింపఁబడెను. ఆమన్మథుఁడు నీదయవలన మామనములందుఁ బుట్టుచున్నాఁడు. అతనికి యుద్ధసాధనములు కావలయును గాన నీకనుబొమలే మన్మథునకు చాపములగుచున్నవని భావము. ఈచెప్పుటచే దమయంతికనుబొమలు సౌందర్యవంతములనియు మోహజనకములగుచున్నవనియు స్పష్టమగుచున్నది. చాపములగుచున్నవని చెప్పుటచేఁ బూర్వముకంటె నిప్పుడాధిక్యము సూచింపఁబడుచున్నది. వ.త, త్వత్...దయము-త్వత్=నీయొక్క, ఉదంచిత్=ప్రకాశించుచున్న, మందహాస=చిఱునవ్వుయొక్క, ఉదయము=ఆవిర్భావము లేక పుట్టుక, కందర్పున్=మన్మథుని, జైత్రాస్త్రున్=జయింపఁదగిన బాణములు గలవానిఁగా, చేసెన్=నీచిఱునవ్వే మన్మథునకు లోకములజయింపఁదగిన బాణమగుచున్నదని భావము. తరుణి, త్వదపాంగాలోకనశ్రీ-త్వత్=నీయొక్క, అపాంగాలోకన=కడకంటిచూపులయొక్క, శ్రీ=లక్ష్మి; మరునిన్=మన్మథుని, మత్స్యధ్వజున్=చేఁపయే ధ్వజముగాఁ గలవానిఁగా, ఒనర్చెన్=చేసెను. అనఁగా నీకడకంటిచూపులే మన్మథునకు కేతువగుచున్నవని భావము, స్త్రీల నేత్రములు చేఁపలను బోలియుండును. కాన దమయంతిచూపులు మత్స్యధ్వజునిఁగాఁ జేయుచున్నవని ఫలితార్థము. తామ్రబింబాధరోష్ఠీ=మిక్కిలి యెఱ్ఱనైన దొండపండువంటి పెదవి గల దమయంతీ, రతిపతికిన్, ఎల్లసామర్థ్యము=శక్తియంతయు, త్వదధీనంబు=నీకధీనమయినదే, అనఁగా నీప్రాపుంటచేతనే మన్మథుఁడు మగుడ మామనంబుల నుదయించి సమస్తమును జయింపఁ గలుగుచున్నాఁడని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! నీకనుబొమలు మన్మథునకుఁ జాపములగుచున్నవి. నీ మందహాసము బాణమగుచున్నది. నీకడకంటిచూపే యతనికి ధ్వజమగుచున్నది. పెక్కేల? మన్మథునికిఁ గలిగినసామర్థ్యమంతయు నీవలననే సుమీ. అలం. సహోక్తి. అతిశయోక్తి.

శా. నీలావణ్య పయోధియందు నలరున్ నేత్రాబ్జముల్ నీమనో
జ్ఞాలాపంబులయందుఁ గర్ణములు నీయాలింగనప్రక్రియా
కేలిన్ మేనులు నీముఖాస్వాదనసక్తిన్ నాలుకల్ మాకు నో
బాలా స్వప్నసమాగమంబుల నిశాపర్యంతయామంబులన్.

టీ. ఓబాలా=ఓదమయంతీ, నిశాపర్యంతయామంబులన్=రాత్రులయొక్క కడజాములందు, స్వప్నసమాగంబులన్=స్వప్నసంభోగములందు, మాకున్, నేత్రాబ్జముల్=కనుదమ్ములు, నీలావణ్యపయోధియందున్=నీసౌందర్య సముద్రమందు, అలరున్=ఒప్పుచున్నవి, కర్ణములు=చెవులు, నీమనోజ్ఞాలాపంబులయందున్=నీమనోహరములయిన వాక్కులందును, మేనులు=శరీరములు, నీయాలింగనప్రక్రియాకేలిన్=నిన్నుఁ గౌఁగిలించుకొనుట యనెడి క్రీడయందును, నాలుకల్, నీముఖాస్వాదనసక్తిన్=నీముఖమునాస్వాదింప నాసక్తియందును, అలరున్=ఒప్పుచున్నవి. ఓసుందరీ! స్వప్నమందుఁ జూడఁబడిన నీసౌందర్యాదులచే మేము మిక్కిలి మోహితులమై సంతతము నీసమాగమమునే కోరుచున్నాము. ఇట గ్రంథకర్త యింద్రాదులు స్వప్నమందు దమయంతినిఁజూచి మోహమందినట్టులు చెప్పియున్నాఁడు. ఇంద్రాదిదేవతలకు స్వప్నావస్థ సంభవించుటయే యసంభవము. అట్లుండ దమయంతిని జూచుట యెట్లు? అనుప్రశ్నము కలుగుట కవకాశమున్నది. కా. యింద్రాదుల కిక్కడ స్వప్నావస్థ సంభవింపకపోయినను మోహాతిశయమువలనఁ గలుగునున్మాదావస్థ సంభవించును గాన యప్పుడు దమయంతిని జూడ వీలగుచున్నది. అప్పుడు 'నిశాపర్యంతయామంబులన్'' అనిచెప్పుట వ్యర్థమనితలంపరాదు పగటిపూఁటకంటె రాత్రులందు మోహామధికమగును గాన దత్సూచకముగా నాపదమును బ్రయోగింపవచ్చు.

టీ. ఓదమయంతీ! ప్రతిరాత్రియందును, స్వప్నావస్థయందు నీసౌందర్య

సముద్రమందు నేత్రపద్మములును, నీమధురవాక్కులందు వీనులును, నీయాలింగనములందు శరీరములును, నీముఖము నాస్వాదించుటందు నాలుకలును ఒప్పుచున్నవి. అలం. రూపకము. దీపకము.

వ. అని బృందారకచతుష్టయంబు నీతోఁ జెప్పుమనెం గావున.

క. సురసార్థవాచికస్ర
క్పరిపాటీవిశదరసనపత్త్రుఁడ నగున
న్నరవిందపత్త్రలోచన
చరితార్థునిఁ జేయు కార్యసాఫల్యమునన్. 47

టీ. అరవిందపత్త్రలోచన=పద్మపత్త్రములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! సురస...పత్త్రుఁడను, సురసార్థ=మంచిరసముగల యర్థములతో నొప్పుచున్న, వాచికస్రక్=సందేశవచనముల పంక్తియొక్క, పరిపాటీ = అనుక్రమముచే, విశద=స్వచ్ఛమైన, రసన=నాలుక యనెడి, పత్త్రుఁడను=పత్త్రముకలవాఁడను, ఇట "రసనపత్త్రుఁ" డనుట చింత్యము. రసనాపత్త్రుఁడని యుండవలెనని తోఁచెడిని, అగునన్నున్=అయిననన్నును, కార్యసాఫల్యమునన్=కార్యమును సఫలము చేయుటచే, చరితార్థునిఁ జేయు=కృతార్థునిఁగాఁ జేయుము. అనఁగా నింద్రాదిదేవతలలో నొకని వరించి నాసందేశమును సఫలము చేసి నన్నుఁ గృతార్థునిఁగాఁ జేయుము.

తా. ఓదమయంతీ! మంచిరసార్థములు గల సందేశవచనపంక్తులయనుక్రమముచే నమలమయిన నాలుక యనెడి పత్త్రికను దెచ్చినట్టి నన్ను, నింద్రాదులలో నొకని వరించి కార్యమును సఫలముగాఁ జేసి చరితార్థునిఁగాఁ జేయుము.

చ. అమరపతి న్వరించెదవొ హవ్యవహు న్వరణం బొనర్చెదో, శ
మనునిఁ జెట్టవట్టెదవొ సాగరవల్లభుఁ బెండ్లియాడెదో, ప్రమ
దము గౌతుకంబు, ననురాగము పెంపుచు సొంపుమీఱఁగాఁ,
గమలదళాక్షి యొక్కరునిఁ గైకొనుమా యనుమాన మేటికిన్.

టీ. కమలదళాక్షి = పద్మములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! అమర

పతిన్=దేవేంద్రుని, వరించెదవో=పెండ్లియాడెదవో, హవ్యవహున్=అగ్నిని, వరణంబు-ఒనర్చెదవో=వరింతువో, శమనునిన్=యమధర్మరాజును, చెట్టపట్టెదవో=వరించెదవో, సాగరవల్లభున్=వరుణుని, పెండ్లియాడెదో, ప్రమదము=సంతోషము, కౌతుకంబు=వేడుకయు, అనురాగము పెంపును=ప్రేమాతిశయమును, సొంపును=చక్కఁదనమును, మీఱంగాన్=మీఱునట్లుగా, ఒక్కరునిన్=ఒకని, కైకొనుమా=వరింపుమా, అనుమానము=సందేహము, ఏటికిన్=ఎందుకు.

తా. దమయంతీ! దేవేంద్రునివరించెదవో, యగ్నినివరించెదవో, యమునిఁ బెండ్లాడెదవో, వరుణునిఁ బెండ్లియాడెదవో, చక్కఁగ నాలోచించి, సంతోషము, వేడుకయుఁ, బ్రేమాతిశయము ప్రకాశించునట్లు ననుమానమువిడిచి యొకనిఁ బెండ్లియాడుము.

వ. అనిన విని యయ్యంబుజాక్షి యక్షిభ్రూవిక్షేపవిభ్రమంబున
ననాదరంబు దెల్పుచు నలవోకగా దిగీశసందేశం బాకర్ణించి
యారాజకుమారున కిట్లనియె. 49

టీ. అనినన్=అని నలుఁడు పల్కఁగా, అయ్యంబుజాక్షి = పద్మములవంటి నేత్రములుగల యాదమయంతి, విని, అక్షిభ్రూవిక్షేపవిభ్రమంబునన్-అక్షి=నేత్రములయొక్కయు, భ్రూ=కనుబొమలయొక్కయు, విక్షేప = చలనముల వలనఁ గలిగిన, విభ్రమంబునన్=విలాసముచే, అనాదరంబున్ = తిరస్కారమును, తెల్పుచు, అలవోకగాన్=అనాదరముతో, దిగీశసందేశంబు=ఇంద్రాదుల వర్తమానమును, ఆకర్ణించి=విని, ఆరాజకుమారునకున్ = ఆనలరాజునకు, ఇట్లు అనియెన్=ఇట్లుపలికెను.

తా. స్పష్టము.

తే. ప్రశ్నమొక్కటి యొక్కటి ప్రతివచనము
యుక్తి యనుకూలమై యుండ దుభయమునకు
నేను నీవంశనామంబు లెవ్వి యనిన
నెవ్వరినొ ప్రస్తుతించితి వింతతడవు. 50

టీ. ప్రశ్నము = అడిగినప్రశ్నము, ఒక్కటి=ఒకటియైయున్నది, ప్రతివచనము=దానికి నీవిడినప్రత్యుత్తరము, ఒకటి=మఱియొకటియైయున్నది. ఉభయమునకున్=ప్రశ్నప్రత్యుత్తరములకు, యుక్తి, అనుకూలమై=తగినదై, ఉండదు, ఉండలేదు, నేనడిగినదానికి సమాధానము చెప్పలేదని భావము. నేను, నీవంశనామంబులు=నీకులమును, నీపేరును, ఎవ్వి=ఏవి, అనినన్=అనిపలుకఁగా, ఇంత తడవు=ఇంతసేపును, ఎవ్వరినో=అదెవ్వరినో, ప్రస్తుతించితివి=స్తోత్రము చేసితివి, ఇట "నెవ్వరినో ప్రస్తుతించితివి" అని చెప్పుటచే నింతకు ముందు నలుఁడు వర్ణించిన దిక్పాలురచరిత్రమును సుంతయేనియు నాదరముతో వినకుండినట్లు తెలియవచ్చుచున్నది.

తా. ఓరాజకుమారా! అడిగిన ప్రశ్న మొక్కటి. ఆప్రశ్నమునకు ప్రత్యుత్తరము మఱొకటి. ఆరెంటింటికి యుక్తియనుకూలమై యుండలేదు. నీవంశమును నీపేరును దెలుపుమనఁగా నింతసేపు నెవరినో యనవసరముగా వర్ణించితివి.

క. ఒకచోటఁ బ్రకాశించియు
నొకచోట నిగూఢ యగుచు నొదవించెం గౌ
తుకలక్ష్మి నీసరస్వతి
ప్రకటయు గూఢయును నగుసరస్వతివోలెన్. 51

టీ. ప్రకటయు=స్పష్టముగాఁగానవచ్చుచున్నదియు, గూఢయును=ఒకచో స్పష్టముగాఁ గానరాకున్నదియు, నగుసరస్వతివోలెన్=అయినట్టి సరస్వతీనదివలెను, నీసరస్వతి=నీవాక్కు, ఒకచోటన్ = ఒకప్రదేశమందు, ప్రకాశించియున్=స్పష్టమగుచు, అనఁగా నేనడిగినప్రశ్నమునకుఁ దగినట్లు చెప్పుచు, ఒకచోటన్=ఒకప్రదేశమందు, నిగూఢ=కనఁబడనిది, అనఁగా నాయడిగినప్రశ్నమునకు సుంతేనియు సంబంధింపకుండునటులు చెప్పుటచే నదృశ్యమానమయినదనియు ననిభావము. కౌతుకలక్ష్మి=మిక్కిలివేడుకను, ఒదవించెన్=కలిగించెను.

తా. ఒకచోటఁ గానవచ్చుచు నొకచోట నదృశ్యమానయగుచు నున్న సరస్వతీనదివలెనే నీవాక్కొకచో నాయడిగినప్రశ్నమునకు సంబంధించినదగుటచేఁ గానవచ్చుచు, నొకచో నాయడిగినప్రశ్నమునకు సంబంధింపనిదగుట

చేఁ గానరాకయునుండి నాకు వేడుకను బుట్టించుచున్నది. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, ఉపమ.

తే. అధికతరులైనఁగాని దిగీశాధిపతులు
కౌతుకము నాకు నీవంశకకథలయందు
దప్పిగొన్నట్టివారి కాఁదప్పి దీఱ
సలిలపూరంబు హితవొ యాజ్యంబు హితవొ. 52

టీ. దిశాధిపతులు=దిక్పాలురు, అధికతరులు=మిక్కిలిగొప్పవారు, కాఁగాని=అయినను, నాకున్, నీవంశకథలయందున్=నీవంశకథలయందు, కౌతుకము=వేడుక, అనఁగా దేవతలు నీకంటెగొప్పవారైనను నీవంశకథల వినుటకే నాకు వేడుక. అంతియకాని దేవతలవృత్తాంతముతో నాకుఁబని లేదు. గొప్పవారివంశకథలు విడిచినావంశకథలు వినుటవలననేమి ప్రయోజనమేమని పల్కెదవేని చెప్పెదవినుము, దప్పిగొన్నట్టివారికిన్ = దప్పిగొని యున్నమానవులకు, ఆదప్పిదీఱన్=ఆదప్పిగను దొలఁగించుకొనుటకు, సలిలపూరంబు=జలప్రవాహము, హితవో=ప్రియమైయుండునో, ఆజ్యంబు= నేయి, హితవో=ప్రియమయియుండునో, యోజింపుము(అధ్యాహారము)=ఆలోచింపుము.

తా. ఓపురుషవరేణ్యా! నీకంటె దిక్పాలురు పూజ్యులైనను, నీవంశకథలందున్న కౌతుకము నాకు దేవతలకథలందు లేదు. పరమపుణ్యులైన దేవతలకథలనువిడిచినాకథలనువినిన ప్రయోజనమేమని యందువేని చెప్పెదవినుము, వానియందు దాహకక్యమున్నను దప్పిగొని యున్నమనుష్యుల కావప్పి తొలఁగించుకొనజలము హితమైయుండునా, నేయి హితమైయుండునా యోజింపుము. అట్లె నీచరిత్రము తక్కువైనదైనను నాకు దానినే వినవలయునని కోరిక. అలం. రూపకము, అర్థాంతరము.

వ. ఏను జేసినప్రశ్నంబునకు నుత్తరంబు నీమీఁద నప్పియున్నయది. ఇప్పుడైన నాఋణంబుఁ దీర్చుకొనుము. భవాదృశంబైననాయకరత్నంబు నేవంశంబు భరించె? ఏవర్ణంబులు

నీపుణ్యనామంబునకుం బ్రకాశకంబు లైనయవియని పరిమి
తంబుగాఁ బలికె కుండినన రేంద్రనందన యూరకుండుటయు
నన్నిషధమండలాధీశ్వరుండు. 53

టీ. ఏను, చేసినప్రశ్నంబునకున్, ఉత్తరంబు = ప్రత్యుత్తరము, నీమీఁదన్, అప్పు, ఉన్నది, అనఁగా నాయడిగినప్రశ్నమునకు నీవు తగినట్టు ప్రత్యుత్తర మీయకపోవుటచే నాకప్పు తీర్పవలసియున్నదని భావము, ఇప్పుడైనన్, నాఋణంబున్, తీర్చుకొనుము, భవాదృశంబు=నీవంటివాఁడు,ఐననాయకరత్నంబున్=అయినట్టినాయకమణిని, ఏవంశంబు=ఏకులము, భరించెన్= తాల్చినది, అనఁగా నేవంశంబునఁ బుట్టితివని భావము, ఏవర్ణంబులు=ఏయక్షరములు, నీపుణ్యనామంబునకున్=నీపవిత్రమయిననామమునకు, ప్రకాశకంబులు, ఐనయవి, అని, పరిమితంబుగాన్, పలికె, కుండినన రేంద్రనందన = దమయంతి, ఊరకుండుటయు=ఊరకుండఁగా, అన్నిషధమండలాధీశ్వరుండు = ఆనిషధాధీశ్వరుఁ డయినయూనలమహారాజు.

తా. స్పష్టము.

ఉ. తామరసాక్షి వంశకథ దవ్వుల నుండఁగనిమ్ము చెప్పఁగా
దేమిటికన్న నైజమగుహీనత గల్గినఁ జెప్పఁ బొచ్చెము
ద్దామత గల్గెనేని నుచితంబయి యుండదు చెప్పికొంట నేఁ
డీమెయిఁ బ్రేష్యభావము వహించినికృష్టత నేఁగు దెంచుటన్.

టీ. తామరసాక్షి=పద్మములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! వంశకథ= నావంశవృత్తాంతము, దవ్వులన్ - ఉండన్ - ఇమ్ము=దూరముగానుండనీ, చెప్పన్=చెప్పుటకు, కాదు=తగదు, అనఁగాఁ జెప్పఁగూడదనుట, ఏమిటికిన్ అన్నన్=ఎందుచే ననఁగా, నైజము= స్వకీయమయినది, అగుహీనతన్=అయినట్టి చిన్నతనము, కల్గినన్ = కలిగియున్నచో, అనఁగా నీచకులమయినచో ననుట, చెప్పుట, ఒచ్చెము = అవమానకరము, ఉద్దామత = గొప్పతనము, కల్గెన్ ఏనిన్=కల్గినచో, నేఁడు, ఈమెయిన్ = ఈరీతిగా, ప్రేష్యభావము=

సేవకత్వము లేక దూతత్వము, వహించి, నికృష్టతన్=హీనత్వముచే, ఏగుదెంచుటన్=వచ్చియుండుటచే, చెప్పికొంట, ఉచితంబు=తగినది, అయి,ఉండదు.

తా. ఓదమయంతీ! వంశవృత్తాంతమును జెప్ప వలనుపడదు. కావున దాని దూరముగా నుంపుము. ఏమనఁగా, నాకుల మొకవేళ హీనమయిన దయినచోఁ జెప్పికొనుట యవమానకరము. నాకులము గొప్పదయినచో నేనిట్లు సేవకుఁడనై యిచ్చటి కిప్పు డీరీతిగా వచ్చుటచేఁ జెప్పికొంట తగియుండదు.

తే. ఇంతమాత్రంబు సెప్పెద ♦ నెఱిఁగికొనుము
నృపతికన్యవు గడుమాననీయ వగుట
మైత్రి కఱసేయఁ దగ దేను ♦ మనుజవిభుఁడ
రాజవంశకరీరుండ ♦ రాజవదన. 55

టీ. రాజవదన=దమయంతీ! నృపతికన్యవు = రాజనందనవును, కడున్ = మిక్కిలి, మాననీయవు=పూజనీయురాలవును, అగుటన్ = అయియుండుటచే, ఇంతమాత్రంబు=స్వల్పముమాత్రమే, చెప్పెదన్, ఎఱిఁగికొనుము = తెలిసికొనుము, మైత్రికిన్ = స్నేహమునకు, అఱచేయన్ = భేదముచేయుటకు, తగదు, ఏను, మనుజవిభుఁడన్ = రాజను, రాజవంశకరీరుండన్ = చంద్రవంశమనెడి వెదురుపొదకు వెదురుబోదువంటివాడను, అనఁగాఁ జంద్రవంశమందుఁ బుట్టినవాఁడనని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! నీవు రాజకుమారికవు; నీవు పూజనీయురాలవు. స్నేహితులపట్ల కపటముచేయరాదు. కొంచెము చెప్పెదను, తెలిసికొనుము. నేను మానవేశ్వరుఁడను.చంద్రవంశమనెడి వెదురుపొదకు వెదురుబోదువంటివాఁడను.
అలం. రూపకము.

ఉ. పేరడుగం దలంచెద వ్రె ♦ భీమతనూభవ యాంచారముం
దూరముసేయు మెవ్వరికిఁదోసము తాఁదనపేరుసెప్పు టా
చారపరంపరాస్థితికి ♦ శాస్త్రము మూలము శాస్త్రచోదితా
చారవివేకహీనుఁ డగుఁజాల్మని మెత్తురె? పండితోత్తముల్.

టీ. భీమతనూభవ=ఓదమయంతీ, పేరు=నానామము, అడుగన్, తలం చెదవో=అడుగఁదలంచియున్నావేమో, అవిచారమున్=ఆయాలోచనము, దూరము చేయుము=దూరముగా నుంచుము, తాన్, తనపేరు, చెప్పుట=చెప్పికొనుట, ఎవ్వరికిన్=ఎవ్వారికయినను, దోసము=పాపజనకము, ఆచారపరంపరా స్థితికిన్=ఆచారములయొక్కవరుస నుండుటకు, శాస్త్రము, మూలము=కారణము, శాస్త్ర...హీనుఁడు—శాస్త్ర=శాస్త్రముచేత, చోదిత=ప్రేరితమైన, ఆచార=ప్రవర్తనలయందలి, వివేక=జ్ఞానముచే, హీనుఁడు=శూన్యుఁడు, అగు జాల్మునిన్=అయినట్టి నీచుని, పండితోత్తముల్=పండితశ్రేష్ఠులు, మెత్తురె=మెచ్చుకొందురా? మెచ్చుకొనరనుట.

తా. దమయంతీ! నాపేరడుగఁదలంచియున్నావా? అట్లయిన నావిచారమును దూరముగనుంచుము. ఎవఁడయినను తనపేరు తానుచెప్పికొనుట పాపము. ఆచారపరంపర నిలుచుటకు శాస్త్రమే మూలము. శాస్త్రముచే ప్రేరితములగు నాచారములను దెలిసికొనలేని మూఢుని పండితోత్తములు మెచ్చుకొనరు.

వ. అదియునుం గాక. 57

టీ. అదియునుంగాక=మఱియును.

క. కువలయనేత్ర సమక్ష
వ్యవహారంబునకు యుష్మదస్మత్పదముల్
శ్రవణశ్రావణ యోగ్యము
లవుచుండఁగఁ బేరుసెప్పనడుగఁగ నేలా? 58

టీ. కువలయనేత్రి=కలువవంటికన్నులు గలదమయంతీ! యుష్మదస్మత్పదముల్=నీవు నేను అనుపదములు, సమక్షవ్యవహారంబునకున్ = సన్నిధానమందు నిర్వర్తించుకొనెడి వ్యవహారమునకు, శ్రవణ...యోగ్యములు-శ్రవణ=వినుటకును,శ్రావణ=వినిపించుటకును,యోగ్యములు=తగినవి; అవుచుండఁగన్, పేరు, చెప్పన్=చెప్పుటకును, అడుగన్=అడుగుటకును, ఏలా=ఎందుకు?

తా. కలువవంటికన్నులు గలదమయంతీ! సన్నిధానమందు వ్యవహారములను జక్కఁబెట్టుకొనుటకు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు (అనఁగా నేను నీవు అను

పదములు) వినుటకును, వినిపించుటకును, దగియుండఁగాఁ బేరడుగుటవలన నేమిప్రయోజనము.

సీ. అని శారదంబైన వనమయూరము వోలె
నహితాపకారకుం డతఁడు పలుక
రాజహంసియుఁ బోలె రమణీలలామంబు
పదములం దనురాగ ముదయ మొంద
సమయోచితంబుగా సారస్య మొప్పారఁ
బలికె నిట్లని మహీపాలుతోడ
నన్వయం బెఱిఁగించి యభిధాన మెఱిఁగింప
కునికి మ మ్మాదరించిన తెఱంగె?
తే. యనఘ! మము నీవు వంచింప నభిలషించె
దేము నేరమె వంచింప నిపుడు నిన్నుఁ
బేరు సెప్పిన నీ కనాచారమేని
మాకు న్యాయంబె నీతోడ మాటలాడ. 59

టీ. అని=ఈప్రకారముగా, అహితాపకారకుండు-అహిత=శత్రువులకు, అపకారకుండు = అపకారము చేయువాఁడు, అనఁగా శత్రువులను జంపువాఁడని భావము. నెమిలిపక్షమందు: అహితాపకారకుండు - అహి=పాములకు, తాప=సంతాపమును, కారకుండు=చేసెడిది, అనఁగా పాములను జంపునదని యర్థము. అతఁడు=ఆనలరాజు, శారదంబు=శరత్కాలమందలిది, ఐనవనమయూరము వోలెన్=అయినట్టి యడవినెమిలివలెను, పలుకన్ = సంభాషింపఁగా, అనఁగా నెమిలి వర్షకాలమందుఁగూసి శరత్కాలమందు మౌనముదాల్చియుండుట సుప్రసిద్ధము. కావున నట్లే నలుఁడు చెప్పవలసినది చెప్పి మౌనముదాల్చియుండెనని భావము. ఇట నలుఁడు పలికెనని చెప్పినను శారదంబైన మయూరముతోఁ బోల్చుటచే మౌనముదాల్చెననియే కవియభిప్రాయము. ఇట్లు చెప్పుట సంస్కృతమునకుఁగూడ సరిగానున్నది. శ్లో॥ అదోయమాలప్య శిఖీవశారదో

బభూవతూష్ణీం మహీతాపకారకః॥ అని యున్నది. రమణీలలామంబు= స్త్రీలకలంకారమువంటిదగు దమయంతి, రాజహంసియుంబోలెన్=రాజహంసివలెను, పదములందున్=నలునివాక్యములందుఁగల ప్రతిపదమునందును, అనురాగము=ప్రేమ, ఉదయము-ఒందన్=జనింపఁగా, అనఁగా నలుఁడు పలికినప్రతిపదమును దమయంతి కనురాగమును గలిగించె నని భావము. హంసిపక్షమందు: పదములందు = కాళ్లయందు, అనురాగము = ఎఱ్ఱఁదనము, ఉదయమొందన్=జనింపఁగా, అని యర్థము. సమయోచితంబుగాన్ = సమయమునకుఁదగునట్లుగా, సారస్యము = సరసపుఁదనము, ఒప్పారన్ = ఒప్పునట్లుగా, ఇట్లని=ఈరీతిగా, మహీపాలుతోడన్ = నలునితో, పలికెన్ = సంభాషించెను. అనఁగా శరత్కాలమురాఁగానే నెమిలి ధ్వనిచేయక యూరకుండును, రాజహంసలు,ధ్వనిచేయును. అట్లె నలుఁ డూరకుండెననియు దమయంతి మాటలాడుచుండెననియు భావము. మఱియు నలుఁడుపలికిన ప్రతిపదము నామె కనురాగముఁ గలిగించుటచే నతం డూరకున్నను దానూరకుండలేక సంభాషించె నని తెలియఁదగినది. అన్వయంబు=కులమును, అనఁగాఁ గులము పేరును, ఎఱిఁగించి=తెలిపి, అభిధానము=నీపేరును, ఎఱిఁగింపక-ఉనికి=తెలుపకుండుట, మమ్మున్, ఆదరించిన తెఱంగె=ఆదరించినవిధమా, అనఁగా గాదనుట, వంశము పేరు చెప్పినట్లు నీపేరునుగూడఁ దెలిపినచో నే మమ్మాదరించిన ట్లగును కానిచో నాదరింపలేదనుట, అనఘు=పాపరహితుఁడ వగునోపురుషవరేణ్యా! మమున్, నీవు, వంచింపన్=మోసపుచ్చుటకు, అభిలషించెదు=కోరుచున్నావు, ఇపుడు, మేము, నిన్నున్, వంచింప నేరమే, పేరు చెప్పినన్ = నీపేరు చెప్పినచో, నీకున్, అనాచారమే=ఆచారము కాదని తోఁచినచో, నీతోడన్=పరపురుషుఁడవును గ్రొత్తగా వచ్చినవాఁడవును నగునీతో, మాటలాడన్, మాకు, న్యాయంబె=న్యాయమగునా? అనఁగాఁ గాదనుట.

తా. శత్రువుల కపకారముచేయునట్టి నలుఁ డటు పలికి సాములకుఁ దాపమునఁగలిగించునదియు శరత్కాలమందలిదియు నగుమయూరమువలెనే యూరకుండఁగా రాజహంసివలెనే దమయంతి నలుఁడు పల్కినవాక్యములందలి ప్రతి

పదమునందు ననురాగముచెందుచు సమయానుకూలముగా నలరాజుతో నిట్లనియెను. ఓరాజా! నీవంశముపేరు చెప్పి నీపేరు చెప్పకుండుటచే మమ్ము నాదరింపలేదనియే భావించెదము. నీవు మమ్ము వంచించిన మేముమాత్రము నిన్ను వంచింపలేమా? నీపేరుచెప్పుటయే నీకు నాచారవిరుద్ధమైనచోఁ బరపురుషుఁడవైననీతో మాటలాడుట మా కాచారవిరుద్ధము కాదా! కావున మాతోడ మాటలాడకుము. అలం. శ్లేష. ఉపమ.

తే. అన్యపురుషులతోడ నెయ్యంపుగోష్ఠి
యధిప! మముబోఁటిరాజకన్యకల కగునె
యది కులాబలాచారసహాసనాస
హాతిసాహసకౌతూహలావసథము. 60

టీ. అధిప=ఓరాజా, అన్యపురుషులతోడన్ = పరపురుషులతో, నెయ్యంపుగోష్ఠి=సరసప్రసంగము, మముబోఁటిరాజకన్యకలకున్ = మావంటిరాజకుమారికలకు, అగునె=తగునా? అది=అట్లుసంభాషించుట, కులా...వసథము—కులాబలా=కులస్త్రీలయొక్క, ఆచార=ప్రవర్తనముతోడ, సహాసన=ఒకచోఁ గూర్చుండుటకు-హాత్తునకనుట-హాసఁగియుండుటక. భాసము. అసహా=సైఁపనిదియు, అతిసాహస=మిక్కిలిసాహసము కలదియు నగు, కౌతూహల=వేడుకకు, ఆవసథము = గృహమువంటిదియు, (అగును) అధ్యాహారము - అనఁగా కులస్త్రీకిఁ బరపురులతోడిగోష్ఠి కులకాంతల యాచారమునకు నెంతమాత్రమును బొసఁగనియతిసాహసపువేడుక యని యర్థము. ఇట్లు పరపురుషులతో సంభాషించుట కులాంగనల కాచారదూష్యమగునని యగుటయే కాక మిక్కిలి సాహసకార్యము గూడనగుచున్నది. కావున నీపేరు చెప్పట నీ కాచారముకానిచోఁ గులాంగనలమగుమాకు నీతోడసంభాషించుట యాచార విరుద్ధముకాదా అని భావము. "అది యగును గులాచారసహాసనాస" అని పెక్కింటి ప్రతులలోఁ బాఠము కానవచ్చుచున్నది. కాని మూలములో, శ్లో॥ కులాబలాచారసహాసనాసహా॥ అని యుండుటచే నీపాఠమే మూలానుసారముగానున్నదని యెంచి తక్కినవి యుపేక్షింపఁబడె.

తా. స్పష్టము.

క. తగవే కులకన్యలకును
మగవారలతోడ రూపకమనీయులతో
మిగులంగఁ దడవు లోపలి
నగళులలో మాటలాడ నయతత్త్వనిధీ. 61

టీ. నయతత్త్వనిధీ—నయ=నీతియొక్క, తత్త్వ = యాథార్థ్యమునకు, నిధీ=కె వయినయోమహనీయా, రూపకమనీయులతోన్—రూప=సౌందర్యముచే,మహనీయులు=పూజ్యులు, అనఁగా మిగులసౌందర్యముగలవారలైనయని భావము. మగవారలతోడన్=పురుషులతో, మిగులంగన్=మిక్కిలి, తడవు=ఆలస్యముగా, అనఁగాఁజాలసేపనియర్థము, లోపలినగళులలోన్ = అంతఃపురములలో, మాటలాడన్ = సంభాషించుట, కులకన్యలకును = కులస్త్రీలకు, తగవు+ఏ=న్యాయమా? అనఁగాఁగాదనుట, మగవారితోనే మాటలాడరాదు. అందును సౌందర్యవంతులగుపురుషులతో బొత్తుగా మాటలాడరాదు. అందును అంతఃపురంబున మాటలాడుట మిక్కిలికూడదు. అందును ఘంటలకొలఁది కాలము మాటలాడుట మఱింతకూడదు. కావున నీతోమాటలాడుట మాకుఁ దగదని భావము.

తా. ఓపురుషవరేణ్యా! పూజనీయ మగునిట్టిసౌందర్యము గలనీతో, నిట్టి యంతఃపురములలో, నింత కాలము మాటలాడుటమావంటిరాజకన్యలకుఁ దగదు. అలం. కావ్యలింగము.

వ. అనిన విని ప్రతిబంధరచనాచాతుర్యంబును మనంబునం దభినందించుచుఁ బ్రత్యుత్తరంబు వేఱొండు వెదకి పొడగానలేక యాలోకోత్తరచరిత్రుండు విదర్భరాజపుత్త్రిం గనుంగొని నేత్రాంచలంబుల నలంతినవ్వు దొలంకాడ నిట్లనియె.

టీ. అనినన్=అని దమయంతి పలుకఁగా విని, ప్రతిబంధరచనాచాతుర్యంబును = నిషేధించుటయందలి నేర్పరితనమును, మనంబునందున్, అభినందిం

చుచున్ = పొగడుచు, అనఁగా దమయంతి చెప్పిన ప్రతిషేధవాక్యముల నా లించి మిక్కిలి పొగడుచునని భావము. ప్రత్యుత్తరంబు, వేఱొండు=మఱియొకటి, వెదకి, పొడగానలేక=కనుఁగొనలేక, అలోకోత్తరచరితుండు=లోకము నతిక్రమించిన ప్రవర్తనము గల యానలుఁడు, విదర్భరాజపుత్త్రిన్ = దమయంతిని, కనుఁగొని = చూచి, నేత్రాంచలంబులన్ = కనుఁగొనలయందు, అలంతినవ్వు = చిఱునవ్వు, తొలంకాడన్ = వెలయుచుండఁగా, ఇట్లు. అనియెన్ = ఈరీతిగాఁ బలికెను.

సీ. వామాక్షి మాక్షికరసాస్వాదు పేశల మైన
    పలుకేల యొరులపైఁ బాఱవైవఁ
జంచద్రసామృతస్నానపేశల మైన
    దృగ్విలాసముఁ జేర్పఁ దివిజులందు
సఫలంబు సేయు మస్మత్సమధికాయాసంబు
    నేను జెప్పినకార్య మిచ్చగించి
దేవతాపతిభక్తిఁ దిరముగా మతి నిల్పి
    ప్రకటకల్యాణవైభవము నొందు.

తే. వెలఁది నామీఁదఁ గడుఁగృపావిలసనంబు
నాఁటిచూచిన చూపు మన్ననయ చాలు
నాకుఁగా నుద్ధరింపుము నాకవిభుల
హస్తములు మోడ్చి వేఁడెద నాదరమున. 63

టీ. వామాక్షి = సుందరమయినకనులు గలదానా, మాక్షికస్వాదుపేశలము=తేనెవలెను మధురమైనదియును మృదువైనదియు, ఐనపలుకు = అయినట్టి మాటను, ఒరులపైన్ = ఇతరులపై, పాఱవైవన్, ఏల=ఎందుకు, చంచద్రసామృతస్నానపేశలము—చంచత్ =ప్రకాశించుచున్న, రస=అనురాగమనెడి, అమృత=సుధారసమునందు, స్నాన=అభిషేకముచే, పేశలము=మృదువైనది, ఐనదృగ్విలాసము=అయినట్టి నేత్రవిలాసమును, దివిజులందున్ = దేవతలందు,

చేర్చుము=పొందింపుము. అనఁగాఁ బ్రేమసహితమగు చూపుతో దేవతలను జూచి యందులో నొకరిని వరింపుమని భావము. నేను, చెప్పినకార్యముఁ, ఇచ్చగించి = అభిలషించి, మత్సమధికాయాసంబు = మిక్కిలి యధికమయిన నాప్రయాసము, సఫలంబుచేయుము = ఫలింపఁజేయుము. అనఁగా దేవతలను వరించి నాకార్యమును నెఱవేర్చుమనిభావము, మఱిఁ, దేవతాపతిభక్తిఁ = ఇంద్రాదులందు పతిభక్తిని, తిరముగాఁ = నిశ్చలముగా, నిల్పి=స్థాపనచేసి, ప్రకటకల్యాణవైభవమును-ప్రకట=ప్రసిద్ధమైన, కల్యాణవైభవము = వివాహమహోత్సవమును, బొందుము. వెలఁది = దమయంతీ, నామీఁదఁ, కడుఁ = మిక్కిలి, కృపావిలసనంబుఁ =దయావిలాసమును, నాఁటి= మొలవేసి, చూచినచూపు = చూచినట్టిచూపుయొక్క, మన్ననయ=గౌరవమే, చాలుఁ = సరిపోవును, ఆదరమునఁ = ప్రేమతో, హస్తములు=చేతులను, మోడ్చి=ముకుళించి, వేఁడెదఁ = ప్రార్థించెదను, నాకుఁగాఁ = నానిమిత్తము, నాకవిభులఁ = ఇంద్రాదులను, ఉద్ధరింపుము = పెండ్లియాడి మదనతాపవిచారసముద్రమునుండి లేవఁదీయుము.

తా. ఓదమయంతీ! మధురసమువలెనే మధురమయిన వాక్యములతో నోరులకుఁ జెప్పనేల ? అనురాగమనెడి యమృతంబునందుఁ దానమాడుటచే మిక్కిలిమృదువులైన నీకటాక్షంబులను దేవతలపై నుంపుము. నేనుజెప్పిన కార్యమును జేసి నాయాయాసమును ఫలింపఁజేయుము. దేవతలందుఁ బతిభక్తి నుంచి పెండ్లియాడుము. మిక్కిలియనురాగసహితమగుచూపుతో నన్నుఁజూచి దయారసమును నాపైనుంచితివి. ఆగౌరవమే నాకుఁ జాలును. దోసిటఁబట్టి ప్రార్థించుచున్నాను; నానిమిత్తమై దేవతలను బాధలనుండి యుద్ధరింపుము.

తే. ఇందుబింబాస్య నారాక కెదురుచూచు
నయనములు వేయు విరియించి నాకభర్త
యుదిలకొనుచున్నవాఁ రాత్రి నున్నముగురుఁ
గాలయాపనసేయఁగాఁ గాదు నీకు. 64

టీ. ఇందుబింబాస్య=చంద్రబింబమువంటిముఖము గలయోదమయంతీ ! నా

కధ ర్త=దేవేంద్రుఁడు, నయనములువేయు = సహస్రనేత్రములను, విరియించి=తెఱచికొని, నారాకకై = నేవచ్చునిమిత్తము, ఎదురుచూచుఁగా, ఉన్నముగురు =తక్కిన మువ్వురును, ఆర్తిఁ=మదనతాపముచే, ఉడిలకొనుచున్నవారు= చింతనొందుచున్నవారు, నీకుఁ, కాలయాపన=కాలక్షేపము, చేయఁగాఁ, కాదు=చేయ వలనుపడదు.

తా. ఓదమయంతీ! దేవేంద్రుఁడు తనవేయి నేత్రములను దెఱచికొని సంతతము నానిమిత్తము చూచుచుండును. తక్కినయగ్నియమవరుణులు గూడఁ బీడనొంది మిగులఁ జింతిలుచున్నారు. కాలక్షేపముచేయక వెంటనే యొకరిని వరింపుము.

చ. హరిహయుఁడేమియయ్యెనొకో! యామదనానలతాపవేదనన్
వరుణుఁడువిప్రయోగమున వాడఁడె? యింతకు దండపాణిదా
విరహాభరంబున న్మిగుల న్వేఁగఁడె? నొవ్వఁడె వీతిహోత్రుఁడుం
బరిసరకేళికావనసమాగతమందసమీరణంబులన్. 65

టీ. ఆమదనానలతాపవేదనన్=ఆమన్మథాగ్నిసంబంధి యగు సంతాపము వలనఁ గలిగిన బాధచే, హరిహయుఁడు=దేవేంద్రుఁడు, ఏమియయ్యెనొకో= ఎట్టి దురవస్థను జెందియున్నవాఁడో, విప్రయోగమునన్ = వియోగముచేత, వరుణుఁడు, వాడఁడే=కాంతిదక్కఁడా? అనఁగా విరహతాపమును బొందు ననుట, ఇంతకున్=ఈపాటికి, దండపాణి=యముఁడు, తాన్, విరహాభరంబునన్=నీవియోగాతిశయముచే, మిగులన్=మిక్కిలి, వేఁగఁడె=తాపమునొందఁడా, వీతిహోత్రుఁడున్=అగ్నిహోత్రుఁడును,పరిసర... సమీరణంబులన్- పరిసర=సమీపముననున్న, కేళికావన=ఉద్యానవనములనుండి, సమాగత=వచ్చుచున్న, మందసమీరణంబులన్=మందమారుతములచే, నొవ్వఁడె=బాధనొందఁడా, అనఁగా బొందుననుట.

తా. ఓదమయంతీ! ఈపాటికింద్రుఁడు నీవియోగతాపముచే మిగుల బాధనొందక మానఁడు. వరుణుఁడును వియోగముచే మిగులఁ గాంతిహీనుఁడై చూపట్టును. యముఁడును వియోగతాపముచే మిక్కిలి బాధచెందును. అగ్ని

పౌత్రుఁడు కూడ నీపాటికి మందమారుతప్రసారములచే మిగుల బాధచెంది యుండును. కానఁ గాలయాపనము చేయ వీలుపడదు.

వ. అనిన విదర్భరాజకన్యక యి ట్లనియె. 66

తే. కలికినవ్వు ప్రగల్భతాకారణంబు
కాదుకా దంట వాచావిగర్హణాంబు
పలుకకుంట తిరస్కారకలనముద్ర
గాన ప్రత్యుత్తరం బిచ్చెదాన నీకు. 67

టీ. కలికినవ్వు=అందమైననవ్వు, ప్రగల్భతాకారణంబు—ప్రగల్భతా=ధృష్టత్వమునకు, కారణంబు=హేతువు, అనఁగా నీవంటివానిఁ బరిహసించుట కొంచెతనమునకు హేతువగునని భావము. కాదు కాదు అంట=వలదువలదని నిషేధించుట, వాచావిగర్హణంబు=వాఙ్నిందయగును, పలుకకుంట=సంభాషింపకుండుట, తిరస్కార కలనముద్ర=పరిభవసూచక మయినది, కాన, నీకుఁ, ప్రత్యుత్తరంబు, ఇచ్చెదానన్=ఇచ్చుచున్నాను. అనఁగా మహనీయుఁడవగు నిన్నుఁ బరిహసించినను, వలదని నిషేధవచనము పలికినను నే ప్రత్యుత్తరం బీయకపోయినను నీకవమానకరముగా నుండును. కాన ప్రత్యుత్తర మిచ్చుచున్నానని భావము.

తా. పరిహాసము కొంచెతనమునకుఁ గారణమగును. కాదుకా దనువచనము నిందాజనక మయినది. మాఱు మాటాడకుండుట తిరస్కారము కలిగించును. కాన నీకిప్పుడు దేవతాసందేశమునకుఁ బ్రత్యుత్తర మిచ్చుచున్నాను.

సీ. అమరాంగనాసంగమాభిశోభితుఁ డైన
హరి కేల మానుషీపరిచయంబు
కామింతునే యేను వైమానికాధీశు
హస్తిఁ గామించునే హరిణరమణి
యారకూటకలాప మర్హమే కలవాని
కే సర్హనే నిర్జరేశ్వరునకు

నఖిలలోకాధీశుఁ డమరేంద్రుఁ డెక్కడ
నే నెక్కడ వరాటి నెన్నిచూడ
తే. నలపతివ్రత యైన యేఁ దలఁప నొరునిఁ
దివిరి నిందించియేఁ బ్రస్తుతించియేని
నలినబిససూత్రమును బురంధ్రులతలంపు
సమముఁ ద్రెయ్యును లవచాపలమునైన. 68

టీ. అమర...శోభితుఁడు - అమరాంగనా=దేవతాస్త్రీలయొక్క, సంగమ=కూటమిచే, అభిశోభితుఁడు=ప్రకాశించువాఁడు, ఐనవానికిన్=అయినట్టిదేవేంద్రునకు, మానుషీపరిచయంబు=మనుష్యస్త్రీసంపర్కము, ఏల=ఎందుకు, అనఁగా సౌందర్యవంతురాండ్రగు దేవతాస్త్రీలసంపర్కముచే సంతసము చెందు నింద్రునకు మనుష్యస్త్రీపరిచయంబుతో నేమియుఁ బ్రయోజనము లేదని భావము. ఏను,వైమానికాధీశున్=దేవేంద్రుని, కామింతునే=వరింతునా? హరిణరమణి=ఆఁడులేడి, హస్తిన్=ఏనుఁగును కామించునే=వరించునా? లేడియేనుఁగును బెండ్లియాడుట యసంగతమయినట్లె నేనింద్రుని బెండ్లియాడుటయు నసంగతమని భావము. కలవానికిన్=ద్రవ్యవంతునకు, ఆరకూటకలాపము = ఇత్తడితోఁ జేసిన యలంకారము, అర్హమే = తగునా ? ఏను, నిర్జరేశ్వరునకున్ = దేవేంద్రునకు, అర్హనే = తగుదునా? అనఁగా ధనవంతునికి త్తడియలంకారము తగనట్టులు దేవేంద్రునకు నేనెంతమాత్రమును దగనని భావము. అఖిలలోకాధీశుఁడు = అన్నిలోకములకును బ్రభువు అగు, అమరేంద్రుండు = దేవేంద్రుఁడు, ఎక్కడ, ఎన్నిచూడన్=ఆలోచింపఁగా, వరాటిన్=ముదుకబట్టవంటిది, నేను ఎక్కడ అనఁగా పెద్దముదుకబట్ట గొప్పవారికెట్లు యుక్తముకాదో యట్లె నేను నాదేవేంద్రునకుఁ దగనని భావము. నలపతివ్రతన్ = నలుఁడు భర్తయని వ్రతము పూనియున్నదానను, ఐననేను=అయినట్టినేను, తివిరి=ప్రయత్నించి, నిందించియేని=నిందించినప్పటికిని, ప్రస్తుతించియేని = నుతించినప్పటికిని, ఒరునిన్, తలంపను, నలినబిససూత్రమును =

తామరతూఁడులోనున్న దారమును, పురంధ్రులతలంపును=అంతఃపుర స్త్రీల కోర్కెయును, సమము=సమానమయినది, లవచాపలమునన్ ఐనన్=స్వల్ప మాత్రపు చాపలముచేతనైనను, త్రెయ్యును=ముక్కలగును.

తా. రక్స్త్రీసంపర్కముగల యింద్రునకు మనుష్య స్త్రీసంభోగముతో నేమిలాభము? ఒక వేళ నతఁడిష్టపడినను నాఁడు లేడి యేసఁగును వరింపనట్లు నే నాయింద్రుని వరింతునా? ఒక వేళ సేవకించినను నిక్కడిసొమ్ము ద్రవ్యవంతునకుఁ దగనట్లు దేవేంద్రునకు నేను దగుదునా? లోకాధీశుఁడైన యింద్రుఁ డెక్కడ, వనర్హనైన నే నెక్కడ, కావున నన్ను నిందించినను బొగడినను నలునిఁదప్ప నే నొరుని వరింపను. ఇంతియుకాక యంతఃపుర స్త్రీలతలంపు తామరతూఁడు దారమువంటిది. కాన స్వల్పమగు చాపలముచేతనైనను ముక్కలగును. అట్లె మాయభిప్రాయముగూడ నేమాత్రము వికటముగానున్నను ఛిన్నమగును.

చ. అటువగు నేను రేశ్వరునికియంతటివాఁ డఖిలాప్సరోంగనా
విటుఁ డొకమర్త్యభామినికికే వేడుక సేయుచు నున్నవాఁడు వి
స్ఫుటబహురత్నభూషణవిభూషితు లయ్యెడురాచవారికిన్
గటకట! యారకూటకటకంబు రుచించునొ కాక యొక్కెడన్.

టీ. సురేశ్వరునియంతటివాఁడు=దేవేంద్రుఁ డంతగొప్పవాఁడు, అఖిలాప్సరోంగనావిటుఁడు=అచ్చరలకందఱకును మనోహరుఁడు, ఒకమర్త్యభామినికిన్=మనుష్య స్త్రీకొఱకు దానికి, వేడుక చేయుచున్నాఁడు = ఉత్కంఠకలవాఁ డగుచున్నాఁడు - అనఁగా నచ్చరలసాంగత్యమునవనిశంబును వర్తించునింద్రుఁ డంతగొప్పవాఁ డొకమనుష్య స్త్రీని వరింపఁ దలంచుచున్నాఁడు. అటుతగునే = అట్లువరించుట తగునా? విస్ఫుట...భూషితులు—విస్ఫుట=మిక్కిలి గొప్పవగు, బహు=నానావిధములగు, రత్న=మణిమయములగు, భూషణ=అలంకారములచే, విభూషితులు=అలంకృతులగువారు, అయ్యెడిరాచవారికిన్= అయినట్టిరాజపుంగవులకు, కటకట = అయయ్యో! ఒక్కెడన్=ఒకప్పుడయినను, ఆరకూటకటకంబు=ఇత్తడికడియము, రుచించునొ కాక=ఇష్టమయ్యెడునా, అనఁగా నిష్టముకాదని భావము.

తా. మిక్కిలి విలువగలిగిన నానావిధరత్నమయంబులగు నలంకారంబుల ధరించిన రాజులకు నిత్తడికడియము రుచింపనిచందంబున సౌందర్యవతు లగు నచ్చరలతోఁ గూడి సుఖించినయింద్రునకు నే నిష్టురాలనెట్లగుదును?

మ. వినుమీ నాదుప్రతిజ్ఞతత్పరత నుర్వీనాథ! యే నైషధేం
ద్రు నవశ్యంబు వరింతు నా ధరణినాథుం డాత్మ నన్నొల్లఁడే
నను మానింపక యిత్తు నవ్విభునకుం బ్రాణంబు సద్భక్తిమై
ననలోద్బంధనవారిమజ్జనవిధివ్యాపారపారీణతన్. 70

టీ. ఉర్వీనాథ = ఓరాజా, నాదుప్రతిజ్ఞతత్పరతన్ = నేనొనర్చుప్రతిజ్ఞయందలియాసక్తిని, వినుమీ=ఆలకింపుమా, ఏను, నిషధేంద్రున్=నలరాజును, అవశ్యంబు=తప్పకుండ, వరింతున్ = పెండ్లాడుదును, ఆధరణినాథుండు=ఆనలుఁడు, ఆత్మన్=మనస్సులో, నన్నున్, ఒల్లఁడేని=అంగీకరింపనిచో, సద్భక్తిమైన్=మంచిభక్తిచే, అనల...పారీణతన్—అనల=అగ్నిలోఁ బడుట, ఉద్బంధన=ఉరిపెట్టుకొనుట, వారిమజ్జన=నీటిలోమునుంగుట, విధి=పనులసంబంధియగు, వ్యాపార=వ్యాపారమందలి, పారీణతన్=నిపుణత్వముచే, అవ్విభునకున్=ఆనలరాజునకు, ప్రాణంబున్, ఇత్తును.

తా. ఓరాజా! నా ప్రతిజ్ఞవిధము నాలింపుము. ఏను దప్పక నలమహారాజును వరింతును, ఆమహాత్ముఁడు నన్ను వరింపనిష్టపడనిచో నతనియందు మిగులభక్తిగలదాననై యగ్నిలోఁబడికాని, యురివేసికొనికాని, నీటిలోమునిఁగికాని మృతినొంది యాతనికుఁ బ్రాణములర్పించెదను.

తే. అనుచుఁ దీక్ష్ణంబుగా భీమతనయ పలుక
నెలుఁగువిను వేడ్కఁ గోయిల లేచినట్లు
విబుధరాజప్రసంగంబు విస్తరించి
మఱియుఁ బలికింపఁ దలఁచి యమ్మనుజవిభుఁడు. 71

టీ. అనుచున్, భీమతనయ=దమయంతి, తీక్ష్ణంబుగాన్ = కఠినముగా, పలుకన్=భాషింపఁగా, కోయిల, ఏచినట్లు=విజృంభించిన విధమును, అనఁగాఁ

గోకిలధ్వనివలె నే మధురముగానున్న దని భావము. ఎలుగు=కంఠధ్వనిని, వినువే డ్కన్=వినవలెనన్న కుతూహలముచే, విబుధరాజప్రసంగంబు = దేవేంద్రుని ప్రసంగంబును, అనఁగా నింద్రునిచరిత్రమును, వి స్తరించి=స్పష్టముగాఁ జెప్పి, మఱియున్=ఇంకను,పలికింపన్=దమయంతి యింకను భాషించునట్లు చేయు టకు, తలఁచి=నిశ్చయించి, అమ్మనుజవిభుఁడు=అనలరాజు, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. అని యిట్లు దమయంతి కఠినముగాఁ బలుకఁగా, కోయిలకంఠధ్వనివ లెనున్న యామెకంఠధ్వనివినవలెనని తలంచి దేవేంద్రునికథ చెప్పియింకను నా మెచే మాటాడింపఁదలంచి యానలుఁడు.

వ. వెండియు దమయంతి నుద్దేశించి.　　　　72

క. నిఱుపేదయింటి కేటికిఁ
　బఱతెంచునిధాన మట్లుఁ బఱతెంచిన నా
　నిఱుపేద యభాగ్యతఁ దలు
　పిఱియఁగ నిడుఁ గాక చొరఁగ నిచ్చునె దానిన్.　　　　73

టీ. నిధానము=పెన్నిధి, నిఱుపేదయింటికిన్=పెద్దదరిద్రునియింటికి, ఏటి కిన్=ఎందులకు, పఱతెంచున్=వచ్చును, అట్లుపఱతెంచినన్=అట్లు వచ్చిన చో, ఆనిఱుపేద=ఆ దరిద్రుండు, అభాగ్యతన్=దురదృష్టముచే, తలుపున్, ఇఱియఁగన్=దగ్గఱపడునట్లుగా, ఇడుఁగాక=పెట్టుకొనునుగాని, దానిన్=ఆని ధానమును, చొరఁగన్, ఇచ్చునె=లోనికిఁబోనిచ్చునా? అనఁగాఁ బోనీయఁ డనుట, నిధానము తనయింటికి వచ్చుచున్నను బరమదరిద్రుఁడు తనదురదృష్ట ముచే నదిలోపలికి రాకుండునట్లు తలుపుమూసికొనును. అట్లేదమయంతీ! నీవును, పెన్నిధివంటియింద్రుండు వచ్చి నిన్నపేక్షించుచుండఁగా నీదురదృష్టముచేఁ దిరస్కరించుచున్నా వని భావము.

తా. నిఱుపేదవాని యింటికి నిధి రానేరాదు. ఒకవేళవచ్చినను, వానిఱు పేద తనదురదృష్టముచే నింటితలుపును దగ్గఱగా బంధించుకొనునుగాని లోపలికి రానీయఁడు.

సీ. ముగ్ధత్వమునఁ జంద్రముఖి పరాఙ్ముఖి వయ్యె
దేల భాగ్యంబు నిన్నెదురుకొనఁగ
నమృతాంధసుల నొల్ల ననుమానవియుఁ గల్గె
నీలాగుఁ గంటిమే కాలగతుల
యాగాదిదుర్లభ మైనదేవత్వంబు
నీ కొల్లఁబాటయ్యె నేఁడు చూడ
రసయోగమున సువర్ణత్వ మొందుట మేలో
యినుము దాఁ దాన యైయునికి మేలో
తే. యకటకట! సర్వగీర్వాణమకుటఘటిత
మణివిభాభాసమానకోమలపదాబ్జు
సురగణాధీశు నొల్లవే నరుని నొకని
నలభిషించెదు నిన్నేమి యనఁగఁ గలను. 74

టీ. చంద్రముఖి=చంద్రునివంటిముఖముగల దమయంతీ! భాగ్యంబు=అదృష్టదేవత, నిన్నుఁ, ఎదురుకొనఁగన్=అభిముఖియై వచ్చుచుండఁగా, ముగ్ధత్వమునన్=అవివేకముచే, పరాఙ్ముఖివి=విముఖురాలవు, అయ్యెదు ఏల=అగుచున్నావేల? అమృతాంధసులన్=దేవతలను, ఒల్లన్=వరింపను, అనుమానవియు=అనిపలుకునట్టి మనుష్యస్త్రీయు, కలిగెన్, ఈలాగు=ఈవిధముగను, కాలగతులన్=కృతాదియుగకాలములందు, కంటిమే=చూచితిమా? దేవతలే ప్రేమతో వరింతుమని రాఁగాఁ దిరస్కరించిన మనుష్యస్త్రీల నింతవఱ కెన్నఁడుఁ జూడలేదని భావము. యాగాదిదుర్లభంబు=యజ్ఞములచేతనైనఁగూడ పొందశక్యముకానిది, ఐనదేవత్వంబు=అయినట్టియమరత్వము, నేఁడు, చూడన్=ఆలోచింపఁగా, నీకున్, ఒల్లఁబాటు=అపేక్షింపకయుండుట, అయ్యెన్, అనఁగాఁ బెక్కులు యాగంబులు చేసినను బొందఁ దరముగాని దేవత్వము సులభముగా వచ్చుచుండఁగా దాని నీ వపేక్షింప కున్నావు. ఇనుము, రసయోగమునన్=రసాదిసంబంధముచేత, సువర్ణత్వము=బంగారముగు

టను, ఒందుట, మేలో = శ్రేయస్కరమో, తాను, తానగ్రై, ఉనికి= ఉండుట, మేలో=శ్రేయస్కరమో! అనఁగా నినుము రసాదిసంబంధంబునుబొంది బంగారై లోకములో గౌరవము నొందుట మేలుకాని యప్పటిరూపముతో నుండుట మేలుకాదు. అట్లే-మానవస్త్రీవయిన నీవు దేవేంద్రాదిసంబంధముచే నమరత్వము నొంది జగంబున సన్నుతినొందుట జగంబున మంచిది కాని మానవత్వముననే యుండుట యంతమంచిదికాదు. అకటకట=అయ్యయ్యో, సర్వగీర్వాణ..అబ్జుఁ - సర్వగీర్వాణ= అందఱు దేవతల యొక్క, మకుట=కిరీటము లందు, ఖచిత=కూర్పఁబడిన, మణీ=రత్నములయొక్క, విభా=కాంతులచేత, భాసమాన=ప్రకాశించుచున్న, కోమల=మృదువయిన, పదాబ్జు=పాదపద్మములుకలవాఁడగు, సురగణాధీశుఁ=దేవేంద్రుని, ఒల్లక=వరింపక, నరుఁ ఒకని= ఒకమనుష్యుని, అభిలషించెదు=కోరుచున్నావు, నిన్ను, ఏమనంగఁ కలదు= ఏమనఁగలవాఁడను.

తా. దమయంతీ! భాగ్యదేవత నిన్నుఁ గోరుచున్నట్లు దేవతలు స్వయముగా నిన్నుఁ గోరివరించుచుండఁగా నవివేకముచే నేల వలదనెదవు. దేవతలనువరింపనిష్టపడని మానవస్త్రీ యెచ్చటనైన యుండునా? నేనెప్పుడును వినియుండలేదు. యాగాదులొనరించియును బొందఁదరముకాని దేవత్వము నిష్టపడకున్నావేల? రసాదిసంబంధముచే నినుము బంగారైనట్లు యింద్రాదిసంబంధముచే దేవత్వమొందుటమంచిది. అయ్యయ్యో! దేవతలకందఱకును వందనీయుఁడగు దేవేంద్రుని వరింపక యొకమనుష్యుని వరించుచున్నావు. నిన్నేమందును?

సీ. రజ్జువల్లరిమీఁదఁ బ్రణయంబు గలదేని
నంతరిక్షం బేలు హరి వరించు
నగ్ని కాహుతి గాఁగ నాత్మఁ గోరెదవేని
జాతవేదుని యదృష్టము ఫలించు
సలిలప్రవేశంబు సమ్మతించెదవేని
నంబుధీశ్వరుఁడు పుణ్యంబు సేయు

నెబ్భంగిఁ బ్రాణ ముపేక్షించి తేనియు
వైవస్వతుని కబ్బు వాంఛితంబు
తే. ఘట్టకుటికాప్రభాతంబుక్రమముచేత
దమసహోదరి! నీకు నయ్యమరవరుల
నొల్లననియును దుదిఁ బొందకుండరాదు
సమ్మతింపుము నామాట చలము మాని. 75

టీ. రజ్జువల్లరిమీఁదన్ = తీఁగెవంటి త్రాటియందు, ప్రణయంబు = ప్రేమ, కలదేని = ఉన్నచో, అంతరిక్షంబు = ఆకాశమును, ఏలుహరి = పరిపాలించునట్టి యింద్రుఁడు, వరించున్ = పెండ్లాడును. అనఁగా నీవురివోసికొని మృతిచెందినచో నాకసమునందే నీవట్లు చేయవలయును గావున దానికధిపతియైన యింద్రుని చేతికిఁ జిక్కెదవు. అప్పుడింద్రుఁడు తప్పక నిన్నుఁ బెండ్లియాడునని భావము. ఆత్మన్ = నీదేహమును, అగ్నికిన్, ఆహుతిగాఁగన్ = హోమద్రవ్యముగా, కోరెదవేని = అభిలషించినచో, జాతవేదుని = ఆయగ్నియొక్క, అదృష్టము, పుణ్యము, ఫలించున్ = పండును, అనఁగా నీవు నలుఁడు వరింపలేదన్న కోపముచే నగ్నికిని దేహము నర్పింపఁదలంచెదవేని నతఁడు పూర్వపుణ్యపరిపాకంబుచే నిన్నుఁ దప్పక పొందితన యభిలాషను తీర్చుకొనును. సలిలప్రవేశంబు = జలప్రవేశమును, సమ్మతించెదవు ఏని = అంగీకరించినచో, అంబుధీశ్వరుఁడు = వరుణదేవుఁడు, పుణ్యంబు, చేయున్ = చేసియుండును, ఓదమయంతీ! నీదేహమును విసర్జింప నెంచి జలములోఁ బ్రవేశించినచో నిన్నుఁ బొంది వరుణుఁడు దనకోర్కెఁ దీర్చుకొనును, ఎబ్భంగిన్ = ఏరీతిచేతనైనను, ప్రాణము, ఉపేక్షించితేని = విడువఁదలంచుకొన్నచో, వైవస్వతునికిన్ = యమునికి, వాంఛితంబు = కోరిక, అబ్బున్ = నెఱవేఱును, ప్రాణము లేనీతిఁ జచ్చిన యమదర్శనము చేయక తీఱదు కాన నీవు యమునియొద్దకుఁ బోయినప్పు డాతఁడు నిన్నుఁ దప్పక వరింపక మానఁడు. దమసహోదరి = ఓదమయంతీ, నీకున్, అయ్యమరవరులన్ = ఆదేవతాశ్రేష్ఠులను, ఒల్లన్ అనియున్ = వరింప నిష్టపడకున్నను, ఘట్టకుటికాప్రభాతంబు క్రమముచేతన్ = ఘట్టకుటీప్రభాత న్యాయముచేత, తుదిన్ = కడకు, పొందక = ఆయింద్రాదులను వరిం

పకుండ, ఉండరాదు. చలము=పంతము, మాని=విడిచి, నామాటన్=నావాక్యమును, సమ్మతింపుము=అంగీకరింపుము, ఓదమయంతీ ! నీవిపుడు దేవతలను పరింప నిష్టపడకున్నను గడకువారినే పొందవలెను గావున నిప్పుడు విచారించి నామాటవిని దేవతలను పరింపుము. "ఘట్టకుటీకాప్రభాతన్యాయము" అనఁగా నొక బండివాఁడు ఘట్టాధికారులకుఁ జెల్లింపవలసిన సుంకము చెల్లింపకుండఁ దెల్లవాఱకమున్నే దాఁటిపోవలయునని యెంచి సందుదారులం బడి యతిత్వరతోఁ బయనము చేయుచుఁ దెల్లవాఱునప్పటి కాఘట్టమునొద్దకే చేరెను. తావాయాసపడి సుంకముగూడఁ జెల్లించెను. ఓదమయంతీ! అట్లె నీవు దేవేంద్రాదులను పరింప నిష్టపడక జలాదులచేఁ బ్రాణత్యాగము చేసినను గడకు వారిచెంతకే చేరుదువని భావము.

తా. ఓదమయంతీ ! నీ వురిపోసికొనికాని, జలములోఁ జొచ్చిగాని, అగ్నిలోఁ బడికాని, ప్రాణములు విడుతువనిపల్కుచున్నావు. కానియురిపోసికొని చచ్చినప్పుడాపనియాకసమునందు జరిగింపలెనుగాన దానికధిపతియైన యింద్రుఁడు పరించును. అగ్నిలోబడిన నతఁడు పరించును. జలములలోఁ జొచ్చిన జలములకధిపతియైన వరుణుఁడు పరించును. ఏవిధమున నీవు ప్రాణమును విడిచినను యముని జేరక తీఱదు కావున నతఁడు నిన్ను తప్పక పరించును. మొదట నీవు పరింపకున్నను గడకువారి నేపొందవలెను. కావున పంతమువిడిచి నామాటవిని దేవతలను బెండ్లియాడుము.

తే. ఒల్లననుమాట కర్థ మోకియుత్పలాక్షి
వలతుననుమాట గాదుగా కి వక్రరీతి
విధి నిషేధరూపంబు భావించియున్న
విధియు యగు వ్యంగ్యవాసనావిలసనమున. 76

టీ. ఓయుత్పలాక్షీ=కలువవంటికన్నులుగల దమయంతీ,ఒల్లన్=వరింపన్, అనుమాటకున్=అనుపదమునకు, వక్రరీతిన్=విరుద్ధార్థముచే, లేకవిరుద్ధమగు రీతిచే, వలతున్=వరింతును, అనుమాట, కాదుకదా=అయియుండదుగదా ? విధి=విధిశాస్త్రము, నిషేధరూపంబున్= నిషేధస్వరూపముగా, భావించి,

ఉన్నన్ = తలపోయుచున్నను, వ్యంగ్యవాసనావిలసనమునన్ = వ్యంగ్యార్థ
మాభాసించుటచే, విధియయగున్ = విధివంటిదేయగును. శ్లో॥ నిశ్శేషచ్యుతచం
దనం స్తనతటం నిర్మృష్టరాగోధరో । నేత్రే దూరమనంజనే పులకితా తన్వీ త
వేయం తనుః । మిథ్యావాదిని దూతి బాంధవజనస్యాజ్ఞాతపీడాగమే । వాపీం
స్నాతుమితో గతాసిన పునస్తస్యాధమస్యాంతికమ్॥ ఒకనాయిక తనప్రియు
నిఁ గొనివచ్చుటకు దూతికను బంపఁగా నది యతనియొద్దకుఁ బోయి యతనితో
సురతసుఖము ననుభవించి మగిడి నాయికయొద్దకు వచ్చి సంభోగచిహ్నములను
స్నానవ్యాజముచేఁ గప్పుచుండఁగా నాయిక దాని కపటవర్తన మెఱింగి దాని
తో నిట్లనుచున్నది. ఓదూతీ! నీ స్తనములంపలిగంధ మంతయు దొలంగినది. పెద
వియందలి యెఱ్ఱఁదనము పోయినది కన్నులకాటుక పోయినది. నీశరీరము
కృశించి పులకలుగలదైయున్నది. పాపము. నీవు నాయొద్దనుండి స్నానార్థము
బావికిఁ బోతివి. అంతేకాని నీ వాయధముని చెంత కేఁగనేలేదు. అని నాయికప
ల్కెను. ఇట నాయిక దూతిక కాముకుని చెంత కేఁగలేదని నిషేధరూపముగా
బలికినను నది దూతి కాముకుని చెంత కేఁగినదనెడి విధిరూపార్థము నే వ్యంగ్యము
చేఁ దెలియఁజేయుచున్నది. అట్లె దమయంతీ! నీవును దేవతలనిష్టపడనట్లు లు
పైకిఁ గనఁబడుచున్నను, మనంబులో నిష్టపడకయుండవని తలంచెదనని భావము.

వ. ఇవ్విధంబు గను నేని. 77

సీ. వెలఁది! యైరావతదిగ్ద్విపకుంభకుచకుంభ
సంభారహారిదధీశ్వరుని వలతో
జలజాక్షి! నిఖిలతేజస్విలోకములకు
నగ్రగణ్యుండైన యనలు వలతో
తరుణి! లోకానేకధర్మసంస్థాపన
ప్రాగల్భ్యనిధి ధర్మరాజు వలతో
పల్లవాధరి! విధిప్రథమసర్గాధ్యక్షు
సప్తపాథోనిధిస్వామి వలతో

తే. వైభవం బిచ్ఛగించి పావనతఁ గోరి
ధర్మశీలత యర్థించి నిర్మలత్వ
మాసపడి వీరి నలువురయందు నొకని
వేఁడుమా చూచెదము నీవివేకశక్తి. 78

టీ. వెలఁది=ఓదమయంత, ఐరావత..శ్వరునిన్-ఐరావతద్విప=ఐరావతమనెడిదిగ్గజముయొక్క, కుంభ=కుంభంబులనెడి, కుచకుంభ=కుచకుంభములయొక్క, సంభావ..పెంపుగల, హరిత్=దిక్కునకు, అధీశ్వరునిన్=అధిపతియగు నింద్రుని, వలతువు+ఒ=వరింతువా? అనఁగాఁదూర్పుదిక్కునకధిపతియగు నింద్రునివరింతువా? చెప్పుమని భావము. జలజాక్షి=పద్మములవంటి నేత్రములుగల దమయంతీ! నిఖిలతేజస్విలోకమునకున్ = సమస్తమయిన తేజఃపదార్థములకును, అగ్రగణ్యుండు=ప్రధానుఁడు, ఐనయనలున్=అయినయగ్నిహోత్రుని, వలతో=వరింతువో? ఓదమయంతీ! సమస్తతేజఃపదార్థములలో నుత్కృష్టుఁడగు నగ్నిహోత్రునివరింతువేమో చెప్పుము. తరుణి=దమయంతీ! లోక...రాజున్-లోక=జగమందు, అనేక=సమస్తమయిన, ధర్మ=ధర్మములను, సంస్థాపన=స్థాపించుటయందుఁగల, ప్రాగల్భ్య=ప్రౌఢికి, నిధి=స్థానమయిన, ధర్మరాజున్=యముని, వలతో=వరింతువా? అనఁగా సకలధర్మములను స్థాపించుటయందుగల నేర్పునకు నిధియైన యమధర్మరాజును వరింతువేమో చెప్పుము. పల్లవాధర = చిగురువంటిపెదవి గల దమయంతీ! విధి...అధ్యక్షున్—విధి = బ్రహ్మయొక్క, ప్రథమసర్గ = మొదటిసృష్టియగు జలములకు, అధ్యక్షున్ = అధిపతియగు, సప్తపాథోనిధిస్వామిన్ = ఏడు సముద్రములకును నధిపతియగువరుణుని వరింతువా? అనఁగా, "అప ఏవ ససర్జాదౌ" అని యుండుటంబట్టి బ్రహ్మకు మొదటిసృష్టి యగుజలములకును సముద్రములకును నధిపతి యగువరుణదేవుని వరింతువేమో చెప్పుము. వైభవంబు = సంపదను, ఇచ్ఛగించి, పావనతన్ = శుచిత్వమును, కోరి, ధర్మశీలతన్ = ధర్మస్వభావము కలిగియుండుటను, అర్థించి=అపేక్షించి, నిర్మలత్వము=స్వచ్ఛతను, ఆసపడి, వీరి నలువురయందును=ఈ నలువురిలోను, ఒకనిన్=ఒక పురు

షుని, వేఁడుమా=కోరుకొనుమా ? నీవివేకశక్తిన్=నీ తెలివియొక్క యతిశయ మును, చూచెదము. అనఁగా, వైభవము గలయింద్రుని వరింతువా ? శుచిత్వ ము గలయగ్నిని వరింతువా? ధర్మస్వభావుఁ డయినయముని వరింతువా? లేక నిర్మలత్వము గలిగినవరుణుని వరింతువా ? వీరిలో నీ కిష్టుఁడయిన వానిని వరిం పుమా ! నీసామర్థ్యమును జూచెదనని భావము.

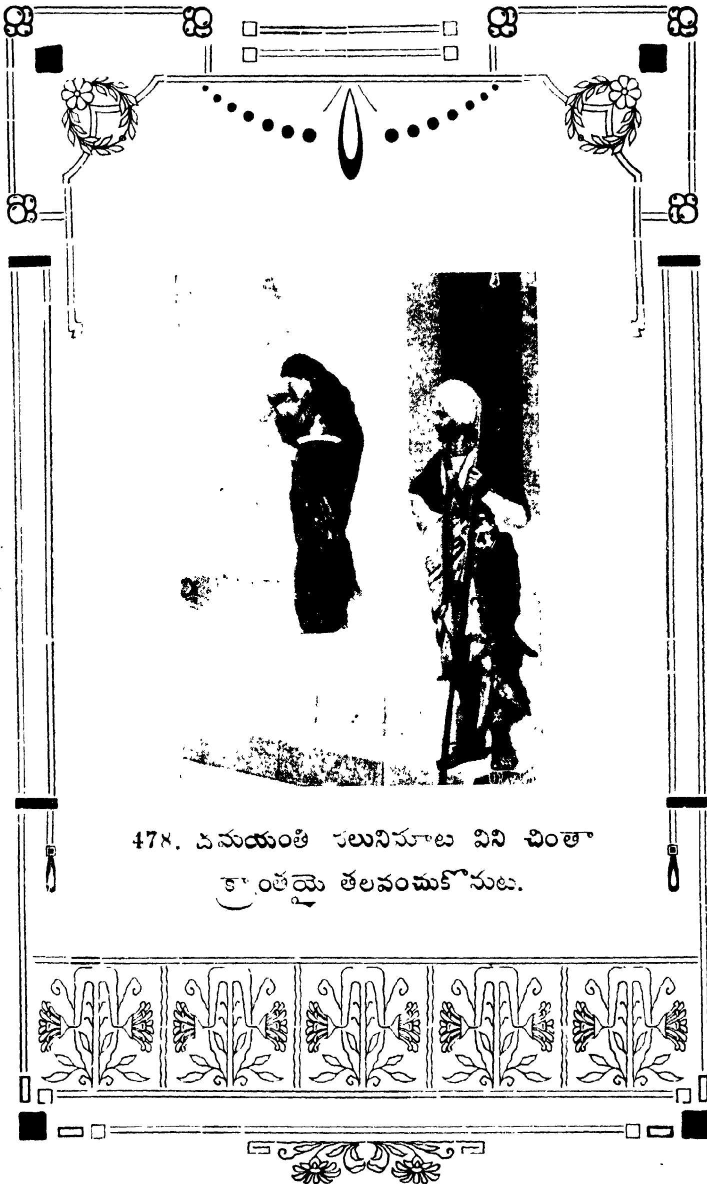
తా. స్పష్టము.

తే. అని నృపాలుండు వలుక హస్తాంకసుప్త
కోమలైకకపోల యై యామృగాక్షి
వినియె నొకరీతి నొకభంగి వినవిదయ్యె
వలసియును నొల్లకయును దద్వాక్యసరణి. 79

టీ. అని, నృపాలుండు = నలరాజు, పలుకన్ = పలుకఁగా, ఆమృగాక్షి ఆదమయంతి, హస్త...కపోలయై—హస్తాంక = హస్తతలమందు, సుప్త: నిద్రించిన, కోమల = మృదువయిన, ఏక = ఒకటియైన, కపోలయై=చెక్కిలి కలదై, తద్వాక్యసరణి=ఆ నలునివాక్యములరీతి, వలసియున్=అపేక్షించియు, ఒకరీతిన్, వినియెన్=ఆలకించెను, ఒల్లకయును = ఇష్టములేక, ఒకభంగిన్= ఒకరీతిగా, వినవిదయ్యెన్=ఆలకించినదాయెను. అనఁగా నతనివాక్యము లతి శ్రావ్యములయి యుంటచే వినవలయునని కోరికగలిగినదనియుఁ దన కప్రియు లయిన దేవతల వృత్తాంతము చెప్పుటచే వాని విననొల్లక యొకరీతిని విన నిష్ట పడకుండెననియు నెఱుంగునది.

తా. అని యిట్లు నలుఁడు పలుకఁగా నాదమయంతి తన వదనమును హస్తతలమందుఁ జేర్చి యానలునివాక్యము లతిమధురముగానుండుటచే నొక రీతిగా వినెను. ఇంద్రాదుల చరిత్రమును విన నిష్టములేక యాతనివాక్యము లందుఁ దిరస్కారము గలుగుటచే విన నిష్టపడదయ్యెను.

వ. చింతాక్రాంత యై యొక్కింతతడవు తల వంచుకొని విచా రించి పదంపడి నిట్టూర్పు నిగిడించి యాయిందువదన యా రాజకందర్పునిం గనుంగొని సవిషాదంబుగా ని ట్లనియె. 80

47౮. దమయంతి పలికినమాట విని చింతా
క్రాంతయై తలవంచుకొనుట.

టీ. అయిందువదన = చంద్రునివంటిముఖము గల దమయంతి, చింతాక్రాంతయై = విచారముచేఁ జుట్టఁబడినదై, ఒక్కింతతడవు = కొంచెముసేపు, తల, వంచుకొని, విచారించి, పదంపడి = తరువాత, నిట్టూర్పును, నిగిడించి = పుచ్చి, ఆరాజకందర్పునిన్ = మన్మథునివంటి యానలమహారాజును, కనుంగొని = చూచి, సవిషాదంబుగాన్ = విచారముతోఁగూడ, ఇట్లనియెన్ = ఇట్లు పలికెను.

తా. స్పష్టము.

ఉ. నీచరితంబు చూడ నతినిష్ఠుర మయ్యెడు లోకపాలదు
ర్వాచికసూచికాంకురపరంపరఁ దూర్చెదు మాటిమాటికిన్
నా చెవులందు నీకుఁ దగునా యిటు సేయఁగఁ దప్పు మంటి బా
ధాచరణంబు నైజము గదా తలపోయఁగ గృతాంతదూతకున్.

టీ. నీచరితంబు = నీప్రవర్తనము, చూడన్ = ఆలోచింపఁగా, అతినిష్ఠురము = మిక్కిలి క్రూరమయినది, అయ్యెడున్ = అగుచున్నది, మాటిమాటికిన్, నా చెవులందున్, లోక...పరన్ - లోకపాల = దిక్పాలురయొక్క, దుర్వాచిక = దుష్టములగు సందేశవాక్యములనెడి, సూచిక = సూదులయొక్క, అంకుర = కొనలయొక్క, పరంపరన్ = వరుసలను, తూర్చెదు = గ్రుచ్చుచున్నావు. ఇటు చేయన్ = ఇట్లు చేయుట, నీకున్, తగునా? తప్పుము = ఆదిక్పాలుర చరిత్రము నుజెప్పుట మానుమని, అంటిన్ = అని పలికితిని, తలపోయన్ = ఆలోచింపఁగా, కృతాంతదూతకున్ = యమదూతకు, బాధాచరణంబు = బాధకలిగించుట, నైజముకదా = స్వాభావికము గదా? యమదూతకు ప్రాణుల బాధపెట్టుటయే యానందకరము. అట్లే నీవు యమునికి దూతవై వచ్చితివికావుననే కఠినత్వము వహించి వలదనుచున్నను బాధపెట్టుచుంటివని భావము.

తా. ఓయీ! నీప్రవర్తనమును జూడఁగా మిగులఁ గ్రూరమయినట్టులు తోఁచుచున్నది, నా చెవులు చిల్లులుపడునట్లు దేవతలసందేశవాక్యము లనెడి సూదులచే నేల పొడిచెదవు! వలదని పలికితిని. అట్లనుచున్నను నిట్లుచేయుట

తగునా? ఔను. ఆలోచింపఁగా నీవు యమదూతవు. పరుల బాధపెట్టుటయే యమదూతలకు స్వాభావికము. అట్లుండ నీవెట్లుమానుదువు.

సీ. ఇదె యెల్లి కల్యాణ । మేతెంచుచున్నది
యీయవాచికవార్త । లిపుడు మాను
వర్ణింపు నిషధభూ । వరునినోపితివేని
నీదోష మఖిలంబు । నెడలుఁగాన
యుండు నీ విచ్చోట । నూరట నేఁ డెల్లి
సురల కి ష్టేమి వే । గిరము వచ్చె
నలువిరూపచ్ఛాయ । దిలకించె నీయందు
హంస సూపినచిత్ర । మాత్మఁ దలఁప
తే. హస్తములు మోడ్చి వేఁడెద । ననఘ నిన్ను
మాను మిటు వింటివే నీకు । మాన్యమేని
బాకశాసనముఖ్యది । క్పాలవర్య
పాణిపీడనకార్యసంప్రార్థనంబు. 82

టీ. ఇదె=ఇదిగో, ఎల్లి = రేపు, కల్యాణము = స్వయంవర మహోత్సవము, ఏతెంచుచున్నది = వచ్చుచున్నది, ఈయవాచికవార్తలు = చెప్పరాని దుష్టములగు దేవతల సందేశవచనములు, ఇపుడు, మాను=విడువుము. రేపు కల్యాణమహోత్సవము జరుగఁ బలఁచియున్నది. కావున నా మంగళమునకుఁ దగినట్లు మంగళవాక్యములే పలుకుముకాని దిక్పాలుర సందేశములనెడు నమంగళవాక్యములు పలుకకుమని భావము. ఓపితివేనిన్ = శక్తుఁడవైనచో, నీ దోషము=నీపాపము, అఖిలంబు=సమస్తమును, ఎడలుగాని = తొలఁగిపోవును గాన, నిషధభూవరునిన్ = నలరాజును, వర్ణింపుము. ఓయీ! పుణ్యాత్ముల చరిత్రము విన్నను వర్ణించినను పాపములు తొలంగునని పెద్దలందురు. కావునఁ బుణ్యాత్ముఁడగు నలరాజును వర్ణింపశక్తిగల్గినచో వర్ణింపుము, నీపాపము లన్నియుఁ దొలఁగిపోవునని భావము. నేఁడు, ఎల్లి=రేపు, సురలకున్, ఇష్ట, ఏమి

వేగిరమువచ్చె=ఏమితొందర వచ్చినది. నీవు, ఇచ్చోటన్, ఊఱటన్=విశ్రాంతి గైకొనుచు, ఉండుము=నిలువుము, ఒకటి రెండుదినములలో దేవతలకు తొందరలేదు కావున నిటవిశ్రమించియుండుమని భావము. హంస=రాజహంసము, చూపిన చిత్రము=చూపిన చిత్రపటమును, ఆత్మన్=మనస్సులో, తలఁపన్=ఆలోచింపఁగా, నీయందున్, నలునిరూపచ్ఛాయ=నలునిశరీరకాంతి—లేక—నలుని రూపముపోలిక, తిలకించెన్=చూపట్టెను. అనఘ=పాపరహితుఁడా! హస్తములు=చేతులు, మోడ్చి=ముకుళించి, నిన్నున్, వేఁడెదన్=ప్రార్థించెదను ఇటు = ఈ నావాక్యము, వింటివే = వినుచున్నావా? నీకున్, మాన్యమేని = గౌరవింపఁదగినదయినను, పాక...ప్రార్థనంబు—పాకశాసన=దేవేంద్రుఁడు, ముఖ్య=మొదలుగాఁగల, దిక్పాలవర్య=దేవతాశ్రేష్ఠులయొక్క, పాణిపీడన=వివాహమనెడి, కార్య=పనినిగూర్చి, సంప్రార్థనంబున్ = ప్రార్థించుటను, మానుము=విడువుము.

తా. నీవు నాకుఁ గల్యాణము కానున్నది. అందులకుఁ దగినట్లు మంగళవాక్యము లాడుము. కాని దేవతలయమంగళసందేశములు చెప్పకుము, నీపాపములన్నియుఁ దొలఁగిపోవును. కావున నీకు శక్తి గలిగినచో నలుని వరింపుము. నేఁడురేపు ఇంతలో దేవతల కేమితొందర? ఇటనే విశ్రాంతి చెందుచుండుము. ఆనాఁడు హంసయిచ్చిన చిత్రపటమును దలంచుకొనఁగా నలునిరూపము నీయందున్నట్లు తోఁచుచున్నది. బద్ధాంజలినై వేఁడుచున్నాను. ఇటు వినుము. దేవతలను వరింపుమని ప్రార్థించుట విడిచిపెట్టుము.

క. ఈరీతి నాతలోదరి
సారతరసుధారసౌరసప్రసవరసా
సారసరసోక్తిసరణి మ
హారాజకుమారునకు నుపాయన మొసఁగెన్. 83

టీ. ఆతలోదరి=అదమయంతి, ఈరీతిన్=ఈవిధముగా, సార...సరణిన్-సారతర=మిక్కిలిశ్రేష్ఠమయిన, సుధారస=అమృతరసమునకు, ఔరస=పుట్టినదగు, అనఁగానమృతరససమానమయిన యని భావము, ప్రసవ=పువ్వులయొక్క,

రస=ఆసవముయొక్క, ఆసార=జడివానవలె,సరస=రసముతోఁగూడియున్న, ఉక్తి=మాటలయొక్క, సరణిన్=రీతిచే,అనఁగానమృతముతో సమానమయి నపుష్పరసముయొక్క ధారలవలె సరసములగు మాటల ననుట, మహారాజకుమారునకున్=అనలమహారాజునకు, ఉపాయనమున్ = కానుకను, ఒసఁగెన్= ఇచ్చెను. అనఁగా మధురముగాఁ బలికెనని భావము.

తా. ఆదమయంతి యీవిధముగా నానలమహారాజునకు నమృతసారముతో సమానమయినపుష్పాసవముపలె సరసములగు వాక్పరంపరను గానుకగానిచ్చెను.

ఉ. మైత్రియుఁ బ్రేమయున్ మనసుమచ్చికయు న్మెఱయన్విరాటరా
ట్పుత్రిక పల్కఁ న న్నిషధభూపతి దైవతకార్యకల్పనా
సూత్రము దప్ప నీ కెలమి సొంపు మదిం దలకొల్పి చిత్రవా
క్చిత్రశిఖండినందనుఁడు చేడియ నల్లనఁ జూచి యిట్లనున్.

టీ. విరాటరాట్పుత్రిక = దమయంతి, మైత్రియున్ = స్నేహమును, ప్రేమయున్=ఆదరమును, మనసుమచ్చికయున్= మనస్సుయొక్కచనవును, మెఱయన్=ప్రకాశింపఁగా, పల్కన్=సంభాషింపఁగా, దైవతకార్యకల్పనాసూత్రము=ఇంద్రాదుల కార్యముయొక్క వ్యవస్థను, తప్పన్ ఈక=తప్పిపోకుండఁజేసి, ఎలమిసొంపును=సంతోషాతిశయమును, మదిన్=మనస్సునందు, తలకొల్పి=నిలుపుకొన్నట్లుచేసి, చిత్ర...నందనుఁడు-చిత్ర=మధురములగు,వాక్=మాటలందు, చిత్రశిఖండినందనుఁడు=బృహస్పతివంటివాఁడు, అనఁగా మధురముగా మాటాడుటయందు బృహస్పతిని బోలినవాఁడని భావము. నిషధభూపతి=నలుఁడు, చేడియన్=దమయంతిని, చూచి; అల్లనన్ = మెల్లగా, ఇట్లు, అనున్=పలుకుచుండెను.

తా. స్నేహము, ప్రేమము, మనస్సుయొక్క చనవు మిగులఁ బ్రకాశించునట్లుగా దమయంతి పలుకఁగా మధురముగా సంభాషించుటయందు బృహస్పతిని బోలిననలుఁడు దేవతలకార్యము చెడకుండఁజేయుచు, సంతోషాతిశయము కలవాఁడై దమయంతిని జూచి యిట్లనియెను.

సీ. హరి కల్పవృక్షంబుఁ ప్రార్థించి నినుఁ గోరి
దివికి రావించిన దిక్కు గలదె
సర్వకామద మైనసప్తతంతువున ని
న్నగ్ని గైకొనఁగ నేమనఁగఁగలదు
తనయొద్ద నున్నవాతాపితాపసుచే
నిను నార్కి వరముగాఁ గొనిన నెట్లు
కాంక్షించి యడిగినఁ గామధేనువు నిన్నుఁ
ద్యాగంబుగా నీదె యంబుపతికిఁ
తే. గాన నిను మేము జెప్పినక్రమము విన్న
యతివ వరియింపు వేల్పులయందు నొకని
భక్తి దివిజులచిత్తంబు పట్టకున్న
వంతరాయంబు పుట్టుఁ గార్యముల కెల్ల. 85

టీ. హరి=ఇంద్రుఁడు, కల్పవృక్షంబుఁ, ప్రార్థించి=యాచించి, నినుఁ, కోరి=అపేక్షించి, దివికిఁ=స్వర్గపురంబునకు, రావించినఁ = రప్పించుకొన్నచో, దిక్కుగలదె=మఱియొకగతి గలదా? అనఁగా;నీవు దేవేంద్రుని వరింపక పోయినను నతఁడు సకలవాంఛలను దీర్చుకల్పవృక్షమును ప్రార్థించి నిన్నుఁ గోరికొని స్వర్గంబునకుఁ దెప్పించుకొన్నచో నీకు దిక్కేమి కలదు? నీవు నలు నెట్లు వరింతువు? అని భావము. సర్వకామదము=సకలవాంఛలను నిచ్చునది, ఐనసప్తతంతువునఁ=అయినట్టియాగమునందు, అగ్ని, నిన్ను, గైకొనఁగఁ= చేపట్టినట్టైన, ఏమనఁగఁ, కలదు=ఏమని చెప్పఁగలను, యాగము సమస్తము యిచ్చుకోర్కులను నెఱవేర్చును. అట్టియాగమునం దగ్ని నిన్నుఁ గైకొన్నచో నీకు నేమిచేయఁగలుగుదువు? కావున నిప్పుడే యగ్నిని వరించుట మంచిదని భావము. తనయొద్దఁ, ఉన్నవాతాపితాపసుచేఁ=ఉన్నట్టి యగస్త్యమహాఋషిచే, నినుఁ, ఆర్కి = యముఁడు, వరముగాఁ, కొనినఁ=తీసికొన్నచో, ఎట్లు=ఏమిగతి? ఓవనముఖి ! నీవు యముని వరింపకపోయినను నతఁడు తన

దిక్కున నాశ్రయించియున్న యగస్త్యుని బ్రార్థించి నిన్నుఁ బొందుటకు వరం బుగొన్నచో నప్పుడు నీవేమిచేయఁగలవు? కావున నిప్పుడే వరింపుమనిభావము. ఈపాదములో "తనయొద్దనున్న" అని కవియేలచెప్పెను? అగస్త్యుఁడు యము నియొద్ద నే యుండునా? అని సంశయింపం బనిలేదు. అగస్త్యుఁడు వింధ్యుని గర్వమడంప దేవతాప్రార్థనముచొప్పునను దక్షిణదిక్కునందె యుండును గా న దక్షిణదిక్కు నేలెడియముని కతఁడు దగ్గఱగా నుండవచ్చును. కామధేను వుౕ, కాంక్షించి=ప్రార్థించి, అడిగినౕ=అడిగికొన్నచో, నిన్నుౕ, అంబు పతికిౕ=వరుణునకు, త్యాగంబుగాౕ=దానముగా, ఈదె=ఈయదా? అనఁగా నిచ్చునుట, నీవు వరుణుని వరింపకున్నను నతఁడు కామధేనువును గోరి నిన్నుఁ బొందఁగలఁడనిభావము. కాన, వినుము, ఏను= నేను, చెప్పిన క్రమము=ఉపదేశిం చినమార్గము, లెస్స=మేలయినది. అతిన, వేల్పులయందు, ఒకని, వరింపుము= పెండ్లియాడుము. భక్తి, దివిజులచి త్తంబు=దేవతలమనస్సును, పట్టకున్న=ఆక ర్షింపకున్నచో, అనఁగా దేవతలందు భక్తిగల్గియుండనిచో, కార్యములకెల్లౕ= అన్నిపనులకును, అంతరాయములు, విఘ్నములు, పుట్టుౕ=కలుగును.

తా. ఓదమయంతీ ! నీవింద్రాదులను వరింపనని పంతములాడుచున్నావు. కాని యింద్రుఁడు కల్పవృక్షమును యాచించి నిన్నుఁ జేకొన్నచో నేమి చే యుదువు? సమస్తవరములను నెఱవేర్చుయాగమువలన నిన్ను వహ్ని పొందఁ గలిగినచో నేమి చేయుదువు? అగస్త్యునిఁ బ్రార్థించి యముఁడు వరముగా నిన్నుఁ బొందినచో నీవేమిచేయుదువు. వరుణుఁడు కామధేనువును యాచించి నిన్నుఁ బొందినచో నీక దిక్కేది. కావున నామాటవిని దేవతలలో నొకని వరింపుము. దేవతలందు మనకు భక్తిలేనిచో మనకార్యములన్నియు విఘ్నము లచే నశింపకమానవు.

వ. అని పల్కిన నప్రతివిధానంబైనప్రియాప్తివిఘాతంబున హృదయంబు గలంగిన. 86

టీ. స్పష్టము.

సీ. ప్రవిమలాకాశనభోనశభస్త్యాంబుదములకు

నవవృష్టిధారలై యవతరిల్లి
యాకర్ణదీర్ఘనేత్రాంభోరుహములకుఁ
గమనీయనాళభావము భజించి
కలితకజ్జలతముక్తాహారలతలలో
హరినీలరత్ననాయకతఁ దాల్చి
లలితవక్షోజకుట్మలచుంబనంబున
మధుపదంపతులసామ్యంబు వడసి

తే. వేఁడియశ్రులు నిగుడింగ వెక్కి వెక్కి
యేడ్వఁ దొడఁగె లతాంగి పృథ్వీశుమోల
మృదులపరివేదనాతురోన్నిద్రమధుర
కంఠకాకువికారకాకలిక యలర. 87

టీ. వేఁడియశ్రులు=వెచ్చని దమయంతికంటి నీరు, ప్రవిమల...ములకున్-ప్రవిమల=మిక్కిలి స్వచ్ఛమయిన, అక్షి= నేత్రములనెడి, నభోనభస్య=శ్రావణ భాద్రపదమాసములందలి, అంబుదములకు= మేఘములకు, నవవర్ష ధారలై = క్రొత్తనీటిధారలై, అవతరిల్లి=జాఱుచున్నవై, "నవవర్షధారలై" అనుపదములోని నవపదమునకు సారస్యమేమనఁగా మేఘముల వర్షధారలు తెల్లనివై పడుచుండును. ఇట దమయంతికాటుక కన్నులనుండి వచ్చుచుండుటచే నానీరు నల్లనిదై ధారారూపముగాఁ బడుచున్నను నల్లగానె కనఁబడును. కాన నిదివఱకు లేని, వర్షధారలని గ్రహించునది. లేక ఇదివఱకుఁ బ్రతిబంధాదులుండుటచేఁ గురియక యిప్పుడాప్రతిబంధము దొలంగుటచే నెచ్చగాఁ గురియువర్షముఁగాని దమయంతియశ్రువు లప్పుడే యుదయమందెను గాన నవవర్షధారలనియుఁ జెప్పవచ్చును. ఆకర్ణ... ములకున్-ఆకర్ణ=చెవులపర్యంతము, దీర్ఘ= పొడవైయున్న, నేత్రాంభోరుహములకున్ = నేత్రపద్మములకు, కమనీయ నాళభావమున్-కమనీయ = మనోహరమైన, నాళభావమున్ = నాళత్వమును, భజించి=పొంది, అనఁగా దమయంతికన్నీరు ధారలుగాఁ బడుచుండుట

చే నాధారలు నేత్రములనెడి పద్మములకుఁ గాడలవలె నొప్పుచున్నవని భావము. కలితకజ్జలతఁ=ఒప్పుచున్న కాటుక కలవగుటచే, ముక్తాహారలతలోఁ=తీగెలవంటి ముత్యాలహారములలో, హరినీలరత్ననాయకశ్రీఁ=ఇంద్రనీలమనెడి నాయకరత్నపై యుండుటను, తాల్చి=ధరించి, అనఁగా దమయంతికాటుకకంటినీరు ముత్యాలహారములలోఁ బడినప్పుడు నాయకరత్నమై యుండినయింద్రనీలమో యనునట్లు ప్రకాశించె నని భావము. లలితపక్ష్మజకుట్మలచుంబనంబునఁ-లలిత=సుందరము లైన, పక్ష్మజ= స్తనము లనెడి, కుట్మల= మొగ్గలయొక్క, చుంబనంబునఁ=తాఁకుటయందు, మధుపదంపతులసామ్యంబు=తుమ్మెదలదంపతులతో సమానత్వమును, పడసి=పొంది, అనఁగా దమయంతినల్లనివేఁడికన్నీరు కుచములపైఁ బడినప్పుడు తామరమొగ్గలపై నరించుతుమ్మెదలవలెఁ బ్రకాశించెనని భావము. నిగుడంగఁ=ప్రవహింపఁగా, లతాంగి = లతవంటిశరీరముగల దమయంతి, పృథ్వీశుమ్రోలఁ = నలమహారాజునెదుట, మృదుల...కలిక-మృదుల=కోమలమయిన, పరివేదన=దుఃఖమునుసూచించు, అక్షర=వర్ణములతో, ఉన్మిశ్ర=కూడిన, మధుర=శ్రావ్యమయిన, కంఠ = గళమునుండి వెలువడిన, కాకు=గద్గదమైన, వికార = స్వభావమును మీరిన, కాకలిక= అవ్యక్తమధుర ధ్వని, అలరఁ = ఒప్పునట్లుగా, వెక్కి, వెక్కి, ఏడ్వఁ, రోడనగఁ=రోదనముచేయ నారంభించెను. అనఁగా దమయంతి నలునియెదుట వేఁడికన్నీటిని గార్చుచు నతిమృదుమధురధ్వనులు వెడలునట్లుగా నేడువ నారంభించెను. ఇందు మొదటిపాదమున నతిశయోక్తి, 2 వ పాదమునరూపకము. 3 వ పాదమున ఉత్ప్రేక్షారూపకములును, 4 వ పాదమందు, ఉత్ప్రేక్షయు నలంకారములు.

తా. నలుఁడు చెప్పినవాక్యములకుఁ దగినసమాధానము చెప్పలేక యవ్యక్తమధురధ్వనులు వెలువడుచుండఁగా వేఁడికన్నీరు ధారలయి ప్రవహింపఁగా రోదనముచేయ నారంభించెను. అప్పుడు వేఁడికన్నీరు కాటుకచే నల్లఁదనము గలిగి దమయంతినేత్రము లనెడి శ్రావణ భాద్రపదమాసములందలి మేఘములకు నూతనవర్షధారలై యామెనేత్రము లనెడి పద్మములకు నాళములవలె నొ

ప్పారుచు, కజ్జలకాంతి కలవగుటచే ముక్తాహారలతలలోఁ బడినప్పుడు నాయకరత్నమయిన యింద్రనీలముతో సమానమగుచు, నామెకుచములందుఁ బడినప్పుడు తామరమొగ్గలపైఁ బడినతుమ్మెదలవలె నలరుచుఁ గనఁబడసాగెను.

వ. ఇట్లు గద్గదికానిరుద్ధకంఠనాళయై యబ్బాలయశ్రుకణంబులు కొనగోళ్ల మీటుచుం దల వాల్చి యేడ్చుచున్నఁ గనుంగొని దివిజోపకారకార్యప్రయోజనసంస్తంభితం బైనవిప్రలంభవేదనాభరం బప్పు డుద్దీపితం బై భరింపం గొలఁదిగామి విశ్వంభరావల్లభుండు మనంబున సంక్షోభించి విభ్రాంతుండై తన్నునుం దనవచ్చినకార్యంబునుం దన్నుఁ బుత్తెంచినవేల్పులను మఱచి యవస్థావశంబున నుచితానుచితవివేకంబులు దప్పుటయు భావనానిరూఢంబులైనప్రియావిలాపంబులు వికల్పించుచు నిట్లనియె. 88

టీ. ఇట్లు=ఈరీతిగా, గద్గదికానిరుద్ధకంఠనాళయై = గద్గదస్వరముచేత కట్టఁబడినకంఠము కలదయి, అబ్బాల=ఆదమయంతి, అశ్రుకణంబులు=కన్నీరు, కొనగోళ్లన్=గోటికొనలచే, మీటుచున్=తూలించుచు, తల, వాల్చి, ఏడ్చుచున్నన్, కనుంగొని=చూచి, దివిజ... స్తంభితంబు-దివిజ = దేవతలకు, ఉపకార=ఉపకారరూపమైన, కార్య=పనియొక్క, ప్రయోజన = కార్యఫలముచే, సంస్తంభితంబు = నిరోధింపఁబడినది, ఐన విప్రలంభవేదనాభరంబు=అయినట్టి వియోగమువలనఁ గలిగిన బాధాతిశయము, అప్పుడు=దమయంతి యేడ్చుచున్నప్పుడు, ఉద్దీపితంబై=అధికమైనదై, భరింపన్=సహించుటకు, కొలఁదికామిన్=అలవి కాకపోవుటచే, విశ్వంభరావల్లభుండు = నలరాజు, మనంబునన్, సంక్షోభించి=చలించి, లేక, తల్లడిల్లి, విభ్రాంతుండై=భ్రాంతి చెందినవాఁడై, తన్నునున్, తనవచ్చినకార్యంబును = తాఁ జేయవచ్చినపనిని, తన్నున్, పుత్తెంచినవేల్పులను=పంపినదేవతలను, మఱచి, అవస్థావశంబునన్, ఉచితానుచితవివేకంబులు = యుక్తాయుక్తజ్ఞానము, తప్పుటయున్ = చెడి

పోవుటచే, భావనానిరూఢంబులు=ధ్యానమందున్నవి, వినప్రియావిలాపంబులు=అయినదమయంతిపరివేదనలను, వికల్పించుచున్=అడుగుచు, ఇట్లనియె.

క. ఏమిటి కేడ్చెద వానన
తామరసం బెత్తి చూడు తరుణీ! నన్నుం
గోమలకటాక్షవీక్షా
దామకమున వీరసేనుతనయుని నలునిన్. 89

టీ. తరుణీ=ఓదమయంతీ! ఏమిటికిన్=ఎందుకు, ఏడ్చెదవు=విలపించుచున్నావు, ఆననతామరసంబున్=ముఖపద్మమును, ఎత్తి, కోమల...దామకమునన్-కోమల = మృదువయిన, కటాక్షవీక్షా = క్రేఁగంటిచూపు లనెడి, దామకమునన్ = పూవులదండచే, వీరసేనుతనయునిన్ = వీరసేనమహారాజకుమారుఁడనైన, నలునిన్, నన్ను, చూడుము. అనఁగాఁ బూలదండవలె నెడతెగక యుండునట్టి చూపులపరంపరచే నన్నుఁ జూడుమా యని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! నీవిట్లేలకుల కేడ్చెదవు.? నీముఖపద్మమును నెత్తి పూవులదండవలెనే పంక్తిగా బయలు వెడలు నీకడకంటిచూపులచే వీరసేనకుమారుఁడను నలుఁ డనుపేరు గలవాఁడను నగునన్నుఁ జూడుము.

తే. కాంత! యశ్రుబిందుచ్యుతికైతవమునఁ
దివిరి బిందుచ్యుతకకేలిఁ దవిలె దీవు
సారెసారెకు నాదుసంసారమును స
సారముగఁ జేయుచు మసారతారనయన. 90

టీ. కాంత=దమయంతీ! మసారతారనయన-మసార = శ్రేష్ఠములైన యింద్రనీలమువలె నల్లని, నయన=కన్నులుగలది, "మసారతారనయన" అను పాఠమున, ఇంద్రనీలమువంటినల్లగ్రుడ్లు గలనేత్రముగలదని యర్థము. అశ్రుబిందుచ్యుతికైతవమునన్= కన్నీటిబిందువులను రాల్చుటయనెడి మిషచేత, సారెసారెకున్= మాటిమాటికిని, నాదు సంసారము=నాసంసారమును, ససారముగన్=సారమగువస్తువులతోఁ గూడినట్లుగా, చేయుచున్, ఈవు=నీవు,

తివిరి=యత్నించి, బిందుచ్యుతకకేలి - బిందు=సంసారశబ్దములో నున్న యనుస్వారమును, చ్యుతక = తీసివేయుటయనెడి, కేళిక = ఆటయందు, తవిలెదు=కుతూహలపడుచున్నావు. ఓదమయంతీ! మనోహరముగాఁ గన్నీటిబిందువులనురాల్చుచు, నందుచే నాకానందము గల్గించుచు, నాసంసారమును సారభూతముగఁ జేసి సంసారశబ్దములో నున్న బిందువును దీయుటయందాసక్తిగలదాన వగుచున్నావు. అనఁగా దమయంతి కన్నీరుగార్చుటగూడ మనోహరముగా నుండె నని భావము. సంసారశబ్దములోని బిందువును దీసినచో ససారం బగును. కాన నాసంసారమును ససారముగఁ జేయుచున్నదానవు కావున బిందుచ్యుతకకేలియందుఁ దనరుచున్నావని నలుఁడు బిందుచ్యుతిశబ్దము శ్లేషించి చెప్పెను. అలం. అపహ్నుతి, ఉత్ప్రేక్షయు.

తా. గతార్థము.

వ. చెలువ! చెక్కుటద్దంబునం జేయిచేసి యేల చింతించెదవు? ఏటికిం బల్లవపాటలంబైనయధరంబు బీట లెగయ వేఁడినిట్టూర్పుగాడ్పులు నిగిడించెదవు? ఏకతంబున గద్గదిక నొందెదవు? ఏకారణంబున నశ్రుకణంబులురుల నేడ్చెదవు? సంతాపంబునకు నేది హేతువు? తప్పనాఁడంగదా! ఆత్మనివ్వావంబపరాధం బొకొ? శుద్ధాంతప్రవేశంబు దోసంబొ? దేవదూత్యంబు ప్రత్యవాయంబొ? చెప్పుము. సేవకులకుం దప్పు గలదే! కలదేనియుం గిరీటమాణిక్యమయూఖపుంజంబులఁ జరణకంజంబుల నివాళించెద ననుగ్రహింపుము. కృపాదృష్టిదానంబునకు బద్ధముష్టివి గాకుము. వదనంబు వికసించుంగాక. హృదయంబు ప్రసన్నంబుగావలయు. సృక్వభాగంబుల మందహాసలవంబులు గందలించుం గావుత. భ్రూలతాంచలంబులు లీలాచంచలంబు లయ్యెడు. అపాంగప్రాంగణంబులం దరంగితంబు లగుకలికిచూపులు నాపయిం బాల

యించుము. బాష్పధారావృష్టివ్యపాయంబున దరహసితచంద్రికాలోకంబు ప్రకాశింపం దగు. మధురవచోమృతంబు చెవులకుం జవి చూపుము. ఆలింగనం బపేక్షించెద. చుంబనంబు దయసేయుము. కుచంబులకుం బరిచర్య సేయు నిము. నఖాంకురనవశశాంకరేఖాభ్యుదయంబు పయోధరోత్సేధశిఖరికూటంబున ఘటియింపం జేయ ననుమతింపుమని మన్మథోన్మాదంబునం బలికి యారాజమన్మథుండు. 91

టీ. చెలువ=దమయంతి, చెక్కుటద్దంబులన్, చేయి, యిడి, ఏల చింతించెదవు=ఎందుల కాలోచించెదవు? పల్లవపాటలంబు= చిగురువలెనే యెఱ్ఱఁదనముగలిగినది, ఐనయధరంబు=అయినట్టి పెదవి, బీఁటలు, ఎగయన్=బ్రద్దలగునట్లుగా, వేఁడినిట్టూర్పుగాడ్పులు=వెచ్చనినిట్టూర్పుగాలులను, ఏటికిన్, నిగిడించెదవు. ఏకతంబునన్=ఏకారణముచేత, గద్గదికన్=గద్గదస్వరమును, ఒందెదవు, ఏకారణంబునన్, అశ్రుకణంబులు=కన్నీటిబిందువులు, ఉరులన్=రాలునట్లుగా, ఏడ్చెదవు, ఈసంతాపంబునకున్ = నీవిట్లు శ్రమచెందుటకు, ఏది, హేతువు, తప్పన్=మర్యాదకువిరుద్ధముగా, ఆడన్, కదా=సంభాషించియుండనుగదా, ఆత్మనిహ్నవంబు = ఒరులెఱుఁగకుండ మాఱువేషము దాల్చివచ్చుట, అపరాధంబు-ఒకో=నేరమా? శుద్ధాంతప్రవేశంబు = అంతఃపురప్రవేశము, దోసంబో=పాపహేతువా? దేవదూత్యంబు=దేవతలకు దూతనగుట, ప్రత్యవాయంబు - ఒ=పాపములకు హేతువగునా? చెప్పుము, సేవకులకున్=పరిచారకులకు, తప్పు=నీచకార్యములు చేయుటవలనదోషముకలదే? కలదేనియున్=ఒకవేళ నేదేని దోష మున్నచో, కిరీటమాణిక్యమయూఖపుంజంబులన్ - కిరీట=కిరీటమందున్న, మాణిక్య=రత్నములయొక్క, మయూఖపుంజంబులన్=కిరణసమూహములచే, చరణకంజంబులన్=పాదపద్మములను, నివాళించెదను=ఆరతెత్తెదను. అనఁగా నాకిరీటము నీపాదములు సోఁకునట్లు మ్రొక్కెదనని భావము. అనుగ్రహింపుము=దయఁజూడుము. కృపాదృష్టిదానంబునకున్=కనికరపుచూపులను నాకిచ్చుటకు, బద్ధముష్టివి=కట్టినపిడికిలిగలదానవు అనఁగాలుబ్ధురాలవు,

కాకుము, వదనంబు=నీముఖంబు, వికసించుంగాక, హృదయంబు, ప్రసన్నంబు=నిర్మలమైనది, కావలయును, సృక్వభాగంబులన్=ఓష్ఠప్రాంతములందు, మందహాసలవంబులు=చిఱునవ్వుయొక్క లేశములు, కందళించున్, కావుతన్, మొలచుంగాక=అనఁగా మందహాసము చేయుదువుగాకయని యర్థము. భ్రూలతాంచలంబులు=కనుబొమ్మలకొనలు, లీలాచంచలంబులు=విలాసములచేఁ జలించునవి. ఆయ్యెడున్=అగుఁగాక, అపాంగప్రాంగణంబులన్=కడకన్నులనెడి నాలుగిళ్లవాకిళ్లనుండి, తరంగితంబులు=తొలఁకాడుచున్నవి, అగుకలికిచూపులు=అయినట్టి సుందరములైనచూపులు, నాపయిన్, పొలయింపుము = ప్రసరింపఁజేయుము. అనఁగాఁ గడకన్నులతోఁ జూడుము. బాష్పధారావృష్టివ్యపాయంబునన్ - బాష్పధారా=కన్నీటిధారలనెడి, వృష్టి=వర్షముయొక్క, వ్యపాయంబునన్=తిరోధానముచే, దరహసితచంద్రికాలోకంబున్ = చిఱునవ్వనెడి వెన్నెలయొక్క కాంతి, ప్రకాశింపన్-తగున్=ప్రకాశించుఁగాక, మధురవచోమృతంబు=తియ్యనియమృతమువంటి మాటలను, చెవులకున్, చవి, చూపుము=వినిపింపుము. ఆలింగనంబున్=కౌఁగిలింతను, అపేక్షించెదన్=కోరుచున్నాను. చుంబనంబున్ దయఁజేయుము=ముద్దుపెట్టుకొననిమ్ము. కుచంబులకున్, పరిచర్యన్=సేవను, చేయన్, ఇమ్ము, అనఁగా స్తనమర్దనసేయ నిమ్మని భావము నఖ...దయంబు-నఖాంకుర=నఖక్షతములనెడి, నవశశాంకరేఖా = బాలచంద్రరేఖలయొక్క, అభ్యుదయంబునకున్=అభివృద్ధికి లేక ఉదయించుటకు, పయోధరోత్సేధశిఖరకూటంబునన్-పయోధర=స్తనములనెడి, ఉత్సేధ=ఎత్తయిన, శిఖరి = పర్వతముయొక్క, కూటంబునన్=శృంగమునందు, ఘటియింపన్ చేయు, అనఁగా నీ స్తనములపై నఖక్షతము లనుజేయ, అనుమతింపుము అని, మన్మథోన్మాదంబునన్ = మదనతాపమువలనఁ గలిగినవెఱ్ఱితనముచే, పలికి, ఆరాజమన్మథుండు.

తా. స్పష్టము.

తే. కొంతతడ వివ్విధంబున౯ భ్రాంతిఁ బొంది
యంత సంప్రాప్తసంస్కారుఁ ౯డగుచు నాతఁ
డమరకార్యంబు విచ్ఛిన్న౯ మగుటఁ దలఁచి

యంతరంగంబులోన నిట్లనుచు నుండె. 92

టీ. కొంతతడవు=కొంతకాలము, ఇవ్విధంబునన్=ఈరీతిగా, భ్రాంతిన్=భ్రమను, పొంది, అంతన్=అతరువాత, సంప్రాప్తసంస్కారుఁడు=పొందిన యనుభూతవస్తుస్మృతి కలవాఁడై, అనఁగాఁ దాననుభవించుచున్న యవస్థను తెలిసికొనియని యర్థము. అగుచున్, అతఁడు=అనలుఁడు, అమరకార్యంబు=దేవతలకార్యము, విచ్ఛిన్నము=చెడిపోయినది, అగుటన్, అనఁగా చెడిపోయినట్లనిభావము. తలఁచి=ఆలోచించి, అంతరంగంబులోనన్ = మనస్సులో, ఇట్లు, అనుచున్, ఉండెన్.

తా. నలరాజీప్రకారము కొంతసేపు మోహావశంబున సంభాషించి జ్ఞానము తెచ్చికొని, దేవతలకార్యము చెడిపోయినట్లు గ్రహించితనలో నిట్లనుకొనియెను.

క. ఏమి యని తలఁతురొకో సు
త్రామప్రముఖు లగుసుర లెదన్ నిఖిలాంత
ర్యాములు దమకార్యం బే
నీమెయి విభ్రాంతి బొంది యిటు సెఱుచుటకున్. 93

టీ. నిఖిలాంతర్యాములు=సమస్తజంతువులయొక్క లోపలను సంచరించుచుండు, సుత్రామప్రముఖులు=దేవేంద్రుఁడు మొదలగువారలు, అగుసురలు=అయినదేవతలు, ఎదన్=మనస్సులో, తమకార్యంబున్=ఆదేవతలకార్యమును, ఏను, ఈమెయిన్=ఈరీతిగా, విభ్రాంతిన్ = మిక్కిలి మోహమును, పొంది, ఇటు=ఈలాగున, చెఱుచుటకున్=పాడుచేసినందులకు, ఏమి—అని—తలఁతురు ఒకో=ఏమనిభావింతురో? అనఁగా విరుద్ధముగాఁదలంపకమానరని భావము.

తా. సమస్తభూతములయొక్క హృదయముల నెఱింగి ప్రవర్తించుచున్న యింద్రాదిదేవతలు నేనీరీతిని భ్రాంతిచెంది కార్యమును చెఱుచుటను తెలిసికొని తమచిత్తములలో విరుద్ధముగా భావింపకమానరు.

క. పేరు ప్రమాదవశంబునఁ
బేరుగొనుట కల్ల యయ్యె బృందారకకా

ర్యారంభోదయమున కది
యారూఢం బైనవిఘ్నమై ఫలియించెన్. 94

టీ. ప్రమాదవశంబునన్=పొరపాటుచే, పేరున్=నామమును, పేరుకొనుట=చెప్పుట, కల్ల=మోసము, లేక, అపరాధము, అయ్యెన్=నేను దమయంతితో నాపేరు చెప్పి మిక్కిలియపరాధమును జేసితిని, అది=నాపేరు చెప్పుటయె, బృందారకకార్యారంభోదయమునకున్ = దేవతలయొక్క కార్యము ఫలించుటకు, ఆరూఢంబు=స్థిరమైనది, ఐన విఘ్నమై = అయినట్టియంతరాయమై, ఫలించెన్=నిలిచెను, అనఁగా నాపేరును జెప్పుటయే దేవతలకార్యము నెఱవేఱకుండుటకు ముఖ్యకారణము.

తా. ప్రమాదమున నేను నలుఁడనని దమయంతితోఁ జెప్పుట మిక్కిలియపరాధము. అదియే దేవతలకార్యమును బూర్తిగా నశింపఁజేయుటకుఁ బ్రధాన కారణ మాయెను.

ఉ. ఆదిఁ బరోపకారపరులై చరియించినయట్టియాంజనే
యాదులఁ బోలనైతి నిపు డక్కట దైవతకార్యసిద్ధివి
చ్ఛేదము నొందె నేమి యని చెప్పుదు నింక నమర్త్యపంక్తికు
న్మాదులు సంఘటింపఁగ సమర్థులె యెందును రాయబారముల్.

టీ. ఆదిన్=పూర్వకాలమునందు, పరోపకారపరులు=ఇతరులకుపకారము చేయుటందు నాసక్తిగలవారలు, ఐ, చరియించినయట్టియాంజనేయాదులన్=ప్రవర్తించిన హనుమంతుఁడు మొదలగువారలను, పోలనైతిన్=సరిచెందలేకపోయితిని. అనఁగా నాంజనేయాదులు కార్యములను నెఱవేర్చివచ్చి మెప్పును జెందినట్లు నేనును దేవతలకార్యమును నెఱవేర్చి మెప్పొందలేకపోయితినని భావము. అక్కట=అయ్యో, ఇప్పుడు, దైవతకార్యసిద్ధి=దేవతలకార్యము ఫలించుట, విచ్ఛేదమునొందెన్=నశించినది, అమర్త్యపంక్తికిన్=దేవతాసమూహమునకు, ఇంకన్, ఏమి, అని, చెప్పుదున్, ఎందును=ఎప్పుడైనను, ఉన్మాదులు=వెఱ్ఱులైనవారలు, రాయభారముల్=సందేశములను, సంఘటింపఁగన్ =నెఱవేర్చుటకు, సమర్థులె=శక్తిగలవారగుదురా? అనఁగా గారనుట.

తా. పూర్వము పరోపకారము చేసి ఖ్యాతిగాంచిన హనుమంతుఁడు మొదలగువారితో సామ్యము చెందలేకపోతిని. అయ్యో! ఇప్పుడు దేవతలకార్యము నశించినది. ఈవార్త నాయింద్రాదులకేమని చెప్పుదును. లోకములో నెచ్చోటనైనను మోహముపొందినవారు రాయబారపుకార్యముల నెఱవేర్పఁజాలరుకదా! అలం=అర్థాంతరము.

తే. వగవ నేటికి నే మనవచ్చు నిపుడు
చేతనాహానిఁ గార్యంబు చిన్నఁబోయెఁ
జేతనాహాని దైవంబుచేత వచ్చె
దైవగతి దాఁటవచ్చునే దేవతలకు. 96

టీ. ఇపుడు, వగవన్=దుఃఖించుట, ఏటికిన్ = ఎందుకు, ఏమి అనన్ వచ్చున్=ఏమనితలంపను, చేతనాహానిన్=నేను దేవతలదూతనుఅనెడి బుద్ధిలేకపోవుటచే, కార్యంబు,చిన్నఁబోయెన్=నశించెను. చేతనాహాని=తాదృశబుద్ధినాశనము, దైవంబుచేతన్,వచ్చెన్=కలిగెను,అనఁగా దైవమువలననే నాకప్పు డట్టిబుద్ధినాశము కలిగినది. దేవతలకున్=దేవతలకైనను, దైవగతి=దైవముయొక్కరీతిని, దాఁటవచ్చునే = దాఁటుటకు వీలగునా!

తా. ఇట్లువగచిన నేమిలాభము? ఇపుడేమనవచ్చును? చేతనము లేకపోవుటచేతనే కార్యంబు నశించినది. నాకట్లు చేతనము లేక వివేకము నశించుట దైవమువలన సంప్రాప్తమయినది. ఆదైవగతిని దేవతలకైనను దాఁటవలను పడదు. అలం. అర్థాంతరము.

తే. అని విచారించుచుండె నయ్యవనినాథుఁ
డంతకయ మున్న నలునిఁగా నతని నెఱిఁగి
యెదురుగద్దియ డిగ్గి పృథ్వీశతనయ
యవనికాంతరమున నోలమానగొనియె. 97

టీ. అయ్యవనినాథుఁడు=ఆనలమహారాజు,అని=ఇట్లుపలికి,విచారించుచుండెన్, అంతకయమున్న=నలుఁడు తిరిగి వివేకమును బొందకమునుపే, అతనిన్=ఆదూతను,నలునిఁగాన్=నలరాజునుగా, ఎఱింగి=తెలిసికొని, ఎదురుగద్దియ=ఎదురు

గానున్న పీఠమును, డిగ్గి=డిగి, పృథ్వీశతనయ=దమయంతి, యవనికాంతరమునన్ =యవనికయొక్క మధ్యమందు, ఓలమాసగొనియెన్ =తిరోధానముచెందెను.

తా. నలుఁడట్లు విచారించుచుండఁగా దమయంతి యతని నలునిఁగా నెఱింగి యెదురుగానున్న పీఠమును దిగి తెరచాటున దాఁగుకొనెను.

క. ఆనందబాష్పధారల
వానకుఁ బులకములయుద్భవములకుఁ దగ న
మ్మానిని గదంబలతికకుఁ
దా నెచ్చెలిపోలె నుండెఁ దదవసరమునన్. 98

టీ. తదవసరమునన్=ఆసమయమందు, అమ్మానిని, దమయంతి, తాన్, ఆనందబాష్పధారలవానకున్=సంతోషమువలనఁ గలిగినకన్నీటివర్షమునకు, పులకములయుద్భవమునకున్=పులకలుగలుగుటకు, తగన్=ఒప్పునట్లుగా, కదంబలతికకున్=కడిమిచెట్టుతీగెకును, నెచ్చెలిపోలెన్=చెలిమికత్తియవలెను, ఉండెన్, అనఁగా దమయంతియతని నలునిగా నెఱిఁగి యధికానందముచెంది మేయి నిండ పులకలుకలదై దట్టముగఁ బూచినకదంబశాఖవలె నుండెనని భావము.

తా. ఆ దమయంతి యానందబాష్పవర్షమునకుఁ బులకాంకురములకును దట్టముగఁ బూచినకదంబశాఖకుసమయై ప్రకాశించెను.

వ. ఇత్తెఱంగున నమ్మెఱుంగుబోఁడి తెరమఱుంగున నుండియు లజ్జావశంబునఁ బలుకనేరక సమయోచితంబు లగుభాషణంబులు చెలికత్తియకుం గఱపి పుత్తెర నబ్బోటి నిషధరాజుం జేరి యిట్లనియె. 99

టీ. ఇత్తెఱంగునన్=ఈరీతిగా, అమ్మెఱుంగుబోఁడి=మెఱుపువంటి శరీరముగల దమయంతి, తెరమఱుంగునన్=తెరచాటున, ఉండియు, లజ్జావశంబునన్=సిగ్గుచేత, పలుకన్, నేరక=పలుకఁజాలక, సమయోచితంబులు=సమయమునకుఁ దగినవి, అగుభాషణంబులు=అయినమాటలను, చెలికత్తియకు, కఱపి=నేర్పి, పుత్తెరన్=పంపఁగా, అబ్బోటి=ఆచెలికత్తె, నిషధరాజున్ = నలుని, చేరి=సమీపించి, ఇట్లు అనియెన్.

తా. సులభము.

తే. అర్థిసాధారణమునకు నభయ మిత్తు
వజ్రపాతంబు ఘోరమై వచ్చినపుడ
యతనుపూఁదూపులకు భయంబంది యున్న
నాకు నభయంబుఁ గృపసేయ నీకు బరువె. 100

టీ. వజ్రపాతంబు=వజ్రాయుధపుదెబ్బ, ఘోరమై = భయంకరమైనదై, వచ్చినపుడ=వచ్చినసమయమందె, అర్థిసాధారణమునకున్ = సామాన్యయాచకులకు, అభయము=అభయప్రదానము, ఇత్తువు, అనఁగాఁ 'ప్రాణములనైన నిచ్చి రక్షించువాఁడవు, అతనుపూఁదూపులకున్ = మన్మథబాణములకు, భయంబు, అంది యున్న=పొందినట్టి, నాకున్=దమయంతికనుట, అభయంబును=భయాభావమును, కృపచేయన్=దయతో నిచ్చుటకు, నీకున్,బరువె=భారమా? అనఁగా మిక్కిలి భయంకరమగు వజ్రాయుధంబుననుండియే సామాన్యయాచకులకు నభయము నిచ్చుచున్ననీకు మన్మథపూలబాణంబులనుండి భయమునుదప్పించుటనఁగ నీకేపాటికార్యము?

తా. ఓనలమహారాజా ! భయంకర మగు వజ్రాయుధముదెబ్బకు భయపడి నీకు శరణుచొరఁగా నట్టిసామాన్యయాచకులఁ గృపతోఁ జూచి వారికి భయము లేకుండఁ జేయుచున్నావు. అట్లుండ శరీరములేని యోధుఁడువేయు పువ్వుబాణములనుండి నాకు సంప్రాప్తమగు భయమును దొలఁగించుట నీకెంత కార్యము? అలం—అర్థాపత్తి.

ఆ. ఆత్మకాండకారుఁ డగువసంతునకు నె
య్యంపుఁజుట్ట మైనయంగభవుని
నిందుమదిఁ దలంపు చండాలజాతిగా
వానికై యభీతిదాన మొసఁగు. 101

టీ. ఆత్మకాండకారుఁడు-ఆత్మ=తనకు, కాండ=బాణములను,కారుండు=చేసెడివాఁడు, అగువసంతునకున్ = అయినవసంతునకు, నెయ్యంపుఁజుట్టము=ఆప్తబాంధవుఁడు,ఐనయంగభవునిన్ =అయినట్టిమన్మథుని,చండాలజాతిగాన్ =

మాలవానిఁగా, నిండుమదిన్, తలంపుము, వానికై=వానినుండి, అభీతిదానము= అభయప్రదానము,ఒసఁగు=ఇమ్ము. అనఁగా కాండకారత్వమనఁగాఁ జండాల ధర్మము. అట్టిధర్మము కలవాఁడు కాండకరుఁ డనిపించుకొనును; వసంతుఁడు కాండకారుండు కావున నతని కా ప్తబంధు వగు మన్మథుండుగూడ నట్టివాఁడే. అందుచే మన్మథుఁడు చండాలుఁడు. అట్టివానినిఁ జంపినను దోషములేదు. కాన మన్మథునిఁ జంపి నాకభయప్రదాన మిమ్మని భావము.

తా. తనకు బాణములను (చండాలధర్మము) నిచ్చువసంతునకు నెచ్చెలియైన మన్మథుని మనసులోఁ జండాలునిఁగా నెఱింగి వానిఁ జంపి నాకభయ మిమ్ము.

మ. అనుచున్ సారఘసారసారిణికి నెయ్యంపుంజెలింబోనితి
య్యనివాక్యంబులబోఁటిభీమసుతమాత్రై యేర్పడంబల్కఁగన్
మనమహ్లాదముఁ బొందుచుండఁగనుభూనాథుండుగంభీరతన్
వినఁడయ్యేన్ సురరాజకార్యఘటనావిఘ్నంబు వాటిల్లుటన్.

టీ. బోఁటి=దమయంతిచెలికత్తె, అనుచున్=ఈరీతిగా, సారఘసారసారిణికి-సారఘసార=మధురసపారముయొక్క, సారిణికిన్=నదికి, నెయ్యంపుంజెలిన్=చెలికత్తెను, పోనితియ్యనివాక్యంబులన్=పోలినట్టితియ్యనిమాటచేత, అనఁగామధురసమువలెనే యాబోఁటివాక్యములు మిగులమాధుర్యము గలిగి వర్తించుచున్నవని భావము. భీమసుతమాత్రై=దమయంతికిఁ బ్రతినిధియై, ఏర్పడన్=స్పష్టముగా, పల్కఁగన్=సంభాషింపఁగా, భూనాథుండు=నలరాజు, మనము=తనమనస్సు, ఆహ్లాదము = ఆనందము, పొందుచుండఁగన్, గంభీరతన్= గాంభీర్యముచే, సుర...విఘ్నంబు—సురరాజ=దేవేంద్రునియొక్క, కార్య= పనిని,అనఁగా దమయంతినొప్పించుటయనెడుదాని నని భావము.ఘటనా=సమ కూర్చుటయందు, విఘ్నంబు=అంతరాయము, వాటిల్లుటన్=సంభవించుటం బట్టి, వినఁడు-అయ్యె = దమయంతిచెలికత్తెవాక్యములను వినలేదు.

తా. దమయంతిచెలికత్తె యిట్లు మధురసమువలెనే మిక్కిలి తియ్యఁగా నున్నవాక్యంబులచే దమయంతికి మాఱుగా నలునికిఁ జెప్పఁగా నతనిమనంబా

మాటలువిననానందము చెందుచున్నను, దేవేంద్రునికార్యమునకు విఘ్నముగల్గిన దన్నవిచారముచే వానిని వినలేదు.

వ. చెలికత్తెయుం గ్రమ్మఱి దమయంతీసమీపంబునకు వచ్చె నప్పుడు. 103

టీ. స్పష్టము.

ఉ. నిక్కపుదూత సామి ధరణీపతిముందట నేమి యంటినో
పెక్కులు మాటలే ననుచు భీమతనూభవ నెమ్మనంబునన్
గ్రుక్కుచునుండె నైషధుఁడునుం గడుఁజింతవహించె విన్ననై
యక్కట! దేవకార్యమిటులాఁడిఁబోయెనె యంచునాత్మలోన్.

టీ. భీమతనూభవ=దమయంతి, నెమ్మనంబునన్=నిండుమనస్సునందు, నిక్కపుదూత=నిజముగాదూతవలెవచ్చినవాఁడును, సామి=ప్రభువునగు, ధరణీపతి ముందటన్=నలరాజునెదుట, ఏను, పెక్కులుమాటలు, ఏమి, అంటినో=ఏమి పల్కియున్నానో ? అనఁగా దమయంతినలునికడఁజాలకాలము మాటలాడెను గాన నామాటలాతని కేవయిన వికటముగానుండెనేమో యని యనుట, గ్రుక్కుచునుండెన్=విచారించుచుండెను. నైషధుఁడునున్=నలరాజును, విన్ననై= చిన్నఁబోయినవాఁడయి, దేవకార్యము, ఇటులు, ఆఁడిన్ పోయెనె=వ్యర్థమయి నదే, అనుచున్=ఆత్మలోన్, చింత, వహించెన్=విచారింపనారంభించెను.

తా. దూతయై వచ్చిననలునియెదుటఁ బెక్కులు మాటలాడితిని, ఏమివికట పుమాట లాడియున్నానో యని దమయంతి విచారమునొందుచుండెను. అప్పుడు నలరాజును దేవతలకార్యమున కిట్లు విఘ్నమయ్యెఁగదా యని మనంబున విచారింపఁ జొచ్చెను.

ఉ. ఆసమయంబునం గనకహంసము హంసపథంబు డిగ్గి యు
ద్భాసితకాంతి నల్దిశలఁ బర్వఁగ నచ్చటి కేఁగుదెంచెఁ జిం
తాసము పేతులై విగతధైర్యత నివ్వెఱఁ గంది యున్నయా
రాసుతురాజకన్య ననురాగమెఱర్పఁగ నూఱడింపఁగన్. 105

టీ. ఆసమయంబునన్ =నలదమయంతు లిట్లు విచారముపొందుచున్న సమయములో, కనకహంసము=వెనుక వీరలకన్యోన్య మనురాగముగలిగించినబంగారుహంస, హంసపథంబు=సూర్యునిమార్గమునుండి, అనఁగా నాకాశమునుండియనుట, డిగ్గి=దిగి, ఉద్భాసితకాంతి=మిక్కిలిప్రకాశించుకాంతి, నల్దిశలన్ = నాల్గుదిక్కులందున్, పర్వన్ కన్ =వ్యాపించుచుండఁగా, చింతాసముపేతులు=విచారముతోఁ గూడినవారై, విగతధైర్యతన్ =ధైర్యముపోయినవారగుటచే, సభ్వెఁఅఁగు=నిండుభయంబును, అంది, ఉన్నయారాసుతున్ = ఉన్నట్టివలుని, రాజకన్యన్ =దమయంతిని, అనురాగము=ప్రేమము, ఎలర్పఁగన్ =అతిశయించునట్లు, ఊఱడింపఁగన్ =ఓదార్చుటకు, అచ్చటికిన్ =నలదమయంతులున్నచోటికి, ఏఁగుదెంచెన్ =వచ్చెను.

తా. అంతట వెనుకటిబంగారుహంస యాకాశమునుండిదిగి, తనఱెక్కలకాంతులంతటను వ్యాపించుచుండఁగా, మిక్కిలివిచారమును భయంబును బొంది యున్న నలదమయంతులను దనప్రేమాతిశయము వెల్లడియగునట్లు లూఱడించుట కచ్చటికే తెంచెను.

వ. ఏఁగుదెంచి, పూర్వపరిచయంబున నుర్వీకాంతుని చేతను దమయంతి చేతను సంతోషసంభ్రమసహితంబుగా నుపలాలనంబు వడసి యమ్మరాళంబు నలున కిట్లనియె. 106

టీ. ఏఁగుదెంచి=వచ్చి, పూర్వపరిచయంబునన్ =పూర్వమునందలి చనవుచే, ఉర్వీకాంతు చేతను=నలుని చేతను, దమయంతి చేతను, సంతోషసంభ్రమ సహితంబుగాన్ = సంతోషమును, తొట్రుపాటును గలుగునట్లుగా, ఉపలాలనంబు=మన్ననను, పడసి=పొంది, అమ్మరాళంబు=ఆహంసము, నలునకున్, ఇట్లనియెన్.

శా. నీయంతఃకరణంబు నిర్మలము వర్ణింపంగ శక్యంబె నీ
భూయస్త్వంబు జగత్ప్రసిద్ధములు నీపుణ్యప్రభావంబు లే
లాయీలాగునఁజింతనొందెదవు కార్యావాప్తి యేఁగాద కే
యాయింద్రాదులు నీనిజం బెఱుఁగరే యబ్జారివంశాగ్రణీ.

టీ. అబ్జారివంశాగ్రణీ = చంద్రవంశజులలో శ్రేష్ఠుఁడవయిన నలరాజా! నీయంతఃకరణంబు=నీచిత్తము,నిర్మలము=దోషరహితమయినది,నీభూయస్త్వంబున్ =నీగొప్పతనమును, వర్ణింపంగన్ = కొనియాడుటకు, శక్యంబె=తరమగునా? అనఁగాఁ గాదనుట. నీపుణ్యప్రభావంబులు=నీయదృష్టమును సామర్థ్యమును, జగత్ప్రసిద్ధములు = జగంబునవాసికెక్కినవి, ఏలా-ఈరీతిని-చింతన్-పొందెదవు=ఎందులకు నీవిట్లు విచారముపొందెదవు? కార్యావాప్తి=కార్యసిద్ధి, ఔన్=అగును, కాదటె=కాకపోవునా? ఆయింద్రాదులు=దేవేంద్రుఁడు మొదలగువారు, నీనిజంబున్=నీతత్త్వమును, ఎఱుంగరే=తెలిసికొనరా? అనఁగా నీతత్త్వము నింద్రాదు లెఱిఁగి యానందింతురుకాని నీవు వారికార్యములను జెఱచితివని కోపింపరు కాన నీవందులకయి విచారింప నవసరము లేదనిభావము.

తా. ఓనలరాజా! నీచిత్తము నిర్మలమైనది నీగొప్పతనము నెవ్వరును వర్ణింపలేరు; నీయదృష్టమును నీసామర్థ్యమును జగంబున నతిగాంచినవి; నీ కార్యసిద్ధికాలేదని విచారమునొందకుము. దేవతలు నీతత్త్వమును దెలిసికొని నిన్ను నుతింతురుగాని నిందింపరు.

వ. అని వైదర్భిఁ గనుంగొని. 108

తే. అమ్మ దమయంతి యంతరంగమ్ములోన
మాను సందియ మీతండు మగఁడు నీకు
నాఁడె దా నానతిచ్చినవాఁడు బ్రహ్మ
తద్వచనమున కన్యథాత్వంబు గలదె. 109

టీ. అమ్మ, దమయంతి, అంతరంగంబులోనన్ = మనంబునందు, సందియము=శంకను-అనఁగా నలుఁడు నాకుభర్త యగునా కాఁడా యనుసందేహము నని భావము. మాను=విడువుము. నీకున్, ఈతండు = ఈనలుఁడే, మగఁడు, బ్రహ్మ, నాఁడె=పూర్వమందె, ఆనతిచ్చినవాఁడు=దమయంతికి నలుఁడే భర్త యనిచెప్పినవాఁడు. తద్వచనమునకున్ =ఆబ్రహ్మవాక్యమునకు, అన్యథాత్వంబు= వేఱుగా నగుట, కలదే=కలదా? అనఁగా బ్రహ్మవాక్య మెన్నఁటికిని దిరుగ దనుట.

తా. ఓదమయంతీ ! మనస్సులోనిసందేహమును విడిచిపెట్టుము. నలుఁడే నీకు భర్త కాఁగలఁడు. నీకు నలుఁడేభర్తయని బ్రహ్మ పూర్వమందే చెప్పినాఁడు. ఆతనిపలు కెప్పుడైనఁ దిరుగునా ?

వ. అని యయ్యిద్దఱ నుద్దేశించి దంపతులకు మేలు గావలయు. ఉత్తరకర్మం బవిఘ్నం బగుంగాక. నాకును సరసిజాసనుప్రసాదంబున సకలభూతాంతర్వర్తనంబులు దెలివిపడి యుండు. ఇప్పుడు చింతాభరంబులం గలంగినమీయంతరంగంబులవిషాదం బపనయింప వచ్చితి. పోయివచ్చెద నని సముచితప్రకారంబున నయ్యిరువురచేత ననుజ్ఞాతుండై పతంగపుంగవుం డరిగె ననంతరంబ. 110

టీ. అని, అయ్యిద్దఱన్ = ఆనలదమయంతులనిరువురను, ఉద్దేశించి, దంపతులకున్, మేలు, కావలయును = కలిగెడుఁగాక, ఉత్తరకర్మంబు = మీఁద వివాహాదికార్యము, అవిఘ్నంబు = విఘ్నములేనిది, అగున్, కాక, నాకును, సరసిజాసనుప్రసాదంబునన్ = బ్రహ్మయనుగ్రహంబువలన, సకలభూతాంతర్వర్తనంబులు = అన్ని భూతములమనస్సులలో నున్నప్రవర్తనములు, తెలివిపడి, ఉండున్ = తెలిసియుండును, ఇప్పుడు, చింతాభరంబులన్ = విచారాతిశయములచే, కలంగిన = కలఁతచెందిన, మీయంతరంగంబులవిషాదము = మీమనస్సులలో నున్న విచారము, అపనయింపన్ = తొలఁగించుటకు, వచ్చితిని, పోయివచ్చెదను, అని, సముచితప్రకారంబునన్ = తగినరీతులచేత, అయ్యిరువురచేతన్ = ఆయిద్దఱిచేతను, అనుజ్ఞాతుండై = సెలవుపొందినవాఁడై, పతంగపుంగవుండు = పక్షిశ్రేష్ఠుఁడగు నాహంసరాజు, అరిగెన్ = పోయెను. అనంతరంబ = తరువాత.

క. కనకమరాళం బీక్రియ
నను కంపను బుద్ధి సెప్పి యరిగినవెనుకన్
మనమునఁ జింతాభరములు
జనపతికి విలాసవతికిఁ జయ్యనఁ బాసెన్. 111

టీ. కనకమరాళము = బంగారుహంస, ఈక్రియన్ = ఈరీతిగా, అనుకంపన్ = దయచే, బుద్ధిచెప్పి, అరిగినవెనుకన్ = పోయినతరువాత, జనపతికిన్ = నలునకును, విలాసవతికిన్ = ఒయ్యారములు గలదమయంతికిని, మనమునన్, చింతాభరములు = విచారాతిశయములు, చయ్యనన్ = వేగముగా, పాసెన్ = తొలఁగిపోయెను.

తా. కనకహంసము దయతో వచ్చి యిట్లు చెప్పిపోయినతరువాత నలదమయంతులకు మనసులలో నున్న విచారంబులు నశించెను.

వ. అప్పుడు నృపాలుండు హేమమరాళసాంత్వనాలాపబలంబున నెట్టకేలకు మనంబునం జేవదెచ్చుకొని దిక్పాలురం దలంచి నమస్కరించి యి ట్లనియె. 112

టీ. అప్పుడు, నృపాలుండు = నలుఁడు, హేమమరాళసాంత్వనాలాపబలంబునన్ = బంగారుహంస చెప్పిన యోదార్పుమాటలసామర్థ్యముచే, ఎట్టకేలకున్ = అతికష్టముచే, మనంబునన్, చేవ = ధైర్యమును, తెచ్చుకొని, దిక్పాలురన్, తలంచి = ధ్యానించి, నమస్కరించి, ఇట్లు, అనియెన్.

ఉ. భావములో నదంభ యగుభక్తికిసంతస మందుఁడొండె నొండె విధియింపుఁ డిప్పుడ కడిందిగ దండము దప్పు గల్గెనే
నీవిరహానలంబునకు నింకిట నేమియు నోర్వలేఁజుఁడీ
దేవతలార! మన్మథునితీవ్రశరంబులు గాఁడి పాఱఁగన్. 113

టీ. దేవతలార! భావములోన్ = మనస్సులో, అదంభ = నిష్కపట, అగుభక్తికిన్, సంతసము, అందుఁడు - ఒండెన్ = పొందియుండినను సరియే, ఒండెన్ = కానిపక్షమున, తప్పు = నావలని నేరము, కల్గెనేని = ఉన్నచో, ఇప్పుడ = తత్క్షణమునందే, కడిందిగన్ = అధికముగా, దండము = శిక్ష, విధింపుఁడు = చేయుఁడు, మన్మథునితీవ్రశరంబులు = వాఁడియయిన మన్మథబాణములు, గాఁడి = నాటి, పాఱఁగన్ = లోపలికిఁ జొచ్చిపోవుచుండఁగా, ఈవిరహానలంబునకున్ = ఈవిరహాగ్నిహోత్రమునకు, ఇంకన్, ఇటన్ = ఈమీఁద, ఓర్వన్ - లేను - చుఁడీ = సహింపలేను జుఁడీ.

తా. ఓదేవతలారా! కాపట్యములేని నామనోభక్తికి సంతసించిన సంతసింపుఁడు; లేక నావలన నేరమున్నచో నందుల కెక్కుడుగా శిక్ష విధించిన విధింపుఁడు. మన్మథునివాఁడిబాణములు నన్ను హింసించుచున్నవి. ఇఁకమీఁద నీవియోగాగ్నికి సహింపలేను.

వ. అనంతరంబ తిరస్కరిణీతిరోహితయై యుండి యక్కుండినేంద్రనందన రాజనందనున కిట్లనియె. 114

అ. తిరస్కరిణీతిరోహిత=తెరచేత మఱుఁగుపడినది, తా. స్పష్టము.

ఉ. ఓరజనీకరాన్వయపయోధినిశాకర యేఁ బతివ్రతన్
గూరిమి మీఱ నొక్కరునిఁ గోరి వరింపఁగ నున్నవారి కె
వ్వారికి నెగ్గుగాఁ దలఁపవచ్చునె నిన్ను వరింతు నెల్లి బృం
దారకులున్ నృపాలురును దక్కినవారును జూచుచుండఁగన్.

టీ. ఓ...నిశాకర-రజనీకరాన్వయ=చంద్రవంశ మనెడి, పయోధి=సముద్రమునకు, నిశాకర=చంద్రునివంటివాఁడా! ఏన్, పతివ్రతన్=పతియె వ్రతముగా కలదానను, కూరిమి=ప్రేమను, మీఱన్ = అతిశయించునట్లు, ఒక్కరునిన్, కోరి, వరింపఁగన్=పెండ్లియాడఁగా, ఉన్నవారికిన్ = మిగిలినవారికి, ఎవ్వారికిన్=ఎట్టివారికయినను, ఎగ్గుగాన్=నిందాకార్యముగా, తలఁపవచ్చునే=అనఁగాఁ దలఁపరాదనుట. ఎల్లి = రేపు, బృందారకులున్=దేవతలును, నృపాలురును=రాజులును,తక్కినవారును=తక్కిన వచ్చినజనములును,చూచుచుండఁగా, నిన్నున్, వరింతును.

తా. ఓచంద్రవంశాగ్రణీ! నేను పతివ్రతను. అట్టిపతివ్రత తన కిష్టుఁడగువాని వరించికొనఁగాఁ దక్కినవా రందులకు విరుద్ధముగాఁ బ్రవర్తింపరాదు. రేపు దేవతలును రాజులును దక్కినవారును జూచుచునుండ నిన్ను వరించెదను. విచారము నొందకుము.

గీ. ఎల్లలోకధర్మంబులు నెఱిఁగియుండి
యేల సేయుదు రమరేంద్రు లీరసంబు

నాది వారికి వందనం బాచరించి
తదనుమతి నిన్ను వరియింతుఁ దథ్య మిదియు. 116

టీ. అమరేంద్రులు=దేవతలు, ఎల్లలోకధర్మంబులు=లోకధర్మముల నన్నింటిని, ఎఱిఁగి-ఉండి=తెలిసికొనియుండి, ఈరసంబు = అసూయను, లేక కోపమును, ఏలచేయుదురు=ఎందుకు చేయుదురు? ఆదిన్=మొదట, వారికిన్=ఆ దేవతలకు, వందనంబు=నమస్కారమును, ఆచరించి=చేసి, తదనుమతిన్=ఆదేవతలయాజ్ఞచేత, నిన్నున్, వరియింతున్ = పెండ్లియాడుదును, ఇదియు=ఈ యర్థమే, తథ్యము=నిక్కువము.

తా. ఓధరణీంద్రా! లోకధర్మంబుల నన్నింటిని దెలిసియున్న దేవతలిందుల కేల కోపము చెందుదురు? మొట్టమొదట నాదేవతలకు నమస్కారము చేసి వారి యనుమతిని బొందియే నిన్నుఁ బెండ్లియాడెదను. ఇదే నిశ్చయము.

మ. అను చన్యోన్యము పెద్దయేనితడ వేకాంతంబున న్వారు వో
యినపోకల్విను చంతరిక్షగతులై యింతంతటం గానరా
క నిగూఢాకృతి నున్న దేవతలు తత్కాలంబునన్ రాజనం
దను నంతర్హితుఁ జేసి చేరి రతఁడుం దారు న్నిజస్థానమున్.

టీ. అనుచున్, అన్యోన్యము=పరస్పరమును, పెద్దయేనితడవు = చాలసేపు, ఏకాంతంబునన్=రహస్యస్థలమందు, వారు=ఆనలదమయంతులు, పోయినపోకల్=పోవుచున్న ప్రవర్తనలు, వినుచున్=ఆలకించుచు, అంతరిక్షగతులై=ఆకాశమందున్నవారై, ఇంతంతటన్=ఇచ్చట నచ్చటను, కానరాక=కనఁబడక, నిగూఢాకృతిన్=ప్రచ్ఛన్నాకారముతో, ఉన్నదేవతలు=ఉన్నట్టి యింద్రాదులు, తత్కాలంబునన్=ఆకాలమునందు, రాజనందనున్ = నలరాజును, అంతర్హితున్-చేసి=అంతర్ధాన మగునట్లు లొనర్చి, అతఁడున్=ఆనలుఁడును, తారున్=ఆయింద్రాదులును, నిజస్థానమున్=స్వస్థలమును, చేరిరి = పొందిరి. అనఁగాఁ దొలుత నలుని రాయబారిగాఁ బంపినస్థలము నని యర్థము.

తా. ఈరీతి నలదమయంతు లన్యోన్యమును జాలసేపు రహస్యస్థలమందుండి చేసిన సంభాషణాదికము నిచ్చట నచ్చటను గనఁబడని ట్లాకాశమునఁ బ్రచ్ఛ

మ్నులయియుండి విన్నవారయి యింద్రాదులు, నలుని నంతర్ధానము గావించి యతనితో స్వస్థలమును జేరిరి.

తే. నలునిదూతత్వ మిబ్భంగిఁ దెలియఁజూచి
తన్మనశ్శుద్ధి కొంది రాత్మల ముదంబుఁ
దమ్ము నక్కాంత వరియింపఁ దలఁపులేమి
ఖేద మందుచు నుండి రింద్రాదిసురలు. 118

టీ. ఇంద్రాదిసురలు, నలుని దూతత్వము=నలుని రాయబారము, ఇబ్భంగిన్=ఈరీతిగా, తెలియన్-చూచి = తెలిసికొని, ఆత్మలన్= మనస్సులలో, తన్మనశ్శుద్ధికిన్ = ఆనలుని నిర్మలాంతఃకరణమునకు, ముదంబున్ = సంతసము, ఒందిరి, అక్కాంత=ఆదమయంతి, తమ్మున్=ఆ యింద్రాదుల ననుట, వరియింపన్=వరించునని, తలఁపు=కోరిక, లేమిన్=లేకపోవుటచే, అనఁగా దమయంతి తమ్ము వరించునన్నయాశ లేకపోవుటచే నని యర్థము, ఖేదము - అందుచునుండిరి=దుఃఖించుచుండిరి.

తా. ఈరీతిగాఁ బ్రవర్తించిన నలుని రాయబారపు వృత్తాంతమును నింద్రాదులు తెలిసికొని నలునిమనశ్శుద్ధికి సంతసమునొందిరి. మఱియు దమయంతి తమ్ము వరించునన్నయాశ లేకపోవుటచే దుఃఖమును బొందుచుండిరి.

వ. అనంతరంబ కామరూపం బగునాసుత్రామాదిచతుష్టయం
బుపాయాంతరంబున దమయంతి వరియింపం దలంచి వంచ
నానైపుణంబున నలరూపంబులు ధరించి స్వయంవరకాలం
బు ప్రతీక్షించుచుండిరి. నిషధరాజును భోజరాజాధికారపురు
షనిర్దిష్టం బైనరమ్యస్థలంబున సపరివారుండై బృందారకాను
మతి వడసి వసియించె నయ్యవసరంబున. 119

టీ. అనంతరంబ = నలునిరాయభారము ముగిసినపిమ్మట, కామరూపంబు - అగు=ఇష్టమగురూపమును ధరింపఁగల, ఆసుత్రామాదిచతుష్టయంబు=ఇంద్రుఁడు మొదలగు నానల్వురుదేవతలును, ఉపాయాంతరంబునన్=మఱొక్కయుపా

యము చేతను, పరియింపక్, తలంచి, పంచనాళీకపుణంబులన్ =కాపట్యమందలి నేర్పుచేత, నలరూపంబులు, ధరించి, స్వయంవరకాలంబును, ప్రతీక్షించుచుం డిరి=వేచియుండిరి. నిషధరాజును, భోజ...నిర్దిష్టంబు-భోజరాజ=విదర్భరాజు యొక్క, అధికారపురుష=ఉద్యోగస్థులచే, నిర్దిష్టంబు= చూపఁబడినది, ఐన రమ్యస్థలంబులన్ = అయినట్టి మనోహరమగుచోటునందు, బృందారకానుమ తిన్ =దేవతలయాజ్ఞను, పడసి = పొంది, వసియించెన్, అయ్యవసరంబునన్ = ఆసమయమందు.

మ. చతురంగధ్వజినీసమేతు లగుచున్ శస్త్రాస్త్రవిద్యానిధుల్
రతిరాజప్రతిమానమూర్తులు శరచ్చంద్రార్కేందుబింబాననుల్
చతురంభోధిపరీతవిశ్వవసుధాచక్రంబునం గల్గురా
సుతులెల్లం జనుదెంచి రవ్విభవముం జూడంగ నొక్కుమ్మడిన్.

టీ. శస్త్రాస్త్రవిద్యానిధుల్=ఆయుధవిద్యకును విలువిద్యకును దావులైన వారును, రతిరాజప్రతిమానమూర్తులు=మన్మథునితో సమానమగునాకారములు గలవారును, శరచ్చంద్రార్కేందుబింబాననుల్=శరత్కాలచంద్రునివంటి ముఖములు కలవారును, చతుర్...చక్రంబునన్-చతుర్ = నాలుగయిన, అంభోధి=సము ద్రములచేత, పరీత=చుట్టుకొనఁబడిన, విశ్వ = సమస్తమయిన, వసుధాచ క్రంబునన్=భూవలయమందు, కల్గురాసుతుల్=కలయట్టి రాజకుమారులు, చతు రంగ ధ్వజినీసమేతులు = రథ గజ తురగ పదాతు లనునాలుగవయవములతోఁ గూడినసేనతోఁ గూడినవారు, అగుచున్, ఒక్కుమ్మడిన్=ఒక్కుమ్మడిగా, అ వ్విభవమున్ = ఆస్వయంవరమహోత్సవమును, చూడంగన్, చనుదెంచిరి= వచ్చిరి.

తా. ధనుర్విద్యాదులకు నిదానములును, మన్మథునివంటిరూపసంపద గలవా రును, శరత్కాలచంద్రునివంటిమోములు గలవారును, చతుస్సముద్రముద్రిత మగు భూచక్రముననున్నవారునునగు రాజకుమారులందఱును సేనలతోఁ గూడి కొని యొక్కుమ్మడిగా నాస్వయంవరమహోత్సవమును జూడవచ్చిరి.

తే. రాజవంశజుఁడై యుండి రానివాఁడు

క. కొందఱు తరుణి వరింపఁగఁ
గొందఱు బల్మిని హరింపఁ గొందఱు సూడఁగఁ
గొందఱు రోషింపను నృప
నందను లేతెంచి రుబ్బునను సమహమునకున్. 122

టీ. కొందఱు, తరుణిన్=దమయంతిని, వరింపన్ = పెండ్లియాడుటకును, కొందఱు, బల్మిని=బలాత్కారముచే, హరింపన్ = అపహరించుటకును, కొందఱు చూడన్ = కొందఱు ఆమహోత్సవమును జూచుటకును, కొందఱు, రోషింపన్=రోషించుటకును అనఁగా నొకరాజకుమారుఁడు దమయంతిని వరించినచో వానితోడఁ బోరాడి దమయంతిని గైకొనవలెనని భావము. నృపనందనులు=రాజకుమారులు, ఉబ్బునన్=సంతోషముతో, సమహమునకున్=స్వయంవర మహోత్సవమునకు, ఏతెంచిరి=వచ్చిరి.

తే. తిలలు పైనెత్తి చల్లిన దిగువఁ బడని
యంతసందడి పెంద్రోవలందుఁ గలిగె

నఖిలదేశంబులందుండి యవనిపతులు
వైభవాలోకనమునకు వచ్చుచుండ. 123

టీ. తిలలు=నువ్వులు, పైఁ=మీఁద, ఎత్తి, చల్లినఁ=చల్లి నప్పటికిని, దిగు వఁ=క్రిందను, పడనియంత సందడి=రాలనంతటి సమ్మర్దము, అఖిలదేశంబులందుండి, అవనిపతులు=రాజులు, వైభవాలోకనమునకుఁ=ఆస్వయంవరమును జూచుటకు, వచ్చుచుండఁ=రాఁగా, పెంద్రోవలందుఁ=రాజవీథులందు, కలిగెను.

తా. స్పష్టము.

క. తెఱచగు పెనుసందడిలో
నిఱుకటమునఁ బడినన్నృపతి యీనిగ్రహముఁ
దొలఁగుట యభీప్సితార్థం
బతిచేతికి వచ్చినట్లు యని వెత కుడుచున్. 124

టీ. తెఱచగు=పట్టముగానున్న, పెనుసందడిలోఁ = ఆపెద్దసమ్మర్దములో, ఇఱుకటమునఁ = ఇఱుకుస్థలమందు, పడినన్నృపతి=ఉన్నరాజు, ఈనిగ్రహముఁ =ఈనిరోధమును లేక ప్రతిబంధమును, తొలఁగుట=తొలఁగించుకొనుట, అభీప్సితార్థంబు=దమయంతిని వరించుటయనెడి యిష్టము, అతిచేతికిన్, వచ్చినట్లు =వచ్చినవిధమె, అని, అనఁగా నీనిరోధమునుండి తప్పించుకొనఁజాలినచో దమయంతిని వరించునట్లు సంతసింతునని భావము. వెత కుడుచుఁ=విచారించుచుండును.

తా. స్పష్టము.

తే. వెనుకముందటిసమ్మర్దమునఁ గరంబు
దందసిలి మధ్యమున నున్నధరణివిభుఁడు
యంత్రసిద్ధార్థభావంబు నలమికొనియు
దను నసిద్ధార్థుఁగా మదిఁ దలఁచుచుండు. 125

టీ. వెనుకముందటిసమ్మర్దమునఁ=వెనుకముందఱ నున్న సమ్మర్దమందు, కరంబు=మిక్కిలి, దందసిలి = రాపునొంది, మధ్యమునఁ=వెనుకనుండియు,

ముందు నుండియు వచ్చుజనులసమ్మర్దముమధ్యమున ,ఉన్నధరణీవిభుఁడు=ఉన్న రాజు, యంత్రితసిద్ధార్థభావంబు=యంత్రితమునందు సిద్ధార్థభావంబును, (అనఁగా సిద్ధార్థత్వంబును) రెండవపక్షమందు (ఆవగింజవలెయుండుటను,) అలమికొనియున్=పొందియు, తనన్, అసిద్ధార్థుఁడాఁగన్ = కృతార్థుఁడుగానట్లు, మదిన్, తలఁచుచుండున్=అనఁగాసమ్మర్దమందున్నరాజు యంత్రితములోనియావగింజవలె నలఁగఁగొట్టఁబడి దమయంతిని వరించుటయందు నిరాశచేసికొని యుండెనని భావము. యంత్రితసిద్ధార్థుఁడయ్యు, అసిద్ధార్థుఁడగు టెట్లనిన విరోధము యంత్రితసిద్ధార్థుఁడనుపదమున గాయంత్రితమందు నొక్కఁబడినయావగింజవలె నున్నవాఁడని చెప్పుటచే విరోధపరిహారమగును, సమ్మర్దముచే నారాజుయంత్రితములోని యావగింజవలెనే నలఁగినవాఁడగుటచే నిఁకఁ దనకు దమయంతి లభించుటెక్కడయని నిరాశచేసికొనెనని భావము. అలం...విరోధాభాసము.

ఉ. కోటిభుజంగపుంగవులు కొల్వఁగ వందిజనంబు ముందటన్
చాటువు లుగ్గడింప ఫణసంభృతరత్నదిశావిభాసి యై
వీటిజనంబు లెల్లఁ దను విస్మయమొంది కనుంగొనంగఁ గ
ర్కోటకుఁ డేఁగుదెంచె మదఘూర్ణితపాటలనేత్రపద్ముఁడై.

టీ. కోటిభుజంగపుంగవులు=కోటిసంఖ్యగలసర్పరాజులు, కొల్వఁగన్ = సేవించుచుండఁగా, వందిజనంబు=వందిమాగధులు, ముందటన్ = ముందుభాగమునందుండి, చాటువులు=చాటుపద్యములను, ఉగ్గడింపన్ = చదువుచుండఁగా, ఫణ...విభాసియై—ఫణ=పడగలందు, సంభృత=ధరింపఁబడియున్న, రత్న=మణులచే, దిశా = దిక్కులందు, విభాసియై = ప్రకాశించుచున్నవాఁ డయి వీటిజనంబులెల్లన్=పురజనులందఱును, విస్మయము=ఆశ్చర్యమును,ఒంది, తనన్, కనుంగొనన్ =చూడఁగా, మద...పద్ముఁడై -మద=మద్యపానమదముచే, ఘూర్ణిత=తిరుగుచున్న, పాటల=ఎఱ్ఱని, నేత్రపద్ముఁడై=నేత్రపద్మములుగలవాఁడై, కర్కోటకుఁ డనుపేరుగల సర్పరాజు, ఏఁగుదెంచెన్ =వచ్చెను.

తా. కోటిసంఖ్యగల సర్పశ్రేష్ఠులు తన్నుఁ బరివేష్టించి కొలుచుచుండఁగా వందిమాగధులు తనముందుభాగమున నుండి చాటుపద్యములను జదువుచుండఁగాఁ

దనపడగలందున్న రత్నములచే దిక్కులను బ్రకాశింపఁజేయుచుఁ బురజనులందఱునచ్చెరుపడి తన్నుఁ జూచుచుండఁగా మత్తుచేఁ దిరుగుచున్నవియును, నెఱ్ఱనివియునగు నేత్రములు గలవాఁడై కర్కోటకుఁడు దమయంతీస్వయంవర మహోత్సవమునకు వచ్చెను.

మ. ప్రమథాధీశభుజాంతరస్థలఘనప్రాలంబహారంబ దభ్రమనోజ్ఞాకృతి వచ్చె వాసుకి ఫణాపర్యంతమాణిక్యమంజుమయూఖాంకురపుంజమంజులనభస్కుండై భుజంగాంగనాసముదాయం బిరువంకఁ బాడఁగ యశస్సంగీతగాథావళుల్.

టీ. ప్రమథా...హారంబు— ప్రమథాధీశ= ఈశ్వరునియొక్క, భుజాంతరస్థల=వక్షఃస్థలమందు, ఘన=గొప్పదగు, ప్రాలంబ=పేరుగా వేసికొనిన, హారంబు=తావళమైనవాఁడగు, వాసుకి=వాసుకి యనెడి సర్పరాజు, అదభ్రమనోజ్ఞాకృతిన్-అదభ్ర=అధికమగు, మనోజ్ఞ=సుందరమైన, ఆకృతిన్=ఆకారముచే, ఫణా...నభస్కుండై—ఫణా=పడగలయొక్క, పర్యంత=ప్రాంతములందున్న, మాణిక్య=రత్నములయొక్క, మంజు=సుందరమైన, మయూఖ = కిరణముల యొక్క, అంకుర=మొలకలయొక్క, పుంజ = సమూహముచే, మంజుల= సుందరమైన, నభస్కుఁడై=ఆకాశముకలవాఁడై, అనఁగా వాసుకియొక్క పడగలందున్న రత్నములకాంతిసమూహములచే నాకాశభాగము మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నదని భావము. భుజంగాంగనాసముదాయంబు=నాగకన్యకల సమూహములు, ఇరువంకన్ = రెండుప్రక్కలందును, యశస్సంగీతగాథావళుల్ =యశోగానసంబంధులగు చరిత్రములపంక్తులను, పాడఁగన్ = పాడుచుండఁగా, వచ్చెన్ =స్వయంవరస్థానమునకు, వచ్చెను.

తా. ఈశ్వరునివక్షఃస్థలమందు ముత్యాలసరమువలె వ్రేలాడుచున్న సర్పరాజయినవాసుకి తనపడగలందున్న రత్నములకాంతులచే నాకాశమును గప్పుచు నాగకన్యకలు తనకిరుప్రక్కలనిలిచి తనయశంబును గానముచేయుచుండఁగా మిక్కిలిసుందరమగు నాకారముతో నాస్వయంవరస్థానమునకు వచ్చెననుట.

వ. ఇంద్రాగ్నియమవరుణు లేతెంచిరి. తక్కినదిక్పాలురు రా

రైరి. అది యెట్టిదనిన. 128

టీ. ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు=ఇంద్రుఁడు అగ్ని యముఁడు వరుణుఁడు అనుదిక్పాలురు, ఏతెంచిరి (అచ్చటికి) వచ్చిరి; తక్కినదిక్పాలురు = మిగిలిన నలుగురుదిక్పాలురు అనఁగా నిరృతి వాయుదేవుఁడు కుబేరుఁడు ఈశానుఁడు అనుదిక్పాలురు, రారైరి. అది=ఆరాకుండుట, ఎట్టిది అనినన్=ఏవిధమనఁగా.

తా. స్పష్టము.

సీ. రాజునొజ్జలమంత్రరక్షాబలంబున
రాఁ బొందు గాదయ్యె రాక్షసునకు
దమయంతితోఁడి నేత్రస్పర్థకతమున
నిజవాహనము రామి నిలిచె గాలి
తనరూపు కైలాసదర్పణంబునఁ జూచి
ప్రీడఁ గుబేరుఁ డిల్లెడలఁ డయ్యె
నర్ధనారీశ్వరుం డగుట నీశానుండు
సామినియంకిలిఁ జాఁగకుండెఁ

తే. దాను వహియించుధాత్రి నెద్దానఁ బెట్టి
వచ్చునటుగాన శేషుండు వచ్చు టుడిగె
ముదిసి ముప్పునఁ బెండ్లికై మొగము వెల్లఁ
దగవు గాదని రాఁడయ్యెఁ దాత వేల్పు. 129

టీ. రాజు...బలంబునన్-రాజు=విదర్భరాజుయొక్క, ఒజ్జల=గురువులయొక్క, మంత్ర=మంత్రములయొక్క, రక్షాబలంబునన్=రక్షకత్వబలముచే, రాక్షసునకున్=నైఋతికి, రాన్=రాక, పొందు కాదు-అయ్యెన్=వలనుపడకుండెను. అనఁగా నైఋతి రాక్షసుఁడుకావున విదర్భరాజగురువులు వేదమంత్రములను జదువుచుండుటచే నాస్థలమునకు రా శక్తిగలవాఁడు కాకుండెనని భావము. దమయంతితోఁడి నేత్రస్పర్థకతమునన్=దమయంతి నేత్రములతో విరోధము కలదగటచే, నిజవాహనము=తనవాహనమైనలేడి, రామిన్=రాకుండుటచే,

గాలి=వాయువు, నిలిచె=రా మానెను. అనఁగా లోకములో నెవ్వరును దమ శత్రువులయింటికిఁ బోరు. అట్లే దమయంతి నేత్రములు లేళ్లను జయించినవి కావున తమకు శత్రువగుదమయంతి యున్నచోటికి లేళ్లువచ్చుట యసంభవము. అందుచే వాయువు తనవాహనము రాకపోవుటచేఁ దానునువచ్చుట మానెననిభావము. కుబేరుఁడు, తనరూపు = తనసౌందర్యము, కైలాసపర్వణంబునన్ =కైలాసపర్వత మనునద్దమందు, చూచి, వ్రీడన్ =సిగ్గుచే, అనఁగా దమయంతిసౌందర్యమునకుఁ దనసౌందర్యము సరిపడకయుండుటచేఁ గలిగినసిగ్గుచే, ఇలు, వెడలఁడు-అయ్యె=బయలుదేఱఁడాయెను, ఈశానుండు, అర్ధనారీశ్వరుండగుట=సగముశరీరము స్త్రీస్వరూపముగలవాఁడగుటంబట్టి, సామేనియంకిలిన్ =సగము శరీరము నే కలిగియుంటినసెడి శోభముచే,చాఁగక ఉండెన్ =బయలు వెడలఁడాయెను. శంకరుఁ డర్ధనారీశ్వరుఁడుకాన తన సగమయిన పురుషశరీరముతోఁ బోవ నిష్టపడకుండెను. తాన్ , అనఁగా శేషుఁ డనుట, వహియించు ధాత్రి=మోయుచున్నభూమి, ఎద్దానన్ =ఏయాధారమునందు, పెట్ట వచ్చున్ , అటుకానన్ =ఆహేతువుచే, శేషుఁడు, వచ్చుట, ఉడిగె=మానెను, అనఁగా శేషుఁడు సంతతమును భూమిని మోయుచున్నాఁడు కాన నాభూమిని మోచునట్టివాఁడు మఱియొకఁడు లేకపోవుటచేఁ దానువచ్చుటమానెననుట. తాత వేల్పు =బ్రహ్మదేవుఁడు, ముదిసి=ముసలివాఁడయి,ముప్పునన్ =చావసిద్ధముగ నున్నసమయంబున, పెండ్లికై, మొగము,వెల్వన్ =బయటఁబెట్టుటకు,తగవు=న్యాయము, కాదు, అని, రాఁడు అయ్యెన్ = వచ్చుట మానెను. బ్రహ్మ పెద్దకాలమునఁ బెండ్లి చేసికొనుట న్యాయముగాదని మానివేసెనని భావము.

తా. విదర్భరాజుగురువులమంత్రబలముచే నైఋతి రాలేకపోయెను. దమయంతి నేత్రములతో స్పర్ధపడినలేడి రాకపోవుటచే వాయువు మానెను. కైలాసమనెడియద్దమందుఁ దనరూపుచూచుకొని సిగ్గుచేఁ గుబేరుఁడు రాఁడాయెను. అర్ధనారీశ్వరుఁడగుటచే నీశ్వరుఁడురాలేదు. తా మోయుచున్నభూమిని మోయువాఁడు మఱియొకఁడు లేకపోవుటచే శేషుఁడు రాలేదు. ముదుసలితనమునఁ బెండ్లియాడుట న్యాయము గాకపోవుటచే బ్రహ్మ రాలేదు. కాని తక్కిన దేవత లందఱును వచ్చి రనుట.

తే. ఇట్లు త్రైలోక్యవాసులు నేఁగుదెంచి
రమ్మహోత్సవమునకు నయ్యవసరమునఁ
బ్రసవసాయకనారాచపక్షజాల
మహితవాతూలతూలాయమాను లగుచు. 130

టీ. ఇట్లు=ఈరీతిగా, అయ్యవసరమునన్ = ఆసమయమందు, త్రైలోక్యవాసులున్=మూఁడులోకములం దున్నవారందఱును, ప్రసవ...మానులు-ప్రసవసాయక=పుష్పములే బాణములుగాఁ గల మన్మథునియొక్క, నారాచ=బాణములయొక్క, పక్ష=ఱెక్కలయొక్క, జాల=సమూహముయొక్క, మహిత=గొప్పదయిన, వాతూల=పెనుగాలికి, తూలాయమానులు=దూదివంటివారలు, అనఁగా మదనునిచేఁ బీడితులయిన హృదయములు గలవారలై యని భావము. అగుచున్, ఏఁగుదెంచిరి=వచ్చిరి.

తా. ఈవిధంబుగా నాసమయమున మూఁడులోకములందును నున్నవారలా స్వయంవరమహోత్సవమునకు మదనబాణముల పక్షములగాలికి దూదివంటివారలయి వచ్చిరి.

వ. అప్పుడు కనకమయరమ్యహర్మ్యనివేశంబులం గ్రథకైశికాధీశ్వరుండు విడియింప నభినవాభ్యాగతు లగు మూఁడులోకంబులరాజులును విడిసిరి. ఆరాజసమాజంబు గుండిననగరంబునందుఁ బుండరీకాక్షుజఠరంబునందు భువనత్రయంబును గుంభసంభవుహస్తాంభోరుహంబునందు నంభోధిచతుష్టయంబును బంచాక్షరియందుఁ బరమేశ్వరుండునుంబోలె ననంబాధం బై యుండె. నానావిచిత్రచిత్రంబు లగుపురభవనభిత్తిభాగంబులతోడి ప్రతిస్పర్ధంబోలె నాకాశభాగంబు మూర్ధాభిషిక్తమకుటరత్నప్రభాభారంబులచేతఁ గిమ్మీరితం బయ్యె. అమ్మహోత్సవాడంబరం బవలోకింప నంబరంబునఁ బీతాంబరత్ర్యంబకులు దేవతాకదంబంబులు గొలు

వఁ గొల్వుండిరి. కందళితహృదయారవిందంబై సనకసనందనాదియోగీంద్రబృందంబును మందపాల, బక, దాల్భ్య, రైభ్యక, భరద్వాజ, గౌతమ ప్రభృతిమహర్షిసందోహంబును దగిననెలవుల నుండి విలోకించుచుండ. సముత్తుంగమంగళమృదుమృదంగనినాదభంగీతరంగితసంగీతప్రసంగంబు విబుధవారాంగనాజనంబు, నభోరంగంబునఁ బ్రవర్తించె వెండియు. 131

టీ. అప్పుడు=ఆసమయమున, కనక...నివేశంబులన్ -కనకమయ=బంగారుమయ మయిన, రమ్య= మనోహరములయిన, హర్మ్యనివేశంబులన్ = మేడలయందు, క్రథకైశికాధీశ్వరుండు=విదర్భరాజు, విడియింపన్, అభినవాభ్యాగతులు=క్రొత్తగావచ్చినవారలు, అగు మూఁడులోకంబుల రాజులును,విడిసిరి=బసచేసిరి. ఆరాజసమాజంబు=ఆరాజులసమూహము, కుండిననగరంబునందున్, పుండరీకాక్షుజఠరంబునందున్ =విష్ణుమూర్తి యుదరంబునందు, భువనత్రయంబును=ముల్లోకంబులును, కుంభసంభవహస్తాంభోరుహంబునన్ =అగస్త్యమహామునిపద్మమువంటి చేతియందు,అంభోధిచతుష్టయంబును=నాల్గుసముద్రములును, పంచాక్షరియందు=శివపంచాక్షరీమంత్రమునందు, పరమేశ్వరుండునుంబోలెన్ =ఈశ్వరుఁడునుబోలె, అసంబాధంబై = శ్రమలేనిదై, లేక, సమ్మర్దములేక ఉండిరి. అనఁగాఁ గుండినపురము మూఁడులోకవాసులును స్వేచ్ఛగా నివసించుటకుఁ జాలినంతవైశాల్యము గలదని భావము. నానావిచిత్రచిత్రంబులు=అనేకవిధములుగా నాశ్చర్యముగొలుపు పలురకపురంగులు గలవి,అగుపురభవనభిత్తిభాగంబులతోడి=అయినట్టిపట్టణమునందలియిండ్లగోడలతో, ప్రతిస్పర్ధంబోలెన్ = మచ్చరముచేతంబోలె,ఆకాశభాగంబు,మూర్ధా...భారంబులచేతన్ —మూర్ధాభిషిక్తుల=రాజులయొక్క, మకుట=కిరీటములందలి, రత్నప్రభా=రత్నకాంతులయొక్క, భారంబుచేన్ =సమూహముచే, కిమ్మీరితంబు=నానావర్ణములుగలది, అయ్యెన్, అనఁగా గోడలు నవరత్నమయంబులు గావున నానావర్ణములు గలవియైయుండె. రాజుల కిరీటములు గూడ నవరత్నమయంబులు గావునఁ

దత్కాంతులాకాశమును గప్పునప్పుడదియు నానావర్ణములు గలదియాయెను. ఆకాశమిట్లు నానావర్ణమగుట గోడతో విరోధించుటచేతనని కవి యుత్ప్రేక్షించెను. అమ్మహోత్సవాడంబరంబున్ = ఆగొప్పమహోత్సవమును, అవలోకింపన్ = చూచుటకు, అంబరంబునన్ = ఆకాశమునందు, పీతాంబరత్ర్యంబకులు = విష్ణుమహేశ్వరులు, దేవతాకదంబంబులు = దేవతాసమూహములు, కొలువన్ = సేవించుచుండఁగా, కొల్వుండిరి = సభ చేసిరి, కంపళితహృదయారవిందంబు = సంతోషముచే మొలకలెత్తిన హృదయంబులు గలది, ఐనసనకసనందనాదియోగీంద్ర బృందంబును = అయిన సనకాదియోగీంద్రుల సమూహమును, పులస్త్య...సందోహంబును—పులస్త్యుఁడు, బకుఁడు, రైభ్యకుఁడు, భరద్వాజుఁడు, గౌతముఁడు, ప్రభృతి = మొదలుగాఁ గల, మహర్షిసందోహంబును = మునీశ్వర సమూహములును, తగినవెలవులన్, ఉండి, విలోకించుచుండెన్ = చూచుచుండెను, సముత్తుంగ...ప్రసంగంబు-సముత్తుంగ = అధికమయిన, మంగళ = శుభప్రదమైన, మృదు = ఇంపైన, లేక, శ్రావ్యమయిన, మృదంగనినాద = మద్దెల చప్పుడులయొక్క, భంగి = రచనలచే, తరంగిత = నిండియున్న, సంగీతప్రసంగంబు = సంగీతగోష్ఠిని, విబుధవారాంగనాజనంబు = దేవతాస్త్రీసమూహములు అనఁగా నచ్చరలనుట. నభోరంగంబునన్ = ఆకాశమనెడి నాట్యస్థలమునందు, ప్రవర్తించె.

చ. మగువలు భూమిపాలురకు మాటికిమాటికి వైచుకుంచెల
న్నెగసినమారుతౌఘములు నిర్భరసౌరభసంప్రదాయ మిం
పుగ నిడి వాసధూపములఁ బ్రోదియొనర్చుచు నిచ్చెనర్చనల్
గగనమున న్మహోత్సవముఁ గన్గొన వచ్చినదేవపంక్తికిన్.

టీ. మగువలు = స్త్రీలు, భూమిపాలురకున్ = రాజులకు, మాటికిన్ మాటికిన్, వైచు, కుంచెలన్ = చామరములచే, ఎగసిన మారుతౌఘములు = వెడలుచున్న గాలి సమూహములు, నిర్భర...దాయము—నిర్భర = నిండయిన, సౌరభ = పరిమళము యొక్క, పరంపరను, ఇంపుగన్ = ఒప్పునట్లుగా, ఇడి, వాసధూపములన్ = పరిమళధూమములచే, ప్రోది ఒనర్చుచున్ = వృద్ధిపొందించుచును, గగనము

వత్ =ఆకాశమున, మహోత్సవము=ఆస్వయంవరమహోత్సవమును, కన్గొనత్, వచ్చినదేవపంక్తికిత్=వచ్చినదేవతలపంక్తికి, అర్చనల్=పూజలను, ఇచ్చెత్, అనఁగా రాజులకిచ్చిన పరిమళధూపధూమములు, చామరములగాలులచే నాకసంబునఁ జెదరుచున్నవని భావము.

తా. స్త్రీజనంబులు మాటిమాటికిని నృపాలకోటికి వీచుచున్న చామరములగాలులు, నిండగు పరిమళము నిచ్చుచున్నవాసనార్థమగు ధూపములను బోషించుచు, నాస్వయంవరమునుజూడ నేంచివచ్చి యాకసమున నిలిచియున్న దేవతలకుఁ బూజలు సలుపుచున్నవి.

తే. అల్లనల్లన వీచె మంచాంతరములఁ
జంచదవనీంద్రచయచంద్రచందనాను
లేపనైపథ్యకుసుమమాలాపరాగ
గంధవహ మైనచల్లనిగంధవహము. 133

టీ. మంచాంతరములత్=తల్పములమధ్యములందు, చంచత్ ...వహము- చంచత్=ప్రకాశించుచున్న, అవనీంద్రచయ = రాజసమూహములయొక్క, అనఁగా రాజులు పూసికొనియున్న యని భావము. చంద్ర=పచ్చకప్పురము, చందనానులేపన=మంచి గంధపు పూఁతలును, నైపథ్యకుసుమమాలా=అలంకారార్థము దాల్చిన పూలదండలయొక్క, పరాగ=ధూళి, లేక పుష్పాదియొక్క, గంధ=పరిమళమును, వహము=దాల్చినది, ఐన చల్లని గంధవహము=అయినట్టి చల్లని వాయువులు, అల్లనల్లనత్=మెల్లమెల్లగా, వీచెత్=ప్రసరించెను.

తా. అప్పుడు రాజులు వసించిన తల్పంబులమధ్యభాగంబులందు, సకల రాజులును ధరించిన పచ్చకప్పురమును, మంచిగంధంబును, నలంకారార్థమయిన పూలదండలయొక్క పరాగగంధంబును వహించిన చల్లని వాయువులు మెల్లమెల్లగా వీవ నారంభించెను.

సీ. పెపె మహాశ్చర్యపర్యుత్సుకంబులై
తనమీఁద నృపులనేత్రములు వ్రాల
నలినాప్తుసన్నిధి నక్షత్రములు వ్రాలె

రాజులు దన[మోలఁ కె [బభలఁ దొఱఁగ
నఖిలలోకమనోజ్ఞ కై యొప్పుతనమూర్తి
చిత్తసంభవు నైన కె సిగ్గువఱుపఁ
దన[పాభవము దేవకెతాకోటి నైనను
పాణిపద్మములు మోడ్వంగఁ జేయ
తే. వలపు మిగులఁ బతింవరాకెవరణయోగ్య
రమ్యశృంగారకలితుఁ డై కె రాజవీథి
నల్ల నరుదెంచి యొక్కసింకెహాసనంబు
నధివసించెను నలుఁడు మంకెచా[గభూమి. 134

టీ. నలుఁడు, పైపైన్ = మీఁదుమీఁదుగా, మహాశ్చర్యపర్యుత్సుకంబులై = ఆశ్చర్యముచే వేడుకపడుచున్నవయి, తనమీఁదన్, నృపుల నేత్రములు, [వాలన్ = పడుచుండఁగా, అనఁగా రాజులందఱును మిక్కిలి వేడుకయు నాశ్చర్యమును గలిగి, తన్నుఁ జూచుచుండఁగా నని భావము. నలినాప్తసన్నిధిన్ = సూర్యుని సన్నిధానమందు, నక్షత్రములువోలెన్, రాజులు, తన[మోలన్ = తన యెదుట, [పభలన్ = కాంతులను దొఱఁగన్ = పోఁగొట్టుకొనుచుండఁగా, అనఁగా సూర్యునిచెంతి నక్షత్రములు కాంతివిహీనము లయినట్లు చనసన్నిధియందు రాజులందఱును గాంతివిహీను లగుచున్నారని భావము. అఖిలలోకమనోజ్ఞమై = సమస్తలోకములలోను మిక్కిలిసౌందర్యము కలదై, ఒప్పుతనమూర్తి = [పకాశించునట్టి తనయాకారము, చిత్తసంభవునైనన్ = మన్మథునినైనను, సిగ్గుపఱుపన్ = సిగ్గుపడునట్లు చేయుచుండఁగా, అనఁగా నలుని యాకారరేఖ సౌందర్యవంతుఁడని [పసిద్ధికెక్కిన మన్మథునకుఁగూడ సిగ్గును గలిగించుచున్నదని భావము. తన[పాభవము = తన సామర్థ్యము, దేవతాకోటి నైనన్ = దేవతాసమూహముల నైనను, పాణిపద్మములు, మోడ్వంగన్ చేయన్ = మోడ్చునట్లు చేయుచుండఁగా, అనఁగాఁ దాను దేవతలచేతను గూడ నమస్కరింపఁదగిన సామర్థ్యము గలవాఁడని భావము. వలపు = కోర్కె, మిగులఁగన్ = అతిశయించునట్లుగా, పతిం

వరం...కలితుఁడు—పతింవరా=కన్యకను, వరణ=వరించుటకు, యోగ్య=తగిన, రమ్య=మనోహరమైన, శృంగార=సౌందర్యముతో, కలితుఁడు=ఒప్పుచున్నవాఁడు, ఐ, రాజవీథిన్ = రాజమార్గమునుండి, అల్లన్=మెల్లగా, ఏతెంచి=వచ్చి, మంచాగ్రభూమిన్ = మంచెలకు ముందటనున్న ప్రదేశమందు, ఒక్క సింహాసనంబున్ =ఒక సింహాసనమునందు, అధిష్ఠించెను=కూర్చుండెను.

తా. అంతట నలమహారాజు రాజులందఱును వేచుకొని యున్నఁ జూచుచుండఁగా, సూర్యుని యెదుట నక్షత్రములవలెను తన యెదుట రాజులందఱును గాంతిహీనులగుచుండ, తన సుందరాకారము మన్మథునికిఁగూడ సిగ్గు పుట్టించుచుండఁగా దేవతలకైనను నమస్కరింపఁదగిన ప్రభుత్వము కలవాఁడై స్వయంవరోత్సవమునకుఁ దగిన వేషమును ధరించి, రాజవీథినుండి మెల్లమెల్లన నేతెంచివచ్చి యొక్క సింహాసనమునందుఁ గూర్చుండెను.

తే. కదిసి పరిపాటిమణిమంచకములమీఁద
రాకుమారకులై యున్న నాకవిభులు
నలునిపైఁ దమకంబును దెలియఁ జూచి
తారు నవ్వేళ నలరూపధారులైరి. 135

టీ. కదిసి=స్వయంవరప్రదేశమునకు వచ్చి, పరిపాటిన్=క్రమముగా, మణిమంచకములమీఁదన్=రత్నమయములయినమంచకములమీఁద, రాకుమారకులు ఐ, ఉన్న నాకవిభులు=ఇంద్రాదులు, నలునిపైన్=నలరాజునందున్న, తమకంబును=దమయంతిమోహమును, తెలియఁజూచి=తెలిసికొనుటకిష్టపడి, తారు, అవ్వేళన్, నలరూపధారులు=నలరూపములను ధరించినవారలు, ఐరి=అనఁగాఁ దాము నలరూపములను దాల్చినచో నలునిదప్ప నొరునిఁ బెండ్లియాడననియున్న దమయంతి మోహముచేఁ దమలో నెవరినైనను జూచి నలునిగా భావించి వరించునేమోయని తెలిసికొనుటకు నలరూపధారులైరని భావము.

తా. స్వయంవరస్థలమందుఁ గ్రమముగా రత్నఖట్వాములపై రాకుమారులుగానున్న యింద్రాదులు దమయంతికి నలునిపై నున్న తమకమును జూచి తాము నలరూపములు దాల్చినచో వరించునేమో యనుతలంపున నలరూపధారులైరి.

ఉ. ఈసకలంబునం గలమహీపతివర్గము నున్న నుండనీ
యీసభ యొప్పె నప్డు నిషధాధిపుచేతఁ జతుర్దిగీశుచే
వాసవలోకదివ్యవనవాటిక సర్వనగాఢ్య యయ్యు న
ద్భాసితలక్ష్మి నొందునకదా యలకల్పకపంచకంబుచేన్.

టీ. ఈసకలంబునన్, కలమహీపతివర్గము=ఉన్నరాజులసమూహము, ఉన్నన్ ఉండనీ=ఉండిననుండుఁగాక, ఆసభ, అప్డు, నిషధాధిపుచేతన్=నలుని చేతను, చతుర్దిగీశుచేన్= నల్వురుదిక్పాలురచేతను, ఒప్పెన్=ప్రకాశించెను, వాసవలోకదివ్యవనవాటిక=స్వర్గలోకములోనున్న నందనవనము, సర్వనగాఢ్య యయ్యున్=అన్నివృక్షములతోను నిండియున్నదయ్యును, ఉద్భాసితలక్ష్మిన్= అధికమయినకాంతిని, అలకల్పకపంచకంబుచేన్=ఆయయిదింటికల్పవృక్షముల చేతనే, ఒందున్ కదా=పొందునుగదా.

తా. నందనవన మనేకవృక్షములతో నిండినను గల్పవృక్షములచేతనే యధిక కాంతిని బొందుచున్నట్లు లాసభ సమస్తరాజులతో నిండినను కేవలము నలుని చేతను, దిక్పాలులచేతను మాత్రమే ప్రకాశించెను.

వ. ఇవ్విధంబున సుమేరుభూధరకూటసన్నిభంబు లగుహాటకమంచకంబులమీఁదఁ గర్కోటకవాసుకిప్రభృతు లగుపాతాళభువనవాసులును మేధాతిథిప్రధాను లగువసుధాలోకవాస్తవ్యులును బాకశాసనపరేతరాజముఖ్యు లగుత్రివిష్టపనిలయులును సుఖోపవిష్టు లై యుండుటఁ గనుంగొని సంతుష్టాంతరంగుండై భీమభూపతి తనడెందంబులోన నీయున్నయందఱు బృందారకసంకీర్తనీయచరిత్రులు వీరికులశీలవృత్తవిభవంబు లెఱింగి వర్ణించి దమయంతికిఁ జూపి చెప్పం ద్రైలోక్యజనని నిత్యప్రగల్భవాచాల భగవతి దేవి దక్క దక్కినవారు నేర రని విచారించి యమ్మహాదేవి నిట్లని ప్రస్తుతించె. 137

టీ. ఇవ్విధంబునన్, సుమేరుభూధరకూటసన్నిభంబులు= మేరువుపర్వత

ముయొక్క శృంగంబులతోఁ బోలుచున్నవి, అగుహాటకమంచంబులమీఁదన్ = అయినట్టిబంగారుమంచములందు, కర్కోటక వాసుకి ప్రభృతులు=కర్కోటకుఁడువాసుకిమొదలగువారు, అగుపాతాళభువనవాసులును=అయినట్టిపాతాళలోకవాసులును, మేధాతిథిప్రధానులు= మేధాతిథిమొదలగువారు, అగువసుధాలోకవాస్తవ్యులును, పాకశాసనపరేతరాజముఖ్యులు = ఇంద్రయమాదులు, అగుత్రివిష్టపనిలయులును = అయినట్టిస్వర్గలోకవాసులును, సుఖోపవిష్టులై= సుఖముగాఁగూర్చుండినవారయి, ఉండుటన్, కనుంగొని, సంతుష్టాంతరంగుండై=సంతోషించినమనస్సుకలవాఁడై, భీమభూపతి, తనడెందంబులోనన్, ఈయున్నయందఱును, బృందారకసంకీర్తనీయచరిత్రులు= దేవతలచే నుతింపఁదగినప్రవర్తనలుకలవారు, వీరికులశీలవృత్తవిభవంబులు=వీరియొక్క వంశంబులును సత్ప్రవర్తనములును, చరిత్రమును, సంపదలను, ఎఱింగి, వర్ణించి, దమయంతికిన్, చూపి, చెప్పన్=చెప్పుటకు, త్రైలోక్యజనని=మూఁడులోకములకుఁదల్లియు, నిత్యప్రగల్భవాచాల=ఎల్లప్పుడును ప్రగల్భవాక్కులుగలదియు, భగవతిదేవి=సరస్వతీదేవి, తక్కన్ = విడిచి, తక్కినవారు, నేరరు, అనివిచారించి=ఆలోచించి, అమ్మహాదేవిన్=ఆసరస్వతిని, ఇట్లు, అని, ప్రస్తుతించెన్= పొగడెను.

దండకము - జయజయ జనయిత్రి! కల్యాణసంధాత్రి! గాన్ధర్వ
విద్యాకళాకర్ణనాశాం త్రివేదీవళీం సారసాహిత్యసాహిత్య
నిర్వర్తితప్రోల్లసద్వృత్తరఙ్గా మనేకాభిచారక్రియాహోమ
ధూమావళీమేచకాథర్వణామ్నాయరోమావళీం కల్పశిక్షా
క్షురాకల్పసాక్షాచ్చరిత్రాం నిరుక్తప్రియోక్తిం భుజద్వన్ద్వ
తామశ్నువానేన సంశోభితాం ఛన్దసాజాతివృత్తప్రభేదప్రభి
న్నేనవిద్యామయీం త్వాం భజే. భగవతిగుణదీర్ఘఖాప్రాద్భ
వాం సంతతిం సందధానం మహాశబ్దనిష్పాదకవ్యాక్రియాశా
స్త్రకాఞ్చీకలాపం కటీమణ్డలే బిభ్రతీం జ్యోతిషాహారదణ్డేన

తారోదయస్ఫూర్తి విద్యోతమానేన విభ్రాజితామాత్యపత్రా నురాగాన్వితాభ్యా ముభాభ్యాంచ పూర్వోత్తరాభ్యాం మహాదర్శనాభ్యాం ప్రతిష్ఠాపితోష్ఠప్రవాళాం పరబ్రహ్మకర్మార్థవేదప్రభేదాద్విధాయస్స్వధాద్వింశరీరం ప్రతిష్ఠాం పరాంప్రాప్తయాచారుమీమాంసయా మాంసలేనోరుయుగ్మేన సమ్యక్ప్రరాచ్ఛాదనం లాలయన్తీం ముహుః పత్త్రదానే గుణాన్వీతపూగాసకృత్తిష్ఠనక్షాత్రిషిమాక్షాకమానేన దన్తాత్మనా తర్కశాస్త్రేణ [illegible]మప్యభిఖ్యాం ముఖే ఖ్యాపయన్తీం ధ్రువం దేవి వన్దేతమాం త్వామహం. ద్రుహిణగృహిణీమత్స్యపద్మాది సంలక్షితం పాణిపద్మం త్వదీయం పురాణమ్, శిరస్తావకం నిర్మలం ధర్మశాస్త్రమ్, దలాభ్యాం భ్రువావైరాంక్రియామన్త్రరాజస్య, త్వద్బిన్దునాచిత్రకం ఫాలభాగే తదర్ధేన్దునా తే విరిఞ్చిర్విపఞ్చీకలక్వాణచాపం ప్రణీన్యేస్వయమే. భవతు మమశుభం భారతి! త్వత్ప్రసాదాదసాధారణా త్వత్క్రుపాధారిభూతం ప్రభూతమ్. నమ స్సోమసిద్ధాన్తకాన్తాననాయై నమ శ్శూన్యవాదాత్మమధ్యాన్వితాయై సువిజ్ఞానసామస్త్ర్యహృత్పఙ్కజాయై నమస్తేస్తు సాకారతాసిద్ధిభూమ్నే నమస్తేస్తు కైవల్యకల్యాణసీమ్నే నమ స్సర్వగీర్వాణచూడామణిశ్రేణిశోణప్రభాజాలబాలాతపస్మేరపాదామ్బుజాయై, నమస్తేశరణ్యై నమస్తే వరేణ్యై నమ శ్శారదాయై నమ శ్శాశ్వతాయై నమో విశ్రుతాయై నమ శ్శారదాయై నమ శ్శారదాయై నమస్తే నమస్తే నమః. 138

టీ. కల్యాణసంధాత్రి=మంగళములను గలిగించునట్టి, జనయిత్రి=ఓతల్లీ! జయజయ = పరోత్కర్షతోఁ బ్రవర్తిల్లెదవుగాక, గాంధర్వ...నాళాం -

గాంధర్వవిద్యాకళా=సంగీతశాస్త్రమనెడి, కంఠనాళాం=మెడగలిగినట్టియు, త్రివేదీవళీం=ఋగ్యజుస్సామవేదము లనెడి, వళీం=వళులు గలట్టియు, అనఁగా ముదరరేఖలనుట, ఉదరమందు మూఁడురేఖలుండుట భాగ్యసూచకమని సాముద్రికప్రసిద్ధము. సార...తరంగాం - సార=శ్రేష్ఠమయిన, సాహిత్య=శబ్దార్థములకూడికయొక్క, సౌహిత్య=తృప్తిచే, నిర్వర్తిత=సమకూర్పఁబడు, ప్రోల్లసత్=మిక్కిలిప్రకాశించు, దృక్తరంగాం= తరంగములవంటిచూపులుగలట్టియు, అనఁగాసరస్వతికిశబ్దార్థములే నేత్రములని భావము. అనేక...వళీం - అనేక=పలువిధములయిన, అభిచారక్రియా=హింసారూపకములగు క్రియలనిమిత్తమయిన, హోమ=ఆహుతి చేయుటవలనఁ గలిగిన, ధూమావళీ=పొగలపంక్తిచేత, మేచక=నల్లనైన, అథర్వణామ్నాయ=అథర్వవేదమనెడి, రోమాళీం=నూఁగారుగలట్టియు,అథర్వవేదోక్తములగు నభిచారహోమములవలనఁగలుగు ధూమపంక్తిచే నల్లనైన యథర్వవేదమనునూఁగారు గలదనుట. కల్ప..చరిత్రాం - కల్ప=కల్పసూత్రములును, శిక్షా=శిక్షాగ్రంథమును, అక్షర=శాశ్వతమైన, ఆకల్ప = అలంకారములునుగాను, సాక్షాచ్చరిత్రాం=స్వీయచరిత్రమును గలట్టియు, అనఁగాసరస్వతికిఁ గల్పసూత్రములు భూషణములు, శిక్షాగ్రంథము తనచరిత్రమును దెలుపుచున్నదియు నగుచున్నవని భావము. నిరుక్తప్రయోక్తిం=వేదార్థమును నిర్వచనముచేసెడి నిరుక్తిగ్రంథమనెడి, ప్రయోక్తిం=సరసాలాపములుగలదియు అనఁగా నిరుక్తి సరస్వతికి మాటలగుచున్న వని భావము. భుజద్వంద్వతాం=బాహుద్వయభావమును, అశ్నువానేన=పొందినదియు, జాతివృత్త...భిన్న-జాతివృత్త=జాతులు-వృత్తములు-నాఁబడుపరిభేదభేదముచే, పరిభిన్నేన=భేదముపొందియున్న, ఛందసా=ఛందశ్శాస్త్రముచే, సంశోభితాం = ప్రకాశించుచున్నట్టియు, అనఁగా జాతివృత్తముల భేదముచే రెండువిధములయిన ఛందశ్శాస్త్రము సరస్వతికి భుజములగుచున్నవని భావము. విద్యామయీం=విద్యాస్వరూపురాలవగు, త్వాం=నిన్ను, భజే=సేవించుచున్నాను. భగవతి = ఓభగవంతురాలా! గుణదీర్ఘభావోద్భవాం-గుణ = పట్టెసూత్రముయొక్క, దీర్ఘభావ=దైర్ఘ్యమువలన, ఉద్భవాం=పుట్టి

నదియు, వ్యాకరణపక్షమందు, గుణ...ఉద్భవాం-గుణ=గుణములు, దీర్ఘ=దీర్ఘములు, భావ=భావప్రత్యయములు మొదలగువానివలన, ఉద్భవాం=కల్గిన, సంతతిం=సమూహమును, అనఁగా శబ్దజాలమనుట, సందధానం = ధరించుచున్నట్టియు, మహా...కలాపం—మహా = గొప్పవియును, లేక, అనేకము లయిన, శబ్ద=శబ్దజాలమును, నిష్పాదక=పుట్టించుచున్న, వ్యాకరణశాస్త్ర=వ్యాకరణశాస్త్ర మనెడు, కాంచీకలాపం=మొలత్రాటిని, కటిమండలే=మొల యందు, బిభ్రతీం=ధరించుచున్నట్టియు, అనఁగా వ్యాకరణ శాస్త్రమే మొల త్రాడగుచున్నదని భావము. తార...మానేన—తార=నక్షత్రములయొక్క, ఉదయ=ఉదయించుటలనుబట్టి, స్ఫూర్తి=శుభాశుభఫల కథనముచే, విద్యోతమానేన=ప్రసిద్ధమయిన, హారపక్షమందు, తార...మానేన—తార=మధ్య మణియొక్క, ఉదయస్ఫూర్తి=కాంత్యతిశయముచే, విద్యోతమానేన=ప్రకాశించుచున్నదియు, జ్యోతిషా=జ్యోతిశ్శాస్త్ర మనెడి, హారకండేన=ముత్యాల హారముచే, విభ్రాజితాం = ప్రకాశించుచున్నదియు, ఆత్మపక్షానురాగాన్వితాభ్యాం = తనపక్షమం దభినివేశముతోఁ గూడికొన్నట్టియు అనఁగా వాది ప్రతివాదులు తాము వాదించునదియె యుచితమైనదని యభినివేశముతోఁ గూడికొనుచుందురని భావము. ఓష్ఠపక్షమందు-ఆత్మ=తనయొక్క, పక్ష=పార్శ్వములందు, అనురాగ=ఎఱ్ఱఁదనముచే, అన్వితాభ్యాం = కూడికొన్నవియు, ఉభాభ్యాం=రెండయిన, పూర్వోత్తరాభ్యాం = పూర్వపక్షము-ఉత్తర పక్షము- అనెడి, మహాదర్శనాభ్యాం=మహాశాస్త్రములచేత, ప్రతిష్ఠా...ప్రవాళాం-ప్రతిష్ఠాపిత = స్థాపనచేయఁబడుచున్న, ఓష్ఠప్రవాళాం=చిగురువంటి పెదవులు గలిగినట్టియు అనఁగాఁ బూర్వపక్షోత్తరపక్షము లామెపెదవు లగుచున్నవని భావము. పర...భేదాత్—పరబ్రహ్మార్థ = పరబ్రహ్మమునుమాత్రమే చెప్పుచున్నట్టియు, కర్మార్థ=కర్మకలాపమే ప్రయోజనము గలట్టియు, వేద=వేదములయొక్క, ప్రభేదాత్ = భేదమువలన, స్వం=స్వకీయమైన, శరీరం=దేహమును, ద్విధా=రెండువిధములుగా, విధాయ=చేసి, అనఁగా జ్ఞానకాండ కర్మకాండములను దెలుపువేదములయొక్క భేదముచే మీమాంసయుఁ బూ

ర్వమీమాంసయనియు ను త్తరమీమాంసయనియు రెండువిధము లైనదని భావము. పరాం=గొప్ప దగు, ప్రతిష్ఠాం=స్థితిని, ప్రాప్తయా=పొందిన, చారుమీమాంసయా=ఒప్పుచున్న మీమాంసయనెడి, మాంసలేన=బలిసిన, ఊరుయుగ్మేన=రెండుతొడలచేతను, సమ్యక్పరాచ్ఛాదనం - సమ్యక్ = లెస్సగా, పర=ఉత్కృష్టమైన, ఆచ్ఛాదనం-వస్త్రమును=మీ మాంసపక్షమందు - సమ్యక్...దనం=లెస్సగా పరులను దిరస్కరించుటను ననియర్థము, లాలయంతీం = అంగీకరించుచున్నట్టియు, అనఁగాఁ బూర్వమీమాంసోత్తరమీమాంసలు సరస్వతికిఁ దొడలై విలసిల్లుచున్నవని భావము. ముహుః = మాటిమాటికి, ప్రతిదానే—ప్రతి=ప్రతిజ్ఞాపత్రముయొక్క, దానే=ఖండించుటయందును, గుణా...మానేన—గుణాన్విత = గుణవంతులయొక్క, అనఁగాఁ బండితులయొక్కయనుట, పూగ=బృందమును, అసకృత్ = అనేకపర్యాయములు, ఖండన=ఖండించుటయందలి, ప్రౌఢిమ=నైపుణ్యముచే, ఆఢౌకమానేన=ప్రవర్తించుచున్న, దంతపక్షమందును, గుణా...మానేన—గుణ = కషాయాదిగుణములచే, అన్విత=కూడికొన్న, పూగ=పోఁకచెక్కను, అసకృత్ = మాటిమాటికిని, ఖండన=ఖండించుటయందలి, ప్రౌఢి=నేర్పుచే, ఆఢౌకమానేన=వర్తించుచున్న, దంతాత్మనా = దంతరూపమయిన, తర్కశాస్త్రేణ = తర్కశాస్త్రముచే, కామపి=అనిర్వాచ్యమయిన, అభిఖ్యాం=కాంతిని, ముఖే=ముఖమందు, ఖ్యాపయంతీం=ప్రకటనచేయుచున్నట్టియు, అనఁగాఁ బ్రతివాదుల ప్రతిజ్ఞాపత్రమును పండితసమూహమును వాదముచే నిరాకరించుటయందు నేర్పుగల తర్కశాస్త్రము నాగవల్లీదళములను పోఁకచెక్కలను ఖండించుటయందు సమర్థములయిన దంతము లగుచున్నవని భావము. త్వాం=నిన్నును, ధ్రువం=నిశ్చయముగా, వందేతమాం=నమస్కరించుచున్నాను, ద్రుహిణ గృహిణీ=బ్రహ్మను భార్యవగు సరస్వతీ, మత్స్య...లక్షితం—మత్స్య=మత్స్యపురాణము, పద్మ=పద్మపురాణము, ఆది=మొదలగువానిచే, సంలక్షితం = కూడికొని యున్నదియు యును, హస్తపక్షమందు - మత్స్య...లక్షితం=మత్స్యరేఖ, పద్మరేఖ మొదలగువానిచే నొప్పుచున్నదియు, పురాణం=పురాణములను, త్వదీయం = నీసం

బంధ మయిన, పాణిపద్మం = హ స్తపద్మమును, నిర్మలం = దోషరహితమైన, ధర్మశా స్త్రము, తావకం, శిరః=నీశిరస్సు, ఓంక్రియామంత్రరాజస్య = ఓంకారమంత్రరాజముయొక్క, దలాభ్యాం=దళములచేతను, భ్రువౌ=కనుబొమలను, తద్బిందునా = ఆ ఓంకారములోనున్న, బిందువుచేత, ఫాలభాగే = నుదుటియందు, చిత్రకం=బొట్టును, తదర్ధేందునా=ఆయోంకారములో నున్న యర్ధచంద్రరేఖచేత, విపంచీ కలక్వాణచాపం = వీణియవలె నే యవ్యక్తమధురధ్వనులను జేయుచాపమునుగాను, విరించిః=బ్రహ్మ, తే=నీకు, స్వయం=స్వయముగా, ప్రణిన్యే=నిర్మించెను. భారతి, అసాధారణాత్ = గొప్పదయిన, త్వత్ప్రసాదత్ =నీయనుగ్రహమువలన, సత్కృపాధార భూతం=మంచిదయకుఁ గారణభూతమైనదియు, ప్రభూతం=గొప్పదయిన, శుభం=మంగళము, భవతు=అగుఁగాక, 'సోమ...ననాయై, సోమసిద్ధాంత=చంద్రసిద్ధాంతమనెడి, కాంత=మనోహరమైన, ఆననాయై=ముఖముగలనీకు, నమః = నమస్కారము, శూన్య... తాయై-శూన్యవాద=నాస్తికవాదమే, ఆత్మ=రూపముగాఁగల, మధ్య=నడుముతో, అన్వితాయై=కూడిన నీకు, నమః=నమస్కారము, అనఁగాఁ గృశించిన యుదరముగలదని భావము, సువిజ్ఞాన...జాయై-సువిజ్ఞాన=నిరాకారజ్ఞానముయొక్క, సామస్త్య=సంపూర్ణతయే, హృత్పంకజాయై=హృదయపద్మముగల, తే=నీకు, నమః=నమస్కారము. సాకారతా సిద్ధిభూమ్నే=సాకారతా=సాంత్రాంతికమతముయొక్క, సిద్ధి=ఫలమునకు, భూమ్నే=స్థానభూతమైన, సౌత్రాంతికుఁడనువాఁడు, నీల పీతాదిజ్ఞానములయొక్క ఐక్యమే ముక్తియని చెప్పెను. అట్టిమతమున నీవే స్థానమవనిభావము. తే, నమః= నమస్కారము, కైవల్యకల్యాణసీమ్నే=మోక్షమనెడి కల్యాణమునకు, సీమ్నే=నిలయమవయిననీకు, నమః,సర్వ...జాయై-సర్వ=సమస్తమైన,గీర్వాణ=దేవతలయొక్క, చూడామణి = శిరోరత్నములయొక్క, శ్రేణి= పంక్తులచే, శోణ = ఎఱ్ఱని, ప్రభాజాల=కాంతిసమూహ మనెడి, బాలాతప=సూర్యకాంతిచే, స్మేర= వికసించిన, పాదాంబుజాయై=పాదపద్మములు గలనీకు, నమః, శరణ్యై=రక్షకురాల వగు నీకు, నమః, వరేణ్యై=శ్రేష్ఠురాలవగు నీకు, నమః, శర్మదాయై=

సుఖమునిచ్చు నీకు, నమః, శాశ్వతాయై=స్థిరముగా నుండెడి నీకు, నమః, విశ్రుతాయై=ప్రసిద్ధురాలవగు నీకు నమః, శారదాయై=శారదవయిన, తే=నీకు, నమః=నమస్కారము.

వ. అని ప్రస్తుతించిన. 139

మ. జగతీనాథుని ముందటన్నిలిచె సాక్షాత్కారముం బొందియా
జగదేకస్తవనీయశారద శరచ్చంద్రాతపాలోకము
న్నగవుం దేటయు దివ్యదేహరుచియుఁ సమ్మేళనం బొంది చె
ల్వగుచుండఁ గరుణాపరాయణత నయ్యాస్థానమధ్యంబునన్.

టీ. అయ్యాస్థానమధ్యంబునన్ = ఆసభామధ్యమున, ఆ...నీయ=లోకము లో ముఖ్యముగా నుతింపఁబడిన, శారద=సరస్వతి, శరత్...కముఁ-శరత్ = శరత్కాలసంబంధమైన, చంద్రాతప=వెన్నెలవంటి, ఆలోకముఁ=ప్రకాశము వంటిప్రకాశము గల, నగవుం దేటయు = తేటయైన నవ్వును, దివ్యదేహరుచి యుఁ=మనోహరమైన దేహకాంతియును, సమ్మేళనంబు, ఒంది=మిశ్రమయి, చెల్వు=అందము, అగుచుండఁ=కలుగుచుండఁగా, కరుణాపరాయణతఁ=దయాధీనురాలగుటచే, జగతీనాథుని ముందటఁ=భీమరాజు చెంగట, సాక్షాత్కారముఁ, పొంది=ప్రత్యక్షమై, నిలిచెఁ, అనఁగా సరస్వతి ప్రత్యక్షమాయెనని భావము.

తా. లోకమునకంతకును గొనియాడఁబడిన యాసరస్వతి, శరత్కాలచంద్రికవలెఁ బ్రకాశించుచున్న మందహాసమును, దేహకాంతియును మేళనము చెంది ప్రకాశించుచుండఁగా నాసభలో భీమరాజునెదుట ప్రత్యక్షమైనిలిచెను.

శా. లాటీచిత్తసరోమరాళ కుకురీలావణ్యలోలాత్మ క
ర్ణాటీనృత్తకళావిలోకనసమారంభప్రియం భావుకా
భోటీనేత్రచకోరచంద్ర మగధీపుష్పాస్త్ర చోళీకుచా
ఘాటస్థాపితమన్మథాంక కుమాళీగాఢాంకపాళిప్రియా. 141

టీ. లాటీ...మరాళ—లాటీ=లాటదేశస్త్రీల, చిత్త=మనస్సనెడి సరః=

సరస్సునకు, మరాళ=హంసమువంటివాఁడా! కుకురీ...లాత్మ—కుకురీ=కుకురదేశ స్త్రీల, లావణ్య=సౌందర్యమందు, లోల = ఆసక్తమగు, ఆత్మ=మనస్సు గల వాఁడా! కర్ణాటీ...భావుకా=కర్ణాటీ=కర్ణాటస్త్రీల, నృత్తకళా=నాట్యచాతుర్యమును, విలోకన=చూచువిషయమయి, సమారంభ=త్వరపడుటయందు, ప్రియంభావుకా = ఇష్టపడుచున్నవాఁడా! భోటీ...చంద్ర—భోటీ=భోటదేశ స్త్రీల, నేత్ర=కన్నులనెడి, చకోర=చకోరపక్షులకు, చంద్ర=చంద్రునివంటి వాఁడా! మగధీపుష్పా స్త్రే = మగధదేశ స్త్రీలకు మన్మథునివంటివాఁడా! చోళీ...మన్మథాంక—చోళీ=చోళదేశ స్త్రీలయొక్క, కుచ = స్తనములయొక్క, ఆఘాట ప్రదేశమునందు, స్థాపిత=ఉంపఁబడిన, మన్మథాంక=మదనచిహ్నములుగలవాఁడా! కుహళీ...ప్రియా—కుహళీ = కుహళదేశ స్త్రీలయొక్క, గాఢ=బిగువయిన, అంకపాళి=కౌఁగిలింతయందు, ప్రియా=ఇష్టముకలవాఁడా!

స్పష్టము.

క. మందారమంజరీమక
రందసుధామాధురీధురాధుర్యవచ
స్సందర్భరూపరేఖా
కందర్పా! పాండ్యరాజగజపంచాస్యా! 142

టీ. మందార...సందర్భ—మందార=మందారపుష్పములయొక్క, మంజరీ=గుత్తులయొక్క, మకరందసుధా = అమృతతుల్యమయిన మకరందముయొక్క, మాధురీ=తియ్యఁదనముయొక్క, ధురాధుర్య=బరువును మోయుచున్న, వచస్సందర్భ=వాక్సందర్భము కలవాఁడా! అనఁగా నమృతతుల్యములయినవాక్కులుగలవాఁడా! రూపరేఖాకందర్పా=సౌందర్యరేఖకు మన్మథునివంటివాఁడా! పాండ్య...పంచాస్యా—పాండ్యరాజ=పాండ్యదేశపురాజనెడి, గజ=ఏనుఁగునకు, పంచాస్యా=సింహమువంటివాఁడా!

తా. స్పష్టము.

మాలిని. హరిచరణసరోజధ్యాననిష్ఠాగరిష్ఠా
ధరణిభరధిధీర్షాధఃకృతాహార్యవీర్యా

తరుణకమలనేత్రా ! తల్లమాంబాసుపుత్రా
విరహితమదశంకా ! వీరనారాయణాంకా ! 143

టీ. హరి...గరిష్ఠా—హరి=విష్ణుమూర్తియొక్క, చరణసరోజ=పాదపద్మములను, ధ్యాన=సంస్మరించుటయందలి, నిష్ఠా=నియమముచే, గరిష్ఠా=శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా! ధరణి...వర్యా—ధరణి = భూమియొక్క, భర = బరువును, దిధీర్షా=ధరింపఁదలంపుచే, అధఃకృత=క్రిందుగాఁజేయఁబడిన, అహార్యవర్యా=మేరుపర్వతముగలవాఁడా ! తరుణకమలనేత్రా= లేఁతతామరవంటికన్నులు గలవాఁడా ! తల్లమాంబాసుపుత్రా=తల్లమాంబాదేవియొక్కకుమారుఁడా! విరహితమదశంకా=లేనిగర్వసందేహముగలవాఁడా! అనఁగా నితనికిఁ గర్వముగలదాయనుశంకకుఁగూడ నవకాశములేనివాఁడా! వీరనారాయణాంకా = వీరనారాయణుఁ డనుబిరుదము గలవాఁడా!

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కమలనాథపౌత్త్ర మారయామాత్యపుత్త్ర, సకలవిద్యాసనాథ శ్రీనాథభట్టప్రణీతంబైన శృంగారనైషధంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు.

శృంగారనైషధము

పంచమాశ్వాసము.

పాదాంభోరుహాసం
స్థాపితమణిమకుటకటకఝుళఝుళనినదా
టోపవికంపితవిమత
క్ష్మాపాలకులాంతరంగ! మామిడిసింగా. 1

టీ. శ్రీపాదా...తరంగ - శ్రీ=శోభాయుక్తములయిన, పాదాంభోరుహ=పాదపద్మములందు, సంస్థాపిత=ఉంపఁబడిన, మణిమకుట=రత్నకిరీటములయొక్కయు, కటక=కడియములయొక్కయు, ఝుళఝుళనినద=ఝుళఝుళధ్వనులయొక్క, ఆటోప=అతిశయముచేత, వికంపిత=విశేషముగాఁ జలింపఁజేయఁబడుచున్న, విమతక్ష్మాపాల=శత్రురాజులయొక్క, కుల=సమూహముయొక్క, అంతరంగ=మనస్సులుకలవాఁడా! మామిడిసింగా! అనఁగా సామంతప్రభువులువచ్చి మామిడిసింగనపాదపద్మములను దమకిరీటములును జేతికడియములును దాఁకునట్లు చేయుచు నమస్కరింపఁగా రత్నమయములయినవానియొక్క ధ్వనులు విని శత్రువులు మిగులభయపడుచున్నారనుట. ఈచెప్పటచే మామిడిసింగనమంత్రి సమస్తసామంతులచేతను నమస్కరింపఁబడుచుండె ననియు, శత్రువులకు భయము కలిగించుచున్నాఁ డనియు భావము.

తా. స్పష్టము.

వ. అవధరింపుము. 2

తే. అట్లు సాక్షాత్కరించినయఖిలజనని
భారతీదేవిఁ జూచి భూపాలకుండు
నమ్మహాస్థానమున నున్నయఖిలజనులుఁ
జేతు లెత్తి ప్రణామముల్ చేసి రర్థి. 3

టీ. అట్లు=ఆరీతిగా, సాక్షాత్కరించిన యఖిలజననిన్=ప్రత్యక్షమయినలోకములతల్లిని, భారతీదేవిన్=సరస్వతీదేవిని, చూచి, భూపాలకుండున్=ఆభీమరాజును, అమ్మహాస్థానమునన్=ఆగొప్పసభయందు, ఉన్నయఖిలజనులు=ఉన్నట్టి జనులందఱును, అర్థిన్ = ప్రీతిచే, చేతులు, ఎత్తి, ప్రణామముల్=నమస్కారములు, చేసిరి.

తా. సరస్వతీదేవి యట్లు ప్రత్యక్షమగుచుండుటను జూచి యాసభయందున్నవా రందఱును, భీమరాజును, లేచి చేతులెత్తి సంతసముతో నమస్కరించిరి.

వ. అప్పుడు భోజరాజు తత్కాలవేద్యంబు లగుశకునస్వరాదుల యానుకూల్యం బెఱింగి నిజతనూజ నమ్మహాదేవికి నప్పగించువాఁడై యంతఃపురపరిచారికాజనంబుల నియోగించిన. 4

టీ. అప్పుడు=ఆసమయమందు, భోజరాజు=విదర్భరాజు, తత్కాలవేద్యంబులు=ఆకాలమందుఁ దెలియఁదగినవి, అగుశకునస్వరాదులయానుకూల్యంబు—అగు=అయిన, శకున=శుభనిమిత్తములయొక్కయు, స్వరాదుల=ధ్వనులయొక్కయు, ఆనుకూల్యంబు=అనుకూలత్వమును, ఎఱింగి = తెలిసికొని, నిజతనూజన్=తనకుమారికను, అమ్మహాదేవికిన్ = ఆసరస్వతీదేవికి, అప్పగించువాఁడై=అప్పగింపఁదలంపుగలవాఁడై, అంతఃపురపరిచారికాజనంబులన్ =అంతఃపురమందుండు దాసీజనమును, నియోగించినన్=ఆజ్ఞాపింపఁగా, అని వైపద్యముతో నన్వయము.

సీ. అఖిలదిగ్దేశరాజాకర్షణక్రియా

మహనీయతరసిద్ధమంత్రవిద్య
యాకారరేఖాసమభ్యుత్థితానన్య
సాధారణాశ్చర్యజలధివేల
నేపథ్యహీరప్రభాపూరనిర్మల
వారిబింబితనిజస్వచ్ఛకాంతి
సంకల్పభవదూతసదృశకర్ణాకల్ప
కల్హారసౌరభాగతమదాళి
తే. బహువిరోధిమణిప్రభాపల్లవాగ్ర
మల్లసంగ్రామఖురళికామండలాయ
మాననానాపరిష్కారమహితగాత్రి
మనుజపతిపుత్త్రి యాస్థానమునకు వచ్చె. 5

టీ. అఖిల...విద్య-అఖిల=సమస్తమయిన, దిక్=దిక్కులందుఁగల, దేశ=దేశములందున్న, రాజ=రాజులను, ఆకర్షణ=సమీపమునకుఁ గొనితెచ్చుటయనెడి, క్రియా=పనికి, మహనీయతర=మిక్కిలి పూజ్యమైనదియు, సిద్ధ=జపాది పురశ్చరణముచే స్వవశీకృతమై ఫలోన్ముఖమైనదియు, నగు, మంత్రవిద్యా=మంత్రవిద్యతో సమానురాలును, అనఁగా ఫలసిద్ధినొందిన మంత్రముచే తనుంబోలెఁ దన సౌందర్యముచే నందఱ చిత్తమును నాకర్షించుచున్నదని భావము. ఆకార...జలధివేల - ఆకారరేఖా = నిజస్వరూపమువలన, సమభ్యుత్థిత=కలిగిన, అనన్యసాధారణ = అన్యసామాన్యము కాని, ఆశ్చర్య=అద్భుతరసమనెడి, జలధి = సముద్రమునకు, వేల = ఒడ్డువంటిది - అనఁగా నెల్లరకు నబ్బురంబును బుట్టించు నాకారవిశేషము కలదని భావము. నేపథ్య...కాంతి- నేపథ్య=అలంకారములందు స్థగితములయిన, హీర = ఆఱుకోణములు గల మణులయొక్క, ప్రభాపూర=కాంతిసమృద్ధి యనెడి, నిర్మలవారి=స్వచ్ఛమయినజలమందు, బింబిత=ప్రతిఫలించుచున్న, నిజస్వచ్ఛకాంతి = స్వకీయదేహకాంతిగలది, అనఁగా దమయంతి తా ధరించినయాభరణంబులందు వెల

యు మణులకాంతులందుఁ బ్రతిఫలించుచున్నదని భావము. సంకల్ప...మదాళి-సంకల్పభవ=మన్మథునియొక్క, దూతసదృశ=దూతతో సమమైనదియు, కర్ణాకల్ప=కర్ణాలంకారముగా నుంచుకొన్న, కల్హార=సుగంధముగల్గిన కలువయొక్క, సౌరభ=సువాసనచే, ఆగత=వచ్చుచున్న, మదాళి=మదించిన తుమ్మెదలుగలది. అనఁగా దమయంతి యలంకారార్థము చెవియందు సువాసనగల కలువనుంచుకొనఁగా నాకలువయొక్క మంచివాసనలచే నాకర్షింపఁబడి తుమ్మెదలు వచ్చుచుండెను. అవి మన్మథదూతలవలె నొప్పుచున్నవని భావము. బహు...గాత్రి-బహు=అనేకములైన, విరోధి=విరుద్ధవర్ణములు గల, మణిప్రభా=మణికాంతులయొక్క, పల్లవాగ్ర=అంకురములయొక్క, మల్లసంగ్రామ=మల్లయుద్ధమునను, ఖురళీకామండలాయమాన=గరిడీశాలలై యాచరింపఁబడిన, నానాపరిష్కార=అనేకవిధములైనయలంకారములచే, మహిత=ఒప్పుచున్న, గాత్రి=శరీరముకలది, అనఁగా నొక్కొకయాభరణమునందుఁ బలురకములగు రతనములు దాపియుండుటచే వానికాంతులు పరస్పరమిళితములై యుండెను. పలువిధములగు నాకాంతులొండొంటితో నొరసికొనుట మల్లయుద్ధముగాను నాయలంకారములు మల్లయుద్ధము చేయఁదగిన స్థలములుగాను నొప్పుచున్నవనిభావము. దమయంతి నానావిధాలంకారంబులను దాల్చియొప్పుచున్నదనిభావము. మనుజపతిపుత్రి = భీమరాజకుమారికయగు దమయంతి, ఆస్థానమునకున్ = సభకు, వచ్చెను.

తా. తనసౌందర్యాతిశయముచే సమస్తరాజన్యులమనంబుల నాకర్షించినదియుఁ, దనయాకారవిశేషముచేఁ జూపఱకధికాశ్చర్యము కలిగించుచున్నదియు, దనయలంకారరత్నకాంతులందుఁ దనస్వచ్ఛదేహకాంతి ప్రతిబింబించుచుండఁ గర్ణాలంకారభూతమైన కలువయొక్కవాసనకై వచ్చినతుమ్మెదలు మన్మథదూతలవలెఁ దనరారుచుండఁగా నానావిధములగు రత్నకాంతులు పరస్పరము మిళితములయి మల్లయుద్ధమొనర్చుటకుఁ దగిన స్థలములుగాఁ జేయఁబడిన యలంకారంబులను దాల్చి దమయంతి సభామందిరంబునకు వచ్చెను.

తే. అతివ పీతావదాతారుణాసితమణి

దీప్తికల్పితదేహోపదేహ యగుచు
సారగోరోచనాగంధసారఘుసృణ
మృగమదాలేపపునరుక్తి మేలుకొలిపె. 6

టీ. అతివ=దమయంతి, పీత ... దేహ-పీత=పచ్చనివియు,అవదాత=తెల్లనివియు,అరుణ=ఎఱ్ఱనివియు,అసిత=నల్లనివియు, నగు, మణి=రత్నములయొక్క, దీప్తి=కాంతులచే, కల్పిత=నిర్మింపఁబడుచున్న,దేహోపదేహ=శరీరానులేపనము కలదై,సార ... పునరుక్తి-సార=ప్రశస్తమైన,గోరోచనా=గోరోచనముయొక్కయు,గంధసార=పచ్చకర్పూరముయొక్కయు,ఘుసృణ=కుంకుముయొక్కయు, మృగమద=కస్తూరియొక్కయు, ఆలేప=పూఁతయొక్క,పునరుక్తి=నిరర్థకములగుటను, మేలుకొలిపె=వెల్లడించుచుండెను. అనఁగా దమయంతి గోరోచనమును, కర్పూరమును, కుంకుమును, గస్తూరిని, శరీరమందుఁ బూసికొనియుండెను. మఱియు నామె పచ్చనివియు, తెల్లనివియు, ఎఱ్ఱనివియు, నల్లనివియు, నగుమణులచేఁ గూర్పఁబడినయలంకారములను ధరించెను. దమయంతిదాల్చిన పలువిధములగు రత్నములకాంతులు ప్రబలి గోరోచనాదులగు పూఁతలను వ్యర్థములైనట్లు చేయుచున్నవి. అనఁగా రత్నకాంతులు వ్యాపించి గోరోచనాదులపూఁతలకంటెఁ జక్కఁగాఁ బ్రకాశించుచున్న వని భావము. అలం. యథాసంఖ్యము. సామాన్యము.

తా. స్పష్టము

సీ. కర్పూరకస్తూరికాప్రవాహంబులు
ప్రవహింప లోచనప్రాంగణములఁ
గించిద్దిగంబరీకృతరదద్యుతిపెంపు
పలుకుబోటికి నైనఁ బ్రాఁతి గాఁగ
భూషామణివ్యాజమున సంగకంబుల
జనులచూపులు వినిశ్చలత నిలువ
మహనీయలావణ్యమధువు నెమ్మనముల
నాకంఠముగఁ గ్రోలి నవనిభుజులు

తే. నలుఁ బ్రసూనచాపంబునఁ గెలువలేని
యంగభవునకు శక్రబాణాసనంబు
బహువిభూషణరత్నశోభామిషమునఁ
దాను గల్పించుచంద మందంబు నొందె. 7

టీ. లోచనప్రాంగణములన్-లోచన = నేత్రములయొక్క, ప్రాంగణములన్ =ముంగిలిభాగములందు, కర్పూర...ములు-కర్పూర = తెల్లనికాంతులయొక్కయు, కస్తూరికా=నల్లనికాంతులయొక్కయు, ప్రవాహంబులు = ధారలు, ప్రవహింపన్ =పాఱుచుండఁగా, అనఁగాఁ దెల్లనివియు, నల్లనివియు నగు దమయంతిచూపులు కప్పురముయొక్కయుఁ గస్తూరియొక్కయుఁ బ్రవాహములవలె నున్నవని భావము. ఇటుఁ జూపులు ప్రవాహమువలె నున్న వని చెప్పుటచే నామె చూపు లెడతెగక వచ్చుచున్నవని తెలియుచున్నది. కించిత్ ... పెంపు - కించిత్ =కొంచెము, దిగంబరీకృత=స్పష్టమగుచున్న, రద=దంతములయొక్క, ద్యుతి= కాంతులయొక్క, పెంపు=అతిశయము, పలుకుబోటికి నైనన్ =సరస్వతీదేవికైనను, బ్రాఁతిగాఁగన్ =దుర్లభమగుచుండఁగా, అనఁగాఁ జిఱునవ్వు నవ్వినప్పుడు కొంచెము వెలువడిన దమయంతిపలుకుదురుయొక్క తెల్లని కాంతులు సరస్వతిదేహకాంతులను మించుచున్న వని భావము. అంగకములన్ =దమయంతి యవయవములందు, జనులచూపులు, భూషామణివ్యాజమునన్ =ఆభరణములందలి రత్నముల నెపముచేత, నిశ్చలతన్ =చలింపకుండ, నిలువన్ =నిలుచుచుండఁగా, అనఁగా దమయంతియవయవములను జనులు చూచుచుండఁగా వారిచూపు లాభరణములందలి రత్నములవలె నిశ్చలములయియున్నవని భావము. ఈచెప్పుటచే జనులు ఱెప్పవాల్పక చూచుచుండి రనియును, నవి యాభరణములందలిమణులవలె నే యవయవమందున్న వచ్చటనే కాని మఱియొక యవయవము పైకిరాలేక నిశ్చలములై యున్నవనియుఁ దెలియఁదగినది. అవనిభుజులు=రాజులు, నెమ్మనములన్ =నిండుమనస్సులతో, మహనీయలావణ్యమధువున్ =కొనియాడఁదగిన సౌందర్యమనెడి మధురసమును, ఆకంఠముగన్ =కుత్తుకబంటిగా, క్రోలన్ =త్రావుచుండఁగా, అనఁగా రాజులందఱును

నామెసౌందర్యము నిండుమనస్సులతోఁ జూచుచున్నారని భావము. నలున్ = నలమహారాజును, ప్రసూనచాపంబునన్ = పూవింటిచే, గెలువలేని యనంగభవున కున్ = జయింపలేని మన్మథునకు, తాను = దమయంతి యనుట, బహు...మిష మునన్ — బహు = అనేకములగు, విభూషణ = అలంకారములంపలి, రత్న = మణు లయొక్క, శోభామిషమునన్ = కాంతుల నెపముచే, శక్రబాణాసనంబున్ = ఇంద్రచాపమును, కల్పించుచందము = నిర్మించునట్లు, అందంబున్ = సౌందర్య మును, ఒందెన్ = పొందెను. అనఁగా మన్మథుఁడు పుష్పచాపముచే నలుని జయింపలేకుండఁగా దమయంతి తనయలంకారములంపలి నానావిధరత్నము లయొక్క కాంతులమిషచే నింద్రచాపమును గల్పించుచున్నట్లు ప్రకాశించెనని భావము. ఈచెప్పుటచే దమయంతి నలరాజును లోపఱుచుకొనఁజాలినంతసౌం దర్యము కలదనియు, ఇంద్రధనుస్సునందువలెఁ బహువిధములగు రంగులుగల మణులచే నొప్పుచున్నదనియుఁ దెల్లమగుచున్నది. అలం అతిశయోక్తి.

మహాస్రగ్ధర. చతురత్వం బొప్పఁగా నచ్చరస లుభయపార్శ్వం
బులం బాడుచుం రాఁ, జతురంతస్వైరయానస్థ యయి
తరుణి యాస్థానముం జొచ్చి వచ్చెన్, శతపత్రాక్షీకరాబ్జో
చ్చలితధవళరుక్చామరాళీమరాళీ,కృతలీలాలాస్యకేళీకిసల
యితకలాఖేలనం బొప్ప మీఱన్. 8

టీ. తరుణి = దమయంతి, చతురత్వంబు = నేర్పరితనము, ఒప్పఁగాన్ = ప్రకా శించుచుండఁగా, అప్సరసలు = అచ్చరలు, ఉభయపార్శ్వంబులన్ = రెండు ప్రక్కలయందును, పాడుచున్ = గానముచేయుచు, రాన్ = వచ్చుచుండఁగా, చతురంతస్వైరయానస్థయై = పల్లకీయందుఁ గూర్చుండినదై, శత...ఖేలనంబు- శతపత్రాక్షీ = పద్మములవంటి నేత్రములు గల స్త్రీలయొక్క, కరాబ్జ = హస్తప ద్మములచే, ఉచ్చలిత = వీచఁబడుచున్న, ధవళ = తెల్లని, రుక్ = కాంతులు గల, చామరాళీ = వింజామరలపంక్తి యనెడి, మరాళీ = ఆఁడుహంసలచే, కృత = చే యఁబడుచున్న, లీలా = విలాసార్థమైన, లాస్యకేళీ = నాట్యమనెడి యాటకు, కిసలయిత = చిగురు చేయఁబడిన, అనఁగా నతిశయించుచున్నదనుట. కలాఖే

లనంబు=నాట్యవిలాసములు, ఒప్పమీఱన్=ప్రకాశించుచుండఁగా, ఆస్థానంబున్=ఆసభామధ్యమును, చొచ్చి, ప్రవేశించి, వచ్చెన్, అనఁగా దమయంతి కిరుపార్శ్వంబులందును వీవఁబడుచున్న వింజామరలచలనములు హంసలుచేయుచున్న నాట్యములను మించుచున్నవనుట.

తా. దమయంతి దేవతాస్త్రీలు తన కిరుపార్శ్వంబులందుఁ బాడుచు వచ్చుచుండఁగా మఱికొందఱు స్త్రీలు హంసలవంటి తెల్లనివింజామరలు పట్టికొని వీచుచుండఁగాఁ బల్లకిలోఁ గూర్చుండి సభలోనికి వచ్చెను. అలం. ఛేకానుప్రాసము. రూపకాతిశయోక్తి.

సీ. దవ్వుదవ్వులఁ గన్ను • తనివి వోవఁగఁ జూచి
పరమాద్భుతం బాత్మఁ • బాదుకొల్పి
సకలాంగకంబులు • జాదుకోఁ బులకించి
చే మోడ్చుకయెత్తి • చిత్త మిడిసి
కదియ నాసాశిఖాగ్రమునఁ దర్జని మోపి
మూర్ధంబు గంపితంబుగ నొనర్చి
కడచెప్ప లారయంగఁ • గనుఁదమ్మి లరమోడ్చి
బొమదోయి యొక్కింత • పొడవుసేసి

తే. లలనసౌందర్యరేఖావిలాసమునకు
నిచ్చ మెచ్చనిరాజొక్కఁ • డేని నరిది
యమ్మహాస్థానమున నున్న • యఖిలవార్ధి
వలయితాశేష మేదినీశ్వరులయందు. 9

టీ. అమ్మహాస్థానమునన్=ఆమహాసభయందు, ఉన్న...అందున్-ఉన్న=నివసించియున్నట్టి, అఖిల=సమస్తమైన, వార్ధి=సముద్రములచే, వలయిత=చుట్టఁబడిన, అశేష=సమస్తమైన, మేదినీశ్వరులయందున్=రాజులందు, దవ్వుదవ్వులన్=దూరదూరముగా, కన్ను=నేత్రము, తనివి పోవఁగన్=తృప్తిచెందునట్లుగా, చూచి, పరమాద్భుతంబు=ఎక్కుడయాశ్చర్యము, ఆత్మన్=మన

ష్పనందు, పొదుకొల్పి=నిలుకడగాఁ జేసికొని, సకలాంగకంబులు=అన్ని యవయవములును, జాముకోల్ = దట్టముగా, పులకించి = గగుర్పొడువఁగా, చేయి, ఒకించుక=కొంచెము, ఎత్తి, చిత్తము=మనస్సు, ఇడిసి=వికృతముగాఁ జేసికొని, నాసాశిఖాగ్రమునన్ =ముక్కుకొనయందు, తర్జనిన్ = చూపుడువ్రేలిని, కదియన్ =దగ్గఱగా, మోపి, మూర్ధంబున్ = శిరస్సును, కంపితంబుగన్, ఒనర్చి=చలింపఁజేసి, కడకొప్పులు=కంటికడకొప్పులు, ఒరయంగన్ = రాపాడునట్లుగా, కన్నులు, అరమోడ్చి=సగముమూసి, బొమదోయి=కనుబొమలజత, ఒక్కింత=కొంచెము, పొడవు చేసి=నిగిడించి, లలన సౌందర్యరేఖావిలాసమునకున్ = దమయంతి యొక్క సౌందర్యాతిశయమునకు, ఇచ్చన్ =కోర్కిచే, మెచ్చనిరాజు=పొగడనిరాజు, ఒకఁడేని=ఒకఁడైనను, అరిది=లేఁడు.

తా. ఆసభలోనికి వచ్చిన దమయంతిని మారుముగాఁ దృష్టి చెందునట్లు చూచి మిక్కిలి యచ్చెరుపడి శరీరమంతయుఁ బులకాంకురములచే నిండఁగా, చేయి కొంచెమెత్తి, మనంబును వికృతముగాఁ జేసికొని, ముక్కుకొనయందుఁ జూపుడువ్రేలుంచి, తలపంకించి, కడకొప్పులల్లార్చుచు కన్నులరమోడ్చి, కనుబొమలను మీఁదికినిగుడ్చి, యామెసౌందర్యమును మెచ్చకొనిరాజు మహాసభలోనున్న సమస్తరాజులలోను నొకఁడేనియు లేఁడు.

వ. ఇట్లు రాజులు పరమాశ్చర్యంబు నొందుచు నంతర్గతంబున.

టీ. స్పష్టము.

తే. తరుణివదనంబె సాక్షాత్సుధాకరుండు
లలి నభంబుశశాంకుండు లాక్షణికుఁడు
ముఖ్య మగుకామచాపంబు ముదితబొమలు
పువ్వు గుణమాత్రవృత్తి సిద్ధ్యర్థఁ దలఁప. 11

టీ. తరుణివదనంబె=దమయంతిముఖమె, సాక్షాత్సుధాకరుండు=ప్రత్యక్షసుధాంశువు కాని, నభంబు శశాంకుండు=ఆకాశమందున్న చంద్రుండు, లలిన్ =మిక్కిలి, లాక్షణికుఁడు=కలంకములోఁ గూడుకొన్నవాఁడు. కావున చంద్రుఁడు స్వయముగా వపమానము కాఁడేరఁడు. లెక్కగుణములు కలవాఁడగుటచే

నుపమేయమే యగును. అనఁగాఁ గవి సంకేతమందుఁ బ్రసిద్ధోపమానముగా స్వీకరింపఁబడు చంద్రుఁడు దమయంతీముఖమం దున్న కొన్ని లక్షణములు మాత్రమే కలవాఁడు కావున మిక్కిలి వర్తులమై, యధరోష్ఠసంబంధి యగునమృతము గలదై యున్న దమయంతిముఖమే చంద్రునికంటె నధికగుణములు కలదై యున్నదని భావము. లేక వేఱొకవిధముగ నర్థము చెప్పవచ్చు:—తరుణీవదనంబె=దమయంతిముఖమే, సాక్షాత్సుధాకరుండు=అభిధావృత్తిచే సుధాంశుఁడగుచున్నది. ఓష్ఠసంబంధియగు సుధాపూరము కలదగుటచే సుధాంశుపదముచే దమయంతిముఖమే ముఖ్యవృత్తిచేఁ జెప్పఁబడుచున్నదని భావము. శబ్దముల కభిధావృత్తిచేతను లక్షణావృత్తిచేతను నర్థనిర్ణయము చేయఁబడుచున్నది. శబ్దముచ్చరింపఁబడఁగానే యేయర్థ ముపస్థిత మగునో యాయర్థ మభిధావృత్తిచే వచ్చినది. శబ్ద ముచ్చరింపఁబడినతోడనే యర్థోపస్థితి కలుగకున్నప్పుడే యర్థము కల్పితమగునో యది లక్షణావృత్తిచే వచ్చినది. ఇక్కడ సుధాంశుపద ముచ్చరింపఁబడినతోడనే యోష్ఠసంబంధి యగు సుధాపూరము గలదగుటచే దమయంతీవదనమె దాని కర్థ మని యభిధావృత్తిచేఁ జెప్పఁబడుచున్నదని భావము. వేఱొకవిధమైన యర్థము. నభంబుశశాంకుండు = ఆకాశమం దున్న చంద్రుఁడు, లలిఁ = మిక్కిలి, లాక్షణికుఁడు = లక్షణావృత్తివశమువలన సుధాంశువని పిలువఁబడుచున్నాఁడు. అంతేకాని యభిధావృత్తిచేఁ జెప్పఁబడలేదు. మఱియు దమయంతిముఖ మభిధావృత్తిచేతను సుధాంశు వని చెప్పఁబడుచున్నది. చంద్రుఁ డభిధావృత్తిచే శశాంకుఁడని పిలువఁబడుచున్నాఁడు కాని సుధాంశువని పిలువఁబడుట లక్షణావృత్తిచేతనే, కావున దమయంతిముఖమునకుఁ జంద్రునకును నెక్కుడు భేదము కలదని భావము. ముడిచెబొమలు=దమయంతి కనుబొమలు, ముఖ్యము=అభిధావృత్తిచేఁ జెప్పఁబడునది, అగు కామచాపంబు=అయినట్టి మన్మథచాపము, పువ్వు=కాముసికిఁ జాపమని చెప్పఁబడుచున్న పువ్వము, సద్బుద్ధిఁ-తలఁపఁ=ఆలోచింపఁగా గుణమాత్రవృత్తి-గుణమాత్ర=ఆ కనుబొమలం దున్న వక్రత్వోన్మాదకత్వములలో నేకదేశమగు నవ యున్మాదకత్వము మాత్రముచేతనే, వృత్తి=వర్తిం

చుచున్నది. దమయంతి కనుబొమలు వక్రములై మోహాజనకములై యున్నవి. పుష్పము కేవలము మోహాజనకమయ్యే యున్నది. కావున మదనచాపమనఁగా, నధికగుణములు గలదగుటచే దమయంతికనుబొమలే యభిధావృత్తిచేఁ జెప్పఁబడునుగాని తక్కువ గుణములుగల పుష్ప మట్లు చెప్పఁబడ నేరదు. లేక గౌణవృత్తిచేత నే యట్లు చెప్పఁబడు ననవచ్చును. అనఁగా దమయంతివదనము చంద్రుని మించుచున్నదనియు బొమలు స్మరచాపంబులను మీఱుచున్నవనియు ఫలితార్థము.

తా. ఓష్ఠబింబసంబంధియగు సుధారసము కలుగుటచే దమయంతివదనమునకే యభిధావృత్తిచేత సుధాంశు వని యర్థము. ఆకాశమందున్న చంద్రునకు సుధాంశువన్నయర్థము లక్షణావృత్తిచేత నే కలుగుచున్నది. కాని యభిధావృత్తిచేఁ గాదు. అట్లె కామచాపమనఁగా వక్రత్వాదిగుణములు గల దమయంతికనుబొమలకే చెల్లునుకాని వక్రత్వము లేక మోహాజనకత్వము మాత్రము కలిగినపుష్పమునకుఁ జెల్లదు. అలం. అతిశయోక్తి.

చ. మడువక ముష్టియోగ్య మగుమధ్యములో నెలవంక యైనయ
  ప్పడఁతుకభ్రూలతాధనువుఁ బట్టి మనోభవుఁ డింతనుండియుఁ
  విడుచున కాని మానఁ డిది నిక్కము షట్పదకీట జుష్టమై
  యుడుగక కమ్మదూళినుసియొల్కుచునున్న పురాణచాపమున్.

టీ. మనోభవుఁడు=మన్మథుఁడు,ఇంతనుండియుఁ=ఇఁక మీఁద,మడువక=ఎక్కుదంపక, ముష్టియోగ్యము=పిడికిలిచేఁ బట్టుటకుఁ దగియున్నది, అగు మధ్యములోఁ=అయినట్టి మధ్యభాగమునందు, నెలవంక=వంకరగీత,ఐనయప్పడఁతుక భ్రూలతాధనువు=గలయట్టి దమయంతియొక్క కనుబొమలనెడి వింటిని, పట్టి=స్వీకరించి, షట్పదకీట జుష్టము=షట్పదము లనెడిపురుగులు గలిగినదై, కమ్మదూళినుసి=పుష్పపరాగమనెడి చూర్ణమును, ఒల్కుచుఁ=వెడలఁద్రోయుచు, ఉన్నపురాణచాపముఁ=ఉన్నట్టిప్రాఁతవింటిని, విడుచుఁ+అ-కాని=విడిచిపెట్టునుకాని, మానఁడు, ఇది నిక్కము=ఇది సత్యము. లోకములోఁ గఱ్ఱలకుఁ బురుగుపట్టి గుండగాఁజేసి బలహీనములఁగాఁ జేయుటకలదు.ఇట మ

న్మథునిపూవిల్లు తుమ్మెదలనెడి పురుగులకిక్కయై పుష్పపరాగమనెడి చూర్ణము రాల్చుచు నుండెనుగాన నది ప్రాఁతపడి దుర్బలమై యున్నది. కావున మన్మథుండు దానివిడిచి సమర్థమైన దమయంతికనుబొమ లనెడి ధనువును స్వీకరింపకమానఁ డని భావము.

తా. స్పష్టము. అలం. అతిశయోక్తి.

తే. మగువతాటంకయుగ్మంబు మన్మథునకు
లక్ష్యయుగ్మంబు గాఁబోలు లలిఁ దలంపఁ
గడఁగి సవ్యాపసవ్యమార్గణము లేయ
నైనరంధ్రంబు గాదె తదంతరంబు. 13

టీ. లలిన్=మిక్కిలి, తలంపన్=ఆలోచింపఁగా, మన్మథునకున్, మగువతాటంకయుగ్మంబు=దమయంతి కర్ణభూషణములు, లక్ష్యయుగ్మంబు=లక్ష్యమై చేయఁబడినకుండలాకారరేఖలుగాఁ బోలును, అనఁగా ధానుష్కులు లక్ష్యమును సరిగా భేదించుటకై దూరమున నొకబల్ల నుంచి దానిమధ్యను గుండ్రాలాకారరేఖ రచించి, దానినిగొట్ట నభ్యసించుచుందురు. సరిగా నావర్తులాకారరేఖను దూసికొనిపోవునట్లు కొట్టినచో వాఁడు విలుకాండ్రలో నుత్తముఁ డనఁబరఁగు. అట్లె మన్మథునకు దమయంతి తాటంకయుగ్మము లక్ష్యయుగ్మమై యొప్పుచున్నదని భావము. తదంతరంబు=ఆతాటంకయుగ్మకముయొక్క యవకాశము. కడఁగి=ప్రయత్నించి, సవ్యాపసవ్య మార్గణములు=కుడియెడమతట్టులనుండి బాణములు, ఏయన్=కొట్టఁగా, ఐనరంధ్రంబు=అయినట్టికన్నమే కదా? అనఁగా మన్మథుఁడు దమయంతిబొమలను చాపముగాఁ జేసికొని యామెకటాక్షములను బాణములగాఁ జేసికొని, తాటంకయుగ్మమును లక్ష్యముగాఁ జేసికొని విలువిద్య నభ్యసించుచుండఁగా, నామె తాటంకయుగ్మముయొక్క మధ్యనున్న యవకాశము మన్మథునిబాణములు దూసికొని పోవుటవలనఁ గల్గినరంధ్రమువలె నొప్పుచున్నదని భావము. దమయంతితాటంకయుగ్మమును జూచినమాత్రనే కామోద్రేకము గలుగుచున్న దని ఫలితార్థము. కటాక్షములు తాటంకములందు నిగుడు ననుటచే కన్నులు కర్ణాంతాయతము లని తెలియునది.

తా. ఆలోచింప దమయంతికర్ణభూషణములు మన్మథునకు లక్ష్యభూతము లైన కుండలాకారరేఖలుగాఁ బోలును, ఆతాటంకములమధ్యనున్న యవకాశము మన్మథుం డేసెనబాణములవలనఁ గల్గినరంధ్రమే. అలం. రూపకోత్ప్రేక్ష.

క. రతిపంచబాణజాయా
పతికేళీసౌధశిఖరపర్యంతసమం
చితకాంచనకలశము లీ
శతపత్రదళాయతాక్షిచారుస్తనముల్. 14

టీ. ఈశతపత్ర... స్తనముల్ - ఈశతపత్రదళాయతాక్షి = పద్మపత్రములవంటి నేత్రములు గల దమయంతియొక్క, చారుస్తనముల్ = సుందరములగు కుచములు, రతి... కలశములు - రతిపంచబాణ = రతిమన్మథు లనెడి, జాయాపతి = దంపతులయొక్క, కేళీ = క్రీడలకుఁ దగిన, సౌధ = మేడలయొక్క, శిఖర = కొనలయొక్క, పర్యంత = ప్రాంతములందు, సమంచిత = ఒప్పుచున్న, కాంచనకలశములు = బంగారుకుండలు అనఁగా గోపురాదులయగ్రములందు విలసిల్లు బంగారుకుండలవలె నొప్పుచున్న వని భావము.

తా. దమయంతిసుందరకుచములు, రతిమన్మథుల సౌధాగ్రములందుఁ బ్రకాశించు బంగారుకుండలవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి. అలం. రూపకము.

క. ఈసుదతి శిరీషకుసుమ
కేసరసుకుమార దీనిఁ గృతమతి నెమ్మైఁ
జేసెనొకో నలువ కుశా
ధ్యాసకఠోరంబు లైనహస్తాబ్జములన్. 15

టీ. ఈసుదతి = ఈదమయంతి, శిరీష... మార — శిరీష = దిరిసెనపువ్వుయొక్క, కేసర = కింజల్కములవలె, సుకుమార = కోమలత్వముకలది. నలువ = బ్రహ్మ, కుశాధ్యాసకఠోరంబులు = దర్భలసంబంధముచేఁ గఠినములైన, హస్తాబ్జములన్ = హస్తపద్మములచేతను, కృతమతిన్ = నిపుణమగుబుద్ధిచే, దీనిన్ = ఈదమయంతిని, ఎమ్మైన్ = ఏవిధముగా, చేసెనొకో = నిర్మించెనో.

తా. ఈదమయంతి దిరిసెనపువ్వు కేసరములవలె సుకుమార మయినదేహము గలది. ఇంతసుకుమారమయిన యీ దమయంతిని బ్రహ్మ దర్భలసంబంధముచేఁ గఱకయిన చేతులచే నెట్లు నిర్మించెనో కదా.

క. చనుఁగవ ఘనమో జఘనము
ఘనమో యని నడిమిచక్కిఁ గమిచి విధి గరం
బునఁ దూఁచె దీనిఁ గాకి
ట్లనువుపడునె వళులపేరఁ నంగుళిరేఖల్. 16

టీ. విధి=బ్రహ్మ, చనుఁగవ=స్తనద్వయము, ఘనమో=పెద్దదియో, జఘనము=పిఱుందు, ఘనమో=పెద్దదియో, అని=అని యోజించి, నడిమిచక్కిన్=మధ్యభాగమునందు, కమిచి=గట్టిగాఁబట్టుకొని, కరంబునన్=చేతితో, తూఁచెను=తూఁచియుండవచ్చును, కాక=అట్లు చేతితోఁ దూఁచనిచో, వళులపేరన్=వళులమిషచే, అంగుళిరేఖల్=వ్రేలిజాడలు, అనువుపడునే=సమకూడునా? సమకూడవని భావము.

తా. బ్రహ్మ దమయంతిని సృజించి యామెచనుఁగవ పెద్దదియో జఘనము గొప్పదియో చూడవలెనని దమయంతిమధ్యమును వ్రేళ్లను బట్టి తూఁచెను. అట్లు తూఁచునప్పుడు బ్రహ్మయంగుళులు లామెనడుము నొత్తుకొనుటచే రేఖలు గానవచ్చెను. అవియె వళులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి. అలం అతిశయోక్తి.

వ. అని ప్రస్తుతించుచుండ ఘంటాపథంబున నేఁగుదెంచి యమ్మ
చ్చెకంటి తండ్రిపంపునఁ జతురంతయానంబు డిగ్గి భారతీదే
వికిఁ బ్రణామంబు చేసిన. 17

టీ. అని, ప్రస్తుతించుచుండఁగా=రాజులు నుతించుచుండఁగా, ఘంటాపథంబునన్=రాజమార్గంబున, ఏఁగుదెంచి=వచ్చి, అమ్మచ్చెకంటి=ఆదమయంతి, తండ్రిపంపునన్=తండ్రియాజ్ఞచేత, చతురంతయానంబు=పల్లకీని, డిగ్గి, భారతీదేవికిన్=సరస్వతికి, ప్రణామంబు చేసినన్=నమస్కరింపఁగా.

క. ఆశాస్యము లైనయనే

కాశీర్వాదంబు లొసఁగి యఖిలేశ్వరి లో
కేశకుటుంబిని శారద
యాశశిబింబాస్యమాళి నక్షత లిడియెన్. 18

టీ. అఖిలేశ్వరి=సమస్తమున కధిపతియును, లోకేశకుటుంబిని = లోకమున కధిపతి యైనబ్రహ్మభార్యయు, అగు,శారద=సరస్వతీదేవి, ఆశాస్యములు=కోరఁదగినవి, వినయనే కాశీర్వాదములు=అయినట్టి పెక్కులాశీర్వాదములు, ఒసంగి=ఇచ్చి, ఆశశిబింబాస్యమాళిన్ = చంద్రబింబమువంటి మొగము గల యాదమయంతియొక్క శిరస్సునందు, అక్షతలు, ఇడియెన్=ఉంచెను.

తా. సకలమున కధిపతియును, బ్రహ్మభార్యయు నగుసరస్వతి యాదమయంతికిఁ – ఁలసినవరముల నొసంగి యామెశిరస్సుపైని నక్షత లుంచెను.

వ. ఇట్లు దీవించి చతురంతయానం బెక్క ననుజ్ఞ ప్రసాదించి. 19

తే. అవనిపతికన్యచతురంతయానమునకు
దక్షిణపుదిక్కునం దుండి దయ దలిర్పఁ
బలికె సనకాదియోగీంద్రభావ్యమాన
చరణపంకజ యైనయాసరసిజాక్షి. 20

టీ. సనక ... పంకజ-సనక=సనకుఁడు, ఆది=మొదలుగాఁగల, యోగీంద్ర=యోగీశ్వరులచే, భావ్యమాన=తలింపఁబడుచున్న, చరణపంకజ=పాదపద్మములు గలది, వినయాసారసాక్షి = అయినట్టి పద్మములవంటి నేత్రములు గల సరస్వతి, అవనిపతికన్య=దమయంతియొక్క, చతురంతయానమునకున్=పల్లకీకి, దక్షిణపుదిక్కునందున్, ఉండి, దయ=కరుణ, తలిర్పన్ = ఒప్పునట్లుగా, పలికెన్.

తా. సనకాది యోగీశ్వరులచే తలింపఁబడుచున్నపాదపద్మములు గల సరస్వతి యాదమయంతిపల్లకీకి దక్షిణమునం దుండి యిట్లు పలికెను.

ఉ. తోయజ్యాలి వీరె వేలుపులు తూర్పునముప్పదిమూఁడుకోటు లీ
యయ్యల వేఱువేఱఁగొని యాడఁగఁ బట్టు సహస్రవర్షముల్

నెయ్యి మెలర్ప నిం దొకరినిన్ వరియింపఁ దలంచితేని నా
దయ్యము నెత్తికోలు తుదిఁ దాఁకుట గాదె సరోజలోచనా.

టీ. సరోజలోచనా-సరోజ=పద్మమువంటి, లోచనా=నేత్రములుగల దమయంతీ! తొయ్యలి! కూర్పునన్,వీరె=ఈకనఁబడుచున్నవారే, వేలుపులు=దేవతలు, ముప్పదిమూఁడుకోటులు=ముప్పదిమూఁడుకోటులసంఖ్యగలవారు. ఈయయ్యలన్=ఈదేవతలను, వేఱువేఱన్=ప్రత్యేకముగా,కొనియాడఁగన్=స్తోత్రముచేయుటకు, సహస్రవర్షముల్ = వేయుసంవత్సరంబులు, పట్టున్=కావలసియుండును, ఇందున్=ఈదేవతలందు, ఒకరినిన్=ఒక్కని, నెయ్యము=స్నేహము, ఎలర్పన్=ఒప్పునట్లుగా, వరియింపన్, తలంచితేని=పెండ్లియాడ నిష్టపడినచో, ఆదైవము నెత్తికోలు=ఆదైవప్రయత్నము, తుదదాఁకుట కాదె=సమాప్తియగుటయేకదా? అనఁగా నీదేవతలలో నొక్కనివరించి దైవసంకల్పము సఫలముగావింపు మని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! ఈతూర్పుభాగమునం దున్నవారె ముప్పదిమూఁడుకోటుల దేవతలును, ఆదేవతలచరిత్రములను జెప్పుటకు వేయువత్సరంబులు పట్టును. ఈదేవతలలో నీ వొక్కరిని బెండ్లియాడెదేని యాదైవసంకల్పము నెఱవేఱులేచుమా.

క. సంతానవాటికలునుం
జింతామణివేదికలును సిద్ధరసధునీ
సంతానంబులు వీరికిఁ
గాంతా విశ్రాంతికౌతుకస్థానంబుల్. 22

టీ. కాంతా=ఓదమయంతీ! సంతానవాటికలునున్ = కల్పవృక్షవనవీథులును, చింతామణి వేదికలును=చింతామణిమయము లయినయరుఁగులును, సిద్ధరసధునీ సంతానంబులు=మనోరథములను సమకూర్పఁజాలిన రసప్రవాహముల సమూహములును, వీరికిన్=ఈదేవతలకు, విశ్రాంతి కౌతుకస్థానంబుల్ = విశ్రమస్థానములును క్రీడాస్థలములునై యున్నవి. వీరిలో నొకని వరించువేని మానవులకు దుర్లభములగు నిట్టిస్థలములందు విహరింపఁగలవని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! ఈదేవతలకుఁ గల్పవృక్షవనవీథులును, చింతామణిమయములగు నరుఁగులును, సిద్ధరసముతో నిండిన నదులును గలవు. నీవు వీరిలోనొకని వరింతువేని యట్టిపుణ్యస్థలములందు విహరించుభాగ్యము కలుగును.

క. అనిమిషత నిన్నుఁ జూడఁగ
నినుమడి యగునట్టు లొకనికి నీవేల్పులలోన్
విను మమృతాస్వాదనమును
నినుమడి యగుఁగాక యధరమీవొసఁగంగన్. 23

టీ. ఈవేల్పులలోన్ = ఈదేవతలలో, ఒకనికిన్ = ఒకదేవతకు, నిన్నున్, చూడఁగన్ = చూచుటచే; అనిమిషత = ఱెప్పవాల్చకుండుట, ఇనుమడి=ద్విగుణము, అగున్, అనఁగా మొదటనే ఱెప్పపాటు వారికిలేదు. ఆపైని దమయంతిని ఱెప్పవాల్చకుండఁ జూచుటచే నాయనిమిషత్వము రెండింత లగునని భావము. అట్టులు=ఆరీతిగానే, అధరము=అధరామృతమును, ఈవు, ఒసఁగంగన్=ఇయ్యఁగా, అమృతాస్వాదనమును = అమృతపానమును, ఇనుమడి యగుఁగాక=రెండురెట్లధికమగుఁగాక, అనఁగా దేవతలు మొదట మోహిని యిచ్చినయమృతము ద్రావిరి. ఇప్పుడు నీవు దేవతలలో నొకని వరించితివేని యాదేవతకు నీ విచ్చినయధరామృతమును ద్రావుటచే నమృతాస్వాదనము గూడ నినుమడించును. అలం. అతిశయోక్తి.

తా. ఓదమయంతీ! ఈదేవతలు నిన్నుఁ జూచుటచే రెట్టించినయనిమిషత్వము గలవారగుచున్నారు. ఇప్పుడు నీవు వీరిలో నెవరి నేని వరించి యధరామృతము నిత్తువేని యమృతాస్వాదనముగూడ రెండురెట్లు గలవారలగుచున్నారు.

వ. అనిన విని యబ్బాల కేలుదోయి మొగిడ్చి ఫాలంబునం గీలుకొలిపి వేలుపులకు వందనం బాచరించె నప్పుడు శిబికాధరస్థులగుపురుషులు సమాసన్ననాయకముఖవిషాదానుమేయంబగుదమయంతిమనోవిరాగం బెఱింగి ప్రావృషేణ్యపయోవాహంబులు రాజహంసావలిం బల్వలాంతరంబులవలనం

బాపి మానససరోవరంబునుంబోలె మాంజిష్ఠమంజిమవి
గాహిపదోష్ఠలక్ష్మి యగునయ్యంగన భుజంగపుంగవుఁ గదియం
గొనివచ్చిరి. కంజభవుభామయు నప్పద్మదళాక్షికిం బన్న
గాధ్యక్షునిం జూపి యిట్లనియె. 24

టీ. అనినన్ = సరస్వతి యట్లు పలుకఁగా, విని, అబ్బాల = ఆదమయంతి, కేలుదోయి = హస్తద్వంద్వమును, మొగిడ్చి = ముకుళించి, ఫాలంబునన్ = నుదుటి యందు, కీలుకొలిపి = ఉంచి, వేలుపులకున్ = దేవతలకు, వందనంబు ఆచరించెన్ = నమస్కరించెను, అప్పుడు = ఆసమయమందు, శిబికాధరస్థులు = పల్లకికిఁ గ్రిందు గానున్నవారలు, అగుపురుషులు = అయినపురుషులు, సమాసన్న... మేయంబు- సమాసన్న = సమీపమున నున్న, నాయక = నాయకులయొక్క, ముఖ = ముఖము లందున్న, విషాద = విచారముచే, అనుమేయంబు = ఊహింపఁదగినది, అగు దమయంతి మనోవిరాగంబు = అయినట్టి దమయంతి వైరాగ్యంబును, ఎఱింగి, ప్రావృషేణ్య పయోవాహంబులు = వర్షాకాలమేఘములు, రాజహంసావళిన్ = రాజ హంసల పంక్తిని, పల్వలాంతరంబులవలనన్ = అల్పసరస్సుల నడిమిప్రదేశముల నుండి, పాపి = తొలఁగించి, మానససరోవరంబునుంబోలెన్ = మానస మను పేరు గలసరోవరమునుం బోలె, మాంజిష్ఠ... లక్ష్మి - మాంజిష్ఠ = మిక్కిలి యెఱుపుగల పచ్చనివన్నె గలవస్త్రముయొక్క, మంజిమ = సౌందర్యమును, విగాహి = పొం దుచున్న, పద = కాళ్లును, ఓష్ఠలక్ష్మి = ఓష్ఠసంపదయుఁ గలది - ఈవిశేషణము కాళ్లను ముక్కును నెఱ్ఱగానుండు రాజహంసలకును సమము - అగు అయ్యంగ నన్ = ఆదమయంతిని, భుజంగపుంగవున్ = సర్పశ్రేష్ఠుని, కదియన్ = సమీపిం చునట్లు, కొనివచ్చిరి. కంజభవుభామయున్ = బ్రహ్మభార్యయయిన సరస్వతి యును, అప్పద్మదళాక్షికిన్ = పద్మదళములవంటి నేత్రములుగల ఆదమయం తికి, పన్నగాధ్యక్షునిన్ = సర్పరాజును, చూపి, ఇట్లు, అనియెన్.

క. పరిరంభలగ్నగిరిజా
నురుచిరకుచఘుసృణపట్టిసూత్రాంకముతోఁ

దరళాక్షి వీఁడు చంద్రా
భరణునకుఁ బ్రహ్మసూత్రపదవి భజించెన్.   25

టీ. తరళాక్షీ=చలించు నేత్రములుగల దమయంతీ! పరిరంభ...సూత్రాంకములతోన్-పరిరంభ=కౌఁగిలించుకొనుటయందు, లగ్న=సక్తమయిన, గిరిజా=పార్వతియొక్క, సురుచిర = మిక్కిలి సుందరమైన, కుచ=స్తనములందున్న, ఘుసృణ=కుంకుమమనెడి, పట్టసూత్ర = పట్టునూలియొక్క, అంకములతోన్ = చిహ్నములతో, వీఁడు=ఈసర్పరాజు, చంద్రాభరణునకున్=చంద్రుని శిరోభూషణముగాఁగల శంకరునియొక్క కంఠమునందు, బ్రహ్మసూత్రపదవిన్=యజ్ఞోపవీతత్వమును, భజించెన్=పొందెను. అనఁగా నీశ్వరునకు యజ్ఞోపవీతమై యున్నాఁడని భావము. పార్వతి స్తనకుంకుమము తగులుటచే పట్టునూలి పోఁగులఁ బెనఁగిన జంధెమువలె నున్నాఁడనుట.

తా. ఓదమయంతీ! కౌఁగిలించుకొనుటచే సక్తమైన పార్వతియొక్క సుందరకుచములం దున్న కుంకుమగల పట్టునూలియొక్క చిహ్నములతో, వీఁడు శంకరునకు యజ్ఞోపవీతమైయున్నాఁడు. అలం. రూపకము.

తే. పాణికంకణ మై యోగపట్ట మయ్యు
గంధగజయాన కోటీరబంధ మయ్యు
వింటికిని నారి యై పెక్కువిధములందు
భూతభర్త భజించు నీభుజగవిభుఁడు.   26

టీ. గంధగజయాన=గంధజాతి యేనుఁగుయొక్క గమనమువంటి గమనముగల దమయంతీ! ఈభుజగవిభుఁడు = ఈసర్పరాజు, పాణికంకణమై=చేతికడియమై, యోగపట్టమయ్యు=యోగపట్టెయయ్యును, కోటీరబంధము అయ్యున్=జటలనుగట్టెడు త్రాడయ్యును, వింటికిని నారియై, పెక్కువిధములందు = పెక్కురీతులచేత, భూతభర్తన్=శంకరుని, భజించున్=సేవించును.

తా. ఓదమయంతీ! ఈసర్పరాజీశ్వరునకుఁ జేతికడియ మగుటయందును, యోగపట్ట మగుటయందును, జటలకుఁ గట్టుత్రాడగుటయందును, వింటికి నారి యగుటయందును, వర్తించుచు నాశంకరుని సేవించుచున్నాఁడు.

తే. హారజటాజూటచంద్రరేఖామృతంబు
నబల ! నీ దగుదంతచ్ఛదామృతంబు
సమముగా రెండుజిహ్వలఁ జవులు సూచి
నేర్చుఁబో వీఁడు చవి వాసి నిశ్చయింప. 27

టీ. అబల=ఓదమయంతి ! వీఁడు=ఈసర్పరాజు, హార...మృతంబున్-హార=ఈశ్వరునియొక్క, జటాజూట=జటాభారమునం దున్న, చంద్రరేఖ=బాలచంద్రునం దున్న, అమృతంబును, నీది, అగు...తంబున్ = అయిన అధరోష్ఠమునందలి యమృతమును, సమముగాన్, రెండుజిహ్వలన్=రెండునాలుకల చేతను, చవులు=రుచులను, చూచి=ఆస్వాదించి, చవివాసిన్ = రుచియొక్క తారతమ్యమును, నిశ్చయింపన్=నిర్ణయించుటకు, నేర్చుఁబో=సమర్థుఁడగును జుమా? అనఁగా నోదమయంతీ ! వీఁడు చంద్రరేఖయందున్న యమృతమే మధురముగా నుండునో, నీయధరామృతమే యెక్కువమధురముగా నున్నదియో రెండునాలుకలచే రెండింటి నొక్కమారే చవిచూచి నిశ్చయించి చెప్పఁగలఁడు. ఇట్టిసామర్థ్యము మఱియొకనికి లభింపదు. కావున నితని తప్పక వరింప వలసినదనిభావము.

తా. స్పష్టము.

ఉ. భావజకేళివైభవము పట్టున నీచిగురాకుమోవి యా
శీవిషనాయకుం డితఁడు సేవ యొనర్చు టనర్థకారి కా
దో వనజాక్షి ! యయ్యమృత మున్నది నీయధరంబులోన నే
లా వెఱవన్ సుధారసమునందు, విషంబు పరిస్ఫురించునే. 28

టీ. ఓవనజాక్షి=పద్మములవంటి నేత్రములు కలదమయంతీ ! ఇతఁడు=ఈ, ఆశీవిషనాయకుండు = కోఱయందు విషము గలసర్పముల కధిపతి, అనఁగా సర్పరా జనుట, భావజకేళివైభవము పట్టునన్=మన్మథకేళి సమయమునందు, నీచిగురాకుమోవిన్=పల్లవమువంటి నీయధరోష్ఠమును, సేవ యొనర్చుట=పానము చేయుట, అనర్థకారి=అపాయము కలిగించునది, కాదు; నీయధరంబులో

నన్ =నీపెదవియందు, అయ్యమృతము, ఉన్నది, వెఱవన్ = భయపడుటకు, ఏలా=ఏమియవసరము, సుధారసమునందున్=అమృతమునందు, విషంబు, పరిస్ఫురించునే=తెలియవచ్చునా? లేక, శక్తి గలిగియుండునా? అనఁగా నుండదనుట.

తా. ఓదమయంతీ! కోఱయందు విషముగలవాఁ డయినను నతఁడు సంభోగమునందు నీ యధరపానము చేసినప్పటికి నపాయము కలిగింపదు. నీయధరమునం దమృతమున్నదికాన నెంతమాత్రమును భయపడకుము. ఏమనఁగా నమృతమునందు విషమెంతమాత్రమును స్ఫురింపదు. అలం. పరికరము. కావ్యలింగము. విరోధము.

చ. ఫణఫలకంబు విచ్చి కడుఁ గ్రన్ననిమే నెగయంగఁ జేయుచు
న్మణిమయపీఠమధ్యమునఁ నాల్కలు గ్రోయుచు నున్నవాసు
కిన్, ఫణికులసార్వభౌముఁ గని భామినిమైఁ బులకించుభా
వుకుల్, ప్రణయవికారమో భయముభంగియొ యంచు మ
దిం దలంపఁగన్. 29

టీ. భామిని=దమయంతి, ఫణఫలకంబున్=పలకవంటి పడగను, విచ్చి=విప్పి, కడున్=మిక్కిలి, గ్రన్ననిమేను=మృదులమైన దేహమును, ఎగయంగన్=ఎగురునట్లుగా, చేయుచున్, నాల్కలు, గ్రోయుచున్=ఆడించుచు, లేక, విషమునుగాఁ జాఁచుచు, మణిమయపీఠమధ్యమునన్ = రత్న పీఠముయొక్క మధ్యభాగమునందు, ఉన్నవాసుకిన్, ఫణికులసార్వభౌమున్=సర్పరాజును, కని, భావుకుల్=అభిప్రాయమును దెలిసికొనువారు, ప్రణయవికారమో=సర్పరాజునుజూచి మోహించుటచేతనే యట్లు శరీరము పులకిత మగుచున్నదియో, భయము భంగియో=సర్పరాజును జూచుటవలనఁ గలిగినభయముచేతనే శరీరమును బులకితమగునట్లు చేయుచున్నదో, అంచున్, మదిన్, తలంపఁగన్=ఆలోచించునట్లుగా; మైన్=శరీరమును, పులకించున్=గగుర్పాటు గలుగునట్లు చేయును.

తా. పడగ విప్పి మిక్కిలిమృదు వయినదేహ మెగయునట్లు చేయుచు,

నాలుకలను విషమముగాఁ జేయుచు, రత్నపీఠమందుఁ గూర్చుండియుండినసర్ప రాజయిన వాసుకిని జూచి దమయంతి పులకితశరీర యయ్యెను. ఆ మెయిభి ప్రాయమును దెలియఁగోరువారు దమయంతి ప్రణయవికారముచేత నే పుల కలుగలదయ్యెనో, లేక భయముచేత నే పులకలుగలదయ్యెనో యని యూహింపఁజొచ్చిరి.

తే. తమ్ము వరియింప కునికి దీర్ఘమ్ము రోఁజు
నహులఁ గ్రేడించి నడచిరి యానధరులు
దీర్ఘనిశ్వాసధారాప్రతీపపవన
వికటహాహానినాదాపశకునశంక. 30

టీ. తమ్మున్, వరియింపక ఉనికిన్=తమ్మును వరింపక పోవుటచేత, దీర్ఘమ్ము రోఁజునహులన్=నిట్టూర్పుపుచ్చుచున్న సర్పములను, క్రేడించి=తప్పించి, యానధరులు=పల్లకిని ధరించువారలు, దీర్ఘ...శంక-దీర్ఘనిశ్వాసధారా=నిట్టూర్పు ప్రవాహమనెడి, ప్రతీపపవన=ప్రతికూలవాయువును, వికట=వికారములయిన, హాహానినాద=హాహాకారములు ననెడి, అపశకునశంకన్=దుశ్శకునము గలుగు ననెడి భయముచే, నడచిరి=సర్పముల విడిచిపోయిరి. అనఁగా శుభమును గూర్చి ప్రయత్నించునపుడు ప్రతికూల వాయువును, హాహాకారములును, దుశ్శకునములని పలుకుదురు. దమయంతి తమ్ము వరింపకపోవుటచే విడిచెడి నిట్టూర్పు వాయువులును, దుఃఖసూచకమయిన హాహాకారములును దుశ్శకునములు గావున నట్టి దుశ్శకునములను దొలంగించికొనిపోయిరి అని భావము. అలం రూపకము, ఉత్ప్రేక్ష.

తా. దమయంతి సర్పరాజులను వరింపకపోవుటచే వారు నిట్టూర్పులను బుచ్చుచు హాహాకారములను జేసిరి. ప్రతికూలముగా వచ్చునిట్టూర్పువాయువులను హాహాకారములను గాంచి యవి దుశ్శకునములని తలంచి పల్లకిని మోయువారలు వానిని దొలంగించుకొనునిమిత్తము సర్పరాజులను దప్పించికొనిపోయిరి.

తే. ప్రకటమందాక్షసంకుచత్పక్ష్మము లైన
యురగములయొద్దఁ బాపి యయ్యుత్పలాక్షి

యానధుర్యులు గదియించి రవనిభుజులఁ
గాల మళిఁ దమ్మిఁ బాపి చెంగలువఁబోలె.   31

టీ. యానధుర్యులు=పల్లకిని మోయువారలు, అయ్యుత్పలాక్షిన్=కలువల వంటి నేత్రములుగల దమయంతిని, ప్రకట...ఫణము-ప్రకట=స్పష్టమయిన, మందాక్ష=సిగ్గుచే, సంకుచత్=ముడుఁచుకొనియున్న, ఫణములు = పడగలు గలవి, ఐనయురగములయొద్దు=అయినట్టిసర్పరాజులయొక్క-యొద్దును, పాపి=తొలఁగించి,కాలము, అళిన్=తుమ్మెదను, తమ్మిన్=పద్మమును, పాపి=తొలఁగించి, చెంగలువన్ పోలెన్=కలువనుబోలెను, అవనిభుజులన్=రాజులను, కదియించిరి=సమీపింపఁజేసిరి.

తా. కాలము తుమ్మెదను బద్మమునుండి తొలఁగించి చెంగలువను జేర్చినట్లు యానధుర్యులు సిగ్గుచేతఁ బడగలను సంకోచించుకొని యున్నసర్పములనుండి దమయంతిని దొలఁగించి రాజులకడకుఁ దెచ్చిరి.

వ. అప్పుడు పలుకుబోటి వరాటరాజకన్యం గనుఁగొని.   32

టీ. స్పష్టము.

ఉ. ధీరతఁ బుష్కరాదు లగుదీవుల నన్నిటనుండి వచ్చి యు
న్నా రిదె శీతభానుదినినాయకవంశజు లైనరాజబృం
దారకు లిమ్మహారథులఁ దప్పక యిందఱఁ జూడవమ్మ శృం
గారరసైకసర్గరసికద్వ్యణుకోదరి యాదరంబునన్.   33

టీ. శృంగారరసైకసర్గరసికద్వ్యణుకోదరి...శృంగారరస+ఏక=కేవలము శృంగారరసమునే, సర్గ=నిర్మించుటయందు, రసిక=ప్రీతిగలదియు, ద్వ్యణుక=ద్వ్యణుకమువలెఁ గృశించిన, ఉదరి=మధ్యముగల యోదమయంతీ! పుష్కరాదులు=పుష్కరము మొదలగునవి, అగుదీవుల నన్నిటనుండి=అయినట్టి ద్వీపములనుండి, ధీరతన్=ధైర్యముచే, శీత...శజులు=చంద్రసూర్యవంశమందుఁబుట్టినవారు, ఐనరాజబృందారకులు=ఐనట్టి రూపవంతులగురాజులు, ఇదె=ఇదిగో, వచ్చియున్నారు = వచ్చియున్నవారు, ఆదరంబునన్ = ప్రేమతో, ఇమ్మహారథులన్=ఈశూరులను, తప్పక, ఇందఱన్, చూడుము+అమ్మ.

తా. ఓదమయంతీ! సూర్యచంద్ర వంశములందుఁ బుట్టిన రాజశ్రేష్ఠులు పుష్కరము మొదలగుద్వీపములనుండి ధైర్యముచే వచ్చియున్నారు. నీ వాదరంబుతో వీరినందఱను దప్పక చూడుము. అలం. రూపకము.

తే. తరుణి నిస్తంద్రపుష్కరదళనిభాక్షి
పుష్కరద్వీప మేలు నీభూభుజుండు
నిర్మలస్వాదుసలిలాంబునిధివిహార
మమరు నీతండు నీవును నాచరింప. 34

టీ. తరుణి, నిస్తంద్ర... భాక్షి-నిస్తంద్ర=వికసించిన, పుష్కర=పద్మము యొక్క, దళ=రేకులవంటి, అక్షి = నేత్రములుగల దమయంతీ! ఈభూభుజుండు=ఈరాజు, పుష్కరద్వీపమును, ఏలుఁ=పాలించువాఁడు. నీవును, ఈతండును, ఆచరింపఁ=చేయఁగా, నిర్మల... విహారము-నిర్మల=స్వచ్ఛమైన, స్వాదుసలిలాంబునిధి=మంచినీళ్లసముద్రమునందు, విహారము=విహరించుట, అమరుఁ=ఒప్పును, అనఁగా నీరాజును నీవు వరించినచో మంచినీళ్లసముద్రమునందు విహరించు భాగ్యము నీకు లభించు నని భావము. 'అతివ యాతండు నీవును నాచరింపు' మని పాఠాం. నీవును ఇంతఁడును నావిహారమును గావింపుఁ డని యర్థము.

తా. వికసించిన పద్మముయొక్క దళమువంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! ఈరాజు పుష్కరద్వీపమును బరిపాలించువాఁడు. నీ వీతని వరించితివేని యీద్వీపమునకు సమీపముననున్న మంచినీళ్లసముద్రమందు విహరించు భాగ్యము కలుగును.

క. భౌమ మగునాకభవనము
భామిని సావర్తభావభవదద్భుతనా
భీమండల యీనృపసు
త్రాముఁడు పాలించుదీవి ప్రథితవిభూతిన్. 35

టీ. సావర్త... మండల—సావర్తభావ=సుడియొక్క ధర్మముచే, భవత్ =

అగుచున్న, అద్భుత = ఆశ్చర్యము గల, నాభీమండల = చక్రమువంటి నాభి గల, భామిని = ఓదమయంతీ! సలక్షణమై గంభీరమగు నాభికూపము గలది యనిభావము. ఈనృపసుత్రాముఁడు = ఈరాజదేవేంద్రుఁడు, పాలించుదీవి= పరిపాలించుద్వీపము, ప్రథితవిభూతిన్ = ప్రసిద్ధమగు నైశ్వర్యముచే, భౌమము=భూలోకమందున్నది, అగునాకభవనము=ఐనట్టి స్వర్గలోకము. అనఁగాఁ బుష్కరద్వీపము భూతలస్వర్గము వలె నున్న దనిభావము. రాజును సుత్రాముని వంటివాఁ డనుటచే నతనిదీవిని స్వర్గమువంటి దనుట తెలియునది.

తా. ఓదమయంతీ! ఈరాజదేవేంద్రుండు పరిపాలించుచున్న ద్వీపము సమస్తైశ్వర్యములు కలదై భూతలస్వర్గమువలె నున్నది.

శా. అం దుండున్ హిమవారిశీతలతలన్యగ్రోధవీథిన్ శతా
నందుం డంబుజదివ్యమందిరములోనం గర్ణికాపీఠిక
సందర్శింపఁగ వచ్చి యున్ననిను నాకసర్వేశుఁ డీక్షించి యా
నందంబు న్మది నొందుఁగాక నిజనానాశిల్పవైచిత్రికిన్. 36

టీ. అందున్ = అపుష్కరద్వీపమందు, హిమ...వీథిన్—హిమవారి = మంచునీటిచే, శీతల=చల్లని, తల=క్రిందుప్రదేశముగల, న్యగ్రోధ=మఱ్ఱిచెట్టు యొక్క, వీథిన్ =ప్రదేశమందు, శతానందుండు=బ్రహ్మ, అంబుజ...లోనన్ = అంబుజ=పద్మమనెడి, దివ్యమందిరములోనన్=సుందరగృహములోనున్న, కర్ణికాపీఠికన్=కర్ణిక యనెడి పీఠమునందు, ఉండున్ = నివసించును, సందర్శింపఁగన్ =చూచుటకు, వచ్చి, ఉన్ననినున్=ఉన్నట్టి నిన్నును, ఆసర్వేశుఁడు = ఆబ్రహ్మ, ఈక్షించి=చూచి,నిజనానాశిల్పవైచిత్రికిన్-నిజ=తనసంబంధియగు, నానా=అనేకవిధములయిన, శిల్ప=సృష్టియొక్క, వైచిత్రికిన్ = ఆశ్చర్యమునకు, మదిన్ =మనస్సునందు, ఆనందంబున్=సంతసమును, ఒందుఁగాక=చెందునుగాక, అనఁగా నాబ్రహ్మ తనచే సృజింపఁబడిన నీసౌందర్యమును, నీవు నీ కనుకూలుఁ డగుభర్తనుబొంది యానందము నొందుటను, జూచి తనసృష్టిలో నతిసౌందర్యము ననుకూలదాంపత్యము ఘటించినందులకు మిగులానందము చెందునని భావము. ఈచెప్పుటచే వటవృక్షమాద్వీపమునకు సమీపమున నుండుననియు,

వచ్చట నే విష్ణువును, నతని నాభియందుఁ బద్మమును నందు బ్రహ్మయును నుండు ననియుఁ దోఁచుచున్నది. నీవీతని వరించి బ్రహ్మకుసైత మానందము గొలుపునట్టి దాంపత్యమును వహింపుమని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! ఆపుష్కరద్వీపమందు చల్లనిఛాయ నొసంగెడి మఱ్ఱి చెట్టు గలదు. అచ్చటనున్న పద్మమనెడి గృహమునం దున్న కర్ణికాపీఠమున బ్రహ్మ నివసించును. అతఁడు తన్నుఁ జూడవచ్చిన నిన్నుఁ జూచి, యనుకూలుఁడయిన భర్తతో నచ్చట వసించినందులకును, తనసృష్టిలో నినుబోఁటి సౌందర్యవతియు ననుకూలదాంపత్యము నలవడినందులకును మనంబున నానందమును బొందును గాక.

క. ఆవటమహీరుహం బా
దీవికి ఫలపత్త్రచిత్రదీప్తిస్ఫురణన్
భూవల్లభవరనందన
భావింపఁగఁ బించెగొడుగుభంగి భజించున్. 37

టీ. భూవల్లభవరనందన = రాజకుమారికవయిన యోదమయంతీ! భావింపఁగన్ = ఆలోచింపఁగా, ఆవటమహీరుహంబు = ఆమఱ్ఱిచెట్టు, ఫలపత్త్రచిత్రదీప్తిస్ఫురణన్ — ఫల = పండ్లయొక్కయు, పత్త్ర = ఆకులయొక్కయు, చిత్రదీప్తి = విచిత్రకాంతులయొక్క, స్ఫురణన్ = అతిశయముచే, ఆదీవికిన్ = ఆపుష్కరద్వీపమునకు, పించెగొడుగుభంగిన్ = నెమలిపురితోఁ జేయఁబడిన గొడుగువిధమును, భజించున్ = పొందును. అనఁగా ఫలపత్త్రములతోఁ గూడినయామఱ్ఱిచెట్టాద్వీపమునకు నెమలిపురితోఁ జేసినగొడుగువలెఁ దనర్చును; ఇట్టివిశేషములు గల పుష్కరద్వీపమున కధిపతియగు నీతని వరించుట మేలని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! చిత్రకాంతులు గల ఫలపత్త్రాములతోఁ గూడినయామఱ్ఱిచెట్టాద్వీపమునకుఁ బించెగొడుగువలె నొప్పుచున్నది. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

వ. అని పలికి, భ్రూవల్లరీవేల్లనవికారంబు చూచి యప్పల్లవాధర యతని నొల్లమి యెఱింగి యద్దివ్యాంగనాతిలకంబు. 38

టీ. అని=ఈరీతిగా, పలికి=పుష్కరద్వీపాధిపతినిగూర్చి చెప్పి, భ్రూ... వికారంబున్—భ్రూవల్లరీ = కనుబొమతీఁగయొక్క, వేల్లనవికారంబు=చలించిన మాఱుపాటును, చూచి, అపల్లవాధర = చిగురువంటిపెదవి గల దమయంతి, అతనిన్=ఆరాజును, ఒల్లమిన్ = వరింపనంటుటను, ఎఱింగి= తెలిసికొని, అద్రివ్యాంగనాతిలకంబు=ఆదేవతాస్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలగు సరస్వతి, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తే. లలన పొమ్మన్యులికి నని పలుకుటయును
పుష్కరద్వీపపతి యాస్యపుష్కరమునఁ
దదనవాప్తిజఘనపరితాపవహ్ని
చిహ్న మగుకార్ష్ణ్యధూము మీక్షింపఁబడియె.	39

టీ. లలన=దమయంతి, అన్యులికిన్=మఱియొకరాజునొద్దకు, పొమ్ము, అని పలుకుటయును=అని పలుకఁగానే, పుష్కర... పుష్కరమునన్—పుష్కర=ద్వీపాధిపతియొక్క ముఖపద్మమందు, తత్...చిహ్నము-తత్= ఆదమయంతిని, అనవాప్తి = పొందలేకపోవుటచే, పుట్టిన, ఘన = గొప్ప,పరితాప=సంతాపమనెడి, వహ్ని = అగ్నిహోత్రమునకు, చిహ్నము = లక్షణమైనది, అగుకార్ష్ణ్యధూమము= అయినట్టి నల్లఁదనమనెడి పొగ, ఈక్షింపఁబడియెన్ = చూడఁబడెను. అనఁగాఁ దమయంతి తన్ను విడిచిపోయినతోడనే యారాజు మొగము కాంతిహీనమయి వెలవెలఁబోయె నని భావము. అలం. రూపకము.

తా. సరస్వతి దమయంతిని జూచి "మఱియొకరాజును జూడఁబొ"మ్మని చెప్పినతోడనే దమయంతి తన్ను వరింపలేదుగదా యన్నవిచారముచే నాతని మొగము కాంతిహీన మయినది.

క. రాజాంతరాభిముఖ మా
రాజముఖి విమానవాహకరయమునఁ జనియెన్
రాజీవగర్భ గేహిని
భోజకులాభరణ మైనపొలఁతుకతోడన్.	40

టీ. ఆరాజముఖి=చంద్రునివంటి మొగముగల యాదమయంతి, విమానవాహరయమునన్ - విమానవాహ = పల్లకిని మోయువారియొక్క, రయమునన్ = వేగముచేత, రాజాంతరాభిముఖము = మఱియొకరాజున కభిముఖముగా, చని యెన్ = వెళ్లెను, రాజీవగర్భగేహిని = బ్రహ్మభార్య యగుసరస్వతి. భోజకులాభరణము = భోజవంశమునకు నలంకారము, జనపాలదుహితతోడన్ = అయినట్టి దమయంతితో, అని పైదానితో నన్వయము.

తా. దమయంతి మఱియొకరాజును జూడఁబోవఁగాఁ జూచి సరస్వతి భోజవంశమున కలంకారమగుదమయంతితో.

వ. ఒక్కరాజుం జూపి యిట్లనియె. 41

క. ఏకాతపవారణముగ
శాకద్వీపాంతరంబు ◆ సర్వముఁ బుణ్య
శ్లోకుఁ డితఁడు పాలించు ని
శాకరముఖ! హవ్యుఁ డండ్రు ◆ జనపతి నితనిన్. 42

టీ. నిశాకరముఖి=చంద్రునివంటి ముఖముగల దమయంతీ! పుణ్యశ్లోకుఁడు=పవిత్రమగు కీర్తిగల, ఇతఁడు = ఈరాజు, శాకద్వీపాంతరంబు=శాకద్వీపమునకు మధ్యమునందున్న, సర్వమున్ = సమస్తభూమిని, ఏకాతపవారణముగన్ = ఏకచ్ఛత్రాధికారముగా, పాలించున్ = పరిపాలించును, జనపతిన్ - ఇతనిన్ = ఈరాజును, హవ్యుఁడు=హవ్యుఁడనునామము గలవాఁడని, అండ్రు= పలుకుదురు.

తా. ఓదమయంతీ! పవిత్రకీర్తి గలయీరాజు శాకద్వీపము నంతటిని నేకచ్ఛత్రముగాఁ బాలించును. ఇతని హవ్యుఁ డని పిలుచుచుందురు.

క. రమణి! రమణీయతనుతా
వమతాతను నతనుకీర్తి ◆ వైభవు నితనిన్
గమల గమలాక్షుఁ బోలెన్
బ్రమదం బారఁగ వరింపు ◆ పరికించి తగన్. 43

టీ. రమణి=ఓదమయంతీ! రమణీ...తనుక్ - రమణీయ=సుందరమైన, తను
తా=శరీరము గలవాఁడగుటచే, అపమత=అవమానింపఁబడిన, అతనుక్ = మన్మ
థుఁడు గలవాఁడును, అతనుకీర్తివైభవుక్ - అతను=విస్తారమైన, కీర్తివైభవుక్ =
కీర్తిసంపదగలవాఁడును, నగునితన్ = ఈరాజును, కమల=లక్ష్మి, కమలాక్షుఁ
బోలెక్ = విష్ణుమూర్తినిబోలెను, ప్రమదంబు=సంతోషము, అరఁగక్ = నిండు
నట్లుగా, అరఁగక్, పరికించి=ఆలోచించి, వరింపు=పెండ్లియాడుము.

తా. ఓదమయంతీ! విస్తారమయినకీర్తి గలిగి సుందరశరీరముచే మన్మథునిఁ
దిరస్కరించుచున్న యీరాజకుమారుని, లక్ష్మి నారాయణునింబోలె, సంతోషా
తిశయముచే వరింపుము.

తే. వీనిఁ గులశీలశాలి శాలీనతాన
తంబు నాననచంద్రబింబంబు నెత్తి
బాల వీక్షింపు మేచకోత్పలపలాశ
మాలికలఁ బోలులలితదృగ్జాలకముల. 44

టీ. బాల=ఓదమయంతీ! శాలీనతానతంబు=లజ్జచే వంపఁబడిన, ఆననచంద్ర
బింబంబుక్ = ముఖచంద్రబింబమును, ఎత్తి, మేచక...మాలికలక్ - మేచక=
నల్లని, ఉత్పల=కలువలయొక్క, పలాశ=రేకులయొక్క, మాలికలక్ =దండలను,
పోలు...జాలకములక్ =పోలుచున్న సుందరమగు చూపులపంక్తులచేత, కుల
శీలక్ = మంచికులముచేతను మంచిప్రవర్తనముచేతను, శాలిక్ =ఒప్పుచున్న,
వీనిక్ =ఈ రాజకుమారుని, వీక్షింపుము=చూడుము.

తా. ఓదమయంతీ! నీవు ముఖచంద్రబింబము నెత్తి నల్లఁగలువరేకుల పంక్తు
లను బోలినచూపులపంక్తులచేఁ గులశీలములచే నొప్పుచున్న యీరాజకుమా
రుని వీక్షింపుము.

సీ. అతినిర్జరేశ్వరంబై యనశ్వరమైన
యైశ్వర్యమున రాజ్యమనుభవింపు
చంచచ్ఛుకచ్ఛదచ్ఛాయాశ్రయం బగు

శాకవృక్షమునీడఁ గ్రీడఁ జలుపు క్రీడ
పాలమున్నీటిలోఁ ఫణిరాజశయ్యపైఁ
బవ్వళించిన శార్ఙ్గపాణిఁ గొలువు
పొడుపుగుబ్బలిమీఁదఁ బూర్ణిమారాత్రులం
దొనరింపు చంద్రాతపోత్సవంబు

తే. లలఘుసైనికసంఖ్యసంఖ్యాగ్రవిజిత
దానవానీకుఁ డయినయాధరణివిభుని
లలితసౌభాగ్యరేఖాకళావిలాస
శక్తిభర్త్సితమత్స్యలాంఛనునిఁ గూడ. 45

టీ. అలఘుసైనికసంఖ్యన్-అలఘు=బలిష్ఠులైన, సైనిక=సైన్యము యొక్క, సంఖ్యన్=సంఖ్యచేత, సంఖ్యాగ్ర...నీకుఁడు-సంఖ్యాగ్ర= యుద్ధభూమియొక్క యెదుట, విజిత = జయింపఁబడిన, దానవానీకుఁడు = రాక్షససమూహములు గలవాఁడు,అయినయాధరణివిభునిన్=ఐనట్టియీరాజును,లలిత...లాంఛనునిన్-లలిత=మనోహరమయిన, సౌభాగ్యరేఖా=సౌందర్యరేఖయొక్క, కళావిలాసశక్తిన్=కాంతిలీలయొక్క సామర్థ్యముచేత, భర్త్సిత=తిరస్కరింపఁబడిన, మత్స్యలాంఛనునిన్=మన్మథుని, కూడి, అనఁగా సౌందర్యముచే మన్మథుని మించుచున్న యీరాజకుమారుని వరించియనుట, అతినిర్జరేశ్వరంబు, ఐ= ఇంద్రు నతిక్రమించుచున్నదై, అనశ్వరంబు=నాశనములేనిది, ఐనయైశ్వర్యమునన్ = ఐనట్టి సంపదచే, రాజ్యము, అనుభవింపు = పరిపాలింపుము, చంచత్...యాశ్రయంబు - చంచత్ = ప్రకాశించుచున్న, శుక=చిలుకయొక్క, ఛద=ఱెక్కలయొక్క, ఛాయా=కాంతివంటికాంతికి, ఆశ్రయంబు=ఆధారమైనది, అగుశాకవృక్షమునీడన్=అయినట్టి శాకవృక్షముయొక్క నీడయందు, క్రీడచలుపు=ఆటలాడుము, పాలమున్నీటిలోన్ = పాలసముద్రమందు, ఫణిరాజశయ్యపైన్=భుజగతల్పముపయి, పవ్వళించినశార్ఙ్గపాణిన్=శయనించియున్న విష్ణుమూర్తిని, కొలువు=సేవింపుము. నీ వీరాజకుమారుని వరించినచో నచ్చ

టికి సమీపమున నున్న పాలసంద్రములో పన్నగరాజుపైఁ బవ్వళించిన విష్ణువును ప్రత్యక్షముగా సేవించుభాగ్యము లభించును. పొడుపుగుబ్బలిమీఁదన్ = ఉదయపర్వతముపై, పూర్ణిమారాత్రులందున్ = పున్నమరాత్రులందు, చంద్రాతపోత్సవంబులు-చంద్రాతప = వెన్నెలలఁగూర్చిన ఉత్సవంబులు, ఒనరింపుము = చేయుము. అనఁగా నీతనిద్వీపమునకు సమీపముననున్న యుదయపర్వతముపై చంద్రికోత్సవములఁ జేసికొనవచ్చును.

తా. దమయంతీ! ఈరాజు యుద్ధములందుఁ బెక్కురరాక్షసులను జయించినవాఁడు. ఇతఁడు సౌందర్యముచే మన్మథుని మించినాఁడు. ఇట్టివానిని వరించి, యింద్రునికైశ్వర్యంబును మించి నాశనము లేక యున్న సంపదలచే రాజ్యమును బాలింపుము. చిలుకటెక్కెలకాంతివంటి కాంతి గలిగిన శాకవృక్షమునీడ నాడుకొనుము. పాలసంద్రములో సర్పరాజశయ్యపై శయనించి యున్న విష్ణువును సేవింపుము. పున్నమరాత్రులం దుదయపర్వతముపైకిఁ బోయి చంద్రికోత్సవంబులు చేయుము. ఇట్టిలాభములు పెక్కులు కలవు. కావున నీరాజకుమారునిఁ దప్పక వరింపుము.

ఉ. వావిరి దుగ్ధవారిధి యశేషవశ్యము నీవిలసత్కటాక్షవీ
క్షావికటాయితంబు ననిశంబు నొనర్చుచు నుండుఁగాక వే
లావనవాటికాతరుపలాశతతిప్రతిబింబచుంబినా
నావిధనిర్మలోర్మినటనస్ఫుటచారిమచాపలంబులన్. 46

టీ. వేలా...చాపలంబులన్ - వేలా=తీరమునందున్న, వనవాటికా=వనపంక్తులందున్న, తరు=చెట్లయొక్క, పలాశతతి = పత్రసమూహములయొక్క, ప్రతిబింబ=ప్రతిఫలనమును, చుంబి=పొందుచున్న, నానావిధ = పలురకములయిన, నిర్మల=స్వచ్ఛములైన, ఊర్మి=తరంగములయొక్క, నటన=నాట్యములచే- లేక సంచారములచే, స్ఫుట=స్పష్టమైన, చారిమ=సౌందర్యముగలిగిన, చాపలంబులన్=చాంచల్యంబులచేతను, దుగ్ధవారిధి= పాలసంద్రము, వావిరి= అత్యంతము, నీవిలసత్..వికటాయితంబును-నీ, విలసత్కటాక్షవీక్షా=ప్రకాశించుచున్న కడకంటి చూపులయొక్క, వికటాయితంబును = విలసితమును,

అనిశంబును=ఎల్లప్పుడును, అవశ్యము=తప్పకుండ, ఒనర్చుచునుండుఁ గాక=అనుకరించుచుండునుగాత; అనఁగా క్షీరవాయువులగుటచేఁ దెల్లనివియును, తీరస్థములగు తరుబృందములు ప్రతిఫలించుటచే నల్లనివియు, నైన క్షీరసాగర తరంగములు, సితాసితకాంతులచె మనోహరమైన నీకడకంటిచూపులతోఁ దుల్యము లగుఁగాక.

తా. ఓదమయంతీ! తీరములం దున్నతరుబృందంబుల ప్రతిబింబములచే నీలము లైన తరంగములయొక్క సౌందర్యచపలత్వంబులచే క్షీరసాగర మవశ్యమును, నెల్లప్పుడును, సితాసితములయిన నీకటాక్ష విలసితంబులతోఁ దులదూఁగుగాక. అలం. ప్రతీపము.

తే. అమృతమధురంబు లగు గాడ్పు లాని యాని
బొజ్జఁ బెంచిన పెనుఁబాఁప సెజ్జమీఁదఁ
బద్మలోచన యీమహీపాలుఁ డేలు
పాలమున్నీటిలో శౌరి పవ్వళించు. 47

టీ. పద్మలోచన=పద్మములవంటి నేత్రములుఁగల దమయంతీ, ఈమహీపాలుఁడు=ఈరాజు, ఏలుపాలమున్నీటిలోన్=పరిపాలించుచున్న పాలసంద్రములో, అమృతమధురంబులు=అమృతమువలెఁ దియ్యగానున్నవి, అగుగాడ్పులు=అయినట్టిగాలులను, ఆనియాని=మిక్కిలిభక్షించి, బొజ్జ, పెంచిన పెనుఁబాఁపసెజ్జమీఁదన్=పెంచినట్టి సర్పరాజనెడి తల్పముపై, శౌరి=విష్ణుమూర్తి, పవ్వళించున్=నిద్రించును. అనఁగా నీరాజును బెండ్లాడుదువేని యీతనిరాజ్యములో పాలసంద్రమున్నది కాన నందున్న విష్ణుమూర్తి నెల్లప్పుడును సేవించుభాగ్యము గలుగునని భావము.

తా. ఓ దమయంతీ! ఈరాజు పాలించుపాలసముద్రములోనే యమృతమువంటిగాలులను దిని బొజ్జపెంచిన సర్పరాజనెడి శయ్యపై విష్ణువు నిద్రించును.

తే. లలితకాశ్మీరభవసమాలంభకర్త
పాటలం బైననీముఖాబ్జంబుతోడ

నారయుఁగాక భవత్కేళీయోగ్య మైన
పొడుపుగుబ్బలిఁ బొడతెంచుపూర్ణవిధుఁడు. 48

టీ. లలిత...పాటలంబు—లలిత=సుందరమైన, కాశ్మీరభవ=కుంకుమయొక్క, సమాలంభకర్మ=పూసికొనుటచే, పాటలంబు=ఎఱ్ఱనైనది, ఐననీముఖాబ్జంబుతోడన్=అయినట్టినీముఖపద్మముతో, భవత్కేళీయోగ్యము=నీక్రీడల కుపయోగించునది, ఐనపొడుపుగుబ్బలిన్=అయినట్టియుదయపర్వతమువీఁద, పొడతెంచుపూర్ణవిధుఁడు=ఉదయించునట్టి పూర్ణచంద్రుఁడు, ఒరయున్ కాక=రాచుకొనుఁగాక-మత్సరించుఁగాక యనుట. అనఁగా నీవీతని వరింతువేని యుదయకాలచంద్రునిఁ జూచుచు నుదయపర్వతమం దాడుకొనుభాగ్యంబు గలుగునని భావము. ఉదయకాలమునఁ జంద్రుఁడెఱ్ఱగానుండును గాన యుపమ సరిపోవును. అలం. సందేహము.

తా. ఓదమయంతీ! కుంకుమపూఁతచేఁ బాటలమయిన నీముఖపద్మముతో నుదయపర్వతముపైఁ జూపట్టు పూర్ణచంద్రుఁడు సామ్యమును జెందుఁగాక!

క. లీలాచంక్రమవేళలఁ
బాలా నీచరణలాక్ష ప్రథమాద్రిశిలా
జాలములఁ గృతకగైరిక
బాలాతపశంక లనువుపఱుచుంగాతన్. 49

టీ. బాలా=ఓదమయంతీ! నీచరణలాక్ష=నీపాదములందుండు లత్తుకపూఁత, లీలాచంక్రమవేళలన్=విలాసార్థమై మిక్కిలి తిరుగుసమయములందు, ప్రథమాద్రిశిలాజాలములన్=ఉదయపర్వతమందుండు శిలాసమూహములందు, కృతకగైరికబాలాతపశంకలు-కృతక=కృత్రిమమయిన, గైరిక=గైరికాదిధాతువులయొక్కయు, బాలాతప=లేఁతయెండయొక్కయు, శంకలు=సందియములను, అనువుపఱుచుంగాతన్=కలిగించుఁగాత-ఇట 'లేఁతయెండ' లనుటచేత లీలాచంక్రమము ప్రాతఃకాలమం దనుట వ్యంజితము.

తా. ఓదమయంతీ! నీవుదయపర్వతమందు లీలార్థమొంతయు విహరించు

నప్పుడు నీపాదములందున్న లత్తుక, యం దుండురాలకంటుకొనుటచే నవి బాలాతపముల చేత నట్లున్నవో, లేక కృత్రిమగైరికాదులో యనుసందేహము కలుగఁగాత. అలం. భ్రాంతిమంతము.

వ. అని పలికి యప్పుడు గంధవాహులుఁబోని విమానవాహు
లు లబ్ధగుణప్రసిద్ధి యగునాలలనాలలామం బరిమళలక్ష్మినిం
బోలెఁ బ్రదేశాంతరంబునకుం దోడ్తెర నవ్వాగ్జ్యయదేవత
హేమోపమేయకాంతియుం గురువిందసకాంతిదంతియు నగు
నయ్యింతి కి ట్లనియె. 50

టీ. అని పలికి, అప్పుడు, గంధవాహులుంబోని విమానవాహులు=వాయువులుంబోని పల్లకీని ధరించినవారు, లబ్ధగుణప్రసిద్ధి=పొందఁబడిన గుణప్రఖ్యాతి కలది, అగునాలలనాలలామన్ =అయినట్టి యాదమయంతిని, లబ్ధగుణ ప్రసిద్ధి యగు=గుణప్రఖ్యాతిని బొందినట్టిది, అగు, పరిమళలక్ష్మినింబోలెన్ = పరిమళసంపదనువలె, ప్రదేశాంతరంబునకున్ = మఱియొకస్థలమునకు, తోడ్తెరన్ = తోడితేఁగా, అవ్వాగ్జ్యయదేవత=అసరస్వతి, హేమోపమేయకాంతియున్ = బంగారముతోఁ బోల్పఁదగినకాంతికలదియు, కురువిందసకాంతిదంతియు = మాణిక్యములతో సమమయినదంతములుకలదియు, అగునయ్యింతికిన్=అయినట్టి దమయంతికి, ఇట్లనియెన్.

క. మహిళాలలామ ! బాహా
బహువారనివారితారిపార్థివు నితనిన్
జహదజహల్లజ్జాసం
గ్రహదృగ్జాలములఁ జూడు క్రౌంచాధిపతిన్. 51

టీ. మహిళాలలామ = స్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలవగు దమయంతీ! బాహా... పార్థివున్-బాహా=బాహువుల చే,బహువార=అనేకపర్యాయములు, నివారిత= జయింపఁబడిన, అరిపార్థివున్=శత్రురాజులుగలవాఁడును, క్రౌంచాధిపతిన్ = క్రౌంచద్వీపమునకధిపతియునగు, ఇతనిన్=ఈరాజును,జహత్ ... జాలములన్-

జహాత్=విడుచుచున్నదియు, అజహాత్=విడువనిదియునగు, లజ్జను, సంగ్రహా=స్వీకరించుచున్న, దృగ్జాలములన్=చూపులసమూహములచే, చూడుము. లజ్జను విడుచుట రాజదర్శనమునకౌఁ అకు; విడువకుండుట స్త్రీస్వభావానుగుణ్యముఁబట్టి

తా. ఓదమయంతీ! ఈరాజు నిజబాహుబలములచే శత్రురాజులను గెల్చినవాఁడు. ఇతఁడు క్రౌంచద్వీపమును పాలించువాఁడు. విడిచియు విడువని సిగ్గుగలచూపులతో నితనిఁ జూడుము.

తే. మండలాకారవేష్టనాఖండవితత
పాండుదధిమండపాథోధిమండితంబు
పడఁతి యేతద్భుజాదండపాలితంబు
క్రౌంచ మనుదీవి సుగుణసంఘములనీవి. 52

టీ. పడఁతి=దమయంతీ! మండల...మండితంబు—మండలాకార = వర్తులాకారమయిన, వేష్టన = చుట్టుకొనుటచే, అఖండ = తెంపులేనిదియు, వితత=విస్తరించియున్నదియు, పాండు = తెల్లనిదియు, నగు, దధిమండపాథోధి = పెరుఁగుమీఁగడగల సముద్రముచే, మండితంబు = అలంకరింపఁబడినదియు, సుగుణసంఘములనీవి=సుగుణసమూహముల ముల్లెఅయినదియు, నగు, క్రౌంచమనుదీవి=క్రౌంచమనెడిద్వీపము, ఏతద్భుజాదండపాలితంబు=ఈరాజుబాహుదండములచేఁ బాలింపఁబడుచున్నది.

తా. మండలాకారముగాఁ జుట్టియుండుటచే నఖండమై తెల్లనిదైన పెరుఁగుసముద్రముచే నలంకృత మై సుగుణములకు నిధియై యున్న క్రౌంచద్వీపమీరాజేంద్రునిచేఁ బాలింపఁబడుచున్నది. అలం. రూపకము.

క. దర్భదళపూజనంబుల
గర్భజని క్లేశ ముడుపుకరుణాభరణున్
నిర్భరమతి సేవింపు వి
దర్భాధిపతనయ యుచటికతరుణేందుధరున్. 53

టీ. విదర్భాధిపతనయ=విదర్భరాజకుమారికవయిన దమయంతీ! దర్భదళ

పూజనంబులన్=పుశాగ్రముల పూజలచేతసయితము, అంతస్స్వల్పపూజకయినను అనుట. నిర్భరమతిన్=నిండయినమనస్సుతో, గర్భజనిక్లేశము = సంసారదుఃఖమును, ఉడుపుకరుణాభరణున్=నాశనముచేయునట్టి కరుణాళువును, అచటి= ఆక్రౌంచద్వీపమందున్న, తరుణేందుధరున్ = బాలచంద్రుని ధరించినయీశ్వరుని, సేవింపుము=భజింపుము.

తా. ఓదమయంతీ! పర్భపోఁచలచే పూజించినమాత్రకును సంసారదుఃఖములను దొలంగించునంతటికరుణ గలయీశ్వరునిఁ బూజించుచు నిండుమనస్సుతోఁ గొలువుము.

తే. అబల పాదార్పణానుగ్రహమును నిన్నుఁ
బ్రార్థనము చేయఁ గలదు క్రౌంచాచలంబు
పటుతరస్కంద బాణసంపాతవివర
కలితనిర్గమకలహంసకలకలముల. 54

టీ. అబల=ఓదమయంతీ! క్రౌంచాచలంబు=క్రౌంచపర్వతము, పటు...కలకలములన్-పటుతర=మిక్కిలి సమర్థములయిన, స్కంద బాణ=కుమారస్వామి యొక్క బాణములయొక్క, సంపాత=దెబ్బలవలనఁ గలిగిన, వివర=రంధ్రము నుండి,కలిత=ఒప్పునట్లుగా,నిర్గమ=వెడలివచ్చుచున్న,కలహంస కలకలములన్-కలహంసలయొక్క కలకలధ్వనులచేత, పాదార్పణానుగ్రహమును- పాద= అడుగులను, అర్పణ=ఉంచుటయనెడి, అనుగ్రహమును=దయను, నిన్నున్,ప్రార్థనము చేయఁగలదు=యాచింపఁగలదు. అనఁగా హంసధ్వనులచేఁ దనయందు నీవు సంచారము చేయవలయునని క్రౌంచపర్వతము కోరక మానదని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! క్రౌంచపర్వతము కుమారస్వామిబాణఘాతములచేఁ బడిన రంధ్రమునుండి వెడలుచున్న హంసలయొక్క ధ్వనులచేతఁ దనయందు విహరింపవలయునని నిన్నుఁ బ్రార్థనచేయకమానదు. ఇట ఉత్ప్రేక్ష గమ్యము.

క. ఘటియింపు మచట హాటక
ఘటకోటి వతంసకములుగా ధూర్జటికిన్

గుటిలాలక కలధౌత
స్ఫటికశిలామయము లయినప్రాసాదంబుల్. 55

టీ. కుటిలాలక=వంకరయయిన ముంగురులు గల దమయంతీ! హాటకఘట కోటి=పసిఁడికుండలయొక్క సమూహములు, వతంసకములుగాన్=శిరోభూష ణములుకాఁగా, కలధౌత... మయములు-కలధౌత=కాంచనమయములును, స్ఫ టిక శిలామయములును=పటికపురాలచే నిర్మితములును, అగు ప్రాసాదంబుల్= అయినదేవాలయములను, ధూర్జటికిన్=ఈశ్వరునికి, ఘటియింపుము=నిర్మింపుము.

తా. ఓదమయంతీ! ఆక్రౌంచద్వీపమందుఁ బసిఁడికుంభములు శిరోభాగము లం దొప్పుచున్నవియు బంగారుచేతను స్ఫటికశిలలచేతను నిర్మితములును, నగు నాలయములను శంకరునకుఁ గట్టింపుము.

చ. పొలఁతి లలి న్మలిమ్లుచులపోలిక నీరతికేళిజన్మని
ర్మలతరఘర్మబిందుమయమౌక్తికమండనముల్ హరించుఁ గా
కలనగతిన్ జలద్దధిరసాంబుధితుంగతరంగమాలికా
వలిపృషతచ్ఛటాచమరవాలకరంబితమారుతౌఘముల్. 56

టీ. పొలఁతి=దమయంతి, చలత్...మారుతౌఘముల్, చలత్=చలించు చున్న, దధిరసాంబుధి=పెరుఁగుసముద్రముయొక్క, తుంగ=ఎత్తైన, తరంగ మాలికా=తరంగపంక్తులయొక్క, ఆవలి=వరుసలయొక్క, పృషత=బిందువు లయొక్క, ఛటా=సమూహములనెడి, చమరవాల=వింజామరలతోడి, కరంబిత =కూడికగల, మారుతౌఘముల్ = మలయమారుత సమూహములు, అలసగ తిన్=మందగమనముచే, లలిన్=ఒప్పునట్లుగా, మలిమ్లుచులపోలికన్=దొంగల వలె, నీ...మండనముల్-నీ, రతికేళి=సంభోగమునందు, జన్మ=పుట్టిన, నిర్మ లతర=మిక్కిలి స్వచ్ఛములయిన, ఘర్మబిందుమయ = చెమటబిందువులనెడి, మౌక్తిక=ముత్యములయొక్క, మండనములు=అలంకారములు, హరించుఁగాక= అపహరించుఁగావుత - ఒకయింటికిఁ బరిచితులయినవారితోఁ గూడియే దొం గలు తెలియకుండఁ బ్రవేశింతురు గాన మందమారుతములను జామరముల

తోఁ గూడి చొచ్చినదనుట. అనఁగా దమయంతీ! నీవీరాజును జేపట్టినచోఁ బెరుఁగుసముద్రముయొక్క తరంగముల బిందుసమూహములతోఁ గూడినమలయమారుతములు సంభోగమందుఁ గలిగిన చెమటలను హరించు నని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! పెరుఁగుసముద్రమునం దుత్పన్నములయిన తరంగపంక్తులబిందుసమూహములనెడి చామరములతోడ బయలువెడలు మలయమారుతములు మందమందముగా వచ్చి, దొంగలవలెనే సంభోగమందు నీకు జనించిన చెమటబిందువులనెడి ముత్యముల యలంకారముల నపహరించుఁ గాక. అలం. రూపకానుప్రాణిత మయినయుపమ.

తే. జాలపాదవేషంబు వేళాంతజాల
లంఘనాభ్యాసభవ మైనలాఘవమున
సాగరంబులు దాఁటి దిక్సమితిఁ గడచుఁ
గమలలోచన యీరాజు విమలయశము. 57

టీ. కమలలోచన=పద్మములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! ఈరాజు విమలయశము=ఈరాజు స్వచ్ఛకీర్తి, జాలపాదవేషంబు=హంసయొక్క యాకారమువంటి యాకారముకలదై, వేళంత...భవము-వేళంతజాల= పడియలసమూహములను, లంఘన=దాఁటుటరూపమైన, అభ్యాస=అలవాటుచే, భవము=గల్గినది,ఐనలాఘవమునన్ =అయినట్టి చులుకఁదనముచేత, సాగరంబులు=సముద్రములు,దాఁటి, దిక్సమితిన్ =దిక్కుల సమూహమును, కడచున్ =అతిక్రమించును. అనఁగా నీరాజుకీర్తి మొదటఁ దనద్వీపమందు వ్యాపించి క్రమక్రమముగా దిక్కుల నతిక్రమించి పోవు నని భావము. ఇతని యశస్సిపుడిపుడే వ్యాపించుచున్నదని యందలి యల్పత్వమును సూచించుటచే అనాదరమును సూచితము.

తా. ఓదమయంతీ! ఈ రాజేంద్రునియశము హంసవేషమును దాల్చి యొకపల్వలమునుండి మఱొకపల్వలమునకు దాఁటునట్టి యలవాటుచేత సముద్రములను దాఁటి దిక్కులనుగూడ నతిక్రమించిపోవును.

వ. అనిన విని యాగంధగజగామిని నిజహృదయానుబంధం బవ్వ

సుంధరాధిపునియందు సంధింపదయ్యె నది దైవవశం బప్పు
డంసావతంసశిబికాంశు లగుపురుషు లప్పురుషప్రకాండునిస
మీపంబువలన రత్నాకరంబువలనం దుషారమయూఖలేఖ
లేఖానుజీవిపురుషులుంబోలెఁ గొనిచని గిరీశప్రభావుం డగు
నొకమహానుభావుం గదియించిరి. తత్సమయంబున నఖిల
జగదంచితపాదపద్మ యగునప్పద్మసంభవుగేహిని యవ్వరా
రోహం కిట్లనియె. 58

టీ. అనిన్, విని, ఆగంధగజగామిని=గంధగజమువంటినడక గలదమయంతియొక్క, నిజహృదయానుబంధంబు=స్వకీయమైన హృదయసంబంధము, ఆవ్వసుంధరాధిపునియందున్=ఆరాజేంద్రునియందు, సంధింపదయ్యెన్=ప్రవేశింపదాయెను. అనఁగా దమయంతిమనం బారాజేంద్రుని వరింప నిష్టపడలేదని భావము. అది=అట్లు వరింపకుండుట, దైవవశంబు=దైవాధీనమయినది. అనఁగా దైవయత్నము లేకపోవుటచే నకార్యము సఫలము కాలేదని ఫలితార్థము. అప్పుడు, అంసావతంస శిబికాంశులు = బుజముల కలంకారభూతములయిన పల్లకికాంతులు గలవారు, అగుపురుషులు, అప్పురుషప్రకాండునిసమీపంబువలనన్=ఆపురుషశ్రేష్ఠునిసమీపమునుండి, రత్నాకరంబువలనన్=సముద్రమునుండి, తుషారమయూఖలేఖన్=చంద్రలేఖను, లేఖానుజీవి పురుషులుం బోలెన్=దేవతలయొక్క సేవకపురుషులవలెనే,కొని,చని,గిరీశప్రభావుండు=ఈశ్వరునితో సమమయిన ప్రభావముగలవాఁడగు,ఒకమహానుభావున్=ఒకమహాపురుషుని, కదియించిరి=సమీపింపఁజేసిరి. తత్సమయంబునన్=ఆసమయమందు అఖిలజగదంచిత పాదపద్మ-అఖిల=సమస్తమైన, జగత్ = లోకముచేత, అంచిత=పూజింపఁబడుచున్న, పాదపద్మ=చరణకమలములు గలది, అగు పద్మసంభవుగేహిని=అయినట్టి సరస్వతి, అవ్వరారోహకున్=ఆసమయంతికి, ఇట్లనియెన్=ఈరీతిగాఁ బలికెను. అలం. ఉపమ.

చ. నవవికళత్కుశేశయసనాభిశయద్వయ యివ్వసుంధరా

ధవుఁడు కుశాంకితం బగుప్రధానపుదీవి కధీశుఁ డీతనిన్
దివ్రుటఁ బరిగ్రహించి సముదీర్ణవసంతసమాగమంబులం
దువిద! పరిగ్రహింపుము ఘృతోదధితీరవనీవిహారముల్. 59

టీ. నవ...చ్ఛాయ-నవ=నూతనముగా, వికశత్=వికసించిన, కుశేశయ=పద్మములో, సనాభిశయద్వయ=సగోత్రములైన-అనఁగా సమానములైన-చేతులుకల, ఉవిద=ఓదమయంతీ! ఇష్వసుంధరాధవుఁడు=ఈభూపాలుఁడు, కుశాంకితంబు=కుశయను నామముగలది, అగుప్రధానపు దీవికిన్=అయినట్టి శ్రేష్ఠమైన ద్వీపమునకు, అధీశుఁడు=అధిపతి, ఈతనిన్=ఈరాజును, తివ్రటన్=ప్రయత్నముచే, పరిగ్రహించి=పరిణయమాడి, సముదీర్ణ...సమాగమంబులందున్-సముదీర్ణ=కోరఁదగిన, వసంత సమాగమంబులందున్=వసంతకాల ప్రారంభసమయంబులందు, ఘృతో...విహారముల్=ఘృతోదధి=నేతిసముద్రముయొక్క, తీర=ఒడ్డునందుఁగల, వనీ=ఉద్యానవనములందు, విహారముల్=విహరించుటలను, పరిగ్రహింపుము=పొందుము. అనఁగాఁ గుశద్వీపాధిపతియగు నీరాజేంద్రునిఁ బెండ్లియాడెదవేని వసంతసమయంబులందు, ఘృతసముద్రతీరవనములందు విహరించి సౌఖ్యంబు లనుభవింపవచ్చు నని భావము.

తా. పద్మమువంటిచేతులు గల దమయంతీ! ఈరాజు కుశద్వీపమును బరిపాలించుచుండును. ఇతని వరించినచో నితనితోఁ గూడి వసంతకాలములందు ఘృతసముద్రతీరములందు విహరించి సుఖ మనుభవింపవచ్చును. అలం. ఉపమ.

మ. పటువాతూలతరంగడోలనచలత్ప్రత్తాసిధారాపరి
స్ఫుటితాంభోధరగర్భనిస్సృతపయస్స్రోతశ్ఛటాసేచన
స్ఫుటసంవర్ధిత మద్రభ చుంబిశిఖరాభోగం బతిస్వచ్ఛ మ
చ్చట నీకుం గనుపండువయ్యెడిఁగుశస్తంబంబుబింబాధరా.

టీ. బింబాధరా=దొండపండువంటి యధరోష్ఠముగల దమయంతీ! అచ్చటన్=అకుశద్వీపమందు, పటు...వర్ధితము పటు=సమగ్రమైన, వాతూలతరంగ=వాతపరంపరలయొక్క, డోలన=సంచారముల చేత, చలత్ = సంచలించు

చున్న, పత్రాసిధారా=ఆకులనెడి కత్తులవాదులచేత, దర్భ యాకులు వాడిగా ను గనుక 'అసి' యని రూపణము. పరిత్రుటిత = విదారింపఁబడిన, అంబోధర =మేఘములయొక్క, గర్భ=లోపలనుండి, నిస్సృత=స్రవించిన, పయః=నీటి యొక్క, స్రోతశ్ఛటా=ధారలసమూహములయొక్క, సేచన=తడుపుటలచే తను, స్ఫుట=మిక్కుటముగా, సంవర్ధితము=వర్ధింపఁబడుచున్నదియు, అభ్ర చుంబి శిఖరాభోగంబు = ఆకాశము నంటుచున్న శిఖరాగ్రములు కలదియు, అతిస్వచ్ఛము=మిక్కిలి స్వచ్ఛమైనదియు, అగు కుశస్తంబంబు=దర్భగుల్మము, నీకుఁ, కనుపండువు అయ్యెడున్=కనులపండువు లొనర్చెను.

తా. ఓదమయంతీ! సమర్థమయిన వాయుపరంపరల సంచారములచేఁ జ లించుచున్న పత్రముల కొనలచేత విదారింపఁబడిన మేఘముల గర్భములనుండి స్రవించుచున్న జలప్రవాహములచే వర్ధింపఁబడుచున్నదియు నాకాశము నొరయుచున్న కొనలుగలదియు మిక్కిలి స్వచ్ఛమైనదియు నగుకుశ స్తంబము నీకుఁ గనులపండువు లొనర్చును.

శా. ఆనందంబును బొందు మిందునిభవక్త్రా! మందరక్షోణిభృ
న్నానాకందరమందిరాంగణములన్ యాదోధిమాథానుసం
ధానప్రోత్థితసింధురాడ్దుహితృపాదన్యాససంభావనా
పౌనఃపున్యపవిత్రకాంచనశిలాపర్యంతభాగంబులన్. 61

టీ. ఇందునిభవక్త్రా=చంద్రునితో సమానమగు వదనము గల యో దమ యంతీ! మందర...గణములన్-మందరక్షోణిభృత్ = మందరపర్వతముయొ క్క, నానా=అనేకవిధములైన, కందరమందిరాంగణములన్ = గుహాలనెడు మందిరములయొక్క ముంగిళ్లయందును, యాదోధి...భాగంబులన్-యాదోధి, సముద్రముయొక్క, మాథ+అనుసంధాన=మథించుటలచేత, ప్రోత్థిత=పుట్టిన, సింధురాడ్దుహితృ=లక్ష్మీదేవియొక్క, పాదన్యాస=పాదములుపెట్టుటయనెడి, సంభావనా=గౌరవముచేత, పౌనఃపున్య=మాటిమాటికిని, పవిత్ర = పరిశుద్ధము లైన, కాంచనశిలా పర్యంతభాగంబులన్=బంగారపుశిలల భాగంబులందును, ఆనందంబును, పొందుము. అనఁగా దమయంతీ! ఈకుశద్వీపాధిపతిని వరించు

వేని మందరపర్వత గుహాలయందును, మథనకాలమం దుదయించిన లక్ష్మీదేవి పాదపద్మముల జాడలచేఁ బవిత్రములైన కాంచనశిలలయందును నితనితో విహరించి యానందంబును బొందుము. "ఇట" అన్ని ప్రతులలోను, "ఆనందంబునఁ బొందుము" అని తృతీయాంతపాఠము గానవచ్చుచుండెను. అయినను "పత్యాసహావహా విహారమయ్యెర్విలాసై, రానంద మిందుముఖి మందరకందరాసు" అని "ఆనందమావహ" అని ద్వితీయాంతపాఠము సంస్కృతమునఁ గానవచ్చుటచేఁ దదనుసారముగా "ఆనందంబును బొందు" మని దిద్దఁబడెను.

తా. స్పష్టము.

తే. కనక కేతకదళగోత్రగాత్రయష్టి
వ్యాళతనుఘృష్టికృతవలీవలయ మగుట
మహితసోపానమును బోనిమందరాద్రి
యింపు పుట్టించుఁగాక మీకిద్ధయశను. 62

టీ. కనక...యష్టి-కనక కేతకదళ=బంగారు మొగలి ఱేకుయొక్క, గోత్ర=సంతతియైన, గాత్రయష్టి=యష్టివంటిశరీరము గల దమయంతీ! వ్యాళ...వలయము-వ్యాళ=వాసుకియొక్క, తనుఘృష్టి=శరీరపుఒరయికలచేత, కృత = చేయఁబడిన,వలీ=ఒత్తుడుగీఱలయొక్క, వలయ=మండలముకలది,అగుటన్=అయియుండుటచే-అనఁగా పూర్వము దేవతలు వాసుకియను సర్పరాజును మందరపర్వతమునకుఁ జుట్టి పాలసంద్రమును మథించిరి. అవ్వాసుకిశరీరఘర్షణములవలన నాపర్వతి మచ్చటచ్చట లోఁతుగా గుంటలుపడెను. శరీరము తాఁకినచోట్ల గుంటలు పడి తక్కినచోట్ల నెత్తుగాయుండుటచే నాపర్వతము కట్టఁబడినసోపానపంక్తులు గలిగినట్లు ప్రకాశించుచున్నదని భావము. అదియే యుత్తరార్ధమున చెప్పుచున్నాఁడు. మహితసోపానమును బోని=ఒప్పుచున్న సోపానపంక్తిని బోలు, మందరాద్రి=మందరపర్వతము, మీ యిద్ధయశన్, ఇంపు పుట్టించుఁగాక=ఆనందము కలిగించుఁగాక. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. బంగారు మొగలిదళంబువంటి శరీరముగల దమయంతీ! వాసుకియొ

శ్క- శరీరఘర్షణములచే ఒత్తుడుగీలు పడి సోపానపంక్తి గల్గినట్లు లొప్పుచున్న మందరపర్వతము మీయిరువురుసంపతులకు సంతసము గల్గించుఁగాక.

తే. ప్రకటఫణివేష్టఘృష్టిమార్గములు డిగ్గి
వలితమై పాఱునిర్ఝరామలజలంబు
పాఁపతిర్రాడు పెనఁగొన్నభావ మొంద
మగువ నీ కింపుఁ బుట్టించు మందరాద్రి. 63

టీ. మగువ=ఓసమయంతీ ! ప్రకట...మార్గములు—ప్రకట = స్పష్టమైన, ఫణి=వాసుకియొక్క, వేష్టఘృష్టి = చుట్టుకొనుటవలనఁ గలిగిన సంఘర్షణముల, మార్గములు=త్రోవలు, డిగ్గి=దిగి, వలితమై = వలయాకారరేఖలుగలదై, పాఱునిర్ఝరామలజలంబు = పాఱుచున్నసెలయేళ్లనీరు, పాఁపతిర్రాడు = వాసుకి, పెనఁగొన్నభావము=చుట్టుకొన్నవిధమును, ఒందుచుండ=పొందుచుండఁగా, మందరాద్రి, నీకున్, ఇంపుపుట్టించుచు=సంతసముగలిగించుచు. అనఁగా వాసుకిశరీరసంఘర్షణములచే మందరపర్వతమునకు జుట్టును వలయాకారరేఖ లేర్పడినవి. ఆపర్వతశిఖరంబునుండి ప్రవహించుచున్న సెలయేళ్లనీరు వలయాకారరేఖలలోఁ బడిపోవునప్పుడు వాసుకి చుట్టుకొనియున్నట్టేయుండి నీకనుల కానందము గొలుపుననిభావము. వారిధారలు తెల్లగానుండునుగాన వాసుకిశరీరమున కుపమానము సరిపడును. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. ఓసమయంతీ ! మందరపర్వతము వాసుకి చుట్టుకొనుటవలనఁ బడిన వలయాకారరేఖలందుండి సెలయేళ్లనీరు ప్రవహించుచుండ నానీరు పాఁపతేఁడు పెనఁచుకొన్నట్లుండునుగాననీకది యానందంబుగొలుపును. అ. భ్రాంతిమంతము

ఉ. నీవదనంబుచేత రజనీపతి నీచనుదోయిచేత నై
రావణకుంభయుగ్మము సురద్రుమపంచకకోమలప్రవా
ళావలి నీకరాంఘ్రియుగళాధరపల్లవరాగలక్ష్మిచే
భావనచేయుఁ బో మథనపర్వత మిట్టిభవత్ప్రసంగతిన్.

టీ. మథనపర్వతము=మందరపర్వతము, ఇట్టిభవత్ప్రసంగతిన్ = ఇట్టినీన

హావాసము చేత, అనఁగా, నీవదనంబు చేతన్ = నీముఖము చే, రజనీపతిన్ = చంద్రుని, నీచనుదోయి చేతన్, ఐరావణకుంభయుగ్మమును = ఐరావతకుంభంబులను, నీకర... లక్ష్మి చే - నీకర = నీ చేతులయొక్కయు, అంఘ్రియుగళ = పాదయుగళముయొక్కయు, అధరపల్లవ = చిగురువంటియధరోష్ఠముయొక్కయు, రాగలక్ష్మి చేన్ = ఎఱ్ఱనికాంతిసంపద చే, సుర... వలిన్ - సురద్రుమమునకు = కల్పవృక్షమైదింటియొక్క, కోమల = మృదువైన, ప్రవాళావళిన్ = చిగుళ్ల సమూహమును, భావనచేయున్ పో = తలంచుకొనుఁగాక, అనఁగా సముద్రమథనకాలమునఁ జంద్రుఁడు, ఐరావతము, కల్పవృక్షములు మొదలగునవి పుట్టినవి. ఇప్పుడు మందరపర్వతము నీవదనంబుచూచి చంద్రుని, నీకుచకుంభములచేత నైరావతకుంభంబులను, నీకరచరణాధర కాంతి చేఁ గల్పవృక్షపల్లవంబులను దలంచుకొనుఁగాక. నిన్నుఁజూచి చిరకాలంబు క్రిందటఁ జూచినయావస్తువులను స్మరించుకొనుఁగాకయని ఫలితార్థము. చంద్రునిఁబోలువదనము కలదగుటచేతను, నైరావతకుంభములఁబోలిన స్తనంబులు గల దగుటచేతను, కల్పకపల్లవంబులఁ బోలినకరచరణాధరంబులుగలదగుటచేతను' దమయంతి నిరుపమానసౌందర్యవంతురాలని తెలియవచ్చుచున్నది. అలం — స్మరణ.

తా. స్పష్టము.

వ. అనిన విని యక్కలహంసగమన, మీమాంసశిశిరకరావతంసునిఁబోలె, నవ్విపులాంసు భజియింప నాసింపదయ్యె. అవ్వైదర్భితలం పెఱింగి యాచతుర్భుజునికోడలు, గనుసన్న చేయ జన్యజనం బక్కన్య నన్యరాజన్యసమీపంబు నొందించె. అప్పుడు భారతీదేవి దమయంతి కిట్లనియె. 65

టీ. అనినన్, విని, అక్కలహంసగమన = అంచవంటిగమనము గల దమయంతి, మీమాంస = పూర్వమీమాంస, శిశిరకరావతంసునింబోలెన్ = శంకరునివలెను, అవ్విపులాంసున్ = గొప్పమూఁపులుగల యారాజును, భజింపన్ = సేవించుటకు, ఆసింపదయ్యెన్ = కోరదయ్యెను, ఆచతుర్భుజునికోడలు = విష్ణువుకోడలగు, సరస్వతి, ఆవైదర్భితలంపు = ఆదమయంతియిష్టమును, ఎఱింగి = తెలిసి

తే. చపలలోచన వైరినిష్కృపకృపాణ
పాణి ప్రత్యగ్రఘాణితప్రతిమవాణి
వీఁ డధీశుండు శాల్మలిద్వీపమునకు
లలితమధువార్ధికాంచీకలాపమునకు. 66

టీ. చపలలోచన=చలించుచున్న నేత్రములుగల యోదమయంతీ! వైరి... వాణి-వైరి=శత్రువులందు, నిష్కృప=దయారహితమైన, కృపాణ = కత్తి, పాణి=చేతియందుఁగలవాఁడును, ప్రత్యగ్ర...వాణి-ప్రత్యగ్ర = నూతనమగుచున్న, ఘాణిత=కండచక్కెరతో, ప్రతిమ=సమానమయిన, వాణి = వాక్కుకలవాఁడునునగు, వీఁడు=ఈరాజు, లలిత...కలాపమునకున్-లలిత=సుందరమైన, మధువార్ధి=సురాసముద్రమే, కాంచీకలాపమునకున్ = మొలత్రాడుగాఁగల, శాల్మలద్వీపమునకు, అధీశుండు-అధిపతి.

తా. చలించుచున్న నేత్రములుగల దమయంతీ! శత్రువులందు దయారహితమైన ఖడ్గము చేతియందుఁ గలవాఁడై, కండచక్కెరవలెఁ దీపయినపలుకులుగల యీరాజు సురాసముద్రముచేఁ బరివేష్టితమైన శాల్మలీద్వీపమును బరిపాలించును.

క. ఆసవజలనిధినాయకు
వాసవసన్నిభు విశుద్ధవంశజు నితనిన్
వాసికి నవతిలసుమనో
నాసికి యెదిరింప వశమె నరనాథులకున్. 67

టీ. నవతిలసుమనోనాసికి=నూతనమయిన నువ్వుపూవువంటి నాసికగల యో దమయంతీ! ఆసవజలనిధినాయకుఁ=సురాసముద్రమునకు విభుఁడయినవాఁడును, వాసవసన్నిభుఁ=దేవేంద్రునితో సమానుఁడైనవాఁడును, విశుద్ధవంశజుఁ=నిర్మలవంశమందుఁ బుట్టినవాఁడును నగు, ఇతనిఁ=ఈరాజును, వాసికిఁ=కీర్తివిషయమై, ఎదిరింపఁ=మార్కొనుటకు, నరనాథులకుఁ=తక్కినరాజులకు, వశమే=తరమగునా?

తా. నువ్వుపువ్వువంటి నాసికగల యోదమయంతీ! సురాసముద్రాధిపతియును నింద్రసమానుఁడు నిర్మలవంశసంభవుండును నగు నితనికిఁ గీర్తియందు నృపాలకులు సాటిచెందలేరు.

ఉ. ఈసున నేకహేలన మహీసురుఁడొక్కరుఁ డొక్కవార్ధి యా
పోసన మెత్తుచోఁ దిగులు పుట్టి పయోనిధిపంచకంబు సం
త్రాసము నొందునప్డు మొగతప్పనియంబునిధాన మెద్దియం
దాసవపానకేళిఁ గొనియాడు మతండును నీవు నెమ్మదిన్.

టీ. మహీసురుఁ డొక్కరుఁడు=అగస్త్యమహాఋషి, ఈసునఁ=కోపముచేత, ఏకహేలన=ఒక్కలీలచేతనే, ఒక్కవార్ధిఁ=ఒకసముద్రమును, అనఁగా క్షారసముద్రమును, ఆపోసనము ఎత్తుచోఁ=త్రావునప్పుడు, పయోనిధి పంచకంబు=తక్కిన యైదుసముద్రములును దిగులు, పుట్టి=భయపడి, సంత్రాసము=భయంబు, ఒందునపుడు=పొందుచున్న సమయమందు, అనఁగా నగస్త్యుఁ డుప్పుసముద్రమును బానముచేయఁగాఁ జూచి తక్కినసముద్రము లన్నియును, ఉప్పుసముద్రంబునే పానము చేసినవానికి క్షీరాదిసముద్రంబుల మగుమముఁ బానముచేయుట యెంతపనికి యని భయమొందుచుండఁగా నని భావము. ఎద్ది=ఏది, మొగతప్పని యంబునిధానము=పౌరుషమును విడువనిసముద్ర మేదో, అనఁగాఁ దక్కిన సముద్రములు భయపడుచుండఁగా నీసురాసముద్రము భయముచెందలేదని భావము. "న సురాం పిబే" త్తని నిషేధమున్నది కావున విప్రసత్తముండయిన యగస్త్యుండు సురను బానముచేయలేఁడని నిశ్చయించి యా

సురాసముద్ర మెంతమాత్రమును భయంబుచెందలేదు. అందుఁ=ఆసురాసముద్ర మందు, నెమ్మదిఁ=నిండుమనంబుతోఁ, అతఁడును, నీవును, ఆసవకేలిఁ = సురాపానక్రీడ, కొనియాడుము=సన్నుతింపుము. అనఁగా నీవారాజకుమారునితోఁ గూడ మద్యపానక్రీడ సలిపి యానందింపుమని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! అగస్త్యమహాముని సముద్రమును పానము చేయుటను దక్కిన సముద్రంబులన్నియును భయంబుచెందినవి కాని యేసురాసముద్ర మెంతమాత్రమును భయంబుచెందలేదో యామద్యసముద్రమందు నీవును నారాజేంద్రుఁడును సంతసము దీరునట్లు మద్యపానక్రీడ సలుపుము. అలం. వ్యతిరేకము.

క. ఏలాలతాగృహంబుల
　బాలా! విహరింపు మీనృపాలునితోడన్
　హాలారసమయసాగర
　వేలావనముల నిదాఘవేలాదినముల్.　　69

టీ. బాలా=ఓదమయంతీ! ఈనృపాలునితోడన్ = ఈరాజేంద్రునితో, ఏలాలతాగృహంబుల=ఏలకిలతలపొదరిండ్లలోను, హాలా...వనములన్ =హాలారసమయ సాగర=సురాసముద్రమునకు సమీపమందున్న, వనములన్ = తోఁటలందును, నిదాఘవేలాదినముల్ =వేసవికాలపుదినములతో, విహరింపుము=సంచరింపుము.

తా. ఓదమయంతీ! నీవీనృపాలునితోఁ గూడి వేసవికాలములందు, ఏలాలతామంగిరంబులలోను, సురాసముద్రమునకు సమీపమందున్న తోఁటలయందును సంతసంబున విహరింపవచ్చును.

వ. శాల్మలిగుల్మలాంఛితం బైనయమ్మహాద్వీపంబునకు దీపంబు
　నుంబోలె నోషధీలతాజ్వాలాకలాపదీపితనభఃక్రోడంబును,
　జూడామిళజ్జలదకజ్జలంబును, నగుద్రోణాచలంబు నీకు విహా
　రస్థానం బగుంగాక, సరససారసకోశవృద్ధి యాతని నుద్వా
　హమ్ము గమ్ము.　　70

టీ. శాల్మలిగుల్మలాంఛితంబు=శాల్మలిచెట్టుచే నొప్పుచున్నది, ఐనయమ్మహాద్వీపంబునకున్=అయినట్టి యాశాల్మలి ద్వీపమునకు, దీపంబునుంబోలెన్=దీపమువలె, ఓషధీలతా...క్రోడంబును-ఓషధీలతా=మృతసంజీవిన్యాదులగు నోషధీలతలయొక్క, జ్వాలా=కాంతులయొక్క, కలాప=సమూహముచేత, దీపిత=ప్రకాశింపఁజేయఁబడుచున్న, నభఃక్రోడంబును=గగనమధ్యభాగము గలదియు, చూడా...కజ్జలంబును—చూడా=శిఖరములందు, మిళత్=సంక్రమించియున్న, జలప=మేఘంబులనెడి, కజ్జలంబును=కాటుక గలదియు, అగుద్రోణాచలంబు=అయినట్టి ద్రోణపర్వతము. నీకు విహారస్థానంబగుఁ గాక, సరస...మృద్వి-సరస=సుందరములైన,సారసకోశ=పద్మములవలె, మృద్వ=మృదువయిన శరీరము గలదానా! ఈతనినే, ఉద్వాహమ్ము కమ్ము = పెండ్లియాడుము. అలం. రూపకానుప్రాణితమైన యుత్ప్రేక్ష.

ఉ. నావుడు లోచనాంతములనే నవ్వె విదర్భతనూజ దాన ను
ద్భావిత మయ్యె నానృపతిపై ననురాగములేమి యప్డు వా
గ్దేవి విమానవాహకతతిన్ నడపించెను వేఱయొక్కపృ
థ్వీవరుఁ డున్నపట్టునకు వేడుక యుల్లమునం దలిర్పఁగన్.

టీ. నావుడున్=సరస్వతియిట్లు పలుకఁగానే, విదర్భతనూజ=దమయంతి, లోచనాంతములన్=నేత్రాంతములచే, నవ్వెన్, దానన్=ఆనవ్వుటచే, ఆనృపతిపైన్=ఆరాజేంద్రునిపై, అనురాగము=ప్రేమలేకపోవుట, ఉద్భావితము=ఊహింపఁబడినది, అయ్యెన్, అనఁగా దమయంతియిట్లు నవ్వినతోడనే యారాజునువరింప నిష్టములేనట్లు సరస్వతి తెలిసికొనెనని భావము, అప్డు=ఆసమయమందు, వాగ్దేవి=సరస్వతి, విమానవాహకతతిన్=విమానమును మోచువారిని, వేడుక,ఉల్లమునన్=హృదయమునందు,తలిర్పఁగన్=చివురొత్తగా, వేఱొకపృథ్వీవరుఁడు=వేఱొకరాజు, ఉన్నపట్టునకున్=ఉన్నస్థలమునకు,నడపించెను.

తా. సరస్వతి యిట్లు పలుకఁగా విని దమయంతి లోచనాంతములచేత నవ్వెను. సరస్వతియది చూచి మనంబున వేడుక యుప్పతిల్లునట్లుగా మఱియొకరాజుచెంతకు విమానవాహకుల నడపించెను.

వ. ఇట్లు నడపించి కాశ్మీరపంకనిభలగ్నజనానురాగుండును, శ్రీ
ఖండలేపనైపథ్యమయదిగ్విజయకీర్తిరాజి రాజద్భుజుండును,
నగునమ్మహీభుజునిం జూపి. 72

టీ. ఇట్లు, నడపించి, కాశ్మీర...రాగుండును-కాశ్మీరపంకనిభ= కుంకుమ పంకమువంటి చేత, లగ్న=సంగమించియున్న, జనానురాగుండును= ప్రజానురాగముగలవాఁడును, అనఁగా నధికమయినజనానురాగము కలవాఁడని భావము, శ్రీఖండ...భుజుండును- శ్రీఖండలేపనైపథ్యమయ= చందనానులేపనమనెడియలంకారరూపమైన, దిగ్విజయకీర్తిరాజి = దిగ్విజయమువలనఁ గల్గిన యశస్సమూహముచే, రాజత్ = ప్రకాశించుచున్న, భుజుండును=బాహువులు కలవాఁడును=అనఁగా దిగ్విజయంబులవలనఁ గల్గినకీర్తిని జందనానులేపంబుగా శరీరంబునధరించినవాఁడని భావము. కీర్తి తెల్లగానుండును. కాన చందనంబుతో సరిపోల్పఁబడెను.అనురాగమెఱ్ఱగానుండునుగాన కుంకుమపంకముతోఁ బోల్పఁబడెను.అగు నమ్మహీభుజున్ =అయినట్టియారాజును, చూపి, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

క. వీక్షింపు సరోజేక్షణ
యిక్షురసాంభోధిజలపరీతం బగునా
ప్లక్షద్వీపంబున క
ధ్యక్షుం డీరాజు చెలి సహస్రాక్షునకున్. 73

టీ. సరోజేక్షణ=పద్మములవంటి నేత్రములు గలయోదమయంతీ! ఇక్షు... పరీతంబు—ఇక్షురసాంభోధి=ఇక్షుసముద్రముయొక్క, జల=నీటిచే, పరీతంబు= చుట్టుకొనినది, అగునాప్లక్షద్వీపంబునకున్ = అయినట్టిప్లక్షద్వీపమునకు, ఈ రాజు, అధ్యక్షుండు = అధిపతి, సహస్రాక్షునకున్ = దేవేంద్రునకు, చెలి= స్నేహితుఁడు.

తా. ఓదమయంతీ ! ఈరాజేంద్రునిఁ జూడుము. ఇతఁ డిక్షుసముద్రజలముచే నావృతమయిన ప్లక్షద్వీపంబున కధిపతి, దేవేంద్రునకు స్నేహితుఁడు. ఇతని వరించుట యుక్తము.

ఉ. పొంపిరివోవు భక్తి నిరుపొంటలు రాత్రులు శీతభాను ద
ర్శింపక యారగింపఁడు విశిష్టత వీఁడు భుజించుఁగాక వం
చింపక యింతనుండియును జేడియ నీవదనేందుబింబముఁ
సొంపెసలారఁగాఁ దనకుఁ జూడఁగ నబ్బుట దర్శరాత్రులన్.

టీ. వీఁడు= ఈరాజు, విశిష్టతన్ =గొప్పవ్రతముచే, పొంపిరివోవుభక్తిన్ = ఎడతెగనిభక్తిచేత, ఇరుపొంటలున్ = ఉదయమధ్యాహ్నకాలములందును, రాత్రులు=రాత్రులయందును, శీతభానున్ =చంద్రుని, దర్శింపక = చూడకుండ, ఆరగింపఁడు=తినఁడు, చేడియ=ఓదమయంతీ, సొంపు ఎసలారఁగాన్ =సొంపు చెలంగునట్లుగా, తనకున్ =ఆరాజునకనుట, నీవదనేందుబింబమున్ = నీవదనచంద్రబింబమును, చూడఁగన్ అబ్బుటన్ = చూచెడిభాగ్య మలవడుటచే, ఇంతనుండియున్ =ఇఁకమీఁద, దర్శరాత్రులన్ =అమావాస్యరాత్రులందు సైతము, వంచింపక =వ్రతభంగముచేసికొనకుండ, భుజించుఁగాక = తినుఁగాక. ఓదమయంతీ! ఈరాజునకు "చంద్రునిజూడకుండ భుజింప" ననెడివ్రతము కలదు. నీ వితని వరించు వేని నెల్లప్పుడును నీముఖచంద్రునిఁజూచుభాగ్యమలవడును; దాన నమావాస్యలందు సైతము వ్రతభంగముచేసికొనకుండ భుజింపఁగలఁడు. చంద్రుని మించిననీవదనంబును జూచియే భుజించునని ఫలితార్థము. ఈచెప్పుటచే దమయంతివదనసౌందర్యము నిరుపమానం బని తెలియవచ్చుచున్నది.

తా. ఓదమయంతీ! ఈరాజు నిండైనభక్తి కలవాఁడై చంద్రునిఁ జూడక యన్నముభుజింపనని వ్రతముపట్టెను. ఇఁకమీఁద నీవదనచంద్రుఁ జూచుచుండును గాన నమావాస్యరాత్రులందుఁ గూడ వ్రతలోపము లేకుండ భుజింపఁగలఁడు.

వ. ఇక్షురసోదధివేలావిహారంబును, ప్లక్షశాఖాప్రేంఖోళనక్రీడా వినోదంబును, విపాశాపులినవేదికాప్రదేశపర్యటనంబును, మనంబున కింపు పుట్టింపఁగలయవి. ఇతనిఁ బరిగ్రహింపు మనిన నాసరోజాక్షి వైరాగ్యరూక్షంబు లగువీక్షణంబుల నతని వీక్షించె. వాణీగుణోదయశృణీకృతపాణివీణావిక్వాణ

యగువాణి యన్నీలవేణితలం పెఱింగి యంసస్థలస్థితసమాన
విమానదండు లగుపురుషప్రకాండులం బదండు పదం డని
నడిపించి జంబూద్వీపభూపాలలోకంబుఁ గదియించి. 75

టీ. ఇక్షు..విహారంబును-ఇక్షురసోదధి=చెఱకురసపుసముద్రముయొక్క, వేలా=తీరములందు, విహారంబును=విహరించుటయును, ప్లక్ష...వినోదంబును-ప్లక్షశాఖా=జువ్వికొమ్మలకు బంధింపఁబడిన, ప్రేంఖోళన=ఉయ్యాలయొక్క, క్రీడా=ఊఁగుటయనెడి, వినోదంబును=ఆటయును, విపాశా...పర్యటనంబును-విపాశా=విపాశానదియొక్క, పులినవేదికాప్రదేశ = ఇసుకతిన్నెలప్రదేశముల యందు, పర్యటనంబును=విహారంబును, మనంబునకున్, ఇంపు = సంతసము, పుట్టింపఁగలయవి = కలిగింపఁగలవు. ఇతనిన్, పరిగ్రహింపుము=పెండ్లియాడుము, అనినన్=అనిపల్కఁగా, ఆసరోజాక్షి=ఆదమయంతి, వైరాగ్యరూక్షంబులు=ఆసలేమిచేత పరుషములయినవి, అగు, వీక్షణంబులన్=అయినచూపులచేత, అతనిన్=ఆరాజును, వీక్షించెన్=చూచెను. వాణీ...నిక్వాణ-వాణీ=వాక్కుయొక్క, గుణోదయ = మాధుర్యాదిగుణోత్పత్తిచేతను, తృణీకృత=తిరస్కరింపఁబడుచున్న, పాణివీణా=చేతియందున్న వీణయొక్క, నిక్వాణ=ధ్వనిగలిగినది - అనఁగా వీణాధ్వనులను దిరస్కరించువాక్కు గల్గిన దని భావము. అగువాణి=అయినసరస్వతి, అన్నీలవేణితలంపు=ఆదమయంతి యభిప్రాయము, ఎఱింగి, అంస...దండులు—అంసస్థల=భుజశిరస్సులందు, స్థిత=ఉన్నట్టి, సమాన=తుల్యములైన, విమానదండులు=పల్లకీదండిగలవారు - దండిని సమముగా మోచుచున్నవారనుట, అగు పురుషప్రకాండులన్ = అయినట్టివాహకులను, పదండు, పదండు అని, నడిపించి, జంబూద్వీపభూపాలలోకంబున్ = జంబూద్వీపవాసు లగురాజసమూహమును, కదియించి=పొందించి.

ఉ. నేరెటిదీవి నేలుధరణీవరముఖ్యులు వీరె కంటె యు
న్నారు మనోరథంబులు మనంబునఁ బాయక సంచరింపఁగా
నీరజపత్త్రనేత్ర యొకనిన్ వరియింపుము వీరిలోన దై
త్యారి వరించునిందిరక్రియం బరినందితచిత్తవృత్తి వై. 76

టీ. నీరజపత్రనేత్ర = పద్మదళములవంటి నేత్రములుగల దమయంతీ! వీరె= ఈకూర్చున్నవారె, నేరెటిదీవిన్ =జంబూద్వీపంబును, ఏలుధరణీవరముఖ్యులు =పరిపాలించుచున్న రాజముఖ్యులు, కంటె=చూచితివా ? మనోరథంబులు = కోర్కులు, మనంబునన్ =మనస్సునందు, పాయక=విడువక, సంచరింపఁగాన్ =విహరించుచుండఁగా, ఉన్నారు, అనఁగా సర్వకాలంబులందును నిన్ను వరింపవలెనన్న కోర్కులతోనున్నారు. వీరిలోనన్, ఒకనిన్, పరినందితచిత్తవృత్తివై = సంతసించుచున్న చిత్తవ్యాపారముగలదానవై, దైత్యారిన్ =విష్ణువును, ఇందిరక్రియన్ =లక్ష్మీదేవివలెను, వరింపుము= పెండ్లియాడుము.

తా. పద్మపత్రములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! ఈ కూర్చుండినవారు జంబూద్వీపనివాసులగు భూపాలకులు, మనంబున నిన్ను వరించుకోరికి వదలకుండ మన్నారు. కావున వీరిలో నొకని లక్ష్మీదేవి నారాయణునిం బోలె సంతోషించిన చిత్తముతో వరింపుము.

క. సుందరి ! జంబూద్వీపము
నందలిభూపాలసముదయంబును గంటే
పొం దొప్ప ధరణి వ్రాలిన
కందర్పజగంబుపోలెఁ గడు నొప్పారెన్. 77

టీ. సుందరి=ఓదమయంతీ! జంబూద్వీపమునందలిభూపాలసముదయంబును =జంబూద్వీపమందున్న రాజసమూహమును, కంటే = చూచితివా ? పొందు, ఒప్పన్, ధరణిన్ =భూమిపై, వ్రాలినకందర్పజగంబుపోలెన్ =మన్మథలోకము వలెను-అందఱును మన్మథులవలె ననుట. కడున్ =మిక్కిలి, ఒప్పారెన్ =ప్రకాశించెను.

తా. ఓదమయంతీ! జంబూద్వీపనివాసు లగు నీరాజలోకమును జూచితివా? భూమి కవతరించినమన్మథసమూహమువలెఁ దనరారుచున్నది.

తే. దీవు లాఱును దనుఁ జుట్టుఁ దిరిగి కొలువ
దీవులకు రాజు నేరెటిదీవి యొప్పు

మేరుకైలాసగిరులు బంగారుగొడుగు
ధవళవరచామరంబు నై తనకుఁ దనర. 78

టీ. దీవులకు రాజు=అన్ని దీవులకు నధిపతి యగు, నేరేటిదీవి=జంబూద్వీపము, దీవులాఱును=ఆఱుదీవులును, తనున్=జంబూద్వీపముననుట, చుట్టున్, తిరిగి, కొలువన్=సేవించుచుండఁగా, మేరుకైలాసగిరులు = మేరుకైలాసపర్వతములు, బంగారుగొడుగు=కనకచ్ఛత్రముగాను, ధవళవరచామరంబును-ఐ=తెల్లనిమేలివింజామరయును నై, తనకున్ = నేరేటిదీవికనుట, అమరన్=ఒప్పుచుండఁగా, ఒప్పున్ = వెలయుచుండును. అనఁగా రాజులకు ఛత్రచామరాదు లుండవలెను. కాన ద్వీపరాజైన జంబూద్వీపమునకు మేరుపర్వతము గొడుగుగాను, కైలాసము తెల్లనివింజామరగాను ప్రకాశించుచున్నవని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! ద్వీపములన్నిటికిని రాజైన జంబూద్వీపము తనకుఁ జుట్టును నక్కిన ద్వీపములు బలిసి కొలుచుచుండఁగా, మేరుకైలాసపర్వతములు ఛత్రచామరములై తనరుచుండఁగాఁ బ్రకాశించుచుండును.

ఉ. ఓవనితాలలామ! లవణోదధిచక్రపరీత మైనయా
దీవికి రాజజంబువు ప్రదీపితలాంఛన మన్నగంబుశా
ఖావలి వ్రేలియాడెడి మహాఫలముల్ గని వారణంబు లౌ
గావని పందెముల్ చఱువఁగా గమకింతురు సిద్ధదంపతుల్.

టీ. ఓవనితాలలామ=ఓదమయంతీ! లవణోదధిచక్రపరీతము = వలయాకారముగా నున్నయుప్పుసముద్రముచే నావృతము, ఐనయాదీవికిన్ = అయినట్టి యాద్వీపమునకు, రాజజంబువు=ఆ జంబూవృక్షము, ప్రదీపితలాంఛనము=ప్రకాశించుచున్న చిహ్నము, అన్నగంబు శాఖావలిన్=ఆ జంబూవృక్షము కొమ్మల సమూహములందు, వ్రేలియాడెడి మహాఫలముల్=వ్రేలాడుచున్న పెద్దపండ్లను, కని=చూచి, సిద్ధదంపతుల్=సిద్ధద్వంద్వంబులు, వారణంబులు=ఏనుఁగులు, 'ఔన్, కావు' అని, పందెముల్ చఱువఁగాన్ గమకింతురు = పందెములు వేయుటకుఁ బ్రయత్నించుచుందురు. అనఁగా నాజంబూవృక్షము కొమ్మ

లందు వ్రేలాడుఫలంబులను గాంచి యవి ఫలములని కొందఱును, కాదేనుఁగు లని కొందఱును, పందెములు వేయఁదొడఁగిరి. ఈచెప్పుటచే నాజంబూఫలములు గజములంతలేసి యున్నవని ఫలితార్థము.

తా. ఓసుందరీ! ఉప్పుసముద్రముచేఁ జుట్టఁబడిన యాద్వీపమునకు, జంబూవృక్షము గొప్పలాంఛనము. ఆవృక్షపుకొమ్మలందు వ్రేలాడుఫలములను జూచి సిద్ధదంపతు లేనుఁగు లని భ్రమచెందుచున్నారు. అలం. (భ్రాంతిమత్తు.)

వ. కంబుకంఠి! జగదలంకారం బగుజాంబూనదంబు తెనకు జంబాలజాలంబుగా జాంబవద్రవంబు సుధామధురాంబుపూరంబుగా జంబూసరిత్ప్రవాహంబు జంబూద్వీపంబునందుఁ బ్రవహించు. ఈద్వీపంబున నంతరాంతరంబుల నెంతయుం బ్రసిద్ధు లగువసుధాకాంతులు నిన్నంతరంబులం గోరి వీరె సభాభ్యంతరంబున నున్నవారు. విమతయాపతిమౌళివతంసతమాలమాలికోన్మీలన్నీలతమతమఃప్రకరతస్కరభాస్కరు లగువీరియం దొక్కరునియందు నీడెందంబు కందళితానందం బయ్యె నేని, వానిఁ జూపుము. ఆభూపాలకునికుఁ బలాచారశూరతావివేకవైభవంబు లభివర్ణించెద ననిన నవ్వాల శాలీనతావశంవద యై వదనారవిందంబు వంచి యూరకుండె. అట్లున్నం గాంచి విరించిపట్టపుదేవి బుజ్జగించి యాలజ్జావతికి నుజ్జయినీవల్లభుం జూపి యిట్లనియె. 80

టీ. కంబుకంఠి=శంఖమువంటికంఠము గల దమయంతీ! జగదలంకారంబు=లోకంబున కలంకారభూతమ్ము, అగుజాంబూనదంబు = అయినట్టి బంగారము, తనకున్ =జంబూనది కనుట, జంబాలజాలంబుగాన్ =బురదసమూహము కాఁగా, జాంబవద్రవంబు = నేరెడుపండ్లరసము, సుధామధురాంబుపూరంబు = యమృతమువలె నున్న తియ్యనినీరపూరము కాఁగా, జంబూసరిత్ప్రవాహంబు=జంబూనదీప్రవాహము, జంబూద్వీపమునందు, ప్రవహించున్ = పా

బుచుండును. ఈద్వీపంబున, అంతరాంతరంబులన్ = అన్నచోట్లను, ఎంత యున్ = మిక్కిలి, ప్రసిద్ధులు = ప్రఖ్యాతికాంచినవారు, అగువసుధాకాంతులు = అయినట్టిరాజులు, నిన్నున్, అంతరంబులన్ = మనంబులలో, కోరి = అపేక్షించి, వీరె, ఈసభాభ్యంతరంబునన్ = ఈసభామధ్యమందు, ఉన్నవారు, విమత... భాస్కరులు—విమత = శత్రువులయొక్క, యోషిత = స్త్రీసమూహముయొక్క, మౌళి = శిరస్సులందు, సతంస = అలంకారములుగా నుంచుకొన్న, తమాల మాలికా = తమాలపుష్పములనెడి, ఉన్మీలత్ = ప్రకటితమగుచున్న, నీలతమ = కడునల్లని, తమఃప్రకర = చీఁకట్లసమూహమును, తస్కర = నశింపఁజేసెడి, భాస్కరులు = సూర్యులు, అగువీరియందున్ = అయినట్టి యీ పురుషులయందు, ఒక్కరుని యందున్, అనఁగా శత్రుస్త్రీలకు శిరోభూషణములుగా నున్నతమాలపుష్పమాలిక లనెడిచీఁకట్లను నాశింప సూర్యునివంటివారనిభావము. ఈచెప్పుటచే వారు శత్రువులకు మృత్యురూపు లని ఫలితార్థము. నీడెందంబు, కందళితానందంబు = మొలకలెత్తినయానందము కలది, అయ్యెన్ ఏని = అయినచో, వానిన్, చూపుము, ఆభూపాలకుని... వైభవంబు—ఆభూపాలకుని = ఆరాజుయొక్క, కుల = వంశంబును, బల = సత్వమును, ఆచార = ప్రవర్తనమును, శూరతా = శౌర్యంబును, వివేకవైభవంబును = వివేకసంపదను, అభివర్ణించెదను = తెలియఁజేసెదను, అనినన్, అబ్బాల = ఆదమయంతి, శాలీనతావశంవదయై = లజ్జావశురాలయి, వదనారవిందంబు = ముఖపద్మము, వంచి, ఊరకుండెన్, అట్లున్నన్ = అట్లుండఁగా, కాంచి, విరించిపట్టపుదేవి = సరస్వతి, బుజ్జగించి = లాలించి, ఆలజ్జావతికిన్ = సిగ్గుపడుచున్న దమయంతికి, ఉజ్జయినీవల్లభున్ = ఉజ్జయినీపురాధిపుని, చూపి, ఇట్లనియెన్.

తే. సవిధలీలావనీస్థాయి శశిభుమౌళి
చంద్రికాధౌతకలధౌతసౌధజాల
యుజ్జయిని రాజధాని యోయుత్పలాక్షి
భావసంభవనిభున కీభూవిభునకు. 81

టీ. ఓయుత్పలాక్షి = కలువవంటినేత్రములు గల దమయంతీ! భావసంభవ

నిభునకున్ = మన్మథునితో సమానుఁడైన, ఈభూవిభునకున్ = ఈరాజునకు, సవిధ...జాల—సమీపమందున్న, లీలావనీ=ఉద్యానవనమునందు, స్థాయి=నివసించియున్న, శంభు=శంకరునియొక్క, మౌళి = కిరీటమందున్న చంద్రుని యొక్క, చంద్రికా=వెన్నెలచేత, ధౌత=శుభ్రపఱుపఁబడిన, కలధౌత=సువర్ణమయమైన, సౌధజాల = మేడలసమూహములుగల, ఉజ్జయిని=ఉజ్జయినీనగరము, రాజధాని=ప్రధాననగరము.

తా. ఓదమయంతీ! మన్మథునితో సముఁడైన యీరాజేంద్రునకు, సమీపమందున్న యుద్యానవనమందున్న యీశ్వరుని శిరోభాగమందున్న చంద్రుని కాంతిసంతతులచే శుభ్రపఱుపఁబడిన బంగారుమేడలుగల యుజ్జయిని ప్రధాననగరమై యొప్పుచున్నది.

ఉ. తామరసాక్షి శంకరుఁడు తత్పురి నాత్మకిరీటచంద్రరే
ఖామృతవృష్టి మన్మథభవాంకురముల్ సృజియించుఁ గామినీ
కాముకభావసీమములకంచువపట్లను నిట్టివాఁడటే
యేమిటికిన్ దహించె నిటలేక్షణవహ్నిఁ దదీయదేహమున్.

టీ. తామరసాక్షి=పద్మములవంటి నేత్రములు కలదమయంతీ! శంకరుఁడు=ఈశ్వరుఁడు, తత్పురిన్=ఆయుజ్జయినియందు, కిరీట..వృష్టి—కిరీటచంద్రరేఖా= కిరీటమందున్న చంద్రకలయొక్క, అమృతవృష్టిన్ = అమృతవర్షము చేతను, కామినీ...పట్లను—కామినీకాముక = యువతీయువజనములయొక్క, భావసీమములకంచుపట్లను = అంతరంగప్రదేశములనెడి సంకేతస్థలములందు, మన్మథభవాంకురముల్ = మన్మథప్రాదుర్భావములను, సృజియించున్=కలిగించుచుండు. అనఁగా నుజ్జయినికి సమీపమున శంకరుఁడున్నాఁడనియు, నతనికి శిరోభూషణమై వెలయు చంద్రరేఖనుండి యమృతము గురియుచుననియు, ఆయమృతకిరణవర్షముచేత నాపురియందుండు కామినీకాముకులకు మన్మథోద్దీపక మగుచున్నదనియు భావము. చంద్రికలు మన్మథసంతాపము నభివర్ధించుట ప్రసిద్ధము. పూర్వము శంకరుఁడు మన్మథుని దహించినను, నిప్పుడు శిరశ్చంద్రచంద్రికలచేఁ దత్పురవాసులకు మన్మథప్రాదుర్భావము కలిగించు

టచే నీశ్వరుఁడు మగుడ మన్మథుని సృజించుట స్పష్టమగుచున్నది. ఇట్టివాఁడటే = ఇటువంటివాఁడైన యీశ్వరుఁడు, నిటలేక్షణవహ్నిన్ = ఫాలనేత్రవహ్నిచేత, తదీయదేహమున్ = ఆమన్మథునిదేహమును, ఏమిటికిన్, దహించెన్ = ఎందులకు దహనము చేసెను. అనఁగాఁ దన శిరశ్చంద్రచంద్రికలచే మగుడ బ్రదికించుచున్న యీశ్వరుఁడు ఫాలనేత్రముచే మదనదేహము నేల దహించెనో తెలియకున్నది. అనఁగా వేలకొలఁది మన్మథు లుదయించుటచేత, నిష్ఫలముగా నొక్కనిని దహించెనని తెల్లమగుచున్నది. అలం. విరోధాభాసము.

తా. ఓదమయంతీ! శంకరుఁడు తన తలయందున్న చంద్రునియమృతవృష్టిచే యువయువజనుల మానసములందు మన్మథప్రాదుర్భావమును గల్గించుచున్నాఁడు. మన్మథుల నిట్లు సృజించుచున్న శంకరుఁ డెందులకయి మన్మథుని దహించెనో తెలియకున్నది.

తే. వెలఁది యీఁ డేలునుజ్జయినీపిటియందు
వెఱతు రెలుఁగంగ సతు లాత్మవిభులతోడ
బాహ్యవనవీథికాస్థాయిభర్గమౌళి
బాలహరిణాంకకోమలప్రభలయాజ్ఞ. 83

టీ. వెలఁది = దమయంతి! ఈఁడు = ఈరాజు, ఏలునుజ్జయినీపిటియందున్ = పరిపాలించుచున్న యుజ్జయినీనగరమందు, బాహ్య ... యాజ్ఞన్ — బాహ్య = వెలుపటిభాగమందున్న, వనవీథికా = ఉద్యానవనమందు, స్థాయి = ఉన్నట్టి, భర్గ = శంకరునియొక్క, మౌళి = శిరస్సునందున్న, బాలహరిణాంక = లేఁతచంద్రునియొక్క, కోమల = సూతనములైన, ప్రభలయాజ్ఞన్ = కాంతులయానతిచేతను, సతులు = స్త్రీలు, ఆత్మవిభులతోడన్ = తమపతులతో, అలుఁగంగన్ వెఱతురు = ద్వేషింపభయపడుచుందురు. అనఁగా సంతతమును శంకరుని శిరశ్చంద్రచంద్రిక లతిమనోహరముగానుండి మన్మథోద్దీపకము లగుచుండుటచే నట్టిసమయములందు భర్తృవియోగము సహింప సమర్థురాండ్రు కాక భర్త లెట్టియపరాధములు చేసినను సహింతురే కాని కోపింపరు. అనఁగా దమయంతీ! నీవీతని వరిం

తువేని సర్వరాత్రులందును మనోహరము లగువెన్నెలలో విహరించు భాగ్యము లభించు నని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! ఈరాజేలుచున్న యుజ్జయినియందుఁ, నత్పురంబునకు సమీపమందున్న వనములోనున్న శంకరునితలపైనున్న బాలచంద్రుని చంద్రికలు వెలయుచుండుటచే స్త్రీలు తమభర్తలతో విరోధింప భయపడుచుందురు.

ఉ. యాచకకోటి యీతనియుదారతపేర్మి సమృద్ధినొంది యా
చ్ఞాచరణంబు వీడ్కొనినయాత్మలముచ్చటఁ బొంద దేవతా
నైచికియున్ సురద్రుమము నైజగుణవ్యసనంబులం బయ
స్సేచనలీలఁ బల్లవభుజిక్రియఁ దీర్చు మిథఃప్రసంగతిన్. 84

టీ. ఈతనియుదారతపేర్మిన్ = ఈరాజుయొక్క దాతృత్వాతిశయముచే, యాచకకోటి = యాచకసమూహము, సమృద్ధిన్ = సంపదను, ఒంది = పొంది, అనఁగా సంపన్నులై, యాచ్ఞాచరణంబు = యాచనావృత్తిని, వీడ్కొనినయాత్మలన్ = విడిచిపెట్టిన మనస్సులతో, ముచ్చటన్ పొందన్ = సంతుష్టులై యుండఁగా-అనఁగా యాచకులు మహాసంపన్నులై యుండుటచేఁ గోరఁదగినవస్తువు లేనివారై సంతుష్టాంతరంగులై యుండఁగా నని భావము, దేవతానైచికియున్ = కామధేనువును, సురద్రుమము = కల్పవృక్షమును, మిథఃప్రసంగతిన్ = పరస్పరసాంగత్యముచే-ఒకటితో నొకటికలిసి యనుట. పయస్సేచనలీలన్ = తనపాలచేఁ దడుపుటను, పల్లవభుజిక్రియన్ = చిగుళ్లను భుజించుటకిచ్చుటను, నైజగుణవ్యసనంబులన్ — నైజ = స్వాభావికమైన, గుణ = దానగుణమందలి, వ్యసనములన్ = అతికుతూహలములను, తీర్చున్ = తొలంగించుకొనును. కామధేనుకల్పవృక్షములకు దానగుణము స్వాభావికమైనది. అవి యర్థులకు దానమొనర్పకుండ నుండలేవు. ఈరాజుదాతృత్వముచే సమస్తయాచకులును సంపన్నులై సంతసించుచుండుటచేఁ గామధేనుకల్పవృక్షముల కర్థులే లేకపోయిరి. అందుచే నవి యొండొరుల కర్థులై (చెట్టుకు నీళ్లుకావలయును గాన) కామధేనువు తనపాలను గల్పవృక్షమున కీయఁగాఁ (ఆవు చిగుళ్లు మేయును గాన) కల్ప

వృక్షము కామధేనువునకుఁ జిగుళ్లచే నాతిథ్యము చేయుచు నిట్లు తమదాన ప్రసంగంబులు నొండొరులయందు నెఱపుచు దానగుణమునందుఁ దమకుఁ గల యత్యాసక్తిని దొలఁగించుకొనుచుండెను. అనఁగా నీరాజు దానగుణముచే మిక్కిలి ప్రఖ్యాతుఁడని ఫలితార్థము.

తా. ఓదమయంతీ! ఈరాజు యాచకుల కమితములగుసంపద లొసంగి వారలను సంపన్నులను జేయఁగా వారు యాచ్ఞావృత్తి విడిచి సంతుష్టాంతరంగులై యుండఁదొడంగిరి. కామధేనుకల్పవృక్షము లిట్లు తమకు యాచకులు లభింపకపోవుటచేతను, దమకు స్వాభావికమైన దానమును జేయకుండ నుండ లేక పోవుటచేతను, దమలోఁ దాము యాచకత్వమును వహించి, కామధేనువు పాలచేఁ గల్పవృక్షమును దడుపుచుండెను. కల్పవృక్షము లేవచిగుళ్లను దానికాహారముగా నిచ్చుచుండెను. ఇట్లవి తమదానవ్యసనమును దొలఁగించుకొనుచున్నవి.

శా. క్షోణీనాథుఁ డితండు దానగుణవిస్ఫూర్తిం బ్రవర్తిల్లఁగా
మాణిక్యాచలమెట్లు గైకొనదొకో మాకద్భుతం బయ్యెఁ గ
ల్యాణీ! నిర్వ్యయరత్నసంపదుదయోదగ్రత్వముఁ యాచక
శ్రేణీవర్జనదుర్యశోఽభిజనితవ్రీడానమ్రత్వమున్. 85

టీ. కల్యాణీ! = మంగళప్రదురాలవగు నోదమయంతీ! ఇతండు = ఈ, క్షోణీనాథుండు = రాజు, దానగుణ విస్ఫూర్తిన్ = దానగుణాతిశయముచే, ప్రవర్తిల్లఁగాన్ = ఒప్పుచుండఁగా, నిర్వ్యయ... ఉదగ్రత్వమున్ - నిర్వ్యయ = వ్యయములేకపోవుటచే, రత్నసంపత్ = రత్నసమృద్ధియొక్క, ఉదయ = పరివృద్ధిచేతను, ఉదగ్రత్వమున్ = ఉన్నతమైన శిఖరములు గల్గియుండుటను. అనఁగా రోహణపర్వతము యాచకులకుఁ దనశృంగంబులందున్న రత్నరాసులను బంచి యిచ్చుచున్నచో శృంగములు తఱిఁగియుండును. కాని యీరాజు సమస్తయాచకులకును ధనసమృద్ధు లొసంగుచుండుటంజేసి యాచకులు లభింపకపోవుటచే రోహణము తనశృంగములందున్న రత్నములను వ్యయము చేయలేకపోయెను. అందువలన శృంగములు రత్నములచే నిండి యున్నతములై యుండెనని భా

వము. యాచక...నిబిడతర్-యాచక = యాచకులయొక్క, శ్రేణీ=పంక్తి యొక్క, వర్జన=లేకపోవుటచేతఁ గలిగిన, దుర్యశః = అపకీర్తిచేత, నిబిడిత =దట్టము గావింపఁబడిన-అనఁగా మిక్కిలి అతిశయించిన-అనఁగా నీరాజుదానముల పెంపుచే భూమియందు యాచకులను లేకుండఁజేసెను. అందువలన యాచకులు లేకపోవుటవలనఁ గలిగెడి గొప్పయపకీర్తి రోహణపర్వతమునకు వచ్చుచున్నది. అట్టియపకీర్తి గలుగుట యని భావము. వ్రీడావనమ్రత్వముర్=తనరత్నసంపదలు నిర్వ్యయముగా నుండిపోవుటచేతను, యాచకులను జేరఁదీయలేక పోవుటచేతను, గలుగుసిగ్గుచే వంగియుండుటను. మాణిక్యాచలము = రోహణ పర్వతము-ఇది మేరుశిఖరములలో నొకటి, ఏల, కైకొననోకో = పొందలేదో, మామర్, అస్మాకంబుద్ధ్యోః=ఆశ్చర్యము గలిగించెడిని, అనఁగా రోహణపర్వతము సమస్తయాచకులకును రత్నసంపదలను బంచియిచ్చి తనరత్నములను వ్యయము చేయలేకపోవుటచేఁ గలిగినసిగ్గుచే వంగినదయ్యు, రత్నవ్యయము లేమిచే పొడవయ్యు నున్నది. ఇట్లు పొడవుగా నిక్కియుండుటయు వంగికొని యుండుటయు ననురెండువిరుద్ధదశలచే మాకాశ్చర్యము కలుగుచున్నదని భావము.

తా. దమయంతీ! ఈరాజు యాచకుల కధికముగా దానమొసఁగుచుండఁగా మేరువు తనరత్నసంపదలను యాచకులకు వ్యయము చేయలేకపోవుటచేఁ జిమ్ముపెరుఁగుచున్న రత్నములచే నున్నతమైనశిఖరములు కలవగుచున్నవి. కాని యాచకులను జేరదీయ లేకపోవుటవలనఁ గలిగిన యపకీర్తులచేఁ బొడమిన సిగ్గుచే నమ్రభావమును బొందకున్నది. ఔన్నత్యమును నమ్రత్వమును రెండును బొందుట మా కాశ్చర్యము గలుగుచున్నది. అలం. అతిశయోక్తి.

వ. దమయంతి! దాంతిశాంత్యాదిగుణసంతానములకు విశ్రాంతి ధామం బైనయీయవంతిపతియందు నీయంతరంగం బనురాగవంతం బయ్యెనేని శిప్రానదీసలిలకేళియు మహాకాళస్థిత వృషభధ్వజభజనంబును, విశాలానగరీసౌధసింహాసనాధిరోహణంబును, నీకు సంభవింపఁగలయది యని పలికి వెండియుం

దొయ్యాలి యూరకుండె. కుండినావనిపురందరప్రియనందన
యును, దూష్ణీంభావంబున నవ్విశ్వంభరాభర్తమీఁదఁ గటా
క్షవీక్షణం బావర్తింపదయ్యె నప్పుడు. 86

టీ. దమయంతి, దాంతి...సంతానంబులు - దాంతి=ఇంద్రియనిగ్రహము, శాంతి=ఓర్పు, ఆది=మొదలైన, గుణసంతానములకున్=గుణసమూహములకు, విశ్రాంతిధామంబు=క్రీడాభవనము, అనఁగా దాంత్యాదిగుణముల కాకరుఁడై యనిభావము. ఐనయీయవంతిపతియందున్=అయినట్టి యీయవంతీశ్వరునియందు, నీయంతరంగంబు=నీమనస్సు, అనురాగవంతము=ప్రేమకలది, అయ్యెనేని, శిప్రానదీసలిలకేళియున్=శిప్రయనెడినదియందు జలవిహారముసల్పుటయును, మహా...భజనంబును-మహాకాళ=మహాకాళమనెడి పుణ్యక్షేత్రమందు, స్థిత=ఉన్నట్టి, వృషభధ్వజ=శంకరునియొక్క, భజనంబును=సేవయును, విశాల...రోహణంబును-విశాలనగరీ = విశాలాపురమందున్న, సౌధ=మేడయందున్న, సింహాసన=రాజపీఠికయందు, ఆరోహణంబును=అధిష్ఠించుటయు, నీకున్, సంభవింపఁగలయది=లభింపఁగలదు. అని, పలికి, పలుకుందొయ్యాలి=సరస్వతి, ఊరకుండెన్, కుండినావని పురందర ప్రియనందనయున్=కుండిన రాజ్యంబున కధిపతి యైనభీమరాజునకుఁ బ్రియకుమారిక యగుదమయంతియు, తూష్ణీంభావంబునన్=మౌనముచే, అవ్విశ్వంభరాభర్తమీఁదన్=ఆరాజుపైని, కటాక్షవీక్షణంబు=కడకన్ను, ఆవర్తింపదు అయ్యెన్= ప్రసరింపఁ జేయలేదు. అప్పుడు, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తే. మాళవాధీశమకుటాగ్రమణులయందు
భీమనందనరూపంబు బెరసి యునికిఁ
దద్వరశ్రీ పరీక్షించి తారు దార
యరిగి రవలకుఁ జతురంతయానధరులు. 87

టీ. చతురంతయానధరులు=పల్లకినివహించినవారు, మాళవా...యందున్=మాళవాధీశ=అవంతినాథునియొక్క, మకుటాగ్ర=కిరీటముకొనలయం దుండిన,

మణులయందుఁ=రత్నములందు, భీమనందనరూపంబు=దమయంతిరూపము, బెరసి=పొంది, ఉనికిఁ=ఉండుటచేత, తద్విరక్తిఁ=ఆమెవిరాగమును, పరీక్షించి =తెలిసికొని, లేక, చూచి, తారుతారు+అ=తమకుఁదామే, అవలకుఁ, అరిగిరి=వెడలిరి. అనఁగా నద్దము మొద లగువానియందు వస్తువుల ప్రతిబింబము లభిముఖముగా నుండుట సహజము. కావున దమయంతి మాళవరాజున కభిముఖి యైయుండెను. అప్పుడు దమయంతిరూప మామాళవాధీశుని కిరీటరత్నము లందుఁ బ్రతిఫలించెను. ఆ ప్రతిబింబము దమయంతి కభిముఖముగా నుండును గాన దమయంతి వై పుననున్న యానధరులకు మాళవరాజునకు విముఖమైయున్న ప్రతిబింబమును జూచి దమయంతి యతనికి విముఖురాలయ్యెనని తలంచి వెడలి రని భావము.

తా. యానధరులు మాళవాధిపునికిరీటమణులందు దమయంతిప్రతిబింబము ను జూచి యామెవిరాగము నెఱిఁగి యావలకుఁ జనిరి.

తే. గోతి ! గాంగేయపీతవక్షోజకుంభ
యభ్రవాహినియునుబోలె నరుగుదెంచె
యానధరవర్గసగరపౌత్రానువృత్తి
భూవరాంతర మనుమర్త్యభువనమునకు. 88

టీ. గాంగేయ పీతవక్షోజకుంభ-గాంగేయ=బంగారమువలె, పీత=పచ్చని, వక్షోజకుంభ=కుచకుంభములుగల, గోతి=స్త్రీ, అనఁగా దమయంతి యనుట, గాంగేయ-...కుంభ-గాంగేయ=కుమారస్వామిచేతను, భీష్మునిచేతను, పీత=పాన ముచేయఁబడిన, వక్షోజకుంభ=కుచకుంభములు గల, అభ్రవాహినియును బోలెఁ=గంగానదివలెనే, యాన...వృత్తిఁ - యానధర = వాహకులయొక్క, వర్గ=సమూహమనెడి, సగరపౌత్ర=భగీరథుని, అనువృత్తిఁ=అనుసరించుటచే, భూవరాంతరము=మఱియొకరాజు, అనుమర్త్యభువనమునకుఁ=అనెడి భూలోకమునకు, అరుగుదెంచెను, అనఁగా స్వర్గలోకమునుండి భగీరథుని ననుసరించి భూలోకమునకు వచ్చినగంగానదివలె దమయంతి యానధరుల ననుసరించి యా రాజును విడిచి మఱియొకరాజును బొందె నని భావము.

తా. బంగారుపాలెఁ బచ్చనికుచకుంభములు గల దమయంతి కుమారస్వామి చేతను భిక్షువుచేతను పానముచేయఁబడిన కుచకుంభములు గల గంగానదివలె యానధరులనెడి భగీరథునననుసరించి వేల్పులోకరాజనెడి మానవలోకమునకు వచ్చెను.

వ. అప్పుడు మత్స్యలాంఛనచాపరేఖానీరాజితభ్రూవిలాస యగు
నారాజకన్యకతోడ వాగ్దేవి యిట్లనియె. 89

టీ. అప్పుడు, మత్స్య...విలాస - మత్స్యలాంఛన = మన్మథునియొక్క, చాపరేఖా=వింటిచేత, నీరాజిత=నీరాజనమీయఁబడుచున్న, భ్రూవిలాస=బొమలకాంతులు గలది. అనఁగా మన్మథచాపములను మించుచున్న కనుబొమలు గలదని భావము. అగు నారాజకన్యతోడన్=అయినట్టి దమయంతితో, వాగ్దేవి=సరస్వతి, ఇట్లనియెన్-ఎక్కువవస్తువునకుఁ దక్కువదానిని దిగదుడిచివైతురు గాన దమయంతికనుబొమలు మదనచాపము నతిశయించిన సౌందర్యము గలది యని భావము. అలం. వ్యతిరేకము.

క. వ్రీడావతి! యీభూపతి
గౌడబిడౌజుండు వీఁడు కమనీయరతి
క్రీడారహస్యకోవిద
చూడామణి తెప్ప లెత్తి చూడుము వీనిన్. 90

టీ. వ్రీడావతి=లజ్జగలిగినదానా- దమయంతీ! ఈభూపతి=ఈరాజు, గౌడబిడౌజుండు=గౌడదేశాధిపతి, వీఁడు, కమనీయ...మణి- కమనీయ=మనోహరమైన, రతిక్రీడా=మన్మథక్రీడలయందలి, రహస్య=గుట్టులను, కోవిద=తెలిసినవారిలో, చూడామణి=తలమానికమువంటివాఁడు. వీనిన్=ఈరాజును, తెప్పలు, ఎత్తి=కనుఱెప్ప లెగయించి, చూడుము.

తా. లజ్జాస్వభావము గల దమయంతీ! ఇతఁడు గౌడదేశాధిపతి. ఇతఁడు సంభోగక్రీడలందలిరహస్యముల నెఱిఁగినవారిలో మిన్న. వీనిని గన్ను విచ్చి చూడుము.

ఉ. పంకజనేత్ర వీనిపరిపాండురకీర్తిభరంబుచేఁ గురం
గాంకరుచుల్ తృణీకృతము లైనవి నిక్కువ మట్లు గానినాఁ

డంకము డాసియున్నె యమృతాస్పద మైనతదంతరంబునన్
రంకు వసంకుచత్ప్రణయరక్తిఁ దదంకురచర్వణార్థ మై. 91

టీ. పంకజనేత్ర=పద్మములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! వీని పరిపాండురకీర్తి భరంబుచేన్=ఇతని తెల్లని కీర్తిసముదాయముచే, కురంగాంకరుచుల్=చంద్రుని కాంతులు, తృణీకృతము లైనవి=తిరస్కరింపఁబడినవి, గడ్డిపోఁచలు చేయఁబడినవి, నిక్కువము=సత్యము, అట్లు కానినాఁడు=అట్లు కానిసమయమందు, రంకువు=లేడి, అమృతాస్పదము=సుధారసమునకుఁ జోటైనది, నీటికి స్థానభూతమైనదని వేఱొకయర్థము. ఐన తదంతరంబునన్=అయినట్టి యాచంద్రుని మధ్యమందు, అసంకుచత్ప్రణయరక్తిన్=సంకోచము నొందని ప్రేమమందలి యాసక్తిచేతను, తదంకురచర్వణార్థము — తత్ = ఆ తృణములయొక్క, అంకుర=చిగుళ్లను, చర్వణార్థమై=తినుటకై, అంకము=ఒడిని, డాసి, ఉన్నె=ఉండునే? తృణజలసమృద్ధి గల్గినచోట్ల వసించుట లేళ్ల కిష్టము. ఆరాజుకీర్తులచేఁ జంద్రకాంతులు తృణములుగా చేయఁబడుటచేతను, జంద్రునియందు స్వతస్సిద్ధముగా నమృత(జల)ముండుటచేతను, తృణజలసమృద్ధి మిక్కుటముకలది కావుననే లేడి చంద్రునియందు వసింప నిష్టపడుచున్నదని భావము. అతనికీర్తి చంద్రకాంతులను మించుచున్నదని ఫలితార్థము.

తా. దమయంతీ! ఈరాజుకీర్తిభరంబుచే నిక్కముగాఁ జంద్రకాంతులు తృణములుగా చేయఁబడినవి. స్వతస్సిద్ధముగా నమృతము గలచంద్రునియందుఁ దత్కాంతితృణము లుండుటచేతనే లేడి వానియంకురములను తిన నట నివసించుచున్నది.

తే. కువలయశ్యాముఁ డైనయీరాయవనివిభుని
యుఱియుకౌఁగిటిలో నుండు హేమగౌరి!
కుసుమబాణాసనునిసేసకొప్పులోనఁ
దవిలి యొప్పారుసంపెంగరేదండ వ్రాలె. 92

టీ. హేమగౌరి=బంగారువలె గౌరవర్ణము గలదమయంతీ! కువలయశ్యాముఁడు=నల్లగలువవలె నల్లనిశరీరము గలవాఁడు, ఐన...కౌఁగిటిలోన్-ఐన,

ఈయవనివిభుని=ఈరాజుయొక్క, ఇఱియు కౌఁగిటిలోన్-బిగికౌఁగిటిలో, కుసుమబాణాసనుని సేసకొప్పులోనన్=మన్మథుని కేశపాశములో, తవిలి=తవుల్కొని, ఒప్పారు సంపెంగదండవోలెన్=ఒప్పుచున్న సంపంగెదండవలె, ఉండు, సంపెంగపూవు పసుపువన్నె గాన దానితో బంగరువన్నె గలదమయంతికి సామ్యము. అనఁగా నితనిఁ బెండ్లాడి యపారసుఖము లనుభవింపుమని భావము.

తా. బంగారువంటిదేహకాంతి గలదమయంతీ! నల్లగలువవలె శ్యామలవర్ణముగల యీరాజేంద్రుని బిగికౌఁగిటిలో మన్మథునికొప్పులో నున్న సంపెంగదండవలె నుండుము. అలం. ఉపమ.

చ. లలన! యితండు సమ్ముఖమిళద్రిపుకుంజరకుంభమౌక్తిక
చ్ఛలమున వైరిలక్ష్మివలిచన్నులమీఁద నిజప్రతాపసం
కలనసముత్థితంబు లగుఘర్మకణంబులఁ బాయమీటు ని
ర్మలనిజశాతహేతినఖరంబున నాజివిహారభూములన్. 93

టీ. లలన=ఓదమయంతీ! ఇతండు=ఈరాజు, ఆజివిహారభూములన్=యుద్ధభూమియనెడి విహారభూములందు, నిర్మల...నఖరంబునన్-నిర్మల=స్వచ్ఛమైన, నిజ=తనయొక్క, శాత=వాఁడియైన, హేతి=కత్తియనెడి, నఖరంబునన్=గోటిచేతను, వైరిలక్ష్మివలిచన్నులమీఁదన్=పగవారిలక్ష్మియొక్క చల్లనిచన్నులపయిని, నిజ...సముత్థితంబులు-నిజ=తనయొక్క, ప్రతాపసంకలన=తేజముయొక్క సంపర్కముచే, సముత్థితంబులు=పుట్టినవి, అగు ఘర్మకణంబులన్=అయినట్టి చెమటబిందువులను, సమ్ముఖ..చలమునన్-సమ్ముఖ=యుద్ధమున కభిముఖములై, మిళత్=కూడవచ్చుచున్న, రిపుకుంజర=శత్రుగజములయొక్క, కుంభ=కుంభస్థలములందున్న, మౌక్తిక=ముత్యము లనెడి, ఛలమునన్=మిషచేత, పాయన్ మీటున్=తొలఁగించును. అనఁగా నీరాజు యుద్ధములం దభిముఖముగా వచ్చుగజములను డాసి తననిశాతకరవాలముచే వానికుంభస్థలంబులను జీల్చి యందలి ముత్యములను నేలపైకి దొరఁగించెనని భావము. దానిని గవి యిట్లు వర్ణించుచున్నాఁడు. కత్తిచేఁ జీల్పఁబడిన గజకుంభస్థలంబులనుండి నేలను రాలుచున్న

ముత్యము లారాజుయొక్క ప్రతాపాతిశయముచే వైరిలక్ష్మీ కుచకుంభములందుఁ బుట్టి గోటిచేఁ జిమ్మఁగా నేలకు రాలుచున్న చెమట బిందువులవలె నొప్పచున్నవి'' ఇట నారాజును నాయకునిఁగాను, వైరిలక్ష్మిని నాయికనుగాను, గజకుంభములను వైరిలక్ష్మీ కుచకుంభములనుగాను, గజకుంభస్థ ముత్యములను, చెమట బిందువులనుగాను, ఖడ్గమును గోటినిగాను, నిరూపించెను. అనఁగ నాయకుఁడు కత్తిచే గజకుంభములను జీల్చి తదంతర్గతము లగుముత్యములురాల్చుట, నాయకుఁడు నాయికకుచకుంభంబులందు వేఁడిమివలనఁ బొడమిన చెమటబిందువులను గోటితో బాఱఁజిమ్ముచున్నట్లుండెనని చెప్పఁబడినది. 'ఆజివిహారభూములన్' అనుటచే వైరిలక్ష్మీ శత్రురాజులను వదలి అభిసారికవలెఁ బ్రాపనంతుఁ డయిన యీరాజును దలచి యుద్ధభూమి యనెడివిహారస్థలమందుఁ గూడినదయ్యె నని యుఁ దనవేఁడిమిచే నామెకుచములం గలిగిన చెమటబిందువులను నుపచారముగాఁ బాయమీటి దానినెంతేయుఁ గైవసముచేసికొన్నాఁ డనియు వ్యంజితము.

తా. ఓదమయంతీ! ఈరాజు తనచేతికత్తి యనెడిగోటిచేతఁ, దనప్రతాపాతిశయముచే వైరిలక్ష్మిగుబ్బచన్నులందుఁ బుట్టినచెమటబిందువులను శత్రువుల కరికుంభములందుండి జాఱుచున్నముత్యములనెపమునఁ దొలఁగించుచున్నాఁడు. ఇట అపహ్నుతియు రూపకమును ఉత్ప్రేక్షయు నలంకారములు.

తే. అతివ యాజానుదీర్ఘబాహాప్రతాప
సమధిగతదిగ్విభాగుఁ డీజనవిభుండు
సప్తతంతుయశఃపటవ్యాప్తనిఖిల
భువనుఁ డీతనిచరిత మత్యద్భుతకరంబు. 94

టీ. అతివ=ఓదమయంతీ! ఈజనవిభుండు=ఈరాజు, ఆజాను...విభాగుఁడు —ఆజాను=జానువులపర్యంతము, దీర్ఘ=పొడుగైన, బాహా = బాహువులవలన నుదయమందిన,ప్రతాప=తేజంబుచే,సమధిగత=పొందఁబడిన, దిగ్విభాగుఁడు=దిగంతములు కలవాఁడు, మఱియు, సప్త...భువనుఁడు - సప్తతంతు=యజ్ఞములు చేయుటవలనఁ గల్గిన, యశః=కీర్తియనెడి, పట=వస్త్రముచే, వ్యాప్త=కప్పఁబడిన, నిఖిల=సమస్తములైన, భువనుఁడు=లోకములు గలవాఁడు,

అనఁగా నాజానులంబులగు బాహువులప్రతాపముచే దిక్కులను జయించినవాఁడనియు, యాగము లాచరించి సకలలోకములను గప్పఁజాలిన కీర్తిని సంపాదించినవాఁడనియు భావము. ఈతనిచరితము=ఇతనిచరిత్రము, అద్భుతకరంబు=ఆశ్చర్యమను గల్గించునది, ఎట్లాశ్చర్యకరమగుననఁగా, "కారణగుణాః కార్యే సంక్రామంతి" అనుదానివలనఁ గారణమందుండిన గుణములే కార్యమం దుండుట సహజము. తంతువులందుండు గుణమే పటమందుండును. కాని, జానువులపఱకు మాత్రమే వ్యాపించిన బాహువులవలన దిగంతములపఱకు వ్యాపించెడి ప్రతాపము కలుగుట యాశ్చర్యము. ఆజానుబాహువులు మహారాజలక్షణము గాన యట్టిశుభలక్షణముచే ప్రతాపము మెఱసి దిక్కుల జయించినాఁ డని యాశ్చర్యపరిహారము. అట్లె, సప్త ... భువనుఁడు — సప్త = ఏడైన, తంతు=నూలిపోఁగులచేఁ గలిగిన, యశఃపట=కీర్తిపటముచే, వ్యాప్త=వ్యాపించిన, నిఖిలభువనుఁడు=సకలలోకములును గలవాఁడు, అనఁగా నేడు పోఁగులచేఁ జతుర్దశభువనములం గప్పఁజాలిన పటమును సృజించుట యాశ్చర్యకరము కావున నీతనినడవడి యాశ్చర్యకర మని చెప్పవచ్చును. సప్తతంతువు లనఁగా యజ్ఞములు గాన యజ్ఞజనితకీర్తిచే లోకములఁ గప్పినాఁ డని యిట యాశ్చర్యపరిహారము.

తా. దమయంతీ! ఈరాజు జానువులపర్యంతము వ్రేలాడు బాహువులచే సమస్తదిక్కులను జయించెను. యాగములుచేసి చతుర్దశభువనములను గప్పఁజాలినంత కీర్తిని సంపాదించెను. ఈతనిచారిత్ర మాశ్చర్యకరము.

వ. అనిన విని యయ్యరవిందాస్య యాదాస్యసంవిదవలంబితశూన్యముద్రాముద్రితం బైనచూపునం జూచి యాభూపాలునిం బ్రతిషేధించె. ఆకన్నెతెంగి ద్రుహిణగృహిణి విమానవాహవ్యూహంబునకుఁ గనుసన్న చేసి వేఱొక్కరునిం జేరంబోవ నియమించి యారాజన్యుం జూపి విదర్భరాజకన్యక కిట్లనియె.

టీ. అనినన్, విని, అయ్యరవిందాస్య=పద్మమువంటి మోము గలదమయంతి యొక్క, ఔదాస్య...ముద్రితంబు-ఔదాస్యసంవిత్ = ఉపేక్షతోఁగూడిన బుద్ధిచేత, అవలంబిత=స్వీకృతమైన, శూన్యముద్రా = ప్రేమలేకపోవుటయనెడి గుఱుతుచే, ముద్రితంబు=చిహ్నితము, అయినచూపునన్ =అయినట్టిచూపుచేత, చూచి, అనఁగా నంతసేపు సరస్వతి వర్ణించినను, దమయంతికన్నెత్తిచూడక పోవుటచేత నే యామె మనోవిరాగంబు స్పష్టమగుచున్న దని భావము. ఆభూపాలునిన్=ఆరాజును, ప్రతిషేధించెన్=నిరాకరించెను. ఆకన్న=చూపుజాడ, ఎఱింగి=తెలిసికొని, ద్రుహిణగృహిణి=సరస్వతి, విమానవాహవ్యూహంబునకున్=పల్లకిని మోయువారి సమూహమునకు, కనుసన్నచేసి=కంటిచే సైగచేసి, వేఱొక్కరునన్, చేరన్ పోవన్=చేరుటకు, నియమించి=ఆజ్ఞాపించి, ఆరాజన్యున్=ఆరాజును, చూపి, విదర్భరాజకన్యకకున్=దమయంతికి, ఇట్లనియెన్= ఇట్లు చెప్పెను.

సీ. తెఱవ! ప్రత్యర్థిపార్థివ సార్థపాథోధి
సమ్మాథమంథనక్ష్మాధరంబు
పృథుఁ డనునృపతి యీపృథ్వీశ్వరుం డేలు
మధుర నాకము జంభమథనుపగిది
నశ్మశ్రు వైన యీయన ముఖాబ్జంబుతో
నంకకర్బురుఁ డైన యమృతకరుఁడు
సరిపోవఁజాలఁడు చారుకాంతిస్ఫూర్తి
నటు సగాను మితని బాహారణమును

తే. వైరిధరణీశమశకసంహారమునకు
శాత్రవకళత్రనేత్రాంబుజన్మమునకుఁ
గారణం బైనధూమరేఖయును బోని
ఘనశరాసనగుణకిణాంకము ధరించు. 96

టీ. తెఱవ=దమయంతీ! ప్రత్యర్థి...క్ష్మాధరంబు - ప్రత్యర్థిపార్థివ=శత్రురా

జాలయొక్క, సార్థ=సమూహమనెడి,పాథోధి=సముద్రమును, సమ్మాథ=మథించుటయందు,మంథరత్మాధరంబు=మందరపర్వతమువంటివాఁడు. అనఁగా నీరాజు మందరపర్వతము సముద్రమును మథించినట్లు శత్రురాజులను మర్దించుచున్నాఁడని భావము. ఈపృథ్వీశ్వరుండు=ఈరాజు, పృథుఁడనునృపతి=పృథువనుపేరుగలవాఁడు, నాకమున్=స్వర్గలోకమును, జంభమథనుపగిది=ఇంద్రునివలె, మఘురన్=మఘురానగరము, ఏలున్=పరిపాలించును. అంకకర్బురుఁడు=అంకముచే విచిత్రుఁడు, ఐనయమృతకరుఁడు=అయినట్టి చంద్రుఁడు, చారుకాంతిస్ఫూర్తిన్=మనోహరమైన కాంతిసంపదచే, అశ్మశ్రువు=గడ్డము మీసాలవెండ్రుకలులేని, ఈయనముఖాబ్జంబుతోన్=ఇతని ముఖపద్మముతో, సరివోవన్ చాలఁడు=సాటిచెందఁజాలఁడు. అనఁగా మచ్చతోఁగూడిన చందమామ శ్మశ్రువు లేని యీతనివదనంబునకు సాటి రాఁడు; ఇతనిమొగము నిష్కళంకచంద్రబింబమువలె నొప్పుచున్నదనియు,నితఁడు యౌవనప్రాదుర్భావదశయందున్నాఁడనియు ఫలితార్థము. అటు, చూడు=అన్నైప్ర చూడుము, ఇతనిబాహార్గళములును=ఇతని బాహువు లనెడినిప్పచిలుకుకట్టెలు, వైరి...హారమునకున్—వైరిధరణీశ=శత్రురాజులనెడి, మశక=దోమలయొక్క, సంహారమునకున్=నాశనమునకును, శాత్రవ...జన్మమునకున్-శాత్రవకళత్ర=శత్రురాజభార్యలయొక్క, నేత్రాంబు=కన్నీటియొక్క,జన్మమునకున్=ఉత్పత్తికిని, కారణంబు=హేతువు,ఐనధూమరేఖయును బోని=అయినట్టి పొగపంక్తినిబోలిన, ఘన...కిణాంకము—ఘన=గొప్పదైన, శరాసన=ధనుస్సుయొక్క, గుణ=నారివలనఁగలిగిన, కిణాంకము=మచ్చను, ధరించన్=తాల్చును, అనఁగా శత్రువులనెడి దోమలనాశమునకును, శత్రుభార్యలకన్నీటికిని, ధూమరేఖవంటి వింటినారివలన కలిగిన కిణమనెడి మచ్చగలవాఁ డని భావము. ధూమరేఖసంబంధమువలన దోమలు నశించుటయుఁ, గన్నీరు కాఱుటయు నైజము. శత్రువులు నశించుటచే వారిభార్యలేడ్చుచున్నారని ఫలితార్థము.

తా. దమయంతీ! ఈరాజు శత్రువులనెడిసముద్రమును మథించుటకు మందరపర్వత మంటివాఁడు. ఇతనిపేరు పృథువు; దేవేంద్రుఁ డమరావతినింబోలె

నితఁడు మఘురను బరిపాలించును. మచ్చగలిగినట్టి చంద్రుఁడు కాంతిసంపదచే శత్రువులేని యితనివదనంబునకు సాటిరాఁడు. అవైపుచూడుము. ఇతనిబాహువులు శత్రువు లనెడి దోమలనాశనమునకును, శత్రుభార్యలకన్నీటి యుదయమునకును హేతువైన ధూమరేఖవలె నున్న వింటినారిదెబ్బ మచ్చను ధరించుచున్నవి. అలం. వ్యతిరేకము.

చ. అలికులవేణి! కాళియమహాహ్రద మన్కమనీయనాభితోఁ
జలనిధినేమిభామినికిఁ జక్కనిమేచకరోమరాజి నా
నలిఁ బ్రవహించుచున్న యమునానదియందఁ బితండునీవునుం
జలుపుదుగాక గ్రీష్మదివసంబులయందుఁ బయోవిహారముల్.

టీ. అలికులవేణి = తుమ్మెదలసమూహమువంటి జడగల దమయంతీ ! ఇతండు, నీవును, కాళియమహాహ్రదము= కాళియునిమడుగు, అనెడి కమనీయ నాభితోన్, అయినట్టి మనోహరమైనపొక్కిలితో, జలనిధి నేమిభామినికిన్ =భూమియనెడియువతికి,చక్కని... రాజి-చక్కని=సుందరమైన, మేచక=నల్లని,రోమరాజి=నూఁగారు, నాన్ =అనునట్లుగా, నలిన్ =ప్రీతితో-మిక్కుటముగా, ప్రవహించుచున్న యమునానదియందును = పాఱుచున్న యమునానదియందు, గ్రీష్మదినసంబులయందున్ = వేసవిదినములందు, పయోవిహారముల్ = జలక్రీడలను, చలుపుదుగాక=చేయుదురుగాత, అనఁగా భూమియనెడి స్త్రీకి, కాళియహ్రదము నాభివలెను యమునానది నూఁగారువలెను నొప్పుచున్నదని భావము. యమునానది నల్లగానుండు నని ప్రసిద్ధిగలదు కాన నూఁగారుతో నుపమానము సరిపడును. ఇట నీవును, ఇతండును జలక్రీడలను జలుపుదుగాక యనియుండుట (అనఁగా బహువచనమునకు మాఱుగా నేకవచనము వాడుట) సమంజసమే.

తా. నల్లనికేశపాశముగలదమయంతీ! కాళియహ్రదమనెడి నాభికూపములో భూనాయిక నూఁగారువలె నొప్పుచుఁ బ్రవహించుచున్న యమునానదిలో వేసవికాలమందు వీనితోఁ గూడి జలక్రీడలను జలుపుము.

క. గోవర్ధనాద్రితటములఁ
ప్రావృట్కాలముల విపినబర్హిణనటన
ప్రావీణ్యము వీక్షింపుఁ
డీవును నీతండు వేడ్కఁ గలిం బెసలారన్. 98

టీ. ఈవును, ఈతండును, వేడ్కలు=కోర్కులు, ఇం పెసలారన్=అతిశయించునట్లుగా, గోవర్ధనాద్రితటములన్ = గోవర్ధనపర్వతపుఁ జరియలందు, ప్రావృట్కాలములన్=వర్షాకాలములందు, విపిన... ప్రావీణ్యము—విపినబర్హిణ=వనమయూరములయొక్క, నటనప్రావీణ్యము = నాట్యమందలి నేర్పును, వీక్షింపుఁడు= చూడుఁడు - నెమిళ్లు వర్షాకాలమందు నటనము నేయుట ప్రకటము.

తా. ఓదమయంతీ! నీవును నితండును గలిసి వర్షకాలములందు గోవర్ధన ప్రాంతములందు వనమయూరములు చేయుచున్న నర్తనముయొక్క చాతుర్యమును వీక్షింపుఁడు.

ఉ. పూవులభూరిసౌరభము పూని భరంపడి యేఁగుదెంచు బృం
దావనసంచరిష్ణుఁడు సదాగతిపాంథుఁడు దప్పిపెంపునన్
ద్రావఁగలండు బోలు నిబిడంబునఁ జిత్రకగంధసారపం
కావిలమైననుం గువలయాక్షి భవద్రతిఘర్మతోయమున్.

టీ. కువలయాక్షి=కలువలవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! పూవులభూరిసౌరభము=పుష్పములయొక్క యెక్కుడగు పరిమళము, పూని=వహించి, భరంపడి = ఆభరమును వహించుటచే శ్రమచెంది, ఏఁగుదెంచు = వచ్చుచున్నట్టి, బృందావనసంచరిష్ణుఁడు=బృందావనమందు సంచరించు స్వభావము కలవాఁడు, సదాగతిపాంథుఁడు=వాయువనెడి బాటసారి, దప్పిపెంపునన్ = పిపాసయొక్క పెంపుచేతను, చిత్రకగంధసారపంకావిలము - చిత్రక = బొట్టుయొక్క, గంధసారపంక = చందనపు బురదచేత, ఆవిలము = కలుషము, ఐననున్=అయినప్పటికిని, భవద్రతి ఘర్మతోయమున్-భవత్ = నీయొక్క, రతి=సంభోగమందలి, ఘర్మ=ఉక్కచేఁ బొడమిన, తోయము=జలమును,

బాలునివిధంబునన్ = బాలకునివలె, త్రావఁగలండు = పానము చేయఁగలఁడు, విశే షముగా దప్పిగొనియున్న బాలుఁడు జలమెంతకలుషముగానున్నను, నిశ్శంకము గాఁ బానముచేయును. ఇందు పూవులతావియొక్క భారమువహించినవాఁడని, చెప్పుటచే వాయువునకు సౌరభత్వమున్నట్లును, భారమువహించినవాఁడు మంద ముగా నడుచుట సహజము కావున వాయువునకు మాంద్యమును, ఆరామాదుల నుండి వచ్చుగాలి శీతలముగానుండు నని యనుభవసిద్ధము కాన "బృందావనసం చారిష్ణు" వనదానిచే శైత్యమును జెప్పఁబడియె. ఈచెప్పుటచే శైత్య సౌర భ్యమాంద్యయుక్తమైనవాయువని స్పష్టమగు చున్నది. అట్టివాయువు గంధపు పూఁతలచేతఁ గలుషితమైనను నీరతిఘర్మతోయమును నిశ్శంకముగా నశింపఁ జేసి నీకు సుఖము గలిగింపఁజేయును. పెద్దబరువైతికొని యడవిఁబడివచ్చుబాట సారికి దప్పిగలుగునట్లు పూవుఁభూరిసౌరభము దాల్చి బృందావనమునం గ్రు మ్మరివచ్చువాయువునకును దప్పికలిగెనని భావము. బాలుఁడు ముందువెనుకఁ జూడక కలుషజలముకేని త్రాఁగునట్లే బడలినబాటసారియుఁ ద్రాగునని తెలియునది. సదాగతిపాంథుఁడు, అనుచోట సదాగతి యనఁగా నెల్లప్పు డును గమనముకలవాఁడని యర్థము. పాంథుఁ డనఁగా నెల్లప్పుడును బయనము చేయువాఁడని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచే నెల్లకాలమును దాస్పృశసుఖకరవా యువు లభించుచున్నది. కావున వీని వరించి తత్సౌఖ్య మందు మని భావము. 'భవద్రతిఘర్మతోయమున్' అనుటచే రతిప్రయుక్తమయినశ్రమమునకు చల్లని గాలి మిక్కిలి సుఖావహము గాన అపేక్షణీయము.

తా. ఓదమయంతీ! పుష్పములందలితావిని వరించి కావున నే యాయాస మొన్నదై బృందావనమందు సంచరణస్వభావము గలవాఁ డగు వాయు వను బాటసారి మిక్కిలి దప్పిచెంది గంధపుఁబూఁతచేతఁ గలుషితమైనను సంభో గంబులందు నీశరీరమందుఁ బొడముచెమ్మటను బాలునివలె నిశ్శంకముగాఁ బా నముచేయును. అలం. కావ్యలింగము. రూపకము. ఉపమ.

క. పాటించి యితని వేఁడిన
   చాటుకవీశ్వరులహస్తజలజంబులకున్

హాటకదీనారములు వ
రాటకసంఘాతములు వరాటేంద్రసుతా! 100

టీ. వరాటేంద్రసుతా=వరాటదేశాధిపతికుమారిక యగునో దమయంతీ! పాటించి=తన్నుఁజేరి, ఇతనిన్=ఈరాజును, వేఁడినచాటుకవీశ్వరులు=వేఁడుచున్నట్టియుఁ జాటుపద్యములు రచించుచున్నకవిచంద్రులయొక్క, హస్తజలజంబులకున్=హస్తపద్మములకు, హాటకదీనారములు=బంగారునాణెములు, వరాటకసంఘాతములు=తామరదుద్దులసమూహములు అనఁగా నీరాజు కవీశ్వరుల కమితముగా బంగారునాణెములను బంచియిచ్చునని భావము. ఈచెప్పుటచే నతఁడు గొప్పదానశాలి యని స్పష్టమగుచున్నది. తామరదుద్దులు పచ్చగా నుండునుగాన దీనారములతో నుపమింపఁబోవుచున్నది.

తా. ఓదమయంతీ! తన్ను సమీపించి వేఁడుచున్నకవీశ్వరులచేతు లనెడి పద్మములకు నితఁడిచ్చు బంగారునాణెములు తామరదుద్దులసమూహము లై చెలంగును. అలం. రూపకము.

తే. అనిన వినియును వ్రాల్చెఁ బక్ష్మాంచలములు
బాల తద్భావ మెఱిఁగి వాగ్భామ యపుడు
మఱియు నొకమానవేంద్రుసమక్షమునకు
నిందుబింబాస్యఁ దోడ్తెచ్చి యిట్టు లనియె. 101

టీ. అనినన్=అనిపల్కఁగానే, వినియున్=సరస్వతివర్ణనావాక్యములు వినియు, బాల=దమయంతి, పక్ష్మాంచలములు=కనురెప్పలకొనలు, వ్రాల్చెన్=మూసెను. తద్భావము=ఆమెయభిప్రాయమును, వాగ్భామ=సరస్వతి, ఎఱిఁగి=తెలిసికొని, అప్పుడు, మఱియు నొకమానవేంద్రు సమక్షమునకున్=మఱియొకరాజేంద్రునొద్దకు, ఇందుబింబాస్యన్=చంద్రునివంటిముఖము గలదమయంతిని, తోడ్తెచ్చి=కొనివచ్చి, ఇట్టులు అనియెన్=ఇట్లు పలికెను.

తా. అని యిట్లు సరస్వతి వర్ణించుచుండ విని దమయంతి యూరకుండెను. సరస్వతి యామెతలఁపు తెలిసికొని వేఱొకరాజేంద్రునికడకుఁ గొనిపోయి యిట్లు చెప్పెను.

వ. మత్తకాశిని! యితండు కాశీరాజు. ఇతనిరాజధాని ముక్తిక్షేత్రం బగువారణాసి. ఇతనికులదైవతం బఖిలభువనస్థుం డగు ధూర్జటి. ఇతనివిహారదీర్ఘిక త్రిలోకసంతాపనిర్వాపణి యగు గీర్వాణతటిని. ఇతనిసత్రశాల విశాలాక్షీకేళిభవనంబు. ఇతని భుజాస్తంభదంభోళి రిపునృపాలబాలానయనాంబువృష్టిధారాసమేతంబు. 102

టీ. మత్తకాశిని! ఇతండు, కాశిరాజు, ఇతనిరాజధాని, ముక్తిక్షేత్రంబు=ముక్తినొసంగుపుణ్యక్షేత్రము అగువారణాసి. ఇతనికులదైవతంబు, అఖిలభువనస్థుండు - అఖిల=సమస్త, భువనస్థుండు=లోకములందుఁ గలవాఁడు-సర్వలోకవ్యాపి, ధూర్జటి=అయినట్టిశంకరుఁడు, ఇతనివిహారదీర్ఘిక=ఇతని క్రీడాసరస్సు, త్రైలోక్యసంతాపనిర్వాపణి=మూఁడులోకముల సంతాపమును దొలంగించునది, అగుగీర్వాణతటిని=అయినట్టిగంగ, ఇతనిసత్రశాల = ఇతనిభోజనశాల, విశాలాక్షీకేళిభవనంబు=విశాలాక్షియొక్క క్రీడాభవనము. ఇతనిభుజాస్తంభదంభోళి-ఇతని=ఈరాజుయొక్క, భుజాస్తంభ=భుజాస్తంభమనెడి, దంభోళి=వజ్రాయుధము, రిపు...సమేతంబు—రిపునృపాల = శత్రురాజులయొక్క, బాలా=స్త్రీలయొక్క, నయనాంబు=కన్నీరనెడి, వృష్టిధారా=వర్షధారలతో, సమేతంబు=కూడియున్నది. అనఁగా నీరాజు తనబాహాబలము చే శత్రురాజులఁ జంపఁగా వారిభార్య లేడ్చుచున్నారని భావము. ఇంద్రాయుధము వర్షమునకుఁ గారణమగుచున్నట్లు నీరాజేంద్రుని బాహాస్తంభంబు శత్రుస్త్రీల కన్నీటికిఁ గారణము లగుచున్నవని భావము. అలం. రూపకము.

చ. సకియ! యితండు నీవడుఁదకీ చన్నులఁ గేవల నొత్తుఁగాకఁ గిం
శుకముకుళాభిరామతలు కీ నుకము పట్టునఖాంకు రాంకముల్
ప్రకుపితశాంకరీచరణకీపంకజకుంకుమపంకసంకర
ప్రకటనిరంకశంకరకకీపద్మకీశాంకకళాంకకారముల్. 103

టీ. సకియ=దమయంతి! ఇతఁడు=ఈకాశిరాజు, ప్రకుపిత...కారముల్-

ప్రకుపిత=మిక్కిలి కోపము చెందిన, శాంకరీ=పార్వతీదేవియొక్క, చరణపంకజ=పాదపద్మములందలి, కుంకుమపంక=కుంకుమబురదచేత, సంకర=కలిసియున్నట్టియు, ప్రకట=ప్రసిద్ధమైనదియు, నిరంక=మచ్చలేనిదియు నగు, శంకరకపర్ద శశాంకకళా=ఈశ్వరునిజటాజూటమందున్న బాలచంద్రరేఖతో, అంకకారములన్=ద్వంద్వయుద్ధము చేయుచున్నవి. అనఁగాఁ బార్వతీదేవి ప్రణయకోపము వహించియున్నప్పుడు శంకరుఁడు పార్వతిపాదములపైఁ బడెను. ఆమె యప్పటికిని శాంతింపక కుంకుమపూఁతచే వెలయుకాలితో శంకరుని శిరంబు తన్నెను. ఆసమయంబున శంకరునిశిరంబున నున్నదియు, నిష్కళంకమైనదియు నగు చంద్రరేఖకుఁ బార్వతికాలు తగులఁగాఁ దత్సంబంధియగు కుంకుమ యారేఖ కంటుకొనెను. అట్టిదానిని గలహించుచున్నవనఁగా కావునఁ గొంచెము రక్తవర్ణము గల్గియున్నదాని మించుచున్నవని భావము. కింశుకముకుళ అభిరామతలు=మోదుగుమొగ్గలయొక్క-మనోజ్ఞతలను, సుంకముపట్టు=పన్నుగాఁగొనెడి-మోదుగుమొగ్గలకన్న మిక్కిలిసుందరములయిన యనుట. నఖాంకురాంకముల్-నఖాంకుర=గోటికొనలయొక్క, అంకముల్=చిహ్నములను, అనఁగా నఖక్షతములననుట, నీవలుఁదచన్నులప్రక్కన్=గొప్పవైన నీకుచములప్రక్క, ఒత్తుగాక=గ్రుచ్చుఁగాక. అనఁగా నీరాజు సంభోగమందు నీస్తనంబులందు నఖక్షతముల నించుఁగాత యని భావము. ఇతనితోఁ గూడి సుఖింపుమని ఫలితార్థము.

తా. ఓదమయంతీ! కోపించినపార్వతిదేవిపాదపద్మములం దున్న కుంకుమ బురదచే మిళితమైన యీశ్వరుని శిరమందున్న బాలచంద్రరేఖ కెనవచ్చు, మోదుగుమొగ్గలవలె మనోహరము లైన నఖక్షతముల నీరాజేంద్రుండు నీకుచములందు నించుఁగాక. అలం. ఉపమ.

తే. అతివ! సంగ్రామసంగసంగతవిరోధి
నృపశిరోధిశిరాకాండనివహఖండి
చండభుజదండమండితమండలాగ్ర
జాగ్రదుగ్రప్రతాపుఁ డీసదనవిభుండు. 104

టీ. అతివ=ఓదమయంతీ ! ఈజనవిభుండు=ఈరాజు, సంగ్రామ...ప్రతాపుఁడు—సంగ్రామరంగ=యుద్ధరంగమందు, సంగత=అభిముఖులై వచ్చిన, విరోధినృప=శత్రురాజులయొక్క, శిరోధిశిరాకాండ=గొంతుక్రోవికాఁడలయొక్క, నివహ=సమూహమును, ఖండి=ఖండించుటయందు, చండ=భయంకరమైన, భుజదండ=బాహుదండమునందు, మండిత = ఒప్పుచున్న, మండలాగ్ర = కత్తియందు, జాగ్రత్=ప్రకాశించుచున్న, ఉగ్ర=భయంకరమైన, ప్రతాపుఁడు=ప్రతాపముకలవాఁడు. అనఁగా శత్రువుల భేదింపఁజాలినపరాక్రమముచే నొప్పువాఁడని భావము. ఈపద్యములో "నృపశిరోధిశిరఃకాండ" అని కొన్ని ప్రతులలోను, "నృపశిరోధిగరుత్కాండ" అని కొన్నిప్రతులలోను గానవచ్చుచున్నది. ఈరెండుపాఠములును సమన్వయయోగ్యములు కాలేదు. ('శిరాకాండ' అని దిద్దఁబడినది.)

తా. ఓదమయంతీ ! ఈరాజు యుద్ధరంగములందుఁ దారసిల్లిన శత్రురాజుల కంఠనాళముల ఖండించుటయందు సమర్థమై, భుజదండమందు వెలయుచున్న ఖడ్గముచేఁ బ్రకాశించు భీకరప్రతాపము కలవాఁడు.

క. దశశతదృగర్వగర్వ
ప్రశమనహేలాధురీణపటువేగనిరం
కుశసైన్యతురగరింఖా
విశకలితదిగంతధరణి వీఁడు లతాంగీ! 105

టీ. లతాంగీ=లతవంటిశరీరముగల దమయంతీ ! వీఁడు=ఈకాశిరాజు, దశ...ధరణి—దశశతదృక్=వేగన్నులవాని - అనఁగా నింద్రునియొక్కయనుట, అర్వ=గుఱ్ఱముయొక్క, అనఁగా నుచ్చైశ్శ్రవముయొక్క యనుట, గర్వ=అతిశయమును, ప్రశమనహేలా=శాంతి పొందించుటయనెడి విలాసముయొక్క, ధురీణ=భారమువహించిన, పటు=సమర్థమైన, వేగ=వేగము కలవి. అనఁగా నుచ్చైశ్శ్రవమును మించుచున్న వేగముకలవని భావము, నిరంకుశ = అడ్డులేని, సైన్యతురగ=సేనయందున్న యశ్వములయొక్క, రింఖా=డెక్కలచేత, విశకలిత=చూర్ణము చేయఁబడిన, దిగంతధరణి=దిక్కులయొక్క అంతప్రదేశములు

కలవాఁడు. అనఁగా నతఁడు నిరాటంకముగా దిగంతములవఱకుఁ బోయి శత్రువుల జయించినవాఁ డని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! ఉచ్చైశ్శ్రవమును మించినవేగము గలిగి సమర్థములై యున్న యితనిసేనలోని గుఱ్ఱములు దిగంతములవఱకు భూమిని నలియఁద్రొక్కినవి. అట్టియీరాజును వరింపుము.

వ. అని వర్ణించుచుండ దమయంతికి నిజమహోత్సవాగతానేక
లోకశోభావలోకనకుతూహలంబునం బరాకు వహించి యుం
డె. అవ్విధం బక్కాశిరాజునకుం గ్లేశావహం బయ్యె. సరస్వతీ
దేవియు వేఱొక్కనరదేవోత్తముం జూపి యి ట్లనియె. 106

టీ. అని, వర్ణించుచుండఁగా = ఈసరస్వతి కాశిరాజుగుణసముదయమును నుతించుచుండఁగా, దమయంతి, నిజ...కుతూహలంబునన్ —నిజ=తనయొక్క, మహోత్సవ=స్వయంవర మహోత్సవమునిమిత్తము, ఆగత=వచ్చిన, అనేక=పెక్కురగు, లోక=జనులయొక్క, శోభా=సొబగును, అవలోకన=చూచుట యందలి, కుతూహలంబునన్ = వేడుకచేత, పరాకు, వహించి, ఏమఱి, ఉండెన్, అవ్విధంబు, ఆకాశీరాజునకున్, క్లేశావహంబు=కష్టము కలిగించునది, అయ్యెన్, సరస్వతీదేవియు, వేఱొక్కనరదేవోత్తమున్=మఱియొక రాజును, చూపి, ఇట్లనియెన్.

తే. ఈనృపాలుఁ డయోధ్యాపురీశ్వరుండు
పేరు ఋతుపర్ణుఁ డాకర్ణచారునయన!
వీని వరియింపు సముదీర్ణవిధసువర్ణ
కేతకీగర్భపర్ణాతిపీతవర్ణు. 107

టీ. ఆకర్ణచారునయన!=చెవులవఱకు వ్యాపించిన నేత్రములు కలదానా! ఈనృపాలుఁడు=ఈరాజు, అయోధ్యాపురీశ్వరుండు=అయోధ్యానగరాధిపతి, పేరు=ఇతనినామము, ఋతుపర్ణుఁడు, సముదీర్ణ...వర్ణున్—సముదీర్ణవిధ=ఎక్కువైనరీతిగల, అనఁగా నెక్కుడువన్నెగలయని భావము, సువర్ణకేతకీ = బంగార

మొగలిచెట్టుయొక్క, గర్భపర్ణ = గర్భదళములకంటె, అతిపీత = మిక్కిలి పీతవర్ణముగల, వర్ణుక్ = చాయగల, వీక్ష = ఈరాజును, వరింపుము.

తా. ఓదమయంతీ! యీరాజయోధ్య కధిపతి. పేరు ఋతుపర్ణుఁడు. గేదంగిరేకులకంటెఁ బచ్చనిచాయగల యితని వరింపుము.

ఉ. వారివిహారవేళఁ జెలువా! చెలువారెడినీచనుంగవన్
సారపుఁదారహారములచందముఁ గైకొనుఁగావుతం జమ
త్కారము క్రొత్తయై మెఱయఁగాద తత్తటసీమపరిస్ఫురత్సదా
సారవసారవోర్మిభవసారవరాంబుపృషత్కదంబముల్.

టీ. చెలువా=ఓదమయంతీ! వారివిహారవేళన్ = జలక్రీడ సలుపునపుడు, చెలువారెడి నీచనుంగవన్ = ఒప్పుచున్న నీకుచకుంభములందు, తత్తట...కదంబముల్—తత్తటసీమన్ = ఆస్తనప్రాంతములందు, పరిస్ఫురత్ = విలుగుచున్న, సదా=ఎల్లప్పుడును, సారవ=ధ్వనితోఁగూడిన, సారవ=సరయూనది సంబంధులగు, ఊర్మి=తరంగములవలన, భవ=పుట్టిన, సార=గొప్పవయిన, వర = శ్రేష్ఠమైన, అంబు=నీటియొక్క, పృషత్కదంబముల్ = బిందుసమూహములు, చమత్కారము=అద్భుతరసము, క్రొత్తయై=నూతన మై, మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లుగా-సూత్రము లేకయే హారములవలె నుండుటచే నాశ్చర్యమనుట. సారపుఁ దారహారములచందము = శ్రేష్ఠమైన ముత్యాలహారములరీతిని, కైకొనుఁగావుతన్ = స్వీకరించును గాక. అనఁగా జలక్రీడలు సల్పునప్పుడు నీ స్తనముల ప్రాంతముల విశీర్ణమగుచున్న నీటిబిందువులు చూపఱకు దారము లేకయే వింతగానున్న ముత్యాలహారమువలెఁ జూపట్టునుఁ గాక; సరయునదీభవములు సారయవములని రూపనిష్పత్తి గావలసి వచ్చినను, "దాండి నాయనహాస్తినాయన" అనుసూత్రములోనిపతించుటవలన "సారవ" అనురూపము సిద్ధించినది. వి"దేవికాయాం సరయ్వాంచ భవే దావిక సారవౌ" అని యమరకోశము.

తా. ఓదమయంతీ! జలక్రీడాసమయములందు సుందరమైననీచనుఁగవయందుఁ దత్ప్రాంతములందు విలుఁగుచున్న సరయూనదీతరంగముల సంబంధు

లగు జలబిందువులు చూపఱకు నీ స్తనములపై సూత్రము లేకున్న హారములవలె వింతయై కనుపట్టుఁగాక. అలం. భ్రాంతిమంతము.

తే. ఇతనితాత భగీరథుం డతులమహిమ
నవనిఁ బ్రవహింపఁగాఁ జేసె నభ్రగంగ
నితఁడు త్రైలోక్యమునఁ బ్రవహింపఁ జేసెఁ
గీరభాషిణి! వరధర్మకీర్తిగంగ. 109

టీ. ఇతనితాత=ఈఋతుపర్ణునితాత, భగీరథుండు = భగీరథుఁ డనురాజు, అవనిన్=భూలోకమందు, అతులమహిమన్=సాటిలేని సామర్థ్యముచే, అభ్రగంగన్=ఆకాశనదిని, ప్రవహింపఁజేసెన్=పాఱించెను. అనఁగా సగరుఁడు హయమేధము చేయుచుండఁగా నింద్రుఁ డాయశ్వము నపహరించెను. దానిఁ గనుఁగొనఁబోయి సగరపుత్త్రులు సముద్రములను ద్రవ్వి పాతాళమునకుఁ బోయి తమచే నవమానితుఁడైన కపిలుని కోపాగ్నికిఁ గాష్ఠము లైరి. వారల కుత్తమ లోకములు గల్గుటకై భగీరథుఁడు గంగానదిని గొనివచ్చి భూలోకమునఁ బ్రవహింపఁజేసె. కీరభాషిణి=చిలుకవంటి పలుకులు గల దమయంతీ! ఇతఁడు=ఈ రాజు, వరధర్మకీర్తిగంగన్—వర=శ్రేష్ఠమైన, ధర్మ = ధర్మములవలనఁ గల్గిన, కీర్తిగంగన్=యశస్సనెడి గంగానదిని, త్రైలోక్యమునన్=ముజ్జగములందును, ప్రవహింపన్, చేసెన్, అనఁగా నితఁ డధిక మగుకీర్తి కలవాఁడని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! ఇతనితాత భగీరథుఁడు గంగానదిని గొనివచ్చి భూలోకమునఁ బాఱించెను. ఇతఁడు కీర్తిగంగను ముజ్జగములందును బాఱించెను.

చ. కవివచనంబు లీతనియగాధయశఃకలశాంబురాశిలో
లవములు వ్రాలె డిందు విమలం బగువీనిగుణప్రతానముం
దివిరి దిగంతసంపుటతతిన్ బుధమండలి లెక్కవ్రాయఁ దా
నవము భజించువైరినరనాథయశఃఖటికాకలాపముల్. 110

టీ. ఈతని...రాశిలోన్—ఈతని=ఈరాజుయొక్క, అగాధ = లోఁతైన, యశః=కీర్తియనెడి, కలశాంబురాశిలోన్=క్షీరసముద్రములో, కవివచనంబు

లు=కవీశ్వరులవాక్కులు, లవములువోలెన్=లేశములవలె, డిందున్=నాశనమగును. అనఁగా నీతనికీర్తిని కవివర్యులు నుతింప సమర్థులుకాకుండిరని భావము. విమలంబు=నిర్మలమైనది, అగు వీనిగుణప్రతానమున్=అయినట్టివీనిగుణసమూహమును, బుధమండలి=పండితసమూహము, తివిరి=ప్రయత్నించి, దిగంతసంపుటతతిన్=దిగంతము లనెడి సంపుటనిచయమందు, లెక్కవ్రాయన్=లెక్కించుట కంకెలువేయఁగా, వైరి......కలాపముల్—వైరినరనాథ=శత్రురాజులయొక్క, యశఃఖటికా=కీర్తియనెడి లేఖనద్రవ్యముయొక్క, కలాపముల్=సమూహములు, తానవమున్=కృశత్వమును, భజించున్=పొందును. అనేకములైన యంకెలను వ్రాసినచో లేఖనద్రవ్యములు-అనఁగా కలములు. నాశన మొందును. ఇతనిగుణము లనంతము లగుటచే గణించుటకు శక్యముకాదని భావము. అనఁగా నితనికీర్తియుండట శత్రుకీర్తులు ప్రకాశింపలేదని ఫలితార్థము.

తా. ఓదమయంతీ! యితనికీర్తియనెడి లోఁతైన పాలసంద్రములోఁ గవీశ్వరులవర్ణనలు లేశములై నశించును. ఇతని నిర్మలగుణములను బండితసమూహము దిగంతము లనెడి సంపుటములందు లెక్కలు వ్రాయఁగా శత్రువులకీర్తియనెడి కలములు కృశించుచున్నవి. అలం. రూపకము.

శా. అంభోజానన! వీని నెట్లు నుతిసేయ న్వచ్చు నేతత్తనూ
సంభూతం బగురోమసంఘము మహోత్సత్త్వాంకురశ్రేణి య
స్తంభాటోపవిజృంభమాణరిపుదో స్తంభోరుకుంభీనసా
రంభస్తంభనమంత్ర మీతనికరోద్యత్ఖేళ యాలంబునన్.

టీ. అంభోజానన=పద్మమువంటిముఖము గలదమయంతీ! వీనిన్=ఈరాజును, ఎట్లు=ఏరీతిగా, నుతి చేయన్ వచ్చు=స్తోత్రముచేయఁ గూడును? ఏతత్తనూసంభూతంబు=ఈరాజుయొక్క శరీరమందుఁ బుట్టినది. అగురోమసంఘము=అయినట్టిరోమసమూహము, మహో...శ్రేణియే—మహత్=గొప్పదైన, సత్త్వ=వీరరసముయొక్క, అంకురశ్రేణియె=మొలకలయొక్కవరుసయే. అనఁగా నితనిరోమములు లోపలనున్న వీరరసముయొక్క యంకురములే. కావుననే వీరరసోత్సాహముచే నితఁడు రోమాంచముకలవాఁడగుచున్నాఁడు. ఆలంబునన్=

యుద్ధమందు, ఈతని కఠోరక్ష్వేళ=శ్రవణదుస్సహ మైన యితనిసింహనాదము, అస్తంభ... మంత్రము—అస్తంభ = ఉగ్రమయిన, ఆటోప = అతిశయముచే తను, విజృంభమాణ=అతిశయించుచున్న, రిపు=శత్రువులయొక్క, దోస్తంభ బాహుస్తంభము లనెడి, ఉరు=గొప్పవయిన, కుంభీనస = సర్పములయొక్క, ఆరంభ=సంచారమును, స్తంభన=నిర్బంధించుటయందు, మంత్రము=మంత్రతుల్యమైనది. అనఁగా గారుడమంత్రమువలన సర్పములు కట్టఁబడినట్లు వీనిసింహనాదము విన్నప్పుడు శత్రువులహస్తములు కట్టఁబడుచున్న వని భావము. ఇతని నాదమును విని భీతినొందిన శత్రువులబాహువులు యుద్ధముకొఱకు సాఁగవనుట. శుద్ధి పొందినవైదికమంత్రములవలన సర్పములు కట్టఁబడునని ప్రసిద్ధి.

తా. ఓదమయంతీ! ఈతనిశరీరము దునయించినరోమసమూహము, వీరరసముయొక్క యంకురములసమూహమే. యుద్ధరంగములం దితనిసింహనాదము, శత్రువులబాహువు లనెడిసర్పరాజులను నిర్బంధించుటకు వైదికమంత్రమువంటిది. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. కావ్యలింగము. రూపకము.

శా. గంభీరప్రతిపక్షరాడపయశఃకాళిందియుక్ వీనిదో
స్స్తంభోద్భూతయశోభ్రగంగయు ననిన్ సంశ్లేషముం బొం
దు నా,సంభేదంబునఁ గ్రుంకి కాంచును మహాక్షత్రంబు రం
భాపరీరంభానందని కేతనందనవిహారప్రౌఢివిస్రంభముల్.

టీ. గంభీర...కాళిందియుక్—గంభీర = లోఁతైన అపకీర్తిపక్షమున మిక్కిలియైన, ప్రతిపక్షరాట్ = శత్రురాజులయొక్క, అపయశః = అపకీర్తి యనెడి, కాళిందయుక్ = యమునానదియును, వీని...గంగయుక్—వీని = ఇతనియొక్క, దోః స్తంభ = బాహాస్తంభములవలన, ఉద్భూత = పుట్టిన—స్తంభములవలె నిడుదలును దృఢములునయిన బాహువుల బలిమిచేఁ గలిగినట్టి, యశోభ్రగంగయుక్ = కీర్తియనెడి గంగానదియును, సంశ్లేషమున్ పొందున్ = కలియును, ఆసంభేదంబునన్ = ఆసంగమస్థలమందు, అనఁగా గంగాయమునానదీ సంగమస్థలమైన ప్రయాగయం దని భావము. లేక ఆసంభేదంబునన్ = ఆయుద్ధమునందు, మహాక్షత్రింబు = గొప్పక్షత్రియ

సమూహము, అనఁగా క్షత్రియభటు లనుట, క్రుంకి= తానమాడి, యుద్ధపక్ష మందుఁ జచ్చి, రంభా...విస్రంభముల్ - రంభా= రంభయనెడి యచ్చరయొక్క, పరీరంభ=ఆలింగనంబువలనఁ గల్గిన, ఆనంద = ఆనందమునకు, నికేత = నివాసభూతమైన, నందన = దేవోద్యానమందు, విహార = విహరించుటయందలి, ప్రౌఢి=దిట్టమైన, విస్రంభముల్ = నమ్మకములను, కాంచును = పొందును. అనఁగా—సందేహములేక యట్టివిహారము నొందుననుట. గంగాయమునానదులు గలిసినచోటఁ దానమాడినవారు నందనవనమందు రంభాదులతోఁ గూడి విహరింతురని వేదములందుఁ జెప్పఁబడినది. అట్లే యుద్ధమందుఁ గూలినవారుగూడ స్వర్గమందు సకలసుఖంబులనుభవింతురని చెప్పఁబడినది. యుద్ధమనెడి ప్రయాగలో ఋతుపర్ణునియొక్క కీర్తిగంగయు శత్రువులయపకీర్తి యమునయుఁ గూడఁగా నందు దేహంబు వదలినక్షత్రియులు స్వర్గమును జేరుచున్నారని భావము. ఇందువలన ఋతుపర్ణునికీర్తి యభ్రగంగవలెనున్నదనియు, యుద్ధంబులందుఁ జక్కంద్రశత్రువులను గూల్చుచున్నాఁడనియుఁ దెలియఁదగినది. అలం. రూపకము.

తా. దమయంతీ! సంగరములందుఁ బాఱుటవలనఁ గల్గిన యపకీర్తి యనెడి యమునానదియు, నితనిబాహుపరాక్రమమువలన నుదయించిన కీర్తియనెడి గంగానదియుఁ గలిసినస్థలమందుఁ గ్రుంకులిడిన క్షత్త్రియవీరులు స్వర్గమునకేఁగి నందనవనమం దచ్చరులతోఁగూడి విహరించుభాగ్యంబును బొందుదురు.

శా. తాదృగ్దీర్ఘవిరించివాసరకరత్వంబుం బ్రతిష్ఠించుచున్
యాదోధం దనదీడబాడబముగా నాకాశసంవ్యాప్యరి
త్త్వోదారస్థిరకీర్తి తారకముల న్నాయించు చేతత్ప్రతా
పాదిత్యుండు వెలుంగుఁ బద్మముఖి వాచాగోచరప్రక్రియన్.

టీ. పద్మముఖి = పద్మమువంటిముఖము గలదమయంతీ! ఏతత్ప్రతాపాదిత్యుండు = ఇతనిప్రతాపమనెడి సూర్యుఁడు, తాదృక్...కరత్వంబున్ - తాదృక్ =అటువంటి, దీర్ఘ = పొడుగైన, విరంచివాసర=బ్రహ్మదినముయొక్క—పగటిని, కరత్వంబున్ = చేయుటను, ప్రతిష్ఠించుచున్ = స్థాపించుచు,

పదునాలుగు మన్వంతరముల కాలము బ్రహ్మకు దిన మగును గాన యాదినము దీర్ఘమని చెప్పవచ్చును. దినమును జేయువాఁడు సూర్యుఁడు గాన బ్రహ్మదినంబును గూడ సూర్యుఁడే చేయవలెను. కాని చతుర్దశ మన్వంతరముల కాలము పరిమాణము గలయట్టి దినము ను సామాన్యసూర్యుఁడు నిర్మింపఁజాలఁడని తలంచి యా సూర్యునికంటె విలక్షణుఁడును, చిరకాలస్థాయియును, మిక్కిలి ప్రకాశము గలవాఁడును, నగు నీతఁ ప్రతాపసూర్యుఁడు నిర్మితుండయ్యెనని భావము. తనసీడ= ఆప్రతాపసూర్యునినీడ, యాదోధిన్ = సముద్రమునందు, బాడబముగాన్ = బడబాగ్నిహోత్రము గ చుండఁగా, బడబాగ్ని యాప్రతాపాదిత్యుని ప్రతిబింబము వలెనుండెను. ఇట్టి బడబాగ్నిని ప్రతిబింబముతోఁ బోల్చుటచేతను, ప్రతిబింబముకంటె స్వతస్సిద్ధవస్తువు నం దధికగుణముండుట సహజము గుటచేతను, నీరాజు ప్రతాపము బడబాగ్నిని మీఱుచున్నదని తోఁచుచున్నది. ఆకాశ... తారకములన్- ఆకాశ=ఆకాశమందు, సంవ్యాపి=వ్యాపించియున్న, అరిక్ష్మాదార=శత్రురాజులయొక్క, స్థిర=శాశ్వతములైన, కీర్తితారకములన్=కీర్తులనెడి నక్షత్రములను, మాయించుచున్=నశింపఁజేయుచు, వాచామగోచరప్రక్రియన్=వాక్కుల నతిక్రమించిన రీతిచే, వెలుఁగన్ = ప్రకాశించుచుండును. శత్రురాజుల కీర్తులను నక్షత్రములతోఁ బోల్చుటచే నవి మిక్కిలి స్వల్పములని తోఁచుచున్నది. ఇతని ప్రతాపసూర్యుని యెదుట శత్రువుల కీర్తులు తిరస్కరింపఁబడుచున్న వని భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, రూపకము.

తా. ఓదమయంతీ! ఈ రాజు ప్రతాపమనెడి యాదిత్యుండు బ్రహ్మదేవునిదినము ను జేయ సమర్థుఁడై, బడబాగ్నిహోత్రము తనకుఁ బ్రతిబింబమై ప్రతిఫలింపఁగా నాకాశమందు వ్యాపించియున్న శత్రువుల కీర్తినక్షత్రములఁ దిరస్కరించుచు, వాక్యముల కందనివాఁడై ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

క. అన వినియు విననియట్ల
జ్జననాథతనూజ యున్నచందము గని య
మ్మనువంశాగ్రణియవలకుఁ
జన ననుమతిఁ జేసె నలువ సతి వాహతతిన్. 114

టీ. అనన్ = సరస్వతియట్లు పలుకఁగా, అజ్జననాథతనూజ = ఆదమయంతి, వినియున్, వినని యట్లు = వినకుండినట్లు, ఉన్న చందము = ఉన్నట్టిరీతిని, కని = చూచి, అమ్మనువంశాగ్రణి యపలున్ = ఆరాజేంద్రునియవలలకు, చనన్ = వెళ్లుటకు, శ్రీనలువసతి = భారతి, వాహతతిన్ = వాహకసమూహమును, అనుమతి చేసెన్ = ఆజ్ఞాపించెను.

తా. సరస్వతి యట్లు చెప్పినపలుకులు వినియు వినకుండున ట్లుండఁగా సరస్వతి యామె మనోవిరాగంబుం జూచి యారాజేంద్రుని పిడిచిపోవుటకు యానధరుల నాజ్ఞాపించి.

వ. ఇ ట్లనుమతించి. 115

ఉ. అక్కడ నొక్కభూపతి సరోసంగునికంటెను రూపసంపదన్
జక్కనివానిఁ జూపి సరసత్వముమై మధురస్వరామృత
న్యక్కృతమత్తకోకిల సనాతని తామరచూలిదేవి యా
క్రక్కసజవ్వనిం గరము గారవమొప్పఁగఁ జూచి యిట్లనున్.

టీ. అక్కడన్ = ఆస్థలమందు, అనంగునికంటెను = మన్మథునికంటె, రూపసంపదన్ = సౌందర్యసమృద్ధిచే, చక్కనివానిని = అందముగలవాఁడగు, ఒక్కభూపతిని = ఒకరాజకుమారుని, చూపి, మధురస్వరామృత = ఇంపైనధ్వనియను నెడి యమృతము చేత, న్యక్కృత = తిరస్కరింపఁబడుచున్న, మత్త = మదించిన, కోకిల = కోవిలగలదియు, అనఁగాఁ గోకిలధ్వనికంటె మధురమైనస్వరముగలదని భావము. సనాతని = నాశనరహితురాలైన, తామరచూలిదేవి = సరస్వతి, సరసత్వముమైన్ = సరసత్వముచే, ఆక్రక్కసజవ్వనిన్ = కఠినపు యౌవనవంతురాలైన దమయంతిని—ఎట్టివానిని ఒల్లక గడుసయినదానిని, కరము = మిక్కిలి, గారవము, ఒప్పఁగన్ = ఒప్పునట్లుగా, చూచి, ఇట్లనున్ = ఇట్లు చెప్పెను.

తా. కోకిలస్వరమును మించుచున్న స్వరము గలదియు, నాశరహితురాలునగు సరస్వతి యాప్రాంతమున సౌందర్యసంపదచే మన్మథుని మించుచున్న యొకరాకుమారుని నవయౌవనవతి యగుదమయంతికిఁ జూపి గౌరవ మొప్పునట్లుగాను సరసముగాను నిట్లుపలికెను.

తే. పాండ్యభూపాలుఁ డీతండు కో పద్మనయన
యితని వీక్షింపు నిజకటాక్షేక్షణముల
మానశాలిని శాలీనతానత మగు
నాననాంభోజ మెత్తు కో మీఁ యత్తరమున. 117

టీ. పద్మనయన=పద్మములవంటి నేత్రములుగలదానా! ఈతండు=ఈరాజు, పాండ్యభూపాలుండు=పాండ్యదేశపురాజు, నిజకటాక్షేక్షణములన్=స్వకీయమైన కడకంటిచూపులచేత, ఇతనిన్, వీక్షింపుము=చూడుము, మానశాలిని=అభిమానముచే నొప్పుచున్నదానా! శాలీనతానతము = సిగ్గుచే వంపఁబడినది. అగునాననాంభోజము = అయినట్టి ముఖపద్మమును, అత్తరమునన్=త్వరతో, ఎత్తుమీ.

తా. ఓదమయంతీ! ఇతఁడు పాండ్యదేశాధిపతి. ఈసభామధ్యమున సిగ్గుచే నమ్రమైన నీవదనకమలము నెత్తి నీకడకంటిచూపులతో నీతని వేగ చూడుము.

ఉ. ఈసకలావనీతలము కో నెక్కటిఁ దాన పరిభ్రమించి య
భ్యాసపరంపరాపరత కో నభ్రమున న్విహరింపఁగోరియో
లాసిక కీర్తివిభ్రమకకేలాగరిమ న్నటియించు చుండునీ
రానుతు వంశరత్నముఁ దికరంబుగఁ జెంది యమందలీలలన్.

టీ. ఇందు కీర్తిపరముగాను లాసికాపరముగాను నర్థద్వయము తెలియునది-కీర్తి=కీర్తియనెడి, లాసిక=బొమ్మెరిది, ఎక్కటిన్=అసహాయముగా, ఈసకల అవనీతలము-సమస్తమైన యీభూమండల మని కీర్తిపరమయిన యర్థము-కలలతో-అనఁగా నర్తనాది కలల కౌశలములతోఁ గూడిన-అనఁగా నట్టి కౌశలము నెఱుంగఁజాలిన, వారుండుచోట నని లాసికాపరమయిన యర్థాంతరము. తాను+అ=తానొక్కటే - మఱొకరికీర్తి పొడసూపునట్లుగా నని కీర్తిపరమైన యర్థము-వేఱొకదొమ్మరిది తలచూపకుండునట్లు గానని లాసికాపరమైన యర్థాంతరము. పరిభ్రమించి=తిరిగి (కీర్తిపరము)- గిఱగిఱఁదిరిగి మొగ్గ్రవాలి (లాసికాపరము), అభ్యాసపరంపరా పరతన్=ఎడతెగని యలవాటు చేయుటయందలి

ఆసక్తిచేత, అభ్రమునన్ = స్వర్గమం దని యర్థము-ఆకాశమందని యర్థాంతరము, విహరింపన్ = సంచరించుట కని యర్థము-క్రీడించుట కని యర్థాంతరము, కోరియో = అపేక్షించియే కాంబోలు, వంశరత్నమున్ = కులమందు శ్రేష్ఠుఁడయిన యని యర్థము- మేటి వెదురైయిన యని యర్థాంతరము, ఈరాసుతున్ = ఈ రాజకుమారుని, తిరంబుగాన్ = గట్టిగా, చెంది = అవలంబించి, యని యర్థము-ఎక్కియని యర్థాంతరము. విభ్రమకలాగరిమన్ = విహరించు కలయందలి యతిశయముచేత నని యర్థము-గిఱ్ఱగిఱ్ఱ దిరుగునట్టి శ్రమయొక్క యతిశయముచేత నని యర్థాంతరము, అమందలీలలన్ = అతిశయించిన ఆటలను, నటించున్ = ఆడుచున్నది. అనఁగా దొమ్మరిది మొదట భూమిపయినుండి పెక్కువిద్యలాడి పిమ్మట వెదురుగడ యొక్క మీఁదియందుఁ బలువిధములు నటనము చేయును. కీర్తియనెడి దొమ్మరిది భూతలమందు వన్నెచోట్లను ఆడి, తరువాత ఆకాశమందు సయితము నవలంబనము లేకయే యాడుట గలుగుటకై యభ్యాసముకొఱకు నీరాజనెడి మేటి వెదురుగడ నాశ్రయించి యిప్పకొలఁది విద్యలాడుచున్నది. అనఁగా నీరాజు నాశ్రయించినకీర్తి భూమి యంతయుఁ బర్వి స్వర్గమునందును విహరించుచున్న దని తాత్పర్యము. అలం. పర్యాయము. అప్రస్తుతప్రశంస.

తా. ఓదమయంతీ! ఇతనికీర్తినర్తకి సమస్తభూమండలమందును సంచరించి యభ్యాసవశమున గగనమందుఁగూడ విహరింపనెంచియే కాంబోలును, విద్యాతిశయముచే నీరాజనెడి వెదురును మాఁతలగా ననంతములైన లీలలం జూపుచు నృత్యము చేయుచున్నది అలం. రూపకము.

తే. ఇతనిరిపురాజరాజి యేఁటేఁటివరుస
నడవుల నడవులు దప్పక యరిగి యరిగి
యనుపహలు కాలశూన్యత నడవు లైన
యాశ్వనగరంబులను యన్వర్థాఖ్య నొత్తి. 119

టీ. ఇతనిరిపురాజరాజి = ఇతనిశత్రురాజుల యొక్క సమూహము, ఏఁటేఁటివరుసన్ = ప్రతివత్సరమును, అడవులనడవులు = ప్రతివనమును, అరిగి అరిగి =

పోయి పోయి, బహుకాలశూన్యతన్ = చిరకాల మెవ్వరును నుండక పోవుటచే, అడవులు=వనములు, నిజయాత్రానగరంబులకున్=తమపట్టణములకు, యదృచ్ఛానుప్రవృత్తిన్=స్వేచ్ఛావృత్తిచేత, అరుగున్ = పోవుచుండును. వనబుద్ధిచేతనే తమపురములను బ్రవేశించుచున్నారు. అనఁగా నితనిశత్రువులు ప్రతిసంవత్సర మొక్కొకయడవియందుఁ గాఁపురము చేయుచు నొకవనము నుండి వేఱొకవనమునకుఁ బోవుచు నట్లుపోవునపుడు వనములైయున్న తమపురములనే పొందుచున్నారు. శత్రువులను బురంబులనుండి తఱిమివేయుటచే వారిపురములు జనశూన్యములై యడవులై యున్న వని ఫలితార్థము.

తా. దమయంతీ! ఈరాజుశత్రురాజులు ప్రతివత్సర మొక్కొక్కవనము నందు నివసించుచుఁబోయిపోయి, కొంతకాలమునకు జనశూన్యమగుటచే నడవులైనతమపురములను వనబుద్ధిచేతనే ప్రవేశించుచున్నారు. అ.౨౦.పర్యాయము.

స్రగ్ధరా. ఆలోకాలోకమేదిన్యమలమలయజోదారవిస్ఫారకీర్తిన్
ఖేలాకూపారపారాఖిలజనవినుతాక్షీణచాపప్రతాపున్
బాలా వీక్షింపు మీ పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతిభూయ
శ్చూడారత్నోడుపఙ్క్తిస్ఫురదభిపరిచయాత్యస్తోకనందన్నఖేందున్.

టీ. బాలా=దమయంతీ! ఆలోకా...కీర్తిన్-ఆలోకాలోక = చక్రవాళపర్యంతముగల, మేదినీ= భూకాంతకు, అమల=స్వచ్ఛమైన, మలయజ=మంచిగంధపుపూఁతయైనదియు, ఉదార=గొప్పదగునదియు, విస్ఫార=ప్రకాశించుచున్న, కీర్తిన్=యశస్సుగలవానిని, ఖేలా...ప్రతాపున్ - ఖేల=రమ్యమైనదియు, అకూపారపార=సముద్రముయొక్క అవ్వలితీరమందున్న, అఖిలజన=సమస్తజనులచేతను, వినుత=కొనియాడఁబడుచున్న, అక్షీణ=గొప్పదైన, చాపముయొక్క ప్రతాపము గలవానిని, అనఁగా నితని ధనుఃప్రతాపము సముద్రపునవ్వలితీరములవఱకు వ్యాపించినదనిభావము. పద...నఖేందున్-పదయుగ = చరణద్వయమందు, యుగపత్=ఒక్కమారుగా, పాతి=పడుచున్న, అనఁగా నమస్కరించుచున్న యనుట. భూప=రాజులయొక్క, అతిభూయః = మిక్కిలి తఱచుగానున్న, చూడారత్న=శిరోమణులనెడి, ఉడుపఙ్క్తి తారకలను భా

ర్యలతోడ, సులభపరిచయ=సులువయినకూడికచేత, అస్తోక=మిక్కుటముగా, నందత్=సంతసించుచున్న-(నఖపరముగా) చెలువు గలుగుచున్న, నఖేందుః=నఖములనెడి చంద్రులుగలవానిని—అనఁగాఁ దనపాదములందుఁ బడుచున్న సమస్తరాజులయొక్క శిరములందున్న రత్నంబులకాంతులచే వర్ధిల్లుచున్న నఖకాంతులుగలవాఁడును గీర్తిమంతుఁడును, ప్రతాపవంతుఁడును నని భావము. వీనిన్=ఈరాజును, వీక్షింపుము = చూడుము, అనఁగా సమస్తరాజులచేతను మ్రొక్కఁబడుచున్నయితనిఁ బోలినభూపాలుఁడు లేఁడు కావున నీతని వరింపుమని యభిప్రాయము.

తా. ఓదమయంతీ! చక్రవాళపర్వతముచేఁ జుట్టఁబడిన భూమికి మంచి గందపుఁబూతవలె వెలయుచున్న యుదారమైన కీర్తిగలవాఁడును, సముద్రతీరములవఱకు వ్యాపించిన యుగ్రమైన ప్రతాపము గలవాఁడును, బాదపద్మములం దొక్కమాఱుగాఁ బడిన రాజులశిరోరత్నములచే సంవర్ధితమైననఖకాంతులు గలిగినవాఁడును, నగు వీనిని, వీక్షించి పెండ్లియాడుము.

శా. భంగాకీర్తిమషీమలీమసతమప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి
త్వంగత్తిందుకకాననాంతరములన్ వర్తిల్లునత్యుల్లస
ద్భంగి న్వీనిప్రతాపవహ్ని జగదుత్సంగంబునన్ దత్స్ఫులిం
గాంగారంబులుభానుఁడున్ శిఖయుజంభారాతిదంభోళియున్.

టీ. వీనిప్రతాపవహ్ని=వీని ప్రతాపాగ్నిహోత్రము, భంగ ... కాననాంతరములన్-భంగ=పరాజయముచే, అకీర్తి=దుష్కీర్తియనెడి, మషీ=మసిచేత, మలీమసతమ=మిక్కిలి మలినీభూతులైన, ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి=శత్రురాజులనెడి, త్వంగత్=వడఁకుచున్న, తిందుకకాననాంతరములన్= నల్లతుమికిచెట్లయొక్క మధ్యమందు, అత్యుల్లసద్భంగిన్=మిక్కిలి ప్రకాశించురీతిచే, వర్తిల్లున్= ప్రవర్తించుచుండును. తత్ స్ఫులింగాంగారంబులు=ఆప్రతాపాగ్నియొక్క యగ్నికణములు, జగదుత్సంగంబునన్=జగత్తునొడియందు—అనఁగానడుమ, భానుఁడున్=సూర్యుఁడును, శిఖియున్=అగ్నిహోత్రుఁడును, జంభారాతి దంభోళియున్=దేవేంద్రునివజ్రాయుధము నై యున్నవి. అనఁగాఁ దిందుకకాననములు

నల్లగా నుండును, శత్రురాజులును దుష్కీర్తియనెడి మసిచే మలినీభూతులై నల్లగానున్నారు. తిందుకవనము దగ్ధమగునప్పుడు ఛిటచ్ఛిటమను ధ్వనిని జేయుచుఁ బెద్దయగ్నికణములను జిమ్ముచుండును. సూర్యుఁడును, వహ్నియును, వజ్రాయుధమును, నేతత్ప్రతాపాగ్నియొక్క కణములే. ఈచెప్పుటచే నితనిప్రతాపాగ్ని సూర్యాదులను మించుచున్నట్లు స్పష్టమగుచున్నది. ఆప్రతాపాగ్నికిఁ గణములయిన సూర్యాదులే దుస్సహతేజస్కులగు సూర్యాదు లగుచుండఁగా నాప్రతాప మెట్లుండునో యెవ్వరు చెప్పగలరు.

తా. ఓదమయంతీ! ఇతనిప్రతాపవహ్నిపరాజయమువలనఁ గలిగిన దుష్కీర్తియనెడి మసిచేత నల్లని శరీరములు గలిగి నల్లతుమికిచెట్లను బోలిన శత్రురాజులమధ్యమందుఁ బ్రకాశించుచుండును. ఆతిందుకచెట్లను దహించునప్పు డుదయించినయగ్నికణములె సూర్యుఁడును వహ్నియునును, వజ్రాయుధమునై యున్నారు. అలం. రూపకసంకీర్ణమగు నుత్ప్రేక్ష.

శా. ఏణీలోచన! యేతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామర
శ్రేణీమధ్యచరుండు వైన్యుఁడు గిరిక్షేపార్థమై కైకొనుం
బాణిం జాపము వీనిదంతిబలముల్ పైపై ననిన్ జంగమ
క్షోణీధ్రంబులు వోలె ధాత్రియెడఁ గైకొంచున్ విజృంభింపఁగన్.

టీ. ఏణీలోచన=ఆఁడులేడి నేత్రములవలె విశాలమగు నేత్రములు గల దమయంతీ! వీనిదంతి బలముల్=వీని గజబలములు, అనిన్ పైపైన్=యుద్ధంబున మీఁదుమీఁదుగా, జంగమక్షోణీధ్రంబులువోలెన్=నడగొండలవలె, ధాత్రియెడ=భూమియొక్క యవకాశమును, కైకొంచున్=స్వీకరించుచును, విజృంభింపఁగన్=అతిశయింపఁగా, ఏతత్ ...చరుండు-ఏతత్=ఈరాజుయొక్క, ఉగ్ర=భయంకరమైన, సమర=యుద్ధమును, ప్రేక్షా=చూచుటకు, ఉపసన్న=వచ్చిన, అమర=దేవతలయొక్క, శ్రేణీ=పంక్తులయొక్క, మధ్య=మధ్యభాగమునందు, చరుండు=వర్తించుచున్నవాఁడు, వైన్యుఁడు=పృథురాజు, గిరిక్షేపణార్థమై=పర్వతములను జిమ్ముటకై, పాణిన్=చేతిచేత, చాపమున్, కైకొనున్=దీసికొనును అనఁగా నీరాజయుద్ధమును జూచుటకు వచ్చినదేవతలలో నున్న పృథురాజు

యుద్ధభూమియందు నడగొండలవలె వర్తిల్లుచున్న యితనియేనుఁగులను జూచి కొండలని భ్రమచెంది పూర్వమువలెనే తనకోపముచేతఁ గొండలను బాఱఁజిమ్మి సమమట్టముగాఁ జేయుటకు వింటిని గైకొనక మానఁడు. పూర్వము భూమి పర్వతములచే నిండి నివసించుటకును సస్యాదులను బండించుటకు నుపయోగింపకుండఁగా నాపృథురాజు తనవింటికొప్పుచే భూమిని సరిమట్టముగాఁ జేసె నని భాగవతప్రసిద్ధము.

తా. లేడికన్నులవంటికన్నులు గల దమయంతీ! ఈరాజేంద్రునియేనుఁగులకదుపులు యుద్ధభూమియందు నడగొండలవలె సంచరించుచుండఁగా నీతని యుద్ధమును జూచుటకు వచ్చిన సురలలో నున్న పృథురాజు యేనుఁగులను పర్వతములను భ్రమించి వానిని జిమ్ముటకై చేతితోఁ జాపము తీసికొనక మానఁడు.
అలం. గమ్యోత్ప్రేక్ష భ్రాంతిమంతము.

శా. ఆదైత్యాంతకువక్షమున్గృహము శూన్యత్వైకదోషస్ఫుటా
సీనన్మర్కటకీటజాతకృతకశ్వేతాతపత్రీభవ
త్తాదృఙ్నిర్మలకౌస్తుభాభరణరత్నస్ఫూర్తిగాఁ బాసి యా
హ్లాదం బొప్ప వసించు శ్రీ యితనిబాహామధ్యసౌధస్థలిన్.

టీ. ఆదైత్యాంతకువక్షము = ఆవిష్ణుమూర్తి వక్షఃస్థలము, అన్గృహము= అనెడి మందిరము, శూన్య...స్ఫూర్తిగా-శూన్యత్వ=లక్ష్మీశూన్య మగుట యనెడి, ఏక=ముఖ్యమయిన, దోష=తప్పుచే, స్ఫుట=స్పష్టముగా, ఆసీనత్=నివసించుచున్న, మర్కటకీట=సాలెపురుగులచే, జాత=పుట్టిన, కృతక=కృత్రిమమైన, శ్వేతాతపత్రీభవత్=సాలెపట్టె (తెల్లగొడుగు) అగుచున్న, తాదృక్=అటువంటి, నిర్మల=స్వచ్ఛమైన, కౌస్తుభ=కౌస్తుభమనెడి, ఆభరణరత్నస్ఫూర్తిగాన్=అలంకారరత్నముయొక్క కాంతి గలదియగునట్లుగా, పాసి=విడిచి, ఆహ్లాదంబు=సంతోషము, ఒప్పన్=ఒప్పునట్లుగా, ఇతని బాహామధ్యసౌధస్థలిన్=ఇతని బాహువులమధ్యభాగ మనెడి సౌధమందు, వసించున్=ఉండును.
జనశూన్యములయిన గృహములలో సాలెపురుగులు ప్రవేశించి తెల్లనివియు మండలాకారములు గలవియు నగు పట్టులను బెట్టును. అట్లె లక్ష్మి తనవాసమైన విష్ణువ

క్షమ నెడి గృహంబును విడుచుటచే నాగృహము సాలెపురుగుల కాలవాలమై తెల్లనిపట్లతోఁ గూడియుండెను. అందులోనొకపట్టె కౌస్తుభరత్నము. కావున నిట్టి దోషభూయిష్ఠమగు గృహములో నుండ నభిలషింపక లక్ష్మి యితనివక్షః స్థలసౌధమందు నివసించెనని అనఁగా లక్ష్మి యితనియందు స్థిరముగా నున్నదని భావము. కౌస్తుభము ఎఱ్ఱనిదయ్యు తెల్లనిదిగా నిట వర్ణించుట తేజోహీనత్వ మును బట్టి యని తెలియునది. విష్ణువక్షమును గృహమనియు రాజు బాహామధ్య మును సౌధమనియుఁ జెప్పుటచే లక్ష్మికి విష్ణువుకంటె నీరాజే రంజకుఁ డనుట వ్యంజితము.

తా. విష్ణుమూర్తివక్షఃస్థల మనెడి గృహమున శూన్యత్వరూపదోషముచే నిశ్శంకముగా నివసించుచున్న సాలెపురుగులచే నల్లఁబడిన తెల్లనివియు వలయా కారములగునవియు నగుపట్టులలో నొకపట్టె కౌస్తుభరత్నము. అట్టి దోషభూ యిష్ఠమైన గృహమును విడిచి లక్ష్మి యితని వక్షఃస్థలియనెడి మేడ నివసించు చుండెను. అం. పర్యాయము. రూపకము.

మ. ఘనసిందూరవిముగ్ధమూర్ధము ధృతస్కంధావధిశ్యామికం
 బును బాధోధరమార్గగామియును నై పూఁబోణి యీరాజనం
 దనగంధద్విప మాజిలోఁ జరమసంధ్యాకాలమునోలె న
 ర్థి నిరోధించు విరోధిబాహుజభుజాతేజస్సహస్రాంశులన్.

టీ. పూఁబోణి=ఓసమయంతి! ఈరాజనందన గంధద్విపము=ఈరాజేంద్రుని మదపుటేనుఁగు, ఆజిలో=యుద్ధములో, ఘన...మూర్ధము-ఘన=గొప్పదయిన, సిందూర=సిందూరపరాగముచేత, విముగ్ధ=సుందరమైన, మూర్ధము=శిరస్సుగలది, సంధ్యాకాలపక్షమందు, ఘన...మూర్ధము-ఘన=దట్టమయిన, సిందూర=కుంకు మకాంతివంటి కాంతిచే, విముగ్ధ=సుందరిమయిన, మూర్ధము=మీఁది భాగము గలది. సిందూరముచే నందమైన యారాజకుమారుని గజముయొక్క శిరోభాగ ము సంధ్యాకాలరాగముతోఁ గూడిన యాకాశభాగమువలె నొప్పుచున్నదని భావము. ధృత...శ్యామికంబును-ధృత=ధరింపఁబడిన, స్కంధావధి = కంద ములవఱకును వ్యాపించిన, శ్యామికంబును=నల్లఁదనము గలిగినట్టిది. సంధ్యా

కాలముగూడ నిశాముఖమందు వ్యాపించు చీఁకటిచేఁ గొంతవఱకు నల్లఁగానుండును, పాథోధరమార్గగాహియును = ఏనుఁగు మిక్కిలి యెత్తుగానుండుటచే, పాథోధరమార్గ=ఆకాశమార్గమును, గాహియును=పొందినదియును, సంధ్యాకాలరక్తిమయు నాకాశమందె యుండును, చరమసంధ్యాకాలముఁ బోలెన్=సాయంకాల సంధ్యవలెను, అర్థిన్=ప్రీతిచే, విరోధి...సహస్రాంశులన్-విరోధి=శత్రువులయిన, బాహుజభుజా=క్షత్రియులయొక్క, తేజః=ప్రతాపమనెడి, సహస్రాంశులన్=సూర్యులను, విరోధించున్= అడఁకట్టును, కాంతిరహితముగాఁ జేయును. సిందూరరజముచే నేనుఁగుశిరోభాగము మాత్ర మెఱ్ఱగా నుండి, తక్కిన శరీరభాగమంతయును నల్లగానుండును. సాయంసమయంబునఁ బశ్చిమదిక్కునందు రక్తిమగలిగియుండి తూర్పుభాగమునందుఁ జీఁకటిచే నావృతమై నల్లగానుండును. కాన గజంబున కుపమ తగియుండెను. సాయంకాలసంధ్య చూపట్టినప్పుడు సూర్యుఁ డదృశ్యుఁడై యున్నట్లు వీనియేనుఁగు చూపట్టినతోడనే శత్రురాజులతేజము లదృశ్యము లైనవని భావము.

తా. దమయంతీ! సిందూరపరాగముచే నెఱ్ఱనిమూర్ధము గల్గి భుజశిరస్సుల వఱకును నల్లగా నుండి, మిక్కిలి యెత్తు గలదగుటచే నాకాశము నొరయుచున్నవీనిమదపుటేనుఁగు, సాయంకాలసంధ్యవలెఁ దనరారుచు శత్రురాజుల ప్రతాపమనెడి సూర్యులను నిరోధించుచున్నది. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. రూపకము.

క. కీర్తిధనుఁ డైనయీతని
మార్తురకని కరుగ నరుగ యి మగువ బెడంగై
మార్తాండమండలంబున
గర్తమయం బైనత్రోవ యి గానఁగవచ్చున్. 125

టీ. మగువ=ఓదమయంతీ! కీర్తిధనుఁడు=యశమే ధనముగాఁ గలవాఁడు, ఐనయీతనిమార్తురకున్=అయినట్టి యితనిశత్రువులకు, ఆఁకిన్=యుద్ధమునకు, అరుగన్ అరుగన్=పోవఁగాఁ బోవఁగా, మార్తాండమండలంబునన్= సూర్యమండలమందు, బెడంగై=గొప్పదై, గర్తమయంబు = పల్లముతోఁ గూడినది, ఐనత్రోవన్=అయినట్టిమార్గము, కానఁగన్ వచ్చున్=కనఁబడును. అనఁగా

నాసన్నమరణులకు సూర్యునియందు ఛిద్రము గానంబడును. ఇతని శత్రురాజులకు నితనిని దలపడరాఁగానే సూర్యునందు ఛిద్రము గనఁబడుటచే వెంటనే మరణము కలుగుననుట. శత్రువుల ననలీల నతిశీఘ్రముగ నితఁడు గూల్చునట్టి మహాతేజుఁడని ఫలితార్థము.

తా. స్పష్టము.

చ. ఎదిరిచి సమ్ముఖం బయినయంతటిలోనన యేమిచిత్రమో
కదనముఖంబునందు విముఖత్వము గైకొనునర్కదీప్తిచే
నదరులు వాఱుచుఁ బెడిద మైనయదఃకరవాలధారచే
విదళిత మై శిరోధి వడ వీరవిరోధిమహీశుఁ డుద్ధతిన్. 126

టీ. వీరవిరోధిమహీశుఁడు=వీరుఁడయిన శత్రుభూపాలుఁడు, ఉద్ధతిన్=దర్పముచే, ఎదిరిచి = ఎదిరించి, సమ్ముఖంబు=అభిముఖుఁడు, అయినయంతటిలోనన=అయినస్వల్పకాలములోనే, ఏమి చిత్రమో = అదేమి చిత్రమో కాని, అర్కదీప్తిచేన్=సూర్యకాంతిచే, అదరులు=కాంతికణములు, వాఱుచున్=నిర్గమింపఁజేయుచు,అనఁగా సూర్యకాంతిలో ధగధగలాడుచు, బెడిదము=భయంకరము, ఐనయదఃకరవాలధారచేన్-ఐన=అయినట్టి, అదః=ఈరాజు యొక్క, కరవాల=కత్తియొక్క, ధారచేన్=అంచుచే, విదళితమై, శిరోధి=మెడ, పడన్=పడిపోఁగా, కదనముఖంబునందున్=యుద్ధభూమియందు, విముఖత్వము=పరాఙ్ముఖత్వమును,గైకొనున్=స్వీకరించును. సమ్ముఖుఁడయినవాఁడు, పరాఙ్ముఁడగుట యెట్లని విరోధము, విగతమైనముఖముగలవాఁడని చెప్పినచో విరోధము న కాభాసమగును అనఁగా శత్రువులు సమ్ముఖమునకు వచ్చునంతలోనే యితనిచేఁ జంపఁబడుచున్నారని భావము.

తా. ఓదమయంతీ ! శత్రురాజు దర్పముతో నెదిరించి సమ్ముఖుఁ డైనంత మాత్రముననే సూర్యకిరణసంపర్కముచే ధగధగలాడుచు భయంకర మైన యితనికరవాలధారచే మెడ ఖండింపఁబడఁగా విగతశిరస్కుఁ డై మృతి నొందుచున్నాఁడు. అలం—విరోధాభాసము.

వ. అనియె నప్పుడు సమీపంబున డాసి యున్నయంతఃపురదాసి

యౌదాసీన్యగర్భం బైనవైదర్భితలం పెఱింగి వేఱొక్క దెస
చూపి "యక్క యిటుగనుంగొనుము సౌధాగ్రంబునందు
నటియించు కేతనపటాంచలంబునం జలంబు గొని యొక్క
కాకి గాహనమునకై కాకారవంబుతోడం గాలూఁదఁదలంచి
యనువు గాక చీకాకుపడుచున్నయది" యనుచు నప్రస్తుత
భాషణంబులం బరిహాసంబు పుట్టించినఁ. 127

టీ. అనియెన్=సరస్వతి పలికెను, అప్పుడు=ఆసమయమున, సమీపంబునన్, దాసి,ఉన్నయంతఃపురదాసి, ఔదాసీన్యగర్భంబు=ఉపేక్ష గర్భమందు గలది, ఐన వైదర్భితలంపు=అయినట్టి దమయంతియభిప్రాయమును, ఎఱింగి=తెలిసికొని, వేఱొక్కదెసచూపి, అక్క=ఓదమయంతి, ఇటు, కనుంగొనుము=చూడుము, సౌధాగ్రమునందున్=మేడయొక్క కొనయందు, నటియించుకేతనపటాంచలమునన్=చలించుచున్న పతాకచీరయొక్క కొనయందు, చలంబు=పంతము, గొని, ఒక్కకాకి, గాహనమునకై=ప్రవేశముకొఱకు, కాకారవంబుతోడన్=కా కా అనుధ్వనితో, కాలూఁదన్=నివసించుటకు, తలంచి, అనువుకాక = వలనుపడక, చీకాకుపడుచున్నది = వికారముచెందుచున్నది; అనఁగాఁ జలించుచున్నపటాంచలమందుఁ గూర్చుండఁ బ్రయత్నించుకాకిప్రయత్నమెట్లువ్యర్థమో యట్లే యనురాగము చేసి దమయంతియందు శృంగారచేష్ట భావించుట యనుచితమని భావము. సరస్వతి వర్ణించుచుండఁగా దమయంతి వినియు విననట్లూరకుండెను. పాండ్యరాజదిచూచి "మౌనమర్ధాంగీకార" మ్మను వచనముచొప్పున దమయంతి యూరకుండుటచూచి తనయం దనురాగముపూనుచున్న దనుకొని శృంగారచేష్టలు చూపనారంభించెను. వానిచేష్టలను దమయంతియింగితంబును నెఱింగి, యంతఃపురదాసి కాకమిషంబున నిట్లు చెప్పె. అనుచున్, అప్రస్తుతభాషణంబులన్ = అప్రస్తుత వచనములచేతను, పరిహాసంబున్=నవ్వును, పుట్టించినన్= పుట్టింపఁగా, అనఁగా నన్యాపదేశంబునఁ బాండ్యరాజు నభిప్రాయంబు తెలిపి సభ్యులకు నవ్వు గలిగించె నని భావము.

తే. దాసి చేసినయప్పరిహాసమునకు
హాసపరిపాండురంబైనయక్కొలువున
నానృపాలుముఖమ్లాని గానఁబడియె
నలుపు గానఁగఁబడుఁగదా తెలుపులోన. 128

టీ. దాసి, చేసినయప్పరిహాసమునకున్ = చేసినట్టి కేరడమునకు, హాసపరిపాండురంబు = నవ్వుచే నంతటను దెల్లనైనది, ఐనయక్కొలువునన్ = అయినట్టి సభయందు, నవ్వు తెల్లగానుండునని కవిసమయసిద్ధము. కావున దాసివచనంబులు విని సభలోనివారు నవ్వుచుండుటచే సభకు శ్వేతత్వము స్థాపింపఁబడియె నని భావము. ఆనృపాలుముఖమ్లాని = ఆరాజుయొక్క ముఖము వాడిపోవుట, కానఁబడియె = చూడఁబడెను. ఆరాజు శ్యామలకాయుఁడు — దాసి పలికినకేరడములకును, సభాసదుల పరిహాసమునకును, మఱింతకాంతి దఱిగినవాఁడై మాడిపోయెను. కలకల నవ్వుచున్నసభాసదులలో విచారపరీతుఁడైనపాండ్యరాజుముఖకాంతిహీనత్వము స్పష్టముగాఁ గానవచ్చెను. మ్లాని నల్లఁగానుండు నని వర్ణించుట కవి సమయసిద్ధము కావున హాసవిలసితములై తెల్లనై యున్న సభ్యులవదనములలో విచారభిన్నమై కావుననే నల్లనిదై యున్న యారాజువదనంబు స్పష్టముగాఁ దెల్లమయ్యె. నలుపు, తెలుపులోనన్, కానంగఁబడుగదా = కనఁబడును గదా?

తా. అంతఃపురదాసి చేసినయాపరిహాసమునకు నవ్వుచున్నవియుఁ దెల్లనివియు, నగు కొలువువారివదనములలో విచారఖిన్నమై నల్లనిదై యున్నయా రాజువదనంబు స్పష్టముగాఁ గానవచ్చె. తెలుపులో నలుపు స్పష్టముగాఁ జూపట్టునుగదా? అలం. అర్థాంతరన్యాసము.

వ. అప్పుడు. 129

క. ఆరాజుపట్టు వాసి మ
హారాజిక సిద్ధసుర సమర్చితచరణాం
భోరుహ భారతి యొక్క మ
హారాజసమీపమునకు నల్లనఁ జనియెన్. 130

టీ. మహా...రుహా—మహారాజిక=మహారాజికమనెడి దేవతాగణముచేత ను - ఇన్నూటయిఱువది యార్వురగు మహారాజికు లనెడి దేవతలసమూహము మహారాజిక మని చెప్పఁబడుచున్నది. సిద్ధ= యోగసిద్ధులచేతను, సుర=దేవతలచేతను, సమర్చిత=పూజింపఁబడుచున్న, చరణాంభోరుహా= పాదపద్మములుగల, భారతి, అరాజుపట్టు=ఆరాజుస్థానమును, పాఁ=విడిచిపెట్టి, ఒక్కమహారాజుసమీపమునకున్=ఒకరాజేంద్రునిదరికి, అల్లనన్, చనియెన్.

తా. సమస్తసురలచేఁ బూజింపఁబడుసరస్వతి దమయంతి నారాజునుండి మఱియొకరాజును బొందించి మెల్లఁగా నిట్లనియె.

వ. చని మహేంద్రగిరి యేలు నన్న రేంద్రునిం జూపి దమయంతి కి ట్లనియె. 131

చ. నరనుతు నిమ్మహేంద్రగిరినాథు వరింపుము రూపసంపదన్
దొరయు నితండు నీకు నొకదోసమునుం గల దప్పురంబునన్
గరిమఁ గళింగజంబు లగుగంధగజంబులకుంభరాజితోఁ
గరకరి వుట్టఁగాఁ గలదు కామిని! నీవలిచన్నుదోయికిన్.132

టీ. కామిని=ఓదమయంతి ! నరనుతున్ = జనులచేఁ బొగడఁబడెడి, ఇమ్మహేంద్రగిరినాథున్= ఈమహేంద్రగిరిపతిని, వరింపుము. ఇతండు, రూపసంపదన్ = రూపసమృద్ధిచేత, నీకున్=నీతోడ, దొరయున్ = సమానుఁడగును. అప్పురంబునన్=ఆమహేంద్రగిరియందు, ఒకదోసమునున్,కలదు. నీవలిచన్నుదోయికిన్=వల్లని నీకుచద్వయికి, గరిమన్=అతిశయముచే, కళింగజంబులు=కళింగదేశమునందుఁ బుట్టినవి. అగు గంధగజంబుల కుంభరాజితోన్=అయినట్టి గంధజాతి యేనుఁగుల కుంభముల పంక్తితో, కరకరి=ద్వేషము, పుట్టఁగాఁగలదు. ఆగంధగజకుంభములు నీకుచములతో సామ్యమొందఁ దలంచియు నొందలేక తన్మూలమునఁ గలహము వహించునని భావము. ఇందువలన మహేంద్రనాథునకు గజసమృద్ధి గలదనియు, దమయంతికుచములు గజకుంభముల మీఱుచున్నవనియు, స్పష్టమగుచున్నది. అలం. లేశము.

తా. ఓదమయంతీ! మహేంద్రపురనాథుం డగునీరాజకుమారుని వరింపుము. సౌందర్యవంతుఁడైనయితని వరించుట యుక్తమే. కాని నీకచట నొకయనర్థము సంభవింపక మానదు. ఆపురమం దున్న గంధగజంబులకుంభంబులు నీకుచంబులసామ్యము నొందఁ దలంచియుఁ బొందలేక పోవుటచే వానికి విరోధము సంభవింపక మానదు.

చ. గజపతి వచ్చె నంచు నొకఁ డొకగంధగజంబుఁ గుఱించి యొక్కఁ డ
క్కజపడి పల్కినన్ వెఱచి కాననభూమికి భీతిఁ బాఱి దా
రిజడత నిద్రలోఁ గలవరింప నిజోక్తియ నేర్చి కీరముల్
గజపతి వచ్చె నా విని కలంగుదు రీతనిశత్రు లచ్చటన్.138

టీ. ఒక్కఁడు=ఒకపురుషుఁడు, గజపతి, వచ్చెన్, అంచున్, ఒకగంధగజంబు గుఱించి=ఒకగంధజాతియేనుఁగును గూర్చి, అక్కజపడి=ఆశ్చర్యపడి, పల్కినన్=పలికింపఁగా, వెఱచి=భయపడి, కాననభూమికిన్ = వనభూమికి, భీతిన్=భయముచే, పాఱి, దారిజడత = దారినడచినందునఁ గలిగినజడత్వము చేత, నిద్రలో, కలవరింపన్=గజపతివచ్చెన్ అని కలవరింపఁగా, నిజోక్తియ=తానన్నపలుకునే, నేర్చి=అభ్యసించి, కీరముల్=చిలుకలు, గజపతి, వచ్చెన్, నాన్=అనఁగా, అచ్చటన్=ఆవనమందును-పట్టణమందే కాక యడవియందు ననుట. ఈతనిశత్రువులు, విని, కలంగుదురు=భయం బొందుదురు. అనఁగా నితఁడు సమస్తశత్రువులను జయించినశూరుం డని భావము.

తా. పౌరులలో నెవ్వరేనియు నొకగంధగజంబు వచ్చుటను జూచి గజపతి వచ్చెనని చెప్పఁగా నీతనిశత్రువులు భయంబునఁ గాననంబునకుఁ బోయి యచ్చట దారినడచినబడలికచే నిదురించుచు గజపతి గజపతి యని కలవరింపఁ దొడంగిరి. ఆవనములోనున్నచిలుకలు వారన్నమాటను నేర్చికొని వేఱొకప్పుడామాటనే పలుకఁగా వారు విని యావనమందు సయితము తమపట్టణమందుంబోలె భయంబందుచున్నారు.

తే. వీనిరిపుకాంత పతిఁ బాసి కానలోనఁ

జెంచుపూఁబోఁడులును దానుఁ జెలిమిచేసి
చెప్పఁ దమదేశవార్తలు చెప్పుచోటఁ
జల్లనై యుండు మాభూమిచంద్రుఁ డంచు. 134

టీ. వీనిరిపుకాంత=ఇతనిశత్రుని భార్య, పతిన్ = భర్తను, పాసి=విడిచి, కానలోనన్, చెంచుపూఁబోఁడులును = భిల్లస్త్రీలును, తానును, చెలిమి=స్నేహము, చేసి, తమదేశవార్తలుచెప్పుచోటన్ . తమతమదేశవృత్తాంతములు చెప్పుకొనుచున్నప్పుడు,మాభూమిచంద్రుఁడు=మాదేశమున నున్నచంద్రుఁడు, చల్లనై యుండున్, అంచున్=చల్లగా నుండునని, చెప్పన్ =చెప్పుచుండును. అనఁగా గజపతి శత్రువులఁ జయింపఁగా వారు తమభార్యలను విడిచి పలాయితులైరి. అప్పుడు వైరిస్త్రీలు తమతమ భర్తలను వెదకుచు నడవులఁ బడిపోయినప్పుడీ మార్గమధ్యమందుఁ జెంచుస్త్రీలు గానరాఁగా వారితో స్నేహము చేసికొను చుందురు. అప్పుడు వారంద ఱొక్కచోఁ గూర్చుండి యిష్టగోష్ఠిసలుపుచుఁ దమతమదేశవృత్తాంతములను జెప్పుకొనుచున్నప్పుడీతని శత్రుస్త్రీలు మాదేశమునఁ జంద్రుఁడు చల్లనికిరణములు గలవాఁడని యత్యద్భుతముగాఁ జెప్పుచుందురు. శత్రుస్త్రీలు తమదేశములం దున్నప్పుడు తమతమ భర్తలతోఁ గూడి కొనియుండుటచే వారికిఁ జంద్రుండు చల్లనివాఁడై యుండెననియు. వారిప్పుడు భర్తల నెడఁబాసి యడవులలోఁ ద్రిమ్మరుచుండుటచేఁ జంద్రుఁడు వారికి వెచ్చనికిరణములు గలవాఁడుగా గానవచ్చుచుండెననియు, నందుచే వారా దేశమందుఁ జంద్రుఁడు వేఁడికిరణములఁ గలవాఁడని తలంచి "ఈదేశమందుఁ జంద్రుఁడు వేఁడికిరణములు గలవాఁడు కాని మాదేశమందుఁ జల్లనికిరణములు గలవాఁడై యుండు" నని చెప్పుచుందురు. 'చంద్రః చండకరాయతే' ఇత్యాదులంబట్టి విరహార్తులకు చంద్రుఁడు వేఁడిగానుండుట ప్రకటము.

తా. వీనిశత్రుకాంతలు భర్తలను బాసి కానలంజేరి చెంచుస్త్రీలతో స్నేహముచేసి తమతమదేశములందుండు నద్భుతములనుగూర్చి ముచ్చటించుకొను నప్పుడు తమభూమియందుఁ జంద్రుఁడు చల్లనికిరణములు గలవాఁడైనట్లు చెప్పుచుందురు.

మహాస్రగ్ధర.

రతిఁ గ్రీడాహంసమోహాగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రతారా
పతి యై దుఃఖించు నద్యఃప్రసృమరనిజదృగ్బాష్పధారాగతేందు
ప్రతిబింబప్రాప్తలాభప్రముదితసుత యై రంజిలుం రాత్రు లేత
త్ప్రతిపక్షక్షోణిపాలప్రమద గిరిదరీప్రాంతకాంతారభూమిన్.

టీ. ఏతత్ ... ప్రమద - ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, ప్రతిపక్షక్షోణిపాల = శత్రురాజుయొక్క, ప్రమద = స్త్రీ, గిరి ... భూమిన్ - గిరిదరీ = పర్వతగుహలయొక్క, ప్రాంత = దాపటి, కాంతార = దుర్గమమార్గముయొక్క భూమిన్ - ప్రదేశమందు, రాత్రులు = నిశాసమయములందు, రతిన్ = కోరిక చేత, క్రీడా ... పతి యై - క్రీడాహంస = ఆటహంస యనెడి, సమ్మోహ = భ్రాంతి చే, గ్రహిల = ఈహంస నాది నాకిమ్మనెడి యాగ్రహముగల, శిశు = పసిబాలుని చే, భృశ = మిక్కిలి, ప్రార్థిత = ప్రార్థింపఁబడుచున్న, ఉన్నిద్ర = ఉదయించిన, తారాపతి యై = చంద్రుఁడుగలదై, దుఃఖించున్ = ఏడ్చును; అనఁగా వారు పూర్వము న్నతసంపదలలో నుండినప్పుడు తనబాలుఁడు హంసబొమ్మతో నాడుకొనుచుండెను. ఈరాజు చేఁ దఱిమివేయఁబడి పురంబులలో నుండఁజాలక శత్రుస్త్రీ పర్వతకందరమందు దాఁగియుండి పవలెల్లఁ గడపి, రాత్రియందు గుహనుండి పైకిరాఁగా నామెకుమారుఁ డుదయించుచున్న చంద్రునిఁ జూచి, "ఇదే నాక్రీడాహంస దాని నాకి"మ్మని యేడ్వఁగాఁ గుమారునిరోదనమును శాంతింపఁ జంద్రుని సంపాదింపలేక యందువలనఁ దనపూర్వస్థితి జ్ఞప్తికి రాఁగా దుఃఖింప నారంభించె నని భావము. సద్యః ... సుత యై - సద్యః = తత్కాలమందు, ప్రసృమర = నిర్గమించిన, నిజ = తనయొక్క, దృక్ = నేత్రములయొక్క, బాష్పధారా = నీటిధారయందు, గత = పొందిన, ఇందుప్రతిబింబ = చంద్రప్రతిబింబము చే, ప్రాప్త = పొందఁబడిన, లాభ = ఫలము కల్గుట చే, ప్రముదిత = సంతుష్టుఁ డైన, సుత యై = కుమారుఁడుగలదై, రంజిలున్ = సంతసించుచుండును. అనఁగాఁ గుమారుని దురవస్థను జూచి యాకాంత దుఃఖింపఁగా నామెకన్నులనుండి స్రవించుకన్నీ

టియందుఁ జంద్రుఁడు ప్రతిఫలించెను. ఆప్రతిబింబమును జూచి బాలకుఁడు తన హంసబొమ్మ యని తలఁచి సంతసింపఁగా నామెయు సంతసించె నని భావము.

తా. ఓ దమయంతీ! ఈతనిశత్రువుభార్య భయవివశ యై పురంబు విడిచి పర్వతగుహలలో దాఁగి పవలు కడపి రాత్రిసమయమందుఁ బైకి రాఁగా నుద యించుచున్నచంద్రునిఁ జూచి దానిబాలకుఁడు క్రీడాహంసమునుగా భ్రమించి నాహంసమును దెమ్మని యేడ్చెను. అందుచేత పల్లి దమపూర్వస్థితి స్మరించు కొని దుఃఖింపఁగా నాయేడ్పుటవలన స్రవించెడి కన్నీటియందుఁ జంద్రుఁడు ప్రతిఫలింపఁగా దానిం జూచి 'యిదె నాహంసబొమ్మ' యని బాలుఁడు సంత సింపఁగా వారును సంతసించుచుందురు. అలం. భ్రాంతిమంతము.

ఉ. యజ్జలదేవతాస్ఫటికహార్మ్యము శేషుఁడు, ముజ్జగంబులున్
మజ్జనమాచరించుఁ బలుమాఱును నెందు,యదీయవాఃకణా
బ్జజలజారి, యట్టివిమలాద్భుతకీర్తిమహాబ్ధిపూర్తమున్
సజ్జనవర్ణనీయము నొకర్చె నితండు వసుంధరాస్థలిన్. 136

టీ. శేషుఁడు=అనంతుఁడు, యజ్జల...హార్మ్యము-యజ్జల దేవతా—ఏకీర్తి సముద్రముయొక్క జలదేవతకు, స్ఫటికహార్మ్యము=స్ఫటికమయమైన మేడ యో, అనఁగా విష్ణురూపిణియైన జలదేవతకు పటికపురాలతోఁ గట్టిన మేడవలె శేషుఁ డొప్పుచున్నాఁ డని భావము, ఎందున్=ఏకీర్తిసముద్రమందు, ముజ్జ గంబులున్=మూఁడులోకములును, పలుమాఱును=మాటిమాటికి,మజ్జనము=స్నా నము, ఆచరించున్=చేయునో, యదీయ...కణము-యదీయవాఃకణము=ఏస ముద్రసంబంధి యగు నుదకబిందువు, అబ్జజజారి=ఆచంద్రుఁడో! ఆతని కీర్తిసము ద్రములో ముల్లోకములవారును దానము లాడుదు రనియు దానినీటిచుక్కవలెఁ జంద్రుఁ డొప్పుచున్నాఁడనియు భావము. చంద్రుఁడొకచుక్క యై యున్నాఁ డని చెప్పుట చే నతనికీర్తిసముద్రముకంటె నతిస్వల్పుఁడై యున్నాఁ డని భావ ము. అట్టి...పూర్తమున్-అట్టి, విమల=స్వచ్ఛమైన, అద్భుత=ఆశ్చర్యమును గ ల్గించు, కీర్తి=యశస్సుయొక్క, మహాబ్ధి=గొప్పసముద్రమునెడు, పూర్తమున్=

తటాకమును, ఈతండు=ఈరాజు, వసుంధరాస్థలిన్ = భూమండలమందు, సజ్జనవర్ణనీయముగన్ = సజ్జనులచేఁ గొనియాడఁబడునట్లుగా, ఒనర్చెన్ = చేసెను. అనఁగా నీతని కీర్తిసముద్రము సముద్రమును మించుచున్నదని భావము. ఆలోచింప సముద్రముకంటె దీనికిఁ గల్గిన యాధిక్యమేమనఁగా సముద్రము "పర్వణి స్పృశేత్" అనువచనమును బట్టి పర్వకాలమందె ముట్టఁగొనఁదగినది. ఈకీర్తిసముద్రము సర్వకాలములందును స్పర్శనీయమై యున్నది. సముద్రము భూలోకమునందు మాత్రమే యుండుటచేఁ గొందఱకే స్నానార్హమగుచున్నది. ఇది లోకత్రయమువారికిని స్నానార్హ మగుచున్నది. కావున నిదియె యుత్కృష్టమైనదని భావము. అనఁగా నీరాజు మహాకీర్తిమంతుఁ డని తెలియఁదగినది.

తా. దేనియందు జలదేవతయైననారాయణునకి శేషుఁడు మేడవలె నున్నాఁడో, దేనియందు మూఁడులోకములును స్నానము చేయునో, దేని నీటిబొట్టువలెఁ జంద్రుఁ డొప్పునో, అట్టి నిర్మలమయిన కీర్తిసముద్రమును తటాకముంబోలె నీరాజు భూమియందు నిర్మించెను. అలం. రూపకము.

శా. ఆమోదాశ్రుభరంబు వెల్లిగొన నెట్లాలించుఁ గర్ణంబులన్
రోమాంచంబు వహించునేకరణి నీరోమాంకురం బైనమైన్
భూమీచక్రము పూని యెట్లు దలలూఁపుం బన్నగస్వామిది
క్కామత్వాధిపునీకీర్తి ఫణభృత్కాంతాజనుల్ పాడఁగన్.

టీ. ఫణభృత్కాంతాజనుల్ = నాగస్త్రీలు, దిక్కామత్వాధిపున్ = దిక్కుల నతిక్రమింపఁజాలినరీతిచే, నీని కీర్తిన్ = ఈరాజుకీర్తిని, పాడఁగన్ = నుతించుచుండఁగా, పన్నగస్వామి=అనంతుఁడు, ఆమోదాశ్రుభరంబు=ఆనందబాష్పములయొక్క పెంపు, వెల్లిగొనన్ = ప్రవహించునట్లుగా, కర్ణంబులన్ = చెవులచే, ఎట్లు, ఆలించున్ = ఏరీతిగా వినును? అనంతునకుఁ గన్నులే చెవులు. అవి తెఱచినప్పుడు చూచును మూసినప్పుడు వినును. కాన యానందబాష్పములు వెల్లిగొని కన్నులందెఱచినచో వినుట తటస్థింపదు. కాన యానందబాష్పములు వచ్చుచున్నను బ్రతిబంధించుకొనుచున్నాఁ డని భావము. నీరోమాంకురంబు = వెంట్రుకమొలకలు లేని, మైన్ = శరీరమందు, ఏకరణిన్, రోమాంచంబు=గగ్గు

రుపాటును, వహించున్ = తాల్చును. భూమీచక్రము = భూమండలమును, పూని, తలలు, ట్లూఁపున్, అనఁగాఁ దలలపై భూమండల ముండఁగా నేరీతిగాఁ జలింపఁజేయును? అనఁగా 'నారాజుకీర్తిని వినుటవలనఁ గల్గినయానందంబు నేవిధముగా నైనను వెలిపుచ్చలేకుండె నని భావము. గానరసమునకు ఆనందబాష్పములును బులకలును మెప్పుచేఁ దలయూఁచుటయు సహజములు.

తా. శేషుఁడు నాగకన్యక లీతనికీర్తిఁ బాడు చుండఁగా నానందబాష్పము విడువవలయునన్న వానిచేఁ గన్నులు దెఱవంబడి వినుటకు వీలుపడదు గాన యానందబాష్పములను బుచ్చకుండును. శరీరమున రోమములు లేని కారణమున రోమాంచముచేతనైనను దెలుపలేకపోయెను. తలలపై భూచక్ర ముండుటచేఁ దల లూఁచియైనను దనయానందంబును బ్రకటింపలేకపోయెను.

ఆ. అనిన నల్ల నవ్వె నబ్జాయతాక్షియు
నది విరక్తి యగుట నాత్మ నెఱిఁగి
యానవాహసమితి నవలోకసంజ్ఞ న
వ్వలికి జరుగఁ బనిచె వాగ్వధూటి. 138

టీ. అనినన్ = అని సరస్వతి పలుకఁగా, అబ్జాయతాక్షియున్ = పద్మములవంటి నేత్రములుగల దమయంతియు, అల్లన్, నవ్వెన్ = నవ్వెను. అది, విరక్తి = ఆరాజునం దనురాగములేకపోవుట, అగుట, ఆత్మన్, ఎఱింగి = తెలిసికొని, వాగ్వధూటి = సరస్వతి, యానవాహసమితి = శిబికావాహకులసమూహమును, అవలోకసంజ్ఞన్ - అ = కనుసన్నచేతనే, అవ్వలికిన్ జరుగన్ పంచెన్ = అవతలికిఁ బోవ నానతిచ్చెను.

తా. తనవాక్యములు విని దమయంతి నవ్వుటచే నామె కారాజునందును వల పుదయింపలేదని తెలిసికొని సరస్వతి వాహకులను నాస్థలమునుండి వేఱొక స్థలమునకుఁ బంపెను.

వ. అచ్చోట వేఱొకరాజుం జూపి యారాజవదనకు రాజీవభవుని దేవి యిట్లనియె. 139

టీ. స్పష్టము.

తే. ఇతఁడు నేపాళభూపాలుఁ డిగురుఁబోఁడి
వీని వీక్షింపు కడకంటివీక్షణమునఁ
బడఁతి యేతత్ప్రతాపాగ్నిఁ బడియె నేఁ బ
తంగుఁ డంగీకరించుఁ బతంగవృత్తి. 140

టీ. ఇగురుఁబోఁడి=చిగురువంటిశరీరము గల దమయంతీ ! ఇతఁడు=ఈరాజు, నేపాళభూపాలుఁడు=నేపాళదేశరాజు, కడకంటివీక్షణమునన్=కడకంటిచూపుచే, వీనిన్, వీక్షింపుము=చూడుము. పడఁతి, పతంగుఁడు=సూర్యుఁడు ఏతత్ప్రతాపాగ్నిన్=వీనియొక్క ప్రతాపమనెడియగ్నిలో, పడియెన్ ఏని=పడినచో, పతంగవృత్తిన్=మిడుతరీతిని, అంగీకరించున్=స్వీకరించును. అనఁగా తోడనే భస్మమైపోవునని యర్థము. సూర్యునకు పతంగుఁడను పేరుగలదని భావము. పతంగునకు పతంగవృత్తి గలుగుట విరుద్ధము; శలభవృత్తియని యందులకుఁ బరిహారము. అనఁగా నీతనిప్రతాపము సూర్యుని మించుచున్నదని భావము. అలం. విరోధాభాసము అతిశయోక్తి.

తా. ఓదమయంతీ ! ఇతఁడు నేపాలదేశపురాజు. నీకడకన్నులతో వీనిం జూడుము. సూర్యుఁడు వీనిప్రతాపాగ్నిలోఁ బడినచో మిడుతవంటివాఁ డగుచున్నాఁడు!

తే. ఉభయపౌలస్త్యవాసైకయోగ్యములును
నుభయసంధ్యాప్రభాలంక్రియోజ్జ్వలములు
నైనదిగ్భాగములయందు వీనికీర్తి
పద్మలోచన! నృత్యంబు పరిఢవించు. 141

టీ. పద్మలోచన=పద్మములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ ! వీనికీర్తి=ఈరాజుకీర్తినర్తకి, ఉభయ...యోగ్యములును—ఉభయ = ఇర్వురయిన, పౌలస్త్య = రావణకుబేరులయొక్క, వాస = నివాసమునకు, ఏక = ముఖ్యముగా, యోగ్యములును=తగియున్నవియును, అనఁగా దక్షిణమందు రావణుఁడును

నుత్తరమునఁ గువేరుఁడును నుండిరి కాన దక్షిణోత్తరదిక్కు లని ఫలితార్థము. ఉభయ—జ్వలములు-ఉభయ=రెండయిన, సంధ్యాప్రభా=సంధ్యారాగములనె డి, అలంక్రియా=అలంకారములచేత, ఉజ్జ్వలములు = ప్రకాశించుచున్నవి. దీనిచే తూర్పుపడమరలు ప్రాగ్వ్యాములు, ఐనదిగ్భాగములయందున్, అయినట్టి వాల్గుదిక్కులందును, నృత్యంబున్=నాట్యమును, పరిఢవించును = చేయును. నలుదిక్కుల వ్యాపించినకీర్తి గలవాఁడని భావము. అలం. పర్యాయోక్తము, సమాసోక్తియు.

తా. ఓదమయంతీ ! వీనికీర్తినర్తకి దక్షిణోత్తరదిక్కులందును బూర్వపశ్చిమదిశలందును నాట్యంబు సల్పుచున్నది.

మ. శరధిప్రోద్ధృతి శింజినీఘటన మాశబ్దగ్రహాకృష్టి యం
బరవీథిగతి లక్ష్యభేద మవనీపాతంబు లక్షింపఁగా
కరివక్షఃస్థలరంధ్రపంక్త్యనుమితంబై ఔ నాజిరంగంబులం
దరవిందానన ! వీనిబాణనికరం బత్యద్భుతప్రౌఢిచేన్. 142

టీ. అరవిందానన=పద్మమువంటి మోము గల దమయంతీ ! అత్యద్భుత ప్రౌఢిచేన్ = మిక్కిలి యాశ్చర్యమును గల్గించు, నేర్పుచే, శరధిప్రోద్ధృతి=అమ్ములపొదినుండి తీయుటయు, శింజినీఘటనము=నారియందుఁ గూర్చుటయు, ఆశబ్దగ్రహాకృష్టి-ఆశబ్దగ్రహ = కర్ణములవఱకు, ఆకృష్టి=ఆకర్షించుటయు, అంబరవీథిగతి=ఆకసమందుఁ బఱతెంచుటయు, లక్ష్యభేదము=గుఱిని భేదించుటయు, అవనీపాతంబు=భూమియందుఁ బడుటయును, లక్షింపరాక=చూచుటకు వలనుపడక, అరి...అనుమితంబు-అరి=శత్రువులయొక్క, వక్షఃస్థల=ఱొమ్ములందున్న, రంధ్రపంక్తిన్=కన్నములవరుసచే, అనుమితంబు=ఊహింపఁదగినది, ఔన్=అగుచుండును. అనఁగా శత్రువులకుఁ బడినగాయములు చూచి 'బాణములే వచ్చి తాఁకకపోయిన నీరంధ్రము లెట్లు పడియుండు' నని రంధ్రములను బట్టి యీరాజు బాణములఁ బ్రయోగించుచున్నాఁడని తెలియవచ్చుచున్నది. అంతియ కాని యతనిబాణసంధానాదులవలనఁ దెలియలే దని భావము. అనఁగా నధికమగు శరలాఘవము గలవాఁ డని ఫలితార్థము.

తా. ఓ దమయంతీ! ఇతండతిప్రౌఢితో శరయుద్ధము చేయుచుండఁగా నమ్ములపొదినుండి బాణ మెప్పుడు తీసెనో తెలియఁబడదు. ఎప్పుడు నారియందుఁ గూర్చెనో యెప్పుడవి కర్ణాంతముదాఁక లాగివిడువఁబడినవో, యెప్పుడాకాశమునుండి పోవుచున్నవియో, యెప్పుడు లక్ష్యమును భేదించుకొని భూమియందుఁ బడినవో యెవ్వరికిని దెలియదు. శత్రువులకుఁ దగిలినగాయముల వలననే తెలిసికొనవలసి యున్నది.

మహాస్రగ్ధర.

పతితప్రత్యర్థిపృథ్వీపతిముఖకమలోపాశ్రయమ్లానిభృంగ
ప్రతిబింబాంకంబు లేతత్పదనఖవిధుబింబంబులీరాజు దాల్పుం
బ్రతిపీరప్రాణవాతప్రకరనవసుధాపానపీనంబు నత్యు [ర్విన్.
ద్ధృతశౌర్యాడంబరంబుల్ భుజభుజగయుగంబున్ మహాసంగరో

టీ. ఏతత్...బింబంబులు—ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, నఖవిధుబింబంబులు= గోళ్లనెడి చంద్రబింబములు, పతిత...అంకంబులు-పతిత = పాదములందుఁ బడుచున్న, ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి=శత్రురాజులయొక్క, ముఖకమల=ముఖపద్మములను, ఉపాశ్రయ=ఆశ్రయించియున్న, మ్లాని=పరాజయము వలనఁ గలిగిన కాంతిహీనత్వమనెడి, భృంగ=తుమ్మెదయొక్క, ప్రతిబింబాంకంబులు=ప్రతిబింబ మనెడి మచ్చ గలిగినటువంటివి, కమలమందుఁ దుమ్మెదవలెఁ బరాజితులైన రాజుల ముఖములందుఁ గాంతిహీనత కలదు. మ్లానత నల్లగానుండు నని వర్ణించుట కవిసమయసిద్ధము. కావున భృంగసామ్యము సరిపడినది. ఆభృంగంబు ప్రతిబింబములె మచ్చలవలె నున్నవి. ఆరాజుపాదనఖములు నిష్కలంకచంద్రులవలె నొప్పుచు నున్నవి. వానియందు పరాజితులయిన రాజులముఖకమలములందున్న కాంతిహీనత్వ మనెడి తుమ్మెదప్రతిబింబములు కళంకములవలె నొప్పుచున్నవి. అనఁగా శత్రురాజులు చిన్నఁబోయిన మోములతో వచ్చి యతనికాలిగోళ్లు తాఁకునట్లు నమస్కారము చేయుచున్నారని భావము. ఈరాజు, ప్రతి...పీనంబుల్-ప్రతిపీర=శత్రురాజులయొక్క, ప్రాణవాత=ప్రాణవాయువులయొక్క, ప్రకర=సమూహ మనెడి, నవసుధాపాన=ప్రశస్తమగు నమృతపాన

ముచే, పీనంబు=బలిసినవియును, అత్యద్భుత శౌర్యాడంబరంబుల్=మిక్కిలి యాశ్చర్యమును గల్గించు శౌర్యముచే నతిశయించుచున్నవియును, నగు, భుజ భుజగ యుగంబుల్=బాహువులనెడి సర్పద్వయమును, మహాసంగరోర్విన్= గొప్పయుద్ధభూమియందు, తాల్చున్ = ధరించును. అనఁగా నీతనిబాహువులు శత్రువులప్రాణవాయువులను గ్రోలుసర్పరాజులవలె నొప్పుచున్న వని భావము.

తా. దమయంతీ! పరరాజు లీతనిచేఁ బరాజితులై చిన్నవోయినమోములతో వచ్చి యితనిపాదములకుఁ దమవదనంబులు సోఁకునట్లు మ్రొక్కుచున్నారు. ఈరాజుబాహువులు శౌర్యప్రోజ్జ్వలము లై శత్రురాజులప్రాణవాయువు లపహరింప సమర్థములగు సర్పరాజులవలె నున్నవి. అలం. రూపకము.

మ. హరిదంతద్విపదంతకుంతముల కన్వాదేశ మాశీవిషా
భరణోత్తంససుధాంశురేఖకు ననుప్రాసంబు కైలాసభూ
ధరకూటస్ఫటికోపలప్రతతి కన్యాహార మిమ్మేదినీ
శ్వరదేవేంద్రునిసాంద్రనిర్మలయశోజాలంబు లీలావతీ! 144

లీలావతీ!=ఓదమయంతీ ! ఈ...జాలంబు-ఈ మేదినీశ్వరదేవేంద్రుని = ఈ రాజ దేవేంద్రునియొక్క, సాంద్ర=దట్టమయిన, నిర్మల=స్వచ్ఛమైన, యశో జాలంబు = యశస్సమూహము, హరి...ములకున్-హరిత్ = దిక్కులయొక్క, అంత=కొనలయందున్న, ద్విప=ఏనుఁగుల యొక్క, దంతకుంతములకున్=కుంత మనెడి యాయుధమువంటి దంతములకు, అన్వాదేశము=పునరుపాదానము—పునరుక్తి, అనఁగా దిగ్గజములదంతములను మించి యితనికీర్తిప్రకాశించుచున్న దని భావము, ఆశీవిష... రేఖకున్-ఆశీవిష=సర్పములు,ఆభరణ=అలంకారములుగాఁ గలుగునీశ్వరునికి,ఉత్తంస=శిరోభూషణమైన,సుధాంశురేఖకున్=చంద్రరేఖకు, అనుప్రాసంబు = పునరుచ్చారణము అనఁగా నితనికీర్తి యీశ్వరునిచంద్రకళకు పాటియగుచున్నదని భావము. కైలాస...ప్రతతికిన్- కైలాసభూధర=కైలాసపర్వతముయొక్క, కూట=శిఖరములందున్న, స్ఫటికోపల=పటికపురాలయొక్క, ప్రతతికిన్=సమూహమునకు, అన్యాహారంబు = శేషము పూరించునది;

అనఁగాఁ గైలాసమునందున్న స్ఫటికశిలలసమూహమును బూరించుచున్న దని చెప్పుటచే, వాని మించుచున్న దని తెలియవచ్చుచున్నది.

తా. ఓదమయంతీ! ఈరాజదేవేంద్రునికీర్తిజాలము దిగ్గజములదంతములను మించి, ముక్కంటితలయం దున్న చంద్రరేఖను సరివచ్చుచు వెండికొండయం దున్న పటికపురాలగోపమును బూర్తి చేయుచు, నొప్పుచున్నది. అలం. రూపకము. అతిశయోక్తి.

సీ. ఇతని హేతిశతఘ్ని నెబ్బంగి నెదిరించు
 నరివీరశతము సంగరమునందు
లక్షభేదనకళాదక్షు నీతని నెట్టు
 లహితయోధులలక్ష యాక్రమించు
నీక్షణజితపద్ము నీతని నేక్రమమున
 విమతపద్మము లంగీకరింపఁజాలు
సర్వపరచ్ఛిదాశక్తు నీతని నెవ్వి
 ధంబున రిపుపరార్ధము జయించుఁ
తే. గాన సంఖ్యాపగమన మొక్కటియె దిక్కు
వీనిపగఱకు మాటలు వేయు నేల
కార్తికీతిథియామినీకాలపూర్ణ
చంద్రమండలసంకాశచారువదన. 145

టీ. కార్తికీ...వదన - కార్తికీతిథి=కార్తిక పున్నమనాఁటి, యామినీకాల=రాత్రిసమయమందలి, పూర్ణ=నిండయిన, చంద్రమండల=చంద్రబింబముతో, సంకాశ=సమానమైన, చారు=సుందరమయిన, వదన=ముఖముకల దమయంతీ! ఇతని హేతి=ఇతని యాయుధమైన, శతఘ్నిన్=నూఱుగురను జంపువానిని, నూర్గురను జంపునని యాయుధ మనుట. శతఘ్ని యనఁగా నినుపముండ్లు గలదై నాల్గుమూరల నిడివిగా నుండు కత్తి, సంగరమునందు=యుద్ధమునందు, అరివీరశతము=శతసంఖ్యాకులయిన శత్రువులు, ఎబ్బంగిన్=ఏరీతిగా, ఎదిరించున్.

=మార్కొనును. అతనిశతఘ్నియై నూర్వురను జంప సామర్థ్యము గలిగియు న్నప్పు డట్టిదాని యుద్ధముచేయు నీరాజేంద్రుని నూర్వురుసంఖ్యగల శత్రువు లెట్లు మార్కొనఁగలుగుదురు? అనఁగా మార్కొనలే రని భావము. లక్ష...దక్షున్-లక్షభేదన=లక్షమందిని భేదించుటనెడి, కళా=చాతుర్యమందు, దక్షున్=నేర్పుగల, ఈతని ననియర్థము—లక్షమనఁగా గురి-గురినికొట్టుట యందు నేరుపుగలవాని నని భావము. ఎట్టులు, అరాతియోధులలక్షలు=లక్షసంఖ్య గల శత్రువీరులు, ఆక్రమించున్=ఆక్రమింపఁగలుగును, లక్షలకొలంది వీరులను జంపెడి యీరాజును, లక్షమందిశత్రువు లెట్లెదిరించి యుద్ధము చేయఁగలుగుదురు? ఈక్షణ జితపద్మున్=నేత్రములచే జయింపఁబడిన, పద్మున్=పద్మమనెడి సంఖ్యగలవానిని, అనఁగాఁ జూపుచేతనే పద్మముసంఖ్యగల యోధులను జయించుచున్నవాఁడని యర్థము—పద్మమనఁగా తామర గనుక కన్నులచేఁ దామరలను జయించినాఁడని భావము. ఇతనిన్, ఏక్రమమునన్=ఏరీతిగా, విమతపద్మములు=పద్మసంఖ్యగల శత్రువులు, అంగవింపన్ చాలున్=బాధింపఁగలదు. చూపుచేతనే పద్మసంఖ్యగల శత్రువులను జయించుచున్న యితని పద్మసంఖ్యాకు లయిన శత్రువు లెట్లెమరుకొనఁగలరు? సర్వ...శక్తున్-సర్వ=సమస్తమైన, పర=శత్రువులను, ఛిదా=ఛేదించుటయందు, శక్తున్=సామర్థ్యముగల, ఈతనిన్, రిపుపరార్ధము=పరార్ధసంఖ్యగల శత్రువులని యర్థము—శత్రువులైన యన్యులలో సగమని భావము. ఎవ్విధంబునన్ = ఏరీతిగా, జయించున్=జయింపఁగలుగును? అనఁగా శత్రువయిన ప్రతివానిని నితఁడు సంహరించుచుండఁగాఁ బరార్ధసంఖ్యగలవారైనను శత్రువు లేమి చేయఁగలుగుదురు? గాన, వీనిపగఱకున్=ఇతని శత్రువులకు, మాటలు, వేయు నేల=వేయుమాట లెందుకు? సంఖ్యాపగమనము=లెక్కనుండి తొలఁగుట-లెక్కలేనివా రగుట యని యర్థము-సంఖ్యయనఁగా యుద్ధమును గనుక యుద్ధమునుండి పాఱిపోవుట యని భావము. ఒక్కటియ=ఒక్కటియే, దిక్కు, శౌర్యవంతుఁడైన యితఁడు పలాయితు లగువారిని జంపఁడు. కావున యుద్ధమునుండి పాఱిపోవుటయే జీవనోపాయము తక్క వేఱొక్కయుపాయము లే దని భావము.

తా. శరత్కాలపు పూర్ణిమయందలి చంద్రబింబమువంటిముఖము గల దమయంతీ! నూర్వురను జంపుచున్న శతఘ్నిని దాల్చిన యితని నూర్వురు శత్రువు లెట్లు జయింపఁగలుగుదురు? లక్షలకొలంది శత్రువులను జంపందగిన చాతుర్యము గల యితని లక్షమాత్రసంఖ్యగల శత్రువు లేమి చేయఁగలరు? నేత్రముచే తనే పద్మసంఖ్య గలశత్రువులను గూల్చునీతనిని బద్మమాత్రమే సంఖ్యగాఁ గల వైరు లెట్లు చంపఁగలుగుదురు. పరార్ధసంఖ్యగల శత్రువులను జయించునితనిని, శత్రువులందు సగముమందియెట్లు జయింపఁగలుగుదురు? కాన నితని మ్రోలఁ బడిన శత్రువులకు యుద్ధమునుండి పాఱిపోవుట దక్క వేఱొక జీవనోపాయము లేదు. అలం. పరిసంఖ్య.

తే. అనుచు నిబ్భంగి నొత్తి చెప్పినను వినియు
నుత్తరము లేక యూరక యున్నఁ జూచి
యన్యరాజన్యు గుఱిచేసి యరిగె వాణి
యానధుర్యవ్రజంబు, తోనరుగుదేర.   146

టీ. వాణి=సరస్వతి, అనుచున్, ఇబ్భంగిన్=ఈరీతిగా, ఒత్తి చెప్పినను= దృఢముగాఁ జెప్పినను, వినియున్=ఆలకించియు, ఉత్తరములేక=ప్రత్యుత్తర మీయకుండ, ఉన్నన్=ఉండఁగా, చూచి, అనఁగా దమయంతి విరాగత పొందియుండుటను చూచి యని యర్థము, యానధుర్యవ్రజంబు=శిబికావాహకులు, తోన్=తనతో, అరుగుదేరన్=రాఁగా, అన్యరాజన్యున్=మఱియొక రాజును, గుఱిచేసి=లక్ష్యము చేసి, అరిగెన్=పోయెను.

తా. సరస్వతి తానెంతబోధించినను వినక దమయంతి యతనియందు విరాగత పూనియుండఁగాఁ జూచి వాహకులతోఁ గూడి మఱియొకరాజుం గూర్చి పోయెను.

వ. ఇవ్విధంబునం గామరూపాధికుం డైన కామరూపాధిపుం జేరం జని వాగధిదేవత యవ్వనితావతంసంబున కిట్లనియె.   147

టీ. ఇవ్విధంబునన్=ఈరీతిగా, కామరూపాధికుండు = మన్మథునికంటె

రూపమున నధికుఁడయినవాఁడు, ఐన కామరూపాధిపుఁడు=అయినట్టి కామరూపదేశమున కధిపతిని, చేరన్, చని, వాగధిదేవత=సరస్వతి, అప్పనితా వతంసంబునకున్=ఆదమయంతికి, ఇట్లు, అనియెన్.

తా. స్పష్టము.

తే. ఇతఁడు ప్రాగ్జ్యోతిషాధీశుఁ డిందువదన!
వీరచూడావతంసంబు వీనిఁ జూడు
మలసవలితంబు వ్రీడాభరాకులంబుఁ
జంచలము నైన నీదు నేత్రాంచలమున. 148

టీ. ఇందువదన=చంద్రునివంటి మొగము గలదానా! ఇతఁడు=ఈరాజు, ప్రాగ్జ్యోతిషాధీశుఁడు=ప్రాగ్జ్యోతిష దేశమున కధిపతి, వీరచూడావతంసంబు=వీరులలో శ్రేష్ఠుఁడైన, వీనిన్ = ఈరాజును, అలసవలితంబు = మందమైనది యును, బరివర్తిత మైనదియును, వ్రీడాభరాకులంబు = లజ్జాతిశయము చేఁ దొట్రుపాటు పడుచున్నదియు, చంచలమును=చాంచల్యము కలదియు, ఐన నీదు నేత్రాంచలమునన్=అయినట్టి నీకడకంటిచేత, వీనిన్, చూడుము.

తా. ఓదమయంతీ! ఇతఁడు ప్రాగ్జ్యోతిషాధిపతి. మందములై, పరివర్తితములై, లజ్జాసంకులములై, చంచలములైన నీకడకన్నులచేత, వీరశ్రేష్ఠుఁడైన వీనిఁ జూడుము.

శా. క్రూరాసిత్రుటితారివారణఘటాకుంభాస్థికూటస్థలీ!
రారాజన్నవమౌక్తికోత్కర కిరాతరంభక్రమోజ్జృంభి యై
యీరాజన్యకరంబు పోరులఁ గరంబు చేపరు సత్కీర్తి బీ
జారోపం బొనరించుభంగి హయరింఖాగ్రక్షుణ్ణక్షోణులన్.

టీ. ఈరాజన్య కరంబు = ఈరాజేంద్రుని చేయి, పోరులన్=యుద్ధములందు, క్రూరా...జృంభియై-క్రూర=వాఁడియైన, అసి=ఖడ్గముచే, త్రుటిత=ఛేదింపబడిన, అరివారణఘటా=శత్రువుల గజసమూహములయొక్క, కుంభ=గండస్థలములయొక్క, అస్థికూటస్థలీ=ఎముకలసమూహమునందు, రారాజత్=

మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, నవమౌక్తిక = క్రొత్త ముత్యములయొక్క, ఉత్కర=సమూహమును, కిర=చల్లుటయొక్క, ఆరంభక్రమ = ప్రారంభించుట యందు, ఉజ్జృంభియై=అతిశయించియున్నదై, హాయ... క్షోణులన్-హాయ= గుఱ్ఱములయొక్క, రింఖా=డెక్కలయొక్క, అగ్ర=కొనలచేత, క్షత=వలియఁ గొట్టఁబడిన, క్షోణులన్=భూములందు, సత్కీర్తి...రోపంబున్-సత్కీర్తి= మంచి యశస్సుయొక్క, బీజ=విత్తులయొక్క, ఆరోపంబు=చల్లుటను, ఒనరించుభంగిన్=చేయుచున్నట్లు, కరంబు=మిక్కిలి, ఏపారున్=ఒప్పుచున్నది. ఇట రాజు కరము సేద్యగాఁడు, ఆసిచేయి, గజకుంభముత్యములే విత్తనములు, హాయరింఖలే నాఁగటికఱ్ఱులు, రణభూమియే పొలము, కీర్తియే పంట. అనఁగాఁ బ్రాగ్జ్యోతిషాధిపతి యుద్ధములందు భయంకరఖడ్గంబును దాల్చి శత్రువుల మదగజములయొక్క కుంభస్థలంబులను జీల్చి యందున్న ముత్యములను భూమిపైకిఁ జిమ్ముచుండఁగా, నాచిమ్మఁబడినముత్యములు కీర్తి యనెడి వృక్షమును మొలపించుటకుఁ జల్లినయశోబీజములవలె నున్నవని కవి యుత్ప్రేక్షించెను. లోకములోఁ గృషీవలుఁడు వృక్షోత్పాదకములయిన బీజములను దున్నిన భూమియందుఁ జల్లుట సుప్రసిద్ధము. అట్లె యీరాజును, గుఱ్ఱముల డెక్కలచే వలియఁగొట్టఁబడిన యుద్ధభూములందు గజకుంభములందున్న ముత్యములనెడి యశోబీజంబులను జల్లుచుండెను. ఈచెప్పుటచే నీరాజు శత్రుగజములను మిక్కుటముగాఁ గూల్చి బహుళమగు యశంబును సంపాదించెనని స్పష్టమగుచున్నది.

తా. ఓదమయంతీ ! ఈరాజేంద్రునికరంబు రణములందు, శత్రువులమదగజంబులఁ గూల్చి తత్కుంభస్థలంబులందుండు ముత్యంబులను దీసి చల్లుచు నశ్వఖుర పుటంబులచే తున్నమైన భూములందు యశోబీజంబులను జల్లుచున్న కరణిఁ బ్రకాశించుచున్నది. ఇట్టి మహాకీర్తిచే నొప్పుచున్న యీరాజేంద్రుని వరించుట యుత్తమము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

స్రగ్ధర.

రాజీవాక్షీ! ప్రహారక్రసవదసృగసుహృత్కత్త్రింశువంశాళినేత
త్తేజోధూమధ్వజంబుల్ క్రీ తిరిగితిరిగిరోక్రధించుదుస్సాధలీలన్

రాజావర్తోపలాంశుప్రతిమతదుదితప్రాజ్యధూమంబుగారా
రాజన్నాసీరవాజివ్రజఖురజరజోరాజి, ఘోరాజిభూమిన్.

టీ. రాజీవాక్షీ=పద్మములవంటి నేత్రములుగల దమయంతీ! ఘోరాజిభూమిన్=భయంకరమైన యుద్ధభూమియందు, రారాజత్ ... రాజి-రారాజత్=మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, నాసీర=సేనాముఖమందున్న, వాజివ్రజ=గుఱ్ఱపుగుంపులయొక్క, ఖుర=డెక్కలవలన, జ=పుట్టినట్టి, రజోరాజి=పరాగపంక్తి, రాజావర్త ... ధూమంబుగాన్-రాజావర్త=రాజావర్తమను పేరుగల, ఉపల=నల్లమణులయొక్క, అంశు=కాంతులతో, ప్రతిమ=సమానమైనదియు, తదుదిత=ఆతని ప్రతాపానలమువలన నుదయించిన, ప్రాజ్య=గొప్పదయిన, ధూమంబుగాన్=పొగయగుచుండఁగా, ఏతత్ ... ధ్వజంబుల్-ఏతత్=ఈ రాజుయొక్క, తేజో ధూమధ్వజంబుల్=ప్రతాపమనెడి యగ్నిహోత్రములు, ప్రహార ... వంశాళిన్-ప్రహార=ఖడ్గముల దెబ్బలచేత, స్రవత్=కారుచున్న, అసృక్=రక్తముకల, అసుహృత్=శత్రువులనెడి, వంశ=బొంగు వెదుళ్లయొక్క, ఆళిన్=పంక్తిని, దుస్సాధలీలన్=శత్రులకు సాధింప శక్యముకానిరీతిచే, తిరిగి తిరిగి=మిక్కిలి చుట్టుముట్టి, రోధించున్=ఆవరించును. భయంకర సమరములందు తనచేతిఖడ్గంబుచే నఱకఁబడి, రక్తసిక్తంబులగుశరీరంబులఁ దాల్చినశత్రువీరులనెడితడిసిన కట్టెలచేఁ బ్రజ్వలించుచున్న యితని ప్రతాపాగ్నికిఁ, దనసేనాముఖమందు వాజిసమూహములడెక్కలచే నుద్ధూతంబు లయిన పరాగములు గొప్పధూమము లగుచున్నవని భావము. లోకములోఁ దడిసిన కాష్ఠములు దగ్ధమగునప్పుడు పొగగుంపు లెక్కుడుగా నుదయించుట సహజము. అట్లె యిచ్చట "స్రవదసృగసుహృత్" అను పదముచే రక్తసిక్తులయినశత్రువు లని యర్థము వచ్చుచున్నది కాన తాదృశశత్రువు లనెడి తడిసిన వెదుళ్లను దహించుటవలన నితనిప్రతాపవహ్నినుండి ధూమము మిక్కుటముగా వెలువడవచ్చును. ఇతనిగుఱ్ఱపుదళములవలన నుత్పన్నమైన పరాగ మీరాజుప్రతాపాగ్నికి ధూమమగుచున్నదని యూహించుటచేఁ, బ్రతాపాగ్నివలన ధూమబాహుళ్యమును దానివలనఁ బరాగబాహుళ్యమును, నందువలన గుఱ్ఱపుదళములపెంపును దెలియ

వచ్చుచున్నది. ఇతఁడు పెక్కండ్ర శత్రువులఁ గూల్చె ననియు, నశ్వములు పెక్కులు గల వనియు ఫలితార్థము. అలం. రూపకము.

వ. అపుడొ నాసమయంబున సమీపవర్తిని యగు తాంబూల కరండవాహిని దమసహోదరిభావం బెఱింగి భారతీదేవి నుద్దేశించి యో దేవి యీవసుధావల్లభునిమీఁద నిప్పల్లవాధరకు నుల్లంబు పల్లవింపదు. వచనపరిశ్రమంబు వలదు. వాఁడె యుత్కలదేశాధీశ్వరుం డమ్మహీశ్వరుగుణకలాపంబు లభివర్ణింపు మనుటయు. 151

టీ. అపుడొక్, ఆసమయంబునన్, సమీపవర్తిని=దాపుననున్నది, అగు తాంబూల కరండవాహిని=అయిన తాంబూలపు పెట్టెను వహించిన దాసి, దమసహోదరి భావంబు=దమయంతి యభిప్రాయంబును, ఎఱింగి, భారతీదేవిన్=సరస్వతిని, ఉద్దేశించి, ఓదేవి ! ఈ వసుధావల్లభునిమీఁదన్=ఈరాజేంద్రునిమీఁద, ఇప్పల్లవాధరకున్=ఈ దమయంతికి, ఉల్లంబు=మనస్సు, పల్లవింపదు=చిగుర్పదు అనఁగా నపేక్ష లేదు. వచనపరిశ్రమంబు=మాటలు పలుకుటవలనఁ గల్గు నాయాసము, వలదు. వాఁడె, ఉత్కలదేశాధీశ్వరుండు=ఉత్కలదేశాధిపతి, అమ్మహీశ్వరుగుణకలాపంబులు = ఆరాజుయొక్క సద్గుణంబులను, అభివర్ణింపుము, అనుటయున్=అనిచెప్పఁగా, అని పైపద్యమునన్వయము.

క. భారతి రతీశకల్పుని
నారాజకుమారుఁ గదియ నరిగి గభీరో
దారమృదుమధురభాషల
నారమణీమణికి నిట్లు లనియెం బ్రీతిన్. 152

టీ. భారతి=సరస్వతి, రతీశకల్పునిన్=మన్మథునితో సమానుఁడగు, ఆరాజకుమారున్=ఆ రాజపుత్రుని, కదియన్ అరిగి=సమీపమున కేఁగి, గభీర .. భాషలన్-గభీర=అర్థగాంభీర్యము గలిగినవియు, ఉదార=గొప్పతనము గలవియు, మృదు=మృదులమైన, మధురభాషలన్=తియ్యని మాటలచేత, ప్రీ

లితోన్ = సొంపుతో, అరమణీమణికిన్ = ఆ దమయంతికి, ఇట్టులు, అని యెన్ = ఇవ్విధముగాఁ బలికెను.

తా. అంతట భారతి మన్మథునితో సమానుఁడయిన యారాజకుమారుని సమీపించి మృదుమధురభాషణములతో దమయంతి కిట్లనెను.

క. ఇతఁ డుత్కలదేశాధిపుఁ
డతివ! విలోకింపు మితని నానమ్రమహీ
పతితతికిరీటకోటీ
శతమఖమణిమధుపచుంబిచరణాంబుజునిన్. 153

టీ. అతివ=ఓదమయంతీ! ఇతఁడు=ఈరాజు, ఉత్కలదేశాధిపుఁడు = ఉత్కలదేశమున కధిపతి, ఆనమ్ర...బుజునిన్ - ఆనమ్ర=నమస్కరించుచున్న, మహీపతితతి = రాజసమూహముయొక్క, కిరీటకోటీ=కిరీటములయొక్క కొనలం దున్న, శతమఖమణి=ఇంద్రనీలరత్నము లనెడి, మధుప=తుమ్మెదలను, చుంబి=తాఁకుచున్న, చరణాంబుజునిన్ =పాదపద్మములు గలవాఁడగు, ఇతనిన్ =ఈరాజును, విలోకింపుము=చూడుము.

తా. ఓదమయంతీ! ఇతఁ డుత్కలదేశాధిపతి. నమస్కరించుచున్న శత్రువుల సమూహముల కిరీటములకొనలం దున్న యింద్రనీలరత్నము లనెడి తుమ్మెదలు తాఁకుచున్న పాదపద్మములు గలయితనిఁ జూడుము. అలం. రూపకము.

మ. చెమరించుం దుహినచ్ఛటాచ్ఛలమునన్ శీతాంశుబింబంబు రే
కుముదంబెన్నఁడు నిద్రవోదెపుడు నీకొప్పం బ్రవేశించు మ
ల్లి మతల్లీ నవమాలికాకుసుమముల్ లీలావతీ! వీనిదు
ర్దమదోర్దండయశఃప్రకాండవిభవారంభంబు జృంభించినన్.

టీ. లీలావతీ=విలాసములు గల దమయంతీ! వీని...రంభంబు-వీని=ఈరాజుయొక్క, దుర్దమ=దమింపఁ దరము గాని, దోర్దండ=బాహుపరాక్రమమువలన నుద్భవించిన, యశఃప్రకాండ=గొప్పకీర్తియొక్క, విభవారంభంబు=మహిమయొక్క అతిశయము, జృంభించినన్ = అతిశయింపఁగా, అనఁగా నీతని

కీర్తి సమస్తలోకములందుఁ గల తెల్లనివస్తువులను జయింప సమకట్టి లోకంబునఁ బ్రవర్తిల్లుచుండఁగా, రే=రాత్రియందు, శీతాంశుబింబంబు = చంద్రమండలము, తుహినచ్ఛటాచ్ఛలమునన్=మంచుసమూహ మనెడి నెపముచే, చెమరించున్=చెమటలఁ గార్చును; అనఁగాఁ జంద్రబింబ మితనికీర్తిని జూచి భయపడి మంచునెపముచేఁ జెమటలు వెలిపుచ్చుచున్న దని భావము. కుముదంబు=తెల్లకలువ, ఎన్నఁడున్=ఎప్పుడును, నిద్రవోదు=నిద్రవొందదు; అనఁగాభయముచేఁ దెల్లఁగలువ రాత్రులందు నిద్దురవోకుండునని భావము. మల్లి... కుసుమముల్-మల్లిమతల్లీ=ఉత్తమమైన మల్లెయొక్కయు, నవమాలికా=విరజాజిలతయొక్కయు, కుసుమముల్=పువ్వులు, నీకొప్పున్=నీ కేశపాశమును, ఎపుడున్, ప్రవేశించున్=చొచ్చి (దాఁగి) యుండును. అనఁగా మల్లెపువ్వులను విరజాజులును, భయముచే నీకొప్పులో దాఁగి వర్తిల్లుచున్న వని భావము. చంద్రాదులకు స్వతస్సిద్ధముగానుండు హిమప్రసవణాదులను నీరాజుకీర్తిని జూచుటవలనఁ గలుగుచున్న వని చెప్పఁబడియె. ఈరాజేంద్రునికీర్తి చంద్రాదులకంటెను మిక్కిలి తెల్లగానున్న దని ఫలితార్థము. బలవంతుఁడు పయినెత్తఁగా బలహీనుఁడు చెమర్చుటయు, నిదురపోకుండుటయు దాఁగికొనుటయు సహజములు.

తా. ఓదమయంతీ ! ఈరాజేంద్రునిసత్కీర్తి ముల్లోకంబుల జయింప సమకట్టి వర్తింపుచుండఁగా భయముచేఁ జంద్రుఁడు హిమ మనెడి నెపమునఁ జెమటలు గార్చుచుండును. రాత్రులందెన్నఁడును గుముదము నిద్రవోదు. మల్లికాకుసుమములును విరజాజిపువ్వులును నీకొప్పులో దాఁగికొనుచున్నవి. అలం. అతిశయోక్తి.

స్రగ్ధర. పైపైఁ దుఃఖారధట్టాగ్రఖరఖురపుటీసాతవిక్షుద్యమాన
క్ష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠదంధంకరణరణరజస్సాండధారాంధకారం
బాపూర్ణంబైన ఘోరాహవముఖముల నర్జాక్షి! యీరా
జుబాహాటోపం బీక్షింపరాకుండుటకు నుఱుఁగుచుందుర్
దివిన్ దేవపంక్తుల్. 155

టీ. అబ్జాక్షి=పద్మములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! ఘోరాహవముఖములన్=భయంకరయుద్ధారంభములందు, పైపై..కారంబు-పైపై = మీఁదుమీఁదుగా, తురంగఖురధట్టా=తురంగశ్రేష్ఠములసమూహముయొక్క, ప్రఖర=మిక్కిలితీక్ష్ణమైన, ఖురపుటీ = డెక్కచిప్పలయొక్క, పాత=పడుట చేత, విక్షుద్యమాన=వలియఁగొట్టఁబడిన, క్ష్మాపృష్ఠ=భూతలమునుండి, ఉత్థిత్వర్=ఎగయుచున్న, అంధంకరణ=గ్రుడ్డితనము చెయుచున్న, రణరజస్కాండధార=యుద్ధపరాగముయొక్క, సమూహప్రపరంపర యనెడి, అంధకారంబు=చీఁకటి, ఆపూర్ణంబు=నిండినది, ఐనన్=కాఁగా, ఈరాజుబాహాటోపంబున్= ఈరాజుయొక్క, బాహుపరాక్రమాతిశయమును, దివిన్ = ఆకాశమునందు, దేవపంక్తుల్=దేవతాసమూహములు, ఈక్షింపన్ రాకుండుటకున్=చూడ నలవిగాకుండుటకు, మఱుఁగుచుండున్ = పరితపించుచుండును; దేవత లీతనియుద్ధమును జూడఁ గుతూహలులై వచ్చి చూచుచుండఁగా నితనిగుఱ్ఱపుదళములవలన నెగయఁగొట్టఁబడినపరాగము లోకమును గప్పి యంధకారబంధురముగాఁ జేసి యొరుల కాయుద్ధము కానరాకుండఁ జేయుచున్న దని భావము. ఈచెప్పుటచే నితని కశ్వబల మధికముగా నున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. అం. రూపకము. **అతిశయోక్తి.**

తా. ఓదమయంతీ! యితని గుఱ్ఱపుదళముల డెక్కలచేఁ జూర్ణీభూతమైన భూమినుండి లేచిన పరాగము లోకము నావరించి చీఁకట్లు క్రమ్మునట్లు చేసి యితనియుద్ధమును జూడఁ గుతూహలముతో వచ్చి యాకసమునందుండు దేవతలకుఁ గాన రాకుండఁ జేయుచుండును.

మ. అసమానస్థిరదానవైభవకళాహంకారసింహాసనా
గ్రసమాసీనుఁడు వీఁడొకండు కలుగంగా నర్థియాచ్ఞారస
వ్యసనాభావజవాభవత్ఫలభరవ్యాజంబున న్నమ్రమై
యొససంక్రందనశాఖి డెందమునయం దెక్కించు మందాక్షమున్.

టీ. అసమాన...సీనుఁడు-అసమాన=సాటిలేని, స్థిర=నిశ్చలమైన, దానవైభవ=దానసమృద్ధియందలి, కళా = చాతుర్యముచేఁ గల్గిన, అహంకార=అహం

కారమనెడి, సింహాసన=సింహాసనముయొక్క, అగ్ర=కొనయందు, సమాసీనుఁడు=కూర్చుండినవాఁడు, అనఁగా వితరణగుణమందు నిరుపమానుఁ డని భావము, వీఁడు ఒకండు=ఈరాజొకఁడు, కలుగన్ కాన్=ఉండఁగా, సంక్రందననశాఖి=కల్పవృక్షము, అర్థి...జంబునన్-అర్థి = యాచకులయొక్క, యాచ్ఞారస=అడిగికొనుట యనెడి, వ్యసన=అత్యాసక్తియొక్క, అభావ=లేకపోవుటచే, బహూభవత్ = అధికమగుచున్న, ఫల=పండ్లయొక్క, భర=బరువనెడి, వ్యాజంబునన్=మిషచేత, నమ్రమై=వంగినదై, డెందంబునయందున్ = మనసునందు, మందాక్షమున్ = సిగ్గును, ఎసన్ = మిక్కిలి, ఎక్కొందున్ = తాల్చును. అనఁగా నీరాజు సమస్తయాచకులకోర్కులను దీర్చి యుండుటచే లోకమున యాచకులే లేకపోయిరి. అందువలనఁ దనఫలములకు వినియోగములేక పోవుటచేఁ గల్పవృక్షము సిగ్గుచెంది వర్తించుచున్నదని భావము. ఫలభరాతిశయముచే వంగినకల్పవృక్ష మితనిదానగుణమును జూచి సిగ్గుపడి తల వంచుకొనుచున్న దని కవి వర్ణించెను. కల్పవృక్షాదులను మించినవితరణగుణముకలవాఁ డని ఫలితార్థము.

తా. ఓ దమయంతీ! ఈరాజు సాటిలేని దానగుణము కలవాఁడై సమస్తయాచకుల కోర్కులను నెఱవేర్చుచుండఁగా నది చూచి కల్పవృక్షము తనకు యాచకులు లేక పోవుటచేఁ దఱుగనిపండ్లభార మనెడి మిషచే వంగి డెందమునం దెక్కుడగుసిగ్గును బొందుచున్నది. అలం. రూపకము, అపహ్నుతి. అతిశయోక్తి.

మ. కలుచం గోశబిలంబు వెల్వడి యదఃఖడ్గాహి పై వచ్చుచోఁ
జలనం బించుక లేక యీతనిరిపుక్ష్మాపాలసంఘాత మో
చెలి! హస్తాంబురుహాంగుళీమయమహాసిద్ధౌషధీపల్లవాం
చలము ల్సేసి భజించుజాంగులికతన్ సంగ్రామరంగంబులన్.

టీ. అదః ఖడ్గాహి=ఈరాజుఖడ్గ మనెడి సర్పము, కలుచన్=కోపముచే, కోశబిలంబు= ఒరయనెడి పుట్టకన్నమునుండి, వెల్వడి=బయలుదేఱి, పైవచ్చుచోన్=తమపైకి విజృంభించునప్పుడు, ఈతని...సంఘాతము— ఈతని=ఈరాజు

యొక్క, రిపుక్ష్మాపాల=శత్రురాజులయొక్క, సంఘాతము=సమూహము, చలనంబు ఇంచుక లేక=భయముచేఁ గొంచెమైనను జలింపక, సంగ్రామరంగంబులన్=యుద్ధరంగములందు, ఓ చెల=అయ్యయ్యో! హస్తాంబు...చలముల్—హస్తాంబురుహ=హస్తపద్మములయొక్క, అంగుళీమయ=అంగుళీరూపము లయిన, మహాత్=గొప్పవయిన, సిద్ధౌషధీ=సిద్ధౌషధీలతలయొక్క, పల్లవాంచలముల్=కొన చిగుళ్లను, మేసి=తిని, జాంగులికతన్=విషవైద్యత్వమును, భజించున్=పొందును. అనఁగా నాసర్పమువలనఁ గల్గినవిషమునకు వైద్యము చేసికొనుచున్నా రనుట. సర్పము నోటియందు మహౌషధి నుంచుకొని యున్నవారిని సమీపించి కఱచి చంపదు. అట్లే యితనిఖడ్గము, చేతిలోనున్న శస్త్రములను విడిచి దైన్యముచే నోటిలో నంగుళీపర్వముంచుకొని యున్నవారిని జంపదు. ఈ చెప్పుటచే నితఁడు భయపడినవారిని శరణాగతు లగువారిని రక్షించును గాని తక్కినవారిని రక్షింపఁడని తెల్లమగుచున్నది. పుట్టనెక్కినవారిని, పూరిగఱచినవారిని నోట వేళ్లుకుక్కుకొన్నవారిని జంపరాము నటు తెలియునది. అలం. రూపకము.

తా. ఓదమయంతీ ! యితనిఖడ్గ మనెడి సర్పము కోపముతో నొఱ యను బిలమునుండి వెడలి తమపైకి విజృంభించుచుండుట చూచి యితనిశత్రువులు భయంబున స్తంభీభూతులై తమయంగుళీపర్వములనెడి సిద్ధౌషధీపల్లవంబుల నోటిలో నుంచుకొని విషవైద్యు లగుచున్నారు.

వ. అని పలికి పలుకుబోటి వరాటరాజకన్యకం గనుంగొని యుష్మ ద స్మ్యంతియంతరంగంబు నిరంతరస్మరణపరణిధారావాహిజ్ఞానధారాసమారూఢనిషధపరివృఢం బగుట నెఱింగియు నెఱుంగనిచందంబు భావించుచుం బ్రస్తావోచితప్రకారంబునం జతురంతయానధరులం బదంపుపదం డని యుత్కలాధీశ్వరుం గడచి యసమసమరవిస్మరచమూమదాంధగంధసింధురఘటావమథుశీకరాసారహారినీహారసమయకంపితారా

తిహృదయకమలుండును, మదవదరిచూడామణిబృందకందళ కిరణసందోహసందీపిత చరణారవిందుండును, గరళకరాళకర వాలధారానికృత్తగళద్రక్తరిపుసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతా లోకహృష్టత్రివిష్టపనివాసుండును, నగునొకరానుతుం జూపి దేవి! యితండు కీకటాధీశ్వరుం డిమ్మహీపతిపుంగవునపాంగరం గస్థలలాస్యలంపటంబు లగుకటాక్షవీక్షణంబుల నిరీక్షింపుము.

టీ. అని, పలికి, పలుకుబోటి=సరస్వతి, వరాటరాజకన్యకన్ = వరాటదేశ రాజకుమారిక యగు దమయంతిని, కనుంగొని=చూచి, అప్పుడు=ఆసమయం బున, అయ్యింతి యంతరంగంబు=ఆదమయంతియొక్క చిత్తంబు, నిరంతర... పరివృఢంబు-నిరంతర=ఎడతెగని, స్మరణసరణి=జ్ఞప్తిమార్గముయొక్క, ధారా వాహి=విడువక పయిపయిసాఁగుచున్న,జ్ఞానధారా=ప్రవాహరూపముగానున్న జ్ఞానమందు, సమారూఢ=అధిష్ఠించిన, నిషధపరివృఢంబు=నిషధరాజుగలది, అగుటన్=అయియుండుటను, అనఁగా దమయంతి యెల్లప్పుడును నలరాజునే స్మరించుచుండుటచే సంతతస్మరణవలనఁ గల్గినసంస్కారజ్ఞానమందు నలరాజే కానవచ్చుచుండెనని భావము. ఎఱింగియు=దమయంతి నలునియందే తనచిత్త మును బ్రవేశింపఁజేసిన దని తెలిసికొనియు, ఎఱుంగనిచందంబునన్=తెలిసికోని విధంబు, భావించుమన్=కనఁబఱచుచు, ప్రస్తావోచితప్రకారంబునన్=ఆప్ర సంగంబున కుచితమగురీతిచే,చతురంతయానధరులన్=పల్లకినిమోయుచున్నవా రిని, పదంపు, పదండు, అని, ఉత్కలాధీశ్వరున్=ఉత్కలదేశాధీశ్వరుని, కడచి=దాఁటి,అసమ...కమలుండు-అసమ=సాటిలేని, సమర=యుద్ధమందు, విస్ఫుమర=విజృంభించిన, చమూ=సేనయందలి, మదాంధ = మదముచే గ్రుడ్డి వయిన, గంధసింధురఘటా=గంధజాతియేనుఁగులసమూహములయొక్క, వము ధు=మదముయొక్క, శీకర=తుంపురులయొక్క, ఆసార=జడివాన యనెడి, హారి=మనోహరమైన, నీహారసమయ=హేమంతముచే, కంపిత=చలింపఁజేయఁ బడుచున్నట్టి, అరాతి=శత్రువులయొక్క, హృదయకమలుండును=మనఃపద్మ

ముకలవాఁడును,-అనఁగా హేమంతసమయమునకుఁ బద్మములు భయపడుచున్నట్లు లారాజు మదగజము లుమియుచున్న మదాసారముచే శత్రుహృదయములు భయపడుచున్నవని భావము. ఈచెప్పుటచే నీరాజునకు గజబల మధికముగా నున్నట్లు తెల్లమగుచున్నది. మదవత్ ...అరవిందుండు—మదవత్=గర్వించిన, అరి=శత్రువులయొక్క, చూడా=శిఖాపాళమందున్న, కురువింద=కెంపులయొక్క, కందళ=అంకురములయొక్క, కిరణసందోహ = కిరణసమూహముచేత, సందీపిత=ప్రకాశించుచున్న, చరణారవిందుండును=పాదపద్మములు కలవాఁడు-అనఁగా సమస్తశత్రువులను జయించి వారిచే నమస్కారములు కొనుచున్నాఁడని తాత్పర్యము. గరళ...నివాసుండును—గరళ=విషమువలె, కరాళ=భయంకరమైన, కరవాల=కత్తియొక్క, ధారా=అంచుచే, నికృత్త=నఱకఁబడినట్టియు, గళత్=కారుచున్న, రక్త=నెత్తురుగల, రిపుసుభట=శత్రుభటులనెడి, నట=నటులచేతను, ఆరబ్ధ=ప్రారంభింపఁబడిన, నాట్య=నృత్యమనెడి, అద్భుత=వింతను, ఆలోకన=చూచుటచేత, హృష్ట=సంతసించిన, త్రివిష్టపనివాసుండును=మూడులోకములఁ గలజనులు కలవాఁడు, అనఁగా నీరాజు శత్రువులను నఱకఁగా వారు ఖండితాంగులై యుద్ధభూమియందు నాట్యము చేసి చూపఁ గద్భుతంబును గాంచుచున్నారని భావము. ఖండితులయ్యు నితని శత్రువులు నాట్యముచేయుచున్నారని చెప్పుటచే నితనిఖడ్గలాఘవము వ్యక్తమగుచున్నది. అగు నొక్కరాసుతున్=అయినట్టి యొక రాకుమారుని, చూపి, దేవి! ఇతండు, కీకటాధీశ్వరుఁడు=కీకటదేశపురాజు, ఇమ్మహీపతిపుంగవున్=ఈరాజపుంగవుని, అపాంగ ..లంపటంబులు- అపాంగ=కడకన్నులనెడి, రంగస్థల=రంగస్థలమందు, లాస్య=నర్తనముచేయుటయందు, లంపటంబులు=ఆసక్తికలవి, అగు కటాక్షవీక్షణంబులన్=అయినట్టి చూపులచేత, నిరీక్షింపుము=చూడుము.

స్రగ్ధర.

లీలంగట్టించెఁ బెక్కుల్ కల్నెలవులఁ జెఱువుల్ కల్వఁడుసాంద్రద్రుమాళీ
వ్యాలీఢోపాంతశాంతవ్యథపథికజనస్వాంతముల్ కీర్తిలక్ష్మీ

మూలంబుల్ నీలనీలాంబుజదళదళనామోదమేదస్విపాథః
కేళీలోలద్విజాళీకృతమధురకలక్రేంక్రియాసంకులంబుల్. 159

టీ. వీఁడు=ఈరాజు, సాంద్ర...స్వాంతముల్ - సాంద్ర=దట్టమైన, ద్రుమాళీ=తరుపంక్తులచే, వ్యాలీఢ=వ్యాప్తమైన, ఉపాంత=తీరములు కలవగుటచే, శాంత=శమింపఁజేయఁబడిన, వ్యథ=గ్రీష్మతాపముగల, పథికజనస్వాంతముల్=పథికులచిత్తములు కలవియు, అనఁగా వృక్షపంక్తులచే నిండినయాతటాకతీరములు పథికులసంతాపమును దొలంగించుచు సంతసంబును గూర్చుచున్నవని భావము. కీర్తిలక్ష్మీ = కీర్తి సంపదకు, మూలంబుల్=నిదానము లయినవియు, నీల...కులంబుల్—నీల=నీలమణులవలె నల్లనైన, నీలాంబుజ=నల్లకలువలయొక్క, దళ=రేకులు, దళన=విచ్చుటచేఁ గల్గిన, ఆమోద=పరిమళముచే, మేదస్వి=పోషింపఁబడిన, అనఁగా నధికపరిమళము గలయని యర్థము, పాథః=ఉదకములయొక్క, కేళీ=విహారమునందు, లోల=ఆసక్తిగల, ద్విజాళీ=పక్షిపంక్తులచే, కృత=చేయఁబడుచున్న, మధుర=తియ్యని, కల=అవ్యక్తమధురమైన, క్రేంక్రియా=క్రేంకారధ్వనులచే, సంకులంబుల్=నిండినవియు,నగు, చెఱువుల్, పెక్కుల్, నెలవులన్=అనేకస్థలములందు,లీలన్=విలాసముగా, కట్టించెన్=నిర్మించెను. ఇతఁడు రమణీయములును సుఖజనకములును నగు చెఱువులను ద్రవ్వించి ధార్మికుఁడని ఖ్యాతిచెందె నని భావము.

తా. ఈరాజు తీరములందుఁ జెట్లు దట్టముగాఁ గల్గి పథికజనులగ్రీష్మతాపమును దొలంగించునట్టివియుఁ గీర్తికి కారణములయినట్టివియు, వికసించినకలువలపరిమళముచే సువాసితము లయిన జలమందు విహరించుచున్నపక్షుల క్రేంకారధ్వనులచే నిండినవియు నగు చెఱువులఁ బెక్కుచోట్లఁ ద్రవ్వించెను.

మహాస్రగ్ధర.

మహిళాసీమంతముక్తామణి యితనియశోమండలీపూర్ణరా
కా, తుహినాంశుల్ దాఁటిమై నకొత్తును వడిఁ దనపై కొ దొ
మ్మిగా నంచుఁ జుమ్మీ, నుహిగోళచ్ఛాయమాయాకమయగణి

తకళామాత్రలక్ష్యాంగకుండై, గ్రహవీథిఁ బాసి దుర్గవీథిం
బ్రభ చెడి యొదుఁగుఁ గాక రాహురాహుత్తుఁ డోటన్. 160

టీ. మహిళా...మణి—మహిళా=స్త్రీలయొక్క, సీమంత = పాపటలం దున్న, ముక్తామణి=ముక్తామణివంటిదానా! అనఁగా నో స్త్రీరత్నమా యని యనుట, రాహురాహుత్తుఁడు= హువనెడి రౌతు, ఇతని...అంశుల్—ఇతని= ఈరాజుయొక్క, యశోమండలీ=కీర్తిసముదాయమనెడి, పూర్ణ=నిండయిన, రాకాతుహినాంశుల్=పున్నమచంద్రులు, తనపైన్, వడిన్ = శీఘ్రముగా, దొమ్మిగా=అంతము చంద్రులును గలసి, దాడిమై=దండెత్తి, ఎత్తురు అంచున్ చుమీ=ఎత్తురేమోయనియే సుమీ, మహి...గకుండై—మహిగోళ=భూగోళము యొక్క, ఛాయ=నీడ యనెడు, మాయామయ = కపటస్వరూపమైన, గణిత కళామాత్ర = జ్యోతిశ్శాస్త్రముచేత నే, లక్ష్య = చూడఁబడుచున్న, అంగ కుండై=శరీరముకలవాఁడై, గ్రహపథిన్=గ్రహమార్గమం దని యర్థము-దాఁగుట కనువుగా గ్రహముల గృహములో నని భావము. ప్రభ చెడి=కాంతితగ్గి, ఓటన్=భయముచే, దుర్గవీథిన్=కోటలోని గృహవీథియందు-ఒకగృహమున నలువురకు తెలియని ప్రదేశమందనిభావము, ఒదుఁగున్=దాఁగియుండును. అనఁగా రాహు విదివఱకుఁ జంద్రునొక్కనిని జూచి జయించుచుండువాఁడు. ఇప్పుడీరాజు కీర్తిచంద్రులు లెక్కకెక్కువ యయి విలసిల్లిరి. అది చూచి రాహువొక్కచంద్రుని జయింపఁగల్గును గాని యిందఱుచంద్రు లొక్కమాఱువచ్చిన జయించుట మిక్కిలి కష్టమని భావించి రాహువు గ్రహవీథియం దుండఁజాలక వారికిఁ గనఁబడకుండనుండ నెంచి భూచ్ఛాయరూపమయిన మాయామయ శరీరమును, ధరించెనని యర్థము. భూగోళచ్ఛాయయే రాహు వని జ్యోతిశ్శాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడినది. లోకములో నొకఁడు శత్రువులకుఁ దెలియఁబడకుండ రూపాంతరము దాల్చుట లోకప్రసిద్ధము. అట్లె రాహువు చంద్రులకు భయపడి గ్రహవీథి విడిచి భూచ్ఛాయరూపమును దాల్చెనని భావము. ఈచెప్పుటచే నీరాజుతో సముఁడగు యశస్వి లోకమున లేఁడని ఫలితార్థము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, వ్యతిరేకము.

తా. ఓదమయంతీ ! రాహు వీ రాజేంద్రుని కీర్తిపూర్ణ చంద్రులను జూచి వీరందఱొక్కపరి తనపైకి దాడివెడలివచ్చినఁ దాను నిల్చుట కష్టమని భావించియే భయముచే భూచ్ఛాయరూపమంది, కేవలము గణితశాస్త్రమునకు మాత్రమే ప్రత్యక్షమగుచు గ్రహవీథిని దుర్గవీథిని నొదిఁగియుండెను.

మహాస్రగ్ధర.

తరుణీదామోదరీయోదరకుహరదరీస్థాన మీవిశ్వధాత్రీ
శ్వరుకీర్తుల్ నించి పాఱన్ జటులగతి జగజ్జాలముల్ దేలి
యాడన్, మురజిన్నాభిప్రణాళీముఖమున ధవళాంభోజ మ
న్వైరఁ గాదా, నెరపై తత్పూరమంతర్నిబిడమయి బహిర్ని
ర్గమంబు న్భజించెన్. 161

టీ. తరుణీ ! ఓదమయంతీ ! ఈవిశ్వధాత్రీశ్వరుకీర్తుల్ = ఈరాజేంద్రుని కీర్తులు, దామో...స్థానము-దామోదరీయ= విష్ణుసంబంధి యగు, దరీ=గుహావంటి, ఉదరకుహర=గర్భములోపలి, స్థానమున్ =ప్రదేశమును, నించి=నిండించి, పాఱన్ =ప్రవహింపఁగా, చటులగతిన్ =సమర్థమయినగతితో, జగజ్జాలముల్ =విష్ణుగర్భములో నున్నలోకములన్నియు, తేలియాడన్ = తేలిపోవునట్లుగా, తత్పూరము=ఆకీర్తిప్రవాహము, నెరపై =అచ్చటనిండినదై, కానన్ =కావున నే, అంతర్నిబిడమయి=లోపల మిక్కిలి సాంద్రమయి, మురజిత్ ... ముఖమునన్ = మురజిత్ =విష్ణునియొక్క, నాభిప్రణాళీముఖమునన్ =బొక్కిలియనెడి తూముమూలమున, ధవళాంభోజము=తెల్లఁదామరపూవు, అన్వైరన్ = అనుమిషచే, బహిర్నిర్గమంబున్ భజించున్ కాదా=పైకి వచ్చునుగదా, అనఁగా నితనికీర్తి విష్ణుగర్భకుహరములోనున్న లోకములను నుంచి యచ్చట చోటు చాలమిచే విష్ణువు నాభియను కాలువమూలమునఁ బైకివచ్చుచున్నదని భావము. ఈచెప్పుటచే నితనికీర్తి మిక్కిలి గొప్పదని స్పష్టమగుచున్నది.

తా. ఓ దమయంతీ ! యీరాజచంద్రుని కీర్తిసమూహములు ప్రపంచ మంతయుఁ గల విష్ణుజఠరకుహరమును నిండెను. అందలిలోకములు దానియం

దుఁ దేలెను. అనంతర మాపూరము లోపల నిండి చోటు చాలక విష్ణుమూర్తి పొక్కిలి యను కాలువమూలమున బయలు వెడలినది. దానినే దెల్లతామరపూ వని వ్యవహరింతురు. అలం. రూపకము. అతిశయోక్తి. ఉత్ప్రేక్ష.

వ. అనిన వినియు ననాదరముద్రాముద్రితం బైనహృదయంబు
 తోడ నవ్విద్రుమాధర కీకటాధీశ్వరుం గటాక్షింపక యుండిన.

టీ. అనినన్ = సరస్వతి యిట్లు పలుకఁగా, వినియున్, అనాదర... ముద్రితంబు—అనాదరముద్రా = తిరస్కారముద్రచేత, ముద్రితంబు = చిహ్నితము, ఐనహృదయంబుతోడన్ = అయినట్టి చిత్తముతో, అవ్విద్రుమాధర = పగడమువంటి యధరోష్ఠముగల దమయంతి, కీకటాధీశ్వరున్ = కీకటదేశాధిపతిని, కటాక్షింపక, ఉండినన్ = చూడకుండఁగా, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

ఉ. వేసట లేక భీమపృథివీపతినందనయాననాంబుజో
 ల్లాసవిరక్తిముద్ర పదిలంబుగఁ గన్గొని యాదినాంతసం
 ధ్యాసమయాధిదేవత పితామహుపట్టపుదేవి కీకటుం
 బాసి చనం దలంచె మణిపంచనలీమణిమంచవీథికిన్. 163

టీ. ఆ... దేవత—ఆదినాంతసంధ్యాసమయ = సాయంకాలసంధ్యకు, అధిదేవత = అధిదేవతయును, పితామహుపట్టపుదేవి = బ్రహ్మరాణియైన యాసరస్వతి, వేసట = ఆయాసములేక, భీమపృథివీపతినందన = దమయంతియొక్క, ఆననా... ముద్ర-ఆననాంబుజ = ముఖపద్మముయొక్క, ఉల్లాస = సంతోషమందలి, విరక్తిముద్ర = అనురాగము లేకపోవుటను, పదిలంబుగ = జాగరూకతతో, కన్గొని = చూచి, లేక తెలిసికొని, కీకటున్ = కీకటాధీశ్వరుని, పాసి = విడిచి, మణి = అవతలనున్న, పంచ ..వీథికిన్—పంచనలీ = అయిదుగురునలులు నధివసించియున్న, మణి = రత్నమయమైన, మంచవీథికిన్ = ఆసనము లున్నప్రదేశమునకు, చనన్ తలంచెన్ = వెడల నిష్టపడెను.

తా. సాయంకాలసంధ్య కధిదేవత యగు నాసరస్వతి యలమట చెందక దమయంతి కాకీకటాధీశ్వరునియం దనురాగంబు లేదని యెఱింగి నలుఁడును,

నలవేషధారులై యున్న యింద్రాదులును నుపవేశించినప్రదేశమునఁ జన వత్తె. నని తలంచెను.

వ. అప్పుడు సరస్వతీదేవినిర్దేశంబున యానధుర్యులు రాజసమాజంబువలనం బాపి భోజరాజకన్యకను నిషధరాజపంచకంబునుం గదియించుటఁ బరిమళంబులు నందనోద్యానతరుషండంబులవలనఁ బాపి మధుపమాలికం గల్పపాదపపంచకంబునుం గదియించినచందంబు దోఁచె ననంతరంబ నలాకృతిధరులైన యాలోకపాలురం జూపి క్రమంబున. 164

టీ. అప్పుడు, సరస్వతీదేవి నిర్దేశంబునన్=సరస్వతియాజ్ఞ చొప్పున, యానధుర్యులు=పల్లకి మోచువారు, భోజరాజకన్యకను=దమయంతిని, రాజసమాజంబువలనన్=ఆరాజులవలన, పాపి=తొలఁగించుకొని పోయి, నిషధరాజపంచకంబున్=నలపంచకమును, గదియించుటన్=సమీపింపఁజేయుటను, పరిమళంబులు=సువాసనలు, నందనోద్యానతరుషండంబులవలనన్=నందనవనమందున్న యితరవృక్షసమూహములనుండి, మధుపమాలికన్=తుమ్మెదలపంక్తిని, కల్పపాదపపంచకంబును=అయిదయిన కల్పవృక్షములను, కదియించినచందంబు = సమీపింపఁజేసినట్టిరీతి, తోఁచెన్=కనుపట్టెను. అనంతరంబు-అ=తరువాత, నలాకృతిధరులు - నలరాజురూపమును ధరించినవారు, ఐనయాలోకపాలురన్=అయిన యాదిక్పాలకులను, చూపి, క్రమంబునన్ = వరుసగా అని పైపద్యముతో నన్వయము.

గీ. వాణి యిట్లను నక్కీరవాణి కెలమి
గూఢశబ్దార్థసంశ్లేషరూఢి మెఱయ
నిర్జరాధీశ్వరులకును నిషధపతికి
వర్ణనావాక్యరచన నన్వయము గలుగ. 165

టీ. వాణి=సరస్వతి, నిర్జరాధీశ్వరులకును = ఇంద్రాదులకును, నిషధపతికిన్=నలునకును, వర్ణనావాక్యరచనన్=వర్ణించుటయందలి వాక్యరచనచేత,

అన్వయము=సంబంధము, కలుగన్=కలుగునట్లుగా, గూఢ...రూఢి-గూఢ=గుప్తములైన, శబ్దార్థ=శబ్దార్థములయొక్క, సంశ్లేష=కలయికయందు, రూఢి=నిర్ణయము, మెఱయన్=ప్రకాశింపఁగా, అనఁగా వివిధములైన పదములు సంధివశమున నొకశబ్దమునం దిమిడియుండుటయుఁ బెక్కర్థంబు లొక్కపదమునకు వాచ్యములగుటయు అగు శబ్దార్థశ్లేష వెల్లడియగునట్లుగా నని భావము. ఎలమిన్=సంతోషముతో, అక్కీరవాణికిన్=ఆదమయంతికి, ఇట్లు అనున్=ఇట్లు పలికెను.

తా. ఆసరస్వతి తనవర్ణనాచాతుర్యముచే నింద్రాదులకును, నలరాజునకును సంబంధ మలవడునట్లు శబ్దార్థంబుల శ్లేషించుచు సంతసముతో దమయంతి కిట్లు పలికెను.

చ. అతివ! యపవ్యపాయుని ననల్పవిలోచనపంకజాతుఁ బ్రీ
ణితనిజవీరసేనుని వినిర్జితసర్వమహీభృదావళిన్
హతమదవద్విరోధిబలు నాత్మచమూచరవారణానన
స్రుతమదగంధి యుద్ధమహిఁ జూడుము వీని మహేంద్రునిన్.

టీ. ఇంద్రపరమైన యర్థము: అతివ=ఓదమయంతీ! అపవ్యపాయునిన్-అ+పవి+అపాయు, అని పదవిభాగము. వజ్రాయుధమునకు ఎడఁబాటు లేనివాని, ఎప్పుడును వజ్రాయుధము చేతఁ గలవాని యనుట. అనల్ప...జాతు-అనల్ప=పెక్కయిన, విలోచనపంకజాతున్=నేత్రపద్మములు కలవాఁడు, అనఁగా సహస్రాక్షుఁ డనుట, ప్రీణిత...సేను-ప్రీణిత=సంతోషింపఁజేయఁబడిన, నిజ=స్వకీయమైన, వీరసేనున్=వీరసైన్యము కలవాఁడు, అనఁగాఁ దనసైన్యమునకు సంతసము గల్గించుచున్నవాఁ డనుట. వినిర్జిత...వళిన్-వినిర్జిత=జయింపఁబడిన, సర్వ=సమస్తమైన, మహీభృదావళిన్=పర్వత సమూహము గలవాఁడు, హత...బలున్-హత=కొట్టఁబడిన, మదవత్=గర్వించిన, విరోధి=శత్రువయిన, బలున్=బలాసురుఁడు గలవాఁడు-అనఁగా బలాసురునిఁ జంపినవాఁ డని భావము. ఆత్మ...మహిన్-ఆత్మ=తనయొక్క, చమూ=సేనయందు, చర=సంచరించుచున్న, వారణానన=విఘ్నేశ్వరు ముఖమునుండి,

స్రుత=స్రవించుచున్న, మద=మదముయొక్క, గంధి=వాసన గల, యుద్ధమహీన్=యుద్ధభూమిగల, వీనిన్=ఈ, మహిన్=భూమికి దిగివచ్చిన, మహేంద్రునిన్=దేవేంద్రుని, చూడుము.

తా. వజ్రము నెప్పుడును ధరించువాడును, సహస్రలోచనములు గలవాఁడును, తనసైన్యమును సంతసింపఁజేయుచున్న వాఁడును, బర్వతములజయించినవాఁడును, విరోధియైనబలాసురుని జంపినవాఁడును, తనసైన్యమందుఁ దిరుగుచున్న గజముఖునిమదగంధముచే వాసితమైన యుద్ధభూమి గలవాఁడును, భూమికి దిగివచ్చినవాఁడు నగు దేవేంద్రునిఁ జూడుమా?

టీ. నలపరమైన యర్థము. అతివ=ఓదమయంతీ! అపవ్యపాయునిన్=తొలఁగిన అపాయముగలవాఁడును, అనల్ప...జాతున్-అనల్ప=పెద్దవగు,విలోచనపంకజాతున్=నేత్రపద్మములు గలవాఁడును, ప్రీణిత నిజవీరసేనున్=సంతుష్టునిఁగాఁ జేసినతండ్రి యగు వీరసేనుఁడు గలవాఁడును, వినిర్జిత...వళిన్-వినిర్జిత=జయింపఁబడిన, సర్వ మహీభృదావళిన్=సమస్త రాజబృందము గలవాఁడును, హత...బలున్—హత=చంపిన, మదవత్=మదించిన, విరోధిబలున్=శత్రుసైన్యము గలవాఁడును, ఆత్మ...మహిన్—ఆత్మ=తనయొక్క, చమూచర=సేనయందు సంచరించుచున్న, వారణ=ఏనుఁగులయొక్క, ఆనన=ముఖములనుండి, స్రుత=స్రవించుచున్న, మదగంధి=మదపరిమళము గల, యుద్ధమహీన్=యుద్ధభూమిగలవాఁడును, అనఁగా నితనికి మదగజబల మెక్కుడుగాఁ గల దని భావము. వీనిన్=ఈ, మహిన్=భూమియందు, మహేంద్రునిన్=ఇంద్రతుల్యుఁడయిన నలుని, చూడుము.

తా. ఓదమయంతీ! నిరపాయుఁడును, విశాలమైన నేత్రములు గలవాఁడును, దన జనకుఁడగు వీరసేనుని సంతసింపఁజేయుచున్న వాఁడును, సమస్తరాజులను జయించినవాఁడును, శత్రుసైన్యములఁ గూల్చుచున్న వాఁడును, నధికమయిన గజబలము గలవాఁడును భూమియందు దేవేంద్రతుల్యుఁడైనవాఁడునగు నలునిఁ జూడుము.

సీ. భాస్వరరూపసంపన్నుఁ డుద్గతిమంతుఁ

డధికప్రతాపసమన్వితుండు
హేతిసంభూతప్రభూతభూతియుతుండు
శుచి ధనంజయుఁడు విస్ఫూర్తిశాలి
నానామహాసమిన్మధ్యప్రదీప్తుండు
సతతంబు విబుధసంతతికి ముఖము
లాలితజ్వాలప్రభాజాలతామ్రకరుండు
తనకు శాత్రవసముత్కరము తృణము
తే. తామరసపత్రనేత్ర యీతం డనలుఁడు
లావు గలవాఁడు లోకపాలకులలోన
బహుతరస్నేహరుచి మహాబలసహాయు
సాపదుద్దాముఁ దెలిమి వీక్షింపు మితని. 167

టీ. అగ్నిపర మగునర్థము: తామరసపత్రనేత్ర=పద్మదళములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ! భాస్వరరూప సంపన్నుఁడు = దేదీప్యమాన మయిన రూపసంపదగలవాఁడు, ఊర్ధ్వగతిమంతుఁడు=ఊర్ధ్వగమనముగలవాఁడు. అనఁగా సంతతంబు నిప్పుమంట లుప్పరంబునకెగయుట స్వభావసిద్ధము. అధికప్రతాప సమన్వితుండు=మిక్కిలి గొప్పదగు నుష్ణస్పర్శము గలవాఁడు, హేతి...యుతుండు-హేతి=జ్వాలలవలన, సంభూత=పుట్టిన, ప్రభూత = అధిక మయిన, భూతి=భస్మముతో, యుతుండు=కూడియున్నవాఁడు. అనఁగాఁ దనజ్వాలలచేఁ బార్థివవికారములగు సమస్తవస్తువులను దహించి యధికమగు భస్మముగలవాఁడగుచున్నాఁడనుట, శుచి = పవిత్రతగలవాఁడు, ధనంజయుండు=ధనంజయుఁడను పేరుగలవాఁడు, విస్ఫూర్తిశాలి=మిక్కిలి యపటుచే నొప్పువాఁడు, నానా...ప్రదీప్తుండు-నానా=పలువిధంబులయిన, మహత్ = గొప్పవయిన, సమిత్=కాష్ఠములయొక్క, మధ్య=నడుమ, ప్రదీప్తుండు=ప్రకాశించుచున్న వాఁడు,అనఁగా గొప్పదారువులను దహించుచుఁ బ్రకాశించువాఁడు, విబుధ సంతతికిన్ = దేవతాసమూహమునకు, సంతతము=ఎల్లప్పుడును, ముఖము=నోరగు

చున్నవాఁడు—అనఁగా యజ్ఞాదులందుఁ దనయందు హోమము చేయఁబడినహవిస్సును దేవతలకిచ్చుచు వారికి ముఖమువంటివాఁడగుచున్నాఁడని భావము. 'అగ్ని ముఖావై దేవా' అనఁగా దేవతలగ్నియే ముఖముగాఁగలవారు అని వేదప్రమాణము, లాలిత...కరుండు-లాలిత = మనోహరమైన, బాల = లేఁతయైన, ప్రవాళ=చిగుళ్లవంటి, కర=కిరణములుగలవాఁడు, తనకున్, తృణము, శాత్రవసముత్కరము=శత్రుసమూహము. అనఁగా తృణమువలెనవలీల భస్మము చేయఁగలవాఁడని భావము. ఇతండు=ఈవర్ణింపఁబడినవాఁడు, అనలుండు=అగ్నిహోత్రుఁడు, లోకపాలకులలోనన్=దిక్పాలురలో, లావుగలవాఁడు=సామర్థ్యము కలవాఁడు, బహుతరస్నేహరుచి = విస్తారమగు తైలము చేఁగల్గిన కాంతివిశేషము గలవాఁడు, మహాబల...ఉద్దాముఁడు-మహాబల=వాయువుయొక్క, సహాయసంపత్ =సహాయసమృద్ధిచే, ఉద్దాముఁడు=అడ్డులేనివాఁడు, అనఁగా వాయుప్రేరితమైనయగ్నిని నెవ్వరును శాంతింపఁజేయ లేరని భావము. ఇతనిన్ = ఈయగ్నిహోత్రుని, వీక్షింపుము=చూడుము.

తా. స్పష్టము.

నలపరమైనయర్థము. భాస్వర...సంపన్నుఁడు—భా = దీప్తితోను, స్వర=మధురమైనకంఠస్వరముతోను, రూప=సౌందర్యముతోను, సంపన్నుఁడు=కూడియున్నవాఁడు, ఉన్నతిమంతుఁడు=అభ్యుదయముకలవాఁడు, అధికప్రతాప సమన్వితుండు=గొప్పక్షాత్త్రతేజస్సుగలవాఁడు, హేతి...యుతుండు - హేతి=ఆయుధమువలన, సంభూత=పుట్టిన, ప్రభూతభూత=అధికైశ్వర్యముతో, యుతుండు=కూడియున్నవాఁడు, అనఁగా నాయుధంబున శత్రురాజులం జంపి విస్తారమగునైశ్వర్యమును సంపాదించుచున్నవాఁడని భావము. శుచిధనంజయుండు-శుచి=స్వధర్మము చేతనే, ధనంజయుండు=ధనము నార్జించినవాఁడు. అనఁగా నలుఁడు తనక్షాత్త్రధర్మము చేతనే ధన మార్జించెనని భావము. విస్ఫూర్తిశాలి=జ్ఞాపకశక్తిచే నొప్పువాఁడు, నానా...ప్రదీప్తుండు—నానా = అనేకములయిన, మహాసమిత్ =గొప్పయుద్ధములయొక్క, మధ్య=నడుమను, ప్రదీప్తుండు=ప్రకాశించువాఁడు, సతతంబు, విబుధసంతతికిన్ =పండితసమూహ

మునకు, ముఖమువంటివాఁడు. అనఁగాఁ బండితులలో నగ్రగణ్యుఁడని భావము, లాలిత...కరుండు=మనోహరమైన లేఁతచిగుళ్లవలె నెఱ్ఱని చేతులుకలవాఁడు, తన కున్=అనలునకు, శాత్రవసముత్కరము=శత్రుసమూహము, తృణసమానము = అనఁగ శత్రువు లితనికిఁ దృణమువలె సులభముగా నున్మూలింపఁదగినవా రని భావము. ఈతండు - అ - నలుఁడు, అని పదవిభాగము; ఈతండ = ఇతఁడే నలుండు, లోకపాలకులలోనన్ = దిక్పాలురలో, లావు = బలము, కలవాఁడు, బహుతర.. ఉద్దాముఁడు, బహుతర = మిక్కిలిగొప్పదగు, స్నేహరుచి= మైత్రీప్రకాశముగల, అనఁగా నధికస్నేహముగల యని భావము. ఈచెప్పుటచే నితనిస్నేహితులు నిష్కపటులని తెల్లమగుచున్నది. మహాబల= గొప్పబలవంతులయొక్క, సహాయసంపత్=సహాయసమృద్ధిచే, ఉద్దాముఁడు=అడ్డు లేనివాఁడు. అనఁగా నిష్కపటులగు బలవంతులతోడ్పాటుండుటచే నితఁడడ్డులేకుండఁ బ్రవర్తించుచున్నాఁడని భావము, లేక, బహుతర...ఉద్దాముఁడు—బహుతర=మిక్కిలిగొప్పదగు, స్నేహ=స్నేహము, రుచి=ఇచ్ఛ అనఁగా జయేచ్ఛయని భావము. మహాబల=గొప్పబలము వీనియొక్క, సహాయసంపత్ = సహాయసమృద్ధిచే, ఉద్దాముఁడు=అడ్డులేనివాఁడు. అనఁగా స్నేహాతిశయము జయేచ్ఛ, గొప్పబలమునుండుటచే నందఱను వశపఱుచుకొని నిరర్గళుండై ప్రవర్తించుచున్నాఁడని భావము. ఎలమిన్=సంతోషముతో, ఇతనిన్=ఈనలుని, వీక్షింపుము=చూడుము.

తే. పరభయంకరపటుగదాప్రహరణుండు
దండనిపుణుండు సమవర్తి ధర్మరాజు
మిత్రనందనుఁ డంభోజనేత్ర ! చూడు
మితని దక్షిణనాయకు నింపు మీఱ. 168

టీ. అంభోజనేత్ర ! ఇతఁడు, పర...ప్రహరుణుండు - పర = ఇతరులకు, భయంకర=భయముకల్గించు, పటు=సమర్థమైన, గద=రోగములను, ఆప్రహరుణుండు=అంతటను బ్రయోగించువాఁడు. అనఁగా నితఁడు పెఱవారి పై

భయంకరములగు రోగములను బ్రయోగించుచు బాధించునని భావము. దండని పుణుండు=దండమనెడి తన యాయుధమందు మిక్కిలి నేర్పరి, సమవర్తి=అందఱియందు సమముగాఁ బ్రవర్తించువాఁడు, ధర్మరాజు, మిత్రనందనుఁడు=సూర్యుని కుమారుఁడు, ఇతనిన్=ఈ, దక్షిణనాయకున్=దక్షిణదిక్కున కధిపతి యగుయముని,ఇంపు=అనురాగము, మీఱన్ చూడుము. నలపరమైన యర్థము:- పర... ప్రహరణుండు—శత్రువులందు భయంకరమైన గద యను నాయుధమును బ్రయోగించువాఁడు, దండనిపుణుండు=ప్రజలను శాసించుటయందు నేర్పు గలవాఁడు, సమవర్త=అందఱియందు సమానముగాఁ బ్రవర్తించువాఁడు, ధర్మరాజు=బ్రహ్మచర్యాదిరూపమగు ధర్మమునందు సమర్థుఁడు, మిత్రనందనుఁడు = మిత్రులను సంతసింపఁజేయువాఁడు, ఇతనిన్=ఈ, దక్షిణనాయకున్, దక్షిణనాయకుఁడనఁగాఁ బెక్కండ్రుభార్య లున్నప్పు డందఱియందును సమానానురాగంబున వర్తించువాఁడు. అట్టినలుని,ఇంపు,మీఱన్ =అనురాగ మొప్పునట్లు, చూడుము.

తా. స్పష్టము.

క. ధవళాక్షి! చూడు మీతని
భువనాధీశ్వరు నపారభూరిగభీర
త్వవిశేషనిధి నదీనునిఁ
బ్రవిమలతరవారి నధికబలసత్త్వాఢ్యున్. 169

టీ. ధవళాక్షి=తెల్లని నేత్రములు గల దమయంతీ! భువనాధీశ్వరున్ = జలముల కధిపతియైనట్టియు, అని "జీవనం భువనం వనం" అని యమరకోశము, అపార ...నిధిన్—అపార=హద్దులేనివాఁడును, భూరి=గొప్పదయిన, గభీరత్వవిశేష=గాంభీర్యగుణాతిశయమునకు, నిధిన్ =స్థానమైనవాఁడును, నదీనునిన్=నదులకధిపతియైనవాఁడును, ప్రవిమలతరవారిన్=మిక్కిలినిర్మలమగుజలము గలవాఁడును,అధికబలసత్త్వాఢ్యున్-అధికబల=గొప్పబలముగల, సత్త్వ=జలజంతువులచే, ఆఢ్యున్=నిండినవాఁడును, అగు, ఈతనిన్=ఈవరుణదేవుని, చూడుము.

నలపరమైనయర్థము. ధవళాక్షి ! భువనాధీశ్వరుఁ=లోకమున కధిపతియు, అపార...నిధిఁ-అపార=విస్తారమైన, భూరి=బంగారము, గభీరత్వవిశేష=గాంభీర్యగుణము, నిధి=నిధులును గలవాఁడు, ఇప్పుడు, "అదీనుని" అని పదవిభాగము, అదీనుఁ=దైన్యగుణము లేనివానిని, ప్రవిమలతరవారి—ప్రవిమల=స్వచ్ఛమైన, అనఁగా ధగధగలాడుచున్న, తరవారిఁ=కత్తి గల్గినట్టియు, అధికబలసత్త్వాఢ్యు-అధిక=గొప్పదగు, బల=దేహబలసామర్థ్యముచేతను, సత్త్వ=ప్రయత్నముచేతను,ఆఢ్యుఁ=నిండినవాఁడును, నగు. ఈతనిఁ=ఈనలరాజును, చూడుము. అనఁగా నధికమగుదేహబలమును, యుద్ధాదులం దధికమగు ప్రయత్నమును గల్గి వర్తించునలరాజును వరింపు మని భావము.

వ. అని యాఖండలుఁ గుఱించియు నగ్ని నుద్దేశించియు నంతకు లక్షించియు నంబుపతింగూర్చియుఁ ద్రిభువనార్చితచరణార విందయగునరవిందభవుదేవి తదీయమాయారూపంబులకు ననురూపంబుగాఁ బ్రత్యేకంబ యుభయార్థవచనసమర్థంబు లగువర్ణనావాక్యంబులం బ్రబోధించిన విదర్భధాత్రీపతిపుత్త్రి నేత్రశ్రోత్రంబులం జూచియు వినియు నితం డితం డని నిర్ణయింపనేరక సందియంబు డోలాందోళనంబు నొంద విధిపజ్జను నిషేధంబు త్రోవనుం బోవనితలంపున నిలింపనిషధరాజులను నలువుర విస్మయస్మేరంబు లగువిలోకనంబుల నవలోకించునది క్రమంబున భారతినిర్దేశంబున నైసర్గికవిలాసభాసమానుండును నసమానరూపరేఖావిడంబితశంబరారాతియు నగు నిషధభూపతిం జూచె నప్పుడు. 170

టీ. అని, ఆఖండలుఁ గుఱించియు=ఇంద్రునిగూర్చియు, అగ్నిఁ, ఉద్దేశించియు, అంతకుఁ, లక్షించియు, అంబుపతింగూర్చియు = వరుణునిగూర్చియు, త్రిభువన...విందు—త్రిభువన = మూఁడులోకములవారిచేతను, అర్చిత=పూజింపఁబడుచున్న, చరణారవింద=పాదపద్మములు గలది, అగు నరవిందభవు

దేవి=అయిన సరస్వతీదేవి, తదీయమాయారూపంబులకున్ = ఆయింద్రాదుల మాయాకారములకు. అనురూపంబుగాన్=తగునట్టుగా, ప్రత్యేకంబ=వేర్వేఱు గానే, ఉభయార్థవచనసమర్థంబులు=రెండర్థములు గలవచనములచే సమర్థము లయినవి, అగువర్ణనావాక్యంబులన్=అయిన వర్ణించుచున్న వాక్యముల చేత, ప్రబోధించినన్=తెలుపఁగా, విదర్భధాత్రీపతిపుత్రి = దమయంతి, నేత్రశ్రోత్రంబులన్=కన్నులచేతను, చెవులచేతను, చూచియున్=ఇంద్రాదులరూపము లఁ గనుఁగొనియు, వినియున్=వారిగుణవర్ణన మాలించియు, ఇతండు ఇతండు అని=ఇతఁడే నలుఁ డని,నిర్ణయింపన్ నేరక=నిశ్చయింపలేక, డెందంబు=దమయంతిమనస్సు, డోలాందోళనంబున్ = ఉయ్యెలవలెఁ జాంచల్యమును, ఒందన్=పొందఁగా, అనఁగా నలరూపధారు లయినయింద్రాదులను జూచి వారిలో నెవఁడు నలుండో నిశ్చయింపలేక దమయంతిచిత్తము మిక్కిలి చలించి పోయెనని భావము. విధిపజ్జను=సరస్వతీ నియోగముచే జెప్పిన వారిలో నొకని వరించుటకుఁగాని, నిషేధంబుతోడను=వల దని నిషేధించుటకుఁగాని, పోవని తలంపునన్=వెళ్లనికోర్కెచే, అనఁగా దమయంతి సరస్వతి చెప్పినచొప్పునఁ జేయుటకుఁగాని, వలదని నిషేధించుటకుఁగాని సమర్థురాలు కాలేదని భావము. నిలింపనిషధరాజులను = దేవత లను నలరాజును, నలువురన్, విస్మయస్మేరంబులు = ఆశ్చర్యమువలన వికసిల్లినవి, అగు విలోకనంబులన్ = అయినట్టి చూపులచేత, అవలోకించునది = చూచుచుండిన దమయంతి, క్రమంబునన్, భారతీదేవి నిర్దేశంబునన్ = సరస్వతి నియోగముచేత, నైసర్గిక ... మానుండును—నైసర్గికస్వభావసిద్ధ మైన, విలాస=కాంతులచే, భాసమానుండును = ప్రకాశించువాఁడును, అసమాన ... రాతియున్—అసమాన=సాటిలేని, రూపరేఖా=సౌందర్యసంపదచే, విడంబిత=అనుకరించుచున్న, శంబరారాతియున్= మన్మథుఁడు గలవాఁడును,అగునిషధభూపతిన్=అయిననలరాజును, చూచెన్, అప్పుడు.

క. శారద మధురాలాపవి

శారద యింద్రాగ్ని శమనపాశిలిలేశనుతి

ద్వారమున నిషధపతిఁ గై
వారం బొనరింపఁ దొడఁగె వాచాప్రౌఢిన్. 171

టీ. మధురాలాపవిశారద = మధురవాక్యములు పలుకుటందు నేర్పుగల, శారద=సరస్వతి, ఇంద్ర...ద్వారమునన్ =ఇంద్రాగ్నియమవరుణుల నతిందు నట్లుగా, నిషధపతిన్ =నలరాజును, వాచాప్రౌఢిన్ =వాక్చాతుర్యముచే, కైవారంబు=స్తోత్రము, ఒనరింపన్ తొడఁగెన్ =చేయ నారంభించెను.

తా. మధురాలాపములు పల్కుటయందు చాతుర్యముగల సరస్వతి, యింద్రాదులకుఁ గూడ నర్థము సరిపోవునట్లు నలరాజును వాక్చాతుర్యముచే స్తోత్రము చేయ నారంభించెను.

తే. నలిననేత్ర! ప్రత్యర్థిదానవశతాహి
తాత్త చేష్టాగరిష్ఠత నరసి చూడ
నితఁడు జీమూతవాహనుఁ డింత నిక్క
మింపు పొంపిరివోవ నీక్షింపు మితని. 172

టీ. నలిననేత్ర=పద్మములవంటి నేత్రములు గల దమయంతీ ! ప్రత్యర్థి...గరిష్ఠతన్—ప్రత్యర్థి=ప్రతియాచకుని గూర్చియు, దానవశతా = దానపరాధీనత్వముచే, అనఁగా దానగుణముచే యాచకులకు వశుండగుచున్నవాఁడని భావము. ఆహిత=చేయఁబడిన, చేష్టా=యాచకుల కనుకూలమగువ్యాపారమందలి, గరిష్ఠతన్ =గొప్పతనముచే, అరసిచూడన్ =ఆలోచింపఁగా, ఇతఁడు= ఈమహారాజు, జీమూతవాహనుఁడు = జీమూతవాహనుఁ డనురాజునకు సాటి వచ్చువాఁడు, అనఁగా నీరాజు దానగుణముచే జీమూతవాహనున కెనవచ్చు నని భావము. ఇంత నిక్కము=ఇది సత్యము, ఇంపు=ఆనందము, పొంపిరివోవన్ =అతిశయించునట్లుగా, ఇతనిన్, వీక్షింపుము=చూడుము. ఇంద్రపరమైన యర్థము. నలిననేత్ర! ప్రత్యర్థి...గరిష్ఠతన్ - ప్రత్యర్థి=శత్రువులయిన, దానవశత=నూఱుల సంఖ్యగల రాక్షసులకు, అహిత=ప్రతికూలమయిన, చేష్టా=వ్యాపారముచే, గరిష్ఠతన్ =శ్రేష్ఠత్వమును, అరసి చూడన్, ఇతఁడు=ఈమహారాజు, జీమూత

వాహనుఁడు=మేఘములు వాహనములుగాఁ గలవాఁడు అనఁగా నింద్రుఁడే యనుట. ఇట్టి యింద్రునిఁ జూడుము. జీమూతవాహనుఁ డను నొక విద్యాధరనాయకుఁడు పామునురక్షించుటకై తనప్రాణముల నిచ్చినమహాదాత. (కథాసరిత్సాగరము. 12-లం. 23-త.)

తా. ఓసమయంతీ ! ప్రతియాచకునికిని దానగుణముచే వశుండై యాయాచకుల కనుకూలవ్యాపారము చేయుచున్న యీరాజు జీమూతవాహనునితో సమానుఁడు. ఆనంద మతిశయించునట్లు లితనిఁ జూడుము.

వ. మఱియు నితండు హుతవహుండునుంబోలె బహువిగాఢ మఘవదధ్వరాజ్యాభిషేక వికస్వర తేజోవిరాజితుం డీశానమూర్తి భేదంబును దండధరుండునుం బోలెఁ బరప్రాణోత్క్రాంతి దాన సమర్థశక్తిసంపన్నుండును సంజ్ఞానందకరుండును వరుణుండునుంబోలెఁ బ్రతికూలవాత ప్రచారచటుల వాహినీ సహస్ర సంసేవితుండును బ్రచేతసుండు నితనిం గనుంగొను మిప్పురుష పంచకంబునందు నీకుం గన్నిచ్చకు వచ్చునతని వరియింపు మని పలికి పలుకుందొయ్యలి యూరకుండె నప్పుడు మాయానిషధరాజకాయచ్ఛాయాంతర్వర్తులగు విబుధచక్రవర్తుల నలువుర నతిక్రమించి పంచమకోటియగు నలునియందుఁ బురాకృతపరిపాక వాసనావశంబుననో పరమపాతివ్రత్యగుణగౌరవంబుననో జాత్యంతరసంగతి ప్రహాణంబుననో యక్కురంగలోచనచూపు నెలవుకొనియె వెండియు. 173

టీ. మఱియుఁన్, ఇతండు=ఈరాజు, హుతవహుండునుంబోలెన్=అగ్నిహోత్రునివలె, బహు... రాజితుండు-బహు=మిక్కిలి, విగాఢ=సేవింపఁబడిన, మఘవత్=దేవేంద్రునియొక్క, అధ్వ=మార్గములుగల, అనఁగా దేవేంద్రుం డొనరించుచున్న పాలనపద్ధతిగల, రాజ్యాభిషేక=దొరతనమందలి అభిషేకములవలనఁ

గలిగిన, వికస్వర=ప్రకాశించుచున్న, తేజః=తేజస్సుచే, విరాజితుండు=ప్రకాశించు చున్నవాఁడు, ఈశానమూర్తిభేదంబును-ఈశాన=ఈశానుఁడనెడిలోకపాలకునియొక్క, మూర్తిభేదంబును=అపరస్వరూపుఁడును,అనఁగా రాజు లోకపాలురయంశమునలనజనించు నన్నప్రఖ్యాతికలవాఁడు. అందులకుఁ బ్రమాణము, శ్లో॥ "అష్టాభి ర్లోకపాలానాం మాత్రాభి ర్నిర్మితో నృప" అని చెప్పఁబడియున్నది. అగ్నిపక్షమందు, బహు... విరాజితుండు-బహు=పెక్కుసారులు, విగాఢ=ప్రవేశించిన, మఘవత్=ఇంద్రుఁడుగల-ఇంద్రునకుద్దేశింపఁబడినట్టి యనుట, అధ్వర=యజ్ఞములందు, ఆజ్యాభిషేక=ఘృతప్రవాహముచే,వికస్వర=ప్రకాశించుచున్న,తేజః=కాంతిచే, విరాజితుండును=ప్రకాశించుచున్నవాఁడును,ఈశానమూర్తిభేదంబును=శంకరుని యష్టమూర్తులలో నొకటియును, దండధరుండునుంబోలెన్=యమునివలె, పర... సంపన్నుండును, పర=శత్రువులకు, ప్రాణోత్క్రాంతి=మరణమును, దాన=ఇచ్చుటయందు, సమర్థ=తగియున్న, శక్తి=శక్తిచే, సంపన్నుండు=కూడుకొని యున్నవాఁడును, సంజ్ఞానందకరుండును—సంజ్ఞ=చక్కఁగాఁ దెలిసినవారికి,అనఁగాఁ బండితులకనుట-శేకతనపేరిచేతనే,ఆనందకరుండు=ఆనందముకలిగించువాఁడును; యమపక్షమందు-పర... సంపన్నుఁడును-ఇతరుల ప్రాణముల నపహరింపఁజాలిన శక్తిచే నొప్పుచున్న వాఁడును, సంజ్ఞానందకరుండును=తల్లి యైన సంజ్ఞాదేవి కానందము గల్గించు వాఁడు నని యర్థము. వరుణుండునుం బోలెన్ = వరుణదేవునివలె, ప్రతి... సేవితుండును-ప్రతికూలప్రవాత = ఎదురుగాలియొక్క, ప్రచార = ప్రసరణము గల, చటుల = వేగముగల, వాహినీ = సేనలయొక్క, సహస్ర = వేయింటిచే, సంసేవితుండును=సేవింపఁబడు చున్నవాఁడును, అనఁగా సేనలుఁడు శత్రువుల సంహరింపఁజాలిన సేనలు కలవాఁడు, ప్రచేతసుండును = గొప్పమనస్సుగలవాఁడును; వరుణపక్షమందు—ప్రతికూల... సేవితుండును - ప్రతికూల=తీరములనుగూర్చి, వాత=గాలియొక్క, ప్రచార = త్రోపుడుగల, చటుల=వేగముగల, వాహినీసహస్ర=వేయినదులచేత, సంసేవితుండును=సేవింపఁబడుచున్నవాఁడును, ప్రచేతసుండు=ప్రచేతసుఁ డను పేరు గలవాఁడును. అనఁ

గాఁ బ్రతితీరమును గాలిచేఁ ద్రోపువడి ప్రవహించు నదీసమూహముచే సేవింపఁబడుచున్నాఁ డనుట. అగు, ఇతనిన్ = ఈరాజును, కనుంగొనుము. ఇప్పురుష పంచకంబునందున్ = ఈ యైదుగురయందును, నీకున్, కన్నొచ్చిన వచ్చునతని=కంటికి వచ్చినవానిని, వరియింపుము, అని పలికి, పలుకుంబోట్యాలి= సరస్వతి, ఊరకుండె, అప్పుడు, మాయానిష...ర్వర్తులు - మాయానిషధరాజ= మాయా నలునియొక్క, కాయచ్ఛాయా=శరీరకాంతిలో, అంతర్వర్తులు= వర్తించుచున్నవారు, అగు విబుధ చక్రవర్తులన్=అయినట్టి యింద్రాదులను, నలువురన్, అతిక్రమించి=దాఁటి, పంచమకోటి = అయిదవపక్షమందున్న వాఁడు, అగు నలునియందున్, పురాకృ...వశంబుననో—పురాకృత సుకృత= పూర్వజన్మపుణ్యముయొక్క, పరిపాక=పంటయొక్క, వాసనా=సంస్కార మునకు, వశంబునన్=అధీన మగుటచేతనో, పరమ...గౌరవంబునన్+ఓ— పరమ=గొప్ప, పాతివ్రత్యగుణ=పాతివ్రత్య మనెడిగుణముయొక్క, గౌరవం బుననో=అతిశయముచేతనో, జాత్యంతర సంగతి గ్రహణంబుననో=జన్మాంతర పు(త్రమయిద్దఱ)సంపర్కమును గ్రహించుటచేతనో, అకురంగలోచనచూపు =ఆదమయంతిచూపు, నెలవుకొనియెన్=స్థిరపడియెను, నెంజియున్.

క. ద్వాపర మపుడు విదర్భా
క్ష్మాపాలతనూజ మనసుఁ గలఁగించెఁ గలి
ద్వాపరములు నలదమయం
తీపరిణయమునకు సమ్మతింపనివె కదా? 174

టీ. అపుడు=ఆ స్వయంవరసమయమందు, ద్వాపరము=సందేహము, విదర్భక్ష్మాపాలతనూజ మనసున్=ఆదమయంతి చిత్తమును, కలఁగించెన్=బాధించెను, కలి ద్వాపరములు = కలిపురుషుఁడును సందేహమును, నలదమయంతీపరిణయమునకున్=నలదమయంతుల వివాహమునకు, సమ్మతింపనివె కదా?= ఇష్టపడనివె కదా? ఇచ్చట, కలిద్వాపరములు=కలియుగ ద్వాపరయుగములనియు నర్థము వచ్చుచున్నది. ఆయర్థమునందు నలదమయంతులు కలియుగ ద్వాపరంబులలో లేనివారు కావున వారిపెండ్లి నవి యంగీకరింపలేదని భావము.

తా. ఆస్వయంవరసమయమందు సందేహము దమయంతిచిత్తమును బాధించెను. కలియుండు నలుని బాధించెడిని. కలిపురుషుఁడును సందేహమును, నలదమయంతుల పరిణయమును నిష్టపడనివే కదా?

చ. స్ఫురదవలేపలీల నిషధభూపతు లేవురు కారణంబుగాఁ
బరువడి నొయ్యనొయ్య యుగపత్పరిమోహయమాణబాణుఁడై
మరుఁడు విదర్భరాజసుతమానసముం గలఁగింపఁ బూనుచున్
శరములసంఖ్యకున్ ఫలము సమ్మతిఁ గాంచి నటింపకుండునే.

టీ. మరుఁడు, స్ఫురదవలేపలీలన్ = ఉద్రేకించినగర్వము గలవాఁ డగుటచే, నిషధభూపతులు = నలరాజులు, ఏవురు కారణంబు గాన్ = ఆ యైదుగురను బురస్కరించుకొని, లేక యాయైదుగురను హేతువుగాఁ జేసికొని, పరువడిన్ = క్రమముగా, ఒయ్యన్, ఒయ్యన్ = మెల్లమెల్లగా, యుగ... బాణుఁడై = యుగపత్ = ఒక్కమాఱే, పరిమోహయమాణ = మోహము కల్గించుచున్న, బాణుఁడై = బాణములు కలవాఁడై, విదర్భరాజసుతమానసమున్ = దమయంతిచిత్తంబును, కలఁగింపన్ = చలింపఁ జేయుటను, పూనుచున్ = సమకట్టుచు, శరముల సంఖ్యకున్ = బాణసంఖ్యకు, ఫలమున్ = సాఫల్యమును, సమ్మతిన్ = ప్రియముచే, కాంచి = పొంది, నటింపకుండునే = నటింపఁడా? అనఁగాఁ దనబాణముల సంఖ్యకు సాఫల్యమును బొందక మానఁ డని భావము. ప్రత్యేకముగా నైదుగురయందును దమయంతి కనురాగము గలుగుటకు నైదుగురను బ్రత్యేకముగాఁ బురస్కరించుకొని యొక్కొక బాణము దమయంతిపయిఁ బ్రయోగించుటచే నామెకు నలత్వబుద్ధిచే నైదుగురయందును వేఱువేఱ ననురాగ మొక్కమాఱు ఉదయించెను గాన తనబాణసంఖ్యకుఁ దగినఫలము మరునకు లభించెనని భావము. మఱియు నామె కయిదుగురయందు నొక్కమాఱు సమమగు ననురాగ ముదయించినది కనుక నె వారిలో నెవ్వరిని వరింపలేక సందిగ్ధమానస యయ్యె. నలేతరుల యం దనురాగ ముదయించుటచే నా పాతివ్రత్యము భగ్నమయిన దని చెప్పరాదు. నలత్వబుద్ధిచేతనే యాయనురాగ ముదయించినది కాన నట్టిదోషంబున కవకాశము లేదు.

తా. స్పష్టము.

చ. వెలయఁగఁ బంచనైషధవిభేదము నేర్పఱుపంగలేక యా
కులత వహించి యిట్టితఱిఁ గూరిమినెచ్చెలియొద్ద నుండినం
దెలియఁగఁజూపి చెప్పునకదే యని డెందమునం దలంచె నిం
పలర నరాళకేశి యమరాలయహేమమరాళపుంగవున్.

టీ. అరాళకేశి=వక్రములైన కేశములు గల దమయంతి, వెలయఁగన్=బాగుగా, పంచనైషధ=అయ్యైదుగురు నలులయొక్క, విభేదము, ఏర్పఱుపంగలేక=చేయలేక, అనఁగా సమానాకారములతోఁ బొల్చుచున్నయాయైదుగురలో వీఁడు సత్యనలుం డనెడివిభాగము చేయలేక, అని భావము. ఆకులతన్ వహించి=తొట్రుపడి, ఇట్టితఱిన్=ఇట్టిసమయమందు, కూరిమినెచ్చెలి=అప్తస్నేహితుఁ డగుహంస, ఒద్దన్, ఉండినన్, తెలియఁగన్=స్పష్టమగునట్లుగా, చూపి, చెప్పునకదే=వీఁడే నలుండని తెలియఁజెప్పునుగదా, అని, డెందమునన్=మనమందు, ఇంపు అలరన్=ప్రేమ యొప్పునట్లుగా, అమరా...పుంగవున్=సత్యలోకవాసి యైన బంగారపుహంసశ్రేష్ఠమును, తలంచెన్=స్మరించుకొనెను.

తా. ఆదమయంతి యాయైదుగురలోను నలుం డెవ్వండో తెలిసికోలేక యిట్టి సమయమునందుఁ బూర్వము తనకు నలునిగుణములు వర్ణించి చెప్పిన హంసరాజము సమీపమునను న్నానలునిఁ దెలిసికొని నాకుఁ జెప్పునుగదా యని యాహంసంబును దలంచుకొనెను.

వ. శంకాలతావితానం బనేకనలావలంబి యగుచుం బ్రబ్బినం
గడునిబ్బరం బగువిభ్రమంబున నావిదర్భసుభ్రూలలామం
బు నెమ్మనంబున నిట్లని వితర్కించు. 177

టీ. శంకాలతా వితానంబు=శంక లనెడి తీఁగలప్రాఁకులు, అనేకనలావలంబి = అనేకనలరాజుల నాశ్రయించినది; లతాపక్షమున-అనేకములగుతృణముల నాశ్రయించినది. అగుచున్ ప్రబ్బినన్=వర్ధిల్లఁగా, కడున్, నిబ్బరంబు=

వృథయు, అగు్ర భమంబునన్ =అయిన్ప్రాంతిచే, ఆవిదర్భసుభ్రూలలామంబు= ఆదమయంతి, నెమ్మనంబునన్, ఇట్లు, అ., వితర్కించెన్ =సందేహించె.

సీ. ద్వివిధచంద్రమతిప్రతీతియో కాకతి
స్వచ్ఛపదార్థోపసర్పణంబొ
యంగుళీముఖపీడితాక్షివిక్రియ యొక్కొ
మకరాంకుశాంబరీమహిమ యొక్కొ
విరహకాలోద్భ్రాంతివిభవానువృత్తియో
రూపింప నలువిశ్వరూపమొక్కొ
గణుతింప వేల్పులకపటనాటక మొక్కొ
భారతీపరిహాసభంగి యొక్కొ

తే. కాక యీయేవురందు నొక్కరుఁడు నలుఁడొ
మారుఁడొక్కఁడొ యొకఁడు పురూరవుండొ
వరుస నున్నయీచక్కనివా రిరువురు
దేవతావైద్యయుగ్మంబొ తెలియరాదు. 178

టీ. ద్వివిధ...ప్రతీతియో-ద్వివిధ=రెండు తెఱంగులైన, చంద్రమతి = చంద్రులనెడి బుద్ధియొక్క, ప్రతీతియో=తోఁచుటయో, అనఁగా నొకనలునియందనేకనలబుద్ధి యొకచంద్రునియందు ద్విచంద్రబుద్ధివలెనే భ్రాంతివలనఁ గలిగినది కాఁబోలు నని భావము. కాక, అతిస్వచ్ఛపదార్థోపసర్పణంబు ఓ= అద్దమువలె బింబగ్రాహకములైన స్వచ్ఛపదార్థములసమీపమం దుండుటయో- అనఁగా నద్దమువంటి స్వచ్ఛపదార్థముల చెంత నుండుటచేత, నలుప్రతిబింబములిట్లు కానవచ్చుచున్నవి కాఁబోలు నని భావము. అంగుళీముఖ=వ్రేలికొనచేత, పీడిత=పీడింపఁబడిన, అక్షి=కంటియొక్క, విక్రియయొక్కొ=వికారమో, మకరాంకుశాంబరీమహిమయొక్కొ=మన్మథుని మాయాప్రభావమో, విరహ... వృత్తియొ-విరహకాల=వెనుకటి విరహకాలమందలి, ఉద్భ్రాంతివిభవ=ఎక్కుడుభ్రాంతియొక్క, అనువృత్తియొ=అనువర్తించుకొనుటయో, అనఁగా విరహో

వస్థయందు సంతతము నలస్మరణమె యుండుటచే నేదిక్కుఁజూచినను దమయం
తికి నలుఁడే కానవచ్చుచుండెనని వర్ణింపఁబడినది. ఆయవస్థయిప్పుడు మగుడఁ
దనకు వచ్చెను గాఁబోలునని తలంచెనని భావము. దూషింపన్ = ఆలోచింపఁగా,
నలువిశ్వరూపమొక్కొ = నలుఁడుదాల్చినవిశ్వరూపమొ, అనఁగానలుఁ డంతటఁ
దానయ్యెయుండెనో, గణుతింపన్, వేల్పులకపటనాటకమొక్కొ = దేవతిలాడిం
చుచున్న మాయానాటకమొ, భారతీపరిహాసభంగియొక్కొ = సరస్వతియొక్క
పరిహాసపురీతియొ-అనఁగా సరస్వతి నలుఁ దప్ప వేఱొకని వరింపనని వర్తించు
చున్నదమయంతిని మోసపుచ్చి మఱియొకని వరింపఁజేసి తరువాతఁ బరిహాసము
చేయుటకై సరస్వతి యిట్లు చేసెనది కాఁబోలునని భావము. కాక, ఈయేవు
రందున్ = ఈయైదుగురయందును. ఒక్కరుఁడు, నలుఁడో = నలమహారాజుగాఁ
బోలును, ఒక్కఁడు = మఱియొక్కఁడు, మారుఁడో = మన్మథుఁడుకాఁబోలును, ఒక
డు = వేఱొకఁడు, పురూరవుండో, వరుసన్ = క్రమముగా, ఉన్న, ఈచక్కని
వారిరువురును, దేవతావైద్యయుగ్మంబో = అశ్విదేవతలో, తెలియన్, రాదు =
అలవిగాదు.

తా. ఒకనలునకు మాఱుగా నింతమంది నలులు గానవచ్చుట, యొక్కచం
ద్రునియందు వివిధచంద్రబుద్ధిని గల్గించు భ్రాంతిచేతనో, లేక నిర్మలపదార్థ
ముల చెంతనుండుటచేతనో, లేక ప్రేలికొనచేఁ గన్ను నలుపుకొనుటవలనఁ
గల్గిన వికారముచేతనో, మన్మథునిమాయామహిమవలననో, సంతతస్మరణముచే
నన్నిచోట్ల నలుఁ జూపించి విరహావస్థ మగుడ సంప్రాప్తమగుటచేతనో, నలుఁ
డు విశ్వరూపము దాల్చుటచేతనో, దేవత లాడించు కపటనాటకముచేతనో,
సరస్వతీదేవి తనప్రభావముచేత నన్నుఁ బరిహాసించుటకై యింతమందినలులనుసృ
జించుటచేతనో, తెలియరాకున్నది. వీరిలో నొకఁడు నలుఁడు. రెండవవాఁడు
మరుఁడు. మూడవవాఁడు పురూరవుఁడు. తక్కిన యిరువురు నశ్విదేవతలు నగు
దురేమో, యింతేనియుఁ దెలియరాకున్నది.

గీ. విబుధవరు లేని ప్రణమిల్లి వేఁడికొందు
నలుని వారేల యితురు నాకు నతని

మదనశోషణ బాణసంపాతపీత
ఘనకృపాసింధుగహ్వరాకారమతులు. 179

టీ. విబుధవరులేని=ఈమంచకములం దున్నవారు దేవతలయినచో, ప్రణమిల్లి=నమస్కరించి, నలునిన్=నలరాజును, వేఁడికొందున్= యాచించెదను. అనఁగా నీమంచెలందున్నవారు నేనూహించినట్లు నలమన్మథపురూరవాదులు కాక దేవతలే యైనచో నమస్కరించి నలుని నా కర్పింపుఁడని ప్రార్థించెదను, మదన... మతులు-మదన=మన్మథునియొక్క, శోషణ=శోషణ మనుపేరుగల, అనఁగా నెండింపఁజేయునదని యర్థము, బాణ=అస్త్రముయొక్క సంపాత=పడుటచే, పీత=శోషింపఁజేయఁబడిన, ఘన=గొప్ప దగు, కృపాసింధు=దయాసముద్రము గలవారగుటచే, గహ్వరాణి=లోఁతయినగోతులవంటి,ఆకార=రూపముగల, మతులు=మనస్సుగలవారు, అగు, వారు=ఆదేవతలు,నాకున్, అతనిన్,ఏల? ఇత్తురు?=ఎందుల కొసంగుదురు? అనఁగా నిత్యపూజనాదులచే నా ప్రార్థన మొసంగని దేవత లిప్పట్టునఁ గామాయత్తచిత్తులై కావున నే మదనశోషణాస్త్రముచే నెండిరసహీనములై కావున నే దయాహీనము లైయున్నచిత్తములు గలవారై యుండి నాకోర్కి యేల నెఱవేర్తురు? కానవారిఁ బ్రార్థించుట తగదనిభావము. ఇందుఁ గొన్నిప్రతులలో "నలునివారలెటుత్తురు నాకునతని" అనిపాఠములు గనవచ్చుచున్నను, నలుని వారేల యిత్తురన్న పాఠమే మూలమునకు సరిగానుండుటచే నట్లు దిద్దఁబడెను. మూలము-శ్లో॥ యాచే నలం కిమమరానథవా తదర్థం। నిత్యార్చనాదపి మమాఫలితై రలం తైః। కందర్పశోషణశిలీముఖపాతపీత। కారుణ్యనీరనిధిగహ్వరఘోరచిత్తైః॥ అని యున్నది.

తా. స్పష్టము.

క. మంచకమధ్యస్థితము
ద్వంచకపంచకమునందుఁ వరుసమొయిఁ బరీ
క్షించెద నే నొక్కించుక
పంచజనసుపర్వలక్ష్యపర్వశ్రేణిన్. 180

టీ. మంచక...పంచకమునందుఁ - మంచకమధ్య=మంచెలనడుమ, స్థిత = ఉన్నట్టి, మద్వంచక=నన్ను మోసపుచ్చెడి, పంచకమునందుఁ=ఐదుగురయందును, వరుసమెయిఁ=క్రమముగా, నేను, ఒక్కొంచుక=కొంచెము, పంచ... శ్రేణిఁ — పంచజన = మనుష్యులయందును, సుపర్వ = దేవతలయందును, లక్ష్య=చూడవలసిన, పర్వ=గుఱుతులయొక్క, శ్రేణిఁ=వరుసను, పరీక్షించెదఁ=పరిశీలించిచూచెదను, అనఁగా మానవులకును, దేవతలకును, భేదమును జూపించు ముఖ్యమైన చిహ్నములను—అనఁగాఁ జెమట పట్టుట నిమేషము భూస్పర్శము, పుష్పాదులు వాడుట, మొదలగునవి మానవుల కుండును. దేవతలకుండవు. కాన యట్టివానిని నేను జక్కగాఁ బరిశీలించిచూచి నలుని గుర్తించెదనని భావము.

తా. అంతట దమయంతి మంచకగతురాలై సమానాకారులై నలుని గుర్తింపకుండ మోసపుచ్చు నీయయిదుగురయందును, నేను దేవమానవులకుండు ముఖ్యచిహ్నములను బరిశీలించి నలుం డెవఁడో తెలిసికొందును.

వ. అనుచు నేవురం గలయం గనుంగొని యందు. 181

టీ. స్పష్టము.

మ. ధరణింబొందని కోమలాంఘ్రికమలద్వంద్వంబులుఁ ఘర్మశీ
కరయుక్తంబులు గానిఫాలములు వక్షఃకక్షోణులంబత్త్ర కే
సరముల్ గందనిపూవుదండలు నిమేషవ్యాఖ్యఁగైకోనిదృ
క్సరసీజంబులు నల్వురందుఁ గని మోదింగాంతాలలామంబొగిన్.

టీ. కాంతాలలామంబు=దమయంతి, ధరణిఁ=భూమిని, పొందని కోమలాంఘ్రికమలద్వంద్వంబులుఁ = తాఁకనిమృదువయిన పాదపద్మయుగళములను, ఘర్మశీకరయుక్తంబులు=చెమ్మటబిందువులతోఁ గూడినవి, కానిఫాలములు=కానట్టి నుదుళ్లను, వక్షఃకక్షోణులఁ=వక్షఃప్రదేశములందు, పత్త్రకేసరముల్=దళములను, గింజలక్కములను, కందనిపూవుదండలును=వాడిపోనిపుష్పమాలికలను, నిమేషవ్యాఖ్యఁ = ఱెప్పపాటువ్యాఖ్యానమును-అనఁగా నలుఁడనిచెప్పుటను, కై

కోనివృక్ష్యరనీజంబులు=పొందని నేత్రపద్మములును, ఒగిన్=వరుసఁగా, నల్వు రందున్, కనియెన్=చూచెను. అనఁగా పాదములు భూమిని దాఁకకుండుట, చెమ్మట వొడముకుండుట, పూలదండలు వాడకుండుట నిమేషములేకపోవుట, అనుమానవులకు లేని యీలక్షణంబులు నల్వురయందుఁ, జూచెనని భావము.

తా. ఆదమయంతి పుడమినిసోఁకనిపాదపద్మములను, చెమ్మటలేని ఫాలములను లోమ్మునందు వాడని పుష్పమాలికలు ఱెప్పపాటును బొందని నేత్రపద్మములును నల్వురయందున్నట్టు చూచెను.

వ. కని వైదర్భనాఁడు నిషధరాజగుట యెఱింగి దేవతాప్రసాదంబు లేక యేకార్యంబు ఫలింపనేరదు. ప్రదక్షిణప్రక్రమణాలవాలవిలేపధూపానరణాంబుసేకంబుల ననేకంబు లగుఫలంబు లీఁజాలుటం జేసి వేల్పులు కల్పద్రుమకాననంబులు సుపర్వులకుం జేయునమస్య * సర్వార్థసిద్ధిసాధకసమస్య విబుధసేవ యఖిలాభీష్టప్రదానసురభి యనుచు సభాజనం బెల్ల విస్మయం బంది కనుంగొనుచుండ దివిజసభాజనంబునకుం బ్రారంభించి వైశద్యహృద్యంబు లగుప్రస్తుతిప్రసూనస్తబకంబుల నింద్రాంది దేవచతుష్టయంబుసంతుష్టి నొందించి తత్ప్రసాదలబ్ధంబైనబుద్ధివిభవంబున నమర్త్యవిలక్షణంబు లగుధరణీస్పర్శనంబును, ప్రస్వేదబిందునిష్పాదనంబును, కుసుమమాల్యమ్లాని యాదిగాఁ గలచిహ్నంబులను సందేహంబు వాసి మనంబునకుం జూపునకును సంవాదంబు సమకూడినం గందర్పమందాక్షంబులకు వశంవద యై చంచలం బగుకటాక్షం

* ఇటఁజెక్కిఁటిప్రతులలో "సర్వార్థసిద్ధిసంధానసమస్య" అని యున్నప్పటికిని సర్వార్థసిద్ధ్యంగమిథః సమస్యా అనుమూలమున కనుగుణముగా సర్వార్థసిద్ధిసాధకసమస్యయని మార్పఁబడె.

చలం బతనిమూర్తిఁ బాయను డాయనుం జాలకే యత్తాడ
ననంతరంబ. 183

టీ. కస, ఐపవవాఁడు, నిషధరాజగుట=నలుండగుట, ఎఱింగి, దేవతాప్రసాదంబు=దేవతలయనుగ్రహంబు, లేక, ఏకార్యంబు=ఎట్టిపనియైనను, ఫలింపనేరదు=సిద్ధిపొందఁజాలదు, వేల్పులు=దేవతలు, ప్రదక్షి... సేకంబులన్—ప్రదక్షిణప్రక్రమణ=చుట్టుదిరుగుటయనెడి, ఆలవాల=పాదులచేతను, విలేప=చందనాదుల పూఁతయనెడి, విలేప=తెలికపిండిపూఁతచేతను, ధూప=సాంబ్రాణిధూపమనెడి, ధూప=దోహదధూపముచేతను, ఆవరణ=అంగదేవతాపరివేష్టనమనెడి, ఆవరణ=చుట్టుకంచెచేతను, అంబుసేకంబులన్=స్నానమనెడి, అంబుసేకంబులన్=నీటఁ దడుపుటలచేతను-నీరుపోయుటలచేత ననుట, వృక్షములకుఁ గూడ తత్సంబంధిదోషములను దొలంగించుటకు, విడంగాదిలేపములును, దోహదధూపములు గలిగి యుండునని వృక్షాయుర్వేదమందుఁ జెప్పఁబడినది. అనేకంబులు అగుఫలంబులన్=పెక్కుఫలములను, దేవతాపక్షమందుఁ గార్యసిద్ధులను, ఈఁజాలుటం జేసి=ఇచ్చుటకు సమర్థములగుటచే, కల్పద్రుమకాననంబులు=కల్పవృక్షవనములు, అనఁగాఁ బోషితమైనకల్పవృక్షములవలెఁ బూజితులగు దేవతలు సమస్తాభీష్టములను నెఱవేర్చుచున్నారని భావము. సుపర్వులకున్=దేవతలకు, చేయునమస్య=చేసెడినమస్కారము, సర్వా... సమస్య=సర్వ-అశేషమైన, అర్థసిద్ధి=కార్యసిద్ధులయొక్క, సాధన=సాధనములయొక్క, సమస్య=సంగ్రాహకమైనది. అనఁగా దేవతలకుఁజేసినసమస్కారము కార్యసిద్ధికనుకూలములగు సాధనంబులనన్నింటిని సమకూర్చి కార్యమును ఫలింపఁజేయునని భావము. విబుధసేవ=దేవతాభజనము, అఖిలాభీష్టప్రదానసురభి=సమస్తవాంఛితంబులను నొసంగఁగామధేనువువంటిది, అనుచున్=అనిపల్కుచు, సభాజనంబు ఎల్లన్=సభాసదులందఱును, విస్మయము=ఆశ్చర్యము, అంది కనుంగొనుచుండన్, దివిజసభాజనంబునకున్=దేవతలను బూజించుటకు, ప్రారంభించి=మొదలిడి, వైశద్యహృద్యంబులు=(స్తోత్రపరముగా) తెలివిడిచే (స్తబకపరముగా తెల్లఁదనముచే) మనోహరములైనవి, అగు ప్రస్తుతి ప్రసూన స్తబకంబులన్ = అయిన స్తోత్రము

లసెడి పుష్పగుచ్ఛములచే, ఇంద్రాదిదేవచతుష్టయంబును, సంతుష్టిఁ బొందించి=సంతోషపఱచి, తత్ప్రసాదలబ్ధంబు = వారియనుగ్రహాముమువలన లభించినది, ఐనబుద్ధివిభవంబునన్ = అయినట్టిబుద్ధి సమృద్ధిచే, అమర్త్యవిలక్షణంబులు=దేవతలకు లక్షణములుగానివి, అగు ధరణిక్షోదసంస్పర్శంబును=అయిన ధరాపరాగము దాఁకుట, ప్రస్వేదబిందునిష్యందంబును=చెమటబిందువులు స్రవించుటయు,కుసుమమాల్యమ్లాని=పుష్పమాలికలువాడుటయు,ఆదిగాన్ = మొదలైన, చిహ్నంబులను=గుర్తులచే, సందేహంబు, పాసి=విడిచి, మనంబునకున్, చూపునకున్, సంవాదము=సమరసత్వము-సరిపడుట, సమకూఱినన్ =లభించినప్పటికి, కందర్పమందాక్షములకున్ =మన్మథునకును సిగ్గునకును, వశంవదయై=లొంగినదై, చంచలంబు=చలించుచున్నది, అగుకటాక్షాంచలంబు = అయినకడకంటిచూపు, అతనిమూర్తిన్ =నలాకారమును, పాయను=విడుచుటకును, డాయను=సమీపించుటకును, చాలక=సమర్థముకాక, అడ్డాడన్ = నడయాడుచుండఁగా, అనంతరంబ=తరువాత, అనఁగా మన్మథార్తమగు మనస్సు నలమూర్తిని డాయుటకుచూపుతోఁ జెప్పుచున్నను, లజ్జాతిరేకముచే నది యట్లు చేయకుండెను. అల. స్వభావోక్తి.

ఉ. భావములోనికీలు పరిపాటిఁ బరిస్ఫుటతన్ విలాసమున్
ప్రోవఁగ వేడ్కతో నిషధభూపతికై యెడయాడుదృష్టి ల
జ్జావతి యెట్టకేల కొకచందమున న్మగిడించి చేర్చె వా
గ్దేవిముఖేందుబింబమునఁ దివ్యము నెయ్యమునుం దలిర్పఁగన్.

టీ. లజ్జావతి=లజ్జాస్వభావముగల దమయంతి, భావములోని=ఆత్మలోనున్న, కీలు=మర్మము-వలపు, పరిపాటిన్ =మీఁదుమిక్కిలిగా, పరిస్ఫుటతన్ =స్పష్టముగా,విలాసమున్ =చూపుయొక్క విలాసమును, ప్రోవఁగన్ =రక్షింపఁగా—మనసులోని వలపుమీఁదుమిక్కిలి చూపునకు విభ్రమము గలిగింపఁగా ననుట, నిషధభూపతికై=నలరాజుకై, వేడ్కతోన్, ఎడయాడుదృష్టిన్ =సంచరించుచున్న దృష్టిని, ఎట్టకేలకున్ =అతికష్టముచే, ఒకచందమునన్ =ఒకరీతిచే, మగిడించి=

మరలించి, తియ్యగు=ప్రియము, నెయ్యమునన్ = స్నేహమును, తలిర్పఁగన్ = అతిశయించునట్లుగా, వాగ్దేవిముఖేందుబింబమునన్ = సరస్వతిముఖపద్మమందు, చేర్చెన్ = ప్రవేశింపఁజేసెను. అనఁగా మనస్సునందనురాగము గలస్త్రీ తన భావమును చూపులవిభ్రమముచేఁ బ్రకటించుట సహజము. దమయంతియు నట్టి విలాసంపుఁజూపు నే నలునినుండి సరస్వతిముఖమందు నిగిడ్చి తాను నలుని వరించుటను దెలిపె ననిభావము.

వ. భారతీదేవియు నయ్యంగనయింగితం బెఱింగి తదీయహస్తంబు నిజహస్తంబునం గీలుకొలిపి యుల్లంబు పల్లవింప నిలింపనిషధరాజులం గనుంగొని కనుఁగొనల నలంతినవ్వొలయ నిట్లను నింద్రాగ్నియమవరుణులు కరుణాతరంగితంబు లగునంతరంగంబులతో నీయింతి ననుగ్రహింప వలయు.

టీ. భారతీదేవియున్, అయ్యంగనయింగితంబు=ఆదమయంతి హృదయాభిప్రాయమును, ఎఱింగి==తెలిసికొని, తదీయహస్తంబున్=దమయంతి చేతిని, నిజహస్తమునన్, కీలుకొల్పి=పట్టుకొని, ఉల్లంబు=మనస్సు, పల్లవింపన్ = చిగుర్పఁగా, అనఁగా సంతసింపఁగాననుట, నిలింపనిషధరాజులన్=నలవేషధారులైనయింద్రాదులను, కనుంగొని, కనుఁగొనలన్ = కడకన్నులందు, అలంతినవ్వు=మందహాసము, ఒలయన్=వ్యాపింపఁగా, ఇట్లు, అనున్, ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు, కరుణాతరంగితంబులు=దయాతరంగములుకలవి, అగునంతరంగంబులతో=అయినచిత్తములతో, ఈయింతిన్=దమయంతిని, అనుగ్రహింప వలయున్=దయఁజూడవలయును.

ఉ. ఎట్టు వరించు సాధ్వి మిముఁ గొనిందఱ దేవచతుష్టయంబునం దెట్టొకనిం దగంగ వరియించి తదన్యుల ధిక్కరించి వే ఱ్ఱేట్టఁగ నేర్చుఁ గావున వరించి కృతార్థతఁ బొందుఁగాక మీ యట్టిమహానుభావు భవవంశసముద్భవు నైషధాధిపున్.

టీ. సాధ్వి=పతివ్రత, ఇందఱన్=ఇంతమందిని, ఎట్టు=ఏరీతిగా, వరించున్

=పెండ్లియాడును, అనఁగాఁ బతివ్రత యేకభర్తృక యై యుండవలెను గాన మిమ్మందఱను వరించుట తగదు. దేవచతుష్టయంబునందున్=మీనల్వురు దేవతలందును, తగంగన్=అర్హమగునట్లుగా, ఒకనిన్, వరియించి, తదన్యులన్=తక్కినవారిని, ధిక్కరించి=తిరస్కరించి, ఎట్టు=ఏరీతిగా, వేర్వేటఁగన్=వేఱువేఱు చుటకు-లేక పేర్వేటఁగన్=పేరుడునాకుఁ గావలయునని నామనిర్దేశము చేయుటకు, నేర్తును, కావునన్, మీయట్టిమహానుభావున్=మీవలె గొప్పప్రభావము గలవానిని, భవదంశసముద్భవున్ = మీయంశములవలనఁ బుట్టినవానిని, నైషధాధిపున్=నలరాజును, వరించి, కృతార్థిన్=చరితార్థత్వము, అందుఁగాక, అనఁగా చిరకాలమునుండి యభిలషించుచున్న నలరాజును వరించి దమయంతి కృతార్థురా లగునుగాక యని భావము.

తా. ఓదేవతలారా! పతివ్రతయగు దమయంతి మిమ్మందఱ నెట్లు వరించు? అట్లని సమానప్రభావము గలమీలో నొకని వరించి తక్కినవారి నెట్లు తిరస్కరింపఁగల్గు? కావున మీతో సమానుఁడును, మీయంశమునఁ బుట్టినవాఁడు నగు నలుని వరించి దమయంతి చరితార్థ యగుఁగాక.

వ. అనిన విని లోకపాలచతుష్టయంబు కమలవిష్టప్రభావినీ నిర్దేశంబును నిషధదేశాధీశచిత్తశుద్ధిపరీక్షణంబును దమయంతీపరమపాతివ్రత్యగుణగౌరవంబునుం గారణంబుగా మనంబులం బ్రసాదంబు వహించి నలాకారమాయాకంచుకంబులు దిగఁద్రోచి, భీమోద్భవాసాత్త్వికభావాలోకనాపేక్షం బోలెఁ జక్షుస్సహస్రంబుతో సహస్రాక్షుండును, గామాంధకారగర్వనిర్వాపణదీపికా చక్రవాళంబునుం బోనికీలాజాలంబుతోఁ గీలియును, సద్యోనిర్వాణమదనాగ్నిధూమంబుఁబోని ధూమ్రమదేహచ్ఛాయామండలంబుతో దండధరుండును, నిరవకాశంబైనయాశాపాశంబునుం బోనిపాశంబుతోడం బాశపాణియు, నిజరూపంబులు గైకొని రప్పుడు కందర్పదర్ప

హారహారిణం బైనవీరసేనతనయుమనోహరాకారంబు మాని వైమానికులు దమనిక్కంపురూపులు చేపట్టుట సామ్రాజ్యంబు విడిచి భిక్షాటనంబు పాటించినవిధంబునను యౌవనంబుఁ బరిత్యజించి వార్ధకం బాంగీకరించినభంగినిం దోఁచెఁ బేరోలగం బున్నభూపాలవర్గంబు గనుంగొనుచుండ రూపాంతరపరిగ్రహం బొనర్చి యింద్రాదు లింద్రజాలవిద్యావిదుల చందంబు నొందిరి యనంతరంబ. 187

టీ. అనినన్ =అనఁగా, లోకపాలచతుష్టయంబు=ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు నల్వురును, విని=ఆలించి, కమల...నిర్దేశంబును—కమలవిష్టరభామినీ=సరస్వతి యొక్క, నిర్దేశంబును=ఆజ్ఞయు, నిషధ...శుద్ధియు—నిషధదేశాధీశ=నలునియొక్క, చిత్తశుద్ధి=మనస్సుయొక్క నైర్మల్యమును, పరీక్షణంబు = చూచుటయు, దమయంతీ... గౌరవంబును—దమయంతీ=దమయంతియొక్క, పరమ=ఎక్కుడగు, పాతివ్రత్యగుణ=పతిని దైవముగా నెంచుగుణముయొక్క, గౌరవంబును= అతిశయమును, కారణంబుగాన్ = వారనుగ్రహించుటకుఁ గారణములగుచుండఁగా, మనంబులన్ = చిత్తములయందు, ప్రసాదంబు=అనుగ్రహము, వహించి=పూని, నల...కంచుకంబులు — నలాకార=నలరూపములనెడు, మాయాకంచుకంబులు = మాయకవచములను, దిగఁద్రోచి = విడిచి, భీమ...అపేక్షం బోలె - భీమోద్భవా = దమయంతియొక్కయు, సాత్త్వికభావ = మిక్కిలి యనురాగమువలనఁ గలుగు, శ్లో॥ స్తంభస్స్వేదోథరోమాంచ స్స్వరభంగోథ వేపథుః। వైవర్ణ్యమశ్రుప్రలయ ఇత్యష్టౌ సాత్త్వికాస్స్మృతాః॥ అనుభావముల యొక్క, ఆలోకన=చూచుటయందైన, అపేక్షంబోలెన్ = కోర్కిచేతంబలె, సహస్రాక్షుండు=ఇంద్రుఁడు, చక్షుస్సహస్రంబుతోడను = వేయినేత్రములతోడను, కామా...చక్రవాళంబునుంబోని—కామ=మన్మథసంబంధి యైన, అంధకార=చీఁకటియొక్క, గర్వ=ఉబ్బును, నిర్వాపణ=పోఁగొట్టుటకు, దీపికాచక్రవాళంబునుంబోని=కరదీపికాసమూహమువంటి (కాగడాలవంటి), కీలాజాలంబుతోన్ =మంటలగుంపుతో, కీలియున్ =అగ్నిదేవుండును, సద్యో...ధూమం

=పెండ్లియాడును, అనఁగాఁ బతివ్రత యేకభర్తృకయై యుండవలెను గాన మిమ్ముందఱను వరించుట తగదు. దేవచతుష్టయంబునందుర్ =మీనల్వురు దేవతలం దును, తగంగర్ =అర్హమగునట్లుగా, ఒకనిర్, వరియించి, తదన్యులర్ =తక్కినవారిని, ధిక్కరించి=తిరస్కరించి, ఎట్టు=ఏరీతిగా, వేర్వేట్టఁగర్ =వేఱుపఱుచుటకు-లేక పేర్వెట్టఁగర్ =పేఁడునాకుఁ గావలయునని నామనిర్దేశము చేయుటకు, నేర్చును, కావునర్, మీయట్టిమహానుభావుర్ =మీవలె గొప్పప్రభావము గలవానిని, భవద్వంశసముద్భవుర్ = మీయంశములవలనఁ బుట్టినవానిని, నైషధాధిపుర్ =నలరాజును, వరించి, కృతార్థతర్ =చరితార్థత్వము, అందుఁగాక, అనఁగా చిరకాలమునుండి యభిలషించు చున్ననలరాజును వరించి దమయంతి కృతార్థురా లగునుగాక యని భావము.

తా. ఓదేవతలారా! పతివ్రతయగు దమయంతి మిమ్ముందఱ నెట్లు వరించు? అట్లని సమానప్రభావము గలమీలో నొకని వరించి తక్కినవారి నెట్లు తిరస్కరింపఁగల్గు? కావున మీతో సమానుఁడును, మీయంశములఁ బుట్టినవాఁడు నగు నలుని వరించి దమయంతి చరితార్థ యగుఁగాక.

వ. అనిన విని లోకపాలచతుష్టయంబు కమలవిష్టరభామినీ నిర్దేశంబును నిషధదేశాధీశచిత్తశుద్ధిపరీక్షణంబును దమయంతీ పరమపాతివ్రత్యగుణగౌరవంబునుం గారణంబుగా మనంబులం బ్రసాదంబు వహించి నలాకారమాయాకంచుకంబులు దిగఁద్రోచి, భీమోద్భవాసాత్త్వికభావాలోకనాపేక్షం బోలెఁ జక్షుస్సహస్రంబుతో సహస్రాక్షుండును, గాఢాంధకారగర్వనిర్వాపణదీపికా చక్రవాళంబునుం బోనికీలాజాలంబుతోఁ గీలియును, సద్యోనిర్వాణమదనాగ్నిధూమంబుం బోని ధూమ్రదేహచ్ఛాయామండలంబుతో దండధరుఁడును, నిరవకాశంబైనయాశాపాశంబునుం బోనిపాశంబుతోడం బాశపాణియు, నిజరూపంబులు గైకొని రప్పుడు కందర్పదర్పా

హారపారీణం బై నవీరసేనతనయుమనోహరాకారంబు మాని వైమానికులు దమనిక్కంపురూపులు చేపట్టుట సామ్రాజ్యంబు విడిచి భిక్షాటనంబు పాటించినవిధంబునను యౌవనంబుఁ బరిత్యజించి వార్ధకం బంగీకరించినభంగినిం దోఁచెఁ బేరోలగం బున్నభూపాలవర్గంబు గనుంగొనుచుండ రూపాంతరపరిగ్రహం బొనర్చి యింద్రాదు లింద్రజాలవిద్యావిదుల చందంబు నొందిరి యనంతరంబ. 187

టీ. అనినన్ =అనఁగా, లోకపాలచతుష్టయంబు=ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు నల్వురును, విని=ఆలించి, కమల...నిర్దేశంబును—కమలవిష్టరభామినీ=సరస్వతి యొక్క, నిర్దేశంబును=ఆజ్ఞయు, నిషధ...శుద్ధియు—నిషధదేశాధీశ=నలునియొక్క, చిత్తశుద్ధి=మనస్సుయొక్క నైర్మల్యమును, పరీక్షణంబు = చూచుటయు, దమయంతీ...గౌరవంబును—దమయంతీ=దమయంతియొక్క, పరమ=ఎక్కుడగు, పాతివ్రత్యగుణ=పతిని దైవముగా నెంచుగుణముయొక్క, గౌరవంబును=అతిశయమును, కారణంబుగాన్ = వారనుగ్రహించుటకుఁ గారణములగుచుండఁగా, మనంబులన్ = చిత్తములయందు, ప్రసాదంబు=అనుగ్రహము, వహించి=పూని, నల...కంచుకంబులు — నలాకార=నలరూపములనెడు, మాయాకంచుకంబులు = మాయకవచములను, దిగఁద్రోచి = విడిచి, భీమ...అపేక్షం బోలె - భీమోద్భవా = దమయంతియొక్కయు, సాత్వికభావ = మిక్కిలి యనురాగమువలనఁ గలుగు, శ్లో॥ స్తంభస్స్వేదోథరోమాంచ స్స్వరభంగోథ వేపథుః। వైవర్ణ్యమశ్రుప్రలయ ఇత్యష్టౌ సాత్వికాస్స్మృతాః॥ అనునీభావముల యొక్క, ఆలోకన=చూచుటయందైన, అపేక్షంబోలెన్ = కోర్కిచేతంబలె, సహస్రాక్షుండు=ఇంద్రుఁడు, చక్షుస్సహస్రంబుతోడను = వేయి నేత్రములతోడను, కామా...చక్రవాళంబునుంబోని—కామ=మన్మథసంబంధియైన, అంధకార=చీఁకటియొక్క, గర్వ=ఉబ్బును, నిర్వాపణ=పోఁగొట్టుటకు, దీపికాచక్రవాళంబునుంబోని=కరదీపికాసమూహమువంటి (కాగడాలవంటి), కీలాజాలంబులతోన్ =మంటలగుంపులతో, కీలియున్ =అగ్నిదేవుండును, సద్యో...ధూమం

బుంబోని, సద్యః=అప్పుడు, నిర్వాణ=ఆఱిపోయిన, మదనాగ్ని= మన్మథాగ్ని యొక్క, ధూమంబుంబోని=పొగవంటి, ధూమ్ర... మండలంబుతో—ధూమ్ర= నల్లనగు, దేహచ్ఛాయా, శరీరకాంతులయొక్క, మండలంబుతోఁ=సమూహము తో, దండధరుండును=యముఁడును, నిరవకాశంబైన=అయితిలేని, ఆశాపాశం బునుంబోని = కోర్కి యను త్రాటివంటి, పాశంబుతోడన్=పాశమను నాయు ధవిశేషముతో, పాశపాణియున్=వరుణుండును, నిజరూపంబులు=నిక్కంపు రూపంబులు, కైకొనిరి=ధరించిరి, అప్పుడు=ఆసమయమున, కందర్ప... హారీ ణంబు, కందర్ప=మన్మథునియొక్క, దర్ప=మదముయొక్క, అపహార=పోఁగొ ట్టుటయందు, హారీణంబు=నేర్పుగలది, ఐన వీరసేనతనయు మనోహరాకారం బు=అయినట్టి నలుని సుందరమగు రూపమును, మాని=విడిచి, పైమానికులు= దేవతలు, తమని...పట్టుట=తమనిజరూపములఁగొనుట. సామ్రాజ్యంబు=చక్రవర్తి పదవిని, విడిచి=మాని, భిక్షాటనంబు=తిరిపమెత్తుట, పాటించినవిధంబునను=లె క్కించినరీతిని, యానానంబు = లేఁబ్రాయము, పరిత్యజించి = విడిచి, వార్ధ కంబున్ = ముదుసలితనమును, అంగీకరించిన భంగినిన్ = సమ్మతించినగతిని, తోఁచెన్=తోఁచెను, ! పేరోలగంబున్న భూపాలవర్గంబు=సభయందున్న రాజ సమూహము, కనుంగొనుచుండన్=చూచుచుండఁగా, ఇంద్రాదులు=దిక్పతులు నల్వురును, రూపాంతర పరిగ్రహంబున్=మఱియొక రూపమును, ఒనర్చి = పొంది, ఇంద్రజాల విద్యావిదుల చందంబును=మంత్రవిద్యలయందు నేర్పుగల వారిమార్గమును, ఒందిరి = పొందిరి. అనఁగా నింద్రాదిదేవతలు దమయంతియం దుఁ బొందుపఱిచిన డెందంబుల నూడఁదీసికొని స్వస్వరూపంబులు దాల్చి నిలి చిరని భావము. అల. రూపకోత్థాపితమైన యుత్ప్రేక్ష.

తా. స్పష్టము.

తే. క్షీరనీరవిభేదంబు ౘేసినట్టి
హంసియునుబోలె హంసవాహనుని దేవి
లీల దిక్పాలనిషధభూపాలవరుల
భేద మేర్పడఁ జేసి సంప్రీతి యొసఁగ. 188

టీ. హంసవాహనునిదేవి = సరస్వతి, క్షీరనీరవిభేదంబు=పాలిది యనియు నీరిదియు నన్న విభాగమును, చేసినట్టి హంసియునుబోలె=చేసినదానఁడుహంస వలె, లీలన్=విలాసముతోడ, దిక్...భేదము—దిక్పాల=ఇంద్రాదులయొక్కయు, నిషధభూపాలవరుల=నలునియొక్కయు, భేదము=ఏర్పాటు, ఏర్పడన్= స్పష్టముగ, చేసి, సంప్రీతి=ప్రేమ, ఎసఁగన్=ఒప్పునట్లుగా నని మీఁదివచన ముతో నన్వయము.

తా. పాలును నీరును నేకముచేసినను వాని వేఱువేఱుగ విభాగించుట హంసకు సహజగుణము. అట్లే యీసరస్వతియు కృత్రిమనలులును నలుఁడును సమాకృతులై కలిసియుండ నలుని వేఱుగా విభాగించి నలవేషధరులై వానితోఁగలసి యున్ననిర్జరుల వేఱుచేసినదై.

వ. దమయంతి కిట్లనియె. 189

తే. వీరె యాఖండలాదులు విబుధవరులు
వాఁడె నిషధాధినాథుండు వనజవదన!
భక్తిసొంపార వీరికిఁ బ్రణతి సేయు
మింపు పెంపారఁగా వరియింపు మతని. 190

టీ. వనజవదన=పద్మమువంటిమొగము గలయోదమయంతీ! ఆఖండలాదులు= ఇంద్రుఁడు మొదలుగాఁ గల, విబుధవరులు=దేవతలలో నుత్తములు, వీరె=యీ కనుపట్టువారె, నిషధాధినాథుండు=నిషధదేశాధీశుఁ డగునలుఁడు, వాఁడె=అతఁడె, భక్తిసొంపారన్—భక్తి=వమ్రభావముయొక్క, సొంపు=అతిశయము, అరన్=నిండునట్లుగా, వీరికిన్=ఇంద్రాదులకు, ప్రణతిసేయుము=నమస్కరింపుము, ఇంపు=సంతోషముయొక్క, పెంపు=అతిశయము, అరఁగాన్=నిండు నట్లుగా, అతనిన్=అనలుని, వరియింపుము=పెండ్లియాడుము.

వ. అని యోంకారభద్రపీఠికాలంకారం బగుపంకజాసనునిరాణి నయోగింపం గంకణఝణఝణత్కారం బంకురింప నాశశాంకవదన వేల్పులకుం గేలుదోయి యెత్తి నమస్కరించె. 191

టీ. అని, పలికి, ఓంకారభద్ర పీఠికాలంకారంబు—ఓంకార = ప్రణవమ నెడి, భద్రపీఠిక=మంగళప్రదమగు లేక కనకమయమగు సింహాసనమునకు, అలంకారంబు=ఆభరణంబు, అగు పంకజాసనురాణి=అయిన సరస్వతి, నియోగింపఁగ=నియమింపఁగా, కరక ... త్కారంబు=హస్తాభరణములయొక్క ఝణ ఝణ యనుధ్వని, అంకురింపఁగ = పుట్టునట్లుగా, ఆ ... వదన—చంద్రునివంటి ముఖముగల యాదమయంతి, కేలుదోయి యొత్తి = రెండుచేతుల నెత్తి, వేల్పుల కుఁగ=ఇంద్రాదులకు, నమస్కరించెఁగ=వందనమొనర్చెను. అలం. రూపకము.

శా. సౌందర్యాపరమత్స్యలాంఛన కళాసర్వజ్ఞ యర్థార్థిమా
కందారామవసంత సంతత మహాకారుణ్యపాథోనిధీ
మందారద్రుమమంజరీమధుఝరీమాధుర్యమాధుర్యవా
క్సందర్భాస్వదమానమానసకవిగ్రామా బుధగ్రామిణీ !

టీ. సౌందర్య ... లాంఛన—సౌందర్య = సొగసుఁదనమందు, అపర = రెండవ, మత్స్యలాంఛన = మన్మథుఁడా! కలాసర్వజ్ఞ—కలా=విద్యలయందు, సర్వజ్ఞ = శివుఁడా ! అర్థా ... వసంత - అర్థార్థి = యాచకులనెడి, మాకందారామ = మామిడితోఁపునకు, వసంత = వసంతుని వంటివాఁడా ! సంత ... నిధీ-సంతత=ఎల్లపుడును, మహాకారుణ్య = గొప్పదయకు, పాథోనిధీ=సముద్రునివంటివాఁడా ! మందార ... కవిగ్రామా - మందారద్రుమ=కల్పవృక్షము యొక్క, మంజరీ=పూలగుత్తులయొక్క, మధు=తేనెయొక్క, ఝరీ=ప్రవాహముయొక్క, మాధుర్య, మా=ఎక్కుడగు రుచియొక్క, ధుర్య=భారము వహించుచున్న, అనఁగా నతిమధురము లయిన వని భావము. వాక్ =వాక్కులయొక్క, సందర్భ=రీతిని, ఆస్వదమాన=ఆకర్షించుచున్న, లేక యనుభవించుచున్న, మానస=మనస్సులుగల, కవి=కవులయొక్క, గ్రామా=సమూహము కలవాఁడా! బుధగ్రామణీ=పండితశ్రేష్ఠుఁడా !

తా. సౌందర్యమున రెండవమన్మథుఁడవై విద్యలచే సర్వజ్ఞత్వమును సంపాదించి, వసంతుఁడు మామిడితోఁపును వికసింపఁజేసినట్లు యాచకులకు ధనా

దుల నొసంగి సంతసింపఁజేయుచు, దయాసముద్రుఁడవై, కల్పవృక్ష పుష్పముల మకరందముయొక్క మాధుర్యమును మించుచున్న వాక్సందర్భమున రసానుభవము చేయుచున్న కవులకు నాశ్రయుఁడవయిన యోమామిడి సింగనామాత్యా! అలం. రూపకము.

క. వీరావతార రక్షణ
నారాయణరూప రాయనారాయణ కం
ఠీరవవిక్రమ వితరణ
పారాయణ యుభయవంశపావనచరితా! 193

టీ. వీరావతార=వీరరసస్వరూపా, రక్షణ నారాయణరూప=కాపాడుట యందు విష్ణునివంటి వాఁడా, రాయనారాయణ = రాజులలో విష్ణుమూర్తి, ఇది బిరుదపదము; కంఠీరవవిక్రమ = సింహామువంటి పరాక్రమము కలవాఁడా, వితరణ పారాయణ—వితరణ = దానమిచ్చుటయందు, పారాయణ= ఆసక్తికలవాఁడా, ఉభయ...చరితా—ఉభయవంశ=మాతాపితరుల యన్వయములను, పావన=పవిత్రములుఁగాఁ జేయు, చరితా=చరిత్రలు గలవాఁడా!

తా. మామిడి సింగనామాత్యుఁడు, పరాక్రమశాలియు, నార్తుల రక్షించువాఁడును, బలము గలవాఁడును, విష్ణుస్వరూపుఁడును, దాతయు, పవిత్రమగుచరిత్ర గలవాఁడును. రూపకము. ఉపమ.

మాలిని. అవనగుణవిహారా యంగనాచిత్తచోరా
భువనభరితకీర్తీ పుణ్యకల్యాణమూర్తీ
కవికువలయచంద్రా గౌరవశ్రీమహేంద్రా
యవితథపటుకోపా యప్రతీపప్రతాపా! 194

టీ. అవన...విహారా-అవన=రక్షించుట యను, గుణ=గుణమునందు, విహారా=సంచరించువాఁడా, అంగనా...చోరా- అంగనా=స్త్రీలయొక్క, చిత్త= మనస్సును, చోరా=దొంగిలించువాఁడా, భువన-కీర్తి-భువన=పదునాలుగు భువనములందును, భరిత=నిండిన, కీర్తి=యశముగలవాఁడా! పుణ్య...మూర్తి=పు

ణ్యా=పవిత్రమైనను, కల్యాణ=శుభప్రదమునగు, మూర్తీ = శరీరముగలవాఁడా! కవి...చంద్రా - కవి=కవీశ్వరులనెడి, కువలయ=కలువలకు, చంద్రా=చంద్రుని వంటివాఁడా! గౌరవశ్రీ మహేంద్రా-గౌరవ=పూజ్యతచేతను, శ్రీ=సంపదచే తను, మహేంద్రా=ఇంద్రునివంటివాఁడా! అవితథపటుకోపా-అవితథ = వ్యర్థ ముకాని, పటు=సమర్థమగు, కోపా=కోపముకలవాఁడా! అప్రతీప ప్రతాపా= అప్రతీప=అడ్డులేని, ప్రతాపా=తేజస్సు కలవాఁడా!

తా. జనుల నెల్లపుడు రక్షించువాఁడవై, సౌందర్యము గలవాఁడవై, ఎక్కుడుగఁ గీర్తితో నొప్పుచు, చాలభోగము లనుభవించుచు వ్యర్థముకాని కోపముగలవాఁడవయి, నిరర్గళమగు ప్రతాపముగల యోయనవేమగనామాత్యా!

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కమలనాభపౌత్ర మారయామాత్యపుత్త్ర సకలవిద్యాసనాథ శ్రీనాథభట్టప్రణీతం బైన శృంగారనైషధ కావ్యంబునందుఁ బంచమాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు.

శృంగారనైషధము

షష్ఠాశ్వాసము.

క॥ గురుశంకరమౌనిద
యాగౌరవనిత్యవర్ధితాన్వయ! కరుణా
సాగర! విజయరమైకస
మాగమలీలానుషంగ! మామిడిసింగా! 1

టీ. శ్రీ...న్వయ - శ్రీ=శోభాయుతుఁడును, గురు=ఉపదేశికుఁడును నగు, శంకరమౌని=శంకరుఁడను పేరుగల యోగియొక్క, దయాగౌరవ=కారుణ్యాతిశయముచే, నిత్య=ఎల్లప్పుడును, వర్ధిత=వృద్ధి పొందింపఁబడుచున్న, అన్వయ=వంశముగలవాఁడా? కరుణాసాగర = దయారసమునకు, సముద్రునివంటివాఁడా? విజయ...షంగ - విజయరమా=జయలక్ష్మితో, ఏక=ముఖ్యముగా, సమాగమలీలా=కలిసికొనుట యనెడి విలాసముయొక్క, అనుషంగ=కూడిక కలవాఁడా? అనఁగా సర్వదా యెచ్చటికేఁగినను విజయములను బడయుచున్నాఁడని భావము. మామిడిసింగా?

తా. శంకరాచార్యులనెడి యోగి కారుణ్యాతిశయముచే వర్ధిల్లుచున్న వంశముగలవాఁడా! దయకునికి పట్టయినవాఁడా! ఎల్లప్పుడును విజయలక్ష్మీసంపన్నుఁడవై వెలయునట్టి యో మామిడిసింగనామాత్యా!

వ. చిత్తగింపుము. 2

ఉ. మానితలీల నల్లన విమానము డిగ్గి వినూత్నరత్నసో
పానపరంపరాసరణి భారతిహస్తముఁ గేల నూఁది పం
చాననమధ్య కాంచనమయం బగుమంచక మెక్కి చేర్చె న
మ్మానవనాథుకంఠమున మంగళనవ్యమధూకదామమున్.

టీ. పంచాననమధ్య = సింహముయొక్క నడుమువంటి నడుముగల దమయంతి, భారతిహస్తమున్ = సరస్వతీదేవి చేతిని, కేలన్ = తన చేతిచే, ఊఁది = ఆనుకొని, వినూత్న...సరణిన్ - వినూత్న = క్రొత్తవగు, రత్న = మణిమయములగు, సోపానపరంపరా సరణిన్ = మెట్లవరుసగల మార్గముచే, మానితలీలన్ = శ్లాఘనీయమగు విలాసముతో, అల్లన్ = మెల్లఁగా, విమానము, డిగ్గి = దిగి, కాంచనమయంబు = కనక మయమయినది, అగు మంచకము = అయినట్టి మంచెను, ఎక్కి, మంగళ...దామమున్ - మంగళ = శుభప్రదమైన, నవ్య = నూతనమైన, మధూకదామమున్ = ఇప్పపూవుల దండను, అమ్మానవనాథుకంఠమునన్ = ఆరాజు కంఠమునందు, చేర్చెన్ = వేసెను.

తా. సింహముయొక్క నడుమువంటి నడుముగల దమయంతి సరస్వతీదేవి హస్తమును దనహస్తముచే నానుకొని రత్నమయమగు మెట్లవరుస వెంబడిని నుతింపఁదగిన లీలతో మెల్లఁగా దిగి యాస్వయంవరణ మాలిక నానలరాజు మెడయందు వైచెను.

వ. ఇట్లు దమయంతీకరార్పితంబై దూర్వాంకురాలంకృతంబును, మకరాంకపాశసంకాశంబును, మధుపఝంకారసంకులంబును. నుదారతారకానికరాకారంబును నై. 4

టీ. ఇట్లు, దమయంతీ...తంబై — దమయంతీ = దమయంతియొక్క, కర = చేతిచే, అర్పితంబై = ఉంపఁబడినదై, దూర్వా..తంబును - దూర్వాంకుర = గఱిక మొలకలచే, అలంకృతంబును = అలంకరింపఁబడినదియు, మకరా...సంకాశంబును - మకరాంక = మన్మథునియొక్క, పాశ = పాశాయుధవిశేషముతో, సంకా

శంబును=సరియైనదియును, అనఁగా మన్మథపాశమువలె మోహసంజననమయి వెలయుచున్నదని భావము, మధుప...సంకులంబును—మధుప = తుమ్మెదలయొక్క, ఝుంకార = ఝుంకారధ్వనులచే, సంకులంబును = నిండియున్నదియు, ఉదార...కారంబును—ఉదార=గొప్పవగు, తారకా=నక్షత్రములను, నిరాకారంబును=తిరస్కరించుచున్నదియును, ఐ.

తే. ధారుణీపతినిద్దంపుఁ బేరురమున
నమరెఁ బ్రతిబింబమును దాను నలరుదండ
బాహ్యమునఁ గొంతకొంత యభ్యంతరమునఁ
గీలుకొని యున్న మదనబాణాళివోలె. 5

టీ. అలరుదండ—అలరు=పూవులయొక్క. దండ=మాలిక—ధారు...పేరురమునన్—ధారుణీపతి=నలునియొక్క, నిద్దంపు=నిర్మలమైన, పేరురమునన్=విశాలమగు వక్షస్థలమునందు, తాను=అపూలదండయు, ప్రతిబింబమును=దాని నీడయు, కొంత=కొంతభాగము, బాహ్యమునన్=వెలుపలను, కొంత=మఱికొంతభాగము, అభ్యంతరమునన్=లోపలను, కీలుకొనియున్న=నాటియున్నట్టి, మదనబాణాళినోలెన్=మన్మథబాణపంక్తివలె, అమరెన్=ప్రకాశించెను, ఈ పద్యమున స్వచ్ఛంబగు నలునియురమున ప్రతిబింబించిన పూలదండను మన్మథుఁడు పుష్పశరుఁడగుటచే నతని లోనాటినశరములోయని కవియుత్ప్రేక్షించినాఁడు.

తా. నలుని వక్షఃస్థలమందలి పూవుదండయు దానిప్రతిబింబమును గొంత లోపల నాటియుఁ గొంతపయిని నున్నమన్మథుని బాణపంక్తివలె నుండెను.

క. తెలివ పులకాంకురంబులు
గిలికొన నవ్వేళఁ జూడ్కికి ముదం బొసఁగెన్
గలుకుఁబువు మొగ్గతూపులు
గిలికొన్న మనోజఖురళికిం బ్రతినిధియై. 6

టీ. అవ్వేళన్=నలునిమెడలోఁ బూలదండవేయునప్పుడు, తెలివ=దమయంతి, పులకాంకురంబులన్=రోమాంకురములు, గిలికొనన్=అలమఁగా, అనఁగాఁ

చిరకాలాభిలషితుఁడగు నలుని సంపర్కించి యతని మెడలోఁ బూలదండ వేసి నప్పుడు దమయంతికి సాత్త్వికభావములు నిండెనని భావము. కఱకు...తూపులన్ — కఱకు=వాడియైన, పువ్వుమొగ్గతూపులన్ = పూలమొగ్గలనెడి బాణములచే, గిఱి...శరధికిన్ — గిఱికొన్న=నిండిన, లేక ఆవృతమైన, మనోజ=మన్మథునియొక్క, ఖురళికిన్=గరడికి — మూలమున 'శరోపాసనవేదికేవ' అని యున్నదిగాన 'శరధికిన్' అను ముద్రితపాఠమునకంటె 'ఖురళికిన్' అను పాఠమే సమంజసము, ప్రతిసంధియై=సమానమై, చూడ్కికిన్=దృష్టికి, ముదంబు, ఒసంగెన్ = ఇచ్చెను. అనఁగాఁ జూపఱను సంతసింపఁజేసెనని భావము. ఇందు రోమాంచమనెడి సాత్త్వికభావము సూచితమయ్యె.

తా. స్వయంవరణవేళ దమయంతి పులకాంకురములచే నిండినదై వాడియైన పూలమొగ్గలనెడి బాణములచే నావృతమగుచు, మన్మథుని గరడీకి సాటివచ్చుచుఁ జూపఱకు ముదము గొల్పెను.

ఉ. ధరణిపుచక్కఁగట్టెదురఁ దామరసాక్షికిఁ జేష్ట నష్టతం
బొరసె మనోనురాగపరిపూర్తి నొకించుక సేపు నిర్భర
స్మరశరపుంఖసంఘటితషట్చరణప్రమదాగరుచ్ఛటా
స్ఫురదనిలావతారమునఁ బోరనఁ దా మొదలెత్తెనో యనన్.

టీ. ధరణిపుచక్కకట్టెదురన్=ఒప్పుచున్న నలరాజు నెట్టయెదుట, తామరసాక్షికిన్ = ఆదమయంతికి, మనోనురాగ పరిపూర్తిన్ = మనస్సునందలి కోరిక నిండుటచే, ఒకించుక సేపు = కొంచెము కాలము, చేష్ట = ఆలోకనాది చేష్ట, నిర్భర...తారమునన్ — నిర్భర=భరింపశక్యముగాని, స్మరశర=మన్మథ బాణములయొక్క, పుంఖ = క్రిందికొనలందు, సంఘటిత = కూర్పఁబడిన, షట్చరణ ప్రమదాగరుచ్ఛటా = ఆఁడుతుమ్మెదలయొక్క ఱెక్కల గుంపుల వలన, స్ఫురత్=అతిశయించిన, లేక ప్రసరించిన, అనిల=వాయువుయొక్క, అవతారమునన్=ఉత్పత్తిచే, అనఁగా విజృంభణంబుచే, బోరనన్=ఆకస్మికముగా, తాన్=ఆచేష్ట, మొదలెత్తెనో యనన్ = ఉన్మూలమయినదన్నట్టుగా, నష్టతన్, పొరసెన్=నశించెను. అనఁగా నలమహారాజుచెంతను దమయంతి

స్తంభమనెడి సాత్త్వికభావము గలదయి చేష్టదక్కియుండఁగా గవి, మన్మథ బాణముల మూలములందుఁ గట్టఁబడిన తుమ్మెదతెక్కలగాలిచే నది మొదలంట నెగురఁగొట్టంబడి నశించినదేమో యన్నట్టులా చేష్టను గూర్చి యుత్ప్రేక్షించెను.

తా. స్పష్టము.

ఉ. ఆహరిణాక్షి యిడ్డయలరారెడుపువ్వులదండ జాతకౌ
తూహలతన్ స్పృశించునెడఁ దోఁచెఁ గరంబునఁ ఘర్మబిందుసం
దోహము తేని కవ్విధము దోఁపఁగఁ జేసె నెఱన్ భవిష్యదు
ద్వాహమహోత్సవంబునకుఁ దర్పకుఁడిచ్చినహస్తతోయమున్. 8

టీ. నలుఁడు (క ర్త), కరంబునన్ = చేతిలో, ఆహరిణాక్షి...దండన్ — అహరిణాక్షి = ఆదమయంతి, ఇడ్డ = ఇచ్చిన, అలరారెడుపువ్వులదండన్ = ఒప్పుచున్న పూవులదండను, జాతకౌతూహలతన్ = పుట్టినవేడుకచే, స్పృశించునెడన్ = తాఁకినప్పుడు, ఘర్మబిందు సందోహము = చెమట బిందువులయొక్క సమూహము, తోఁచెన్ = పుట్టెను, తేనికిన్ = ఆనలరాజునకు, అవ్విధము = ఆస్వేదోదయము, నెఱన్ = ఆచారముచే, భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవమునకున్ = కాఁబోయెడి వివాహమహోత్సవమునకు, దర్పకుఁడు = మన్మథుఁడు, ఇచ్చినహస్తతోయమున్ = ఇచ్చిన కన్యాదానజలముగా, తోఁపఁగన్, చేసెన్ = తోఁచునట్లు చేసెను. అనఁగా దమయంతియిడిన పూలదండను వేడ్కనలుఁడు స్పృశింపఁగాఁ జేత చెమట బిందువులు పుట్టెను. అది ముందువచ్చు వివాహమునందు దర్పకుఁడిచ్చిన కన్యాదాన జలమనెడిబుద్ధిని దోఁపఁజేసెనని భావము. నలునకు స్వేదమనెడి సాత్త్విక భావ ముదయించెనని ఫలితార్థము. మన్మథుఁడు పోసిన జలధారయనుటచే దమయంతి తనంతవలచి నలుని వరించుట వ్యంజితము.

తా. నలుఁడు దమయంతి వైచినపూలదండను స్పృశింపఁగాఁ జేతియందుఁ జెమ్మట యుదయించె. అదిముందు వచ్చెడి వివాహమున మన్మథుఁ డొసఁగిన కన్యాదాన జలమని యతనికిఁ దోఁచెను.

ఉ. చిత్తజుపువ్వుఁదూపుల రచించినతుమ్మెద తెక్కగాలిచే

న త్తఱి నేకువత్తి యగు నంగన దూలినఁ దూలెఁ గాక య
త్యుత్తమధీరతాగుణసమున్నతమేరు మహీధరంబు భూ
భృత్తిలకుండు నైషధుఁడు బిట్టు చలించెఁ గదా తదాహతిన్.

టీ. అత్తఱిన్=దమయంతి స్వయంవరణ మాలికను నలునిమెడలో వైచినప్పుడు, ఏకువత్తి=దూదివలె మెత్తని శరీరముగలది, అగునంగన = అయినదమయంతి, చిత్తజుపువ్వుఁ దూపులన్=మన్మథుని పుష్పమయములగు బాణములందు, రచించిన తుమ్మెద ఱెక్కగాలికిన్=కంకపత్రములుగాఁ గట్టిన తుమ్మెదల ఱెక్కలగాలిచేత, తూలినన్=ఎగురఁగొట్టఁబడినను, తూలెన్ గాక=ఎగురఁగొట్టఁబడెనుగాక, అనఁగా నెంతస్వల్పవాయువు ప్రసరించినను దూదితూలిపోవుట యుక్తము. కావున దూదివలె మెత్తనిశరీరముగల దమయంతి మన్మథబాణముల ఱెక్కల గాలిచేఁ దూలఁగొట్టఁబడుట యుచితమేయని భావము. తదాహతిన్=ఆమన్మథబాణ వాయుపాతముచే, అత్యుత్తమ...మహీధరంబు—అత్యుత్తమ=మిక్కిలిశ్రేష్ఠమైన, ధీరతాగుణ=ధైర్యమునందు, సమున్నత మేరు మహీధరంబు=గొప్ప మేరుపర్వతమువంటివాఁడును, భూభృత్తిలకుండు=పర్వతములలో శ్రేష్ఠుఁడును, నలపక్షమున రాజశ్రేష్ఠుఁడు, నైషధుఁడు=నలరాజు, బిట్టు=మిక్కిలి, చలించెఁగదా=చలించినాఁడుగా యని యాశ్చర్యము. దూదివలె మెత్తనిశరీరముగల పమయంతి మన్మథ బాణవాయువునకుఁ దూలినను, బర్వతమువలె ధైర్యశాలియగు నలుఁడు చలించుట యాశ్చర్యకరమని భావము. ఆనల దమయంతు లిర్వురకును సమానానురాగమును, సాత్త్వికభావములును గల్గె నని భావము. అలం. రూపకము. విభావన.

తా. స్పష్టము.

క. బిట్టు ఘనస్తంభంబున
గట్టువడెన్ నిషధరాజు కాముని చేతన్
బిట్టుఘనస్తంభంబున
గట్టువడం దగును రాజు గజరాజువలెన్. 10

టీ. కామునిచేతన్=మన్మథునిచే, నిషధరాజు=నలరాజు, బిట్టు=మిక్కిలి, ఘనస్తంభంబునన్=గొప్ప స్తంభమం దని యర్థము- స్తంభమనెడి సాత్వికభావమునందని భావము. కట్టువడెన్ = బంధింపఁబడెను, ఇది యుచితమే, ఏలన, రాజు=రాజయినవాఁడు, బిట్టు, ఘన స్తంభంబునన్=గొప్పకంబమునందు, గజరాజువలెన్ = ఏనుఁగులరాజువలెన్ - మేటియేనుంగువలె, కట్టువడంపగును. ఏనుఁగులకు రాజయినది స్తంభమునఁ గట్టువడుటం బోలె మనుజులకు రాజయినవాఁడును స్తంభమునఁ గట్టువడుట యుచితమే యని భావము. అనఁగా నలుఁడు దమయంతి కరస్పర్శమువలనఁ గల్గిన స్తంభమను సాత్విక భావమువలన మిక్కిలి నిర్వ్యాపారుఁడై యుండెనని ఫలితార్థము.

తా. మన్మథునిచే నలరాజు, దృఢముగా స్తంభంబున బాధింపఁబడిన గజరాజువలె స్తంభమనెడి సాత్విక భావమందు బంధింపఁబడెను.

వ. ఇవ్విధంబున.

తే. పెద్దకాలంబునకు మనోఽభీప్సితంబు
సఫల మగుటయు నత్యంతఽసమ్మదమున
సొంపుదళుకొత్త నున్నయాఽదంపతులకుఁ
గరుణ దీవన లిచ్చె నిర్జరగణంబు. 11

టీ. పెద్దకాలంబునన్=దీర్ఘకాలమునకు, మనఃఅభీప్సితంబు=మనస్సులోని కోరిక, సఫలముఅగుటయు=నెఱవేఱినట్టిది కాఁగా, అత్యంతసమ్మదమునన్= మిక్కుటమయినహర్షముతో, సొంపు=సౌభాగ్యము, తళుకొత్తన్ = ప్రకాశించునట్లుగా, ఉన్న=ఆదంపతులకు, నిర్జరగణంబు=దేవతాసమూహము, కరుణన్=దయచేత, దీవనలుఇచ్చెన్=ఆశీర్వచనములు గావించెను.

తా. సుగమము.

వ. వెండియు నిషధమండలాధీశ్వరుండు దమకుం జేసిన దూతకృత్యంబునం గానంబడిన చిత్తశుద్ధికారణంబుగా, నమ్మహీపతి కమరపతి ప్రత్యక్షుండైన యాకారంబుతో యాగంబులందు

హావిర్భాగంబు భుజియించు వాఁడయ్యె హుతవహుం డిచ్ఛా నురూపంబునం బ్రభవింప ననుమతించె ధర్ముం డక్షయప్ర హారణంబులును ధర్మైకనిరతబుద్ధియు నొసంగె వరుణుండు దలఁచినచోట జలంబులు సంభవింపను ధరియించిన పుష్పంబులు వాడకుండను ననుగ్రహించె. అప్పుడు భారతీదే వి, నానాభువనసమాగతానేక భూవరవర్ణనాప్రసంగో చితం బైనమానుషాకారంబుమాని వీణాపుస్తక పాణియు, రోహిణీర మణచూడామణియు నై కుందేందుతుషారహార ధవళంబగు దివ్యరూపంబు ధరించె. అందఱు దమయంతి నుద్దేశించి. 13

టీ. వెండియుఁ, నిషధమండలాధీశ్వరుండు=నలరాజు, తమకుఁ=ఇంద్రా దులకనుట, చేసిన దూతకృత్యంబునకుఁ = చేసినదూతత్వమందు, కానం... కార ణంబుగాఁ=కానవచ్చిన చిత్తశుద్ధి హేతువుచే, అమ్మహీపతికిఁ = నలునకు, అమరపతి=ఇంద్రుండు, ప్రత్యక్షంబు=కంటికి గానవచ్చునది, ఐనయాకారంబు తోఁ=అయినట్టి యాకారముతో, అనఁగా స్వస్వరూపముతో ననుట, యా గంబులందుఁ=నలుఁడొనర్చిన యజ్ఞంబులందు, హావిర్భాగంబు, భుజియించు వాఁడు, అయ్యెఁ=హావిర్భాగములను దిననంగీకరించెను, హుతవహుండు=అగ్ని, ఇచ్ఛానురూపంబునఁ=నలునియిష్టమున కనుకూలమగునట్లు, ప్రభవింపఁ=ఉ ద్భవించుటకు, అనుమతించెఁ=అనఁగా నలుండు గోరినచోట యగ్నిప్రత్యక్ష మగుట కిష్టపడెనని భావము. ధర్ముండు=ధర్మరాజు, అక్షయప్రహారణంబులు ను=అక్షయమగుబాణములును, ధర్మ... బుద్ధియున్-ధర్మగుణమునందు, ఏక= ముఖ్యముగా, నిరత=ఆసక్తమగు, బుద్ధియుఁ=బుద్ధిని, ఒసంగె. వరుణుండు, తలఁచినచోటఁ=తలంచినస్థలమునందె, జలంబులు, సంభవింపను=సంభవించుట కును, ధరియించిన పుష్పంబులు, వాడకుండఁ=వాడిపోకుండుటకును, అనుగ్ర హించె, అప్పుడు, భారతీదేవి, నానా...చితంబు-నానాభువన = అనేకలోక ములనుండి, సమాగత=వచ్చిన, అనేకభూవర=సమస్తరాజులయొక్క, వర్ణనా

ప్రసంగ=వర్ణించుటయనెడి ప్రసంగమునకు, ఉచితంబు=తగినది, ఐనమానుషాకారంబున్ =అయినట్టి మనుష్యాకారమును, మాని=విడిచి, వీణాపుస్తకపాణియు=వీణయును, పుస్తకమునుహస్తమందుఁగలదియు, రోహిణీ...మణియున్-రోహిణీరమణ=చంద్రుఁడు, చూడామణియున్=శిరోభూషణముగాఁ గలఁదియు, ఐ, కుంద...ధవళంబు-కుంద=మల్లెలు, ఇందు=చంద్రుఁడు, తుషార = మంచు, హార=ముత్యములహారములు, వీనివలె, ధవళంబు=తెల్లనిది, అగుదివ్యరూపంబు=అయినట్టి దేవతాస్వరూపమును, ధరించె, అందఱున్=ఆదేవతలందఱును సరస్వతియును, దమయంతిన్, ఉద్దేశించి.

ఉ. ఆదిమశక్తి యైన తుహినాచలరాజతనూజ వ్రాలె ము
త్తైదువ వై నిజేశ్వరునియర్ధశరీరము వాలుగొమ్ము నీ
పాదసరోరుహంబు లతిభక్తి భజింతురు గాక యెప్డు బ్ర
హ్మాదికదేవతాసదృశులైన మహామహిమండలేశ్వరుల్. 14

టీ. ఆదిమశక్తి=మూలప్రకృతి, ఐన...వోలెన్-అయినట్టి హిమవంతుని కూతురగు గౌరీదేవివలె, ముత్తైదువవై=వృద్ధసువాసినివై, నిజేశ్వరునియర్ధశరీరము=నీప్రాణేశ్వరుఁడగు నలుని సగముదేహమును, వాలుగొమ్ము=పంచుకొనుము. అన్యోన్యప్రేమముచే పురుషుని యర్ధశరీరముం బోలె నుండుమనుట - పార్వతి నిజముగా నే పతి యర్ధశరీరము గొన్నది. ఎప్డున్=ఎల్లప్పుడు, బ్రహ్మాదికదేవతాసదృశులు = బ్రహ్మమొదలగు సురలతో సమానులు, ఐనమహామహిమండలేశ్వరుల్ = అయిన గొప్ప రాజులందఱును, నీపాదసరోరుహంబులు = నీపాదపద్మములను, అతిభక్తిన్ = మిక్కిలిభక్తితో, భజింతురుగాక=సేవించుచుందురుగాక, అనఁగా బ్రహ్మాది దేవతలు శంకరయుతురాలయిను పార్వతిని సేవించునట్లు నలరాజయుక్తురాలవగునిన్ను భూమింగల రాజులందఱును సేవింతురుగాక యని భావము. నలునిభజించుట మూలమునఁ దదర్ధమయిన దమయింతిని గూడ భజించినట్టె యగు నని భావము.

తా. ఓదమయంతీ ! మూలప్రకృతియైన పార్వతివలెనే వృద్ధసువాసినివై

భర్తృగౌరవంబును బొందుము. పార్వతిని బ్రహ్మాదిదేవతలవలె నిన్ను రాజులం దఱును సేవింతురు గాక.

మ. అని వైదర్భిఁ బ్రసాదగర్భమధురవ్యాహారసందర్భసం
జనితానందనుఁ జేసి నెయ్యమున నాశక్రాదిబృందారకుల్
వనితారత్నము చేతఁ గైకొనిరి సేవాహస్తపద్మాంజలుల్
ఘనరత్నాంచితహేమకంకణఝణత్కారంబు తోరంబుగన్.

టీ. అని, వైదర్భిన్ = దమయంతిని, ప్రసాద...నందను-ప్రసాద = ప్రసాద గుణము, లేక యనుగ్రహము. గర్భ = లోననిమిడియున్న, మధుర = తియ్యని, వ్యాహార = మాటలయొక్క, సందర్భ = ప్రసంగముచే, సంజని తానందనన్ = పుట్టి నయానందము గలదానిఁగా, నెయ్యమునన్ = ప్రేమతో, చేసి, ఆశక్రాదిబృందారకుల్ = ఆయింద్రాదిదేవతలు, వనితారత్నము చేతన్ = ఆదమయంతిచే, ఘన... త్కారంబు—ఘన = గొప్పవగు, రత్న = మణులచే, అంచిత = ఒప్పుచున్న, హేమ కంకణ = బంగారుకడియములయొక్క, ఝణత్కారంబు = ఝణఝణధ్వని, తోరంబుగన్ = అధిక మగునట్లుగా, సేవాహస్తపద్మాంజలుల్, సేవా = తమ్ము సేవించుటయందలి, హస్తపద్మాంజలుల్ = చేమోడ్పులను, కైకొనిరి = అనఁగా రత్నమయకంకణధ్వనులు చెలంగునట్లుగా దమయంతి యొసర్చు నమస్కారములను స్వీకరించి రని భావము.

తా. ఇంద్రాదిదేవత లట్లు దమయంతిని గూర్చి యనుగ్రహ పూర్వములును మధురములును నైనవాక్యసంగములు చేసి సంతసింపఁజేసి చేతుల నున్న రత్న కంకణ ఝణత్కారంబులు వెలయునట్లుగా దమయంతి యిచ్చిన నమస్కారములను గైకొనిరి.

వ. అనంతరంబ నిషధమహీకాంతుం గనుంగొని సరస్వతీ దేవి యిట్లనియె. 16

టీ. స్పష్టము.

ఉ. నేమముతోడ విశ్వధరణీభువనాధిప, సంతతంబుఁ జిం

తామణిమంత్రరాజము ప్రధానము మంత్రకదంబకంబులో
మామక మమ్మహామనువు మానితభంగి భజింపు మీవు చిం
తామణికామధేనువిబుధద్రుమసన్నిభ మాశ్రితాళికిన్. 17

టీ. విశ్వ... ధిప-విశ్వ=సమస్తమైన, ధరణీభువనాధిప=భూలోకనాయకా, మామకము=నాసంబంధియైనది, చింతామణి మంత్రరాజము=చింతామణియనెడి గొప్పమంత్రము, మంత్రకదంబకంబులోన్=మంత్రసమూహములో, ప్రధానము=ముఖ్యమైనది.-ఈవు, నేమముతోడన్=నియమముతో, సంతతంబున్=ఎల్లప్పుడు, అమ్మహామనువున్=ఆమహామంత్రమును, మానితభంగిన్=ఒప్పుచున్నరీతిచే, భజింపుము=సేవింపుము-అనఁగా జపింపుమనుట. అది, ఆశ్రితాళికిన్=ఆశ్రయించినవారికి, చింతా... సన్నిభము-చింతామణి=చింతామణియను దేవతారత్నముతోను, కామధేను=కామధేనువుతోను, విబుధద్రుమ = కల్పవృక్షముతోను, సన్నిభము=సమానమైనది.

తా. భూలోకాధిపతి వగునోనలరాజా! నాసంబంధియగు చింతామణిమంత్రము సమస్తమహామంత్రములలో ముఖ్యమైనది. నీవామంత్రమును నియమయుతుండవయి యెల్లప్పుడును జపింపుము. అది చింతామణికామధేను కల్పవృక్షములవలె నాశ్రితులకు సకలాభీష్టంబులను నొసంగును.

మ. సకలంబై హిమరుక్కళాభరణమై సవ్యాపసవ్యార్ధయు
గ్మకరూపం బయి శైవమై గతకళంకంబై శివంబై యుపా
సకచింతామణియై ప్రసిద్ధభగవచ్ఛబ్దాభిధేయార్థమై
యొకమంత్రంబు మదీయ మొప్పు నది నీకుర్వీశ యే నిచ్చితిన్.

టీ. ఉర్వీశ=ఓనలరాజా! సకలంబై=అణిమాద్యష్టైశ్వర్యములుగలదై, లేక చతుష్షష్టికలలతోఁ గూడినదై, హిమరుక్కళాభరణమై=చంద్రకల యలంకారముగాఁగలదయి, సవ్యా... రూపంబయి-సవ్యార్ధ=దక్షిణపుసగమందును, అపసవ్యార్ధ=ఎడమసగమందును, యుగ్మకరూపంబై=పురుషస్త్రీస్వరూపముగలదై-అనఁగా నర్ధనారీశ్వరుఁడనుట తెల్లమగుచున్నది, శైవమై=శివసంబంధియై, గ

తగళంకంబై=నిష్కళంకమై, శివంబై = సౌమ్యాకారముగలదై, ఉపాసకచింతామణియై=తన్నుపాసించిన జనమునకుఁ జింతామణివంటిదయి, అనఁగాఁ జింతామణి కోరిన వరములనిచ్చుచున్నట్లు మంత్రమును సకలార్థములనిచ్చుచున్నదని భావము. ప్రసిద్ధ ..యార్థమై—ప్రసిద్ధ=ప్రఖ్యాతిగాంచిన, భగవత్ శబ్ద=భగవంతుఁడను శబ్దమునకు, అభిధేయార్థమై=వాచ్యార్థమై,అనఁగా భగవత్పదమునకభిధచేనామంత్రమే యర్థము తక్కినవి లక్షణచే మాత్రమే చెప్పఁబడుచున్నవని భావము. మదీయము=నాది- నేనేదేవతగాఁ గలది, అగు, ఒక మంత్రంబు, ఒప్పన్, అది, నీకున్, ఏన్, ఇచ్చితిన్.

తా. ఓనలరాజా ! సమస్తకళల కిక్కయై,చంద్రచూడమై, యర్ధనారీశ్వరరూపమున నొప్పుచు శివసంబంధియై, నిష్కళంకమై, మంగళప్రదమై, యుపాసకుల వాంఛలను దీర్చునదై భగవత్పదముచే వాచ్యమై నాసంబంధియగు నొకమంత్రము నిచ్చుచున్నాను.

ఇందు దేవతామంత్రస్వరూపమును యంత్రస్వరూపమును సూచితములు. మంత్రము-సకలంబు=కకారలకారములతోఁగూడినది. హిమరుక్కలాభరధము. చంద్రకలగలది. అనుస్వారముగలద-'క్లీ'అను నక్షరమును 'ం' అను అనుస్వారమును గలది. ఈయనుస్వారమనే చంద్రకలవలె వ్రాయుటగలదు. సవ్యా...రూపంబయి=ఎడమకుడిప్రక్కల సమానమయిన యక్షరద్వయముగలది ప్రసిద్ధ...యార్థమై 'హర'శబ్దమందలి హకారరేఫములు స్వరూపముగాఁగలది. యంత్రము-భగవచ్ఛబ్దముచే త్రికోణాకారములుగలద యని యర్థము. ఒక త్రికోణమువ్రాసి దానిపయిని తలక్రిందగా మఱొకత్రికోణరేఖ గీచినచో కుడియెడమ సగములు కనఁబడును. దానిలో నడిమి కోణవట్కమందు మంత్రరాజము లిఖింపఁదగును.

వ. ఇది చింతామణి మంత్రం బేతదుద్ధారప్రకారంబు రహస్యంబుగా నిప్పుడుపదేశించితి గురుపరంపరాసంప్రదాయక్రమంబున సకీలకంబుగా సిద్ధసారస్వతసంసిద్ధికారణం బైనయిమ్మహావిద్య నెఱింగికొనుము. 19

టీ. ఇది=ఈచెప్పినది, చింతామణి మంత్రంబు=చింతామణియను పేరుగలది. ఏతదుద్ధార ప్రకారంబున్=దీని ఉద్ధారప్రక్రియను,రహస్యంబుగాన్, ఉపదేశించితిన్,గురు...క్రమంబునన్—గురుపరంపరా=గురుపరంపరవలన వచ్చిన, సంప్రదాయ=రహస్యములయొక్క, క్రమంబునన్ = వరుసచేత, సకీలకంబుగాన్ =కీలకమయినయక్షర విశేషముతోఁగూడ, సిద్ధ...కారణంబు=చదువకయేతనంతట సిద్ధించువాఙ్మయముయొక్క ప్రాప్తికి,కారణంబు=హేతుభూతము, ఐనయిమ్మహావిద్యన్=అయినట్టి యీగొప్పవిద్యను, ఎఱింగికొనుము=తెలిసికొనుము.

క. ఆచారపరత వేకువ
లేచి పఠింపుము కుమారశేఖర్షభ యీ
శ్రీచింతామణిమంత్రము
ప్రాచికి నభిముఖుఁడవై శుభం బొడఁగూడున్. 20

టీ. కుమారశేఖర్షభ=రాజకుమారదేవేంద్రా! వేకువన్=తెల్లవాఱుజామున, లేచి=మేల్కొని, ప్రాచికిన్ = తూర్పుదిక్కునకు, అభిముఖుండవై, అచారపరతన్=నియమాసక్తితో,ఈచింతామణి మంత్రమున్=ఈచింతామణిమంత్రరాజమును, పఠింపుము=జపింపుము, శుభంబు=మేలు, లేక, మంగళము. ఒడఁగూడున్=కలుగును.

తా. ఓనలరాజా! నీవు వేకువనే లేచి తూర్పున కభిముఖుండవై యీచింతామణిమంత్రము నేమముతో జపింపుము. దానివలన నీకు సమస్తశుభంబులు గలుగును.

శా. సర్వాంగీణ రసామృత స్తిమిత వాఃశ్చాపీచివాచస్పతుల్
గర్వోన్నద్ధ విరోధిరాడుదధివాఃగ్గాంభీర్య కుంభోద్భవుల్
స్వర్వామాసదృశాంగనాజనమనస్సంచార పంచాస్త్రు లం
తర్వాణుల్ నృపయస్మదీయమగుచింతారత్న విద్యాధరుల్.

టీ. నృప=ఓరాజా! అస్మదీయము=మాసంబంధి, అగుచింతారత్న విద్యా

ధరుల్=అయినట్టి చింతామణిమంత్రము జపించువారు. సర్వాం...స్పతుల్-సర్వాంగీణ=అంగమంతటను, అనఁగాఁ బ్రత్యక్షరమందుననుట, రసామృత=అమృతవంటి రసముచేత, స్తిమిత=తడిసియున్న, వాచావీచి=తరంగములవంటి వాకులకు, వాచస్పతుల్=బృహస్పతివంటివారును, గర్వ...ద్భవుల్—గర్వ=మదముచే, ఉన్నద్ధ=అతిశయించిన, విరోధిరాట్= శత్రురాజులనెడి, ఉదధి=సముద్రమందున్న, వాగ్గాంభీర్య=వాక్కులనెడి గాంభీర్యమునకు, కుంభోద్భవుల్=అగస్త్యునివంటి వారును, అనఁగా నగస్త్యుఁడు సముద్రజలమును ద్రావి గాంభీర్యమును వెలిపుచ్చినట్లు చింతామణ్యుపాసకులును దమశత్రువులవాక్కుల నవలీల ఖండించి వారి పాండిత్యాభావమును వెలిపుచ్చఁగలరని భావము. స్వర్వా...పంచాస్త్రులు-స్వర్వామా=దేవతాస్త్రీలతో, సదృశ=సమానలగు, అంగనాజన=స్త్రీజనముయొక్క, మనస్సంచార=మనోవృత్తికి, పంచాస్త్రులు=మన్మథునివంటివారు, అంతర్వాణుల్=విద్వాంసులును నగుదురని యధ్యాహారము.

తా. ఓరాజా! మాయీచింతామణి మంత్రమును జపించినవారు రసభూయిష్ఠములగు వాక్కులు పల్కుటలో బృహస్పతి కెనయగుదురు. అగస్త్యుఁడు సముద్రజలము పానముచేసినట్లు ప్రతివాదుల వాక్యముల నవలీల ఖండింపఁ గల్గుదురు. దేవతాస్త్రీలవంటి స్త్రీలకు మనోహరులై పండితులై యుందురు.

సీ. కబరికాభరముపైఁ § గన్నెగేదంగిపూ
 రేకుతోఁగూడ రేకు § రేఁకుఁ బొంది
లలితకస్తూరికా § తిలకమధ్యంబున
 సొబగొందు ముత్యాల § చుక్క నిలిపి
కుదురునిండినమించి § గుబ్బచన్నులమీఁద
 జిలుఁగు దువ్వలువ గం § చెలయుఁ దొడిగి
యచ్చవెన్నెలచాయ § నవఘుళింపఁగఁజాలు
 నిద్దంపువెలిపట్టు § నెఱికగట్టి
తే. యంచకొదమలఁ బూన్చిన § యరదమెక్కి

యుపనిషద్వీథి విహరించుచున్నన న్ను
మహితచింతామణీదివ్యమంత్రమూర్తిఁ
దలఁప సారస్వతం బయత్నమునఁ గలుగు. 22

టీ. కబరికాభరముపైన్ = కేశపాశముపై, కన్నెగేదంగి పూ రేకు తోన్ కూడన్ = లేఁతపచ్చని మొగలిపూవు దళముతోఁ గూడ, రేరేనిన్ = చంద్రుని, చెరివి = చెక్కి, అనఁగా గేశపాశమునఁ బచ్చమొగలిపూవు రేకును, జంపమామను దాల్చియనిభావము లలిత... మధ్యంబునన్ — లలిత = మనోహరమైన, కస్తూరికాతిలక = కస్తూరిబొట్టుయొక్క, మధ్యంబునన్ = మధ్యభాగమునందు, సొబగు, ఒందు = సుందరమైన, ముత్యాలచుక్క = ముత్యాలబొట్టును, నిలిపి = ఏర్పడఁజేసి, కుసురు = స్థానమును, నిండిన = నిండెడునట్లు వ్యాపించిన, మించు = కాంతిగల, గుబ్బ చన్నులమీఁదన్ = పాలిండ్లపై, జిలుఁగు దువ్వలువ = సన్నని దుకూలంపు, కంచెలయున్ = అవికయును, తొడిగి = ధరించి, అచ్చవెన్నెలచాయన్ = స్వచ్ఛమైన వెన్నెలరంగును, అపహసింపఁగన్ = తిరస్కరించుటకు, చాలు... నెఱిక — చాలు = సమర్థమైన, నిద్దంపు = మృదువైన, తెలిపట్టు నెఱిక = తెల్లనిపట్టువస్త్రమును, కట్టి = ధరించి - అనఁగాఁ జంద్రికకంటె మిక్కిలి తెల్లనైన పట్టువస్త్రమును ధరించియని భావము. అంచకొదమలన్ = లేఁ బ్రాయముగల హంసలను, పూన్చినయరదము = పూనిచినట్టి రథమును, ఎక్కి, ఉపనిషద్వీథిన్ = వేదాంతమార్గమందు, విహరించుచున్న నన్నున్ = తిరుగుచున్నట్టి నన్నును, మహిత... మూర్తిన్ = మహిత = పూజ్యమైన, చింతామణీ = చింతామణియనుపేరుగల, దివ్య = దేవసంబంధియగు, మంత్రమూర్తి = మంత్రస్వరూపమును, తలఁపన్ = స్మరించినచో, సారస్వతంబు = సమస్తవిద్యలును, అప్రయత్నమునన్ = ప్రయత్నమక్కఱలేకుండఁగనే, కలుగున్ = లభించును. చింతామణి మంత్రము జపించువారికి సమస్తవిద్య లనాయాసముగా లభించునని భావము.

తా. ఓనలరాజా! బాలచంద్రుని పచ్చమొగలి రేకును గేశపాశమున ధరించి, కస్తూరీతిలకమును ముత్యాలబొట్టును బెట్టుకొని, గబ్బిగుబ్బలపై రైకను దువ్వలువనుదాల్చి, పండు వెన్నెలల నిరసింపఁజాలిన తెల్ల పట్టువస్త్రము

గట్టి హంసలు లాగుచున్నరథంబుపైఁ గూర్చుండి వేదాంతమార్గమునఁ జరించు చున్న నన్ను స్మరించినవానికి నప్రయత్నముగా సమస్తవిద్యలును లభించును.

క. ఎంతజడుఁడైనఁ గానీ
చింతామణిమంత్రరాజసేవాపరుఁ డ
బ్దాంతంబునఁ గవితాసి
ద్ధాంతరహస్యోపనిషదుపాధ్యాయుఁ డగున్. 23

టీ. చిం...పరుఁడు—చింతామణి = చింతామణియను, మంత్రరాజ = గొప్ప మంత్రముయొక్క, సేవాపరుఁడు = కొలువనాసక్తిగలవాఁడు, ఎంత జడుఁడైనఁ గానీ—ఎంత తెలివిలేనివాఁడైనను, అబ్దాంతంబునన్ = ఒకసంవ త్సరముకడపట, కవితా...ఉపాధ్యాయుఁడు—కవితా- కవిత్వముయొక్క, సి ద్ధాంత-నిశ్చయములయొక్క, రహస్య=రహస్యములనెడి, ఉపనిషత్ = ధర్మ ములకు, ఉపాధ్యాయుఁడు=చెప్పెడు వాఁడు, అగున్.

తా. మూఢుఁడైనను నీచింతామణీ మంత్రమును జపించినచో నొకవత్సరము లోనే పండితుఁడగును.

క. వైదర్భిఁ బోలెఁ గవితా
వైదర్భి నరేంద్ర నీకు వశ మయ్యెను సూ
ర్యోదయవేళ జపింపు కృ
తాదరమున నస్మదీయమగు మంత్రంబున్. 24

టీ. నరేంద్ర=ఓనలమహారాజా, సూర్యోదయవేళన్ = ప్రభాతసమయం బున, కృతాదరమునన్ = ఆసక్తితో-అస్మదీయము=మాసంబంధి, అగు మం త్రంబున్=అయిన మంత్రమును, అనఁగాఁ జింతామణి మంత్రము ననుట, జపింపు=జపింపుము, నీకున్=అరీతినొనర్చునీకు, కవితావైదర్భి=కవిత్వమందలి కష్టసాధ్యమగు వైదర్భియనెడిరీతి, వైదర్భివోలెన్ =దమయంతివలెనే-వశమ య్యెడున్=అలవడును-అనఁగాఁ జింతామణి మంత్రము నుపాసించువారికిఁ గవి త్వము సులభసాధ్యమని భావము.

తా. ఓనలమహారాజా! ప్రాతఃకాలంబున నాదరముతో నీచింతామణి మంత్రమును జపించినచో వైదర్భవోలె వైదర్భీరీతియును వశమగును.

సీ. కలియుగం బందును గాశ్మీరభూమిలో
మత్పీఠమున ధరామరుఁడు పుట్టు
శ్రీహీరుఁ డనఁగ శేషాహియంశంబున
నతఁడు మామల్లదేవ్యాఖ్య యైన
తనభార్యయందుఁ జింతామణీమంత్రచిం
తనఫలంబుగ నొక్కతనయుఁ గాంచుఁ
గల్పించు నతని కాకాశవాగ్దేవి తా
శ్రీహర్షుఁ డనియెడు చిహ్ననంబు
తే. వానికి నేను విద్యలు వచ్చియుండు
వాఁడు ఖండనకారుండు వాఁడు సుకవి
కావ్యముఖమున వానిచేఁ గలుగు నీకు
నిర్మలం బైన సత్కీర్తి నిషధరాజ. 25

టీ. కలియుగంబందును = కలియుగమందు, కాశ్మీరభూమిలోన్ = కాశ్మీరదేశములో, శేషాహియంశంబున = శేషాంశమున, మత్పీఠమునన్ = చింతామణిపీఠమున, ధరామరుఁడు = బ్రాహ్మణుఁడు, శ్రీహీరుఁడనఁగన్ = శ్రీహీరుఁడను పేర, పుట్టున్ = పుట్టఁగలఁడు, అతఁడు = శ్రీహీరుఁడు, చింతామణి మంత్రచింతనఫలంబుగన్ = చింతామణి మంత్రమును జపించినందులకు ఫలమగునట్లుగా, మామల్లదేవ్యాఖ్య = మామల్ల దేవియను పేరుగలది, ఐనతనభార్యయందున్ = అయినతన సతియందు, ఒక్కతనయున్ = ఒకకుమారుని, కాంచున్ - కనఁగలఁడు, అతనికిన్ = ఆబాలునకు, తాన్ = స్వయముగా, ఆకాశవాగ్దేవి = అశరీరవాణి, శ్రీహర్షుఁ డనియెడు చిహ్ననంబున్ = శ్రీహర్షుఁడనెడి పేరును, కల్పించున్ = అనగా శ్రీహర్షుఁడని పేరుపెట్టును, వానికిన్ = ఆశ్రీహర్షునకు, ఈనేను విద్యలు = శ్లో... "అంగాని వేదా శ్చత్వారో మీమాంసాన్యాయవిస్తరః। ధర్మశాస్త్రంపురాణంచవి

అందితి=పొందితి, నిక్కము=నిజము, ఇదియాదిగాఁగన్ =ఇదిమొదలుగా, మా కరుణఁజేసె=మాదయచేత, కామరూపిణివి = నీకిష్టమగు రూపముకలదానవు, అగుము.

తా. ఓదమయంతీ! పుణ్యస్త్రీలలో వన్నెకెక్కు నీకు పాతివ్రత్యముచే నల పడనిది లేదు. దేవతలమైన మేము మానవులకుఁగనఁబడి పరములియ్యక పోరాదు. కావున నిన్నెదిరించుదుష్టుఁడు భస్మమగును. ఇంతియ కాక మా కామరూపములఁ గాంచి వెలుఁగుపడితివి గావున మాకృపచే నీ కిచ్చవచ్చురూపము గలుగుచుండును.

వ. అనిపలికి పలుకుబోటియు హరికృపీటభవ శమన శంబరపతు లంబరమునకు జాంబూనద విమానారూఢులై యెగసిరి సమ యసముత్థానంబునం గ్రందుకొను రాజనందనులయందియల లమొరపంబుతోడ గెడబెరసి దేవదుందుభిధ్వానంబు రోదసీకుహరంబునం దీటుకట్టె విద్యాధరహస్తముక్తంబైన పుష్పవర్షంబు హర్షోత్కర్షంబు నాపాదించె. అప్పుడు కల్యా ణవిభవలక్ష్మీప్రతిష్ఠానమానుం డగునిషధరాజు నిజశిబిర ప్రతిష్ఠానమానుండయ్యె దమయంతియుఁ గన్యాసహస్రంబు గొల్వ నాత్మమందిరంబునకుం జనియె ననంతరంబ. 29

టీ. అని, పలికి, పలుకుబోటియు = సరస్వతియు, హరి...పతులు=హరి, ఇంద్రుఁడు, కృపీటభవ=అగ్నియు, శమన=యముఁడు, శంబరపతులు=వరుణుఁ డును, జాంబూనదవిమానారూఢులు = బంగారువిమానముల నెక్కినవారు, అయినవారై, అంబరంబునకున్ = ఆకసమునకు, ఎగసిరి=పోయిరి, దేవదుం దుభిధ్వానంబు=దేవదుందుభులమ్రోఁత, సమయసముత్థానంబునన్ =ఒక్కతటి లేచుటెడ, క్రందుకొను=వ్యాపించునట్టి, రాజనందనుల యందియలమొరపంబు తోడన్ =రాజులయందెల చప్పుళ్లతో, గెడబెరసి=ఏకీభవించి, రోదసీకుహరం బున్ =భూనభోంతరాళంబును, దీటుకట్టెన్ =నిండించెను, విద్యాధరహస్తము క్తంబు=విద్యాధరులచే విడువఁబడినది, ఐనపుష్పవర్షంబు=ఐనట్టిపూవులవాన,

హర్షోత్కర్షంబు = మిక్కుటమగుసంతసమును, ఆపాదించెన్ = చేసెను, అప్పుడు=ఆసమయమున, కల్యాణ...మానసుండు—కల్యాణ=వివాహముయొక్క, విభవ=వైభవమనెడి, లక్ష్మీప్రతిష్ఠా=లక్ష్మియొక్క ప్రతిష్ఠచేత, అసమానుఁడు=సాటిలేనివాఁడు, అగునిషధరాజు=అయినట్టినలుఁడు, నిజశిబిరప్రతిష్ఠాసమానుఁడయ్యె—నిజశిబిర = తనపండు విడిసినచోట, ప్రతిష్ఠా=ఉనికిని, అసమానుండు = గొరువాఁడు, అయ్యెన్, అనఁగా నలుండును తనవిడిది కరుదేరఁ గోరె ననిభావము. కన్యాసహస్రంబుగొల్వన్ = వేయిమందికన్యకలు గొలుచుచుండ, దమయంతియున్, ఆత్మమందిరంబునకున్ =తనగృహమునకు,చనియెన్ =పోయెను, అనంతరంబ=తరువాత.

మ. తమయంశం బగుమేదినీరమణునిన్ ధాత్రిన్ విసర్జించి యా
యమృతాశుల్ గడువిన్నవై చనిరి ముక్తాంశత్వఖేదంబునన్
మమతాసంపద యెట్టిదో యెడనెడన్ వక్రాననాంభోజ యై
దమయంతిం గనుఁగొంచు నేఁగె వినతాంతర్వాణి శ్రీవాణియున్.

టీ. ఆయమృతాశుల్ =ఆయింద్రాగ్నియమవరుణులు, తమయంశంబు=అనగా. "అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభి ర్నిర్మితో నృపః" అన్నట్లు లోకపాలుర యంశమయిన, మేదినీరమణునిన్=నలుని, ధాత్రిన్=భూమియందు, విసర్జించి =విడిచి, ముక్తాంశత్వఖేదంబునన్=(దేహ)భాగమునువిడుచు దుఃఖముతో-ఒక యవయవమును గోసి విడిచి భూమిని వదలిపోయినంత దుఃఖముతో ననుట, కడున్=మిక్కిలి, విన్నవై=చిన్నతనముగలవారై, పోయిరి. అనఁగా వినతాంతర్వాణి-వినత=భక్తురాలైన, అంతర్వాణి=శాస్త్రజ్ఞులుగలదగు, శ్రీవాణియున్ = సరస్వతియు, వక్రాననాంభోజయై-వక్ర=పెడమఁద్రిప్పిన, ఆననాంభోజ=ముఖపద్మముకలది, ఐ=అయినదై, ఎడనెడన్ =మాటిమాటికి, దమయంతిన్-కనుంగొనుచున్ =చూచుచు, ఏగెన్, పోయెను. మమతాసంపద=తనవారనెడి యభిమానసంపద, ఎట్టిదో=ఎటువంటిదో గదా? అనఁగా సరస్వతి దమయంతితో నొకటిరెండుదినము లున్నంతమాత్రమున నామె తనదని విడిచి యతికష్టముతో

నేఁగెను. దమయంతియెడఁగల ప్రేమచే మాటికిమాటికి వెనుకఁ దిరిగిచూచుచు సరస్వతియు నేఁగెననిభావము.

తా. స్పష్టము.

ఉ. మంచకవాటికాశిబిర మధ్యమునందు ధనార్థికోటికిం
గాంచనవర్షము ల్గురిసెఁ గంఠవిలోలమధూకమాలికో
దంచితుఁ డోషధీపతికులాగ్రణి వంది జనంబులో విశే
షించి విదర్భజాస్తవనశీలుర మిక్కిలి గారవించుచున్. 31

టీ. కంఠ...దంచితుఁడు-కంఠ = గళమందు, విలోల = చలించుచున్న, మధూకమాలికా=ఇప్పపూవులదండచే, ఉదంచితుఁడు = ప్రకాశించువాఁడు, ఓషధీపతికులాగ్రణి=చంద్రవంశరాజులలో నగ్రేసరుండగు నలరాజు, వందిజనంబులోన్ =కైవారముచేయువారిలో, విశేషించి=విస్తరించి, విదర్భజాస్తవనశీలురన్ =దమయంతిని స్తోత్రముచేయువారిని, మిక్కిలి = అధికముగా, గారవించుచున్ =బహుమానించుచు,అనఁగా నలుఁడు వందిమాగధులను గౌరవించెననియు, నందులో దమయంతిని నుతించువారి కధికముగా గారవముచేసెననియు భావము. దీనిచే నలునకుఁ దమయంతిపైఁగల ప్రేమాతిశయము వెలువడుచున్నది. మంచక...మధ్యమునందున్ =మంచకవాటికా, మంచెలున్నస్థలమందున్న, శిబిర=విడిపట్టులయొక్క, మధ్యమునందున్—ధనార్థికోటికిన్ =ధనమునుగోరుచున్న యాచకసమూహమునకు, కాంచనవర్షముల్ = బంగారువర్షములను, కురిసెన్ =కురియించెను. అనఁగా యాచకుల కధికముగా ధనమొసంగెనని భావము.

తా. నలరాజు వందిజనమునకు బహుమానములుగావించి యందులో దమయంతిని నుతించినవారి కధికముగా బహుమతులొసంగి యాస్వయవరస్థలమున నున్న శిబిరములను జుట్టికొనియున్న యాచకుల కధికముగా ధనమొసంగెను.

వ. అప్పుడు గొంద ఱసూయాపరాయణు లైనరాజు లారాజకుమారుంజూచి చూపోపక 'యత్యుచ్ఛ్రియః పతనహేతు'

వనెడువారు "నతిసర్వత్రగర్హిత" మ్మనెడువారును "కాము
కస్యకుతోలజ్జా" యనువారును."సంగమోవిప్రయోగాంత"
యనువారునై యుండి రప్పుడు. 32

టీ. అప్పుడు=దమయంతి నలునివరించినప్పుడును - దేవతలు నలదమయంతు లకు వరములొసంగినప్పుడును, అసూయాపరాయణులు=పెఱవారిగుణములందు దోషారోపణము చేయు నాసక్తిగలవారు, ఐనరాజులు, కొందఱు, ఆరాచకు మారుక=ఆనలుని, చూడ, చూపోపక=చూడసహింపలేక, అనఁగా నలున కట్టియపూర్వగౌరవమును, దమయంతీప్రాప్తియుఁ గల్గినందులకు సహింపలేని వారనిభావము. అత్యుచ్ఛ్రయః=మిక్కిలిఉన్నతి,పతనహేతుః=పాటునకు మూ లము అనెడువారునుజూచి సంపలేక తమమనంబును సమాధానపఱుచుకొనుటకు ఇంతశ్రేయస్సు గలవాఁడు తప్పక కష్టములు పాలుగాక మానఁడనియు, దమకట్టి కష్టపూర్వక మగుశ్రేయస్సు రాకపోవుటయే యుచితమనియు మనఃబును సమా ధానపఱుచుకొనుచున్నారు. "అతి ... వారును-అతి=మిక్కిలి, సర్వత్ర=ప్రతి దానియందును, గర్హితంబు=నింద్యము, అనెడివారును=అనిపల్కుచున్నవారు ను. అనఁగా నెందులోను నమితత్వముండఁగూడదని పెద్దలు చెప్పుచున్నారు. అట్టి యమితత్వదోషము గలగౌరవమం దున్నదనియు, దానృశదోషయుత మగుశ్రేయస్సక్కఱలేదనియుఁ దలంచి యట్లు పలుకుచున్నారు. "కాముక స్య=కామాంధునకు, లజ్జ=సిగ్గు, కుతః=ఎక్కడిది. అనెడివారును, అనఁగా నా రాజులు "ఛీ! ఈనలరాజు మిక్కిలి కాముకుఁడు. కాముకునకు సిగ్గుగల్గుట యరిదిగదా! అతఁడు కాముకుఁడే కాకపోయిన నింతమంది రాజలోకము చూచుచుండఁగా నొకయువతిచే దండవేయించుకొనునా? అని యుద్దేశించి నలునికంటెఁ దామే శ్రతపావంతులనియు యోగ్యులనియుఁ దలంచుకొనుచు నట్లుపల్కిరని భావము. సంగమోవిప్రయోగాంతః. సంగమః=కూడిక, లేక, పొందు,విప్రయోగాంతః=ఎడఁబాయుటఅంతమందుఁగలది,అనెడివారును. అ నఁగా నారాజులు "ఈనలుఁడు దమయంతీసంగమము లభించినదని సంతసించు చున్నాఁడు కాని తరువాత వచ్చువియోగదుఃఖము నూహింపకున్నాఁ"డని

యు సంగమము వియోగముతోఁగూడివచ్చునని పెద్దలుచెప్పినవాక్యము నెఱుంగకున్నాఁడనియు, మొదట నట్టిసంతసముగల్గి తర్వాత వియోగదుఃఖమొందుటకంటె నాసంగమము లేకపోవుటయే యుచితమనియు, గాన నలునికంటెఁ దామే సుఖవంతులనియుఁ దలఁచుకొనుచున్నారని భావము. ఐ, యుండిరి. ఇట్టి యనిష్టవాక్యములను బల్కుచునుండిరి. అప్పుడు=ఆసమయమున అని పై పద్యముతో నన్వయము.

ఉ. నైషధుఁ డంతరంగమునఁ నవ్వుచునుండు విరోధు లాడుదు
ర్భాషణముల్ విని౯ విననిభంగి నదట్టిద విద్విషన్మృషా
దోషగుణాధిరోపణ మదోషతఁ దెల్పుచు నుండుఁగాన త
ద్దూషణమెప్పువిన్నఁబరితోషముఁ జెందుమనీషియాత్మలోన్.

టీ. నైషధుఁడు=నలుఁడు, విరోధులు, శత్రువులు=ఆడు దుర్భాషణముల్, పలుకునట్టు దుర్వాక్యములను, విని౯ వినని భంగిన=వినియు వినని రీతిగనే, అంతరంగమున౯=చిత్తమందు, నవ్వుచుండు౯=సంతసించుచుండును, అదిఅట్టిద= అట్టిదే, విద్వి...రోపణము-విద్విషత్=శత్రులయొక్క, మృషా=అసత్యమను, దోషగుణ=దుష్టగుణముయొక్క, అధిరోపణము=ఆరోపించుట, అదోషతన్=దోషము లేకపోవుటను, తెల్పుచునుండును=తేటపఱుచుచుండును, కాన=అట్లగుటచే, మనీషి = విద్వాంసుఁడు, తద్దూషణము = ఆదూషణమును, ఎప్డు, విన్న౯=ఏసమయమున విన్నప్పటికిని, ఆత్మలో౯, పరితోషము = సంతసము, పొందు౯ = చెందుచుండును, అనఁగా విరోధులు తమయం దారోపించిన దోషములు తమ్ము నిర్దోషులని లోకమునకుఁ జాటుచుండును గాన పండితుఁడు దురాలాపముల విని సంతసించును గాని విచారింపఁడు.

తా. స్పష్టము—అలం. అర్థాంతరన్యాసము.

క. క్రించు లగురాజతనయులు
వంచింపక యాడుదురపవాదోక్తుల లోఁ

గోంచు నృపాలునిమ్రోలన
పంచమహాశబ్దములును బహుళము లయ్యెన్. 34

టీ. క్రించులు=అల్పులు, అగు రాజతనయులు=అయిన రాజకుమారులు, వంచింపక=సంకోచము నొందక, ఆడు దురపవాదోక్తులన్=పలుకుచున్న దుష్టవాక్యములను, లోఁగొంచున్ = వినఁబడకుండఁ జేయుచు, పంచమహాశబ్దములును = ఢక్కామృంపగాదులగు నైదు విధము లగుధ్వనులును, నృపాలునిమ్రోలన్ = నలరాజు నెదుట, బహుళములు, అయ్యెన్=మిక్కుటముగా వాయింపఁబడెను- అనఁగా శుభకార్యాదులందుఁ జెడువాక్యములు వినఁబడకుండుటకును, తుమ్ము మొదలగు నశుభసూచకధ్వనులు వినఁబడకుండుటకును మంగళవాద్యఘోషములను జేయించుచుందురు. అట్లె యిచ్చట నలరాజు శిబిరప్రవేశరూపశుభకార్యమునందును మంగళవాద్యములు వాయింపఁబడె. ఆధ్వనులు నీచులయిన రాజకుమారులు నలునిఁ గూర్చి పలుకుచున్న యనిష్టవచనములు వినఁబడకుండ వ్యాపించెను.

తా. స్పష్టము.

వ. ఇవ్విధంబున నిషధరాజు శిబిరంబు ప్రవేశించె నట విదర్భమహీవల్లభుండు. 35

స్పష్టము.

సీ. కార్తాంతికులఁ బిల్చి కర్పూరసమ్మిశ్ర
తాంబూలదానపూర్వంబు గాఁగ
జాంబూనదాంబరస్రక్చందనంబులఁ
బూజించి భూపాలపుంగవుండు
సర్వలక్షణకలాసంపూర్ణ యైయుద
యాస్తనిర్దోషమై యతిశయిల్లు
శోభనాంశము మీరు శోధించి చెప్పుఁడా
యని పల్కువారును నట్టిలగ్న

తే. మరసి చేపట్టి యాసన్నమయ్యె దేవ
శుభముహూర్తంబు కాలసంశుద్ధి లెస్స
పిలువఁ బంపుము వేవేగ పెండ్లికొడుకు
ననిన నట్లుల కాకంచు నా ప్రజనుల. 36

టీ. భూపాలపుంగవుండు=విదర్భరాజు, కార్తాంతికులన్ = సిద్ధాంతులను, పిల్చి, కర్పూర...గాఁగన్-కర్పూర = పచ్చకప్పురముతో, సమ్మిశ్ర=కూడిన, తాంబూలదాన=తాంబూలమునిచ్చుట, పూర్వంబుగాఁగన్ =ముందు గలుగున ట్లుగా, జాంబూనద...బులన్ -జాంబూనద=బంగారముచేత, అంబర=వస్త్రములచేత, లేక బంగారుబట్టలచేతను,. స్రక్ =పుష్పమాలికలచేత, చందనంబులన్ =మంచిగంధముచేతను, పూజించి, అనఁగా ముందుగాఁ దాంబూలమిచ్చి పిమ్మట సువర్ణాది బహుమానముల నిచ్చి గౌరవించియని భావము. మీఁదు, సర్వలక్షణకళాసంపూర్ణము, ఐ=సమస్తలక్షణసంపదలచే, సంపూర్ణమై=నిండినదయి, ఉదయాస్తసిగ్దోషమై=గురుశుక్రాది గ్రహములయుదయాస్తమయాదులగు దోషములతో రహితమై, అతిశయిల్లుశోభనాంశము=ఒప్పుచున్న శుభముహూర్తమును, శోధించి=విమర్శను చేసి, చెప్పఁడా=తెలియఁజేయుఁడీ, అని, పల్కన్ =అని భీమరాజుపల్కఁగా, వారును=అజ్యోతిషికులును, అట్టి లగ్నముల్ =అట్టి శుభముహూర్తమును, చేపట్టి = సంగ్రహించి, లేక, ఆలోచించి, దేవ=ఓవిదర్భరాజా, శుభముహూర్తంబు = వివాహలగ్నము, ఆసన్నము, అయ్యెన్ =మిక్కిలి సమీపించెను. కాలసంశుద్ధి=కాలపరిశుద్ధి, లెస్స=మిక్కిలి బాగున్నది. పెండ్లికొడుకున్ =పెండ్లికుమారుఁడగునలుని, వేవేగ, పిలువన్, అంపుఁడు. అనినన్ =అనిపల్కఁగా, అట్లు లెకాక=అట్లే చేసెదమని, అంచున్, భీమరాజు, ఆ ప్రజనులన్ =తన స్నేహితుల నని పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. భీమరాజు జ్యోతిషుకులను బిలిపించి ముందుగాఁ గర్పూరపు తాంబూలమిచ్చి, సువర్ణాంబరాదుల నొసంగి గౌరవించి యుదయాస్తమయాది దోషములు లేక సమస్తశుభలక్షణ సంశోభితమగు శుభలగ్నంబును శోధించి చెప్పవలయునని కోరెను. అంతవారొక శుభలగ్నము నాలోచించి భీమరాజుతో

దేవా! శుభముహూర్తదాపయినదనియు, ముహూర్త మన్నివిధముల చేతను యుక్తముగానున్నదనియుఁ బెండ్లికొడుకుఁ బిల్వఁబంపుఁడనియు చెప్పిరి. అంత భీమరాజుస్నేహితులనుఁ బంపి.

వ. అంతఁ గుమారునిం దోడ్తేర నియమించె నటమున్న కన్యాంతఃపురంబున. 37

టీ. స్పష్టము.

తే. కువలయాక్షులు ముత్యాలచవికలోన
జలక మార్చిరి నిజకులాచారసరణిఁ
బసిఁడిపీఠంబునం దుంచి పద్మనయనఁ
జెలువ మగుగన్నెరాకమ్ము సేతి కిచ్చి. 38

టీ. కువలయాక్షులు=కలువలవంటి నేత్రములు గల స్త్రీలు, ముత్యాలచవికలోనన్ = ముత్యములమండపములో, పసిఁడిపీఠంబునన్ =బంగారు పీటయందు, పద్మనయనన్ =పద్మములవంటి నేత్రములు గల దమయంతిని, ఉంచి=కూర్చుండఁబెట్టి, చెలువము=అందమైనది, అగు, గన్నెరాకమ్ము=గన్నేరాకువంటియలుగుగల యొకబాణమును, చేతికిన్, ఇచ్చి, నిజకులాచారసరణిన్ -నిజ=దమయంతియొక్క కులాచారసరణిన్ =కులాచారప్రకారముగా, జలకమార్చిరి = స్నానముచేయించిరి-అనఁగా విదర్భవంశమం దుదయించిన స్త్రీలకు మంగళస్నానములు చేయించునప్పుడు గన్నేరాకువంటి యలుగుగల బాణము చేతికిచ్చునాచారము కలదు. కాన చెలికత్తెలు దమయంతి కట్టికులాచారప్రకారమున స్నానముచేయించిరి. లేక మంగళస్నానము లాచరించునప్పుడు బాణముచేతి కిచ్చునాచారము సామాన్యముగా క్షత్రియులలో 'శరః క్షత్రియయా గ్రాహ్యః' అను వచనముచొప్పునఁ గలదు. అప్పుడు క్షత్రియకులాచారప్రకారముగా నని చెప్పవలయును.

తా. దాసీజనము ముత్యాలమండపములో బంగారు పీఁటపై దమయంతిని గూర్చుండఁబెట్టి గన్నెరాకువంటిబాణమును జేతికిచ్చి కులాచారప్రకారముగా స్నాన మాడించిరి.

తే. గంధజలపూరితంబు లై కమలముఖుల
కరములం దున్నమణిహేమకలశములకుఁ
జెలువ యగుభీమకన్యచన్నులకు నోడి
దాస్యమున నీళ్లు మోచుచందంబు గలిగె. 39

టీ. గంధజలపూరితంబులు - గంధజల=చందనపు నీటిచేత, పూరితంబులు= నిండింపఁబడినవి, ఐ=అగునట్టి లేక ఐన, కమలముఖుల=చెలికత్తియలయొక్క, కరములందు=హస్తములందు, ఉన్నమణిహేమకలశములకున్ = ఉన్నట్టిమణిమయములగు బంగారు గిండులకు, చెలువము = సొగసైనవి, అగుభీమకన్య=అయినట్టి దమయంతియొక్క, చన్నులకున్ = పాలిండ్లకు, ఓడి = వీగిపోయి, దాస్యమునన్ =దాసవృత్తితో, నీళ్లుమోచుచందంబున్ = నీళ్లుమోచికొనురీతి, కలిగెన్ =అబ్బెను. అనగా గంధజలములతో నిండియున్న బంగారుకలశములను దమయంతిచన్నుల కోడియే యీనీళ్లుమోచికొనఁగల్గె లేకున్న నీళ్లుమోవ నేల? అని కవి యుత్ప్రేక్షించినాఁడు.

తా. చెలులు పరిమళమిళితములగు జలములతో నిండినబంగారుకలశములఁ గొని దమయంతికి జలకమార్పవచ్చిరి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

గీ. చెలువ వినివృత్తసలిలాభిషేచనయును
జంద్రికాపాండుపరిధానశాలినియును
నగుచు వర్షాశరత్తులయంతరమున
నొప్పుసంధ్యాధిదేవతకుద్ది యయ్యె. 40

టీ. చెలువ=దమయంతి, వినివృత్తసలిలాభిషేచనయును—వినివృత్త=నెఱవేర్పఁబడిన, సలిలాభిషేచనయును=జలస్నానము గలదియని దమయంతీపరము గానర్థము—వర్షము కురియుటగలది యని సంధ్యాధిదేవతాపరము, చంద్రికా... శాలినియును-చంద్రికా=వెన్నెలవలె, పాండు=తెల్లని,పరిధాన=వస్త్రముచే, శాలినియును=ప్రకాశించునది యని దమయంతీపరముగా—వెన్నెలయనెడు తెల్లని వలువచే నొప్పుచున్నది యని సంధ్యాధిదేవతాపరముగా, అగుచు, వర్షాశరత్తుల

యంతరమునన్ = వర్షాకాల శరత్కాలములయొక్క మధ్యమందు, ఒప్పుసంధ్యాధిదేవతకున్ = ఒప్పుచున్న సంధ్యాకాలదేవతకు, ఉద్ది = సాటి, అయ్యెన్, అనఁగా వర్షాకాలము నీటిని వర్షించుచుండును. శరత్కాలము చంద్రకాంతులచే మిక్కిలి ప్రకాశించుచుండును. ఈవర్షా శరత్కాలములకు మధ్యమున నున్న దినముల యొక్క సంధ్యాకాలము వారిబిందుపూరితమును, చంద్రికావిరాజితము నై యుండును. స్నానముచేసి పరిశుభ్రవస్త్రము ను ధరించిన దమయంతి వర్షాకాల శరత్కాల సంధ్యాధిదేవతవలె నుండె నని భావము.

తా. మంగళస్నానము చేసి చంద్రికవలెఁ బరిశుభ్ర మయినవస్త్రము ధరించిన దమయంతి వస్త్రపరిధానమునకుఁ బూర్వము వర్షాకాలసంధ్యాధిదేవతవలెను, దదనంతరము శరత్కాలసంధ్యాధిదేవతవలెను ప్రకాశించెను. అలం. ఉపమ.

క. సమధికచామర నిర్జయ
సముపార్జితవిమలకీర్తిశౌక్తికముక్తా
సముదయశంక ఘటించెం
గమలాననచికురవారికణకోరకముల్. 41

టీ. కమలానన చికురవారికణకోరకముల్ - కమలానన = పద్మమువంటి ముఖము గలదమయంతియొక్క, చికుర = తలవెండ్రుకలందున్న, వారికణకోరకముల్ = పూమొగ్గలఁ బోలు నుదకకణములు, సమధిక ... శంకన్ - సమధిక = అధికమగు నట్టిదియు, చామరనిర్జయ = చామరముల జయించుటచేత, సముపార్జిత = సంపాదింపఁబడినదియునగు, విమల = నిష్కళంకమగు, కీర్తి = కీర్తియనెడు, శౌక్తికముక్తాసముదయ = ముత్యముల సమూహములనెడి, శంకన్ = సందేహమును, ఘటించెన్ = కూర్చెను. అనఁగా దమయంతి కేశపాశమువలన జాఱు నుదకబిందువులు ముత్యములవలె నుండుటచే చామరములజయించి యాకేశపాశము సంపాదించిన ముక్తాఫలసముదయమువంటి కీర్తులే యివియని యుత్ప్రేక్షించె. అలం. రూపకాతిశయోక్తిమూల యగునుత్ప్రేక్ష.

క. నునుఁదాత మెఱుఁగువెట్టిన

కనకశలాకయునుబోలెఁ గన్నియ యొప్పెఁ
దను వగుతడి యొత్తుమణుం
గున నొయ్యన మేనితడి యిగుర్పఁగ నొత్తన్. 42

టీ. కన్నియ=దమయంతి, తనువు=సన్ననిది, అగుతడియొత్తు మణుంగునన్ =అయినట్టి తడి యొత్తుకొనెడి వస్త్రముచే, ఒయ్యనన్ =మెల్లఁగా, మేనితడి=శరీరమందున్నతడి, ఇగుర్పఁగన్ =పోవునట్లుగా, ఒత్తన్ =తుడువఁగా, నునుతాతన్ =సన్నని శాణయంత్రమునందు, మెఱుఁగువెట్టినకనకశలాకయునుబోలెన్ = సంఘర్షణచేసి పూర్వముకంటె నధికముగాఁ బ్రకాశించునట్లు మెఱుఁగు పెట్టిన బంగారుకణికవలె, ఒప్పెన్ =ప్రకాశించెను అనఁగా దమయంతి శరీరము బంగారుకణికవలెను, దడియొత్తుకొనువస్త్రము సానరాతివలెను వెలయుచుండె నని యర్థము. శాణసంఘర్షణమువలన బంగారుకణికకుఁ గాంతి హెచ్చినట్లు తడియొత్తుకొనెడి వస్త్రపుసంఘర్షణముచే దమయంతిశరీర మధికముగాఁ బ్రకాశించెనని భావము.

తా. స్పష్టము అలం. ఉపమ.

ఉ. వాసనఁ గేతకీదళముఁ వంకఁ గళంకము లేని పైఁడి య
భ్యాసము చేసనేని యగునప్డు సమానము గంధసారచ
ర్చాసురభీకృతం బగుచుఁ జారుతటిల్లతికామతల్లికా
భాసురవర్ణ మైననరపాలతనూభవ దేహయష్టితోన్. 43

టీ. కళంకము=మాలిన్యము, లేపైఁడి=లేనట్టి బంగారము, కేతకీదళము వంకన్ =మొగలిపువ్వునొద్ద, వాసన=పరిమళమును,అభ్యాసము=సంపాదించుటను, చేసెనేనియున్ = చేసెనయెడల, అప్డు, గంధసారచర్చాసురభీకృతంబు - గంధసార=మంచిగంధముయొక్క, చర్చా=పూఁతచేత, సురభీకృతంబగుచు=పరిమళింపఁబడుచు,చారుతటిల్లతికామతల్లికాభాసురవర్ణము-చారు=సుందరమైన, తటిల్లతికామతల్లికా=శ్రేష్ఠమైనతీఁగవంటిమెఱుపువలెను, భాసుర=ప్రకాశించు,వర్ణము=కాంతిగలది, ఐననరపాలతనూభవదేహయష్టితోన్ =ఐనట్టి దమయంతియొ

క్క సన్ననగు దేహముతో - అనఁగా కృశాంగముతో, సమానము, అగును అభూతోపమ అలంకారము.

తా. పరిమళించుచుఁ బ్రకాశించుచున్నయీ దమయంతి దేహమునకుఁ బరిమళము లేక ప్రకాశించు బంగారము మొగలిపువ్వు కడవాసన గడించికొనిన సాటి యగును.

వ. తదనంతరంబ కనకవేదికాంతరంబునం బసిండిపీఠమున నునిచి ప్రతిప్రతీకంబును బ్రతికర్తృ నిర్మాణకర్తృకం బైనస్నైరంధ్రికాజనం బప్పరంధ్రీరత్నంబుం బ్రయత్నంబున నలంకరింపం దొణంగె. అం దొకముద్దియ మదనాంధకారపటారంభణతంతుసంతతి యగుకుంతలనుండరికి నధివాసధూపధూమంబొసంగె. ఒక్కయలివేణి పెన్నెఱివేణిపై నెగయుచున్న ధూపధూమాంకురంబు గనుంగొని కుటిలకచచ్ఛటాభ్రాంతిఁ గొనగోళ్ల దువ్వంబోయినఁ జెలులు నవ్విరి. ఒక్కయిందువదన గళిందకన్యాకాభంగభంగురంబైననెఱిచుఱుమునం జెంగలువలు దుఱిమె. ఒక్కకుటిలాలకి లలాటపట్టంబునం గేశాంబుదవిద్యుద్దండంబుగాఁ బసిండిపట్టంబు గట్టె. ఒక్కనరవర్ణిని చూర్ణాలకంబుల నునీలకజ్జలంబులకు దీపజ్వాలంబుగా మనశ్శిలాచిత్రకంబు నొసల నర్తింపచె. ఒక్కతన్వంగి యనంగలీలావశంబున నపాంగప్రాంగణంబునకు నిగుడుకనీనికానీలమణులకుం గిరణకందళిక లనుసందేహంబు నాపాదింపం జాలునట్లుగా నీలాంజనరేఖలు వాలారుంగలికికన్నులకొలుకులు వెడలందీర్చె. ఒక్కబోటి తాటంకమణి మహఃకలాపంబు లను మరుపలాశకునుమచాపంబులకుఁ దూపులుంబోలెనిందీవరావతంసంబులు చెవులం బొందుపఱిచె. ఒక్కవిలాసినినాసాతిలప్రసూనంబు నం

బ్రసూనశరగుళికాశరంబునుం బోని ముక్తాఫలకలాపంబుఁ దాపించె. ఒక్కనితంబిని యధరబింబంబున యావకంబమర్చె. ఒక్కకలకంఠకంఠికంఠకందళికయందుఁ గంటసరిఁ దొడిగె. ఒక్కయెలనాగ వక్షోజభాగంబునం బద్మరాగపదకంబుఁ బదిలపఱిచె. ఒక్కలేము హేమమయ వినూత్నరత్న మేఖలాదామంబు జఘనసీమంబునం గట్టె. ఒక్కపూఁబోఁణి పైఁడియందియలు చరణారవిందంబులం దమర్చె. ఒక్కమత్తకాశిని యడుగు నెత్తమ్ములం బ్రోత్తలత్తుక హత్తించె. మఱియు సాంగోపాంగంబుగాఁ బ్రత్యంగంబునంగనలు ముత్యాలజల్లి చెందిరంపుఁ జేరుచుక్క, చిన్నిపూఁజేకులు, పాలికలు, మకరికాపత్రిభంగంబులు హారంబులుం, గేయూరంబులుఁ, గంకణంబులు, మద్దియలు, వీరమద్దియలు, పాయవట్టంబు లాదిగాఁ గలయలంకారంబుల నలంకరించిరి. ఇవ్విభూషణంబుల చేత, భాగ్యంబు చేత నీతియు, ధర్మంబు చేత విభూతియు, వితరణంబు చేత విఖ్యాతియుంబోలె, నన్నాతి యతిశయిల్లె నయ్యవసరంబున. 44

టీ. తదనంతరంబు + అ = మంగళస్నానము చేయించి తడియొత్తినపిమ్మట, కనకవేదికాంతరంబునన్ = బంగారుటరుఁగుయొక్క నడిమిభాగమున, ఉనిచి = దమయంతిని గూర్చుండఁబెట్టి, ప్రతిప్రతీకంబును = ప్రత్యవయవంబును, ప్రతికర్మ...కర్మఠంబు—ప్రతికర్మ = అలంకరించుటను, నిర్మాణ = చేయుటయందు, అనఁగా నలంకరించుటయం దనుట, కర్మఠంబు = నేర్పు గలది, ఐనసైరంధ్రికాజనంబు = అయినట్టిపరిచారికాజనము, అప్పురంధ్రీరత్నంబున్ = ఆదమయంతిని, ప్రయత్నంబునన్, అలంకరింపన్ తొడంగెన్ = అలంకరింప మొదలిడె. అందు = ఆయలంకరించుటలో, ఒకముద్దియ, మదన...తతి-మదనాంధకార = కామాంధకారమనెడి, పట = వస్త్రమును, ఆరంభణ = నేయుటకుఁదగిన, తంతు = దారములయొక్క, సంతతి = సమూహమయినది, అగుకుంతలమంజరికిన్ = అయినట్టికేశ

పాశమునకు, అధివాసధూపధూమంబు = అధికపరిమళముగల గంధద్రవ్యధూపములను, ఒసంగెన్, ఒక్కయలివేణి, పెన్నెఱివేణిపై = పెద్దకేశపాశముపై, ఎగయుచున్న ధూపధూమాంకురంబున్ = పైకిఁబోవుచున్న ధూపపుఁబొగను, కనుంగొని, కుటిలకచచ్ఛటాభ్రాంతిన్ = వంకరవోయిన తలవెండ్రుకలసమూహమను భ్రాంతితో, కొనగోళ్లన్, దువ్వన్, పోయినన్ = దువ్వయత్నింపఁగా, చెలులు = అచ్చటి స్త్రీలు, నవ్విరి = దానిమూఢత్వమును జూచి నవ్వుకొనిరి. ఒక్కయిందువదన, కళింద...భంగురంబు - కళిందకన్యకా = యమునానదియొక్క, భంగ = తరంగములవలె, భంగురంబు = వక్రమయినది, ఐన నెఱిదుఱుమునన్, అయినట్టి మనోహరమగు కేశపాశమునందు, చెంగలువలు = చెంగల్వపూవులను, తుఱిమె = అలంకరించె. ఒక్కకుటిలాలక, లలాటపట్టంబునన్ = నుదుటియందు, కేశాంబుదవిద్యుద్దండంబుగాన్ = కేశములనెడి మేఘమునకు మెఱుపుదీవియ యగునట్లుగా, పసిండిపట్టంబు = బంగారుతేకును, కట్టెన్, ఒక్కవరవర్ణిని, చూర్ణాలకంబులు = వక్రములగుముంగురులు, అను నీలకజ్జలంబులకు = అనెడి నల్లని కాటుకలకు, దీపజ్వాలంబుగా = దీపశిఖ యగునట్లుగా, మనశ్శిలాచిత్రకంబు = మణిసిల యనుద్రవ్యముతోనైన బొట్టును, నొసలన్ = ఫాలమునందు, హత్తించెన్ = చేర్చెను. అనఁగా స్త్రీలు కాటుకచేయుటకు దీపముపెట్టి దాని నినుపతేకుతో మూయుదురు. అట్లు చేసిన కొంతసేపటికి ఆ దీపపుఁబొగ యా తేకునకంటుకొని కాటుక యగును. ఇక్కడ దమయంతి నుదుటఁబెట్టిన మనశ్శిలాసంబంధియగు నెఱ్ఱనిబొట్టు దీపజ్వాలవలెను, దమయంతి ముంగురులు పైతేకునంటుకొనియున్న కాటుకవలెను ప్రకాశించుచుండెనని భావము. ఒక్కతన్వంగి, అనంగలీలావశంబునన్ = మన్మథవిలాసముల కధీనములగుటచే, అపాంగప్రాంగణంబులకున్ = కడకన్నులకు, నిగుడుకనీనికానీలమణులకున్ = ప్రసరించుచున్న నల్లగ్రుడ్లనెడి యింద్రనీలరత్నములకు, కిరణకందళికలు = కిరణాంకురములు, అనుసందేహంబు = అనునట్టిసంశయమును, ఆపాదింపన్ = చేయుటకు, చాలునట్లుగాన్ = సమర్థములగునట్లుగా, నీలాంజనరేఖలు = నల్లనికాటుకగీతలు, వాలారుంగలికికన్నుఁగొలుకులు - వాలారున్ = వాడియైనవియు, కలికి = మనో

హారములైనవియు, నగుకన్నులకొలుకులు, వెడలన్, తీర్చె=దిద్దెను, అనఁగా నీలాంజనరేఖలు దమయంతికనీనికలనెడి యింద్రనీలమణులకాంతు లనెడి భ్రాంతిని గల్గించుచున్న వని భావము. ఒక్కబోటి, తాటంక...కలాపంబు- తాటంక=కర్ణభూషణములందున్న, మణి=రత్నములయొక్క, మహః=కాంతులయొక్క, కలాపంబు=సమూహము, అగుమరు పలాశకుసుమచాపంబునకున్= అయినట్టిమన్మథునియొక్క మోదుగుపూవనెడి చాపమునకు, తూపులంబోని= బాణములవలెనున్న, ఇందీవరావతంసంబులు = నల్లఁగలువలనెడి యలంకారంబులు, చెవులన్, పొందుపఱిచెన్, అనఁగా నొకచెలికత్తె దమయంతిచెవులందు రెండునల్లఁగలువపూవుల నుంచఁగా నవి యామనుబాణములవలె నొప్పుచున్నవని భావము. ఒక్కవిలాసిని, నాసాతిలప్రసూనంబునన్ = నువ్వుపువ్వువంటి నాసికయందు, ప్రసూనశరగుళికాశరంబును = మన్మథునియుండబాణమును, పోనిముక్తాఫలకలాపంబున్ = పోలుచున్న ముత్యమనెడి యలంకారమును, తాపించెన్ = చేర్చెను. అనఁగా ముక్కునకు ముక్కఱ చేర్చెనని భావము. ఒక్కనితంబిని, అధరబింబంబునన్=అధరోష్ఠమునందు, యావకంబున్=లత్తుకను, అమర్చెన్=చేర్చెను, ఒక్కకలకంఠకంఠి, కంఠకందళికయందున్=మోమువలె మృదువయిన కంఠమందు, కంటసరిన్ = తొడిగెన్ - వేసెను, ఒక్కయెలనాఁగ, వక్షోజపార్శ్వంబునన్ = స్తనపార్శ్వములందు, పద్మరాగపదకంబున్ = పద్మరాగమయమయినపతకమును, పదిలపఱిచెన్ = చేర్చెను, ఒక్కలేమ, హేమమయమేఖలాదామంబున్ = స్వర్ణవికారమయిన మొలత్రాటిని, జఘనసీమంబునన్ = జఘనప్రదేశమున, కట్టెన్, ఒక్కపూఁబోణి, పైఁడియందియలు = బంగారపుటందెలు, చరణారవిందంబులన్ = పాదపద్మములందు, అమర్చెన్ - ఒక్కమత్తకాశిని, అడుగుఁదమ్ములన్=పాదపద్మములందు, క్రొత్తలత్తుక=నూతనమైన లత్తుకను, లేక పారాణిని, హత్తించెన్, మఱియు, సాంగోపాంగంబుగాన్=పూర్ణముగా, ప్రత్యంగంబులన్ = ప్రత్యవయవములందును, అంగనలు, ముత్యాలజల్లి=ముత్యాలకొప్పువల, చెందిరము= చేరుచుక్క=సిందూరపు పాపటబొట్టును, చిన్నిపూరేకులు=అమునట్టి యొక

యలంకారవిశేషము. బాలికలు = బొగడలు, లేక కమ్మలు, దుద్దులు మొదలగునవి. మకరికాపత్రభంగంబులు=మకారాకారము లగుపత్రరచనలు, హారంబులు, కేయూరములు=బాహుపురులు, కంకణంబులు=కడియములు, ముద్దియలు, వీరమద్దియలు=కాలిబొటనవ్రేళ్లమట్టెలు, పాయవట్టంబులు=అందెలు, ఆదిగాన్=మొదలగునవి, కలయలంకారములన్=కలయట్టియలంకారములచే, అలంకరించిరి, ఇవ్విభూషణంబులచేతన్=ఈయలంకారములచే, అనూనాకృతి=అసమయాకృతి, భాగ్యంబుచేతన్=ఐశ్వర్యముచే, నీతియు, ధర్మంబుచేతన్, భూతియు=సంపదయు, వితరణంబుచేతన్=ఈవిచే, విఖ్యాతియుంబోలెన్=ప్రసిద్ధియువలె, అతిశయిల్లెన్=ప్రకాశించెను. అయ్యవసరంబునన్, అను వెపద్యముతో నన్వయము.

ఉ. అంతరమెట్టిదో యని నిజాస్యముతోఁ బ్రతివెట్టి రోహిణీ
కాంతుఁ బరీక్షసేయుటకుఁగా నటు పట్టినభంగి లీల న
య్యింతిధరించెభూషణము లెల్ల వహించినయంతమీఁద శు
ద్ధాంతవధూటియొక్కతె ప్రియంబున నిచ్చిన మించుటద్దమున్.

టీ. అయ్యింతి=ఆదమయంతి, భూషణములెల్లన్=అలంకారములన్నియు, వహించినయంతమీఁదన్=ధరించినతరువాత, శుద్ధాంతవధూటి, ఒక్కతె=ఒకయంతఃపురదాసి, ప్రియంబునన్ = వేడ్కతో, ఇచ్చిన, మించుటద్దమున్=ప్రకాశించుచున్నయద్దమును, లీలన్=విలాసముతో, నిజాస్యముతోన్=తనవదనముతో, రోహిణీకాంతున్=చంద్రుని, ప్రతివెట్టి = ప్రతినిధిగాఁజేసి, అంతరము=తనవదనమునకును జంద్రునకునుగల తారతమ్యము, ఎట్టిదో = ఎటువంటిదోయని, పరీక్షచేయుటకుఁగాన్=పరీక్షించునిమిత్తము, అటుపట్టినభంగిన్=ఆరీతిపట్టుకొన్నదేమోయనునట్లు, ధరించెన్, అనఁగా, దమయంతి చేతఁ బట్టినయద్దము-దమయంతి నిజవదనచంద్రముల తారతమ్యము చూచుటకయి తనచేతితోఁబట్టుకొన్న చంద్రునివలెఁ బ్రకాశించుచున్నదని భావము. అలంకరించుకొన్నపిమ్మట నద్దమునుచూచుకొనుట వాడుకయైయున్నది. ఆవాడుకచొప్పున దమయంతి స్వీయాలంకారసౌందర్యము చూచుట కద్దముపట్టెనని ఫలితార్థము.

తా. ఆదమయంతి సమస్తాలంకరణ్ములును ధరించుకొన్నపిమ్మటఁ దనయంతఃపురపరిచారిక వేడ్కతో నిచ్చిన మించుటద్దమును విలాసముతో ధరించె. అట్లుధరించినయద్దము దమయంతి తనవదనమునకుఁ జంద్రుండు సాటి యగునే మోయనియెంచి రెండింటి తారతమ్యమును బరీక్షింప నెంచి చేతితోఁబట్టుకొన్న చంద్రబింబమువలెఁ బ్రకాశించెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. నవచతుర్విధశృంగార మవధరించి
యమ్మహాదేవి విప్రపుణ్యాంగనలకు
సకలపూజలు వేడ్కతో సరగఁ జేసి
మోడ్పుఁగే లెత్తి ఫాలంబు మోపి మ్రొక్కె. 46

టీ. అమ్మహాదేవి=ఆదమయంతి, నవ...శృంగారము-నవ=క్రొత్తగా, చతుర్విధ=నాల్గువిధములగు, శృంగారము=సౌందర్యమును, అవధరించి=స్వీకరించి, విప్రపుణ్యాంగనలకున్ = వృద్ధబ్రాహ్మణస్త్రీలకు, సరగన్ = ఒప్పునట్లుగా, వేడ్కతోన్, సకలపూజలును = సమస్తమగుపూజలును, చేసి, మోడ్పుకేలు= అంజలిని, ఎత్తి, ఫాలంబున్=ఫాలతలమందు, మోపి=ఉంచి, మ్రొక్కెన్= నమస్కరించెను.

తా. ఇట్లు దమయంతి క్రొత్తగా నాల్గువిధములగు శృంగారమును స్వీకరించి పుణ్యురాండ్రగు విప్రస్త్రీలకు వేడ్కతో, నొప్పునట్లుగా, సమస్తవిధములగు పూజలను గావించి దోసిలిపట్టి నొసటఁ జేర్చి, నమస్కరించెను.

ఉ. అంతర మొప్ప శోభనసమాగతబాంధవభూమిపాలశు
ద్ధాంతనితంబినీనివహ మప్డు ప్రణామ మొనర్చె భీమభూ
కాంతునికూర్మికన్యకకుఁ గౌతుకభూషణభూషితాంగి క
త్యాంతరఘణత్క్రియారవణ హాటకనూపురపారిహార్యమై. 47

టీ. అప్డు = విప్రాంగనలకు నమస్కారము చేసి నిలిచినతరువాత, శోభన...నివహము-శోభన=వివాహమహోత్సవనిమిత్తము, సమాగత=వచ్చిన, బాంధవ=బంధువులయిన, భూమిపాల=రాజులయొక్క, శుద్ధాంతనితంబినీనివ

హము=అంతఃపుర స్త్రీసమూహము,అంతరము=సమయము,ఒప్పఁగ=ఒప్పునట్లు, అత్యంత...హార్యమై, అత్యంత=మిక్కిలి, ఝుణత్క్రియా = ఝుణత్కారము చేత,రవణ=మ్రోయుచున్న, హాటక=కనకవికారమైన, నూపుర=అందెలును, పారిహార్యము ఐ=బంగారుసూడిగాజులునుగలవారై, అనఁగా నితరరాజస్త్రీలు దమయంతికి నమస్కరించుచున్నప్పుడు వారి నూపురములును, గాజులును మిక్కిలి ఝుణత్కారములఁ జేసెననిభావము. కౌతుక భూషణభూషితాంగికిన్=మంగళార్థమయినయలంకారములచే నలంకృతయగు శరీరము గల, భీమ భూకాంతుని కూర్మికన్యకున్=దమయంతికి, ప్రణామము ఒనర్చెన్ = చేసెను.

తా. వివాహమహోత్సవమునకువచ్చినరాజస్త్రీలు సమయానుగుణముగా వచ్చి తమనూపురములును గాజులును ఝుణత్కారములను వెలువరించునట్లుగా నలంకృత యగుదమయంతికి మ్రొక్కిరి.

వ. అట కుమారుండును మంగళాభిషేకానంతరంబ యాకల్పక
ల్పనాశిల్పపారగ లగుప్రౌఢాంగనాజనంబులవలన వివా
హోచితం బగుశృంగారం బంగీకరించె నప్పుడు. 48

టీ. అట = శిబిరమందు, కుమారుండును=నలుఁడును, మంగళాభిషేకానంతరంబ=మంగళస్నానమైనతోడనే, ఆకల్పకల్పనాశిల్పపారగులు - ఆకల్ప=అలంకారముయొక్క, కల్పనాశిల్ప=కల్పనావ్యాపారముయొక్క, పారగలు=గట్టునొందినవారలు, అనఁగా ననేకరీతుల నలంకరింప నేర్తు రనుట. అగు ప్రౌఢాంగనాజనంబులవలన = అగునట్టి ప్రౌఢలగు స్త్రీలవలన, వివాహోచితంబు, వివాహమునకుఁ దగినది, అగుశృంగారంబు=అగునట్టి యలంకారమును, అంగీకరించెన్=కైకొనెను. అప్పుడు=ఆసమయమున, అని మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. మంగళస్నాన మాచరించిన వెనుక నొక్కొకనిముసమున ననేకభంగుల బుద్ధిచాతురిచే నలంకరింపఁగలుగు ప్రౌఢాంగనలు వివాహమునకుఁ దగున లంకారములతో నలు నలంకరించి రని భావము.

తే. అభినవోచితతాలవృంతానిలమున
నల్లనల్లనఁ దడి యార్చి యతివ యొర్తు

ధారుణీనాయకుని కేశభారమునకు
నగరుధూపాధివాసనం బాచరించె. 49

టీ. అతివ యోర్తు=ఒకయంగన, అభినవోచిత తాలవృంతానిలమునన్-అభినవ=నూతనమై, ఉచిత=తగినట్టి, తాలవృంత=వీవనఅనఁగా, విసనకఱ్ఱయొక్క, అనిలమునన్=గాలిచేత, అల్లనల్లనన్=మెలమెల్లగా, తడిఆర్చి=పోఁగొట్టి, ధారుణీనాయకుని కేశభారమునకున్, ధారుణీనాయకుని=నలునియొక్క, కేశభారమునకు=కేశపాశమునకు, అగరుధూపాధివాసనంబు=అగరుధూపముచే వాసన పట్టించుటను, ఆచరించెన్=చేసెను.

తా. ఒకచేడియ విసనకఱ్ఱయొక్క గాలిచేఁ దడి నింకించి నలుని కేశములకు నగరుధూప మొసంగెను.

ఉ. వెన్నెల కుప్పసం బిడిన వింతవిలాసము వాసి కెక్కఁగాఁ
గిన్నరకంఠి యోర్తు మరుకీర్తియుఁ బోనిపటీరపంకము
న్విన్నను వొప్పఁగా నలఁదె నిద్దపుఁజాయమెఱుంగునం బదా
ర్వన్నెపసిండితోడ నొరవచ్చునృపాలునియంగకంబులన్. 50

టీ. కిన్నరకంఠి=కిన్నెర యనువాద్యవిశేషముయొక్క ధ్వనివంటిధ్వని గల్గినది, ఓర్తు=ఒక స్త్రీ, వెన్నెల...విలాసము—వెన్నెలకుప్పసంబు = వెన్నెలచొక్కా, ఇడినవింతవిలాసము = తొడిగినట్టి యద్భుతమైన యొఱపు, వాసికిన్ = ప్రసిద్ధికి, ఎక్కఁగాన్ =ప్రసిద్ధిచెందునట్లుగా, మరుకీర్తియున్ =మన్మథునికీర్తిని, పోని పటీరపంకమున్ =పోలుచున్న మంచి గంధపుబురదను, నిద్దపుఁజాయ మెఱుంగునన్ = నున్ననిదేహవర్ణముయొక్క కాంతిచే, పదార్వన్నెపసిండితోడన్ =పదాఱువన్నె బంగారముతో, ఒరవచ్చు...యంగకంబునన్ = సాటి చెందిన నలరాజునవయవమునందు, విన్నను వు=నేర్పు, ఒప్పఁగాన్ = ఒప్పునట్లు, అలందెన్ =పూసెను. ఇట మంచిగంధమునకు వెన్నెలకుప్పసము విలాసముచెప్పుటవలన, పలుచనయు తెలుపును "మరుకీర్తిని" నను సామ్యమువలన నున్నాదకరత్వమును గలదని తెలియఁదగినది. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమ.

తా. కిన్నెరస్త్రీలవంటి కంఠధ్వని గల యొకయువతి, వెన్నెలచోకాక తోడిగినట్లుగాఁ బలుచనై మన్మథునికి ప్రీతి నలరుచున్న మంచిగంధమును కాంతియందుఁ బదాఱువన్నె బంగారమును కెనవచ్చుచున్న నలరాజుశరీరమున నేర్పు వెలయునట్లుగాఁ బూసెను.

చ. లలితకలాపకోమలకలాపకలాపకలాపలాపపే
శలమృదుకేశమంజరులు సన్నపుగోళ్లను జిక్కువాపి చెం
గలువలు జాజులుం గలయఁ గమ్మని పువ్వులసేసకొప్పుదా
పలి కొరుగంగఁ బెట్టె నొకభామిని నైషధభూమిభర్తకున్.

టీ. ఒకభామిని=ఒక స్త్రీ, నైషధభూమి భర్తకున్=నలరాజునకు, లలిత...మంజరులు—లలిత=సుందరములయిన, కలాప=అలంకారములు గలవియు, కోమల = లేఁతఛాయను గల, కలాపకలాప = పింఛెలసమూహములయొక్క, కలా=పెంపును, అపలాప = నిరాకరించునట్టి, పేశల = మనోహరమైనవియు, మృదు = మెత్తనివియు, కేశమంజరులు = కేశములను, సన్నపుగోళ్లన్ = కొనగోళ్లతో, చిక్కు = మెలికలు, వాపి = తొలఁగించి, చెంగలువలు = ఎఱ్ఱఁగలువలును, జాజులు=జాజిపూవులు, కలయన్=కూడికొనఁగా, కమ్మనిపువ్వులన్ = మిక్కిలి సువాసనగల పుష్పములచేత, దాపలికిన్ = ఎడమప్రక్కకు, ఒరుగన్ కన్=ఒరుగునట్లుగా, సేసకొప్పు=సిగను, పెట్టెన్=అమర్చెను. అనఁగాఁ బరిమళవంతంబులగు పువ్వులు ముడిచి సిగపెట్టెనని భావము.

తా. ఒకభామిని సుందరాలంకారములు గల్గి నెమిలిపింఛెముల నీసడింపఁజాలినదయి మనోహరమై, మృదులమైయున్న కేశపాశమును గొనగోళ్లతోఁ జిక్కుదీసి కలువలు, చెంగలువలు మొదలగు పరిమళవంతములగు పువ్వులు ముడిచి యెడమభాగమున నొరుగునట్లుగా సిగ నమర్చెను.

చ. రాజనిభాస్యయోర్తు నవరత్న కిరీటము సంఘటించె ని
ర్వ్యాజమనోజ్ఞమైనమహీవల్లభు మూర్ధమునందు నప్పు డా

రా జనుకల్పశాఖికది రత్నమయం బగుపువ్వుగుత్తిపే
రోజ వహించి కన్నులకు నుత్సవముం బొనరించె నెంతయున్.

టీ. ఓర్తు=ఒకతెయయిన, రాజనిభాస్య = చంద్రునివంటిముఖము గల స్త్రీ, నిర్వ్యాజమనోజ్ఞము = నిష్కపట మగుసౌందర్యముగలది—అనఁగా సహజసౌందర్యముకలదనుట, ఐనమహీవల్లభ మూర్ధమునందున్=అయినట్టి నలరాజు శిరస్సునందు, నవరత్నకిరీటము = క్రొత్తరత్నములతోఁ గూర్పఁబడినకిరీటము, సంఘటించెన్=ఉంచెను. అప్పుడు=అట్లుంచినప్పుడు, అది = ఆరత్నకిరీటము, ఆరాజను కల్పశాఖికిన్ = ఆనలరాజనెడి కల్పవృక్షమునకు, రత్నమయంబు=రత్నవికారమైనది, అగుపువ్వు గుత్తిపేరోజన్=అయినపువ్వుగుచ్ఛ మనెడి గొప్పవిధమును, అనఁగాఁ బెద్దఖ్యాతిననుట, వహించి, కన్నులకున్, ఎంతయున్=మిక్కిలి, ఉత్సవమున్=ఆనందంబును, ఒనరించెను=చేసెను. సామాన్యవృక్షాదులు బాలపుష్పపల్లవాదియుక్త మగు గుత్తిని గనుచున్నవి. కల్పవృక్షము రత్నఫలములు గలదనుటచే రత్నమయమంజరి నీనుచున్నది. కాన నలుని శిరంబున నుంచినరత్నమయకిరీటము కల్పవృక్ష కుసుమమంజరివలె నున్న దని భావము. నలరాజు శిరంబుననున్న రత్నకిరీటకాంతులు మంజరిరూపముగా మీఁది కెగయుచున్న వని ఫలితార్థము.

తా. ఒక స్త్రీ సహజసౌందర్యము గల నలరాజుశిరంబున రత్నమయకిరీటంబు నుంపఁగా నది కల్పవృక్షమునుండి యుత్పన్నమగుచున్న రత్నపుష్పగుచ్ఛము వలెఁ బ్రకాశించి చూచువారికిఁ గనులపండువు లొనరించె. అలం. రూపకోత్థాపితము ఉత్ప్రేక్ష.

మ. పదియార్వన్నెపసిండిపట్టు మనసీ పాలావతంసంబు నె
న్నుదుటం గట్టె లతాంగి యోర్తు కడపీకను లోఁక నేర్పొప్పఁగా
నది లీలాపరివేషచక్రవలయార్ధాకారతం బొందె న
ప్పదసీమానన చంద్రమండలము చంద్రాధిక్యముం బొందుటన్.

టీ. లతాంగి=లతవంటిశరీరము గల, ఓర్తు= నేర్పు, ఒప్పఁగాన్=పదియార్వ

న్నెపసిండి పట్టము=పదియాఱువన్నె బంగారుతోఁ జేయఁబడిన బిరుదము, అనఁగా వీరపురుషులు ధరింపఁదగినదియు, చెవుల వెనుకభాగముదాఁక వ్యాపించునదియు నై నొసటఁ గట్టెడి బంగారురేకును "పట్టము" అను పేరుతో వ్యవహరింతురు. కడవీనుల్=చెవులపశ్చాద్భాగములు, సోఁకన్=సోఁకునట్లుగా, అవనీ...నుమునన్-అవనీపాలావతంసంబు=నలరాజుయొక్క, నెన్నుదుటన్=నిండుమిన ఫాలమునందు, కట్టెన్=బంధించెను. అప్డు, అవనీయాననచంద్రమండలము = ఆనలరాజుయొక్క ముఖచంద్రమండలము, చంద్రాధిక్యమున్ = చంద్రునికంటె గొప్పపగుటను, పొందుటన్=పొందుటచే—అనఁగా నానలునివదనము చంద్రునికంటెఁ బెద్దపగుటచే నని భావము. అది=ఆకట్టినపట్టము, లీలా...కారమున్-లీలా=విలాసార్థమగు, పరివేషచక్ర=సూర్యచంద్రాదుల కొకప్పుడు చుట్టును వట్రువగాఁ గానవచ్చు తేజోవలయముయొక్క, అర్ధాకారమున్=సగముభాగమును, పొందెన్. అనఁగా నలునివదనము చంద్రమండలముకంటె నధికమగుటచేఁ జంద్రునిచుట్టు నున్న పరివేష మతనివదనమును జుట్టివచ్చుటకుఁ జాలకయున్నట్టు లాపట్ట మొప్పుచుండెనని భావము. ఆపట్టము నలవదనమునకుఁ బరివేషమువలె నున్నదనియు, నల్పమగు నాయలంకారము చుట్టివచ్చుటకుఁ జాలకపోవుటచే ముఖైకదేశమగు ఫాలమందు మాత్రమే గానవచ్చుచున్నదనియు ఫలితార్థము. ముఖమునకుఁ జాలక సగమువఱకే చంద్రపరివేషము వచ్చినదో యనునట్లది చూపట్టెనని భావము.

తా. ఒక స్త్రీ చెవులకొనవఱకుఁ దాఁకునట్లు పసిఁడి పట్టమును నలరాజు ఫాలమునఁ గట్టఁగా నది చంద్రునికంటె గొప్ప దగునతనివదనమునకుఁ జాలకున్న యర్ధచంద్రపరివేషమువలెఁ గానవచ్చెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

శా. భామాయోజిత కుండలాభరణము ల్భానూవలంబంబులై
భూమీవల్లభసూనుప్రేలు చెవులం బొల్పారె గండస్థలీ
సీమాంతప్రతిబింబమండలయుగశ్రీసంవిభాగంబుతో
గామస్యందన హేమచక్రయుగయుగ్మంబు న్విడంబించుచున్.

టీ. భూమీ... చెవులన్ — భూమీవల్లభసూను=నలరాజుయొక్క, వ్రేలుచెవులన్=వ్రేలాడుచున్న చెవులందు, భామా... భరణములు — భామా=ఒక స్త్రీ చేత, యోజిత=కూర్పఁబడిన, కుండలాభరణములు = కుండలము లనెడియలంకారములు, భవ్యావలంబంబులై = కాంతిసంపద కాస్పదములై, గండ...భాగంబులోన్ — గండస్థలీ=చెక్కిళ్లయొక్క, సీమాంత=ప్రాంతములందు, ప్రతిబింబమండలయుగ = మండలాకారముగానున్న ప్రతిబింబముల జతయొక్క, శ్రీ=శోభయొక్క, సంవిభాగంబులోన్=ఏర్పాటులో, కామ... యుగ్మంబున్ — కామస్యందన=మన్మథరథముయొక్క, హేమ = సువర్ణవికారమైన, చక్రయుగ్మంబున్=నాల్గుచక్రములను, విడంబించుచున్=అనుకరించుచు, పొల్పారెన్=ప్రకాశించెను. అనఁగా నలునిచెవులందున్న రెండుకుండలములును, నతని చెక్కిళ్లయందుఁ బ్రతిబింబించిన ప్రతిబింబములతో నాల్గయి మన్మథుని రథచక్రములను బోలుచున్న వని భావము. నలునిచెక్కుల నిద్దంపుజిగి యిట వ్యంజితము.

తా. నలరాజు వ్రేలాడుచెవులందుంచిన కుండలములు కాంతి సంపన్నములయి గండస్థలమందుఁ బ్రతిఫలించిన కుండలములతోఁ గూడ నాల్గయి మన్మథునిరథమున కమర్పఁబడిన నాల్గుచక్రములవలె నొప్పుచున్నవి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. ఇందునిభాస్యయోర్తు గదిసియించెఁ గుమారునిపేరురంబునం
గందక యాణిపాణియును సిగ్గినతోరపుఁ దారహారమున్
జిందిలిపాటులేక యదసీయముఖేందువినిర్గళత్సుధా
తుందిలబిందుబృందములసితో యమరంగ నొనియుండెనో యనన్.

టీ. ఇందునిభాస్య=చంద్రునివంటిమోము గల, ఓర్తు, చిందిలిపాటు=వేగిరపాటు, లేక=లేకుండ, కందక=అలసటచెందక, అదసీయ... లో యమరన్ — అదసీయ=అతనిదైన, ముఖేందు=ముఖచంద్రమండలమునుండి, వినిర్గళత్=జాఱుచున్న, సుధా=అమృతమయమైన, తుందిల=పెద్దవయిన, బిందుబృందముల=బిందుస

మూహముల, తోయమున్ =జలమును, కైకొని=స్వీకరించి, ఉండెనో యనన్ = ఉన్న దేమో యన్నట్లు, అణిపాణీయమున్ =గుండ్రనయు నీరును, కల్గిన, తోరపు తారహారమున్ =పెద్దముత్యాలహారమును, కుమారుని పేరురంబునన్ =నలరాజు వక్షఃస్థలమున, కదియించెన్ =చేర్చెను. తారహారమునందున్న ముత్యాలద్రవము నిట్లూహించుచున్నాఁడు. "నలరాజుహారము ముఖైకదేశమగు చుబుకమును దాఁకును. అప్పుడా ముఖచంద్రుని సంబంధు లగుసుధాబిందువులను గొనివచ్చెను. కావున నే యిద్రవముతో నొప్పుచున్నదని యుత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు. ఇందు 'అవనీయ' అనుటకు 'ఎడసేయ' నని ముద్రితగ్రంథము లందలి పాఠము. అది మూలానుసారము గాదు.

తా. ఒకచెలువ పెద్దది యగునొక తారహారము నలుని ముఖచంద్రునిసంబంధి యగు నమృతబిందువులను గైకొనివచ్చెనేమో యనునట్లు ద్రవముతోఁ గూడినదాని నతనివెడందవక్షమునఁ జేర్చెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

గీ. తరుణసైరంధ్రికా ప్రయత్నమునఁ జేసి
యతనివ్రేళ్లు సముద్రంబు లయ్యె నపుడు
ఘనసమూహంబు కమలాభికాంక్షఁ జేసి
తద్వితీర్ణికిఁ జను టన్వితంబు గాఁగ. 56

టీ. ఘనసమూహంబు = పెద్దలయొక్క సమూహము, అనఁగా యాచక సమూహ మను రెండవపక్షమున మేఘసమూహమనియు కమలాభికాంక్షన్ = లక్ష్మియందలికోర్కెచే, అనఁగా ధనాభిలాషచేతని భావము. రెండవపక్షమున, కమలాభికాంక్షన్ చేసిలనీటియందలికోర్కెచే, తద్వితీర్ణికిన్ = ఆనలరాజు వితరణగుణమునకు, రెండవపక్షమున, ఆసముద్రునివితరణగుణమునకు, చనుట= పోవుట, అన్వితంబుగాఁగన్ = సమన్వయమగునట్టుగా, అతనివ్రేళ్లు=ఆనలుని చేతివ్రేళ్లు, తరుణ... చేసి — తరుణ = మధ్యవయస్సులోనున్న, సైరంధ్రికా = అలంకరించెడి స్త్రీయొక్క, ప్రయత్నమునన్ చేసి= యత్నమునుబట్టి, సముద్రంబులు=ముద్రతోఁగూడినవి, అపుడు=ఆ యలంకరించెడి సమయమునఁ

అయ్యెఁ, రెండవపక్షమున సాగరములయ్యెనని భావము. అనఁగా ఘనసమూహము కమలాభిలాషచే సముద్రమును సమీపించుచున్నట్లు నలుని వితరణగుణమును విని ఘనసమూహము కమలాభిలాషచే నలునిచెంతకు వచ్చుచుండిరి. కాన యతనిప్రేళ్లు సముద్రములగట యుక్తమె. వితరణగుణమందుఁ బ్రసిద్ధములగు నతనిచేతిప్రేళ్లు కుంగరంబులు పెట్టిరను ఫలితార్థము.

తా. స్పష్టము.

క. అలవఱిచె నృపతికరముల
నలికుంతల యొకతె కంకణాభరణంబుల్
నలహస్తకల్పకములకు
వలయము లవియాలవాలవలయము లయ్యెన్. 57

టీ. అలికుంతల=తుమ్మెదలవంటి కేశపాశము గల, ఒకతె = ఒకయంగన, నృపతికరములన్ = నలునిచేతులయందు, కంకణాభరణంబుల్ = కంకణములనెడి, యాభరణవిశేషములు, అలవఱిచెన్=పొందించెను - అనఁగా నలంకరించె ననుట. నలహస్తకల్పకములకున్ - నల=నలునియొక్క, హస్త = చేతులనెడి, కల్పకములకున్=కల్పవృక్షములకు, వలయములు, అవి=ఆకడియములు, ఆలవాలవలయములు = వృక్షపుపాదులు - అయ్యెన్=అనఁగా దానమిచ్చుటలోఁ గల్పవృక్షమువలెనున్న యీతనిచేతికి సకి యలంకరించిన వలయములు పాదులవలె నొప్పుచుండె నని భావము. అలం. రూపకోత్థాపితగమ్యోత్ప్రేక్ష.

తా. ఒక కాంత నలునిచేతులకుఁ గంకణముల నలంకరించెను. అప్పడా హస్తములు పాదులతోఁ గూడినకల్పవృక్షమువలెఁ బ్రకాశించెను.

మ. భుజదండంబున నొక్కభామ దొడిగెన్ భూభర్తకున్ భూరిది
గ్విజయారంభ విజృంభణార్జితమహాకీర్తిప్రతాపప్రభా
వ్రజశంకావహనూత్నవజ్రమణిరుగ్వ్యాపారదుర్వారమున్
ద్రిజగల్లోచనపర్వదానకలనాధీరంబుఁ గేయూరమున్. 58

టీ. ఒక్కభామ=ఒకయంగన, భూభర్తకున్ = నలునకు, భుజదండంబు

నర్ = దండమువంటి భుజమందు, భూరి...దుర్వారముర్ - భూరి=విస్తారమగు, దిగ్విజయ=దిక్కులజయించుటయొక్క, ఆరంభవిజృంభణ=ప్రారంభాతిశయమందు, ఆర్జిత=సంపాదింపఁబడిన,మహత్ =గొప్పదియగు, కీర్తిప్రతాప=కీర్తియొక్కయు ప్రతాపముయొక్కయు, ప్రభావ్రజ=కాంతిసమూహమనెడి, శంకావహ=భ్రాంతిని కలిగించుచున్న,నూత్న=క్రొత్తదియగు, వజ్రమణిరుక్-వజ్ర=వజ్రములయొక్కయు, మణి=పద్మమాణిక్యములయొక్కయు, రుక్ = కాంతియొక్క, వ్యాపార=ప్రవర్తనచే,దుర్వారము=నిరతిశయమైనది.అనఁగా ప్రకాశముకలదనుట-వజ్రకాంతులు తెల్లగానుండుటచేతను, పద్మరాగకాంతులెఱ్ఱగానుండుటచేతను దత్సామ్యములగు కీర్తిప్రతాపములను శంక గలుగుచుండెననిభావము. వజ్రప్రభ కీర్తివలెను పద్మరాగప్రభ ప్రతాపమువలె నుండె ననుట. త్రిజగ...ధీరంబుర్ -త్రిజగత్ =మూఁడులోకములయందుండు జనులయొక్క, లోచన=నేత్రములకు, పర్వ=ఉత్సవముయొక్క, దానకలనా=ఇచ్చుటయందు, ధీరంబుర్ =తగినదియునగు, కేయూరముర్ =బాహుపురిని, తొడిగెర్, అలం. యథాసంఖ్యము, భ్రాంతిమంతము.

తా. ఒకభామ నలునిచేతికి, దిగ్విజయారంభమందే సంపాదింపఁబడిన కీర్తిప్రతాపము లనునట్టిభ్రాంతినిఁబుట్టించు వజ్రమాణిక్యకాంతులు గలదియు, మూఁడుజగములలో నుండుజనుల కానందమిచ్చునట్టిదియు నగుబాహుపురిని గట్టె.

వ. ఇట్లు శృంగారం బంగీకరించి. 59

ఉ. ఔచితి గావున న్నిలువుటద్దమునందు నిజాస్యబింబముర్
జూచెనె కాని మున్న యతిశోభనరూపవిలాసపుష్పనా
రాచుఁడు రా జలంకృతివిరామమునందు నిజాభిరమ్యతర్
జూచినవాఁడు భూషణవిశుద్ధమహామణిమండలంబునన్. 60

టీ. అతిశోభన...నారాచుఁడు - అతిశోభన=మిక్కిలి ప్రకాశించునట్టి, రూపవిలాస-రూప=రూపమందును, విలాస=కాంతియందును, పుష్పనారాచుఁడు=మన్మథుఁడగు, రాజు=నలుఁడు, నిజాస్యబింబముర్ = తనముఖమును,

నిలువుటద్దమునందున్, ఔచితిగావునన్=ధర్మముగావున, అనఁగా ఆచారమనుట, చూచెనెకాని=చూచినాఁడేకాని, మున్న=ఇంతకుముందే, అలంకృతివిరామమునందు=అలంకారముతీరినపుడు, భూషణ...మండలంబునన్, భూషణ=అలంకారములయొక్క, విశుద్ధ=శుభ్రమగు, మహామణి = గొప్పమణులయొక్క, మండలంబునన్=సమూహమందే, నిజాభిరమ్యతన్=తనసౌందర్యమును, చూచినవాఁడు=చూచియేయుండెను. అనఁగా ఆచారము గనుక అద్దమునఁ దనమోముమాత్రము చూచెనుగాని, ఇంతకుమున్న తన్నలంకరించినపుడే తనసౌందర్యమును భూషణములయందుండు మణిసంతతులలోఁ జూచెనని భావము. ఈచెప్పుటచే నలునియలంకారము లమితము లగురత్నములను దాల్చెనని తెల్లమగుచున్నది. అలం. సమాధి.

తా. స్పష్టము.

తే. రాజు దొడిగిన దివ్యాభరణచయంబు
నెల్లవారును రతిఁ జూచు నేమి చెప్ప
నొరిమ నొండొంటిఁ జూచు నాభరణములును
విమలహరినీలమణివిభావీక్షణముల. 61

టీ. రాజు=నలరాజు, తొడిగిన, దివ్యాభరణచయంబున్=మనోహరములగు నాభరణసమూహమును, ఎల్లవారున్=అందఱును, రతిన్=ప్రీతితో, చూచుట, ఏమిచెప్పన్=అందఱును నలరాజునలంకారముల జూచుచున్నారని చెప్పుటయొకవింత కాదని భావము. ఆభరణములును=నలరాజుదాల్చినయలంకారములు గూడ, ఒరిమన్=ఆనుకూల్యముతో, ఒండొంటిన్=ఒకదానినొకటి, విమల...వీక్షణములన్-విమల=నిర్మలములయిన, హరినీలమణివిభా = ఇంద్రనీల మణుల కాంతులనెడి, వీక్షణములన్=చూపులచే, చూచున్ = చూచుకొనుచున్నది అనఁగా నాయాభరణములే యొండొంటియొక్కయందమును,నింద్రనీలకాంతులనెడి చూపులతోఁ జూచుకొనుచుండెనని భావము. అచేతనములగు వస్తువులే తమ యొండొంటిశోభను జూచుచున్నప్పుడు తక్కిన జనములు వానిని జూతురని వేఱ చెప్పవలయునా?

తా. నలరాజు దాల్చినయలంకారములు తమయందలి యింద్రనీలముల కాంతు లొండొంటిపై నొలయఁగా నల్లనిమాడ్కులతోఁ బరస్పరశోభను వీక్షించు చున్నవని పైచెప్పవలసియున్నప్పుడు తక్కినవారు చూచుట యొక వింతయా. అలం=అర్థాపత్తి.

వ. అనంతరంబ వార్ష్ణేయనియాత్మకంబై నరథం బెక్కి యమ్మహారథుండు జిష్ణుండును, గిరీటియు, విజయుండును, నగుటం జేసి ధనంజయుం డనం బొలిచి, రాజమార్గంబునఁ జనునప్పుడు పౌరాంగనలయందు. 62

టీ. ఇట నలపరముగను నర్జునపరముగను నర్థద్వయము-అనంతరంబుఅ=ఇట్లలంకరించుట పూర్ణమైనపిమ్మట, వార్ష్ణేయనియంత్రకంబు= వార్ష్ణేయుఁడను పేరుగలసారథినడుపుచున్నది, కృష్ణుఁడు నడుపుచున్నదని యర్జునపక్షమునఁ జూచి కోవలయును, ఐనరథంబు, అమ్మహారథుండు=ఆనలరాజు, జిష్ణుండును=జయస్వభావముగలవాఁడును, కిరీటియు=కిరీటముగలవాఁడును, విజయుండును = విశేషించి జయము గలవాఁడును, అర్జునపక్షమున "జిష్ణుఁడు, కిరీటి, విజయుఁడు" అనునామము లర్జునునకు సుప్రసిద్ధములైనవి. అగుటంజేసి=అయియుండుటంబట్టి, ధనంజయుండు అనన్ పొలిచి=అర్జునుండన నొప్పి, రాజమార్గంబునన్ = రాజవీథినుండి, చనునప్పుడు=పోవుచున్నపుడు, పౌరాంగనలయందు=పురస్త్రీలయందు,అను పై పద్యముతో నన్వయము.

గీ. తమ్ములము సేయుచో నొక్క తెలిరుఁబోణి
రాకుమారునిఁ జూచుపరాకుకతన
మడిచి తాంబూలపత్రంబు మాఱుగాఁగఁ
గఱచెఁ గెంగేలినడికేలికమలదలము. 63

టీ. ఒకతలిరుఁబోణి=ఒకకాంత, రాకుమారునిన్=నలుని, చూచుపరాకుకతనన్ = చూచుటవలనఁగల్గిన పారవశ్యముచే, తమ్ములముసేయుచోన్ = తాంబూలము చేసికొనుచున్నప్పుడు, తాంబూలపత్రంబు మాఱుగాఁగన్ =

తములపాకునకుమాఱుగా, కెంగేలినడి = కెంపువంటియెఱ్ఱనిచేతిలోనున్న, కేలికమల=విలాసపద్మముయొక్క, దలము=ఱేకును, మడిచి, కఱచెను=కొఱికెను. నలదర్శనముచే మన్మథవికారాలయి తాంబూలపత్రమునకు బదులుగాఁ గమలదళముతిన నారంభించెను. ఈచెప్పుటచే దానికి నలునియం దుదయించిన రతిశయానురాగము స్పష్టమగుచున్నది.

మ. జవరాలోర్తు ప్రియోపనాయక భుజాశ్లేషలీలాసుఖ
వ్యవసాయంబుసమాజసంకటమునన్ బ్రార్థించి కైకొంచుభూ
ధవదేవేంద్రునిఁ జూచె హేమకలశద్వైరాజ్యసంపత్తినై
భవశుంభత్కుచకుంభపీఠిఁ బులకప్రారంభ మేపారఁగన్.

టీ. జవరాలు ఓర్తు=ఒకయువతి, సమాజసంకటమునన్=జనసమూహముయొక్క సమ్మర్దమునందు, ప్రియో...వ్యవసాయంబున్=ప్రియ-ఇష్టుఁడయిన, ఉపనాయక=జారునియొక్క, భుజా=బాహువును, సంశ్లేషలీలా=కౌఁగిలించుకొనుటయనెడి విలాసమువలనఁగల్గిన, సుఖవ్యవసాయంబున్ = సుఖవ్యాపారమును, ప్రార్థించి=యాచించి, కైకొంచు = స్వీకరించుచు, హేమ...పీఠిన్ - హేమకలశ=బంగారుకుండలయొక్క—కుండలమీఁదఁగల, ద్వైరాజ్య=ఎదిరిరాజు తనముయొక్క, సంపత్తినైభవ = సంపత్సమృద్ధిచే, శుంభత్ = ప్రకాశించుచున్న, కుచకుంభపీఠిన్ = స్తనములయొక్క ప్రదేశమందు, అనఁగా రెండుబంగారుకడలతో ప్రతిభటించు చెలువుచేఁ బ్రకాశించు చున్నవనుట - ఆకలశముల మించుచున్నవని భావము. పులకప్రారంభము = గగురుపాటు, ఏపారఁగన్=వర్ధిలునట్లుగా,భూధవదేవేంద్రునిన్=నలుని, చూచెన్=కనుఁగొనెను. కామశాస్త్రప్రకారమున వివాహాదులు జారులకు సమయముగాన యొకస్త్రీ తనప్రియునిఁజూచి యాజనసమ్మర్దమును దానుసహింపలేనట్లును, దనకు సాయముగా వానిభుజదండమును గౌఁగిలించుకొని సుఖము ననుభవించుచుఁ గుచపార్శ్వములందు రోమాంచము గలది యాయెనని భావము.

తా. ఒకయువతి యాజనసమ్మర్దమునందుఁ దనప్రియునిఁజూచి జనసమ్మర్దముచేత నలఁగుచున్న తన్నుఁ దప్పింపవలయునని కోరుచున్నట్లు నటించి వాని

భుజమును గౌఁగిలించుకొని సుఖమనుభవించుచుఁ గావుననే రోమాంచముగలదయి నలునిఁ జూచెను.

తే. ఒక్క తరళాక్షి యప్సరో§యువతివోలెఁ
జూచెఁ గనుఱెప్ప వెట్టక § రాచవారి
రాజసంబున వలరాచ§రాచవారు
తేఁటిఱెక్కలగఱియమ్ముఁ § దీసుకొనఁగ. 65

టీ. ఒక్క తరళాక్షి=చంచలనేత్రములుగల స్త్రీ యొకతె, రాచవారిన్=నలరాజును, కనుఱెప్పవెట్టక = కనుఱెప్ప వేయకుండ, వలరాచ...యమ్మున్-వలరాచరాచవారు=మన్మథుఁడనెడిరాజు, రాజసంబునన్=రజోగుణమువలనఁ గల్గినదానిచే-అనఁగా గర్వముచే ననుట, తేఁటిఱెక్కలగఱియమ్మున్=తుమ్మెద ఱెక్కలే పక్షములుగాఁ గలబాణమును, తీసుకొనఁగన్=పదనుపెట్టినట్లుగా, అప్సరోయువతివోలెన్=అప్సరఃస్త్రీవలె, చూచెన్=కనుఁగొనెను. అనఁగా నొక స్త్రీయచ్చరవలె నిర్నిమేషలోచనయై నలరాజు నతిశయముతోఁ జూచెను. అప్పుడు ఱెప్పపాటులేని యామెచూపులు తుమ్మెదఱెక్కలుగట్టిన మన్మథునిబాణములవలె నున్నవని భావము. ఇక్కడ నా స్త్రీచూపు మదనబాణమువలెను, నామెకనుఱెప్పలు తుమ్మెదఱెక్కలవలెను నున్నవని తెలియునది. 'రాజసము' నలునివలె మన్మథుఁడును రాచవాఁడు; గాన ఆరాచవానిని మెచ్చినందులకు ఈరాచవానికి రాజసము.

తా. ఒక చంచలాక్షి యచ్చరవలె నిర్నిమేషయై తననేత్రములు తుమ్మెదఱెక్కలు కట్టఁబడిన మదనబాణముల సంపోలఁ దదేకదృష్టితో నలరాజును జూచెను. అలం. ఉపమ. ఉత్ప్రేక్ష.

గీ. ఎల్లచిగురాకుఁబోండ్లకు § నెంత వేడ్క
యంత వేడుక దనలోన § నతిశయిల్ల
నొక్క గుబ్బలకొమరాలు § చక్క వచ్చి
కనియె నొడలెల్లఁ గన్నులై § మనుజవిభుని. 66

టీ. ఒక్కగుబ్బలకొమరాలు=గొప్పస్తనములు గలయొకయువతి, ఎల్లచిగురాకుఁబోండ్లకున్=ఆపురములోనున్న సకల స్త్రీలకును, ఎంతవేడ్క=ఎంతకౌతూహలమో, అంతవేడుక=అంతకౌతూహలము, తనలోనన్=తనమనములో, అతిశయిల్లన్=వృద్ధిపొందఁగా, అనఁగా నలరాజును జూడవలె నన్నయుత్కంఠ యాపురస్త్రీలకందఱకు నెంతగలదో యంతయుత్కంఠ తనమనస్సున వర్ధిల్లుచుండఁగా నని భావము. చక్కన్, వచ్చి, ఒడలెల్లన్=శరీరమంతటను, కన్నులై=కన్నులుగలదై, మనుజవిభుని=నలరాజును, కనియెన్=చూచెను, శరీరమందొక్కొకభాగమును నేత్రముగాఁ గల్పించుకొనిచూచెనని చెప్పుటచే నాస్త్రీలలామ దర్శనౌత్సుక్యము మిక్కుటముగా గలదని తెలియవచ్చుచున్నది. అన్ని చిగురాకుబోండ్లకుఁ గల యంతవేఁడుకయుఁ గలది గాన వారికిఁగలయన్ని కన్నులను దానొక్కతియే యొడలందెల్లఁ గలిగి చూచెనని చమత్కారము.

తా. ఒకయువతి పురమునంగల స్త్రీలకెంతవేడుక యుండునో యంతవేడుకతో వచ్చి వారందఱ కెన్నికన్నులతో యన్నికన్నులతోఁ జూచునట్లునలరాజు నధికాసక్తితోఁ జూచెను. అలం. అతిశయోక్తి.

మ. జిలుఁగుంబయ్యెదజీరువాఱియెడలన్ శృంగారపత్త్రాంకురం
బులతో నొక్కచకోరలోచనకుచంబుల్ పూర్ణకల్యాణమం
గళకుంభంబులు నూత్నపల్లవవిభంగశ్రీసమేతంబులై
నలలిం జెన్నలరారె నైషధమహీనాథావలోకంబునన్. 67

టీ. నైషధమహీనాథావలోకంబునన్=నలమహారాజును జూచుటయందు-అనఁగా నలరాజును జూచుటకుఁ ద్వరగాఁ బోవుసమయమున నని యర్థము, జిలుఁగుంబయ్యెద=సన్ననిపైఁటకొంగు, జీరువాఱి=జాఱి, ఎడలన్=తొలఁగిపోఁగా, ఒక్కచకోరలోచనకుచంబుల్ = చకోరమువంటి నేత్రములుగలయొక స్త్రీయొక్క స్తనములు, శృంగారపత్త్రాంకురంబులతోన్=ఆ స్తనములందు రచింపఁబడియున్న మకరికాపత్త్రములచే, పూర్ణకల్యాణమంగళకుంభంబులు-పూర్ణ=నిండయిన, కల్యాణ=వివాహాదిమహోత్సవమందలి, మంగళకుంభంబులు=మంగళావహములగు కుంభంబులు, అనఁగా వివాహాది శుభకార్యములందు జలపూ

ర్ణములై నూతనపల్లవాదులతోఁ గూడియున్న కుంభంబులను మంగళార్థ ముంచుటకలదు. అట్టికుంభంబు లని భావము. నూత్న...లలిన్ - నూత్న=క్రొత్తవగు, పల్లవ=చిగుళ్లయొక్క, విభంగ=భాగములయొక్క, శ్రీ=సంపదతో, సమేతంబులు=కూడికొన్నవి, ఐనలలిన్=అయినచందమున, చెన్ను ఎసలారెన్=ప్రకాశించెను, అనఁగా నలరాజును జూడఁ ద్వరగాఁబోవుచుండ నొకతరుణీమణి పయ్యెద జాఱిపోయెను. అయిన నది నలసందర్శనోత్సుకత్వముచేఁజూడకుండెను. అప్పుడు విలాసార్థము లిఖించుకొన్న మకరికాపత్రములుగల దానికుచములు, క్రొత్తవగు చిగుళ్లచే నొప్పుచున్నవియు, మంగళార్థముంపఁబడినవియు నగు పూర్ణకుంభములు రాజున కెదురుగా మంగళార్థము తేఁబడినవానివలె నొప్పుచుండెనని భావము.

తా. నలరాజును జూడవేగముగాఁబోవు నొకస్త్రీపైఁట జాఱిపోవుటచేఁగా నవచ్చు కుచములు మకరికాపత్రములుగల వగుటచే నూతనపల్లవాదులతో నిండిన మంగళకుంభములను బోలుచుండెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

సీ. కలికిచూపులు రత్నకలికాకలాపంబు
గుబ్బచన్నులు హేమకుంభవితతి
మెఱుఁగుఁజెక్కులు క్రొత్తమించుటద్దంబులు
పాణియుగ్మంబులు పల్లవములు
వెలఁదిమందస్మితంబులు కమ్మఁబువ్వులు
పలుకులు వల్లకీకలకలములు
పరిపాటలోష్ఠబింబములు తేనియతొలల్
తనుకాంతి యోలగందంపుఁబసుపు
తే. గాఁగ సౌభాగ్యవివిధమంగళపదార్థ
వర్గములు గ్రంత నడచుభావంబు దోఁచెఁ
బౌరకాంతలు రాజకుమారదర్శ
నోత్సవంబున కేతెంచుచున్నయపుడు. 68

టీ. పౌరకాంతలు=పురస్త్రీలు, రాజకుమారదర్శనోత్సవంబునకున్ =నలరాజును జూచుటయను నెడియుత్సవమునకు, ఏతెంచుచున్న యపుడు=వచ్చుచున్నప్పుడు, కలికిచూపులు=మనోజ్ఞములగు చూపులు, రత్నకలికాకలాపంబు గాఁగన్ =రత్నపు మొగ్గయొక్క సమూహములును, గుబ్బచన్నులు, హేమకుంభవితతి గాఁగన్ =బంగారుకుండలసమూహమును గాను, మెఱుఁగుచెక్కులు, క్రొత్తమించుటద్దములు గాఁగన్ =ప్రకాశించెడిక్రొత్తయద్దము లగుచుండఁగా, పాణియుగ్మంబులు=చేతులు, పల్లవములు గాఁగన్ =చిగుళ్లగుచుండఁగా, వెలఁదిమందస్మితంబులు=స్త్రీలచిఱునవ్వులు, కమ్మపువ్వులు గాఁగన్ =సుగంధము గలపువ్వులగుచుండఁగా, పలుకులు=మాటలు, వల్లకీకలకలములు గాఁగన్ =వీణాధ్వనులగుచుండఁగా, పరిపాటలోష్ఠబింబంబులు=అంతటను నెఱ్ఱఁదనము గలయధరోష్ఠములు, తేనియతోలల్ గాఁగన్ = తేనెతోలలనెడిభక్ష్యములగుచుండఁగా, తనుకాంతి=మేనిచాయ, ఓలగందంపు పసుపు గాఁగన్ =పూఁత తావిపసుపగుచుండఁగా, సౌభాగ్య వర్గములు-సౌభాగ్య=శుభప్రదములగు, వివిధ=నానావిధములగు, మంగళపదార్థవర్గములు=మంగళవస్తుసంచయములు, క్రంతి=పెండ్లికొడుకువారు పెండ్లికూఁతు వారికిఁ గొనిపోయెడి ప్రధానద్రవ్యములు, నడచుభావంబు=ప్రవర్తించుచున్నరీతిని, తోఁచెన్ =కన్పట్టెను, అనఁగా, వివాహములందుఁ బెండ్లికొడుకువారు బెండ్లికూతువారికి మంగళకరములగు వస్తువులను గొనిపోయి యిచ్చుట లోకాచారము. నలరాజుతరలి వచ్చునప్పుడు చూడవచ్చిన స్త్రీలమనోహరావయవములు నలపక్షమువారు దమయంతిపక్షమువారు గొనిపోవుచున్న మంగళద్రవ్యములవలె నున్న వని వర్ణింపఁబడెను. సామాన్యముగాఁ బెండ్లివారు మంగళవాద్యము చెలంగుచుండఁగా, రత్నములు, బంగారుకుండలు, అద్దములు, పల్లవములు, పువ్వులు, మధురపదార్థములును, బసుపు మొదలగునవి గొనిపోవుదురు. అట్లె నలుఁడు గొనిపోవుచున్న వస్తుసమూహమెట్టిదనఁగా, స్త్రీలచూపులు రత్నములవలెను, స్తనములు బంగారుకుండలవలెను, చెక్కులద్దములవలెను, చేతులు పల్లవములగతిని, చిఱునవ్వులు మనోహరపుష్పములవలెను, నధరబింబములు మధురపదార్థముల చందమునను దనుకాంతి పసుపుపగిదిని జూపట్టుచుండెను. అందు స్త్రీలు పరస్పర

మాదుకొనెడివాక్యములు వీణాధ్వనిరూపము లగు మంగళనినాదములచందంబున నొప్పెనని భావము. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. స్పష్టము.

స్రగ్ధర.

ఈతండే పాడిజాణం డితఁడె మగలరాజీతఁడే ధీరుఁడంచున్
జేతోమోదంబునం జూచిరి పురయువతుల్ చిత్తసంజాతమూర్తిన్
జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలనిఖిలక్షోణిసామ్రాజ్యలక్ష్మీ
పాతివ్రత్యైకదీక్షాఫలు నిషధభూపాలు దిక్పాలమిత్రున్.

టీ. పురయువతుల్ =పట్టణమందలి యౌవనముగల స్త్రీలు, ఈతండే = ఈ నలుఁడే, పాడిజాణండు = స్వభావము చేత - నేర్పరి, తక్కినవారి నేర్పు తెచ్చికొన్నదనుట, ఇతఁడె = ఈనలుఁడే, మగలరాజు, ఈతఁడే, ధీరుఁడు, అంచున్ = అని పల్కుచు, చేతోమోదంబునన్ = మనస్సంతుష్టితో, చిత్తసంజాతమూర్తిన్ = మన్మథునియొక్క యాకారమువంటి యాకారము గలవానిని, జ్యోతి...ఫలము - జ్యోతిష్టోము=జ్యోతిష్టోమము, ఆది= మొదలు గాఁగల, యజ్ఞ =యాగములకు, శ్రుత= వినఁబడుచున్న, ఫల=ఫలమైన,నిఖిలక్షోణి=సమస్తభూమండలముయొక్క, సామ్రాజ్యలక్ష్మీ= సార్వభౌమలక్ష్మియొక్క, పాతివ్రత్య=పతివ్రతాధర్మ మనెడి, ఏక = ముఖ్యమైన, దీక్షా=నియమమునకు, ఫలము=ఫలమైనవానిని, అనఁగా జ్యోతిష్టోమాదియాగములు చేసినవాఁ డగుటచే నలునియందు సార్వభౌమలక్ష్మి యవ్యభిచరితమతి యై వర్తించుచున్న దని భావము. సామ్రాజ్యలక్ష్మియే పతివ్రతయై నలునిఁ గొల్చుచున్న దని చెప్పుటవలన నితఁడు సామ్రాజ్యలక్ష్మిని నిరసించుచున్నను నది యితనిఁదప్ప నొరునిఁ జేర దని తెల్ల మగుచున్నది. దిక్పాలమిత్రున్ = దేవతలకు మిత్రుఁ డై యున్నవానిని, నిషధభూపాలున్ = నలుని, చూచిరి. చిత్తజుని రూపుగల వాఁడు గాన పాడిజాణండు; నిఖిలక్షోణి భర్త గాన మగలరాజు; దిక్పాల మిత్రుఁడు గాన ధీరుఁడు.

తా. పురయువతు లితఁడే పుట్టజాణఁ డితఁడే శూరులకు రాజితఁడే ధీరుఁడని పలుకుచు మనస్సంతోషముతో మన్మథునివంటి యాకారముగల్గి జ్యోతిష్టోమాదియాగములవలనఁ గల్గిన సామ్రాజ్యముగలవాఁడయి రాజులకు హితుఁడై వరించు నలరాజును జూచిరి.

వ. అప్పుడు పౌరాంగనలు తమలోన. 70

మ. తనకుందాన పురందరాదిదివిజేంద్రవ్రాత మేతెంచి ని
ల్చిన సంప్రీతి వరాటకన్యక వరించెం గావున న్ఫాలలో
చనకోపానలదగ్ధ మన్మథమహాసామ్రాజ్యకంఠీరవా
సనమెక్కందగు వీఁ డకుంఠితవిలాసప్రౌఢభావంబునన్. 71

టీ. పురందరాది దివిజేంద్రవ్రాతము=ఇంద్రాది దేవతల సమూహము, తనకుందాన=తనంతటతానే—తమంతటఁదామే యనుట. బహువచన విశేష్యమునకు రాఁదగిన 'తమ'కుమాఱుగా 'తన' వచ్చుటయుఁగలదు. 'అంవఱుఁ, దనతనమదినున్న(భార.విరాట.౧ఆ.౬౪) ఏతెంచి=స్వయంవరస్థానమునకువచ్చి, నిల్చినన్= ఉన్నప్పటికిని, వరాటకన్యక=దమయంతి, ఇతనిన్ (అధ్యాహారము), సంప్రీతిన్ =అధికానురాగముతో, వరించెన్=భర్తగాఁ దీసికొనెను, కావునన్=జగత్ప్రసిద్ధులగు నింద్రాదిదేవతలను సైతము నిషేధించి యీనలుని వరించినది కావున, వీఁడు=ఈనలుఁడు, అకుంఠితవిలాసప్రౌఢభావంబునన్ = నిరతిశయమయిన విలాసములందలి చాతుర్యముచే, ఫాల...ఆసనము-ఫాలలోచన=రుద్రునియొక్క, కోపానల=కోపాగ్నిచే, దగ్ధ=దహింపఁబడిన, మన్మథ=మన్మథునియొక్క, మహాసామ్రాజ్య=గొప్పసామ్రాజ్యముయొక్క-అనఁగా నిరతిశయసౌందర్యముయొక్క యనుట, కంఠీరవాసనము=సింహాసనమును, ఎక్కందగున్ = అధిష్ఠింపనర్హుఁడు. నిరతిశయమయినసౌందర్యమనెడి రాజసింహాసనమున మన్మథుండు గూర్చుండఁదగియుండెను. కాని యతఁడు శంకరునికంటిమంటల నశించినప్పటినుండియునది సావకాశమైయుండెను. ఈనలుఁడు దేవేంద్రాదుల మించిన సౌందర్యముగలవాఁడు కాన వీఁడే యాసింహాసనమెక్కఁ దగినవాఁడు.

కాని తక్కినవారు తగరని భావము. నలుఁడు రెండవమన్మథుఁడే యని ఫలితార్థము.

తా. ఇంద్రాది దేవతలు దమకుఁదామే దమయంతిని వరింపవలెనని వచ్చి యెదుటనున్నను వారినివిడిచి యాబిడ నలునివరించినది. కావున నితఁడే నిరతిశయసౌందర్యవంతుఁడు. సాటిలేనిసౌందర్యముచే నీశ్వరునిచే దగ్ధుఁడయిన మరునిస్థాన మలంకరింపఁదగినవాఁ డీతఁడే.

సీ. సుద్యుమ్నుఁడనురాజు సుదతియై యెవ్వానిఁ
ప్రథమసీమంతగర్భమునఁ గాంచె
గ్రహరాజుగారాపురాణివాసం బైన
గంధర్వి యెవ్వారికన్నతల్లి
యిన్నూఱుమున్నూఱునేనూఱుగన్నలు
గలవేలు పెవ్వానిఁ గన్నతండ్రి
రజతాచలం బేలురాజుపట్టపుదేవి
గౌరి నెవ్వనిఁ గాంచె గొడ్డు నీఁగి
తే. యాపురూరవుఁ డాది సులోలాజయంతుఁ
డాపులస్త్యునిమనుమఁ డీయధిపుతోడ
సాటి యగుదురె నిఖిలవిశ్వంబులోన
భావసమ్మోహనాతిసౌభాగ్యరేఖ. 72

టీ. నిఖిలవిశ్వంబులోనన్ = సమస్తమైనభూవలయమునందును, భావ... రేఖన్-భావ=చిత్తములను, సమ్మోహన=మిక్కిలి మోహింపఁజేయు, అతిసౌభాగ్యరేఖన్ =గొప్పసౌందర్యరేఖచే, సుద్యుమ్నుఁడనురాజు, సుదతియై= స్త్రీయై, ఎవ్వానిన్ =ఏపురూరవుని, ప్రథమసీమంత గర్భమునన్ = మొదటికాన్పున, కాంచెన్ =కనెనో, పూర్వము సుద్యుమ్నుఁడనురాజు వేఁటకేఁగి యలసి యొకవనము సొచ్చి పార్వతీదేవి యిచ్చినశాపము నెఱుంగక యచ్చటికొలనిలోఁ దానమాడఁగా స్త్రీరూపమువచ్చె. అప్పుడామెనుజూచి బుధుఁడు మోహించి సంభో

గింపఁగా, నామె కతనివలనఁ బురూరవుఁడనెడి యతిసుందరుఁ డగుకొమారుఁడు గల్గెను. గ్రహరాజుగారాపురాణివాసంబు=సూర్యుని ముద్దుభార్య, ఐనగంధర్వి=అయినట్టిగోడిగ, ఎవ్వారిన్=ఏయశ్విసుతులను, కన్నతల్లి=కాంచినజననియో. అనఁగా సూర్యుఁడు గోడిగరూపున నున్నసంజ్ఞాదేవియందుఁ బుట్టించినవారశ్విదేవతలని తెలియునది. ఇన్నూఱు=రెండువందలు, మున్నూఱు = మూడువందలు, ఏనూఱు=ఐదువందలు, కన్నులుగలవేల్పు=నేత్రములుగలయింద్రుఁడు, అనఁగా వేయు నేత్రములు గలయింద్రుఁడనిభావము. ఎవ్వానిన్=ఏజయంతుని, కన్నతండ్రి=కాంచినజనకుఁడో, రజతాచలంబు=వెండికొండను, ఏలురాజుపట్టపుదేవిన్=పరిపాలించెడి కుబేరునిభార్య, కోరి, గొడ్డు=గొడ్రాలితనమును, ఈఁగి=విడచి, ఎవ్వనిన్=ఏనలకూబరుని, కాంచెను=కనెనో, అనఁగా కుబేరునిభార్య సంతానములేకపోవుటచే మిక్కిలి విచారమునొంది పార్వతి నారాధించి యామె యనుగ్రహమున నెవ్వనిఁగాంచెనోయని భావము. ఆపురూరవుఁడు, ఆదస్రులు=ఆదేవవైద్యులు, ఆజయంతుఁడు, ఆపులస్త్యనిమనుమఁడు=ఆనలకూబరుఁడు, ఈయవనీపుత్రోడన్=ఈనలరాజుతో, సాటి యగుదురే=సామ్యమొందఁగలరా? అనఁగా లేరనుట.

తా. ఈభూమిలో సౌందర్యసంపదచే, ఇళకును బుధునకును బుట్టినపురూరవుఁడయినను, సూర్యునికిని గంధర్వికిని గల్గినయశ్విసుతు లయినను, దేవేంద్రుని కొడుకయిన జయంతుఁడయినను, కుబేరుపట్టపుదేవికి నుదయించిన నలకూబరుఁడయినను నీనలరాజుతో సాటి చెందలేరు.

మ. సమయోత్కంఠితకంఠలోఠితవరణస్రగ్భూషణుం డైనయా
దమయంతీవరుఁ జూచి యద్దివికి సుత్రాముండు వ్రాకుంటుపం
తము నిర్లజ్జతఁ బోయినం దనునిరర్థప్రార్థనుం దొంటినె
య్యమునం జేరఁగ నేలయిచ్చు శచియాత్మాంతఃపురోద్దేశమున్.

టీ. సుత్రాముఁడు=దేవేంద్రుఁడు, సమయ...షణుండు-సమయ=స్వయంవరకాలమున, ఉత్కంఠిత=నలునియందధికోత్కంఠ గలదియగు, కంఠ=అతని కంఠమున, లోఠి=దొరలుచున్న, వరణస్రక్=స్వయంవరణమాలికయే, భూష

ణుండు=ఆభరణముగాఁ గలవాఁడు, ఐనదమయంతీవరున్=అయినట్టి నలరాజును, చూచి, అస్వవికిన్=ఆస్వర్గమునకు, పోకుంట=వెళ్లకుండుట, పంతము=పౌరుషము, అనఁగా నింద్రుఁడు తాను త్రిలోకాధిపతియయ్యు, నమరుఁడయ్యు దమయంతిని వరింప వచ్చి విఫలీకృతమనోరథుఁడై మర్త్యుఁడయిన నలరాజునకైనను సాటిరాక యుండెను. అట్టిసమయమున దేవేంద్రుఁడు పౌరుషశాలియే యైన చో స్వర్గమునకేఁగక మర్త్యలోకమునను ఉండుటే సముచితము. నిర్లజ్జతన్=త్రపావిహీనతచే, పోయినన్=స్వర్గమున కేఁగినను, నిరర్థప్రార్థనున్=వ్యర్థమగుకోర్కెగల, తన్నున్=ఇంద్రుననుట, శచి, తోంటినెయ్యమునన్=వెనుకటియనురాగముతో, ఆత్మాంతఃపురోద్దేశమున్=తనయంతఃపురములోనికి, ఏల, చేరఁగన్ ఇచ్చున్=ఎందులకు రానిచ్చును, అనఁగా రానీయదనుట, తనభర్త వేఱొకకాంతపై ననురక్తుఁడయినట్లు తెలిసినప్పుడే స్త్రీ భర్తపై తొంటియనురాగమును విడుచు. అట్లుండఁ బతివేఱొకకాంతనుగోరియుఁ దానిఁ బొందలేక యవమానముచెందివచ్చినప్పుడనురాగముండదని వేఱచెప్పవలయునా? కావున దేవేంద్రుఁడు నిర్లజ్జత నవలంబించియైన స్వర్గమును జేరకపోవుట యనుచితమని భావము. ఇంద్రాదులకంటెను నలుండు సౌందర్యాదులచే వెన్నెక్కియుండెనని ఫలితార్థము.

తా. స్పష్టము.

మ. విబుధేంద్రావరణప్రసాదితశచీవిశ్రాణితాశీర్వచ
స్తబకవ్రాతములన్ దిగీశపురుషార్థప్రక్రమోపార్జిత
ప్రబలఖ్యాతియుఁ బూఁటకాఁపులుసుఁడీ భావించిచూడంగ ని
య్యబలారత్ననృపాలరత్నములనిత్యైశ్వర్యసంపత్తికిన్. 74

టీ. భావించి చూడంగన్=ఆలోచించిచూడఁగా, ఇయ్యబలారత్ననృపాలరత్నముల నిత్యైశ్వర్యసంపత్తికిన్=స్త్రీపురుషరత్నములయిన యీనలదమయంతుల యైశ్వర్యసమృద్ధికి, విబుధ...వ్రాతములున్-విబుధేంద్ర=దేవేంద్రుని, అవరణ=వరింపకపోవుటచే, ప్రసాదిత=సంతసింపఁజేయఁబడిన, శచీ=శచీదేవిచే, విశ్రాణిత=ఈయఁబడిన, ఆశీర్వచః స్తబకవ్రాతములున్=ఆశీర్వచన సమూహములును, అనఁగా, దమయంతి దేవేంద్రుని వరింప మానెను. అవిగవి

శచి తనకు సవతియైయుండ నిష్టపడనందుల కానందించి దమయంతి కనేకవిధములగు నాశీర్వచనముల నిచ్చెనని భావము. దిగీశ...ఖ్యాతియుణ్-దిగీశ=దిక్పతులయొక్క, పురుషార్థ=దమయంతికి సందేశమును గొనిపోవుట యనెడి కార్యముయొక్క, ప్రక్రమ=ప్రారంభముచే, ఉపార్జిత=సంపాదింపఁబడిన, ప్రబల=అధికమగు, ఖ్యాతియుణ్, ప్రసిద్ధియు, అనఁగా నలుఁడు దేవతలకు మహోపకారముచేసి సంపాదించినప్రఖ్యాతి యని భావము. పూఁటకాఁపులు సుఁడీ=నలదమయంతుల కైశ్వర్యసమృద్ధిని దప్పక యీయవలసినవి సుమీ! అనఁగా నలునిచే సంతసింపఁ జేయఁబడినదిక్పతులును నింద్రుని పరింపుచే సంతసింపఁజేయఁబడిన శచియు, నీనలదమయంతుల కైశ్వర్యమృద్ధిని గలిగింపకమానరని భావము.

తా. దేవేంద్రుని పరింపమిచే సంతసించి శచీదేవి దమయంతి కిచ్చిన యాశీర్వచనములును, దిక్పతుల దూత్య మాచరించి నలుఁడు సంపాదించి కొన్నఖ్యాతియును, నలదమయంతుల నిత్యైశ్వర్యముల నభివృద్ధిచేయఁ బ్రతిభువులై యున్నవి.

శా. చేసెం గావలయు న్విరించి నిఖిలస్త్రీపుంససంయోజనా
భ్యాసప్రౌఢి ప్రకాశ మొంద గడు లిఃయ్యం బైనసంసర్గ మి
ట్లాసంసారపురంధ్రిపూరుషమిథోహార్దోదయప్రేమముల్
పోసెం గావలయు న్మరుండు హృదయాంభోజంబుల న్వీరికిన్.

టీ. విరించి=బ్రహ్మ, వీరికిణ్=నలదమయంతులకు, నిఖిలస్త్రీపుంస...ప్రౌఢి. నిఖిల=సమస్తమునగు, స్త్రీపుంస = స్త్రీపురుషులయొక్క, సంయోజనా=కూర్చుటయందైన, అభ్యాసప్రౌఢి=అభ్యాసమందలి నేర్పు, ప్రకాశ మొందణ్=ప్రకాశించునట్లుగా, కడులియ్యంబు = మిక్కిలి కలసినట్టిది, ఐనసంసర్గము=అయినకూడికను, చేసెంగావలయుణ్=చేసియుండవచ్చును, అనఁగా అనేకములగు ననుకూలదాంపత్యములఁగూర్చి యందలి తారతమ్యములనుగాంచి మిక్కిలి యభ్యాసముచేసి యీయనుకూలదాంపత్యము గూర్చెఁగాఁబోలునని భావము ఇట్లు, మరుండు=మన్మథుఁడు, వీరికిణ్=ఈనలదమయంతులకు, ఆసంసార...

ప్రేమముల్ - ఆసంసార=సృష్టి మొదలుకొని, పురంధ్రిపూరుష=స్త్రీపురుషులయొక్క, మిథః=అన్యోన్యములగు, హర్షోదయ=సంతోషోదయమును, ప్రేమముల్=ప్రేమమును, హృదయాంభోజంబులన్ = హృత్పద్మములయందు, పోసెం గావలయున్, పోసియుండవచ్చును, అనఁగా మన్మథుఁ డిదివఱకనేక స్త్రీపురుషులకు నన్యోన్యహర్షప్రేమలజనింపఁజేసెఁ గావున నాయభ్యాసముచే హర్షప్రేమల వీరిహృదయములఁ బోసెఁగాఁ బోలునని భావము. విరించిమన్మథులట్టి యభ్యాసము కలవారు గనుక అనుకూలదాంపత్యాన్యోన్యానురాగములఁ గూర్పఁగలిగి రనుట, అలం. ఉత్ప్రేక్ష. ఈనలదమయంతులం దనుకూలదాంపత్యమనియు వారలహర్షప్రేమలు నిరుపమానము లయినవనియు ఫలితార్థము.

శా. వైదర్భీబహుజన్మనిర్మలతపోవర్ధిష్ణుతల్లోచనా
స్వాదప్రౌఢవిలాసుఁ డీవసుమతీచక్రేశపుష్పాయుధుం
డాదిత్యాలయసార్వభౌమసుకృతాహంకారదుష్ప్రాపభైమీదాంపత్యమునం జిరాయువయి నెమ్మింబొందుఁ గాకెంతయున్.

టీ. వసుమతీ... పుష్పాయుధుండు-వసుమతీచక్ర=భూచక్రమునకు, ఈశ=ప్రభువులలో, అనఁగా రాజులననుట, పుష్పాయుధుండు=మన్మథునివంటివాఁడయిన నలుఁడు, వైదర్భీ=ఓదమయంతియొక్క, బహు... విలాసుఁడు—బహు=అనేకములయిన, జన్మ=పుట్టువులందలి, నిర్మల=స్వచ్ఛమైన, తపః=తపస్సుయొక్క, వర్ధిష్ణు=పెరుఁగుచున్నదియు, తత్=ఆమెయొక్క, లోచనాస్వాదప్రౌఢవిలాసుఁడు -లోచన=నేత్రములకు, ఆస్వాద=రుచికల్గించుటందు, అనఁగా నానంధము కల్గించుటయం దనిభావము, ప్రౌఢ=నేర్పుగల, విలాసుఁడు=కాంతులుగలవాఁడు. అనఁగా హరునికంటిమంటలచే నశించినశరీరముగలమన్మథుఁడు దమయంతి తపంబు పెంపుచే నేత్రగోచరమై సుందరమై యధికానందకరమై యున్నయీనలరూపమును బొందెననని భావము. నలుఁ డపరమన్మథునివలె నున్నాఁడని ఫలితార్థము. ఆదిత్యా... దాంపత్యమునన్—ఆదిత్యాలయ = స్వర్గలోకమునకు

సార్వభౌమ=చక్రవర్తియైన దేవేంద్రునియొక్క, సుకృతాహంకార=పుణ్యాతిశయముచే, దుష్ప్రాప=పొందనలవిగాని, భైమీ=దమయంతితోడి, దాంపత్య మునన్=దాంపత్యముచేత, అనఁగా నింద్రాదులకు నైతేను దుష్ప్రాప యను టచే దమయంతి దేవతాకాంతలకంటెఁగూడ నధికసౌందర్యవంతురాలనియు, నట్టి దమయంతిని బొందఁ గలుగుటచే నలుఁ డింద్రాదులకంటెను బుణ్యాత్ముఁ డనియుఁ దెలియఁదగినది. ఇలన్, చిరాయువు అయి=దీర్ఘాయుర్దాయముగల వాఁడయి, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, నెమ్మిన్=సంతసమును, ఒందుఁగాక= పొందును గాక.

తా. రాజకుమారమన్మథుఁడగు నీనలుఁడు దమయంతి తపఃబు పెంపుచే లోచనానందకర మగువిలాసములు కలవాఁడు. ఇంద్రాదులకుఁ గూడ దుర్లభ మైనయీచెలువతోడి దాంపత్యమున భూమిలో సంతసంబునఁ జిరకాలము జీవించుఁగాక.

శా. సంబంధం బిటు గూడునే రమణికిన్ శ్లాఘ్యర్తకు న్నేత్రప ర్వంబై యుండె స్వయంవరం బసితగౌరస్మేరదృగ్గోచులన్ బింబోష్ఠీనివహం బమోఘకుతుకప్రేమంబులన్వైరి మా ఘుం బాడించెనఘాతిఘాతియముగాంగంగాఘయోగంబునన్.

టీ. రమణికిన్=దమయంతికిని, శ్లాఘ్యర్తకున్=నలునకును, సంబంధంబు=వివాహసంబంధము, ఇటు=ఇంతబాగుగా, కూడునే=సంఘటనము తగునుగదా! అనఁగా నీయిరువురును సౌందర్యాదులచే నొకరికొకరు తీసిపోకపోవుటచే వీరిసంఘటనము మిక్కిలి యుక్తముగా నున్నదని భావము. ఇటు "గూడునే" అనుచోట ఏకారము మెచ్చుకొనుటను దెలుపును. ఇందులకుఁ బ్రయోగము "నాయాడినమాటలకు నయ్యుధిష్ఠిరుండు పలికినవచనంబు లింత యొప్పునే యని యగ్గించిన" భార. ఉ. అట్లె యిచ్చటను, నలదమయంతులకుఁ మిక్కిలి మంచి సంఘటనము సమకూరినదని మెచ్చుకొనుటనే యేవకారము తెలుపుచున్నదని తెలియఁదగినది. స్వయంవరంబు, నేత్రపర్వంబై=నేత్రానంద కరమై, ఉండెన్, అనఁగా నీస్వయంవర మహోత్సవమున మిక్కిలి యనుకూ

దాంపత్యము సమకూడుటచే నిదియు మిక్కిలి యభినందనీయమై యున్నదని భావము. బింబోష్ఠీని వహంబు= స్త్రీసమూహము, అమోఘకుతుక ప్రేమంబులన్ =వ్యర్థముకాని వేడుకచేతను, ప్రేమముచేతను, అసిత...రోచులన్— అసిత=నల్లనివియు, గౌర=తెల్లనివియు, నగు, స్మేర=మందహాసముచే వికసించిన, దృక్ = నేత్రముల, రోచులన్ = కాంతులనెడి, అఘాలి...యోగంబునన్- అఘ=పాపములను, అతిఘాతి=పూర్తిగా నశింపఁజేసెడి,యమునాగంగా,గంగా యమునా నదులయొక్క, ఓఘ=ప్రవాహముయొక్క. యోగంబునన్ =కూడిక గల ప్రయాగయనెడి పుణ్యక్షేత్రంబునందు, వీరికి = ఈనలదమయంతులను, మాఘముఆడించెను = మాఘస్నానము, చేయించెను. స్త్రీలయొక్క నేత్రముల సితాసితకాంతులు గంగయమునా సంగమమువలె నున్నవనియు, నట్టి పుణ్యక్షేత్రమున మాఘమాస మున స్నానముచేసినవారు మహాపుణ్యాత్ములగుదురనియు, నీనలదమయంతులను స్త్రీ నేత్రముల సితాసితకాంతులనెడి గంగాయమునా సంగమమున స్నానముచేసి యార్జించుటవలననే పరస్పరసంఘటన మలవడినదనియుభావము. ఈచెప్పటచే స్త్రీలు నలదమయంతులను దనివిదీరని చూపులతో నాపాదమస్తకమును జూచుచున్నారనియు. అట్లుచూచి మాఘమాసంపు ఫలమును—అనఁగా మహాసుకృతమును—వారికిఁ గలుగునట్లు కోరుచున్నారనియు ఫలితార్థము. మాఘమాసమునఁ బ్రయాగయందుఁ దానమాడినవారు మహాపుణ్యులంతులగుదురనుటకుఁ "ప్రమాణము" సితాసితేసరిత్సంగ స్నాతంమాఘమాసే యుధిష్ఠిర, నతేషాంపునరావృత్తిః కల్పకోటిశతైరపి'' అనుభారతవచనము. ఇందు మాఘంబు, అడించెన్ అనుచోటఁ గాలవాచకమగుటచే సప్తమికిద్వితీయ వచ్చినదని యెఱుంగునది. ఇందులకు మూలములోఁగూడ " స్నాస్నామాఘ మఘాతి ఘాతియమునాగంగౌఘయోగే యథా'' అని సప్తమికి ద్వితీయ కానవచ్చుచున్నది. అలం రూపకము. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. దివిజపతిఁ బొందనేనని రెండవఁకచి యగు
　　ధరణిపతిఁ బొంద దమయంతికతనము చెడదు

తివిరి శచి యౌట దమయంతియై యవుటఁ బోల
దింతి యీతారతమ్య మెట్లెఱిఁగెనొకొ. 78

టీ. ఇంతి=దమయంతి, దివిజపతిన్ = దేవేంద్రుని, పొందెన్, ఏని=వరించినచో, రెండవశచి=రెండవశచీదేవి, అగున్, అనఁగానింద్రభార్యకు శచియనుపేరుగలుగును. కానదమయంతి యింద్రునివరించినచో ముందున్నముఖ్యశచిగాక రెండవ గౌణశచి యగు ననుట, ధరణిపతిన్=నలుని, పొందన్=వరింపఁగా, దమయంతితనము=దమయంతీత్వము, చెడదు = పోదు, ముఖ్యరాలయిన మొదటి దమయంతిగానే యుండును గాని శచిక్రింద అముఖ్యురా లయినరెండవశచిగా నుండదనిభావము. తివిరి = ప్రయత్నించి, శచి యౌట = ఇంద్రభార్యయగుట, అనఁగా నింద్రునివరించి శచీత్వమును బొందుట, దమయంతియవుటన్ = దమయంతియై యుండుటను, అనఁగా నలుని వరించి యిదివఱకున్న దమయంతీత్వమును నిలుపుకొనుటనని భావము. పోలదు = దీనికిసరిగాదు. అనఁగా శచీత్వమును బొందుటకంటె దమయంతియైయుండుటయే శ్రేష్ఠమని భావము. ఈతారతమ్యము = భేదమును, ఎట్లు=ఏరీతిగా, ఎఱిఁగెన్, ఒకొ=తెలిసికొన్నదో, "ఇటశచియై యింద్రరాజ్యసుఖము లనుభవించుటకంటె దమయంతియై భూలోకమునవసించి యీలోకసుఖ లనుభవించుట మంచిదికాదని తలంపరాదు. దమయంతి యింద్రుని వరించినచో స్వర్గసుఖప్రాప్తియున్నను, సత్కీర్తి యేమియుంగలుగదు. శచీదేవికేమికీర్తి గలదు? ఎవరైనను నామెనువర్ణించుచున్నారా? లేదు. నలునివరించినచో నింద్రునికంటెను నలుఁడధిక కీర్తిసంపన్నుఁడు కాన నతనివరించి పత్నియైయున్నచో నతనివర్ణించుచుఁ, దత్ప్రసంగముచే దమయంతిని గూడ వర్ణింతురు. దానివలన దమయంతి కధికకీర్తికల్గు. ఆకీర్తిస్వర్గసుఖముకంటెను శ్రేష్ఠమైనది. కానస్వర్గసుఖమును బరిత్యజించి దమయంతి నలునినే వరించినది" అని కొందఱ యభిప్రాయము.

తా. గతార్థము.

శా. స్వారాడ్ప్రముఖామరప్రవరులన్ వర్జించి లజ్జాపరీ

హారంబుం బొనరించె రాజులకు సంప్రార్థించి తా దేవస
త్కారం బై యితని న్వరించిన వివేకప్రౌఢిఁ దద్దేవతా
హ్రీకోపాపయశఃప్రమార్జన మొనర్చెన్ భైమి మే లెంతయున్.

టీ. భైమి=దమయంతి, స్వారాజ...వరులన్ - స్వారాజ= ఇంద్రుఁడు, ప్రముఖ=మొదలుగాఁగల, అమరప్రవరులన్ = దేవతాశ్రేష్ఠులను, వర్జించి= విడిచి, రాజులకున్ = నలాతిరిక్తులయిన రాజులకు, లజ్జాపరీహారంబున్ = లజ్జాత్యాగమును, ఒనరించెన్ = చేసెను. అనఁగా భూలోకవాసులగు రాజవర్యులగు తమలో నలుని వరించినప్పుడు తక్కినవారికి సిగ్గుపోడమకమానదు. కాని దమయంతి స్వర్గలోకావాసులగు నింద్రాదుల నే పరిత్యజించినప్పు డీలోకరాజులను విడిచిపెట్టెననుట వలన నీరాజులకు సిగ్గుపొడమలేదని భావము. ప్రార్థించి = ఇంద్రాదులనడిగికొని, దేవతాసత్కారంబై = దేవతలొసంగిన బహుమానము గా, ఇతనిన్ = ఈనలుని, వరించిన=చేపట్టిన, వివేకప్రౌఢిన్ =యుక్తాయుక్తజ్ఞానాతిశయముచే, తద్దేవతా...మార్జనము-తద్దేవతా=ఆయింద్రాది దేవతలయొక్క, హ్రీకోప=లజ్జాకోపములయు, అపయశః=అపకీర్తియు, ప్రమార్జనము=తొలంగించుటను, ఒనర్చెన్ = చేసెను, ఇది, ఎంతయున్, మేలు=మంచిది, తమకంటెఁ దక్కువ వాఁడయిన నలుని దమయంతి వరించుటచే, నలుని సాదృశ్యము పొందలేక పోయితిమిగదా యని దేవతలకు సిగ్గును, నమరులయి లోకాధిపతులయిన తమ కోర్కిని తమయాజ్ఞ చొప్పున నడపవలసిన దమయంతి విఫలముచేసినది కాన కోపమును, స్వర్గాధిపతులయ్యు సౌందర్యాదులగు నుత్తమగుణములందు నలునిఁ బోలలేక పోయిరనెడి యపకీర్తియు దేవతలకుఁ గలుగుచుండఁగా వానిని దమయంతి తన నేర్పుచేఁ దొలంగించెను. ఎట్లనఁగా దమయంతి దేవతలను బ్రార్థించివారి వలన నే నలునిఁ బొందెను. ఇంద్రాదులే నలుని నొసంగుటచేఁ దాము దమయంతిని బొందఁదగిన సామర్థ్యము గలవార య్యును దమయంతి ననుగ్రహించి యిచ్చిరని తెలియవచ్చునుగాన, వారియందుఁ గొఱంత గాని దమయంతి వరింపలేకపోవుట వలన లజ్జగాని యింద్రాదులకు సంభవింపదు. త్రిలోకాధిపతులగుతమ్ముయాచించి నలుని వరించుటచేఁ దమశాసనమును

ధిక్కరించుటయుఁగాదు; తమకోర్కెని విఫలముజేయుటయునుగాదు. కాన దమయంతి యం దున్నకోపమును బోవును. మఱియు దమయంతి వరింపక పోవుటచే 'నిందాదులు నలునికంటెఁ దక్కువవారు; కానిచో దమయంతి యేలవరింపదు' అనెడి యపయశస్సు సంభవించును. కాని వారినడిగి నలునిఁగై కొనుటచే నలునికంటె నిందాదులే గొప్పవారై యుండవచ్చునని యు దమయంతి నలుఁడేకావలయునని కోరుటచే నామెయందుఁ దయ యుంచి వారిచ్చినవారనియుఁ దోఁచును. కావున నపకీర్తియుఁ దొలంగెను. ఇట రాజులకు సిగ్గు లేకుండఁజేసి, యింద్రాదులకు లజ్జయుఁ గోపంబును, దుష్కీర్తియును లేకుండఁ జేసి యెవ్వరిమనంబులును విచారపరములు గాకుండఁజేసి తనమనఃప్రియుని నెమ్మితో వరించుటచే దమయంతి వివేకప్రౌఢి తెల్లమగుచున్నది.

తా. గతార్థము.

వ. అనుచు నీచందంబునం గ్రందుకొని యిఁగినవరాతులు డెందంబు లానందజలధిం దేలియాడంగొనియాడుచు సందర్శనోత్సవం బనుభవింపం గుమారబృందారకుండు కురువిందకందళీసందోహ సుందరకరుం డగుటను హృదయానందుం డగుటనుం బొడముచందురునిం దొరయుచుఁ బురందరహరిత్క్రీడామందిరం బగునుదయగిరికందరంబునుం బోనికనకస్యందనంబుపై హరిద్రాధంగరంగంబుల భంగింప నంగలించు నఖిలాంగకంబులం దొడిగినమంగళాభరణంబులం గీలింపఁబడినయింద్రనీలంబుల మెఱుంగుల చెఱంగులు పౌరాంగనాపాంగదృక్తరంగంబుల నాలింగనంబు సేయం గంకణఝుణఝుణత్కారంబు తోరంబుగాఁ బంకజాక్షులు వీచువీచోపులం బొడముసన్నగరువలిపొలపంబుల నున్నంబులై నున్నకురులు పొలుపార, మందగమనంబున వందిసందోహసంకీర్తనంబును, మాగధమధురగానంబును, పాఠకపఠనరవంబును, మ

నంబు రంజిలఁ జేయ, ముందఱం జనుమూర్ధాభిషిక్తులమణికి
రీటంబు లనునడదివియలతోడం గూడి గంధతైలధారాభిషే
కప్రదీపితం బగుకరదీపికాసహస్రంబు,నాసీరగత తుఖారఖురఖు
రఘట్టనంబులం బుట్టినధరణీపరాగంబున దట్టంబైన సంధ్యాం
ధకారంబు దూరంబుసేయం గరి ఘటాగ్రైవేయ ఘంటికా
టంకారరవంబులఁ బ్రోదిసేయుచుఁ బుంఖానుపుంఖంబులుగా
శంఖకాహళభేరీమృదంగ వేణువీణా వినాదంబులు రోదసీకటా
హంబు నుద్ఘాటింపం బటుత్పట్టపటపతాకాభిరామంబును, న
ముత్తంభితరంభాస్తంభసంభారంబును,గర్పూరపాంసు విరచి
తరంగవల్లీమతల్లికావేల్లితప్రాంగణంబును గస్తూరీకర్దమాలి
ప్తవితర్దికాద్వితయోపశోభితంబును, బుణ్యాంగనాకరకిసల
యావలంబిత చూతపల్లవలాజాక్షతాది శోభనపదార్థసార్థం
బును నైనరాజమందిరంబు చేరం జనుదెంచు నప్పుడు.

టీ. ఈచందంబునన్ = ఈప్రకారముగా, అనుచున్ = పల్కుచు, ఇందీవరాక్షులు=కలువలవంటి నేత్రములుగల స్త్రీలు, క్రందుకొని=సమూహముగానుండి, డెందంబులు=మనస్సులు, ఆనందజలధిన్ = ఆనందసముద్రమునందు, తేలియాడన్ =ఈఁదులాడుచుండఁగా, అనఁగా నధికసంతోషములు గల వారియుండఁగా, కొనియాడుచున్ =నలదమయంతులను నుతించుచు, సందర్శనోత్సవంబు=నలరాజును జూచుటయనెడి యుత్సవమును, అనుభవింపన్ =అనుభవించుచుండఁగా, కుమారబృందారకుండు = రాజకుమారవరుఁడు, కురువింద .. కరుండు—కురువింద=పద్మరాగములయొక్క, కందళీ=మొలకలయొక్క, సందోహ=సమూహమువలె, సుందర=అందమైన, కరుండు = చేతులుగలవాఁడు, అగుటను=అయియుండుటచేతను, చంద్రపక్షమందు, ఉదయకాలమునఁజంద్రుఁ డెట్లుగా నుండునుగాన కురువిందములవంటి సుందరమగు కిరణములు గలవాఁడనియర్థము. హృదయానందుండగుటన్ = మనసున కానందము గల్గించు

వాఁడగుటచేతను, పొడము చందురునిక్ = ఉదయకాలచంద్రుని, దొరయుచుక్ =సమానముగుచు, పురందరహరిత్ క్రీడామందిరంబు-పురందరహరిత్ = తూర్పుదిక్కనెడి స్త్రీకి, క్రీడామందిరంబు= క్రీడాగృహము, అగునుదయగిరి కందరంబునక్ =అయినట్టి పొడుపుకొండగుహను, పోనికనకస్యందనంబుపైక్ =సరిపోలుచున్న బంగారు రథముపైని, అధివసించి=కూర్చుండి, హరిద్రాభంగ రంగంబులక్ =పసపుఖండములయొక్క రంగును, భంగింపక్ =తిరస్కరించుట కు, అంగలించునఖిలాంగకంబులక్ = ప్రయత్నించు చున్నయవయవములందు, అనఁగాఁ బసపుఖండములవలెఁ బచ్చనియంగములందని భావము. తొడిగిన మంగళాభరణంబులు = తాల్చిన శుభప్రదమగు నలంకారములు, కీలిం... చెఱంగులు — కీలింపఁబడిన = అలంకారములందు స్థగితములై యున్న, ఇంద్రనీలంబుల= ఇంద్రనీలమాణిక్యములయొక్క, మెఱుంగుల = కాంతులయొక్క, చెఱంగులు=కొనలు, పౌరాంగనాపాంగ దృక్తరంగంబులక్ =పౌరస్త్రీల కడకంటిచూపులను, ఆలింగనంబు, చేయుక్ =అలముకొనుచుండఁగా, కంకణఝణత్కారంబు = కడియముల ఝణంకారధ్వనులు, తోరంబుగా=వర్ధిల్లునట్లుగా, పంకజాక్షులు= స్త్రీలు, వీచువీచోపులక్ =వీచుచున్నవింజామరలవలన, పొడము సన్నగరువలిపొలపంబులక్ = ఉదయించు మందమారుతప్రసారములచే,నున్నంబులైన=త్రోయఁబడిన, నున్నఁగురులు= మెత్తనికేశములు, పొలుపారక్ =కదలి ప్రకాశించుచుండఁగా, మందగమనంబునక్ =మెల్లని నడకతో, వందిసందోహసంకీర్తనంబును=వందిజనముల పొగడ్తలును, మాగధమధురగానంబులక్ =వంశవీర్యాదులనుబొగడి జీవించెడి జనులయొక్క, తియ్యనిపాటలును, పాఠకపఠనరవంబును=పాఠకజనములయొక్క ధ్వనియును, మనంబుక్ ,రంజింపఁజేయక్ = సంతసింపఁ జేయుచుండఁగా, ముందఱక్ =నలరాజునకుఁ బురోభాగమున, చనుమూర్ధాభిషిక్తుల=నడుచుచున్న గొప్పరాజులయొక్క, మణికిరీటంబులు=రత్నకిరీటములు, అనునడదివియలతోడక్ = అనెడినడచుచున్న దీపములతో, అనఁగా మూర్ధాభిషిక్తులగు రాజులు ముందుగా నడుచుచుండఁగా వారి శిరంబులపై నున్నరత్నకిరీటములు నడచుచున్నదివిటీలవలె నున్నవని భావము. కూడి=కలిసి,

గంధ...దీపితంబు-గంధతైల=వాసననూనెయొక్క, ధారా=ధారలయొక్క, అభిషేక=పోఁతలచే, సిక్త=తడుపఁబడినవియు, దీపితంబు=వెలిగింపఁబడినది, అగురుకరదీపికాసహస్రంబు=అయిన దివిటీలసమూహము, నాసీర...ఘట్టనంబులన్-నాసీర=సేనాముఖమును, గత=పొందిన, తుఖార=గుఱ్ఱములయొక్క, ఖర=వాడియైన, ఖుర=డెక్కలయొక్క, ఘట్టనంబులన్=సంఘర్షణముచే, పుట్ట ధరణీపరాగంబులన్=పుట్టినట్టి భూపరాగముచే, పట్టంబు, ఘనసంధ్యాంధకారంబున్=అయినట్టి సాయంకాలపు చీఁకటి, మూరంబు, చేయన్=పాఱఁదోలుచుండఁగా, కరి...టంకారంబులన్—కరిఘటా=ఏనుఁగు మొత్తములయొక్క, కంఠ=గలమందున్న, గ్రైవేయ=కంఠాభరణములయొక్క, ఘంటికా=ఘంటలయొక్క, టంకారరవంబులన్=ధ్వనులను, ప్రోది చేయుచు=వృద్ధిఁబొందించుచు, పుంఖానుపుంఖంబుగాన్=మిక్కిలిదట్టముగా, శంఖ...నినాదంబు—శంఖ=శంఖములయొక్కయు, కాహళ=కాహళమను వాద్యవిశేషము యొక్కయు, భేరీ=భేరియొక్కయు, మృదంగ=మద్దెలలయొక్కయు, వేణు=పిల్లఁగ్రోవులయొక్కయు, వీణా=వీణలయొక్కయు, నినాదంబు=ధ్వని, రోదసీకటాహంబును=భూమ్యాకాశముల కప్పెరమును, ఉద్ఘాటింపన్=పగులఁగొట్టుచుండఁగా, పట...పతాకాభిరామంబును=పటపటనిశబ్దించుపట్టు గుడ్డజెండాలతో మనోహరమైనదియు, సముత్తంభిత...సంభారంబును-సముత్తంభిత=ఎత్తఁబడిన, రంభాస్తంభ=అనఁటికంబములయొక్క, సంభారంబును=సమూహము గలదియు, కర్పూర...వేల్లితంబును-కర్పూరపాంసు=కప్పురపుచూర్ణముచే, విరచిత=రచింపఁబడిన, రంగవల్లీమతల్లికా=శ్రేష్ఠములయిన ముగ్గులచేత, వేల్లిత=పరివృతములైన, ప్రాంగణంబులును = ముంగిళ్లుగలదియు, కస్తూరీ...శోభితంబును—కస్తూరీకర్దమ=కస్తూరి బురదచే, ఆలిప్త=పూయఁబడిన, వితర్దికాద్వితయ=రెండరుఁగులచేత, ఉపశోభితంబును=ప్రకాశించుచున్నదియు, పుణ్యాంగనా...సార్థంబును—పుణ్యాంగనా = పేరంటాండ్రయొక్క, కరకిసలయ = పల్లవములవంటి చేతులచే, అవలంబిత=పట్టుకొనఁబడిన, చూతపల్లవ=మామిడిచిగుళ్లును, లాజ=పేలాలును, అక్షతలు=పచ్చని తండులములు, ఆది=మొదలైన, శోభనపదార్థ=

మంగళ పదార్థములయొక్క, సార్థంబు=సమూహముగలదియు, ఐనరాజమందిరంబుక్=అయినట్టి రాజగృహమును, చేరక్=సమీపింపఁగా, చనుదెంచునప్పుడు=వచ్చుచున్న సమయమందు.

ఉ. చేరెను లగ్నవేళ యతిశీఘ్రము రమ్మని విన్నవింపఁ బు
త్తేరఁగ నంతనంతఁ జనుదెంతురు కుంతలగౌడచోళగాం
ధారముఖావనీశులు విదర్భనరేంద్రుని యాజ్ఞఁ బాదసం
చారమునన్ శశాంకకులసంభవుపాలికి భక్తినమ్రులై. 81

టీ. లగ్నవేళ=ముహూర్తకాలము, చేరెక్=సమీపించెను, అతిశీఘ్రము=మిక్కిలి వడిగా, రమ్ము, అని, విన్నవింపక్=మనవి చేయుటకు, పుత్తేరఁగాన్=పంపఁగా, కుంతల...వనీశులు - కుంతల=కుంతల దేశాధిపతియు, గౌడ=గౌడ రాజు, చోళ=చోళభూపతియు, గాంధార ముఖావనీశులు=గాంధారరాజు మొదలగువారు, విదర్భనరేంద్రుని యాజ్ఞన్=భీమభూపాలుని యనుమతి చే, పాదసంచారమునక్=కాలి నడకతోన్, భక్తినమ్రులై=భక్తిచే వంగినవారై, శశాంక కులసంభవు పాలికిన్=చంద్రవంశ సంభూతుఁడయిన నలరాజునొద్దకు, అంతన్, అంతన్ = అంతటంతట, చనుదెంతురు=వచ్చుచుందురు. దేశాధీశ్వరులే శుభసందేశహరులై భక్తినిజూపుచు భయమున దూరముననే నిలుచుచున్నారని చెప్పుటచే నలునియొక్క వైభవము వెల్లడి యగుచున్నది. విదర్భరాజునాజ్ఞన్, వచ్చుచున్నా రనుటచే, వీరందఱును విదర్భరాజున కంకితులై యున్నారని తెలుచున్నది. ఆరాజులు పాదసంచారమున వచ్చుచున్నారనుటచే నలుని గౌరవాతిశయము తెల్లమగుచున్నది.

తా. "ముహూర్తకాలము సమీపించినది త్వరగా రావలయు"నని విదర్భరాజు పంపఁగాఁ గుంతల గౌడాదిదేశాధీశ్వరు లాతనియాన తలఁదాల్చి కాలినడతో నలునిచెంతకు వచ్చి కొంతదూరమున నిలుచుందురు.

సీ. యామవేదండకర్ణానిలస్పాలన
విలసితభ్రూవల్లి వేల్లనముగఁ

తోరణమాలికాహీరాంకురచ్ఛాయ
వెలఁది లేఁజిఱునవ్వుమొలక గాఁగఁ
ప్రోదిరంభాస్తంభముల మోసుటాకులు
లలిఁ బచ్చపట్టుచేలంబు గాఁగ
వీతెంచుమృదువేణువీణానినాదంబు
కలికితీయనినున్నపలుకు గాఁగఁ
తే. పేరఁటాండ్రు హస్తపంకేరుహములఁ
బూఁచి యెత్తినకనకంపుఁబూజెగుండ
లున్నతస్తనములు గాఁగ నొప్పు మిగిలెఁ
దరుణియునుబోలె నృపగృహద్వారభూమి. 82

టీ. యామ...స్ఫాలన - యామ = ఒక్కొక్క జామమునకు రాజద్వారము చెంతనిలుచు, వేదండ = ఏనుఁగుయొక్క, కర్ణానిల = చెవులవలనఁ గల్గిన గాలియొక్క, స్ఫాలన = కదలిక, విలసిత...మునన్ - విలసిత = ప్రకాశించుచున్న, భ్రూవల్లి = లతవంటి కనుబొమలయొక్క, వేల్లనమునన్ = చలనముగాను—కనుబొమ విభ్రమముగా ననుట, తోరణ...ఛాయ - తోరణమాలికా = మాలికవంటి తోరణమందున్న, హీరాంకుర = వజ్రపు మొలకలయొక్క, ఛాయ = కాంతి, వెలఁది = స్త్రీయొక్క, లేఁజిఱునవ్వు మొలక గాఁగన్ = మందహాసపు అంకురము లగుచుండఁగా, ప్రోదిరంభా స్తంభముల మోసుటాకులు = అలంకారార్థ మచ్చటఁ బాఁతినయనఁటిచెట్టుల లేఁతయాకులు, లలిన్ = ఒప్పునట్లుగా, పచ్చపట్టు చేలంబుగాఁగన్ = ఆకుపచ్చని కట్టు పుట్టమగుచుండఁగా, వీతెంచు...నినాదంబు-వీతెంచు = పఱతెంచుచున్న, మృదు = మధురమైన, వేణు = వాంశికములయొక్కయు, వీణా = వీణెలయొక్కయు, నినాదంబు = ధ్వని, కలికి తీయనినున్న పలుకుగాఁగన్ = స్త్రీయొక్క మధురమైన మృదువయిన మాట యగుచుండఁగా. పేరఁటాండ్రు = ముత్తైదువలగు స్త్రీలు, హస్తపంకేరుహములన్ = పద్మములవంటి చేతులందు, పూఁచి, ఎత్తి

నకనకంపుఁ బూజెకుండలు=పట్టుకొన్న కనకవికారములై చిత్రించిన కుండలు, ఉన్నత స్తనములు గాఁగన్=పెద్ద స్తనము లగుచుండఁగా, నృపగృహద్వార భూమి=రాజమందిరముయొక్క సింహద్వారము నొద్దిభూమి, తరుణియును. బోలెన్=కాంతయువలె, ఒప్పుమిగిలెన్=ప్రకాశించెను. అనఁగా రాజగృహ ద్వార భూమి నలరాజు నెదుర్కొనుటకు యువతీరూపము దాల్చినట్టు లుండె నని భావము. వివాహాదులందు మంగళార్థము చిత్రితములయిన కుండలుపయో గింతురు. వానిఁ బూజెకుండలందురు.

తా. జానుబేనుఁగు కర్ణానిలముయొక్క కదలిక భ్రూవిక్షేపమువలెను, తోరణములందున్న వజ్రమణికాంతులు చిఱునవ్వువలెను, విలాసార్థము పాఁతి నయనఁటిచెట్ల యాకులాకుఁ బచ్చని వస్త్రమువలెను వీణాదిధ్వనులు మధుర వచనంబుల వలెను, పేరటాండ్రు పట్టుకొనియున్న పూజెకుండలు స్తనములవ లెను నుండుటంబట్టి యాద్వారభూమి యొక స్త్రీవలెఁ బ్రకాశించెను.

ఉ. శంబరవైరిమూర్తి జలజద్విషదన్వయచక్రవర్తిర
మ్యాంబగుమందయానమున కర్థిమెయిం జనుదెంచెఁ గేతుచీ
నాంబరపల్లవేల్లనవిహారతరంగితవారివాహమా
ర్గం బగురాజమందిరముప్రాంగణభూమికి సమ్ముఖంబునన్.

టీ. శంబరవైరిమూర్తి - శంబర=శంబరాసురునికి, వైరి=శత్రువు యొక్క, అనఁగా మన్మథునియొక్క యని యర్థము, మూర్తి=ఆకారమువంటి యాకా రము గలవాఁడును, జల...వరి-జలజద్విషత్=పద్మములకు విరోధి, అనఁగాఁ జంద్రునియొక్క, అన్వయ=వంశమందుఁ, బుట్టిన, చక్రవర్తి=సార్వభౌముఁడ యిన నలరాజు, కేతు ..మార్గంబు-కేతు=ధ్వజములందున్న, చీనాంబరపల్లి= పలుచని పొడుగయిన వస్త్రములయొక్క, వేల్లన=కదలికయనెడి, విహార=సం చారములచే, తరంగిత=తరంగములు కలదిగాఁ జేయఁబడిన, వారి వాహమా ర్గము=ఆకాశమార్గము కలది, అనఁగాఁ దెల్లని పలుచని వస్త్రములు ధ్వజముల కొనలందుండుటచే నవి తరంగములవలెఁ బొడసూపుచు నాకసమును, దరంగ ములు గలదానినిగాఁ జేయుచున్నదని భావము. జండాలచే రాజద్వారమే కాక

మీఁది యాకాశముకూడ నలంకరింపఁబడెనని భావము. అగు రాజమందిరపు ప్రాంగణ భూమికిన్=అయినట్టి రాజమందిరముయొక్క ముంగిలి వాకిటికి, సమ్మదంబునన్=సంతసముతోను, అర్థిమెయిన్=అపేక్షతో, రమ్యంబగు = చూపఱకు మనోహరమైన, మందయానమునన్= మెల్లని నడకతో, చనుదెంచెన్=వచ్చెను.

తా. మన్మథునితో సాటియగు నాకారముఁగల నలుఁడు కొనలందు బద్ధములగు సన్నని వస్త్రముల విహారములచే నాకాశమును దరగలుగలదిగాఁజేయు ధ్వజములతోఁ బ్రకాశించు రాజమందిరముయొక్క వాకిటికి సంతసంబుచేతను ప్రేమముతోను మెల్లగా వచ్చెను.

తే. ఎదురుగా నేఁగుదెంచుచోఁ నింట్ర మయ్యెఁ
బెండ్లి యిరువంక చుట్టంపుఁ బెద్దలకును
నాభిముఖ్యౌచితీసమ్యగర్హణార్హ
భాషణాలింగనాదిసంభావనముల. 84

టీ. ఎదురుగాన్=ఒండొరులకభిముగా,ఏగుఁదెంచుచోన్=వచ్చునప్పుడు, పెండ్లి... పెద్దలకును - పెండ్లి=పెండ్లికరుగుదెంచిన, ఇరువంక=రెండుపక్షముల యందలి, చుట్టంపు=బంధువులగు, పెద్దలకున్=వయసు మీఱినవారికి, అభిముఖ్య... భావనములన్ - అభిముఖ్య=ఎదురుకోలుయొక్క, ఔచిత=తగవుచేత, సమ్యక్ = చక్కఁగా అర్హణ = పూజించుటయు, అర్హభాషణములన్=తగినట్లు సంభాషించుటయు, ఆలింగన=కౌఁగిలించుకొనుటయు, ఆది=మొదలుగాఁగల, సంభావనములన్=గౌరవముల చేతను, ఇంట్రము=నిర్బంధము, అయ్యెన్=ఆయెను, అనఁగా నిరువంకఁ జుట్టంబులు నెదురొకనుననప్పుడు పెద్దలకుఁగూడ నిఱుకటములో నలఁగుట యాయెనని భావము.

తా. రెండుపక్షముల పెండ్లి పెద్దలకును, బరస్పర మెదురొకనునప్పుడు, నెదురుసనుట, పూజించుట, యుక్తముగా మాటాడుట, కౌఁగిలించుట మొదలగు గౌరవములు చేసికొనుటచే మిక్కిలి సమ్మర్దమాయెను.

మ. దమయంతీప్రియసోదరుండు దముఁ డాద్వారప్రదేశంబు న
య్యమునం గాల్నడ నేఁగుదెంచెఁ బరిచర్యాయుక్తిగా రాపువి
య్యముఁ దోడ్కొంచరుగంగఁ గంచుకపరీహారంబునం దారహా
రము దోరంబుగఁ బేరురంబున విహారక్రీడ వాటింపఁగన్.

టీ. దమయంతీ ప్రియసోదరుండు=దమయంతికి ముద్దుతమ్ముఁడగు, దముండు=దముఁడనువాఁడు, కంచుకపరీహారంబునన్ = చొక్కాను బరిత్యజించుటచే, తారహారము=ముత్యముల హారము, దోరంబుగన్=మిక్కిలిగా, పేరురంబునన్=విశాల వక్షస్థలంబునందు, విహారక్రీడ=విహారమును, పాటింపఁగన్= చేయుచుండఁగా, అనఁగా గమనవేగమువలనను, చొక్కాను విడుచుటచే తన ముత్యాలహారము వక్షస్థలమందు దాడుచున్నదని భావము. ఆద్వారప్రదేశంబు=పెండ్లికొడుకున్న ద్వారము మొదలుకొని, నెయ్యమునన్=స్నేహముతో, కాల్నడన్=కాలినడకచేఁ, పరిచర్యాయుక్తిన్=శుశ్రూషతోడి కూడికతో, గారాపువియ్యము=తన ముద్దు బావమఱఁదిని, తోడ్కొంచున్, అరుగన్ = లోపలికి తోడ్కొనిపోవుటకు, ఏఁగుదెంచెన్ = నలుని కెదురుగావచ్చెను. అల్లునియందు గౌరవముంబట్టియు శుభకాల నియతినిబట్టియు కాలినడతోరాక. పరిచర్యయనఁగా అర్ఘ్యాది సమర్పణము. పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. దమయంతికి ముద్దుసోదరుఁడగు దముఁడు ద్వారము మొదలుకొని ప్రేమముతో వినీతవేషమునకై కవచమును బరిత్యజించుటచే ముత్యాలహారము బలిసిన యురమునందుఁ జలించుచుండఁగా, తన ముద్దు బావమఱఁదికిఁ బరిచర్య చేయుచు లోపలికిఁ గొనిపోవ కాలినడ నెదురువచ్చెను.

తే. సైన్యముల నెల్ల వెలి నుండఁ జాటఁ బనిచి
వలయుపడవాళ్ల రాకుమారులను దొరల
నిషధరాజును గొలిచి రా నియతిఁ జేసె
నపుడు మొగసాలఁ గ్రథకైశికావనిపుఁడు. 86

టీ. క్రథకైశికావనిపుఁడు=క్రథకైశిక దేశముల కధిపతియగు భీమరాజు,

అప్పుడు, మొగసాలన్=మొదటి తలవాకిటియొద్ద, సైన్యములన్, ఎల్లన్=సైన్యముల నన్నింటిని, వెలినుండన్=ఆద్వారమునకు వెలుపట నుండుటకు, చాటన్, పనిచి=తెలుప నాజ్ఞాపించి, నలయు పడవాళ్ళన్=కావలసిన సేనాధిపతులను, రాకుమారులను, దొరలన్ = దేశాధిపతులను, నిషధరాజును=నలరాజును, కొలిచి, రాన్=సేవించుచు రావలసినదని, నియతిన్=ఆజ్ఞను, చేసెన్.

తా. అట్లు నలుఁడు ద్వారము ప్రవేశించి లోనికి వచ్చునప్పు డాతని వెంబడించి సైన్యములులోని కరుగుచుండఁగా భీమరాజు మొదటి వాకిటనే సైన్యములు వెలి నుండవలయుననియు, ముఖ్యులయిన సేనాధిపతులును, రాజకుమారులును దేశాధీశ్వరులును నలునిఁ గొల్చుచు రావలయుననియు నాజ్ఞాపించె.

వ. తదనంతరంబ యభ్యంతర కక్ష్యాంతరవిభాగంబున నరదంబు డిగ్గి పుణ్యాంగనావిహిత నీరాజనాది మంగళోపచారుఁడై గారాపువియ్యంపు ముంజేయి కరతలంబున నవలంబించి యల్లనల్లన నడిచి బంధుజన పరంపరాపరివేష్టితంబై పురోహిత బ్రాహ్మణసహితంబై పురంధ్రీనికురుంబ సంబాధభరితం బైన వివాహ మంటపంబు చేరం జనుదెంచి దూరంబున నెదురుగావచ్చు భీమభూపాలునకు నభివాదనంబు సేసి యతం డనుప సమున్నత కనకాసనంబున నాసీనుండై. 87

టీ. తదనంతరబు+అ = ఆద్వారము గడచినపిమ్మట, నలుఁడు, అభ్యంతర కక్ష్యాంతర విభాగంబునన్—అభ్యంతర = లోపలనున్న, కక్ష్యాంతర=వాకిళ్లయొక్క, విభాగంబునన్=హద్దునందు, అరదంబున్, డిగ్గి, పుణ్యా...చారుఁడై—పుణ్యాంగనా=పుణ్యస్త్రీలచే, విహిత=ఈయఁబడిన, నీరాజన=కర్పూరహారతియనెడి, మంగళోపచారుఁడై=మంగళోపచారము కలవాఁడై, గారాపువియ్యంబు=తన ముద్దు బావమఱఁదియగు దమునియొక్క, ముంజేయి, కరతలంబునన్, అవలంబించి=ఊఁతఁగాఁ గైకొని, అల్లనల్లనన్=మెల్లమెల్లఁగా, నడిచి, బంధు...వేష్టితంబై—బంధుజన = చుట్టములయొక్క, పరంపరా=పం

క్షులచే, పరివేష్టితంబై=ఆవరింపఁబడినదై, పురోహిత బ్రాహ్మణసహితంబై= పురోహితులతోను, బ్రాహ్మణులతోను, గూడుకొన్నదై, పురంధ్రీ...భరితంబు-పురంధ్రీ=అంతఃపుర స్త్రీలయొక్క, నికురుంబ=సమూహములయొక్క, సంబాధ=సమ్మర్దముచే, భరితంబు = నిండినది, ఐన వివాహమంటపంబున్, చేరన్=చనుదెంచి, దూరంబునన్, ఎదురుగాఁ జను భీమ భూపాలునకున్= తన కభిముఖముగా వచ్చుచున్న భీమరాజునకు, అభివాదనము చేసి=నమస్కరించి, అతండును=నలుఁడును, సమున్నత కనకాసనంబునన్=ఎత్తయిన బంగారుగద్దియపై, ఆసీనుండై=కూర్చుండి.

తా. స్పష్టము.

ఉ. పారణచేసెరాజు మధుపర్కపుఁ దేనియ మామభీమ ధా
త్రీరమణుండుమంత్రసము దీరణపూర్వముగాఁగఁ బోయఁ ద
త్పారణ భోజభూపతిసుతా మధురాధర చుంబనక్రియా
పారణకున్నిదానమయి భావమున వ్విళులూరఁ జేయగన్.

టీ. రాజు=నలరాజు, భీమధాత్రీరమణుండు=భీమరాజు, మంత్రసముదీరణపూర్వముగాఁగన్=మంత్రోచ్చారణ పూర్వకముగా, పోయన్=చేతిలోపోయుచుండఁగా, మధుపర్కపు తేనియన్=దధిఘృతయుక్తమైన తేనియను, పారణచేసెన్=త్రావెను. తత్పారణ=ఆత్రావుట, భోజ...పారణకున్-భోజభూపతిసుతా=దమయంతియొక్క, మధురాధర=తియ్యని యధరోష్ఠముయొక్క, చుంబనక్రియా=ముద్దుకొనుట రూపమయిన, పారణకున్=త్రోలుటకు, నిదానమయి=కారణమై, అనఁగా దమయంతీ మధురాధరోష్ఠ పానమునకు హేతుభూతమై యని భావము. భావమును = చిత్తమును, ఉవ్విళులూరన్, ఊట లూరించుచుండఁగా, అనఁగా నెప్పుడు దమయంతి యధరోష్ఠమును ముద్దిడి పానముచేయుదునని చిత్తము తత్తఱపడునట్లుగా, పారణచేసెన్, అని వెనుకవాక్యములో నన్వయము.

తా. భీమభూపాలుఁడు మంత్రోచ్చారణ పూర్వకముగా దధిఘృత సహి

తమగు తేనియను జేతిలోఁబోయఁగా దానిని ద్రావెను. ఆమధురసపానము ద మయంతి యధరోష్ఠపానమును జేయవలయునని భావము నుదయింపఁజేసెను.

చ. సకల ధరాధినాధునకుఁ జంద్రనిభాస్యకుఁ గేలుఁదామరల్
ప్రకటముగాఁగఁ గట్టుపడెఁ బావనకౌతుకసూత్రరక్షచే
నొకటి పరోపఘాతకము నొక్కటి పంకజకాంతితస్కరం
బొకమరియేల కట్టువడకుండు మహీపతియాజ్ఞ గల్గినన్. 89

టీ. సకల ధరాధినాధునకున్=సమస్తమగు భూతలమునకు నధిపతియగు నలునకును, చంద్రనిభాస్యకున్=చంద్రునివంటి ముఖముగల దమయంతికిని, పావన...రక్షచేన్ - పావన=పవిత్రమైన, కౌతుక సూత్రరక్షచేన్=కంకణపు దారముచే, కేలుఁదామరల్ = హస్తపద్మములు, ప్రకటముగాఁగన్ = స్పష్టముగా, కట్టుపడెన్=బంధింపఁబడెను. అనఁగా దేశాచార ప్రకారముగా వారిచేతులందు బర్హిస్సంబంధియగు తోరములను గట్టిరి. ఒకటి=ఆ రెండింటిలో నొకటియగు నలునిచేయి, పరోపఘాతకము=పరులను బాధించునది, రెండవపక్షమున, శత్రువులను సంహరించునదని యర్థము. ఒకటి=మఱియొకటి యగు దమయంతి చేయి, పంకజకాంతి తస్కరంబు=పద్మముల కాంతిని హరించినది; రెండవపక్షమునఁ బద్మములను మించియున్నదని భావము. ఒకటి పరహింస చేసినదియు, రెండవది దొంగతనము చేసినదియు, గావున నపరాధములు చేసియున్నవి. మహీపతి యాజ్ఞ=రాజాజ్ఞ, కల్గినన్=చేయఁబడినచో, ఒకమఱి=ఒక్కమాఱుగా ఏలకట్టు పడక, ఉండున్=ఎందులకు బంధింపఁబడవు? అపరాధులను రాజాజ్ఞచే రాజపురుషులు బంధించుట యాచారము. అట్లె వీరిచేతు లపరాధము చేసినవి కాన భీమరాజాజ్ఞచొప్పునఁ బురోహితులు బంధించిరని భావము. అనఁగా భీమరాజు సెలవుగైకొని వివాహార్థము వారిచేతులకు రక్షాబంధంబులు గట్టిరని ఫలితార్థము.

తా. వివాహకాలమున నలదమయంతుల చేతులు వివాహదీక్షాకంకణములచే బంధింపఁబడె. వానిలో నొకటి పరోపతాపకము. రెండవది పద్మకాంతితస్కరమును గాన రాజాజ్ఞచే నేల బంధింపఁబడవు? అలం. హేతూత్ప్రేక్ష.

తే. నృపతిచేతికి మీఁదుగా నెలఁతచెయ్యి
గీలుకొనఁ జేసె నొకపేరఁటాలపడఁతి
యదియ పుణ్యాహవాచనా వాప్తియయ్యె
భావి యగునంబుజాక్షీపుం భావమునకు. 90

టీ. ఒక పేరటాలపడఁతి = ఒక పేరంటాలు, నృపతిచేతికి మీఁదుగాన్ = నలరాజుచేతికి మీఁదుగా, నెలఁతచెయ్యి=దమయంతి హస్తమును, కీలుకొనన్ చేసెన్=హత్తించెను, అదియ=అహత్తించుటె, భావి=ముందువచ్చెడిది, అగు నంబుజాక్షీపుంభావమునకున్ = అయినట్టి దమయంతి పురుషాయిత రతము నకు, పుణ్యాహ వాచనావాప్తి-పుణ్యాహ వాచనా=పుణ్యాహమని చెప్పించు టయొక్క, అవాప్తి=పొందుట, అయ్యె. పురుషాయితమందు స్త్రీలచేతులు మీఁదుగానుండును. కాన యిప్పుట వివాహసమయం దాచారముచొప్పున దమ యంతి చేతిని నలునిచేతిపై నుంపఁగా నది ముందు జరుగఁబోవు పురుషాయిత క్రియకుఁ గూడ బుణ్యాహమును జెప్పించుచున్నట్లుండెను. శుభకర్మములకు ముందు తల్లిదండ్రులకుఁ బుణ్యాహవాచనముచేయుట ప్రకటము.

తా. వివాహసమయమం దొక పేరఁటాలు వచ్చి దమయంతిచేతిని నలుని చేతిపై నుంచెను. అట్లుంచుట ముందు జరుగఁబోవు దమయంతి పురుషాయి తమునకుఁ గూడ నాదినమే పుణ్యాహమని చెప్పించినట్లు లుండెను.

వ. తదనంతరంబ. 91

ఉ. వాసికినెక్కు కూర్మిజనవల్లభుఁ డిచ్చెను వైరసేని క
బ్జాసనవంద్య దుర్గ తనకర్థి వరంబుగ నిచ్చె నెద్ది య
క్కానరరక్తబీజ మధుకైటభశుంభ నిశుంభ చండముం
డాసురకంఠఖండన విహారమహోగ్రము మండలాగ్రమున్.

టీ. వాసికిన్=ప్రఖ్యాతికి, ఎక్కు కూర్మిన్=పొందినప్రేమతో, జనవల్లభుఁ డు=భీమరాజు, తనకున్, అబ్జాసన వంద్య=బ్రహ్మచే నుతింపఁదగినదగు, దుర్గ= దుర్గాదేవి, అర్థిన్=ప్రీతితో, వరఁబుగన్=వరరూపముగా, ఎద్ది=ఏఖడ్గమును,

ఇచ్చెన్=ఒసంగెనో, అకాడ్క్షసర...దండమున్-అ=ప్రసిద్ధిచెందిన, కాసర=మహిషాసురుఁడు, రక్తబీజ=రక్తబీజుఁడు, మధు=మధుఁడు, కైటభ=కైటభాసురుఁడు, శుంభ=శుంభుఁడు, నిశుంభ=నిశుంభుఁడు, చండ=చండుఁడు, ముండ=ముండుఁడు, అను, అసుర...మహోగ్రము- అసుర=రాక్షస సమూహములయొక్క, కంఠ=మెడలను, ఖండన=ఛేదించుటయందు, విహార=క్రీడచే, మహోగ్రమున్=మిక్కిలి భయంకర మగునదియు, నగు, మండలాగ్రమున్=కత్తిని, వైరసేనికిన్=వీరసేనుని కుమారునకు, అనఁగా నలునికనుట, ఇచ్చెన్.

తా. ప్రఖ్యాతివహించిన భీమరాజు వివాహసమయమున, మహిషాసురుఁడు, రక్తబీజుఁడు, మధుకైటభులు, శుంభనిశుంభులు మొదలగురక్కసుల కంఠముల ఖండించి యప్పటి విహారముచే భయంకరమయినదియుఁ, బూర్వము దుర్గాదేవి తనకు వరరూపముగా నిచ్చినదియునగు ఖడ్గమునల్లునకు బహుమతిగా నొసంగెను.

క. సంతోషంబున ధరణీ
కాంతుం డల్లునకు నిచ్చె గారా మారం
జింతామణిదామకముం
జింతితకామప్రదాన శిక్షాక్షమమున్. 93

టీ. ధరణీకాంతుండు = భీమరాజు, సంతోషంబునన్ = సంతసముతో, గారాము=ప్రేమము, ఆరన్ = నిండునట్లుగా, చింతిత...క్షమమున్—చింతిత=కోరిన, కామ=కోర్కెని, ప్రదాన=ఇచ్చుటయందలి, శిక్షా = నేర్పునందు, క్షమమున్=సమర్థమైన, చింతామణిదామకమున్=చింతామణులతోఁ గూర్పఁబడిన హారమును, అల్లునకున్=నలరాజునకు, ఇచ్చె.

తా. భీమరాజుకోరిన కోర్కెలనిచ్చుటయందు సమర్థమగు చింతామణిహారమును సంతోషముతోను,ప్రేమముతోనుఁ, దనయల్లుఁడగు నలునకొసంగెను.

తే. జముని నాలుక తో నెకసక్కెమాడఁ
దమక పడు క్రొత్త వాఁడి మోహళము కటారి

భీమనృపుఁ డిచ్చె గారాపుఁ బెద్దపెండ్లి
కొడుకుఁ గుఱ్ఱకు నైషధక్షోణిపతికి. 94

టీ. జమునినాలుకతోన్=యమునినాల్కతో, ఎకసక్కెమాడన్=పరిహాసము చేయుటను, తమకపడు=ఆసక్తిగల, క్రొత్తపైఁడిమోరుముకటారి=క్రొత్త బంగారు పూఁతగలకత్తిని, గారాపుఁబెద్దపెండ్లికొడుకుగుఱ్ఱకు=అల్లారు మొదటి యల్లుఁడయిన కుమారునకు నైషధక్షోణిపతికిన్=నలరాజునకు, ఇచ్చెన్=ఒసంగెను. 'కొడుకుఁగుఱ్ఱ' ప్రయోగములు గానవచ్చుచున్నవి. సీ...కొడుకుఁ గుఱ్ఱఁడు చన్నుఁ గుడుపకట్లుండ విచారించి మేదరసాని యపుడు. పరమ. 1-ఆ. మొలాముచేతనే కత్తికి జముని నాలుకతో సాటి. అలం. ఉపమ.

తా. స్పష్టము.

తే. వీరమాహేశ్వరాచారపారగునకుఁ
దనకు శశిమాళి యిచ్చినకనకరథము
కామగమనంబు నైషధక్ష్మావరునకు
మామ యిచ్చెను మాయని మహి నుతింప. 95

టీ. మామ=భీమరాజు, నైషధక్ష్మావరునకున్=నలరాజునకు, మహి=భూజనులు, మాయని=వహ్వారేయని, నుతింపన్=పొగడునట్లుగా, కామగమనంబున్=స్వేచ్ఛవచ్చినగమనము గలదియు, వీర...పారగునకున్—వీరమాహేశ్వరాచార=వీరశైవాచారములయొక్క, పారగునకున్ = పారముపొందిన, తనకున్, శశిమాళి=చంద్రుని ధరించినవాఁడు, అనఁగా నీశ్వరుఁడనుట, ఇచ్చినకనకరథము=ఇచ్చినట్టిబంగారురథమును, ఇచ్చెన్.

తా. భూజనులు వహ్వారేయని నుతించునట్లు వీరశైవాచారములందలి నైపుణ్యమునకు సంతసించి తనకు శంకరుం డొసంగినదియుఁ గామగమనముగలదియునగు కనకరథమును భీమరా జల్లునకిచ్చెను. అలం. కావ్యలింగము.

క. అల్లునికి నిచ్చె ధరణీ
వల్లభుఁ డనురక్తి నమరవల్లభుహారితో

నుల్లస మూడంజాలెడు
తెల్లనియొకకత్తలానితేజీహయమున్. 96

టీ. ధరణీవల్లభుఁడు=భీమరాజు, అనురక్తిన్=అనురాగముతో, అమరవల్లభుహరితోన్ = దేవేంద్రుని గుఱ్ఱమగు నుచ్చైశ్శ్రవముతో, ఉల్లసమాడన్ = పరిహాసములు చేయుటకు, చాలెడు=సరిపోయెడు, అనఁగా నుచ్చైశ్శ్రవము వలెఁ దెల్లనిదని భావము. తెల్లని, ఒకకత్తలానితేజీహయమున్ = ఒకప్రశస్తమగు గుఱ్ఱమును, అల్లునికిన్, ఇచ్చెను. కత్తలానియనఁగాఁ, దెల్లనిగోరిజలతోను, దోఁకతోను, వెండ్రుకలతోను వెలయునల్లని గుఱ్ఱమనియర్థము. అయిన నిచ్చట నుచ్చైశ్శ్రవమువలెఁ దెల్లనిదని విశేషణమిచ్చుటచే కత్తలాని పదమునకు సామాన్యహయమను నర్థము గ్రహింపవలెను. లేక యుచ్చైశ్శ్రవముతో సరివచ్చు తెల్లని గోరిజమొదలగునవి గలదని యర్థము చెప్పినను యుక్తమనియే తోఁచుచున్నది.

తా. భీమరాజల్లుని కుచ్చైశ్శ్రవమువలెఁ దెల్లనిమేలుజాతి గుఱ్ఱము ననురాగముతో నొసంగెను.

తే. ప్రథమజామాత కిచ్చె భూపాలతిలకుఁ
డగ్నిశోభంబులైన దివ్యాంబరములు
సౌహృదంబు ఘటింప వైశ్వానరుండు
తనకు నెయ్యవి పుత్తెంచెఁ దాను మొదల. 97

టీ. భూపాలతిలకుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడయిన భీమరాజు, తనకు, సౌహృదంబు=స్నేహమును, ఘటింపన్=నెఱపుటకై, వైశ్వానరుండు=అగ్నిహోత్రుఁడు, తాన్, మొదలన్=స్వయంవరమునకు వచ్చినపుడు, ఎయ్యవి=ఏవస్త్రములను, పుత్తెంచెన్=పంపెనో, అట్టివియును, అగ్నిశోభంబులు = అగ్నియొక్క శోభవంటి శోభగలవియు, వినదివ్యాంబరములు=అయినట్టిమనోహరమగు వస్త్రములు, ప్రథమజామాతకున్=మొదటియల్లునకు, ఇచ్చెన్, ఇందు మూడవపాదంబునఁ బెక్కింటి ప్రతులలో "సహృదయుంబున నిచ్చివైశ్వానరుండు" అని

పాఠము గానవచ్చుచున్నది. సహృదయశబ్ద మనన్వితము, సంస్కృతములో "యస్సౌహృదనాటినాగ్నినా" అనియున్నది కాన తదనుగుణముగా, నిందుండు టుచిత మనియిట్లు దిద్దఁబడెను.

తా. భీమభూపాలుఁడు దమయంతిపై ననురాగమును జూపుచు మొదటఁ దనకేవ స్త్రములను బంపెనో యగ్నివలెఁ బ్రకాశించు నామనోహరవ స్త్రములను దనయల్లున కొసంగెను.

తే. మలఁచి యేకాండముగ నొక్కమానికమున
వేడ్క నెద్దాని నిర్మించె విశ్వకర్మ
యట్టిదేవేంద్ర దత్త మహార్ఘ నూత్న
వీటికాపేటి మామ భూవిభున కొసఁగె. 98

టీ. విశ్వకర్మ=దేవతలశిల్పి, మలఁచి=తటిమెఁబట్టి, ఏకాండముగన్=అఖండముగా-అతుకులులేకుండ, ఒక్కమానికమునన్=ఒక్కరత్నముచేత, వేడ్కన్=ఆదరముతో, ఎద్దానిన్=ఏపెట్టెను, నిర్మించెన్=చేసెనో,అట్టి... పేటి-అట్టి=అటువంటిదియును, దేవేంద్ర = ఇంద్రునిచే, దత్త=ఈయఁబడిన, మహార్ఘ= మిక్కిలివిలువఁగల, నూత్న = క్రొత్తదయిన, వీటికాపేటిన్ = తాంబూలపుఁబెట్టెను, మామ, భూవిభునకున్=నలరాజునకు, ఒసంగెన్= ఇచ్చెను.

తా. విశ్వకర్మ యింద్రునిపంపునఁ దొలిచి యొక్కరత్నముచేతనే యఖండముగా నేపెట్టెను నిర్మించి యింద్రుని కొసంగఁగా నతఁడు దమయంతియందలి ప్రేమాతిశయముచేఁ దనకిచ్చెనో యాపెట్టెను మామ యల్లునకుఁ గానుకగా నొసంగెను.

మ. పవనాహారవిషంబు సోఁకదు యదాపమ్యంబునంగేకిఁ జే
కివిలాసంబునఁ దాండవారభటిసంక్రీడించుటన్ శ్వేళ మ
భ్యవహారించెఁ గపాలి యన్న మతియేలా చెప్పఁ దచ్ఛక్తియ
న్నవ గారుత్మత భుక్తిపాత్రయొసఁగెన్ రా జాత్మజాభర్తకున్.

టీ. కేకిన్=మయూరమును, యదాపమ్యంబునన్ = ఏగారుత్మతపాత్రము

యొక్క యుపమానముగల దగుటచే, పవనాహారవిషంబు=సర్పవిషము, సోఁక ధు = ఆవేశింపదో, అనఁగా నెమిలియాపాత్రముకాంతికి సరియగు కాంతిని దాల్చుటచేతనే సర్పముల విషమానెమిలి కెక్కదని భావము. మఱి=ఇంకను, కపాలి=శివుడు, కేకివిలాసంబునన్=(ఆపచ్చఱాపళ్లెరమును బోలిన) నెమలిలీల తో, తాండవారభటిన్=ఉద్ధత మగునాట్యాతిశయముచే, సంక్రీడించుటన్= ఆడుటచే, క్ష్వేళము=కాలకూటవిషమును,అభ్యవహరించెన్=తినెను. అని తచ్ఛ క్తిం=పళ్లెరమునకుఁ గల (విషమును హరించు) శక్తిని, చెప్పన్ = ఎన్నుటకు, ఏలా=ఎందులకు. అనఁగా అన్న...పాత్ర - ఆ=అట్టి ప్రసిద్ధమైనవ=క్రొత్త దైన, గారుత్మత=గరుడపచ్చలతోఁ జేయఁబడిన, భుక్తిపాత్రన్=భోజనపాత్ర మును, రాజు=భీమరాజు, ఆత్మజాభర్తకున్=అల్లునకు, ఒసంగెను.

తా. గరుడపచ్చఱాతిపళ్లెరము భీమరాజు అల్లున కిచ్చెను. దాని వన్నె వంటివన్నె గలది గాన నెమిలి పామును దిన్నను విష మొందదు. ఆనెమిలివలె నాట్యము నేయుటచే శివుఁడును గాలకూటవిషమును మ్రింగఁ గలిగినాఁ డని యర్థము. ఆపచ్చరాపళ్లెరమును బోలినవానికిని, అపోలినవానిని బోలినవానికి నేవిషము సోఁకకుండఁగా నాపళ్లెరమువిషము హరించుటను జెప్పవలెనా యని భావము. మరకతము విషహారమని ప్రసిద్ధి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. అర్థాపత్తి.

చ. గరిమ వరాటరాజు తనకోగాదిలియల్లున కిచ్చె ఘోటికా
కరటిపటీరహీరగణికామణికాంచనముఖ్యవస్తువుల్
పరిణయదక్షిణార్థముగఁ బ్రౌఢతమీఁ జ గ నప్పదార్థముల్
సరిఁ బరిపాటి నెన్నఁగ నశక్యము గిప్పతియంతవానికిన్. 100

టీ. వరాటరాజు=భీమరాజు, తనగాదిలియల్లునకున్=తనముద్దుటల్లునికి, పరి ణయ దక్షిణార్థము=వివాహకాలమున వరదక్షిణ నిమిత్తము, ఘోటికా... వస్తువుల్-ఘోటికా=గుఱ్ఱములు, కరటి=యేనుఁగులు, పటీర=మంచిగంధపుతును కలు, హీర=వజ్రమణులు, గణికా=భోగపుస్త్రీలను, మణి=రత్నములను, కాం చన=బంగారును, ముఖ్య=మొదలగు, వస్తువుల్=పదార్థములను, గరిమన్=అతి శయముచే, ఇచ్చెన్, అప్పదార్థముల్ = అశ్లేషమగువస్తువులను, ప్రౌఢత=

నేర్పు, మీఱఁగన్ = అతిశయించునట్లుగా, సరిన్ = సరిగా, పరిపాటిన్ = క్రమముగా, ఎన్నఁగన్ = స్తోత్రముచేయుటకు, గీష్పతియంతవానికిన్ = బృహస్పతియంత గొప్పవానికిఁగూడ, అశక్యము=తరముకాదు. అనఁగా నిరుపమానములును వర్ణనాతీతములునగు వస్తువుల నిచ్చెనని భావము.

తా. భీమరాజు తనయల్లునికి, హయములు, గజములు, మంచిగంధము, వజ్రములు, భోగస్త్రీలు, రత్నములు, కాంచనము మొదలగు పెక్కువస్తువులను గొప్పతనముతో నొసంగెను. ఆవస్తువులను సరిగాఁ గ్రమముగా నేర్పొప్పఁగా వర్ణింప బృహస్పతికైనను దరముకాదు. అలం. అతిశయోక్తి. ఉదాత్తము.

సీ. భక్తిప్రదక్షిణప్రక్రమంబులఁ జేసి
రాశుశుక్షణికి నుపాసనంబు
నంశుకగ్రంథికల్యాణక్రియాచార
మాచరించిరి మందహాస మెసఁగ
నత్త్రిఁ జూచిరి యాకాశమండలా
స్థానరత్నంబు నౌత్తానపాదిఁ
ద్రైలోక్యపతి దేవతాఘాలతిలకంబుఁ
దివిరి యరుంధతీదేవిఁ గనిరి
తే. బ్రాహ్మణోత్తమపుణ్యపురంధ్రివర్గ
మంగళాశీర్వచోయుక్తమహిమశోభ
నాక్షతారోపణంబుల నాదరించి
రంబుజాక్షియు నిషధదేశాధిపతియు. 101

టీ. అంబుజాక్షియున్ = పద్మములవంటి నేత్రములుగల దమయంతియు, నిషధదేశాధిపతియున్ = నిషధదేశరాజగు నలుండును, భక్తిప్రదక్షిణప్రక్రమంబులన్ = భక్తితోఁగూడిన ప్రదక్షిణముగా నడచుటలచేత, ఆశుశుక్షణికిన్ = అగ్నికి, ఉపాసనంబు = కొనుకను, చేసిరి, అనఁగా-సఖ్యమునకై సప్తపదిగావించిరనుట. ఏడడుగులు కలసిపెట్టిన సఖ్యము గలుగునందురు. వధూవరు లందులకై

యగ్నిచుట్టు నేడడుగులు పెట్టి రనుట. మందహాసము=చిఱునగవు, ఎసఁగన్ = అతిశయించునట్లుగా, అంశుక... చారము-అంశుకగ్రంథి=వధూవరుల చేలాంచములను ముడివేయుటయనెడి, కల్యాణ=వివాహసంబంధియగు, క్రియా=పనియొక్క, ఆచారము=మరియాదను, ఆచరించిరి. అనఁగా వివాహములందు దంపతులకు నెడఁబాటు కలుగమికై చేలాంచలములకు ముడివేయు నాచారము కలదు. నలదమయంతు లాయాచారము ననుసరించిరని భావము. ఆకాశ...రత్నంబు-ఆకాశమండల = వలయాకారముగా నున్న యాకాశమనెడి, ఆస్థాన=సభకు, రత్నంబు=అలంకారమువంటివాఁ డగు, ఔత్తానపాదిన్ = ధ్రువుని, అత్యున్నతి=మెడనున్నతముగాఁజేసి, చూచిరి- వధూవరుల స్థిరదాంపత్యముకొఱకనుట. త్రైలోక్య...తిలకంబు-త్రైలోక్య=మూడులోకములందును గల, పతిదేవతా=పతివ్రతలగు స్త్రీలయొక్క, ఫాల=నొసలికి, తిలకంబు=తిలకమువంటిది, అనఁగా సమస్తపతివ్రతలలోను నుత్కృష్టురాలగునదని భావము. అరుంధతీదేవిన్, తివిరి=ప్రయత్నించి, కనిరి=చూచిరి-ఇది పాతివ్రత్యముకొఱకు. బ్రాహ్మ...రోపణంబులన్-బ్రాహ్మణోత్తమ=బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుల యొక్కయు, పుణ్య=పవిత్రురాండ్రయిన, పురంధ్రి=ముత్తైదువులయొక్కయు, వర్గ = సమూహముయొక్క, మంగళ=శుభప్రదములగు, ఆశీర్వచః=అశీర్వచనముల చేత, యుక్తమహిమ =కూడినమహిమగలవగు, శోభన=శుభప్రదములగు, అక్షత=అక్షింతలయొక్క, ఆరోపణంబులన్=ఉంచుకొనుటలను, ఆదరించిరి=మన్నించిరి. బ్రాహ్మణులును బుణ్యస్త్రీలును నాశీర్వదించుచు నొసంగిన యక్షతలను ధరించిరని భావము.

తా. నలదమయంతులు వహ్నికిఁ బ్రదక్షిణ నమస్కారము లాచరించిరి. చేలాంచములను బురోహితుఁడు ముడివేయుచుండఁ జిఱునగవుతో నంగీకరించిరి. ఆకాశమునకు రత్నమువంటి ధ్రువునిఁగాంచిరి. ప్రతివ్రతాతిలకమైన యరుంధతిని జూచిరి. బ్రాహ్మణోత్తములును బుణ్యాంగ్రదగు ముత్తైదువులును నాశీర్వదించి యొసంగిన యక్షతలను తలలపై వహించిరి.

ఉ. కంకణనిక్వణంబు మొగసికట్టుఁగఁగా నగియాడ రత్నతా
 టంకవిభూషణంబులు వడిఁడంకఁ గుచంబు ల రాయిడింపఁగాఁ

బంకజనేత్ర గౌతమునిపంపున లాజలు దోయిలించి ధూ
మాంకునియందు వేల్చెదరహాసము తెప్పలలోన దాఁచుచున్.

టీ. పంకజనేత్ర=దమయంతి, కంకణనిక్వణంబు=కంకణములధ్వని, మొగకట్టఁగన్=మ్రోఁగుచుండఁగా, కౌను=నడుము, అసియాడన్ = కదలుచుండఁగా, రత్నతాటంకవిభూషణంబులు=రత్నమయము లయినకర్ణభూషణములు, వడంకన్ = చలించుచుండఁగా, కుచంబులు = స్తనములు, రాయిడింపఁగా=ఒకదానినొకటి యొరసికొనుచుండఁగా, లాజలు = పేలాలను, గౌతమునిపంపునన్ = గౌతమమహర్షి యానతిచే, దోయిలించి = దోసిలితోఁదీసి, దరహాసమున్ = మందహాసమును, ఱెప్పలలోనన్ =కనుఱెప్పలలో, దాఁచుచున్=దాఁగునట్లుచేయుచు, ధూమాంకునియందున్ =పొగయెలక్షణముగాఁ గలవానియందు-అనఁగా నగ్నియందనుట. వేల్చెన్ =హోమముచేసెను.

తా. దమయంతి పురోహితుఁ డగుగౌతముండు చెప్పినట్లుగాఁ బేలాలను దోసిలితోఁ బట్టికొని కంకణముల చప్పుడు వెలువడుచుండ, నడు మూఁగులాడుచుండ, రత్నమయము లగుకర్ణభూషణములు కదలుచుండ, స్తనము లొరసికొనుచుండఁగా, పొడముచున్నమందహాసమును గనుఱెప్పలచేఁ గప్పిపుచ్చుచు నగ్నియందు హోమము చేసెను.

సీ. చెక్కుటద్దములపైఁ జెఱలాడునప్పుడు
కస్తూరికాపత్రికములఁ బోలె
శ్రవణపాశములలోఁ జాఁగి పాఱెడునప్పు
లలితతమాలపల్లవముఁ బోలెఁ
గలికికన్నులలోనఁ బొలుపారునప్పుడు
నవలీలనీలాంజనంబు వోలె
ఫాలభాగంబుపైఁ బఱతెంచునప్పుడు
కమనీయచూర్ణాలకములఁ బోలె
తే. నప్పు డావర్తితాజ్యధారాభిఘార

పరిమిళల్లాజనవశమీశపల్లవాగ్ర
హుతహుతాశనజిహ్వాసకముత్థ మగుచు
హోమధూమంబు బాలపై కొయ్యఁ బొలసి. 103

టీ. హోమధూమంబు, ఆవర్జి...సముద్ధము - ఆవర్జిత=ఈనల దమయంతు లచే విడువఁబడు, ఆజ్యధారాభిఘార= నేతిధారపోఁతలయందు, పరిమిళత్= పరిమళించుచున్న, లాజ= పేలాలచేతను,నవశమీపల్లవాగ్ర=క్రొత్తజమ్మిచివురుల చేతను, హుత=హోమము చేయఁబడిన, హుతాశన=అగ్నిహోత్రముయొక్క, జిహ్వా=జ్వాలలవలన, సముత్థము=పుట్టినది,అగుచున్,ఒయ్యన్=క్రమముగా, చెక్కుటద్దములపైన్=అద్దములవంటి చెక్కులమీఁద, చెలఁగుచున్న చెలంగునప్పుడు= తిరుగునప్పుడు, కస్తూరికాపత్రకములఁబోలెన్=మకరికాపత్రములవలెను, ఆ నగా-ధూమము మకరికాపత్రములను బోలి నల్లగా నుండుటచే స్త్రీలలంకరించి కొను మకరికాపత్రములవలె నుండెనని దాని నుత్ప్రేక్షించినాఁడు. ఈ రీతిగనే క్రిందిమూఁడుపాదములలోను స్త్రీలలంకరించుకొను నల్లనికాంతులు గల యాభరణవిశేషములుగాఁ బొగనుత్ప్రేక్షించెను.శ్రవణపాశములలోన్=చెవుల దరినుండి, చాఁగిపాఱెడునప్డు=సాగిపోవునపుడు, లలితతమాలపల్లవముఁబోలె= సుందరమగు కానుగుచిగురువలె - తమాలపల్లవము నల్లగా నుండును - స్త్రీలు దానికర్ణభూషగాఁ దాల్చుచుందురు. కలికికన్నులలోనన్ = సొగసయిన నేత్రములందు, పొలుపారునప్పుడు=ప్రకాశించునప్పుడు, నవలీలనీలాంజనంబు వోలెన్=క్రొత్తవిలాసముగల నల్లనికాటుకవలె-స్త్రీలు నల్లనికాటుకను కన్నుల నిడుకొనుటప్రసిద్ధియే, ఫాలభాగంబుపైన్=లలాటముమీఁద, పఱతెంచునప్పుడు =ప్రసరించునెడ, కమనీయచూర్ణాలకములఁబోలె=మృదులములగు ముంగురుల వలె, సౌందర్యవతు లగుసతులు లలాటముపై వ్రేలునట్లు ముంగురులఁ బెనుచు చుండుటగలదు, బాలపైన్=దమయంతిపైని, పొలసి=పర్వి, వెనుకనన్వయము.

తా. నేయి మొదలగువానిచే వృద్ధినొందిన హోమధూమము దమయంతికి చెక్కులపై మకరికాపత్రములవలెను, కర్ణములయందు తమాలపల్లవములవలె

ను, నేత్రములయందు కాటుకవలెను, మోమునందు ముంగురులవలెను ప్రకాశించెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. కాంచన ముద్రికామణినికాయకరాళవలన్మయూఖరే
ఖాంచల చక్రచుంబిత నఖాంకుర మైన నృపాలుచేట్టఁ బ
ట్టించెఁ బ్రమోదసంపద ఘటిల్లఁగ నొక్కపురంధ్రి నవ్యరో
మాంచము క్రొత్తలేఁజెమరుకైనయ్యిరుగేలనుసంభవింపగన్.

టీ. ఒక్కపురంధ్రి = ఒక ముత్తైదువ, ప్రమోద సంపద = సంతోషాతిశయము, ఘటిల్లఁగన్ = సంభవించుచుండఁగా, అయ్యిరుగేలను=ఆయిరువురి చేతులందును, నవ్యరోమాంచమును = క్రొత్తగగుర్పాటును, క్రొత్త లేఁజెమరు=క్రొత్తయైన చిఱుచెమటయు, సంభవింపఁగాన్ =సంభవించుచుండఁగాను, కాంచనము... నఖాంకురము - కాంచన=సువర్ణవికారమయిన, ముద్రికా=యుంగరములందున్న, మణి=రత్నములయొక్క, నికాయ=సమూహము యొక్క, కరాళ=దట్టములయిన, వలత్ =వ్యాపించుచున్న, మయూఖరేఖా= కిరణపంక్తులయొక్క, అంచల=కొనలయొక్క, చక్ర=వలయముచే, చుంబిత= ముద్దిడఁబడుచున్న-ఆవరింపఁబడిన, నఖాంకురము=గోళ్లుగలది, ఐన నృపాలు చేట్టన్ = అయినట్టి రాజుయొక్క చేతిని, పట్టించెన్ =దమయంతిని బట్టుకొనునట్లు చేసెను, అనఁగా నలునిచేయి వ్రేళ్లయందున్న యంగుళీయక రత్నముల కాంతి సంపదచే మిళితములగుచున్నగోళ్లు గలదని భావము—ఇట్లు వధూవరుల కరగ్రహణము కౌతుకాగారమునకుఁ బోవుటకు

తా. ఒకపురంధ్రి బంగారపు టుంగరములందున్న రత్నముల కాంతులచే వెలుగొందు నఖములుగల నలునిచేతిచే దమయంతిచేతిని బట్టుకొనునట్లు చేసెను. అప్పుడు వారికి సంతోషాతిశయము సంభవించెను. వారిరువుర చేతులందును, గగుర్పాటు, క్రొత్తచెమట మొదలగు సాత్త్వికవికారములు ప్రబలెను.

వ. ఇట్లు పాణిగ్రహణం బొనర్చి పురంధ్రీజనవిలోకనార్థంబు సహస్ర
రంధ్రీకృతంబుగాఁ జేయఁబడిన కౌతుకాగారంబు ప్రవేశించి.

టీ. ఇట్లు, పాణిగ్రహణంబు=కరగ్రహణమును, ఒనర్చి=చేసి, పురంధ్రీజన విలోకనార్థంబు = ముత్తైదువలు చూచుటనిమిత్తము, సహస్రరంధ్రీకృతంబు = వేయిరంధ్రములు గలదిగా చేయఁబడిన, కౌతుకాగారంబు=వివాహమందిరము, ప్రవేశించి, చేరి, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. స్పష్టము.

గీ. దశశతాక్షుండు తొడుగు కుందనపుఁ బైఁడి
కంకటముఁబోలు వేజాలకములయింటి
మధ్యభాగంబునందు శ్రీమంచమెక్కి-
రంబుజాక్షియు నిషధదేశాధిపతియు. 106

టీ. అంబుజాక్షియు=దమయంతియు, నిషధ దేశాధిపతియు=నలరాజును, దశశతాక్షుండు=వేయి నేత్రములు గలవాఁడు, అనఁగా నింద్రుఁడనుట, తొడుగు కుందనపుఁ బైడికంటకము=ధరించెడి మేలిమి బంగారు కవచమును— వేయికన్నులు దెలియుటకై వేయిరంధ్రములు గలిగియున్న కవచమును, పోలు...భాగంబునన్ - పోలు = సరియగుచున్న, వేజాలకముల యింటి= వేయి కిటికీలుగల మందిరముయొక్క, మధ్యభాగంబునందున్ =నడుమ, శ్రీమంచమున్ =శోభాయుక్తమగు మంచెను, ఎక్కిరి=అధిష్ఠించిరి. "అనఁగా వధూవరులు వివాహదినములందొక్కచోఁ దిని "ఏకత్రశయనం త్రిరాత్రం బ్రహ్మచర్యం" అని యిరువురును సంభోగాదులను విడిచి యొక్కచోట శయనింపవలయును గాన నలదమయంతు లట్టిమందిరము చేరి శయనించిరి' అనికొందఱు.

తా. దేవేంద్రుండుఁ దొడిగిన వేయి నేత్రములుగల కవచమువలె వేయి కిటికీలతో వెలయు నమ్మందిరము ప్రవేశించి మంచమారోహించిరి.

వ. అనంతరంబ భోజకులాభరణంబులగు దమదమను లిరువంకఁ బెండ్లిచుట్టంబులకు భోజనంబులు వెట్టం గట్టడఁ జేసిరప్పుడు.

టీ. స్పష్టము.

సీ. పట్టాంశుకములపైఁ బన్నీరు ప్రోక్షించి

చేయార్చి చాఁపట్లు | చేయువారు
మక్కళించినతావు | మంజిళ్ల పెందెర
లుంగరంబులఁబట్టి | యొత్తువారు
నగరుధూపముఁబెట్టి | యభ్యంతరం బైన
గగనావకాశంబుఁ | బొగపువారు
వెండియొడ్డనలపై | వెలచితెచ్చిన పైఁడి
పళ్లెంబు లాయత్త | పఱచువారు
తే. రంకు మృగరోమ కృతనూత్న | రత్నకంబ
ళాది నానావిధా భ్యర్హి | తాసనములు
పెట్టువారునునై రిందు | బింబవదన
లుభయబాంధవ భోజనో | ద్యోగవేళ. 108

టీ. ఉభయబాంధవ భోజనోద్యోగ వేళన్=ఇరువంక చుట్టములును భుజించునట్టి సమయమునందు, ఇందు బింబవదనలు=చంద్రబింబమువంటి మోములుగల స్త్రీలు, పట్టాంశుకములపైన్=పట్టువస్త్రములమీఁద, పన్నీరున్=సుగంధిజలమును, ప్రోక్షించి=చల్లి, చేయార్చి=చేతితో యల్లార్చి తడిసిబోఁగొట్టి, చాఁపట్లు=అప్పడములవలెచదునైనవిగా, చేయువారు, మక్కళించిన... పెందెరలు-మక్కళించిన=నిగిడించిన, తావు, మంజిళ్ల=మేలయినచిత్రవస్త్రములయొక్క, పెందెరలు=పెద్దతెరలను, ఉంగరంబులన్ పట్టి=దండెములందలి యినుప యుంగరములనుబట్టి,=ఒత్తువారును=ఒకమూలకు తోయువారును, అగరు ధూపమున్, పెట్టి, అభ్యంతరంబు=ఆ నడుమనున్నది, ఐన గగనావకాశంబును = అయినట్టి యాకాశ ప్రదేశమును, పొగపువారు = పొగపట్టించువారును, అనఁగా భోజనసమయమున దుర్గంధము లేకుండ నుండుటకై పరిమళ వర్ధకములగు ధూపములు వేసి యామధ్య గగనము మిక్కిలి పరిమళవంతముగావించుచున్నవారును, వెలచి=తోమి, తెచ్చిన పైఁడిపళ్లెంబులు = కొనివచ్చిన బంగారపు పళ్లెములను, వెండి ఎడ్డనలపైన్=వెండి బల్లలపై, ఆయత్తపఱచువారు

=సిద్ధము చేయుచున్న వారును, రంకు... తాసనములు—రంకుమృగ=ఒక విధ మగు మృగముయొక్క, రోమ=కేశములచే, కృత = చేయఁబడిన, నూత్న = క్రొత్తవియగు,రత్నకంబళ=రత్నకంబళములు, ఆది=మొదలయిన, నానావిధ =అనేక విధములయిన, అభ్యర్హిత=పూజనీయములగు, ఆసనములు, పెట్టువారును, ఐరి. అనఁగా స్త్రీలు భోజనంబులకుఁ దగిన ప్రయత్నములు చేయుచున్నవారైరని భావము.

తా. స్పష్టము.

క. వ్రయ్యక వడకుండ నాడిరి
వియ్యపు మేలంబు లుభయ విధబాంధవులుఁ
నెయ్యంబునఁ దియ్యంబున
నొయ్యనఁ జతురాక్షరాధి కోక్తిప్రౌఢిన్. 109

టీ. ఉభయవిధ బాంధవులున్=రెండువంకల చుట్టములును, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, నెయ్యంబునన్ తియ్యంబునన్=స్నేహ ప్రియములచే, చతురాక్షరాధి కోక్తిప్రౌఢిన్-చతుర = నేర్పునుసూచించెడి, అక్షర=వర్ణములచే, అధిక=గొప్పవగు, ఉక్తి=మాటలయందలి, ప్రౌఢిన్=నిపుణతచే, వియ్యపుమేలములు=వియ్యంకు లాడుకొనెడి పరిహాసవాక్యములు, వ్రయ్యవడక, ఉండన్=తునకక్రిం దఁబడకుండునట్లుగా, ఒకమాటమైనవిడువకయని యర్థము. ఆడిరి=పలికికొనిరి.

తా. ఇరువంకల చుట్టములును, స్నేహయుతములగు ప్రియవచనములను జతురవాక్యములందలి నేర్పు వెల్లడియగునట్లు మాటకు మాట విడువక పరిహాసము లాడికొనిరి.

సీ. సర్వతోముఖపిపాసకుఁ దప్పిపడియెదు
కామమోదనము నిక్కముగవలయు
నీముఖంబున మాకు నెఱయంగ సుఖమబ్బుఁ
గాంచు గావుత నిన్నుఁ గమలయోని
యనులోమమున లెస్స పనిచేసి కొంటిప్డు

భగవదారాధన ప్రాప్తినిధివి
విద్వజ్జనులు నిన్ను విషయించి వత్తురు
కలమధురములు నీ గళరవములు
తే. అనుచు నెయ్యంపువియ్యంబు లల్లనల్ల
సరసవక్రోక్తి చాతుర్య సౌష్ఠవమున
గోష్ఠి సలిపిరి తమలోనఁ గొంతప్రొద్దు
భోజనాగార పర్యంత భూములందు. 110

టీ. సర్వతో ముఖ పిపాస=జలమును ద్రావనిచ్ఛ—(అసభ్యార్థము-సర్వతః=అంతటను, ముఖపిపాస=అధరాభిలాష. కామము+ఓదనము=ఇష్టమైన యాహారము—(కామ+మోదనము = మదనానందనము.) నీముఖంబునన్=నీవలన—(నీ నోటిచేత) నెఱయంగన్ సుఖము=నిండుగాసుఖము—(నెఱ=నిండయిన అంగసుఖము=అవయవ సౌఖ్యము.) అనులో...టివి—తలవెంట్రుకలు చక్కగా సవరించుకొంటివి. భగ...నిధివి-భగవత్సేవ కలుగుటకు పట్టయినవాఁడవు. విషయించి=గూర్చి—(రమించుటకై), గళరవములు=గొంతు ఎలుఁగులు—(మణితములు.)

తా. స్పష్టము.

చ. లలన యొకర్తువగ్గు కృకలాసము చేరఁగఁదెచ్చి వంచనన్
నలునకుఁ గుంచెవట్టు నెలనాగపదద్వయ మధ్యమంబునన్
నిలిపినఁ గాలుఁబ్రాఁక నది నీవియసీమకుఁ బోఁకభామినుల్
గలకలనవ్వ నూడ్చె నది గట్టినపుట్టము పాయశూన్యతన్.

టీ. లలన, ఒకర్తు=ఒక స్త్రీ), వగ్గుకృకలాసము=చిక్కిన తొండను, వంచనన్=మోసముచే, చేరఁగన్, తెచ్చి=సమీపమునకుఁ గొనివచ్చి, నలునకున్=నలరాజునకు, కుంచె వట్టునెలనాగపదద్వయ మధ్యమంబునన్=వింజామర వీచుచున్న యొక స్త్రీ)యొక్క రెండుకాళ్ల నడిమి 'ప్రదేశమున, నిలిపినన్=ఉంపఁగా, అది=ఆతొండ, నీవియసీమకున్=పోఁకముడిదాపునకు, కా

లు ప్రాఁకన్=కాలిమీఁదుగా ప్రాఁకి పోఁగా. అది=ఆస్త్రీ, ఉపాయశూన్యతన్=వేఱొక యుపాయము లేకపోవుటచే, తోడి భామినుల్=తనతోనున్న స్త్రీలు, కలకలనవ్వన్=పకపక నవ్వునట్లుగా, కట్టుపుట్టమున్=కట్టువస్త్రమును, ఊడ్చెన్=వదలెను.

తా. ఒక స్త్రీ పరిహాసమునకై యెవ్వరికిఁ దెలియకుండ నొకబక్క తొండను దెచ్చి నలునకుఁ జామరము పట్టియున్న యొక స్త్రీ కాళ్లనడుమ నుంచెను. ఆతొండ కాలిమీఁదుగాఁ బ్రాఁకి పోఁకముడియొద్దకుఁ బోఁగా నది భయమున మెలపు తప్పి కోకవిడిచి దిగంబర యయ్యె. దానిని జూచి యచ్చటివారు నవ్విరి.

చ. అలికులవేణి యోర్తొకనిహస్తములన్ముఖమజ్జనాంబువుల్
గలఁతియనెత్తిపోయ నవిగార్చుచునుండె నతండుదోయిటన్
నెలకొని దానిఁబ్రోమ్మెఱుఁగునిద్దపుఁజెక్కులు ముద్దువెట్టుకోఁ
గెలవులవారిచూపు గిలిగిళ్లు మొఱంగఁగ వేళఁగోరుచున్.

టీ. అలికులవేణి=తుమ్మెద గుంపువంటి జడగల, ఓర్తు=ఒక స్త్రీ, ఒకనిహస్తములన్ = ఒకనిచేతులలో, ముఖమజ్జనాంబువుల్=ముఖప్రక్షాళనోదకమును, గలఁతియన్=గిండిచెంబులో, ఎత్తి, పోయన్=పోయుచుండఁగా, అతండు=ఆపురుషుఁడు, నెలకొని=నిలుచుండి, దానిఁబ్రోమ్మెఱుఁగు నిద్దపుచెక్కులు=ఆ స్త్రీ యొక్క నూతనవిలాసములుగల నున్నని చెక్కులను, ముద్దు, పెట్టుకోన్=ముద్దు పెట్టుకొనుటకు, కెలవులవారిచూపు=ప్రక్కనున్న వారియొక్క చూపులయొక్క, గిలిగిళ్లు = చక్కిలిగింతలను మొఱంగన్, కన్ = వంచించుటకు, వేళన్=సమయమును, కోరుచున్=అభిలషించుచు, అనఁగాఁ దనప్రక్కనున్నవారు తనవైపు చూడకుండ నుండునట్టి సమయము ప్రతీక్షించుచునని భావము. అవి=ఆయుదకములను, కార్చుచునుండెన్ = క్రిందికిఁ బడిపోవునట్లు చేయుచుండెను. అనఁగా నా స్త్రీ జలముపోయుట పూర్తియై వచో వెడలిపోవును. కాన నామె నిలువఁ బెట్టనెంచి తనసమీపపువారు చూడ

కుండ నుండుసమయమును గోరుచు నా స్త్రీ పోసిననీటిని దోసిటినుండి క్రిందికిఁ బోనిచ్చుచుండెనని భావము.

తా. ఒక యువతీమణి ముఖమజ్జనార్థము జలము గిండిలోఁ బోయుచుండగా వాఁడు దానిచెక్కులు ముద్దుపెట్టుకొనఁనెంచి తనప్రక్క నున్నవారు చూడకుండ నుండు సమయమునకై వేచియుండి యామె పోసెడి జలమును క్రిందికి విడుచుచుండెను.

ఉ. అవ్వలిదిక్కు మోమయి ప్రియంబున నొండులతోడ ముచ్చటల్
ద్రవ్వుచు నొక్కకోమలి పరాకుననుండఁగ ధూర్తుఁడొక్కరుం
డివ్వలవచ్చి వంచనమెయి న్నునుమించు మెఱుంగుటద్దమున్
నవ్వుచుఁ బెట్టె దానిచరణంబులకు న్నడుమైన మేదినిన్. 113

టీ. అవ్వలిదిక్కు=పెడదిక్కుగా, మోము, అయి=మోముంచుకొని, ప్రియంబునన్=వేడుకతో, లేక, ఇష్టములో, ఒండులతోడన్=పరులతో, ముచ్చటల్, త్రవ్వుచున్=ముచ్చటించుచు, అనఁగా నిష్టగోష్ఠి సలుపుచునని భావము. ఒక్కకోమలి=ఒక కాంత, పరాకునన్=ఏమఱిపాటుతో, ఉండఁగన్, ధూర్తుఁడు, ఒక్కరుండు=ఒకధూర్తుఁడు, నవ్వుచున్, ఇవ్వల=ఆ స్త్రీకి వెనుకభాగమునుండి, వచ్చి, వంచనమెయిన్=మోసముచే, దాని చరణంబులకున్=ఆ స్త్రీ పాదములయొక్క, నడుమైన మేదినిన్=మధ్యస్థమగు భూమియందు, నునుమించు మెఱుంగుటద్దమున్=నున్నని ప్రకాశించెడి మెఱుఁగుటద్దమును, పెట్టెన్=ఉంచెను. దానియందుఁ బ్రతిఫలించెడి గోప్యావయవములను జూచు నుద్దేశములో నట్లుచేసెనని భావము.

తా. ఒక స్త్రీ పెడకుమొగ ముంచుకొని మఱియొక స్త్రీతో మాటలాడుచుండఁగా వెనుకనుండి యొకధూర్తుఁడు నవ్వుచువచ్చి మోసముచే నొకయద్దమునుదెచ్చి దానిపాదములకు నడుమ నుంచెను.

తే. ఓమె యేమె యి దేమె మెరె లేమ యేమె
మేఘపుష్పంబుఁ దేవంచు రె మేలమాడ

మేమె మేమెలు తఱుచయ్యె మేలుమేలు
మేఁక మేఁకన సభవారు మిగుల నగిరి. 114

టీ. ఓమే=ఓబాలా! ఏమె, ఇదియేమె, ఏమె = ఎందుచేత నే, మేఘపుష్పంబు=జలమును, తేవు, అంచున్ = తేకుండనున్నావని, మేలము=పరిహాసము, ఆడన్=పలుకఁగా, మేమె మేమెలు=మేయనెడి యక్షరములు, తఱుచు, అయ్యెన్=అధికముగాఁ బలుకఁబడినవి. మేఁక మేఁక, అనఁగా సభవారు=అచ్చట భుజించుచున్నవారందఱును, మిగులన్, నగిరి=నవ్విరి.

తా. వడ్డించునప్పుడొక స్త్రీని మఱియొకఁడు 'ఓమె' 'ఏమే' 'ఇదేమే' 'మేఘపుష్పంబును దేవు' అని పలుమాఱు 'మే' అనునక్షరములు వచ్చునట్లుగఁగా నది 'మేమే' అనుచున్నాఁడు ఇతఁడు 'మేక మేక' యని పరిహాసము చేసెను. అందుల కచటివారు నవ్విరి.—లేక యొక స్త్రీ మఱియొక స్త్రీతో మేఘపుష్పము తేవేమియని పల్కఁబోయి, మే మే మే మేఘపుష్పమని మే యను నక్షరములు పరిహాసమునకుఁ బలుకఁగా మేఁకవలె నఱచుచున్నదని పలుకుచు నచ్చటివారందఱును నవ్విరి. అనికొంద ఱర్థముచేసిరి.

ఉ. లాలనఁ గ్రొత్తబెబ్బులికళాసము వెట్టిరి యాసనంబుగా
గోలయుసాధు వైనయొక కోమటికిన్నిషధేంద్రుబచ్చుకున్
మేలపుమై వడిందమసమీపపుధూర్తులు తత్పురస్థలాం
గూలత యవ్వణిక్కునకుఁ గోశవిజృంభణ శంక సేయఁగన్.

టీ. నిషధేంద్రుబచ్చుకున్=నలరాజుకోశాధికారియైన, గోలయు=ముగ్ధుఁడును, సాధువు=సజ్జనుఁడును, ఐనయొక కోమటికిన్=అయినట్టియొక కోమటివానికి, లాలనన్=బుజ్జగముతో, ఆసనంబుగాన్=ఆస్తరణముగా, క్రొత్త బెబ్బులి కళాసము=క్రొత్తదగు పెద్దపులిచర్మమును, మేలపుమైవడిన్=పరిహాసపువిధముగా, తమ సమీపపు ధూర్తులు = ఆకోమటికి సమీపమునఁ గూర్చుండిన పెంకివాండ్రు, తత్పురస్థలాంగూలతన్—తత్=ఆతోలుయొక్క, పురస్థ=ముందుభాగమునను న్న, లాంగూలతన్=తోఁకగలదైయునికి, అవ్వణిక్కునకున్=ఆకో

పెట్టరని పెండ్లిపెద్దలు పెడము వెట్టఁ
బెట్టుటకు నంగనలకును బట్టెఁ దడవు. 119

టీ. పచ్చతామానికంబుల పళ్లెరములన్=మరకత మాణిక్యములతోఁ జేసిన పళ్లెములందు, పచ్చగందని కూరలు=పసరురంగు చెడనికూరలు, ఏర్పడమిన్=స్పష్టముగాఁ గానరాకుండుటను, జూచి, పెట్టరని=వస్తువులు పెట్టలేదని, పెండ్లిపెద్దలు=పెండ్లిండ్లవారిలోఁ బెద్దలు, పెడము = పెడమొగము, పెట్టన్=పెట్టఁగా—కోపింపఁగా, పెట్టుటకు=వడ్డించుటకు అంగనలకున్= స్త్రీలకు, తడవు=ఆలస్యము, పట్టెన్=ఆయెను. అనఁగా స్త్రీలు పచ్చనికూరలు దెచ్చి యాకూరలతో సమానవర్ణముగల పళ్లెములందుఁ బెట్టిరి. కాని వారికావస్తువులు గానరాలేదు. అందులకు వారికిఁ గోపమువచ్చి పెడముఖము పెట్టిరి. ఆస్త్రీలది తెలిసికొని యావస్తువులం దుంపఁబడినవనియు నాపాత్రములును గూరలును సమానవర్ణము గలుగుటచే మీరు తెలిసికోలేక పోవుచున్నారనియు సమాధానము చెప్పుటకు వారి కెంతయో కాలము పట్టుచుండెను. వారట్లు చెప్పుచుండినను బెండ్లిపెద్దలు నమ్మకపోవుటచే మరిమరి చెప్పవలసివచ్చెను. అందుచే వారికిఁజాలకాలము పట్టుచుండెను.

తా. స్పష్టము.

మ. నివసద్బాష్ప మఖండితాఖిలము నిర్ణిక్తం బసంత్యక్తమా
ర్దవ మన్యోన్య మసంగతం బహృతసారస్యంబు గౌరం బగౌ
రవమామోదన మోదనం బమృతపర్యాయంబుసంబంధిబాం
ధవభూపాలసుతుల్ భుజించిరి వయోభేదానురూపంబుగన్.

టీ. సంబంధ...సుతుల్ - సంబంధ = సంబంధులను, బాంధవ=చుట్టములగు, భూపాలసుతుల్=రాజకుమారులు, వయోభేదానురూపంబుగన్=తమతమయొక్క ప్రాయము సత్తువననుసరించి, నివసద్బాష్పము = నివసించుచున్న వేడిమిగలదియు, అనఁగాఁ గొంచెము వెచ్చగానున్నదనుట, అఖండితాఖిలము=పాకమునందు ముక్కలుగానిదియు, అనఁగా బియ్యపుగింజలలో నొక్కటియును

ఖండితమైనది లేదు, పాకావస్థలోఁ గూడ విశేషము గలియఁబెట్టక పోవుటచే ముక్కలుగాలేదని భావము. నిర్ణిక్తంబు=చక్కఁగాఁ గడుగుటచేఁ బియ్యమునంటిన తవుడు పోవును గాన నిర్మలమైనదియు, అసంత్యక్తమార్దవము=మెత్తఁదనమును విడువనిదియు, అన్యోన్యము=పరస్పరమును, అసంగతము=కలియనిదియు, అహృతసారస్యంబు=హరింపఁబడని రుచిగలదియు, గౌరంబు=తెల్లగానున్నదియు, అగౌరవము=స్థూలముగా నుండనిదియు, ఆమోదనము=హర్షము కలిగించునదియు, అమృతపర్యాయంబు=అమృతముతో సమానమయినదియు, నగు, ఓదనంబు=అన్నమును, భుజించిరి=తినిరి.

తా. పెండ్లికివచ్చిన చుట్టములందఱును వెచ్చనిదియు, ఖండితము గానిదియు, నిర్మలమైనదియు, మృదువయినదియు, నొకదానితో నొకటి కలియనిదియు, సరసమైనదియు, వెన్నెలవలె ధవళమైనదియు, సన్ననిదియు, నామోదము కలిగించునదియు నమృతముతో సమమైనదియు నగు నన్నమును దమతమ ప్రాయంబులకుఁ దగినట్లుగా భుజించిరి.

సీ. గోధూమసేవికా ♦ గుచ్ఛంబు లచ్ఛచ్ఛ
ఖండశర్కరలతోఁ ♦ గలపి కలపి
గుజ్జుగాఁ గాఁచిన ♦ గోక్షీర పూరంబు
జమిలి చుండేఁగలపైఁ ♦ జల్లి చల్లి
మిరియంబుతోఁ గూడ ♦ మేళవించిన తేనెఁ
దోరంపు లడ్వాలు ♦ దోఁచి తోఁచి
పలుచఁగా వండిన ♦ పలిపంపుఁ జాఁపట్లు
పెసరపప్పులతోడఁ ♦ బెనఁచి పెనఁచి
తే. గోవ జవ్వాదిఁ గస్తూరిఁ ♦ గొఱఁతపఱుచు
వెన్నపడిదెంబు జొబ్బిల ♦ విఁద్రిచి విఁద్రిచి
వారయాత్రికు లనుమోద ♦ వంతు లగుచు
వలచి భుజియించి రొగిఁ బిండి ♦ వంటకముల. 121

టీ. గోధూమ...గుచ్ఛంబులు - గోధూమసేవికా=గోధుమ చూర్ణమును, పాలును గలిపి చేసిన భక్ష్యవిశేషములయొక్క, గుచ్ఛంబులు=గుత్తులను—గుత్తులవలెనున్నవానిని, అచ్ఛాచ్ఛఖండ శర్కరలతోన్=మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన కండ చక్కెరలతో, కలపి,కలపి=మిక్కిలి సంయుక్తమగునట్లు చేసి, ఇటఁ గలపి శబ్దము భృశార్థమున ద్విరుక్తమైనదని తెలియఁదగినది. 'లల్లార్చిఖండశర్కరా ఫలతోన్' అనుపాఠమున వానినాడించి చక్కెరలో గలిపినారనుట, గుజ్జుగాన్=చిక్కఁగా, కాఁచిన గోక్షీరపూరంబు=కాఁగఁబెట్టిన యావుపాలను, జమిలి మండెఁగలపైన్=జతగానున్న గోదుమపూరీలపై, చల్లి, చల్లి=మిక్కిలి ప్రోక్షించి, మిరియంబుతోఁ గూడన్=ఒకదినుసు సంబారువుతోఁగూడ, మేళవించిన తేనె=కలపిన మధురసమందు, తోరంపులడ్వాలన్=పెద్దవగు లడ్డులనెడి భక్ష్యవిశేషములను, తోఁచి,తోఁచి, పలుచఁగాన్, వండిన వలిపంపుచాఁపట్టు=వండినట్టి సన్ననిబట్టవలె నున్నయొక దినుసు పిండివంటకమును, పెసరపప్పులతోడన్, పెనఁచి, పెనఁచి=కలియఁగూర్చి-అనఁగా వానిని జక్కగాఁ బెసరపప్పులోఁ గలుపుటచేఁ బెద్దవగుచున్నవని భావము. గోవజవ్యాది=మనోజ్ఞమగు సంకుమదమును, కస్తూరి=కస్తూరిని, కొఱఁతపఱుచు వెన్నపడిదంబు=తక్కువగాఁ జేయఁజాలిన వెన్నతోఁజేసిన ద్రవపదార్థము, జొబ్బిల్లన్=నిండునట్లుగా, విద్రిచి, విద్రిచి=మిక్కిలివిదిలిచి,వారయాత్రికులు=పెండ్లివారు, అనుమోదపంతులు=మిక్కిలి సంతసము గలవారు అగుచున్, వలచి=ప్రియపడి, పిండివంటకములు = భక్ష్యవిశేషములను, భుజియించిరి = తినిరి.

తా. పెండ్లికివచ్చిన చుట్టములు సంతోషవంతులై గోధుమచూర్ణముతోను పాలతోనుజేసినభక్ష్యవిశేషమును నిర్మలమగు కండచక్కెరతోఁగలిపి, చిక్కఁగాఁగాఁచిన యావుపాలను గోదుమపూరీలపైఁ జల్లుకొని, మిరియమనెడి సంబారువుతో మిశ్రముచేసిన తేనెయందు బెద్దవగు లడ్డులను దోఁచుకొని,పలుచఁగా వండినచాఁపట్లనెడి యప్పడమువంటియొక దినుసు భక్ష్యవిశేషములను బెసరపప్పులతో మిళితముగాఁజేసి, సువాసనచే మనోహరమగు జవ్వాజిని, కస్తూరినిమించియుండునట్టి వెన్నతోఁజేసిన ద్రవపదార్థము నిండునట్లుచేసి పిండివంటకములు సాపాయనముతో భక్షించిరి.

చ. తరుణులు చంచలాలతలు తత్కరభాండనికాయ మంబుదో
త్కరములు పాలుఁ దేనెలు ఘృతంబులు వానలఖండఖండశ
ర్కరలును ద్రాక్షపండ్లు వడగండ్లను శోభనభుక్తివేళ దో
ల్కరిసమయంబు పేరెలమిఁ గైకొనకుండునె భోక్తృసస్యముల్.

టీ. తరుణులు = యువతులు, చంచలాలతలు = మెఱుపుదీవియలు, తత్కర భాండనికాయము = వారి చేతులలో నుండెడి కుండలసమూహములు, అంబుదోత్కరములు = మేఘముల గుంపులు, పాలు, తేనెలు, ఘృతంబులు = నేతులును, వానలు = వర్షములు, అఖండఖండశర్కరలును = ముక్కలుగాని కండచక్కెరలును, ద్రాక్షపండ్లును, వడగండ్లు, శోభనభుక్తివేళ = ఆ పెండ్లిభోజనముల సమయము, తొల్కరిసమయంబు = వర్షారంభకాలము, భోక్తృసస్యముల్ = భుజించువారనెడి పైరులు, పేరెలమిన్ = పెద్దసంతసమును, కైకొనక, ఉండునె = స్వీకరింపకుండునా? అనఁగనుండవనుట, తొలకరిసమయము సస్యముల కానందముఁ గొలిపినట్లుగా పెండ్లివారు భోజనము చేయువేళ మిక్కిలి వారికానందము గొలిపెనని భావము.

తా. స్త్రీలు మెఱుఁపు దీఁగెలవలెను, వారి చేతులనుండు భాండములు మేఘంబులవలెను, పాలు తేనె నేయి మొదలగునవి వర్షములవలెను, కండచక్కెరలును ద్రాక్షపండ్లును వడగండ్లవలెను, భోజనసమయము తొలకరివలెను ప్రకాశించుచుండ, భోక్తలనెడి సస్యములు మిక్కిలి యానందమును గాంచకుండునా? అలం. రూపకము.

క. అరుదుగ నపు డొక్కొకయెడ
మరకతమణిపాత్ర గగనమండల మయ్యెన్
జిరుపడములపానెము శశి
ధరుఁ డయ్యెం జుక్క లయ్యె ద్రాక్షఫలంబుల్. 123

టీ. అపుడు = భుజించునెడ, అరుదుగన్ = అచ్చెరువగునట్లుగా, ఒక్కొకయెడన్ = ఒక్కొకచోట, అనగా పాయసము వడ్డించినచోట్లననుట, మరక

తమణిపాత్ర = మరకతపుమణుల చేతను కూర్పఁబడినపాత్ర, గగనమండలము=అంతరిక్షము, అయ్యెన్, చిరువడములపాసెము = చిరువడములతోవడ్డించినపాయసము, శశధరుఁడు=చంద్రుఁడు, అయ్యెన్, ద్రాక్షఫలంబుల్=ద్రాక్షఫలములు, చుక్కలు=నక్షత్రములు, అయ్యెన్=అయినవి. చిరువడముతోఁగూడిన పాయసము శశముతోఁ గూడినచంద్రునివలె నున్నదనుట.

తా. భోజనములు సేయునపుడు పెండ్లివారు భుజించు మరకతపు పాత్రము ఆకాశమువలెను దానియందలి పాయసము చంద్రునివలెను, ఆపాత్రములయందుండు ద్రాక్షఫలములు నక్షత్రములవలెను నుండెను.

సీ. అమృతరసోపమం బైన కమ్మనియాన
వాలపాయసము జం బాల మయ్యె
గరుడపచ్చలచాయ గల పచ్చగందని
కూగలు శైవలాంకురము లయ్యె
మంచులప్పల మించు మండెంగ మడుపులు
పొరలితెట్టువగట్టు నురువు లయ్యె
గవ్వరంబుల యొప్పుఁ దప్పు వట్టఁగఁజాలు
ఖండశర్కరలు సైకతము లయ్యె
తే. నొలుపుఁబప్పులతీరంబు లురలఁబడఁగఁ
బూరియలు లడ్డువంబులు పొరలిపాఱ
విమలశాల్యోదనంబుపై వెల్లిసూపు
నాజ్యధారాప్రవాహసాహస్రమునకు. . 124

టీ. ఒలుపుపప్పులతీరంబులు=చాయపప్పులగొడి యొడ్లు, ఉరలఁబడఁగన్=దొరలిపోవఁగా, పూరియలు, లడ్డువంబులును, పొరలి, పాఱన్ = దొర్లిపోవునట్లుగాను, విమలశాల్యోదనంబుపైన్ = స్వచ్ఛమైన వరియన్నముపై, వెల్లిసూపు=ప్రవహించు, ఆజ్యధారాప్రవాహసాహస్రమునకున్ = ఘృతధారలగొడిప్రవాహసమూహములకు, అమృతరసోపమంబు=అమృతముసాటివచ్చునది. ఐన

...పాయసము-ఐన = అయినట్టి, కమ్మని=మధురమైన, అనవాలపాయసము= ఇవురఁగాఁచిన పాలతోఁజేసిన పాయసము,జంబాలము=బురద, అయ్యె. అనఁగా నాజ్యప్రవాహమునకుఁ బాయసము బురదవలె నొప్పుచున్నదని భావము. గరుడపచ్చలచాయ=మరకతములకాంతి, కలపచ్చగందని కూరలు = కలిగినపసరుచెడని కూరలు, శైవలాంకురములు = నాఁచుఁదీఁగలు, అయ్యెన్, మంచులప్పలన్=మంచుకుప్పలను, మించు = అతిక్రమించు, మండెంగమడుపులు = గోదుమపూరీలమడతలు, పారలి=ప్రవహించుటచేఁ గలిగి, తెట్టవగట్టు = ప్రోవగునురువులు, అయ్యెన్, మంచువలెఁ దెల్లనిపూరీల మడుతలు ప్రవాహావశమున ప్రోవయిననురుఁగువలెఁ బ్రకాశించెనని భావము. కప్పురంబులయొప్పన్ = కర్పూరముయొక్క యందమును, తప్పు, పట్టఁగిన్ చాలు = తిరస్కరింపఁ జాలిన, ఖండశర్కరలు = కండచక్కెరలు, సైకతములు = ఇసుమతిన్నియలు, అయ్యెన్,

తా. భోజన సమయములం దమితముగా నేతిని వడ్డించుచుండఁగనది ప్రవాహమయి పాఱుచుండెను. ఆప్రవాహవేగమునకుఁ బప్పుముద్దలనెడి తీరములు శిథిలమయి పడుచుండెను. బూరియలు లడ్డువులు మొదలగునవి దొరిలిపోవుచుండెను. మఱియు నాఘృతప్రవాహమునకు నమృతమువంటి క్షీరాన్నము బురదయగుచుండెను. మరకతమాణిక్యములవంటి చాయగలకూరలు నాఁచుదీవె లగుచుండెను. కప్పలవలెనున్న పూరీలును నురువులగుచుండెను:కప్పురముకంటెఁ దెల్లనివగుకండచక్కెర లిసుకతిన్నియ లవుచుండెను. అలం. రూపకము.ఉపమానము.

ఉ. ఆదరణంబుతోఁ నభినవాజ్యవిపాంసుర ఖండశర్కరా
క్షోదసమన్వితంబుగ విశుద్ధహిరణ్మయ భాజనంబులం
బైదలు లర్థిమై నిడఁగ బంధుజనుల్ భుజయించి రన్నపూ
ర్ణాదరహాసచంద్రకిరణంబులఁ బోలినపాయసాన్నముల్. 125

టీ. బంధుజనుల్ =చుట్టములు,విశుద్ధహిరణ్మయభాజనంబులన్ =నిర్మలమయినబంగారు పాత్రములందు, పైదలులు= స్త్రీలు, అర్థిమైన్ =ప్రీతితోను, ఆదరణంబుతోడన్ =ఆదరముతోడను, అభినవ...సమన్వితంబుగన్ =అభినవాజ్య=

క్రొత్తనేతితోను, విపాండుర=మిక్కిలి తెల్లనిదగు, ఖండశర్కరాక్షోద=కండ చక్కెరపొడితోను, సమన్వితంబుగన్=కూడియున్నట్టుగా, అన్నపూర్ణ . కిరణంబులన్-అన్నపూర్ణా=అన్నపూర్ణాదేవియొక్క, దరహాస చంద్రకిరణంబులన్=మందహాసచంద్రికలను, పోలినపాయసాన్నములన్=సరిపోవుచున్న క్షీరాన్నములను, ఇడఁగన్, పెట్టఁగా, భుజియించిరి=తినిరి.

తా. స్త్రీలాదరముతోడను, ప్రీతితోడను, సద్యోఘృతమును దెల్లని పంచదారపొడిని, నన్నపూర్ణాదేవి చిఱునవ్వువలెనే మిక్కిలి తెల్లనిపాయసాన్నములను బంగారుపాత్రములలో నుంపఁగాఁ బెండ్లివారు తృప్తిగా భుజించిరి.

గీ. ఆరగించి రసాధారణానురక్తి
వారయాత్రికు లగుపెద్దవరుసవారు
దివుట శశిలాంఛనక్రవ్యతేమనంబు
నసమశరకేతనవ్యంజనామృతంబు. 126

టీ. వారయాత్రికులు=పెండ్లికొడుకుతోడి వారు, అగు పెద్దవరుసవారు=అయినట్టి పెండ్లిపెద్దలు, తివుటన్=కోరికచే, శశిలాంఛనక్రవ్యతేమనంబు_శశి=చంద్రునకు, లాంఛన=చిహ్నమయిన మృగముయొక్క, క్రవ్య=మాంసముచేఁ జేయఁబడిన, తేమనంబున్=మజ్జిగపులుసును, అసమ... అమృతంబు-అసమశర=మన్మథునికి, కేతన=ధ్వజలాంచనమగుమత్స్యముచేఁ జేయఁబడిన, వ్యంజనామృతంబు = అమృతతుల్యమగు కూరయు, అసాధారణానురక్తిన్ =అధికమైనయనురాగముతో, ఆరగించిరి = తినిరి. ఇట "శశిలాంఛన" అనియు "అసమశర" యనియు విశేషణములు చేర్చుటచే,పదార్థములు చంద్రాదులందున్న సుధాసంబంధంబుచే మిక్కిలి మధురములుగానున్నవని తెల్లమగుచున్నది. మంచిదినుసుగానుండుటకై చంద్రుని కుందేలును మరుని చేఁపను దెచ్చి వండి పెట్టిరనుట. కావుననే యా పెద్దలు 'అసాధారణానురక్తిని' దినుట.

తా. పెండ్లికివచ్చిన చుట్టములు మృగమాంసముతో సిద్ధమైన మజ్జిగపులుసు మత్స్యములచే సిద్ధమైన వ్యంజనములను నధికానురాగముతోఁ బూర్తిగాఁ దినిరి.

క. సేవించి రొకటిఁ దొలఁగం
ద్రోవక జంబీరరసముతో నూనియతో
నావంబెట్టిన కిటిము
ద్రావలయములయతిమధురరసఖండంబుల్. 127

టీ. వారయాత్రికులు, అధ్యాహారము, ఒకటిన్ = ఒకముక్కను, తొలఁగన్, త్రోవక = పరిహరింపకుండ, జంబీరరసముతోన్ = నిమ్మపండ్లరసముతోను, నూనియతో = తైలముతోడను, ఆవన్ = ఆవరసముతో, పెట్టిన... ఖండంబుల్ - పెట్టిన = మిళితముచేసిన, కిటి = అడవిపందులయొక్కయు, ముద్రావలయముల = గుండ్రములయిన ఖండములయొక్క, అతిమధుర = మిక్కిలి కమ్మందనముగల, రస = రుచియొక్క, ఖండంబుల్ = ముక్కలగువానిని, సేవించిరి = భక్షించిరి. అడవిపందిమాంసము మధురము.

తా. ఆపెండ్లివారు నిమ్మపండ్ల రసముతోను, నూనెతోను, నావరసముతోను, గలిపి వండినట్టి యడవిపందులయొక్క మాంసఖండంబుల నొకదానిని విడువక యనుభవించిరి.

క. ఆమిష మనామిషముగ న
నామిష మామిషముగాఁ గుపాక మార్గకళా
సామర్థ్యంబునఁ జేసిన
తేమనములు మనములం బ్రతిష్ఠించె రుచుల్. 128

టీ. కుపాకమార్గకళా సామర్థ్యమునన్ - కుపాకమార్గ = వంచనామార్గమందలి, కళా = చాతుర్యమందలి, సామర్థ్యంబునన్ = శక్తిచే, ఆమిషమున్ = మాంసమును, అనామిషముగన్ = మాంసముగానిదానినిగాను, అనామిషమున్ = మాంసముగానిదానిని, ఆమిషముగాన్ = మాంసముగాను, చేసిన తేమనములు = వండిన మజ్జిగపులుసులు, రుచుల్ = రుచులను, మనములన్ = మనస్సులలో, ప్రతిష్ఠించెన్ = స్థాపనచేసెను. అనఁగాఁ గలిగించెననుట. వస్తువులందున్న స్వాభావికరుచులను మాటిచి క్రొత్తరుచుల గల్గింపఁజాలిన పాకచాతుర్యము

సిద్ధమయిన తేమనములు వారి మనంబుల కెక్కుడు రుచికరములయ్యెనని భావము.

తా. మాంసములందు మాంసరుచి కాకుండఁ ... రుచి గలుగునట్లుగాను, మాంసముకాని పదార్థములందు మాంసపురుచి ... గలుగునట్లుగాను, పాకచాతుర్యముచే వండువారు సిద్ధపఱిచిన తేమనములను ... తృప్తిగా భుజించిరి.

చ. అసమసుధారసప్రహ్లదము ౹ నందలి రొంపులనంగ మంచునం
బిసికిన పంచదారలనఁ ౹ బేరినమీఁగడతోఁ మనంబులన్
బసిగొనఁ జేయువాహరిపు ౹ బక్కెణి ... పిండఖండముల్
మెసఁగిరి కంఠదఘ్నముగ ౹ మిక్కిలి వేడుక వారయాత్రికుల్.

టీ. వారయాత్రికులు=పెండ్లివారు, మిక్కిలి, వేడుకన్, అసమ...రొంపులు—అసమ=సాటిలేని, సుధారస = అమృతముయొక్క, ప్రహ్లదమునందలి=మడుఁగునందున్న, రొంపులు=బురదలు, అనంగన్=అనునట్లుగా, మంచునన్=హిమజలముతో, పిసికిన పంచదారలన=ముద్దచేసిన చక్కెరలనఁగా, పేరినమీఁగడతోను, మనంబులన్ పసి,గొనన్ చేయు=రుచికలిగించు, వాహ...ఖండములన్—వాహరిపు బక్కెణి = ... యొక్క, దధిపిండ = పెరుగుముద్దలయొక్క, ఖండముల్ = ముక్కలను, కంఠదఘ్నముగన్ = గొంతుబంటిగా, మెసఁగిరి = తినిరి.

తా. పెండ్లికి వచ్చినబంధువులు సాటిలేని యమృతరసముయొక్క మడుఁగునకు బురదలవలెఁ జెలంగుచున్నట్టి మంచుతో ముద్దచేసిన పంచదారలను, పేరికొనియున్న మీఁగడలను, మదికి రుచులుగొలుపు ... పెరుఁగుముద్దలను మిక్కిలి వేడుకతో భుజించిరి.

తే. మిసిమిగల పుల్లపెరుఁగుతో ౹ మిళితమైన
యావపచ్ఛల్లి చవిచూచి ౹ రాదరమునఁ
జుఱ్ఱుమని మూర్ధములు దాఁకి ౹ యెట్టఁదనముఁ
బొగలువెడలింప నాసికాపుటములందు. 130

టీ. మిసిమిగల పుల్లపెరుఁగుతోన్ = వెన్నగల్గిన పుల్లని పెరుఁగుతో, మిళితము=మిశ్రితము, వినయావపచ్చళ్లు = అయినట్టి యావఁబోసిన పచ్చళ్లు, ఆదరమునన్ = ప్రేమముతో, చుఱ్ఱుమని, మూర్ధములు=శిరస్సులకు, తాఁకి=ఎక్కి, నాసికాపుటములందు = ముక్కుచెరమలయందు, ఎఱ్ఱఁదనమును, పొగలును, వెడలింపన్ = గల్గించునట్లుగాను, చవిచూచిరి=ఁ నంజుకొనిరి.

తా. ఆ పెండ్లివారు వెన్నగల పుల్లని పెరుఁగుతో నావరసమును మిళితము చేసి సిద్ధపఱిచిన పచ్చళ్లనత్యాదరముతోఁ దినిరి. అంత వానికారము తలకెక్కను. నాసికాపుటము లెఱ్ఱఁబడి పొగలను వెడలించెను.

చ. అవికయుఁబట్టుపుట్టము చెఱంగుమఱుఁగయియుండుటఁ జేసిగౌ
రవపరిమాణముం దెలియలేమికి ముచ్చిరుచున్న యొక్కప
ల్లవునకుఁ జూపె నొక్కతె విలాసముతోఁ దనతోరపుంజనుం
గవపొడవింత పొమ్మనినకైవడిఁ బానకహేమకుంభమున్.

టీ. ఒక్కతె=ఒకస్త్రీ, అవికయు, పట్టుపుట్టపుచెఱంగున్ = పట్టువస్త్రము యొక్కకొనయు, మఱుంగయి=చాటయి, ఉన్కిఁజేసి=ఉండుటచేత, గౌరవపరిమాణమున్ = దాని స్తనము లెంతగొప్పవో యనుకొలఁదిని, తెలియమిన్, గామికిన్ = తెలిసికొనలేకపోవుటకు, ముచ్చిరుచున్న యొక్కపల్లవునకున్ =దుఃఖించుచున్న యొకజారునకు, విలాసముతోన్ = లీలతో, తనతోరపుంజనుంగవపొడవు=తనగొప్పదగు స్తనద్వయముయొక్క పరిమాణము, ఇంత = ఇంతయున్నది, పొమ్ము, అనఁగా నా స్తనము లింతలేసియున్నవిసుమీ యనిభావము. అనినకైవడిన్ = అనిచెప్పుచున్నట్లు, పానకహేమకుంభమున్ = పానకముతో నిండిన బంగారపుఁగుండను, చూపెన్ =కనఁబఱిచెను. అనఁగాఁ నొకస్త్రీ పానకకుంభమును బట్టుకొని పానకమును వడ్డించుచుండెను. కవి దాని నుత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు. " ఒకజారుఁడు అవికయు, పైఁటకొంగును చాటయియుండుటచే దాని స్తనము లెంతలేసి పరిమాణము గలవియోయని తెలియఁజాలక తడఁబడుచుండుట గని యాస్త్రీ నా స్తనము లీకుంభములంత లేసియున్నవి యని తెలియఁజేయుచున్నట్లుగా నాజారున కాకుంభమును జూపెను.

తా. స్పష్టము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. ఎట్టివినీతుఁడో యొకరుకేణవిలోచన బంతివెంటమా
ర్వెట్టఁగ దానివక్త్రశశిబింబముఁజూడఁగ నోడితాల్మియె
బట్టముగట్టఁ దచ్చరణపద్మయుగాంతర చంద్రమశ్మిలా
కుట్టిమభూమిభాగమునకుం దనమంజుల దృష్టిపాతమున్.

టీ. ఒకరుఁడు=ఒకపురుషుఁడు, ఏణవిలోచన = ఒకస్త్రీ, బంతివెంటన్ = భుజించుచున్నవారి పంక్తివెంబడిని, మాఱువెట్టఁగాన్ =మాఱువడ్డించుచుండఁగా, దానివక్త్రశశిబింబమున్ =దానియొక్క ముఖచంద్రబింబమును, చూడఁగన్ =చూచుటకు, ఓడి=భయపడి, తాల్మియెన్ =ఓర్పుచే, తచ్చరణ...భాగమునకున్—తత్ =దానియొక్క, చరణపద్మ=పాదపద్మములయొక్క, యుగ=జతయొక్క, అంతర=మధ్యముననున్న, చంద్రమశ్మిలా=చంద్రకాంతమాణిక్యమయమైన, కుట్టిమ=కట్టడముయొక్క, భూమిభాగమునకున్ =భూతలమునకు, తన మంజులదృష్టిపాతమున్ = తనదృష్టిప్రసారమును, పట్టము, కట్టెన్ =రాజును గాఁ జేసెను. అనఁగా దనదృష్టినందే యుంచె ననుట. వాఁడు (అధ్యాహారము.) ఎట్టివినీతుఁడో=ఎటువంటి నీతిమంతుఁడో గదా? వడ్డించుచున్న యొక స్త్రీ మొగమును జూచిన తన నియమమునకు భంగము గల్గునేమో యని భీతిల్లి దానిపాదములకు నమస్కరించుచున్నట్లు క్రిందికిఁ జూడసాగె. ఆలోచింప వాఁడు మిక్కిలి నీతిమంతుండుగదా యని యొకయర్థము. వినీతుఁడు = నీతిహీనుఁ డని రెండవ యర్థము. వాఁ డెట్టినీతివిహీనుఁడో యనిభావము. వాఁడు నీతివిహీనుఁ డెట్లగుననఁగా వాఁడు దానియం దత్యనురాగము గలవాఁడై దానిమొగమును జూచి తాళఁజాలక చంద్రకాంతమయ మయిన కుట్టిమందుఁ బ్రతిఫలించిన దాని గుహ్యావయవములను జూచి యానందించుచుండె. వీఁ డెట్టి నీతివిహీనుఁ డో యని భావము.

తా. స్పష్టము.

చ. ఒనపరి జాణఁడొకఁ డొకయుగ్మలిచేరువ మాఱువెట్టగా

బసనికురంగికావలల ఫాలి నిజాధరపల్లవంబుపైఁ
బసిగొని చేరఁబట్టి ముని పండుల నొయ్యన నప్పళింపఁగా
ముసిముసినవ్వు నవ్వెలఁది మోము మొకయించుక యోరసేయుచున్.

టీ. ఒసపరి=సుందరుఁడగు, జాణఁడు, ఒక్కఁడు=ఒకరసికుఁడు, ఒకయుగ్మలి=ఒకస్త్రీ, చేరువన్=సమీపమున, మాఱువెట్టఁగా=మాఱువడ్డించుచుండఁగా, పసనికురంగికా...ఫాలిన్ — ఎఱ్ఱనిలేడిమాంసము ముక్కను, నిజాధరపల్లవంబుపైన్=తన చిగురువంటి యధరోష్ఠముపయి, చేరన్, పట్టి=చేరునట్లుగాఁబట్టికొని, పసిగొని=వాసననుబట్టి, మునిపండులన్=పంటికొనల చే, ఒయ్యనన్=మెల్లఁగా, అప్పళింపఁగాన్=నొక్కుచుండఁగా, అది=ఆభామ, మోము=మొగమును, ఒకయించుక=కొంచెము, ఓరచేయుచున్=పెడకుఁద్రిప్పుచు, ముసిముసినవ్వు=చిఱునవ్వును, నవ్వెన్, అనఁగా నొకరసికుఁడు వడ్డించుచున్న యొకస్త్రీ యొక్క యధరమును జూచుచు, నొక యెఱ్ఱనిలేడిమాంసఖండమును మునిపంట నొక్కి రుచిననుభవించుచు నిట్టిస్వాదుతరమగుదాని నెప్పుడు ననుభవింపలేదని పలుమాఱు నుతించుచు, దానిచే "నీయధరోష్ఠమునుగూడ నిట్లు పానముచేసి రుచి ననుభవించెద" నని తెలుపుట చేసెననిభావము.

తా. ఒకసుందరుఁడు తనచేరువను వడ్డించుచున్న యొక స్త్రీనిజూచి మాంసఖండమునుదీసి నోటఁజేర్చి మునిపండులతో నొక్కుచు, దీనివలె నీయధరమును గూడ నొక్కెదనను భావమును వెల్లడించెను. అది తెలిసికొని యాతరుణి కొంచెము మొగము వంచుకొని చిఱునవ్వు నవ్వెను.

క. చలివాలు నవ్వులడ్డువ
ములు చన్నులు పనసతొలలు మోవులు మండెం
గలు చీరలుగ భుజిక్రియ
వలపించెన్ బెండ్లివారి వనితయుఁబోలెన్.   134

టీ భుజిక్రియ=భోజనక్రియ, చలివాలు = తెల్లనిపాలు, నవ్వుగన్=మందహాసముగ నుండఁగా, లడ్డువములు, చన్నులు= స్తనములగుచుండఁగా, పనసతొ

లలు, మోవులుగన్ = అధరబింబములగుచుండఁగా, మండెంగలు = పూరీలు, చిర లుగన్, వంతయుఁబోలెన్ = ... నే, పెండ్లివారిన్, వలపించెన్ = మిక్కిలి మోహము గలవారినిగాఁ జేసెను. స్త్రీమందహాసాది విలాసములచేఁ బురుషుల మోహింపఁజేసినట్లు భోజనక్రియ పాయసము మొదలగు పదార్థములచే భోక్తలను దనయధీనులఁగాఁ జేసికొనెనని భావము. అనఁగా బదార్థము లమృతము తోఁపమానములయి యుండుటచేఁ బెండ్లివారిధికాసక్తితో మెక్కుచున్నారని ఫలితార్థము.

తా. స్పష్టము. అలం. రూపకము.

తే. పద్మకోశాభినయహస్తపల్లవంబు
చూపె నొకమచ్చెకంటికి సొబగుఁ డొక్కఁ
డంతయోగిర మడిగెనో యంతలేసి
కొమరుపాలిండ్ల నడిగెనో రమణి నతఁడు. 135

టీ. సొబగుఁడు, ఒక్కఁడు = ఒకసుందరుఁడు, ఒకమచ్చెకంటికిన్ = ఒక స్త్రీకి, పద్మ...పల్లవంబు — పద్మకోశ = తామరమొగ్గను, అభినయ = సూచించు, హస్తపల్లవంబున్ = చిగురువంటి చేతిని, చూపెన్ = కనఁబఱిచెను. అనఁగాఁ దన చేతిని దామరమొగ్గవంటి యాకారము గలదానిగాఁ జేసి చూపెనని భావము. అతఁడు = ఆపురుషుఁడు, రమణిన్ = ఆస్త్రీని, ఇంతయోగిరము = తనమడిచిపట్టిన చేయంతయన్నమును, అడిగెనో, లేక, అంతలేసి = అంతలేసియాకారముగల, కొమరుపాలిండ్లన్ = మనోహరములగు స్తనములనే, యడిగెనో = తెలియదని సందేహము. ఒకస్త్రీ వడ్డించుచుండఁగా నొకరసికుఁడు పద్మకోశాకారముగాఁ దన చేతిని జేసి యామెకుఁ జూపెను. వాఁడట్లు చూపుట యన్నమపేక్షించియడిగెనో, దాని స్తనము లీయవలయునని కోరెనో తెలియరాకున్న దనిభావము.

తా. స్పష్టము. అలం. సందేహము.

తే. చూచె నొకఁడు వరోహావళిస్తోకవికచ
కుచనము న్నేప యగునొక్కకువలయాక్షి

నుఁ దము దోర్మూలకూలంకషోరుకఠిన
లలితవక్షోజ సరిలేమ లజ్జఁ బొందె. 186

టీ. ఒకఁడు, వయో...సముస్మేష - వయోవశ = వయోవిశేషమువలన, ప్రోక = కొంచెముగా, వికచ = వికసిల్లిన—నిక్కుగల, కుచ = స్తనములయొక్క, సముస్మేష = కాంతిగలది. అనఁగా నది యౌవనప్రారంభదశయం దుండుటచే స్థూలములుగాని స్తనములు గలదని భావము. అగు నొక్క కువలయాక్షిన్ = అయినట్టి యొక స్త్రీని, ఉభయ...వక్షోజ—ఉభయ=రెండైన, దోర్మూల = భుజమూలములయొక్క, కూలంకష = తటముల నొరయుచున్న, ఉరు=గొప్పవగు, కఠిన=గట్టియైన, లలిత = సుందరములయిన, వక్షోజ= స్తనములుగల, సరిలేమ =దానితోఁ గూడనున్న స్త్రీ, లజ్జన్, పొందన్ = సిగ్గుపడున ట్లుగాఁ జూచె. ఆభోజనసమయమున యౌవనప్రారంభదశయం దున్నయొక యువతియు, మధ్యయౌవనమున నుండుటచే నున్నతములగు కుచములుగల వేఱొకతెయు నచ్చటనుండఁగా నొకపురుషుఁ డాబాలిక స్వల్ప స్తనములను జూచుచుండెను. ఆసమాచారము సమీపముననున్న రెండవస్త్రీఁ జూచి "స్వల్పములగు స్తనములగల ముగ్ధనే యట్లు గాఢముగాఁ జూచుచున్నాఁడుకదా ? పృథుకుచల గలిగి ప్రౌఢనై యున్న నన్నంత జూడఁడాయెనని సిగ్గపడి చూచె నని భావము.

తే. ఉ[illegible] కబళంబు లొకఁడుసూపఁ
బ[illegible] త్రియొ గెడఁగూడనవసర మని
దాని కుత్తర మొకలతాతన్వి యిచ్చె
నధరబింబంబు విఱిచి సంధ్యాగమ మని. 187

టీ. ఒకఁడు=ఒకరసికుఁడు, గెడఁగూడన్=కలియుటకు, అనఁగా సంభోగించుటకనుట, అవసరము=సమయము, పగలో=పగటిపూఁటయో, రాత్రియో= రాత్రిపూఁటయు, అని,మనమన్యమున్ గూడి వర్తించుటకు రాత్రి సముచితమా, పగలు సముచితమాయని తెలిసికొనుటకని భావము, ఉష్ణశీతాన్న కబళంబులు=

వెచ్చనివియు, జల్లనివియునగు నన్నకబళములను, చూపన్ = కనఁబఱుపఁగా, పవలు సూర్యకాంతిచే నుష్ణముగలదై యుండునుగాన యుష్ణాన్నకబళము పగటి పూఁటయనియు. రాత్రి శీతలమైయుండును గనుక చల్లని యన్నకబళము రాత్రి పూఁటయనియు గ్రహింపవలయు దానికిన్ = వాఁడడిగిన ప్రశ్నమునకు, ఒకలతా తన్వి = ఒక స్త్రీ, సంధ్యాగమము = సంధ్యాకాలము, అని, అధరబింబంబు = అధరోష్ఠమును, విచ్చి, ఉత్తరము, ఇచ్చెన్ = ఒసంగెను. ఒకరసికుఁడు నల్వురలోనుండి తన్నుఁ గానవచ్చిన ప్రియురాలినిఁజూచి తనయభిప్రాయం బొరులకుఁ దెలియకుండ దానికి మాత్రమే తెలుపవలెనని యుష్ణశీతాన్నకబళములను జూపఁగానది పెదవి విచ్చి ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. ఇచ్చటఁ బ్రశ్నోత్తరముల కభిప్రాయమేమనఁగా సంభోగసమయము పవలా రాత్రియా యని యాయన్నకబళములను జూపెనని ప్రశ్నాభిప్రాయము, సంధ్యాకాలమెఱ్ఱగానుండును గాన దానికాంతివంటి కాంతిగల తనపెదవివిచ్చి సంధ్యాసమయము సంభోగమునకు యుక్తసమయమని ప్రత్యుత్తరాభిప్రాయము. రాత్రి వెన్నెలయుండును. పవలు సూర్యకాంతియుండును. సంధ్యాసమయ మంధకార మలినమై యుండునుగాన నది యహర్నిశలకంటె యుక్తమైనదని తెలుపుటకట్లు పెదవివిచ్చెను. అలం. సూక్ష్మము.

ఉ. నానదొఱంగి చుంబనమొనర్చుటె కాదొకఁడొక్కచంద్రబిం
బాననమోముచంద్రుఁ జషకాంతరబింబితునింబునఃపునః
పానకపానకర్మము నెపంబునఁ జేసెఁ దదోష్ఠపల్లవం
బానుచు నాచరించెను సమంచితసీత్కృతచూత్కృతంబులన్.

టీ. ఒకఁడు, నాన = సిగ్గును, తొఱంగి = విడిచి, చషకాంతరబింబితున్ = పానపాత్రమందుఁ బ్రతిబింబించిన, ఒక్కచంద్రబింబానన మోముచంద్రున్ = ఒక స్త్రీయొక్క ముఖచంద్రుని, చుంబనము, ఒనర్చుటె = ముద్దుపెట్టుకొనుటయే, కాదు, అనఁగా నంతటితో నూరకుండలేదని భావము. పునః...నెపంబునన్ — పునః పునః = మాటిమాటికిని, పానక = పంచదార పానకమును, పాన = త్రావుటయనెడి, కర్మము = పనియొక్క, నెపంబునన్, చేసి = మిషచే, తదోష్ఠపల్ల

పంబు=ఆప్రతిబింబముయొక్క చిగురువంటి పెదవిని, ఆనుచున్=నొక్కుచు, సీత్కృత చూత్కృతంబులన్=సీత్కృతము, చూత్కృతము ననెడి ధ్వనులను, ఆచరించెను. వాఁడట్లు ప్రతిబింబముయొక్క మోవినొక్కుచు సీత్కార ధ్వనులను, చూత్కృతధ్వనులను గూడఁ జేసెను. ఈచెప్పుటచే వాఁడు మన్మథావిష్టచిత్తుండై యొడలెఱుఁగక యాస్త్రీ యధరోష్ఠమునే నొక్కుచుం టినని యనుకొనియితరు లున్నారని యెఱుఁగక పానపాత్రము నోటఁబెట్టుకొని యెయట్లు ధ్వనిచేయ నారంభించెను. సీత్కృతమనఁగా 'సీత్' అనియు చూత్కృతమనఁగా, 'చూత్' అనియు నుచ్చరించునట్లుగా నోటినిబెట్టుకొని పీల్పఁగాఁ బుట్టుధ్వనులని యెఱుంగునది. పానకములోని కారమునకు సీత్కృతి తీపునకు చూత్కృతి. అధరపానపు సీత్కృత చూత్కృతములను పానకపానపు, సీత్కృత చూత్కృతములచేఁ గప్పిపుచ్చుట తెలియునది.

తా. ఒకవిటుఁడు సిగ్గువిడిచి యొకపానపాత్రమునఁ బ్రతిబింబితమయిన యొక స్త్రీయొక్క మోమును ముద్దుగొనుటయేకాకుండ మాటిమాటికిని పానము చేయుచున్నట్లు నటించుచు దాని వాతెఱనొక్కుచు సీత్కార చూత్కారములఁ జేయనారంభించెను. అలం. అపహ్నవము.

ఆ. పంచదారఁ బొరపి । భక్షింపఁగా నెత్త
భావదుష్ట మనుచు । బావ నగిన
దొలఁగఁబెట్టె రోష । కిలికించితంబుతో
గొమ్మనరఁటిపండ్లు । గూర్మి మఱఁది. 139

టీ. కూర్మి మఱఁది=తనముద్దుమఱంది యగునొకఁడు, గొమ్మనరఁటిపండ్లు=ఒక దినుసు కదళీఫలములను, పంచదారన్=చక్కెరయందు, పొరపి=మిళితముగాఁ జేసి, భక్షింపన్=తినుటకు, ఎత్తన్=ఎత్తుచుండఁగా, భావదుష్టము=చెప్పఁద గని యొక చెడువస్తువు వలె నున్నదని మనసునఁ దోఁచు తోఁపికచే దుష్టమ యినది, అనుచున్=అనిపల్కుచు, బావ, నగినన్=నవ్వఁగా, కిలికించితంబు తోన్=రోషములోఁడి లజ్జతో, తొలంగఁబెట్టెన్=తినుటమాని దూరముగాఁ

శాంబవైచెను. ఒకబావ తనమఱంది పంచదారతో బొరపి యరఁటిపండ్లను దిను టకు నెత్తఁగా, ఒకనికృష్టపశువును దినుచున్నట్లుగాఁ దోఁచె ... నవ్వెను. అందుల కామఱంది రోషమును లజ్జయుఁ బొడగొన దానిని దనకు తొలఁగఁ బెట్టెను.

వ. ఇవ్విధంబున శుచియు, మృష్టంబును, పథ్యంబును, నగుభోజ
నంబు సేసి పెండ్లి దొరలును సుగంధోదకంబులం జేతులు దొడ
సివార్చి ముఖవాసనంబు గైకొని కర్పూర తాంబూలంబులు
పరిగ్రహించి దమదమనులప్రియోక్తులకు హర్షించుచు నిజని
వాసంబుల కరిగి రప్పుడు. 140

టీ. ఇవ్విధంబున్ = ఈరీతిగా, శుచియు=శుభ్రమైనదియు, మృష్టంబును= మృదువైనదియు, పథ్యంబును=హితమైనదియు, నగు భోజనంబును=అయినట్టి తిండి, సేసి=తిని, పెండ్లిదొరలు=పెండ్లి పెద్దలు, సుగంధోదకంబులన్=పరిమళోదకముల చే, చేతులు, దొడసి=తుడిచికొని, వార్చి = ఆచమనము చేసి, ముఖవాసనంబున్=నోటికిఁ బరిమళమును, గైకొని=స్వీకరించి, కర్పూరతాంబూలంబు=పచ్చకర్పూరముతో మిళితముచేసిన తాంబూలములను, పరిగ్రహించి=తీసికొని, దమ దమనులప్రియోక్తులకున్=దమ దమనులయొక్క ప్రియవచనములకు, హర్షించుచున్, నిజనివాసంబులకున్, అరిగిరి, అప్పుడు=అప్పుడు వెళ్లుచున్న సమయమున, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

చ. కలికి వరాటరాజపుడు గప్పురవీడెము వెట్టి నవ్వుచున్
నలునడపంబువానికి ఫణాధరవల్లిదళాంతరంబునన్
బలితపుఁ దేలు మైనమునఁ బన్ని యొసంగ దది చూచి భీతిఁద
మ్ముల మిలవైచిన న్నగిరి మూఁగిన రాజకుమారు లందఱున్.

టీ. కలికివరాటరాజు=వరాటయువరాజు - దముఁడు, అపుడు=తాంబూలములిచ్చునప్పుడు, ఫణా...రంబునన్ — ఫణాధరవల్లిదళ = తములపాకుల యొక్క, అంతరంబునన్ = మధ్యమందు, మైనమునన్ = ఒకదనుసు మెత్తనిపదా

ర్థముతో, బలితపుఁదేలు=పెద్దతేలును, పన్ని=నిర్మించి, నలునడపంబు వానికిన్ = నలరాజునకుఁ దములపాకులుచుట్టి యిచ్చుభృత్యునకు, నవ్వుచున్ = చిఱునవ్వు చేయుచు, కప్పురవీడెము=కర్పూరమిళితమగు తమ్ములమును, పెట్టెన్ = చేతిలోఁబెట్టెను. అతండు=ఆభృత్యుఁడు, అది=ఆతేలును, చూచి, భీతిన్=భయముతో, తమ్ములమున్, ఇలన్, వైచినన్=గిరవాటు వేయఁగా, మూఁగినరాజకుమారులందఱును, నగిరి=నవ్విరి.

తా. దముఁడు పెండ్లివారికిఁ దాంబూలంబు లొసంగుచు నలుని భృత్యునికి పైనపుఁదేలును దములపాకులలో నుంచి పరిహాసమునకై యిచ్చెను. వాఁడది చూచి భీతిల్లి పాఱవైవఁగా నచ్చటివారందఱును వాని యవివేకమునకునవ్విరి.

మ. మృదుమృష్టాన్నములీప్రకారమున నెమ్మిన్వారుముప్పొద్దుగొ
న్నిదినంబుల్భుజియించుచుండిరిసమున్నిద్రానురాగంబుతోఁ
బదియాఱేఁడుల పువ్వుఁబోండ్లనునుపుంజాలిండ్ల కాఠిన్య సం
పదతో రాత్రులుమల్లుసాము మదనోన్మాదంబునం జేయుచున్.

టీ. వారు=పెండ్లివారు, రాత్రులు=రాత్రులందు, సమున్నిద్రానురాగంబుతోన్=అత్యంతానురాగముతో, మదనోన్మాదంబునన్=మన్మథవికారముతో, పదియాఱేఁడుల... సంపదతోన్-పదియాఱేఁడులుపువ్వుఁబోండ్ల=పదునాఱు వత్సరంబులు గల యువతులయొక్క, నునుపుంజాలిండ్ల= నున్ననిస్తనములయొక్క, కాఠిన్య సమృద్ధితోన్=కఠినత్వ సమృద్ధితో, మల్లుసాము=మల్లయుద్ధమును, చేయుచున్, అనఁగా రాత్రులందు యువతీసుఖమనుభవించుచు నని భావము. ఈప్రకారమున=వెనుక వర్ణించినట్లుగా, ముప్పొద్దు=మూఁడుపూఁటలును, నెమ్మిన్=ప్రీతితో, మృదుమృష్టాన్నములు=మృదువయిన భోజనపదార్థములను, కొన్నిదినంబులు, భుజియించుచుండిరి=తినుచునుండిరి. అట్లు సరసమగు నన్నమును భుజించుచుఁ గొన్నిదినములు కుండిన నగరమున నున్నవారని భావము.

తా. ఆపెండ్లివారు రాత్రులందుఁ బదియాఱువత్సరముల ప్రాయముగల యువతులతో క్రీడించుచు సరసములగు శాల్యన్నములను మూఁడుపూఁటలును ప్రీతితోఁ దినుచుఁ గొన్నిదినంబు లటనుండిరి.

వ. నిషధమహీవల్లభుఁడును దమయంతీ పరిణయమహోత్సవం
బివ్విధంబున ననుభవించి దివసచతుష్టయానంతరమున. 143

శా. నారీచిత్త సరోమరాళ, నయచాణక్యా, విరించ్యన్వయ
క్షీరాంభోధిసుధామయూఖ, కవితాసిద్ధాంతసర్వజ్ఞ, జం
భారాతి ద్విపహస్తకాండ నిభబాహాఖడ్గధారాపయో
ధారాశాంత విరోధి భూధవమహోదగ్రప్రతాపానలా. 144

టీ. నారీచిత్త సరోమరాళ-నారీ=స్త్రీలయొక్క, చిత్త=మనస్సనెడి, సరః=సరస్సునకు, మరాళ=హంసవంటివాఁడా; నయచాణక్యా=నీతియందు చాణక్యునివంటివాఁడా, విరిం...మయూఖ-విరించి=బ్రహ్మయొక్క, అన్వయ=వంశమనెడి, క్షీరాంభోధి=పాలసంద్రమునకు, సుధామయూఖ=చంద్రునివంటివాఁడా, కవితాసిద్ధాంతసర్వజ్ఞ-కవితా=కవిత్వమంవలి, సిద్ధాంత = నిశ్చయములయొక్క, సర్వజ్ఞ=సమస్తము నెఱిఁగినవాఁడా! జంభా...భూధవ-జంభారాతిద్విప=ఐరావతముయొక్క, హస్తకాండ=హస్తదండముతో, నిభ=సమానమగు, బాహా=చేతియందున్న, ఖడ్గధారా=కత్తియంచనెడి, పయోధారా = నీటిదారచేత, శాంత=చల్లార్పఁబడిన, విరోధిభూధవ= శత్రురాజులయొక్క, మహోదగ్ర=తీక్ష్ణమగు, ప్రతాపానలా = ప్రతాపాగ్ని కలవాఁడా. అల. రూపకములు.

క. అరి వీరబసవశంకర
శరణాగత రక్షణాను సంధాన ధురం
ధర, సచివగంధ సింధుర
ధరణీధరనైకదక్షదక్షిణహస్తా. 145

టీ. అరివీరబసవశంకర-అరివీర = శత్రువీరులనెడియెద్దులకు, రుద్రునివంటివాఁడా-వారినాజ్ఞ చొప్పున మెలపువాఁడాయనుట, శరణా...ధర-శరణాగత=శరణుఁజొచ్చినవారియొక్క, రక్షణానుసంధాన=రక్షణనుగూర్చుటయొక్క, ధురంధర = భారమునువహించినవాఁడా, అనఁగా శరణాగతుల రక్షించువాఁ

డా అనుట, సచివగంధసింధుర-సచివ=మంత్రులలో, గంధసింధుర=శ్రేష్ఠుఁడా, ధరణీ...హస్తా-ధరణీ=భూమియొక్క, భరణ=మోయుటయందు, ఏక=ముఖ్యాగా, దక్ష = సమర్థమైన, దక్షిణహస్తా = కుడిభుజము గలవాఁడా, అనఁగా=భూభారమును భరించువాఁ డనుట.

మాలిని. ధరణిభరదిధీర్షాఽధఃకృత స్తబ్ధరోమ
ద్విరదకమఠరాజోర్వీధ్రదర్వీకరేంద్రా
హరచరణరిరంసా వ్యంజితానందసాంద్రా
పరిహృతమతితంద్రా భాగ్యసంపన్మహేంద్రా. 146

టీ. ధరణి...కరేంద్రా-ధరణి = భూమండలముయొక్క, భర=బరువును, దిధర్షా=ధరింపనిచ్ఛచే, అధఃకృత=క్రిందుగాఁజేయఁబడిన, స్తబ్ధరోమ=ఆదివరాహమును, ద్విరద=దిగ్గజములును, కమఠరాజ=కూర్మరాజును, ఉర్వీధ్ర=కులపర్వతములును, దర్వీకరేంద్రా=శేషుఁడును గలవాఁడా, హర...సాంద్రా-హరచరణ=శంకరుని పాదములందలి, రిరంసా=క్రీడింపనిచ్ఛచే, వ్యంజిత=ప్రకటితమైన, ఆనంద=సంతోషముచే, సాంద్రా=దట్టమైనవాఁడా! పరిహృతమతితంద్రా = తొలఁగించుకొనఁబడిన బుద్ధిమాంద్యముగలవాఁడా, భాగ్యసంపన్మహేంద్రా=భాగ్యసమృద్ధిచే దేవేంద్రునివంటివాఁడా!

తా. ఆదివరాహముకంటెను, దిగ్గజములకంటెను గూర్మరాజుకంటెను, కులపర్వతములకంటెను శేషునికంటెను మిక్కిలి నేర్పుతో భూభారమును వహించి యీశ్వరపాదధ్యానముచే నధికానందమందుచు,మతిమాంద్యమును దొలంగించుకొని, భాగ్యసంపదకు దేవేంద్రునితో సమానుఁడవయిన యోమామిడిసింగా!

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కమలనాభపౌత్త్ర మారయామాత్య పుత్త్ర, సకలవిద్యాసనాథ శ్రీనాథ ప్రణీతం బైన శృంగార నైషధ కావ్యంబునందు షష్ఠాశ్వాసము సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

శృంగారనైషధము

సప్తమాశ్వాసము.

శ్రీరెడ్డి వేమవిశ్వ
క్ష్మారమణ కృపావిశేషసమధిగతైశ్వ
ర్యారూఢ విభవశృంగా,
మారారిపదాబ్జభృంగ, మామిడిసింగా. 1

టీ. శ్రీ...శృంగా-శ్రీ=లక్ష్మీసంయుక్తుఁడయిన, రెడ్డి=రెడ్డివంశ ప్రసిద్ధుఁడయిన, వేమ విశ్వక్ష్మారమణ=సమస్తభూమికినధిపతియగు వేమ భూపాలుని యొక్క, కృపావిశేష=దయాతిశయమువలన, సమధిగత=పొందఁబడిన, ఐశ్వర్య=సంపదలచే, ఆరూఢ=స్థిరమైన,విభవశృంగా=వైభవము యొక్క ఔన్నత్యము గలవాఁడా! మారారిపదాబ్జభృంగ=శంకరుని పాదపద్మములందుఁ దుమ్మెదవంటివాఁడా; అనఁగాఁ బద్మమందు సక్తమయి తుమ్మెద తదీయమగు మరందమును బానము చేసినట్టు లితఁడీశ్వరపాదధ్యానమరందమున సక్తుఁడై యానంద సుఖముననుభవించుచున్నాఁడని భావము. మామిడిసింగా=ఓమామిడి సింగనామాత్యా!

తా. వేమభూపాలునిఁ గొలిచి తదీయదయారసమువలన గొప్పసంపదలను బొంది శంకరుని పాదపద్మములను గొలుచుటం దధికాసక్తి గలయోమామిడిసింగనామాత్యా!

వ. వినుము. 2

గీ. పయనమై స్వపురోహితప్రవరుఁడైన
గౌతముండు ప్రస్థానసంగతికిఁ దగిన
మంగళాచార మొనరింపఁ మహీవరుండు
శిబిరమెత్తఁ బడాళ్లకుఁ జెప్పఁబనిచె. 3

టీ. స్వపురోహిత ప్రవరుఁడు=తనపురోహితులలో శ్రేష్ఠుఁడు, ఐనగౌతముండు=అయినట్టి గౌతముఁడను బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు, ప్రస్థాన సంగతికిన్ = ప్రయాణసమాచారమునకు, తగినమంగళాచారము = అనుకూలమగుమంగళక్రియను, ఒనరింపన్=చేయఁగా, మహీవరుండు=నలుఁడు, పయనమై=ప్రయాణోన్ముఖుఁడయి, శిబిరము=సైన్యమును, ఎత్తు=బయలుదేరించుటకు, పడవాళ్లన్=సేనాధిపతులనుగూర్చి, చెప్పన్, పనిచెన్=చెప్ప నాజ్ఞాపించెను.

తా. నలుఁడు తనపురోహితుఁడగు గౌతముఁడు ప్రయాణమున కనుకూలమయిన మంగళాచారమును జేయఁగాఁ బ్రయాణోన్ముఖుండయి తనసైన్యములఁ గదలింప వలయునని సేనానాయకుల కాజ్ఞాపించెను.

ఉ. పుట్టిననాఁటఁ గోలె నొకప్రొద్దు నిజాంకతలంబుఁ బాయకు
న్నట్టియనుంగుఁగూఁతుఁ దమయంతిఁ గడుంగడుదూరమంపుచో
నిట్టివిషాదమాత్మ నుదయింపదుకూరిమియల్లు నంపుచో
నెట్టివిషాదమాత్మ నుదయించెనొ మామకు నత్తగారికిన్. 4

టీ. మామకున్=నలునకు మామయగు భీమరాజునకును, అత్తగారికిన్=భీమరాజుభార్యకును, కూరిమినల్లు=ప్రేమాస్పదుఁడగు నల్లుని, అంపుచోన్=పంపించునప్పుడు, ఎట్టివిషాదము=ఎట్టిదుఃఖము, ఆత్మన్=మనంబున, ఉదయించెనో=కలిగెనో, ఇట్టివిషాదము=నలునిఁబంపునప్పుడు గల్గినదుఃఖమువంటి దుఃఖము, పుట్టిననాఁటఁగోలెను=పుట్టినప్పటినుండియు, ఒకప్రొద్దున్=ఒకదినమైనను, నిజాంకతలంబున్=తనతొడను, పాయక=విడువక, ఉన్నట్టియనుంగుకూఁతున్=ఉన్నటువంటిముద్దుల కుమారికను, దమయంతిని, కడున్ కడున్=మిక్కిలి దూ

ప్పదగు, దూరము=దూరదేశము, అన్పుచోన్ =పంపుచుప్పుడు, ఉదయింపదు = కలుగదు. వృద్ధరాజదంపతులకు ముద్దు టల్లుఁడగునలునిఁ బంపునప్పుడు కలిగినంత విచారము చిన్నప్పటినుండియు దమయొద్దనే పెరిఁగిన ముద్దులకూఁతురగు దమయంతిని బంపునపుడయినను గలుగలేదని భావము. ఈచెప్పుటచే నలుఁడు శౌర్యాది గుణములచే వారికి మిక్కిలి ప్రేమాస్పదుఁ డయినట్లితోఁచుచున్నది.

తా. ఆవృద్ధరాజ దంపతులకుఁ దమయల్లునిఁ బంపునప్పుడు గల్గినంతటి దుఃఖము తమగర్భంబున జన్మించి చిన్నప్పటినుండియుఁ దమయొద్దనే పెరిఁగియున్నతమముద్దుకూఁతురగు దమయంతిని బంపునపుడైనను గలుగలేదు. అలంవిభావన.

ఉ. అక్షయరాజ్యవైభవరమానుభవాభినవప్రభాసహా
స్రాక్షుఁడుగుండినాధిపతియాత్మసుతారమణు న్వినీతతా
లక్షగుణీభవద్గుణకలాపుని నైషధుని న్వరాట దే
శక్షితిమండలావధిగ సమ్మతి నంపె సుతద్వయంబుతోన్. 5

టీ. అక్షయ...సహస్రాక్షుఁడు-అక్షయ=నాశనరహితమగు, రాజ్యవైభవరమా=రాజ్యలక్ష్మిని, అనుభవ=అనుభవించుటయందలి, అభినవ=క్రొత్తవయిన, ప్రభా=కాంతులకు, సహస్రాక్షుఁడు=దేవేంద్రునివంటివాఁడు,అనఁగా భీమరాజు సమస్తరాజ్యలక్ష్మి ననుభవించుటలో నింద్రుని వంటివాఁడని భావము. కుండినాధిపతి=భీమరాజు, ఆత్మసుతారమణున్=తనకుమారికి భర్తయైనవాఁడును, వినీతతా...కలాపునిన్-వినీతతా=వినయాతిరేకముచే,లక్షగుణీభవత్=లక్షమడుఁగు లధికమయిన, గుణకలాపునిన్=గుణసమూహముగల వానిని,అనఁగా నలుఁడు వినయసంపదచే లక్షరెట్లధికములగు గుణసమూహము కలవాఁడని భావము. నైషధునిన్=నలరాజును, సుతద్వయంబుతోన్=తనయిద్దరు కుమారులునగు దమ దమనులతో, వరాటదేశక్షితి మండలావధిగన్=వరాటదేశపు సరిహద్దువఱకును, సమ్మతిన్=సంతసముతో,పంపెన్=సాగనంపెను.

తా. సమస్తమైనరాజ్యలక్ష్మి ననుభవించుటలో రెండవదేవేంద్రుఁడయి భీమ

రాజు తన కుమారులతోఁ గూడుకొని వినయసంపదచే లక్ష్మికి ట్లధికమగుగుణస మూహముగల్గిన తనయల్లుని నలుని వరాటదేశపు హద్దువఱకును ముదంబున వెంబ డించి నడిచెను. అం. రూపకము, కావ్యలింగము.

తే. ఆత్మమండల మవధిగాఁ గనుచరించి
యవనినాథుఁడు జామాతఁ గనిపి మరలె
నాప్రతీరంబు గంధవాహంబు ననిచి
మరలి పోవు తటాకంబుఁ దరఁగ వోలె. 6

టీ. ఆప్రతీరంబు=తీరమువఱకు, గంధవాహంబున్ = గాలిని, అనిచి=పంపి, మరలిపోవు తటాకంబుతరఁగవోలెన్ =తిరిగివచ్చుచున్న చెఱువులోని కెరటము వలె, అవనినాథుఁడు=భీముఁడు, ఆత్మమండలమవధిగాన్ =తనదేశపుహద్దువఱకు ను, జామాతన్ =అల్లుని, అనుచరించి=వెంబడించి, అనిపి=పంపివేసి, మరలెన్ = తనపురమునకుఁ దిరిగెను.

తా. తటాకములోని తరంగము వాయువును దీరముదనుకఁ బంపితిరిగివచ్చు ను. అట్లెభీమరాజు తనయల్లుఁడగు నలుని తనదేశపు పొలిమేఱవఱకును వెంబ డించి యచ్చటినుండియతని వీడ్కొల్పి తనపురంబున కరుదెంచెను. అలం ఉపమ.

వ. అప్పుడు నిజవియోగజనితక్లేశంబునం గన్నులబాష్పాంబుక ణంబు లురలఁ బ్రణామంబుచేసి తలవాంచి యున్నకూఁతుం గౌఁగిలించుకొని గద్గద స్వరంబునఁ దండ్రి యిట్లనియె. 7

టీ. అప్పుడు=దమయంతిని విడిచి భీమరాజు వెనుకకు మరలునప్పుడు, నిజవి యోగజనితక్లేశంబునన్ =తనయెడఁబాటువలనఁ గల్గినదుఃఖంబుచే,కన్నులన్ = నేత్రములందు, బాష్పాంబు కణంబులు=కన్నీటిబిందువులు, ఉరలన్ = కాఱు చుండగా, ప్రణామంబు=నమస్కారమును, చేసి,తలవాంచి = శిరస్సునువంచి, ఉన్నకూఁతున్ ,కౌఁగిలించుకొని, గద్గదస్వరంబునన్ =హీనస్వరముతో, తండ్రి =భీమరాజు, ఇట్లు, అనియెన్.

మ. గురువన్నన్ ధనమన్నఁ బుణ్యమనినన్ గోత్రోదయం బన్న దే
వరయన్నన్ మనమన్నఁ దుష్టియనినన్ వాత్సల్యమన్నన్ నిజే
శ్వరుఁడన్నం బరమోపకారమనినన్ సర్వంబు నన్నం దలో
దరి నీకు న్నిషధాధినాథుఁడె సుమీ తథ్యంబుగాఁ జెప్పితిన్.

టీ. తలోదరి=కృశించిన యుదరముగల కుమారీ! గురువు, అన్నన్=హితోపదేష్టయనినను, ధనము, అన్నన్, పుణ్యము అనిన, గోత్రోదయంబు=కులాభివృద్ధి అన్నన్, దేవర, అన్నన్=ప్రభువని పల్కినను, మనమన్నన్=మనస్సని చెప్పినను, తుష్టియనినన్=సంతోషమనినను, వాత్సల్యము, అన్నన్, నిజేశ్వరుఁడు=ప్రాణనాథుఁడు, అన్నన్, పరమోపకారమనినన్, సర్వంబున్, అన్నన్=సమస్తమన్నను, నిషధాధినాథుఁడెసుమీ=నలుఁడేసుమీ? తథ్యంబుగాన్ = నిక్కముగా, చెప్పితిన్.

తా. ఓకుమారీ! నీకుగురువు, ధనము, ధర్మము, కులాభివృద్ధి, ప్రభువు, మనస్సు, సంతోషము, వాత్సల్యము, ప్రాణనాథుఁడు, పరోపకారము పెక్కేలసమస్తమును, నలుఁడేకాని లోకంబునవేఱొక్కఁడు లేఁడు. సత్యముగాఁ జెప్పితిని యోజించుకొనుము.

సీ. పాటించి కొలువుము భవనదైవతముల
సవతులఁ గొనియాడుము సఖులఁ బోలె
నారాధనము సేయు ముత్తమామల నెప్డుఁ
బరిజనంబులమీఁదఁ గరుణ గలుగు
మలుగకు కోపించినపుడు నాథునితోడ
మదిలోన నుబ్బకు మన్ననలకుఁ
దోడికోడండ్రతోఁ గూడిమాడి చరింపు
దాసీజనముఁ బ్రోవు తల్లికరణి
తే. బ్రాహ్మణులయందు గురులందు బంధులందు

భ క్తి విశ్వాస సౌహార్ద్ర పరత నెఱపు
భవ్యపతి దేవతాచార పరమపుణ్య
ధర్మ మేమఱకుండుమీ తల్లి కాన. 9

టీ. తల్లి కాన=నాతల్లీ, భవన దైవనతములన్=ఇలువేల్పులను, పాటించి=ఆదరించి, కొలువుము=సేవింపుము, సపతులన్=సపత్నులను, సఖులంబోలెన్=చెలికత్తెలవలె, కొనియాడుము=నుతింపుము, ఎప్డున్, అత్తమామలన్, ఆరాధనము, చేయుము=పూజసలుపుము, పరిజనంబుమీఁదన్, కరుణగలుగు=దయగలదాన వుకమ్ము, కోపించినప్పుడు=భర్తకోపించినప్పుడు, నాథునితోన్=భర్తతో, అలుగకుము, అనఁగా నొకవేళ భర్తకోపించినను నీవతనిఁ గోపింపఁవలదని భావము. మన్ననలకున్=గౌరవములకు, మదిలోనన్, ఉబ్బకు=గర్వింపకు, నేనందఱచేత గౌరవింపఁబడుచుంటినని గర్వమొందవలదని భావము. తోడికోడండ్రతోన్, కూడిమాడి=మిక్కిలి కలసిమెలసి, చరింపుము, దాసీజనులన్, తల్లికరణిన్, ప్రోవుము=రక్షింపుము, బ్రాహ్మణులయందున్, గురులందున్, బంధులందున్=చుట్టములందును, భక్తి...పరతన్-భక్తిపరతన్=అనురాగాతిశయమును, విశ్వాస=నమ్మకమును, సౌహార్ద్రపరతన్=స్నేహాతిశయమును, నెఱపుము=చూపుము. అనఁగా బ్రాహ్మణులందు భక్తిని, గురువులందు నమ్మకమును, చుట్టములందు స్నేహమును గల్గి వర్తింపుమనిభావము. భవ్య...పుణ్య-భవ్య = పవిత్రలయిన, పతిదేవతా=పతివ్రతా స్త్రీలయొక్క, ఆచార=ప్రవర్తనలచేత, పరమపుణ్య=గొప్పసుకృతమయిన, ధర్మమున్=వ్రతమును, ఏమఱక ఉండుమీ! అనఁగా పతివ్రతాధర్మమందు శ్రద్ధగల్గియుండుమని భావము.

తా. స్పష్టము.

వ. అని బుజ్జగించి బుద్ధిచెప్పి కూఁతునీడ్కొనితెచ్చి, దమదమనులుం జెలియలి ననునయించి. 10

ఉ.నంకుమనంబుఁ గన్నుదియుఁ జేడుఁబటీరముఁ గప్పురంబునున్

గుంకుమపువ్వును బునుఁగుఁ గొజ్జఁగ నీరు ననేకభారముల్
కంకణకంఠికా కటక కాంచిముఖాభరణ వ్రజంబుతోఁ
గొంకక తోడఁబుట్టువులు కూరిమి చెల్లెలి కిచ్చి రిద్దఱున్. 11

టీ. తోడఁబుట్టువులు, ఇద్దఱున్ = దమయంతికి సహోదరులగు దమదమను లిర్వురును, కొంకక = సంకోచింపక, కంకణ... వ్రజంబుతోన్ — కంకణ = ముత్యములు పగడములు మొదలగువానితోఁ గూర్చిన చేసరములు, కంఠికా = కంఠాభరణములును, కటక = బంగారుమురుగులును, కాంచి = మొలత్రాడును, ముఖ = మొదలయిన, ఆభరణవ్రజంబుతోన్ = అలంకారములతోఁగూడ, సంకుమదంబును = జవ్వాదిని, కస్తూరియు, చాఁదున్, పటీరము = చందనమును, కప్పురంబునున్, కుంకుమపువ్వును, పునుఁగు = మార్జాలము వలనఁ గల్గినపరిమళవస్తువును, గొజ్జఁగనీరును = పన్నీరును, అనేకభారముల్ = పెక్కుబారువుల యెత్తుగల పదార్థమును, కూరిమిచెల్లెలికిన్ = ముద్దుసోదరికి, ఇచ్చిరి.

తా. దమదమను లిరువురును దమసోదరియగు దమయంతికి కంకణములు, కంఠాభరణములు, మొలత్రాడు మొదలగు నలంకారములను, పునుఁగు, జవ్వాది, చందనము, కస్తూరి, కుంకుమపువ్వు మొదలగు పరిమళవస్తువులను మిక్కుటముగా నొసంగిరి.

సీ. కదళికాచంపక క్రముకపాటలచూత
కంకేళివాటికా సంకులంబు
లక్షీణబహుళపుం డ్రేక్షురాజాన్నాది
భూరిసస్యసమృద్ధి భూషణములు
కమలనీలాంబుజ కల్హారకుముదాఢ్య
శుంభత్తటాకోప శోభితములు
వివిధాపణస్థలీ విన్యస్తరత్నాది
బహుపదార్థవ్రాత బంధురములు

తే. గ్రామములు నూఱు క్రథకైశికంబులోనఁ
బసపు కిచ్చిరి భీమభూపాలసుతులు
దండ్రియాజ్ఞ సహోదరధర్మ మొప్ప
ననుఁగుసైదోడు దమయంతి కనుపు నపుడు. 12

టీ. భీమభూపాలసుతులు=భీమరాజు కుమారులయిన దమదమనులు, సహోదరధర్మము=భ్రాతృధర్మము, ఒప్పన్=ఒప్పునట్లుగా, తండ్రియాజ్ఞన్=జనకుని శాసనముచొప్పున, అనుఁగుసైదోడు=తమ ముద్దుసోదరిని, దమయంతిని, అనుపునపుడు, క్రథకైశికంబులోనన్=క్రథకైశిక దేశములో, కదళికా...సంకులంబు—కదళికా=అనఁటిచెట్లయొక్కయు, చంపక=సంపెఁగలయొక్కయు, క్రముక=పోఁకలయొక్కయు, పాటల=కలిగొట్టుచెట్లయొక్కయు, కంకేళీ=అశోకములయొక్కయు, వాటికా = సంఘముచే, సంకులములు=నిండియున్నవియు, అక్షీణ...భూషణములు—అక్షీణ=నాశముపొందని, బహుళ=అనేకములయిన, పుండ్రేక్షు=నామాల చెఱకు, రాజాన్న=రాజాన్నమనెడి సస్యవిశేషము, ఆది=మొదలయిన, భూరి = విస్తారమైన, సస్య = పైరులయొక్క, సమృద్ధి= సంపదలే, భూషణములు=అలంకారములుగాఁ గలవి. కమల...శోభితములు- కమల=పద్మములు, నీలాంబుజ=నల్లఁగలువలు, కల్హార=సుగంధముగలకలువలు, కుముద=తెల్లఁగలువలు, వీనిచే, ఆఢ్య=నిండినవై, శుంభత్=ప్రకాశించుచున్న, తటాక=చెఱువులచే, ఉపశోభితములు=మిక్కిలిగాఁ బ్రకాశించునవియు, వివిధా...బంధురములు—వివిధ = అనేకములయిన, ఆపణస్థలీ=అంగడివీథులందు, విన్యస్త=ఉంపఁబడిన, రత్న=రత్నములు, ఆది = మొదలయిన, బహుపదార్థ= అనేకపదార్థములయొక్క, వ్రాత=సమూహములచే, బంధురములు=సుందరములయినవియు, అగు, గ్రామములు, నూఱు=నూఱుగ్రామములను, పసపుకు=పసపుకుంకుమములకుఁగా, ఇచ్చిరి. ఇటఁ 'బసపునకు" అనుటకు మాఱుగాఁ 'బసపు' కనుట చింత్యము.

తా. భీమరాజకుమారులు దమదమనులును దమ ముద్దుసోదరియగు దమ

యంతి నత్తవారింటికిఁ బనుచునప్పుడు, తండ్రి యనుమతి వడసి, కదళికాదివనములచేఁ బరివృతములయి పుండ్రేక్షువు, రాజాన్నము మొదలగు సస్యసమృద్ధులచే నలంకృతములయి, పద్మములు వివిధములగు కలువలు మొదలగువానిచేఁ బ్రకాశించెడి తటాకములచే శోభించుచు, పలువిధములగు నంగడివీథులం దుంచఁబడిన రత్నాదిపదార్థములచే విరాజితములును నగు నూఱుగ్రామములు చెల్లెలికిఁ బసపుకుంకుమలకుఁగా నిచ్చిరి.

తే. ఉభయవంశలలామ యయ్యుత్పలాక్షి
యత్తవారింటి కరిగెడునవసరమున
మాతృజనక సఖీజనభ్రాతృవిరహ
మధిపతిప్రేమ జలరాశికౌర్వ మయ్యె. 13

టీ. ఉభయవంశలలామ = రెండువంశములకును నలంకారమువంటిదగు, ఆ యుత్పలాక్షి = ఆదమయంతి, అత్తవారింటికిన్, అరిగెడు నవసరమునన్ = వెళ్లెడిసమయమందు, మాతృ...విరహము—మాతృ=తల్లియొక్కయు, జనక= తండ్రియొక్కయు, సఖీజన = చెలికత్తెలయొక్కయు, భ్రాతృ=సోదరుల యొక్కయు, విరహము=ఎడఁబాటు, అధిపతిప్రేమజలరాశికిన్ =తనపతియైన నలరాజునందున్న ప్రేమయనెడి సముద్రమునకు, ఔర్వమయ్యెన్ = బడబాగ్ని వంటిదాయెను. బడబాగ్ని సముద్రము నింకించునట్లు స్వజనవిరహము భర్తృ ప్రేమమును హరించెనని భావము. మొదట భర్తృప్రేమ బలీయమయ్యెను. కాని తరువాత మాత్రాదులందలి ప్రేమమే యధికమాయెను. భర్తతోఁ గలిసి యుండుటవలనఁ గలుగునానందము మాని మాత్రాదుల వియోగమును దలంచి దుఃఖించెనని ఫలితార్థము.

తా. ఉభయవంశపవిత్రురాలయిన దమయంతి యత్తవారింటికేఁగునపుడు పితృమాతృ భ్రాత్రాదుల వియోగము పతిప్రేమను నశింపఁజేసి దుఃఖించు నట్లు చేసెను.

వ. ఇవ్విధంబున సంబంధిబంధుజనంబుల సముచితప్రకారంబుల
వీడ్కొలిపి కతిపయప్రయాణంబుల. 14

టీ. స్పష్టము.

సీ. ప్రణిధిలోకానీతపరితోషవార్తాభి
నందితామాత్యబృందారకంబు
రాజవీథీ మహాప్రాసాద శిఖరాగ్ర
కీలితాలంకారకేతనంబుఁ
గ్రథకైశికాధీశకన్యావలోకన
వ్యగ్రపౌరవధూసమాకులంబుఁ
గస్తూరికాలేపకర్పూరరంగవ
ల్ల్యభిరామ మందిరప్రాంగణంబు
తే. సారసారమసారాశ్మతోరణాంశు
చూర్ణకుంతల మాలికాశోభమాన
గోపురశ్రీలలామంబుఁ గూర్మిఁ బురము
డాయ నేతెంచె నిషధభూనాయకుండు. 15

టీ. నిషధభూనాయకుండు=నలరాజు, ప్రణిధి.. బృందారకంబు—ప్రణిధిలోక=దూతలసమూహముచేత, ఆనీత = కొనిరాఁబడిన, పరితోషవార్త=నలరాజు వచ్చుచున్నాఁడను సంతోషవార్తచే, అభినందిత=ఆనందితులయిన, అమాత్యబృందారకంబు=మంత్రిశ్రేష్ఠులుగలదియు, రాజ... కేతనంబు—రాజవీథీ=రాజవీథులందున్న, మహత్=గొప్పవయిన, ప్రాసాద=రాజమందిరములయొక్క, శిఖరాగ్ర=కొట్టకొనలందు, కీలిత = అమర్పఁబడిన, అలంకార=అలంకారార్థమైన, కేతన=ధ్వజములుగలదియు, క్రథ...కులంబు—క్రథకైశికాధీశకన్యా=దమయంతిని, అవలోకన=చూచుటయందు, వ్యగ్ర=తత్తఱపడుచున్న, పౌరవధూ=పురస్త్రీలచే, సమాకులంబు = నిండియున్నదియు, అనఁగా దమయంతిని జూడ వేడుకతోఁ బురస్త్రీలందఱును సౌధాగ్రములఁ జేరుచున్నారనిభావము. కస్తూరికా...ప్రాంగణంబు-కస్తూరికాలేప=కస్తూరిపూఁతలచేతను,కర్పూరరం

గవల్లీ=కర్పూరచూర్ణముతోఁ బెట్టిన ముగ్గులచేతను, అభిరామ=మనోహరము లయిన, మందిర = ఇండ్లయొక్క, ప్రాంగణంబు = ముంగిలివాకిళ్లుగలదియు, సార...లలామంబు—సారసార=శ్రేష్ఠములయినఅంచులుగల,మసారాశ్మ=ఇంద్రనీలమాణిక్యములయొక్క, తోరణ=మాలికలయొక్క, అంశు=కాంతులనెడి, చూర్ణకుంతలమాలికా = ముంగురులపంక్తులచేత, శోభమాన = ప్రకాశించుచున్న, గోపురశ్రీ=గోపురపుశోభ, లలామంబు=తిలకముగా గలదియు, అనఁగా పురలక్ష్మికి పురద్వారము ముఖముగను, ఇంద్రనీలతోరణకాంతులు చూర్ణకుంతలములుగను నొప్పెననుట. కూర్మిపురము=ప్రేమాస్పదమగు తనపురమును, డాయన్, ఏతెంచెన్=సమీపించెను.

తా. నలరాజు తా నరుదెంచుచున్నట్టు విని యధికానందము నొందుచున్న మంత్రిపుంగవులతోను, రాజవీథులం దున్న ప్రాసాదాగ్రములందుఁ గూర్చిన యలంకారపుఁ గేతనములతోను, దమయంతిఁ జూడ వేడుకపడుచున్న పురస్త్రీలతోను, కస్తూరికాలేపనములచేతను, గప్పురపు ముగ్గులచేతను ప్రకాశించు వాకిళ్లతోను, శ్రేష్ఠములయిన యింద్రనీలమాలికల కాంతులనెడి ముంగురులు గలిగి గోపురశోభయను తిలకముతోఁ గూడియున్న తనపురంబును జేరెను. అలం. రూపకము.

తే. కదియ నేతెంచి నైషధక్ష్మావరుండు
దివ్యుటఁ బురలక్ష్మిపె ప్రేమాలుకదృష్టిఁ దివిచె
నాత్మ యొక్కించుకయుఁ బరాకయ్యెనేనిఁ
బ్రాణవల్లభ దన్నేమికయుననో యనుచు. 16

టీ. నైషధక్ష్మావరుండు=నలరాజు, కదియన్ = పురమును సమీపించునట్లు, ఏతెంచి, ఆత్మ=తనమనస్సు,ఒక్కించుకయున్=కొంచెమైనను, పరాకు=మఱచియుండుట, అయ్యెనేని=అయినచో, అనఁగా నొకనిమిషమైనఁ దన్ను మఱచియుండినచో, ప్రాణవల్లభ=దమయంతి, తన్నున్ = అనలుని, ఏమి, అనునో, అనుచున్=ఏమని నిందించుకొనునో యనుకొని, "ఇదివఱకుఁ దన్నే తదేకదృష్టితోఁ జూచి ప్రేమించుచున్న నీవు నీపురమును జూచినతోడనే ప్రేమింపకు

న్నాఁడు. ఇదియా నీయనురాగము" అని దమయంతి తన్నుఁగూర్చి యేమితలంచునోయని, తివుటన్ =ప్రయత్నముచే, పురలక్ష్మిపైన్ =నగరశోభపై, వ్రాలుదృష్టిన్ =పడుచున్న చూపును, తివిచెన్ =మగిడించెను. పురశోభను జూచుటకు నేత్రము లువ్విళ్లూరుచున్నను, వానిమరల్చి దమయంతిపైనే చేర్చెనని భావము. నలుఁడుపురశోభను జూడక సంతతమును దమయంతినే చూచుచు నామెయనురాగంబునకు బాత్రుఁ డగుచున్నాఁడని ఫలితార్థము.

చ. ఎదురుగ నేఁగుదెంచిరి మహీపతికిం బురివారు సర్వసం
　పదలు ప్రమోదవైభవ సమగ్రతయు న్నెరయంగ మిండ
　తుమ్మెదకదుపుల్ మదోదయముఁ మిక్కిలివేడుకయు న్మనంబులం
బొదలఁగ క్రొత్తయామనికిఁ బొచ్చెము లేకెదు రేఁగుచాడ్పునన్.

టీ. పురివారు=పురప్రజలు, సర్వసంపదలు=సమస్తసమృద్ధులును, ప్రమోదవైభవసమగ్రతయున్ = సంతోషసంపదయొక్క నిండుతనమును, నెరయంగన్ =ఒప్పునట్లుగా, మిండతుమ్మెద కదుపుల్,మగతుమ్మెదల గుంపులు, మదోదయము=మదాభివృద్ధియును, మిక్కిలి వేడుకయును = అధికమయిన కుతుకమును, మనంబులన్ =మనస్సులలో, పొదలఁగన్ = వర్ధిల్లుచుండగా, క్రొత్తయామనికిన్ =నూతనముగావచ్చు వసంతఋతువునకు, పొచ్చెము = తక్కువ, లేక, ఎదురేఁగుచాడ్పునన్ =అభిముఖము లయిపోయిన చందమున, మహీపతికిన్ =నలరాజునకు, ఎదురుగన్ =అభిముఖముగ, ఏఁగుదెంచిరి.

తా. మగతుమ్మెదలు మదోదయములు, వేడుకయుఁ జిత్తంబుల వర్ధిల్లుచుండఁగా నధికానందముతో వసంతఋతువు నెదుర్కొనుచున్నట్లు పురజనులు సమస్తవస్తు సమృద్ధులతోను, నధికమగు సంతోషసమృద్ధితోను నలరాజు నెదుర్కొనిరి. అలం. ఉపమ.

వ. ఇట్లు మంత్రిపురోహితామాత్య దండనాథప్రధానంబుగాఁ
　బౌరజన సమూహంబు దన్నెదుర్కొన సముచిత ప్రకా
　రంబున.　　18

శా. ఏమేఁ గ్రొత్తయపూర్వవార్త వినుచే యేమేఁ జెప్పుచున్ దండనా
థామాత్యాదులు పాదచారమున సేవాసక్తిమైఁ గొల్వ రా
భూమీశాగ్రణి సొచ్చెఁ బట్టణము సంపూర్ణానురాగంబుతో
భామానేత్రచకోర చుంబితముఖప్రాలేయరుగ్బింబుఁడై.

టీ. భూమీశాగ్రణి=నలుఁడు, ఏ మేని=ఏదయినను, గ్రొత్తయపూర్వవార్త= క్రొత్తసమాచారమును, వినుచున్ = ఆలించుచు, మంత్రిజనులు చెప్పు క్రొత్త వార్తలను వినుచు, ఏమేన్=ఏదియైనను, చెప్పుచున్=ప్రత్యుత్తరమిచ్చుచు, దండనాథామాత్యాదులు = సేనాధిపతులు మంత్రులు మొదలగువారు, పాదచారమునన్=కాలినడకను, సేవాసక్తిమైన్=సేవించుటయందలి యాదరముచే, కొల్చి, రాన్ = వచ్చుచుండఁగా, భామా...బింబుఁడై—భామా = పురస్త్రీల యొక్క, నేత్రచకోర = నేత్రములనెడి చకోరపక్షులచే, చుంబిత=ముద్దుపెట్టుకొనఁబడుచున్న, అనఁగాఁ బానము చేయఁబడుచున్న యనుట, ముఖప్రాలేయరుగ్బింబుఁడై=ముఖచంద్రుఁడు కలవాఁడై, సంపూర్ణానురాగంబుతోన్ = పూర్ణమగు ననురాగముతో, పట్టణము, చొచ్చెన్=ప్రవేశించెను.

తా. నలరాజు మంత్రిపుంగవాదులవలన నేమయిన క్రొత్తవార్త విని దానికేమయిన ప్రత్యుత్తరమిచ్చుచు దండనాథాదులు కొల్చుచుం గాలినడకను వచ్చుచుండఁగాఁ బురస్త్రీలధికానురాగముతోఁ దన్నుఁ జూచుచుండఁగా సంపూర్ణప్రేమముతోఁ బురిఁ బ్రవేశించెను. అలం. రూపకము.

క. సకలధరాధీశ్వరుపైఁ
బ్రకటముగాఁ జల్లి రపుడు పౌరపురంధ్రుల్
సుకుమార బాహువల్లీ
ముకుళకులసకుల్యలాజముక్తాఫలముల్. 20

టీ. పౌరపురంధ్రుల్ = పురస్త్రీలు, సుకుమార.. ఫలముల్—సుకుమార = కోమలములయిన, బాహు=భుజములనెడి, వల్లీ=లతలయొక్క, ముకుళకుల = మొగ్గలసమూహముతో, సకుల్య=తుల్యములయిన, లాజ=పేలాలను, ముక్తా

ఫలములను = ముత్యములనును, ప్రకటముగాన్ = స్పష్టముగా, సకలధరాధీశ్వరుపైన్ = నలరాజుపైని, చల్లిరి=వర్షించిరి. పురస్త్రీలు తమచేతులతో లాజలను, ముత్యములను గుప్పిలించి పట్టుకొనఁగా నప్పుడు వారిబాహువులు మొగ్గలగుత్తులతోఁగూడిన లతలను బోలుచుండెను.

తా. పురస్త్రీలు తమచేతులతోఁ బేలాలను ముత్యములను గ్రహించి పురప్రవేశము చేయుచున్న నలునిపైఁ జల్లిరి. అలం. రూపకము. ఉపమయు.

మ. దమయంతీవదనావలోకన సముత్కంఠావలద్భామినీ
సముదాయాననచంద్రబింబ పరిషత్సాన్నిధ్యయోగంబునన్
సముపేతార్థములయ్యె సౌధమణిభాస్వచ్చంద్రశాలావితా
నములుర్వీపతినందనుండు పురఘంటావీథి నేతెంచుచోన్. 21

టీ. ఉర్వీపతినందనుండు=నలరాజు, పురఘంటావీథిన్ =పట్టణమందలి రాజవీథియందు, ఏతెంచుచోన్ = వచ్చునప్పుడు, సౌధ...వితానములు—సౌధ=మేడలందలి, మణి=రత్నములచే, భాస్వత్ =ప్రకాశించుచున్న, చంద్రశాలా = శిరోభాగములయొక్క, వితానములు=సమూహములు, దమయంతీ...యోగంబునన్—దమయంతీ = దమయంతియొక్క, వదన=ముఖమును, అవలోకన= చూచుటయందలి, సముత్కంఠా=వేడుకతో, వలత్ =సంయుతులైన, భామినీసముదాయ=స్త్రీసమూహములయొక్క, ఆననచంద్రబింబ = ముఖములనెడి చంద్రబింబములయొక్క, పరిషత్ = సంఘముయొక్క, సాన్నిధ్యయోగంబునన్ = సామీప్యసంబంధమువలన, సముపేతార్థములు = సార్థకములగు నామములుగలవి, అయ్యెన్, నలుఁడు దమయంతితోఁ బురప్రవేశము చేయుచున్నప్పుడు దమయంతిని వీక్షించుటకై యప్పురస్త్రీలు పైమేడలకెక్కి చూచుచుండిరి. మేడలయొక్క శిరోగృహములకుఁ, జంద్రశాలలనెడి నామముగలదు. చంద్రయుక్తములగు శాలలుగాన చంద్రశాలలనియర్థము. స్త్రీలవదనచంద్రబింబములం దున్నవితాన చంద్రశాలలనెడి నామము సార్థక మయ్యెనని భావము. స్త్రీలు మేడలపైనెక్కి యత్యుత్కంఠతతోఁ జూచుచున్నారని ఫలితార్థము.

తా. నలరాజు దమయంతితోఁ బురిని ప్రవేశించునప్పు డాపురమందలి చంద్రశాలలు దమయంతిం జూడఁ గుతూహలముతో చంద్రశాలనధివసించిన స్త్రీలవదన చంద్రబింబముల సంబంధము గలవగుటచే సార్థకములయ్యె. అలం. నిరుక్తి. రూపకము.

తే. ధరణినాథాననేందు సుధారసంబు
సౌధజాలమృణాళికాజాలకముల
నుత్పలాక్షీకటాక్ష నీలోత్పలములు
ప్రేమమున దప్పిఁ ద్రావంగఁ బీల్చికొనియె. 22

టీ. ఉత్పలాక్షీ ..త్పలములు—ఉత్పలాక్షీ = స్త్రీలయొక్క, కటాక్షనీలోత్పలములు = కడకంటి చూపులనెడి నల్లఁగలువలు, సౌధ... జాలకములన్—సౌధ= మేడలందున్న, జాల=కిటికీలనెడి, మృణాళికా=తమ్మితూండ్లయొక్క, జాలకములన్=రంధ్రములచేత, ధరణి...రసంబు—ధరణినాథ = నలునియొక్క, ఆననేందు=ముఖచంద్రుని సంబంధియగు, సుధారసంబు = అమృతరసమును, ప్రేమమునన్=అధికాదరముతో, దప్పి, పోవంగన్=దాహమునశించునట్లుగా-తృప్తిదీఱునట్లుగా నని భావము. పీల్చికొనియెన్ = త్రావెను. కలువలు నీటి యుపరిభాగమున వర్తిల్లుచున్నను, సరంధ్రములయిన నాళములమూలమున జలమును వలయునంత పీల్చికొని తమతృష్ణను దొలఁగించుకొనును. మఱియు బాలురు దప్పిగొన్నప్పుడు దూరముగనున్న జలమును గమలనాళమును నోటనుంచుకొని దాని రెండవకొననీటనుంచి జలము పానము చేయుదురు. అట్లె యాపురస్త్రీల నేత్రములు నలునిఁ జూచి చాలకాలమునుండి చేఁ దద్దర్శనమందధికకుతూహలులయి దూరమందున్న నలుని ముఖసౌందర్యామృతమును గనీనికా కాంతిరూపములగు నాళములచేఁ దనివిదీఱఁ గ్రోలుచున్నవని భావము. ఇట స్త్రీలు కేవలము కౌతుకముతో నే చూచుచున్నారు. కాన వారి చూపులు తిన్నఁగా బ్రసరించిన నాళములనుట యుక్తము. స్త్రీలు నలుని సాదరముగాఁ జూచుచున్నారని ఫలితార్థము. అలం. రూపకము.

వ. అప్పుడు.

సీ. నిరుపమాన స్వయంవర మహోత్సవమును
 మధుపర్కసత్కారమంగళంబు
కమనీయతరకరగ్రహణహోమంబును
 విహరణాగారప్రవేశవిధియు
నుభయబంధుభుజిక్రియోపచారంబును
 ప్రస్థానికస్వస్తిభాషణంబు
హరిణార్ఘసంభారహారికాకృతియును
 నగరసంవేశనానందకళయు

తే. ననెడువృత్తాంతములు నొప్పునధిపచరిత
మాదిమధ్యావసానంబు నవధరించి
యమరముఖ్యులు గురియించిరలరువాన
యిన్నిదినములు దారున్కినెఱుకపడఁగ. 24

టీ. నిరుపమానస్వయంవరమహోత్సవమును=సాటిలేని దమయంతి నలునివరించుట యనెడి గొప్పయుత్సవమును, మధుపర్కసత్కారమంగళంబు=భీమరాజిచ్చిన వివాహసమయమందలి దధిమధుఘృతరూపమగు మధుపర్కసత్కారమనెడి మంగళకృత్యమును, కమనీయతరకరగ్రహణహోమంబును = మిక్కిలి మనోహరమైన వివాహకాలమునఁ జేయఁదగిన హోమమును, విహరణాగారప్రవేశవిధియున్ =నలదమయంతులు కౌతుకమందిరంబును బ్రవేశించుట యనెడి కృత్యమును. అనఁగా వివాహకాలము మూఁడురాత్రులును సంభోగాదుల విడిచి యొక్కచో దంపతు లిరువురు శయనింపవలయును. అందుచే నలదమయంతు లావిధిప్రకారము విహారమందిరమున బ్రహ్మచర్యవ్రతనిష్ఠులై శయనించిరి. విహరణాగార అనుపదముచే నీయర్థము తెల్లమయ్యె. ఉభయబంధుభుజిక్రియోపచారంబును=పెండ్లికరుదెంచినయిరుపంకలచుట్టములు సంతుష్టిపూ-

ర్వకముగా భోజనంబులు సల్పుటయును, ప్రాస్థానికస్వస్తిభాషణంబు=నిషధ దేశమునకు దమయంతితో వెడలునప్పుడు తత్కాలమునకుఁ దగునట్టుగాఁ బురోహితులు పల్కిన స్వస్తివాచకములును, హరణార్థ...కృతియును, హరణార్థ= దమయంతి కరణమిచ్చుటకయి, సంభార=వివిధవస్తువులయొక్క, హారికాకృతియును=దెచ్చుటయు, నగరసంవేశనానందకళయు = నలరాజుకొనపురమును బ్రవేశించుటయందలి యానందాతిశయము, అనెడి వృత్తాంతములె = ఈ మొదలగు కథలచే, ఒప్పెడునధిపుచరితము=ఒప్పుచున్న నలరాజుచరిత్రమును, ఆది మధ్యావసానంబులు=మొదటను,మధ్యమును,నంతమునను,అవధరించి=పరికించి, అమరముఖ్యులు = దేవతాశ్రేష్ఠులయిన యింద్రాదులు, ఇన్నిదినములు, తారు, ఉన్కి=భూమికిఁ బైగానుండుట, ఎఱుకపడఁగ= నలాదులకుఁ దెలియునట్లుగా ననిభావము. అలరువాన=పుష్పవర్షమును, కురియించిరి.

తా. స్వయంవరమహోత్సవము, మధుపర్కగ్రహణము, వివాహహోమము, కౌతుకాగారప్రవేశము పెండ్లివారి భోజనములు నిషధదేశమునకు బయలువెడలునప్పుడు బ్రాహ్మణులు స్వస్తిచెప్పుటయు నరణమిచ్చుటకు వస్తుజాతమును గొనివచ్చుటయు నిషధరాజధానిఁ బ్రవేశించుట మొదలగు వృత్తాంతములుగల నలచరిత్రము పరికించి యాచర్యలను జూచుచు నచ్చట నేయున్న ట్లొందఱకును దెలియునట్లు దేవేంద్రాదులు పుష్పవర్షము కురియించిరి.

తే. వికచపౌరాంగనాపాంగ వీక్షణములు
హర్షితామరకృతపుష్ప వర్షములును
గురియ,నృపవీథి నరిగి భూ వరుఁడు సొచ్చె
నీరజాక్షీసమేతుఁడై నిజగృహంబు. 25

టీ. భూవరుఁడు=నలుఁడు, నీరజాక్షీసమేతుఁడై=దమయంతీ సంయుతుఁడై, వికచ...వీక్షణములు—వికచ = సంతసముచేవికసించిన, పౌరాంగనా= పురస్త్రీలయొక్క, అపాంగవీక్షణములు=కడకంటిచూపులును హర్షిత...వర్షములును—హర్షిత=నలునిచరిత్రమునకు సంతసించిన, అమర=దేవతలచే, కృత=

వర్షింపఁబడిన, పుష్పవర్షములును=పూలవానలును,కురియన్=తనపైపట్టముగాఁ బడుచుండఁగా, నృపవీథిన్ = రాజమార్గమునంబడి, అరిగి, నిజగృహంబున్, చొచ్చెన్.

తా. నలరాజు దమయంతీ సమేతుఁడయి పురజనులు తన్నుఁ గుతూహలముతోఁ జూచుచుండ దేవతలు సంతసముతోఁ బుష్పవర్షములు గురియింపఁగా రాజవీథిని బడి పోయి నిజమందిరము ప్రవేశించెను. అల. తుల్యయోగిత.

వ. అట విబుధులు వృథాప్రయోజనంబైన వసుధాధావనప్రయా
 సఖేదం బనుభవించి పయోధిపాథస్తరంగంబులుం బోలె
 వచ్చినత్రోవయ పట్టి మరలిరప్పుడు. 26

టీ. అట విబుధులు=ఇంద్రాదిసురలు, వృథాప్రయోజనంబు=నిష్ఫలము, ఐన ...ఖేదంబు—ఐన = అయినట్టి, వసుధాధావన = భూమికి పరుగిడుటవలన గల్గిన, ప్రయాసఖేదంబు=బడలికవలనఁ గల్గినదైన్యమును, అనుభవించి,పయోధిపాథస్తరంగంబులుంబోలెన్ = సముద్రతరంగములవలె, వచ్చినత్రోవయ, పట్టి మరలిరి, అప్పుడు.

తే. స్ఫటికభూమీధ్రములమీఁదఁ బ్రతిఫలించు
 నర్కబింబంబులునుబోలె నమరవరులు
 కనకరథములమీఁద నాకాశవీథిఁ
 జారునైసర్గికప్రభాసౌష్ఠవమున. 27

టీ. అమరవరులు=ఇంద్రాదిదేవతలు, స్ఫటికభూమీధ్రములమీఁదన్=పటికపురాలపర్వతములపై, ప్రతిఫలించు నర్కబింబంబులునుబోలెన్=ప్రతిబింబించుచున్న సూర్యమండలంబుల చందంబున, ఆకాశవీథిన్=గగనమార్గమునందు, కనకరథములమీఁదన్=బంగారు రథములపై, చారు...సౌష్ఠవమునన్—చారు సుందరమయిన, నైసర్గిక=స్వభావసిద్ధమయిన, ప్రభాసౌష్ఠవమునన్ = కాంతి సౌందర్యముచే, మీఁది వచనముతో సంబంధము.

తా. ఇంద్రాది దేవతలు స్ఫటికపర్వతములపై ప్రతిఫలించుచున్న సూర్య బింబములవలె బంగారు రథములపైఁ బ్రకాశించుచు, మనోహరమగు నైసర్గిక కాంతిసంపదతో. అలం. ఉపమ.

వ. చనునప్పుడు. 28

మ. మెఱుఁగుందీఁగలచాయఁ గేతనము క్రొంగ్రొమ్మించారుపీతద్యుతిం
గొఱలం జక్రవిఘట్టనంబునఁ బరిక్షుణ్ణంబులై మేఘముల్
పఱియల్వాయఁగఁ గింకిణుల్మొరయఁగాఁ బాఱెన్నభోవీథి న
త్తఱి జంభాంతకు తేరు మాతలికశాత్రస్తాశ్వవేగంబునన్. 29

టీ. అత్తఱిన్ = ఆకాశమున నట్లరుగునప్పుడు, జంభాంతకు తేరు = ఇంద్రుని రథము. మాతలి... వేగంబునన్ — మాతలి = ఇంద్రసారథియొక్క, కశా = కొరడాలకు, త్రస్త = భయమందిన, అశ్వ = గుఱ్ఱములయొక్క, వేగంబునన్ = జవముచే, మెఱుఁగుందీఁగలచాయన్ = మెఱుపుతీవెలకాంతిచేత, కేతనము = ధ్వజము, క్రొమ్మించారు = క్రొత్తకాంతులచే నొప్పు, పీతద్యుతిన్ = పచ్చనివర్ణముతో, కొఱలన్ = ప్రకాశింపఁగా, చక్రఘట్టనంబునన్ = చక్రసంఘర్షణముచేత, మేఘముల్, పరిక్షుణ్ణంబులై = నలఁగినవై, పఱియల్ పాయఁగన్ = ముక్కలై చెదరిపోవుచుండఁగా, కింకిణుల్ = చిఱుగంటలు, మొరయఁగాన్ = ధ్వనిచేయుచుండఁగా, నభోవీథిన్ = ఆకాశమార్గమున, పాఱెన్ = పర్వెత్తెను.

తా. మాతలికశాఘాతములకు భయమందిన యశ్వములు త్వరగాలాగుచుంటచే నింద్రుని రథము గగనవీథియందుఁ బర్వెత్తెను. అప్పుడు దానియందున్న కేతనము మెఱుపుఁదీఁగల పచ్చనికాంతులతోఁగూడి మెఱుపుఁదీవవలెఁ బ్రకాశించుచుండ చక్రసంఘర్షణములచే మేఘములు చూర్ణమై ఖండఖండములుగాఁ జెదరి పోవుచుండెను. చిఱుగంటలు ధ్వనిచేయుచుండెను.

తే. మాటిమాటికి నాకాశమండలమున
నవల నివలఁ బయోవాహనివహమునకు

సమరనాథరథాలంబి యైనధనువు
భాసురస్ఫూర్తి విభ్రమాభరణమయ్యె. 30

టీ. ఆకాశమండలమునన్, పయోవాహనివహమునకున్ = మేఘముల సమూహమునకు, అవలన్, ఇవలన్ = రెండు ప్రక్కలందును, మాటిమాటికిన్ = తఱుచుగా, అమరనాథరథాలంబి—అమరనాథ = దేవేంద్రునియొక్క, రథ = రథమును, ఆలంబి = ఆశ్రయించియున్నది, ఐనధనువు = అయినట్టి చాపము, భాసురస్ఫూర్తి = ప్రకాశించెడి ప్రతిబింబము, విభ్రమాభరణము = విలాసార్థమయిన యలంకారము, అయ్యెన్, అనఁగా నింద్రునిరథము గగనమండలముపైఁబోవు నప్పుడాయరదమున బద్ధమైన యింద్రచాపము మేఘసమూహముల కిరుదిక్కులయలందును దఱుచుగా నలంకారమై ప్రకాశించుచుండెనని భావము. మేఘముల కింద్రచాపమే యుత్కృష్టమగు నాభరణము కదా!

తా. స్పష్టము.

క. ధళధళమని జలములలో
బలరిపు వజ్రాయుధంబు ప్రతిబింబింపన్
గెలఁకుల దండడిఁ దిరిగెడి
జలధరముల కపుడు కులిశసంగతి గలిగెన్. 31

టీ. జలములలోన్ = మేఘములందున్న నీటిలో, బలరిపు వజ్రాయుధంబు = దేవేంద్రుని వజ్రాయుధము, ధళధళమని, ప్రతిబింబింపన్ = ప్రతిఫలింపఁగా, గెలఁకులన్ = పార్శ్వములందు, దండడిన్ = తఱుచుగా, తిరిగెడిజలధరములకున్ = తిరుగుచున్న మేఘములకు, అప్పుడు = ఆసమయమునుండియు, కులిశసంగతి = వజ్రాయుధసంబంధము, కలిగెన్ = అది మొదలుకొనియే మేఘములు వజ్రాయుధముగలవయిన వగుచున్నవని భావము.

తా. ఇంద్రుడట్లు పోవుచుండఁగా నతనిచేతనున్న వజ్రము మేఘముల జలములోఁ బ్రకాశింపఁగా నప్పటినుండియు నవి సవజ్రములగుచున్నవి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. వర్ణితంబైన సావర్ణి వంశమునకుఁ
బట్టుగొడుగైన యంభోజ బాంధవునకుఁ
గూడ నేతెంచు గారాపుఁ గొడుకు చేతి
దండ మవ్వేళ నాలంబ దండమయ్యె. 32

టీ. వర్ణితంబు=నుతింపఁబడినది, ఐనసావర్ణి వంశమునకున్=అయినట్టి సావర్ణి యనుమనువువంశమునకు, పట్టుగొడుగు=దానివలె రక్షకుఁడయినవాఁడు, ఐనయంభోజబాంధవునకున్=అయినట్టి సూర్యునకు, అనఁగా సావర్ణి వంశమునకు మూలకర్త యని భావము. ఉదయాస్తమయములందు సమానవర్ణముగలవాఁడు కాన సూర్యుఁడు సవర్ణుఁడనఁబడును, సవర్ణునికుమారుఁడు సావర్ణి యనఁబడును, వానివంశమునకు సూర్యుఁడు మూలపురుషుఁడై వర్తించుచున్నాఁడని యర్థము. మఱియు. సావర్ణి వంశమునకుఁ గులక్రమాగతమయి రాజచిహ్నమైన ఛత్రమగుచున్నాఁడని రెండవయర్థము. కావున, కూడన్=దాపుగా, ఏతెంచుగారాపుకొడుకు చేతి దండము=వచ్చుచున్న ముద్దుకొడుకయిన యమునిచేతిలోనున్న దండము, అవ్వేళన్=ఆయముఁడు దక్షిణ మార్గమునఁబడి పోవుచున్నప్పుడు, ఆలంబదండము=చేతనూనెడి కామ, అయ్యె, సావర్ణివంశ్యులకు ఛత్రమయిన సూర్యునికి యముని చేతనున్నదండము కామ యయినట్లు ప్రకాశించెనని భావము. ఆయింద్రాదులు మేఘమండలము దాఁటి సూర్యమండలము సమీపించిరని ఫలితార్థము.

తా. ప్రశస్తమయిన సావర్ణివంశమునఁబుట్టినవారికిఁ గులక్రమాగతమై సూర్యమండల రూపమునఁ బొల్చుఛత్రమునకు యమదండ మాలంబదండము వలెనొప్పెను. అలం. రూపకము.

ఆ. అధిక దూరమగుట నాకాశలక్ష్మికిఁ
గర్ణపాశమగుచుఁ గరము వ్రేలిచె
దివ్యభవ్యకాంతి దేదీప్యమానమై
పాశపాణిపాణి పాశవల్లి. 33

టీ. పాశ...వల్లి —పాశపాణి=వరుణునియొక్క, పాణి = చేతియం

పాశపల్లి=లతవంటిపాశము,దివ్య...మానమై—దివ్య=దేవతాసంబంధియగు,భవ్య=ఉత్తమమైన, కాంతి=శోభచే, దేదీప్యమానము, ఐ=ప్రకాశించుచున్నదై, అధికదూరము=మిక్కిలిదూరమయినందున,ఆకాశలక్ష్మికి=దివమనెడిలక్ష్మికి, కర్ణపాశము = చెవి,అగుచున్ = ఒప్పుచు, కరము= మిక్కిలి, పొలిచెన్ =ఒప్పెను, వరుణపాశము దివమనెడి లక్ష్మికిఁ గర్ణమువలె వెలయుచున్న దని భావము.

తా. స్పష్టము. అలం. రూపకము.

తే. పరివహస్కంధమారుతాస్ఫాలనమున
వీతిహోత్రుండు నర్తించువిధము చూచి
భీమనందన నీతఁడు పెండ్లియాడఁ
బోలునని యభ్రచరకోటి బుద్ధిఁ దలఁచె.　　34

టీ. అభ్రచరకోటి=దేవతాగణము, పరి...స్ఫాలనమున్—పరివహ= పరివహమనెడి, స్కంధ=వాయుస్కంధపు, మారుత = గాలియొక్క, అస్ఫాలనముచేన్ =తాఁకుటచే, వీతిహోత్రుండు=అగ్ని, నర్తించువిధము = ఆడెడిరీతిని, చూచి,సప్తమారుతములు గగనమునవ్యాపించి సూర్యచంద్రాదుల కాధారభూతమగుచున్నదని పురాణప్రసిద్ధము- ఇంద్రాదిదేవతలు సూర్యాదిమండములనదాఁటి వాయువునేడవకక్ష్యకుఁ బ్రవేశించినతోడనే యగ్ని మిక్కిలిప్రజ్వలింపసాగెను. అదిచూచి, భీమనందన=దమయంతిని, ఈతఁడు=ఈయగ్ని, పెండ్లియాడన్, పోలు=వరించెనుగాఁబోలు, అని, బుద్ధిన్, తలంచెను వాయువుతాఁకుటవలన నగ్ని,జ్వాలలచే నాడఁగాఁజూచి దమయంతి యితనివరించెఁగాఁబోలు లేనిచో నింతసంతోషముతోనర్తించునా అని దేవతలు భ్రమసిరి ఇంద్రాదులు సప్తమారుతములను గడచిరని ఫలితార్థము.

శా. క్షోణీవల్లభుముద్దుఁగన్నెనునుఁబల్కుల్ గ్రోలుకోలేమి ని
ర్వాణానందము లైన హీనులకుఁ దత్రాపాయంబు గఁధర్వరా
డ్వాణానాదమొకింత సమ్మదము గావింపఁగ నింద్రాదిగీ
ఉర్వాణాధీశచతుష్టయం బరిగెఁ దారావీథి దూరంబునన్.

టీ. ఇంద్రాదిగీర్వాణాధీశచతుష్టయంబు=ఇంద్రుఁడు మొదలయిన దిక్పాలురు నలువురు, క్షోణీవల్లభుముద్దుకన్నె=దమయంతియొక్క, నునుపల్కుల్=మృదువచనములు, క్రోలుకోలేమిన్=వినలేకపోవుటచే, నిర్వాణానందములు=నివృత్తి చెందినయానందములుకలవి. వీనులకున్=అయినట్టి చెవులకు, తత్ప్రాయంబు=దమయంతి పల్కులవంటిది, గంధర్వరాడ్వీణానాదము = గంధర్వశ్రేష్ఠులయొక్క, వీణాధ్వని, ఒకింతసమ్మదము = కొంచెమానందమును, కావింపంగన్ = చేయఁగా, తారావీథిన్ = నక్షత్రమార్గమున, దూరంబునన్ = దూరముగా, ఏఁగిరి, ఇంద్రాదులు సప్తమారుతములనుదాఁటి గంధర్వులుండెడి కక్ష్యనుజేరిరని యర్థము. దమయంతి మృదు మధురవచనంబులు విన లేకపోవుటచే నానందరహితములయిన యింద్రాదుల వీనులకు గంధర్వులు చేయువీణానాదము కొంచె మానందమును గల్గించెననుట. గంధర్వుల వీణానాదమైనను దమయంతి పల్కులవలెఁ బూర్ణానందము కలిగింపలేక పోయెనని చెప్పుటచే నామెపల్కులు వీణాధ్వనిని మించుచున్నవని తెల్లమగుచున్నది.

తా. ఇంద్రాది దిక్పాలురాకాశమునఁబోయి పోయి సప్తమారుతములను గడచిపోవునపుడు దమయంతి పల్కులు వినలేకపోవుటచే నానందము లేని తమచెవులకు గంధర్వుల వీణానాదము దమయంతి పల్కులకుఁ గొంచెమీడు వచ్చుచుఁ గొంచె మానందము కల్గింప వినుచుఁబోయిరి అలం. వ్యతిరేకము.

ఉ. చిత్తములోనఁ బాయక వసించిన భోజనృపాలకన్య న
త్యుత్తమరాజుఁ గూర్చిమురిసెలూటఁబొందిరియెంత యేనియుం
జిత్తములోనఁ బాయక వసించిన నిర్మలతత్త్వవిద్య య
త్యుత్తమశిష్యుఁ గూర్చి గుసుఁసిడూటఁబొందినయట్టిలాగునన్.

టీ. చిత్తములోనన్=మనమునందు, పాయక = విడువక, వసించిననిర్మలతత్త్వవిద్య=నివసించియున్న స్వచ్ఛమైన యాధ్యాత్మికవిద్య, అనఁగా విద్యజ్ఞానస్వరూపమయినది కావునను, జ్ఞానమాత్మనిష్ఠమైయుండును గావునఁ దత్త్వవిద్య చిత్తమును బాయకుండుట యుచితమే, అత్యుత్తమశిష్యున్ = మిక్కిలి

యోగ్యుఁడయిన శిష్యుని, కూర్చి=పొందించి, గురుఁడు, పోలెన్ = నెమ్మదిని, పొందినయట్టిలాగునన్ =పొందినచందమున, సురలు = ఇంద్రాదిదేవతలు, చిత్తములోనన్ = తమమనస్సులో,పాయక,వసించినభోజన్నపాలకన్యన్ = నివసించి యున్నదమయంతిని,దమయంతిసౌందర్యాది గుణములకు మోహితులయి సంతతమామెనే చిత్తంబులలో నుంచుకొనిరి. కావునదమయంతి వారిచిత్తములను బాయకుండెననుటయుచితమె, అత్యుత్తమరాజున్ = మిక్కిలి యోగ్యుఁడయిన నలుని, కూర్చి=జతకూర్చి, మేయయేనియున్ =మిక్కిలి, ఊలెన్ =సంతసమును, పొందిరి. మొదట దమయంతీమోహితులయి స్వయంవరమునకేఁగినను, దమయంతికి నలునియం దనురాగమున్నట్లు తెలిసికొని నలునకిచ్చివేసి, తమ్ము వరింపలేదు గదాయని మచ్చరము సుంతేనియు లేనివారయి, యట్టియోగ్యురాలగు దమయంతి నలుని వశమాయెఁగదా యని విచారమునొందక యింద్రాదులు మిక్కిలి సంతసించిరి. ఈచెప్పుటచే నింద్రాదుల సద్గుణములు వెల్లడి యగుచున్నవి.

తా. తత్త్వవిదుఁడగు గురువు తన విద్యను యోగ్యుఁడయిన శిష్యునకిచ్చి సంతసించినట్లు దేవేంద్రాదులు దమచిత్తమందున్న దమయంతిని నలునికిచ్చి వేసియానందించిరి. అలం ఉపమ.

సీ. పక్షులుచరియించు • పదవి నుల్లంఘించి
ఘనములు దిరుగుమార్గంబు గడచి
విద్యాధరశ్రేణి • విహరించుపథ మెక్కి
కరువలి యేఁగెడు • కక్ష్య సొచ్చి
గ్రహరాజు పాఱెడు • ఘంటాపథము దాఁటి
చుక్కలు వ్రేలెడు • చక్కి వెడలి
చదలేఱు ప్రవహించు • చాయ యుత్తరియించి
ధ్రువమండలంబు వెం • బ్రోవ నడచి
తే. యూర్ధ్వలోకంబునకుఁ బోవు • చున్నవారు

భీమభూపాలసుతమీఁదిప్రేమభరము
వీడియును వీడ కాత్మ భావించువారు
వాసవుం డాది యైన గీర్వాణవరులు. 37

టీ. వాసవుండు,=దేవేంద్రుఁడు, ఆదియైన, గీర్వాణవరులు = సురశ్రేష్ఠులు, పక్షులుచరియించుపదవిన్ = పక్షులుతిరుగుచుండెడి మార్గమును, ఉల్లంఘించి= దాఁటి, ఘనములు, తిరుగుమార్గమున్ = మేఘమండలమును,కడచి,విద్యాధర శ్రేణి=విద్యాధరులనెడి యొకతరగతి దేవతలు, విహరించుపథము = సంచరించెడి దారిని, ఎక్కి, కరువలి=గాలి, ఏఁగెడుకక్ష్య = సంచరించెడి స్థలమును, చొచ్చి, గ్రహరాజు= గ్రహముల కధిపతియైన సూర్యుఁడు, పాఱెడుఘంటాపథము=వర్తించుచున్న రాజమార్గమును, దాఁటి, చుక్కలు = నక్షత్రములు, పొడతెంచుచక్కి, అనఁగా నక్షత్రమండలమనుట, వెడలి, చదలేఱు = ఆకాశగంగ, ప్రవహించుచాయ = పాఱుచున్న ప్రదేశము, ఉత్తరియించి = దాఁటి, ధ్రువమండలంబు, పెంద్రోవ, కడచి=భీమభూపాలసుతమీఁది ప్రేమభరము=దమయంతి మీఁదనున్న ప్రేమాతిశయమును, వీడియు వీడక,ఆత్మన్ =చిత్తములందు, భావించువారు = తలంచుచున్నవారయి, ఊర్ధ్వలోకంబునకున్ =మీఁదిలోకమునకు, పోవుచున్నవారు. పోవుచుండఁగా,

తా. స్పష్టము

మహాస్రగ్ధర. కని రంతంత న్నభోమార్గమున ఘనతమ
స్స్కాండ సందేహసంపా
దనలీలాజాగరూకా తనువికటతనూ
ధామధూమాయితంబుఁ
వనరాశ్యంత స్తరంగ ధ్వనిసమధికదు
ర్వారకోలాహలంబుఁ
జనసందోహంబు భూషార్చ్ఛవిఘగధగితా
శాకటాహోదరంబున్. 38

టీ. ఇంద్రాదిసురలు (అధ్యాహారము) అంతంతన్ = కొంతదూరములో, నభోమార్గమునన్ = ఆకాశమార్గమునందు, ఘన...ధూమాయితంబున్ — ఘన = సాంద్రమయిన, తమస్కాండ = చీఁకటిగుంపే మోయనెడి, సందేహ = సంశయమును, సంపాదనలీలా = సంపాదించుటయనెడి విలాసమునందు, జాగరూక = అప్రమత్తమైయున్న, అతను = విస్తారమయిన, వికట = విరుద్ధమై, తనూధామ = శరీరరకాంతులచే, ధూమాయితంబు = పొగవలె నాచరింపఁబడుచున్నదియు, అనఁగా ముందువచ్చుచున్న జనసమూహము దేహకాంతి చీఁకటులేమోయని భ్రాంతిని బుట్టించుచు పొగగుంపులవలెఁగానవచ్చుచుండె నని భావము. వన...కోలాహలంబున్ — వనరాశి = సముద్రముయొక్క, అంత స్తరంగ = లోని అలల, ధ్వని = చప్పుడుకంటె, సమధిక = అధికమైన, దుర్వార = వారింపఁదరముకాని, కోలాహలంబున్ = కలకలధ్వనులు చేయుచున్నదియు, అనఁగా సముద్రమధ్యమువలె దుర్వారధ్వనులు చేయుచున్నదని భావము. భూషా...పరంబున్ = భూషాచ్ఛవి = అలంకారకాంతులచే, ధగధగిత = ధగధగలాడింపఁబడిన, ఆశాంతరా = దిఙ్మండలముయొక్క, అంతరంబున్ = మధ్యభాగముగలదియు, అగు, జనసందోహంబు = జనసమూహమును, కనిరి = చూచిరి.

తా. ఇంద్రాది దేవతలట్లు చనిచని కొంతదూరమునఁ జీఁకటి గుంపులేమోయనెడి సందేహము గల్గించు దేహకాంతులు గలిగి సముద్రమధ్యముకంటె నెక్కుడుగా ధ్వనిచేయుచు నలంకారకాంతులచే దిక్కులవెలిఁగించుచు వచ్చుచున్న జనసమూహమును జూచిరి. అలం. రూపకములు. ఉపమ.

తే. ఇరులు గవియుచు నేరాశి ♦ మెట్టయెదుర
నల్లనల్లన నేతెంచె ♦ నల్లమంది
గరిమ నాకాశచరుల కా♦కాశవీథి
గదలి యెదురుగ వచ్చెనో ♦ కాక యనఁగ. 39

టీ. ఏరాశము = అధికమైన, నల్లమంది = నల్లనిశరీరములుగలజనసమూహము, ఇరులు = చీఁకట్లను, కవియుచున్ = వ్యాపింపఁజేయుచున్, ఆకాశవీథి = ఆకా

శమండలము, కదలి, గరిమన్ = గౌరవముతో, ఆకాశచరులకున్ = ఇంద్రాదిదేవతలకు, ఎదురుగన్ = అభిముఖముగా, వచ్చెనో, కాక = వచ్చినది కాఁబోలును, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, ఎట్టయెదురన్ = కట్టెదుటికి, అల్లనల్లన్ = మెల్లమెల్లగా, ఏతెంచె.

తా. నల్లనిశరీరకాంతులుగల పెద్దజనసమూహము చీఁకట్లవ్యాపింపఁ జేయుచునింద్రాదుల యెదుటికి వచ్చెను. ఆజనసమూహము గగనచరు లయిన యింద్రాదులను నెదుర్కొనుటకై సశరీరమైవచ్చిన గగనమండలమునునట్లు ప్రకాశించెను. అలం=ఉత్ప్రేక్ష.

వ. ఆజనసమూహంబు ముందట 40

సీ. రతిదేవినెవ్వఁగు ◊ రారాపుఁజన్నులు
గడకన్నులకు నింపు ◊ గడలుకొలుప
గుడుసైన పూవింటిఁ ◊ గూడి కమ్మనితూపు
కటకాముఖపుఁ గేలఁ ◊ గరము మెఱయఁ
గటిమండలంబుపైఁ ◊ గనకంపుఁ జెఱఁగుల
జిలుఁగుఁబచ్చనిపట్టుఁ ◊ జేల మమర
నాలీఢపాదవిన్యాసంబు శృంగార
వీరాద్భుతములకు ◊ విందుసేయఁ
తే. జిన్నిచిగురాకుఁ జేర్కొలఁ ◊ జేతఁ బట్టి
సేరుటామనిరాచిల్క ◊ తేరునడుప
నుక్కడీఁడయి యేతెంచె ◊ నుక్కుమిగిలి
కలికి గారాపుఁ జెలికాఁడు ◊ కలికిమరుఁడు. 41

టీ. కలికిగారాపుచెలికాఁడు=కలిపురుషునకు అనుఁగుఁ జెలికాఁడయిన, కలికిమరుఁడు = మనోజ్ఞాకారముగల మన్మథుఁడు, రతిదేవి...చన్నులు-రతిదేవి =రతీదేవియొక్క, నెవ్వఁగు = మిక్కిలినిక్కియున్న, రారాపు = ఒండొంటితో నొరసికొనుచున్న, చన్నులు, కడకన్నులకున్ =కటాక్షములకు, ఇంపు=సం

తనమును, గడలుకొలుపన్ =పుట్టించుచుండఁగా, గుదుసు = చక్రాకృతిగానున్నది, ఐనపూవింటికిన్ =అయినట్టి పువ్వుచాపమును, కూడి=కలిసికొని, కమ్మని తూపు=సువాసనగలబాణము, కటకాముఖపుఁ గేలన్ =బొటనవ్రేలిని, చూపుడు వ్రేలిని, నడిమివ్రేలిని గలిపి, యనామికా కనిష్ఠములను గొంచెమువంచి పట్టిన యాకారవిశేషముగల చేతియందు, కరము=మిక్కిలి, మెఱయన్ =ప్రకాశింపఁగా, అనఁగానభినయాదులందును బాణమును సంధించి యాకర్షించునపుడును నంగుష్ఠతర్జనీమధ్యమములనేకముగాఁజేసి యనామికాకనిష్ఠములఁ గొంచెమువంగునట్లుగాఁ జేతినుంతురు. అట్లుపట్టుటకుఁ గటకాముఖమని పేరు. కటిమండలముపైన్ = మొలయందు, కనకంపుచెఱఁగుల=కనకమయములయిన యంచులుగల, జిలుఁగు=సన్నని, పచ్చనిపట్టుచేలము = పసుపుపచ్చపట్టువస్త్రము, అమరన్ =ఒప్పుచుండఁగా, అనఁగా బంగారుసరిగంచు కొనలుగలపచ్చని పట్టువస్త్రము మొలయందొప్పుచున్నదని భావము. ఆలీఢపాదవిన్యాసంబు = ఆలీఢముగానుంచిన పాదము, ఆలీఢమనఁగా యుద్ధమందు విలుకాఁడు కుడికాలువంచి యెడమకాలిపైనిలువఁబడుట, అదియైదువిధములు. ప్రత్యాలీఢము, ఆలీఢము సమపదము, విశాఖము, మండలము, అని వీనిలో నాలీఢముగా నిలువఁబడినవాఁడనిభావము. శృంగార వీరాద్భుతములకున్ = శృంగారరసమునకు, వీరరసమునకు, అద్భుతరసమునకును, విందుచేయన్ = కల్గించుచుండఁగా, మన్మథుఁడట్లునిలుచుట శృంగారాదిరసములను సూచించుచున్నదని భావము. చిన్నిచిగురాకు చేర్కోల = చిన్నపల్లవ మనెడి చబుకును, చేతఁబట్టి, పేరుటామని=ప్రసిద్ధిచెందినవసంతుఁడు, రాచిల్కతేరున్ =రాచిల్కయనెడిరథమును, కడపన్ =నడిపించుచుండఁగా, ఉక్కు=శౌర్యము, మిగులన్ = అతిశయించఁగా, ఉక్కడీఁడయి=శూరుఁడై, ఏతెంచెన్ =వచ్చెను.

తా. ఆజనసమూహము ముందట కలికి హితుఁడయిన మన్మథుఁడు రతీదేవి నిక్కుగుబ్బలఁ గడకన్నులతోఁ జూచి యానందించుచు, కటకాముఖముగానుంచిన చేతియందు వంగిన వింటఁగూర్చిన బాణము ప్రకాశించుచుండఁగా మొలయందు బంగారుటంచులు గల పచ్చనిపట్టు చేలమువిరాజిల్లుచుండ

మోఁకరించి నిలువఁబడి శృంగారవీరాద్భుతరసంబులు జనింపఁజేయుచుఁ, చిగురాకుటమ్ములు చేతఁ బట్టి వసంతుఁడు నడుపుచున్న రథముపైఁ గూర్చుండి శూరుఁడయి వచ్చుచుండఁగా నతనిఁ జూచిరి.

ఉ. చీఁకటితప్పవం బరుల ౹ చేడియలన్ రమియింప దూతికా
లోకముమాట తీపులకు ౹ లోఁబడి భీత్యభిమానలజ్జలన్
బోకడఁబెట్టి ప్రాణ మొక ౹ పోఁకకుఁ గైకొనకుండు సాహసుల్
పైకొని చేరి తన్నుభయ ౹ పార్శ్వములందును భక్తిఁ గొల్చిరాన్.

టీ. చీఁకటితప్పునన్ = జారత్వముచే, పరులచేడియలన్ = పరస్త్రీలను, రమియింపన్ = కూడుటకు, దూతికాలోకముమాటతీపులకు = దూతికలు పలికెడి మధురవాక్యములకు, లోఁబడి = లొంగిపోయి, భీత్యభిమానలజ్జలన్ - భయమును, గౌరవమును, సిగ్గును, పోకడఁబెట్టి = విడిచిపెట్టి, ప్రాణ మొకపోఁకకున్ = ప్రాణమును పోఁకంతైనను, కైకొనకుండుసాహసుల్ = సరకుఁగొననియట్టి, సాహసముగల కాముకులు, పైకొని = అతిశయించి, చేరి = సమీపించి, ఉభయపార్శ్వములందును = రెండుప్రక్కలను, భక్తిన్ = భక్తితో, తన్నున్, కొల్చిరాన్ = సేవించి వచ్చుచుండఁగా, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. దూతికాజనులు పలికెడి మధురవచనంబులు విని జారత్వముచేఁ బరస్త్రీలతో భోగింపసమకట్టి భయమును, గౌరవమును, సిగ్గునువిడిచి ప్రాణత్యాగమునకు సైతము లక్ష్యపెట్టని సాహసముగల కాముకులు తన్నిరువంకలఁ గొల్చివచ్చుచుండఁగా.

తే. బుద్ధదేవపరిస్పర్ధఁ ౹ బోలెఁ దాల్చె
లోకజిద్భావ మెవ్వాఁడు ౹ లోక మెఱుఁగ
నీశ్వరునిమీఁదఁ గలిగిన ౹ యీర్ష్యఁ బోలె
నతనుఁడై యేలె నెవ్వఁ డీ ౹ యఖిలజగము. 43

టీ. ఎవ్వాఁడు = ఏమన్మథుఁడు, లోకము, ఎఱుఁగన్ = లోకము తెలిసికొనునట్లుగా, బుద్ధదేవపరిస్పర్ధన్ పోలెన్ = తనశత్రువయిన బుద్ధదేవునియందలి పోటి

చేతనువలె, లోకజిద్భావము=లోకమును జయించెడి ధర్మమును, తాల్చెన్ = వహించెను, అనఁగా "మారజిల్లోక జిజ్జినః" అను నభియుక్తోక్తిచొప్పునఁ దన్నుజయించిన బుద్ధునకు లోకజిత్తను నామముకలదు. గావునఁ దన శత్రువుమీఁది కోపచేతనువలె మన్మథుఁడు దానుగూడ లోకమును జయించి లోకజిత్తను నామమును వహించుచున్నాఁడని భావము. మన్మథుఁడు స్వభావసిద్ధముగా లోకజిత్తైయుండఁగాఁ దనశత్రువు మీఁది కోపముచేతఁ గాఁబోలు నితఁడట్లయ్యెనని యుత్ప్రేక్షించెను. ఎవ్వఁడు=ఏమదనుఁడు, ఈశ్వరునిమీఁదన్ = శంకరునిపై, కలిగినయీర్ష్యన్, పోలెన్ = సంభవించిన యీసుచేతనువలె, అతనుఁడై=అశరీరుడై, ఈయఖిలజగమున్ = ఈప్రపంచమునంతను, ఏలెన్ = పాలించెనో, మన్మథుఁడు శంకరునికోపాగ్నిచే దగ్ధుండయి యశరీరుఁడయ్యె, అయినను స్త్రీపురుషులకు మనోవికారము కల్గించి సమస్తజీవులఁ బుట్టించి జగత్కర్తయగుచుండెను. ఈశ్వరుఁడు జగత్కర్తయనియు, నశరీరుఁడనియు సిద్ధాంతము. కావున మన్మథుఁడు తన శత్రువగు శంకరుని మీఁది కోపము చేతనువలె నతను జగత్కర్తృశబ్దములను దాల్చుచున్నాఁడని యుత్ప్రేక్షించె.

తా. స్పష్టము. అలం. ఉత్ప్రేక్షలు రెండు.

వ. అమ్మదనుండు త్రిభువనైకవీరుండును నాసీరగతుండై నభోమండలంబున గండుమీనుపడగ పొలుపారఁ జిగురుజగజంపు గొడుగునీడ వాడని వనమాల వక్షస్థలంబునఁ గ్రాల రతియును దానునేతెంచిన. 44

టీ. అమ్మదనుండు=అట్టిమన్మథుండు, త్రిభువనైకవీరుండును=ముజ్జగంబులలోను ప్రధానవీరుఁడయిన వాఁడును, నాసీరగతుండును=సేనాముఖమును బొందినవాఁడునునై, నభోమండలంబునన్, గండుమీనుపడగ=మీనధ్వజము, పొలుపారన్ = అందముగాఁ గదలుచుండఁగా, చిగురుజగజంపు గొడుగునీడన్ = చిగురులనెడి జాలరులు గల గొడుగుయొక్క నీడయందు, వాడనివనమాలన్ = వాడిపోని వనమాల, వక్షస్థలంబునన్, క్రాలన్ = ప్రకాశింపఁగా, రతియును తాను ఏతెంచిన.

తే. నలునిఁ జూచిన పిదప మన్మథునిఁ జూడ
నాకనిలయుల నయనంబు లోఁకిలించె
నయ్యరోచక మమరవైద్య ద్వయంబు
దీర్పఁ జాలునో చాలదో తెలియరాదు. 45

టీ. నలునిన్ = నలరాజును, చూచినపిదప, మన్మథునిన్, చూడన్ = చూడఁగా, నాకనిలయులనయనంబులు = దేవేంద్రాదుల నేత్రములు, ఓఁకిలించెన్ = రోఁతచెందెను, అమరవైద్యద్వయంబు = అశ్వికుమారులు, అయ్యరోచకము = ఆరోఁతను, తీర్పన్ = తొలంగించుటకు, చాలునో, చాలదో, తెలియన్, రాదు = ఎఱుఁగఁజాలము. అనఁగా లోకములో నతి మధురపదార్థములను దిని పిమ్మట నేరుచ్య పదార్థమును దిన్నను నోటికిరోఁత గలుగును. అట్టిరోఁత మతి యొకమందు వేసికొన్నప్పుడే పోవును. అట్లె నలుఁ జూచిన కన్నులు మన్మథునిఁ జూచి రోఁతచెందెను. అట్టి రోతను నశ్వి దేవతలయినను దీర్పఁ జాలుదురో లేదో తెలియదనిభావము. ఈచెప్పుటచే నలుఁడు మన్మథునికంటెను మిక్కిలి చక్కని వాఁడని భావము.

తా. గతార్థము.

సీ. కట్టెఱ్ఱసెరల దీర్ఘ విలోచనంబుల
కడల నగ్నిస్ఫులింగంబు లురల
జృంభించి మిగులంగఁ జేవుఱిం చెడుమేనఁ
బ్రస్వేదజలముఁ గంపంబుఁ బొడమఁ
గుటిలమై చిమ్ముచీఁకటి సంఘటించుచు
నిటలభాగమున భ్రూకుటి నటింప
నత్యంతగాఢదంతాగ్రపీడనమునఁ
బొట్టవాతెఱ నెత్తురుట్టిపడఁగ

తే. గటము లదరంగ మీసాలు గత్తరిల్లఁ
గంఠకుహరంబునందు హుంకార మెసఁగ

నింగినేలయుఁ దాటింప నంగలించు
పగిది నేతెంచెఁ గ్రోధంబు గగనవీథి. 46

టీ. కఱ్ఱెఱ...కడలన్ - కఱ్ఱెఱ= మిక్కిలియెఱ్ఱని, సిరల=రక్తరేఖలు గల, దీర్ఘవిలోచనంబులకడలన్ = దీర్ఘములైన నేత్రములయొక్క యంతములందు, అగ్నిస్ఫులింగంబులు=అగ్నికణములు, ఉరలన్ = ఒలుకుచుండఁగా, జృంభించి=ఆవులించి, మిగులంగన్=మిక్కిలి, జేవురించెడు మేనన్=ఎఱ్ఱవాఱిన శరీరమునందు, ప్రస్వేదజలము=చెమ్మటలును, కంపంబును=వణకును, పొడమన్= జనించుచుండఁగా, కుటిలమై=వక్రమై, చిమ్మచీఁకటి= దట్టమయిన యంధకారమును, సంఘటించుచున్=సమకూర్చుచు, భ్రూకుటి=బొమముడి, నిటలభాగమునన్=నొసటియందు, నటింపన్=నృత్యము చేయుచుండఁగా, అత్యంత...పీడనమునన్ - అత్యంత=మిక్కిలి, గాఢ=తీవ్రమయిన, దంతాగ్రపీడనమునన్ = పంటికొనయందలి పీడచే, సొట్టవాఱిన్ = నొక్కులువడిన పెదవియందు, నెత్తురు=రక్తము, ఉట్టిపడఁగన్ = పైకివచ్చుచుండఁగా, కటములు=దవడలు, అదరంగన్=చలించుచుండఁగా, మీసాలు, కత్తరిల్లన్ = చెదరుచుండఁగా, కంఠకుహరంబునందున్ = కంఠబిలమునందు, హుంకారము=హుంకృతిధ్వని, ఎసఁగన్=ఒప్పుచుండఁగా, నింగి, నేలయున్ = భూమ్యాకాశములు, దాటింపన్=కొట్టునట్లుగా, అంగలించుపగిదిన్ = ఉత్సాహముచూపించునట్లు, క్రోధంబు=కోపము, గగనవీథిన్=ఆకాశమునందు, ఏతెంచెన్=వచ్చెను.

తా. మిక్కిలి యెఱ్ఱని రేఖలచే విలసిల్లు నేత్రాంతములం దగ్నికణములు రాలుచుండ, నావులించుటచే మిక్కిలి యెఱ్ఱవాఱిన శరీరమునందుఁ జెమ్మటలును, గంపమును గల్గుచుండఁగా, నొసటియందు బొమముడి మిక్కిలి వంకరగానుండి గాఢాంధకారములఁ గల్గించుచు నటించుచుండఁగా, మిక్కిలి గాఢముగాఁ గొఱుకుటచేత, నొక్కులువడిన పెదవియందు, నెత్తురుగాఱుచుండ, దవడలుచలించు చుండఁగా, హుంకారము చేయుచు, భూమ్యాకాశములు ముట్టున ట్లుత్సాహము చూపుచుఁ గ్రోధంబు గగనమండలమునుండి పఱతెంచెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. అతిశయోక్తి.

స్రగ్ధర. ఆక్రోశాక్రోశఘోషం బయి వికటకఠో
రాట్టహాసోద్భటంబై
వక్రభ్రూవల్లరీసం వలనభయదమై
స్ఫారనిశ్వాసధారా
చక్రంబై రక్తరూక్షేక్షణమయి విగత
క్షాంతియై నిర్దయంబై
యాక్రోధం బభ్రవీథిన్ హఠగతి నమృతా
హారులన్ ధిక్కరించెన్. 47

టీ. ఆక్రోశ...ఘోషంబయి - ఆక్రోశ = ఒక క్రోశదూరముదాఁక విన వచ్చెడి, ఆక్రోశఘోషంబయి = తిట్లఘోషముకలదై, వికట...ద్భటంబై - వికట=విరుద్ధమును, కఠోర=దుస్సహమైనదియు, నగు, అట్టహాస = పెద్దనవ్వు చే, ఉద్భటంబై =భయంకరమైనదై, వక్ర...దమై-వక్ర=కుటిలమైన, భ్రూవల్లరీ=లతవంటి కనుబొమయొక్క, సంవలన=తిరుగుటచే, భయదంబై =భయమునిచ్చుచున్నదై, స్ఫారనిశ్వాసధారా ... స్ఫార=వర్ధిల్లుచున్న, నిశ్వాసధారా = ప్రవాహరూపమయిన నిట్టూర్పుగాలియొక్క, చక్రంబై =సమూహముకలదై, రక్తరూక్షేక్షణమయి=ఎఱ్ఱని వికృతములయిన చూపులుగలదయి, విగతక్షాంతియై=పోయినయోర్పుగలదై, అనఁగా నోర్పులేనిదని భావము. నిర్దయంబై =దయావిరహితమై, ఆక్రోధంబు= వెనుకవర్ణించిన క్రోధము, హఠగతిన్ =బలవంతపునడచే, అభ్రవీథిన్ =ఆకాశవీథియందు, అమృతాహారులన్ = అమృతమే యాహారముగాఁ గలవారిని-దేవతలననుట, ధిక్కరించెన్ =తిరస్కరించెను.

తా. దూరముగా వినఁబడున ట్లెక్కుడుగా ధ్వనిచేయుచు దుస్సహమును వికటమునైన పెద్దనవ్వుచే భయంకరమై, కుటిలమయిన బొమముడియొక్క తిరుగుటచే భీకరమై,విస్తారముగా నిట్టూర్పుగాలులఁబుచ్చుచు నెఱ్ఱని వికృతములయిన చూపులు గలిగి, యోర్పులేనిదయి దయారహితమయి బలాత్కారముతో నాక్రోధ మింద్రాదుల కాకసమునఁ గానవచ్చెను.

ఉ. ఈసునఁ బుష్పసాయకుని యేటునకుం గడు దూరమైన దూ
ర్వాసుని నెమ్మనంబునఁ దిరంబుగ మన్నెము దన్ని రాజ్య సిం
హాసన మెక్కకుండఁ దను నాఁగిన క్రోధముఁ జూచి భీతిమై
వాసవుఁ డొయ్యనొయ్యన నఱ్ఱవాలిచె ఱెప్పలు వేయుఁ గన్నులన్.

టీ. ఈసునన్ = వైరముచే, పుష్పసాయకుని యేటునకున్ = మన్మథుని బాణఘాతమునకు, కడున్ = మిక్కిలి, దూరము = లోఁగనివాఁడు, అనఁగాఁ గామునికి వశముగానివాఁడు, ఐన దూర్వాసుని నెమ్మనంబునన్ = రుద్రునియపరావతారమయిన దూర్వాసునియొక్క హృదయమునందు, తిరంబుగన్ = నిలుకడఁగా, మన్నెముదన్ని = రాజ్యమేలుచు, అనఁగాఁ గామము ప్రవేశింపనేరని దూర్వాసుఁడు కాముని జయించి, వర్తించినట్లును మిక్కిలి యధికమగు కోపముగలవాఁడనియు లోకవిదితము. రాజ్యసింహాసనము = స్వర్గరాజ్య సింహాసమును, ఎక్కకుండన్ = అధిష్ఠింపకుండ, ఆఁగిన క్రోధమున్ = ఇంద్రుని నిల్పఁజాలిన కోపమును, చూచి, భీతిమైన్ = భయముచే, వాసవుఁడు = ఇంద్రుఁడు, ఒయ్యనొయ్యన్ = మెల్లమెల్లగా, వేయుకన్నులన్ = వేయు నేత్రములందును, ఱెప్పలు, అఱ్ఱవాలిచెన్ = సగము మూసికొనెను, దూర్వాసుఁడు కోపమున కునికిపట్టగుటచేత నే యతనికిఁ ద్రిలోకములును భయపడుచుండు, ఒకప్పుడింద్రుండు దూర్వాసుఁడిచ్చిన పుష్పమాలికను నైరావతము క్రిందవైచి త్రొక్కఁగా నా ఋషి రాజ్యభ్రష్టుఁడగునట్లు శపించెనన్న కథ యిట ఊహ్యము. ఇంద్రుఁడు దూర్వాసుని మనసుననుండి తన్ను రాజ్యభ్రష్టునిఁ జేయించినట్టి క్రోధమును జూచి భయముచేఁ గన్నులు మూసికొనెను.

తా. కామునికి వశముగాని దూర్వాసునిఁ దానువశము గావించికొని యతని మనంబున నిలుకడగానుండి తన్ను రాజ్యభ్రష్టునిఁ జేసిన కోపమును జూచి యింద్రుండు భయముచేఁ గన్నుల నిమీలించెను.

తే. మండునఁట దాను హృదయమర్మములఁ దవిలి
కన్నుఁగవ నంధకారంబు గవయుటెట్లు

రాగమొనరించు నఁట తా విరక్తి యెట్లు
తనప్రభావంబు క్రోధంబు తాన యెఱుఁగు. 49

టీ. తాను=ఆకోపము, హృదయ మర్మములన్=హృదయములను, మర్మస్థానములను, తవిలి=చొచ్చి, మండునఁట=ప్రజ్వలించుచుండునట, కన్నుఁగవన్=నేత్రద్వయమునందు, అంధకారము=చీఁకటి, కవయుట, ఎట్లు=వ్యాపించుట యేరీతిగా నగును, అనఁగా జ్వాలలు ప్రకాశించునప్పుడు చీఁకటియుండుటయసంభవము, అట్లుండఁ గ్రోధాగ్నిజ్వాల మండుచున్నను గన్నులకుఁ జీఁకట్లు క్రమ్ముటయెట్లని విరోధము. విస్తారముగాఁ గోపము విజృంభించినప్పుడు, కన్నుగానక క్రుద్ధివానివలె నయుక్తకార్యము లాచరించును గానఁ గ్రోధావిష్ట మనస్కునకేమియుఁ దెలియదని చెప్పుటచేఁ బరిహారము. క్రోధంబు, రాగము=అనురాగమును, ఒనరించునఁట=కల్గించునఁట, తాన్, విరక్తియెట్లు=రాగములేనిదగుటయెట్లు, అనురాగము కల్గించున దనురాగము లేక పోవుట యెట్లని విరోధము, కోపమువచ్చినప్పుడు శరీరమెఱ్ఱఁబడును, సమస్తవస్తువులను నిరసించి విరక్తిపూనును కాన రాగము గల్గించునది రాగములేనిదె ట్లగునన్న వాక్యమునకుఁ గోపమున శరీరాదులం దెఱ్ఱఁదనమును గల్గించి తక్కిన వస్తువులందు విరక్తిని బుట్టించునని చెప్పుటచేఁ బరిహారమగును. క్రోధంబు, తనప్రభావంబు=తనశక్తి, తాన, ఎఱుఁగున్=తానే తెలిసికొనును, ఇట్టి విరుద్ధ ధర్మములు గల్గివర్తించు క్రోధశక్తి నెవ్వరును దెలిసికోలేరని భావము.

తా. గతార్థము. అలం. విరోధాభాసము.

మ. భ్రుకుటీకాల భుజంగరాజతరుణీ ఫూత్కారశంకావహా
ధికనిశ్వాస సమీరణధ్వనులు సంతీక్ష్ణాగ్రదంతావళీ
శకలీభూతనిజాధరోష్ఠరుధిరస్రావప్రతిద్వంద్విర
క్తకటాక్షుల్ దన పారిపార్శ్వకులుగాఁ దర్పంపుఁ బెంపేర్పడన్.

టీ. భ్రుకుటీ...ధ్వనులు—భ్రుకుటీ=బొమముడి యనెడి, కాలభుజంగరాజతరుణీ=నల్లనిభుజంగ కన్యకయొక్క, ఫూత్కార=ఫూత్కారధ్వనులనెడి, శం

క=సందేహమును, అవహ=కలిగించెడి, అధికనిశ్వాస = నిట్టూర్పులయొక్క, సమీరణ=గాలియొక్క, ధ్వనులు=నినాదములు గలవారును, అనఁగా ఆక్రోధమునకు సేవకులయిన జనులుచేయుచున్న ధ్వనులు దనబొమముడియనెడి నల్లత్రాఁచుయొక్క పూత్కార ధ్వనులనెడి శంకను గల్గించుచుండెనని భావము. తీక్ష్ణ...కటాక్షుల్—తీక్ష్ణ=వాడియైన, అగ్రదంత=దంతాగ్రములయొక్క, ఆవళీ=పంక్తిచే, శకలీభూత=చూర్ణముగాఁ జేయఁబడిన, నిజ=తనయొక్క, అధరోష్ఠ=పెదవియొక్క, రుధిరస్రావ=రక్తస్రావముయొక్క, ప్రతిద్వంద్వి=సామ్యముగల, రక్త=ఎఱ్ఱని, కటాక్షుల్=కడగన్నులు గలవారు, ఆక్రోధమును గొల్చుచున్న సేవకుల కడకన్నులు సంతతమును దంతాగ్రములచేఁ జూర్ణముగాఁ జేయఁబడిన పెదవియొక్క రక్తస్రావమున కీడువచ్చుచుండెనని భావము. అటువంటిజనులు, తనపారిపార్శ్వకులు=తనయనుచరులు, కాఁ=అగుచుండఁగా అనఁగా క్రోధమును వహించి మిక్కుటముగా ధ్వనులు సల్పెడివారును దంతదష్టమయిన పెదవి నెత్తురువలెఁ గన్నులుగలిగినవారునగు జనులు దన్నుఁ దాసులయి కొల్చుచుండఁగా, దర్పంబు పెంపు=గర్వాతిశయము, ఏర్పడన్=స్పష్టమగునట్లుగా, పైవచనముతో నన్వయము.

తా. కోపావిష్ట మనస్కులై బొమముడివేసి సర్పములు పూత్కరించినట్లు ట్టూర్పులను విడుచుచు నెక్కుడుగా ధ్వనిఁజేయుచు దంతాగ్రములతో పెదవిగఱచుచు నెఱ్ఱని నేత్రములుగలవారై యున్న జనులు తన్నుఁగొల్చుచుండఁగా.

వ. ఇట్లేతెంచె ననంతరంబ.　　51

తే. హస్తములు విస్తరించుచు నఱపలుకుచుఁ
గంఠగద్గదికావ్యక్తకాకువిక్రృతి
రాలువడఁ బండ్లిగిల్చుచు డీలుపాటుఁ
బ్రకటదైన్యంబుఁ దోఁప లోభంబు వచ్చె.　　52

టీ. లోభంబు=లోభమనెడి గుణము, హస్తములు=చేతులు, విస్తరించుచు=చాఁచుచు, అనఁగాఁ గానవచ్చినవాని నెల్లనడుగుచు, కంఠ...విక్రృతిన్—

కంఠగద్గదికా=డగ్గుత్తిక పడినకంఠ ధ్వనియొక్కయు, అవ్యక్త=స్పష్టముకాని, కాకు=కాకుస్వరములయొక్కయు, అనఁగా శోకభయాదులవలనఁ గల్గిన ధ్వనులయొక్కయు ననుట, వికృతిః=వికారముచే, అఱపలుకుచు = అర్ధవాక్కులాడుచు, రాలువడన్=తప్పఁగి పోవుచుండఁగా అనఁగా గద్గదస్వరము చేతను భయాదులవలనఁ గల్గిన యవ్యక్తధ్వనుల చేతను, వాక్కులు స్పష్టముగా వెలువడకుండెనని భావము. బండ్లు, ఇగిల్చుచున్=పైకిఁదెఱచుచు, డీలుపాటు=భయశోకాదులచేఁ గల్గినసత్త్వనాశనమును, ప్రకటదైన్యంబు = స్పష్టమయిన దీనత్వమును, తోఁపన్=తోఁచునట్లు చేయుచు వచ్చెన్, కామ క్రోధాదులతోఁగూడివచ్చెను.

తా. చేతులుచాఁచి కనఁబడినవానినెల్ల దేహియని యడుగుచుఁ గద్గదస్వరముచేతను భయాదులవలనఁ గల్గినవికారధ్వనులచేతను మాటనోటినుండి నిండుగాఁబలుకనేరక, పండ్లు దెఱచుచు, బలహీనత్వము దైన్యమునెల్లమగునట్లు చేయుచు లోభమువచ్చెను.

సీ. కడుపు మండించునాఁకటి చిచ్చుసెగ దాఁకి
గవరనై యున్నక న్గనలవారు
భోగించువారలఁ బుల్కుపుల్కనఁజూచి
మెల్లనగ్రుక్కిళ్లు ద్రిమ్మింగువారు
కుక్షింభరిత్వంబు కొలఁది కగ్గలముగాఁ
గూడెంత వెట్టినఁ గుడుచువారు
ప్రాణగోడ్డములైన పరమసాహసములఁ
బరుల సొమ్ములకాస పడెడువారు
తే. పాముసకు బలివెట్టని ప్రతినవార
లీఁగకెన్నఁడు నే నిలి యిడనివారు
ధనముగాఁ పున్నదయ్యాలఁ దలఁచువారు
బలిసి లోభంబు నిరువంకఁ గొలుచువారు.

అవ. వెనుకటిపద్యముచే లోభము గుణములు చెప్పి యిప్పుడు దానిఁ గొల్చువారిని నిరూపించుచున్నాఁడు.

టీ. కడుపుణ్, మండించునాఁకటిచిచ్చుసెగ=మండఁజేయుచున్న యాఁకలి యనెడి యగ్నియొక్క, జ్వాలలు, తాఁకి=వ్యాపించుటచే, గపరనై = ఎఱుపుకాంతిగలవై, ఉన్నకన్గనలవారు=ఉన్నట్టి నేత్రములుగల యట్టిజనులును, అనఁగా ధనము వ్యయమగునని యెంచి యాహారాదులను జాలినంత గొనకపోవుటచే క్షుధాగ్నిహోత్ర జ్వాలలు వ్యాపించుటచే నేత్రము లెఱ్ఱపడుచున్నవని భావము. భోగించువారలన్=అనుభవించుచున్నవారిని. పుల్కుపుల్కునన్, పులుకుపులు కనునది ఱెప్పలు మూసిమూసి తెఱచుచుఁ జూచుటయందలి వర్తించును. చూచి, మెల్లనన్, గ్రుక్కిళ్లు మ్రింగువారు=గుటకలువేయువారును, ధనవ్యయమగునని తామనుభవింపక యితరులను భవించుచుండఁగా ఱెప్పలరమోడ్చిచూచి యూరుట యూరువారును నని భావము. కుక్షింభరిత్వంబు= పొట్టపోషించుకొనుట, కొలఁదికి=మితికి, అగ్గలముగాన్=అధికముకాఁగా, కూడు = అన్నము, ఎంత వెట్టినన్, కుడుచువారు=తినువారును, ప్రాణగొడ్డములు= ప్రాణములహరించునవి, ఐనపరమసాహసములన్=అయినట్టి పెద్దసాహసకృత్యములచేత, పరులసొమ్ములకున్=ఇతరులధనములకు, ఆసపడెడువారు.అనఁగాఁ గేవలము ధనార్జనమే మదినిడుకొని ప్రాణాపాయకరమగు పనులొనరించి పరధనములకాసించువారును. పామునకున్, బలి=ఉపహారం=పెట్టమని ప్రతిజ్ఞ గలవారు. ఎన్నఁడున్=ఒకప్పుడయినను, ఈఁగకున్, ఇలిన్=ఎంగిలిమెతుకును, ఇడనివారు-పెట్టనివారును, పామునకుబలి ఈఁగకు ఇలి పెట్టఁడనుట లోభులను గూర్చినలోకోక్తి. ధనము, కాఁపున్నదయ్యాలన్ తిఱుగువారు = ధనమునకు పిశాచములవలెఁ గాఁపున్నవారును ఇరువంకన్=రెండుప్రక్కలందును, బలిసి, లోభంబును, కొలుచువారు = సేవించువారు, వెనుకవర్ణించిన గుణములుగలవారు లోభాసక్తు లని ఫలితార్థము.

మ. కమియుంబాపములొండురెండునరునంగల్పింపఁగాఁజాలుకో
పముఁగామంబును నిచ్చ మెచ్చకయహంభావంబులోనుంచు

పంచమహాపాతకసంగ్రహైకఘటనాచాతుర్యధుర్యంబులో
భములోభంబుగదాగుణద్విరదరాట్పంచాస్యమూహింపగన్.

టీ. వరుసన్ =క్రమముగా, పాపములు = మహాపాపకృత్యములు, ఒండు= ఒకదానిని, రెండు=రెండింటిని, కమియన్ =పర్వునట్లుగా, అనఁగా సంభవించునట్లుగా,కల్పింపఁగాన్ =ఒనర్చుటకు, చాలు=సమర్థమయిన, కోపము, కామంబును = కోపకామముల రెండింటిని, మహాపాతకములలోఁ గోప మొకపాపమును, గామము రెండింటినిమాత్రమే చేయఁగలవనిభావము. ఎట్లనఁగాఁ గోపాధీనుఁడయి యొకఁ డొకబ్రాహ్మణునిఁ జంపుననియనుకొనుఁడు. అప్పుడు వానికి మహాపాతకములలో నొకబ్రహ్మహత్యమాత్రమె సమకూర్పఁగలదు. అట్లె కామాంధుండయి నరుఁడు గురుభార్యతోఁ గ్రీడించును. కాన గురుతల్పగమనరూప మగుమహాపాతక మొకటి సంభవించును. ఆస్త్రీ కామమువలన నొకవేళ దానిభర్తను వధించినచో బ్రహ్మహత్యగూడ సంభవించునుగాన కామము రెండుమహాపాతకములచేయును. పంచమహాపాతక = ఐదుపాతకములను, సంగ్రహ=సంపాదించుటయందును, ఏకఘటనా=మిళితముగాఁ జేయుటయందు-అనఁగాఁ బంచమహాపాతకములను నొకదానియందుఁ గూర్చుట యందునని భావము, చాతుర్య=వానియందుఁ గలచాతుర్యముచే, ధుర్యంబు=శ్రేష్ఠమయినది, పంచమహాపాతకములను సమకూర్పసమర్థమయినదగుటచే నన్నింటికంటె నుత్కృష్టమయినదనిభావము, అయిన,లోభంబు=లోభగుణము,ఇచ్చమెచ్చక= ఒకటి రెండుమహాపాతకములనే చేయఁగల కామక్రోధములను మెచ్చుకొనక, అహంభావంబుతోన్ = అహంకారముతో, ఉండున్ =వర్తించు, ఊహింపఁగన్ =ఆలోచింపఁగా, లోభఁబుగదా=లోభగుణమే కదా, గుణ...భాస్యము—గుణ = గుణములనెడి, ద్విరదరాట్ = ఏనుఁగు మిన్నలకు, పంచాస్యము = సింహామువంటిది. అనఁగా నన్నింటిగుణములను నశింపఁజేసి తానొక్కటియె యవ[illegible]యాలోభముతప్ప వేఱొక్కటి లేదని భావము. లోభము పంచమహాపాతకముల నెట్లు చేయించు నన ధనాదిలోభముచే బ్రహ్మవధయును, సువర్ణస్తేయమును జేయును. రసలోభ

ముచే సురాపానము చేయును. కామలోభములవలన గురతల్పమును జేయును, వీని సమకూర్పజాలెనన్న బుద్ధితో వీని నాచరించువానితో స్నేహించి వర్తించు. కాన మహాపాపపంచకము సమకూరె. నాల్గయిదువిధములగు ప్రతులలోఁ జూచినను నీపద్యము మిక్కిలి తప్పులు వడియున్నది. మొదటిపాదమును "పాపము లొండురెండ"నియు, రెండవపాదమును, "కామము, క్రోధంబును నిచ్చమెచ్చక యహంకారముతో" నని యతివిరహితముగాను, నాల్గవపాదములోఁ "లోభము, లాభంబనియును," పాఠములు కాననచ్చుచున్నవి. ఈపద్యము కేవలము మూలమున కనురూపముగాఁ దెనిఁగింపక పోయినను మూలముపంతులు దాని ననుసరించియున్నది. కాన తదనుగుణంబుగా మార్చుట యుచితమని తదనుసారముగా నీపద్యము సంప్రతించితిని. దీనికిమూలము "ఏకద్వికరణే హేతూ మహాపాతకపంచకే నత్ప్రణేమన్య తేకోపకామాయః పంచకారయః॥" అని యున్నది. ఇందుఁ "గోపకామా" అని యుండుటచే" కోపము కామంబును నని దిద్దవలసివచ్చె. అట్లు చేయనిచో "ఏకద్వికరణే" ఒకపాపమును, రెండు పాపములనువరుసఁగా జేయుచున్నవి యనిచెప్పుటచే వానినట్లుమార్పక తీఱదు. రెండుపక్షములందును యతిచెడుచున్నదికాన "యహంభావంబుతో" నని సంప్రతింపఁబడియె. మూలమున లోభ మన్నిగుణములకంటె గొప్పదనిభావము వచ్చుచున్నది కాన దానిని మనంబులోనుంచుకొనియె శ్రీనాథుండు "లోభంబుగదా గుణద్విరదరాట్పంచాస్య"మని రచించెననియూహించి దిద్దవలసివచ్చె.

అలం. అతిశయోక్తి.

సీ. ఇన్నియింద్రియములుఁ నెవ్వానికి గృహంబు
లట విశేషంబు జిహ్వాంచలంబు
సంప్రార్థనాధీనచాటూక్తి యెవ్వాని
కాదన్న సంసిద్ధమైనమతము
పాత్రహస్తములపైఁబడుదాన జలవృష్టి
వారించు నెవ్వాఁడు వగ్రహమయి

యన్యవిత్తాపేక్ష యాత్తవిత్తాపరి
త్యాగ మెవ్వనియంతరంగగుణము
తే. జారచోరాది ధూర్తవిహారభూమి
దైన్యకార్పణ్యజలరాశిధవళకరుఁడు
కలిమహారాజు నెచ్చెలికాఁడు లోభుఁ
దతఁడు సురలకు జోహారనుచు మ్రొక్కె. 56

టీ. ఎవ్వానికిన్ = ఏలోభునకు, ఇన్ని యింద్రియంబులు = ఇంద్రియములన్నియును, గృహంబులు=మందిరములగుచున్నవియో, అట = అట్టి మందిరములగుటలలో, జిహ్వాంచలంబు=రసనేంద్రియము, విశేషంబు = అతిశయించినదో లోభున కన్నియింద్రియంబులును గృహంబులగుచున్నను రసనేంద్రియమనెడి గృహమందే యెక్కుడు ప్రేమకలవాఁడని భావము. ఎట్లనఁగా ఘ్రాణేంద్రియము గంధమందు లోభముగలది. నేత్రము రూపమందు లోభము గలది. ఈప్రకారముగా నాయాయింద్రియంబు లాయాగుణమందు లుబ్ధములయియుండుటచే లోభున కింద్రియంబులు తావులనుట యుచితమె. అందు రసన యెట్లధిక ప్రేమాస్పదమయ్యెనన, తక్కిన యింద్రియంబులవలె నది కేవలము రసాద్యనుభవమందే లుబ్ధముకాక కానవచ్చినవానినెల్ల దీనాతిదీనముగా యాచించి ధనము సంగ్రహించును. కాన లోభున కిది ముఖ్యస్థానమని చెప్పవచ్చు. ఎవ్వానికిన్ = ఏలోభునకు, సంప్రార్థనాధీనచాటూక్తి = యాచనకధీనమయిన చాటువచనము, ఆజన్మసంసిద్ధము = పుట్టుకతోడనే లభించినది, ఐనమతము, లోభమున్నవాఁడు దీనాతిదీనముగా యాచించునుగాన లోభునకట్లు యాచించుట సహజమగుచున్నదని భావము. ఎవ్వాఁడు = ఏలోభుఁడు, అవగ్రహమయి = అనావృష్టిదోషమయి, పాత్రహస్తములపై = దానార్హులగువారి చేతులలో, పడుదానజలవృష్టికిన్ = పడుచున్నట్టి దానజలమనెడి వర్షమును, వారించున్ = నివారించుచున్నాఁడో, అవగ్రహదోషము కురియుచున్న వర్షము ప్రతిబంధించునట్లు లోభగుణము నరుఁడు పాత్రుఁడయినవానికిఁ గొంతధనము దానముచేయనెంచి దానోదకము

విడుచుండఁగా "ధనము వ్యయమగును, కానదానమువలదు, గీనమువలదు" అనిమా న్పించును, అన్యవిత్తాపేక్ష=పరధనాభిలాషయు, ఆత్మవిత్తాపరిత్యాగము=స్వీయ ధనమును విడువకుండుటయు, ఎవ్వని యంతరంగగుణము= ఏలోభునియంతరంగ మందుం డెడిముఖ్యగుణమో, ఎవఁడు జార... భూమి-జార=జారులు, చోర=దొం గలు, ఆది మొదలయిన, ధూర్త=ధూర్తజనులకు, విహారభూమి=విహారస్థానమయిన వాఁడో-అనఁగా లోభగుణముండుటచేతనే జారత్వమును, పరధనాపహారత్వ ము జారచోరులు చేయుచున్నారు. లేనిచో వారట్లు ప్రవర్తిల్లరు. కానజారచోరా దులను దత్తద్దుష్కార్యములందుఁ జొనుపువాఁడు లోభుఁడే కాన యతఁడు వారికి విహార భూమియగుచున్నాఁడని భావము. ఎవఁడు దైన్య... కరుఁడు— దీనత్వము, కార్పణ్యము=దారిద్ర్యముననెడి, జలరాశి=సముద్రమునకు, ధవళక రుఁడు=చంద్రుని వంటివాఁడో, లుబ్ధత్వము దైన్యమును నిజముపేదతనమును వృద్ధి నొందించును. ఎట్లనఁగా లోభికి ధనాశ మెండుగాన ప్రతివారిని యాచించుచు వారు కసరికొట్టుచున్న కొలఁది తానుమఱింత దీనత్వమును జూపును లోభికి ధనము మెండుగానున్నను వాఁడు దరిద్రునితో సమానుఁడే. ఏమన ధనమువ్యయ మగునని యేవస్తువును తెచ్చికొనఁడు దేనిని ననుభవింపఁడు. ధనము సుంతేనియు లేని దరిద్రునివలె వీఁడు సుంతేనియు ననుభవింపఁ జాలకయుండఁగా లోభి యైన ధనికునకును దరిద్రునకు నేమి యంతరముకలదు. మీఁదు మిక్కిలి ధనర క్షణమునందుఁ బ్రయాసమొకటి యధికముగానుండునేమో అంతకంటె. వేఱు విశేషముండదు కానలోభము దారిద్ర్యమును వర్ధించునని యే తెలియఁదగినది, ఎవఁడు, కలిమహారాజునెచ్చెలికాఁడు=కలిపురుషుని కాప్తమిత్రుఁడో, అతఁడు లోభుఁడు=ఆలోభుఁడు, సురలకున్=ఇంద్రాదులకు, జోహారువు, అనుచున్, మ్రొక్కెన్=నమస్కరించెను.

తా. ఎవని కింద్రియములన్నియు స్థానభూతములయినను జిహ్వాంచలము ము ఖ్యస్థాన మగుచున్నదియో యెవనికిఁ బ్రార్థనాయత్తమగు చాటువచనములు స హజములగు చున్నవియో, యెవఁడు తగినపాత్రములకు దానము చేయఁదలంచి యుండ నవగ్రహదోషము వర్షమునువలె నివారించునో, పరాధనాభిలాషయు

ను, దనధనమును విడువ కుండుటయు ననెడి గుణము లెవ్వనికిఁ బ్రధానములో యెవఁడు జారచోరాది ధూర్తులకుఁ బ్రవర్తకుఁడో యెవఁడు దారిద్ర్యమును దైన్యమును వర్ధించునో యెవఁడు కలిరాజునకు గారాబుచెలికాఁడో యట్టిలోభుఁడు వచ్చి యింద్రాదులకు నమస్కరించెను.

వ. అనంతరంబ. 57

మ. తనకుం బట్టపురాణివాస మగుమిథ్యాదృష్టిచే సేతఁ గీ
లొ్కొనహత్తించివిరించిముఖ్యదివిషత్కోటిన్విడంబించుచున్
ఘనమార్గంబున నేఁగుదెంచెను మహాకాయంబు మోహాంబు
మోహనవిద్యాగమసంప్రదాయఘటనావ్యాపారమే పారఁగన్.

టీ. మహాకాయంబు=గొప్పశరీరముగల, మోహంబు, మోహన...వ్యాపారము—మోహనవిద్యా=మోహింపఁజేయుట యనెడి విద్యయందున్న, ఆగమ=శాస్త్రముయొక్క, సంప్రదాయ=గురుపారంపర్యముగా వచ్చెడిరహస్యములు, ఘటనా=కూర్చుటయందలి, వ్యాపారము = క్రియ, ఏపారఁగన్=వర్ధిల్లినట్లుగా, కేవలము గ్రంథావలోకనమువలనఁ దెలియఁబడనివై గురుపరంపరోపదేశమువలననే తెలియఁదగిన వ్యాకరణాదిశాస్త్రములందలి రహస్యములకే శాస్త్రసంప్రదాయము లందురు. అట్లె మోహనవిద్యయందుఁ గూడ శాస్త్రసంప్రదాయము లుండవచ్చు. అట్టివానిని సమకూర్పఁ దగినదని భావము. పూర్తిగా నజ్ఞానము గల్గించునదని ఫలితార్థము. తనకున్ = మోహమున కనుట. పట్టపురాణివాసము=పట్టపుదేవి, అగుమిథ్యాదృష్టిచేన్ = అయినట్టి యసత్యజ్ఞానము యొక్క, చేతిని, చేతన్=తనచేతితో, కీలొ్కొనన్, హత్తించి=దగ్గఱగాఁబట్టికొని, అనఁగా దనకుఁ బ్రియురాలగు మిథ్యాదృష్టి చేతినిబట్టుకొని, విరించి ముఖ్యదివిషత్కోటిన్ = బ్రహ్మ మొదలగు దేవతాసమూహమునుగూడ, విడంబించుచున్=అనుసరించుచు, అనఁగా వారినిగూడఁ దనయధీనము గావించుకొనుచు, ఘనమార్గంబునన్=ఆకాశమార్గమునుండి, ఏతెంచెన్=వచ్చెను.

తా. విపులమగు నాకారము గలమోహము మోహవిద్యయందు గలసంప్ర

దాయము వెల్లడియగునట్లు వర్తించుచుఁ దన ప్రియురాలయిన యసత్యజ్ఞానము చేతినవలంబించి బ్రహ్మాదిసురులనుగూడఁ దనయధీనము గావించుకొనుచు గగనవీథిం బడివచ్చెను.

తే. బాలురాత్మకుటుంబ జంబాలమగ్ను
లనధిగతశాస్త్రు లనధీతు లలసమతులు
దన్ను సేవింప మోహంబు దప్పుఁద్రోవ
నల్లనల్లన సురల డాయంగ వచ్చె. 59

టీ. మోహంబు, బాలురు = జ్ఞానహీనులు, ఆత్మ...మగ్నులు—ఆత్మ=తమ సంబంధమగు, కుటుంబ=సంసారమనెడి, జంబాల=బురదలో, మగ్నులు, మునింగినవారును, అనధిగతశాస్త్రులు = పొందఁబడని శాస్త్రములుగలవారును, అనఁగా శాస్త్రములఁ జదువనివారనుట, అనధీతులు=వేదములఁ జదువనివారు, అలసమతులు=మందబుద్ధులును, తన్ను, సేవింపన్=సేవించుచుండఁగా, తప్పుత్రోవన్ = అన్యాయమార్గమున, అల్లనల్లన=మెల్లమెల్లగా, సురలన్=ఇంద్రాదులను, డాయంగన్=సమీపించునట్లుగా, వచ్చె.

తా. మోహంబు, అజ్ఞులును, సంసారమగ్నులును, వేదశాస్త్రవిముఖులును, మందమతులును దన్నుఁ గొనియాడుచుండ మెల్లగా దుష్పథంబున సురలఁ దఱిసేతెంచెను. మఱియు, నీచెప్పఁబడినవారే మోహబద్ధు లగుచుందురని తెలియవచ్చుచున్నది.

సీ. జ్ఞానప్రదీపికాజంఝూసమీరంబు
కామలోభక్రోధ కారణంబు
సంసారకపటేంద్రజాలవిద్యాపింఛ
మామ్నాయపథకంటకాంకురంబు
శూన్యవాదారణ్యశుండాలకలభంబు
కుమతసిద్ధాంత విభ్రమగృహంబు

బహుళఘట్టకుటీ ప్రభాతదిగ్భ్రమబంధు
వంధపరంపరావ్యాప్తి ఖురళి

తే. కన్నులకు నిద్రయును మదికిన్ని శ్రుతికి
వినమియును జేయు నెద్ది భావించి చూడ
నమ్మహామహుఁ డెదురుగా నరుగుదేర
భ్రమసి చూచిరి వాసవాద్యమరవరులు. 60

టీ. ఎద్ది=ఏమోహము, జ్ఞానప్రదీపికాఝంఝూసమీరంబు=జ్ఞానమనెడి దీపమునకు పెనుగాలివంటిది. గాలి దీపము నార్చినట్లు మోహము జ్ఞానమును నశింపఁ జేయుననిభావము. కామలోభక్రోధకారణము = కామమునకును, లోభమునకును, కోపమునకును, హేతుభూతమైనదో, మహామోహితు లయినప్పుడే కామాదులు గల్గును. విశ్వామిత్రాదులు జ్ఞానవంతులయ్యును, మోహము నొందినతోడనే కామపీడితులయి మేనకాదుల కూటమి కిష్టపడిరి. కావునఁ గామాదులకు మోహమే ముఖ్యకారణము. సంసార...పింఛము-సంసార=సంసారమనెడి, కపట=వంచకమయిన, ఇంద్రజాలవిద్యా = ఇంద్రజాలమునకు, పింఛము=కుంచెవంటిదో, ఇంద్రజాలవిద్యను బ్రదర్శించుటకు ముఖ్యకారణమగు నొక కుంచె యుండును. ఆకుంచెను దాఁకకుండ నైంద్రజాలకుఁ డేమియుం జేయఁజాలఁడు. అట్లే సంసారమునకు మోహమే ముఖ్యకారణము. మోహమువలననే నరుఁడు సంసారమునఁబడి పలుకార్యము లాచరించుచున్నాఁడు. ఆమ్నాయపథకంటకాంకురంబు = వేదమార్గమునకు ముల్లువంటిదో. మార్గమందున్న ముండ్లు జనులను విచ్చలవిడిగా సంచరింపనీయవు. అట్లే మోహము జనుల భ్రమింపఁజేసి నిరాఘాటమగు వేదోక్తాచారములందన్యథాజ్ఞానము గలిగించి యందుఁ బ్రవర్తింపకుండఁ జేయుచుండును. శూన్య...కలభంబు—శూన్యవాద = నిరీశ్వరవాదమనెడి, అరణ్య=అడవికి, శుండాలకలభంబు = ఏనుఁగుపిల్లవంటిదో, అనఁగా నరణ్యమునఁ గరికలభము విచ్చలవిడి సంచరించుచున్నట్లు మోహము శూన్యవాదమున సంచరించుచున్నది. మోహమోహితు లయినప్పుడే యీశ్వరుం

డు లేఁడనెడిబుద్ధి జనించుచుండును. గాన మోహసంబంధము లేకుండ శూన్యవాద ముండదని భావము. కుమతసిద్ధాంతవిభ్రమగృహంబు = కుత్సితమతము గలవారి సిద్ధాంతవచనములకుఁ గ్రీడామందిరమువంటివో. కుత్సితమతసిద్ధాంతముల నీమోహము వెల్లడిచేయుచున్నదని భావము. బహుళ... బంధువు—బహుళ=అధికమయిన, ఘట్టకుటీప్రభాత = ఘట్టకుటీప్రభాత న్యాయసిద్ధమగునట్టి, దిగ్భ్రమ=దిగ్భ్రాంతికి, బంధువు=చుట్టమువంటిదో, తాను దిగ్భ్రమ చెందలేదని యనుకొనియు దిగ్భ్రమచెందుట, అట్టిదిగ్భ్రాంతి నీమోహము చుట్టమువలె నాదరించుననిభావము. ఘట్టికుటీప్రభాతన్యాయమునుగూర్చి, చతుర్థాశ్వాసమున 75-వ పద్యమున విపులముగా వ్రాయఁబడియె. అంధ...ఖురళీ=అంధపరంపరా = అంధపరంపరాన్యాయముయొక్క, వ్యాప్తి=ప్రచారమునకు, ఖురళీ=సాముచేసెడి స్థలమువంటిదో. అట్టిప్రచారము గల్గించుటకు హేతువయినదనిభావము. "శతాన్ధాః కూపంప్రవిశన్తి" అనఁగా నూర్వురు గ్రుడ్డివాండ్రును నూతిని బ్రవేశించిరఁట. నూఱుగురు గ్రుడ్డివాండ్రుకలిసి యొండొరుల చేతులుపట్టుకొని, యొకరితరువాత నొకరుచొప్పునఁ బ్రయాణముచేయుచు దారి తప్పి యొక నేల నూతినిజేరి ముందునడుచు వాఁడందుఁబడియె. తక్కినవారు వాడెందుచేతఁ జేయివిడిచిపోయెనో ముందేమియున్నదో, యాలోచింపక వాని నడుగక వాఁడు నడిచినదే మార్గమనియు వాఁడు త్వరగా నడుచుచుండెను గాన దాను నట్లెనడిచి వాని గలిసికొందుననియుఁ బ్రతివాఁడు నూహించుకొని యందఱును నూతిలోఁబడిరి. దీనివలననే యంధపరంపరాన్యాయము వ్యాపించె. ఈన్యాయమున మూలకారణము మోహమేయని తెలియవలెను. భావించి, చూడన్=ఆలోచింపఁగా, ఎద్ది=ఏమోహము, కన్నులకున్=నేత్రములకు, నిద్రయును=నిద్దురయును, మదికిన్=మనస్సునకు, అన్ను=పారవశ్యమును, శ్రుతికిన్=చెవికి, వినమియున్=వినకపోవుటను, చేయున్=కలిగించునో, అనఁగా మోహముచేతనే, నేత్రములకు నిద్రయును, జిత్తము పరవశమగుటయును, చెవులకు వినఁబడకుండుటయును సంభవించును. అమ్మహామహుఁడు = అట్టిగొప్ప సామర్థ్యముగల మోహుఁడు, ఎదురుగాన్=అభిముఖముగా, అరుగుదేరన్ =

వచ్చుచుండఁగా, వాసవాద్యమరవరులు = ఇంద్రాదిసురలు, భ్రమసి=భ్రాంతి నొంది, చూచిరి.

తా. గతార్థము.

సీ. పాతకంబులు నీలిపట్టు బొందడములు
పగలింటినిద్రలు పచ్చడములు
పరదూషణంబులు ప్రాలంబహారంబు
లన్యకాంతాసక్తి యంగరాగ
మీర్ష్యాపరత్వంబు హేలావతంసంబు
బుధజనద్వేషంబు పువ్వుదండ
మిథ్యాప్రలాపంబు మృగనాభితిలకంబు
బహుళాశనత్వంబు పరికరముగఁ
తే. బరులఁ జూపులు వాల్పఁ బ్రబలలీల
రాసభాంగరుహాగ్ర ధూమ్రప్రకార
బర్బరాకారదేహు లంబరము నిండి
సరస వచ్చిరి కలిరాజసైన్యభటులు. 61

టీ. పాతకంబులు=పాపములు, నీలిపట్టుబొందడములు = నల్లనిపట్టుతోఁ గుట్టిన కవచములుగాను అనఁగాఁ బాపములనెడి కవచములు కలవారయిరని భావము. ఇట్లే ముందుముందు యోజించుకొనవలెను. పగలింటినిద్రలు=పగటిపూఁట నిద్రించుటలు,పచ్చడములు=దుప్పటులగుచుండఁగా, పరదూషణములు=పరులనిందించుటలు, ప్రాలంబహారంబులు = మెడనుండి సరిగా వక్షస్థలమున వ్రేలాడు హారములగుచుండఁగా,అన్యకాంతాసక్తి=పరకాంతాభిలాషము, అంగరాగము = చందనాదులపూఁత యగుచుండఁగా, ఈర్ష్యాపరత్వంబు=పరులగుణములంగల దోషము లెంచుటయందలి యాసక్తి, హేలావతంసంబు=విలాసార్థమయిన శిరోభూషణముగుచుండఁగా,బుధజనద్వేషంబు=పండితజనులతో విరోధించుట,పువ్వుదండ=పుష్పమాలికయగుచుండఁగా,మిథ్యాప్రలాపంబు=అసత్య

వచనము, మృగనాభితిలకంబు=కస్తూరిబొట్టగుచుండఁగా, బహుళాశనత్వంబు= అమితముగా భుజించుట, పరికరముగన్=నడికట్టగుచుండఁగా, ప్రసభలీలన్= త్వరగా, రాస... దేహులు-రాసభ = గాడిదలయొక్క, అంగరుహ=రోమముల యొక్క, అగ్ర=కొనలందున్న, ధూమ్ర=ధూమవర్ణముయొక్క, ప్రకార=పోలికగలిగినట్టియు, బర్బరాకార = కటికయిన యాకారముగల, దేహులు=శరీరముగలవారు. అనఁగా వారిదేహములు వర్ణమునందు గాడిద వెండ్రుకల కొనలకును, నాకారమున బర్బరవృక్షములకును, దులయగుచున్నవని భావము. కలిరాజసైన్యభటులు = కలిరాజుసైన్యములోని వీరులు, పరుల్=ఇతరులను, చూపులు, వకొల్లన్ = అఱచునట్లుచేయఁగా, అంబరము=ఆకసము, నిండి, సరసన్=సమీపమునకు, వచ్చిరి.

తా. కలిరాజుసైనికులు పాపములను వస్త్రములఁగాఁ దాల్చి, దివాస్వాపమనెడి పచ్చడము ధరించి, పరదూషణమును హారముగా వేసికొని, పరకాంతాసక్తియనెడి చందనాదులను బూసికొని, యీర్ష్యయనెడి యలంకారము దాల్చి, బుధజనులతో ద్వేషించుటయనెడి పూలదండ వేసికొని, యసత్యమనెడి కస్తూరిబొట్టుపెట్టుకొని, తిండిపోతుతనమనెడి నడికట్టుకట్టి, గాడిదరోమాగ్రములవలె ధూమ్రమగు దేహచ్ఛాయయు కటికయిన యాకారమును గలిగి యాకసంబును నిండి యాదేవతలసన్నిధికి వచ్చిరి. అలం. రూపకములు.

వ. అనుభటుల యుభయపార్శ్వంబుల. 62

సీ. కుండబొజ్జలక్రింద ♦ క్రిందుగా బిగియించి
గడితంపుమడుఁగులు ♦ గట్టినారు
బూజుపట్టిన దేహ♦ములపై దళంబుగా
మలయజపంకంబు ♦ లలఁదినారు
నునుబట్టతలలపైఁ ♦ గనకంపుఁజెఱఁగుల
పట్టుచీరలు మూయఁ ♦ జుట్టినారు
కరము వ్రేలుడులైన ♦ కర్ణపాశంబులఁ

దోరంపుఁబోఁగులు దొడిగినారు
తే. వెలయ మృగనాభి గీర్బొట్టు వెట్టినారు
పసిఁడిలాతాలు సేతులఁ బట్టినారు
చండముద్రాధరుల్ నభోమండలంబు
బూరటిల బట్లు గలిరాజుఁ బొగడి పొగడి. 63

టీ. కుండబొజ్జల క్రిందక్ = కుండలవలెనున్న పెద్దకడుపులకుఁ గ్రిందుగా, క్రిందుగా=దట్టిగా, బిగియించి, గడితంపుమడుగులు=ముదురైన వస్త్రములను, కట్టినారు=కట్టినవారు, బూజువట్టిన దేహములపైక్ = సంస్కారము లేకపోవుటచే విస్తారముగా మలినమయిన శరీరములందు, దళంబుగాక్ = దట్టముగా, మలయజగంధంబులు=మంచి గంధములు, అలందినారు=పూసినవారు, నునుబట్టతలలపైక్ =నున్నని వెంట్రుకలులేని తలలందు, కనకంపుచెఱఁగుల పట్టుచీరలు= బంగారుటంచులుగల పట్టువస్త్రములు, మూయక్ =శిరస్సు గానరాకుండఁగా, చుట్టినారు, కరము=మిక్కిలి, వ్రేలుడులు=వ్రేలాడుచున్నవి. ఐనకర్ణపాశంబులక్ =అయినట్టి చెవులందు, తోరంపుఁబోఁగులు=పెద్దపోఁగులు, తొడిగినారు= ధరించినవారు, వెలయక్ =ఒప్పునట్లుగా, మృగనాభిక్ =కస్తురిని, గీర్బొట్టు = గీఱునామమును, పెట్టినారు=ధరించినవారు, పసిఁడిలాతాలు=బంగారపుదుడ్లు, చేతులన్ పట్టినారు. చండముద్రాధరులు=కోపస్వభావమును ధరించినట్టివారు, అయిన, బట్లు=వందులు, నభోమండలంబు=ఆకాశమండలము, బూరటిల్లక్ = నిండుకొనునట్లు, కలిరాజుక్ , పొగడిపొగడి.

తా. పెద్దకుండలవలెఁ గానవచ్చుచున్న బొజ్జలకుఁ గ్రిందుఁగా నెత్తుగా ముదుగువస్త్రములను దట్టికట్టుగాఁ దాల్చి, బూజుపట్టిన శరీరములందు దట్టముగా గందమలందికొని, నున్ననిబట్టతలలు గనఁబడకుండ నుండునట్లు వస్త్రములు జుట్టికొని క్రిందికి వ్రేలాడుచున్న చెవులందుఁ బోఁగులు ధరించి కస్తూరిబొట్టు వెట్టికొని బంగారపుడుడ్లు చేతఁబట్టికొని కోపస్వభావముగలవారగు వందులు గగనతలము నిండునట్లు తమప్రభువయిన కలిరాజును నుతించి.

వ. త్రైలోక్యంబును వినునట్లుగా నిట్లనిరి. "యాగఫలంబు పా
షాణసలిలోన్మజ్జనంబు, దేశాంతర దేహాంతర కాలాంతరం
బులం గర్మఫలభోక్త యాత్మ యనుమాట యసత్యంబు.
వేదం బప్రమాణంబు. వేదచుర్మభేదంబునం గదా బోధిన
త్త్వంబు సత్వహేతువుగా జగం బస్థిరం బని సమర్థించె. ఎద్ది
యెద్ది సత్తద్దియద్ది యధ్రువంబు. అగ్నిహోత్రంబుం ద్రయీ
తంత్రంబుం ద్రిదండంబుం భస్మకుంఠనంబు బుద్ధిపౌరుషహీను
లగు పురుషాధములకు జీవికోపాయంబులు. స్వచ్ఛందంబు
ధర్మంబు. కామదేవుండ దైవంబు. మరణంబె యపవర్గంబు.
భస్మీభూతం బగుభూతంబునకుం బునరాగమనంబు గలద
నుట భ్రాంతిగాదే? ఆమ్నాయంబు లేమియెఱుంగు? ఎఱింగె
నేని 'కోహితద్వేద యద్యముష్మిఁ లోకేఽస్తివానవేతి'
యని సందేహించునే" యని వెండియు. 64

టీ. త్రైలోక్యంబును=ముజ్జగములవారును, వినునట్లుగా, ఇట్లు, అనిరి. యా
గఫలంబు=యజ్ఞాదుల నొనర్చుటవలనఁ గల్గునట్టి ఫలము, పాషాణసలిలోన్మజ్జ
నంబు=బండరాయి నీళ్లలో తేలుటవంటిది. అనఁగా జ్యోతిష్టోమము చేసినవాఁడు
స్వర్గసుఖము పొందును నని చెప్పెడిశ్రుతి "గ్రావాణః ప్లవంతే" యనెడి శ్రుతి
వలె నసత్యమైనది. నీళ్లలో ఱాయి తేలునని శ్రుతి చెప్పఁగా నది యనుభవ విరుద్ధ
మయినట్లె ప్రత్యక్షముగాఁ గానవచ్చునది. పాషాణోన్మజ్జన శ్రుతి యెట్లు సత్యము
గాదో జ్యోతిష్టోమాదులవలన స్వర్గముగల్గునని చెప్పెడి శ్రుతిగూడ సత్యముగాదు.
కావున దానివలన ఫలములేదని యెఱుంగునదని బోధించుచుండిరని భావము.
ఆత్మ=మనజీవాత్మ, దేశాంతర...రంబులన్—దేశాంతర = పరలోకమునందు,
దేహాంతర=మఱియొకదేహమునుదాల్చి, కాలాంతరంబులన్ = వేఱొకకాల
మందు, కర్మఫలభోక్త = కర్మఫలము ననుభవించును, అనుమాట=అనిచెప్పెడి
వచనము. అసత్యంబు = అనృతము. అనఁగా వేదములు జీవుఁ డొకదేహమును

బొంది యీలోకమునఁ జేసినపుణ్యపాపకర్మములను నీదేహవిసర్జనానంతరమున వేఱొకదేహమును బొంది తత్ఫలం బనుభవించునని చెప్పుచుండఁగా నదివట్టి కల్లమాట. ఈదేహముతోఁ జేసిన కర్మముల ఫలము వేఱొకదేహముచే వేఱొక లోకంబున మఱియొక కాలంబు ననుభవించుననుట యసత్యమని భావము. వేదంబు, అప్రమాణంబు=ప్రమాణముకాదు. అనుభవవిరుద్ధము లగునర్థములను దెలుపుచుండ నది యెట్లు ప్రమాణమగును. వేదమర్మభేదంబునంగదా = వేదము ఆయపట్టును భంజించుటచేత నేకదా, బోధిసత్త్వుండు= మహాప్రాజ్ఞుఁ డయిన బుద్ధుఁడు, సత్త్వహేతువుగాన్ =సత్త్వరూపమగు హేతువుచేతనే, జగంబు= విశ్వము, అస్థిరంబు=నశ్వరమయినది, అని, సమర్థించెన్ =స్థిరపఱిచెను. అనఁగా జినుఁడు వేదరహస్యములను భంజింపసమర్థుఁడై, యట్లు చేసి, ఎద్ది, ఎద్ది=ఏదేది, సత్తు=సత్పదార్థమో, అద్దియద్ది=ఆయాపదార్థము, అధ్రువంబు=అనిత్యమయినది. అగ్నిహోత్రంబును=ప్రాతస్సాయం సమయములం దగ్నిహోత్రకర్మ మాచరించుటయు, త్రయీతంత్రంబును=వేదవిహిత మగుకర్మకలాపమును, త్రిదండంబును=పాశుపతవ్రతమును, భస్మకుంఠనంబును=బూడిదపూఁతయు, బుద్ధిపౌరుషహీనులు=బుద్ధిసామర్థ్యము లేనివారు, అగుపురుషులకున్ =అయినట్టి మనుజులకు, జీవికోపాయంబు=బ్రతుకుఁ దెరువు. అనఁగా అగ్నిహోత్రకర్మము లాచరించుట, వేదోక్తకర్మముల నాచరించుట, పాశుపతవ్రతముసలుపుట, భస్మమును దాల్చుట, మొదలగునవి చేసినవారు పవిత్రులనియు, గొప్పవారనియు, నట్టివారు పూజింపఁ దగినవారనియుఁ జెప్పుట బుద్ధి సామర్థ్యముచే బ్రదుకనేరని వారికి జీవనోపాధి నిమిత్తము చెప్పఁబడెను గాని వేఱొకఫలము గల్గునని కాదని భావము. స్వచ్ఛందంబు=స్వేచ్ఛావిహారమే, ధర్మంబు, కామదేవుండ = మన్మథుఁడే, దైవంబు=దేవుఁడు, మరణంబె=చావే, అపవర్గంబు=మోక్షము, భస్మీభూతంబు=భస్మమయినది. అగుభూతంబునకు=అయినదానికి, పునరాగమనంబు =మగిడివచ్చుట కలదు, అనుట. భ్రాంతి, కాదే, ఆమ్నాయంబులు=వేదములు ఏమి,ఎఱుంగు=ఏమి నిర్ణయింపఁగలవు. ఎఱింగెనేని=వానికే తెలిసినచో,యత్ =ఏది, అముష్మిన్, లోకే=పరలోకమందు, అస్తివా=ఉన్నదో, నవా=లేదో,

తత్=దానిని, కోహి, వేద=ఎవఁడెఱుంగును ? ఎవఁడును దెలియదని భావము. అని, సందేహించునే=సంశయమొందునా, అని=అని బోధించి, వెండియున్= ఇంకను.

క. తారు దమును గాచుకొన లే
రీరసమునఁ గావఁబోదు రింతుల వంశా
చారస్థితి డాంభికు లగు
వారు మరుఁడు తమకె కాని వారికి లేఁడే. 65

టీ. వంశాచారస్థితిన్=కులాచారములయొక్క, స్థితి= మర్యాదచే, డాంభికులు=కపటులు, అగువారు=అయినపురుషులు, అనఁగాఁ దమ కులాచారరీతుల నెంతమాత్రమును దప్పలేనట్లు పైకి నటించువారు, తారు, తమున్=తమ్మును, కాచుకొనలేరు=విషయేచ్ఛవలన రక్షించుకొనలేరు, కాని, ఈరసమునన్=కోపముతో, ఇంతులన్= స్త్రీలను, కావఁబోదురు=రక్షింపఁబోదురు. అనఁగాఁ బురుషులు సత్ప్రవర్తకులైనట్లు నటించుటయె కాని వాస్తవముగాఁ గాదు. వారు తమచిత్తంబుల మరల్చుకొనలేక పరకాంతారతిని గోరి వర్తింతురు. కాని తమవలెనె స్త్రీలు పరపురుషరతిని గోరి చరించిన వలదనివారింతురు. మరుఁడు =మన్మథుఁడు, వారికె కాని=ఆపురుషులకే కాని, వారికిన్=ఆ స్త్రీలకు, లేఁడే= మన్మథుఁ డాపురుషులను బాధించునట్లు స్త్రీలను మాత్రము బాధింపఁడా, కావునఁ బురుషులు పరకాంతాసక్తు లయినప్పుడు స్త్రీలు పరపురుషాసక్తుల గుట తప్పుగాదు.

తా. తమ కులాచారమర్యాదలను దప్పమని బీరములు పలుకుపురుషులు మన్మథబాధ కోర్వలేక పరకాంతలఁ బొందుచుండియుఁ దమకాంతలను నడ్డుచుందురు. ఆలోచింప మన్మథుఁడు పురుషులకే కాని స్త్రీలకు లేఁడుకాఁబోలును.

క. శతమన్యునంతధర్మ
స్థితి యెఱిఁగినవాఁడు గలఁడె త్రిభువనమునయం
దతనియహల్యాజారత
యితరుల జారత కనుజ్ఞ యిచ్చుటకాదే. 66

టీ. త్రిభువనమునయందు=మూఁడులోకములందును, శతమన్యువంత = దేవేంద్రుఁడంత, ధర్మస్థితి=ధర్మమర్యాదను, ఎఱిఁగినవాఁడు=తెలిసినవాఁడు, కలఁడే =ఉన్నాఁడా? లేఁ డనుట. అతని యహల్యాజారత=అతఁడు చోరవృత్తితోఁ బోయి యహల్యతోఁగూడుట, ఇతరుల జారతకున్=ఇతరులు జారత్వమవలంబింపవచ్చునని, అనుజ్ఞ, ఇచ్చుటకాదే=అనుమతించుటయేకదా.

తా. ముజ్జగంబులందును దేవేంద్రునంతటి ధర్మజ్ఞుఁడులేఁడు. అట్టిధర్మజ్ఞుఁడయిన యింద్రుఁడు జారత్వమున నహల్యనుగూడెను. అట్లు గూడుట ధర్మవిరుద్ధమయిన నతఁ డేలయాచరించును. కావున నతఁడు జారత్వ మవలంబించుట యితరులు జారత్వమవలంబించుటవలన దోషములేదని చెప్పుటయే కాదా! కావున మీరు జారులయి సుఖింపవచ్చును.

క. మారుఁడు దుర్వారుఁడు సం
సార మిది యనాది వంశసంరక్షణ మం
భోరుహవదనల చేతిది
యేరూపున జాతిశుద్ధి యేర్పఱుపనగున్. 67

టీ. మారుఁడు=మన్మథుఁడు, దుర్వారుఁడు = వారింపఁదరముగానివాఁడు, ఇది సంసారము=ఈసంసారము, అనాది=మొదలులేనిది. అనఁగా నిది యెప్పటినుండి వచ్చుచున్నదో తెలిసికొనలేము. వంశసంరక్షణము=కులసంరక్షణము, అంభోరుహవదనల చేతిది= స్త్రీల యధీనమయియున్నది. ఏ రూపునన్=ఏవిధముగా, జాతిశుద్ధి=కులముయొక్క పవిత్రత్వము, ఏర్పఱుపనగున్=నిర్ణయింపఁగలము. "ఆహారోద్విగుణ స్త్రీణాం బుద్ధిస్తాసాంచతుర్గుణా। షడ్గుణోవ్యవసాయశ్చ కామశ్చాష్టగుణస్స్మృతః" అనునట్లు స్త్రీలకుఁ బురుషులకంటెఁ గామ మధికమగుటచేతను, మన్మథుఁడు దుర్వారుఁడై బాధించుచుండుటచేతను, సంసారము చిరకాలమునుండి వచ్చుచుండుటచేతను, గామ మధికముగాఁగల స్త్రీలవలననే వంశము వర్ధిల్లఁపఁదగి యుండుటచేతను స్త్రీలలో నెవ్వరైన నొకకాలమున మదనపీడితయై వ్యభిచరించి యుండకతీఱదు. అనాదియైన సంసారములో నధికకామముగల స్త్రీలు దుర్వారుఁడయిన మారునిచే

గ్రస్తలై వ్యభిచరింపకుండ నుండఁగలరని యెవ్వరుచెప్పఁగలరు. కావున నుభయ వంశముల సంబంధముండుటచే నెట్లు యుదోషము సంభవింపక తీఱదు. ఇట్లుండఁగా నీకులము నిష్కళంక మయినదని యెవ్వరు చెప్పగలరు.

క. రాజానుమతము ధర్మము
రాజు నిశాకరుఁడు మీకు ♦ బ్రాహ్మణులారా
రాజు ప్రవర్తించిన పే
రోజన గురుతల్పగమన ♦ ముచితము మీకున్. 68

టీ. బ్రాహ్మణులారా, రాజానుమతము=రాజుచే నంగీకరింపఁబడినది, ధర్మము. అదియే ధర్మముకాని వేఱొండుకాదని భావము. మీకున్, రాజు=ప్రభువు, నిశాకరుఁడు=చంద్రుఁడు, రాజు=చంద్రుఁడు, ప్రవర్తించినపేరోజన=ప్రవర్తించినవిధముగానే, మీకున్, గురుతల్పగమనము=గురుభార్యతో సంభోగాదుల నొనర్చుట, ఉచితము.

తా. ఓ బ్రాహ్మణులారా! రాజానుమతమగునదే యదేధర్మము కాని వేఱొండులేదు. మీరాజయినచంద్రుఁడు గురుభార్యను వరించెను గాన మీరునట్లు చేయుటయే సముచితము. ధర్మమాచరించిన పాపమెట్లు వచ్చును?

క. ఏ కార్యంబు సుఖోత్తర
మా కార్యము సేయనర్హ ♦ మగునెడ సుకృతం
బాకాంక్షితురు సురతము
నాకాంక్షింప రదియేమి ♦ యవనీవిబుధుల్. 69

టీ. ఏకార్యంబు=ఏపని, సుఖోత్తరము= సుఖాభివృద్ధికలదో, ఆకార్యము= ఆపని, చేయన్, అర్హమగునెడన్=చేయుటయే యుక్తమైనప్పుడు, అవనీవిబుధుల్=బ్రాహ్మణులు, సుకృతంబు=పుణ్యమును, ఆకాంక్షింతురు=కోరుదురు. సురతమున్=సంభోగమును, ఆకాంక్షింపరు=కోరరు. అదియేమి= అదేకారణమున? అనఁగా సుఖముగల్గించు కార్య మాచరించుట యందఱకు సముచితము. ఇట్లుండఁగాఁ దెలివిమాలిన బ్రాహ్మణులు సౌఖ్యముగల్గించు సురతమును

మాని సందేహాస్పదమగు సౌఖ్యమును సమకూర్చు చాంద్రాయణాది తపములనేల చేయుదురో తెలియదు. కావున కష్టములగు తపములవిడిచి సుఖకరమగు సురతము నంగీకరింపుఁడని భావము.

చ. మలిచినఱాలయందుఁ గుసుమంబులు ప్రోయఁగ మీఁద నెన్నఁ
డే, ఫలమొకనాఁడు గల్గు ననుపల్కది యెవ్వఁడు నమ్మినాఁడు కో
మలవనరాజిలోనఁ గుసుమంబులు గోయుట యెప్పుడప్పుడే
ఫలములు ప్రావ్రుపోవునో యుపాసకులార తలంచిచూడుఁడా.

టీ. మలిచిన ఱాలయందున్ = చెక్కిన గుండు ఱాలయందు, కుసుమంబులు ప్రోయఁగన్ = పూలతోఁ బూజింపఁగా, మీఁదన్ = ముందుకాలమున, ఎన్నఁడే = ఏదినముననో, ఒకనాఁడు = ఒకదినమందు, ఫలము, కల్గును, అనుపల్కు = అనెడివచనమును, అది = దానిని, ఎవ్వఁడు, నమ్మినాఁడు = ఎవఁడు విశ్వసించెను? కోమలవనరాజిలోనన్ = మనోహరమగు నుద్యానవనపంక్తిలో, కుసుమంబులు = పువ్వులు, ఎప్పుడు, కోయుట = త్రుంచుటయో, అప్పుడే = ఆసమయమందే, ఫలములు = పండ్లు, ప్రావో = పోవకుండునా, పోవునో = నశించితీఱునా? ఫలములు పూర్తిగానశించునని యర్థము. అనఁగా లోకములో నుపాసకులు గుండుఱాలను బుష్పంబులతోఁ బూజించినచో నేదోముందు ఫలము వచ్చునని యట్లుచేయుచుందురు. కాని దానివలన సుంతేనియు ఫలములేదు. చెట్లనుండె నేని పువ్వులు ఫలదాయకములయి లోకమున కుపకరించును. కాని ఱాతిమీదఁ బెట్టిననేమి ఫలముగలదు. లోకోపకారమొనరించు వాని భంజించుటవలన మీదు మిక్కిలిపాపమే కలుగును. కాన విగ్రహారాధనమునకై పూలు కోయఁగూడదని భావము.

తా. ఓయుపాసకులారా ! మలిచి గుండ్రముగాఁజేసిన ఱాలను బూజించిన ఫలముగల్గునని యెవఁడోచెప్పఁగా, దానినమ్మరాదు. దానివలన నేమియుఁ బ్రయోజనము లేదు. ఆపూజవలన నేవియులాభములేదు కాని పూవులు కోయుటచే ఫలములు లేకుండఁబోవుచున్నవి. ఆలోచింపుఁడు.

తే. అన్యదేహాప్తి సందేహ మైనయెడను
గలుషములు మాన నెబ్భంగి వలయు నేని
విడువుడు యాగంబు లోవేదవిప్రులార
జంతుహింసామహాదోష సంశయమున. 71

టీ. ఓ వేదవిప్రులార=వేదాధ్యయనము చేసిన యోబ్రాహ్మణులారా! అన్యదేహాప్తి=మఱియొక దేహమును బొందుట, సందేహము=సంశయాస్పదమయినది. అనఁగా వేదోక్తములగు ఫలములు పెక్కులు విరుద్ధములుగాఁ బరిణమించుటచేఁ దదుక్తమయిన దేహాంతరప్రాప్తిని గుఱించి సందేహింపవలసినదే, అయినయెడన్ = అయినప్పటికిని, జన్మాంతరమున, నరకాదిదుఃఖము లనుభవింపవలసివచ్చును గాన పాపములు చేయరాదని కొందఱనుచున్నారు. ఏదేహముచేఁ బాపాదికర్మము లాచరించితిమో యాదేహమిచ్చటనే దహింపఁబడఁగా దానికి దేహాంతరమున్నదని చెప్పుట యసంగతమని కొందఱనుచున్నారు. ఇట్లు దేహాంతరమును గుఱించి సందేహించుచున్నారు. దేహాంతరము లేదన్నప్పుడు మీకు బాధ లేదు గాని యదియున్నప్పుడు బాధించును గావున, కలుషములు=పాపములు, ఎబ్భంగిన్=ఏవిధముగా, మానవలయు నేని=విడిచిపెట్టవలసియున్నచో, జంతు...సంశయమునన్=జంతుహింసా= ప్రాణిహింస చేయుటయనెడి మహాదోష=గొప్పదోషమందలి, సంశయమునన్=సంశయముచే, యాగములు, విడువుఁడు=యాగములు చేయకుఁడని యర్థము. దేహాంతరమే లేదు గాన పాపములు చేయవచ్చును. అప్పటికిని పాపము చేయరాదందురేని జంతుహింసపాపము గాన తదాత్మకములయిన యాగములను మానుఁడని భావము.

తే. స్మృతులయందు బలాత్కార కృతములెల్ల
నకృతములుగా విధించినాఁ డట్టి మనువు
బలిమి బ్రాహ్మణులార పాపములు చేయుఁ
డేమి చేసినఁ జేయర య్యెదరు మీరు. 72

టీ. మనువు=మనుస్మృతియనుధర్మశాస్త్రకర్త, స్మృతులందున్=మను

స్మృతి మొదలగు గ్రంథములందు, బలాత్కృతములు = బలాత్కారముచేఁ జేయఁబడినవి, అకృతములుగాన్ = చేయఁబడనట్టుగా, విధించినాఁడట్టె= నేర్పఱిచినాఁడు. అనఁగా మనువు "బలాద్దత్తంబలాద్భుక్తం బలాన్నాప్యనీ కృతంచయత్" అని చెప్పినట్లు బలాత్కారముగాఁ జేయఁబడినవి చేయఁబడనట్టె యగును గాన, బ్రాహ్మణులారా, పాపములు = పరస్త్రీసంగమాది పాపములు, బలిమిన్=బలాత్కారముగా, చేయుఁడు, ఏమిచేసినన్=ఎట్టిపాపములుచేసినను, మీరు, చేయరు. అయ్యెదరు= చేయనట్టివారే యగుదురు,మీకుఁ బ్రామాణికగ్రంథమున మనువట్లుచెప్పుటంబట్టి మీరెట్టిపాపము లాచరించినను, నవి బలాత్కారముగాఁ జేయఁబడెనేని మిమ్మును జెందవు. తత్ఫలము మీరనుభవింపవలసినయవసరములేదు. కాన మీరుస్వేచ్ఛగాఁ బరస్త్రీసంగమాదులను జేయవచ్చునని భావము. ఇటనాస్తికులయిన కలిభటులు మనువు చెప్పినవచనమున కర్థాంతరము పరికల్పనము చేసి మీమనువు మతముచొప్పున మీరుపాపము లాచరింపవచ్చునని బోధించుచున్నారని తెలియఁదగినది.

తా. ఓబ్రాహ్మణులారా! మీకు ధర్మశాస్త్రమురచించిన మనువు బలాత్కరించి చేసినపాపములు చేయఁబడనట్టివని నుడివెను గాన మీరిఁకసంకోచమువిడిచి పరస్త్రీగమనాదుల నొనర్పుఁడు. బలిమితోఁజేసిన మహాపాతకములయినను మిమ్ము బాధింపనేరవు.

సీ. ఐకమత్యంబులే కెదఖలశాస్త్రములకు
నిగమంబు లోకజాడ కెనిలువ కాదు
నాగమంబులత్రోవ కెయది యెుంటుచందంబు
పంకంబులోని కంకెబంబు తర్క
మతిగూఢమై యుండు కెనూమఖంబులచాయ
యుపనిషత్తులభావ కెమొక్కరీతి
బహువిధంబులు మంత్ర కెపారాయణంబులు
సాంఖ్యయోగముల వాకెసనలువేఱు

గీ. పట్టియేదర్శనం బైనఁ బ్రతిభ కలిమి
వలసినట్లు వర్ణింప వచ్చియుండు
నరసి దుఃఖంబులేక సౌఖ్యంబు గలుగు
ధర్మ మొకండెరిఁగొనుఁడు విద్వాంసులార. 73

టీ. విద్వాంసులార= ఓపండితులారా! అఖిలశాస్త్రములకున్=సమస్త శాస్త్రములకును, ఐకమత్యంబులేదు=ఏకత్వములేదు. అనఁగా నొక్కయర్థమునే యొక్కొక్కశాస్త్ర మొక్కొకవిధముగా బోధించుటచే వాన్నికన్నిటికిని సమ్మేళనము కానేరదనియు నిట్లు పరస్పరవిరుద్ధములగు వానిలో నేవి ప్రమాణములో నిర్ణయించుటకు గమకము లేకపోవుటచే నవియన్నియు నప్రమాణము లయియుండునుగాన వానినన్నింటిని బరిహరింపవలయుననియు భావము. నిగమంబులు=వేదములు, ఒకజాడన్=ఒకమార్గమును, నిలుపన్, అడవు= సిద్ధాంతించి చెప్పవు-మీరు ప్రమాణములని నమ్మెడి వేదములయినను నొకయర్థమునే బోధింపక పలువిధముల బోధించుచుండునుగాన నవియు నప్రమాణములే యని భావము. ఆగమంబులత్రోవ=శైవాగమాదులయొక్క మార్గము, అది, ఒండుచందంబు=వేఱువిధముగానుండును, తర్కము=తర్కశాస్త్రము, పంకంబులోనికంబము=బురదలోఁబాఁతిన కంబమువంటిది. అనఁగా బురదలోఁబాఁతినకంబు మేవైపునకుఁబడునో చెప్పఁజాలము. అట్లె తర్కశాస్త్ర మేదిసిద్ధాంతమో చెప్పఁజాలము. ఆస్తంభమెట్లు బరువుగానుండునో యట్లె యొఱగును. తర్కశాస్త్రమునఁగూడ నెవఁడు పెక్కులు యుక్తులు సెప్పనేర్చునో వాఁడన్నదియే సిద్ధాంతమని నిర్ణీతముకాదనియు, సిద్ధాంతరహితము శాస్త్రము వ్యర్థమనియు భావము. యామళంబులచాయ=యామళమతస్థులమతము, అతిగూఢమై=మిక్కిలి గుప్తమై, ఉండును. ఉపనిషత్తులభావము=ఉపనిషద్వాక్యముల యభిప్రాయము, ఒక్కరీతి=వేఱొకమార్గమునఁ బోవును, మంత్రపారాయణములు=గాయత్ర్యాదిమంత్రములనుజపించుటలు, బహువిధంబులు=అనేకమార్గములుగలవి. సాంఖ్యయోగముల వాసనలు=సాంఖ్యయోగశాస్త్రమర్యాదలు, వేఱు=మతియొకవిధముగా నుండును. ప్రతిభకలిమిన్=బుద్ధిబలముచే, ఏదర్శనంబు, ఐనన్=

ఏశాస్త్రిముసైనను, పట్టి=స్వీకరించి, అనఁగా నాలోచించియనిభావము. పలసి నట్లు=మన కిష్టమగునట్లు, వకాణింపక్=అర్థముచేసి చెప్పుటకు, వచ్చియుం డుక్=తగియుండును, అరసి=ఆలోచించి, దుఃఖంబు, లేక, సౌఖ్యంబుగలుగు ధర్మము=సౌఖ్యములను సమకూర్చునట్టి సుఖమును, ఎఱిఁగికొనుండు=తెలిసి కొనుఁడు. అనఁగా మీశాస్త్రములును మీవేదములును దుఃఖములనేకాని సుఖం బులనీయఁ జాలవు కాన వానివిడిచి మీకు సౌఖ్యముగల్గించు ధర్మమును జేపట్టుఁడని భావము.

తా. ఓవిద్వాంసులారా ! మీరు ప్రమాణములనియు, దదుక్తప్రకారము నడిచినచో సౌఖ్యదాయకము లగుననియు నమ్ముకొనియున్న శాస్త్రిములన్ని యు బూటకములు; మీశాస్త్రిముల కైకమత్యములేదు. వేదము లోకయుక్త మును స్థిరపఱుపఁజాలవు. ఆగమముల మార్గమువేఱు. తర్కమునకు నిశ్చితమగు సిద్ధాంతములేదు. అది బురదలోని స్తంభమువలె నుండును. యామళమతంబులు మిక్కిలి గుప్తములై యుండు. ఉపనిషత్తుల యభిప్రాయము వీనికన్నింటికిని వ్యతిరిక్తముగానుండును. మంత్రపారాయణములు మఱియొకవిధముగా నుండును. యోగశాస్త్రిసిద్ధాంతము వేఱొకవిధముగానుండు. కావున మీ వేదశాస్త్రిదు లకు బుద్ధిబలముచే మనకిష్టమువచ్చినట్లర్థము చెప్పవచ్చును. ఇట్లు పరస్పరమసం బద్ధములగు వేదాదులను విడిచిపెట్టి సుఖముగల్గించు ధర్మమును యోజించు కొనుఁడు:

తే. అస్మితాబుద్ధి గలదేహ ♦ మనలశిఖల
భస్మమై పోవ నెచ్చోటఁ ♦ బాప ముండు
సౌఖ్యదము లయినపరదార ♦ సంగమాది
పాపములు సేయుఁ డోపిన ♦ భంగి జనులు. 74

టీ. జనులు=ఓజనులారా ! మధ్యమపురుషయోగముచే సంబోధనయుండా రగాగమమురాలేదు. అస్మితాబుద్ధి=నేను అనెడి బుద్ధి, కలదేహము = కలిగి నట్టిశరీరము, అనలశిఖలక్=అగ్నికీలలందు, భస్మమై =బూడిదయై, పోవక్,

పాపము, ఎచ్చోటన్ = దేని యందు, అనఁగా దేని నాశ్రయించుకొని యర్థము. ఉండును. దేహమే యాత్మకాని దేహాతిరిక్తమగునది వేఱొకటిలేదు. ఉన్నట్టు ప్రమాణంబుగానరాదు. కావున పాపాముల సంపాదించిన దేహ మిక్కడనే భస్మమైపోఁగా నాపాపము ములల వానికి దుఃఖము గల్గించుటెట్లు ? కావున నట్లనుట యసత్యమనినమ్మి, ఓపినభంగిన్ = శక్తికొలందిని, సౌఖ్యదములు = సౌఖ్యమును గలిగించునవి, అయిన పరదారసంగమాదిపాపములు = అయినట్టి పరస్త్రీసంగమాదిపాపములను, చేయుఁడు = ఒనరింపుఁడు.

తా. ఓ జనులారా! దేహమే యాత్మ. మరణమే యపవర్గము. సుఖదుఃఖములే పుణ్యపాపములు. పలువిధములగు పుణ్యపాపకృత్యము లాచరించిన దేహ మిక్కడ నగ్నిలోఁబడి భస్మము కాగాఁ బాపము లెక్కడనున్నవి. కావున మిక్కిలి సుఖము గల్గించునట్టి పాపములనయినను శక్తికొలంది నాచరింపుఁడు.

క. మృతుఁడఁట పుట్టుఁ బెరుంగును
మృతుఁడఁట వేఱొకఁడు గుడువ నే మేకొనుఁ దృప్తిన్
మృతునకు నఁట కర్మఫలం
బతిధూర్తుల వార్తలేటికి నే కావర్తింపన్. 75

టీ. మృతుఁడు = చచ్చినవాఁడు, పుట్టునఁట = జన్మించునఁట, పెరుంగునఁట = వర్ధిల్లునఁట, వేఱొకఁడు = మఱియొకఁడు, కుడువన్ = తినఁగా, మృతుఁడు = చచ్చినవాఁడు, తృప్తిన్ = సంతృప్తిని, మేకొనునఁట = పొందునఁట, మృతునకున్ = చచ్చినవానికి, కర్మఫలంబు, అఁట = మునుపు చేసిన పుణ్యపాపకర్మముల ఫల మనుభవించునఁట. అతిధూర్తులవార్తలు = పరులను వంచింప స్వభావముగల మోషులవచనములు, ఆవర్తింపన్, ఏటికి = చేకొనుట యెందులకు? చచ్చినవాఁడుమగుడ జన్మించుననియు, వర్ధిల్లుననియు, మగుడఁ జచ్చుననియు, నీజన్మమున నొనర్చిన కర్మముల నుత్తరజన్మమున ననుభవించుననియుఁ, జచ్చినవానికిఁ దినోదకపిండాదు లిచ్చినయెడల వాఁడు సంతుష్టిం జెందు ననియు సిద్ధాంతము

లయిన మతముల నాక్షేపించుచున్నారు. ఓ బ్రాహ్మణులారా! దేహాతిరిక్తమగు నాత్మ లేకుండఁగా నాదేహమిచ్చటనే యగ్నిదగ్ధమై బూడిదయైపడఁగా నది మగుడజన్మించుననుట యసంభవము. మఱియుఁ జచ్చినవారికిఁ జెందునను నాసతో ధనవ్యయముచేసి యితరులను భుజింపఁజేయుచున్నారు. వీరిచ్చట భుజింపఁగాఁ జచ్చినవారు తృప్తినొందెదరనుట యనుభవవిరుద్ధము. లోకములో రాముఁడన్నముతిన్నచో గోవిందునకిఁ గడుపునిండునా! కావున నట్టివానినమ్మి చెడిపోవకుఁడు. ఒకవేళ దేహాతిరిక్త మగు నాత్మయున్నను, పాపాదికర్మముల నొనరించిన దేహమిచ్చట నశింపఁగా దానిపాపములు దానికంటె వ్యతిరిక్తమగు నాత్మయనుభవించుననుట యసంభవము. దేహముచేసిన పాపాదికమును దేహాతిరిక్తమగు మఱియొకటి యనుభవించుననిన లోకమున దేవదత్తుఁడను వాఁడుచేసిన పాపాదికమను యజ్ఞదత్తునియందున్న యాత్మకూడ ననుభవింపవలయును. ఆత్మయొక్కటియని వాదించుటచే మీకదితప్పదు. అది మిక్కిలివిరుద్ధముగాన దాని నాదరింపకుఁడు. ఇట్లు మిమ్ముఁ జేయు మనుటకుఁ గారణజీవనోపాధి కల్పించుకొని సుఖముగా జీవింపఁదలంచి వంచకు లిట్లుకల్పించిరి. అంతియకాని కర్మాదులవలన సుంతేనియు ఫలములేదని తలపోయుఁడని భావము.

ఉ. చీటికి మాటికిన్ నిఖిల జీవులునుం బొనరించుపాపముల్
గోటులుదన్నుఁజుట్టుకొని ఘోరపుబాధలఁబొందుచొంటిమైఁ
బాటిలునాత్మకున్ భరమె పాపము నీయది నిండుబండికిన్
జేటభరంబె యేమిటికిఁ జేయవు విప్రుఁడ కిల్బిషంబులన్. 76

టీ. నిఖిలజీవులునున్=సమస్తమయినజీవాత్మలును, చీటికిమాటికిన్=మాటిమాటికి, పొనరించుపాపముల్=చేయుచున్నపాపకృత్యములు, కోటులు=కోట్లుకొలంది, తన్నున్, చుట్టుకొని=ఆవరించి, ఘోరపుబాధలన్ = భయంకరములగు కష్టములను పొందుచు, ఒంటిమైన్=ఏకాకిగా, పాటిలునాత్మకున్=పరించెడిఆత్మునకు, పాపము, నీయది=నీవొక్కఁడుచేయుపాపము, భరమె=కష్టమా! జీవులెల్లను ఆత్మ ఒక్కఁడే అగును. ఆలెక్కలేని జీవులు చేయుపాపము లెల్లను

ఆయాత్మ భరించుచుండఁగా నీయొక్కనిపాపము దానికి బరువా? కానేరదని భావము. నిండుబండికిన్ = వస్తుసముదాయముతో నిండియున్నబండికి, చేట, భరంబె=బరువగునా? విప్రుఁడ=ఓబ్రాహ్మణుఁడా! కిల్బిషంబులన్=పాపములను,ఏమిటికిన్, చేయవు=ఎందులకొనరింపవు,"ఆత్మయొక్కటియేయని వాదించుచున్నారు. మఱియు నాత్మయొక్కటియే కావున దాను బరులనను వ్యవహారము లేదు గాన పరదారయనియు బరధనమనియు వ్యవహార మెట్లుకలుగును? కావున యథేష్టపరదారిగమనాదిపాపములు చేసినను కొంచెమైనను బాపమును బొందలేవు. ఆలోచింప కేలభయపడెదవు. యథేచ్ఛముగాఁ బాపములాచరింపు"మని కొందరి భావము.

చ. కలుగుట లేమిసందియము కార్యఫలంబులయందునిట్టిచో
ఫల ముదయించెనేనిఁ దమపాలిటివేల్పులు మంత్రతంత్రశ
క్తులును దదీయలాభమునకుం దగుహేతువు లందు రన్యథా
కలనకునంగలోపములు కారణమందురుమాంత్రికాధముల్.

టీ. కార్యఫలంబులయందున్ = కార్యములఫలములందు, అనఁగాఁ బుత్రకామేష్టి మొదలగు కార్యములం దనుట, కలుగుటయు=ఫలము కలుగుటయు, లేమి=కలుగక పోవుటయు, సందియము=సందేహాస్పదము- అనఁగాఁ గార్యములాచరింపఁబడినప్పుడు ఫలముగల్గుటయో లేకపోవుటయో నిశ్చయమని భావము. లేక, కార్యభరంబులయందు, కలుగుటలు=ఫలమోఫలాభావమో, లభించుటలు, ఏమిసందియము = సందేహమేమున్నది. ఏదోయొకటి కాకమానదని భావము. ఇట్టిచోన్=ఫలము విషయమై సందేహమువచ్చినప్పుడు ఫలము=కార్యసిద్ధి, ఉదయించెన్, ఏని=కార్యఫలముగల్గినచో, తదీయలాభమునకున్=ఆఫలప్రాప్తికి, మాంత్రికాధముల్=జపాదులనొనరించుధూర్తులు, తమపాలిటివేల్పులును=తమదేవతలును, మంత్రతంత్రశక్తులును=మంత్రశాస్త్రమందలి సామర్థ్యములును, తగుహేతువులు=ముఖ్యకారణములని, అందురు, అన్యథాకలనకున్=విపరీతముగా పరిణమించినచో, అనఁగా ఫలసిద్ధికలుగనిచోనని భావము. అంగలోపములు= తమయొనర్చిన పుత్రికామేష్టి మొదలగు కార్యముల కంగభూతములగు దక్షి

ణాలందలి లోపములు, కారణములు, అందురు, పుత్త్రకామేష్టి చేసినప్పుడు, పుత్త్రుఁ డుదయించినచో మాంత్రికులు మామంత్రబలము చేత మేముపాసించిన దేవతయనుగ్రహము చేతను గల్గెనని చెప్పుదురు. అట్లు కలుగనిచోఁ దామొనర్చిన జపాదులకు దగినట్లు దక్షిణలియ్యకపోవుటచే ఫలము కలుగలేదని పలుకుదురు. ఇట్లు మాంత్రికులు వంచింతురు కాన వారిమాటలు విశ్వసింపరాదని భావము.

తా. కార్యములందు ఫలముగల్గుటయో లేకపోవుటయో నిశ్చయము. ఇట్లుండ దుచ్ఛలమైన మాంత్రికులు ఫలముగల్గెనేని తమమంత్రబలమనియుఁ గలుగనిచోఁ దగినదక్షిణలీయకపోవుటచే నట్లయ్యెననియుఁ బల్కుదురు. కాన వారినమ్మఁజనదు.

తే. అర్థి నర్జింప వర్జింప నలవికాని
ధర్మము నధర్మమును జెప్పెఁ దగిలి మనువు
నేరములు వెట్టి దండువు నిశ్చయించి
ధరణిఁ గలచోట నర్థమెత్తంగఁ దలఁచి. 78

టీ. మనువు, నేరములు = విధినిషేధరూపములగు ధర్మాధర్మముల నతిక్రమించుట యనెడి యపరాధములను. పెట్టి = ఏర్పఱిచి, దండువు = ఆయపరాధమునకుఁ బరిహారమును, నిశ్చయించి = ఈయపరాధమున కీప్రాయశ్చిత్తము చేయవలయునని చెప్పి, ధరణిన్ = భూమియందు, కలచోటన్ = ధనవంతులైయున్నవారియొద్ద, అర్థము=ధనము, ఎత్తంగన్, తలఁచి=లాగవలెనని యెంచి, అర్థిన్ =ప్రీతితో, అర్జింపన్ = చేయుటకును, వర్జింపన్ =విడుచుటకును, అలవికాని=శక్యముకాని, ధర్మమును, అధర్మమును, తగిలి=అత్యాసక్తికలవాఁడై, చెప్పెన్ =వచించెను. ఆచరించుటకుఁగాని, విడిచిపెట్టుటకుఁగాని శక్యముగాని ధర్మాధర్మములనన్నింటినిగూర్చి మనువు స్మృతిగ్రంథమును రచించెను. అట్లు సులభసాధ్యములు కాని ధర్మాధర్మములు చెప్పుటకుఁ గారణమేమనఁగాఁ జెప్పిన విధినిషేధవాక్యములను నతిక్రమించినచోఁ బ్రాయశ్చిత్తాదిమూలమున ధనవంతులనుండి ధనము సులభముగా నాకర్షించుటకే కా

వేఱుకాదు. ఎట్లనఁగా మనువుచెప్పిన యొకవిధిని జేయనిచో విధి నతిక్రమించినగాన వానికిఁ బాపము సిద్ధమయ్యెనది ప్రాయశ్చిత్తముచేఁ బోవునని చెప్పి దానములని పేరుచెప్పి ధనమును వెచ్చింపఁజేసి చేకొనవచ్చును. అట్లే దీనిఁ జేయరాదని మనువు నిషేధింపఁగా దాని నెవ్వఁడేనిఁ జేసినచో వాఁడు పాపాక్రాంతుండగును. కాని వానికిఁ బ్రాయశ్చిత్తాదులఁ జేయించి ధనము స్వీకరింపవచ్చును. ఈయుద్దేశముతోనే మనువట్లు గ్రంథమును రచించెను. కాని యంతకంటె వేఱుఫలము లేదనిభావము.

తా. మనువు నేరములెంచి తత్పరిహారార్థము ధనమును స్వీకరించుటకే యిట్లు చేయుటకు విడుచుటకును దరముగాని ధర్మాధర్మముల నిరూపించి చెప్పెను.

శా. లాలామూత్రపురీష ఘర్మజలకీలాలాత్మిక ల్భామలం
చేలారోఁతలుపుట్టనాఁడుదురు యోగీంద్రుల్ వృథాలాపముల్
లాలామూత్రపురీష ఘర్మజలకీలాలాత్ములో తారటే
ప్రాలేయాంబుపటీర పంకఘనసారశ్రీదదివ్యాత్ములో. 79

టీ. భామలు=స్త్రీలు, లాలా...త్మికల్—లాలా=చొంగ, మూత్రపురీషములు, ఘర్మజల=చెమట, కీలాల=రక్తము, ఆత్మికులు = దేహముగాఁ గలవారు, అంచున్=అని పల్కుచు, యోగీంద్రుల్ = యోగీశ్వరులు, రోఁతలు=స్త్రీలపైవిరక్తి, పుట్టన్=కలుగుటకు, వృథాలాపములు = జుగుప్సాకరములగు వచనములు, ఏలవాడుదురు=ఎందులకుఁ బలికెదరు. అనఁగా నట్లు పలుకరాదనుట, వైరాగ్యవంతులయిన యోగులు పెఱవారికిఁగూడ వైరాగ్యము గలిగింపవలయునని తలంచి "స్త్రీలమనోహరాంగముల నన్నిటిని జుగుప్సావచనములతో స్త్రీలముఖము చొంగ గలదని, స్తనములు మాంసపుముద్దలని, శరీరము మూత్రపురీషాదులు గలదని" వినువారికి రోఁతపుట్టునట్లు స్త్రీలను నిందించిరి. అట్లు చేయుట తప్పు. తానట్టివాఁడు కానిచో వారినిందింపవచ్చును కాని తానును వారివలె నుండ నిందింపనేల యని ముందుపాదములచేఁ జెప్పుచున్నాఁడు. తారు = తాము, లాలామూత్రపురీషఘర్మజలకీలాలాత్ములో = లాలామూత్రాదిమయమగు దేహ

-ములుగలవారేయైన, తారటే= తామేకాఁబోలును, ప్రాలేయా...త్మకుల్—ప్రాలేయాంబు = హిమజలము, పటీరపంక = మంచిగంధము, ఘనసారక్షోదము = పచ్చకపురపుఁబొడియు మొదలగువానిచే, దివ్య=మనోహరమగు, ఆత్మలో = శరీరములు గలవారా. అనఁగా స్త్రీలశరీరము లెట్లో యట్లె యా యోగీశ్వరుల శరీరములును లాలాదులు గలవియే కాని సుగంధద్రవ్యమయములు కావు. అట్లుండ వారిని నిందింప నేల యనిభావము.

తా. స్త్రీలు మూత్రపురీషాదులగు హేయపదార్థములు గలవారని వారి యందు రోఁతపుట్టునట్లు యోగులు పల్కుచుందురు. ఆ స్త్రీ లట్టివారేకాని వారుమాత్రమే పటీరాది సుగంధద్రవ్యములతోఁ గూడిన శరీరములు గలవారు కాఁబోలును ?

వ. పురాణంబుఁ బ్రమాణీకరింతుమేని తత్ప్రణేత పారాశర్యుం
డు పాండవుల నగరి చాటుకవి. కవులమాటల కేటిపాటి? మ
త్స్యపురాణంబునందు మత్స్యాంబు వక్త్రయఁట. తిర్యగ్జంతు
మతంబులు సిద్ధాంతీకరింపవచ్చునే? అది యట్లుండె. 80

టీ. పురాణంబుల్ = మత్స్యాదులగు నష్టాదశపురాణములను, ప్రమాణీకరింతుమేని=ప్రమాణములని స్వీకరించితిమేని, తత్ప్రణేత = ఆపురాణముల రచించినవాఁడు, పారాశర్యుండు = వ్యాసుఁడు, పాండవుల నగరిచాటుకవి. పాండవుల పురమగు హస్తినాపురమందుండి వారికిఁ బ్రియంబులు చెప్పెడికవి. కవులమాటలకున్ =కవులవాక్యములకు, ఏటిపాటి=ఏపాటిప్రామాణ్యము? అనఁగాఁ బురాణముల రచించిన వ్యాసుఁడు నీచ స్త్రీయందుఁ బుట్టినవాఁడు. మఱియు వాఁడు తనసోదరుని భార్యలతోను దాసితోను భోగించి సంతానముకన్న దుష్ప్రవర్తనుఁడు, పాండవులయొద్దనుండి వారికిఁ బ్రియమగునట్లుగా వారికి శత్రువులగు దుర్యోధనాదుల నిందించుచు, వారికి మిత్రుఁడయిన కృష్ణుని నుతించుచుఁ బరాధీనుఁడయి యున్నవాఁడు. అట్టివ్యాసుండు వ్రాసినభారతాదులు ప్రమాణములు కావనిభావము. మత్స్యపురాణంబునందున్, మత్స్యంబులు

చేఁప,వక్తయుఁట=చెప్పనదఁట, తిర్యగ్జంతువుల=జ్ఞానరహితములగు పశుపక్ష్యాదుల, మతంబులు, సిద్ధాంతీకరింపవచ్చునే = స్థిరపఱుపవచ్చునా! కూడదనుట. కావునఁ బురాణాదులన్నియు నప్రమాణములనిభావము.

సీ. దిననాథనందను కే దిత్తోల్చి విడిచిరి
కరుణలేకెముక లేరిరి దధీచిఁ
బాతాళబిలమున కే బలిఁ గట్టివైచిరి
జీమూతవాహను జీవి వాపి
రెత్తిపాల్గొనిరి శిబీంద్రునంతటివానిఁ
గలగుండువెట్టిరి కలశవార్ధిఁ
దివుటఁ జుక్కలకేనిఁ దినగోరు మొసఁగిరి
పండు డుల్చిరి కల్పపాదపంబు
తే. నయ్యలెంతకు నేర రర్థార్థిజనులు
వీరిమనసులు వట్టనేవ్వారితరము
కీర్తియటు లుండె విడుఁడు దాక్షిణ్యమింకఁ
దారు గల్గినఁ బని వేలు తమకుఁ గలవు. 81

టీ. అర్థార్థిజనులు=ప్రయోజనాభిలాషులు,దిననాథనందనుతిత్తి=సూర్యపుత్రుఁడయినకర్ణునియొక్కచర్మమును, ఒల్చి,విడిచిరి=పాఱవైచిరి,పూర్వమింద్రుఁడు బ్రాహ్మణవేషమునఁ గర్ణునిసన్నిధికేగి యతని సహజకవచకుండలముల నడిగిపుచ్చుకొని లేనటు నతనికిఁగూడ లేకుండఁజేసెను. కరుణలేక=దయలేక, దధీచి=దధీచిమహామునియందున్న, ఎముకలు, ఏరిరి = ఏరికొనిరి. పూర్వము వృత్రాసురునిఁ జంపఁబూనియింద్రాదిసురలు నారాయణోపదేశమునఁబోయి దధీచినఁబ్రార్థించి యతనిం జంపి యెముకలు పుచ్చుకొనిరనిభావము. పాతాళబిలమునకే =పాతాళలోకమునందుకే, బలికే, కట్టివైచిరి=బంధించిరి. పూర్వమింద్రాదుల జయించిన బలిని జయింపఁ దలంపుతో విష్ణువు వామనమూర్తియై బలిని భూమిని యాచించి త్రివిక్రముండయి ముల్లోకములను బుచ్చికొని పాతాళమందుఁ ద్రోచి

బంధించెను, అభాగవతకథ యిచ్చట ననుసంధింపఁబడియె. జీమూతవాహను జీవి=జీమూతవాహనుని ప్రాణమును, పాపిరి = తొలంగించిరి. జీమూతవాహనుఁ డనెడి యొకరాకుమారుఁడు పరోపకారశీలుఁడయి యేకపుత్త్రిశోకముచే దుఃఖించుచున్న యొకనాగాంగనకు సంతసము గలుగునట్లుగా, వానికుమారునికి మాఱుగాఁ దానే గరుడున కాహారమయ్యెను. జీమూతవాహనుఁడు తనంతటఁ దానే పరోపకారాసక్తుఁడుకాఁగాఁ గవి దానిమార్చి యాచకులు యాచింపఁ బ్రాణములు విడిచెననిచెప్పెను. శిబీంద్రునంతటివానిన్ = శిబిరాజువంటి చక్రవర్తిని, ఎత్తి=తూఁచి, పాల్గొనిరి=పంచిపుచ్చికొనిరి అనఁగాఁ బూర్వము శిబి యాగ మొనరించుచుండఁగా నతని ధర్మబుద్ధిని బరీక్షింప నింద్రాగ్నులు శ్యేనకపోతరూపంబులఁదాల్చి శ్యేనంబుచే వెంబడింపఁబడుచుఁ గపోతంబు శిబిని జేరి శరణుసొచ్చిన దానివెంబడినే వచ్చుచున్నడేగ పలుధర్మము లుపదేశించి దాని యెత్తుమాంసమును నతనిశరీరమునుండి తీసి యీయవలయుననికోరి మాయ చేసి యతనినే పుచ్చుకొనె ననెడి భారతకథ నిందుఁ జేర్పవలయును. కలశవార్ధిన్=పాలసముద్రమును, కలగండువెట్టిరి=కలఁచివైచిరి. పాలసంద్రమును దఱచిరని భావము. తివుటన్ = కాంక్షతో, చుక్కలఱేనిన్ = చంద్రుని, దినగోరు = దినభాగము, మెసఁగిరి=తినిరి, చంద్రుఁడు దేవతల కన్నమయ్యెనని భావము. కల్పపాదపంబు=కల్పవృక్షమును,పండు,డుల్చిరి, కోరినవారికోర్కుల నిచ్చెడి కల్పవృక్షముల ఫలములను రాల్చివైచిరనుట-దంతములుడుల్చిరనియు-అయ్యలు,అర్థార్థిజనులు,ఎంతకున్, నేరరు=ఎంతచేసికృత్యముల నాచరింపఁజాలరు.యాచకులు మిక్కిలి ఘోరకృత్యము లాచరింపఁ దగినవారని భావము. వీరిమనములు=ఈయాచకులకోర్కులు, పట్టన్=నెఱవేఱుటకు,ఎవ్వారితరము=ఎవ్వరికిని శక్యముకాదని భావము. కీర్తి=యశస్సు, అటులుండెన్ = ఆరీతిగా నుండెను. దానధర్మాదులవలనఁ బెద్దయశంబు గలుగుననుమాటకేమి దాని నటుండనిండని భావము. ఇఁకన్, దాక్షిణ్యమును = యాచకులయందు జాలిని, విడువుఁడు= విడిచిపెట్టుఁడు, తారు=తాము, కల్గినన్=బ్రదికినచో, తమకున్, పదివేలు= పదివేలలాభములు, కలవు. యాచకులు వచ్చి దీనాతిదీనముగా యాచించినను

వారియందు జాలిగల్గి యడిగినకోరిక లీయఁబూనకుఁడు. దానివలనఁ గీర్తివచ్చునని మీరనుకొనుచుందురు కాని కీర్తినూటలటులుండఁగా సమస్తశ్రేయస్సుల సంపాదింపఁజాలిన దేహము నశించుచున్నది. తాము బ్రతికియున్న వేవిధములఁ గీర్తిసంపాదించుకొనవచ్చును. యాచకులఁ గోర్కులనుమాత్రము దీర్ప సమకట్టకుఁడు. అట్లు పూనినచో యాచకులు మీకుఁ బ్రాణాపాయకరములగు నాపదలను గల్గింపకమానరు. కావున దానములఁ జేయుటమానుఁడని భావము. దానము కర్తవ్యమని చెప్పెడిపురాణములే దానముచేయువారి కపాయములు తప్పక మూడకమానవని చెప్పుచున్నవి కాన మాయీమాటలకును బురాణములే ప్రమాణములు- ఇంతియకాక దానముచేసిన వారిలక్ష్మి పోవుచున్నది; చేయనివారియొద్ద స్థిరముగా వర్తించుచున్నది. కావున నేవిధ మాలోచించినను దానాదుల నొనర్చుటవలన నష్టమేకాని లాభములేదని తాత్పర్యము.

తే. శాంతమతిఁ గాముకత మాని సప్తతంతు
దీక్ష గైకొన్నవారలకెల్లఁగు లెస్స
స్వర్గమునకేఁగి రంభాదివారసతుల
కుచభరంబులపై వ్రాలఁగోరరేని. 82

టీ. కాముకతన్ = విషయానురాగిత్వము, మాని=విడిచి, శాంతమతిన్= విషయములనుండి మరలినచిత్తముతో, సప్తతంతుదీక్షన్ = యజ్ఞదీక్షను, కైకొన్నవారల తెఱఁగు=స్వీకరించినవారియొక్క ప్రవర్తనము, లెస్స=యుక్తముగా నుండును, ఏమిచేసినచో యుక్తముగానుండును, స్వర్గమునకున్ = స్వర్గలోకమునకు, ఏఁగి=వెళ్లి, రంభాది... పైన్ —రంభాది=రంభ మొదలగు, వారసతులఁ=భోగస్త్రీలయొక్క, కుచభరంబులపైన్=స్థూలములయిన స్తనములమీఁద, వ్రాలన్=పడుటకు, అనఁగా రంభాదుల స్తనముల నాలింగనము చేసికొనుటకు, కోరరేనిన్=అపేక్షింపకపోయినచో,మరణానంతరమందు స్వర్గమునుజేరిరంభాసంభోగము నపేక్షింపనిచో యజ్ఞదీక్ష కైకొన్నవారి ప్రవర్తనము లెస్సగానే యుండును. కాని యట్లు జరుపలేదు. ఏమన లోకములో వంచకబ్రాహ్మణులు

కాంతాత్ములవలెను, నిష్కాములవలెను గానవచ్చుచు, నెక్కువధనము వ్యయముచేసి చూచువారి కచ్చెరువు గలుగునట్లు బ్రహ్మచర్యాదికమును జూపుచు నాత్మనువంచించి, యాగము చేయుచున్నారు. వారు నిజముగాఁ గాముకత విడువనివారే. మరణానంతరమందు రంభాసంభోగమునుగోరి వర్తించువారు నిష్కాము లెట్లగుదురు. సామాన్యజనులు యావజ్జీవమమాత్రము కాముకులై యుందురు. కాని యాగ మొనర్చినవారు మరణానంతరముకూడఁ గాముకు లగుచున్నారు కావున వారు సామాన్యులకంటెఁ దక్కువవారనిభావము.

తే. ఆహవంబున మృతు లయినయట్టివీరు
లమరలోకంబునకుఁ బోదురనుట కల్ల
నిజమయేని దైత్యారిచే నిహతిఁ బొంది
యతనితో విగ్రహింపరే యసురు లచట. 83

టీ. ఆహవంబునన్=యుద్ధమునందు, మృతులు = చచ్చినవారలు, అయినయట్టివీరులు=అయినయోధులు, అమరలోకంబునకున్=స్వర్గలోకమునకు, పోదురు, అనుట, కల్ల=అసత్యము, " అనఁగా రణాదపలాయనాత్స్వర్గః" అని చెప్పఁబడినవిధముగా సంగరమునఁ జచ్చినవారందఱు స్వర్గము చేరుదురనుట యసత్యము. వారికి రణమందుఁ బ్రాణత్యాగముతక్కఁ దక్కిన ఫలము వేఱొండు లేదనిభావము. నిజమయేని=ఆవాక్యము సత్యమేయైనచో, అసురులు=హిరణ్యకశిపుఁడు మొదలగు రక్కసులు, దైత్యారిచేన్, నిహతిన్=చావును, పొందన్=పొందఁగా, అచటన్=ఆస్వర్గమందు, అతనితోన్=ఆవిష్ణువుతో, విగ్రహింపరే = పోరాడుచుండరా, మీమతమందు యుద్ధమునఁ జచ్చినవీరులు స్వర్గమున సుఖము లనుభవించుచున్నారనికదా! చెప్పుచున్నారు. అట్లయినచో, "యయంవాపి స్మరన్ భావ" మ్మనెడి యభియుక్తోక్తిప్రకారమున మరణకాలమం దేభావమును స్మరించుకొందురో యనంతరమందు దానినేకదా పొందుదురని చెప్పఁబడియుండెఁ గాన యుద్ధమందు హరిచే సంహరింపఁబడిన రక్కసులు హరివైరమునే మనమందుంచికొని చచ్చి యావల నాహరివైరమునే పొంది స్వర్గములోఁగూడ హరితోఁ బోరాడఁవలయును. కాని యట్లు పోరాడు

చున్నట్లు చెప్పఁబడలేదు. కాన యది యప్రమాణమనియే తెలియఁదగినదని భావము.

తా. యుద్ధమందుఁ జచ్చినవీరులు స్వర్గముఁ బొత్తురన్నచో హరిచేఁ జచ్చిన హిరణ్యాక్షాదులు స్వర్గమున హరితోఁ బోట్లాడుచుండవలె. అట్లు చేయుచున్నట్లు లేపురాణములఁ జెప్పలేదు; కావున నదియెంతయు నప్రమాణమని నమ్ముఁడు.

క. అక్షచరణుండు చెప్పిన
మోక్షములు శిలాస్వరూపకములు వీనికిఁ గాఁ
బ్రేక్షావంతులు దచ్ఛా
స్త్రాక్షరములు చదువ నేలకో యతిబాలిశులై. 84

టీ. అక్షచరణుండు=కాలియందు నేత్రముగల గౌతముఁడు, చెప్పినమోక్షములు=వచించిన ముక్తులు, శిలాస్వరూపములు=పాషాణస్వరూపములు, అనఁగా గౌతముఁడు న్యాయశాస్త్రమున "తదత్యంతవిమోక్షోఽపవర్గః" అను నివి కొన్నింటిచే సమస్తవిశేషగుణములు లేకపోవుటయే ముక్తియనియు ముక్తుఁడు పాషాణమువలె నుండుననియుఁ బ్రతిపాదించె ననిభావము, వీనికిఁగాక్ = ఇట్టి శిలాస్వరూపముక్తికై, ప్రేక్షావంతులు=బుద్ధిమంతులగు మీరు, అతిబాలిశులై= మిక్కిలి యవివేకులరై, తచ్ఛాస్త్రాక్షరములు=ఆగౌతముచేసిన న్యాయశాస్త్రపు వచనములు, చదువనేల=చదువుటవలన నేమి ప్రయోజనము. జ్ఞానవంతులయినవారికి శిలాస్వరూపముక్తి గల్గునని చెప్పిన గౌతముఁడు గౌతముఁడే, గౌతమ=వృషభశ్రేష్ఠుఁడే అనఁగా జ్ఞానహీనమగు పశువువంటివాఁ డని తెలియఁదగినది. జ్ఞానహీనుఁ డగువాగౌతముఁడు చెప్పినను జ్ఞానవంతు లగుమీరును మోహితులై యాతని శాస్త్రమును జదువుచున్నారు. దానివలన మీకు సుంతేనియు ఫలములేదని భావము.

తా. గౌతముఁడు ముక్తులు శిలాస్వరూపములని చెప్పెను. జ్ఞానవంతులకట్టి ముక్తి చెప్పుట తెలివిమాలినపని బుద్ధిమంతులయ్యు మీరది తెలిసికొనక వాని

కంటె బుద్ధిహీనతతో నానా స్త్రీములను జదువుచున్నారు. దానివలన నేమియు లాభములేదు.

ఆ. దైన్యమునకుఁ ద్రోవ ♦ దలఁప నస్తైన్యంబు
కుక్షివంచనంబు ♦ కుడుపు వుడుగుట
బుద్ధి యైనయట్లు ♦ భోగింప నేర్చుట
సారమైన బోధి ♦ సత్త్వమతము. 85

టీ. తలఁపఁగ=ఆలోచింపఁగా, అస్తైన్యంబు=దొంగతనము చేయకపోవుట, దైన్యమునకుఁగ=దారిద్ర్యమునకు, త్రోవ=మార్గము, కుడుపు=భోజనము, ఉడుగుట=మానుట, కుక్షివంచనంబు=కడుపును వంచించుటయె, బుద్ధియైనయట్లు=మనంబున కింపయినట్లు, భోగింప నేర్చుట=అనుభవింపఁగలుగుట, సారము=శ్రేష్ఠమైనది, ఐనబోధి సత్త్వమతము=అయినట్టి (బౌద్ధ) ప్రాజ్ఞులమతము, చోరత్వముకూడదనియు, నుపవాసాదులు చేయవలయుననియు జెప్పుచుందురు కాని దొంగతనము చేసి ధనమార్జింపనిచో దారిద్ర్యమెప్పుడును బోదు, ఉపవాసాదులను జేయుట కుక్షినివంచించుటయే. కావున స్మృత్యాదులందుఁ జెప్పఁబడిన నిషేధములను బరిత్యజించి సర్వసుఖ కారణమయిన స్వేచ్ఛాసంచారమునే యవలంబింపుఁడని భావము.

తా. మీధర్మశాస్త్రములందుఁ జెప్పినవిధమున దొంగతనము చేయనిచో పేదతనము తొలంగదు. ఉపవాసములు చేయుట కుక్షిని మోసపుచ్చుటయె, కావున మీమతములు మంచివికావు. యథేష్టముగావర్తించి సుఖము లనుభవించుట ప్రాజ్ఞులమతము.

తే. క్రోధనులు దార పరుల క ♦ క్రోధశిక్ష
చేయుచుందురు కపటవ ♦ సిష్ఠమునులు
దారు నిర్ధనులై యుండి ♦ ధాతువాద
మొకరికిం జెప్ప విప్రలం ♦ భకులు వ్రాలె. 86

టీ. కపట = కపటముచే, వసిష్ఠమునులు = గొప్పమునులవలె నటించువారు,

తారు=తామె, క్రోధనులు=అకారణ కోపముగలవారు, పరులకున్=ఇతరులకు, అక్రోధశిక్ష=క్రోధ మన్నివిధముల చేతను బరిత్యజనీయ మయినదనియు, నట్లు వర్తింపవలయు ననెడిశిక్షను, చేయుచుండుదురు. దూర్వాసోముఖు లయినమునులు మహాకోపవంతులయినను వారికోపము నడఁగించుకొనక పరులకుఁ"గోపముచెడ్డది, విడువవలయు" నని బోధించుచుందురు. తమకోప మడఁచుకొనకుండఁ బరుల కుపదేశించుట తెలివిమాలినపనియని భావము. ఎవరివలెననఁగా, తారు, నిర్ధనులై =బీదలై, ఉండి, ధాతువాదము=లోహములు కొన్నివస్తుసంయోగమువలన వెండిబంగారులగునని, ఒకరికిన్=పెఱవానికి, చెప్పువిప్రలంభకులు వోలెన్=ఉపదేశించు వంచకుల చందంబున, అని వెనుకన్వయము. లోకమునఁ గొందఱు వంచకులు పరులవలన ద్రవ్యము లాగవలెనని యెంచి "నేను ధాతువుల రిపుమిత్రభావము నెఱుంగుదు ధాతువులకు సంయోగము గల్గించి సువర్ణాదికమును జేయఁగలను, నీవు నాకుఁ గొంచెము ధనమిత్తువేని నీకావిద్య నుపదేశించెద" నని చెప్పి వాని వంచించి ధనములాగుచుందురు. అట్టి వంచకులవలె మునులును దాము క్రోధము విడువనేరరు కాని కోపముత్యజనీయమని పెఱవారి కుపదేశించుచుందురు. అది యయుక్తమనిభావము. "స్వయంతీర్ణః పరాంస్తారయేత్"న్నట్లు బుద్ధిమంతులైనచోఁ దమ దారిద్ర్యము ముందుఁ దొలంగించుకొని పరుల దారిద్ర్యమును దొలంగింపఁ బ్రయత్నింపవలె. అట్లుకాక తాము పేదవారైయుండి పరుల కట్లుపదేశించుట యోజింపఁ బరుల వంచించి ధనములాగుటకే వారట్లు చేయుచున్నారని తెలియఁదగినది.

తే. కలవు విధ్యర్థ మంత్రభాగములు మూఁడు
　　శ్రుతుల, నామూఁటియందు మీమాంసకులకు నెక్క
　　కర్థవాదాంశ మఖిలంబు నసన్మృత మయ్యె
　　నట్ల యగుఁగాక మంత్రవిధ్యంశములును."　　87

టీ. శ్రుతులన్=వేదములందు, మూఁడు, విధ్యర్థమంత్రభాగములు=విధిభాగము, అర్థభాగము, మంత్రభాగము, ననునవి, కలవి. అనఁగా శ్రుతులు విధిభాగ మనియు నర్థభాగ మనియు, మంత్రభాగ మనియు నేర్పఱుపఁబడినవి,

ఆమూఁటియందున్=ఆమూఁడుభాగములందును, మీమతికిన్, ఎక్కక=మీ మనసునకుఁ గూర్పక, అర్థవాదాంశము అఖిలంబు=అర్థవాదభాగ మంతయు, అనృతమయ్యెన్=అసత్యములయ్యె, మంత్రవిధ్యంశములు=మంత్రభాగ విధిభాగములును, అట్లగుఁగాక=ఆయర్థభాగమువలె నసత్యములగుఁ గాక. ఓ బ్రాహ్మణులారా! మీరు వేదములను మూడుభాగములుగా విభజించికొని చదువుచు, వానిని జక్కఁగ నేర్చికొని యీ మూఁడుభాగములలోను నర్థవాదభాగ మనృతమని చెప్పుచున్నారు. తక్కిన విధిభాగమంత్రభాగములను సత్యములనుచున్నారు. మూడును బ్రమాణములయినఁ గావలయును లేక యసత్యములయినఁ గావలయు. అంతియకాని కొంతసత్యమనియుఁ గొంతయసత్యమనియుఁ జెప్పి యర్థజరతీయ న్యాయ మాశ్రయింపరాదని భావము.

తా. విధిమంత్రార్థభాగముల మూఁడింటిలోను నర్థవాదాంశ మసత్యమని మీకేతట్టుచున్నది. దానివలెఁ దక్కినభాగములును నసత్యములని నిశ్చయింపుఁడు.

వ. అని యీప్రకారంబు వాచాటులై టిట్టిభంబులునుంబోలెఁ గర్ణకంటకంబులైన దుర్వర్ణనంబుల వేదంబు ప్రమాణంబు గాదనియును, నాగమంబుల నగడుసేసియు, ధర్మంబుల మర్మంబులుచ్చిపోనాడియుఁ, బురాణంబుల బ్రాణాలుసెఱచియు నితిహాసంబుల నపహసించియు, జన్నంబులఁ జిన్నవుచ్చియు, మంత్రపారాయణంబులఁ దృణీకరించియు, హూమశంబులం గలంచియు, గలికిఁ గౌతూహలంబును, జైనులకు సమ్మానంబును, బౌద్ధులకు నుద్ధతియును, జార్వాకులకు నిర్వృతియు, లోకాయతుల కుత్సేకంబును, బాషండులకుం జెవులపండువును, గాపాలికుల కుపకారంబునుం గాఁ గైవారంబుసేయు పాఠకులం గనుంగొని శక్రుండు సక్రోధుండును, వరుణుం డరుణలోచనుండును, నగ్ని యుద్విగ్నమానసుండును, గృతాంతుం డత్యంతరోషుండును నై యయ్యాశాపతులు నలువురు

నల్దిక్కు మొగంబై యీదురాత్ములారా "ఏమి? దుర్భాషణం
బులాడెదరు! దంభోళిధారాసంరంభంబును బాణవల్లీ సము
ల్లాసంబును, సముజ్జ్వలజ్వాలాకరాళతయు నుద్దండగదా
తాడనంబును, నెఱుంగరే? ఏల ప్రేలెదరు? పుత్రకామేష్టి
శ్యేనకారీరీప్రముఖంబులగు మఖంబులు దృష్టఫలంబు లగుట
గన్నులంగానరే? ఆవేశంబున గయాశ్రాద్ధాదు లపేక్షించు
భూతంబులం జూచి పుణ్యఫలంబులు దెలియరాదే? అంగా
రప్రవేశంబుల దేహంబులు వ్రెక్కకుండుట, నేత్రోత్పాట
నంబునఁ గన్నులు వచ్చుట యాదిగాఁగలవి శేషంబుల దేవతా
ప్రభావంబులు భావింపందగదే? ఇవ్విధంబునం బ్రల్లదంబు
లాడెదరు గాన మిమ్ము నాలుకలు గోయక సెలవులు వ్రీల్పక
ప్రాణంబులం గొనక యెట్లు సైరింపవచ్చు?" నని భయం
బంది యవ్వాదిజనంబులు బృందారకునకు నమస్కరించి
యుప్లనిరి. 88

టీ. అని ఈప్రకారంబు=పైని వర్ణించినవిధమున, వాచాటులై =కుత్సితభాషణములు పలుకుచున్నవారై, టిట్టిభంబులునుంబోలెన్ = తీతువు పిట్టలవలె, కర్ణకంటకంబులు=చెవులకు ముండ్లవలెఁ దాఁకునవి, ఐనదుర్వర్ణనంబులు=అయినట్టి చెడుస్తోత్రములు, వేదంబు, ప్రమాణంబు, కాదనియును, ఆగమంబులన్ = శాస్త్రములను, అగడుసేసియు=నిందించియు, ధర్మంబుల మర్మంబులు = ధర్మశాస్త్రరహస్యములను, ఊచ్చిపోనాడియున్ =చెడునట్లు పలికియు, అనగా నెవ్వరును ధర్మశాస్త్రమునకు సుముఖులు కాకుండునంతటి రోఁతనుకల్గించియు నని భావము. పురాణంబుల ప్రాణలు=పురాణముల శక్తులను; చెఱిచియు, ఇతిహాసంబులన్ =భారతాదీతిహాసగ్రంథంబులను, అపహసించియున్ = గేలిచేసియు, జన్నంబులన్ =యాగములను, చిన్నపుచ్చియు=తిరస్కరించియు, మంత్రపారాయణంబులన్ = మంత్రోపాసనములను, తృణీకరించియున్, యామ

శంబులన్ =యాపశమతములను, కలంచియున్ =చెఱిచియు, కలికిన్ =కలిపురుషునకు, కౌతూహలంబును=వేడుకయు, జైనులకున్ =జైనమతస్థులకును, సన్మానంబును=గౌరవంబును, బౌద్ధులకున్ , ఉద్ధతియున్ =అతిశయమును, చార్వాకులకు = చార్వాకమతస్థులకు, నిర్వృతియున్ =ఆనందమును, లోకాయతులకున్ =లోకాయత మతస్థులకు, ఉత్సేకంబును=గర్వంబును, పాషండులకున్ = చెవులపండువులును, కాపాలికులకు, ఉపకారంబునుంగాన్ =ఉపకారమగునట్లుగాను, కైవారంబు=స్తోత్రము, చేయుపాఠకులన్ =చేయునట్టి కలివందిజనంబును, కనుంగొని=చూచి, శక్రుండు=ఇంద్రుఁడు, సక్రోధుండును=క్రోధముగలవాఁడును, వరుణుండు, అరుణలోచనుండును=ఎఱ్ఱని నేత్రములుగలవాఁడును, అగ్ని, ఉద్విగ్నమానసుండును = ఉద్రేకించుచున్న చిత్తముగలవాఁడును, కృతాంతుండు=యముఁడు, అత్యంతరోషుండును=అధికకోపముగలవాఁడును, ఐ, ఆయ్యాశాపతులు, నల్వురు=ఆదిక్పతులు నలువురును, నల్దిక్కు మొగంబై=నలువైపులఁ దిరిగి, ఓకురాత్ములారా, ఏమిదుర్భాషణంబులు = ఎటువంటి చెడుమాటలు, ఆడెదరు = ఆడుచున్నారు, దంభోళిధారాసంరంభమ్మును = వజ్రాయుధపుటంచులయొక్క యతిశయమును, పాశవల్లీసముల్లాసంబును=లతవంటి పాశముయొక్క పెంపును, సముజ్జ్వల జ్వాలాకరాళతయు=అగ్నిహోత్రుని మంటలయొక్క భయంకరత్వమును, ఉద్దండగదాతాడనంబును=భయంకరమగు యమదండముయొక్క దెబ్బను, ఎఱుంగక=తెలిసికొనక ? ఏల, ప్రేలెదరు = వదరుచున్నారు, పుత్త్రి...ముఖంబులు—పుత్త్రికామేష్టి=పుత్త్రికామేష్టియు, శ్యేనకారీరీ=శ్యేనకారీరీయాగము, ఆది=మొదలయిన, ప్రముఖంబులు=శ్రేష్ఠములు, అగుమఖంబులు=అయినట్టి యాగములు, దృష్టఫలంబులు=కానవచ్చుచున్న ఫలములుగలవి, అగుట, కన్నులన్ , కానరే=చూడలేదా ? ఆవేశంబునన్ =ఒకని నావేశించుటవలన, గయాశ్రాద్ధాదులు=గయాశ్రాద్ధము మొదలగునవి, అపేక్షించు భూతంబులన్ =కోరుచున్న భూతములను, చూచి, పుణ్యఫలంబు, తెలియన్ , రాదే! తెలిసికొనఁగూడదా! అంగారప్రవేశంబులన్ =నిప్పుకలలోఁ బ్రవేశించుటవలన, దేహంబులు = శరీరములు, పొక్కక, ఉండుట

యున్=పొక్కు లెక్కకపోవుటయు, నేత్రోత్పాటనంబునన్ = నేత్రము లూడివచ్చినప్పటికి, కన్నులు, వచ్చుట=మరల సంభవించుటయు,ఆదిగాఁగల విశేషంబులు=మొదలయిన గొప్పకార్యములు, దేవతాప్రభావంబులు=దేవతాసామర్థ్యమువలనఁ గల్గినవి, అని, భావింపన్, తగదే=భావింపవలదా? ఇవ్విధంబునన్ = ఈప్రకారముగా, ప్రల్లదంబులు=విరుద్ధవాక్యములు, అడెదరు=పలుకుచున్నారు, కాన, మిమ్మున్, నాలుకలు, కోయక, సెలవులు=మర్మస్థానములు, ప్రీల్పక=చీల్పకుండఁగా, ప్రాణంబులన్, కొనక, ఎట్లు, సైరింపన్, వచ్చు, అనినన్=భయంబు, అంది, అవ్వందిజనంబులు = కలియొక్క స్తోత్రపాఠకులు, బృందారకులకున్ = దేవతలకు, నమస్కరించి, ఇట్లు = అనిరి.

మ. బలభిద్వహ్ని యమ ప్రచేతసులకున్ బ్రహ్మాయు, వే మెల్లనుం
గలిభూపాలుని యొద్దిపాఠకుల యీకైవారదుర్భాషణం
బులకుం గానియతండు మెచ్చఁడుదయా బుద్ధిం బరాధీనవృ
త్తులనీపేదల మమ్ముఁ గావఁదగు నీద్రోహంబు లేకుండఁగన్.

టీ. బల...చేతసులకున్—బలభిత్=బలాసురునిఁ జంపినవానికి, అనఁగా దేవేంద్రునకనుట, వహ్ని=అగ్నిహోత్రునకును, యమ=యమునకును, ప్రచేతసులకున్=వరుణదేవునకును, బ్రహ్మాయువు=బ్రహ్మకుఁగల్గినంతయాయువు గలుగుఁగాక, ఏము, ఎల్లనున్=మేమందఱమును, కలిభూపాలునియొద్ది పాఠకులము=కలిరాజునొద్దనుండెడి వందులము, ఈకైవారదుర్భాషణంబులకున్=వందులస్తోత్రరూపములగు నీచెడుభాషణములకు, కాని అతండు=ఆకలి, మెచ్చఁడు=సమ్మతింపఁడు, దయాబుద్ధిన్=కృపామయమయిన బుద్ధితో, పరాధీనవృత్తులము=పరులకధీనమగు జీవనోపాధిగలవారమును, ఈపేదలన్, మమ్మున్ = నిఱుపేదలగు మమ్మును, ఈద్రోహంబు=మా చేసిన యపరాధము, లేకుండఁగన్=లేకుండనుండునట్లు-అనఁగా నిట్లుపరాధీనతచేఁగాని మాకు బుద్ధిపుట్టి నుతింపలేదు, కానయిది మారాజు ననవలయునుగాని మమ్మనవలసిన పనిలేదని భావము. కావన్ తగున్=చేయవలయును.

తా. ఓయింద్రా! ఓయగ్నిహోత్రా! ఓయమా! ఓవరుణా! మీకుబ్రహ్మ కున్నంత యాయువుగల్గుగాక; మేము కలిరాజువందులము. మేమిట్లు దుర్భాషణంబులు పలుకక పోయినచో నతఁడు మమ్ము మెచ్చఁడు. అతని సంతుష్టికయి చేయుచుంటిమికాని వేఱుకాదు. పరాధీనుల మగుమమ్ము దయార్ద్రహృదయులయి సంరక్షింపుఁడు.

సీ. వందిజాతులము మా ♦ వాచాటతాటోప
మునకు నల్గకుమయ్య ♦ యనిమిషేంద్ర
యనపరాధులము మా ♦ యందు నక్కటికంబు
పాటింపుమయ్య కృ ♦ పీటజన్మ
పరతంత్రులము మా య ♦ బద్ధవాక్యములకుఁ
దప్పుపట్టకుమయ్య ♦ ధర్మరాజ
యాశార్థులము మా య ♦ హంకృతిస్ఫురణకు
నెరను లేరకుమయ్య ♦ వరుణదేవ
తే. భయముఁగొందుము నిర్ఘాత ♦ పాతమునకుఁ
దలఁకుదుము భీషణోల్కాప్ర ♦ దాహమునకుఁ
జంచలింతుము పటుదండ ♦ చండిమలకుఁ
బగులుదుము పాశవల్లరీ ♦ బంధములకు. 90

టీ. అనిమిషేంద్రా=ఓదేవేంద్రా, వందిజాతులము=వందిజాతికిఁజేరినవారము, మావాచాటతాటోపమునకున్=మాబహుభాషిత్వముయొక్క యతిశయమునకు, అల్గకుము, అయ్య=కోపింపవలదు "ఓయింద్రా! మేముప్రభువున కింపగునట్లు నుతించియతని దయను సంపాదించి జీవించెడి వందులము. అట్టి మామీదఁ గోపించుట సముచితముగాదని భావము. కృపీటజన్మ=ఓయగ్నిహోత్రా, అనపరాధులము=అపరాధము లేనివారము,మాయందున్, అక్కటికంబున్=దయను, పాటింపుము, అయ్య=ఉంపుము, ఓయగ్ని, మేమేమియు నేరము చేయనివారము, చిత్తులయి యుండుఁడు. ధర్మరాజ = ఓయముఁడా,

పరతంత్రులము=పరులకధీనమగు జీవనోపాధిగలవారము, మాయబద్ధవాక్యముల కుక్ =అసందర్భములగు మావాక్యములకు తప్పు, పట్టకుమయ్యా=నేరమెంచవద్దు. వరుణదేవ, ఆశార్థులము=ప్రభువు నపేక్షగలవారము, మాయహంకృతి స్ఫురణ కుక్ = మాయొక్క యహంకారాతిశయమునకు, నెరసులు=తప్పులు, ఏరకుమ య్యా=ఎంచవద్దు, నిర్ఘాతపాతమునకుక్ =నీవజ్రాయుధపు దెబ్బకు, భయముఁనొం దుము=భయపడుదుము, భీషణోల్కాప్రదాహమునకుక్ =భయంకరమైన, కట్టె నిప్పుల దహించుటకు, తలఁకుదుము=భయపడుచున్నాము, పటుదండచండిమ లకుక్ =సమర్థమగు యమదండముయొక్క తీవ్రతలకు, చంచలింతుము=వడఁకు చున్నారము. పాశవల్లరీబంధములకుక్ =లతవంటిపాశముయొక్క బంధనము నకు, పగులుదుము=వ్రయ్యలగుదుము.

తా. ఓయింద్రా! మేముస్తోత్రపాఠకులము. మాబహుభాషిత్వమునకుఁ గో పింపవలదు. నీవజ్రపాతమున కెప్పుడును భయము నొందుచుందుము. ఓయగ్ని హోత్రా! మేము నేరములేని వారము. మాయందు దయయుంపుము. లేక కో పించినచో నీయగ్నిజ్వాల కోర్వఁజాలము. ఓధర్మరాజా! మేముపరాధీనులము. మాయసందర్భ వచనములందు నేరము లెంచకుము. నీవ ల్లెంచి కోపించితివేని తీవ్రమగు నీదండమునకు భయపడుచున్నాము. ఓవరుణదేవా! మేము ప్రభు దయనుజెందునట్లు కోరుచున్నాము. మేమెంతమాత్రము గర్వించి యట్లు చేయ లేదు. కావున మా నేరము లెంచి కోపింపకుము. అట్లయిన నీపాశబంధనములకుఁ బగిలిపోవుదుము.

వ. అనియంజలి పుటంబులు లలాటంబున ఘటియించి యచ్చా టుకారులు, గై వారంబు లుడిగియూరకుండి రనంతరంబ.

ఆ. గగనమండలమునఁ గ్రాలాయసపుఁదేర
మాలఁ దాకిపడఁగఁ దూలియాడ
ద్వాపరంబుఁదాను దన్మధ్యవర్తి నై
వచ్చువాని నీల వర్ణ దేహు. 92

టీ. గగనమండలమునన్ = ఆకసమునందు, కాలాయసపుఁదేరన్ = ఇనుపరథమునందు, మాలకాకిపడగ = మాలకాకిచేఁ జిహ్నిత మయినధ్వజము, తూలి ఆడన్ = ఆడుచుండఁగా, ద్వాపరంబును = ద్వాపరపురుషునితో, తాను = ఆకలిపురుషుఁడు, తన్మధ్యవర్తియై = ఆరథమధ్యమునఁ గూర్చుండి, వచ్చువానిన్ = వచ్చుచున్నట్టివానిని, నీలవర్ణదేహున్ = నల్లనిదేహచ్ఛాయగలవానిని అని ముందుపద్యముతో నన్వయము. ఇటనాత్మార్థంబగు "తాను" అనుపదము ప్రయుక్తమగుటచే సమాపక క్రియలకుఁబోలె విశేషణంబులకుఁ గూడ నేకవచనంబు వచ్చుననుట కిది యొకనిదర్శనమని యెఱుంగునది.

తా. ఆకాశమునఁ గాలాయసముతోఁ జేయఁబడిన రథమునందు మాలకాకి పడగ చలించి యాడుచుండఁగాఁ. ద్వాపరునితోఁ గూడనందుఁ గూర్చుండి నల్లనిదేహముతో నొప్పుచువచ్చుచున్న కలిపురుషుని దేవతలు చూచిరని ముందు పద్యంబుతో నన్వయము.

సీ. కఱకులై పెరిఁగిన కుఱువెంట్రుకలతోడ
బట్టమూఁదలఁ గావి పాగ యమర
నిగిడి పూతేకుఁబాగుగఁ గత్తిరించిన
గడ్డంబుకొనలొమ్ము గమ్మురింప
బండికందెనతోడఁ బ్రతివచ్చు మైచాయ
నీలిపచ్చడముతో మేలవింప
నవరక్తచందనద్రవకల్పితంబైన
నూత్నత్రిపుండ్రంబు నొసల నొప్పఁ
తే. గోరమీసలు మిడిగ్రుడ్లు కుఱుచపాదవు
డొప్పచెవులును గొగ్గిపండులును గలిగి
యున్నమద్గ్రీవుఁడై వచ్చుచున్నవానిఁ
గలిమహారాజుఁ గనిరి దిక్పాలవరులు. 93

టీ. కఱకులై = కర్కశములై, పెరిఁగినకుఱువెంట్రుకలతోడన్ = పెరిఁగినపా

ట్టి వెంట్రుకలతోఁగూడ, బట్టయౌదలన్ = రోమరహితమగు తలయందు, కావి పాగ = ఎఱ్ఱనిపాగ, అమరన్ = ఒప్పుచుండఁగా, నిగిడి, పూరేకు = పువ్వురేకు వలె, బాగుగన్, కత్తిరించిన గడ్డంబు, కొనలొమ్ము = లొమ్ముగొనయందు, కమ్మ రింపన్ = మూయుచుండఁగా, బండికందెనతోడన్ = బండియిరుసునకుండు మసి తో, ప్రతివచ్చుమైచాయ = సాటివచ్చు శరీర కాంతి, నీలిపచ్చడముతోన్ = నల్లని పైవస్త్రముతో, మేళవింపన్ = కలియుచుండఁగా, నవ... కల్పితంబు — నవర క్తచందన = క్రొత్తయెఱ్ఱచందనముయొక్క, ద్రవ = రసముచే, కల్పితంబు = సిద్ధము చేయఁబడినది, ఐన, నూత్న త్రిపుండంబు = బూది మొదలగువాని రేఖలు, నొసలన్ = నుదుటిభాగమునందు, ఒప్పన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా, కోరమీసలు = పెద్దమీ సములును, మిడిగ్రుడ్లు = ముందునకుఁజికిన నేత్రములును, కుఱచపొడవు = పొట్టిరూ పము, డొప్పచెవులును = దొన్నెలవలె నున్న చెవులు, గొగ్గిపండులును = వంకరగా నున్న పలుచాలును, కలిగి, ఉన్న మద్గ్రీవుఁడై = కంఠమెత్తినవాఁడయి, వచ్చుచు న్న వానిన్, కలిమహారాజున్, దిక్పాలవరులు, కనిరి = చూచిరి.

తా. ఇంద్రాది దిక్పాలకులు, కఱకుఱుచ వెంట్రుక లచ్చటచ్చటఁగల బట్ట తలపై నెఱ్ఱని పాగ తాల్చి, కత్తిరింపు గడ్డముఱొమ్మునందు వ్యాపింపఁగా బండి యిరుసుమసివంటి శరీరముపై నీలిపచ్చడము కప్పుకొని రక్తచందన ద్రవము తో మేళవించి యమర్చిన త్రిపుంట్రము ఫాలమున నతిశయింపఁగాఁ గోరమీస ములును, మిడిగ్రుడ్లును, పొట్టికడుపును దొప్పచెవులును గొగ్గిరిపండ్లును వింత పు ట్టించుచుండఁ గంఠ మెత్తిచుక్కలు చూచుచు వచ్చిన కలిపురుషునిఁ జూచిరి.

క. హేలాబృందారకుఁ డగు
నాలవయుగరాజుఁ గాంచి నళియనాంబుజముల్
వ్రాలిచిరి నిర్జరేంద్రులు
మాలనిఁ గనుఁగొన్నయుత్తమద్విజులక్రియన్. 94

టీ. హేలాబృందారకుఁడు = తిరస్కారపు దేవత, అనఁగా నందఱను దిరస్కరించువాఁ డని భావము. అగు నాలవయుగరాజున్ = అయినట్టి కలి

యుగమున కధిపతియగుకలిని, కాంచి, నిర్జరేంద్రులు=ఇంద్రాదులు, మాలనిన్ = చండాలుని, కనుఁగొన్నయుత్తమద్విజులక్రియన్ = చూచినట్టి యుత్తమబ్రాహ్మణులచందంబున, నయనాంబుజములన్ = నేత్రపద్మములను, వ్రాల్చిరి; అనఁగాఁ జూడలేక పోయిరని యర్థము.

తే. ప్రౌఢగురుకోపరీఢావలీఢుఁ డయిన
యాత్రిశంకుండువోలె జంభారియెదుటఁ
గాంతిసంపదఁ గోల్పోయి కలియుగంబు
సాధ్వసాతిరేకంబున జలదరించె. 95

టీ. ప్రౌఢ...లీఢుఁడు-ప్రౌఢ=గొప్పదయిన, గురు=గురువుయొక్క, కోప=కోపముచేతనైన, రీఢ=అవమానముచేత, అవలీఢుఁడు=వ్యాప్తుఁ డయినవాఁడు, అయినయాత్రిశంకుండువోలెన్ =అయినట్టి త్రిశంకురాజువలెను, కలియుగంబు= కలియుగాధిపతి, జంభారియెదుటన్ =ఇంద్రునియెదుట, కాంతిసంపదన్ =తన కాంతి సమృద్ధిని, కోల్పోయి=విడిచిపెట్టి, సాధ్వసాతిరేకంబునన్ =భయాతిరేకముచే, జలదరించెన్ =వడఁకెను.

తా. ఇతదనుక నింద్రాదులందు మిక్కిలి కోపమును, దిరస్కారమును జూపెడి కలిపురుషుఁ డింద్రాదుల సన్నిధిఁ బడఁగానే త్రిశంకువువలెఁ దన కాంతిసంపదను విడిచి భయముచే వడఁకసాగెను.

వ. ఇట్లు ప్రభాలోప నమ్రుఁడై ప్రణిపాతంబుచేసి. 96

తే. సేమమే నిర్జరస్వామి శిఖి సుఖంబె
శర్మమే నీకు నోయమ ధర్మరాజ
స్వస్తియే పాశహస్త మీప్రశస్తవమునఁ
దగ నవాస్తరజస్తమస్తముఁడ నయితి. 97

టీ. ఓనిర్జరస్వామి=ఓయింద్రా, సేమమే=నీకుక్షేమమే కదా! శిఖి=ఓయగ్ని, సుఖంబె, ఓయమధర్మరాజ, నీకు, శర్మమే = నీకుసుఖముగలదు గదా! పాశహస్త=ఓవరుణా, స్వస్తియే=శుభమేకదా! మీప్రస్తవమునన్ =మీయొ

క్కసంబంధముచే, తగన్=ఒప్పునట్లుగా, అపా స్త...తముఁడన్—అపా స్త=తొలగింపఁబడిన, రజ స్తమ స్తముఁడ=రజ స్తమోగుణములు గలవారిలో నొందటివాఁడను, అయితిన్.

తా. స్పష్టము.

ప. దమయంతీస్వయంవరంబునకుఁ బోవుచున్నవాఁడ. కాలాతిపాతంబుగాకుండ నన్ను వీడ్కొలుపుఁడు. నామనోరథంబు సఫలం బగునట్లుగా ననుగ్రహంబు సేయుండు. మీయాశీర్వాదంబువం బ్రగిథ్యకై శికాధీశ్వరతనూభవ వివాహం బై మిమ్ము దర్శింపంగలవాఁడ నని పల్కుటయు. 98

క. వారన్యోన్యంబు ముఖాం
భోరుహములఁ జూచి నేత్రములఁ జిఱునగవుల్
దేరఁగ ని ట్లనిరి యహం
కారగుణాంకురితబహుళకలికిం గలికిన్. 99

టీ. వారు=ఆయింద్రాదులు, అన్యోన్యంబు=పరస్పరమును, ముఖాంభోరుహములన్=ముఖపద్మములను, చూచి, నేత్రములన్, చిఱునగవుల్=మందహాసములు, తేరఁగన్ = ప్రకాశించునట్లుగాఁజేసి, అహంకార...కలికిన్—అహంకారగుణ=దర్పగుణముచేత, అంకురిత=మొలచినట్టి, బహుళ=విస్తారములగు, కలికిన్=కలహములుగల, కలికిన్=కలిపురుషునకు, ఇట్లు, అనిరి.

తా. ఆయింద్రాదు లాకలిమాటలువిని పరస్పరముఖావలోకనము గావించి యహంకారగుణముచే బహుళములగు కలహములఁ గల్గించునట్టి కలిపురుషుం గాంచి మందహాసము చేయుచు నిట్లనిరి.

సీ. దగునయ్య కలిరాజ కతగవు ధర్మము దప్పి
యాడుదె యిట్లు నీ కెయంత వాఁడు
పరమేష్ఠి నైష్ఠికబ్రహ్మచారిగ నిన్ను
నాఁ డెఱుంగఁగఁ జేసి కనాఁడు తొలుత

నవకీర్ణి యని నిన్ను నవధరించిన యప్డు
ద్రోహిగాఁ దలఁపఁడె ద్రుహిణుఁ డాత్మ
నీశ్వరాజ్ఞా సేతు వెట్లు దాఁటఁగ వచ్చుఁ
దదధీనులకు నన్యథాకరించి.

తే. మాకుఁ జూడంగ నిది యసమంజసంబు
మిన్న కరుగుము గాదు నీకన్న తెఱఁగు
సత్వరంబునఁ బరుల కిచ్ఛావిఘాత
మాచరింపరు కృతబుద్ధులైనవారు. 100

టీ. కలిరాజ, తగునయ్య=నీకుయుక్తమా, తగవు = న్యాయమును, ధర్మమును, తప్పి=విడిచి, నీయంతవాఁడు = నీయంతగొప్పవాఁడు, ఇట్లు=ఈవిధముగా, ఆడునే=పలుకఁదగునా, అనఁగాఁ గూడదనుట, పరమేష్ఠి = బ్రహ్మ, నిన్నున్, నైష్ఠికబ్రహ్మచారిగన్ =నియమముగల బ్రహ్మచారిగా, నాఁడు=వెనక, తొలుతన్ = నీవుజన్మించిన యనంతరమందే, ఎఱుంగఁగన్, చేసెన్ = తెలియఁ జేసెను. అనఁగా నీవవతరించినకాలమందే బ్రహ్మ నిన్నుంజూచి యావజ్జీవమును బ్రహ్మచర్యము నడపుదువని చెప్పెనని భావము. నిన్నున్, అవకీర్ణి యని=నశించిన బ్రహ్మచర్యవ్రతము కలవాఁడవని, అవధరించినయప్డు=విన్నప్పుడు, ద్రుహిణుఁడు=బ్రహ్మ, ఆత్మన్=మనసునందు, ద్రోహిగాన్ =ద్రోహముగలవాఁడని, తలంపఁడే = యోజించుకొనఁడా! బ్రహ్మ నిన్ను బ్రహ్మచారియని నిర్దేశించె. నీవును దదనుగుణంబుగా నింత దనుక వర్తించితివి. ఇప్పుడు దమయంతిని వరించితి వేని తనయాజ్ఞ మీఱినందుకై బ్రహ్మ కెంతయో కోపమువచ్చును. కాన బ్రహ్మ శాసనము నతిక్రమింప రాదనిభావము. ఈశ్వరాజ్ఞా సేతువు=భగవంతుని యానతి యనెడి అనకట్టను, తదధీనులకున్ =ఆభగవంతునికి లోఁబడినవారికి, అన్యథాకరించి=భగవంతునియాజ్ఞను ధిక్కరించి, ఎట్లు, దాఁటఁగవచ్చున్ = ఏరీతిగా దాఁటఁ గలుగును. బ్రహ్మ మనకుభగవంతుఁడు; బ్రహ్మ కధీనులమయి వర్తించు మనము బ్రహ్మశాసనము నెట్లతిక్రమింపఁగలము. నీకన్న తెఱఁగు=నీవాలోచిం

చినమార్గము, కాదు, మిన్నక, అరుగుము = పొమ్ము, మాకున్, చూడన్ = ఆలోచింపఁగా, ఇది = నీవు దమయంతిని వరింపఁ బూనుట, అసమంజసమ్ము=అయుక్తము. కృతబుద్ధులు, ఐనవారు, సత్వరంబునన్ = బలాత్కారముగా, పరులకున్=ఇతరులకు, ఇచ్ఛావిఘాతము=మనోరథములకంతరాయము, ఆచరింపరు=చేయరు. బుద్ధిమంతులగువారు పరులమనోరథమున కంత రాయము కల్పింపరాదు. కాన నీమనోరథమునకు విఘ్నము గల్గించుటవలన మాకేమి ప్రయోజనము; కాని నీవామె వరింపఁదలంపును వదలుట మంచిదనిభావము.

తా. స్పష్టము.

వ. త్రిభువనానంద మాకందవాటికా వసంతం బైనయావృత్తాంతంబు సరిగడచె అచ్ఛోటనుండియకదా మేము మరలి వచ్చుచున్నవారము. సానురాగులగు నాగులం బరిత్యజించి, యనల్పులగు వేల్పుల నధిక్షేపించి, యసమానులగురాజసూనులం దృణీకరించి యన్నళినాక్షి నలుండనువాని వరించె, ఏమిసేయవచ్చు ఈశ్వరాజ్ఞ బలీయసి. నీవును మాతోడివాఁడవకదా. మఱలి రమ్మనవుడు రోషాంధుండై యక్కలిరాజు దివిజరాజుల కిట్లనియె. 101

టీ. త్రిభువన...తసంబు—త్రిభువన=మూఁడులోకములయొక్క, ఆనంద = సంతసమనెడు, మాకందవాటికా = క్రొమ్మావితోఁటకు, వసంతంబు=అమనియైనది - మూఁడులోకములకు ఆనందమును బెంచునది యనుట. ఐనయావృత్తాంతంబు=అయినట్టి స్వయంవరవృత్తాంతము, సరిగడచెన్=గతించెను. అచ్ఛోటనుండియకదా = ఆకుండినపురమునుండియేకదా? మేము, వచ్చుచున్నవారము, అన్నళినాక్షి=ఆదమయంతి, సానురాగులు = తనయం దనురాగముగలవారు, అగునాగులన్=అయినట్టి నాగకుమారులను, పరిత్యజించి=విడిచి, అనల్పులు = గొప్పవారు, అగువేల్పులన్=అయినట్టి దేవతలను, అధిక్షేపించి=తిరస్కరించి, అసమానులు=సాటిలేనివారు, అగురాజసూనులన్ = అయినరాజకుమారులను,

తృణీకరించి, నలుండు, అనువానిన్, పరించెన్, ఏమి, చేయవచ్చున్, ఈశ్వ రాజ్ఞ=దైవశాసనము, బలీయసి=గొప్పది. తక్కినవారి బలముకంటె దైవబలము గొప్పది కనుక ఆదైవశాసనము ప్రకారముగానే ప్రవర్తించునుగాని మనవంటివారి యిష్టము చెల్లదనుట. నీవును, మాతోడివాఁడవు = మావంటివాఁడవేకదా? మ అలి, రమ్ము, అనవుడున్ = ఇంద్రాదు లిట్లు పలుకగానే, అక్కలిరాజు, రోషాంధుండై=కోపాతిశయమున గ్రుడ్డివాఁడయి, దివిజరాజులకున్ = ఇంద్రాదులకు, ఇట్లు, అనియెన్.

గీ. పద్మజున కేమి మీ కేమి పరుల కేమి
యంగనాపరిభోగలోలాత్మకులకు
నైష్ఠికబ్రహ్మచారి నై నష్టిఁ బొంది
చేరుగడ లేక కలి చెడం జెడియెఁ గాక. 102

టీ. అంగనా...త్మకులకున్ = అంగనాపరిభోగ = స్త్రీసౌఖ్యములందు, లోల=ఆసక్తిగల, ఆత్మలకున్=చిత్తములుగలవారగు, పద్మజునకున్=బ్రహ్మకు, ఏమి=ఏమినష్టము? మీకున్, ఏమి=ఏమికొఱంత, పరులకున్=లోకులకు, ఏమి= ఏమినష్టము, కలి=కలిరాజ నగు నేను, నైష్ఠికబ్రహ్మచారినై = బ్రహ్మచర్యనియమముగలవాఁడనై, నష్టిన్=సుఖనాశమును, పొంది, చెడన్=చెడినచో, చేరుగడ=దిక్కు, లేక, చెడియెఁగాక=భ్రష్టుఁడగుదు నేకాని, అనిపూర్వార్థముతో నన్వయము. ఓయీ! బ్రహ్మ నన్ను బ్రహ్మచారినిగా నిర్దేశించెననియు, నట్లె యుండవలయుననియు మీరు పల్కుచున్నారు. బ్రహ్మచారికి సౌఖ్యము లెట్లు కలుగును? భార్యాదులు లేనిచోఁ గష్టకాలమున నాకాధార మెవ్వరు. కావున నింతకాలము దాఁకను, బ్రహ్మచర్య మాశ్రయించి, యిఁకమీఁదనుగూడ నాశ్రయించి స్త్రీసౌఖ్యమన నెట్టిదియో యెఱుంగక; దిక్కులేనివాఁడయి చెడినచో, కలిరాజు చెడిపోవునుగాని సంతతమును స్త్రీసౌఖ్యము లనుభవించు బ్రహ్మకేమి పోయినది. మీకేమిపోయినది. పరులకేమిపోయినది. మీరు చక్కఁగ సుఖము లనుభవించుచుఁ బయివారికి శ్రీరంగనీతులు దెల్పుచుందురు. కాన యిఁక

మీమాట నటింపను. బ్రహ్మశాసనమును మన్నింపను. తప్పక దమయంతిని వరించి సుఖము లనుభవించెద ననిభావము.

వ. ఏకపత్నీవ్రతస్థు లైనమీరేల దమయంతిం గామించిపోయితిరి. ధర్మంబు పరుల కుపదేశింపవచ్చుంగాక తమకుం జేయవచ్చునే? పోదురు గాకేమి మీయం దొక్కరుం డక్కొమ్మ వరియింపం గలిగెనే? నిషధరాజు భోజకన్యక వరియింప, మీరు లజ్జ వరియించితిరి. ఇంతియకాక యేమి? మిమ్ముం గడకంటం జూచుచు నెమ్మొగం బోరపుచ్చుచు నటఁగడచి యప్పణఁతి యెట్లుసనియె? మీరెట్లు సహించితిరి! ఇదియు సంగతంబు. చిత్తంబులు చిలివిలివ్రేవ నత్తఱి మీరు సూచుచుండ నమ్మత్తకాశిని మనుష్యు నెట్లు వరించె? మీయంత వార లపేక్షించియుండ నప్పద్మాక్షి నతిసాహసంబున నవ్వైరసేని యెట్లుచేకొనియె? అతఁడు చేకొనినం గానిమ్మెఁగాక యీకృపీటయోని యతనివివాహంబునం గూటసాక్షియై కైలాటంబుసేసి యప్పాటఁ దనకుం బెండ్లి ఘటింపం జేయ నావటం బైయుండునట్లు సేయక హుతంబెట్లు పరిగ్రహించె? మహానుభావులగు మీరు భావంబుల నిట్టి యభిమానభంగం బెబ్భంగి నంగీకరించితిరో కాని ననుబోఁటి కియ్యొపవాదకందళి చందురునియందుఁ గందునుంబోలె డెందంబునం బాయదు. మీయందఱ కొక్కవిన్నపంబు అనుగ్రహించి వినుండు. అవ్వసుమతీశు మోసపుచ్చి యమ్మచ్చెకంటి నెత్తుకొని మింటిమీఁదికిం దెచ్చెద. అప్పుడు మీకడగంటికిం గెంపురాదుగదా? మహాలాభంబుపట్టున నీర్ష్యారోషంబు లెట్టివారికిం బుట్టు. అనాదికాలప్రవృత్తంబు లైనరాగద్వే

షంబులు భేదింప నెవ్వరికి శక్యంబగు? అదియట్లుండె. మఱి
యొక్క యుపాయం బవధరింపుఁడు. పాకశాసనుండు, పాశ
కుఁడు, ప్రేతపతి, పాశహస్తుండు పంచముండ నైన యేను
నియ్యేవురముం బాండవులు పాంచాలినిం బోలెఁ బంచికొని
యనుభవింతము గాని యప్పంకజాక్షిం బట్టికొనిపత్తునే ?
అని పరమకపటోపాయమాయాప్రయోగపరిపాటీపాటవంబు
గేటవడ బహుప్రకారంబులం బలికిన. 103

టీ. ఏకపత్నీవ్రతస్థులు=ఒక్క భార్యతో వర్తించెదమను వ్రతమాచరించెడి వారు, ఐనమీరున్, దమయంతిన్, కామించి=కోరి, ఏలపోయితిరి=ఎందుల కేగితిరి. ధర్మంబు, పరులకున్=ఇతరులకు, ఉపదేశింపవచ్చును, కాక, తమ కున్ = ఉపదేశకర్తలకు, చేయన్, వచ్చునే? ఓయింద్రాదులారా? మీరు నన్నుంజూచి "దమయంతిని వరింపఁదగదనియు, బ్రహ్మచారివై యుండవలయు ననియు" జెప్పుచున్నారు. నాకిట్టి ధర్మోపన్యాసము చేయు మీరు మీయేక పత్నీవ్రతమును విడిచి దమయంతి వరింప నేల పోయితిరి? మీరు ధర్మమాచ రింప లేనప్పుడు పరుల కుపదేశింప నేల? యనిభావము. పోదురు, గాక, ఏమి= కామవశులగుటం జేసి ధర్మమార్గము విడిచిపోయినఁ బోవచ్చును. అందులోఁ దప్పులేదు. మీయందున్=మీలో, ఒక్కరుండు=ఒక పురుషుఁడును, అక్కొ మ్మన్=దమయంతిని, వరింపన్, కల్గెనే = వరింపఁగల్గితిరా? ధర్మమును విడిచి పోయినను, నాకాంతను వరింపలేకపోయితిరి, ధర్మాతిక్రమణదోషమే కాక దమ యంతి వరింపలేదన్న పరాభవముగూడ సంప్రాప్తమయినదని భావము. నిషధ రాజు=నలుఁడు, భోజకన్యకన్, వరింపన్, మీరు, సిగ్గున్, వరియించితిరి. అ నఁగా నలుఁడు దమయంతిని వరింపఁగా నింద్రాదులయ్యుఁ దామామెను వరింప లేమిచే సిగ్గు పొందుచున్నారని భావము. ఇంతియ కాక, ఏమి=ఎంతపని వర్తి ల్లెను. అప్పడఁతి, మిమ్మున్, కడకంటన్, చూచుచు, నెమ్మొగంబోర చేయుచు, అట = మీరున్నస్థలమునుండి, కడచి, ఎట్లు, చనియెన్, త్రిలోకాధిపతులగు

మీరచ్చట నుండఁగా మిమ్మును విడిచి యాదమయంతి మోమోరసేసి వరింపకుండఁ బోవుట కెట్లు సాహసింపఁ గలిగెను అనిభావము. మీరు, ఎట్లు, సహించితిరి? ఆమె యట్లు సాహసించిపోవుచుండగా నున్నతప్రభావులగు మీరాదుడుకు పని కెట్లు సహించితిరి అనిభావము. ఇది, అసంగతంబు = మీరిట్లు చేయుట యుక్తముకాదు. చిత్తంబులు, జిలిబిలివోవఁగ్ = చిన్నపోవునట్లుగా, అకట్టా, మీరు, చూచుచుండఁగ్, అమ్మత్తకాశిని = ఆదమయంతి, మనుష్యుఁగ్, ఎట్లు వరించె, మీయంతవారలు = మీవంటి దిక్పాలకులు, అపేక్షించియుండఁగ్ = కోరుచుండఁగా, అవైరసేని = ఆనలుఁడు, ఆపద్మాక్షిఁగ్, ఎట్లు చేకొనియె? అనఁగా దమయంతి తెలివితక్కువచే మీవంటిగొప్పవారిని విడిచి తన్ను వరించిన వరించుఁగాక, ఆనలుఁడయినను యోచించి యాకాంత మిమ్మువరించునట్లు చేయకుండనుండుట యతనిది పెద్ద నేరమనిభావము. అతఁడు, చేకొనియెఁగ్, కాక = బుద్ధిహీనతచే నలుఁడా దమయంతిని చేకొన్నప్పటికిని, ఈకృపీటయోని = ఈయగ్నిహోత్రుఁడు, అతనివివాహంబునఁగ్ = ఆవివాహసమయమందు, కూటసాక్షియై = కపటసాక్షియై, కైలాటంబు చేసి = మాయోపాయము చేసి, ఆప్పాటఁగ్ = ఆపట్టున, తనకుఁగ్, పెండ్లి, ఘటింపఁగ్, చేయఁగ్ = అగునట్లు చేయుట, ఆపటంబై = పొందికయై, ఉండు, నలదమయంతుల వివాహసమయమున నీయగ్నిగూడ సాక్షియైయుండెను గాన నప్పుడు మాయోపాయము చేసి దమయంతిని దనకుఁ బెండ్లి చేసికోవలసినది. అట్లు చేయక = అట్లు పెండ్లియాడుట మాని, హుతంబు = వారలిచ్చిన హవిస్సును, ఎట్లుపరిగ్రహించెను. అగ్నిహోత్రుఁడు మాయోపాయముచే దమయంతిని వరించుటకు మాఱుగా హవిస్సును స్వీకరించుట మిక్కిలి తెలివిమాలినపని, మహానుభావులు... పాయదు = మహానుభావులయ్యును మీరాయవమానము నెట్లుసహింపఁ గల్గితిరో కాని నావంటివాని డెందమున నాయపవాదము చంద్రునియందు మచ్చవడువున మానఁజాలదని భావము. అవ్వసుమతీశుఁగ్ ... తెచ్చెద = ఆనలుని మోసపుచ్చి దమయంతినాకసమమీదికిఁ దెచ్చెదను. అప్పుడు మీకంటికిఁ గెంపురాదుగదా = అప్పుడుమీకుఁ గోపమురాదుగదా, మహాలాభంబు పట్టునఁగ్ = గొప్పలాభము సంప్రాప్తమై

నప్పుడు, ఎట్టివారికిన్, ఈర్ష్యారోషంబులు = అసూయయుఁ గోపంబును, పుట్టును=జనించును, అనాదికాలప్రవృత్తంబులు = చిరకాలమునుండి ప్రవర్తిల్లుచున్నది. అయిన రాగద్వేషంబులు, ఎట్టివారికి, పుట్టును, పాకశాసనుండు... వత్తునే, మీరునల్వురును, నేనును గలిసి గ్రుమ్మెదుగురమును, పాండవులు ద్రౌపది ననుభవించినట్లుగా ననుభవింపవచ్చును. మాయోపాయముచే దమయంతిని గొనివత్తునా! అని భావము. పరమ...పాటవంబు—పరమ=గొప్పదగు, కపటోపాయ=కపటోపాయముయొక్కయు, మాయాప్రయోగ=మాయ నుపయోగించుటయొక్క, పరిపాటీ=క్రమమునుయొక్క, పాటవంబు = చాతుర్యము, తేటపడన్=స్పష్టముకాఁగా, బహుప్రకారంబులన్, పలికిన్.

ఆ. హరిహయాదివిబుధు । లక్కలిమూర్ఖతా
ముఖరతావికార । ములకు రోసి
కడఁగి పలికి రపుడు । గంభీరభారతీ
భారతీవ్ర మైన । భాషణముల. 104

టీ. హరిహయాదివిబుధులు= ఇంద్రాదిదేవతలు, అక్కలి...ములకున్ = అక్కలిరాజుయొక్క, మూర్ఖతా= మూర్ఖత్వముయొక్కయు, ముఖరతా = బహుభాషిత్వముయొక్కయు, వికారములకున్ =చెడుమార్పులకు, రోసి=అసహ్యపడి, గంభీర...తీవ్రము—గంభీర=అర్థగంభీరములగు, భారతీ=వాక్యముల యొక్క, భార=అతిశయము చేతను, తీవ్రములు=పరుషములయినవి, ఐన భాషణములన్=అయినట్టివచనములను, అపుడు=అకలి యట్లు పలికినపుడు, కడఁగి= ప్రయత్నించి, పలికిరి.

తా. స్పష్టము.

సీ. అర్ఘ్యమెవ్వనిరూప । మంగసంభవరాజ్య
రుక్మసింహాసనా । రోహమునకుఁ
గడుగునెవ్వనికీర్తి । కార్తికీతిథినిశా
నాథబింబంబు నెక్కన్నడిమికందు

భవన మెవ్వనిప్రతాప ప్రదీపమునకుఁ
బుండరీకభవాండ మండలంబు
చుట్ట మెవ్వనికేలు సురభిచింతారత్న
రోహణాచలవారి వాహములకుఁ
తే. కలుష మెవ్వానిఁ దలఁచినఁ గ్రాఁగిపోవుఁ
బుణ్య మెవ్వానిఁ గీర్తింపఁ బొడవు వడయు
వాఁడు నిషధేశ్వరుండు మా వరుస వాఁడు
కలిమహారాజ మన్నింతు గాక వాని. 105

టీ. కలిమహారాజ, ఎవ్వనిరూపము=ఏనలునియొక్క సౌందర్యము, అంగ... రోహమునకుఁ—అంగసంభవ=మన్మథునియొక్క, రాజ్య=రాజ్యసంబంధియగు, రుక్మసింహాసన = బంగారుసింహాసనమును, ఆరోహమునకుఁ = ఎక్కుటకు, అర్హము=తగినదో, అనఁగా నానలునిసౌందర్యము మన్మథసౌందర్యముతో సమమయినదని భావము. ఎవ్వనికీర్తి=ఏనలునియశస్సు, కార్తికీ...కందుఁ—కార్తికీతిథి=కార్తికికదినములందలి, నిశానాథబింబంబు=చంద్రబింబముయొక్క, నెన్నడిమికందుఁ=మధ్యభాగమునందున్నమచ్చను, కడుగుఁ=ప్రక్షాళించునో, నలునికీర్తి శరత్కాలచంద్రునికంటె నెక్కువ ధవళముగానున్నదనుట. చంద్రుని కళంకమును బ్రక్షాళించునని చెప్పుటచేనది నిష్కళంకమనియు నిష్కళంకమగు దానితో సకళంక మగుచంద్రబింబము సాటికాఁజాలదనియు భావము. ఎవ్వని ప్రతాపప్రదీపమునకుఁ = ఏనలుని ప్రతాపమనెడి గొప్పదీపమునకు, పుండరీకభవాండమండలంబు = బ్రహ్మాండగోళము, భవనము = మందిర మగుచున్నదియో, నలునిప్రతాపము బ్రహ్మాండగోళమునంతను బ్రకాశింపఁ జేయఁ జాలినదని భావము. ఎవ్వనికేలు=ఏనలునిచేయి, సురభి . వాహములకుఁ, సురభి=కామధేనువునకును, చింతారత్న=చింతామణికిని, రోహణాచల=రోహణపర్వతమునకును, వారివాహములకుఁ = మేఘములకుఁ—చుట్టము = బంధువో, అనఁగా బంధుత్వముసమానులకే యర్హము కాన యితనిచేయి వానిలో బాంధవ్యము

సలుపుచున్నదనుటచే దానమందుఁగామధేన్వాదుల కెనవచ్చుచున్నదని భావము. ఎవ్వానిన్ =ఏనలుని, తలఁచినన్ = స్మరించినచో, కలుషము = పాపము, క్రాఁగిపోవున్ =ఇంకిపోవునో, ఎవ్వానిన్, కీర్తింపన్ =నుతింపఁగా, పుణ్యము, పొడవుపడయున్ = అధికమగునో, వాఁడు, నిషధేశ్వరుండు = అనలుఁడు, మావరుసవాఁడు = మాతోసమానుఁడు, వానిన్ =అనలుని, మన్నింతుఁగాక = గౌరవింపవలెను.

తా. ఓకలిరాజా! అనలునిసౌందర్యము మన్మథునిమించును. అతనికీర్తి శరత్కాలచంద్రబింబము కంటెను మిక్కిలి తెల్లనిది. అతని ప్రతాపము బ్రహ్మాండము నంతను ప్రకాశింపఁజేయుచున్నది. అతని దానగుణము కామధేనువు, చింతామణి మొదలగువాని దానగుణముతో సమము యినది. అతనినామస్మరణము పాపములడంచును. అతని నుతించినవారికిఁ బుణ్యమలభమును. అనలుఁడు మాతో సమానుఁడు కాని సామాన్యుఁడుకాఁడు. కావున మావలె నానలుండును నీకుం బూజనీయుఁడు. అతనిమన్నింపవలెనుగాని యతనికి బాధలు కలిగింపవలదు.

ఉ. మచ్చికవీరసేనుని కుమారునకుం బరమోపకారికి
మెచ్చిజగంబెఱుంగఁ దముకెనెయ్యపుఁజెల్లెలి నిండుకొల్వులో
నిచ్చితి మింతలోపల నెయింతటివారముఁ దప్ప నేర్తుమే
యచ్చపలాక్షిఁగూఁతురతఁడల్లుఁడుమాటలు వేయు నేటికిన్.

టీ. మచ్చికన్ =ఆసక్తితో, పరమోపకారికిన్ =గొప్ప యుపకారమొనర్చినట్టి, వీరసేనునికుమారునకున్ =వీరసేనుని పుత్త్రుఁడయిన నలునకు, మెచ్చి = అతనిగుణములకు మెచ్చుకొని, నిండుకొల్వులో= పెద్దసభలో, జగంబు=లోకులందఱును, ఎఱుంగన్ = తెలియునట్లుగా, దమునెయ్యపుఁజెల్లెలిన్ =దమునిముద్దుసోదరియగుదమయంతిని, ఇచ్చితిమి=ఒసంగితిమి, ఇంతటివారము=ఇంతగొప్పవారము,ఇంతలోపల నే=ఈస్వల్పకాలములో నే,తప్పన్, నేర్తుమే=చేసినకార్యమునకువిరుద్ధముగాఁ బ్రవర్తింపఁ గలుగుదుమా, మాటలు, వేయు=వేయిపలుకులు, ఏటికిన్ =ఎందులకు, అచ్చపలాక్షి=ఆదమయంతి, కూఁతురు=కుమారిక, అతఁడు=అనలుఁడు, అల్లుఁడు.

తా. ఓకలిరాజా! లోకులందఱకుఁ దెలియునట్లు మహాసభలో మహోప కారియయిననలుని సుగుణసంపదకు సంతసించి దమయంతి నతని కధికసంతసము తో నొసంగితిమి. అట్టిచ్చి యెంతో కాలము కాలేదు. లోకాధిపతులమని ప్రసి ద్ధికెక్కిన మే మీస్వల్పకాలములోనీ నీచవాక్యములువిని వారి కప్రియముచేయఁ బూనుదుమా; వట్టిమాట! వేపలుకులేల. కడమాటవినుము. ఆదమయంతి మాకుమా రికయనియు, నలుఁ డల్లుఁడనియు భావించుచున్నారము.

ఉ. ఏము నలుపురందు ఁ నెవ్వాఁడు కాఁజాలు
నిచ్చిపుచ్చుకొన్న ఁ యీయాలగద్ద
మాకు నింపు గావు ఁ మాను మీసుద్దులు
కలహముల మొగంబ ఁ కలియుగంబ.   107

టీ. కలహముల మొగంబ = కలహములకుఁ గారణమైన, కలియుగంబ=కలి యుగాధిపతీ! ఏమునలువురందు = మానలువురయందును, ఇచ్చి = ఒరుల కర్పించి, పుచ్చుకొన్న యీయాలగద్ద = తిరిగిపుచ్చుకొనెడి లోభి, ఎవ్వాఁడు కాఁజాలుఁ=ఎవఁడుకానమర్థుఁడగును, దయంతిని నలునకు మేమే మాచేతుల తో నిచ్చినవారము కాన యట్లిచ్చినదమయంతిని మగుడఁదీసికొను నంతటిలోభి వాఁడు మాలో నొకండును లేఁడనిభావము. సుద్దులు=నీచేష్టలు, మాకుఁ, ఇంపు గావు=ఇష్టములుకావు. మానుమీ=విడిచిపెట్టుమా.

తా. ఓకలిరాజా! మేమే మాచేతులతోనే దమయంతిని నలునకొసంగి యిప్పుడు మగుడఁ బుచ్చుకొనునట్టిలోభి మాలో నొకండును లేఁడు. కావున నీ చేష్టలు మాకెంతమాత్రమును రుచింపవు. విడిచిపెట్టుము.

క. పామరతఁ బట్టఁ బాఱకు
పామర! కలిరాజ! నిషధపతి మదలీలా
పామరసావేశంబునఁ
బా మరవిందారిఁబట్టఁ ఁ బాఱినభంగిన్.   108

టీ. ఉపామర=దేవతలవంటివాఁడా, కలిరాజ, మద ... వేశంబునన్ = మద లీలా=గర్వాతిశయ మనెడి, పామ=దురదయొక్క, రస=అనుభవించుటయొ క్క,ఆవేశంబునన్ =ఉద్రేకముచే, అనఁగా మదోన్మత్తుఁడవయి పాపకార్యము లుచేయ నధికాసక్తి గలవాఁడవయి యనిభావము, పాము=రాహువు, అరవిందారిన్ =చంద్రుని, పట్టన్, పాటినభంగిన్ =పర్విడునట్లుగా, నిషధరాజున్ =నల రాజును, పామరతన్ =అజ్ఞతచే, పట్టన్, పాఱను=పట్టిబాధింపఁబోకుము.

తా. స్పష్టము.

క. కాలోచిత మగుకార్యం
బాలోచితముగ నొనర్పు మది మేలు విరు
ద్ధాలాపంబులు పలుమఱు
నేలా పచరింప నిపుడు హేలానిమిషా ! 109

టీ. హేలానిమిషా=విలాసముదేవుఁడా, కాలోచితము=కాలమునకుఁ దగిన ది,అగు కార్యంబు=అయినట్టి కార్యమును, ఆలోచితముగన్ =ఆలోచనముకలుగు నట్లుగా, ఒనర్పుము= చేయుము, అది=అట్లుచేయుట, మేలు = యుక్తము, ఇపుడు, పలుమఱు =అనేకపర్యాయములు,విరుద్ధాలాపంబులు=విరుద్ధములయిన వాక్యములు, పచరింపన్ =చేయుటకు అనఁగా విరుద్ధ వచనములు, పలుకుట, ఏలా=ఎందులకు ?

తా. ఓకలిరాజా! చక్కఁగ నాలోచించికాలమునకుఁ దగిన కార్య మాచ రింపుము. అదిమంచిది, అంతియకాని యిప్పుడు విరుద్ధ వచనములు పలుకుటవల న నేమి ప్రయోజనము.

వ. అని తమలోన. 110

క. పోయెదరు పో యిపుడు తా
త్రేయాకయుగంబునుం దుశ్శీలయుగంబున్
దోయి యయి నలున కుపహతి
సేయంగా లేరు వాని శీలముకలిమిన్. 111

టీ. ఇపుడు, తార్తీయీకయుగంబుల్ = మూడవయుగమయిన ద్వాపరమును, తురీయయుగంబుల్ = నాల్గవయుగమగు కలియును, దోయి, యయి = జోడు గట్టి, పౌరోదర పోవ = వెళ్లుదురుగాక, వానికిలను కలిమిల్ = అనలుని సత్ప్రవర్తన సంపదచే, నలునకుల్, ఉపహతి, చేయంగాలేరు, చేయఁజాలరు. అచ్చుప్రతులలోను, వ్రాతప్రతిలోను. 'వాదీ యీకలియుగమునుం ద్వితీయయుగమ్ము న్' అనియు 'రాత్రీ యాకలియుగము', అనియును పాఠములు గానవచ్చుచున్నవి. అవి యనన్వితములు కావున 'నలంప్రత్యనపేతార్తితార్తీయాక తురీయులు' కర్తలగుచుండిరి. కాన నాల్గవ పాదములోని బహువచనక్రియతో సమముగా పౌరోదరు పోయని సవరింపఁబడెను.

క. యుగశేష మశేషమహీ
జగదవనపరాయణుండు ♦ సమధిక బాహా
యుగయుగయుగపదుపార్జిత
జగతీ విజయుండు నలుఁడు ♦ సామాన్యుండే. 112

టీ. యుగశేషము = ఈకృతయుగపుమిగతకాలము, అశేష...ణుండు—అశేష = సమస్తమైన, మహీజగత్ = భూలోకమును, అవన = రక్షించుటయందు, పరాయణుండు = ఆసక్తిగలవాఁడును. సమధిక...విజయుండు—సమధిక = మిక్కిలి గొప్పవగు, బాహాయుగయుగ = కాఁడులవంటి బాహుద్వయముచే, యుగపత్ = ఒక్కమాఱుగా, ఉపార్జిత = సంపాదింపఁబడిన, జగతీ = భూమియొక్క, విజయుండు = విజయముగలవాఁడును, అగునలుండు, సామాన్యుండే = సామాన్య మానవుఁడా!

వ. అని వెండియు నాఖండలాదులు 'పరోక్షప్రియాదేవా' యను పురాణవచనంబు గారణంబుగా నిగూఢప్రౌఢనిజభావణ విశేషంబున. 113

గీ. యామితత్రేతత్యసజ్ఞాన ♦ మమరశేష!
రాజసం న దిహాన్యతాం ♦ రహతమాంసి

తత్ర మాగాస్త్వమితిగతోఙ్ద్వాపరేణ
రాజసం సది హాస్యతాం ప్రథమ మనిరి. 114

టీ. అమరశేష=సురలలోనీచుఁడా, తత్ర, నలునిఁబరాభవించుటకై నిషధపురమునకు, యామి=వెడలుచున్నాను, ఇతి=ఇట్లు, పలుకుచుట్టి జ్ఞానము, రాజసం=రజోగుణసంబంధియగునది(అనఁగా నాలోచనశూన్యమయినదనుట)సత్=అగుచు, అసత్=అయుక్తమగుచున్నది. ఇహ=ఇక్కడనే, ఆస్యతాం=ఉండువుగాక, తమాంసి=అజ్ఞానములను, రహ=విడువుము, తత్ర=అనిషధనగరమునకు, త్వం=నీవు, మాగాః=వెళ్లకుందువుగాక, ఇతి=మా చెప్పినమాట వినకయీవిధముగా వెళ్లినచో, ద్వాపరేణ = ద్వాపరునితోఁ గూడ, రాజసంసది=నలసభయందు, ప్రథమం=ముందుగా, హాస్యతాం=పరిహాసమును, గతః=పొందుచున్నవాఁడవగుదువు. అనిరి=అనిపల్కిరి, నీవక్కడికేగినచో నలసభయందు నీవు తప్పకుండ నవమానము నొందుదువు.

వ. మఱియు బహుప్రకారంబుల బుద్ధిసెప్పియుఁ బ్రియంబువలికియు హెచ్చుకుందాడియు బృందారకులు గలిద్వాపరంబుల భూలోకగమనంబు ప్రతిషేధించిరి. ఇట్లు ప్రతిషేధించినను వారిసుభాషితంబులు పెడచెవులంబెట్టి మోహకంబును సాహసంబును, మదంబును, నసూయయు, నవివేకంబును దనకు నైజ గుణంబులగుటం గలియుగంబు కరయుగంబు మొగిచి యిట్లనియె. 115

టీ. మఱియున్, బహుప్రకారంబులన్=అనేకరీతుల, బుద్ధి, చెప్పియున్, ప్రియంబు=హితము, పలికియున్=హితోపదేశముచేసియు, హెచ్చుకుందు=ఎక్కువతక్కువలు, ఆడియున్=చెప్పియు, బృందారకులు=ఇంద్రాదులు, కలిద్వాపరంబుల భూలోకగమనంబు=కలిద్వాపరయుగములుభూలోకమున కరుగుటను, ప్రతిషేధించిరి=వలదనివారించిరి. ఇట్లు, ప్రతిషేధించినను=వద్దనివారించినను, వారిసుభాషితంబులు=ఇంద్రాదుల మంచివచనములను, పెడచెవులన్, పెట్టి=

చెవులం జొరనీయక, అనఁగా వినక, మోహకంబును=మూర్ఖతయు, సాహసంబును, మదంబును=గర్వంబును, అసూయయుఁన్=గుణములందలి దోషముల నెంచుటయు, అవివేకంబును=అజ్ఞతయు, తనకున్ = ఆకలి పురుషునకనుట, నైజగుణంబులు=స్వభావసిద్ధ గుణములు, అగుటన్=అవుటంబట్టి, కలియుగంబు, కరయుగంబున్=రెండు చేతులను, మొగిచి=మోడిచి, ఇట్లు, అనియెన్.

ఉ. వేలుపులార మీకుఁ బదివేలనమస్కృతులాచరించెదన్
మేలుదలంపుఁడే నవని మీఁదఁ జరించెదఁ గొంతకాలము
ద్వేలత నెవ్వఁడే నొకఁడు దేశములోన నధర్మవర్తియై
ప్రాలినవాఁడు లేఁడె పలువంకలునారసి చూడవచ్చినన్.

టీ. వేలుపులార=ఓ దేవతలారా! మీకున్, పదివేలనమస్కృతులు, ఆచరించెదన్=చేసెదను, మేలు=నా శ్రేయస్సును, తలంపుఁడు = కోరుచుండుఁడు, ఏను, అవనిమీఁదన్=భూలోకమందు, కొంతకాలము, చరించెదన్=వర్తించెదను, దేశములోనన్=భూమియందలి దేశములలో, ఎవ్వఁడేని, ఒకఁడు=ఎవఁడయిన నొకపురుషుఁడు, ఉద్వేలతన్=మర్యాదల నతిక్రమించుటచే, అధర్మవర్తియై=అధర్మమందు వర్తించుచున్నవాఁడై, ప్రాలినవాఁడు = గర్వించినవాఁడు, పలువంకలు ఆరసి, చూడన్,వచ్చినన్=అంతటను వెదుకగా, లేఁడె=లేఁడా, ఉండకపోఁడని భావము.

తా. ఓయింద్రాది దేవతలారా! మీకు పదివేల దండములు పెట్టెద, నాకు శ్రేయస్సు గలుగున ట్లాశీర్వదింపుఁడు. నేనుగొంతకాలము భూలోకంబున సంచరించెదను. భూలోకమున గర్వాతిశయము గలవాఁడయి ధర్మమర్యాదల నతిక్రమించిన వాఁడొకఁడయిన నుండఁడా? ఉండకపోఁడు. అట్టివాని నాశ్రయించి భూమియందుఁ బ్రవేశించెదను.

తే. వానిదుర్వృత్తి నెపముగా వసుధ యేలు
నలునిపైఁ బ్రత్యవాయంబు గొలుపువాఁడఁ

గొలిపి యతనిఁ బ్రవేశించి నిలుచువాఁడ
నిలిచి యాతని మననీక యలఁచువాఁడ. 117

టీ. వానిదుర్వృత్తినెపమునన్ = ఆయధర్మపరుని దుర్వ్యాపారముమిషచే, వసుధన్, ఏలునలునిపైన్ = ఏలునట్టి నలచక్రవర్తిపై, ప్రత్యవాయంబు = దోషమును, కొలుపువాఁడన్ = కలిగించువాఁడను, కొలిపి = కలిగించి, అతనిన్, ప్రవేశించి = అనలుని నావహించి, నిలుచువాఁడన్ = స్థిరముగా నుండువాఁడను, నిలిచి, ఆతనిన్, మననీక = బ్రదుకనీయక, అలఁచువాఁడన్ = బాధించువాఁడను.

తా. ఆదుర్మార్గుని నెపమున నలునిపై దోషములు పన్నెదను. పన్నితన్మూలమున వాని నావహించెదను. ఆవహించి వాని బ్రదుకనీయక బాధించెదను.

మ. వినుఁడీనాదు ప్రతిజ్ఞ వేల్పులు జగద్విఖ్యాతచారిత్రు నా
తని నేఁబట్టెద నెద్దియేని యొకరంధ్రం బబ్బెదుం గాక యే
నను వేలంబును గొల్చు దేవతలు తాలా యేమి యావంతద
ప్పున నైనం గలి సొచ్చుఁ గాని మెయిమైఁ బోనిచ్చునే యెవ్వరిన్.

టీ. వేల్పులు = ఓదేవతలారా! నాదుప్రతిజ్ఞన్, వినుఁడీ, జగద్విఖ్యాతచారిత్రున్ = జగంబునఁ బ్రఖ్యాతిగాంచిన ప్రవర్తనముగల, ఆతనిన్ = అనలుని, నేన్ పట్టెదన్ = లొంగఁదీసికొనియెదను. ఏను, అనువేలంబును = ప్రతిదినంబును, కొల్చు దేవతలు = కొల్చునట్టి దేవతలు, తాలా? ఏమి = మాహాత్మ్యశూన్యములయిన, గులకతాలయియుండునా? అనఁగా వారు ప్రభావశూన్యులయియుందురనియు వారియనుగ్రహంబునన్, ఎద్ది, ఏని, ఒకరంధ్రంబు = ఏదయిన నొకసందు, అబ్బెదున్, కాన = కలుగునుగాక, నాకొల్చిన దేవతలయనుగ్రహంబువలన నాకుఁ బ్రవేశింపఁదగిన యవకాశమెద్దియైన లభించుఁగాకయని భావము, కలి = కలిరాజు, ఆవంతతప్పునన్, ఐనన్ = ఆవగింజంత నేరమున్నప్పటికిని, చొచ్చున్ కాక = ప్రవేశించును, కానిఎవ్వరిన్ = ఎంతగొప్పవారినైనను, మెయిమైన్ = ప్రాణముతో, పోనిచ్చునే = పోనిచ్చునా? అనఁగాఁ బోనీఁడని భావము.

తా. ఓదేవతలారా! ఇదే నాప్రతిన వినుఁడు, ప్రసిద్ధ చరిత్రుఁడగు నలుని

బాధించెదను. దైవానుగ్రహము వలన నాకతనియందుఁ బ్రవేశింపఁదగిన సందు లభింపకపోదు. ఆవగింజంత యవకాశము దొరకినను గలి నలునియందుఁ బ్రవేశింపఁగలఁడు. కలియెంతవారినైన నూరకపోనీయఁడు.

తే. ఆవగింజలు తాటికాయలుగ నాడి
దొడ్డ సేయుదు సన్నంపు దోసమైన
హరిహరబ్రహ్మ లైన నా యంతవారె
కపటమాయేంద్రజాలాది కౌశలమున. 119

టీ. ఆవగింజలు=ఆవగింజలంత లేసి నిందా వాక్యములను, తాటికాయలుగన్=తాటికాయలంత పెద్దవిగా, ఆడి=పలికి, సన్నంపుదోషము=చిన్నదోసము, ఐనన్=అయినప్పటికిని, దొడ్డసేయుదున్=గొప్పదానిగాఁ జేయఁగలుగుదును, కపట...కౌశలమునన్—కపట=వంచనము, మాయా=మోసము, ఇంద్రజాలము, ఆది=మొదలయిన విద్యలందలి, కౌశలమునన్=నేర్పుచే, హరిహరబ్రహ్మలు=విష్ణువు, శివుఁడు బ్రహ్మ యయినను, నాయంతవారె=నాయంత గొప్పవారా? అనఁగాఁ గారనుట.

తా. ఓయింద్రాది సురులారా! చిన్నచిన్న వాక్యములను నామాయాబలముచేఁ బెద్ద పెద్ద వానిఁగాఁ గల్పించిపలికి చిన్న దోషమునైనను గొండంత దోసముగాఁ జేయుదును. కపటము, ఇంద్రజాలము మొదలగు విద్యలందు, నాకు బ్రహ్మాదులయిన సములుగా నేరరు.

క. కాదంబరిఁ ద్రావింతును
జూదం బాడింతు వలలఁ జొక్కులఁ బెట్టం
బైదలుల నియోగింతును
వైదర్భతనూజమీఁది వల పుడిగింతున్. 120

టీ. నలునిచే "అనుపదమధ్యాహార్యము" కాదంబరిన్=కల్లును, త్రావింతున్=త్రాగునట్లు చేయుదును, జూదంబు, ఆడింతున్=ఆడునట్లుసేసెదను, వలలన్=మాయలచేత, చొక్కులన్, పెట్టన్=మోహింపఁ జేయుటకు, పైదలు

లక్ = స్త్రీలను, నియోగింతును=పంపుదును, వైదర్భతనూజమీఁదివలపుక్ = దమయంతియందలి ప్రేమమును, ఉడిగింతుక్=తొలంగునట్లు చేసెదను.

తా. స్పష్టము.

తే. వేయు మాటలవేల యోవిబుధులార
యవధరింపుఁడు నిజము మీయడుగులాన
భైమితోఁ భూమితోఁ బెడఁబాపువాఁడ
నిమిషమాత్రంబునంద యానిషధపతిని. 121

టీ. ఓవిబుధులార=ఓయింద్రాదులార, వేయుమాటలు, అవి, ఏల=ఎందులకు, మీయడుగులాన=మీపాదసాక్షిగాఁ జెప్పెదను, నిజము=సత్యమును, అవధరింపుఁడు=ఆలకింపుఁడు, నిమిషమాత్రంబునంద=రెప్పపాటు కాలములోనే, ఆనిషధపతిని=ఆనలరాజును, భైమితోక్=దమయంతితోను, భూమితోక్=భూమండలముతోను, పెడఁబాపువాఁడక్=ఎడఁబాపెదను.

తా. ఓయింద్రాదులారా! వేయుమాట లెందులకు? మీపాదసాక్షిగా సత్యము చెప్పెదను వినుండు, నిమిషకాలములోనే యానలుని దమయంతితో వియోగము పొందునట్లుగాను రాజ్యభ్రష్టుఁడగునట్లుగాను జేసెదను.

వ. అని పలికిన నెమ్మనంబులం గుత్సించుచు నతనియుత్సాహంబు దైవకల్పితంబు గావున నన్యథాకరింప నలవిగాక నాకప్రముఖు లగుబర్హిర్ముఖు లన్యోన్యముఖావలోకనంబు సేసి మనకుం గలిరాజుతోడ సంవాదం బింతియ చాలు తమ్ముండు నన్నయు నగు కలిద్వాపరంబులు బ్రహ్మలోకంబునుండి యా బ్రహ్మనియోగంబునఁ బోవుచున్నవారు గావలయు. పాతెడు నీళ్లకుం గట్టపెట్టం బనియేమి? పొద్దండుపొదండని పోయిరి. కలియును గామక్రోధలోభమోహాపరివారపరివృతుం డై నిషధదేశంబుచాయన భూమండలంబునకు డిగ్గ నప్పుడు. 122

టీ. అనిపలికినన్ = కలియట్లుపలుకఁగా, నాకప్రముఖులు = ఇంద్రుఁడు మొదలగువారు, అగుబర్హిర్ముఖులు = అయినట్టిదేవతలు, స్వమనంబులన్ = తమమనస్సులందు, కుత్సించుచున్ = నిందించుచు, ఆతనియుత్సాహంబు = ఆకలియొక్క ప్రయత్నము, దైవకల్పితంబు, కావునన్, అన్యథాకరింపన్ = తిరస్కరించుటకు, అలవి కాక, అన్యోన్యముఖావలోకనంబు = పరస్పరము ముఖములను జూచికొనుటను, చేసి, మనకు... చాలున్ = కలిరాజుతో నిప్పుడు చేసిన సంభాషణము చాలును, తమ్ముండును, అన్నయు, అగు కలిద్వాపరంబులు, బ్రహ్మలోకము నుండి... పోవుచున్నవారు = బ్రహ్మయాజ్ఞ తలఁదాలిచి సత్యలోకమునుండి పోవుచున్నవారు, కావలయున్ = అయియుండవచ్చును, పాడు... ఏమి = ప్రవహించుసీళ్లకుఁ గట్టఁగట్ట శక్యంబు కాదు. పోదండు, పోదండు, అని, పోయిరి. కలియును, కామ... వృతుండై — కామము, క్రోధము, లోభము, మోహములను, పరివార = పరిచారకులతో, పరివృతుండై = ఆవరింపఁబడి, నిషధదేశంబుచాయన = నిషధదేశమువైపుగానే, భూమండలమునకున్, డిగ్గెన్, అప్పుడు.

సీ. హోమాజ్యగంధోర్ధ్వి కుద్వేగ మొందుచుఁ
            గ్రతుధూమముల చేత గాసిపడుచు
నతిథిపాద క్షాళ నాంభఃప్లుతము లైన
            గృహమేధిమందిర క్షితితలముల
జీరువాఱుచుఁ బూర్త శిశిరానిలంబులఁ
            జలివట్టి వణఁకుచు సవనశుష్క
పుటపాకముల వెక్కఁ బురపురం బొక్కుచుఁ
            బశుబంధములఁ జూచి భయముపడుచు
తే. వ్రతులబృసులకు యతికోటి రాంభములకు
బ్రహ్మచారులయాషాఢపంక్తులకును
నంతరంగంబులో నాత్మహాననశంక
తరతరము యుద్భవిల్లంగఁ దల్లడిలుచు.   123

టీ. (అవతారిక) కలిపురుషుఁడు తనపరివారముతో నిషధప్రాంతమునకు వచ్చియు నందుఁ బ్రవేశింపలేకుండెనని చెప్పుచున్నాఁడు. కలి, అనుపదము (అధ్యాహార్యము) హోమాజ్యగంధోద్రేకీన్ - హోమాజ్య=హోమపు నేతిసంబంధి యగు, గంధ=పరిమళముయొక్క, ఉద్రేకీన్ = తరంగమునకు, ఉద్వేగము= భయము, ఒందుచున్ =పొందుచు, క్రతుధూమములచేతన్ = యజ్ఞసంబంధి యగుపొగచేత, గాసిపడుచున్ = బాధనొందుచు, అతిథి... ప్లుతములు—అతిథి=అతిథులయొక్క, పాదక్షాళన = కాళ్లుకడుగుటకుఁ బోసిన, అంభః= నీటిచే, ప్లుతములు = తడిసినవి, ఐనగృహమేధి మందిరక్షితితలములన్ =అయి నట్టి గృహస్థులయొక్క యింటివాకిళ్లయందు, జీరువాఱుచున్ = జాఱిపడుచు, పూర్తశిశిరానిలంబులన్—పూర్త = ధార్మికులు నిర్మించిన వాపీకూప తటాకాదులనుండి వచ్చెడి, శిశిరానిలంబులన్ = చల్లనిమారుతములచే, చలిపట్టి=చలి గొని, వణఁకుచున్ = కంపమునొందుచు, సవన...యుక్కన్—సవనశుష్మ= యాగాగ్నిసంబంధియగు, పుటపాకములు= రెండుప్రక్కలందును గని గెడి తాపములయొక్క, వెక్కన్ =వెట్టచే, పురపురన్, పొక్కుచున్ =దుఃఖించుచు, అనఁగా నిషధదేశమందు యాగములు బహుళముగాఁ బ్రవర్తిల్లుటంజేసి యుభయపార్శ్వములందును వహ్నితాపము మిక్కిలి పీడించుచుండఁగాఁ గలి సహింపలేక దుఃఖము నొందుచుండెనని భావము. పశుబంధములన్ =యాగపశువులను బంధించుటలను, చూచి, భయము, పడుచు, వ్రతులబృసులకున్ =మునీశ్వరుల దర్భాసనములకు, యతికోటిరంభములకున్ =యతీంద్రుల వెదురుకఱ్ఱలకును, బ్రహ్మ...పంక్తులకును=బ్రహ్మచారులమోదుగు దండములవరుసలకును, అంతరంగంబులోన్ =మనస్సులో, ఆత్మహననశంక = తాను జచ్చునేమోయని సందేహము, తరతరమ=క్రమముగా, ఉద్భవిల్లంగన్ =కలుగఁగా, తల్లడిలుచున్ = భయమునొందుచు, వేదాధ్యయనములచేతను, వ్రతములచేతను, యోగముల చేతను, బ్రహ్మచర్యాదివర్ణాశ్రమధర్మములచేతను, బరమపవిత్రులయినవారిని సమీపించినచోఁ దనప్రాణంబులు వోవునేమోయని మనమున భయమందుచు దూరముగాఁ దొలఁగిపోవుచుండెను. ఈచెప్పుటచే నిషధదేశము యాగాదులచే సమృద్ధమయుండుటచేఁ గలికిఁ బ్రవేశింప నలవికాకుండెనని భావము.

తా. కలి తన పరివారముతో నిషధదేశమువంక వచ్చెను. కానియందుఁ బరమపవిత్రములగు కార్యములు ప్రవర్తిల్లుచుండుటచే నెచ్చటను గాలూనుట కవకాశములేదు. అందువాఁడు యాగములు జరుగుచుండు భూములనుజూచి భయపడుచుండెను. క్రతుధూమములచే గాసిచెందుచుండె. అతిథుల పాదప్రక్షాళనార్థముపోసిన జలముచేఁ దడిసిన గృహస్థులగృహాంగణములందు జారిపడుచుండెను. ధార్మికులు త్రవ్వించిన తటాకాదులందలి చల్లనిగాలులకు వడంకుచుండెను. ఉభయపార్శ్వములవర్తిల్లు యాగములందలి యగ్నితాపమునకు దుఃఖించుచుండెను. పశుబంధములఁజూచి తన్నుఁగూడ నట్లు బంధింతురేమో యని భయపడుచుండె. దర్భాసనములను, యతీశ్వరులవెదురుఁగఱ్ఱలను, బ్రహ్మచారుల దండములను జూచి తనకుఁ బ్రాణాపాయము గల్గునేమోయని మనమున భయపడఁ జొచ్చెను.

సీ. సవనయూపస్తంభ సంభారములఁ జూచి
శూలంబులో యని స్రుక్కి స్రుక్కి
భూదేవనిటలోర్ధ్వ పుండ్రంబు లీక్షించి
ఖడ్గంబులో యని కలఁగి కలఁగి
బ్రహ్మచారి జనోత్కరంబు మౌంజులు సూచి
పాశంబులోయని భ్రమసి భ్రమసి
యధ్వరస్రుగ్జిహ్వికాళియంబు లాలోకించి
యురగంబులోయని యులికి యులికి.

తే. విప్రనికరం బనుష్ఠాన వేళలందుఁ
బాణిపంకేరుహోదరాభ్యంతరమున
నిలిచి యెత్తిన యాచమ నీయ తీర్థ
జలము శాపోదకం బని యులికి యులికి. 124

టీ. (అవ) కలి చండాలరూపుఁడు కాన యజ్ఞాదిసత్కార్యములందలి సంభారములు వానికి భయదాయకంబులై యుండెనని చెప్పుచున్నాఁడు. సవన...

భారములన్—సవన=యజ్ఞమందలి, యూపస్తంభ=చండ్రమొదలయిన యూపస్తంభములయొక్క, సంభారములన్ = సమృద్ధులను, చూచి, శూలంబులో=శూలములేమోయని, స్రుక్కి, స్రుక్కి = మిక్కిలిజంకి, యూపస్తంభములు వానికి భయంకరశూలములవలెఁ గానవచ్చుచుండెనని భావము. భూదేవ...పుండ్రంబులు—భూదేవ=బ్రాహ్మణులయొక్క, నిటల=నుదుటియందున్న, ఊర్ధ్వపుండ్రంబులు=విబూదిరేఖలు, ఖడ్గంబులోయని=కత్తులేమోయని, కలఁగి, కలఁగి=మిక్కిలి కలఁతచెంది, బ్రహ్మచారిజనోత్కరంబు మౌంజులు=బ్రహ్మచారులు మొలలందుఁదాల్చిన ముంజగడ్డితో నల్లినత్రాళ్లను, చూచి, పాశంబులు ఓ, అని=పాశములనెడి బంధనవిశేషము లేమోయని, భ్రమసి, భ్రమసి = మిక్కిలియు భ్రాంతిచెంది, అధ్వర...కాయంబులు—అధ్వర=యాగములందలి, స్రుక్=సర్పాకృతిగాఁ గట్టతోఁ జేయఁబడిన హోమసాధనములను, ఆలోకించి = చూచి, ఉరగంబులో=సర్పములేమోయని, ఉలికి, ఉలికి = మిక్కిలి త్రుళ్లిపడి, విప్రనికరంబు=బ్రాహ్మణసమూహము, అనుష్ఠానవేళలందున్ = నిత్యకర్మాచరణకాలములందు, పాణి...తరమునన్—పాణిపంకేరుహ = పాణిపద్మములయొక్క, ఉదరాంతరమునన్ = మధ్యప్రదేశమునందు, నిలిచి = నిలుపఁబడి, ఎత్తిన, ఆచమనీయతీర్థజలము = తీసికొన్న యాచమనము కొఱకయిన జలము, శాపోదకంబని=శాపమిచ్చుటకు పట్టుచున్న జలమేమోయని, అలికి, అలికి=మిక్కిలిభయపడి, సంధ్యాదిసమయములందు బ్రాహ్మణోత్తము లాచమనము చేయు జలము చేతులోనుంచుకొని నిలిచి జపించుచుండ నది కలి శాపమొసఁగఁబట్టిన జలమని మనంబున భయపడెనని భావము.

తా. కలిపురుషుఁడు యాగార్థము కొనివచ్చిన యూపస్తంభంబులనుగాంచి తన్నుఁ జంప సమకూర్చిన శూలము లేమోయని భావించి మిక్కిలి జంకుచుండెను. బ్రాహ్మణులు నుదుటఁబెట్టిన బూదిరేక లాకలికి ఖడ్గములవలె భయము గొలుపుచుండె. బ్రహ్మచారుల మొలలందున్న మౌంజీబంధములు పాశంబులవలె భీతి గలిగించెను. అధ్వరములందు హోమసాధనములగు దారుమయములగుస్రుక్కులు సర్పములవలెఁ గానవచ్చుచుండెను. బ్రాహ్మణులు సంధ్యావస

యనులందు హస్తములందుఁ దాల్చిన జలము శాపోదక మేమోయని భయము గొనుచుండెను.

సీ. ఆత్మఘాతకుఁ జూచి హర్షింపఁగా నేల
యతఁడు సర్వస్వార యజ్ఞకర్త
బ్రహ్మఘ్నుఁగని యేల పరితోషమందంగ
నాతఁడు సర్వమేధాభిరతుఁడు
బ్రహ్మచారిత్వరి రతికేల మోదింప
నది మహావ్రత దీక్షకంగకంబు
విప్రులమధుపాన విధి కేల యలరంగ
సౌత్రామణేష్టి యాజకులు వారు
తే. ధూళిధూసరుఁ బరికించి యేల నిక్క-
పావనస్నానవిధిమృదా భవ్యుఁ డాతఁ
డనుచు మూఁడవయుగము దన్నచట నచట
భ్రాంతి దీర్పఁగ గతిలేక భంగపడుచు. 125

టీ. (అవ)ఇందుఁగలితనకాశ్రయముగలుగుచున్నదని భ్రమచెందిసంతసించుచుండఁగా, ద్వాపరుఁడువాని భ్రాంతిని దొలఁగించుచున్నాఁడు. ఓకలిరాజా, (అనుపదమధ్యాహార్యము) నీవు, ఆత్మఘాతకుక్=తన్నుఁదాఁజంపుకొన్నవానిని చూచి, హర్షింపక్=సంతసించుట, ఏల? అతఁడు= ఆట్లాత్మహత్యచేసికొన్నవాఁడు, సర్వస్వారయజ్ఞకర్త = సర్వస్వారమనెడియజ్ఞమును జేసినవాఁడు, అనఁగా నీవాత్మహత్యచేసి కొన్నవిప్రుంగాంచి యాశ్రయములభించెనని సంతసించుచున్నావు. కాని యావిప్రుఁడు సర్వస్వారమను యజ్ఞమునుజేసి తన్నాహుతిగాఁ జేసినపుణ్యాత్ముఁడు. అంతియకాని నీవనుకొన్నట్లు పాతకిగాఁడని భావము. బ్రహ్మఘ్నుక్=బ్రాహ్మణునిఁజంపినవానిని, కని, సంతోషము, అందంగ్, ఏల=సంతసించుటయెందులకు, అతఁడు, సర్వమేధాభిరతుఁడు=సర్వమేధమనెడి యజ్ఞమందాసక్తిగలవాఁడు. బ్రహ్మహత్యగావించెఁగాన యీబాఁపఁడుమహాపా

తకుఁడని తలంచివానినాశ్రయించి యిందుఁ బ్రవేశింపఁగలనని సంతసించుచున్నావు. కాని యతఁడు నీవనుకొన్నట్లు పాపాత్ముఁడు కాఁడు, వాఁడు సర్వమేధమనుయాగమును జేయఁదలంచి "బ్రాహ్మణో బ్రాహ్మణమాలభేత" యనెడి శ్రుతిప్రకారము బ్రాహ్మణుని జంపెనుగాని యకారణముగాఁ జంపలేదు. అతఁడు యాగార్థము చంపుటచే నెంతమాత్రమును పాపాత్ముఁడు కాఁడని భావము. బ్రహ్మచారీత్వరీరతికిన్ = బ్రహ్మచారియును, జారిణియునల్పెడి సంభోగమునకు, మోదింపన్, ఏల = మోదించుటయెందులకు, అది = ఆబ్రహ్మచారి జారిణీసమాగమము, మహావ్రతదీక్షకున్ = మహావ్రతమనెడి యజ్ఞమునకు, అంగకము = అంగమైయున్నది. ఓకలిరాజా! బ్రహ్మచారి జారిణితో సంభోగించుటంజూచి, యది పాతకమనియు, దాని ననుసరించి నీవిందుఁ బ్రవేశింపవచ్చుననియుఁ దలంచుచున్నావు కాని నీమనోరథము విఫలమయ్యె. వారట్లు చేయుట మహావ్రతమనెడియజ్ఞమును బూర్తిగావించుటకే కాన యది పుణ్యమే కానిపాపము కాదనియు, దానివలన నీకుఁ బ్రవేశింపనవకాశము లేదనియు భావము. విప్రపులమధుపానవిధికిన్ = బ్రాహ్మణులు మద్యపానము చేసినందులకు, అలరఁగన్, ఏల = సంతసించుట యెందులకు? వారు = ఆమద్యపానము చేసెడి బ్రాహ్మణులు, సౌత్రామణేష్టియాజకులు = సౌత్రామణియను నిష్టిని జేయువారు. నీవు మద్యపానము చేయు బ్రాహ్మణులను జూచి తన్మూలమునఁ బ్రవేశింపవలెనని చూచుచున్నావు కాని. "సౌత్ర్యామణ్యాం సోమగ్రహాంశ్చ సురాగ్రహాంశ్చ గృహ్ణాతి" యనెడి శ్రుతిప్రకారము సౌత్రామణీష్టి చేయువారు సురాపానము చేయవచ్చును. కావున వానిమూలమున నీవు ప్రవేశింప వలను పడదని భావము. ధూళిధూసరున్ = బూడిదచేఁగప్పఁబడినవాని, పరికించి = చూచి, నిక్కన్, ఏల = ఎగిరిపడుట యెందులకు, అతఁడు = వాఁడు, పావన...భవ్యుఁడు — పావన = పవిత్రమైన, స్నానవిధిమృదా = స్నానకర్మపుమట్టిచే, భవ్యుఁడు = శుభప్రదుఁడయినవాఁడు, ఓకలిరాజా! ఒంటిపైబూదినలందుకొన్న వారినిగాంచి, వారుమలినులనియు, వారిమూలమునఁ బ్రవేశింపవచ్చుననియుఁ దలంచితివి కాని వారుస్నానము చేసి పవిత్రులై భూతి ధరిం

చినవారు. కాని నీవన్నట్లు మలినులు కారని తెలియుమనిభావము. అనుచున్, మూడవయుగము=ద్వాపరయుగము, తన్నున్ = కలియుగమునుటు, అచట, చటన్, భ్రాంతిన్, తీర్పఁగన్ = కలిరాజుభ్రమను దొలంగించుచుండఁగా, గతి, లేక=దిక్కు లేక, భంగపడుచున్=భంగపాటును జెందుచు, అని పైపద్యముతో నన్వయము.

వ. నిషధ దేశంబులోఁ జనువాఁడు మఱియును. 126

తే. స్నాతకుల ఘాతుకులఁగాఁగ సంస్మరించి
నహితులకుఁబోలె వెఱచు నగ్న్యాహితులకుఁ
దలఁచు దాంతుఁ గృతాంతుఁగాఁ గలియుగంబు
మానితం బైన యమ్మహీమండలమున. 127

టీ. మానితంబు=పూజ్యమైనది, ఐనయమ్మహీమండలమునన్ = అయినట్టియా నిషధదేశమునందు, కలియుగంబు, స్నాతకులన్ = విద్యాస్నాతకులు మొదలగు వైదికులను, ఘాతుకులన్ కాఁగన్ = మారకులనుగా, సంస్మరించి=తలంచుకొని, అగ్న్యాహితులకున్ =ఆహితాగ్నులకు, అహితులకుఁబోలెన్ = శత్రువులకువలె, వెఱచున్ = భయపడును, దాంతున్ = ఇంద్రియనిగ్రహముగలపూజ్యుని, కృతాంతుఁగాన్ =యమునిఁగా, తలంచున్ =భావించుచుండును.

తా. ఆకలిరాజు నిషధదేశమున సంచరించుచు స్నాననిష్ఠులు మారకులనియు నాహితాగ్నులు శత్రువులనియు, దాంతుఁడు యముండనియు భావించుచుండెను.

సీ. బౌద్ధులఁ బొటించుఁ బరమబంధులఁబోలెఁ
జార్వాకులకుఁ గరాంజలి ఘటించు
జైనులం బొడగన్న సంతోషమునఁ దేలు
జే యని మ్రొక్కుచుఁ జెలఁగి నవ్వు
వైతండికుల కభివాదనం బొనరించుఁ
బాషండులకుఁ జాలభక్తిఁ జేయుఁ

గాపాలికులకు సత్కారంబు గావించుఁ
బరిచయించును దిగంబరులతోడఁ
తే. పాశుపతకక్షపాలికాభస్మధూళి
పాళి యుద్ధూళనక్రియావేళయందు
గాలివెంబడిఁ బై రాలఁ గళవళించుఁ
గలియుగము పావకస్ఫులింగమ్ము లనుచు. 128

టీ. కలియుగము,(కర్త) బౌద్ధులన్ =బౌద్ధమతమువారిని, పరమబంధులన్, పోలెన్ =నచ్చినచుట్టములనువలె, పాటించున్ =గౌరవించుచుండును, చార్వాకులకున్ =నాస్తికులకు, కరాంజలిన్ = చేమోడ్పును, ఘటించున్ =చేయును, అనఁగా నమస్కరించుననుట, జైనులన్ =జైనమతస్థులను, కన్నన్ = చూచినచో, సంతోషమునన్, తేలున్ =పొంగిపోవును. చెలఁగి=అతిశయించి, జేయని మ్రొక్కుచున్, నవ్వున్, వైతండికులకున్ = వితండావాదముసల్పువారలకు, అభివాదనంబు=నమస్కారమును, ఒనరించున్ =చేయును, పాషండులకున్ = పాషండమతమువారికి, చాలన్, భక్తి, చేయున్ =భక్తి చూపును, కాపాలికులకున్ =కాపాలికమతమువారికి, సత్కారంబును = సమ్మానమును, కావించున్ =చేయును, దిగంబరులతోడన్ = దిగంబరులైవర్తించువారితో, పరిచయము చేయును, పాశుపత...పాళి—పాశుపత=పాశుపతవ్రతమాచరించుశైవుల యొక్క, కక్షపాలికా=సన్యాసులు ధరించునొకదినుసు సంచియందున్న, భస్మధూళిపాళి=భూతిసమూహముయొక్క, ఉద్ధూళనక్రియావేళలందున్ =ఒడలికిఁబూసికొనెడిసమయమందు, గాలివెంబడిన్ =వాయువశమున, పైని=తనమీఁద, రాలన్ =రాలినచో, పావకస్ఫులింగంబులు=అగ్నిహోత్రకణములు, అనుచున్, కళవళించున్ =తొట్రుపడుచుండును, కలి, బౌద్ధజైనకాపాలికచార్వాకాదిమతములవారి నెక్కుడుగా గౌరవించిసంతసించుచుండెననియు, శైవులుశరీరమునిండ బూడిదపూసికొను నప్పుడదిగాలిచేఁ గొట్టికొనివచ్చి తనపైఁ బడినచో నాభూతికణములు పవిత్రములగుటంజేసి యగ్నికణములవలెఁ దాఁకఁగాఁ గలఁతఁ జెందుచుండెననియు భావము.

క. వేఁగుంబోకల మేల్కని
భాగవతోద్గీయమాన । భగవద్గీతా
రాగంబులకును మది ను
ద్వేగంబు వహించుఁ జేఁదు । తిన్నవిధమునన్.

టీ. వేఁగుంబోకలన్=వేకువజాములందు, మేల్కని=తెలివిచెంది, భాగ... రాగములకున్—భాగవత=భగవద్భక్తులచే, ఉద్గీయమాన=గానము చేయఁబడుచున్న, భగవద్గీతా=భగవద్గీతాశ్లోకములయొక్క, రాగంబులకున్=గానములకు, లేక మాధుర్యములకు, మదిన్=మనస్సులో, చేఁదు=విషము, తిన్నవిధంబున్=తిన్నచందమున, ఉద్వేగంబు, వహించున్=భయము చెందుచుండును.

సీ. అవ్వరాకుఁడు పరా । కమ్మగారేతెంచు
త్రోవకు దూరంబు । తొలఁగిపోవు
నాదోషకారి స । న్న్యాసి దవ్వులఁగాంచి
యోలంబునకుఁ దాఁకి । యొదిఁగి యుండు
నాపాపజాతి మా । సోపవాసిని గని
లంఘింపఁబోయి కా । ల్జాలియుఁ గూలు
నావెనుకొఱుకు యా । యావరవ్రతధారి
బవదారి యని పేర్చి । పండ్లుగొఱుకు

తే. నాన్నృశంసుఁ డోసరిలు వై । ఖానసులకు
నాదురాత్ముండు శ్రోత్రియు । నపహసించు
నాఖలుఁడు సోమయాజి ని । రాకరించు
నక్కరాతుఁ డనుష్ఠాతు । ధిక్కరించు. 130

టీ. ఆవరాకుఁడు = నీచుఁడయిన యాకలిరాజు, పరాకమ్మగారు=పంద్రెండు రాత్రులుపవాసము చేసిచేసెడి పరాకమనెడి వ్రతమాచరించెడి స్త్రీ), ఏతెంచు త్రోవకున్ = వచ్చుచున్నట్టి మార్గమునకు, దూరంబు=దూరముగా, తొలఁగి

పోవుఁగా, అనఁగా పరాకమనెడి వ్రతమునాచరించువారెవ్వరైన వచ్చుచున్నచోఁ జూచి భయపడి దూరముగాఁ బాఱిపోవునని భావము. ఆదోషకారి=ఆపాపాత్ముఁడు, సన్న్యాసిఁ, దవ్వులన్, కాంచి=దూరమునఁజూచి, ఓలంబునకున్ = వృక్షాదులచేగూఢమైన స్థలమునకు, తారి=పోయి, ఒదిఁగి, ఉండున్=పొంచియుండును, ఆపాపజాతి=పాపజాతికలి, మాసోపవాసిని = మాసముదినము లుపవసించుట యనెడి వ్రతమునుబూనినదాని, కని=చూచి, లంఘింపన్, పోయినన్ = దాటఁబోయి, అనఁగా భయముచే దాఁటుచుఁ బర్వెత్తఁబోయి, కాలు, నలియన్ = చూర్ణమగునట్లుగా, కూలున్ = నేలఁబడును, ఆవెనుగొలుకు= ఆదూషకుఁడయిన కలి, యాయావరవ్రతధారిన్ = యాయావరవ్రతమును దాల్చినవానిని, పగదారి = శత్రువని, అని, పేర్చి = అతిశయించి, పండ్లుకొఱుకున్, ఆనృశంసుఁడు=అక్రూరుఁడు, వైఖానసులకున్ =వానప్రస్థులకు, ఓసరిలున్=తప్పించుకొనిపోవును. అదురాత్ముఁడు, శ్రోత్రియున్ = వేదాధ్యయనపరుని, అపహాసించున్ = పరిహాసించును, ఆఖలుఁడు, సోమయాజిన్, నిరాకరించున్=తిరస్కరించును, అక్రూరాతుఁడు = అనీచుఁడు, అనుష్ఠాతున్=అనుష్ఠానపరుని, ధిక్కరించున్ =తిరస్కరించును.

తా. ఆదురాత్ముఁడయిన కలిపురుషుఁడు, పరాకాఖ్యమగు వ్రతము సలుపువారింజూచి భయమున దూరముగాఁ దొలఁగిపోవును, సన్న్యాసులనుజూచి భయమునఁ జాటునకేఁగి దాఁగియుండును. మాసోపవాసము చేయువారిని గని భయమున లంఘించి పర్విడఁబోయి కాళ్లు విఱుచుకొనును. వ్రతధారిని విరోధియని తలంచు. వానప్రస్థులకు జంకి ప్రక్కకుఁబోవును, వేదాధ్యయనపరులను వెక్కిరించును. సోమయాజులను నిరాకరించును. అనుష్ఠానపరులను దిరస్కరించుచుండును.

శా. ఆనిర్భాగ్యుఁడుగాళరాత్రియనిహాహాకారముం జేయుడెం
దానన్నాస్థ్వసమంది బ్రాహ్మణులు సంధ్యావేళఁ జేతస్సమా
ధానంబొప్పఁగ నావహింప నుదయత్సప్తాశ్వబింబంబులోఁ
గానాకాశపథంబు నిండికొని శ్రీగాయత్రి యే తేరఁగాన్.

టీ. ఆనిర్భాగ్యుఁడు=భాగ్యహీనుఁడయినకలి, బ్రాహ్మణులు,సంధ్యావేళలు=ప్రాతస్సంధ్యాకాలమందు,చేతస్సమాధానంబు=మనస్సునకుసావకాశత,ఒప్పన్=ఒప్పునట్లుగా, ఉపాసింపన్=ఉపాసింపఁగా,ఉదయ...లోఁగాన్=ఉదయించుచున్నసూర్యమండలములోనుండి, ఆకాశపథంబున్=గగనమార్గమును, నిండికొని=వ్యాపించి, శ్రీగాయత్రి= ప్రాతస్సంధ్యాధిష్ఠానదేవతయగు గాయత్రీదేవి, ఏతేరఁగాన్=వచ్చుచుండఁగా, కాళరాత్రి, అని=శక్తిస్వరూపురాలయినదుర్గాదేవియని, డెందానన్=మనస్సునందు,'సాధ్వసము = భయము, అంది, హాహాకారముక్=సంతాపము సూచించుచు మొఱవెట్టుచుండును.

తా. ఆనిషధదేశమునందలి బ్రాహ్మణులు నియతిపరులై చిత్తమును దృఢపఱచికొని గాయత్రీదేవి నుపాసింపఁగా,నామె సూర్యమండలమునుండి వెలువడియాకాశమును సప్రభలతోఁగప్పి వచ్చుచుండెను. కలిపురుషుఁడది చూచి సర్వసంహారకారిణియు, శక్తిస్వరూపియునగు దుర్గయనికొని మనంబున భయపడి సంతాపము నొందసాగెను.

మ. యజమానప్రమదావికస్వరభగక్రన్యస్తాశ్వదీర్ఘస్వర
ధ్వజదండం బగునశ్వమేధమఖతంత్రంబు న్నిరీక్షించి యు
క్కుజనుండా త్రిలిన న్వేదవిదులం గుచ్ఛించిపుష్పాస్త్రిచే
నిజహాస్తంబునవేసియుత్సుకణముల్ నిండారనేత్రంబులన్.

టీ. గోపనీయము.

తే. జినగవేషణనిరతుఁడైచెట్ట సూచు
నజినవద్బ్రహ్మచారిచయంబు నెదుర
క్షపణకాలోకనార్థి యాఖలుఁడు గాంచు
నక్షపణకేళి రాజసూయాధ్వరమున.   133

టీ. జిన...నిరతుఁడు—జిన=జినుని (బుద్ధవిశేషుని) గవేషణ=వెదకుటయందు, నిరతుఁడు=ఆసక్తిగలవాఁడు, జ్యేష్ఠ=అయినట్టిదుష్టుఁడగు కలిపురుషుఁడు, "జ్యేష్ఠ" యనుపాఠమున, అయినపెద్దమ్మయగు కలియనియర్థము

ఎదురన్ =ఎదుటియందు, అజినవత్ =కృష్ణమృగచర్మమును ధరించిన, బ్రహ్మచారి చయంబున్ =బ్రహ్మచారిసమూహమును, చూచున్ = చూచుచుండును. జినునివలె లేని బ్రహ్మచారులనుజూచునని యర్థాంతరము. ఆదేశమునందంతటను వేదవిహిత కర్మము లాచరించు వారే కానవచ్చుచుండిరి కాని, వేదబాహ్యులెవ్వరును గాన రాలేదనిభావము. క్షపణకాలోకనార్థి—క్షపణక=క్షపణకులను, ఆలోకన=చూచుటకు, అర్థి=కోరుచున్నవాఁడగు, అఖలుఁడు=అనీచుఁడయినకలి, రాజసూయాధ్వరమునన్ = రాజసూయయాగమందు, అక్షపణకేళిన్—అక్ష=పాచికలసంబంధియగు, పణ=ధనమందలి, కేళిన్ = ఆటను, క్షపణకులులేనట్టి యాటనని యర్థాంతరము. కాంచున్, అనఁగా క్షపణులనుజూడఁబోయి యక్షపణకేళి గలవారి(జూదమాడుటకుధనమునొడ్డుటయందాసక్తిగలవారి) చూచుచుండును. "రాజసూయేయజమానో౽క్షైర్దీవ్యతి." అని వేదము దిగంబరుల జూడబోవు నీచుని కెక్కడఁజూచినను రాజసూయయాగములనే చేయుచు నందుజూదమాడ ధనము లొడ్డుచునున్నవారు గానవచ్చుచున్నారని భావము.

తా. గతార్థము.

వ. ఇవ్విధంబున. 134

ఉ. భాండికమండలీప్రకృతి బంధుఁడు బంధకికాప్రియుండు పా
షండసఖుండు జైనతరు షండవసంతుఁడునుం దిరస్కృత
స్థండిలశాయియుం గపటధార్మికమిత్రుఁడు నై వినింద్యక
ర్ముండతఁ డుండెఁ గొన్నిదినముల్నిషధావనిమండలంబునన్.

టీ. భాండిక...బంధుఁడు-భాండికమండలీ=లండుబోతుల సమూహమునకు, ప్రకృతిబంధుఁడు=స్వాభావికమగుచుట్టము, బంధకికాప్రియుండు=జారిణీ స్త్రీ)లను ప్రేమించుచున్నవాఁడును, పాషండసఖుండు=పాషండులకు మిత్రుఁడును, జైన...వసంతుఁడునున్ - జైన=జైనులనెడి, తరుషండ = వృక్షసమూహమునకు, వసంతుఁడు = వసంతునివంటివాఁడును, తిరస్కృతస్థండిలశాయియున్-తిరస్కృత=ధిక్కరింపఁబడుచున్న, స్థండిలశాయియున్=కటికనేలశయనించి

నియమముతో వేదాధ్యయనము చేయువారుగలవాఁడును, అనఁగా వేదాధ్యయనపరులను దిరస్కరించుచున్నవాఁడనిభావము. కపటధార్మికమిత్రుఁడు=కపటులయిన ధార్మికులకు స్నేహితుఁడును, ఐ, వినింద్యకర్ముండు= కుత్సితములగు కర్మములుకలవాఁడు, అతఁడు=ఆకలి, నిషధావనిమండలంబునన్=నిషధదేశమునందు, కొన్నిదినంబులు, ఉండెను.

తా. లండుబోతులకుఁ జుట్టమై, జారిణులకుఁ బ్రియుండై, పాషండులకు నెచ్చెలియై, జైనులకానందకరుండయి, స్థండిలశాయులగు వేదాధ్యయన పరులను దిరస్కరించుచు, డాంభికధర్మము లాచరించువారికి హితుఁడై వర్తిల్లుకలి పురుషుఁడు కొన్ని దినములు నిషధదేశమందుండెను.

మ. కలికాలంబు విదర్భరాజతనయాగాఢాంకపాళీమహో
త్కలికాలంబమునం జరించె నిషధక్ష్మామండలి న్మార్గభూ
నలనిగ్రాహిణియైనపారిషదసైన్యశ్రేణిదర్పోద్ధతుల్
నలనిగ్రాహిణియైనయాత్రకుసముల్లాసంబుసంధింపఁగన్.

టీ. కలికాలంబు=కలిపురుషుఁడు, మార్గ...పాణి - మార్గ = దారియందు, భూ=పుట్టియున్న, నల=కిక్కసగడ్డిని, నిగ్రాహిణి=నిగ్రహించునది, ఐన... ద్ధతుల్ = అయినట్టితనస్నేహితులయొక్కయు, సేనయొక్కయు, పంక్తియొక్క, దర్పోద్ధతుల్=దర్పాతిశయములు, కలిమిత్రులును, సైనికులును ద్రోవల నెచ్చటనైన నలమనెడి తృణముగానవచ్చినను దాని నలియఁగొట్టి, యిట్లైనలుని గూడదండింతుమని తమప్రభువునకుఁ దెలియఁజేయసాగిరి. వారట్లు చూపుచున్నదర్పాతిశయము, నల...కున్=నలరాజును దండించునదైన దండయాత్రకు, సముల్లాసంబు-అధికోత్సాహము, సంధింపన్ = కలిగింపఁగా, విదర్భ...లంబమునన్—విదర్భరాజతనయా=దమయంతియొక్క, గాఢ=బిగువయిన, అంకపాళి=కౌఁగిలింతయందలి, మహత్=గొప్పదయిన, ఉత్కలికా=వేడుకయొక్క, ఆలంబమునన్=స్పర్శముచేత, అనఁగానట్టి యాసక్తితో, నిషధక్ష్మామండలిన్ =నిషధదేశమునందు, చరించెన్.

తా. తనమిత్రులును, దనసైనికులును, మార్గమందు నల మనెడి కిక్కిస గడ్డిని సైతమును సహింపక నశింపఁజేయుచుఁ జూపుచున్న దర్పముచేతఁ, దాను దప్పక నలునిజయింతునని నిశ్చయించికొని మిక్కిలి యుత్సాహముతోఁ గూడి, కలిపురుషుఁడు దమయంతిని కౌఁగిలించుకొన నధికాసక్తికలవాఁడై నిషధ దేశమున సంచరించుచుండెను.

వ. ఇవ్విధంబునఁ గలియుగంబు దిరిగితిరిగి యెప్పట్టునం బాపంబు రూపింపలేక యొక్కచోట నేకాంతంబునం దనయంతవట్టు వారినిం గూడి, మంతనంబుండి 'రంధ్రాన్వేషణంబులం గాని దోషంబులు గానంబడవు. రంధ్రాన్వేషణంబులు గాలక్రమంబునం గాని ఫలింపనేరవు కావున ద్వాపరంబ దేశంబున వివాదలేశంబు లరయునది. నాకుం గామక్రోధలోభమోహంబులకును వేఱువేఱ యధికారంబులు పాలువెట్టెద. అవి యెయ్యవియంటేని. 136

టీ. ఇవ్విధంబునన్, కలియుగంబు, తిరిగి, తిరిగి=మిక్కిలిసంచరించి, ఎప్పట్టునన్=ఏస్థలమందును, పాపంబు = తనకాశ్రయమైనదోషమును, నిరూపింపన్=స్థిరపఱుచుటకు, లేక, ఒక్కచోటన్, ఏకాంతంబునన్=రహస్యప్రదేశమున, తనయంతవట్టువారినిన్=తనసహాయులనందఱను, కూడి, మంతనంబు, ఉండి=ఆలోచించి, రంధ్రాన్వేషణంబులన్=అవకాశములు వెదకుటవలన, కాని, దోషంబులు=నేరములు, కానంబడవు. రంధ్రాన్వేషణంబులు, కాలక్రమంబునన్ కాని=కాలమతిక్రమించిన కొలఁదిని కాని, ఫలింపన్, నేరవు-కావున ద్వాపరంబు=ద్వాపరయుగము, ఆదేశంబునన్ = కానిచోటను, వివాదలేశంబులు=వివాదాంశములను, అరయునది = చూచుఁగాక. నాకున్, కామక్రోధలోభమోహంబులకున్=కామము, క్రోధము, లోభము, మోహము వీనికి, వేఱువేఱ = ప్రత్యేకముగా అధికారంబులు, ప్రభుత్వములు, పాలు, పెట్టెద=పంచిపెట్టెదను. అవి, ఎయ్యవి. అంటేని.

సీ. యతి మాచకమ్మయు ♦ నతిథి దీక్షితపత్ని
మగనిఁ బాసినయింతి ♦ మరునిపాలు
తీర్థవాసులును మాం ♦ త్రికులు దాయాదులుఁ
దర్కవాదులును క్రో ♦ ధంబుపాలు
యజనదీక్షితులు న ♦ ధ్యయనపాఠకులును
భస్మకుంఠనులు లో ♦ భంబుపాలు
బాలవైతండిక ♦ పామరాహంకార
చుంబకమతులు మో ♦ హంబుపాలు
తే. కేళిసౌధమహాచంద్ర ♦ శాలయందు
హంసతూలికపాన్పుపై ♦ నహరహంబు
నవవధూకేళివిహరణో ♦ న్మత్తుఁడైన
నిషధనాథుండు నాపాలు ♦ నిక్కమరయ. 137

టీ. యతి=సన్యాసియు, మాచకమ్మ, యనుచో=నెలదినము లుపవాసము చేయువాఁడును, అతిథి, దీక్షితపత్ని=దీక్షవహించినవాని భార్యయు, మగనిఁ, పాసినయింతి=విడిచిపెట్టిన స్త్రీయును, మరునిపాలు=కామునువంతు. తీర్థవాలును = తీర్థయాత్రసల్పువారును, మాంత్రికులును = మంత్రశాస్త్రవేత్తలును, దాయాదులును=జ్ఞాతులును, తర్కవాదులు = తర్కశాస్త్రవాదము సలుపువారును, క్రోధంబుపాలు=కోపమువంతు, యజనదీక్షితులును= యజ్ఞదీక్షవహించినవారును, అధ్యయనపాఠకులును=వేదాధ్యయనముచేయువారును, భస్మకుంఠనులు=బూడిదపూఁతలఁదాల్చి తపంబొనర్చువారును, లోభంబుపాలు=లోభమువంతు, బాల...మతులు - బాల= బాలకులయొక్కయు, వైతండిక=స్వపక్షపాతముగావాదించు వారలయొక్కయు, పామర = అజ్ఞులయొక్కయు, అహంకారచుంబక=అహంకారమునకువశులయిన వారియొక్కయు, మతులు= బుద్ధులు, మోహంబుపాలు=మోహమువంతు. కేళి...యందుఁ - కేళిసౌధ= క్రీడాహర్మ్యముసంబంధియగు, మహత్=గొప్పదయిన, చంద్రశాలయందుఁ =

శిరోగృహమునందు, హంసతూలికపాన్పుపైన్ = హంసలయొక్క మెత్తని యీకలతోఁగుట్టినతల్పమందు, అహరహంబున్ = ప్రతిదినమును, నవవధూ...న్మత్తుడు - నవవధూ = క్రొత్తగాఁ బెండ్లాడినభార్యతో, కేళి = క్రీడించుటయనెడి విహరణ = విహారముచేత, ఉన్మత్తుఁడు = మదించినవాఁడు, ఐననిషధనాథుండు అయినట్టి నలరాజు, అరయన్ = ఆలోచింపఁగా, నిక్కము = సత్యముగ నాపాలు = నాపంతు.

తా. స్పష్టము.

వ. అని యందఱ నియోగించి. 13

ఉ. కాకపతాకతో ఘనసృగాలకిశోరకరథ్యపంక్తితోఁ
గీకసపేటికాఘటితకింకిణికావలితోడఁ గూడి భ
ల్లూకపకృత్తిక్లృప్తమగులోహశతాంగముఁ గొంచుఁబోవ
జ్ఞాకృతిఁ బంచెనప్డు నిజసారథియైనదురాత్ముదుస్సహున్. 1

టీ. కలి (అనుకర్తృపదమధ్యాహార్యము) అప్డు = నిషధదేశము ప్రవేశించినట, కాకపతాకతోన్ = కాకచిహ్నితమగు టెక్కెముతోడను, ఘ పంక్తితోన్ - ఘనసృగాల = పెద్దనక్కలయొక్క, కిశోరక = పిల్లలనెడి, గుఱ్ఱములయొక్క, పంక్తితోన్ = వరుసతోడను, కీకస...తోడన్ — కీకటికా = నుఎముకల సమూహములచే, ఘటిత = నిర్మితములయిన కింకిణికాతోడన్ = చిఱుగంటలపంక్తితోడను, కూడి = యుక్తములయి, భల్లూకపప్తము = మేటిఎలుగుబంటితోలుతో నావృతమైనది, అగులోహశతాంగమున్ అయినట్టి యినుపరథమును, కొంచుపోవన్ = తీసికొనిపోవుటకు, నిజసారథి = నరథచోదకుఁడు, ఐనదురాత్మున్ = అయినట్టిదురాత్ముని, దుస్సహున్ = దుస్సహుఁడను వానిని, ఆజ్ఞాకృతిన్ = అజ్ఞాకృత్యముచే—అనఁగా నాజ్ఞాపించి, పచెన్ = పంపెను.

తా. ఆకలి పురుషుఁడు నిషధదేశము ప్రవేశించిన తరువాత, మాలకాకితో జిహ్నితమయిన టెక్కెముతోడను, నక్క పిల్లలనెడి గుఱ్ఱములతోను, ఎముక

తోనైన చిఱుగంటలతోడను నొప్పుచు, నెలుఁగుబంటి చర్మముతో నావృతమైన యనుపరథమును మగుడఁ దననివాసమునకుఁ గొనిపొమ్మని తనసారథి యగు దురాత్మున కప్పగించెను.

వ. పంచి యనంతరంబ యన్నిర్దయుండు దానును గార్దభధూళిల గ్నంబున నిషధనగరంబుఁ బ్రవేశించి, సంధ్యాకాలంబున మసమసక చీఁకటిం గుఱుమాపుదుంబుట్టంబు ముసుంగు వెట్టుకొని పెడతెరువున శూన్యభవనద్వారవేదికా కుటంకంబుల విశ్రమించుచు, దేవమందిర ప్రాంగణంబులకుం దొలంగి, వేశ్యవాటంబు నడుమ నొయ్యన నడచి యట మలంగి దురోదర క్రీడావినోదంబుల ననుమోదించుచుఁ, గాదంబరీ గృహంబులొంసికొనుచుఁ, జైత్యంబులు గడచి శృంగాటకంబులు దాఁటి, దూరంబు చని నిభృతప్రకారంబున నృపాగారంబు డాసి యుచ్చైరువం గేళీసౌధంబు కెలన శిలాప్రాకారపరివృతంబై యుానందనవనంబునకు విందనం జాలి, చాలం జెన్నొందు మంది ప్రారోద్యానంబుఁ దిఱిసి నెత్తమ్మికొలని కుత్తరంబునఁ గేళాకాళికిం లను బడమటఁ గుటజకురంటక ఝింటికా సర్జ ఖర్జూర కేతకీషండదాఁ మండలంబు లోనం గాగకొని గాలికిం దూఱరానియొక్క వా యూరంబు సొచ్చి యచ్చట, 140

టీ. పంచి = తనసారథునిబంపి, అనంతరంబ—అ=అటుతర్వాత, అన్నిర్దయుండు = దయారహితుఁడయిన యాకలిరాజు, తానును, గార్దభధూళిలగ్నంబునన్ =గాడిదల ధూళిరేఁగుసమయమున, నిషధనగరంబున్ = నిషధపురంబును, ప్రవేశించి. అనఁగా గాడిదధూళి యపవిత్రమయినది. సంధ్యాకాలంబునన్ = సాయంసమయమందు, మసకమసక చీఁకటిన్, కుఱుమాపుదుంబుట్టంబు = కొంచెము మాసిన వస్త్రమును, ముసుంగు పెట్టికొని, పెడతెరువునన్ =తప్పు మార్గమునంబడి, శూన్య...టంకంబులన్—శూన్యభవన=జనశూ

న్యములై మలినములైన యిండ్లయొక్క, ద్వారవేదికా విటంకంబులన్=ద్వారములకు సమీపముననుండు నరుఁగులపై, విశ్రమించుచున్, దేవమందిరప్రాంగణంబులకున్=దేవాలయప్రాంతములకు, తొలంగి=దూరముయి, వేశవాటంబుల నడుమన్=భోగపువీథుల మధ్యమునను, ఒయ్యనన్=మెల్లగా, నడచి, అట, మలంగి=అచోటునుండి కదలి, దురోదర క్రీడావినోదంబులన్=జూదమాడుట యలని విలాసములను, అనుమోదించుచు, కాదంబరీగృహంబును=కల్లున్నమందిరములను, ఒరసికొనుచు=చొచ్చిపోవుచు, చైత్యంబులు=రథ్యావృక్షములను, కడచి, శృంగాటకంబులు=నాలుగుత్రోవలు కలిసిన స్థలములను, దాఁటి, దూరంబు, చని, నిష్కుటప్రకారంబునన్=గూఢమార్గముచే, నృపాగారంబు=రాజమందిరమును, డాసి, అచ్చేరువన్, కేళిసౌధంబు కెలనన్=క్రీడాహర్మ్యముయొక్క ప్రక్కను, శిలాప్రాకార పరివృతంబు=రాతిగోడచేఁ బరివృతమైనది, ఐ, నందనవనంబునకున్=దేవతలయుద్యానమునకు, విందు=చుట్టము అగున్, చాలి, చాలన్ చెన్నొందు మందరోద్యానంబున్, తఱిసి=సమీపించి, తమ్మికొలనికిన్=పద్మాకరమునకు, కేళాకూళికిన్=క్రీడాసరస్సునకు, పడమటన్, కుట...లోన—కుటజ=కుటజవృక్షములయొక్కయు, కురంట=గోరంటచెట్లయొక్కయు, ఝింటికా=ములుగోరింట చెట్లయొక్కయు, సర్జ=మద్దిచెట్లయొక్కయు, ఖర్జూర=ఖర్జూరవృక్షములయొక్కయు, కేతకీ=మొగలిచెట్లయొక్కయు, షండ=సమూహముచే, మండలములోనన్=వర్తులములుగానున్న ప్రదేశములో, కాఱుకోన=దట్టముగానుండె, గాలికిన్=వాయువునకుఁగూడ, మాఱుఁగాని=చొరశక్యముగాని, ఒక్కయోరము=ఒక్కపొదరింటిని చొచ్చి, అచ్చట.

శా. సంతోషంబున నాశ్రయించె విలసచ్ఛాఖోపశాఖాశిఖా
సంతానోదయచుంబితాంబరదశాచక్రంబు భూపాలశు
ద్ధాంతారామకమాంగనాభిసరణవ్యాపారసంకేతవి
శ్రాంతిస్థానకమున్విభీతకమహాసర్వంసహాజాతమున్. 141

టీ. అకలిపురుషుఁడు (అధ్యాహార్యము) విలసత్...చక్రంబు—విలసత్ = ప్రకాశించుచున్న, శాఖోపశాఖ=పెద్దకొమ్మలయొక్కయు, చిన్నకొమ్మలయొ

క్కయు, శిఖాసంతాన=కొనలయొక్క సమూహముయొక్కయు, ఉదయ=అభివృద్ధిచేత, చుంబిత=తాఁకఁబడుచున్న, అంబర=ఆకాశమును, దిశాచక్రంబు=దిక్కులయొక్క సమూహమును గలదియు, భూపాల...స్థానకమున్—భూపాలశుద్ధాంత=రాజునంతఃపురముయొక్క, ఆరామ=తోఁటయొక్క, రమా=లక్ష్మియనెడి, అంగనా=పడఁతియొక్క, అభిసరణవ్యాపార = (నలునిగూర్చిన) అభిసారక్రియకు, సంకేత = గుఱుతుగఏర్పఱుపఁబడిన, విశ్రాంతిస్థానకమున్, విశ్రాంతి స్థానమైనదియు, విభీతక...జాతమున్—విభీతక = తాండ్ర అనెడు, మహత్=గొప్పదయిన, సర్వంసహాజాతమున్ = వృక్షమును, సంతోషంబునన్, ఆశ్రయించెన్.

తా. కలిపురుషుఁడు దిక్కులను వ్యాపించి యాకాశమును దాఁకుచు వెలయుచున్న శాఖోపశాఖలసమూహముచే నొప్పుచు రాజాంతఃపురోద్యానపు లక్ష్మి నలునితో నభిసరించుటకయిన సంకేతస్థలమునైయున్న పెద్ద తాండ్రచెట్టును సంతోషమున నాశ్రయించి యుండెను.

వ. ఇట్లు కలిరాజు నిషధరాజధానీశుద్ధాంత లీలావనంబులోని తాఁడిమ్రానికోటరంబున నివసించి రంధ్రాన్వేషణతత్పరుండై యుండె నటపూర్వంబు.　　142

తే. అవ్విధంబున నిషధదేశాధిరాజు
నగరు సొత్తెంచి యంతరాంతరములందు
దొరల మంత్రుల దండనాథులను నృపుల
నిజనివాసంబులకు నన్పి నిలిచి నిలిచి.　　143

టీ. అవ్విధంబునన్=ఆప్రకారముగా, నిషధదేశాధిరాజు=నలరాజు, నగరు=పురమును, సొత్తెంచి=ప్రవేశించి, అంతరాంతరములందున్=మార్గమధ్యమందచ్చటచ్చట, నిలిచి, నిలిచి, దొరలన్=ప్రభువులను, మంత్రులను, దండనాథులను=సేనానాయకులను, నృపులన్=మిగిలినరాజులను, నిజనివాసంబులకున్=వారివారిని వాసములకు, అన్పెన్=పంపెను.

తా. స్పష్టము.

ఉ. పాయఁదొలంగుఁడంచుభయపార్శ్వములంబగళంబు సేయుఁ
చున్, దోయజలోచనల్గొలిచితోఁ జనుదేరఁగఁ బెండ్లికూఁతుర
త్యాయతవైభవస్ఫురణ నంతిపురంబున కేఁగుదెంచెఁ బై
డాయఁగజిడ్డి వైచినకడానిమెఱుంగుపసిండి పాలకిన్. 144

టీ. పెండ్లికూఁతురు=దమయంతి, పాయన్, తొలంగుఁడు=దూరముగా వెడలుఁడు, అంచున్=అనిపలుక్కుచు, ఉభయపార్శ్వములన్=రెండుప్రక్కలందును గల జనములను, బగళంబు, చేయుచున్=ఒత్తిగించుచు, తోయజలోచనల్=స్త్రీలు, కొలిచి=సేవించి, తోన్=కూడ, చనుదేరఁగన్=వచ్చుచుండఁగా, అత్యాయతవైభవస్ఫురణన్=అధికమయిన పెద్దవైభవముతో, పైన్=మీఁద, డాయఁగన్=తాఁకునట్లు, జిడ్డి=మోటుగుడ్డ, వైచిన=అమర్చియుంచిన, కడాని మెఱుంగుపసిండిపాలకిన్=ఉత్తమైన మెఱుఁగు బంగారుతోఁ జేసిన పల్లకియందు, గూర్చుండి, అంతిపురంబునకున్=అంతఃపురమునకు, ఏఁగుదెంచెన్=వచ్చెను.

తా. దమయంతిని జూడవచ్చిన జనసమూహము నొత్తిగించి దారిచేయుచు సేవించుచు స్త్రీజనంబు వచ్చుచుండఁగా దమయంతి ముదుగుగుడ్డ వేసిన మేలిబంగారు పల్లకిలోఁ గూర్చుండి మహావైభవముతో నంతఃపురముప్రవేశించె.

ఉ. కైశికవృత్తియొప్పఁ గ్రథకైశికరాజసుతావివాహదీ
క్షాశుభవస్తుసంయుతము గాబయకారులొనర్చినట్టిప్రా
వేశికమంగళధ్వనులు వీనుల కింపుగఁ బాడిరంగనల్
దేశివిధంబు మార్గమున తేటయు నొక్కటసాళగింపఁగాన్.

టీ. బయకారులు = సంగీతోపాధ్యాయులు, కైశికవృత్తి = కైశికయనెడి పదరచన, ఒప్పన్=ఒప్పునట్లుగా, క్రథ...యుతముగాన్ - క్రథకైశికరాజసుతా=దమయంతియొక్క, వివాహదీక్ష=పెండ్లిదీక్షయనెడు, శుభవస్తు=మంగళకథతో, సంయుతముగాన్=కూడునట్లుగా, ఒనర్చినట్టి ప్రావేశికమంగళధ్వనులు=చేయుచున్న ప్రవేశకాలమున కయిన కల్యాణగీతములు. వీనులకున్, ఇంపు=విందు, గొల్పుచుండఁగా, దేశివిధంబు=దేశియనెడి గీతమును, మార్గమును

తేటయు=మార్గమనెడి సంగీతవిశేషముయొక్క నిగ్గును, ఒక్కటక్ = ఒకమారు, సాళగింపఁగాక్ =కలియుచుండఁగా, అంగనలు= స్త్రీలు, పాడిరి, సంగీతము దేశి యనియు,మార్గమనియు రెండువిధములు, దేశియనఁగా దేశదేశములందున్న ప్రజలకు హృదయరంజనమగు విధముగా నేర్పడినగానము.మార్గమనఁగా మహేశ్వరుని యొద్దనుండి బ్రహ్మాదులచేఁ దెఁబడి భరతాదులచేఁ బ్రయోగింపఁబడిన గానము. ఇట్లుద్వివిధమగు గానవిశేషములును నేకీభావము నొందునట్లుపాడిరి.

తా. దమయంతీదేవి వివాహదీక్షయనెడు మంగళ కథవిషయముగాఁగొని గాయకులొనర్చిన కల్యాణపుఁబాటలు వీనులకు విందొనర్చుచుండ స్త్రీలు దేశి మార్గములనెడి రెండువిధముల సంగీతమును మిళితముగాఁ జేసిపాడిరి.

వ. అనంతరంబ వధూవరులు లౌకిక వైదికాచార పారంగతు లగు పెద్దలపనుపున గృహప్రవేశసమయోచితంబు లగుమంగళాచారంబులు ప్రవర్తించుచుండిరి. అప్పుడు వివిధ శిల్ప కల్పనా నిపుణులగు శిల్పిజనులు సుపర్వపర్వత శిఖరోత్సేధంబగు విహారసౌధం బలంకరించి రందు. 147

టీ. అనంతరము = పురము ప్రవేశించినపిమ్మట, వధూవరులు = దంపతులు, లౌకిక...గతులు—లౌకిక=లోకానుగతములు, వైదిక=వేదోక్తములును, నగు, ఆచార = ఆచారములందు, పారంగతులు = మేరనుబొందినవారు, అనఁగా నాచారములను జక్కఁగఁ దెలిసినవారనుట, అగు పెద్దలపనుపునక్ =అయినట్టి పెద్దలయాజ్ఞ చేత, గృహప్రవేశసమయోచితంబులు = గృహప్రవేశమునకుఁదగినవి, అగు మంగళాచారంబులు= అయినట్టి మంగళ కృత్యములను, ప్రవర్తింపుచుండిరి. అప్పుడు వివిధశిల్పకల్పనానిపుణులు = పలువిధములగు శిల్పములను సృజింపసమర్థులు, అగు శిల్పిజనులు=అయినట్టి శిల్పాచార్యులు, సుపర్వ...త్సేధంబు= మేరువు శిఖరమువలె నున్నతము, అగు విహారసౌధంబు=అయినట్టి క్రీడాసౌధమును, అలంకరించిరి. అందు.

క. ఒకచోటఁ బువ్వుఁబందిరి
యొకచోఁ జప్పరము తూఁగుటుయ్యెల యొకచో

సకినలగిలిగిలిమంచం
బొకచోఁగప్పురపుఁబలుఁగుకోటోవరి యొకచోన్. 148

టీ. అందు=ఆమేడయందు, ఒకచోటన్ = ఒకస్థలమందు. పువ్వుఁపందిరి. ఒకచోన్, చప్పరము=గుడారము, ఒకచోన్, తూఁగుటుయ్యెల, ఒకచోన్, సకినల, గిలిగిలిమంచము=సుందర మయినమంచము, ఒకచో, కప్పురపుఁబలుఁగున్=కర్పూరమువంటి స్ఫటిక శిలలచేనైన, ఓవరి = చంద్రశాలయును గలవు. అధ్యాహార్యము.

తా. స్పష్టము.

సీ. ఒకచోట సాలభంజిక కీలు వన్నిన
మురిపెంపురవగాండ్లఁ బరిఢవించుఁ
గుడ్యగర్భాగార గూఢయై యొకచోట
నలవ్రాక యొక్క పద్మాక్షి వలుకు
నొకచోట జలయంత్ర యుక్తి నీలపురాల
మొగులుగూర్చినచిన్ని మునురు గురియు
నొకచోటఁ బగలుచం ద్రికలు గాయుచునుండుఁ
జంద్రకాంతోపల స్తంభవితతి
తే. రమణఁ బోషితరాజకీ రములతోడ
నొక్కచోట విటంకని ర్వ్యూహపంక్తి
యసమశరశాస్త్రకారిక లభ్యసించు
శారికలు నూత్నకనకపం జరములందు. 149

టీ. ఒకచోటన్=ఒకస్థలమున, కీలు=మఱ, పన్నినన్=అమర్పఁగా, సాలభంజిక = ఒకబొమ్మ, మురిపెంపురవగాండ్లి = విలాసములుగలచిన్న నృత్యమును, పరిఢవించున్ = ఆడును, ఒకచోటన్, కుడ్యగర్భాగారగూఢయై= గోడలో నిర్మితమయిన గృహమందు దాఁగియుండి, ఒక్కపద్మాక్షి=ఒకస్త్రీ

అలవోక=లీలగా, పలుకుక్ = సంభాషించును, అనఁగాఁ గుడ్యమునకు మధ్య భాగమున మనుష్యులుండఁదగినంత యవకాశము కలిగింతురు. అందు రసిక రాండ్రయిన స్త్రీలుండి శృంగారోద్దీపకములగు గథలు చెప్పుచుందురు. అట్లే నల దమయంతులకుఁ జెప్పుచుండెనని భావము. ఒకచోటక్ జలయంత్రయు క్తిక్=నీటియంత్రము యొక్క సంగతిచే, నీలపుఁ రాల మొగులు = ఇంద్రనీలముల మాణిక్యములతో సమర్చిన మేఘములు, కూర్చినక్ = సంఘటింపఁజేయఁగా చిన్నిముసురు, కురియుక్=వర్షించును. శిల్పచాతుర్యముచే నింద్రనీలమాణిక్య ములచే మబ్బులుగా నొనర్చి జలయంత్రసంబంధము కలిగింపఁగా నవి పలుచగా మబ్బులు వర్షించునట్లు మనోహరముగా వర్షించుచుండునని భావము. ఒక చోట, చంద్రకాంతోపల స్తంభవితతి = చంద్రకాంత రత్నమయములయిన స్తంభముల సమూహము, పగలు = పగటిపూఁట, చంద్రికలు = వెన్నెలలను, కాయుక్=ప్రసరింపఁజేయును. చంద్రకాంత మణులతోఁగూర్పఁబడిన స్తంభం బులు చంద్రతుల్యములై ప్రకాశించుచుఁ గామోద్దీపకములగాఁబగటిపూఁట వెన్నె లలఁ బ్రసరింపఁజేయుచుండెనని భావము.రమణక్=ఒప్పునట్లుగా,ఒకచోటక్, విటంకనిర్వ్యూహపంక్తి - విటంక=పక్షులునివసించుటకై శిలాదులచే నిర్మితము లగు చిన్నయిండ్లతోఁగూడిన, నిర్వ్యూహ = వాకిళ్లయొక్క, పంక్తి = వరుస, రాజకీరములతోడక్ శుకవిశేషములతో,ఒప్పును,కనకమాత్న పంజరములందు= కనకనికారములగు గూండ్లయందు, శారికలు=గోరువంకలు, అసమశరశాస్త్రి కారికలు—అసమశరశాస్త్రి=కామశాస్త్రిమంచలి, కారికలు = శ్లోకములను, అభ్యసించుక్ = నేర్చుచుండును.

తా. స్పష్టము

తే. కోరగించిన కడకంటి కొలికిఁ జూచి
వాడివాలికపూఁదూపు వంకదీర్చు
చొరగి రతిదేవిపాలిండ్ల నొత్తగిలిన
యించువిలుకాని వ్రాసినా రిడుపునందు. 150

టీ. కోరకించి ..కొలికిన్ —కోరకించిన=ముకుళించిన, కడకంటి=కడకన్ను యొక్క, కొలికిన్ = కొలికితో, చూచి, వారి...వంకన్ = వాఁడియయి నిడుదయయిన బాణమువంకను, తీర్చుచున్ = చక్కఁజేయుచు, కత్తులు మొదలగునవి వంకరగా నున్నపుడు కన్నుగొంచెముమూసి కడకంటి కొలికి దగ్గఱ దానిని చూచుటకలదు. అట్లె మన్మథుఁడు బాణముల వంకలుదీర్చుచు, ఒరగి, రతిదేవి పాలిండ్లన్, ఒత్తగిలినయించు విలుకాని=చేరఁబడినమన్మథుని, ఇడుపునందున్=గోడయందు, వ్రాసినారు.

సీ. అమరవల్లభుఁడు గౌ । తముకూర్మి యిల్లాలిఁ
జీఁకటితప్పుసే । సినవిధంబు
సితభానుఁ డాచార్య । చిగురాకుఁ బోఁడిపైఁ
గన్నువైచినకన్నె । కలుపుమరులు
నట్టేట దాశక । న్యకకు నువ్విళులూరి
జాలిఁ బొందిన పరా । శరగురువిరాలి
గారాపుఁగూఁతుపైఁ । గాఁగానిపనిఁ బూను
వనజసంభవుని ని । ర్మమముమానలితి
తే. దారువనవీధి శీతాం । శుధరునిరంతు
శౌరిగోపాలకామినీ । చౌర్యకేళి
కామరసభావములు మించి । కానఁబడఁగ
నేర్చి యిడుపులయందుఁ జి । త్రించినారు 151

టీ. ఇడుపులందున్ = ఆ కేళీమందిరముయొక్క గోడలందు, అమరవల్లభుఁడు=దేవేంద్రుఁడు, గౌతముకూర్మియిల్లాలిన్ = గౌతమునిభార్యయగు నహల్యను, చీఁకటితప్పు, చేసినవిధంబు = సంభోగించినరీతియు. సితభానుఁడు=చంద్రుఁడు, ఆచార్యచిగురాకుబోఁడిపై = గురుపత్నియగు తారపై, కన్నువైచిన, కన్నెకలుపుమరులు = దృష్టిప్రసరింపఁజేసిన నూతనమగు కూటమిక్కైన మోహమును. అనఁగాఁ జంద్రుఁడు దారపై దృష్టిప్రసరింపఁజేసి మోహముచెందిన విధ

మునునుట. నట్టేటన్ = నదీమధ్యమునందు, దాశకన్యకకున్ = జాలరివానికూఁతు రగు యోజనగంధికొఱకు, ఉవ్విళులూరి = ఊటలూరి, జాలి = మన్మథసంతాపమును, పొందిన పరాశరువిరాళి = పొందినట్టి పరాశరమునియొక్క విరహతాపమును, గారాపుకూఁతు పైన్ = తనముద్దుకూఁతురగు సరస్వతిమీఁద, కాఁగాని పని = తగనిపనిని — సంభోగమును పూనువనజసంభవుని, నెమ్మనము వెలితి = బ్రహ్మయొక్క మనస్సుయొక్క లోపమును, దారువనవీథిన్ = దారుకావనపంక్తియందు, శీతాంశుధరుసరాగు = శంకరుఁడు చేసిన క్రీడయును, శౌరి... కేళి- శౌరి = కృష్ణునియొక్క, గోపాలకామినీ చౌర్యకేళి = గొల్లభామలతోఁ జేసిన దొంగరతియు, కామరసభావములు = శృంగారరసభావములు, మించి = అతిశయించి, కానఁబడఁగన్ = కానవచ్చునట్లు, తీర్చి = దిద్ది, చిత్రించినారు = ముద్రించిరి. కామోద్దీపనముకై శృంగారరస మనుభవించుచు సంభోగాసక్తులైనున్న స్త్రీపురుషుల పటములను గోడలందు చిత్రించినారని భావము.

చ. భవజలరాశి దాఁటు నెడ ౹ భావజవాయువు వీచినం దపః
ప్రవహణముల్ సమున్నతను ౹ పర్వనఘూకుచపర్వతాహతిం
బవిలిన దీనతా వికల ౹ భావము నొందిన వానినావిక
ప్రవరులభావచిత్రములు ౹ వ్రాసినవారు కపోతపాలికన్. 152

టీ. భవజలరాశి = సంసారసముద్రము, దాఁటు నెడన్ = తరించునపుడు, భావజవాయువు = కామమనెడిగాలి, వీచినన్ = ప్రసరింపఁగా, తపఃప్రవహణముల్ = తపస్సనెడియోడలు, సమున్నత సుపర్వవఘూకుచ పర్వతాహతిన్ = మిక్కిలి యున్నతములయిన దేవతాకాంతల స్తనములనెడి పర్వతములయొక్క తాఁకుటచే, పవిలినన్ = బ్రద్దలుకాఁగా, దీనతావికలభావము = దైన్యముచేఁ దొట్రుపాటును, ఒందిన... భావచిత్రములు = పొందినట్టి మునీశ్వరులనెడి నావికులయొక్క యవస్థలపటములు, కపోతపాలికన్ = కొణిగయందేర్పఱచిన పావురములగూఁటియందు వ్రాసినవారు. సముద్రము దాఁటునపుడు మహావాయువశమునఁ దన పడవ పర్వతమునుదాఁకి బ్రద్దలగుటచే విచారించెడి నావికులవలె, సంసారము దాఁటుటకుఁ జేసిన తపోతిశయము దేవతా స్త్రీల సమున్నత కుచములనుజూచి

వికారము నొందుటవలనఁ జెడఁగొట్టుకొని మన్మథతాప మనుభవించెడి సునుల-
పటములను గోడలందుఁ జిత్రించిరి.

శా. చూడాహేమవిటంకకోణముల యంచుల్మెట్టియెవ్వారికిం
జూడం గాళ్లువడంకునన్నెలవునం జోద్యంబు వేద్యంబుగా
బాడుం గోమలపంచమస్వరములం బంచేషుశౌర్యాంకముల్
గ్రీడాకిన్నరయుగ్మముల్ నఖరపాళిం గిన్నరల్ మీటుచున్. 153

టీ. చూడాహేమవిటంక = సువర్ణవికారమయిన విటంకముల శిఖరముల యొక్క, కోణములయంచుల్ = కొట్టకొనలందు, మెట్టి = నిలువఁబడి, చూడన్ = చూచినవో, ఎవ్వారికిన్ = ఎట్టివారికయినను, కాళ్లువడంకునన్నెలవునన్ = కాళ్లు వడఁకించునట్టి స్థలమునందు, చోద్యంబు = వింత, వేద్యంబుగాన్ = తెలియఁబడునట్లుగా, నఖరపాళిన్ = గోళ్లతో, కిన్నరల్ = కిన్నరయను వాద్యవిశేషమును, మీటుచున్, క్రీడాకిన్నరయుగ్మముల్ = విలాసార్థమమర్చినకిన్నరద్వంద్వములప్రతిమలు, పంచేషుశౌర్యాంకముల్ = మన్మథపరాక్రమసూచకము లయినగాథలను, కోమలపంచమస్వరములన్ = మృదువయిన పంచమస్వరము చే, పాడున్ = పాడుచుండును.

తా. సువర్ణవికారములగు కపోతపాలికలయొక్క కొట్టకొనలందు చూచువారికి భయాతిశయము గలుగునట్లుగా నంటియు నంటనట్లు నిలువఁబడి కిన్నరద్వంద్వములు కిన్నరలు మీటుచు మనోహరములగు పంచమధ్వనులు విలసిల్లునట్లుగా మన్మథపరాక్రమసూచకములగు గాథలను బాడుచుండెను.

తే. వలచుఁ గస్తూరినిగరాల తలుపు దెఱవ
గాజుటోవరిలో ధూపగంధలహరి
వాటదురుస్ఫూర్తి నాసికాపుటకుటీర
కోటరాంతఃకుటుంబితాపాటవమున. 154

టీ. కస్తూరినిగరాలతలుపు = మేలైనకస్తూరితోఁ జేసినతలుపు, తెఱవన్ = తీయఁగా, గాజుటోవరిలోన్ = గాజుతోఁ జేయఁబడిన చంద్రశాలలో, ధూపగంధల-

హారి = ప్రసరింపఁజేయుచున్న, ధూపవాసనా ప్రవాహము హాటత్... స్ఫూర్తిక్=హాటత్=ఒప్పుచున్న గొప్పదయిన స్ఫురణముచేతను, నాసి... పాటవమునన్—నాసికాపుట= పుటమువంటినాసికా రంధ్రములనెడి, కుటీర= చిన్నగుడిసెలయొక్క, కోటర=వివరముయొక్క, అంతః = మధ్యమునందు, కుటుంబితా=కుటుంబిత్వముయొక్క, పాటవమునన్ = సామర్థ్యము చేతను, పల చుక్=పరిమళంబులనీనుచున్నది. ఇండ్లలో గృహస్థులు సర్వదా వాసము చేయు చున్నట్లు కస్తూరివాసనలరూపమునఁ బోయి యాగదిలోనికిఁ బోవువారినాసి కారంధ్రములందుఁ గాఁపురముచేయుచున్నదని భావము.

తా. కస్తూరితోఁ జేసినతలుపు దెఱచునంతలో, నచ్చటి చంద్రశాలలో నలుగడలకును వ్యాపింపఁజేసిన ధూప పరిమళము వెల్లిగొని యాగృహము చొచ్చిన వారినాసికారంధ్రములందుఁ గాఁపురముండిమిక్కిలిసువాసన గొలుపుచుండెను.

క. అచ్చట నచ్చట నిడుపుగ
విచ్చినఁ గుసుమాస్త్రశాస్త్ర వేదులమనముల్
మెచ్చించుఁ దెరలమంజిడి
పచ్చడములు చతురశీతిబంధంబులతోన్. 155

టీ. అచ్చటనచ్చటన్=ఆకేళిసౌధమునం దొక్కొక్కచోట, తెరలమంజి డి పచ్చడములు=విచిత్రవర్ణములు గలతెరచీరలు, నిడుపుగన్ = పొడుగుగా, విచ్చినన్=విప్పినచో, చతురశీతిబంధవములతోన్ = ఎనుబదినాల్గుబంధముల తోను, కుసుమా...మనముల్ = కామశాస్త్రమును బాగుగాఁ దెలిసినవారి మనస్సులను, మెచ్చింపన్=మెచ్చునట్లు చేయును.

క. కలకంఠులకును సురతపుఁ
గులుకులుఁగు లలవరించు గురువులపోలెన్
వలభులఁ గలకలరవములఁ
గలకలయని పలుకుఁ గలికి కలవింకంబుల్. 156

టీ. కలికి కలవింకంబుల్=మనోహరమైన యూరఁబిచ్చుకలు, కలకంఠు లకును=మధురమగు కంఠధ్వనిగల స్త్రీలకు, సురత...ఎలుఁగులు= సురత కాల

మందేవిధముగాఁ బలుకనలెనోయట్టి,పలుకులను, అలవరించుగురువులపోలెన్ = నేర్పుచున్న యుపాధ్యాయులవలె, వలభులన్ = గున్నగూండ్లయందు, కలకల రవములన్ = కలకలధ్వనులతో, కలకల, అని, పలుకున్.

ఉ. టంకముఖంబుల న్మణివిటంకములన్లిఖియించియున్నమీ
నాంకరసప్రసంగమధురాదిమగాథలు పారదారికా
హంకరణక్రియాసమభిహారమహాపరిహాససంకథా
సంకలితంబు లొప్పిదపుశైలిఁబఠింతురుప్రౌఢభామినుల్.

టీ. ప్రౌఢభామినుల్ = శృంగారమునందారితేరిన స్త్రీలు, మణివిటంకములన్ = రత్నమయములయిన కోణి గెలయందు - టంకముఖంబులన్ = ఉలులయొక్క కొనలచేత, లిఖించియున్న = చెక్కఁబడియున్న, పార ... కలితంబులు - పారదారిక = పర స్త్రీలతో సంగమించుమన్న, అహంకరణక్రియా = అహంకారముతోఁ జేసినచేష్టలయొక్క, సమభిహార = మరలమరల చేయుట యొక్క, మహాపరిహాస = మిక్కిలి పరిహాసమును గల్గించునట్టి, సంకథా = చరిత్రములతో, సంకలితంబులు = కూడియున్నవగు, మీనాంక ... గాథలు = మీనాంకరస = శృంగారరసముయొక్క, ప్రసంగ = ప్రసక్తిచేత, మధుర = శ్రావ్యములయిన, ఆదిమగాథలు = పురాతనగాథలను, ఒప్పిదపుశైలిన్ = సొగసైనరీతితో, పఠింతురు = గానము చేయుచుందురు.

తా. ఆకేళీసౌధమునందు, శృంగారరసానుభూతలై ప్రౌఢవహించిన స్త్రీలు పూర్వకాలమునఁబరదారలతో విహరించిన జారులచర్యలచేఁ బరిహాసమును బుట్టించునవియును, శృంగారరసద్యోతకములగుటచే విన మధురములగునవియు నగు గాథలను రత్నమయములగు కోణిగెలయందు దులులతోఁజెక్కినవానిని నింపుగాఁ బఠించుచుందురు.

వ. ఇట్టి కేళిసౌధంబున నిషధరాజు వధూసహాయుండై రతిసహాయుండగు మన్మథుండునుంబోలె నభీష్టవిషయోపభోగంబులం దృతీయపురుషార్థంబు చరితార్థంబుగాఁ జేయుచుండె.

తే. కామశరవృత్తవర్తికా । గంధతైల
దీపితానేకదీపికా । దీప్తిజాల
వర్ధితాటోపకామదే । వప్రతాప
మయిన యాహర్మ్య మెక్కె నింతియును దాను. 159

టీ. ఇంతియును=దమయంతియు, తాను, నలుండనుట, కామ .. తాపము-కామశర=కర్పూరమువలన, వృత్త=పుట్టిన, లేక సృజింపఁబడిన, వర్తికా=వత్తులచేతను, గంధతైల=సుగంధద్రవ్య రసయుతమగు తైలముచేతను, దీపిత = వెలిఁగింపఁబడిన, అనేకదీపికా=అధికమగు దీపములయొక్క, దీప్తి=కాంతియొక్క, జాల=సమూహముచేత, వర్ధిత=వృద్ధిఁబొందింపఁబడిన, ఆటోప=అతిశయముగల, కామదేవప్రతాపము = మన్మథప్రభావముగలది, అయినయాహార్మ్యము= అయినట్టిసౌధమును, ఎక్కిరి, సుగంధద్రవ్యములు కాలుటవలనఁ గలుగుపరిమళముచేతను, వింతవింతలగు దీపములచేతను మనోహరమగు నా సౌధము మిక్కిలి మన్మథోద్దీపకమగుచున్న దనియు, దానిని నలదమయంతులు ప్రవేశించిరనియు భావము.

సీ. ప్రథమానురాగంబు । రాజహంసముచేతఁ
దెలిపియంపినయట్టి । దిట్టతనము
పేరోలగంబునఁ । బెద్దగద్దియనుండి
దృష్టించి డిగ్గసి । ధీరతయును
నుత్తరప్రత్యుత్త । రోక్తినైపుణశక్తి
గర్వంబుసూపిన । కలికితనము
వరణావసరమున । వాసవాదులమాయ
మాయింప । నేర్చినమతిబలంబు
తే. నాత్మదివ్యావతారతా । వ్యంజకంపుఁ
బ్రౌఢి బచరింప । బ్రీడాభ । రంబుకలిమి

వైశికం బయి యుండు నెవ్వరికిఁ జూడ
గాన లజ్జింప లజ్జించెఁ గమలవదన. 160

టీ. కమలవదన = పద్మమువంటిముఖముగల దమయంతి, రాజహంసము చేతన్ = నలునిచేఁ బట్టువడియతని కుపకార మొనర్చెదనని రాయబారిగావచ్చిన రాజహంసముచే, ప్రథమానురాగంబు = మొదటియనురాగము. తెలిపి=నలునిఁ దాను వరింతునని చెప్పి, అంపినయట్టి దిట్టతనము = పంపినధైర్యము, పేరోలగంబునన్ = పెద్దసభయందు, పెద్దగద్దియన్ = ఎత్తైనపీఠముపై, ఉండి=కూర్చుండి, దృష్టించి=నలుఁజూచియు, ధీరతయును, అట్లా నలుఁడింద్రాదులకు రాయబారిగాఁ బోయినప్పుడు దమయంతి దూతగావచ్చిన నలునిఁజూచి లజ్జాభయంబులఁ జెందకయట్లేకూర్చుండెను. కానిదిగ లేపని అట్టి ధైర్యమును. ఉత్తర...ఉక్తిన్-ఉత్తర = నలుఁడిచ్చిన యుత్తరములకుఁ దగిన ప్రత్యుత్తరముగాఁ బలికిన పలుకులందలి నిపుణతాసామర్థ్యముచే, గర్వంబు, మాపిన కలికితనము=కనఁబడఁజేసిన, నేర్పరితనమును, నలుఁడింద్రాదుల వరింపుమని బోధించినప్పుడతనికి యుక్తియుక్తముగాను నిపుణముగాను ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. అట్టి నేర్పు అని భావము. వరణావసరమునన్ = స్వయంవరకాలమునందు, వాసవాదులమాయన్ = ఇంద్రాదులమోసమును, మాయింపన్ = నశింపఁజేయుటకు, నేర్చిన, మతిబలంబు = బుద్ధిబలమును, స్వయంవరకాలమున నింద్రాగ్ని యమ వరుణులు "నలుఁడెవఁడో యామెను దెలియకుండ జేయవలె" నని నలరూపధారులయి కూర్చుండియుండఁ దమయంతి తన బుద్ధిబలముచే సూక్ష్మములగు మనుష్య దేవతాభేదములరసి నలునే వరించినది. అట్టి బుద్ధిబలమును, ఆత్మ ప్రౌఢి = తనయొక్క దివ్యావతారత్వమునకు వ్యంజకమయిన ప్రౌఢియు, పచరింపన్ = స్పష్టముగా దెలియవచ్చుచుండఁగా, వ్రీడాభరంబుకలిమి=అసమయమందుఁజూపుచున్న త్రపాతిశయమును, చూడన్ =ఆలోచింపఁగా, ఎవ్వరికిన్ = ఎట్టివారికిని, వైశికంబయి = వంచకముగానున్నదయి, ఉండును. ఇది వఱలోఁ బాతివ్రత్యమువహించి దమయంతి యప్పుడు సిగ్గునూనినచో నందఱును

నాఁగ్గును కపటలజ్జనుగా భావింతురని భావము. కాన, లజ్జింపఁగ = నలునిలో విహరించునపుడు సిగ్గుపడుటకు, లజ్జించెఁగ = సిగ్గుచెందెను.

తే. స్వప్న సంభోగ శతసహ స్రములు వోయె
భ్రమ సమీక్షా వినోదార్బు దములు సనియె
మనములో నిండియున్నది నను పుఁగూర్మి
యింకఁ లజ్జా భయంబుల కెడము గలదె.   161

టీ. స్వప్న...స్రములు=స్వప్నసంభోగములయొక్క లక్షలు, పోయెఁగ = లక్షపర్యాయములు స్వప్నసంభోగంబులయ్యెనని భావము. భ్రమ...ములు=భ్రాంతిచేఁ జూచుట యనెడి వినోదములయొక్క కోటిపదికము చనియెఁగ=పది కోట్ల పర్యాయములు భ్రాంతిచేఁ బరస్పర సందర్శనము కలిగినదని భావము. నను పుఁగూర్మి = కామముచే నధికమైన ప్రేమ, మనములోఁగ - నిండియున్నది. ఇంకఁగ = ఇఁకమీఁద, లజ్జాభయంబులకుఁగ = సిగ్గునకును, భయమునకును, ఎడము= అవకాశము, కలదె=ఉన్నదా? లజ్జాభయములు కామముచే నశించెనని భావము.

తే. ఉపలములకంటెఁ గఠినంబు లొక్క వేళఁ
గుసుమములకంటె నొక వేళఁ గోమలములు
గాన లజ్జాభయంబులు గలవె లెవ్వె
పువ్వుబోఁడుల హృదయంబు లెవ్వఁ డెఱుఁగు.   162

టీ. ఒక్క వేళ, పువ్వుబోఁడుల హృదయంబులు= స్త్రీలమనములు, ఉప... బులు=రాలకంటె గట్టివి, ఒక వేళ, కు...కంటెఁగ=పువ్వులకంటెను, కోమలములు=మెత్తనివి, కాన = లజ్జాభయంబులు, కలవో లేవో ఎవ్వఁడు ఎఱుంగును. స్త్రీలు సమయోచితముగాఁ బ్రవర్తించుచుందురు కాన వారల మనోవర్తన మిట్లుండునని భావము. మఱియుఁ బూర్వము బిట్టులెనమునుపూనిన దమయంతి యిప్పుడు లజ్జాభయములను చెందుచున్నది. కాన యామె మనోవృత్తిని దెలిసికొనుట కష్టమనుట, అనఁగా నలునిచెంత లజ్జాభయములను బొందుచుండెనని భావము.

వ. కళావతీ ప్రముఖ సఖీ ప్రయత్నంబున నవగత్న శయ్యాసనా
థంబును ధవళదుకూలకీలిత మనోజ్ఞంబునుఁ బ్రత్యంత
స్థాపిత కనక కలశ భృంగారు తాలవృంత దర్పణ తాంబూల
పేటికా ఫల కుసుమ గంధ కస్తూరికాది పరికరోపశోభితం
బును నగు కౌతుకాగారంబు ప్రవేశించి. 163

టీ. శయ్యాసన సనాథంబును=పడుకలతోను ఆసనములతోను గూడినది. ధవళ.. మనోజ్ఞంబును=తెల్లపట్టు గుడ్డతోఁ గప్పఁబడి సొగసయినది. ప్రత్య .. శోభితంబును=దాపున నుంపఁబడిన బంగారుగిండి, విసనకఱ్ఱ, అద్దము, తమలపాకుపెట్టె, పండ్లు పువ్వులు, వాసనద్రవ్యములు, కస్తూరి, మొదలగు పరికరములచే నొప్పునది, కౌతుకాగారము=క్రీడాగృహము.

క. వ్రీళాసరిన్నిమజ్జన
లీలోచితనమనసల్లలితముఖి యగుచున్
నేలఁ బదాంగుళి వ్రాయుచు
బాలామణి నిల్చెఁ దలిమపర్యంతమునన్. 164

టీ. బాలామణి=దమయంతి, వ్రీళా...ముఖి=సిగ్గు అనెడు నదియందు మ్రుగ్గుట అనెడు పనికి తగిన వంచుటచే సొగసయిన మొగము గలది, అగుచును, నేలన్=నేల, పదాంగుళిన్=కాలిబొటనవ్రేల, వ్రాయుచున్, తలిమపర్యంతమునన్=పాన్పుదగ్గఱ, నిల్చెను. ఏటిలో మునుఁగునపుడు తల వంచునట్లె యిట తలవంచుట లజ్జయనెడు నేటిలో మునుఁగుటచే నైనదని భావము.

ఉ. భావముపల్లవింపఁబుచుఁ బానుపుమీఁదికి నేర్పునవ్వయ
స్యావళిదార్పనెంత యును నర్మిలితోఁ గుసుమాస్త్రశాస్త్రవి
ద్యావిదుఁడయ్యుఁబైఁ దిగిచియుక్కునఁ జేర్చెభుజాయుగాంక
పాళీవలయుంబులోనఁ దవిలించి కురంగవిశాబలోచనన్.

టీ. వయస్యావళి=చెలికత్తెలసమూహము, భావము పల్లవింపన్ = మనసు ఉల్లసిల్లఁగా, కురంగశాబవిలోచనన్ = లేడిపిల్లకన్నులవంటి కన్నులుగలదమ

...లతిని, చేర్చుచన్ = పురుబాసుపుమీఁదికిన్ = పూవుసెజ్జపయికి, తార్పన్ = చేర్పఁగా, భుజా...యంబులోన్ = రెండుభుజములయొక్క కౌఁగిలియనెడు చుట్టులో, తగిలించి=చిక్కించి, అక్కునన్=ఱొమ్మున, చేర్చెను.

క. హారపరీక్షామిషమున
భూరమణుఁడు గమిచె నింతి పొంకపుఁజన్నుల్
కూరిమి మీఱఁగఁ బులకాం
కూరంబులు వొడమఁ జిగురుగోరులకొనలన్. 167

టీ. భూరమణుఁడు=రాజు, హార...మిషమునన్ = ముత్తెపుసరిని పరిశీలించుచునె పమున, చిగురుఁగోరులకొనల=చిగుళ్లవలెనున్న కొనగోళ్లతో, గమిచెన్ = పట్టెను.

చ. శుచియగు హారదామమున శుక్తిజరత్నవిభాపరీక్షణం
బుచితపుఁగైతవంబుగఁ బ్రియుండు ప్రియంబెసలారఁజాఁచినన్
గుచలికుచద్వయంబొరసెకొంచుఁబయింబులకాంకురంబులన్
బ్రచురము సేయుచున్న గెడఁబాణి వధూమణి కంఠసీమకున్.

టీ. శుచి...దామమునన్ =శుద్ధమైనముత్తెపుసరియందు, శుక్తి...క్షణంబు= ముత్తెములను రత్నముల కాంతిని పరీక్షించుట, ఉచితపుకైతవంబుగన్ =తగిన సాకుగా, కుచలికుచద్వయంబు=గజనిమ్మపండ్లవంటి రెండు పాలిండ్లు, పులకాంకురంబులన్ =గగురుమొలకలను, ప్రచురంబు సేయుచున్ =దట్టము గావించుచు.

తే. నవసమాగమవేళ నయ్యవసరమున
నువిదలజ్జాభరంబున నోహటించి
యొదుపదిసేసె వలరాజు నంతవాఁడు
నరయ నెవ్వానిసొమ్ము జయాపజయము. 169

టీ. వలరాజునంతవాఁడు=మన్మథునియంతటివాఁడిట్టి, నవసమాగమనవేళ = ప్రథమసంగమకాలమందు, ఉవిదలజ్జాభరంబునకున్ = దమయంతి సిగ్గుపెంపునకు, ఓహటించి= వెనుదీసి, ఐదు...సేసెన్ =ముందటికాలు, వెనుకకుఁ బెట్టెను.

సీ. ఒకదీప మార్చిన నున్నదీపంబులు పనా
నప్పుడ తనకుఁదా నూఱుటయును
దాలవృంతానిల చేలాంచలాదిక
వ్యాపారముల దీప మాఱమియును
నాఱిన దీపంబు లప్రయత్నంబున
మఱి మాడఁ జూడఁగ మండుటయును
మంకి యాఱియు నాఱి మండిన దీపంబు
వెలుఁగుఁ జీఁకటియుఁ గావించుటయును
తే. గలుగుసల్లుగ నగళ క్రీడలన రాజు
శిల్పముల నప్పులకుఁ జేయుచుండఁ
దరుణి కుసుమత్రపాద్భుతాతంకభారం
సంకటస్థాయినై నారి గాంక యయ్యె. 170

టీ. తాళ. లాదిక = పాగాలి వస్త్రపుఁ జెఱఁగు లో-గువాని, కుసు... గాం = తమకము ... అనుకుం పంపుల యిటకటమందు ... మన్మథుఁడు కలదు.

తే. తరుణి లజ్జాభరంబుచేఁ దన్నువడియుఁ
దోయజానన వెఱపుచేఁ ద్రోపుపడియు
నుల్లమున ఖేద మొందక యుండునట్లు
గాలుఁడా యేమి తలపోయఁ బంచశరుఁడు. 171

ఉ. ఇంచుక యుల్లసించినను నేమని చెప్పఁగ లజ్జ వచ్చి త
ర్జించును సాధ్వసం బడరి శిక్షయొనర్చును మార్గ్యమేచి వా
రించుఁ బ్రగల్భభావము ధరించియు లేని వధూమనోగతిం
బంచశిలీముఖుండు పసిపాపఁడు వో నవసంగమంబునన్. 172

టీ. తర్జించును=అదల్చును, సాధ్వసంబు=భయము, మార్గ్యము=బేలతనము.

సీ. చూర్ణాలకంబుల - ద్రుక్కుఁ జక్కఁగఁ దీర్చి
 నలువు నెమ్మనములో - మొలవఁబెట్టి
కర్పూరహారంబు - గదియించు నెపమునఁ
 గుచకోరకంబుల - గోళ్లఁ గముచుఁ
దల్పయంత్రణనిరోధంబునంకిలి కోర్చి
 యర్ధాంకపాళిక - నాదరించు
నిబిడనీవీబంధ - నిర్మోక్షణమునకుఁ
 బనిపూని భీతిఁ గంపంబునొందు

తే. నూరుసంవాహమునకు - నుత్సహించు
ఘననితంబంబుపై నుండ - మనసువెట్టు
నిమ్ననాభికి డిగ్గంగ - నెమ్మిసేయుఁ
బద్మలోచన మఱిగి భూపాలుకరము. 173

టీ. నలువు=మచ్చిక, తల్ప...కిలికిన్ = శయ్యను గట్టిగా ఒత్తుటచేత కలిగిన అడ్డువలని జాగును. అర్ధాంకపాళికన్ = అఱకౌఁగిలిని.

తే. విభుఁడు పరిహాసమాడి నవ్వించుఁ గాని
పడయలేఁ డయ్యె నెన్నియుపాయములను
రాజబింబాస్య తాంబూలరాగసుభగ
దంతకురువిందమాలికాదర్శనంబు. 174

టీ. రాజబింబాస్య = చంద్రబింబమువంటి మొగముగల దమయంతియొక్క, తాంబూల...దర్శనంబు=వీడెమువు ఎఱుపుచేత సొగసయిన కెంపులవంటి పలువరుసయొక్క చూచుటను. నలుఁ డెన్నియుపాయములు పన్ని దమయంతిని నవ్వింపఁ జూచినను, ఆబిడ పలువరుస తెలియునట్లు పెదవులు విచ్చి నవ్వినదిగాదు. పెదవుల మాటునే యల్లనినవ్వుగా నవ్వెననుట. అల-రూపకము. విశేషోక్తి.

మ. మనుజాధీశుఁడు మగ్నహారలతికా - మాణిక్యముద్రాంకిత

స్తనభారంబుగ గాఢనిర్దయపరిష్వంగంబు పూఁబోఁడికిన్
ననుపుంగూరిమిమైమెవడిన్ మరపెఁ దన్మందాక్షభారంబునుం
దనపూవిల్లునునొక్కచందమునఁగందర్పుండొగిన్వంపఁగాన్.

టీ. మనుజాధీశుఁడు=రాజు-నలుఁడు, మగ్న...భారంబుగన్ = లోఁతుగా ఒత్తుకొన్న ముత్తెపుసరిలోని పద్మరాగముయొక్క ఒత్తుడుచేత గుఱితింపఁబడిన బలితంపు గుబ్బలు గలదియగునట్లుగా, గాఢ...ష్వంగంబు=బిగువై కనికరములేని కౌఁగిలిని, ననుపుఁగూరిమిమైమెవడిన్ = వికాసముగల మక్కువతో, తత్...భారంబును = ఆదమయంతి సిగ్గుపెల్లును, కందర్పుఁడు = మన్మథుఁడు, మరపెన్ = పనుపఱిచెను—నేర్పెననుట.

తా. నలుఁడు మక్కువ పిక్కటిల్లఁగా తన ముత్తెపు సరియందలి నాయికమగు పద్మరాగమణి దమయంతి కుచములందు గట్టిగా నొత్తుడువడునట్లులామెను బిగియఁ గౌఁగిలించుకొనెను. దాని కాబిడ్డ చొక్కుటచే సిగ్గు కొంత కొంతగా వీడెను. మన్మథుఁడును గొంచెము గొంచెముగా నామెను పయికొనెను. అనఁగా లజ్జ తగ్గుచును మన్మథావేశము హెచ్చుచును ఉండెననుట. అల - అతిశయోక్తి.

తే. మెలఁత యప్పుడు మందాక్షమీలితములు
సౌహృదస్మేరములు నైనసంగమముల
ముకుళితంబులుఁ బుష్పితంబులును నైన
భూజములతోడి యుద్యానభూమిఁ బోలె. 176

టీ. అప్పుడు=అట్లు మన్మథావేశము అతిశయించినప్పుడు, మందాక్షమీలితములు=సిగ్గుచేత ముడువంబడినవి, సౌహృదస్మేరములు=నెయ్యముచేత వికసించినవి, సంగమములు=కలయికలు, ముకుళితములు=మొగ్గలుగలవి, పుష్పితంబులు=పూవులుగలవి, భూజములు=వృక్షములు, ఉద్యానభూమిన్=తోఁటప్రదేశమును, ఇట మీలితస్మేరములయిన సంగమములకును ముకుళిత పుష్పితములయిన భూజములకును, దమయంతికిని ఉద్యానభూమికిని, ఉపమ.

సీ. అధరంబుచవిఁ జూపు మద్య మేమిటికొల్ల
నని చెక్కుఁ జేరి మంతనము వలుకు
దైన్యంబు దోఁపఁ బ్రార్థన సేసి తుదిఁబోయి
బలిమిసొంపునను జుంబన మొనర్చి
వదనారవిందాసవముఁ బ్రసాదము సేసి
నను నేలికొంటిగా యనుచు మెచ్చి
యనుఁగుభృత్యునకు నీపని యర్హ మగు నంచు
నూరుసంవాహనం బొయ్యఁ జేయు
తే. నేల కుసుమాస్త్రకేళికి నింత వెఱవ
వెఱవకే నేమి నీసఖీవితతి యేమి
యనుచుఁ దగ బుజ్జగించి హస్తాంబుజమున
వలపుఁగీలు దెమల్చు భూవల్లభుండు. 177

టీ. మంతనము = రహస్యము, తుదిఁబోయి = కడపట, బలిమిసొంపునను= మిక్కిలి బలాత్కారముచేత, చుంబనము = ముద్దు, వదన అరవింద ఆసవము= మొగము తామర యనెడి మద్యమును, అనుఁగుభృత్యునకున్ =ప్రియసేవకునకు, ఊరుసంవాహనము = తొడలను చేతితో పిసుకుట, కుసుమాస్త్రకేళికిన్ = రతిక్రీడకు, ఏ నేమి... ఏమి= నేనువేఱు నీచెలికత్తెలువేఱా-నీచెలికత్తెలవంటి యంతరంగుడ నేకదా నేననుట, వెఱవకు=భయపడకుము, వలపుఁగీలున్ =పోఁకముడిని, తెమల్చున్ =తీసివైచును.

సీ. పతిపాణిపల్లవచ్యుతనీవిబంధన
వ్యగ్రబాలాహస్తవనరుహంబు
ధనకృతాధరబింబదశనక్షతవ్యథా
భుగ్నలీలావతీభ్రూలతంబు
ధరణినాయకభుజాపరిరంభమండలీ

గాఢపీడితవధూ ఘనకుచంబు
పరనఖాంకురమృదు వ్యాపారపులకిత
నీరజాక్షీనితం బోరుయుగళి

తే. యస్తివామ్యభార మస్తికౌతూహలం
బస్తిఘర్మసలిల మస్తికంప
మస్తిభీతి యస్తిహర్ష మస్తివ్యథం
బస్తివాంఛ మయ్యె నపుడు రతము. 178

టీ. పతిపాణిపల్లవ=నలుని చిగురువంటి చేతి చేత, చ్యుత=వీడిన, నీవిబంధన=పోఁకముడిని ముడుఁచుకొనుటయందు, వ్యగ్ర=ఆసక్తమయిన, ధవ=నలుని చేత, కృత = చేయఁబడిన, అధర ... వ్యథా = దొండపండువంటి మోవియందలి పలు నొక్కుల నొప్పికి, భుగ్న=వంకరయైన - ముడిపడిన, భ్రూలతంబు=తీఁగవంటి కనుబొమలుగలది-నొప్పికి బొమలు ముడిపడుట ప్రకటము. భుజా... మండలీ= బాహువుల కౌఁగిలింతయొక్క వలయమునందు, గాఢపీడిత = గట్టిగా ఒత్తఁబడిన, నితంబ=పిఱుఁదు, ఊరుయుగళి=రెండుతొడలు, అస్తి వామ్యభారము= ఉన్నట్టి ప్రాతికూల్యాతిశయముగలది - మొదట దమయంతి మిక్కిలి ప్రతికూలముగా నుండెనట, అస్తి కౌతూహలంబు = ఉన్నట్టి వింతపాటుగలది, అస్తి... సలిలము = ఉన్నట్టి చెమటనీరుగలది. అస్తికంపము=ఉన్నట్టి వడఁకు గలది, అస్తిహర్షము = ఉన్నట్టి సంతోషముకలది. అస్తివ్యథంబు = ఉన్నట్టి (దంతక్షతాది) పీడగలది. అస్తివాంఛము = ఉన్నట్టి కోరికగలది. అస్తి అను నది విభక్తి ప్రతిరూపకావ్యయము.

చ. కుతుకమునం గురంగమద కుంకుమచర్చ వహించి నీలలో
హితరుచులై స్వయంభులయి యాహితసౌఖ్యవిధాయులై నయా
యతివపయోధరంబులకు నర్ధనిశాసమయంబునం దనుం
చితనఖకింశుకార్చనము సేసె మహీపతిభక్తి యేర్పడన్.

టీ. ఇందు దమయంతీస్తనములకును శివునకును అభేదాధ్యవసాయముచే అర్థద్వయము. కురంగ... రుచులై=కస్తూరియొక్కయు కుంకుమముయొక్క యు పూఁతనుదాల్చి నల్లని ఎఱ్ఱనికాంతులుగలవై యని కుచపరమైన యర్థము. శివుఁడు కంఠమందు నల్లగాను కేశములందు ఎఱ్ఱగాను ఉండునని భావము. స్వయంభులయి=తమకుఁదామే పుట్టినవై-శివుఁడును తనంతటనే పుట్టినవాఁడని భావము. ఈహిత...యులు=కోరఁబడిన సుఖమును కలిగించునవి. శివుఁడు కోరిన సౌఖ్యముల నిచ్చువాఁడనిభావము. ఐన, అతివపయోధరంబులకున్ = దమయంతి పాలిండ్లకు, అర్ధనిశాసమయంబునన్ = అర్ధరాత్రివేళయందు, సమ...కార్చనము=మిక్కిలి ఒప్పుచున్న గోటినొక్కులు అనెడి మోదుగుఁబువ్వుల పూజను చేసెను. శివునివలెనున్నవిగాన పాలిండ్లకు శివునికింబోలె గోటినొక్కులనెడి మోదుగుఁబువ్వులతో రాజు పూజించెననుట. ఉత్ప్రేక్ష శ్లేషరూపకానుప్రాణితము.

తే. లావునను గూడి పాణిపల్లవయుగమున
నొత్తిపట్టిన సరకు గా కుల్లసమున
హారకాంతిచ్ఛలంబున నల్లనవ్వు
తరుణిచన్నులు రాజుచిత్తము హరించె. 180

టీ. హారకాంతిచ్ఛలంబునన్ =ముత్తెపు సరులకాంతి యనెడి నెపముచేత, అల్లనవ్వు=కొంచెముగా నవ్వుచున్న, నవ్వు తెలుపు గాన తెల్లని హారకాంతిని నవ్వుగా నపహ్నుతి.

క. తరుణికి ధాత్రీపతికిని
బరిచుంబనవేళ దంత పరిపీడన మి
క్షురసంబు పానకములో
మిరియపుఁగారంబువోలె మెచ్చొనరించెన్. 181

టీ. పరిచుంబనవేళన్=అధరచుంబనసమయమందు, దంతపరిపీడనము=పలునొక్కు, ఇక్షురసంపు=చెఱకుపాలతోడైన, మెచ్చు=ఇంపు.

తే. చూచియును జూచుఁ గ్రమ్మఱ § సుదతిఁ దివుటఁ
కౌఁగిలించియు నప్పడ § కౌఁగిలించుఁ
జుంబనము సేసియును రాజ § సూనుఁ డెలమిఁ
జుంబనము సేయుఁ బౌనరు § క్త్యంబు గాఁగ. 182

టీ. క్రమ్మఱన్ =మరల, తివుటన్ =కోరికతో, పౌనరుక్త్యంబుగాఁగన్ = మరలమరలనగునట్లుగా, మరలమరల నెన్నిమాఱులు చుంబనాదులు సేసియు నలునికి తృప్తి కలుగదయ్యె ననుట.

తే. కులుకు టెలుఁగుల నలరారు § పులకములను
కంపములను సమగ్రసీ § త్కారములను
జుంబనక్రీడలందు రా § సుతునిమోము
శీతకరుఁ డౌటఁ జెప్పక § చెప్పె నహహా ! 183

టీ. కులుకు+ఎలుఁగులున్ = సొగసయిన కంఠధ్వనుల చేతను, మణితముల చేతను, పులకములున్ = గగుర్పాటుల చేతను, కంపములను = వడఁకుల చేతను, సమగ్రసీత్కారములను = నిండయిన సీత్కృతుల చేతను, రాసుతునిమోము= నలునిముఖము, శీతకరుఁడు ఔటన్ =చంద్రుఁడగుటను, చలి చేత కలుగు కులుకు టెలుఁగులు మొదలయినవి రాజముఖమును చుంబనము సేయునపుడును గలుగుటచే ఆముఖము చలివెలుంగు అనఁగా చంద్రుఁ డగుట సిద్ధించుచున్నది. అలం. అనుమానము.

ఉ. వంచన లేక యాననము § వాంచినయప్పుడు ఫాల మోరగా
వించినఁ జెక్కుటద్దములు § ప్రీఢభరంబునకీ లెఱింగి చుం
బించి మనంబు తాలిమిగ § భీరత రిత్తకు రిత్త పూనినన్
మించి ముఖాబ్జ చుంబనము § మేకొని నవ్విభుఁడు నేర్పునన్.

టీ. ఆననము వాంచిన యప్పుడు = (దమయంతి) ముఖమును (మిక్కిలి) వంచుకొన్నప్పుడు, ఫాలమున్ =నుదుటిని, ఓరగావించినన్ = (దమయంతి తన

ముఖమును) ప్రక్కవాటుగాఁ ద్రిప్పఁగా, చెక్కుటద్దములు=అద్దమునంటి ఆమె చెక్కిళ్లను, విభుండు=రాజు, వ్రీడభరంబునకీలు ఎఱింగి=సిగ్గుపెల్లిదముయొక్క మర్మమును కనుఁగొని. అనఁగా దమయంతి మొదట సిగ్గు మిక్కుటమగుటచే తల మిక్కిలియు వంచుకొనఁగా నలుఁడప్పుడు వీలయిన యామె నుదుటిని మాత్రమును పిదప సిగ్గుకొంచెముతీసి మొగమును బ్రక్కకుఁ ద్రిప్పుకొనఁగా నపుడు దొరకొన్న యామె చెక్కిళ్లను, నిట్లు సిగ్గు యెక్కువతక్కువ మర్మములనెఱింగి యందుల కనుగుణముగా, చుంబించి = ముద్దుపెట్టి, మనంబుతాలిమి=మనస్సునందలి ధైర్యముచేత—నుదుటిని ఫాలమును నలుఁడు ముద్దుగొనుటచే దమయంతి చుంబనభయమును వీడినదైయుండుట, గభీరత=నిర్వికారతను—అనఁగా సిగ్గులేమిని, రిత్తకురిత్త=మిక్కిలి వ్యర్థముగా, పూనినన్=వహింపఁగా-సిగ్గును చాల వదలి మొగమును బయికెత్తెననియు, అట్లు సిగ్గు వదలుటచే ఆమెకుఁ బస యేమియు లేదనియు - అనఁగా దానికిఁ బసయగు నలచుంబనవారణము కలుగదయ్యెననియు భావము. గభీరతచే ముఖమును బయికెత్తుట వ్యంజితము. దానిచే నలుఁడు సుఖాబ్జచుంబనమును, మేకొని = పొంది, నవ్వెనని యర్థము. దమయంతిసిగ్గుపెంపు ననుసరించి మొదట నుదుటిని ముద్దిడి పిదపఁ గొంత జంకు వీడి యాబిడ మొగమును బ్రక్కకుఁద్రిప్పఁగా చెక్కిళ్లను ముద్దిడి యిట్లు రెండు మార్లును ముద్దిడంబడుటచే చుంబనభయము చాలఁ దొలఁగఁగా మనసు దిటచేసికొని సిగ్గులేనిదానివలె గంభీరముగా మొగమును బయికెత్తికొన్న విభుండూరకుండునని చూడఁగా, ఆతెలిపిసిగొని నలుఁ డామె నెమ్మొగమును ముద్దిడెనని యర్థము.

తే. సతతతాంబూలభోగకషాయితములు
నుదయభాస్కరనవసారశోభోల్బణములు
నయిన యధరామృతముల నింకియును బఱియఁ
జలిపి రన్యోన్యమధుపానకేలికేళి. 185

టీ. సత...యితములు = ఎడతెగక వీడెము ననుభవించుటచే ఎఱ్ఱనైనవి,

ఉదయ—ఖోల్బణములు = ఉదయభాస్కరమనెడి కర్పూరపు శేషముయొక్క, ఘ్రాతృవాసనచేత స్ఫుటములు. ఈ రెండును అధరామృతములకు విశేషణము. అన్యోన్య... కేళి=ఒండొరుల (పుక్కిటి) మద్యములను ద్రాగుటయొక్క సొగసయిన క్రీడను - మధుపానులు కషాయితమును వాసితమునైన మధువును గ్రోలుదురు. అధరామృతమును కషాయితమును వాసితమునగుటచే దానిని గ్రోలుట మధువును ద్రాగుటగా చెప్పఁబడెనని తెలియుచున్నది. అలం నిదర్శన.

చ. అవహితభావభావిత సకేహాస్రసకరామృతభాను మండలుం
డవుచు ననమ్మతక్షణసకేమభ్యుదితం బగు భావలాభలా
ఘువము మదిక్ జయించిప్రియకే కాంతరసాంతరసన్నిరుద్ధమా
ర్గనఁ గరఁగించుచుం గరఁగె కే రాజు సమంచితసారవశ్యుఁడై.

టీ. అవహిత...మండలుండు — ఎచ్చరికగల మనస్సుతో భావింపఁబడిన సూర్య చంద్ర బింబములుగలవాఁడు. సూర్యచంద్రధారణచేత నకాలమందు సిద్ధియని తెలియుచున్నది. అసమ్మ..లాఘువముక్ =ఇష్టపడని క్షణమందు పుట్టిన భావప్రాప్తిచేతనయిన ఉరవడిని—పదటమునుట. మదిక్ జయించి=మనస్సులో గెలిచి - హృదయమందలి సూర్యచంద్రధ్యానముచేసి యట్టిసమయమునఁ బుట్టిన భావము నుదుటును మనస్సులోపలనే యడంచినాఁడనుట. రసాంత...మార్గనక్ =వేఱురసముచేత (లజ్జాదులచేతననుట) అడ్డగింపఁబడిన మెత్తఁదనము (అనఁగా రతికి సులువుగా నియ్యకొనుట) గలది—అనఁగా భావము నుదుటులేనిది, అగు ప్రియకాంతక్, కరఁగింపుచు తానును కరఁగెనని యర్థము. మనస్సునందు సూర్య చంద్ర బింబధారణచేత భావోద్ధతి, నడఁచి (భావోద్ధతి లేకున్న) ప్రియురాలికి దానిచే భావలాభము కలిగించి కరఁగించుచుఁ దాను కరఁగినాఁడని యర్థము

తే. భాగ్యవశమున భావలాకేభంబు లవుడు
రెంటను సమమైనఁ గుసుమకోకేదండ నరి

త్రర్మ కాండసమూపన శరసార
సంవిభాగంబు సమమయ్యె సతికిఁ బతికి. 187

టీ. భావ...మైనర్ = ఇరువురకును భావప్రాప్తులు సమానముగానపుడు కలుగఁగా, కుసు...విభాగంబు = మన్మథునియొక్క విలాసకార్యముల సమూహమును ముగించుటవలని సౌఖ్యముయొక్క సారము పంచుకొనుట. ఇరువురును మన్మథకేళి కృత్యములవలని సుఖమును సమముగా ననుభవించిరని తాత్పర్యము.

వ. ఇవ్విధంబున నన్వామవామపాదతల విలుప్తమన్మథశ్రీవిలాసుం డైన యవ్విలాసివలనం బ్రథమపరిహాసంబునం బతంగపుంగవ గవీహైమంగ వీనరసాయ నాస్వాదప్రరూఢంబును జిగకాలావస్థాన సుస్థిరంబును వివిధవిఘ్నపరంపరానిస్తార నిరంకుశభాగ్యోదయంబును సౌభాగ్యగర్వ సర్వస్వసహాయంబును నైన నిజానురాగంబునకుం దగి వ్రీడాజితమన్మథంబులును దుల్యలజ్జాస్మరంబులును గందర్పవిజితమందాక్షంబులును నగు కేళీవిశేషంబులఁ గుచకుంకుమ పంకంబుల చేతను ముంగురులచిన్నిపువ్వులచేతను నడుగునత్తములక్రొత్తలత్తుకచేతను బింబాధరంపుఁ దాంబూల రసరాగంబులచేతనుం బర్యంకభాగంబు దేటపఱుపం దులాకోటీరటనంబును గంకణరుఝణత్కారంబును మేఖలాకలాప కింకిణీకలకలంబును గలుకులులుంగులం గలసి సకిసలకీలుఁబఱపుల చప్పళ్లువిప్పసేయు క్రమంబున విచ్ఛిన్నహారమండలం బగుసురతతాండవంబునకుం గళాసికయగు పారవశ్యంబునం గుసుమకార్ముకనర్మకర్మకాండ కేళిసమాపనా శర్మసారంబు సమవిభాగంబుగాఁ బంచికొని యనుభవించుచు నిశ్వాసధారాసారంబుల వాసాగారం బధివాసించుచు నెడనెడం బ్రియునఖక్షతార్పణంబులు ఘాతీతంబునం దొనర్చిన

మఱి చావచూర్ణంబులం బోలు నర్ధనిమీలిత నయనతార
కంబును బ్రస్వేదబిందుకందళితనాసికాశిఖరంబును జర్వణా
ఘ్రాతబింబాధరశయాళుయావకంబును సామిలుప్తలలాటతిల
కంబును నగువదనకమలంబు హృదయవల్లభువక్షస్థలైకదే
శంబునం జేర్చి నప్పు డమ్మిథునంబు. 188

టీ. అవ్వామ=ఆ దమయంతి, వామ...విలాసుండు = ఎడమపాదముచేత పోఁగొట్టఁబడిన మన్మథుని శోభయొక్క సోయగముగలవాఁడు, అతిశయముగా నొకరిని వర్ణింపవలసినచో వాని యెడమకాలి యందము రాదనుట లోకోక్తి— మన్మథునికంటె మించిన శోభావిలాసములుగలవాఁడనుట. ప్రథమపరిహాసంబునన్ = తొలుతటి క్రీడయందు, పతంగ...ప్రరూఢంబును = పక్షిశ్రేష్ఠమయిన హంసయొక్క వాక్కనెడి (నిన్నటి యావుపాల) వేలియొక్క రసమనెడి రసాయనముయొక్క ఆస్వాదించుటచేత మొలచినదియు—హంసము తీపారఁ జెప్పిన మాటవలనఁ గలిగినదియనుట, చిర...స్థిరంబును = చాలఁగాలమునుండి యుండినందున గట్టిగ నెలకొన్నదియు, వివిధ...దయంబును—పలువిధములయిన విఘ్నముల వరుసను దాఁటుటచే అడ్డులేని భాగ్యముయొక్క తోఁపిక కలదియు, సౌభాగ్య...సహాయంబును=చక్కందనపు గరువముయొక్క సర్వస్వమునకు తోడయినదియు, ఇవన్నియు నిజానురాగంబునకు విశేషణములు— వ్రీడాజితమన్మథంబులు = సిగ్గుచేత గెలువఁబడిన మన్మథుఁడు కలవియు, తుల్యలజ్జాస్మరంబులును = సమానమయిన సిగ్గును మన్మథుఁడును గలవియు, కందర్పవిజిత మందాక్షంబులును=మదనునిచేత జయింపఁబడిన సిగ్గుగలవియు, అగు కేళీవిశేషములన్ =రతివిశేషములను, చిన్నిపువ్వులు=ముంగురుల కలంకారముగా నుపయోగించు నొకరంజకద్రవ్యము. కేళీవిశేషంబులను కుచకుంకుమ పంకాదుల చేతఁ బర్యంకభాగము లేటపడిచె ననుటచే నర్మ్యోబంధములచేత వారు క్రీడించిరని తెలియునది. తులాకోటీరటనంబు = అందెలచప్పుడు, మేఖలా...కలకలంబును = మొలనూలనెడి యాభరణముయొక్క చిఱుగంటల చప్పుడును,

కులుకు టెలుంగులర్ = మణితములను, సకినల=కీఁచుకీఁచుమని శబ్దించెడి, విస్ఫు. నేయర్ = అధికము నేయఁగా, విచ్ఛిన్నహారమండలంబు=తెగిన పేరుల సమూహముగలది, కళాసిక=మెడగత్తెర—సురతక్రీడను నిలుపునది. విశ్వాస... సారంబులర్=నిట్టూర్పు పరంపరయునెడి జడివానలచేత, వాసాగారంబుర్ =శయన గృహమును, అధివాసించుచుర్ =పరిమళింపఁజేయుచు, ఫాణితంబునర్ =కండ చక్కెరచేత, మరిచావచూర్ణంబులు=మిరియపుఁబొళ్లు, అర్ధ... తారకంబును= సగముమూయఁబడిన కంటినల్లగుడ్లుగలదియు, ప్రస్వేద... శిఖరంబును=చెమట చిన్నబొట్లుగల ముక్కుకొనగలదియు, చర్వ...యావకంబును=చుంబనముచేత కడిగివైవఁబడిన దొండపండువంటి మోవియందున్న లత్తుకగలదియు, సామి... తిలకంబును=నగములోపించిన నొసటి బొట్టుకలదియు, ఇవన్నియు వదనకమలమునకు విశేషణములు. వక్షస్థల ఏకదేశంబునర్ =ఱొమ్మునందొక్క భాగమున.

మహా. సరియాతాయాతరంహశ్ఛలకలితరతిశ్రాంతినిశ్వా
సధారా, పరిషద్వ్యామిశ్రభావప్రవిఘటితమిథఃప్రాణ
భేదోదయంబై, యొరిమన్వ్యక్షోజపాళీయుగకరిమకరీయు
గ్మబాహామధ్యచిహ్నా, భరణవ్యక్తైకభావాభయవిలసితవ్యా
ద్యాగమై నిద్రవొందాయెన్.　　　　189

టీ. యాతా...దయంబై—యాతాయాత=రాకపోకలయొక్క, రంహః= వేగముయొక్క, ఛల=నెపముచేత, కలిత=తెలుపఁబడిన, రతిశ్రాంతి=రతియందలి బడలికకలవి అగు, నిశ్వాసధారాపరిషత్ = నిట్టూర్పు పరంపరల సమూహములయొక్క, వ్యామిశ్రభావ=కలయికచేత, ప్రవిఘటిత=పోఁగొట్టఁబడిన, ప్రాణభేద=ప్రాణముల వేఱువేఱగుటయొక్క, ఉదయంబై=తోఁపికగలదై- నలదమయంతు లిరువురును వేగముగా నూర్పులుగొనుచును బుచ్చుచునుండుట చేత వారు సురతమందు బడలిరనియు వారిరువుర నిట్టూర్పులు నొకటిగాఁ గలసికొని నిగుడుటచే నాయిరువురకు వేఱువేఱు ప్రాణములుగాక నొకటె ప్రాణమున్నట్లు తోఁచుటయుఁ గలిగెననుట, ఒరిమర్ = ఐకమత్యముచేత,

వక్షోజ..భాగమై—వక్షోజపాళీ=స్తనప్రదేశముయొక్క, యుగ=జంటయందలి, కరిమకరీయుక్=కరిమకరీరూపములయిన పత్త్రరేఖలతోఁ గూడిన, భుజామధ్య=నలునివక్షమందలి, చిహ్నాభరణ=ముద్రలనెడి అలంకారములచేత, వ్యక్త=తేటపడిన, ఏకభావ=ఐక్యముగలదైన, ఉభయ=ఇద్దఱియొక్క, విలసిత=ఒప్పుచున్న, హృద్భాగము=హృదయభాగము గలదియునై—ఈ రెండును మిథునమునకు విశేషణములు—దమయంతి కుచములందలి కరిమకరీరేఖలు నలునివక్షస్థలమందు ముద్రితములు కాఁగా నాసమానచిహ్నాతి చేత నిరువురిహృదయములు నొకటియో యని తోఁచినదని యర్థము.

వ. మఱియును. 190

తే. సురతపారవశ్యంబులఁ జొక్కిచొక్కి
కేళినిద్రాసుఖంబులఁ దేలితేలి
మేలుకొని బాహ్యరతిలీల మించిమించి
దంపతులు క్రీడ సల్పిరి తనివి సనక. 191

సీ. ప్రాణేశునాసలిలాంకంబు వెదకాంచి
ముసిముసినవ్వుతో మోము మాలఁచు
వేల నవ్వితి చెప్పు మిప్పుడం చడిగిన
నధిపుచేతికి మించుటద్ద మిచ్చు
నటు పెట్టి చనుదోయి మదనాంకములు సూచు
దను నవ్విభుఁ జూపులవ యదల్చు
రాలుచేఁ జికురభారము సజ్జ మోవంగ
ప్రొక్కించుకొనుఁ బాదములకు నలిగి

తే. రుద్రమూర్తిజిగీషానురూపకలన
కతనుఁ డేకాదశాకృతి యైనభంగిఁ

జరణానఖదర్పణములందు ధరణీవిభుఁడు
లీలఁ బ్రతిబింబితుండుగా లోలనయన. 192

టీ. ప్రాణేశు...కంబు = నలుని నుదుటియందలి లత్తుక గుఱుతు, మునిమునినవ్వులోన్ = ఇంచించుక నవ్వుతో — నలుని నొసటియందు లత్తుక దమయంతి పాదములందలిది, అది బ ధ క్రీడయందు నతని నొసటఁదగిలినది అందులకై దమయంతి యోరమోమిడి చిఱునవ్వు నవ్వినదనుట. అద్దమిచ్చుట యతని నే మొగి మునుజూచి తాను నవ్వినందులకుఁ గారణమును దెలిపికొమ్మనుట. తనకునోరఁ జెప్పరానియది యని భావము. మదనాంకములు = మన్మథచిహ్నములు = నఖక్షతాదు లనుట. తనకాలిలత్తుక నలుని యందు మదనాంకముగా నున్నదై యతని నఖక్షతమును తనయందు మదనాంకముగా నుండుటను జూచుకొన్నదనుట, నలుఁడు తనవలె నే దమయంతియు మదనాంకములను దాల్చియుండుటకై నవ్వినాఁడనుట. ఏకరభరిము = ఒక యుడి, శెజ్జమొనంగిన్ = శయ్యకుఁదగులునట్లుగా — మిక్కిలియు తలవాంచియనుట రుద్ర ... కలన్ = రుద్రునియొక్క (పదునొకండు) మూర్తులను జయింపఁగోరుటను తెలిపెడు నవ్వానకాఁబోలు, అతనుఁడు = మన్మథుఁడు, ఏకాదశ ఆకృతి = పదునొకండుమూర్తులు గలవాఁడు, అయినభంగిన్ = అయ్యెనోయనునట్లుగా, ధరణీవిభుఁడు = రాజు, చరణనఖదర్పణంబులన్ = దమయంతి పాదముల గోళ్లనెడి అద్దములందు, ప్రతిబింబితుండుగాన్ = (అద్దముకుట్టుచే) ప్రతిబింబిం మునట్లుగా, మ్రొక్కుచుకొనెను. పదిగోళ్ళయందు పది ప్రతిబింబములును నలుని నిజరూపమును జేరి పదునొకండుమూర్తులు—నలుఁడు మన్మథుఁడును సమానసౌందర్యముగలవారు - అనఁగా ఒకటే రూపుగలవారు గనుక నలు, యీపదునొకండురూపులును మన్మథుని పదునొకండు రూపులుగా నుత్ప్రేక్షితములయినవి.

సీ. దంతక్షతవ్యథా దాయి కాస్యమునకు
దంతక్షతవ్యథ దండు వయ్యెఁ
గుచకుంభమర్దన క్రూరకరద్వయంబైన

కరము పాదములొత్తి కరుణఁ వసెసె
దీప మార్చినయప్డు దీప్తిసూపినకల్ల
మౌళిరత్నము మ్రొక్కి మాన్చికొనియె
నొత్తినతప్పువ్రా నుడిపెఁ గ్రీడాశ్రాంతి
నమృతంబుగురిసి దివ్యాభరణము
తే. మోసగాకుండ నపరాధములకుఁ దగిన
శాస్తి యన్నింటి కిబ్భంగి సంభవించె
సతికిఁ బతికిని నవ్వేళ సంఘటిల్లు
శంబరారాతిధర్మయుద్ధంబునందు. 198

టీ. దంత...కిన్—ఆస్యమునకున్=పలుగాటుచే (దమయంతి పెదవికి) బాధయిచ్చునట్టిది అగునలుని మొగమునకు, దంతక్షతవ్యథ, దండువు=అపరాధము, కుచ...కర్మంబు=కుంభములవంటి దమయంతి కుచములను ఒత్తుటయనెడి క్రూరకృత్యముగలది. ఆక్రూరకృత్యముచేసినందులకై, పాదములొత్తి = దమయంతి యడుగులొత్తి, మౌళిరత్నము = నలుని జౌదలయందలిమణి, దీప... కల్ల=దమయంతి దీపమునార్చిన సమయమందు వెలుతురును గలిగించిన తప్పును, దివ్యాభరణము=నలుని దివ్యమైనహారము, ఒత్తినతప్పుతోన్=తన నాయకమగు పద్మరాగముచే దమయంతి స్తనములందు ఒత్తినతప్పు పోవునట్లుగా, అమృతంబున్ కురిసి, క్రీడాశ్రాంతి = సురతకేళిశ్రమను, ఉడిపెన్=పోఁగొట్టెను. శాస్తి=శిక్ష, శంబరారాతిధర్మయుద్ధంబునందు=మన్మథుని ధర్మయుక్తమయిన పోరునందు యుద్ధమందోడినవారు దండుగనిచ్చియు అడుగులొత్తియు, మ్రొక్కియు, బడలికయుడిపియు నపరాధక్షామణము చేయఁదగుదురు.

ఉ. మంకెనపూవుమీఁదియళి మాడ్కి నృపాధరవల్లవ్రొదరా
లంకృతి యైనదంతపద లాంఛనముం గని కన్నుఁగోనలం
దంకురితంబులై నదరహాసలవంబులు పద్మనేత్ర యి
ట్టింకులుసేసెఁ బత్త్రముల యీటిమిఁగాటుకచిమ్మచీఁకటిన్.

టీ. అళిమాడ్కిన్ = తుమ్మెదరీతిని, నృపా...లంకృతి = రాజుచిగురువంటి పెదవిపాట్టకు నాభరణము. ఐన, దంత పదలాంఛనమున్ = పల్లొత్తుగుఱుతును, కని = చూచి, పద్మనేత్ర = దమయంతి, కన్నుఁగోనలన్ = కంటికొనలందు, అంకురితంబులు = మొలచినట్టివి, ఐన, దరహాసలవంబులు = చిఱునగవు లేశములను, పక్ష్ముల ఈఱమిన్ = ఱెప్పవెంట్రుకల దట్టమునందు, కాటుక చిమ్మచీఁకటిన్ = కాటుకయొక్క దట్టమయిన చీఁకటియందు, ఇఱ్ఱింకులు = చక్కగా ఇంకిపోవునట్లు, చేసెను. రాజు పెదవిపయిని తన పల్లొత్తునుజూచి దమయంతి కన్నుఁగొనలందుఁ గొంచెము నవ్వుచుఁ దోడనే యా చిఱునవ్వును కనుఱెప్పల గుబురునందును గాటుక నలుపునందును మఱుఁగుపఱిచెనని యర్థము.

ఉ. క్రిక్కిఱిచన్నుదోయియిరుప్రక్కేవలకాంతియుఁబంచబాణుఁగ్రొ
వ్వెక్కఁగఁజేయహస్తయుగ మెత్తి విహారభరంపుఁబేర్మికిన్
వికి్కప్రసూనముల్గురియ వేనలి వీడిచి కొప్పువెట్టుచోఁ
జొక్కులఁబెట్టెభూవరుని చూపులఁగోమలిబాహుమూలముల్.

టీ. ఇరుప్రక్కేవల = రెండుపార్శ్వములయొక్క, పంచబాణు = మన్మథుని, క్రొవ్వెక్కఁగన్ చేయన్ = గర్వించునట్లుచేయఁగా, రాజునకు నవి మిక్కిలి మన్మథోద్దీపకములుగానుండెననుట. విహార...పేర్మికిన్ = క్రీడయొక్క భేదముల పెల్లిదముచేత, వికి్క = ప్రిదిలి, ప్రసూనముల్ = పువ్వులను, వేనలి = జడ, చొక్కులఁబెట్టెన్ = మిక్కిలి చొక్కించెను.

శా. వాసోభూషణగంధమాల్యరచనా వైచిత్ర్యసజ్జాంగియై
యాసీమంతినియన్యకాంతయనుమిథ్యాభ్రాంతిపుట్టించుచున్
వాసాగారమునందు నొక్కతెయ నానాభంగివర్తించు న
త్యాసక్తిన్నవసౌఖ్యలీలలవిభుం డామోదముంబొందఁగాన్.

టీ. ఆ సీమంతిని = ఆ దమయంతి, వాసో...జ్జాంగియై = వస్త్రములు సొమ్ములు, పరిమళములు, పూదండ (లను వీనిని) రచించుట యందలి విచిత్రప్రకారముల చేత, సజ్జ = అలంకరింపఁబడిన, అంగియై = ఒడలుగలదై = నానావిచిత్ర ప్రకా

రముల వస్త్రాదులఁ గైసేసికొనుచుననుట, అన్యకాంత=వేఱుస్త్రీ, అను, మిథ్యా భ్రాంతి==కల్లభ్రమను, పుట్టించుచున్, వాసాగారమునందున్=పడుకటింటి యందు, ఒక్కతెయ=ఒక్కతియె, నానాభంగిన్=పెక్కువిధములను-వేఱు వేఱు పడఁతులవలె ననుట, విభుండు = పెనిమిటియగు నలుఁడు, అత్యాస క్తిన్=మిక్కిలితగులుతో, నవసౌఖ్యలీలలన్ = అప్పటికప్పుడు క్రొత్తలయిన సుఖక్రీడలచే, ఆమోదమున్ = ఆనందమును, పొందఁగా = పొందునట్లుగా, వర్తించును.

తా. దమయంతి వస్త్రభూషణాదులను వింత వింతలగురీతుల నలంకరించు కొని తానొక్కతియె వేఱువేఱు పడఁతులవలెఁ గనుపట్టుచు నలుని నప్పటప్ప టికిఁ, గ్రొత్తక్రొత్తలగు సౌఖ్యలీలలఁ దేల్చుచుండెను.

ఉ. కైటభవైరియున్ జలధికన్యయు నాదిగఁ గీటకంబునుం
గీటకపత్నియుం దుదిగఁ గృత్స్నము రాజును దాను నై నిరా
ఘాటరతిన్ సుఖించుటకుఁ గాంక్ష యొనర్చు మనోంబుజంబునన్
బాటలగంధి నిత్యనిరుపాధికరాగనిబంధనంబునన్. 197

టీ. కైట...నాదిగన్=విష్ణుఁడును లక్ష్మియు మొదలుగా, కీట...దుది గన్=మగపురుగును దానిభార్యయైన యాఁడుఁబురుగును కడపలగా, కృత్స్న ము=అంతయు—అన్ని జీవులును, రాజును తానును ఐ=లక్ష్మీవిష్ణులు మొదలు గా కీటకకీటకపత్నివఱకుఁగల సకల జీవులందు మగరూపు నలుఁడును ఆఁడు ది తానునుగా నభినయించి, నిరాఘాటరతిన్ = మేరలేని క్రీడచేత, పాటల గంధి=పాదిరి పువ్వులతావివంటితావిగల దమయంతి, నిత్య...నిబంధనంబు నన్=నిలుకడయై ఒక నెపమును బట్టిగాక తనంతటఁ బుట్టినదైన అనురాగము యొక్క కట్టుచేత—అట్టిమక్కువకు కట్టుపడి, మనోంబుజంబునన్ = హృద యకమలమునందు, సుఖించుటకున్ = రమించుటకు, కాంక్షయొనర్చున్ = కోరును. సమస్తప్రాణులయందు దంపతులరూపులను దామిరువురు నభిన యించి రమింపఁగోరినదని తాత్పర్యము.

ఆ. వనితరూపవేష ♦ వాసోంగవాసనా
భూషణాదిబహువి♦శేషరచన
నవ్యదివ్యకాంత ♦ యనుశంక పుట్టించి
నేర్పుఁ గ్రొత్తగాఁగ ♦ నృపతిఁ గవయు. 198

వ. ఇవ్విధంబున నమ్మిథునంబు నిధువనక్రియాపరాధీనంబై యా నందజలధి నోలలాడుచుండ నవ్విభావరి జరాభావంబు ధరించె మనోభవుండు కోదండంబెక్కుడించి సంగ్రామవిరామ సూచకంబుగాఁ గుక్కుటకంఠకాహళంబులు వట్టించె నప్పుడు వైతాళికులు గేళీప్రాసాదపర్యంతభాగంబుననుండి యుచ్చైస్స్వరంబున నిట్లనిరి. 199

టీ. అమ్మిథునంబు = ఆదంపతులు—నలదమయంతులు, నిధువనక్రీడాపరాధీనంబై=రతిక్రీడకు మిక్కిలిలోనై, విభావరి=రాత్రి, జరాభావంబు=ముదిమిని ధరించెను—అనఁగా తెల్లవాఱెననుట. మనోభవుండు=మన్మథుఁడు, సంగ్రామ...కంబుగాఁ=యుద్ధమును ఉడుగుటకు గుఱుతుగా—దంపతులు చేయురతిక్రీడను మానుటకు హెచ్చరికగా ననుట. కుక్కుటకంఠకాహళంబులు=కోడిగొంతులనెడు కాళెలను, పట్టించెను=ఊఁదునట్లు చేసెను. ఆదంపతులు కోడికూఁతను విని తెల్లవాఱవచ్చెనని క్రీడ యుడిగిరని తాత్పర్యము.

మ. ప్రణతానేక నృపాలమౌళివలభీ ♦ పర్యంకరత్నావళీ
ఘృణికిర్మీరితపాద పీఠ జయలక్ష్మీ ♦ కేళి మాణిక్యద
ర్పణ,దర్పాంధ విరోధిరాజనివహ ♦ ప్రాణానిలాహారభ
ీషణకుక్షింభరిభూరిదక్షిణభుజా♦స్తంభాసి కుంభీనసా. 200

టీ. ప్రణతా...దర్పణ—ప్రణత=నమస్కరించుచున్న, అనేక=పెక్కురయిన, నృపాల=రాజులయొక్క, మౌళి=శిఖలనెడి, వలభీ=చంద్రదశాలలనెడి, పర్యంక = మంచములందున్న, రత్నావళీ = రత్నపంక్తులయొక్క, ఘృణి = కిరణములచే, కిర్మీరిత=పలువర్ణములుకలదిగా చేయఁబడిన, పాదపీఠ=పాదము

లుంచుకొనెడి గద్దియయనునట్టి, జయ...దర్పణ=విజయలక్ష్మి విలాసార్థమైన మణిముకురముగలవాఁడా, సమస్తరాజులును రత్నమయములగు తమ కిరీటములు పోఁకునట్లు ప్రమొక్కఁగా సింగనామాత్య పాదపీఠము చిత్రవర్ణములుగలదై తాను ప్రౌఢగా వరించిన జయలక్ష్మికి మణిమయమగు నద్దమువలెనే ప్రకాశించుచున్నదని భావము. దర్పాంధ...భీనసా—దర్పాంధ=గర్వాంధులయిన, విరోధిరాజ=శత్రురాజులయొక్క, నివహ=సమూహముయొక్క, ప్రాణానిల=ప్రాణవాయువనెడి, ఆహార=భోజనమును, భక్షణ=భక్షించుటయందు, కుక్షింభరి=అధికాసక్తిగల, భూరి...స్తంభ=గొప్పస్తంభంబువంటి కుడిచేతియందున్న, అసి=కత్తియనెడి, కుంభీనసా=సర్పరాజుగలవాఁడా, అనఁగా సర్పము వాయువును భక్షించుచున్నట్లు సింగనామాత్యునిచేతిలోనున్న కత్తి గర్వాంధులయిన శత్రురాజుల ప్రాణము లపహరించుచున్న దని భావము.

క. ప్రౌఢజయశ్రీకుచభర
గాఢపరీరంభకేళి కౌతుకసుఖసం
రూఢనవపులకముకుళ
వ్యూఢోరస్స్థల విలోచ నోత్సవమూర్తీ. 201

టీ. ప్రౌఢ...స్థల, ప్రౌఢ=ప్రౌఢురాలయిన, జయశ్రీ=జయలక్ష్మియొక్క, కుచభర=పెద్దకుచములను, గాఢపరీరంభ=గట్టిగాఁ గౌఁగిలించుకొనుటయనెడి, కేళి=ఆటయందు, కౌతుక=వేడుకచేతను, సుఖ=సౌఖ్యముచేతను, సంరూఢ=పుట్టిన, నవ=క్రొత్తవయిన, పులకముకుళ=మొగ్గలవంటి గగుర్పాటు గలదియు వ్యూఢ=వెడల్పయినదియు,అగుఉరఃస్థల=వక్షఃస్థలముగలవాఁడా, విలోచ...[illegible] నేత్రముల కానందము గొల్పుయాకారముగలవాఁడా, సంతతమును జయలక్ష్మి[illegible] వరించుచున్నవాఁడనియు, విశాలమగు వక్షస్స్థలముగలవాఁడనియు నేత్రానందకరమైన యాకారముగలవాఁడనియు భావము.

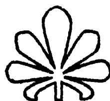
మాలిని. అమృతజలధికన్యా ప్రాణనాథాంఘ్రిసేవా
సముదితసురగంగా సామ్యకీర్తి ప్రదీపా

కమలభవపురంధ్రీ శ్రీ కంఠనక్షత్రమాలా
సమధికమణిరోచి శ్రీ స్స్వచ్ఛలీలానులాపా. 202

టీ. అమృత...దీపా-అమృతజలధికన్యా=లక్ష్మీదేవియొక్క, ప్రాణనాథ=ప్రియునియొక్క, అనఁగా నారాయణునియొక్క, అంఘ్రిసీమ=పాదతలమున, సముదిత=పుట్టిన, సురగంగా=గంగానదియొక్క, సామ్య=సాటికల, కీర్తి=యశస్సుచేత, ప్రదీపా=ప్రకాశించువాఁడా, కమల...లాపా-కమలభవపురంధ్రీ=సరస్వతియొక్క, కంఠ=గళమందున్న, నక్షత్రమాలా=నక్షత్రమాలికయందలి, సమధిక=గొప్పవైయిన, మణీ=ముత్యములయొక్క, రోచిః=కాంతివలె, స్వచ్ఛ=నిర్మలమయిన, లీలా=విలాసములు గల, అనులాపా=వాక్కులుకలవాఁడా. అలం. ఉపమ. రూపకము.

ఇది శ్రీమత్కమలనాభపౌత్త్రి మారయామాత్యపుత్త్ర సకలవిద్యాసనాథ శ్రీనాథ ప్రణీతంబయిన శృంగారనైషధకావ్యంబునందు సప్తమాశ్వాసము సమాప్తము.

శుభంభూయాత్.

శ్రీరస్తు.

శృంగారనైషధము

అష్టమాశ్వాసము.

శ్రీ

ధామ రెడ్డివేమ

త్స్మాధీశ్వరసచివసింగ నామాత్య దిశా

సౌధశిఖరాగ్రకీలిత

సాధీయస్స్ఫటికకుంభ సన్నిభకీర్తీ. 1

టీ. శ్రీధామ=లక్ష్మికిస్థానమైనవాఁడా, రెడ్డివేమక్ష్మాధీశ్వరసచివ=రెడ్డికులజుఁడైనవేమభూపాలునకు మంత్రియగువాఁడా, సింగనామాత్య, దిశా...కీర్తి-దిశా=దిక్కులనెడి, సౌధ=మేడలయొక్క, శిఖరాగ్ర = శిఖరములకొనలందు, కీలిత=అమర్పఁబడిన, సాధీయః=మిక్కిలి మేలయిన, స్ఫటికకుంభ=పటికపుకలశముతో, సన్నిభ=సమానమయిన, కీర్తి=యశస్సుకలవాఁడా, అనఁగాఁ దిగంతములవఱకు వ్యాపించిన యశస్సుగల సింగనామాత్యా! అనిసంబోధనము.అల. ఉపమ.

తా. స్పష్టము.

వ. అవధరింపుము. 2

మ. జయశీతాంశుకులావతంస! నిషధ స్వామీ!మహారాజ!యు
వ్వయధైర్యాకర! విద్రమేలొక్కనుము!సంశధ్యావేళ యే తెంచె

నీ నయనాబ్జంబులకిచ్చు భవ్యశకునానంద్రైకకల్యాణముల్
శయనోత్థాయముభోజరాజ తనయాసంఫుల్ల నేత్రాబ్జముల్.

టీ. శీతాంశుకులావతంస=చంద్రవంశజులగురాజులకు శిరోభూషణమువంటి వాఁడా, నిషధస్వామీ=నిషధదేశాధీశ్వరా, మహారాజ, అవ్యయధైర్యాకర=నాశనములేనిధైర్యమునకు స్థానమగువాఁడా, జయ=సర్వోత్కర్షముతోవర్తింపుము, సంధ్యావేళ=ప్రాతస్సంధ్యాసమయము, ఏతెంచెన్=వచ్చెను. నిద్ర=నిద్రనుండి, మేల్కొనుము = తెలివితెచ్చుకొనుము, శయన+ఉత్థాయము=పడుకనుండి లేచినంతనే-ఇట ఉత్థాయ అనుచో 'ణముల్' తెలియునది. 'అపాదానే పరీప్సాయాం' అను సూత్రముచే పరీప్సయందిటువచ్చినది. భోజరాజ... వక్త్రింబునన్—భోజరాజతనయా= దమయంతియొక్క, సంఫుల్ల=వికసించినట్టి, నేత్రాబ్జముల్ = కనుదమ్ములు, భవ్య...కల్యాణముల్—భవ్య=ఉత్తమమయిన, శకున=శకునమువలనఁ గల్గిన, ఆనంద=సంతోషముసెడు, ఏక=ముఖ్యమైన, కల్యాణముల్=మంగళములను, నీనయనాబ్జంబులకున్ = నేత్రపద్మములకు, ఇచ్చున్=ఒసంగుఁగాక, ప్రాతఃకాలమున నిద్రనుండి మేల్కనఁగానే ప్రియజనముఖమును జూడవలయునని శాస్త్రము. నీకు దమయంతికంటెఁ బ్రియమగు వస్తువులేదు కాన నీవు మేల్కని యాదమయంతి ముఖమునే దర్శింపుము. ప్రియతమమగు దమయంతి ముఖమును జూచుచు శయ్యనుండిలేచుట. శుభశకునమయి నీ కమితమగు మంగళములను నానందమును గల్గింపుననిభావము మఱియు 'పశ్చాచ్ఛయనం పూర్వముత్థానం' అని స్మృతి. అనఁగా భర్తకంటె వెనుక నిద్రించి ముందుగా మేల్కొనుట. ఉత్తమురాలయినదమయంతి నీకంటె ముందుగా మేల్కొనును. కాన జాగ్రదవస్థచేఁ దెలివిగాంచిన దమయంతి ముఖము నీకు దర్శింప సులభమైయుండును.

తా. ఓనలరాజా! నీవు సర్వోత్కర్షముచే వర్తింతువుగాక. సంధ్యాకాలమేతెంచెను. నిద్రనుండి మేల్కనుము. ప్రియతమమగు దమయంతి మొగము ముందుగాఁ జూచుటవలన నీకు మేల్కాంచు మంగళములను గల్గించుఁ గాక!

మ. వరుణప్రేయసియైనదిక్కుఁ గదియన్ వాంఛించుచుం జంద్రికా
పరిధానంబుఁ గ్రమక్రమంబునఁ బరిభ్రంశంబు నొందించు చం
దురునిం గన్గొని యింద్రదిగ్వనిత ప్రత్యూషప్రసాదోదయ
స్ఫురణవ్యాజమున న్నిజాననమునం దాల్చెం బ్రహాసద్యుతుల్.

టీ. ఇంద్రదిగ్వనిత=తూర్పుదిక్కనెడి స్త్రీ, వరుణప్రేయసి=వరుణదేవునకుఁ బ్రియయైనది, ఐనదిక్కున్=అయినట్టిదిక్కును, అనఁగాఁ బడమరదిక్కు నను ట, కదియన్=సమీపించుటకు-నాయక పక్షమున సంభోగించుటకు, చంద్రికా పరిధానంబున్=వెన్నెలయనెడి కట్టుపుట్టమును-రెండవపక్షమున, వెన్నెలవలెఁ దెల్లని పరిధానమును, క్రమక్రమంబునన్=క్రమక్రమముగా, పరిభ్రంశంబున్ =నాశనమును, రెండవపక్షమున అనురాగవశమున వస్త్రత్యాగమును, ఒందించు చందురునిన్=పొందించునట్టి చంద్రుని, కన్గొని=చూచి, నిజాననమునన్ = తన ముఖమునందు, ప్రత్యూష ... వ్యాజమునన్ — ప్రత్యూష=ప్రాతఃకాలమందలి, ప్రసాద=నైర్మల్యముయొక్క, ఉదయస్ఫురణ=ఉత్పత్తిప్రకాశమనెడి, వ్యాజమునన్=మిషచేత, ప్రహాసద్యుతుల్=నవ్వుసంబంధియగు కాంతులు, పూనెన్ =ధరించెను. ప్రాతఃకాలారంభమునఁ దూర్పుదిక్కు కాంతులచేఁ దెల్లగా నుండెను. చంద్రుఁడు కాంతిహీనుఁడై పడమటిదిక్కును జేరియుండెను. కవి యీసమయము నిట్లుగా వర్ణించె ఇటఁ దూర్పుదిక్కు స్వీయ, పశ్చిమదిక్కు పరకీయ, చంద్రుఁడు నాయకుఁడు ఇటఁ జంద్రుఁడు వరుణదిక్కునం దనురాగము పూని, యనురాగాతిశయముచే వివశవసనుఁ డయి కాంతను గదియ నాయ కునివలెఁ జంద్రిక యనెడిపరిధానమును విడజార్చుచు సమీపించెను. తన భర్త యన్యకాంతపై ననురక్తిపూని రాగాతిశయముచే వస్త్రహీనుఁడై పోవుటను గాంచి పూర్వదిక్కాంత నవ్వెను. ఇంతియకాక నాయం దనురక్తుఁడై యున్నం [illegible]కాలమును నభ్యుదయమును వహించి కాంతిమంతుఁడై యుండినచంద్రుఁ డిప్పు పరదిక్కాంతను జేరుట తోడనే కాంతి విహీనుఁ డయ్యెననియుఁ బూర్వ దిక్కాంత నవ్వెనని భావము. ఈరీతి హసించిన పూర్వదిక్కాంత దరహాస [illegible]ంతులవలెఁ బ్రత్యూషకాంతులు ప్రకాశించెనని భావము. ఓనలరాజా! తూర్పు

తెల్లవాఱెను. చంద్రుఁ డరుణకిరణములచేఁ గాంతిహీనుఁ డై పడమట నస్తమించుచున్నాఁడు. కావున శీఘ్రముగా మేల్కొనుమని ఫలితార్థము. అలం. సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష, రూపకానుప్రాణితము.

తా. చంద్రుఁడు పశ్చిమకాంతతోఁ గ్రీడింపఁదలంచి చంద్రికయనెడి వస్త్రమును రాగాతిశయముచే దిగఁ జార్చుచు దాని సమీపించుచుండెను. ఇంద్రదిక్కాంత యదిచూచి ప్రాతఃకాల కాంతులనెడి నెపమున నవ్వసాగెను.

సీ. చంద్రాతపంబులు * సాంద్రక్షపాతమ
  సహాయుద్ధ్వలై పరి * శ్రాంతిఁ బొందె
నతిదరిద్రాణదే * హద్యుతిప్రాణమై
  ప్రాలేయకిరణ బిం * బంబు వ్రాలె
నపరస్వరంబు లై * యాకాశవీధికిఁ
  గొన్నిభాస్కరకరాం * కురము లెగసె
నమహాతిత రదీప్తి * నంతంతఁ జుక్కలు
  సంఖ్యావిధేయ శే * షంబు లయ్యెఁ
తే. గుముదకేదారముననుండి * క్రొత్తవిరియు
కమలషండంబునకు వేడ్కఁ * గాఁపువచ్చు
కొదమతుమ్మెదకడతెక్కఁ * గుసుము వెట్టె
నభినవంబైన ప్రథమ * సంధ్యాగమంబు. 5

టీ. చంద్రాతపంబులు=వెన్నెలలు, సాంద్ర...యుద్ధ్వలై—సాంద్ర=దట్టములయిన, క్షపా=రాత్రియందలి, తమః = చీకట్లతోఁ, సహాయుద్ధ్వలై=కూడఁ బోరాడినవై, పరిశ్రాంతిక్ = విశ్రాంతిని, పొందెను. చంద్రకాంతులు చీకట్లతోఁ బోరాడి వానిఁ దఱిమి తాము ను యుద్ధరంగంబును విడిచి విశ్రాంతిని బొందెనని యర్థము. ప్రకృతమున యుద్ధభూమి సదృశమగు రోదసీకుహరమునఁ జీఁకట్లుగాని వెన్నెలలుగాని లేవని ఫలితార్థము. అతి...ప్రాణమై—అతిదరిద్రాణ=మిక్కిలి క్షీణత్వమును బొందిన, దేహద్యుతి=దేహకాంతియనెడి, ప్రాణ

మై=సత్త్వకలదై, ప్రాలేయకిరణబింబంబు = చంద్రమండలము, వ్రాలెన్ = ఒరగిపోయెను. అరుణకాంతి సంతానముచే విగతకాంతియై చంద్రుండు పడమట వ్రాలిపడియుండెనని భావము. కొన్ని భాస్కరకరాంకురములు=కొన్ని సూర్య కిరణములు, అపరస్పరంబులై=అవిచ్ఛిన్నములై, ఆకాశ వీధికిన్ =గగనమార్గమునకు,ఎగసెన్ =ఎగిరివ్యాపించెను, అమహాతితరదీప్తిన్=మిక్కిలి సూక్ష్మమగుకాంతిచే, అంతంతన్ =అచ్చటచ్చటన్, చుక్కలు, సంఖ్యావిధేయశేషంబులు=లెక్కింపఁదగినంత మిగులు కలవి, అయ్యె, అనఁగా చుక్కలు చాలవఱకు మఱుఁగయి మిగిలినవి లెక్కింపఁగూడునట్లు కొన్నిమాత్రమే కనఁబడుచుండె ననుట. అభినవంబు = క్రొత్తదయినది, ఐనప్రథమసంధ్యాగమంబు= అయినట్టి ప్రాతస్సంధ్యారాగము, కుముదకేదారముననుండి=కలువమడినుండి, క్రొత్త=నూతనముగా, విరియు కమలషండంబునకున్ =వికసించెడి పద్మసమూహములకు, వేడ్కన్ =వేడుకతో,కాఁపువచ్చు కొదమతుమ్మెదకడఱెక్కన్ = కాఁపురమువచ్చెడి తుమ్మెదకొదమలయొక్క ఱెక్కకొనను, కుసుమవెట్టె=కుసుంభవర్ణముగలవానిగాఁ జేసెను-అనఁగా సంధ్యాసంబంధియగు ఎఱ్ఱఁ దనము గలవానిఁగాఁ జేయుచుండెను.

తా. రాత్రియందు దట్టములై వ్యాపించిన చీఁకట్లను దొలఁగించిన వెన్నెలలు నశించెను. చంద్రుఁడు కాంతిహీనుఁడై పడమట వ్రాలెను. సూర్యకాంతులాకసమునఁ బ్రకాశింపఁజొచ్చె; రాత్రియందు నధిక కాంతులుగల చుక్కలు చాలమఱఁగి లెక్కింపఁగూడినట్లు కొన్నిమాత్రము మిగిలియున్నవి. సంధ్యారాగ కాంతులు కుముదవనములనుండి యప్పుడే వికసించుచున్న పద్మవనములకు వచ్చుచున్న తుమ్మెదల కొన ఱెక్కలకుఁ గుసుంబారంగు వేయుచుండెను.

క. కరవాఁడిసూదితుదమొన
నరదఱువంబడిన ముత్తియంబునుబోలెన్
గరమొప్పె రజనికరిణీ
కరవమథువుహిమము కుశశిఖాశిఖరమునన్. (

టీ. రజని...వమధువు—రజనికరిణీ = రాత్రిఅనెడి ఆఁడుఏనుఁగుయొక్క, కర=తొండముయొక్క, వమధువు=తుంపరయగు, హిమము=మంచు, కుశశిఖాశిఖరమునన్=దర్భచిగుళ్లయొక్క కొనయందు, కరవాఁడిసూదితుదమొనన్= మిక్కిలివాఁడియైన సూదియొక్క మొనచేతను, అరదఱువంబడిన ముత్తియంబునుబోలెన్=సగముతొలువఁబడిన ముత్తియమువలె, కరమొప్పెన్=మిక్కిలి ప్రకాశించెను. ముత్యములకు రంధ్రములు తొలుచుటకుగా శిల్పులు సూదిమొన ముత్యమును గ్రుచ్చుదురు. దర్భకొనలందున్న మంచుబిందువట్లె ప్రకాశించుచున్నదని భావము. అలం. ఉపమ.

మ. దివిషద్దంపతితల్పమైనగగనోద్దేశంబునం దారకా
నివహంబుల్ కుసుమస్రగంశములుగా నిర్వాణకాంతిచ్ఛటా
నవతూలప్రకరోదరంభరి నిశానాథుండు గండోపధా
నవిధాలీల వహించె నత్తఱి నఖండంబైన బింబంబుతోన్.

టీ. అత్తఱిన్=ఆ ప్రాతఃకాలసమయమున, దివిషద్దంపతితల్పము=దేవతామిథునములకు పానుపు, ఐనగగనోద్దేశంబునన్=అయినట్టి యాకాశప్రదేశమునందు, తారకానివహంబుల్=నక్షత్రములసమూహములు, కుసుమస్రగంశములుగాన్=పుష్పమాలికయొక్క తునియలగుచుండఁగా, నిర్వాణ...భరి—నిర్వాణ=శాంతించిన, కాంతిచ్ఛటా=కాంతిసమూహములనెడి, నవతూలప్రకర=క్రొత్తదూదిగుంపుచే, ఉదరింభరి=కడుపునిండించుకొన్నవాఁడగు, నిశానాథుండు= చంద్రుఁడు, అఖండంబు=పూర్ణమైన, బింబంబుతోన్=మండలముతో, గండోపధానవిధాలీలన్=చెక్కిటిబిల్లతలగడయొక్క విలాసమును, వహించెన్=ధరించెను. గగనతల్పము దేవతాద్వంద్వములు శయనించెడి పానుపువలెను నక్షత్రములు సురతసమ్మర్దమువలనఁ దెగిపడిన పుష్పమాలికల పువ్వులవలెను, చంద్రుఁడు వర్తులమయిన దూదితలగడవలెను బ్రకాశించెనని భావము. అలం. నిదర్శన.

తా. ఆప్రాతఃకాలసమయమున దేవతామిథునములకు శయ్యయైన గగనతలమందు నక్షత్రములు సురతమందుఁ జెదరిన పుష్పములవలె నొప్పుచుండఁగా,

కాంతి సమూహములనెడి దూదిని గర్భమునఁ దాల్చిన చంద్రుని పూర్ణబింబము దలగడవలెఁ బ్రకాశించెను. అలం. రూపకము.

శా. శైత్యనంపాతమె యిన్నభంబునఁ సహస్రాంశుండు వైచెం గర
శ్యేనవ్రాతము నంధకారబలిభుక్ శ్రేణీ జిఘాంసారతిన్
దానం జంద్రుఁడు పశ్చిమాశకు శశత్రాణార్థమై యేఁగెను
డ్డీనంబయ్యె నుడువ్రజంబు పరిపాటిం బారు వాలోయనన్. 8

టీ. సహస్రాంశుండు=సూర్యుఁడు, శైత్యనంపాతమెయిన్=డేగవేఁటతో, అంధకార...రతిన్- అంధకార=చీఁకటియనెడి, బలిభుక్=కాకులయొక్క, శ్రేణీ=పంక్తులయొక్క, జిఘాంసా=చంపుటయందలి, రతిన్=ఆసక్తిచే, నభంబునన్ = ఆకాశమునందు, కరశ్యేనవ్రాతము = కిరణములనెడి డేగల సమూహమును, వైచెన్=వదలెను. వేఁటకాండ్రు పక్షులనుబట్టి చంపునిమిత్తము పెంపుడు డేగలను విడుతురు. అట్లె సూర్యుఁడు చీఁకటియను కాకులనుజంపుటకై తన కిరణములనెడి డేగలను విడిచెను. కాన యిప్పుడు సూర్యుడు డేగలతో వేఁటాడుచున్నాఁడని భావము. దానన్=ఆడేగలతో వేఁటాడుచుండుటచేతనే, చంద్రుఁడు, శశత్రాణార్థమై=తనయొద్దనున్న చెవులపిల్లిని రక్షించునిమిత్తము, పశ్చిమాశకున్=పడమటకు, ఏఁగెన్=పోయెను, ఉడువ్రజంబు=నక్షత్రసమూహము, పరిపాటిన్=క్రమముగా, పారువాలోయనన్=పారువాపిట్టలేమో యనునట్లు, ఉడ్డీనంబు, అయ్యెన్=ఎగిరి యదృశ్యమయ్యెను. డేగవేఁట ప్రారంభమయినదన్న సమాచారము తెలియగానే చంద్రుఁడు తనశశమును దక్కించుకొనుటకుఁ బర్విడెను. నక్షత్రములు పార్వాలో యన్నట్లు పాఱిపోయె. సూర్యకిరణము లాకాశమునఁ బ్రసరించునప్పటికిఁ జీఁకట్లు నశించెను. చంద్రుఁడు పడమటికేఁగెను. చుక్క లదృశ్యమాయెను. వేగముగా మేల్కొనుమని ఫలితార్థము. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. సూర్యుఁడు చీఁకట్లనెడి కాకులను జంపనెంచి, తనకరము లనెడిడేగలను నాకాశమున విడిచెను. కావుననే చంద్రుఁడు తనశశమును రక్షించుకొనఁ

బడమటకుఁ బర్విడుచున్నాఁడు. చుక్కలు పావురాలో యనునట్లు పర్విడి యదృశ్యమయ్యె.

క. లఘుగతి ననూరుసారథి
విఘటితతిమిరుఁ డయి వీఁడె విచ్చేసె దివిన్
మఘవపురప్రాసాద
ప్రఘాణకోణాంగణము లుపఘ్నంబులుగాన్. 9

టీ. అనూరుసారథి=అనూరుఁడే సారథిగాఁగలవాఁడు, అనఁగా సూర్యుఁడనుట, లఘుగతిన్=సులభగమనముచే, విఘటితతిమిరుఁడయి=చీఁకట్లను దఱిమినవాఁడై, మఘవ... గణములు - మఘవ=ఇంద్రునియొక్క, పురప్రాసాద=పురమందున్న వైజయంతమనెడి మేడయొక్క, ప్రఘాణ=తలవాకిటివైపున్న చిన్నగదులయొక్క, కోణ=మూలనున్న, అంగణములు=వాకిళ్లు, ఉపఘ్నములుగాన్=సమీపాశ్రయము లగుచుండఁగా, వీఁడే=ఇదిగో, దివిన్=ఆకసమందు, విచ్చేసెన్=వెడలివచ్చెను. సూర్యుఁడు త్వరితగమనముచే వచ్చుచుఁ, జీఁకట్లఁ దఱుముచు నింద్రప్రాసాదమునకుఁ దగ్గఱగా నున్నవాకిళ్లను దఱియ వచ్చుచున్నాఁడని భావము. అనఁగా సూర్యుఁ డాకాశమును గొంత యతిక్రమించెను గాన మేలొ్కనుమని ఫలితార్థము.

తా. సూర్యుఁడు చీఁకట్లను దఱిమినవాఁడయి యింద్రప్రాసాదమునకు దగ్గఱనున్న వాకిళ్లను దఱియ నిదిగో వచ్చుచున్నాఁడు.

చ. గ్రహములు నిర్జరీసురతకాల విసూత్రితహార రత్న సం
గ్రహములు మేఘవీధియను కౌతుకమందిరచత్వరంబునన్
బహుకరమార్జనావిధిప్రభాత ముఖంబునఁ బాయఁదట్టె ని
ప్డహహా!భుజిష్యవ్రైానియతి యంతకయారసిచూడవచ్చినన్.

టీ. మేఘ...రంబునన్ = ఆకాశమనెడి కేళీమందిరముయొక్క వాకిటియందు, నిర్జరీ...గ్రహములు - నిర్జరీ=దేవతాస్త్రీలయొక్క, సురతకాల=రతిసమయమున, విసూత్రిత=తెగిపోయినవగు, హార=సరులలోని, గ్రహములు=నక్ష

త్రములు, ఇట గ్రహపదమునకు నక్షత్రార్థము లక్షింపవలెను. రత్న=రత్నముల యొక్క, సంగ్రహములు=సముదాయములు, వానిని, బహుకర...విధి - బహుకర=సూర్యుఁడనెడి, కల్మషముతుడుచువానియొక్క, మార్జనావిధి=తుడుచుట యనెడి, క్రియ, ప్రభాతముఖంబునన్=ప్రాతఃకాలమునందు, పాయఁదట్టెన్=తుడిచివైచెను, అహహా, అరసి, చూడన్, వచ్చినన్=బాగుగా నాలోచింపఁగా, నియతి=అదృష్టము. భుజిష్యావో = పరిచారిక కాఁబోలును, అంతక=అదియే సత్యము కావచ్చును. ఆకాశము కేళీమందిరము. దేవతల సురతకాలమందుఁ దెగిపోయిన హారములలోని ముత్యములే యీనక్షత్రములు. వానిని, నియతి యనెడిపరిచారిక సూర్యుఁడనెడి యూడ్చువానినిగొని తుడిచి వేయుచున్నది. గృహమాలిన్యమును దాసి తుడిచివేయుచున్నట్లు నియతియు నట్లచేయుచున్నదని భావము. సూర్యుఁ డుదయించెననియు, నక్షత్రము లదృశ్యమయ్యెననియు భావము.

తా. స్పష్టము.

సీ. అమ్నాయశాఖాసహస్ర విపర్తంబు
లుడురాజకల్యాణ ¦ హోమవహ్ను
లాకాశహర్మ్యాగ్ర ¦ హస్తదీపంబులు
ప్రాలేయజలరాశి ¦ బాడబములు
చక్రవాకమనో విశల్యౌషధంబులు
దశదిశీకుంకుమ ¦ స్థాసకములు
రాజమండలకాంతి ¦ రాజయక్ష్మము లంధ
కారవేదండకంఠీరవములు
తే. పద్మవన నిర్ణిబంధన ¦ బాంధవములు
కైరవాకర సమ్మోహ ¦ కారణములు
సవితృమణిపావకేంధన ¦ సామిధేను
లెగసె నుదయాద్రియవుల ¦ నీరెండకొనలు. 11

టీ. ఆమ్నాయ...వివర్తంబులు - ఆమ్నాయ=వేదములందుఁ గల, శాఖాసహస్ర=తైత్తిరీయాదులగు వేయిశాఖలయొక్క, వివర్తంబులు=రూపాంతరములు. అనఁగా సూర్యుని వేయికిరణములును, వేదశాఖా రూపములే యని భావము. ఉడురాజ...వహ్నులు - ఉడురాజ=చంద్రునియొక్క, కల్యాణ=వివాహ మహోత్సవమందలి, హోమవహ్నులు=హోమాగ్ని హోత్రములు, ఆకాశ...దీపంబులు=ఆకాశ మనెడి మేడకొనయందుఁ బట్టికొన్న కాగడలు, ప్రాలేయజలరాశి బాడబములు=మంచనెడి సముద్రమునకు, బడబాగ్ని వంటివి. అనఁగా సూర్యకిరణములు, సముద్రజలమును హరించు బడబాగ్నివలె, మంచును హరించుచున్నవని భావము. చక్రవాక మనోవిశల్యౌషధంబులు=చక్రవాక పక్షులయొక్క మనస్సులకు విశల్యయనెడి అనఁగా మనస్సునాటిన బాణపుటలుగును దీసివైచునట్టి యోషధివంటివి. అనఁగాఁ జక్రవాకములు రాత్రులందు విరహశల్యము నొంది ప్రాతఃకాలమున నది వీడిగలియుట సహజము. దశదిశీ కుంకుమస్థాసకములు = పదిదిక్కులందును గుంకుమ నుంచుచున్నవి. అనఁగాఁ బ్రాతఃకాల సూర్యకిరణము లెఱ్ఱగానుండును. కాన యవి దిక్కులందు వ్యాపించినప్పుడు కుంకుమపుపూఁతవలెఁ దనరారుచున్నవి. రాజమండలకాంతి రాజయక్ష్మంబులు =చంద్రమండల కాంతికి క్షయరోగములవంటివి. క్షయరోగ మనివార్యమై క్షయమును బొందించునట్లు సూర్యకిరణములు చంద్రకాంతిని నశింపఁజేయుచున్నవనుట. అంధకార వేదండ కంఠీరవములు=చీఁకట్లనెడి యేనుఁగులకు సింహములవంటివి, పద్మ...బాంధవములు- పద్మవన=కమలవనములకు, నిర్ణిబంధన=అకారణములయిన, బాంధవములు=చుట్టములు, కైరవాకర...కారణములు = కలువతోఁటలకు మూర్ఛగల్గింప హేతువులు, సవితృ...సామిధేనులు - సవితృమణి=సూర్యకాంత మణులందు, పావక=అగ్నిని, ఇంధన=ప్రజ్వలింపఁజేయు, సామిధేనులు=ధాయ్యలవంటివి. ధాయ్యయనఁగా యాగమం దగ్నినిఁ బ్రజ్వలింపఁ జేయు ఋక్కులు. ఆఋక్కు లగ్నిని బ్రజ్వలింపఁజేసినట్లు సూర్యకిరణములు సూర్యకాంతములం దగ్నిని బ్రజ్వలింపఁ జేయుచున్నవని భావము. ఉద

యాద్రియవుల=పొడుపు కొండమీఁది భాగములందు, ఈరెండకొనలు, ఎగ
సెన్=వ్యాపించెను. అలం. రూపకము.

తా. బాలసూర్య కిరణములు, సహస్రవేదశాఖల రూపములఁ దాల్చుచుఁ, జంద్రుని వివాహమందలి యగ్నులై, యాకాశసౌధాగ్రమందలి కరదీపికలవలెఁ దనర్చుచు, బడబాగ్ని సముద్రమునువలె మంచును హరించుచు, విశల్యామధివలెఁ జక్కవల విరహశల్యమును బుచ్చుచు, బడిదిక్కులందుఁ గుంకుమను వెదఁజల్లుచు, చంద్రునికాంతి హరించుచు, సింహము లేనుంగులవలెఁ జీఁకట్లనడఁగించుచుఁ, బద్మవనముల వికసింపజేయుచుఁ, గలువలముకుళింపఁజేయుచు, ధామ్యయనెడి బుక్కలగ్నినివలె సూర్యకాంత మణులందు వహ్నిని బ్రజ్వలింపఁజేయుచు, నుదయాద్రిని దాఁటి వ్యాపించెను.

క. పసిపాప యొండకొనలును
మసమసకని యిరులుఁ గలిసి మనములరించెన్
దెసలనలుగడలఁ గుంజా
విసరంబుల సరులు వ్రేల విడిచినభంగిన్. 12

టీ. పసిపాప యొండకొనలును= బాల సూర్యకాంతులును, మసమసకని యిరులు=మసక మసకమనెడి చీఁకట్లును, కలిసి, దెసలు, నలుగడలన్=దిక్కులందంతటను, గుంజావిసరంబుల సరులు=గురివెందగింజలు గూర్చినదండలు, వ్రేలవిడిచిన భంగిన్=వ్రేలాడ వైచినట్లుగా, మనము, అలరించెన్=సంతసింపఁజేసెను. గురిగింజ మిక్కిలి యెఱుపును నడుగునఁ గొంతనలుపును గలిగి యుండును. ఎండ యెక్కువగను జీఁకట్లు తక్కువగను నుండెనని గుంజాసామ్యముచే వ్యంజితము.

తా. ఎఱ్ఱని సూర్యకిరణములును, నల్లచీఁకట్లును గలిసినప్పుడు గురివెంద గింజల దండలు నలుదిక్కులు వైచినట్లుండెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

సీ. నముచిసూదనువీటి వడువీథిచక్కికి
నింతకునేతెంచు నినుని తేరు

కట్టుపకాసులై | గగనాంగణంబున
మందేహు లింతకు | మాఱుకొంద్రు
ద్రవియించు నింతకుఁ | బ్రథమాద్రిచఱులలో
నూష్మసోఁకి శిలాజ | తూత్కారములు
బ్రీతి నింతకు నేఁగుఁ | బిచ్చుకుంటుకు మ్రొక్క
వినుతసౌభ్రాత్రుండు | వినతపట్టి
తే. మేలుకొనఁగదె రాజన్య | మీనలక్ష్మ
కాలకంఠసమర్చనా | కాలమయ్యె
విశ్వ విశ్వంభరాభార | విధృతిదక్ష
దీర్ఘతరనేత్ర నిషధధాత్రీకళత్ర. 13

టీ. ఇంతకున్ = ఈపాటికి, ఇనుని తేరు=సూర్యుని రథము, నముచి... చక్కికిన్ - నముచిసూదను = ఇంద్రునియొక్క, వీటినడువీథి చక్కికిన్ = పురమందున్న వీథిమధ్యమునకు, ఏతెంచున్ = వచ్చును. ఇంతకున్ = ఈపాటికి, గగనాంగణంబునన్ = ఆకాశమనెడి చత్వరమందు, కట్టుపకాసులై = మిక్కిలి పస్తుపడి యున్నవారై, మందేహులు=మందేహులనెడి రక్కసులు, మాఱుకొంద్రు=ఎదిరింతురు. మందేహులనెడి రక్కసులు సూర్యునితో మార్కొందురనియు విప్రు లొసంగిన యర్ఘ్యప్రదానమువలన నశింతురనియుఁ బ్రసిద్ధి. ఇంతకున్ = ఈపాటికి, ప్రథమాద్రి చఱులలోన్ = పొడుపుకొండ లోపలలో, శిలాజతూత్కారములు=శిలాజిత్తుల సమూహములు, ఊష్మసోఁకి= వెట్టతగిలి, ద్రవించున్ = కరఁగుచుండును. ఇంతకున్ = ఈపాటికి, ప్రీతిన్ = ప్రేమతో, వినుతసౌభ్రాత్రుండు=నుతింపఁబడుచున్న మంచిసోదరభావముగల, వినతపట్టి= గరుత్మంతుఁడు, పిచ్చుకుంటుకున్ = అనూరునకు, మ్రొక్కన్, ఏఁగున్ =నమస్కరింపఁబోవును. రాజన్య మీనలక్ష్మ=ఓరాజమన్మథుఁడా, కాలకంఠ సమర్చనా కాలము=ఈశ్వరునిఁ బూజించునట్టి కాలము, అయ్యెన్ =సమీపించెను. విశ్వ...దక్ష - విశ్వ=సమస్తమైన, విశ్వంభరా=భూమియొక్క, భార=బరు

వును, విధృతి=ధరించుటయందు, దక్ష=నేర్పుగలవాఁడా, దీర్ఘతరనేత్ర = మిక్కిలి నిడుపలయిన నేత్రములు గలవాఁడా, నిషధధాత్రీకళత్ర=నలరాజా, మేలుకొనఁగదె=మేలుకొనుమా ?

తా. ఓనలరాజా! ఈపాటికి సూర్యునిరథము స్వర్గపురములో వీథిమధ్యము నకు వచ్చియుండును. ఈపాటికి మందేహులనెడి రక్కసులాఁకలితో సూర్యు నిపైఁ గవయుచుందురు. ఈపాటి కుదయాద్రి గుహలలో సూర్యతాపమునకు శిలాజిత్తు కరఁగుచుండును. ఈపాటికి కనూరునకు నమస్కరింపఁ బ్రేమతో గరు డుఁడు పోవుచుండును. దీర్ఘములయిన నేత్రములు గలవాఁడా, సమస్త భూభారమును సహించినయోనిషధరాజా, శివపూజాసమయ మేతెంచెను. ఇఁక నిద్రనుండి మేల్కొనుము.

వ. మఱియుం దిమిర విరహపాండురాయమాన దిఙ్మండలంబును, విచేయ తారకంబును, దరిద్రాణ ప్రాణ రోహిణీ రమణ బింబ చుంబ్యమాన చరమాచల శిఖరభాగంబును, శిశిర సలిలకుశో దకుక్షింభరి క్షీరకంఠ రవిమయూఖంబును, కుముద కేదార నిద్రాసుఖ నిదానంబును, నిశావిరహ విహ్వల చక్రాహ్వయ విహంగమ స్త్రీపుంస హృదయ బృంహితాహ్లాదంబును, గువ లయినీకుక్షి భ్రూణాయమాన మదనుప్త బంభరంబును,లవ ణాస్య దాపవాహ్యాహాయ విలేహ్యమాన మాణిమంథ శిలా శకలంబును, సంధ్యాయమాన వ్రతపరాయణ విశిష్టాధ్యేతృజన విహితాధ్యయన విరామంబును, బ్రాహ్మణాభి మంత్రి తా ర్ఘ్యాంజలి జల వజ్రధారావి దారిత మందేహ దేహంబును,నై య త్తఱిం,గ్రొత్తవిరియు నెత్తమ్మి విరుల కేసరంబుల వాసనలు గ్రోలి మత్తిల్లి యుల్లాసంబునం దూలియాడు కొదమతుమ్మెద కదుపులు ఘుసృణ సుమన శ్శ్రేణీశోణంబగు పొదుపుసంజ కెం

జాయయుఁ గలయఁబెరసి గురివెందపేరుల యందంబు వహిం
చుటయును, గుళకిసలయంబులమీఁదం బ్రాలేయాంభఃకణ
క్రమసంభృతంబులై రజనియను పిడియేనుఁగు ఘూత్కా
రంబు సేసి యుమిసినం జిలికిన కరవమధుశీకరంబులంబోని
యుదక బిందుసందోహంబులు సుషిర కరణ నిపుణకర నిశా
తాయస సూచీశలాకాశిఖాంకురసంకరంబునం గరమ్ముహత్తిన
ముత్తియంబుల ననుకరించుటయు, వికసితైకదళంబులగు
కుశేశయ కోరకంబులచేతం గమలాకరంబులు మిహిర
కిరణాభోగ భోజనార్థంబు సంధ్యారాగాంబువుం జేత మొదల
నాపోశనం బెత్తు భావంబు భజియించుటయుఁ, జులుకిత
తమస్సింధు పూరంబులగు బిసినీబాంధవుని కరంబులవలన
రంధ్రస్రుతంబులగు సంధకార బిందుసందోహంబు లిందిం
దిర వ్యాజంబున నంభోజవనంబులలోనం దొరఁగి విసృమర
మధుస్రోతః కచ్ఛద్వయీ పరిసరంబులం బంకశంకావహం
బగుటయుఁ, దటరుహతరునికాయ నిష్కుహ క్రీడానీడం
బుల నిద్రించి మేల్కాంచి కలగొనం బలుకు పులుఁ
గుల మొలుంగుల కోలాహలంబులచేతనుంబోలెఁ బ్రత్యు
ద్బుద్ధంబులగు సరోజాతంబులలో మధువ్రతవ్రాతంబులు,
వధూవదన లబ్ధ మధురాధర సుధాపానంబుతోడ సాధు
విధీయమానంబులైన మధుపాన మహోత్సవంబులం
బ్రవర్తిల్లుటయును, గాఢ తమస్తమాల గహనభంగ మా
తంగంబులుం గనదనఘ కనక రేణుత్రసరేణువిసర పిశంగం
బులునగు పతంగ కిరణ శృంగంబులు భవనవలభి జాలంబు
లందూఱి, భ్రమదణుగణాక్రాంతంబులై కుంద పరిభ్రమణ

భ్రాంతి నాపాదించుటయు, విభాతలక్ష్మీవిలాసంబు విశ్వ
నయనోత్సవం బయ్యె వెండియు. 14

టీ. మఱియు, తిమిర...మండలంబును-తిమిర=చీఁకట్లయొక్క, విరహ=లేకపోవుటచేత, పాండూయమాన=తెల్లనివగు, దిఙ్మండలంబును=దిక్సమూహము గలదియును, విచేయతారకంబును=వెదకఁదగిన నక్షత్రములు గలదియు, దరిద్రాణ...భాగంబును - దరిద్రాణ = క్షీణతనొందిన, ప్రాణ=ప్రాణతుల్యమగు కాంతిగల, రోహిణీరమణ బింబ=చంద్రబింబముచే, చుంబ్యమాన=తాఁకఁబడుచున్న, చరమాచల=పడమట కొండయొక్క, శిఖరిభాగంబును=శిఖరిప్రదేశము కలదియు, శిశిర...మయూఖంబును - శిశిరసలిల = మంచునీటియొక్క, క్షోద=లేశములను, కుక్షింభరి=మ్రింగినట్టి, అనఁగా నపహరించినట్టి యని భావము. క్షీరకంఠరవి మయూఖంబును = బాలసూర్య కాంతులు గలదియు, కుముద...నిదానంబును - కుముదకేదార=కలువ వనములకు, నిద్రాసుఖ=నిద్రాసౌఖ్యమునకు, నిదానంబును = మూలమయినదియు, ప్రాతఃకాల మగుటచేఁ గుముదంబులు ముకుళించుచున్నవని భావము. నిశా...హ్లాదంబును-నిశావిరహ=రాత్రియందలి యెడఁబాటుచే, విహ్వల=వివశములయిన, చక్రాహ్వయ విహంగమ=చక్రవాక పక్షులయొక్క, స్త్రీపుంస=మిథునములయొక్క, హృదయ=మనస్సులందు, బృంహిత=వర్ధింపఁబడిన, ఆహ్లాదంబును=సంతసము గలదియు, రాత్రి వియోగము నొందిన చక్రవాకములఁ గలుపునట్టిది కాన యీసమయము వాని కాహ్లాదకర మగుచున్నదని భావము. కువలయ...బంభరంబును - కువలయినీ=కలువతీఁగయొక్క, కుక్షి=గర్భమునకు, భ్రూణాయమాన = గర్భస్థజంతువులుగాఁ జేయఁబడినవియు, మద=మత్తుచే, సుప్త=నిద్రించినవియునగు, బంభరంబు=తుమ్మెదలు కలదియు, అనఁగా దుమ్మెదలు కలువలందలి మకరందమును ద్రావఁబోయి మత్తుగఁ ద్రావి వానియందు నిద్రించెను. అంత సూర్యరశ్మిచే నవి ముకుళితము లయ్యెను. అప్పుడా తుమ్మెదలు కువలయలత గర్భమందున్న జంతువులవలెఁ దనరారుచున్నవని భావము. లవణస్యత్=ఉప్పుతినఁగోరుచున్న, ఔపవాహ్య=రాజవాహనములైన, హయ=గుఱ్ఱములచేత, విలేహ

మాన=నాకఁబడుచున్న, మాణిమంథశిలాశకలంబును=సైంధవలవణపు గండ్లతునుకలుగలదియు, ఇందుప్పుతునియలు గుఱ్ఱములకు వేకువనుబెట్టుట ప్రకటము. సంధ్యా...విరామంబును - సంధ్యా = సంధ్యాకాలమందు, మౌనవ్రత=మౌనవ్రతమవలంబింప, పరాయణ=ఆసక్తులయినట్టియు, విశిష్ట=శిష్టులయినట్టియునగు, అధ్యేతృజన=అధ్యయనము చేయువారిచే, విహిత=చేయఁబడుచున్న, అధ్యయన విరామంబు=అధ్యయనముయొక్క యవసానము గలదియు, తెల్లవాఱుజామున లేచి వేదాధ్యయనము చేసి సంధ్యాసమయ కృత్యములను నెఱవేర్చుకొనుటకుఁగా నాసమయమందు నధ్యయనము మానుచున్నారని భావము. బ్రాహ్మణా... దేహంబును-బ్రాహ్మణ=విప్రులచే,అభిమంత్రిత=మంత్రింపఁబడిన, అర్ఘ్యాంజలిజల=అర్ఘ్యప్రదానజలములనెడి, వజ్రధారా=వజ్రాయుధపుటంచుచేత,విదారిత=వ్రక్కలుచేయఁబడిన,మందేహ=మందేహరాక్షసులయొక్క,దేహంబును=దేహములుగలదియు-ఆసమయమందే బ్రాహ్మణులొసఁగినయర్ఘ్యములవలన మందేహ రాక్షసులు దేహములను విడుచుచున్నారనిభావము. అయి,అత్తఱిన్ = ఆప్రాతఃకాలంబున, ప్రోత్తవికిరయం=నూతనముగా వికసించుచున్న, నెత్తమ్మివిరుల కేసరంబులవాసనలు = మనోహరములగు తామరపూవులయొక్క, కింజల్కముల పరిమళములను, క్రోలి = అనుభవించి, మత్తిల్లి = మదించి, ఉల్లాసంబునన్ = సంతసముచే, తూలియాడు=ఎగిరిపడెడి, కొదమతుమ్మెదకదుపులును,ఘుసృణసుమనశ్శ్రేణీశోణంబు=కుంకుమపువ్వువరుసవలె నెఱ్ఱనిది, అగుపొడుపుసంజకెంజాయయు=అయిన యుదయకాల సంధ్యారాగమును,కలయన్ బెరసి=కలియఁగూడికొని, గురివెంద పేరులయందంబు = గురివెందగింజల పేరులయొక్కరీతిని,వహించుటయును=తాల్చుటచేతను, కుశకిసలయంబులమీఁదన్=దర్భకొనలపయిని, ప్రాలేయా...సంభృతంబులై—ప్రాలేయాంభఃకణ=మంచుబిందువులయొక్క, క్రమ=వరుసచే,సంభృతంబులు= సంపాదితములై, రజనియను పిశాచిపేయనుఁగు=రాత్రియనెడి ఆఁడేనుఁగు, ఫూత్కారంబు, చేసి, పూరించి, ఉమిసినన్=ఉమియఁగా, చిలికిన కరవమథుశీకరంబులంబోని=విడఁజల్లినతుండమండలి, మదబిందువులవంటి, యుదకబిందు సందోహములు, సుషి

రకరణ నిపుణ=బెజ్జవేయుటయందు నేర్పుగలవాని, కర=చేతియందలి, నిశా త...సురంబులన్ — నిశాత = వాఁడియైన, ఆయస సూచీశలాక = ఇనుప సూదులయొక్క, శిఖాంకురంబులన్ = కొట్టకొనలందు, కరమ్ము=మిక్కిలి, హారితనము త్రియంబులన్=అంటియున్న ముత్యములను, అనుకరించుటయును= విడంబించుటచేతను, అనఁగా రాత్రియందు మంచు వర్షించును. కాన నా మంచుబిందువులు దర్భదళములపైఁ బడఁగా నాబరువుచే నవివంగును. అట్లు వంగుటవలన పైనున్న మంచంతయుఁ గ్రమంబుగా జాఱి కొనలకుఁజేరి బిందు రూపముదాల్చి యట్లు వేలాడును. అట్లున్న మంచుబిందువులు దొలచుటకై సూ చికాగ్రములగ్రుచ్చిన ముత్తెములవలె నున్నవని భావము. మఱియు నాయుదక బిందువులు రాత్రియనెడియేనుఁగుఘూత్కరించి యుమిసిన మదజలబిందువులవలెఁ దనరారుచున్నవని భావము. వికస్వరైక దళంబులు=వికసించినట్టి యొక దళ ముగలది అగు, కుశేశయకోరకంబులచేతన్=అయినట్టి తామర మొగ్గలచేత, కమలాకరంబులు=తామరకొలఁకులు, మిహిర...నార్థంబు—మిహిర=సూర్యుని యొక్క, కిరణాభోగ=కిరణసమూహమును, భోజనార్థంబు=తినుటకొఱకు, సంధ్యారాగ+అంబువున్=సంజ కెంజాయ అనెడినీటిని, చేతన్=తనచేతియందు, మొదలన్=భోజనమునకు ముందు, ఆపోశనంబు ఎత్తుభావంబు=ఆపోశనము ను బుచ్చుకొన్నరీతిని, భజియించుటయున్=అవలంబించుటచేతను, అప్పుడే యుదయమగుటచే నొక దళము మాత్రమే వికసించిన కోరకములుగల తామ రల కొలఁకులు మిహిరకిరణములను భుజించుటకుముందుగ సంజకెంజాయ యను జలము నాపోశన మెత్తుచున్నట్లున్నవని యర్థము. ఇట తామరమొగ్గలు చేతు లుగాను, ఒంటిరేకు ఫుడిసిలిగాను, సంజకెంజాయ నీరుగాను తెలియునది. లేక ద్విజులు భోజనమునకుఁ బూర్వము చిటికెనవ్రేలుమాత్రము చాఁచి తక్కినవాని ముడిచిపట్టిన హస్తకుహరమున నీరుపోసి మంత్రమునుజెప్పి త్రావుట స్మృత్యు క్తమై యాచరింపఁబడుచున్నది. ఇటఁ దామరకొలఁకులు ద్విజులవలెను, వికసించిన దలమొక్కటియుఁ జిటికినవ్రేలువలెను కోరకములు ముడిచి పట్టుకొన్న చేతులవలెను, అందుఁ బొలయు సంజకెంజాయ ఆపోశనపు నీటివలెను

నుండుటచేఁ, దామరతొలఁకులు సూర్యకిరణములను భుజించుటకుముం
దాపోసనమెత్తుచున్నట్లు గానవచ్చుచుండెనని భావము. చులుకిత...పూరం
బులగు - చులుకిత = హ స్తకుహరంబున గ్రహింపఁబడిన, తమస్సింధుపూరం
బులు = చీఁకటిసముద్రము గలవియగు, బిసినీబాంధవుని = సూర్యునియొక్క,
కరంబుల = కిరణములయొక్క, (చేతులయొక్క యనియు) రంధ్రస్రు
తంబులు=రంధ్రములవలనఁ గ్రిందికిజాఱినవి, అగు నంధకారబిందు సందో
హంబులు=అయినట్టి చీఁకట్లయొక్క బిందుసమూహములు, ఇందిందిరవ్యాజం
బునన్ =తుమ్మెదల నెపమున,అంభోజవనంబులలోనన్ =పద్మవనములందుండి, తొ
రఁగు=ప్రవహించుచున్న, విసృమర.. పరిసరంబులన్ —విసృమర=వ్యాపించిన
మధుస్రోతః=మకరంద ప్రవాహముల సంబంధులగు, కచ్ఛచ్ఛాయా=మకరంద
ముచేఁ దడిసినభాగముల జతయొక్క, పరిసరంబులన్ =తీరములందు, అనఁగా
మకరందముచేఁ,దడిసిన యుభయతీరము లందునని భావము. పంకశంకావహం
బులు అగుటయున్ =బురదయనెడి శంకను గల్గించుచుండుటంబట్టియు, తుమ్మె
దలు ప్రాతఃకాలమున నెగిరిపోయి పద్మవనములందుఁ బ్రవహించు మకరంద
ప్రవాహముల ప్రక్కలను జేరి పానముచేయుచుండెను. ఇట్లుండ నాకాశమున
నెగురుచున్నప్పుడు తుమ్మెదలు, సూర్యుఁడు చీఁకటి యనెడి సముద్రమును దన
హ స్తకుహరమునందు జేర్పఁగా వ్రేళ్లసందులనుండి క్రిందికి జాఱుచున్న తమో
బిందువులవలె నుండెననియుఁ బద్మవనములందుఁ దొరఁగు మకరంద ప్రవాహ
ముల ప్రక్కలను జేరియున్నప్పుడవి చీఁకటిసంద్రమును దానుబూర్తిగాఁ ద్రా
వుటచే నడుగున మిగిలియుండిన బురదవలెనున్నవనియుఁ గవియుత్ప్రేక్షించెను.
ప్రాతఃకాలమయ్యెననియుఁ, జీఁకట్లు నశించెననియుఁ దుమ్మెదలు పద్మవనములఁ
జేరి మకరందపానముచేయుచుండెననియు ఫలితార్థము. తట...నీడంబులన్ —
తట=నదీతీరములందున్న, తరునికాయ=వృక్షసమూహములయొక్క, నిష్కు
హ=తొఱ్ఱలనెడి, క్రీడానీడంబులన్ = క్రీడాకులాయములందు, నిద్రించి, మే
ల్కాంచి, కలగొనన్ =వ్యాపించునట్లుగా, పలుకు...చేతనుంబోలెన్ =కూయు
చున్నపక్షులయొక్క కోలాహలధ్వనుల చేతనుంబోలె,ప్రత్యుద్బుద్ధంబులు=మే

ల్కొలుపఁబడినవి, అగుసరోజాతంబులలోన్=అయినట్టి పద్మములలో, మధువ్రతవ్రాతంబులు=తుమ్మెదలగుంపులు, వధూ...తోడన్—వధూ=ఆఁడుతుమ్మెదల యొక్క, వదన=ముఖములవలన, లబ్ధ=పొందఁబడిన, మధుర=తియ్యని, అధర సుధాపానంబుతోడన్=అధరోష్ఠమందలి యమృతపానముతోఁగూడ, సాధు విధీయమానంబులు=లెస్సగా చేయఁబడుచున్నవి. ఐన మధుపాన మహోత్సవంబులన్=అయినట్టి మధుపానకేళులచేత, ప్రవర్తిల్లుటయు=ప్రవర్తించుచుండుట చేతను, ప్రాతఃకాలమగుటచేఁ బద్మములు వికసింపఁగా నవి తమతమ కులాయములనుండి లేచి నల్గడలకు వ్యాపించి కూయుచున్న పక్షుల కోలాహలములచే మేల్కొంచినవని యుత్ప్రేక్షించె. నిద్రించినవాఁడు గొప్పధ్వని వినవచ్చినచో నిద్రనుండి లేచుటకలదు. అట్లె పద్మములు మేల్కొనినవని భావము. అట్లు వికసించిన పద్మములంజేరి యాఁడుతుమ్మెదల యధరామృతరసముతో మేళవించి మకరందమును దుమ్మెదలు ద్రావుచున్నవని భావము. గాఢ...మాతంగంబులున్- గాఢ=దట్టమైన, తమః=చీఁకట్లనెడి, తమాలగహన=కానుగుతోఁపును, భంగ=ధ్వంసముచేయుటయందు, మాతంగంబులు= ఏనుఁగులవంటివియు, కనత్...పిశంగంబులు - కనత్=ప్రకాశించుచున్న, అనఘ=నిర్మలమైన, కనకరేణు=బంగారపులేశములయొక్క, త్రసరేణువిసర=త్రసరేణువుల సమూహమువలె, త్రసరేణువు, అనఁగా మూఁడు పరమాణువులు కూడియున్న భాగము. అగు పతంగ కిరణశృంగంబులు=అయినట్టి సూర్యకిరణముల యగ్రములు, భవన...జాలంబులన్=ఇండ్ల ముంజూరులందున్న గవాక్షములను, తూఱి=ప్రవేశించి, భ్రమదణుగణాక్రాంతంబులై=తిరుగుచున్న యణుసముదయముచే వ్యాప్తములై, కుంభకారిభ్రమణభ్రాంతిన్=తరిమెనచక్రమందు తిరుగుటయనెడిభ్రాంతిని, ఆపాదించుటయున్=చేయుటచేతను, విభాతలక్ష్మీ విలాసంబు=ప్రాతఃకాలశోభ, విశ్వనయనోత్సవంబు=అందఱనేత్రములకును సంతసముగల్గించునది, అయ్యె, వెండియు=మఱియు.

మ. సలిలాభ్యుక్షిత కంబుసంభవ రజోజంబాల పాండూభవ
జ్జలజచ్ఛిత్కరపత్ర భావభజనన్ సంధిల్లె శీతాంశుమం

డల మిప్డస్తమితార్ధబింబ మగుచున్ నక్షత్రశంఖచ్ఛిదా
కలనోత్సేక సరోజబాంధవకరాగ్రస్వైర నిష్పీడనన్. 15

టీ. శీతాంశు మండలము=చంద్రమండలము, ఇప్డు=ఈసమయమందు, అస్తమితార్ధబింబము=అస్తమించిన సగము బింబముకలది, అగుచున్, నక్షత్ర... నిష్పీడనన్—నక్షత్రశంఖ=నక్షత్రరూపమగు శంఖములను, ఛిదా=ఛేదించుటయనెడి, కలన=లీలయందలి, ఉత్సేక=గర్వముగల, సరోజబాంధవ = సూర్యుని యొక్క, కరాగ్ర=కిరణములనెడి చేతులయగ్రములచేత, స్వైర=యథేష్టముగా, నిష్పీడనన్ =పీడించుటచేతను, లేక కోయుటచేతను, సలిలా... భజనన్-సలిలాభ్యుక్షిత=నీటిచేఁ దడుపఁబడి, కంబుసంభవ=శంఖములవలనఁగల్గిన, రజః=ధూళి సంబంధియగు, జంబాల=బురదచేత, పాండూభవత్ =తెల్లనిదగు, జలజచ్ఛిత్ = శంఖమును గోసెడిదగు, కరపత్ర=అంపముయొక్క, భావ=ధర్మముయొక్క, భజనన్ =ప్రాప్తిచే, సంధిగ్లెన్ =ఒప్పెను. సూర్యుఁడనెడి శంఖశిల్పకారి నక్షత్రరూపములగు శంఖములను గోయఁదలంచి యథేష్టముగా నిష్పీడన చేయుచున్న అంపమువలె నర్ధచంద్రమండలము ప్రకాశించుచున్నది. చంద్రుఁ డస్తమించుచుండుటచే, సగము బింబముమాత్రమే గానవచ్చుచుండెను. ఆచంద్రఖండము శంఖములను గోయు అంపమువలెనుండెను. ఆఅంపమునకు ధావళ్యమెట్లు వచ్చెననిన కఠినపదార్థము సులభముగాఁ దెగుటకై దాని నీళ్లతోఁ దడిపి కోయుదురు. కోఁతవలన గలిగి శంఖసంబంధియగు తెల్లనిధూళి జలసంపర్కముచే బురదయై అంపమున కంటుకొనుటచే మొదట నది లోహమయమగుటవలన నల్లగానున్నను జంబాలసమ్మేళనముచే ధవళముగా నగుచున్నదనభావము. శంఖములను గోయు అంప మర్ధచంద్రాకారముగా నుండునని ప్రసిద్ధి. క్రుంకుచున్న చంద్రుఁడా కరపత్రముతో సమముగానుండెను. సూర్యుఁ డుదయించెను. నక్షత్రము లదృశ్యములయ్యె. చంద్రుఁడు సగ మస్తమించెనని ఫలితార్థము. తా. గతార్థము. అలం. గమ్యోత్ప్రేక్ష రూపకానుప్రాణితము.

చ. తటుకున నస్తమించెఁ బతి దైన్యముఁ జూడఁగనోడి తారకాళి.
పటలమునుం ద్రియామయును బాపురె! యింతులవాఁడి పంతము

కటకట తద్వియోగమునఁ । గ్రాఁగి నశింపఁడ నిష్ఠురాత్ముఁడై
పటికమొకో విధుండు నడు । పట్టుకలంకము నల్లఱాయియో.

టీ. తారకాపటలమునన్=నక్షత్రసమూహమును, త్రియామయును = రాత్రియును, పతిదైన్యము = తమభర్తయగుచంద్రుని దురవస్థను, చూడఁగన్ ఓడి=భయపడి, తటుకునన్=శీఘ్రముగా, అస్తమించెన్=నశించెను. బాపురే=వహ్వారే, ఇంతులవాఁడిపంతముల్=స్త్రీలయొక్క పంతములు మిక్కిలి సాహసవంతములు కదా? కటకట=అయ్యయో? తద్వియోగమునన్=తనభార్యలగు తారకారాత్రుల యెడఁబాటుచే, క్రాఁగియున్=సంతాపమునొందియు, నిష్ఠురాత్ముఁడై=కఠినహృదయుఁడై, నశింపఁడ=నశింపనే నశింపఁడు. విధుండు=చంద్రుఁడు, పటికమొకో=పటికఱాయి కాఁబోలును, నడుపట్టుకళంకము = మధ్యభాగమందున్న మచ్చ, నల్లఱాయియో=నల్లరాయి కాబోలును. ఆలోచింపఁ జంద్రుఁడు తెల్లగాను మధ్యమునందు నల్లగాను గానవచ్చుచున్నాఁడు. తెల్లని భాగమంతయుఁ బటికఱాయియు మధ్యముననల్లగాఁ గానవచ్చు భాగము నల్లఱాయియు నై యుండవచ్చును. కానిచోఁ దాను దురవస్థలోనున్నపుడు తారారాత్రులు చూడలేక యస్తమించినట్లు తెలిసికొని యస్తమింపకుండనుండఁగలఁడా? కావున చంద్రుఁడు శిలామయుండు కాని, అమృతమయుఁడు కాఁడని భావము.

తా. తారకలును రాత్రియును, దమపతియగు చంద్రుని దురవస్థఁ గన్నులారఁ జూడలేక యాతఁడస్తమింపకుండఁగనే శీఘ్రముగా నస్తమించెను. స్త్రీలసాహసముకొనియాడఁదగినదికదా? అయ్యయో! వారివియోగానలమునఁ దపించియుఁ జంద్రుండు కఠినహృదయుఁడయి యస్తంగతుఁడు కాలేకపోయెను. ఆలోచింపఁ జంద్రుఁడు స్ఫటిక శిలకాఁబోలును. మధ్యనున్న మచ్చనల్లఱాయి కాఁబోలును. కానిచో విచారపరీతుఁడయి యేలనశింపఁడు ?

ఉ. నిద్దుర మేలుకొమ్ము, రజనీకర వంశవతంస! కుంకుమం
బద్దిన భంగి మింటనదె । యామిని చెల్లెలు కాల్యసంధ్య దా
నుద్దియ సేయుచున్నయది । యుష్ణమయూఖసుతప్రసూతికిన్
బ్రొద్దులు పొచ్చియున్నయవి । పూర్వదిశాసరసీరుహాక్షికిన్.

టీ. రజనీకరవంశవతంస=చంద్రవంశమునకు భూషణమువంటి యోనలరాజా, మింటన్=ఆకాశమునందు, అదె=అల్లదిగో, యామినీచెల్లెలు=రాత్రికి సోదరియైన కాల్యసంధ్య=ప్రాతఃకాలసంధ్య, తాన్, కుంకుమంబు, అద్దినభంగిన్=పూసిన చందమున, ఉద్దియ, చేయుచున్నది=నిన్ను వేగిరించుచున్నది, ఉష్ణమయూఖ సుతప్రసూతికిన్=సూర్యుఁడనెడి కుమారుని కనుటకు, పూర్వదిశాసరసీరుహాక్షికిన్=పూర్వదిక్కనెడి స్త్రీకి, ప్రొద్దులు=దినములు, చొచ్చియున్నయవి=నిండినవి. ప్రాతఃకాలసంధ్యారాగముచే నాకసము కుంకుమపూఁతపూసినట్లున్నది. తూర్పున సూర్యుఁడుదయింప సిద్ధుఁడయి యున్నవాఁడని భావము. నిద్దుర, మేలుకొమ్ము=నిద్రనుండి లెమ్ము.

తా. ఓనలరాజా! రాత్రికిఁ జెల్లెలివంటి ప్రాతఃకాలసంధ్య మింటియందుఁ గుంకుమము పూసినట్లు ప్రకాశించుచున్నది. సూర్యుఁడనెడి కొడుకును గనుటకుఁ దూర్పుదిక్కనెడి భామకు నెలలు పూర్తిగానిండినవి. ఉదయసమయముగానున్నది. కావున నీవు నిద్రనుండి మేల్కొనుము.

శా. వైదర్భీహృదయేశ! మేలుకొని నిర్వర్తింపు సంధ్యానవ
ప్రాదుర్భావవిధేయముల్ విధికలాపంబు న్ముహూర్తంబులో
నాదిత్యుండిటుఁ దోఁచుఁజూపుఁ బటురంహఃపిష్టపిష్టీకృత [న్.
క్ష్మాదిగ్వ్యోమమహాతమోఘమున మోఘంబున్మయూఖౌఘము

టీ. వైదర్భీహృదయేశ=దమయంతికిఁ బ్రియుఁడవగు నోనలరాజా! మేలుకొని, సంధ్యా...విధేయముల్-సంధ్యా=సంధ్యాకాలముయొక్క, నవప్రాదుర్భావ=క్రొత్తగా సంభవించుటయందు, అనఁగా సంధ్యాకాల ప్రాదుర్భావమునందనుట, విధేయముల్=చేయఁదగినవగు, విధికలాపంబున్=క్రియాకలాపమును, నిర్వర్తింపుము=నెఱవేర్పుము, ముహూర్తకాలంబులోన్=ముహూర్తకాలములో, ఆదిత్యుండు=సూర్యుఁడు, ఇటన్, పటు...తమోఘముల్—పటు=సమర్థమయిన, రంహః=వేగముచే, పిష్టపిష్టీకృత=మిక్కిలి చూర్ణముగాఁ జేయఁబడిన, క్ష్మా=భూమిసంబంధియు, దిక్=దిక్కులసంబంధియు, వ్యోమ=ఆకాశసంబంధియునగు, తమోఘముల్=చీఁకటియనెడి మాలిన్యము

కలదియు,అమోఘంబుల్ =వ్యర్థముకానిదియు, అగు,మయూఖౌఘముల్ =కిరణసమూహమును, తోడుసూపుల్ =ప్రసరింపఁజేయును.

తా. ఓనలరాజా ! త్వరగా నిద్రనుండి లేచి ప్రాతఃకాలమందు నెఱవేర్పఁదగినకృత్యములన్నింటిని నిర్వర్తింపుము. ఇఁక విలంబము చేయవలదు. మహారాత్రకాలములో సూర్యుఁడు దిక్కులందును, రోదసీకుహరమునందును గల చీఁకట్లను బూర్తిగా నశింపఁజేసినవియు, వ్యర్థముకానివియునగు కిరణసమూహమును లోకముపై ప్రసరింపఁజేయును.

శా. ప్రాతఃకాలను వాయసంబు పణినాపత్యోక్తశాస్త్రంబులోఁ
దాతఙ్ స్థానులు చెప్పఁగ నెవ్వియను చందంబొప్పఁగా కాయనం
జాతుర్యం బలరార నుత్తరము విస్పష్టంబుగాఁ గోకిల
వ్రాతంబిచ్చెఁ దుహీతుహీయనిగృహారామప్రదేశంబులన్.

టీ. ప్రాతఃకాలను=ఉదయకాలమునందు, వాయసము = కాకి, పణినాపత్యోక్తశాస్త్రంబులోన్=పాణినీయవ్యాకరణశాస్త్రమునందు, తాతఙ్ స్థానులు= తాతఙ్, అనెడి యాదేశమునకు, స్థానులను, చెప్పఁడు. ఎవ్వి = అవి యెవ్వి? అనుచందంబు=అనురీతిని, ఒప్పన్, 'కా, కా,' యనన్ 'కా, కా,' అనిధ్వనిచేయుఁగా, కోకిలవ్రాతంబు=కోవెలల సమూహము, గృహారామప్రదేశంబులన్ =గృహోద్యానవనములందు, విస్పష్టంబుగాన్ =స్పష్టముగా, చాతుర్యంబు= నేర్పు, అలరారన్ =ఒప్పునట్లుగా 'తుహీ తుహీ' యనువర్ణములని, ఉత్తరము, ఇచ్చెన్ =సమాధానము చెప్పెను. ప్రాతఃకాలమునఁ గాకి 'కా, కా' అని కూయును, కోకిల 'తుహీతుహీ'యని కూయును, దానిని గవి యిట్లుత్ప్రేక్షించెను. 'కా' అనుశబ్దము ప్రశ్నవాచకమగు కిం శబ్దమునకు ప్రథమాద్వివచన విభక్తిరూపము. ఎట్లన 'కః, కా. కే. అను ప్రథమావిభక్తి ద్వివచనమున 'కా' అను రూపముండును. మఱియువ్యా. 'సూ' తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యన్యతరస్యాం' అనఁగా నాశీరర్థమునందు, తుహ్యోః=తు,హి, అనెడిక్రియా విభక్తులకు, తాతఙ్ అనునది, అన్యతరస్యాం=వికల్పముగా ఆదేశమగునని సూత్రార్థము. తు, హి, అనెడి క్రియావిభక్తుల కాదేశముగా, 'తాతఙ్'వచ్చును. ఎట్లనఁగా భవతు;

భవతాత్' భవ, భవతాత్' అనునప్పుడు 'తు' అనుదానికిని 'హి' అనుదానికిని తాతఙ్ రాఁగాఁ బైరూపములయినవి. ఉత్ప్రేక్షయెట్లనఁగా, కాకి పాణినీయ వ్యాకరణమునందు 'తాతఙ్' అనుదానికి స్థాను లేవియనునట్లు 'కా కా' అని ప్రశ్నించెననియు వానికిఁ గోకిలలు 'తుహీ' 'తుహీ' యనునవి యని సమాధానము చెప్పినట్లుగాను వర్ణించెను. ప్రభాతమాయెను. కాకులును గోయిలలును ధ్వని చేయుచున్నవనియు ఫలితార్థము.

తా. గతార్థము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. వారక రాత్రియెల్లఁ బ్రియవల్లభుఁడైన శశాంకుఁ గూడి యి
చ్ఛారతికేళి జాగరము సల్పిన ఖిన్నతనొక్క దీర్ఘికా
కైరవరాజి యిప్డు నిజ గర్భనివిష్ట మదద్విరేఫ ఝుం
కారమిషంబునం దఱుచుగా గుఱువెట్టుచు నిద్రవోయెడిన్.

టీ. వారక=విడువక, రాత్రియెల్లన్=రాత్రిపూఁటయంతయును, ప్రియవల్లభుఁడు=ఇష్టుఁడయిన భర్త, ఐనశశాంకున్=అయినట్టి చంద్రుని, కూడి, ఇచ్ఛారతికేళి=ఇష్టము వచ్చినట్లు సురతక్రీడయందు, జాగరము=నిద్రాభావమును, సల్పినఖిన్నతచేతనొక్కొ=సల్పినట్టి ఖేదము చేతనుగాఁబోలు, దీర్ఘికాకైరవరాజి=క్రీడాసరస్సునందున్న తెల్లఁగలువపంక్తి, నిజ...మిషంబునన్—నిజ=తమయొక్క, గర్భ=గర్భములందు, నివిష్ట=ప్రవేశించియున్న, మదద్విరేఫ=మత్తిలిన తుమ్మెదలయొక్క, ఝుంకారమిషంబునన్=ఝుంకారధ్వనుల చేతను, తఱుచుగాన్=అధికముగా, గుఱువెట్టుచు, నిద్రవోయెడిన్=నిద్రించుచున్నది. తుమ్మెదలు రాత్రియందు వికసించిన కలువలందుఁజేరి మకరందమును ద్రావి మత్తిల్లి యందు శయనించియుండఁగాఁ బ్రాతఃకాలమగుటచేఁ గలువలు ముకుళించె. అందుచేఁ దుమ్మెదలు పైకి రాలేక యందుండి యప్పటప్పట ఝుంకారములు చేయుచుండెను. సూర్యస్పర్శముచేఁ గలువలు ముకుళించెను. ఇట్లుండఁగాఁ దన మనోహరుఁడయి చంద్రునితో రతిక్రీడసల్పుచు రాత్రియందెల్ల జాగరముండుటచేతనే కలువపంక్తి పగటిపూఁట నిద్రించి తమలో నడఁగియున్న తుమ్మెదల

ఝుంకార మనెడి నెపముచే గుఱుపెట్టుచు నిద్రించుచుండెనని యుత్ప్రేక్షిం చెను. అలం. సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష.

తా. తెల్లకలువపంక్తి రాత్రియంత కాలంబును దమప్రియుఁడయిన చంద్రునిఁగూడి స్వేచ్ఛగా సురతక్రీడ గావించుచు నిద్రమాని వర్తించుటచే మిక్కిలియాయాసపడి యాయాసమును దీర్చుకొనుటకై కాఁబోలు తమగర్భములందు నివసించిన తుమ్మెదల ఝుంకారములను మిషచేత గుఱుపెట్టుచు నిద్రించుచుండెను.

వ. అని యివ్విధంబునం బ్రభాతకాలవర్ణనంబుచేయు వైతాళికుల నాదరించి. 21

మహాస్ర. బలవద్దారిద్ర్యముద్రాప్రకుపిత కమలాపాటలాపాంగరోచిః
కలికాసందేహదానక్షమ కమలమణిగ్రామజాగ్రన్మయూఖో
జ్జ్వల శుద్ధస్వర్ణభూషాసముదయ ముదయత్స్వాంతసంప్రీతి నాసూ
తులకుం బుత్తెంచె భూనాథుసతి యుడిగపుంగవోయజాతాక్షి చేతన్. 22

టీ. భూనాథుసతి=దమయంతి, ఉదయత్స్వాంతసంప్రీతిన్=పుట్టుచున్న మనస్సంతోషముచే, బలవత్...సముదయము—బలవత్=బలవంతమగు, దారిద్ర్యముద్రా=పేదతనము నిలుకడపై, ప్రకుపిత=మిగులఁగోపమువహించిన, కమలా=లక్ష్మీదేవియొక్క, పాటల=ఎఱ్ఱని, అపాంగ=కడకంటి చూపులయొక్క, రోచిఃకలికా = కాంతియొక్క మొగ్గలోయనెడి, సందేహ=సంశయమును, దాన=ఇచ్చుటయందు, క్షమ=సమర్థములయిన, కమలగ్రామ=పద్మరాగసమూహములయొక్క, జాగ్రత్ = ప్రసరించుచున్న, మయూఖ = కిరణములచేత, ఉజ్జ్వల=ప్రకాశించుచున్నవియు,శుద్ధ=మాలిన్యరహితములయినవియు,స్వర్ణ=సువర్ణవికారములయినవియు, నగు, భూషా=అలంకారములయొక్క, సముదయ

ము=సమూహమును, ఉడిగపుందోయజాతాక్షి చేతన్ = పరిచారిక చేత, అసూతులకున్ =ఆవైతాళికులకు, పుత్తెంచెన్ =పంపెను. వైతాళికులొనరించిన ప్రాతఃకాలవర్ణనమును విని దమయంతి తన చెలికత్తె చే దారిద్ర్యమును దొలఁగింపఁజాలినవియు పద్మరాగమయములైనవియు, సువర్ణవికారములయినవియు నగు నలంకారములను వైతాళికులకుఁ బంపెనని భావము.

తా. దమయంతి వైతాళికుల ప్రాతఃకాల వర్ణనమునకు మిగుల సంతసించి గొప్పదగు దారిద్ర్యము విషయమై కోపము వహించిన లక్ష్మీదేవి యొక్కని కడకంటిచూపుల కాంతులేమో, యనెడిసందియము కలిగింపఁజాలు పద్మరాగమణి కాంతులచే సముజ్జ్వలములయిన సువర్ణాలంకారములను దీసి తన చెలికత్తెచేతి కిచ్చి వారికిఁ బంపెను.

వ. అప్పుడు. 23

తే. తనకు నెద్దానిఁ గన్యాప్రదానవేళ
యౌతుకంబున నిచ్చె నెయ్యంపుమామ
యట్టి యీశ్వరవరదత్తమైనరథముఁ
గామగమనంబుఁ దలఁచె నాక్షణము నృపతి. 24

టీ. నెయ్యంపుమామ = తనమామయగు భీమరాజు, కన్యాప్రదానవేళన్ = దమయంతినిచ్చునపుడు, యౌతుకంబునన్ = అరణముగా, ఎద్దానిన్ =ఏరథమును, తనకున్, ఇచ్చెన్, అట్టి యీశ్వర వరదత్తము, ఐనరథము = ఈశ్వరవరమువలన లభ్యమయిన రథమును, కామగమనంబున్ = స్వేచ్ఛాగమనముకలదానిని, ఆక్షణమ=అప్పుడే, నృపతి=నలుఁడు, తలఁచెన్ =స్మరించెను.

తా. నలరాజపుడు తనకు భీముఁ డొసఁగినదియుఁ గామగమనము గలదియు నగు రథంబును దలంచుకొనెను.

క. మదిఁ దలఁచి నంతమాత్రన
యుదయించు సహస్రరశ్మికుపమానంబై
మదన క్రీడాసౌధము
తుదనిలువున నిలిచె రథము తోయదవీథిన్. 25

టీ. మదిన్, తలఁచినంతమాత్రన = తలఁచిన క్షణములోనే, ఉదయించు సహస్రరశ్మికిన్ = ఉదయించుచున్న సూర్యునకు, ఉపమానంబై = సాటివచ్చుచు, మదనక్రీడాసౌధముతుదనిలువునన్ = కేళికాసౌధముయొక్క కొనయందలిస్థానమందు, తోయదవీథిన్ = ఆకాశమార్గమునందు, నిలిచెన్ = నిలువఁబడెను.

తా. సులభము.

తే. కనక కింకిణీకాజాలకములు మెఱయ
గగనతరు పుష్పమగు పుష్పకంబువోలె
నెచటనుండియొ యేతెంచి యెదుటనున్న
పసిఁడితేరెక్కె వసుమతీపాలసుతుఁడు. 26

టీ. గగనతరుపుష్పము = ఆకాశమనెడి వృక్షమునకుఁ బుష్పమువంటిది, అగు పుష్పకంబువోలెన్ = అయినట్టి పుష్పకమనెడి విమానమువలె, కనక కింకిణీకాజాలకములు = బంగారపు చిఱుగంటలయొక్క సమూహములు, మెఱయన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా, ఎచటనుండియొ = ఎక్కడనుండియోకాని, ఏతెంచి = వచ్చి, ఎదుటనున్న పసిఁడితేరు ఎక్కె, వసుమతీపాలసుతుఁడు = నలరాజు, అని పైపద్యముతో నన్వయము. అలం. ఉపమ.

తా. సులభము.

శా. వాతాహారవిరోధి నెక్కి చనువిష్వక్సేనుఁడుంబోలె ని
ర్ధౌతాసిద్యుతి మేచకంబగు వియద్భాగంబునన్ భాస్కర
ద్యోతాన్వితవిమాన మెక్కి మదిలోనుత్సాహ మేపారఁగాఁ
బ్రాతస్స్నానము చేయఁబోయె ధరణీపాలుండు మిన్నేటికిన్.

టీ. వాతాహారవిరోధిన్ = గరుత్మంతుని, ఎక్కి = అధిష్ఠించి, చనువిష్వక్సేనుఁడుంబోలెన్ = వెళ్లెడు విష్ణునివలె, నిర్ధౌతాసిద్యుతి మేచకంబు = తోమఁబడిన కత్తియొక్క కాంతులువలె నల్లనిది, అగు వియద్భాగంబునన్ = అయినట్టి యాకసమునందు, భాస్కర...విమానములు - భాస్కరద్యోత = సూర్యకాంతులవంటి కాంతులతో, అన్విత = కూడుకొనిన, విమానము, ఎక్కి, మదిలో,

ఉత్సాహము = సంతసము, ఏపారఁగాన్ = వర్ధిల్లునట్లు, ధరణీపాలుఁడు = నరుఁడు, మిన్నేటికిన్ = గంగానదికి, ప్రాతస్స్నానము, చేయన్, పోయెను = వెళ్లెను.

తా. స్పష్టము. అలం. ఉపమ.

వ. ఏఁగి యట మహానటజటాటవీవాటిక నవతరించి నభోవీథీమేథీభూతంబగు ధ్రువమండలం బొరసికొనుచు శింశుమారాకారంబునం దారకామూర్తియై పవ్వళించిన పాంచజన్యధరుని చరణపల్లవంబు ప్రక్షాళించుచు, సోమార్కమయ మహాసోపానంబులం బ్రవహించి పరిసరోపవన ఝంఝా సంపాతంబులం దూఁగియాడు కదళ్ల చప్పళ్లు దక్కటంబుల నాస్ఫోటింపం బ్రక్షిప్త వేలాటికా తిలకంబును, నగరకపుర గోపురద్వారదంతార్గళయును, నారాయణ చరణారవింద మకరందబిందు నిష్యందంబును, పుండరీక భవ కమండలు తీర్థధారయు, నైన యమ్మహానది డాసి సోపానంబు డిగ్గి. జలావగాహ నాయాత జంభారాతి కుంభి కుంభస్థలీ సాంద్రసిందూర పరాగ సంధ్యాయమాన సలిలంబును, నప్సరఃకుచతటీ పటీర చర్చా చర్చికా సురభితంబును, ప్రతీర పారిజాతకుసుమ ధూళీపాళీ పిశంగిత సైకతంబును చింతామణి శిలాసంఘాత సంఘట్టన సముచ్చల జ్జలశీకరాసారచ్ఛటా స్ఫోటిత గగనభాగంబును, గనత్కనక పులినవేదికా మధ్యాసీన కామధుగ్ధేనూధస్యధారా ధోరణీ ప్రవాహ బృంహితోర్మియునగు నొక్క రేవున డిగ్గి తత్ప్రదేశంబున. 28

టీ. ఏఁగి, అట, మహా...వాటిన్—మహానట = ఈశ్వరునియొక్క, జటాటవీవాటిన్ = జటలనెడి, వనవీధినుండి, అవతరించి = దిగి, నభోవీథీ మేథీభూతంబు = ఆకాశమార్గమునకు కట్టుగొయ్యి, అగు ధ్రువమండలంబు, ఒరసికొనుచున్ = తాఁకుచు, శింశుమారాకారంబునన్ = మొసలియొక్క రూపమున, తారకామూర్తి

రై=నక్షత్రరూపుఁడై, పర్వాళించినపాంచజన్యధరుని=శయనించియున్న నారాయణునియొక్క, చరణపల్లవంబు=చిగురువంటిపాదమును, ప్రక్షాళించుచున్= కడుగుచును, సోమార్కమహాసోపానంబులన్ = చంద్రుఁడును సూర్యుఁడును నను గొప్పమెట్లనుండి, ప్రవహించి=పారి, పరివహ పవనఝంఝా సంపాతంబులన్=పరివహమను వాయువుయొక్క చెంగలింపులచేత, తూఁగియాడు= ఊఁగుచున్నట్టి, కల్లోలపల్లులు=కెరటములధ్వనులు, దిక్పుటంబులన్=దిక్కుల సంధులను, ఆస్ఫోటింపన్=పగులఁగొట్టుచుండఁగా, త్రివిష్టపలలాటికా తిలకంబును = స్వర్గమునకు ముత్యాలబాసికమనెడు తిలకముగానున్నదియును, నరక...ర్గళయును—నరకపురి=యమపురియొక్క, ద్వారి=ప్రవేశమార్గమునకు, దంతార్గళయు=గంపమయమగు నడ్డుకఱ్ఱవంటిదియు-అనఁగా గంగానది యమపురిమార్గమును నిరోధించుటయందు దృఢమగు నడ్డుకఱ్ఱవంటిదని భావము. నారాయణ...నిష్యందంబును, నారాయణ=విష్ణువుయొక్క, చరణారవింద= పాదపద్మములందలి, మకరందబిందు=మకరందపు బొట్లయొక్క, నిష్యందంబును=స్రవణమైనదియు, హరియొక్క పాదములఁ బుట్టినదని భావము. పుండరీకభవ కమండలు తీర్థధారయు=బ్రహ్మయొక్క కమండులువులోని జలధారయైనదియు, బ్రహ్మ త్రివిక్రమావతారమున నాకసమాక్రమించునపుడు హరిపాదమును దన కమండులూదకముతోఁ గడిగెను, నదియె గంగానదియయ్యెనని యితిహాసము, ఘన యమ్మహానది = అయినట్టి గంగానదిని, డాసి = సమీపించి, విమానంబు, డిగ్గి, జలా...కేళులకున్—జలావగాహ = గంగానదీ జలములో నీఁదులాడుటకు, ఆయాతు = వచ్చిన, జంభారాతికుంభి = ఐరావతముయొక్క, కుంభస్థలీ=కుంభప్రదేశములందున్న, సిందూరపరాగ=సిందూర చూర్ణముచేత, సంధ్యాయమాన=సంధ్యాకాలమువలె నెఱ్ఱగాఁ గానవచ్చు, సలిలంబును=జలము గలదియు, అప్సరః . సురభితంబును- అప్సరః=అచ్చరలయొక్క, కుచతటీ= స్తనతటములందున్న, పటీర చర్చామర్చికా = శ్రేష్ఠమయిన మంచి గంధపు పూఁతలచేత, సురభితంబును = పరిమళించునదియును, అనఁగా నచ్చరలువచ్చి యందుఁ దానములాడుటచే వారి కుచములందున్న మంచిగంధ మందుఁ గలి

యుటచే నాజలము మిక్కిలి పరిమళించుచున్నదని భావము. ప్రతీర...సైకతంబున—ప్రతీర=ఒడ్డుయందున్న, పారిజాత = పారిజాత వృక్షములయొక్క, కుసుమ=పుష్పములందున్న,ధూళిపాళి=పరాగ సముదాయముచే,పిశంగిత=పచ్చనిదగు, సైకతంబును=ఇసుకదిన్నెలు కలదియు, చింతా...భాగంబును - చింతామణి=చింతామణులనెడి, శిలాసంఘాత = రాలసముదయముయొక్క, సంఘట్టన=తాఁకుటచే,సముచ్చలత్=మీఁదికెగయుచున్న, జలశీకరాసార=వర్షరూపముగాఁబడు జలబిందువులయొక్క, ఛటా = సమూహముచేత, ఆస్ఫోటిత=నలుపఁబడుచున్న, గగనభాగంబును=ఆకాశముగలదియు, కనత్...తోర్మియును—కనత్=ప్రకాశించుచున్న,కనకపులిన వేదికా=అరుగులవంటి బంగారపుటిసుకతిన్నెలయొక్క, మధ్య = మధ్యభాగమునందు, ఆసీన=ఉండిన,కామధుక్=కోర్కెలనిచ్చు, ధేను = కామధేనువుయొక్క, ఊధస్య = పాదుగునుండి కాఱుచున్న క్షీరములయొక్క, ధారాధోరణీ=ధారలవిధములయొక్క, ప్రవాహ=ప్రవాహముచే, బృంహిత=వర్ధింపఁబడిన, ఊర్మియుక్=తరంగములు కలదియు, అగు నొక్కదీర్ఘికన్, డిగ్గి=లోపలికిఁబ్రవేశించి, తత్ప్రదేశంబున.

సీ. అత్యంత నియతిఁ బంచాంగంబు పఠియించె
నఘమర్షణ స్నాన మాచరించె
దైవత ఋషి పితృ తర్పణం బొనరించె
సంధ్య నారాధించె సవితృఁ గొల్చె
గాంగేయవాలుకా లింగమూర్తిని నిల్పి
కాంచనాబ్జములఁ బూజించె శివునిఁ
బారిజాత కలతా పల్లవాగ్రంబులు
చిదిమి యొయ్యన మేపెఁ ద్రిదశగవికిఁ

తే. గేలుదోయెత్తి యాదలఁ గేలుకొల్పి
గగన మునిరాజులయిన చుక్కలకు మ్రొక్కి

దివ్యరథ మెక్కి వేగ యేతెంచె మరలి
యధిపుఁ డట్టులు సురనదీయాత్ర సల్పి. 29

టీ. అధిపుఁడు = నలుఁడు, అత్యంతనియతిన్ = మిక్కిలి నియమముచేత, పంచాంగంబు = తిథి వార నక్షత్రయోగకరణముల నైదింటిని, పఠియించెన్, అఘమర్షణ స్నానము = అఘమర్షణమను మంత్రమును జపించుచుఁ జేయు స్నానమును, ఆచరించెన్, దైవత ఋషి పితృతర్పణంబున్ = దేవతలకును, ఋషులకును, పితృదేవతలకును తర్పణంబును, ఒనరించెన్ = చేసెను. సంధ్యన్, ఆరాధించెన్, సవితృన్ = సూర్యుని, కొల్చెన్ = సేవించెను. గాంగేయవాలుకాలింగమూర్తిని = గంగానదిలోని యిసుకతో లింగమును, నిల్పి, శివునిన్, కాంచనాబ్జములన్ = బంగారు కమలములచే, పూజించెన్, పారిజాతకలతా పల్లవాగ్రంబులు = పారిజాతపు తీవెలయొక్క చిగుళ్లు, చిదిమి = కోసి, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, త్రిదశగవికిన్ = కామధేనువునకు, మేపెన్, కేలుదోయి = కరద్వయము, ఎత్తి, ఔదలన్ = తలపై, కీలుకొల్పి, గగనమునిరాజులు = ఆకసమందున్న మునిశ్రేష్ఠులయినట్టియు, చుక్కలు = నక్షత్రాకారము నొందిన సప్తర్షులకు, మ్రొక్కి, దివ్యరథము = దేవవిమానమును, ఎక్కి, అట్టులు = సురనదీయాత్ర = గంగాయాత్ర, సలిపి = చేసి, మరలి, ఏతెంచెన్ = వచ్చెను.

తే. హృద్యసౌధాగకుట్టిమానేకరూప
ధాతుకాధిత్యకాతటాంతరము సేరె
ధరణినాథపురందరాధ్యాసితంబు
రత్నదివ్యవిమానధారాధరంబు. 30

టీ. ధరణి...ధ్యాసితంబు—ధరణినాథ = నలరాజనెడి, పురందర = ఇంద్రునిచే, అధ్యాసితంబు = అధిష్ఠింపఁబడినదైన, రత్న...ధరంబు—రత్న = రత్నవికారమైన, దివ్య = దేవతాసంబంధియగు, విమాన = విమానమనెడి, ధారాధరంబు = మేఘము, హృద్య...తరము—హృద్య = మనోహరమైన, సౌధ = మేడయనెడి, అగ = పర్వతముయొక్క, కుట్టిమ = నానావిధరత్నమయములగు కట్టడములనెడి,

అనేకరూప=పలువిధములగు, ధాతుకా=గైరికాదిధాతువులుగల, అధిత్యకా=ఉపరిభాగముయొక్క, అంతరంబు=మధ్యభాగమును చేరెను. మేడనుపర్వతము వలెను, దానియూర్ధ్వభాగమునం గట్టంబడిన రత్నమయములగుకట్టడములు, గైరికాదిధాతువులుగల పర్వతోపరిభాగమువలెను, నలుండింద్రునివలెను విమానము మేఘమువలెను. నొప్పుచున్నవని యర్థము.

తా. దేవేంద్రుండు మేఘములపై నధివసించి గైరికాదిధాతువులుగల పర్వతోపరిభాగముంబోలె, నలుండా దేవవిమానమునం గూర్చుండి రత్నమయమగు తనమేడయొక్క యుపరిభాగమును జేరెను.

తే. దివసముఖకార్యజాతంబుఁ దీర్చివచ్చు
పతి నెదుర్కొనె భక్తిసంభ్రమ మెలర్పఁ
జెలువ ప్రత్యగ్దిశాసింధుసలిలవీచి
పూర్వదెస వచ్చునిందుఁ దారుకొనుఁబోలె. 31

టీ. చెలువ=దమయంతి, ప్రత్యగ్దిశాసింధు సలిలవీచి=పడమటి సముద్రపుకెరటము, పూర్వదెస=పూర్వదిక్కునుండి, వచ్చునిందుని=ఉదయించుచున్న పున్నమచంద్రునివలె, దివసముఖకార్యజాతంబు=ప్రాతఃకాలకృత్యసమూహమును, తీర్చి=నెఱవేర్చి, వచ్చుపతిని=వచ్చుచున్న నలరాజును, భక్తిసంభ్రమము=భక్తితోడి తొందరపాటు, ఎలర్పన్=ఒప్పునట్లుగా, ఎదుర్కొనెన్=అభిముఖముగాఁ బోయెను. పున్నమచందురునిం జూచి యుప్పొంగు సముద్రతరంగమువలె దమయంతి నలునిఁజూచి పొంగెనని భావము.

తా. పూర్వదిక్కున నుదయించు చందమామను నెదుర్కొను సముద్రతరంగము వలె, దమయంతి ప్రాతఃకాలకృత్యములఁ దీర్చివచ్చు తనభర్తను భక్తితోను దొందరపాటుతోను నెదుర్కొనెను.

వ. తరణిఖరకిరణకందళిత మందాకినీకనకారవిందంబునకు వింద్రై, నిజసంకర్శనానంద మందస్మిత సుందరంబగు నయ్యిందువదన వదనంబు మదనరాగంబు సంపాదింప నవ్వసుర్వంసహా విలాప సార్వభౌముండు. 32

టీ. సర్వ...సార్వభౌముండు=సమస్తభూమికి నధిపతియగు నలచక్రవర్తి, తరణి...బింబంబునకున్ తరణి=సూర్యునియొక్క, ఖర=వాడిమైన, కిరణ=కిరణములచే, కందళిత=వికసించిన, మందాకినీకనకారవిందంబునకున్=గంగానది సంబంధియగు బంగారుపద్మమునకు, ఐనై=చుట్టమై, నిజ...సుందరంబు=తనదు ర్వారవిందమునకు లక్ష్మీమందిరమగునట్టే, ...మైనది, అగు నయ్యిందువద నవదనంబు=ఆదమయంతి ముఖము, మనస్సున=మన్మథవికారమును, సంపాదింపన్=కలిగింపగా, ఆ పద్యమునకు [illegible].

ఉ. మానససంప్రమోదము సమగ్రముగా సురలోకవాహినీ
స్నానవిధిప్రవృత్తి వచనంబున జెప్పక చెప్పినట్లు స
న్మానతి విన్నదుర్గ్రాని మానసతీరసతాలలామకున్
గానుకయిచ్చెఁ దావివెలిగాని కనత్కనకారవిందమున్.

టి. మానససంప్రమోదము=మనస్సంతోషము, సమగ్రముగాన్=పూర్ణముగాఁగా, సుర...వాహినీ=గంగానదిసంబంధియగు, స్నానవిధి=స్నానరూపమగు కార్యమును, ప్రవృత్తి=తానాచరించిన యత్నమును, వచనంబునన్=మాటలతోడ, చెప్పక=చెప్పకుండఁగా, చెప్పినట్లు=చెప్పినవిధముగా, సన్మానతిన్=గౌరవముతో, [illegible] ముఖముగా వచ్చుచున్న, స్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలగు దమయంతికి, తావి=వాసన, వెలిగాని=విడిపోకయున్న, కనత్కనకారవిందమున్=ప్రకాశించు బంగారుకమలమును, కానుక, ఇచ్చెన్=బహుమానము చేసెను. బంగారుకమలములు గంగానదిలో మాత్రమే కలవుగాన తాను గంగానదిలోఁ దానమాడినట్లు మాటలతోఁ జెప్పకపోయినను నట్టితామరపువ్వు నామెకు బహుమతిగానిచ్చుట చే నాతామరపువ్వే యతని గంగాస్నానవిధానమును దెలుపుచున్నదని భావము.

తా. నలుఁడు నిండయిన మనస్సంతోషముతో దాను గంగానదిలోఁ దానమాడిన వృత్తాంతమును జెప్పక పోయినను దన్నెదుర్కొనవచ్చిన దమయంతికి నందుండి తెచ్చిన కనకకమలమును గానుక యిచ్చుటచేఁ జెప్పినట్లయియ్యెను.

క. పురుషోత్తమలాలిత యా
త్తరుణీమణి మిగులనొప్పెఁ దత్సమయమునన్
సురసింధుహేమకమలము
కరకమలంబున ధరించు కమలయుఁబోలెన్. 34

టీ. పురుషోత్తమ = పురుషశ్రేష్ఠుఁడయిన నలునిచే, లాలిత = మన్నింపఁబడిన, ఆత్తరుణీమణి = ఆదమయంతి, తత్సమయమునన్ = ఆసమయమందు, సురసింధుహేమకమలము = గంగానదిలోని బంగారుపద్మము, కరకమలంబునన్, ధరించి = దాల్చి, పురుషోత్తమలాలిత = విష్ణువుచే మన్నింపఁబడిన, కమలయుఁబోలెన్ = లక్ష్మీదేవివలెనే, మిక్కిలి, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తా. సులభము.

తే. రాజముఖికి నయ్యేకవరాటకంబు
లలితసమ్మానమున నేకలక్షమయ్యె
రాజకృప గన్న యొక్కవరాటకంబు
నేకలక్షంబ మఱి సంశయింపనేల? 35

టీ. రాజముఖికిన్ = చంద్రునివంటి ముఖముగలదమయంతికి, ఆ యేకవరాటకంబు = ఆ ఒక్క తామరదుద్దు, లలితసమ్మానమునన్ = నలుఁడు చూపిన యర్హగౌరవముచేత, ఏకలక్షము = అదియొక్కటియే నేత్రమునకు విషయమైనది, అయ్యెన్ = అదియొక్కటియే యయినను నలుఁడు ప్రేమపూర్వకముగా నిచ్చెను గాన దమయంతి దానినే లక్షపద్మములతో సమముగా నెంచుకొని తదీయశోభను మాటిమాటికిని జూడసాగెనని భావము. రాజకృపన్ = రాజుదయను, కన్నయొక్కవరాటకంబు = కాంచినట్టియొక్క గవ్వయైనను, ఏకలక్షంబ = ఒకలక్షసంఖ్యాపరిమితమగు వస్తుసమూహముతో సమానము కదా! గుణము లన్నియును ప్రేమమందుఁగలవు కాని వస్తువునందు లేవని యందురు. కాన కమల మొక్కటియైనను నలుఁడు ప్రేమపూర్వకంబుగా నిచ్చుటచే లక్షాది సంఖ్యకంటెను మిక్కిలియధికమైనది యయ్యెనని ఫలితార్థము మఱి సంశయింపన్ ఏల! అట్లగుననుటలో సంశయములేదని భావము.

తా. దమయంతి దనకుఁ బ్రియముం డధిక గౌరవంబుతో నిచ్చుటచేఁ, బద్మ మెక్కటిదైనను దానినే మాటిమాటికిఁ జూచుచు మిగుల సంతసించెను. ఒక్క పద్మమును మాత్రమునే చూచుటచేత దమయంతి కెట్టి సంతసముగల్గునని సంశయింపఁబనిలేదు. రాజు దయాపూర్వకముగా నిచ్చిన దొకటి స్వల్పమైనను లక్షవస్తువులతో సమానమగును గదా!

వ. అనంతరంబ విధివిశేషంబు సమాప్తింపంగోరి చకోరలోచనం గడకంట నీక్షించుచు నిషధాధ్యక్షుం డగ్నిహోత్రంబునకుం జని.

తే. తన కరిష్టంబు లగు కలిద్వాపరముల
కేఁకుహూఁపియుఁ బోలె ధాత్రీశ్వరుండు
నిత్యసత్త్రిత ఋత్విక్ప్రణీత యైన
త్రేత సేవించె విజితమిత్రేతరుండు. 37

టీ. విజితమిత్రేతరుండు=జయింపఁబడిన శత్రువులుగల, ధాత్రీశ్వరుండు=నలుఁడు, నిత్యసత్త్రిత=ఎల్లప్పుడును యజ్ఞములోఁ గూడినదియు, ఋత్విక్=ఋత్విజులచే, ప్రణీత=మంత్రపూర్వకముగాఁ బ్రజ్వలింపఁ జేయఁబడినది. అయిన త్రేతన్=అయినట్టి త్రేతాయుగమనెడి యగ్నము. మూఁడగ్నులని భావము. తనకు, అరిష్టంబులు=హానికలిగించునవి. అగు కలిద్వాపరములకున్=అయినట్టి కలిద్వాపరములకు, ఏఁకుహూఁపియుఁ బోలెన్=అసూయాహేతువును జూపువానివలె సేవించెను. ఇట త్రేతా ద్వాపర కలియుగములు మూఁటిలో నిష్టమయిన త్రేతను సేవించుట తక్కిన రెండును పనికష్టములను కారణము తెలుపునట్లగునని యర్థము.

తా. గతార్థము.

తే. విభుఁడు ప్రాహ్ణేతనక్రియావిధికలాప
మీవిధంబునఁ దీర్చి సద్భావ మొప్ప
భామినీభావజిజ్ఞాసఁ బాదపద్మ
యుగము నిశ్శబ్దముగ మెట్టుకొంచొయ్య వచ్చె. 38

టీ. విభుఁడు=నలుఁడు, ప్రాప్తోచిత విధికలాపము=[illegible] చిన కార్యసమూహమును, ఈవిధంబునన్=ఈరీతిగా, తీర్చి, నెఱవేర్చుకొని, సద్భావము=మంచి మనస్సు, ఒప్పన్, భామినీభావశల్యనన్ = దమయంతి స్వా పయోగమునకు దోసిలిగొను గలంపులో, పాపహ్యయుగము, సిగ్గుదనుకన్=నవ్వుడు కాకుండ, మ్రొక్కుము=వేయుము, ఒయ్యన్, ఒప్పెను.

తా. నలుఁడీవిధముగా ప్రాతఃకాలక్రియలు నెఱవేర్చుకొని దమయంతిని గ్ర సుము హెచ్చికోఁగోరి నవ్వుదుకాకుండ నడుగులిడుచు నామెను సమీపించెను.

ఉ. మిన్నక చేరవచ్చి యొకకొ మేలపుమైపడిఁ బువ్వుబోఁడి క్రా
ల్గన్నులు మూసెఁ బాణికమలంబుల భూపతి నవ్వుచున్న యా
సన్నసఖీజనంబుఁ గనుసన్న నదల్చుచు నవ్వధూటి క్రా
ల్గన్నులఁ జేరలం గొలుచుకైవడిఁ గన్నుల నవ్వు దేఱఁగాన్.

టీ. భూపతి=నలుఁడు, మిన్నక=ఊరకయే- అనఁగా నిశ్శబ్దముగానని యట. చేరవచ్చి=సమీపించి, నవ్వుచు.. జనంబున్ = నవ్వుచున్నట్టి సమీపమునను న్న చెలికత్తెలను, కనుసన్నన్=కనుసైగచే, అదల్చుచున్ = శాసించుచు, కన్నులన్, నవ్వు తేఱఁగాన్=నవ్వువచ్చుచుండఁగా, అవ్వధూటి క్రాల్గన్నులన్=ఆదమ యంతియొక్క ఔరుకుగల నేత్రములను, చేరలన్, కొలుచుకైవడిన్=కొలు చునట్టి విధముగా, పువ్వుఁబోఁడి క్రాల్గన్నులు=దమయంతి నేత్రములను, మేలపు మైపడిన్=పరిహాసార్థముగా, పాణికమలంబులన్=చేతులతో మూసెను. నలుఁడు పరిహాసార్థము దమయంతి నేత్రములను జేతులతో మూయఁగా నది యామె నేత్ర ములెంత పెద్దవియున్నవో యని చేరలతోఁ గొలుచుచున్నట్లుండెనని భావము.

తా. నలరాజట్లు నిశ్శబ్దముగా వచ్చి తిన్నఁ జూచి నవ్వుచున్న చెలికత్తె లను కనుసంజ్ఞలచే నివారించుచు, తన నేత్రములందు నవ్వు పొడముచుం డఁగా దమయంతి నేత్రములను జేరలతోఁ గొలుచుచున్నట్లుగాఁ, బరిహాసము నకై యామె నేత్రములు మూసెను. అల. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. ఒక్కపూఁబోఁడి భూరిసంజ్ఞకొ నొయ్యఁ బిలిచి
యాత్మహస్తాధికార మొయ్యబ్జవదన

హస్తముల కిచ్చి యొఱుఁగని యట్లు తాను
వసుమతీశుఁడు నగి నవ్వె వచ్చినట్లు. 40

టీ. ఆత్మహస్తాధికారంబు = తనచేతులపని - దమయంతి కన్నులమూయుట ననుట.

తే. జ్ఞాతహస్తాంబుజాంతర స్పర్శయగుటఁ
గైతవంబు నెపంబుగాఁ గమలనయన
మానసంబున మానసం పద వహించె
నాననంబున ధరియించె మౌనముద్ర. 41

టీ. జ్ఞాత...యగుటన్ = తెలియఁబడిన వేళుచే నమ్మియొక్క తాఁకుడు గలది—మునుపు మూసినది రాజనియు నిపుడు మూయునది మతియొక్కరినియుఁ దెలిసికొన్నది యగుటచేత, కైతవంబు నెపంబుగాన్ = ఆతఁడు చేసిన మోసము కారణముగా, మానసంపదన్ = కోపము పెంపును, ఆననంబునన్ = ముఖమందు, మౌనముద్రన్ = మాటాడకుండు నియమమును ధరియించెను.

చ. కుటిలకటాక్షవీక్షణముఁ గోమలనూత్నకపోలరాగముం
జటులసమంచితభ్రుకుటి సంవళనంబును జూచువేడుకన్
జిటపొటలేఁ జెరాజు సరసీరుహనేత్రకుఁ గామకేళికిన్
గటువులుగానిమానసముల కావె ప్రదీపనసిద్ధిహేతువుల్.

టీ. రాజు=నలుఁడు, కుటిలకటాక్షవీక్షణమున్ = వక్రమయిన కడకంటి చూపును, కోమల...రాగము— కోమల=మృదువయిన, నూత్న=నవకమయిన, కపోల=చెక్కిళ్లయందలి, రాగమున్ = (కోపమువలన) ఎఱ్ఱఁదనమును, చటుల... సంవలనంబును— చటుల=చలించునట్టివియు, సమంచిత=ప్రకాశించునవియునగు, భ్రుకుటి=కనుబొమ్మలయొక్క, సంవలనంబును=తిరుగుడును, చూచువేడుకన్ = చూడవలెనన్న కౌతుకముతో, సరసీరుహనేత్రకున్ = దమయంతికి, చిటపొటన్ = ఈర్ష్యచేఁ గలిగినకోపమును, లేఁచెన్ = హెచ్చించెను. కామకేళికిన్ = సురతమునకు, కటువులు= వెగటయినవి, కానిమానముల=కానట్టి ప్రణయకోప

ములే, ప్రదీపనసిద్ధిహేతువుల్ = కామోద్రేకమును గల్గింపఁగారణములు, కావేని తప్పకరైయె లేయునని భావము. ప్రణయకోపము వహించిన స్త్రీలకు కటాక్షవీక్షణములు వక్రముగాను, నునుపైనచెక్కిళ్లయం దెఱ్ఱఁదనమును, గనుబొమలు మిక్కిలిగాఁ జలించుటయుసంభవించి మిక్కిలి సుందరముగాఁ గానవచ్చును.

తా. నలరాజు దమయంతియొక్క వక్రములయిన కడకంటి చూపులను, నెఱ్ఱఁబడిన చెక్కులను, బరిభ్రమించుటచే సుందరములగు కనుబొమలను జూడవలెనన్న వేడుకతో, దమయంతికి గోపమువొచ్చించెను. అనురాగభంజకములు కాని ప్రణయకోపములు సురతమునుద్దీపించుటకు గారణములుకదా.

వ. అప్పుడు నృపతి సామోపాయంబునం బ్రణయమానం బప నయింపఁ దలంచి యిట్లనియె. 43

టీ. ప్రణయమానంబుల్ = పొలయలుకను, సామోపాయంబునన్ = లాలనరూపమయిన నెరవుచేత, అపనయింపన్ = పోఁగొట్టుటకు.

ఉ. దాస్యమునిన్నరేకుసుమకీ ధన్వుఁడోకందును సాక్షిగా సరో
జాస్య వహించినాఁడ వినుకీ మప్పుడ మ్రొక్కుట లేదు నీకు వి
శ్వాస్యుడఁగాన మ్రొక్కుగొను కీ స్వస్తటినీసలిలాభిషేకసా
రస్యపవిత్రమస్తకము కీ వ్రాల్చెద నీపదయుగ్మకంబుపై. 44

టీ. సరోజాస్య = పద్మమువంటిముఖముగల దమయంతీ! నిన్నరే = నిన్నరాత్రి, కుసుమధన్వుఁడు = మన్మథుఁడు, సాక్షిగాన్ = సాక్షియైయుండగా, దాస్యము = నీకు సేవను, వహించినాఁడన్, వినుము, అప్పుడు = అట్లు సేవచేయునప్పుడు, మ్రొక్కుటలేదు, నీకు, విశ్వాస్యుఁడన్ = నమ్మఁదగినవాఁడను. కాన, స్వస్త... మస్తకమున్ — స్వస్తటినీ = గంగానదియొక్క, సలిలాభిషేక = జలస్నానముయొక్క, సారస్య - సరసపుఁదనముచే, పవిత్ర = పాపరహితమయిన, మస్తకము = శిరస్సును, నీపదయుగ్మకంబుపైన్ = నీపాదపద్మములపై, వ్రాల్చెదన్ = చేర్చెదను, మ్రొక్కుకొను = నానమస్కారమును దీసికొనుము.

తా. ఓ దమయంతీ! గతించినరాత్రి యంతయును నీసేవనుజేసితిని. లేదను

టకు వీలులేదు. మన్మథుం డందులకు సాక్షియైయున్నవాఁడు, సేవచేసితినిగాని యెప్పుడు నీకు దండముపెట్టలేదు. నేను నీకు విశ్వసింపఁ దగినవాఁడను, కాన గంగాస్నానముచేఁ బవిత్రమయిన నాశిరస్సును నీపాదములపైఁ జేర్చెదను. నానమస్కారమును స్వీకరింపుము.

తే. కుటిలమగు నీకటాక్షంబు కువలయాక్షి
యించుకించుక నామీఁద నెల్లఁ బాఱి
నిగిడి మరలినభావంబు నిజము తెలిపె
శ్రవణకూపనిపాతైక శంకఁ జూవె. 45

టీ. కువలయాక్షి, కుటిలము = వక్రమైనది, అగు నీకటాక్షంబు = అయినట్టి నీకడకంటిచూపు, ఇంచుకించుక = కొంచెముకొంచెము, నామీఁదన్, ఎల్లఁ బాఱి = ఎల్లఁదనమువహించినదై, నిగిడి = నాపైఁబడి, మరలినభావంబు = మగిడిపోయినరీతియొక్క, నిజము = సత్యము, తెలిపెన్ = తెలియవచ్చెను. శ్రవణ... శంకన్ - శ్రవణకూప = చెవులనెడినూతులందు, నిపాత = పడుటయనెడి, ఏక = ముఖ్యమయిన, శంకన్ చూవె = జంకుచేత నేసుమీ! దమయంతి కడకంటి చూపులచే నలుఁజూచినది. అప్పుడామెచూపు దమయంతిచెవులను దాఁకుచుండెను. అది చూచి నలుఁడు దమయంతింగాంచి "ఓప్రియురాలా! వంకరగా నాపైకిఁ బ్రసరించినకడకంటిచూపు నీచెవులవఱకు వ్యాపించి మరలినది. అది యెందుకు మరలెనంటేని నూతులవలెనున్న శ్రవణకుహరములందు గూలుదునో యనియె మరలెనుజుమీ! యాథార్థ్యము తెలిసినదని భావము. చూపు కాను ప్రాణికమైన యుత్ప్రేక్ష.

తా. స్పష్టము.

క. లేమ యెంత వేఁడి యయ్యుం
దోషజనండముల కింపు దొలఁకించుక్రియన్
నీయలుక పరుసనయ్యును
నాయెడఁదకు వేడ్కసేయు నలినదళాక్షీ. 46

టీ. నలినదళాక్షి, దమయంతీ! కేయెండ = కాలసూర్యునికాంతి, వేఁడి = తీవ్రమైనది, అయ్యెన్, తోయజషండమును, తోలఁగించు క్రియన్ = వన్నెలిగించు నట్లుగా, నీయలుక = నీప్రణయకోపము, పరుసనయ్యెన్ = తీవ్రమయినప్పటికిని, వాయెడన్ = నాకు, తగన్, వేడ్కసేయు = వేడుకపుట్టించుచున్నది.

తా. సులభము.

తే. చివురుఁగెమ్మోవిచిఱుగాటు నవము గాఁగఁ
దామరసనేత్ర! కోపింపఁ దగదు మమ్ము
ఫలరసాస్వాదమొనరించు చిలుకమీఁద
బింబవల్లిమతల్లి కోపింపనట్లు. 47

టీ. తామరసనేత్ర = దమయంతీ! చివురుకెమ్మోవిచిఱుగాటు = నీచిగురువంటి యధరోష్ఠమునందుఁ జేసినదంతక్షతము, నవముగాఁగన్ = మిషచేసికొని, ఫలరసాస్వాదము = పండ్లరసము ననుభవించుటను, ఒనరించు చిలుకమీఁదన్ = చేయుచున్న చిలుకపై, బింబవల్లీమతల్లి = శ్రేష్ఠమయిన దొండతీఁగె, కోపింపనట్లు = కోపింపనివిధముగా, మమున్, కోపింపఁదగదు. దొండతీఁగె తనపండ్లను గొఱికి రసాస్వాదనము చేయుచున్న చిలుకలమీఁద నెప్పుడు కోపగింపదు. అట్లె నీవును నీయధరోష్ఠమానునప్పుడు దంతక్షతము చేసితి నన్న మిషచే నన్నుఁ గోపింపరాదని భావము.

తే. ఉవిద నీమాట వినవొల్ల మూరకుండు
కాదనక వింటి మేనేమి కారణంబొ
రాజకీరంబు మము నిష్ఠురంబు లాడఁ
బ్రతిదినంబును బరుసగాఁ బలుకు వీణ. 48

టీ. ఉవిద = దమయంతీ, నీమాట = నీపలుకు, వినన్, ఒల్లవు = అంగీకరింపవు, కాదనక = వలదనలేక, వింటిమేని = విన్నచో, ఏమి కారణంబొ = ఏమికారణమో తెలియదుకాని, రాజకీరంబు = రామచిలుక, మమున్, నిష్ఠురంబులు = కఠినోక్తులు, ఆడన్ = పలుకును. వీణ, ప్రతిదినంబును, పరుసగాన్ = కఠినముగా,

పలుకును. నలుఁడు దమయంతివాక్యమును విన నిష్టముగలిగియు లేనట్లు చెప్పుచు న్నాఁడు. ఓదమయంతీ ! నీవచనముల విన్నచో, చిలుకయు వీణయుఁ దమ పలుకులకంటె మధురములగు నీవచనముల వినుటచే మచ్చరపడి మమ్మునిందిం చును. కావున మాటాడకుండుటయే మంచిదని బహిరర్థము. వీణానాదముకం టెను, చిలుకపలుకుకంటెను నీవాక్యము మధురమైనదని భావము.

వ. అని వెండియు రసావేశంబున. 49

తే. చూడవేటికి నిడువాలు సోగమీాల
సూడుపట్టంగఁ జాలెడి చూపుఁగొనలఁ
బలుకు పలుకున నమృతంబు చిలుకుచుండఁ
బలుకవేటికిఁ జిలుకల కొలికి కాన. 50

టీ. నిడువాలుసోగమీాలన్ = మిక్కిలి నిడివిగలకోలచేఁపలను, సూడు పట్టంగన్=విరోధించుటకు, చిలుకలకొలికికాన-కాన యిటవాత్సల్యద్యోతక మయిన సంబోధకము.

శా. కోపంబింతయునుజ్జగించి సుమనః కోదండనారాచధా
రాపాణింధమమైన నీధవళనేత్రజ్యోత్స్నఁ పైఁజల్లవే
తాపం బారఁగఁ గౌఁగిలించుకొనవే తథ్యంబు నీబాటనే
యోపుంస్కోకిలవాణి! యోశశిముఖి! యోపక్వబింబాధరా.

టీ. ఓపుంస్కోకిలవాణి=మగకోయిలయొక్క కంఠస్వరమువంటి కంఠస్వ రముగలదానా ! ఓశశిముఖీ = ఓచంద్రవదనా! ఓపక్వబింబాధరా! పండిన దొండపండువంటి యధరముకలదానా ! కోపంబు, ఇంతయున్ = కొంచెము, ఉజ్జగించి=విడిచి, సుమనః...ధమము - సుమనఃకోదండ=మన్మథునియొక్క, నారాచధారా=బాణములయంచులకు, పాణింధమము=కొలిమితిత్తివంటిది, ప్రేర కమైనదనుట. ఘననీధవళనేత్రజ్యోత్స్న=అయినట్టి తెల్లని నీ నేత్రముల వెన్నెల, పైన్=నాపైని, చల్లవే తాపంబు=మదనతాపము, ఆఱఁగాన్ = నశించునట్లు,

కౌఁగిలింపఁ గోరవే, తథ్యంబు, నేను, నీబంటను, అనఁగా నన్ను నీకడకంటి చూపులతోఁ జూచి కౌఁగిలింపుమని భావము.

మ. విసమాచ్ఛన్నది కాలయాపనము నా కెవ్వీళ్లో కాక్షీ భావముల్
రసభంగంబగు మానరోష మతి దీర్ఘం బయ్యెనే నింతటన్
బ్రసభాలింగనపూర్వకంబుగ మనోరాగంబు రెట్టింపఁగా
ణిసిధాత్వర్థ మనుగ్రహింపఁగదవే నీరేజపత్రేక్షణా !. 52

టీ. మానదోషము=పొలయలుక, ప్రసభాలింగనపూర్వకంబుగన్=బలాలున పైపడి కౌఁగిలించుటముందు గలుగునట్లుగా, ణిసిధాత్వర్థము. (ణిసిచుంబనే యను ధాత్వర్థమునఁ బట్టి) చుంబనమును.

వ. అని పలికి బలిమిన యాలింగనంబు సేసి తల్పంబునకుఁ దార్చి.

తే. పతి కళావతియును దానిఁ బద్మనయన
దమసహోదరి గారాపుఁ దాదికూఁతు
నంతికమునకు రప్పించి యాదరించి
నర్మసాక్షిణిఁ గావించికొనగుచుఁ బలికె. 54

వ. కలావతీ ! నీవు నిగారంపు మాటలాడుం బ్రోడవని విందుము. నీ వెఱుంగని పాడిపంతంబులు లేవు. తగవుదప్పక చెప్పెదేని గొన్నిమాటలడిగెదము. మాటలాడక విచారించి యుత్తరం బిమ్ము. 55

తే. అన్యపురుషునిఁ గలలోన నైనఁ దలఁప
దాత్మలో నండ్రు మీ విదర్భాత్మజాత
యన్యపురుషుండు గాఁడె పుష్పాయుధుండు
వనిత దనయాత్మలోన నెట్లునిచెఁ జెపుమ. 56

టీ. మీవిదర్భాత్మజాత=మీదమయంతి, కలలోనైనన్, అన్యపురుషునిన్=పరపురుషుని, ఆత్మలోన్=మనసునందు, తలఁపదు=స్మరింపదు. అండ్రు=అని

పలుకుచుందురు. పుష్పాయుధుండు= మన్మథుఁడు, అన్యపురుషుండుకాఁడె పరపురుషుఁడుకాఁడా, వనిత=దమయంతి, తనయాత్మలోనన్ =తనమనస్సులో అతనిన్ =ఆపుష్పాయుధుని, ఎట్లు, ఉనిచెన్ =ఏరీతిగానుంచుకొనెను.

తా. ఓకళావతీ! మీ నెచ్చెలియగు దమయంతి స్వప్నమందైనను పురుషునిమనములో స్మరింపఁదని పలికితివికదా! పరపురుషుఁడయిన మన్మథ మనస్సున నెట్లుంచుకొనెను?

వ. అని యడిగిన నది యిట్లనియె. 4

తే. వనితహృదయంబులో నున్న వాఁడ వీవు
నీప్రతిచ్ఛాయ మదనుండు నృపవరేణ్య
యట్లు గాకున్న నశరీరి యైన యతఁడు
పుణ్యశుభమూర్తి దేవరఁ బోలు టెట్లు. 5

టీ. నృపవరేణ్య=ఓ నలరాజా! వనిత హృదయంబులోన్ =దమయంతి మనస్సులో, ఈవు, ఉన్నవాఁడవు. మదనుండు, నీప్రతిచ్ఛాయ = నీ ప్రతిబింబము, అట్లుకాకున్నన్ =అట్లేకానిచో, అశరీరి=శరీరము లేనివాడు, ఐనయతఁడు=అయినట్టి వాఁడు, పుణ్యశుభమూర్తి=పవిత్రమగు మంగళ విగ్రహముగల దేవరన్ =ప్రభువారిని, ఎట్లుపోలుట=ఏరీతిగాఁబోలును. నలుఁ డడిగిన ప్రశ్నమునకుఁ గళావతి యిట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చె. ఓ నలరాజా! దమయంతి హృదయములో నీవేయున్నాఁడవు. నీ ప్రతిబింబమే యా మన్మథుఁడు. అంతియ కాని మన్మథుండు వేఱొకఁడు లేఁడు. అట్లు నీ ప్రతిబింబమే మన్మథుండు కానిచో శరీర రహితుఁడయిన మన్మథుఁడు దివ్యమంగళ విగ్రహముగల మిమ్ము నెట్లు పోలఁగలుగును? అశరీరియగు మదనుఁడు నీకు సాటియగుట నీ ప్రతిబింబ మగుటచేతనే; బింబ ప్రతిబింబములకు నభేదము కావునను, నీవె యాతని హృదయములో నుండుటవలనను దమయంతి పాతివ్రత్యమునకు భంగములేదని భావము.

వ. అనిన నృపాలుం డిట్లనియె. 59

తే. తోఁకచుక్కలఁ బోలు దృక్కోయుజముల
వెలితి లేకుండ మీబోఁటి కెలులఁ జూచుఁ
గాంత వీక్షింప దరకంటఁగాని మమ్ము
నేము చేసిన యపరాధ మేమి చెపుమ. 60

టీ. కాంత=దమయంతి, తోఁకచుక్కల్, పోలుదృక్కోయజముల్=సరి పోలుచున్న నేత్రములచేతను, వెలితిలేక, ఉండక్=సుంతేనియు లోపము కలుగకుండఁగా, మీబోఁటిచెలులక్=మీవంటి చెలికత్తెలను, చూచుక్, అర కంటక్, కాని=అర్ధనిమీలిత దృష్టితో నేకాని, మమ్ముక్, వీక్షింపదు=చూడ దు, ఏము, చేసినయపరాధము=చేసినట్టి నేరము, ఏమి=ఏదియో చెపుమ... ఓ కళావతీ! మిమ్మును బూర్ణదృష్టితోఁ జూచును. నన్ను నరకంటితో మాత్రమే చూచును. నేఁజేసిన నేరమేమియో చెప్పుమా! అని భావము.

క. భూపాల! మెఱుఁగుఁబోఁడుల
చూపులకుక్ డాయు నీదు సొబ గట్లగుటక్
మాపిన్న ది యినువింతల
చూపుల నరగంట వెఱచుచుక్ నినుఁజూచున్. 61

టీ. భూపాల=ఓ నలరాజా! మెఱుఁగుఁబోఁడుల చూపులకుక్=స్త్రీలదృష్టు లకు, నీదుసొబగు=నీసౌందర్యము, డాయుక్ = అంటుకొనును, అనఁగా నీ వధిక సౌందర్యవంతుఁడవగుట నీయందుఁ జొచ్చిన నేత్రములు మగిడి రావు. అట్లగుటక్=నీయందుఁ బ్రవేశించినవి మగిడి రాకపోవుటచే, మాపిన్నది=మా దమయంతియు, వెఱచుచుక్=నీయందుఁబ్రవేశించినవి, మగిడివచ్చునో రావో యని భయమునొందుచు, ఇనువింతలచూపుల్=రెట్టించిన వింతతోడి చూపు లచే, అరకంటక్, నినుక్, చూచుక్, ఓ నలరాజా! నీయందుఁ జొచ్చిన చూపులు మగిడివచ్చునో రావో యని భయముచే నట్లు చూచుచున్నది కాని వేఱొండుకాదు. మఱియుఁ గడకంటి చూపు లనురాగ సూచకములు కాన నీయందలి యనురాగమును సూచించునట్లు చూచుచున్నదని భావము.

క. కలకంఠి తనకు వలసినఁ
గలికీ! యని నిన్నుఁ బిలుచుఁ గలమధురముగా
నల యను రెండక్షరములు
పలుకఁగ నాలుకకు నెంత భారంబొ కదా. 62

టీ. సులభము.

తే. మగువ దేవర దివ్యనామము జపించు
నెమ్మనమ్మున నిత్యవ్రతమ్ము గాఁగ
నచ్ఛముక్తాఫలైకావళిచ్ఛలమునఁ
జన్నుఁగవ నక్షసూత్రంబు సంతరించి. 63

టీ. మగువ=దమయంతి, అచ్ఛ...ఛలమునన్=స్వచ్ఛమైన ముత్యాలహారమనెడి మిషచేత, చన్నుఁగవన్=కుచద్వయమునందు, అక్షసూత్రంబు=జపమాలను, సంతరించి = ధరించి, నెమ్మనమ్మునన్ = నిండుమనమునందు, నిత్యవ్రతమ్ము గాఁగన్ = ఎల్లప్పుడును నియమముగా, దేవర దివ్యనామమున్=తమయొక్క శ్రేష్ఠమయిన నామమును, జపించున్ = జపము చేయుచున్నది. ఓ నలరాజా! నీవు మిమ్మును బిలిచినట్లు నన్నుఁ బిలువదేమి? యని యడిగితివి. భర్తృనామము నుచ్చరింపఁ గూడక పోవుటచే మానెను. అంతియకాని నీయందనురాగము లేక పోలేదు. ఈ దమయంతి మనమున నిన్నే యుంచుకొని ముక్తాదామమనెడి జపమాలను ధరించి నియమముతో సర్వదా నిన్నే జపించుచుండును. నీకంటె వేఱొకనిఁ దలఁపలేదని భావము.

వ. అనిన నలుం డిట్లనియె. 64

చ. మదగజరాజ కుంభములకు మచ్చరికించు చురోజకుంభముల్
గదిసి కలంతమేరయును గైకొనియున్నవి యెల్లవారికి
న్విదితముగాఁగ నిట్టితఱి నీచెలి డెందమునందు నేనియుం
గదలక మాకు నుండ నవకాశము లేదుగదే కళావతీ. 65

టీ. కలావతీ! మదగజరాజ కుంభములన్ = మదించిన యేనుఁగు కుంభము

లను, మచ్చరికించుచున్ = ద్వేషించుచు, ఉరోజకుంభముల్ = స్తనకుంభములు, కదిసి = విజృంభించి, ఎల్లవారికిన్, విదితము కాఁగన్ = స్పష్టమగునట్లుగా, కలంత మేరయును = ఉన్న స్థలమునంతయును, కైకొనియున్నవి = ఆక్రమించి యున్నవి. అనఁగా దమయంతి స్తనములు వక్షఃస్థలమునంతను నాక్రమించి యున్నవని భావము. ఇట్టి తఱిన్ = ఇటువంటి సమయమందు, నీచెలిడెందము నందు నేనియున్ = నీచెలియైన దమయంతి మనస్సులోనైనను, స్తనపరముగా డెందమనుటకు వక్షమని యర్థము. కదలక=చలింపకుండగా, నుండన్, అవకాశంబు, మాకును, లేదు; కదే=లేదుగదా! ఓ కళావతీ! మీ చెలి హృదయములో "నీవున్నాఁడవని" చెప్పితివి. మీచెలి స్తనము లాస్థలమునంతను నాక్రమించి యుండఁగా నేనందుండ నవకాశమేది? కావున నీవసత్యము పలుకుచున్నావని భావము.

తా. ఓ కళావతీ! నేను మీచెలి హృదయములో నుంటినని పలికితివి. అందఱకును స్పష్టమగునట్లుగా నేనుఁగు కుంభముల నీసడించు స్తనములు మీ చెలిడెందము నంతయు నాక్రమించుకొని యుండఁగా మాకందుండ నవకాశ మేది?

తే. రమణి హృదయంబునను మహారాజ వీవు
గరిమ విచ్చేసియుండిన కారణమున
దీని వక్షోరుహంబు లాలోన నుండ
నెడము లేకున్న మఱి కదా వెడలె వెలికి. 66

టీ. రమణి హృదయంబునను=దమయంతి హృదయములో, మహారాజవు, ఈవు, గరిమన్ = అతిశయముచే, విచ్చేసియుండిన కారణమునన్ = ఉన్న హేతువుచేత, దీని వక్షోరుహములు, ఆలోనన్, ఎడము, లేకున్నన్, మఱి కదా=అవకాశము లేకపోవుటచేతనే కదా! వెలికిన్=బయటికి, వెడలెన్= నిర్గమించెను. ఓ నలరాజా! నీవు "దమయంతి కుచములామె హృదయము నాక్రమించియుండుటచే నేనందుండ నవకాశములే"దని చెప్పితివి. అది పొరపాటు. నీ వామె హృదయమున మహారాజ ఠీవిలో నుండుటచే నందుండ

వెలిచి యీమె స్తనములు వెలికి వెడలివచ్చెను. లేనిచో నవి లోపలనే యే యిమిడియుండరాదు ? అని భావము.

వ. అని కళావతి రాజు నుద్దేశించి. 6

ఉ. వంచన యింత లేక కర ! వాఁడి నఖంబుల నొక్కి నొక్కి నొ
ప్పించితి రెండుచేతులను ! పెద్దయు లావున నొత్తియొత్తి పీ
డించితి విట్టి ఱాకటికి ! దండము వానికి నీకుఁగాదె మా
చంచల నేత్రయొప్పులకు ! చంబులు పయ్యెదలోన డాఁగెడిన్

టీ. వంచన, కపటము, ఇంత లేక కరవాఁడినఖంబులన్ = వాఁడియగు గోళ్లచే, నొక్కి నొక్కి, నొప్పించితివి. రెండుచేతులను, పెద్దయులావునన్ = సత్తువుకొలఁది, ఒత్తి, ఒత్తి, పీడించితివి. ఇట్టి, ఱాకటికి దండము వానికిన్ = ఱాయివలె కఠినమగుచిత్తముగల, నీకుఁగాదె = నీకు భయపడియేకదా, మా చంచల నేత్ర యొప్పుల కుచంబులు, పయ్యెదలోనన్, దాఁగుచున్నవి.

తా. సులభము.

ఉ. ముచ్చిలి గంధవారణ సమూహము కుంభవిలాససంపదల్
ముచ్చిలిమించుపయ్యెదలలోపలడాఁగుచునుండు సెప్పు మీ
నెచ్చెలికత్తె చన్నుఁగవ ! నీవు విచారముచేయుమా మదిన్
ముచ్చుల గిట్టిపట్టుదురు ! నొంపుదు రేమన వచ్చు రాజులన్.

టీ. మీచెలికత్తె చన్నుఁగవ, గంధ...సంపదల్ = గంధజాతి యేనుఁగుల యొక్క కుంభములయొక్క కాంతి సంపదలను, ముచ్చిలి=హరించి, ముచ్చిలి=వంచించి, పయ్యెదలలోపలన్, డాఁగుచునుండును, దొంగ యేదేని వస్తువును దొంగలించి రహస్యముగా దాఁగియుండుటకలదు. అట్లే నీ చెలి కుచములు చేసియున్నవనిభావము. నీవు, మదిన్, విచారము, చేయుమా! ముచ్చులన్ = దొంగలను, గిట్టి, పట్టుదురు=అనుకూలించునట్లు చేసి, పట్టుకొందురు, నొంపుదురు=మర్దింతురు, రాజులన్, ఏమనవచ్చున్=ఏమనఁగలము. రాజు

దొంగలను బీడించుట కలదు. సేనరాజును, అవి దొంగలు. వాని బాధించుట మాకు విధిగదా! అని భావము.

వ. అని పలికి రాజు, కళావతీ ! మామాటలకుఁ బ్రత్యుత్తరంబులు ప్రసంగనిచ్చితివి. మేలనవచ్చు. ఈప్రసంగం బిట్లుండె. నీచెలికత్తియ నేఁడు మాతోడ నేలపలుకదు? నీవు చెవిఁజేరి మంతనంబుండి తదభిప్రాయం బెఱింగి మాకుం జెప్పుమా ! మెచ్చుగలదు. అనినఁ బ్రసాదంబని మదనరాజకార్య ధౌర్య చక్రవర్తియగు నయ్యింతి దమయంతిం, జేరవచ్చి పడఁతీ! ణమంత్ర రహస్యంబున. 70

మ. వరివస్యా నియమం బఖండితముగాఁ వాత్స్యాయనీయాదిక స్మరశాస్త్రంబులు వింటినాముఖమునన్ జాణండు నీభర్త నే ర్పరివై చిత్తముకీ లెఱింగి సురత ప్రాగల్భ్యముల్ చూపితే సరసీజానన! యన్న నుగ్మలి వయస్యన్ బ్రేసెఁ గెందామరన్.

టీ. సరసీజానన=పద్మములవంటి ముఖముగల ఓహో దమయంతీ ! వరివస్యా నియమంబు=శుశ్రూషా నియమము, అఖండితముగాన్ = అవిచ్ఛిన్నముగా, నాముఖమునన్ = నావలన, వాత్స్యాయనీయాదిక స్మరశాస్త్రము మొదలగు నవి, వింటివి = అభ్యసించితివి. నీభర్త, జాణండు = కామశాస్త్రాదులందు మిక్కిలి నేర్పుగలవాఁడు, నేర్పరివై = నేర్పుగలదానవై, చిత్తముకీలు = మనో రహస్యము, ఎఱింగి, సురతప్రాగల్భ్యముల్ = రతిచాతుర్యములు, చూపితే= చూపించితివా ! అన్నన్ =అనిపలుకఁగా, ఉగ్మలి=దమయంతి, వయస్యన్= చెలికత్తెను, కెందామరన్=ఎఱ్ఱఁదామరతో, బ్రేసెన్ =కొట్టెను.

తా. సులభము.

వ. వ్రేసి యసూయా కుటిలం బగుకటాక్షవీక్షణంబునం దర్జించె. ఇట్లు నిర్భర్త్సింపఁబడి వైదర్భింజూచి రిత్తఁయలుక దెచ్చికొని యుపదేశగురువ నగునాకు రతిరహస్యవార్త సెప్ప వైతివి.

ధూర్తవై నీవు చెప్పకుండుదువుగాకేమి? నానేర్పున నీమగ
నిచేతన చెప్పించెద. అటు చూడుమని మఱియునుం గొంత
తడవు మంతనంబున్నయదియై శుద్ధాంత చారిణి మహీకాం
తునితో నిట్లనియె.

టీ. అసూయాకుటిలంబు = ఈసుచేవంకరయైనది, తర్జించెన్ = అదల్చెను, నిర్భర్త్సింపఁబడి = అదల్పఁబడి, శుద్ధాంతచారిణి = అంతఃపురపు పనికత్తె.

తే. అధిప! వైదర్భి దర్భాంకురాగ్రబుద్ధి
మనతలంపులఁ బోలక మగువ తలఁపు
బాల యనుచున్నవార మిప్పద్మనయన
యిట్టి ప్రౌఢియుఁ గలదె? యే యింతులకును. 73

టీ. దర్భాంకురాగ్రబుద్ధి = దర్భమొనవలె వాఁడియైన బుద్ధిగలది.

వ. ప్రణయ కోపంబులు రతి దీపనౌషధంబులు. పొలయలుకలు
లేక మగవారికి మగువలు ప్రాఁతులుగారు. దీర్ఘంబులయ్యె
నేని యవియే ప్రేమభంగ కారణములు. కావునఁ గోపం
బింతమాత్రంబ చాలు. అని పలికి దేవర మాఱుగాఁ బాద
ప్రణామంబు సేయంబోయి లీలాకమలంబున మొత్తువడితి.
పడుదుఁగాకేమి? అమ్మత్తకాశిని చిత్తంబెఱింగి వచ్చితి నవధ
రింపుము. 74

టీ. రతిదీపన - ఔషధంబులు = రాగమును పెరరేఁపునట్టి మందులు. ప్రాఁతులు = ఇంపయినవారు.

ఉ. తా మది నమ్మకున్నది విదర్భనరేంద్రతనూజ నిన్ను ను
త్రాముఁడవంచు నీయరమకరంబునఁ బో మనసీదునీకు ను
త్రాముఁడు కాని వానికిఁ బ్రకాశము నంబడలేటి వైఁడికెం
దామరపువ్వు దేవళమె! యీ ధాత్రికి మాటలు వేయు నేటికిన్.

టీ. విదర్భనరేంద్రతనూజ = దమయంతి, కాన్, నీవు, సుత్రాముఁడవం మన్ = దేవేంద్రుండవని, అనఁగా నీవు నలరూపంబునవచ్చిన సురేంద్రుఁడవను చు, నిన్నున్, మదిన్ = మనస్సునందు, నమ్మకున్నది = విశ్వసింపకున్నది. నీకున్, ఈ యరమరంబునన్, పో = ఈ సందేహముచేత నే, మనకు, ఈదు = మనసిచ్చి మాటాడకున్నదని భావము. వేయుమాటలు, ఏటికిన్ = ఎందులకు, ధాత్రికిన్ = భూమికి, ప్రతాపమునన్ = బలముచేత, చదలేటిపైఁడికెందామరపూవు = ఆకాశ నదియందున్న బంగరుకమలము, సుత్రాముఁడు కానివానికి = దేవేంద్రుఁడు కాని వానికి, లేన్, వశమే? కాదనుట, కలావతి దమయంతి ప్రణయకోపము నెపోఁగి దాని కోపమును బోఁగొట్టవలెనని తలంచి నలరాజుచే రాత్రి వర్తిల్లిన సంభోగచిహ్నములను జెప్పించినచో దానివలనఁ బొడమిన సిగ్గుచేతను గాని యది వినుటవలనఁ గల్గిన కామోద్రేకముచేఁగాని కోపము పోవునని నిశ్చయించి నలునిసమీపించి కోపకారణము నిట్లు చెప్పుచున్నది. ఓ నలరాజా! దమయంతి నిన్నుఁ దత్త్వనలునిఁగా నమ్మకున్నది. స్వయంవర కాలమందువలె నిప్పుడు నల రూపముతో వచ్చిన దేవేంద్రుఁడవే కాని తత్త్వనలుండవు కావని భావించి నీతో మాటాడకున్నది. నీవు దేవేంద్రుఁడవే కానిచో గంగానదియందుండిన పద్మ మును దెచ్చుటయెట్లు? సామాన్యులకది యలవడదే. కావున నీవు సురేంద్రుఁ డవే యని భావము. ఈ యభిప్రాయము వాస్తవముగా దమయంతికేఁగాని దానికేఁగానిలేదు. అయినను గలావతి మాయోపాయముచే రతిరహస్యములను జెప్పింపఁదలంచి యిట్లు చేసినది. నలుఁడు కన్నులు మూయుటచేత నే దమ యంతి కోపము వహించియుండఁగా నింద్రుఁడనాడి సందియము వలన కోపము వహించి యున్నదని కారణమునుమార్చి చెప్పినది. ఇట్లు చేసినచో నలుఁడు తన యాథార్థ్యము స్థాపించుటకు రహస్య వృత్తాంతములఁ జెప్పకమానఁడనియు, దానివలనఁ గోపము పోవుననియు దాసి యెఱుంగును. ముందు పద్యములచే తను గూడ నలుఁడు దేవేంద్రుఁడే యని స్థాపించుచున్నది.

క. దంభోళి భాగ్యరేఖా
  దంభంబునఁ బ్రస్ఫుటముగఁ దాల్చియుంచెదు హా

స్తాంభోజమ్మున దేవర
జంభారివి యగుటకేల ? సందేహింపన్. 76

టీ. దేవర=ఓ నలరాజా! నీవు, హస్తాంభోజంబునన్ = కరకమలమందు, భాగ్యరేఖాదంభంబునన్=భాగ్యరేఖ యనెడిమిష చేత, దంభోళిన్ = వజ్రమును, ప్రస్ఫుటముగన్=స్పష్టముగా, ధరియించెదు = తాల్చుచున్నావు. జంభారివి=సురేంద్రుడవు, అగుటకున్, సందేహింప నేల?=సందేహించుట యెందుకు.

తా. ఓ రాజా! నీవు భాగ్యరేఖా మిష చేతను వజ్రాయుధమును ధరించి యుండగా దేవేంద్రుడవనుటకేమి సందియము కలదు?.

తే. లోకపాలుఁడ వనల్పవిలోచనుఁడవు
వజ్రపాణివి దేవతా వల్లభుండ
విన్నిలాంఛనములుఁగూడ నింద్రుఁ డౌదు
నైషధుండ వగుటకుఁ జిహ్నంబు చెపుము. 77

టీ. లోకపాలుఁడవు = లోకమును పాలించువాఁడవును, అనల్పలోచనుఁడవు=అనేకములగు నేత్రములుగలవాఁడవు, వజ్రపాణివి=వజ్రము హస్తమందు గలవాఁడవు, దేవతావల్లభుఁడవు, ఇన్ని, లాంఛనములు = ఇన్ని గుఱుతులు, కూడన్ = సమకూఱుటచే, ఇంద్రుఁడు = ఇంద్రుఁడవు, ఔదు=అగుదువు, నలుఁడు లోకమును పాలించువాఁడును, విశాలమగు నేత్రములు గలవాఁడును, వజ్రరేఖ పాణియందుఁ గలవాఁడును, దేవతాకాంతలచేఁగూడఁ బ్రేమింపఁదగినవాఁడును, కాన నలునికిఁగూడ నీ విశేషణము నన్వయింపవలెను. నైషధుఁడు=నలరాజవు, అగుటకు, చిహ్నంబు = గుఱుతును, చెపుము. ఇన్ని యింద్ర లక్షణములు నీయం దుండుటచే నీవు దేవేంద్రుఁడవే యగుదువు. కానిచో నలుని లక్షణంబు లేమియున్నవో చెప్పుము.

వ. మహేంద్రుం డింద్రజాల మాయావిదుండు. స్వయంవరంబునం దెట్లట్ల నలరూపధారి యై వచ్చెనో యని శంకించుచున్న

యది. మందాకినీ కాంచన కమల దానం బీసందేహమునకు నిదానంబు. 78

ఉ. కోయఁ డొకించుకేనియు మరుత్పతి యన్యకళత్ర దూషణా
న్యాయము సేయ మన్మథమదాంధత నాశ్రమభూమిఁ గొక్కొరో
కోయని కూయఁడే యతఁడు కుక్కుటమై నడిరేయి గౌతమ
ప్రేయసిఁ బొందఁ గోరి తన పెద్దతనంబు జలంబు పాలుగాన్.

టీ. మరుత్పతి = ఇంద్రుఁడు, అన్యకళత్రదూషణాన్యాయము = పరస్త్రీలను చెఱుపుట వలనఁ గల్గిన పాపమనెడి యన్యాయమును, చేయన్ = చేయుటకు, ఒకించుకేనియున్ = కొంచెమైనప్పటికిని, కోయఁడు = ఏవగించుకొనఁడు, అతఁడు = ఆయింద్రుఁడు, గౌతమప్రేయసిన్ = అహల్యను, పొందన్, కోరి, తనపెద్దతనంబు = తన గొప్పతనము, జలంబుపాలుగాన్ = నీటిపాలగునట్లుగా, మన్మథమదాంధతన్ = కామాతిశయమువలనఁ గల్గిన గ్రుడ్డితనముచేత, ఆశ్రమభూమిన్ = గౌతమముని యాశ్రమమునందు, కుక్కుటమై = కోడియై, నడిరేయి = మధ్యరాత్రమునందు, కొక్కొరోకోయని, కూయఁడే! అనఁగా లేదా! దేవేంద్రునివంటి మహానుభావుఁడు పరకళత్ర సంగమము నపేక్షించునా యని సందేహింపఁబనిలేదు. అతఁ డర్ధరాత్రమందుఁ గోడియై కూసి మునిని మోసపుచ్చి యతని భార్యను బొందలేదా! కావున నింద్రున కిట్టి పనులు చేయుట సహజమని భావము.

తా. ఇంద్రుఁడు పరకళత్ర సంగమము చేయ వెనుకదీయఁడు. అతఁడు కామాంధుఁడై గౌతముని యింటిపంచను గోడియై కూసి యతని మోసపుచ్చి యహల్యను గలియలేదా?

వ. నీవు తత్త్వనైషధుండ వయితివేని, యనన్యసాక్షికంబులగు
శయ్యారహస్యంబు లుగ్గడించి యిప్పంకజాక్షి శంకాకలం
కం బపనయింపు మనుటయు; మందస్మితసుందరవదనారవిం

దుండై యయ్యిందుముఖి నుద్దేశించి పురందరుఁ డనుసందేహంబు డిందు పడునట్లుగా మహీపురందరుం డిట్లనియె.

టీ. నీవు—అనన్యసాక్షికంబులు=పరులకుఁ దెలియరానివి, అగుశయ్యారహస్యంబులు = అయినట్టి సంభోగమర్మములను, ఉగ్గడించి=చెప్పి, శంకాకలంకంబు = కళంకమువంటి శంకను, అపనయింపుము, అనుటయున్, అనఁగా నే, మంద...విందుండై=చిఱునవ్వుచే సుందరమగు ముఖపద్మముకలవాఁడై, డిందుపడునట్లుగాన్=తొలఁగునట్లుగా, మహీపురందరుండు=భూదేవేంద్రుఁడగు నలుఁడు, ఇట్లనియె.

తే. మఱచితే సెమ్మనమ్ములో నెఱుఁగుఁబోఁడి
ప్రథమ రతికేళి నతిపరిశ్రాంతిఁ బొంది
కూడి రెండవ రతికి నూకొల్కనని నన్ను
గ్రీష్మయామిని యనియేను గేలిగొంటి. 81

టీ. నూకొల్కనని=ఒప్పకొనని, గ్రీష్మయామిని = వేసవిరాత్రి - వేసవిరాత్రికాలము తక్కువ యగుటచేత రెండవరతికి వీలుగాదు గాన నాపేరఁబిలుచుట.

తే. నీవు మృదుశయ్యఁ గపటంపు నిద్రవోవ
నెలఁత కేల్దమ్మి యిడితి నీనిమ్ననాభి
నప్పు డచ్చోటఁ బులకంబు లంకురింప
నంబురుహనాభి వైన చందంబు తలఁపు. 82

టీ. నెలఁత, నీవు, మృదుశయ్యన్, కపటంపునిద్రవోవన్ = కపటముగ నిద్రించుచుండఁగా, నీవీస్రంసనార్థమై, నీ నిమ్ననాభిన్ =లోఁతైన నీపొక్కిలియందు, కేల్దమ్మిన్ = నా హస్తపద్మమునుంచితిని. నా హస్తస్పర్శమువలన నప్పుట, పులకంబులు, అంకురింపన్ =రోమాంచము కలుగఁగా, అంబురుహనాభివి=పద్మము నాభియందు గలదానవు=విష్ణుమూర్తివి. అయితివి. వినచందంబు, తలఁపు=స్మరింపుము, నలుని కేల్దమ్మి పద్మమును, దాని సంస్పర్శమువలనఁ గల్గిన రోమాంచములు అకరువులును గాఁగా దమయంతి యంబురుహనాభి యగుట

సముచితమని భావము. విష్ణుఁడంబురుహనాభుఁడు - నీవంబురుహనాభివి-అనఁగా స్త్రీత్వముచే భేదపడిన అంబురుహనాభుఁడ వనుట. ఇరువురకును కపటనిద్ర సమానము.

ఉ. కామినిఘర్మబిందువులు కస్తురిబొట్టునఁ దోఁగి రేఖలై
కోమల గండపాళికల కోణములన్ దిగజాఱ నంచల
శ్యామల మైనయాత్మవదనాబ్జముఁ జూతుగదే మదీయ చిం
తామణిదర్పణాంతరము నన్నెఱిఁదత్సమయోచితంబుగాన్.

టీ. కామిని, ఘర్మబిందువులు=సురతశ్రమవలనఁ గల్గిన చెమట బిందువులు, కస్తురిబొట్టునన్ తోఁగి=మిళితమై, రేఖలై=చాఱలై, కోమలగండపాళికోణములన్=మృదువయిన చెక్కిళ్ల ప్రదేశములయంచు లందుండి, దిగజాఱి, అంచలశ్యామలము=కొనయందు నల్లనిది, ఐనయాత్మవదనాబ్జమునన్=అయిన నీవదనపద్మమును, మదీయచింతామణిదర్పణాంతరమున్=నా చింతామణిదామమనెడి యద్దముయొక్క-మధ్యమందు, నెఱిన్ = యుక్తముగాను, తత్స...తంబుగాన్=అపురుషాయిత సమయమున కనుగుణముగా, చూతుగదే, పురుషాయితము సల్పుచున్న దమయంతి వదనము కస్తురిబొట్టుతో మిళితమగుటచే నల్లనివగు చెమటబిందువులు చెక్కిళ్లనుండి జాఱి శ్మశ్రువువలెఁ దనరుటచే నది పురుషుని వదనమువలెఁ గాపచ్చుచుండెనని భావము.

తే. తరుణి యొకయెడ వీటికా దానవేళ
గురుజనప్రాంతమునయందు గూఢవృత్తి
నాగవల్లీదళంబు నెన్నడుమఁ జీఱి
మడిచి యందిచ్చినపుడు గో రిడుదుఁ గేల. 84

టీ. తరుణి=దమయంతి ! గురుజనప్రాంతంబులందు = పెద్దవారుమనయొద్దనున్న సమయంబునందు, వీటికాదానవేళన్=తములపాకులు చుట్టియిచ్చుసమయమున, నాగవల్లీదళంబు నెన్నడుమన్, చీఱి=చీలిచి, మడిచి, అందిచ్చినపుడు=నాకొసంగెడి సమయమున, గూఢవృత్తిన్ = ఒరులకుఁ దెలియకుండఁగా,

కేలన్=నీచేతియందు, గోరిడుదున్ = నఖక్షతముచేయుదును, ఎఱుఁగవె = తెలియదా.

ఉ. మానిని ! భోజనావసర మధ్యమునం గొనియాడ గోస్తనిం
దేనియ నంస్తుతింప వినుతింపను మీఁగడ ఖండశర్కరా
పానక ముగ్గడింపఁ బ్రతిపక్షచటూక్తి నిసర్గరోష ర
క్తానన మైననీయధరమల్గునొయంచు మదిం దలంకుచున్.

టీ. మానిని=ఓదమయంతీ, భోజనావసరమధ్యమునన్ = భోజనకాలము నందు, ప్రతిపక్ష...ననము—ప్రతిపక్ష = తనకు శత్రువులయిన ద్రాక్షాదులయొక్క, చటూక్తి=నుతించుటచే, నిసర్గ=స్వాభావికమైన, రోష=కోపముచే, రక్తాననము=ఎఱ్ఱనిముఖముగలది. ఇట యధరముయొక్క సహజారుణ్యమును సహజకోపప్రయుక్తారుణ్యముగాఁ జెప్పినాఁడు. లోకములోఁ దమ శత్రువుల వర్ణించినచోఁ దమకుఁ గోప ముగల్గుట సహజము. అట్లె మాధుర్యమునందు దనతో శత్రుత్వమువహించిన గోస్తన్యాదులను వినుతించుటచే దమయంతి యధరమా కోపముచే నెఱ్ఱఁబడిన దని భావము. ఐన నీయధరము, అల్గునొయుంచున్=అల్గునేమోయని, గోస్తనిన్=ద్రాక్షను, కొనియాడన్=నుతింపలేదు, తేనియన్, సంస్తుతింపను, మీఁగడన్ = వినుతింపను, ఖండశర్కరాపానకమున్, ఉగ్గడింపను = పొగడను, మదిన్, తలంకుచున్=భయపడుచు, నివియొల్లఁ జేయనని సంబంధము.

తా. ఓదమయంతీ ! మాధుర్యమునందు నీయధరమున కీడువచ్చెడి గోస్తన్యాది పదార్థముల వర్ణించినచో నీయధరమునకుఁ గోపమువచ్చునని, గోస్తనిని తేనెను మీఁగడను పంచదారపానకమును భయముచే నుతించుట మానితిని.

తే. ఆననం బాదిగా నాభియవధి గాఁగఁ
బ్రేమ భవదంగకములు చుంబించునపుడు
చరమచుంబనవేళ నో సరసిజాక్షి
యేను జెక్కిలి గిలిగింత లిడుటఁ దలఁతె. 86

టీ. సులభము.

మ. అని సంకల్పభవైకసాక్షులగు శయ్యానేకసంభోగ చి
హ్నానలన్ భూపతి ప్రత్యభిజ్ఞకొఱకై యందందు వ్రాకువ్వన
వ్వని తారత్న్యము వాలుఁగన్నులఁ బతిన్ వారించుచున్ మూసెనొ
య్యన ధాత్రేయి శ్రుతిద్వయంబు నిజహస్తాంభోజయుగ్మంబునన్.

టీ. భూపతి=నలరాజు, ప్రత్యభిజ్ఞకొఱకై=ఆనవాలు నిమిత్తము, అని=ఈ ప్రకారముగా, సంకల్పభవైకసాక్షులు=మన్మథునకు నొక్కఁడే సాక్షిగాఁ గలవి, అగు... హ్నానలన్—అగు=అయినట్టి, శయ్యా=శయ్యాసంబంధులగు, అనేక=పెక్కులయిన, సంభోగచిహ్నానలన్=రతిచిహ్నాలను, అందందు=ఒక్కొక్కటి చొప్పున, వ్రాకువ్వన్=చెప్పుచుండఁగా, అవ్వనితారత్న్యము=ఆదమయంతి, వాలుఁగన్నులన్=దీర్ఘములయిన నేత్రములతో, పతిన్=భర్తను, వారించుచున్=ఇఁకఁ జెప్పవద్దని నిషేధించుచు, ఒయ్యనన్=మెల్లగా, నిజహస్తాంభోజయుగ్మంబునన్=తనహస్తపద్మములతో, ధాత్రేయిశ్రుతిద్వయంబు=దాదికూఁతురగు కళావతి రెండు చెవులను, మూసెన్=కప్పిపుచ్చెను, ఆరహస్యములు దానికిఁ దెలిసినచోఁ దన్ను పరిహాసము చేయునని యెంచి దానికా నలునిమాటలు వినఁబడకుండ నుండుటకుఁగా దాని చెవులను మూసెను.

తా. నలుఁడిట్లు తన్ను నమ్ముటకై యొరులకుఁ దెలియరాని రహస్యములను జెప్పుచుండఁగా దమయంతి సిగ్గుచెందుచు నిఁకఁ జెప్పవద్దని భర్తకుఁ గనుసంజ్ఞ చేయుచు నామాటలు దానికి వినఁబడకుంటకై కళావతి చెవులను మూసెను.

వ. ఇట్లు లజ్జావశంబునఁ దనవీనులు మూసిన. 88

తే. అధిప! తాటంకచక్రధారాంచలములు
వాఁడు లతికోమలములు పూఁబోఁడిచేతు
లొయ్యనే తెంచి శ్రుతిరోధ మొదువ నీకు
నర్హమా మాసమైనను నయ్యెఁ గాని. 89

టీ. అధిప=నలరాజా, తాటంకచక్రధారాంచలములు=చక్రములవంటి తాచె

వుల పూవులకొట్టకొనలు, వాఁడులు=మిక్కిలి తీవ్రములుగానుండును, పూఁబోఁడి చేతులు = దమయంతిచేతులు, అతికోమలములు ఆయాసము = ప్రయాసము, వినను అయ్యెఁగాక, కాని=అయినప్పటికిని, ఓయ్యఁగాక, ఏతెంచి=వచ్చి, ప్రతిరోధము, ఉడుపక=మానిపించుట- నీకు, అర్హము=తగినది. మిక్కిలివాఁడియైన నాచెవులపువ్వుల కొనలుదగిలి మృదులములైన దమయంతిచేతులు క్షతములుగాఁ గలవు. కావున నీప్రియురాలిచేతులకట్టి యపాయము రాకుండఁ జూచుకొనుట నీకు యుక్తకార్యము. కావున నాయాసమని యెంచకవచ్చి దమయంతిచేతులను బట్టుకొనుమని భావము. ఓనలరాజా! యీదమయంతి ప్రణయకోపము తొలఁగినది. నీకింక వశయగును. వచ్చి యామెచేతులను బట్టుకొని కొనిపోయి నీయభీష్టము నెఱవేర్చుకొమ్మని గూఢాభిప్రాయము.

వ. అనివవిని "మాన్యురాలవు, నీమాట యతిక్రమింపవచ్చునే" యనుచు నమ్మచ్చెకంటిం గ్రుచ్చికౌఁగిలించికొని శయ్యాతలంబునకుం దెచ్చి, ముచ్చటవ్రొవం జెక్కుటద్దంబులు ముద్దువెట్టుకొనియె. నయ్యవసరంబున సమీపకక్ష్యాంతరంబుననుండి వైతాళికపురంధ్రి యుచ్చైస్స్వరంబున. 90

టీ. వైతాళిక పురంధ్రి= మేలుకొలుపు పాడుస్త్రీ.

సీ. అవధారు దేవ మధ్యాహ్నసంధ్యావేళ
దినయౌవనంబు దోఁకతెంచె నిప్పు
డతితీవ్రతాప తప్తాంగి యై మేదిని
భవ దాప్లవనవాఃకపిపానువయ్యె
మార్తాండమండలీ క మధ్యభాగంబున
నీడందమునఁబోలె క నిలిచె శివుఁడు
నిష్ప్రతీపం బైన క నీప్రతాపంబుతో
హెచ్చుకుందా క జ బీరెండవేఁడి
తే. నీలనీలంబు లయిన నీకనిదుద నెఱుల

యందుఁ బ్రవహించు విమల గంగాంబుధార
దలఁచుఁగాక కళిందజా సలిలవేణి
తరళతరవీచికా పూర్వపరిచయంబు. 91

టీ. దేవ=ఓనలరాజా, అవధారు=వినుము, దినయౌవనము= దినమునకుయౌవనమువంటిదగు, మధ్యాహ్నసంధ్యావేళ=మధ్యాహ్నకాలసంధ్య,తోఁతెంచెన్=వచ్చెను, ఇప్పుడు, మేదిని=భూమి, అతి ..తప్తాంగియై మిక్కిలిసంతాపముచేఁ దప్తమైనదేహముగలదై, భవత్ ...పిపాసువు - భవత్ = నీయొక్క, ఆప్లవన=స్నానసంబంధియగు, వాః= జలమును, పిపాసువు = త్రావఁదలంపుగలది, ఉర్వ్యున్, భూమిసూర్యతాపముచేమిక్కిలి తప్తమైయున్నది, అట్టిస్థితి,మధ్యాహ్నసమయముననే సంభవించును. కాన మాధ్యాహ్నికక్రియ లొనర్పఁ దానమాడవలయునని భావము. మార్తాండమండలి... భాగంబునన్=సూర్యమండలముయొక్క మధ్యభాగమునందు,శివుఁడు=ఈశ్వరుఁడు,నీడెందమునన్, పోలెన్=నీమనస్సునందువలెను,వెలిఁగెన్, ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయంసమయములందు సూర్యుఁడు, ప్రాతఃకాలమున బ్రహ్మాత్మకుఁడును, మధ్యాహ్నమున శివాత్మకుఁడును సాయంసమయమున నారాయణాత్మకుఁడునై యుండునని చెప్పుదురు. కావున నిప్పుడు శంకరుఁడు సూర్యునందు వెలయుచున్నాఁడు కాన నిది మాధ్యాహ్నికక్రియ లొనర్పఁదగిన సమయమనుట. 'నీడెందమునఁబోలె' అని చెప్పుటచే నలుఁడు శివభక్తుఁడని తెలియనగు. నిష్ప్రతీపంబు = నిస్సపత్నమయినది. ఐననీప్రతాపంబుతోన్=అయినట్టినీతేజస్సుతో,భీరెండవేఁడి=మిడియెండవేఁడి, హెచ్చుకొండాడెన్=ఇంచుమించుగాసరిపోలుచున్నది.నీలనీలంబులు=మిక్కిలి నల్లనివగు,నీ...యందున్=నీపొడుగైనకేశములందు,ప్రవహించు...ధార=పాఱుచున్నస్వచ్ఛమయినగంగానదిజలధార,కళిందజా... పరిచయంబు-కళిందజా=యమునానదియొక్క,సలిలవేణి=జలప్రవాహమందలి, తరళతర=మిక్కిలి చంచలములయిన, వీచికా= తరంగములయొక్క, పూర్వపరిచయంబు = తొల్లింటిపరిచయమును, తలఁచుఁగాక=స్మరించుకొనుఁగాక, యమునానదీతరంగములతోఁ గలసిమెలసివర్తించు గంగానదీజలమునకు నిప్పుడు యమునా ప్రవాహమువలె

నల్లనిదగు నీకేశపాశమునందుఁబడి పూర్వపు పరిచయమును స్మరించుకొనుఁగాక యని యర్థము. గంగాజలములో నీవు స్నానమొనరింతువుగాక యని ఫలితార్థము. ఇందు. 2. పాదమున నతిశయోక్తియు, 3. 4. పాదములందు పమయు, గీతమందు స్మరణము నలంకారములు.

వ. అని నైతాళిక పురంధ్రి పలికిన. 92

తే. ధరణినాథుఁడు కేళిసౌధంబుడిగ్గి
జలకమింటికి నేతెంచె సమ్మదమున
నవసరము వేచి యున్న నానావనిపులు
దవ్వుదవ్వుల నిలిచి వందన మొనర్ప. 93

టీ. ధరణినాథుండు, కేళిసౌధంబు=క్రీడాసౌధమును, డిగి, అవసరము = సమయమును గూర్చి, వేచియున్న నానావనిపులు = ప్రతీక్షించియున్న బహుదేశరాజులు,దవ్వుదవ్వులన్ =మిక్కిలిదూరముగా,నిలిచి, వందనము, ఒనర్పన్ =నమస్కరించుచుండఁగా,సమ్మదంబునన్ =సంతోషముతో, జలకమింటికిన్ = మజ్జనశాలకు, ఏతెంచెన్ = వచ్చెను, తనదర్శనమునకై వేచియున్న రాజులచే నమస్కారములు గొనుచుఁ గేళీసౌధముడిగి స్నాన గృహమున కేఁగెనని భావము.

తే. అంగుళిక్షేప లోచనా పాంగభంగి
విభ్రమభ్రూలతరంగసం వేల్లనముల
నాదరంబు ప్రసాదించి యవ్విభుండు
సకలనృపతుల నిజనివాసముల కనిచె. 94

టీ. అవ్విభుండు, అంగుళి... వేల్లనములన్ - అంగుళిక్షేప=వ్రేటులకదల్చుట చేతను, లోచనాపాంగభంగి=కడకంటిరొయొక్కరచనచేతను, విభ్రమ=విలాసముతోఁగూడిన,భ్రూలతరంగ=తరంగమువంటికనుబొమలయొక్క,సంవేల్లనములన్ =చలనములచేతను,ఆదరంబున్ , ప్రసాదించి,వారివారిమర్యాదకుఁ దగునట్లుగా నాదరముచూపి, సకలనృపతులన్ , నిజ...ములకున్ , అనిచెన్ =పంపెను, సలరా

జాంగుళిత్వపాదిక్రియలచేతనే యారాజాలం దర్హముగా నాదరము నిలిపి వారి వారియిండ్లకుఁ బంపివేసెను.

వ. అనిచి మజ్జనశాల కరిగి. 95

తే. కలపములతోడి నవయక్షకర్దమమున
నలుఁగు వెట్టించికొని రాజసదనమునందు
మహిత మృగనాభిపంకంబు మౌళిఁదాల్చి
జలజలోచన లార్పంగ జలకమాడె. 96

టీ. రాజసదనమునందు, కలపములతోడి=పరిమళద్రవ్యసమ్మేళనముచే సిద్ధపఱిచిన, నవ=క్రొత్తదియైన, యక్షకర్దమమునన్=కర్పూరము, అగరుచందనము, కస్తూరి, కుంకుమపువ్వు, తక్కోలము, వీనితోఁ జేయఁబడిన వస్తువుచే, నలుఁగు, పెట్టించికొని=నలిపించుకొని, మహిత...పంకంబు=శ్రేష్ఠమయినకస్తూరిని, మౌళిన్=శిరస్సునందు, తాల్చి, జలజలోచనలు=స్త్రీలు, ఆర్పంగాన్=స్నానమాడింపఁగా, జలకము, ఆడెన్=స్నానముచేసె.

చ. మహిపతి భామినీకరసమంచితకాంచన కుంభతీర్థవా
ర్లహరులు మూర్ధభాగమున ద్రావఁగ నొప్పువిలోచనోత్సవా
వహమహనీయమూర్తియయి వారిజలోచన పాదతీర్థవా
ర్లహరులుమూర్ధభాగమునఁ ద్రావఁగనొప్పుహిమాద్రికై వడిన్.

టీ. మహిపతి=రాజు,భామినీ...లహరులు-భామినీకర = స్త్రీలచేతులందు, సమంచిత=ఒప్పుచున్న, కాంచనకుంభ = బంగారుకడవలందలి, తీర్థవాః=పవిత్రమగు గంగాజలముయొక్క, లహరులు = పెద్దతరంగములు, స్త్రీలు బిందెలతో వంచుచుండఁగా నతనిశిరమునఁ దరంగరూపముగాఁ బడుచున్నవని భావము. మూర్ధభాగమునన్ = శిరస్సునందు, ద్రావఁగన్ = పడుచుండఁగా, లోచనో... మూర్తి=నేత్రములకువిందొనర్చు పూజ్యమగు నాకారముగలవాఁడు, అయి, వారిజ...లహరులు-వారిజలోచన=విష్ణువుయొక్క, పాద = పాదమందుఁబుట్టిన, తీర్థ=గంగానదియొక్క, లహరులు=పెద్దతరంగములు, మూర్ధభాగమునన్=

శృంగభాగమునందు, వ్రాలఁగాన్ =పడుచుండఁగా, ఒప్పు... కైవడిన్ =ప్రకాశించుచున్న హిమవంతమువలె, ఒప్పన్, గంగాతరంగపాతముచే మనోహరమును, పవిత్రమునునైన హిమాలయశిఖరమువలె స్నానసమయమున నలుని మూర్ధభాగము ప్రకాశించెను.

క. వ్యామగ్రాహ్యస్తను లగు
భామలు మును జలకమార్పఁ గ బదపడి నిషధ
స్వామికిఁ దీర్థం బార్చిరి
భూమీనిర్జరులు మంత్రపూతాంబువులన్. 98

టీ. వ్యామగ్రాహ్యస్తనలు = బారతోఁబట్టుకొనఁదగిన కుచములుగలవారు, అగుభామలు, మును=ముందుగా, జలకమార్పఁగన్ = స్నానముచేయింపఁగా, భూమీనిర్జరులు = భూదేవతలు, అనఁగా బ్రాహ్మణులనుట. మంత్రపూతాంబువులన్ =అఘమర్షణాది మంత్రములచేఁ బవిత్రమయిన యుదకములచేత, నిషధస్వామికిన్, తీర్థంబు, ఆర్చిరి=స్నానము చేయించిరి.

ఉ. అంతరకల్ప్యమాన చులుకాచమనంబుగ నైషధక్షమా
కాంతుఁడు తీర్థమాడె మధుకైటభవైరిపదాంబుజోదరో
ద్భ్రాంతమధూళి యైనశుభవారి మహీదివిజుల్ వినిర్మల
స్వాంతులు చేరువన్నిలిచి వారుణసూక్తము లుచ్చరింపఁగన్.

టీ. వినిర్మలస్వాంతులు=మిక్కిలి స్వచ్ఛమగు చిత్తముగలవారగు, మహీదివిజుల్ =బ్రాహ్మణులు, చేరువన్ =సమీపమున, నిలిచి, వారుణసూక్తములు=వరుణదేవతాకమగుమంత్రములను, ఉచ్చరింపఁగాన్ =పఠించుచుండఁగా, మధు...ధూళి - మధుకైటభవైరి=మధుకైటభులనెడిరాక్షసులను జంపిన నారాయణునియొక్క, పదాంబుజ=పాదమనెడిపద్మమునొక్క, ఉదర=గర్భమునుండి, ఉద్భ్రాంత=నిర్గమించుచున్న, మధూళి= మకరందరూపము, ఐనశుభవారిన్ = అయినట్టిపవిత్రజలముచేత, నైషధక్షమాకాంతుఁడు=నలభూపాలుఁడు, అంతర...మనంబుగన్ - అంతర=స్నానమధ్యమున, కల్ప్యమాన=స్వీకరింపబడిన

లేక చేయఁబడిన, చులుక=పుడిసిటిజలముయొక్క, ఆచమనంబుగన్ =ఆచమన ముకలుగునట్లుగా, తీర్థము, ఆడెన్ =స్నానము చేసెను.

తే. కమల కింజల్క రేణు సంకాశమైన
గౌరమృత్స్నాద్రవం బంగకములఁ బూసి
తీర్థమాడె మహారాజు త్రిదశసింధు
పుణ్యజలముల సంకల్పపూర్వకముగ. 100

టీ. కమల ..సంకాశము-కమలకింజల్క=పద్మకేసరములయొక్క, రేణు=పరాగములతో, సంకాశము = సమమైనది, ఐన...ద్రవంబు=అయినట్టి పచ్చని శ్రేష్ఠమైన మట్టిసంబంధియగు ద్రవమును, అంగకములన్ = అవయవములయందు, పూసికొని, మహారాజు, త్రిదశసింధుజలములన్ = గంగానదీజలములందు, సంకల్పపూర్వకముగన్ = సంకల్పము చెప్పుకొని, తీర్థమాడెను = స్నానము చేసెను.

క. గర్భధృత హరిత కోమల
దర్భంబై యొప్పె ధరణి ధవు హస్తము వై
దర్భి కుచయుగ విరహ హ
విర్భుగ్ధూమాంకురాభివృతముం బోలెన్. 101

టీ. ధరణీధవుహస్తము = నలునిచేయి, గర్భ...దర్భంబై -గర్భ=అఱచేతి యందున్న, హరిత=ఆకుపచ్చని, కోమల=మృదువయిన, దర్భంబు=దర్భలు కలదియై, వైదర్భి...బోలెన్ - వైదర్భికుచయుగ = దమయంతి స్తనములతోఁ గల్గిన, విరహ=వియోగమనెడి, హవిర్భుగ్ధూమాంకుర = అగ్నిధూమముయొక్క చిగుళ్లచే, అవృతంబునుబోలెన్ = ఆవరింపఁబడినట్లు, ఒప్పెన్=ప్రకాశించెను. జలతర్పణాదుల కొఱకు నలుండు దర్భాంకురములను నఱచేత ధరించియుండఁగా నా దర్భాంకురంబులు, దమయంతి కుచములతోఁ జేతికిఁ గలిగిన వియోగమనెడి యగ్నిసంబంధియగు ధూమరేఖలన్నట్లు ప్రకాశించెనని యుత్ప్రేక్షించెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. మృదుల తరగౌరమృద్బిందు వదనచంద్ర
చికుర శేషాంబుమౌక్తిక ప్రకర దశన
గురుపయఃకుంభ పృథుల వక్షోజకుంభ
పతి భజించె గంగాజలాప్లవనలక్ష్మి. 102

టీ. మృదుల...చంద్ర—మృదులతర=మిక్కిలి మెత్తనిదగు, గౌరమృత్ = పచ్చని మట్టియొక్క, బిందు=తిలకమనెడి, వదనచంద్ర = ముఖచంద్రుఁడు గలదియు, చికుర...దశన=కుంతలములందు మిగిలిన నీటిముత్తెములసమూహమనెడి పలుకుదురుగలదియు, గురు...కుంభ=గొప్పవగు, గురు పయఃకుంభ=జలకుంభములనెడి, పృథులవక్షోజకుంభ=గొప్ప స్తనములు గలదియునగు, గంగాజలాప్లవనలక్ష్మి=గంగాజలస్నానమనెడిలక్ష్మి, పతిన్ =నలరాజును, భజించెన్ = సేవించెను. నలుని స్నానము సమాప్తమయినదని భావము. స్నానక్రియ యనెడి లక్ష్మికి, నలుఁడు ధరించిన మృత్తికాతిలకము వదనమగుచుండెననియు, కేశపాశము కొనయందంటుకొని ముత్యములవలెఁ గానవచ్చు జలబిందువులు పలువరుసయు, జలకుంభములు స్తనములు నగుచుండెననియు నుపమానార్థము. అలం.రూపకము.

సీ. సీమంత మేర్పడఁ జికురభారమున ను
శ్లిష్ట బంధంబుగ శిఖ యమర్చి
కన్నెఁగూఁపూచాయఁ గనుపట్టు జిలుఁగైన
సలిలకాషాయవస్త్రంబు గట్టి
చంద్రాతపముతోడ సరియైన వలిపట్టుఁ
బుట్ట ముత్తరవాసకముగ ధరించి
ప్రక్షాళితము లైన పదియాఱువన్నియ
కనకంపు గొడుగుఁ బాగాలు దొడిగి

తే. శైవుఁ డగు బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారి యిచ్చు
హస్త మవలంబనంబుగ నల నడిచి

నియతమౌనవ్రతంబుతోఁ నృపతి సొచ్చె
శాంతచిత్తుఁడై దేవపూజాగృహంబు. 108

టీ. నృపతి=నలుఁడు, సీమంతము=పాపట, ఏర్పడన్=స్పష్టమగునట్లుగా, చికురభారంబునన్ = కేశపాశమునందు, సుశ్లిష్టబంధంబుగన్ = చక్కఁగాఁ గూడియున్న ముడిగలదిగా, శిఖ, అమర్చి = చక్కఁజేసి, పాపటదిద్ది కేశములను జాఱుముడిగా బంధించెననుట. ఉత్తరదేశపురాజులకుఁ బాపటయుండుట యాచారము. గన్నేరుపూచాయన్ = గన్నేరుపూవుయొక్క కాంతివంటి కాంతితో, కనుపట్టు...వస్త్రంబు-కనుపట్టు=కనుపట్టు, జిలుగైన = సన్నని, సగిలకాషాయవస్త్రంబున్=సీరాకువిదోవతిని, కట్టి, చంద్రాతపములోడన్= వెన్నెలలతో, సరియైన=సమానమయిన, నెరిపట్టుపుట్టము=తెల్లని పట్టువస్త్రము, ఉత్తరివాసముగన్=పైవస్త్రముగా, ధరించి, ప్రక్షాళితములు=బాగుగాఁ దోమఁబడినవి, ఐన...పాగాలు - అయిన పదాలుపన్నియ బంగారపు గొడుగులుగల పావకోళ్లను, తొడిగి, శైవుఁడు=శివభక్తుఁడు, అయిన బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారి= అయినట్టి బ్రాహ్మణవటువు, ఇచ్చుహస్తము, అవలంబనంబుగన్ = ఊఁతగా, అల్లన్=మెల్లగా, నడిచి, నియతమౌనవ్రతంబులోన్=సదాచారమయిన మౌనవ్రతములోఁగూడి, శాంతచిత్తుఁడయి=వికార రహితమగు మనస్సుగలవాఁడై, దేవపూజాగృహంబున్=దేవునికిఁ పూజసేయఁదగినయింటిని, చొచ్చెన్=ప్రవేశించెను.

తా. నలుఁడు దేవపూజాగృహంబు సొచ్చునప్పుడు, పాపటగల్గిన కేశపాశము ముడిగా నమర్పఁబడెను. గన్నేరుపువ్వువంటి సీరాకువిదోవతి ధరించెను. వెన్నెలవలెఁ దెల్లనిపట్టువస్త్రము పైనిధరించెను. బంగారపు గొడుగుపావకోళ్లుదాల్చె. శివభక్తుఁడును బ్రాహ్మణుఁడునగు బ్రహ్మచారియిచ్చిన చేతి నూఁతగాఁ జేకొనెను. మౌనవ్రత మవలంబించెను.

అవ. నలుఁడొనరించు దేవపూజావిధానమును వర్ణించుచు, మొదట శివపూజను గూర్చి చెప్పుచున్నాఁడు.

సీ. అభినవాజ్యసమేధి ౹ తాఖండదీపంబు
పుష్పమండపికావి ౹ భూషితంబు
ననవద్య బహువిధనైవేద్య ౹ సమన్వితంబును
వివిధచిత్రసువ స్త్రి ౹ విలసితంబు
నఖిలతీర్థాంబు పూర్ణార్ఘ్యపాత్రంబును
గలధౌతరత్నోప ౹ కరణచితము
శశికాంతకుట్టిమ ౹ స్ఫాటకుట్టిమితమును
జందనప్రసక్తవిశా ౹ ఖిత యుతంబు

తే. నయిన యద్దేవపూజాగృ ౹ హంబు నందు
భద్రపీఠాసనస్థుఁడై ౹ పరమనియతి
నాగమోక్తప్రకారంబు ౹ ననుసరించి
శంభులింగంబుఁ బూజించె ౹ జనవిభుండు. 104

టీ. అభి... దీపంబు-అభినవ=క్రొత్తదయిన, ఆజ్య=నేతితో, సమేధిత = వర్ధింపఁబడిన, అనఁగాఁ బ్రజ్వలింపఁజేయఁబడిన, అఖండదీపంబు = సర్వకాలములందును వెలుఁగుచుండెడి దీపముగలదియు, పుష్ప... షితంబు = పుష్పలచేనయిన చిన్నమండపముచే బ్రకాశించుచున్నదియు, అనవద్య ... సమన్వితంబును — అనవద్య = తక్కువకాని, బహు=నానావిధములగు, నైవేద్య =నివేదనార్థముసిద్ధముచేసిన పదార్థములతో, సమన్వితంబు=కూడినదియును, వివిధ...విలసితంబు - వివిధ=పలువిధములగు, చిత్ర = చిత్రవర్ణములుగల, సువస్త్రి=మంచివస్త్రములచే, విలసితంబు= ప్రకాశించుచున్నదియు, అఖిల ...పాత్రంబును - అఖిల = సమస్తమైన, తీర్థ = పుణ్యనదులవలనఁదేఁబడిన, అంబు=నీటితో, పూర్ణ=నిండిన, అర్ఘ్యపాత్రంబును=పూజాపాత్రలుగలదియు, కల...చయము - కలధౌత= రజతమయములును, రత్న = రత్నమయములును నగు, ఉపకరణచయము=పూజాసాధనములు గలదియు, శశి...కుట్టిమితంబును- శశికాంత=చంద్రకాంతరత్నములయొక్క, కుట్టిమత్స్న=కట్టనపునేలయందలి,

కుట్టిమితము=ప్రతిఫలించిన శృంగారచేష్టా విశేషములుగలదియు, చందన... యుతంబు - చందన = మంచిగంధముతోను, స్రక్ = పూలదండలతోను, కుశ=దర్భలతోను, అక్షత=అక్షతలతోను, యుతంబు=కూడినది, అయిన... నందుఁ = అయినట్టి యాదేవపూజా గృహములో, భద్రపీఠాసనస్థుఁడై = మంగళప్రదమగు నాసనమందు గూర్చున్నవాఁడై, పరమనియతిన్ = నిశ్చలమగు నిష్ఠతో, ఆగమోక్తప్రకారంబు = శాస్త్రోక్తప్రకారమును, అనుసరించి, జనవిభుండు=నలుఁడు, శంభులింగంబున్, పూజించెన్, నానా విధపూజాద్రవ్యములుగల పూజాగృహమున మంగళప్రదమగు నాసనమునఁ గూర్చుండి నలుండు నియమముతో శంకరుఁ బూజించెనని భావము.

తే. పసిఁడిధత్తూరపుష్పంబు ఫాలనయను
పానవట్టంబుపైఁ బెట్టి పార్థివుండు
విశ్వపతి కాత్మసంగ్రామ విజయలబ్ధ
మదనకాహళముగఁ దాని మదిఁ దలంచె. 105

టీ. పార్థివుండు = నలరాజు, పసిఁడిధత్తూరపుష్పంబు = బంగారముతోఁ జేసినయుమ్మెత్తపువ్వును, ఫాలనయను పానవట్టంబుపైన్ = శంకరునియొక్క లింగముండు పీఁటపైని, పెట్టి, విశ్వపతికిన్ = శివునకు, ఆత్మ ... ముగన్ —ఆత్మసంగ్రామ విజయ = తన యుద్ధ విజయమునందు, లబ్ధ = పొందఁబడిన, మదనకాహళముగన్=మన్మథుని కాహళమనెడి వాద్యవిశేషముగా, దానిన్=ఆపువ్వును, మదిన్, తలంచెను, లోకములోఁ దనవలెఁ బరాక్రమాదిగుణములతో నొప్పు శత్రువుని జయించి వానివలన నాయుధాదులను బలాత్కారముగా స్వీకరించి రాజభటుఁడు తనరాజున కర్పించుట ప్రసిద్ధము. ప్రస్తుతమున నలుఁడు నిరుపమాన సౌందర్యవంతుఁడు. మఱియు శివునకు భక్తుఁడు. సౌందర్యవంతుఁడని ప్రసిద్ధిచెందు మన్మథునితో స్పర్థ వహించినవాఁడు. మన్మథుఁ డదివఱకే శివునకు విరోధియై యున్నాఁడు. ఇప్పుడు నలునకుఁగూడ విరోధియయ్యెను. నలుఁడు, తనకును, తనప్రభువయిన శివునకును శత్రువయిన మన్మథునిజయించి యవమానపఱిచి బలాత్కరించి యతని వాద్యవిశేషము

శాపాళయును దీక్షగాని తనప్రభువున కర్పించినట్లుగా నాపుష్పమును దలంచె నని యుత్ప్రేక్షించె. "ఇందు. పెట్టన్" అనెడి తుమున్నర్థపాతమునూలమున కనుకూలపడమిచే విడిచిపెట్టఁబడియె. నలుఁడే యాపువ్వు నర్పించి యట్లుతలంచెనని చెప్పవలయు. అట్లయినప్పుడే యీపద్యము నలుఁడు నిరుపమానసౌందర్యవంతుఁడన్న యర్థమునిచ్చును. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

అవ. ఈసీసమున శివుని నానావిధనామములకుఁ గొంచెము వర్ణసాదృశ్యము గల పూలతోఁ బూజించుచున్నట్లు వర్ణించుచున్నాఁడు.

సీ. ఖట్వాంగపాణిఁ జెంగల్వపుష్పంబుల
ఫాలలోచను బిల్వపల్లవములఁ
నాగేంద్రకేయూరు నాగకేసరముల
బాలేందుకోటీరుఁ బాటలములఁ
గుసుమకోదండారిఁ గుండ[illegible]ర్ధవములఁ
గాంచనాచలచాపుఁ గాంచనములఁ
నంబికాహృదయేశు నసితాంబుజంబుల
దక్షాధ్వరధ్వంసి దమనకములఁ
తే. బొండుమల్లియ విరిదండ ఖండపరశు
నఖిల సురసార్వభౌము దూర్వాంకురముల
బంతి శ్రీవత్సలాంఛను బ్రాణబంధు
శివునిఁ జేమంతిబంతిఁ బూజించె నలుఁడు. 106

టీ. నలుఁడు, ఖట్వాంగపాణిన్ = మంచపుఁగోడు పాణియందుఁ గలశివుని, చెంగల్వపుష్పంబులన్ = ఎఱ్ఱఁగలువపూలచేతను, మంచపుగోడుకోఁడుగలపువ్వు వలెనుండును. ఇట్లే మీఁద నంతయు తెలియునది. బిల్వపల్లవములన్ = మారేడు దళములచేత, ఫాలలోచనున్ = నుదుటఁ గన్నుగలవానిని, నాగకేసరములన్ = నాగకేసరపుష్పములచేత, నాగేంద్రకేయూరున్ = సర్పరాజు నవంతుఁడే బాహుపురిగాఁగలవానిని, పాటలములన్ = కలిగొట్టుపువ్వులచేత, బాలేందు

కోటీరుఁ = బాలచంద్రుఁడు కిరీటమునందుఁగలవానిని, గండవర్ధనములన్ = గుండవర్ధనములనెడి పూవులతో, కుసుమకోదండారి = పూవిలుకుని శత్రువగువానిని, కాంచనములన్ = ఉమ్మెత్తపువ్వులచే, కాంచనాచలచాపున్ = బంగారుకొండవిల్లుగాఁగలవానిని, అసితాంబుజంబులన్ = నల్లఁగలువపూవులతో, అంబికాహృదయేశున్ = పార్వతీవల్లభుని, దమనకములన్ = దవనములనెడిపూలతో, దక్షాధ్వరధ్వంసిన్ = దక్షునియజ్ఞమువాడు చేసినవానిని, ఖండపరశున్, బొండుమల్లియవిరిదండన్ = పెద్దమల్లెపూవులతోఁ గూర్చిన పుష్పమాలికచేతను, దూర్వాంకురములన్ = గఱికచిగుళ్లచేతను, అఖిలసురసార్వభౌమున్ = సకలదేవతలకును జక్రవర్తియగువానిని, బంతిన్ = పూవుబంతిచే, శివశ్లాంఘనపాత్రిణబంధున్ = విష్ణువునకువచ్చినచుట్టమగువానిని, చేమంతిబంతిన్ = చేమంతిపూలతోఁగూర్చిన బంతిచేతను, శివునిన్, పూజించెన్.

ఉ. దగ్గఱ మేదినీపరివృఢప్రవరుండు సువర్ణపాత్రలన్
బుగ్గన దివ్యసౌరభవిభూతి యెలర్పఁగ సత్కరించె బెం
పగ్గలమైనభక్తి మహిషాక్షరజస్త్రసరేణుమిళిత
ద్గుగ్గులుధూపధూమములు సోమలతారకరాజమౌళికిన్.

టీ. మేదినీపతివృఢప్రవరుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడయిన నలుఁడు, సోమలతారకరాజమౌళికిన్ = బాలచంద్రుని శిరంబునఁ దాల్చినశంకరునకు, దగ్గఱన్ = సమీపమునందు, సువర్ణపాత్రలన్ = బంగారుపళ్లెరములందుంచి, బుగ్గనన్ = వేగముగా, దివ్యసౌరభవిభూతి = శ్రేష్ఠమైనపరిమళసంపద, ఎలర్పన్ = వ్యాపించునట్లుగా, పెంపు, అగ్గలమైనభక్తి = అత్యధికముయున భక్తివిశేషముచే, మహిషా ...ధూమములన్ - మహిషాక్ష = గుంటాక్షియను గుగ్గులు సంబంధియగు, రజః = పరాగముయొక్క, త్రసరేణు = చిన్నలుసులతో, మిళిత్ = కూడియున్న, గుగ్గులుధూపధూమములన్ = గుగ్గులుసంబంధియగు ధూపద్రవ్యముయొక్క పొగలచేత, సత్కరించెన్ = గౌరవించెను. గుగ్గులు ధూపపరిమళముల నతిభక్తితో నిచ్చెనని తాత్పర్యము. సత్కరించె ననెడి పాఠము దీనికంటె సాధుతరమని తోఁచెడిని.

తా. నలుఁడతిభక్తియుక్తుఁడై శివునిసమీపించి పరిమళములు వెడలునట్లుగా బంగారుపళ్లెరములో, ధూపమునిచ్చి యతని సత్కరించెను.

తే. సరసధూపార్థమై కామ ❀ శరములందుఁ
బురములందును బొగసూపె ❀ భూవరుండు
మదనసంహారుఁడును, బురమర్దనుండు
నయినదేవర కామోద ❀ మావహిల్ల. 108

టీ. భూవరుండు = నలుఁడు, మదనసంహారుఁడును = కామునిదహించినవాఁడు, పురమర్దనుండు=త్రిపురములను దహించినవాఁడు, అయినదేవరకున్ = అయినట్టిశంకరునకు, మోదము=సంతసము, ఆవహిల్లన్ =కలుగునట్లుగా, సరసధూపార్థమై=మనోహరమగు ధూపముకొఱకు, కామశరములందు=మన్మథబాణములందును (కర్పూరమందును) పురములందును=త్రిపురములందును, పొగసూపెన్ =పొగనుగల్గించెను. కామశరములను,పురములను దహించెను. శంకరుఁడు కామహరుండును, బురహరుండును గనుకఁ దత్సజాతీయములగు పను లొనరించిన నతనికి సంతసముగల్గునని యు నతనియనుగ్రహము సంపాదించుకొనవచ్చునని యు,నలరాజు, కామశరములను, బురములను దహించెనని యర్థము. శంకరుఁడు మోహనమనెడి కాముని బాణమును, గాముని బురములను దహించెనని పురాణప్రసిద్ధి. ధూపార్థమై కామశరాది దహనమేమి? యనఁగా, కామశరమనఁగాఁ, గర్పూర మనియు, పురము లనఁగా, గుగ్గులు వనియు శ్లేషార్థము. నలుఁడు శంకరునికి ధూపాములతోఁ బూజసల్పెనని ఫలితార్థము.

సీ. పద్మాసనస్థుఁడై ❀ భావించె మానస
కమలకర్ణికయందుఁ ❀ గాలకంఠుఁ
బంచాస్యమోల జపించెఁ బంచబ్రహ్మ
పంచాక్షరంబులఁ ❀ బరమనియతి
భక్ష్యభోజ్యాదిక ❀ బహుపదార్థంబుల
నసమాక్షునకు నుపహారమిచ్చె

రాజదేవోపచారప్రకారంబుల
నతిభక్తిఁ గొలిచె రాజార్ధమౌళి

తే. మంత్రపుష్పంబుఁ బెట్టె మన్మథవిరోధి
మూర్ధభాగమునందు సమ్మోదమెసఁగ
నవనిసంస్పృష్టసకలాంగుఁడగుచు మ్రొక్కె
నిఖిలలోకైకభర్తకు నిషధరాజు. 109

టీ. నిషధరాజు, పద్మాసనస్థుఁడై=పద్మమనెడి యాసనము నవలంబించినవాఁడయి, కుడియెడమ పాదములను నూరు మూలములందుఁ జేర్చి కూర్చుండినచోఁ బద్మాసనమందురు. అట్లుగాఁ గూర్చుండి, మానసకమలకర్ణికయందున్=మనఃపద్మముయొక్క కర్ణికయందు, కాలకంఠున్=నల్లని కంఠముగల యీశ్వరుని, భావించెన్=స్మరించెను. పద్మాసనస్థుఁడై శంకరునిఁ దన హృదయకమల కర్ణిక యనెడి సింహాసనంబున నిల్పి ధ్యానించెనని యర్థము. పంచాస్యమ్రోలన్=అయిదు ముఖములుగల్గిన శివునియెదుట, పంచబ్రహ్మ పంచాక్షరంబులన్=పంచబ్రహ్మస్వరూపమును సూచించు, "నమశ్శివాయ" యను నైదక్షరముల చేతను, పరమనియతిన్=దృఢనియమముతో, జపించెను. పంచాక్షరీమంత్రమును, జపించెనుట. శంకరునకు, సద్యోజాతము, వామదేవము, అఘోరము, తత్పురుషము, ఈశానము అనెడి నైదుముఖములుగలవని తెలియనగు, అసమాక్షునకున్=మూడు నేత్రములుగల యీశ్వరునకు, భక్ష్య...పదార్థంబులన్ = భక్ష్యము, భోజ్యము, చోష్యము, మొదలగు తినుబండములను, ఉపహారము—ఇచ్చెన్ = కానుకలిచ్చె, రాజార్ధమౌళిన్ = చంద్రఖండము కిరీటమందుఁగల యీశ్వరుని, రాజ...బులన్—రాజ = రాజోపచారములచేతను, దేవోపచారములన్ = దేవోపచారములచేతను, అతిభక్తిన్=గొప్పభక్తితో, గొలిచెన్=సేవించెను. మన్మథవిరోధి...నందున్=కాముని శత్రువయిన యీశ్వరునియొక్క, శిరంబునందు, సమ్మోదము = సంతసము, ఎసఁగన్=ఒప్పునట్లుగా, మంత్రపుష్పంబున్ = మంత్రసహితమగు పుష్పమును, పెట్టెన్ = ఉంచెను.

నిఖిల...భర్తకున్ = సమస్తలోకములకును ప్రధాననాయకుఁడయిన శంకరునకు, అవని...లాంగుఁడు—అవని = భూమియందు, సంస్పృష్ట = స్పృశింపఁబడిన, సకలాంగుండు=అవయవములుగలవాఁడు, అగుచున్, ప్రొక్కెన్.

తా. నలరాజు పద్మాసనాసీనుఁడై యధికభక్తితో హృదయకమలమందు శివుని స్మరించెను. మిక్కిలి నియమముగలవాఁడై దక్షిణామూర్తి రూపుఁడగు శివుని ప్రోలఁ బంచాక్షరీమంత్రమును జపించెను. భక్ష్యములు, భోజ్యములు మొదలగు పదార్థములను గానుకగా నిచ్చెను. సకలమగు రాజోపచారములను జేసెను. మంత్రపుష్ప మిచ్చెను. భూమిని సకలాంగములును దాఁకునట్లుగా నమస్కరించెను.

వ. అనంతరంబ పరమపురుషునిం బురుషోత్తము నారాధింప నద్దే
వుని సన్నిధికి వచ్చి. 110

సీ. కేలుకొప్పునఁ బైఁడి గేదంగి ఱేకులు
గొనలు గానంగరాఁ గుదురుపఱిచి
కర్ణపాశంబులఁ గలధౌతమయపాండు
పుండరీక వతంసకములు ధరించి
బాహు మధ్యంబునఁ బవడంపుఁ జివురులఁ
పచ్చలఁదోమాలె యచ్చుపఱిచి
చరణపీఠంబుల గరుడాంక మణిఖండ
తులసీదళంబులు నెలవు కొలిపి
తే. పురుషసూక్తనిపాఠంబు పరిచయించి
పావనాష్టాక్షరీ మంత్ర పఠనఁ దగిలి
పాంచరాత్రోదిత క్రియా పథమునందు
నలిననాభు సమారాధనంబు సేసె. 111

టీ. కేలుకొప్పునన్ = బంధింపఁబడిన కేశపాశమందు, పైఁడి గేదంగి ఱేకులు = బంగారమువంటి చాయగల మొగలిపువ్వు దళములను, లేక బంగారుతోఁ జేసి;

మొగలిరేకులను, కొనలు, గానంగరాన్ = కనంబడునట్లుగా, కుదురుపఱిచి= చక్కఁజేసి, కర్ణపాశంబులన్ = పాశమువంటి కర్ణములందు, కల...ములు— కలధౌత=రజతమయములయిన, పాండు = తెల్లని, పుండరీకవతంసములు=తెల్లఁ దామరపువ్వులనెడి, భూషణములను, ధరించి, అలంకరించి, బాహుమధ్యంబునన్=వక్షస్థలమునందు, పవడంపు...మాలె = పవడపుచిగుళ్లయొక్కయు, మరకతములయొక్కయు, దండను, అచ్చుపఱిచి=అర్పించి, చరణపీఠమ్మునన్= పాదపీఠములందు, గరుడ...బులు—గరుడాంకమణి = గరుడపచ్చలయొక్క, ఖండ=తునుకలనెడి, తులసీదళంబులు=తులసిదళములను, నెలవుకొలిపి=స్థాపించి, పురుషసూక్తనిపాఠంబు= పురుషసూక్తమనెడి మంత్రములను జదువుట, పరిచయించి=చేసి, 'పావన...పఠనన్—పావన=పాపహరమయిన, అష్టాక్షరీమంత్ర= "ఓం నమో నారాయణాయ" యను మంత్రముయొక్క, పఠనన్ =పఠించుట యందు, తగిలి=ఆసక్తికలవాఁడై, పాంచరాత్రో...నందున్ - పాంచరాత్ర= పాంచరాత్రమనెడి గ్రంథమునందు, వైష్ణవపూజా సంప్రదాయ సూచకమగు గ్రంథమునందనుట. ఉదిత = చెప్పఁబడి, క్రియా = పనులయొక్క, పథమునందున్ =రీతిచే, నలిననాభున్ =పద్మము నాభియందుఁగలవానిని-నారాయణుని ననుట. సమారాధనంబు, చేసెన్ = ఆరాధించెను.

తా. నలుఁడు భక్తియుతుఁడై నారాయణుని సమీపించి కేశపాశమునందు బంగారు మొగలిరేకులను దుఱిమెను. చెవులందు వెండితోఁ జేసిన తామరపూవును భూషణముగానుంచెను. వక్షఃస్థలమునందు, గరుడపచ్చలతోను బవడపుఁ జివుళ్లతోను జేర్చినదండను నెలకొల్పెను. పాదమూలమునందు మరకతమణిఖండములతోఁ జేసిన తులసీదళముల నర్పించె. పురుషసూక్తమును జదువుచుఁ బూజగావించెను. పాపహరమగు నారాయణ మంత్రమును జపించె. పాంచరాత్రమందుఁ జెప్పఁబడువిధమున నారాధించెను.

గురుతర కౌస్తుభాఖ్యమణికి కుట్టిమమైన రథాంగపాణివే
రురమునఁ బూన్చె నొక్కయసికోత్పలమాలిక షట్పదావళీ

గరుదనిలావతారమునఁ గంపము నొందెడి తేకు లిందిరా
తరళకటాక్షవీక్షణవిధా వికటాయిత మభ్యసింపఁగన్. 112

టీ. గురు...మము-గురుతర=మిక్కిలి గొప్పదైన, శక, విష్ణువు సాధరణ మనుటచే మిక్కిలి పూజ్యమైన, కౌస్తుభాఖ్య=కౌస్తుభమనెడి, మణికుట్టిమము= రతనంపు కట్టనపునేల, వన...రమునన్ = అయినట్టి నారాయణునియొక్క, విశాలమయిన వక్షస్థలమునందు, షట్...తారమునన్—షట్పదావళీ=తుమ్మెద సమూహములయొక్క, గరుత్ = ఱెక్కలయొక్క, అనిల = గాలియొక్క, అవతారమునన్ = ప్రసారముచే, కంపము=చాంచల్యము, ఒందెడి తేకులు= పొందుచున్న కలువతేకులు, ఇందిరా...కటాయితము—ఇందిరా = లక్ష్మీదేవి యొక్క, తరళ = చంచలమైన, కటాక్షవీక్షణ = కడకంటి చూపులయొక్క, విధా=రీతియొక్క, వికటాయితము = విలాసమును, అభ్యసింపఁగన్ = నేర్చునట్లుగా, ఒక్క...మాలికన్ = ఒకనల్లగలువల దండను, పూన్చెన్ = అమర్చెను. విష్ణువు వక్షమనెడి విశాలసమప్రదేశము. అందున్న కౌస్తుభము రత్నమయమగు నేలకట్టువలె నుండెను. అద్దానియందు నలుఁడు నల్లఁగలువలదండ నుంచెను. ఆ దండఁగల పువ్వులింకను మకరందమును స్రవించుచుండుటచేఁ దుమ్మెదలువచ్చి ముసురుచు గ్రోలుచు మకరందపానము చేయుచుండెను. అట్లె గురునప్పుడు వాని ఱెక్కల గాలిచేఁ గలువతేకులు చలింపఁజొచ్చెను. అట్లు చలించుచున్న తేకులు, సర్వదా హరివక్షస్థలమును మందిరముగాఁ జేసికొన్న లక్ష్మీదేవియొక్క, చంచలములయిన కడకంటిచూపులను నభ్యసించుచున్నట్లుండెను. ఈచెప్పుట కలువతేకులకంటెను లక్ష్మి కన్నులెక్కువ విలాసములు కలవని తెలియవచ్చుచున్నది. నలుఁ డుత్పలమాలికను నారాయణుని మెడలో వైచెనని ఫలితార్థము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

క. అలనాటి కాళియోరగ
వలనంబులు దలఁపకున్నె వనమాలి మదిన్
వలదత్త వికచవిచికల
కలికాదుందుభ కదంబ ఘటితాంగకుఁడై. 113

టీ. వనమాలి=వనమాలకలవాఁడు-నారాయణుఁడనుట. నల...గకుఁడై-నల= నలునిచే, దత్త=ఈయఁబడిన, వికచ=కొంచెము వికసించిన, విచికల కలికా దుందుభ = రెండు తలలుగల పాముపలెనున్న మల్లెమొగ్గల దండలయొక్క, కదంబ=సమూహముచేత, ఘటిత=కూర్పఁబడిన, అంగకుఁడై=అవయవములుగల వాఁడై, అల...వలంబులు—అలనాఁటి =పూర్వకాలమందలి, కాళియోరగ= కాళియుఁడనెడి సర్పరాజు చుట్టిన, వలనంబులు=వేష్టనములను, తలంపకున్నె= తలంపకపోవునా? నలరాజు మల్లెమొగ్గల దండలతో హరి యవయవములఁ జుట్టెను. పూర్వము, కాళియుఁడు కోపావిష్టుండై కృష్ణుని శరీరమునంతను దన కాయములోఁ జుట్టివేసెను. నలుడు చుట్టిన మల్లికా మాలికల వేష్టనములు, నాసర్పరాజు వేష్టనములవలె నున్నవని భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

క. నరనాథ సమర్పిత మగు
విరవాదులదండ యొప్పె శ్రీ వెన్నుని పాదాం
బురుహంబున నంగుటమున
నురలిన యాకాశగంగ కుపమానంబై. 114

టీ. నరనాథ సమర్పితము = నలరాజుచే సమర్పింపఁబడినది, అగు విరవాదులదండ=అయినట్టి విరజాజిపూలదండ, వెన్నుని పాదాంభోరుహంబునన్ = విష్ణువు పాదకమలమందు, అంగుటమునన్ = బొటన వ్రేలినుండి, ఉరలిన యాకాశగంగకున్ = స్రవించుచున్న గంగానదికి, ఉపమానంబై = సాటియై, ఒప్పెన్, నలుఁడు కృష్ణుని పాదమందర్పించిన విరజాజిపూదండ నతని పాదాంబుజంబునుండి ప్రవహించిన గంగానదివలెఁ బ్రకాశించెనని భావము. అలం. ఉపమ.

వ. ఇవ్విధంబున నిషధదేశాధ్యక్షుండు పుండరీకాక్షు నర్చించి ప్రణామంబు చేసి యప్పరమపురుషు నిట్లని నుతించె. 115

సీ. జయభూర్భువస్స్వస్త్రి జగదేకనాయక!
జయసర్వదేవతా సార్వభౌమ!
జయపూర్వగీర్వాణ సంహారకారణ!

జయకుక్షి నిహిత విశ్వప్రపంచ!
జయజహ్నుకన్యకా జనకపాదాంభోజ!
జయకోమలాంబుద శ్యామలాంగ!
జయ వైజయంతికా ప్రసవభాలంకార!
జయ పుండరీక విశాలనయన!
తే. జయశత క్రతుముఖ మరుత్సముద్రపాళి
కనక కోటీరచారు సంఘటిత నూత్న
రత్న నీరాజన క్రియా రంజమాన
చరణ పీఠాంతికోద్దేశ! జయరమేశ! 116

టీ. భూర్ ... నాయక—భూర్భువస్స్వర్లోకములకు ముఖ్యాధిపతివయిన యో వాసుదేవా! జయ=సర్వోత్కృష్టుఁడవై వర్తింపుమా! ఇట్లే జయ యను పదమునకు ముందు ముందర్థమును గ్రహింపవలయు, సర్వదేవతా...భౌమ=సమస్త దేవతలకుఁ జక్రవర్తివంటివాఁడా! పూర్వ...రణ - పూర్వగీర్వాణ=రాక్షసుల యొక్క, సంహార = చంపుటకు, కారణ - హేతుభూతమయిన వాఁడా! కుక్షి...పంచ - కుక్షి=గర్భమందు, నిహిత=ఉంపఁబడిన, ప్రపంచ=లోకములుగలవాఁడా, జహ్ను...భోజ - జహ్నుకన్యకా=గంగానదికి, జనక = కారణమైన, పాదాంభోజ=పాదపద్మములుగలవాఁడా, పూర్వము భగీరథుఁడు గంగను గొని వచ్చునప్పుడు మార్గమధ్యమున యజ్ఞమొనరించుచున్న జహ్నువనెడి ముని యాగవాటికను ముంచి గంగానది పాఱుచుండఁగా ముని కోపించి త్రావెననియు భగీరథ ప్రార్థనచేఁ గర్ణకుహరంబునుండి విడిచెననియు జహ్నువువలనఁ గల్గినది కాన జాహ్నవియనియు జహ్నుకన్యకయనియు గంగకు నామములు గల్గెనని యుఁ బురాణప్రసిద్ధము. కోమ...లాంగ=నూతనమేఘమువలె నల్లనిదేహముగలవాఁడా! వైజ...కార = వైజయంతి యనెడి వనమాలయే యలంకారముగాఁ గలవాఁడా, పుండ...నయన=తెల్లదామరవంటి నేత్రములుగలవాఁడా, శత...ద్దేశ—శతక్రతుముఖ =ఇంద్రుఁడు మొదలయిన, మరుత్, దేవతలయొక్క,

చక్రవాళ=సమూహమునుయొక్క, కనకకోటీర=బంగారుకిరీటములందు, సంఘటిత=కూర్పఁబడిన, నూత్నరత్న=క్రొత్తరత్నములనెడి, నీరాజన=ఆరతియొక్క, క్రియా=ఇచ్చుట యనెడి కార్యముచే, రాజమాన=ప్రకాశించు, చరణపీఠ=పాదపీఠమునుయొక్క, అంతిక+ఉద్దేశా=సమీపభూమిగలవాఁడా, రమేశా.

క. భవదీయములగు మహిమము
లవాఙ్మనస గోచరంబు లంభోరుహాసం
భవ భవుల కనిన శక్యం
బవునే? మావంటివారి కచ్యుత! పొగడన్. 117

టీ. అచ్యుత=నాశములేని యోయీశ్వరా, భవదీయములు=నీసంబంధులు, అగుమహిమములు=అయినట్టిప్రభావములు, అంభో...వులకున్—అంభోరుహాసంభవ=పద్మమందుఁబుట్టినవాఁడగు బ్రహ్మకును, భవ=శివునకును, అవాఙ్మనసగోచరంబులు=వాక్కునకును, మనస్సునకును గోచరింపనివి, అనినన్ = అని చెప్పవలసివచ్చినప్పుడు, మావంటివారికిన్, పొగడన్=నుతించుటకు, శక్యంబు, అవునే=తరమగునా? ఓ నారాయణా! బ్రహ్మశంకరులే నీమహిమలను దెలిసికొనలేక పోవుటయేకాక మన మందూహింపనైన నశక్తులని చెప్పవలసినప్పుడు మావంటివారు పొగడఁగలుగుదురా?

శా. ఓదామోదర! యిందిరాయువతి విద్యుల్లేఖతో నూత్న పిం
ఛాదామత్రిదశేంద్రకార్ముకముతో సమ్యక్కృపావృష్టితో
నీదేహంబను మేచకాంబుదము మన్నేత్రద్వయీచాతకా
హ్లాదంబుం బొనరించుఁగాక భవతాపాటోపముం బాపుచున్.

టీ. ఓదామోదరా! ఇంది...ఖతోన్ - ఇందిరాయువతి=లక్ష్మీదేవియనెడి, విద్యుల్లేఖతోన్=మెఱుపుఁదీవెతోను, నూత్న...కముతోన్ - నూత్న=క్రొత్తదయిన, పింఛాదామ=నెమలిపురిదండయనెడి, త్రిదశేంద్రకార్ముకముతోన్=ఇంద్రధనుస్సుతోను, సమ్యక్కృపావృష్టితోన్ = అధికమగు దయయనెడి వర్షముతోను, వెలయుచున్న, నీదేహంబను మేచకాంబుదము = నీలనీరమనెడి

నల్లని మేఘము, భవతా...మున్ = సంసారతాపాతిశయమును, పాపుచున్ = తొలంగించుచు, మన్నేత్ర...దంబున్ = నా నేత్రములనెడి చాతకపక్షి ద్వయమున కానందంబును, ఒసరించున్, కాక = చేయుఁగాక, మేఘము చాతకములకు గ్రీష్మతాపము తొలఁగించి యానందము గల్గించునట్లు నీ కమనీయదేహము సంసారతాపమును దొలంగించి సుఖము గల్గించుఁగాక అని భావము.

అవ. విష్ణువు దశావతారములను వర్ణించుచు నందు మొదట మత్స్యావతారమును వర్ణించుచున్నాఁడు.

తే. కపట మత్స్యంబవై నీవు కడలి నడుమఁ
బుచ్ఛ మల్లార్ప నెగసిన భూరిజలము
మింటఁ గడుఁదెల్లనై పాఱు చుంటఁ జూచి
యభ్రనదియంచు వర్ణించె నఖిల జగము. 119

టీ. ఓ దేవ! నీవు, కపటమత్స్యంబవై = మత్స్యావతారమును దాల్చినవాఁడవై, కడలినడుమన్ = సముద్రమధ్యమందు, పుచ్ఛము = తోఁక, అల్లార్పన్ = ఆడింపఁగా, ఎగసిన భూరిజలము = మీఁదికెగసిన విస్తారమయిననీరు, మింటన్ = ఆకసమునందు, కడున్ = మిక్కిలి, తెల్లనై = తెల్లఁదనముకలదై, పాఱుచున్, ఉంటన్ = ప్రవహించుటను, చూచి, అఖిలజగము = ప్రపంచమంతయు, అభ్రనది = ఆకాశగంగ, అంచున్, వర్ణించెన్ = పొగడెను. నీతోఁకవలన నెగసినజలమే గంగానదికాని వేఱొండుకాదని ఫలితార్థము.

తా. ఓ నారాయణా! నీవు మత్స్యావతారముదాల్చి సముద్రమధ్యమున వర్తిల్లుచు నీతోఁక నాడించితివి. దానంజేసి నీ రాకసమున కెగసి తెల్లఁగాఁ గనిపింపఁగా లోకులుచూచి యాకాశగంగయని నుతింప నారంభించిరి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

కూర్మావతార వర్ణనము.

క. గత భువన సర్గ సముదయ
ధృత భూవలయాంక సదృశ దృఢచరమతనూ

వితత బహుచక్ర చిహ్నముఁ
బతగధ్వజ ! కపట కచ్ఛపము నినుఁ గొల్తున్. 120

టీ. పతగధ్వజ=గరుత్మంతుఁడు, ధ్వజచిహ్నముగలవాఁడా! గత...చిహ్నముల్-గత=అతీతమైన,భువనసర్గ=లోకసృష్టులయొక్క,సముదయ=సమూహము నందు, ధృత=ధరింపఁబడిన, భూవలయ=భూచక్రములయొక్క, అంక=చిహ్నములతో,సదృశ=సమానమయిన,దృఢ=గట్టిదైన,చరమతనూ=పృష్ఠభాగమునందు, వితత=స్పష్టమగుచున్న,బహు=అనేకములగు, చక్ర=వలయాకారములగు, చిహ్నము=గుర్తులుగలది, అగు, కపటకచ్ఛపముల్=కూర్మావతారము ధరించిన, నినుల్, కొలుతుల్=సేవింతును. ఓదేవా! నీవు చిరకాలమునుండి ప్రతిసృష్టియందును భూమండలమును నీ వీఁపునఁ దాల్చుటంజేసి దానిరాపిడిచేత వలయాకారములగు వీఁపు మచ్చలు గానవచ్చుచున్నవి. వీఁపు మచ్చలు పడునట్లు ప్రతియుగమునందును భూమండలము దాల్చుచున్న నిన్ను సేవింతునని భావము. కూర్మపృష్ఠమున స్వభావసిద్ధముగానుండు నల్లని గుండ్రని మచ్చలను భూమి మోచుటచేతఁ గల్గె ననుటచే, ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

అవ. వరాహావతార వర్ణనము.

తే. చించి వెడలిన తనురుహశ్రేణిచేతఁ
బద్మజాండంబు కడప పూఁబంతిఁ బోలఁ
బెరిఁగియున్నట్టి కిటిరూపధరుని నిన్ను
ఖురచతుష్టయ బిలచతుశ్శరధిఁ గొలుతు. 121

టీ. చించి=చీల్చికొని, వెడలిన... చేతల్ = నిర్గమించి వచ్చుచున్న రోమసమూహముచేత, పద్మజాండంబు = బ్రహ్మాండము, కడప...బంతిల్ = కడపపూవులతోఁ గూర్చిన, బంతిని,పోలల్=పోలునట్లుగా, పెరిఁగియున్నట్టి=వర్ధిల్లియున్నట్టి,కిటిరూపధరునిల్=వరాహరూపముదాల్చినవానిని,ఖుర...శరధిల్= ఖురచతుష్టయ=నాల్గుడెక్కలచేతను చేయబడిన, బిల=గుంటలయిన, చతుశ్శరధిల్ = నాల్గుసంద్రములు కలవానిని, నిన్నుల్, కొలుతుల్ = సేవించెదను.

నీవు వరాహరూపముదాల్చి బ్రహ్మాండము పిక్కటిలునట్లు పెరుగఁగా మిక్కిలి వాఁడు లయిననీరోమములు బ్రహ్మాండమును నుచ్చికొని పైకివచ్చెను. అప్పుడు బ్రహ్మాండము నిగిడిన కేసరములు గల్గిన కడప పువ్వులబంతివలె నుండెనని భావము. గొప్పది యగుబ్రహ్మాండము బంతివలెనున్నదని చెప్పుటచే వరాహరూపము దానికంటెఁ బెక్కురెట్లు గొప్పదని తెల్లమగుచున్నది. మఱియు నతఁడు మహాభారము గలవాఁ డగుటచే డెక్కలు దిగఁబడుటవలన నేర్పడిన గుంటలందుఁ బ్రళయకాలజలము నిండఁగా నది సముద్రములయ్యెనని యర్థము. అతని డెక్కలే సముద్రమున్నంత ప్రదేశమును నావరించియుండె ననుటచే, నతని శరీరము మిక్కిలి గొప్పదని తెల్లమగుచున్నది.

— అవ. నృసింహావతారవర్ణనము.

మ. అతిగంభీర హిరణ్యదైత్యహృదయాహంకార కూపోదరా
పతితస్వర్గ రమాసువర్ణ కలశ ప్రత్యుద్ధృతి ప్రక్రియా
యతపంచాంగుళ లోహయంత్రమగునీహా స్తంబువర్ణింతును
ద్ధతకంఠధ్వనికుంఠితారిహృదయోత్కంఠా నృకంఠీరవా.122

టీ. ఉద్ధత...కంఠా - ఉద్ధత=అతిశయించిన, కంఠధ్వని=కంఠనాదముచే, కుంఠిత=మొక్కపోవునట్లు చేయఁబడిన, అరి=శత్రువులయొక్క, హృదయ=మనస్సులోని, ఉత్కంఠా=వేడుకగలవాఁడా! అంతవఱకు నవలీల విష్ణుని తుదముట్టింతుమని వేడుకపడుచున్న శత్రువులు నరసింహుని కంఠనాదము విని భయపడి తమయుత్సాహమును విడిచిరని భావము. నృకంఠీరవా=ఓనారసింహ, అతి...యంత్రము—అతిగంభీర=మిక్కిలిలోఁతయిన, హిరణ్యదైత్య=హిరణ్యకశిపు వనెడిరాక్షసునియొక్క, హృదయ=మనస్సులోని, అహంకార=గర్వమనెడి, కూప=నూతియొక్క, ఉదర = గర్భమందు, పతిత=పడినట్టి, స్వర్గరమా = సురలోకరాజ్యలక్ష్మి యనెడి, సువర్ణకలశ = బంగారుపుపాత్రయొక్క, ప్రత్యుద్ధృతి=పైకిఁదీయుట యనెడి, క్రియా = వ్యాపారమునకు, ఆయత=పొడుగైన, పంచాంగుళ=అయిదుకొక్కెములు గల, లోహయంత్రము=ఇనుపయంత్రమువంటిది.అనఁగా నినుపఁగాలమువంటిదగు, నీహస్తంబుర్ =

నీచేతిని, వర్ణింతున్ =కొనియాడుదును. ఇట హిరణ్యశబ్దము హిరణ్యకశిపువను పదమునకు బదులుగా వాడఁబడెను. సత్యభామాపదములోని, సత్యపదముచేత సత్యభామపిలువఁబడుచున్నట్లు హిరణ్యపదముచేత హిరణ్యకశిపుపదముచెప్పఁబడుచున్నదని యెఱుంగునది. దీనికి 'నామైకదేశేనామగ్రహణ' మ్మనునది ప్రమాణము. హిరణ్యకశిపుహృదయమున నున్నగర్వము లోఁతయిన కూపమువలెను, స్వర్గలోకలక్ష్మి సువర్ణకలశమువలెను, నారసింహుని గోళ్లతోఁగూడిన హస్తమినుపగాలనువలెను నుండెననుట. ఓనారసింహా! లోఁతయిననూతిలో మునిఁగియున్న బంగారపు కలశమును గాలముపైకి వెడలించినట్లు నీచే హిరణ్యకశిపుని గర్వమున నడఁగియున్న స్వర్గరాజ్యము నుద్ధరింపఁబడినదని ఫలితార్థము. నరసింహుఁడు వాఁడిగోళ్లతో హిరణ్యకశిపుని హృదయమును చీల్చి చంపి స్వర్గరాజ్యము దేవతలకిచ్చెనని తాత్పర్యము.

అవ. వామనావతారమును నుతించుచున్నాఁడు.

తే. భోగి సహవాస సంబంధములు భజింతు
భువనధార హస్తంబునఁ బోయు మనుచు
రెంటమాటల బలిఁ బ్రతారించినట్టి
దంభవామన! మామనస్తాప ముడుపు. 123

టీ. (నీవు) భోగి...ములు - భోగి = సుఖవంతులతో, సహవాస = కూడియుండుటవలనఁగలుగు, సంబంధములు=యోగములు, భజింతు=పొందుదువు. భువనధారన్ =దానోదకధారను, హస్తంబునన్ =నాచేతియందు, పోయుము= విడువుము. ఓబలీ! నీవు సౌఖ్యవంతులలోఁ గలసిమెలసి యుండుటకు నాచేతిలో నుదకధారను వదలుము. నీవుదానములుచేసి నిఖిలసుఖము లనుభవింపుమని భావము. ఇది ప్రకాశితార్థము. ఇందు "భోగి భువన" పదములు శ్లేషించును; భోగమనఁగా, సౌఖ్యమనియు, సర్పకాయమనియు నర్థము. అదికలవాఁడు భోగియనఁబడు. అట్లె "భువన" శబ్దమునకు జలమనియు, లోకమనియు నర్థము. పైనిచెప్పినదానికంతరార్థమేమనఁగా, ఓబలీ! నీవు, భోగి...ములు-భోగి=

సర్పములతో, సహవాస = కూడియుండుటయనెడి, సంబంధములు = యోగములను, భజింతు = పొందుదువు. భువనధారన్ = లోకములపంక్తిని, హస్తమునన్ = నాచేతియందు, పోయుము, నాచేతికధీనముగాఁజేయుము. ఓబలీ! నీవుదుర్మార్గుఁడవుకాననీవేలుచున్నలోకముల నాకప్పగించిపాములునివసించునట్టి పాతాళమునకుఁ బొమ్ము, అని యంతరార్థము. అనుచున్ = అనిపల్కుచు, రెంటమాటలన్ = రెండర్థములు గలమాటలచే, బలిన్ = బలిచక్రవర్తిని, ప్రతారించినట్టి ...వామన = మోసపుచ్చిన యోకపటవామనుఁడా, మామనస్తాపము = మాయొక్క మనస్సంతాపమును, ఉడుపు = తొలఁగద్రోయుము. నీభక్తుఁడ నగు నా మనోవ్యథ తొలఁగింపుమని భావము.

మ. తతినాక్రాంత సమస్తలోక బలిదైత్యధ్వంసి యోదేవ నీ
యఱకాలుద్ధతి రాహుమండలము బ్రహ్మాండంబుతో నొత్తినం
గుఱుగుఱ్ఱంచెడసందిబిట్టొరలు నాఘోరాహి నీయంఘ్రికిన్
గిఱుఁజెప్పైన విధంబు నామనములోఁగీలించి నట్లయ్యెఁగిన్ 12

టీ. ఆక్రాంతసమస్తలోక = ఆక్రమింపఁబడిన సమస్తలోకములు గలవాఁడా, బలిదైత్యధ్వంసి = బలియనెడి రక్కసునిఁ జంపినవాఁడా, ఓదేవ = ఓ వాసుదేవా! తతిన్ = తగినసమయమందు, నీయఱకాలు = నభోమండలమును గొలుచుటకై యెత్తిననీయఱకాలు, ఉద్ధతిన్ = అతిశయముచే, రాహుమండలమున్, బ్రహ్మాండములో, ఒత్తినన్ = గట్టిగానదుమఁగా, ఎడసందిన్ = బ్రహ్మాండమునకును, నీకాలికిని మధ్యముననున్నయవకాశమునందు, గుఱుగుఱ్ఱంచున్ = గుఱ్ఱుమనుచు, బిట్టు = గట్టిగా, ఒరలు నాఘోరాహి = ఏడ్చుచున్న క్రూరుఁడయినయారాహువు, నీయంఘ్రికిన్ = నీపాదమునకు, కిఱుఁజెప్పు = కిఱ్ఱుకిఱ్ఱుమనిధ్వనిచేయునట్టిచెప్పు, ఐనవిధంబున్ = అయినట్టి రీతి, నామనంబులోన్, కీలించినట్లు = హత్తుకొనినట్లు, అయ్యెడు. బలియిచ్చిన భూమిని గొల్చుటకు నారాయణుండు త్రివిక్రమావతారమెత్తి యాకాశమండలమును గొలుచుటకుఁగాఁ దనకాలినిమీఁదికెత్తెను. అప్పుడు రాహుమండలము బ్రహ్మాం

డకర్పరముతోఁ బట్టియదుముచుఁగా, నారాహువు నడుమఁజిక్కిపోయి తప్పించుకొనశక్తిచాలక గుఱ్ఱుగుఱ్ఱుమనియేడువఁ జొచ్చెను. అప్పుడు నల్లనయి గుఱ్ఱుపెట్టుచుఁ, గాలినావరించియున్న యారాహువు భగవంతునికిఁ గిఱ్ఱుచెప్పవలెనుండెనని కవి యుత్ప్రేక్షించెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. తిరిగెనఁట జాంబవంతుండు ✽ దేవ నీకు
దైత్యబంధనవేళఁ బ్రదక్షిణంబు
తద్భ్రమీచక్రవలయంబు ✽ దంభవటుక
యుచితబంధనరజ్జువై ✽ యుండకున్నె. 125

టీ. దంభవటుక=కపటబ్రహ్మచారివగు నో వాసుదేవా, దేవ, దైత్యబంధనవేళన్=నీవు బలిరాక్షసుని బంధించుసమయమందు, నీకున్, జాంబవంతుండు=జాంబవంతుఁడనెడిభల్లూకాధిపతి, ప్రదక్షిణంబు, తిరిగెనఁట=ప్రదక్షిణనమస్కారములు చేసెనఁట. తత్ భ్రమీచక్రవలయంబు-తత్=ఆజాంబవంతునియొక్క, భ్రమీచక్ర=గుండ్రముగాఁదిరుగుటయనెడి వలయంబు, ఉచితబంధనరజ్జువై=తగినట్టిబాధించుపాశమై, ఉండకున్నె=ఉండకపోవునా, వామనుఁడు బలిని త్రాళ్లతో బంధింపలేదు, అయినను గవియట్లుత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు. త్రివిక్రముఁడు బలిని బంధించుసమయమున జాంబవంతుఁడు భగవంతునికిఁ బ్రదక్షిణనమస్కారముచేసెనఁట. అతఁడొనర్చినప్రదక్షిణము బలిబంధనరజ్జువై యొప్పుచుండెనని యూహించెను. జాంబవంతుఁడు-ఇతఁడు బ్రహ్మవలన సంభవించె. ఇతఁడు భల్లూకాధిపతియై త్రేతాయుగమున రామునకుఁ బంటై లంకనుజయించుటలోఁ గొంతసాయముచేసి పిమ్మట ద్వాపరమునందుఁ గృష్ణునితోరణంబొనర్చి తుదకతని భగవంతుండని తెలిసికొని నమస్కరించి జాంబవతి యనుకన్యకనిచ్చి పెండ్లిచేసెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. క్షత్త్రజాతికి నీచేయి ✽ కారణంబు
దత్క్షయంబున కదియ నీ ✽ దానమయ్యెఁ

గారణమునంద విలయంబు కార్యమునకు
ననుట యుచితంబుగాదె రామావతార. 126

టీ. రామావతార = పరశురామావతారమెత్తినయోభగవంతా! క్షత్త్రజాతికిన్ = క్షత్త్రియవంశమునకు, నీచేయి=నీబాహువు, కారణంబు=జనకము, అనఁగా విరాట్పురుషుని బాహువులవలన క్షత్త్రియు లుద్భవించిరని వేదములుచెప్పుచున్నవి. శ్రు॥ "బాహూరాజన్యఃకృతః" అనియున్నది. తత్క్షయంబునకున్ = దానినాశనమునకును, అదియ = ఆబాహువే, నిదానము=కారణము, అయ్యెన్, కారణమునంద, కార్యమునకున్ = పుట్టినపదార్థమునకు, విలయంబు=నాశనము అనుట. ఉచితంబు, కాదె=యుక్తముకదా? ఓదేవా! క్షత్త్రియజాతి నీబాహువులవలన జన్మించినది. నీబాహువులవలననే తెగటారినది. కార్తవీర్యాదిక్షత్త్రియులు క్రూరులయి ధర్మోల్లంఘనంబుచేసి లోకములబాధించుచుండఁగాఁ బరమపురుషుఁడవగు నీవు పరశురామునియం దావేశించి క్షత్త్రియుల నిరువదియొక్కమాఱు జయించి నాశనము బొందించితివి. కార్యముకారణమునలయమొందుననుటకు, "అద్భ్యోగ్నిర్బ్రహ్మతః క్షత్త్రమశ్మనోలోహముత్థితం। ఏషాం సర్వత్రగంతేజః స్వాసుయోనిషుశామ్యతి." అను భారతివచనము ప్రమాణము. అలం. అర్థాంతరన్యాసము.

అవ. దశరథరామావతారమును నుతించుచున్నాఁడు.

సీ. తనుసృజించిన విధాతకుఁ బూర్వరాముండు
    లీలాభ్యసన హస్త లేఖనముగఁ
దనవిశ్వభూషణ త్వముతోడ ఖరదూష
    ణచ్ఛిదాకేళి యన్వయము నొందఁ
దన్నుఁ జింతించు నతధ్యాత్మవేదులు రావ
    ణానీక హృన్మోహ మానపడఁగఁ
దనఖడ్గధార ద్రెళ్లిన శంబుకునికీర్తి
    కదలికంబు కదంబకంబు గెలువ

తే. దివ్యనామ సహస్రప్రకీర్తినిధిత్వునఁగఁ
దారక బ్రహ్మ మనఁ దన కేపేరు మెఱయ
నతిశయిల్లిననీ సప్తమావతార
మహిమహంబును వర్ణింతు నాదిపురుష. 127

టీ. ఆదిపురుష = బ్రహ్మాదులకుఁగూడ మొదటివాఁడనగు నోపరమేశ్వరా! తనుర్ = సప్తమావతారమగు రాముననుట. సృజించినవిధాతకున్ = సృజించిన బ్రహ్మకు, పూర్వరాముండు = పరశురాముఁడు, లీలా = సృజించుటయందలి, అభ్యసన = అభ్యాసమునకొఱకయిన, హస్తలేఖనమునగన్ = చేతివ్రాఁతయగుచుండఁగా, లేఖకుఁడు ముందుగాఁ దనచేతికి నేర్పలవడుటకై వేఱొకదానిమీఁద వ్రాసి, తనచేతికట్టిచాతుర్యము లభించినతోడనే ప్రధానమగుదానిని వ్రాయును. శిల్పియుఁ దనకుఁ జాతుర్యమలవడుటకై ముందుగా సామాన్యపు బొమ్మలను చెక్కును. అట్లే బ్రహ్మ నిన్ను సృజింపఁ దలంచి, నీకు ముందుగాఁ బరశురాముని సృజించి నేర్పలవఱచుకొని నిన్ను నిర్మించెనని భావము. ఈచెప్పుటచే రాముఁడు నిరుపమ శౌర్యాదిగుణసంతుఁ డని స్పష్టమగుచున్నది. తన విశ్వభూషణత్వముతోడన్ = తనయొక్క జగంబునకలంకారమగుటతోడ, ఖర ... కేళి- ఖర = ఖరాసురునియొక్కయు, దూషణ = దూషణుఁడను రాక్షసునియొక్కయు, లేక, ఖర = క్రూరులయొక్క, దూషణ = దూషణముల యొక్క అనఁగా రజకాదుల దూషణములయొక్క, ఛిదా = ఛేదించుట యనెడి, కేళి = విలాసముతోడి, అన్వయము = సంబంధము, అందన్ = పొందుచుండఁగా, రాముఁడు జగదలంకారమువంటివాఁ డనఁగా లోకములో శ్రేష్ఠుఁడనుట. అట్టిశ్రేష్ఠత్వము వహించినవానికి, దుష్టుల దూషణముల ఖండించుట సముచితమేయనిభావము. రాముఁడు లోకశ్రేష్ఠుఁడై యుదయించి ఖరదూషణాది ఘోరరాక్షసులఁ ద్రుంచెననియు రజకదూషణము వాఁపుటకై సీత నరణ్యమున కంపెననియు ఫలితార్థము. తనున్, చింతించు... వేదులు = ధ్యానించుచుండెడి వేదాంతవిద్యావిదులు, రావణా... మోహమున్ — రావణానీక = రావణునియొక్కయు, సేనయొక్కయు, హృత్ = మనస్సునందలి, మోహ

మును = భ్రాంతిని, ఆసపడఁగాన్ = కోరుచుండఁగా, రావణుఁడును వాని సైనికులును, రాముని యస్త్రపాతములకు భీతిం జెంది జగమంతయు రామమయమే మాయని మోహపడిరి. అట్టిమోహమును వేదాంతవిదులు కోరుచున్నారని భావము. రావణునంటివానిఁగూడ భయభ్రాంతునిఁగా వించెననుటచే, రాముని నిరుపమానపరాక్రమత్వము వెల్లడియగుచున్నది. సమస్తము రామమయమని మనంబున భావించుటయే యాధ్యాత్మికలక్షణము. తనఖడ్గధారన్ = తన ఖడ్గముయొక్కయంచుచే, త్రెళ్లినశంబుకునకీర్తి = చచ్చినశంబూకుఁడనెడి శూద్రునికీర్తి, కడలి...బంబున్ = సముద్రమందున్న శంఖములసముదాయమును, గెలువన్ = జయింపఁగా, గొప్పవారిచే మరణముగల్గుట యల్పులకుఁ గీర్తికరము. భగవంతుని పూర్ణావతారమగు రాముఁడు, లోకకంటకుఁడును, మహాపరాక్రముండు నగు రావణునిఁ జంపుటకై యుదయించి, యట్లొనరించియు, దుర్బలుఁడును, బ్రాహ్మణధర్మముల నాచరించువాఁడును నగు శంబూకునిఁ జంపుటచే నాశూద్రునికి సముద్రశంఖములమించినధవళకీర్తి కల్గినదనిభావము. రామునిచేతఁ జచ్చినవారు ముక్తులగుదురని రామాయణప్రసిద్ధి. అట్లుండ బలహీనుఁడును, పాపియు, కపటవేషధారియునగు శంబూకుఁడు రాముచేఁ జచ్చి ముక్తిచెందుట యతనికిఁ గీర్తికర మని వేఱ చెప్పవలయునా! రాముఁడు రాజ్యమేలుచున్నప్పుడు, శూద్రుఁడగు శంబూకుఁడు బ్రాహ్మణవేషధారియై ధూమపానము చేయుచుఁ దపంబొనరించుచుండఁగా నాయధర్మకృత్యముచే లోకమున విపరీతమరణములు పుట్టినవియు, నప్పుడు రాముఁడు మృతినొందిన బ్రాహ్మణశిశువును బ్రదికింపఁగాఁ బుష్పకమెక్కిపోయి శంబూకుఁగూల్చెననియు నుత్తరరామాయణము. శంబుకమనఁగా కప్పచిప్ప-కప్పచిప్పకు సంకువులకన్న ఎక్కుడుకీర్తియని చమత్కారము. తనపేరు = తననామము, దివ్య...యనఁగన్ — దివ్య = దేవతాసంబంధియయిన, నామసహస్ర = వేయినామములకు, ప్రతినిధి = సమానమయినది. అనఁగా విష్ణునామసహస్రమునకు రామనామము సమానమనిభావము. అనునట్లుగా తారకబ్రహ్మము = సంసారసాగరమునుండి తరింపఁజేయునట్టిపరబ్రహ్మము, అనన్, మెఱయన్ = ఒప్పుచుండఁగా, పార్వతి, పరమే

శ్వరుంజూచి, శ్లో॥ కేనోపాయేనలఘునా, విష్ణోర్నామసహస్రకం । పఠ్యతే పండితై
ర్నిత్యం మహాపాతకనాశనమ్॥ మహాపాపములఁ దొలఁగించునదైయున్న
విష్ణునామసహస్రమును బండితులు నిత్యమును సులభముగాఁ బఠించుమార్గ
మేదియని ప్రశ్నించెను. దాని కీశ్వరుఁడు, "శ్రీరామ రామరామేతి రమే
రామే మనోరమే, సహస్రనామతత్తుల్యం రామనామ వరాననే"
ఓ దేవీ! యేహేతువువలన రామనామము విష్ణుసహస్రనామములకు సమమో,
యాహేతువుచే నేను విష్ణుసహస్రమునువిడిచి శ్రీరామరామరామయని క్రీడిం
చుచున్నాను. నీవు నట్లే చేయుమని యీశ్వరుఁడుచెప్పెను. అతి...తార
ము=అతిశయమయినట్టి నీరామావతారమును, అహరహంబును=ప్రతిదినమును,
వర్ణింతును.

సీ. జనకాజ్ఞకును లోకజనవాదమునకుఁ గా
నుర్వీజ యగులక్ష్మి నుజ్జగించి
తజునిఁ బుత్త్రునిఁ జేసి తట్టినెయ్యము పొంతె
నజునిపౌత్త్రుండ వై యవతరిలితి
ధాత్రి నిక్ష్వాకు సంతతి నుద్భవం బంది
యాశ్రయించిన వారి కమృతమిత్తు
వాలాయముగ విశ్రవసు కూర్మి కన్యకు
విశ్రవస్త్వము గూర్పవేడ్క పడితి
తే. పెద్దకాలంబు వాసితి ప్రియవధూటి
ననుజు నొకనాఁడు వాసి దేహంబు దొఱఁగి
తెవ్వఁ డెఱుఁగును నీచంద మిట్టి దనఁగ
రాజితానేక గుణభద్ర రామభద్ర. 128

టీ. రాజి...భద్ర—రాజిత=ప్రకాశించుచున్న, అనేక = పెక్కులయిన,
గుణ=గుణములచే, భద్ర = మంగళప్రదుఁడా, అనఁగా మంగళప్రదములగు
ననేకములగు గుణములు కలవాఁడని భావము. రామభద్ర, జనకాజ్ఞకును

సీతం(డియనుమతికిని, లోకజ...వాదకును=లోకమున జనులవలనఁ గల్గిన యప వాదమునకును, ఉర్వీజ = భూపుత్రి, అగులక్ష్మి = అయినలక్ష్మీదేవిని, ఉజ్జగించితివి=విడిచితివి. "రాఘవత్వేభవత్సీతా, రుక్మిణీకృష్ణజన్మని" యనెడి వచన ప్రకారము తన్ను నొకప్పుడును విడిచియుండలేనంత ప్రేమ చూపుచున్నను లక్ష్మిని, జనకాజ్ఞ పాలించుటకును, లోకాపవాదము తొలంగించుటకును విడిచెనని చెప్పుటచే రాముని పితృభక్తియు, నిష్కళంకకీర్తియు విశదమగుచున్నది. తన తండ్రియగు దశరథుఁడు సీతను విడువుమని చెప్పలేదు. అయినను జనకాజ్ఞ వనమునకుఁ గారణ మగుచున్నది. ఆవనవాసము సీతాత్యాగమునకు హేతువగుచున్నది. కాన పరంపరాకారణ మగుచున్నదని యెఱుంగునది. ఒక రజకుఁడు ప్రసంగవశమున సీత లంకానివాసదూషితయని దూషింపఁగా, రాముఁడు తనకీర్తికి మచ్చరాకుండునిమిత్తము రెండవమాఱు సీతను విడిచిపుచ్చెను. అజునికిన్=బ్రహ్మను, పుత్త్రినిన్=కుమారునిఁగా, చేసితివి=కంటివి, అట్టినెయ్యముపొంటెన్=ఆస్నేహముచేత, అజునిపౌత్త్రిండవై=అజమహారాజునకు మనుమఁడవయి జన్మించితివి, "అజుని కుమారునిగాఁ బడసినవాఁ డజునికి మనుమఁ డెట్లగు"నని విరోధము. బ్రహ్మను గుమారునిగాఁ బడసినవాఁడనియు, నజమహారాజునకు మనుమఁ డయ్యెననియు నజపదమునకు రెండర్థములు చెప్పుటచే నాభాసము. ధాత్రిన్=భూమియందు, ఇక్ష్వాకుసంతతిన్=ఇక్ష్వాకుఁ డనురాజువంశంబున, ఉద్భవంబు, అంది, ఆశ్రయించినవారికిన్, అమృతము = అమృతరసమును, ఇక్షువు, భూమియం దమృతమిచ్చుట యెట్లని విరోధము. ఆవిరోధము, అమృతమను పదమునకు మోక్షమని యర్థము చెప్పినచోఁ బరిహారమగును. నీవు రాముఁడవయి జన్మించి నిన్నుఁ గొల్చినవారికెల్లను మోక్షసుఖము నిచ్చుచున్నాఁడవనిభావము. వాలాయముగాన్=అత్యంతము, విశ్రవసుకూర్మికన్యకున్=విశ్రవసుబ్రహ్మ కుమారికయగు శూర్పణఖకు, విశ్రవస్త్వము=విశ్రవసుయొక్క ధర్మమును, కూర్పన్=కలిగించుటకు, వేడ్కపడితివి=కుతూహలమునుచెందితివి. "విశ్రవసుయొక్క ధర్మము నతనికూతునకు సమకూర్చుట యె" ట్లని విరోధము. విశ్రవస్త్వము, పోయిన చెవులుగలవాని ధర్మమని యర్థము

చెప్పుటచే నది పరిహారమగును. రాముఁడు శూర్పణఖ ముక్కును జెవులను గోయించెనని రామాయణము. ప్రియవధూటికిన్=ప్రేమాస్పదురాలగు భార్యను, పెద్దకాలంబు, పాసితివి=విడిచితివి. అనుజున్ = తమ్ముఁడగు లక్ష్మణుని, ఒక నాఁడు, పాసి, దేహంబు, దొఱఁగితివి=విడిచితివి. ప్రియురాలిని చిరకాలము విడిచి జీవించినవాఁడవు తమ్ముని నొకనాఁడువిడిచి యేలయుండలేకపోయితివి? ఇట భార్యావియోగముకంటె సోదరవియోగము గొప్పగాఁ జెప్పుటచే రాముని భ్రాతృప్రేమ తెల్లమగుచున్నది. లక్ష్మణుఁడు స్వర్గమున కేఁగిన మఱునాఁడే రాముఁడు నిర్యాణము నొందెను. నీచందము=నీయభిప్రాయము, లేక, నీరీతి, ఇట్టిది=ఇటువంటిది, అనఁగన్=అనిచెప్పుటకు, ఎవ్వఁడెఱుఁగును=ఎవఁడు తెలిసికొనఁగలఁడు, నీయభిప్రాయము తెలియనే తెలియనప్పుడు, ఇటువంటిదని స్వరూపనిర్దేశము చేయుట యెట్లని భావము.

తే. కామసమ్మోహిత క్రౌంచఘాతమునకు
వగచి నీచాటుకవి చెంచువానిఁ గినిసెఁ
గామమోహిత యగునింతిఁ గష్టపఱుప
ననుజుఁ బురికొల్పితివి నీకుఁ జనునె రామ. 129

టీ. నీచాటుకవి = నీచరిత్రమును వర్ణించువాల్మీకి, కామ...మునకున్ — కామ=మన్మథవికారముచే, సమ్మోహిత=మిక్కిలి మోహమునొందిన, క్రౌంచ=క్రౌంచపక్షియొక్క, ఘాతమునకున్=కొట్టినందులకు, వగచి=విచారించి, చెంచువానిన్, కినిసెన్=శపించెను. "అనఁగా, మానిషాద ప్రతిష్ఠాంత్వ మగమశ్శాశ్వతీస్సమాః। యత్క్రౌంచమిథునాదేక మవధీః కామమోహిత" మ్మని శపించెను. కామమోహిత = కామపీడిత, అగునింతిన్=అయినట్టి శూర్పణఖను, కష్టపఱుపన్=బాధించుటకు, అనుజున్ = తమ్ముని, పురికొల్పితివి, రామ, నీకున్, చనునే=యుక్తమా! నీయొద్దనుండు కవికన్నంతదయ యయినను నీకుండవలదా యనిభావము. దుర్భాగ్యురాలయి నిన్ను మోహించి సీతను భీతిల్లఁజేసిన శూర్పణఖకుఁ దగినశిక్ష గావించితివని స్తుతి. వ్యాజముచే రామ స్తవమింపుఁ జేయఁబడెనుగాన, అలం. వ్యాజస్తుతి.

అవ. కృష్ణావతారవర్ణనము.

తే. నందనోద్యానవాటికాంతరము సొచ్చి
వితరణస్పర్ధఁ బోలె దైవతకుజంబు
పెఱికి భువిమీఁదఁ బడవైచి పేర్చినట్టి
విక్రమాలంకరిష్ణు శ్రీవిష్ణుఁ గొలుతు. 130

టీ. వితరణస్పర్ధన్, పోలెన్ = దానగుణమందలి విరోధముచేతనువలె, నందన...తరము—నందన = నందనమను పేరుగల, ఉద్యానవాటికా=ఉద్యానవనము వీథియొక్క, అంతరము=మధ్యభాగమును, చొచ్చి= ప్రవేశించి, దైవతకుజంబున్ =కల్పవృక్షమును, పెఱికి, భువిమీఁదన్, పడవైచి=పడునట్లుత్రోచి, పేర్చినట్టి=అతిశయించిన, విక్రమాలంకరిష్ణున్ = పరాక్రమము నే యలంకారముగాఁ దాల్చుస్వభావముగల, శ్రీవిష్ణున్ = విష్ణుమూర్తిని, కొలుతున్ =సేవింతును. నారదుఁ డిచ్చిన పారిజాతపుష్పములను కృష్ణుఁడు రుక్మిణి కిచ్చెనని సత్యభామ కోపము వహించియుండఁగా దానిఁ దొలంగించుటకై యతఁడు స్వర్గమునకేఁగి పారిజాతవృక్షమును దెచ్చి సత్యభామ యారామమున స్థాపించెను. సత్యభామ కోప ముపశాంతినొందుటకుఁ దెచ్చినపారిజాతమును, సమస్తవాంఛలను దాను భక్తుల కిచ్చుచుండఁగాఁ దనవలె వితరణము సల్పుచున్న పారిజాతమునందు స్పర్థవహించి దాని నిర్మూలముగాఁజేసి భూమిపైఁ బాఱవైచెనని కవి యుత్ప్రేక్షించె. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. శైశవమునాఁడు కర్పరీశకలపాళిఁ
దెచ్చి కాళింది తరగలఁ ద్రెవ్వవైతు
భావి బాణ భుజాదండ భంజనమున
కభ్యసనమయ్యె నీ కది యబ్జనాభ. 131

టీ. అబ్జనాభ = కమలము నాభియందుఁ గలవాఁడా, శైశవమునాఁడు= చిన్నతనమందు, కర్పరీశకలపాళిన్ = కుండపెంకులసమూహమును, తెచ్చి, కాళిందితరగలన్ =యమునానదీతరంగములను, త్రెవ్వన్ =ఖండితమగునట్లుగా,

వైతువు, బాలురు చిల్లపెంకులు మొదలగునవి తటాకములు మొదలగువానికిఁ గొనిపోయి నీటిమీఁదిభాగమును దగులునట్లు విసరగా నవి వాయువువలన నెత్తుగావచ్చు తరంగములను జీల్చుకొని కొంతదూరముపోయి పడుచుండును. ఇట్లు బాలురాడుకొనుట కలదు.అట్లె కృష్ణుండును జిన్నతనమునందు యమునానదింజేరి యానదీతరంగములు తెగునట్లుగాఁ జిల్లపెంకులను విసరుచుండెను. అది=ఆవిసరుట, నీకు, భావి...మునకుఁ—భావి=ముందువచ్చెడి, బాణ=బాణాసురునియొక్క, భుజాదండ=స్తంభంబులవంటి భుజములయొక్క, భంజనమునకుఁ=ఛేదించుటకు, అభ్యసనము=అలవాటు,అయ్యెఁ.అలం.ఉత్ప్రేక్ష.

తా. ఓకృష్ణా! నీవు చిన్నతనమునఁ జిల్లపెంకులచే యమునానదీ తరంగములను ఛేదించుట, బాణాసురుని చేతులను ఖండించుటకు నభ్యాసమయ్యెను.

చ. వలపలికన్ను నీకు రవి ♦ వారిజలోచన చందురుండు దా
పలినయనంబు గర్ణుఁడును ♦ బార్థుఁడుఁ దత్ప్రియనందనుండు ద
త్కులజుఁడు,వీరొకండొకనితోఁ ♦ గలహింపసహించితెట్లొకో
వలపలిలోచనాబ్జమును ♦ వామదృగబ్జము వేఱె యచ్యుతా.

టీ. వారిజలోచన = పద్మలోచనా, అచ్యుతా = నాశనరహితుఁడవగునో కృష్ణా ! నీకు, రవి = సూర్యుఁడు, వలపలికన్ను, చందురుండు, దాపలినయనంబు = ఎడమకన్ను, కర్ణుఁడు, తత్ప్రియనందనుండు=ఆ నీకుడినేత్రమయిన సూర్యుని కుమారుఁడు, పార్థుఁడు=అర్జునుఁడు, తత్కులజుఁడు=నీకెడమనేత్రమగు చంద్రవంశమునందుఁ బొడమినవాఁడు, వీరు = ఈకర్ణార్జునులు, ఒకండు, ఒకనితోఁ, కలహింపఁ = పోట్లాడుచుండఁగా, సహించితివి, ఎట్లొకో = ఏరీతినోర్చితివో, వల...మును = పద్మమువంటి నీకుడికన్ను, వామదృగబ్జము= పద్మవంటి యెడమకన్నును, వేఱె=వేఱయినవా ? రెండునేత్రములును నీకు సమానమేకదా! మఱియు నీకుడినేత్రము కుమారుఁడయిన కర్ణుఁడు, మనుమఁడు కదా! మఱియు సమీపబంధువు- అర్జునుఁడు ఎడమనేత్రమయిన చంద్రుని కులమందుఁ బుట్టినవాఁడు, కాన వాఁడు దూరపుబంధువు. ఇట్లుండ దూరపుబంధువగు నర్జునునిపక్ష మవలంబించి సమీపబంధువగు కర్ణునిఁ గూల్చుట సముచితము

కాదని నింద. నీవు భక్తవత్సలుఁడవు కాన దూరపుబంధుఁడగు నర్జునుండు ధర్మమార్గానువర్తియు, భక్తుండునగుటచేత రక్షించితివి. సమీపబంధువైన నను నధర్మవర్తియగు కర్ణునిఁ గూల్పించితివి. గుణములును ధర్మవర్తనమును గలవారే నీకుఁ బ్రియులుకాని కేవలబంధుత్వమువలన నగువారు కారని స్తుతి. అలం. వ్యాజస్తుతి.

తా. ఓకృష్ణా! నీకు సూర్యుండును జంద్రుండు కుడియెడమ నేత్రము లగుచుందురు. నీకీ రెండు నేత్రములు సమానములే కదా! ఇట్లుండఁగా నీకుడికంటికిఁ బ్రియులినూజుఁడైన కర్ణుఁడును, నీయెడమకన్నగు చంద్రుని వంశజుండగు నర్జునుండును బోరుచుండఁగాఁ జూచి నీవెట్లు సహించితివి.

తే. అమరపతిసూను నిర్జించితార్కిఁ గూడి
దైత్యమర్దన! రామావతారవేళ
నామనఃక్లేశ ముడుగనే యార్కి నడఁచి
తమరపతిసూనుఁ గూడి కృష్ణావతార. 138

టీ. దైత్యమర్దన = దైత్యులను సంహరించెడి యో విష్ణూ? రామావతారవేళన్ = దశరథరాముఁడవై జన్మించినప్పుడు, ఆర్కిన్ = సూర్యపుత్త్రుఁడయిన సుగ్రీవుని, కూడి, అమర...సూనున్ = ఇంద్రపుత్త్రుఁడయిన వాలిని, నిర్జించితివి = జయించితివి, కృష్ణావతార = కృష్ణావతారమెత్తిన యో భగవానుఁడా, ఆమనఃక్లేశము = ఆయింద్రపుత్త్రునకున్న మనోదుఃఖము, ఉడుగనే = నశించుటకే, అమరపతిసూనున్ = ఇంద్రపుత్త్రుఁడయిన యర్జునుని, కూడి, ఆర్కిన్ = సూర్యపుత్త్రుఁడగు కర్ణుని, అడఁచితి = సంహరించితివి. ఓ యీశా! నీచేష్టలతివిచిత్రములు. రామావతారమున రవిపుత్త్రునిఁ గూడి యింద్రపుత్త్రునిఁ గూల్చితివి. కృష్ణావతారమున నింద్రపుత్త్రునిఁ గూడి సూర్యసూనునిఁ జంపితివి. ఇందువలన దుష్టత్వ సాధుత్వములను బురస్కరించుకొనియే సంహారమును బాలనమును జేయుదువు. నీకు బక్షపాతము లేదని భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. దైత్యమర్దన ! శ్రీవత్స ధారణంబు
పొసఁగు దేవర ! శ్రీవల్లభుండ వగుటఁ
దామరసనేత్ర ! నీవు రాధా ప్రియుండ
వకట ! రాధేయుఁ జంపించు టర్హ మగునె. 184

టీ. దేవర, దైత్యమర్దన ! దైత్యులమర్దించిన యోా రమేశా! శ్రీవల్లభుండవు= శ్రీకిఁబ్రియుండవు, అగుటన్ = అయియుండుటంబట్టి, శ్రీవత్సధారణంబు=శ్రీదేవి కుమారునిఁ జేరఁదీయుట,(శ్రీవత్సమనెడి చిహ్నమును ధరించుట) పొసఁగున్=ఒప్పును. తామరసనేత్ర=పద్మములవంటి నేత్రములుగలవాఁడా, నీవు, రాధాప్రియుండవు = రాధకుఁ బ్రియుండవు, అకట = అయ్యయ్యో, రాధేయున్=రాధకుమారుని, చంపించుట, అర్హము, అగునే, ఓదేవా! నీకృత్యము లందుఁ బక్షపాతమున్నది. శ్రీదేవికి వల్లభుండవయితివి గావున శ్రీవత్సుమను జేరందీసితివి. దీనివలన నీకుఁ బ్రియులగువారిని జేపట్టుదువనుట నిశ్చయము. ఇట్లుండఁగా నీవు రాధకుఁగూడఁ బ్రియుండవే కదా. ఆరాధకుమారునిఁ జంపించుట యేటిన్యాయము, అని నింద. ఓదేవ! నీవు శ్రీవత్సమనెడి లాంఛనమును దాల్చినవాఁడవు. శ్రీదేవికి మనోహరుఁడవు. మఱియు రాధయనెడి యొక గోపికకు వల్లభుండవనియు, దురాత్ముఁడగు కర్ణునిఁగూల్చితివనియు, స్తుతి. రాధ కర్ణుని పెంపుడుఁదల్లి,కావున నతనికి రాధేయుఁడనెడి నామము కల్గినది. అలం. వ్యాజస్తుతి.

అవ. ఈపద్యమునందు బలరాముని నుతించుచు శ్లిష్టపదములచేతఁ జంద్రునకును బలరామునకు నర్థము వచ్చునట్లు వర్ణించుచున్నాఁడు.

తే. కుముద బాంధవ ! రేవతీరమణ ! భద్ర
కామపాల, శరన్మేఘ గౌరవర్ణ
త్రిజగతీలోచనోత్సవ, దేవ నీకు
నందమైయుండు నీలాంబరాకలనము. 185

టీ. బలరామార్థము, కుముదబాంధవ=కుముదుఁడనెడి సర్పరాజునకు బంధు

వగువాఁడు, బలరాముఁడు శేషుఁడే కాన నాగరాజ సంబంధము సరిపడు చున్నది. రేవతీరమణ = రేవతియను పేరుగల యువతికిఁ బ్రియుఁడా, భద్ర =మంగళదాయకా, లేక బలభద్రుఁడను నామముగలవాఁడా, కామపాల= భక్తుల కోర్కులను బూరించువాఁడా, శరత్...వర్ణ—శరత్ = శరత్కాల సంబంధియగు, మేఘ = మేఘమువలె, గౌర = తెల్లని, వర్ణ =దేహచ్ఛాయగల వాఁడా, త్రిజ...త్సవ=మూడు జగములకును నేత్రోత్సవము లొనరించువాఁడా, దేవ, నీకు, నీలాంబరాకలనము=నల్లనివస్త్రమును స్వీకరించుట, అందమైయుం డుఁ=అందముగానుండును, తెల్లని యొంటిపై నల్లని వస్త్రము మిక్కిలి రాణిం చునని భావము. "నీలాంబరో రౌహిణేయః" అని కోశము. చంద్రపక్షార్థము— కుముద...ధవ= తెల్లకలువలకుఁజుట్టమా, రేవతీరమణ=రేవతీనక్షత్రమున కధిపతీ, భద్ర, కామపాల = మన్మథునిఁ బోషించువాఁడా, శర...వర్ణ =శరత్కాల మేఘమువంటి వర్ణముగలవాఁడా, త్రిజ...త్సవ = ముల్లోకముల నేత్రముల కానందము గలిగించువాఁడా, దేవ, ఓచంద్రా, నీకు, నీల...నము=నల్లనియాక సమునఁ బరిభ్రమించుట, అందమైయుండును. అలం. శ్లేషము.

క. బలరామ కృష్ణ సంజ్ఞలఁ
దెలుపు నలుపునైన దివ్యతేజంబులతో
నిలమీఁద నవతరించిన
జలజాక్షునికెలు శర్మసౌరభ మొసఁగున్. 136

టీ. బలరామ...సంజ్ఞలన్ = బలరాముఁడు, కృష్ణుఁడు ననెడి నామము లతో, తెలుపు...లతోన్ = తెల్లనిదియు, నల్లనిదియునయిన దేవతాసంబంధి యగు తేజములతోఁగూడ, బలరాముఁడు తెల్లని దేహచ్ఛాయతోను, గృష్ణుఁడు నల్లని దేహచ్ఛాయతోను, నని భావము. ఇలమీఁదన్ = భూమియందు, అవత రించిన...నెఱులు=పుట్టిననారాయణునియొక్క కేశములు, శర్మసౌరభమున్= సౌఖ్యాతిశయమును, ఒసఁగున్ =కల్గించుఁగాక, నారాయణుఁడు జార్చిన తెల్ల నిదియు, నల్లనిదియునగు రెండు వెండ్రుకలును బలరామ కృష్ణరూపంబులఁ దాల్చెననియు, తద్రూపమునొందిన యా వెండ్రుకలు సుఖమొసంగుఁగాక యని

యుఁ బ్రాదుర్భావము. నారాయణునందు జార్చిన వెండ్రుకలు బలరామ కృష్ణులయి రనుటకుఁ బ్రమాణము. విష్ణుపురా:- "ఉజ్జహారాత్మనః కేశౌ సితకృష్ణౌ తథా మునే"! యను దానిచేతను, "సచాపి కేశౌ హరిరుజ్జహార శుక్లమేకమపరం చాపికృష్ణం । తౌ చాపి కేశావిశతాం యదూనాం కులే స్త్రియౌ రోహిణీం దేవకీంచ, తయోరేకో బలభద్రో బభూవయో సౌ శ్వేతస్తస్య దేవస్య కేశః కృష్ణోద్వితీయః కేశవస్సంబభూవ కేశోయో సౌవర్ణతః కృష్ణవర్ణః" యనెడి భారతవచనముచేతను, తెలియఁదగినది.

తే. ఏక, యద్వయవాది, త్రయీవిదూర
యనవగీత చతుర్విధ ఖ్యాతిమార్గ
పంచబాణారి! షడభిజ్ఞ! పరమపురుష
బుద్ధ సంపత్స్వరంపరావృద్ధి యొసఁగు.   137

టీ. ఏక = ఏకాకారమైన జ్ఞానసంతతియే మతముగాఁ గలవాఁడా! ఇట మూలములోనున్న "ఏకచిత్తతతి" అను పదార్థమును నిందున్న యేకపదముచే లక్షింపవలయును. అంతియకాని "ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మ" యను శ్రుత్యర్థ ప్రకార మొక్కఁడవని యర్థముచెప్పరాదు. ఏమన వేదప్రామాణ్య మొప్పని యతనికిఁ బదునార్థమెట్లు సంఘటించు? బుద్ధుఁడు నారాయణావతారమే కనుక, నారాయణబుద్ధిచే నతని నట్లు స్మరింతుమని చెప్ప వలనుపడదు. బౌద్ధమత పరిభాషచేతనే నుతించుచున్నట్లు గ్రంథకర్త కభిప్రాయము చెప్పక తీఱదు. లేనిచోఁ దక్కిన విశేషణములు విపరీతములు కానున్నవి. ఈ యభిప్రాయమునే నారాయణీయవ్యాఖ్యానములో స 21-87. శ్లోకవ్యాఖ్యానమున విశదీకరింపఁబడియె. జ్ఞానసంతతితక్క వేఱొక్కటి లేదన్న మతము నవలంబించిన వాఁడు కావునే, అద్వయవాది = రెండవవస్తువులేదని వాదించువాఁడు- బాహ్యములయిన ఘటపటాది వస్తువుల భేదము లసత్యములని ప్రతిపాదించి యొక్క జ్ఞానాకారత్వమే సత్యమని యంగీకరించిన వాఁడవుటంబట్టి యతని కద్వయవాది పదము చెల్లును, త్రయీవిదూర = వేదప్రామాణ్య మంగీకరింపక పోవుటచే వేదములకు దూరుఁడ వగువాఁడా,అనవ...మార్గ. అనవగీత=చెప్ప

బడని, అనఁగా నంగీకరింపఁబడని యని భావము. చతుర్విధ = నాలుగు విధము లగు, ఖ్యాతిమార్గ = జ్ఞానరీతులుగలవాఁడా, సత్ఖ్యాతి నంగీకరించు సాంఖ్యమత సిద్ధాంతమును, అసత్ఖ్యాతి నొప్పెడి వేదాంతుల సిద్ధాంతమును, సదసత్ఖ్యాతి నవలంబించెడి మీమాంసకుల సిద్ధాంతమును, ననిర్వచనీయ ఖ్యాతినొప్పెడి యద్వైతుల సిద్ధాంతమును నిరాకరించినవాఁడనుట, "ఇసంసర్గం శూన్యం శూన్యం" అనెడి బౌద్ధసూత్ర మవలంబించిన సర్వశూన్యవాదుల మతమే అయినను సర్వశూన్యవాదులనఁబడు మాధ్యమికుల మతముకూడ బౌద్ధసిద్ధాంతములలోఁ జేరినదే కావున నాయర్థమును సంగ్రహింపఁగవి యిట్లు చెప్పెను. "నసన్నాసన్నసదసన్నచా ప్యనుభయాత్మకమ్ । చతుష్కోటి వినిర్ముక్తం తత్త్వం మాధ్యమికా విదుః" అని మాధ్యమిక బౌద్ధమతము, పంచబాణారి = కాముని జయించినవాఁడా, "మారజిల్లోకజిజ్జినః" అని కోశము, షడభిజ్ఞ = ఆఱయిన జ్ఞానప్రకారములుకలవాఁడా, ఆయాఱు జ్ఞానప్రకారంబు లేవియనిన, దేశాంతరమందున్న వస్తువులను సైతము చూచుటయు, దేశాంతరములందున్న శబ్దంబులు గూడ వినుటయు, పూర్వజన్మస్మృతియు, నితరులహృదయమును దెలిసికొనుటయు, నవిద్య, నస్మిత, రాగము, ద్వేషము, అభినివేశము, నాఁబడు నైదు క్లేశములను బరీక్షించుటయు, నణిమాది సిద్ధులును, పరమపురుష = ఓపూజ్యపురుషా! బుద్ధ=బుద్ధావతారుఁడా! సంప...వృద్ధిక్=సంపదలయొక్క యభివృద్ధిని, ఒసఁగుము=ఇమ్ము, వేదములనమ్మక వానికి విరుద్ధముగ వర్తించుబుద్ధుఁడు మనకు దేవుండెట్లులగును? అతఁడు మనకెట్లు స్తోత్రపాత్రుఁడగును? అని యడుగవచ్చును, పూర్వము దైత్యులు వేదముల ననుసరించి వేదోక్త కర్మములను యథోక్తముగా నాచరించి మహాశక్తిమంతులై దేవతలను బరాభవింపఁగా వారు విష్ణుని శరణువొచ్చిరి. అప్పుడు నారాయణుఁడు వారి ననుగ్రహించి బుద్ధరూపమున నవతరించి వేదమునకు విపరీతార్థములుచెప్పి మోహింపఁజేసి శక్తిహీనులఁగాఁ జేసెను. అప్పుడు సురలచే నా రాక్షసులు సులభముగా జయింపఁబడిరి.

తే. బుద్ధ! నీగట్టిహృదయసంపుటము దాఁకి

కుంఠితములయ్యె మరునంప కోలలెల్ల
మొద్దువోయికదా యిప్డు మురవిరోధి
యలరులెల్లను వర్తులాస్యంబు లయ్యె. 138

టీ. బుద్ధ=ఓబుద్ధదేవా! మరు...లెల్లన్=మన్మథునియొక్క, బాణసమూహములన్నియు, నీగట్టి...టము - నీసంబంధియుఁ బెట్టిదైనట్టిదియునగు హృదయమును, తాఁకి, కుంఠితములు=మొక్కవోయినవి, అయ్యెన్, మురవిరోధి=మురాసురునకు శత్రు వగునో దేవా, మొద్దువోయి, కదా = కుంఠితములగుటనే కదా,అలరులు=పువ్వులు, ఎల్లను, వర్తులాస్యంబులు=గుండ్రని మొగములుగలవి, అయ్యెన్, మొదటమన్మథునిబాణములు బాణములే కాన సూదులవలె వాఁడిగలవయి యుండెను. అవి నీధైర్యకంచుకమును దాఁకుటచే మొక్కవోయి గొడుగువలె గుండ్రని యాకారమును గలవగుటచేత నాబాణములు పుష్పరూపము లయ్యెను. వికసించిన పుష్పములు స్వతస్సిద్ధముగానే వర్తులాకారము లయియుండఁగా నావర్తులాకారత్వము బుద్ధునిధైర్యకంచుకమునం దాఁకుటచేతనే మొక్కవోయి యట్లుండెనని యుత్ప్రేక్షించెను. బుద్ధునివంటి జితేంద్రియుఁడు వేఱొకఁడు లేఁడని భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. ముఖ్యచతురాననుఁడ వీవు మునిశరణ్య
గౌణచతురాననుం డల కమలభవుఁడు
నీవు సర్వజ్ఞుఁడవు బుద్ధ దేవ! నిజము
శంభు సర్వజ్ఞుఁడగుట లౌకికవృత్తి. 139

టీ. మునిశరణ్య=మునులను రక్షింపసాధువగు నో దేవా! నీవు, ముఖ్యచతురాననుఁడవు=వాస్తవికచతురాననుఁడవు, నీకుఁజతురమగువాక్కులు స్వతస్సిద్ధముగాఁగలవాఁడవు కాన ముఖ్యచతురాననత్వము నీకుఁదగియున్నది. మఱియు, ముఖ్య...డవు - ముఖ్య=అభిధావృత్తిచేఁజతురాననుఁడవు, నేర్పగువచనములు నీకుసహజములగుటచేఁ జతురాననశబ్దము నీకు వాస్తవముగా నభిధాయకమగుచున్నది. అలకమలభవుఁడు=ఆబ్రహ్మ, గౌణచతురాననుండు= గుణసంబంధమ

చేవచ్చిన చతురతులగు వాక్యములుగలవాఁడు కాని వాస్తవముగా నట్టివాఁడు కాఁడు. ఓదేవా! నీవిచ్చినసామర్థ్యముచే నీగుణవర్ణనమందుఁ జతురములగు టంబట్టి యతనికిఁ జతురాననుఁడను పేరుగలిగినది. అంతియకాని నాలుగుముఖములుండుటచేతఁగాదని తెలియవలయును. బుద్ధదేవ, నీవు, నిజము=సత్యముగా, సర్వజ్ఞుఁడవు=సమస్తమును దెలిసినవాఁడవు. శంభు=శంకరుఁడు, లాక్షణిక వృత్తిన్=లక్షణావృత్తిచేత, సర్వజ్ఞుఁడు, ఆసర్వజ్ఞశబ్దమభిధావృత్తిచే నిన్నే చెప్పును. మఱి శివుని కెట్లుకలిగెనన లక్షణావృత్తిచేఁ గలిగెనని భావము. ఈ చెప్పుటచే బుద్ధుఁడు బ్రహ్మశంకరులకంటె నత్కృష్టుఁడని భావము. అలం. అపహ్నవము.

తే. జ్ఞానకర్మేంద్రియోపాధి సంప్రభూత
దశమహాకల్మషనీహార దశశతాంశు
దశమవిష్ణ్వవతారు నత్యంతనియతిఁ
గల్కిదేవుని నినుఁ గొల్తుఁ గైటభారి. 140

టీ. కైటభారి=కైటభుఁడనెడి రక్కసునిఁ జెండాడినవాఁడా, జ్ఞాన... అంశున్ - జ్ఞాన=జ్ఞానేంద్రియములయొక్కయు, కర్మేంద్రియ=కర్మేంద్రియములయొక్కయు, ఉపాధి=ఉపాధివలన, సంప్రభూత=పుట్టిన, దశ=పదియైన, మహాకల్మష=మహాపాపములనెడి, నీహార=మంచునకు, దశశతాంశు=సూర్యునివంటివాఁడును, దశమ... తారున్=పదియవయవతారమెత్తినవాఁడు, ఈచెప్పుటచే బలరామకృష్ణుల నొక్కయవతారముగానే భావించుకొనవలెను. అగు, కల్కిదేవునిన్, నిను, అత్యంతనియతిన్ = అధికమయిననిష్ఠతోడ, కొల్తున్ = సేవింతును. జ్ఞానేంద్రియములు, త్వక్కు, చక్షువు, శ్రోత్రము, జిహ్వ, ఘ్రాణము, కర్మేంద్రియములు, వాక్కు, పాణి, పాదములు, పాయువు, ఉపస్థ.

తా. ఓకైటభాంతకా! పదియింద్రియముల వ్యాపారమువలన జనించిన పది మహాపాపములను పరాసకరుఁడగు సూర్యుఁడు మంచునుంబోలె నశింపఁజేయుచుఁ బదవయవతారమగు నిన్ను సేవింతును.

క. విశ్వవ్యాప్తయశోని
త్యైశ్వర్య సమృద్ధి విష్ణుయశుఁ డనునామం
బీశ్వర కల్కిసమాహ్వయ
నిశ్వసదర్థమయి చెల్లె నీజనకునకున్. 141

టీ. ఈశ్వర=జగన్నియామకా, కల్కిసమాహ్వయ = కల్కి యను నామముగలవాఁడా, నీజనకునకున్ = నీతండ్రికి, విష్ణుయశుఁడు, అనునామంబు=అనెడి పేరు, విశ్వ... సమృద్ధి—విశ్వ=అంతటను, వ్యాప్త = వ్యాపించిన, యశః = కీర్తియొక్క, నిత్య=స్థిరమయిన, ఐశ్వర్య=సంపదయొక్క, సమృద్ధిన్ = పెంపుచేతనే, విశ్వసదర్థము=జీవించినయర్థముగలది, అనఁగా సార్థకమయినదనుట. అయి, చెల్లెన్, మొదట నీతండ్రికి విష్ణుయశుఁడనెడి పేరు వ్యర్థముగా నుండెను. కాని విష్ణుండ నగు నీవతనికడుపునఁబుట్టి కీర్తి దెచ్చితివి కాన, యతఁడు విష్ణుయశుండని పిలువఁబడుచున్నాఁడు. విష్ణుయశుఁడనుమాటను, కల్కిమూర్తి యతనికి గల్గుటచే వ్యాపనశీలముగల కీర్తివాఁడని వ్యుత్పత్త్యర్థము.

తా. ఓకల్కిమూర్తీ! నీజనకుని విష్ణుయశుండను నామము నీవుదయించి కీర్తి తెచ్చుటచేతనే సార్థకమయినది.

క. కురువీరపంక్తికంధర
హింసాశ్వకశిష్టులు జయించితి వంబురుహోద
ర! మూఁడవతారంబుల
నరహరి లీలావిడంబనప్రౌఢుఁడ వై. 142

టీ. అంబురుహోదర = పద్మము నుదరమందుఁగల యో పరమేశా! మూఁడవతారములందు, నర...డవై. నర=అర్జునునియొక్కయు, హరి=నారాయణునియొక్కయు, లీలా=చేష్టలను, విడంబన = అనుకరించుటయందు, ప్రౌఢుఁడవై = నేర్పుగలవాఁడవై, కురువీర=భీష్మాదివీరులను, జయించితివి. కృష్ణార్జునరూపమున భీష్మాదులను సంహరించితివని భావము. నర...వై=నరవానర వ్యాపారము నవలంబించి, పంక్తికంధరున్ = రావణుని, నర...డవై=నరసిం

మూర్తి యొక్క వ్యాపారమునవలంబించి, హిరణ్యకశిపులన్, జయించితివి, నరహరి శబ్దమునకు, ఇట ఒకమాఱు, కృష్ణార్జునులనియు, నొకమాఱు, నర వానరులనియు, మఱియొకమాఱు, నరసింహుఁడనియు నర్థము గ్రహించునది.

తే. అర్జునచ్ఛేదమొనరించి ♦ తర్ధచక్ర
సన్నిభంబైన శితపరశ్వధముచేత
సర్వలోకేశసంపూర్ణ ♦ చక్రధార
బాణభంజన మొనరింప ♦ బరువె నీకు. 143

టీ. సర్వలోకేశ = సమస్తలోకములకు నధిపతివగు నోయీశ్వరా, అర్ధ చక్రసన్నిభంబు=చక్రముయొక్క సగముభాగముతో సమానమైనది, ఐన... చేతన్=అయినట్టి,వాఁడియైన గండ్రగొడ్డంటిచేత, అర్జునచ్ఛేదము = కార్త వీర్యునిఖండించుటను, ఒనరించితివి=చేసితివి. సంపూర్ణ...ధారన్=పూర్ణమగు చక్రముయొక్క యంచుచే, బాణభంజనము= బాణాసురవధను, ఒనరింపన్= చేయుటకు, నీకున్, బరువే=భారమా? అర్ధచక్రాకారముగల గండ్రగొడ్డంటి చేతనే వేయిభుజములు గలకార్తవీర్యుని ఖండింపఁగల్గినప్పుడు పూర్ణమగుచక్ర ముచే వేయిమాత్రమే చేతులు గలబాణుని భజింప నీకుఁ గష్టకార్యముకాదు. పరశురాముఁడ వయి కార్తవీర్యునిఁ జంపితి వనియు, కృష్ణుఁడ వయి చక్రముచే బాణుని జంపితి వనియు భావము. అలం. అర్థాపత్తి.

తే. ప్రథమపరమేష్ఠి వైననీ ♦ ప్రకృతియందు
శేషఫణిరాజ వయిన నీ ♦ శిరమునందుఁ
గపటబాలుండ వయిననీ ♦ కడుపునందు
విశ్వములు పండు నని నాథ ♦ వింటుశ్రుతుల. 144

టీ. నాథా=ఓయధిశా! ప్రథమపరమేష్ఠివి=మొదటిబ్రహ్మవు, ఐననీప్రకృతి యందున్=అయినట్టి నీమాయయందు, శేషఫణిరాజవు=శేషుఁ డనెడిసర్పనా యకుఁడవు, అయిననీశిరమునందున్ = అయినట్టి నీతలయందు, కపటబాలుం డవు=కృత్రిమబాలకుఁడవు, అయిన...నందు=అయినట్టినీగర్భగోళమందును,

విశ్వములు=భువనములు, పండుక్ = శయనించియుండు, అని, శ్రుతులక్ =వేద ములందు, విందుక్ =వినుచున్నాను. భువనములు, సృష్టికి బూర్వమునఁ బ్రకృతియందేయుండును. సృజింపఁబడినపిమ్మట శేషుఁడు వానిని తలతో మోయుచున్నాఁడు. ప్రళయమునందు వానిని నీ కడుపులో నుంచుకొని వటపత్రమున శయనించియున్నావు అని సృష్టికిఁ బూర్వమును, సృష్టి కనంతరమును, ప్రళయమునందును లోకము లెచ్చటనుండునో యిందుఁ దెలుపఁబడె. ఈచెప్పుటచే భగవంతుఁడు సృష్టిస్థితిలయకర్తయని తెలుపఁబడెను.

క. సఁసారినికరమానస
సంసద్భవనావకరరజ శ్శోధని యో
కంసారి నీపదాబ్జని
నంసాపరిశుద్ధి బుద్ధి నై పుణిఁదలఁపన్.   145

టీ. ఓకంసారి=కంసునిఁజంపినయోకృష్ణా ! బుద్ధినైపుణిక్ = బుద్ధిచాతుర్యముచే, తలఁపక్ =ఆలోచింపఁగా, నీపదా...శుద్ధి - నీపదాబ్జ = నీపాదపద్మములయొక్క, నినంసా=నమస్కరించుటయందలి తలంపుయొక్క, పరిశుద్ధి = నైర్మల్యము, సం...ధని—సంసారి = సంసారమం దున్నవారియొక్క, నికర = సమూహముయొక్క, మానస = మనస్సనెడి, సంసద్భవన = సభామందిరమునందున్న, అవకరరజః=రాగద్వేషాదులను గల్గించు రజోగుణమనెడి పరాగమును, శోధని=తుడుచునట్టిది. పలువురు జనుల సంబంధముచే సభామందిరాదులందు సంభవించుచున్న పరాగమును జీపురు శుభ్రపఱచునట్లు, భార్యాపుత్రులయొక్కయు, మిత్రామిత్రులయొక్కయు సంబంధము సర్వదా గలుగుచుండుటచే, సంసారుల మనమందు సంభవించెడి రాగద్వేషాది హేతువగు రజోగుణమును నశింపఁజేసి మనంబులను నిర్మలంబులుగాఁ జేయునది నీపాద ధ్యానముకంటె వేఱొండులేదని భావము.

తే. ధర్మబీజ ! వియన్నదీశీతాతపాద !
కామితార్థప్రదానైక కల్పవృక్ష !

కామజనక ! చిదాత్మ ప్రకాశరూప !
కమలనాథ ! చతుర్వర్గ గతివి నీవ. 1

టీ. ధర్మబీజ=ధర్మమునకుఁ గారణభూతుఁడవు, వియత్...పాద—వియత్స్నదీ=గంగానదికి, తాత=జనకమగు, పాదచరణములు గలవాఁడా, లోకలను బవిత్రింపఁజేసెడి గంగానదిని నతని పాదములు పుట్టించినవనుటచేఁ దత్పదములు పరమపావనములని తెలియవచ్చుచున్నది. కామి...వృక్ష—కామిత=కోరఁబడిన, అర్థ=ధనాదులను, ప్రదాన=ఇచ్చుటయందు, ఏక=ముఖ్యమగు కల్పవృక్ష=కల్పవృక్షమువంటివాఁడా, కల్పవృక్షమువలెఁ గోరినకోర్కు లిచ్చుచున్నాఁడవు. ఈచెప్పుటచే నర్థపురుషార్థదాతయనుట స్పష్టము. కామజనక=కాముఁ బుట్టించినవాఁడా, చిత్...రూప—చిత్=జ్ఞానమే, ఆత్మ=స్వరూపముగాఁగల, ప్రకాశరూప=కాంతియే మూర్తిగాఁగలవాఁడా, అనఁగా జ్ఞానరూపమగు ప్రకాశముగలవాఁడనుట. లేక, చిత్...రూప—జ్ఞానస్వరూపమగు, నాత్మప్రకాశమే స్వరూపముగాఁగలవాఁడా! ఈ చెప్పుటచే మోక్షపురుషప్రదాయని తెల్లమగుచున్నది. కమలనాథ=ఓ నారాయణా! నీవ, చతుర్వర్గగతివి=నాలుగు పురుషార్థములకు దిక్కగువాఁడవు.

తా. ఓ దేవా? నీవు ధర్మమును నిష్టపదార్థములను, కామమును, మోక్షమును, సమకూర్చుచుంటివి. కావున ధర్మార్థకామమోక్షములకు నీవే యాధారుఁడవు.

తే. విశ్వరూప ! భవద్భూరి విభవమహిమ
యెంత వర్ణింపఁజాలు మా యీమనంబు
ప్రాఁత పైచీర చెఱఁగున బడుగువాఁడు
హేమశైలంబు చిదిపి ఱాలెన్ని ముడుచు ! 147

టీ. విశ్వరూప = ప్రపంచమే రూపముగాఁ గలవాఁడా, భవత్...మహిమ—భవత్=నీయొక్క, భూరి=గొప్పదగు, విభవమహిమ = సామర్థ్యాతిశయమును, మాయీమనంబు, ఎంత...చాలుః = ఏపాటివర్ణింపఁగలను, బడుగు

వాఁడు=నిలువు పేద, (ప్రాత పైచీర చెఱఁగునన్ =చినిఁగిన పైవస్త్రముయొక్క కొనయందు, హేమశైలంబున్ =బంగారుకొండను, చిదిపి=శిథిలముగాఁజేసి, తాలు ఎన్నిముడుచున్ = ఏపాటి మూటఁ గట్టును.

తా. నిలువు పేద బంగారపుఁ గొండను ముక్కలుగాఁ జేసి పైవస్త్రమున నన్నింటినిగాక కొన్నింటినిమాత్రమే మూటఁగట్టు చందంబున, మా మనస్సులనంతములగు నీ మహిమలలో నొక కొన్నింటినిమాత్రమే గ్రహింపఁ జాలును.

అలం. దృష్టాంతము.

వ. అని యనేకప్రకారంబులఁ బ్రస్తుతించి నమస్కరించె. ఇవ్విధంబున దేవతార్చనం బొనరించి, భోజనకార్యంబులు దీర్చి విజిత వైజయంతం బగుశుద్ధాంత కేళీసౌధం బెక్కి, విహిత కులదేవతాభక్తియుఁ, గృతభుక్తియు నగు దమయంతీ మహాదేవితోడం గూడె. అనంతరంబ 148

టీ. ...విజితవైజయంతంబు=జయింపఁబడిన దేవేంద్రుని మేడగలది, విహిత...భక్తియు = చూపఁబడిన యిలువేల్పులందు భక్తిగలదియు, కృతభుక్తియు=చేయఁబడిన భోజనముగలదియు, శేషము సులభము.

శా. ఆ రామారమణుల్ రమాసతియు దైత్యారాతియుంబోలె శృం
గారక్రీడలఁ బొద్దుపుచ్చిరి వధూగంధర్వవిద్యాకళా
కీరాలాపకలాప కోకిలకుహూకేళీమయూరాంగనా
చారీమండల తాండవారభటికాసంరంభ సంభావనన్.

టీ. ఆరామా...రమణుల్ = ఆ నల దమయంతులు, రమాసతియు=లక్ష్మీదేవియు, దైత్యారాతియున్ బోలెన్ = నారాయణుఁడునువలె, వధూ...సంభావనన్—వధూ = స్త్రీలయొక్క, గంధర్వవిద్యా = గానవిద్యయందలి, కళా= చాతుర్యము, కీరాలాపకలాప = చిలుకపలుకుల సమూహము, కోకిలకుహూ= కోయిలల కుహూధ్వనులు, కేళీమయూర=క్రీడామయూరములయొక్కయు, అంగనా = స్త్రీలయొక్కయు, చారీ = చారియనెడి పేరుగలదియు, మండల=

మండలమను పేరుగలదియు, నగు తాండవారభటీ=నాట్యవిశేషము, వీనియొక్క, సంరంభ=అతిశయముయొక్క, సంభావనన్ = గౌరవముచేతను, అనఁగా స్త్రీలు, కీరములు, కోయిలలు, నెమిళ్లు, ఆటకత్తెలు, తమతమ చాతుర్యము చూపుచుండఁగాఁ వినియుఁ గనియు సంతసించి వానిని మిక్కిలి యాదరించుచని భావము. శృంగారక్రీడలన్, ప్రొద్దుపుచ్చిరి=కాలమును గడపిరి. గీతాది గోష్ఠిచేఁ గాలమును బుచ్చిరని భావము.

వ. అంత. 150

తే. గగన హరినీల శైల శృంగంబునుండి
డొల్లిపడెఁ బ్రొద్దు జేగురుఁ గల్లువ్రాలెఁ
దన్నిపాత సముద్ధూత ధాతుధూళి
చందమునఁ దోఁచె దివసావసాన సంధ్య. 151

టీ. గగన...నుండి—గగన=ఆకసమనెడి, హరినీల = ఇంద్రనీల మణిమయమయిన, శైల=పర్వతముయొక్క, శృంగంబునుండి = శిఖరమునుండి, ప్రొద్దు=సూర్యుఁడు, జేగురుఁగల్లువ్రాలెన్ = జేగురుఱాతివలె, డొల్లిపడెన్ = కూలిపడెను. తత్...చందమునన్—తత్=ఆ జేగురుఱాతియొక్క, నిపాత=పడుటచేత, సముద్ధూత=ఎగసినట్టి, ధాతు=గైరికాది ధాతువులయొక్క, ధూళిచందమునన్=పరాగమని, దివసావసానసంధ్య = సాయంకాలసంధ్య, తోఁచెన్=కానవచ్చెను. ఉన్నతప్రదేశమునుండి యేదేని గురుపదార్థము క్రిందికిఁబడుచున్నప్పుడు దాని తాఁకుడుచే మధ్యనున్న మెత్తని శిలలు మొదలగునవి చూర్ణమై ధూళు లాకసమున కెగయుట ప్రత్యక్ష దృష్టము. అట్లే సూర్యుఁ డనెడిపెద్ద జేగురుఱాయి నీలాకాశమనెడి యున్నత ప్రదేశమునుండి జాఱి క్రిందికిఁ బడుచుండఁగా దాని రాపిడిచే నలఁగిన గైరికాది ధాతువులయొక్క పరాగమువలె సాయంకాలసంధ్య యొప్పుచున్నదని భావము. సూర్యుండు కాంతికిరణుఁడై పశ్చిమదిశకేగుచున్నాఁడనియు, సాయంకాల సంధ్యారాగము వ్యాపించినదనియు ఫలితార్థము. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్షయు.

ఉ. కోమల తామ్రచూళికల క్రొవ్వెఱసంజకుఁ బ్రోదివెట్ట ని
స్సీమ కఠోరతార రుతిఁ జెట్టుపలార్చుచు నఱ్ఱులెత్తి వి
శ్రామము వోలెఁ గూసె విలసచ్చరమాచలకూట పక్కణ
గ్రామటికాకుటీర శిఖరంబులఁ గుక్కుటచక్రవాళముల్.

టీ. కుక్కుటచక్రవాళముల్=కోళ్ల సమూహములు, విలసత్...రంబులన్ - విలసత్=ఒప్పుచున్న, చరమాచల = అస్తాచలముయొక్క, కూట=శృంగములందున్న, పక్కణ = శబరులు నివసించెడి, గ్రామటికా = చిన్నపల్లెలందున్న, కుటీర=గుడిసెలయొక్క, శిఖరంబులన్ = కొనలందు, ఎఱసంజకున్=అరుణ కాంతులుగల సంధ్యారాగమునకు, కోమల...క్రొవ్వు - కోమల=మృదువయిన తామ్ర = ఎఱ్ఱని, చూళికలక్రొవ్వు = జుట్టులయొక్క యతిశయము, ప్రోది వెట్టన్ = పెంపుగల్గించుచుండఁగా, నిస్సీమ...రుతిన్ - నిస్సీమ = హద్దులేని, కఠోర=కఠినమయిన, తార=మిక్కిలి పెద్దదియగు, రుతిన్ = కూతను, చెట్టుపలు=ఱెక్కలు, ఆర్చుచున్ = ఆడించుచు, అఱ్ఱులు = మెడలు, ఎత్తి, విశ్రామము వోలెన్ = విశ్రాంతిస్థానమువలె, కూసెను. సాయంసమయమందుఁ గోళ్లు క్రూర మృగాదులవలని భయమునుండి తప్పించుకొనుటకై యింటికొప్పులందు వసించుటగలదు. అట్టి యిండ్లకొప్పులపయిననున్న కోళ్లగుంపుల యెఱ్ఱని జుట్టుల కాంతులు సంధ్యారాగమును వర్ధించుచున్నట్టు లుండెను. ఇది ముద్రితగ్రంథములందును, వ్రాతప్రతులందును బరిపరివిధములగు పాఠములతో నుండెను. అయిన నిది సీతారామాచార్యులవారి శబ్దరత్నాకరమున నుదాహృత పద్యమును బురస్కరించుకొని దిద్దఁబడెను. మఱియు కొక్కురో, కో యను ధ్వని విశ్రాంతి స్థానమువలె నుండెనని భావము.

తా. అస్తాచలకూటముననున్న పల్లెలందలి గుడిసెలపై నెక్కి కోళ్లగుంపులు తమజుట్టుల యరుణకాంతులచే సంధ్యారాగ మతిశయించుచుండఁగా ఱెక్కలాడించి గొంతులెత్తి, హద్దులేని భీకరధ్వని విజృంభించునట్లుగాఁ గొక్కురో కోయని కూసెను.

చ. తలఁ బ్రతిబింబభానుమణి దాల్చి విహారవనాంతరంబునన్
మలఁగిమలంగి పెంజిలువనాతియభంగి నవీనసారణీ
సలిలభరంబు దోలుకొని చయ్యనవచ్చినఁ జూచిభీతిబి
ట్టులికియుఁబోలె నత్తఱివియోగముఁబొందిరథాంగదంపతుల్.

టీ. అత్తఱిన్=ఆసాయంకాలసమయమందు,నవీన.. భరంబు. నవీన=నూతనముగా వచ్చుచున్న, సారణీ=కాలువయొక్క, సలిలభరంబు = జలప్రవాహము, తలన్=శిరమునందు, ప్రతిబింబభానుమణిన్=జలములోఁ బ్రతిఫలించినసూర్యుఁ డనెడి రత్నమును, దాల్చి=ధరించి, విహారవనాంతరంబునన్=ఉద్యానవనము యొక్క మధ్యభాగమునుండి, మలఁగి, మలంగి = వంకరగానడుచుచున్నదై, పెంజిలువనాతియభంగిన్=పెద్దనాగకన్యకవలెనే, తోలుకొని = వెంబడించి, చయ్యనన్=శీఘ్రముగా, వచ్చినన్, చూచి, భీతిన్=భయముచే, బిట్టు=అధికముగా, ఉలికియుఁబోలెన్=చలించినవియువలె, వియోగమున్ = ఎడఁబాటును, ఒంది, రథాంగదంపతుల్=చక్రవాకద్వంద్వములు, పోయెన్ = ఎగిరిపోయెను. సాయంసమయములందు, సర్పములాహారార్థము తమ కలుఁగులు విడిచి బయట విహరించుటయు, తమ సమీపమునకు వచ్చుచున్నప్పుడు భయపడి పక్షులు మొదలగునవి యెగిరిపోవుటయు సుప్రసిద్ధము. మఱియు సూర్యాస్తమయ సమయంబునఁ జక్రవాకములు వియోగమునుబొంది పోవుటయుఁ బ్రసిద్ధము. సాయంకాలమగుటచే స్వాభావిక సిద్ధమగు వియోగమునొంది యుద్యాన వనములందున్న కాలువలోఁ గ్రీడించుచున్న చక్రవాకపక్షులు ఆ సమయమున నెగిరిపోవుచుండెను. సాయంసమయమందుఁ బూవులు మొక్కలు మొదలగు వానికి నీరుకట్టుట మిక్కిలి మంచిదను తలంపుతో నుద్యాన వనపాలకు లపుడే కాలువలనుండి నీరు వదలిరి. ఆనీరు వక్రవక్రముగాఁ గాలువలలోనుండి ప్రవహించుచుండెను. అప్పుడు సాయంకాల సూర్యకిరణములు ప్రవహించి వచ్చుచున్న జలప్రవాహాగ్రమునందుఁ బ్రతిఫలించుచుండెను. ఈయర్థమును గవి యిట్లుత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు. అప్పుడే విడువఁబడిన జలప్రవాహముయొక్క యగ్రమునఁ బ్రతిఫలించిన సూర్యుఁడు తలయందున్నమానికమువలె నుండఁగా

నమధ్యమందు వంకరగాఁ బాఱుచున్న జలప్రవాహము, వంకరగ జరుగుచున్న నాగకన్యకవలె నున్నదనియు, నది వడివడి తమ చెంతకు వచ్చుచుండఁ జూచి దుంతవఱకుఁ గాలువలందు విహరించుచున్న చక్రవాకములు భయమునుబొంది యెగిరిపోయినట్లును వర్ణించెను. స్వభావసిద్ధమగు వియోగమున నెగురు చున్న జక్కవలు జలప్రవాహమును బాముగా భావించినట్లు చెప్పుట చే;
౧౮౦. ఉత్ప్రేక్ష.

శా. రశ్మిగ్రాహి గరుత్మదగ్రజ కరారబ్ధావిరామభ్రమిన్
గాశ్మీరాభ కరేష్టకారుచి పరాగంబున్ సహస్రాంశు శా
ణాశ్మంబున్ గదియించె ధాత నవసంధ్యాఖడ్గము న్వేదనా
వేశ్మస్వాంత రథాంగదంపతి చమూ విచ్ఛేద లీలార్థమై.

టీ. ధాత=బ్రహ్మ, వేదనా...లార్థమై—వేదనా=వియోగసంతాపమునకు, వేశ్మ=మందిరమువంటివగు, స్వాంత=చిత్తములుగల, రథాంగ=చక్రవాకములయొ క్క, దంపతి=మిథునములయొక్క, చమూ=సమూహముయొక్క, విచ్ఛేద=వి యోగమునుబొందించుటయనెడి, లీలార్థమై=వ్యాపారముకొఱకు, నవసంధ్యాఖడ్గ మున్=క్రొత్తసంధ్యాకాలమనెడి ఖడ్గమును, రశ్మి...భ్రమిన్—రశ్మి=ప్రగ్గము నెడి త్రాటను, "కిరణప్రగ్రహౌరశ్మీ" అని కోశము. గ్రాహి = పట్టుకొను చున్న, గరుత్మదగ్రజ=గరుడుని యన్నయగు ననూరునియొక్క, కర = చేతు చే, ఆరబ్ధ=ప్రారంభింపఁబడిన, అవిరామ=ఎడతెగని, భ్రమిన్=తిరుగుట లిగినట్టిదియు, కాశ్మీరా...గంబున్ - కాశ్మీరాభ=కుంకుమవలె నెఱ్ఱగానున్న, కర=కిరణములనెడి, ఇష్టకా=ఇటికలయొక్క, రుచి=కాంతియనెడి, పరాగం బున్=చూర్ణముగలదియును, సహస్రాంశు...ంబున్—సూర్యుఁడనెడి సాన రాతిని, కదియించెన్=చేర్చెను. అనఁగా సానఁబట్టెనని భావము. లోకములోఁ త్తులను సానఁబట్టుట కొక రీతిగలదు. తిరుగటి దిమ్మవంటి యొక రాతికి నొక య్య యిరుసు నమర్తురు. ఆయిరుసుకొన నొక దారువునకుఁ గువ్వఁబడిన యొక యినుపచీల కమర్తురు. ఆతిచక్రములోనుండి చొచ్చిపోయిన రెండవ నను నక్లే చేయుదురు. ఆయిరుసునకుఁ ద్రాటినిజుట్టి త్రిప్పినచో నాఱాతి

చక్రము తిరుగుచుండును. అట్లు తిరుగునపుడు కత్తులను నాచక్రాంచలమునఁ బెట్టి పదనుగల్గించుచుందురు. నడుమనడుమ నిటికపొడుముగాని మెత్తనియిసుక గాని యాచక్రమునవేసి నీళ్లుఁజల్లుచుందురు. ఆనీటి సంపర్కముచే నాధూళి పంకమయి యా చక్రము నంటియుండును. ఇట్లుండఁ గాలాధారమునయున్న సూర్యబింబము సానఱాయివలె నుండఁగా, సూర్యసారథియగు నసూరుఁడా శాణచక్రమును ప్రగ్గములనెడి త్రాళ్లతోఁ ద్రిప్పుచుండగా, సాయంకాలమగుటచే నెఱ్ఱని సూర్యకిరణములకాంతి యిటికపొడుమగుచుండఁగా, బ్రహ్మయను శిల్పి చక్రవాక మిథునముల సంబంధమును ఛేదించుటకై కావలసియున్న సంధ్యాకాలమనెడి ఖడ్గమును సానఁబట్టుచున్నట్టులుండెను. చక్రవాకముల సంబంధమును ఛేదించి వియోగము గల్గించుటకు సాయంకాలము ఖడ్గమువలె నొప్పుచున్నదని భావము. సాయంకాలము చూపట్టఁగాఁ జక్రవాకములెగిరిపోయెనని ఫలితార్థము. ఇట రెండవపాదము కొన్నింటి ప్రతులలో "కాశ్మీరాజనవేష్టకా రుచిరరాగంబుల్" అని యున్నది. మఱి కొన్నింటిలో 'వరేష్టకా' యని యున్నది. కాని యీ పాఠము మూలమునకు సరిగానట్టు తోఁచుచున్నది. "అంఘ్రిస్థారుణిమేష్టకా విసరణైశ్శోణే" అని యున్నది. అనఁగా, సూర్యకిరణము లందున్న యరుణిమ యనెడి యిష్టకాచూర్ణములచేత నెఱ్ఱనిది, అని యర్థము. అందులకుఁ దగినట్టుగా "కాశ్మీరాభకశేష్టకా రుచిపరాగంబుల్" అని మార్చఁబడెను. సూర్యకిరణములనెడి యిటికల సంబంధియగు, రుచిపరాగంబుల్ = కాంతియనెడిధూళి కలదియని యర్థమనుకూలముగా నుండెను. కిరణములం దిష్టకాత్వమును, గాంతియందుఁ దచ్చూర్ణత్వమును నారోపితములయ్యె. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, రూపకము.

తే. సలిలనిధి సార్వభౌమకాష్ఠాపురంధ్రి
యొలగందంపుఁబస పాడెనొక్కొ యనఁగఁ!
గమల కింజల్కరేణు సంకాశ మగుచు
నింగి నెఱి సంజ కెంజాయ నివ్వటిల్లె. 155

టీ. సలిల...రంధ్రి—సలిలనిధి=సముద్రములకు, సార్వభౌమ= మండలేశ్వరుఁడయిన వరుణునియొక్క, కాష్ఠా = దిక్కనెడి, పురంధ్రి = స్త్రీపడఁతి యనుట. ఓలగంచంపుఁబసపుక్=పూఁతపసపుతో,ఆడెక్, ఒక్కొ-అనఁగక్= స్నానముచేసినదేమో యన్నట్టుగా, నెఱసంజకెంజాయ = పూర్ణమైన సాయంకాల సంధ్యారాగము, కమల...శము—కమలకింజల్క=పద్మకేసరములందలి, రేణు=పరాగముతో, సంకాశము=సమమగునది, అగుచుక్, నింగిక్=ఆకాశమునందు, నివ్వటిల్లెక్=వ్యాపించెను. పద్మకేసరములతో సమమయిన సాయం సంధ్యారాగముచే వ్యాప్తమగు పడమటిదిక్కు పూఁతపసపుతోఁ దానమాడి నదో యనునట్లుండెను.

క. కుసుమం బద్దినవిధమున
బసపున హత్తించినట్లు బంగారమునక్
బస నిచ్చినగతి, సంధ్యా
వసరంబున నింగి యరుణవర్ణం బయ్యెన్. 156

టీ. నింగి=ఆకాశము, సంధ్యావసరంబునక్=సంధ్యాసమయమందు, కుసుమంబు = కుసుంబారంగు, అద్దినవిధమునక్=అంటించినరీతిగా, పసపునక్, హత్తించినట్లు=పూఁతపూసినట్లుగాను, బంగారమునక్=బంగారముచే,పసను= ఎఱుపుమించిన పసపుచాయను, ఇచ్చినగతిక్ = అనఁగాఁ బంగారునీటితోఁ బూఁతపూసినట్టుగాను, అరుణవర్ణంబు=ఎఱ్ఱని వన్నెగలది, అయ్యెక్—అలం. ఉత్ప్రేక్షలు.

తా. సులభము.

క. అభినవ సంధ్యా తాండవ
రభస రయచ్ఛిన్న హిమ ధరాధర కన్యా
ప్రభుహారాస్థులభంగిని
నభస్థలిం దారకా గణంబులు వ్రేచెన్. 157

టీ. తారకాగణంబులు = చుక్కమొత్తములు, అభి... భంగిక్- అభినవ = అప్పుడే ప్రారబ్ధమయిన, సంధ్యా=సంధ్యాసమయమందలి, తాండవ = నృత్య

మునందున్న, రభస = సంతోషముచేనైన, రయ=వేగముచే, భిన్న=తెగినట్టి, హిమ...ప్రభు = పార్వతీపతియొక్క, హార=తావళములోని, అస్థులభంగిన్ = ఎముకలతోఁజేసిన పూసలవలె, నభస్థలిన్ = ఆకసమునందు, పొడిచెన్ = ఉదయించెను. సాయంసమయమం దుదయించిన నక్షత్రము లాసమయమందు హర్షాతిశయముచే నృత్యము చేయుచుండుటచేఁ దెగినట్టి శంకరుని తావళములోని యెముకల పూసలవలె నుండెనని భావము. అల - ఉత్ప్రేక్ష.

మ. చరమాశా నికషోపలాంచలమునన్ సంధ్యాప్రకాశోదయం
బొరఁగావించి విరించిచేఁ గొనినసూర్యుండన్పదార్వన్నెబం
గరపుం బూదియుకై వియద్విపణి వేడ్కన్ గాలమన్పచ్చు చె
చ్చెరఁజెల్లించిన గవ్వచాక మనమింకెంచెం దారకాచక్రముల్.

టీ. కాలమన్పచ్చు=కాలమనెడి బేహారి,చరమా ..మునన్-చరమాశా=పశ్చిమదిక్కనెడి,నికషోపల=గీటుఱాతియొక్క, అంచలమునన్=కొనయందు,ఇటఁ జరమాశయందునికషోపలాంచలము నారోపింపవలయును. అట్లయినచో,నాశాశయొక గీటుఱాయివలెను,పశ్చిమ దిక్కొక కొనవలెను నున్నదనిచెప్ప నొప్పియుండును. మఱియు సామాన్యముగా నికషముయొక్క కొనయందే సారాసారమును గ్రహించుటకై బంగారమును గీటుబెట్టుచుందురు. సంధ్యా...దయంబు=సంధ్యాకాంతియనెడి, ఒరన్=గీటును, కావించి=చేసి, విరించిచేన్ = బ్రహ్మవలన, కొనిన...పూదియుకై=కొన్నట్టిసూర్యుఁడనెడి,పదాఱువన్నెబంగారపుఁ బూసనిమిత్తము,వియద్విపణిన్=ఆకాశమనెడి యంగడియందు,వేడ్కన్=వేడుకతో, చెచ్చెరన్=వేగముగా,చెల్లించిన గవ్వచాకము=వెలకుఁగానిచ్చినగవ్వలయొక్క, పుంజీలు, అనన్ = అనునట్లుగా, తారకాచక్రముల్ = చుక్కలగుంపులు, మించెన్ = అతిశయించెను. బ్రహ్మయనెడి శిల్పి పదాఱువన్నె బంగారముతోఁ జేసిన సూర్యుఁడనెడి పెద్ద పూసనుజేసి గగనమనెడి యంగడికిఁ దెచ్చి యమ్మఁ జూపఁగాఁ గాలమనెడి వర్తకుఁడు, దానిని పశ్చిమాశయనెడి గీటుఱాయి కొనయందు సంధ్యారాగ మనెడిగీటును బెట్టి పరీక్షించి దానివెల నిమిత్తమై చెల్లిం

చుచున్న గవ్వచౌకములో యున్నట్లు చుక్కమొత్తములు ప్రకాశించెను. శిల్పి లేదేని మనోహర వస్తువునుజేసి యంగడికిఁ గొనిపోవుటయు నచ్చటి వర్తకులు దానిఁ బరీక్షించి పుచ్చుకొనుటయుఁ బ్రసిద్ధము. మఱియు మన దేశములో నాణె ములిచ్చి బంగారమునుగొన్నట్లు కొన్ని దేశములందు గవ్వలిచ్చి బంగారమును గొనుటయుఁ గలదు. దీనికిమూలమునందు " ఆకాశమనెడి స్త్రీ సూర్యుఁడనెడి బంగారుఁబూసను నిచ్చివేసి పుచ్చుకొన్న గవ్వలవలె నక్షత్రము లొప్పెనని చెప్పఁబడినది. అందాకసమునకు 'ద్యౌః' అని ప్రయోగింపఁబడె. స్త్రీలింగమువలన నాకాశ మనెడి స్త్రీ లోకవ్యవహారము నెఱుంగనిది కావున హెచ్చువిలువగల బంగారమునిచ్చి గవ్వలుపుచ్చుకొనుచున్నదని వక్కాణింపఁబడె. ఆస్త్రీకి బదులు గా నిందు ఛాందసుఁడగు బ్రహ్మనువాడెను. లోకవ్యవహారమెఱుంగని బ్రహ్మను వంచించి యతండుదెచ్చిన సూర్యుఁడనెడి బంగారు పూసను బుచ్చికొని వాని కిచ్చుటకై తనసంచిలోని గవ్వమొత్తములను నొక్కపరి గ్రుమ్మరించెను. అట్లు గ్రుమ్మరింపఁబడిన గవ్వమొత్తములవలెఁ జుక్కలువిలసిల్లెనని భావము. సూర్యుం డస్తమించె ననియుఁ జుక్క లాకసమున వ్యాపించె ననియు ఫలితార్థము. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్ష.

మ. నభమెల్లం గలయుంగ నిండఁబొడిచె న్సంధ్యావశేషాదృతా
రభటీడంబరతాండవభ్రమరికారంభంబునన్, శాంభవీ
ప్రభుపాదాహతిమీఁదికిన్నెగయుచున్ బ్రహ్మాండగోళంబుతో
నభిసంబద్ధములయ్యెనోరజతశైలాళ్యంబులన్నట్టుడుల్. 159

టీ. సంధ్యా...రంభంబునన్—సంధ్యా=సంధ్యాకాలముయొక్క, అవశే ష=మిగిలిన భాగమందు, అనఁగా సంధ్యాకాలాంతమందనుట, ఆదృత=ఆద రింపఁబడిన, లేక, అంగీకరింపఁబడినదియు, ఆరభటీ=నేర్పుయొక్క, డంబర= అతిశయముచేతనైన, తాండవ=నాట్యముయొక్క, భ్రమరికా = తిరుగుటల యొక్క, ఆరంభంబునన్ = ప్రారంభదశయందు, శాంభవీ...హతిన్—శాం భవీప్రభు=శంకరునియొక్క, పాదాహతిన్=కాలిదెబ్బలచే, మీఁదికిన్ నెగ

యుచున్, రజతశైలాశ్మంబులు=వెండికొండయొక్క ఱాలు, బ్రహ్మాండగోళ ములతో, అభిసంబద్ధములు=అంటుకొన్నవి. అయ్యెనో, అన్నట్లు, ఉడులు చుక్కలు, నభమెల్లన్ కలయంగన్=ఆకాశమందంతటను, పొడిచెన్=ఉ యించెను. సంధ్యాకాలాంతమునందే చుక్కలు చూపట్టుచుండును. కాన పద మున, సంధ్యావశేషమని ప్రయోగింపఁబడినది. శివుఁడు సాయంసమయాఁ మందలి నైపుణ్యముతోఁ గైలాసపర్వతమునందు నాట్యమునలుపఁగా నఁ కాలితాఁకుడుచే శిథిలములయి వీఁదికెగసి బ్రహ్మాండ కర్పరమునకుఁ గ్రింది గమున నంటుకొన్న వెండికొండశిలలుగాఁబోలునని తోఁపించుచుఁ జుక్క గగనము నావరించెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

సీ. చుక్కలో యివిగావు సురలోకవాహినీ
విమలాంబుకణ కదంబములుగాని
తారలో యివిగావు తారాపథాంభోధి
కమనీయ పులిన సంఘములుగాని
యుడువులో యివిగావు మృడునంబరంబునఁ
దాపించినట్టి ముత్యాలుగాని
రిక్కలో యివిగావు రేచామతుఱుముపైఁ
జెరివిన మల్లె క్రొవ్విరులుగాని
తే. యనుచు లోకంబు సందేహమందుచుండఁ
బొడిచె బ్రహ్మాండపేటికా పుట కుటీర
చారుకర్పూర ఫాలికా సంచయములు
మెండుకొని యోలి నక్షత్ర మండలములు. 1

టీ. ఇవి=ఈకానవచ్చుచున్నవి, చుక్కలో=నక్షత్రములా? సుర...కా సురలోకవాహినీ=గంగానదియొక్క, విమల=స్వచ్ఛమైన, అంబుకణ=ఉ బిందువులయొక్క, కదంబములు=సమూహములుగాని, కావు=చుక్కలుగా ఇవి, తారలో, తారా...ఘములు - తారాపథాంబోధి=ఆకాశమనెడి సము

మురియొక్క, కమనీయ=మనోహరమైన, పులినసంఘములు=సైకతములసముద
యములుకాని, కావు=తారలు; కావు. అనఁగాఁ జుక్కలు గగనము సముద్ర
మువలెను, చుక్కలిసుకతిన్నెలవలెను విరాజిల్లుచున్నవని భావము. ఇవి ఉడు
వులో=నక్షత్రములా, మృండునంబరంబునక్=శంకరునివస్త్రమునందు, అనఁగా
నాకాశమందనుట. శంకరుఁడు దిగంబరుఁడు కాన, యాకాశముగూడ నట్టిదే
కాన యీచెప్పుట సరిపడుచున్నది. తాపించినట్టి ముత్యాలుకాని, కావు,
రిక్కలో, ఇవి కావు, రేచామ=రాత్రియనెడిస్త్రీ, తుఱుముపైన్=సిగమీఁద,
చెరివినమల్లె క్రొవ్విరులు=ముడిచినట్టి మల్లెపువ్వులుకాని, అనుచు, లోకంబు=
ప్రజలు, సందేహము, అందుచుండన్, బ్రహ్మాండ... చయములు - బ్రహ్మాండపేటి
కాపుట=బ్రహ్మాండమనెడి పెట్టియొక్క పైభాగము, కుటీర = గుడిసెగాఁగల,
చారు=సుందరమైన, కర్పూరఫాలికా=కర్పూరఖండములయొక్క, సంచయ
ములు=సమూహములు, అగు నక్షత్రమండలములు, మెండుకొని=వ్యాపించి,
పొడిచెన్=కానవచ్చెను.

తా. గంగానదియొక్క జలకణములు కాని యివి చుక్కలుకావని కొంద
ఱును,నివి యాకాశమనెడి సముద్రముయొక్క యిసుకతిన్నెలుగాని చుక్కలు
గావని కొందఱును,శంకరునివస్త్రమునఁ దాపించిన ముత్యాలు కాని నక్షత్రములు
కావని కొందఱును, రాత్రియనెడి స్త్రీ కొప్పున ముడుచుకొన్న మల్లెపువ్వులు
గాని తారలుకావని కొందఱును,సందేహించుచుండఁగాఁ బ్రహ్మాండమనెడి పెట్టిలో
నుంపఁబడిన సుందరములగు కప్పురపుఁబలుకులచందంబున నక్షత్రము లాకస
మునఁ జూపట్టెను. అలం=సందేహము.

చ. హాటకమురులీల నిర్జరులు నచ్చరలేమ లవేల్పుటేట నా
క్కటకమిహరింప. సాదశికిఁ గాక తొలంగి చరించుమీఁన క
ర్కటమకరంబులొక్కయనఁగాగగనాగమునందుమీనక
ర్కటమకరంబు లెంతయుఁబ్రకాశమునొందెనిశాప్రసంగతిన్.

టీ. నిర్జరులు=ముసలితనములేనివారు, అనఁగా దేవతలనుట. అచ్చరలేమ
లున్=అప్సరఃస్త్రీలును, హాటకమురులీలన్=ప్రకాశించుచున్న గొప్పదగు విలాస

ముతో, వేల్పుటేటన్=గంగానదియందు, ఒక్కటన్=ఒక్కమాఱుగా, విహరింపన్=జలక్రీడలు సలుపుచుండఁగా, సందడికిన్=వారిరాపిడికి, కాక=ఓర్వఁజాలక, తొలంగి=అటనుండి తప్పించుకొని, చలించు...మకరంబులు=సంచరించుచున్న చేఁపలు, ఎండ్రులు, మొసళ్లు, ఒక్క, అనఁగాన్=అనునట్లుగా, గగనాగ్రమునందు=వియత్తలమునందు, నిశాప్రసంగతిన్ = రాత్రిసమయము వచ్చుటచే, మీన...రంబులు=మీనకర్కాటకమకరరాసులు, ఎంతయున్= మిక్కిలి, ప్రకాశమునొందెన్=ఒప్పెను.

తా. సురలును సురస్త్రీలును, నధికమగునాసక్తితోను, తొందఱపాటుతోడను, గంగానదియందు విహారముసల్పుచుండ వారిరాపిడిని సహింపలేక భయముతో, నందున్నమీనములు, కర్కటకములు, మొసళ్లును గగనసీమకు వచ్చిచేరినవేమో యనునట్లుగా మీన కర్కటకమకరరాసులు రాత్రిసమయమగుటచే నాకసమునఁ జూపట్టెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

మ. విపులాకాశ నిపాతభీతి కలనా విన్యస్తదుర్వర్ణకీ
లపరిస్ఫూర్తి నిశాలతా కుసుమముల్ భాసిల్లె బ్రహ్మాండమం
టపకాష్ఠామల కీటరంధ్రరజముల్ నాకాపగాచక్రవా
కపురంధ్రీనయనాశ్రు బిందువులన క్షత్రగ్రహగ్రామముల్.

టీ. విపుల...స్ఫూర్తిన్-విపుల=విశాలమయిన, ఆకాశ=మింటియొక్క, నిపాత=పడుటయందలి, భీతి = భయముయొక్క, కలనా=అతిశయముచే, విన్యస్త=తాపింపఁబడిన, దుర్వర్ణకీల=వెండిమేకులయొక్క, పరిస్ఫూర్తిన్= ప్రకాశమును, అనఁగా నక్షత్రములు పెద్దదియగు నాకాశము పడిపోవునేమో యన్న భయముచే దృఢత్వముకై తాపింపఁబడిన వెండిమేకులవలె వెలయుచున్నవని భావము. నిశాలతాకుసుమముల్ = రాత్రియనెడితీవెయొక్క పుష్పములును, బ్రహ్మాండ...రజముల్—బ్రహ్మాండమంటప=బ్రహ్మాండమనెడి మంటపముసంబంధియగు, కాష్ఠ = దిక్కులనెడి దూలములయొక్క, అమల=స్వచ్ఛమయిన, కీటరంధ్రరజముల్ = పుర్వులయొక్కకన్నములనుండి పడిన పరాగములును, నాకా...దువులు - నాకాపగా=గంగానదియందలి, చక్రవాకపురం

ద్రీ=ఆఁడు చక్రవాకపక్షులయొక్క, నయన = నేత్రములనుండి జాఱుచున్న, అశ్రుబిందువులు=కన్నీటిబొట్లును, (ఐన) నక్షత్రగ్రహగ్రామముల్ = నక్షత్రములయొక్కయు, గ్రహములయొక్కయు, సముదయములు, భాసిల్లెన్ = ప్రకాశించెను. రాత్రిసమయమునఁ బతివియోగమునకోర్వలేక చక్రవాకసమూహము దుఃఖించుచు విడుచుచున్న కన్నీటిబిందువులవలెఁ జుక్కలు విలసిల్లుచున్నవని భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. ఆకాశము పడిపోకుండ దృఢంబుగా నుండుటకై తాపించిన వెండిమేకులవలెనున్న నక్షత్రసమూహములు రాత్రియనెడి లతయొక్క పువ్వులవలెను, బ్రహ్మాండమంటపమున కమర్చినదిక్కులనెడి దూలములందున్న పుర్వుల కన్నములనుండి రాలిన తెల్లనిపరాగములవలెను గంగానదియందుండి భర్తృవియోగము సహింపలేక జక్కవలు కన్నులనుండి జాఱవిడుచున్న నీటిబిందువులవలెనుఁ బ్రకాశించెను.

ఉ. కాలకిరాతపాదతల ఘట్టనఁ జేసి వియద్వనీమహా
కాలఫలంబు భాస్కరుఁడు గ్రక్కునన స్తమహామహీధర
స్థూల శిలాస్థలింబడినయెఁ దోరములైన తదీయబీజముల్
నీలరుచుల్ వడిం జెదరె నింగి ననచ్ఛ తమశ్ఛలంబునన్. 163

టీ. వియత్ ... ఫలంబు-వియద్వనీ=ఆకాశమనెడి వనసంబంధియగు, మహాకాలఫలంబు=ముసిండిపండయిన, భాస్కరుఁడు=సూర్యుఁడు, కాల... చేసి, కాల=కాలమనెడి, కిరాత=కిరాతునియొక్క, పాదతల=అఱకాలియొక్క, ఘట్టనన్ చేసి=రాపిడిచేత, గ్రక్కునన్ =వేగముగా, అ స్త... స్థలిన్-అస్త మహామహీధర = అస్తాద్రియనెడి పెద్ద కొండయొక్క, స్థూల= పెద్దదయిన, శిలా=పాషాణముయొక్క, స్థలిన్ =ప్రదేశమందు, పడియెన్, నీలరుచుల్ = నల్లనికాంతులుగలవియు, తోరములు=పెద్దవియు, ఐన తదీయబీజముల్ =అయినట్టి యా ముసిఁడిపండులోని గింజలు, నింగిన్ =ఆకాశమునందు, అనచ్ఛ...లంబునన్-అనచ్ఛ=మలినమైన, తమశ్ఛలంబునన్ = చీఁకటియనెడి మిషచేత, వడిన్ =శీఘ్రముగా, చెదరెన్ =వ్యాపించెను.

తా. కాలమనెడి కిరాతునియొక్క పాదతాడనముచే నాకసమనెడివనము లోని ముసిఁడిపండనెడి సూర్యుఁడు వేగముగా నస్తాచలమందున్నశిలాతలము పైఁబడి శిథిలముకాఁగా దానిలోని నల్లనిగింజ లాకసమునఁ జీఁకట్లనెడిమిషచేత వ్యాపించెను. అలం. రూపకము. అపహ్నవము. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. పగలు బ్రహ్మాండభాండ కర్పరమునందు
గగనమణిదీపమున నైన కజ్జలంబు
రాలెనో కాక యంధకారంబు పేరఁ
గాలవాతూలహతి, నిశావేళ యందు. 164

టీ. పగలు=పగటిపూఁట, బ్రహ్మాం...నందున్-బ్రహ్మాండభాండ=బ్రహ్మాండ గోళమనెడి, కర్పరమునందు=కొప్పెరయందు, గగనమణిదీపమునన్=సూర్యుఁ డనెడిదీపముచేత, ఐనకజ్జలంబు = ఉద్భవించినకాటుక, నిశావేళలందున్= రాత్రిసమయమందు, కాల...హతిన్_కాల=కాలమనెడి, వాతూల = మహా వాయువుయొక్క, హతిన్=దెబ్బ చేత, అంధకారమను పేరన్=చీఁకటియను మిషచేత, రాలెనో కాక=రాలినదికాఁబోలును.

తా. పగటిపూఁటయందు సూర్యుఁడనెడి దీపపుకొనవలనఁ బ్రహ్మాండకర్పర మునకుఁ బట్టియున్న కాటుక, రాత్రియందు కాలమనెడి మహావాయువు వీవఁ గాఁ జీఁకటియనుపేరితో రాలినది కాఁబోలును. అలం. రూపకము. అప హ్నుతి. ఉత్ప్రేక్ష.

వ. అంత నమ్మహీకాంతుం డట మున్ను నిశాముఖోచిత క్రియాకలాపంబులు నిర్వర్తించుటంజేసి క్రీడాసౌధంబు నేడవనిలువునకు దమయంతీసమేతంబుగా నరిగి, యచ్చోట శుద్ధాంతకాంతాజనంబు పరివేష్టింపఁ గొలువుండె. అప్పుడు పొడుపు గుబ్బలిమీఁదం బొడతెంచు పూర్ణచంద్రబింబంబుఁ బొడగని యంగన కిట్లనియె. 165

తే. శుద్ధకాంచనపిండంబు ♦ సూర్యుఁ దిగిచి
పూర్ణశశిఁ బూఁత బంగారుపూదె నొసఁగి
సాయమనుధూర్తు వంచించె ♦ జగము నెల్లఁ
దెల్లఁబాఱెడు నదెచూడు ♦ తెలవ! విధుఁడు. 166

టీ. తెలవ - ఓదమయంతీ! సాయమనుధూర్తుఁడు=సాయంకాలమనెడి వంచకుఁడు, శుద్ధకాంచనపిండంబు = మేలిమి అగు బంగారుగుండయిన సూర్యుని, తిగిచి=తీసికొని, పూఁతబంగారుపూదె=పూఁతబంగారుతోఁ జేసిన పూసయగు, పూర్ణశశిన్=పూర్ణచంద్రుని, ఒసంగి=ఇచ్చి, జగము నెల్లన్=లోకమునంతను, వంచించెన్=మోసపుచ్చెను. విధుఁడు=చంద్రుఁడు, తెల్లఁబాఱెడున్=తెల్లగాఁగానవచ్చుచున్నాఁడు, అదె, చూడు=అదిగో చూడుము. లోకములో వంచకులు తమయొద్ద సామాన్యవస్తువుండినచో దానిఁ దమ మాయచే నమూల్యవస్తువుగాఁ గనఁబడునట్లు చేసి యితరులకుఁ జూపి మోసపుచ్చి, వారి కావస్తువు నొసంగి వారియొద్దనుండు మంచివస్తువు నదీసికొనుట ప్రసిద్ధము. ఓ దమయంతీ! అట్లే యిప్పుడు కాలమనెడి మోసగాఁడు జగమునొద్దనున్న సూర్యుఁ డనెడి బంగారుగుండును జూచి, దానిఁ దీసికోవలెనని యెంచి తనయొద్దనున్న చంద్రుఁడనెడి వెండిపూసను బంగారునీటిలో ముంచి మోసపుచ్చి యా పూసను లోకమునకిచ్చి సూర్యుఁడనెడి కాంచనపిండమును లాగికొనెను. బంగారుచాయ క్రమముగాఁ బోవుటచే సాయంకాల ధూర్తుఁడు చేసిన మోసము తెల్లమగుచున్నది. వాఁడు చేసినది మోసమే కానిచో మొదట బంగారుచాయతో నుండిన చంద్రుఁడను పూస క్రమక్రమముగాఁ దెల్లఁబడ నేల? చంద్రుఁ డుదయకాలరక్తిమను విడిచి ధవళత్వమును వహించుచుండె నని ఫలితార్థము. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్ష.

సీ. ఇందుకాంతంబుల ♦ నెబ్భంగి వసిసెనో
నిష్యంద కీలాల ♦ నిర్ఝరములు
చక్రవాకములలో ♦ చనయుగ్మకములనె

ట్లుబ్బెనో విరహ బా$ష్పోదకములు
చంద్రాతపమున నే$ చందానఁగురిసెనో
ధారాళమగుచు నీ$ హారవృష్టి
విపినవీథికల నే$ విధమునఁ గాఱెనో
శేఫాలికాపుష్ప$ సీధుధార
తే. యిన్నివిధముల నభివృద్ధి$ యెసఁగదేని
యొదిఁగిపవలింటియట్టుల$ యుండుఁగాక
యూరకేల విజృంభించు$ నుదధు లేడు
నుత్పలేక్షణ యీ శశాం$కోదయమున. 167

టీ. ఉత్పలేక్షణ=నల్లఁగలువవంటి నేత్రములుగల దమయంతీ! ఈశశాంకోదయమునన్=ఈచంద్రుఁ డుదయించుచున్న సమయమునందు, ఇందుకాంతంబులన్=చంద్రకాంతరత్నములందు, ఏభంగి=ఏవిధముగా, నిష్యందకీలాల నిర్ఝరములు=స్రవించుచున్న జలప్రవాహములు, వడిసెనో=స్రవించెనో, (చూడుము) చంద్రకిరణములు తాఁకినప్పుడు చంద్రకాంతశిలలు జలమును వెడలఁ గ్రక్కుట స్వాభావికము. చక్ర—ములన్=చక్రవాకపక్షులయొక్క నేత్రద్వంద్వంబులందు, విరహబాష్పోదకము=వియోగసంతాపమువలనఁ గల్గిన కన్నీరు, ఎట్టుబ్బెనో=ఏరీతిగాఁ బ్రవహించుచున్నదో, (చూడుము) చంద్రాతపంబునన్=వెన్నెలచేత, ఏచందానన్=ఏవిధముగా, నీహారవృష్టి=మంచువాన, ధారాళమగుచున్=నిరాటంకముగాఁ గురిసెనో (చూడుము) విపినవీథికలన్=అరణ్యసీమలందు, శేఫాలికా...ధార-శేఫాలికాపుష్ప=వావిలిపువ్వులయొక్క, సీధు=మకరందముయొక్క, ధార=ప్రవాహము, ఏవిధమునన్, కాఱెన్=ప్రవహించుచున్నదో (చూడు) ఇన్నివిధములన్=ఇన్నికారణములచే, అభివృద్ధి=పెంపు, ఎసఁగదేని=అతిశయింపకపోయినచో, ఉదధులు ఏడును=సముద్రములేడును, పవలింటియట్టులన్=పగటిపూఁటయందువలె, ఒదిఁగి ఉండున్, కాక, ఊరక, ఏల విజృంభించున్=ఎందులకు వర్ధిల్లును?

తా. ఓదమయంతీ! యీ చంద్రకిరణములతాఁకుడుచేఁ జంద్రకాంతము లనుండి కాఱుచున్న జలప్రవాహములును, రాత్రియందు వియోగావస్థ విలపించుచుఁ జక్రవాకపక్షులు గార్చుచున్న నేత్రోదకములును, వెన్నెలచేఁ గురిసినమంచు, వానయొక్క జలగులును, వనప్రదేశములందలి వావిలిపూపుల మకరందప్రవాహములను గూడి, మహానదులవలె సముద్రములోఁ బ్రవేశించుటచేత నే చంద్రోదయసమయమున సముద్రము లేదును బొంగుచున్నవి-శేనిచోఁ బగటిపూఁటవలె నే యుండిపోవును. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

క. లీలావతి యామవతీ
కాలిందీసైకతంబు గగనోదన్వ
ద్వేలాడిండీరము చం
ద్రాలోకం బింత యొప్పునా యివ్వేళన్. 168

టీ. లీలావతీ=మంచివిలాసములుగల దమయంతీ, చంద్రాలోకంబు = చంద్రకాంతి, యామ...తంబు-యామవతీ=రాత్రియనెడి, కాళిందీ = యమునానదియొక్క, సైకతంబు=ఇసుకతిన్నె అయియుండవచ్చును, లేక, గగ...డీరము- గగన=ఆకాశమనెడి, ఉదన్వత్ = సముద్రముయొక్క, పోటుసంబంధియగు, డిండీరము=నురుగు అయియుండును, కానిచోఁ, ఇవ్వేళ=ఈ సమయమందు, ఇంతయొప్పునా = ఇంత చక్కగాఁ బ్రకాశించునా? రాత్రియనెడి యమునయొక్క సైకతమో లేక గగనమనెడి సముద్రముయొక్క పోటువలనఁగల్గిన నురుఁగో, అయియుండును. కావున నే యిది యింతమనోహరముగాఁ బ్రకాశించుచున్నది. అల. రూపకము.

ఉ. దేవి! తమోమషీరసము తేటఁబోసంగఁగ గట్టివెట్టి యం
కావళివ్రాయఁగాఁ దొడఁగె నంబరసంపుటకాంతరంబునం
బూవిలుకాని శౌర్యగుణముల్ హరిణాంకుఁడు ముత్తియంబులం
దావడముల్ రచించిన విధంబునరుక్ష టికాముఖంబులన్.

టీ. దేవి=ఓదమయంతీ! అంబర...రంబునన్-అంబర= ఆకాశమనెడి, సంపుటకా=బరణివంటి పెట్టెల్లయొక్క, అంతరమునన్ = లోపలిభాగము

నందు, తమోమషీరసముతేటన్ = చీఁకటి యనెడిమసిపొడితోఁ గలిసిన నీటి యొక్క తేటచే, పొసంగఁగన్ = తేటపడునట్లుగా, గట్టిపెట్టి = గట్టించి, అనఁగా సుద్దతోవ్రాయునపుడు స్పష్టముగాను దెల్లగాను గానవచ్చుటకై నల్లని ద్రావకముతో బ్రమానిబల్లలకుఁబూఁతవెట్టుటసుప్రసిద్ధము. హరిణాంకుఁడు = లేడియనెడి చిహ్నముగలవాఁడు, అనఁగాఁ జంద్రుఁడనుట. పూవి...ముల్ = మన్మథునిశౌర్య సూచకము లగుగుణములను, రుక్ఖటికాముఖంబులన్ = కాంతి యనెడి సుద్ధకణి కలయగ్రములచే, చంద్రునకెక్కువ కరములున్నవి కాన బహువచనము. ముత్తియంబులన్, తావ...ధంబునన్ = పేరులుగ్రుచ్చునట్టివిధముగా, అంకావళి = అక్షరములపంక్తులను, వ్రాయఁగాఁదొడఁగెన్ = వ్రాయనారంభించెను. చీఁకటిచే మిక్కిలి నల్లనియాకసము నల్లనిద్రావకముచేఁ బూఁతవేసిన పెద్దబల్లవలెను, సందున్న నక్షత్రపంక్తులు చంద్రుఁడు తనకిరణములనెడి సుద్దముక్కలతో, తనమిత్రుఁడగు మన్మథునిశౌర్యోద్దీపకములగు గుణములు లోకులకుఁ దెలియునట్లుగా వ్రాసినయక్షరముల పంక్తులవలెను బ్రకాశించెనని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! చీఁకటి యనెడి నల్లనిద్రావకముతోఁ బూఁత వెట్టిన నాకస మనుబల్లపై తన కిరణఖటికములచే మన్మథుని గుణముల సూచింపఁగా ముత్యాలపేరుగ్రుచ్చినట్లు వ్రాసిన వర్ణపంక్తులువలె నక్షత్రములు ప్రకాశించుచుండెను. గమ్యోత్ప్రేక్ష, ఉపమ.

తే. చాన యీశానమౌళి నీచందమామ
కొంచెమై యుండు నవయవాంకురముకంటె
డాసి గ్రహముండమాల్య మంకిసనము నడుమఁ
గీల్కొలిన రాహువక్త్ర మీక్షించి యొక్కొ. 170

టీ. చాన = ఓదమయంతీ! ఈచందమామ, ఈశానమౌళిన్ = శంకరుని జటాజూటమందు, నవయవాంకురముకంటెన్ = నూతనమైన యవధాన్యపుమొలకకంటె, కొంచెమై = స్వల్పమై, ఉండును. డాసి = సమీపించి, గ్రహ... నడుమన్ - గ్రహ = గ్రహములనెడి, ముండ = కపాలములయొక్క, మాల్య =

దండ, యనెడి, మండనము నడుమన్ = అలంకారమధ్యమునందు, కీల్కొనిన రాహుపక్త్రము = ఉన్నట్టి రాహువుయొక్క ముఖమును, ఈక్షించి యొక్కొ = చూచియే కాఁబోలును? ఈశ్వరుని శిరంబునకుఁ దలపుర్రెల మాలికకలదని వాఁడుక. అదియె యతనికొక యలంకారము. ఒకానొక రాక్షసునితలయె రాహువనిప్రసిద్ధి. చంద్రుఁ డీశ్వరుని మౌళియందుండె. దానికిఁ జుట్టును కపాలమాలిక చుట్టఁబడియుండెను. చంద్రున కందున్నరాహువు కానవచ్చుచుండెను. భయాతురుఁ డయినవాఁడు కృశించును గాన శంకరుని జటలందు సంతతమును భయమున వర్తించుచున్న చంద్రుఁడును కృశించుచుండెనని భావము. పెక్కింటి ప్రతులలో "మండలమునడుమ" అనుపాఠము గాన వచ్చుచున్నది. ఒకానొకవ్రాఁతప్రతిలోనున్న "మండనమునడుమ" నసెడి పాఠము యుక్తముగాఁదోఁచుటచే నట్లు మార్చఁబడెను. అలం...రూపకము. అతిశయోక్తి.

క. శివునకుఁ జకోరములకున్
దివిజులకును నిచ్చుఁ దుహిన దీధితి యీతం
డవయవము రుచుల నమృతము
నువిద! తగుం గల్పతరు సహోదరుఁ డగుటన్. 171

టీ. ఉవిద = ఓ స్త్రీరత్నమా, తుహినదీధితి=చల్లని కిరణములుగల, ఈతండు=ఈచంద్రుఁడు, అవయవమురుచులన్=పదాఱుకళలయొక్క కాంతుల చేతను, అమృతమున్=సుధారసమును, శివునకున్ = ఈశ్వరునకును, చకోరములకున్ = వెన్నెలపులుఁగులకును, దివిజులకున్ = దేవతలకును, ఇచ్చున్=ఇచ్చుచున్నాఁడు. ఇట నవయవమనునెడ జాత్యేకవచనమని యెఱుంగునది. కల్పతరు...గటన్=కల్పవృక్షమునకుఁదోఁబుట్టువగుటచేత, తగున్=అట్లు దానముచేయుట మిక్కిలి యర్హమగును. కల్పవృక్షము పాలసముద్రమున నుదయించినట్టును గోరిన కోర్కులనిచ్చుచున్నట్టును బ్రసిద్ధి. ఈచంద్రుఁడును పాలకడలిపట్టి కావునఁ గల్పవృక్షమువలె దానముచేయ నర్హుఁడని భావము.

ఉ. అంగద నంకవర్తి హరిణాభ్యవహార విలోలబుద్ధియై
మ్రింగువిధుంతుదుం డనెడిక్రమేటిభుజంగమ మీశశాంకు సా
రంగముఁ బాయఁడీయవసరంబున మేలని మెచ్చియోసుమీ
మ్రింగియుఁగ్రాయునచ్చిలువ,మెల్త!విధుంగనుకందకుండఁగన్.

టీ. మెల్త=ఓస్త్రీరత్నమా! విధుం...గమము = రాహువనెడి పెద్దపాము, అంగదన్=ఆఁకలిచే, అంక...బుద్ధియై—అంకవర్తి=తనయొడిలోనున్న (చంద్రునియొడిలో) హరిణ=లేడియొక్క, అభ్యవహార=తినుటయందు, విలోల=అధికాసక్తిగల, బుద్ధియై=చిత్తముగలదయి, ఈశశాంకున్ = ఈచంద్రుని, మ్రింగన్, ఈయవసరంబునన్ = ఇట్టిసమయమందయినను, అనఁగాఁ దన్నాశ్రయించినలేడికై తన తను వీయవలసినసమయమందయినను అనిభావము. సారంగము=లేఁడిని, పాయఁడు=విడువఁడు, మేలు=ఆశ్రితవాత్సల్యత మిక్కిలి కొనియాడఁదగియున్నది, అని, మెచ్చియోసుమీ = మెచ్చుకొనియే కాఁబోలును. అచ్చిలువ=ఆరాహువు, విధున్=చంద్రుని, మ్రింగియున్, కనుగందకుండఁగన్=కొంచెమేనియు నొప్పి గలుగనీయకుండఁగా, క్రాయున్ = వెడలఁ గ్రక్కుచున్నాఁడు. రాహువు చంద్రుని మ్రింగుటకును, మగుడ విడుచుటకును గారణమూహించెను. కొండచిలువలు మొదలగు పెద్దపాములు లేళ్లు మొదలగు వానిమ్రింగుట ప్రసిద్ధము. రాహువనెడి పెద్దపాము చంద్రునితొడయందున్న లేడిని మ్రింగఁదలంచి దానికై పెనఁగులాడినను జంద్రుండు వదలక పోవుటచే దానిఁ జంద్రునితోఁగూడ మ్రింగివైచెను. చంద్రుని మ్రింగవలెనని తలంపు లేకపోయినను మ్రింగవలసివచ్చెను. అట్లు మ్రింగఁబడియుఁ జంద్రుఁడు లేడిని విడువలేదు. రాహు వదిచూచి యతని యాశ్రితవాత్సల్యమునకు మెచ్చికొని చంద్రునిఁ గొంచెమైనను బాధగలుగకుండ విడిచిపెట్టెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. లతలక్రీనీడఁ దిలతండుకలితము లగుచుఁ
గాంత! యీనిండురేఱేని కరము లమరు

నంగుళీకీలి తేంద్ర నీలాంగుళీయ
కంబులును బోలె లీలావనంబునందు. 173

టీ. కాంత=ఓప్రియురాలా! ఈనిండురేయని కరములు=ఈపూర్ణచంద్రుని కిరణములు, లీలావనంబునందుఁ=పుష్పవనమునందు, లతలక్రీనీడఁ=తీవెల యొక్క, క్రిందినీడయందు, తిలతండులితములు=తిలతండులల న్యాయము కలవి, అగుచుఁ, అంగుళీ...బులును—అంగుళీ=వ్రేళ్లయందు, కీలిత=సంఘటింపఁబడిన, ఇంద్రనీలాంగుళీయకంబులును బోలెఁ= ఇంద్ర నీలమాణిక్యములతోఁ గూర్పఁబడిన యుంగరములు గలవానివలెను, అమరుఁ=ప్రకాశించును. తెల్లని చంద్రకిరణములు లతాదులపత్రములలోనుండి క్రిందికిఁ బ్రసరించినప్పుడు లతాదులక్రిందిభాగమునఁ దెలుపును,నలుపును గలవై, తండులములును దిలలును గలిసి యున్నట్లు పొడచూపుచు, నింద్రనీలమణిమయము లగునుంగరములను దాల్చినట్లు ప్రకాశించుచుండె నని భావము.

తా. ఓదమయంతీ! లతాదులనీడలతో మిశ్రితములై తిలతండులములవలె నలరాఱుచున్న యీనిండుచంద్రుని కరము లింద్రనీలమయములగు నుంగరంబులఁ దాల్చినట్లు ప్రకాశించుచున్నవి.

తే. తండ్రి కంభోనిధికిఁ బోలె ధవళనేత్ర
హాని వృద్ధులు గలవీ శశాంకునకును
రాజబింబనిభాస్య! కారణగుణంబు
గార్యమున సంక్రమించుట గలదకాదె. 174

టీ. ధవళనేత్ర=తెల్లని కన్నులు గలదమయంతీ! ఈశశాంకునకును=ఈచంద్రునకు, తండ్రికిఁ=తండ్రియైన, అంభోనిధికిఁ, పోలెఁ=సముద్రునికివలె, హానివృద్ధులు=క్షయము, వృద్ధియును, కలవు. సముద్రుఁడొకప్పుడు క్షీణించుటయు, వేఱొకప్పుడు పెంపుచెందుటయును గలదు. అట్లె చంద్రుఁడును వృద్ధిక్షయముల నొందుచున్నాఁడు. రాజ...స్య = చంద్రబింబముతో సమమగు మొగముగలదానా, కారణగుణంబు = కారణమందున్న గుణములు, కార్య

మునన్ = పుట్టినవస్తువులందు సంక్రమించుట, కలద, కాదె. ఎట్లనితంతువులందున్న యెఱుపు తత్కార్యమగుపటమందు సంక్రమించుట చూచుచున్నాము కాన కారణమగు సముద్రునకుఁగల క్షయవృద్ధులు కార్యమగు చంద్రునకు సైతముఁగలిగినవని భావము. అలం. అర్థాంతరన్యాసము.

తే. వహ్ని మొదలగు నఖిల దైవతగణంబు
తృప్తిఁ బొందుదు రీసుధాదీప్తియందు
మహిత పుణ్యాత్మ కల్యాణ గృహమునందుఁ
బాలఁతి! యభ్యాగతులు తృప్తిఁ బొందునట్లు. 175

టీ. బాలఁతి=ఓదమయంతీ! మహిత...నందున్-మహిత=పూజ్యుఁడయిన, పుణ్యాత్మ=పుణ్యమే స్వరూపముగాఁ గలవానియొక్క, కల్యాణ=శుభప్రదమైన, గృహమునందున్ = ఇంటియందు, అభ్యాగతులు=భోజనసమయమునకు వచ్చిన పరదేసులు, తృప్తిన్=తనివిని పొందునట్లు, వహ్ని...గణంబు=అగ్నిహోత్రుఁడు మొదలయిన దేవతాసమూహము, ఈసుధాదీప్తియందున్=సుధామయము లగుకాంతులు గలవాఁడు, అనఁగాఁ జంద్రునియందనుట. తృప్తిన్, పొందుదురు "అగ్నిముఖా వైదేవాః" అని యుండుటంబట్టి యగ్నిహోత్రుఁడును దైవతగణమున కాహారాదులచేఁ దృప్తినొందించువాఁడె. అట్టి యగ్నిహోత్రుఁడుగూడ నీచంద్రునందుఁ దృప్తిచెందుచున్నాఁ డనుటచేఁ జంద్రునకు మఱింత యతిశయము ద్యోతితమగుచున్నది. అందులకే వహ్నిశబ్దమును బ్రధాననిర్దేశముఁ జేసెనని తెలియఁదగినది. ఇందు దైవతగణంబు, అని యేకవచనాంతము కర్తయగుచుండఁగాఁ గ్రియ బహువచనాంతము ప్రయోగింపఁబడె. ఇట్లె 2 ఆ. 46. లో, అన్నారీనివహంబు—ఏతెంచిరి" అని ప్రయోగించె. దీనింబట్టి యోజింప మహాద్వాచకసముదాయ మేకవచనాంతము కర్తయైనచోఁ గ్రియ బహువచనమగుట యితని కభిప్రాయమని తోఁచెడిని.

తా. ఓదమయంతీ! పుణ్యాత్ముని గృహమందు నభ్యాగతులు తృప్తి బొందునట్లు వహ్ని మొదలగు దేవత లీచంద్రునియందుఁ దృప్తిని బొందుదురు.

తే. ప్రవహావాయుకురంగ మంబరమునందు
దప్పిగొని యీసుధాంశు మండలము సొచ్చి
యమృతపంకంబులో నంఘ్రు లణఁగుటయును
వెడల లేకున్నయది చూడు విద్రుమోష్ఠి. 176

టీ. విద్రుమోష్ఠి=పగడమువంటి పెదవిగలదానా, అంబరమునందుఁ=ఆకాశమునందు, ప్రవహావాయుకురంగము=ప్రవహామనెడి వాయువునకు వాహనమైన లేడి, దప్పిగొని=తృష్ణాపీడితమై, ఈసుధాంశుమండలము=ఈచంద్రమండలమును, చొచ్చి=ప్రవేశించి, అమృతపంకంబులోఁ = అమృతమనెడిబురదలో, పాదములు, అణఁగుటయుఁ=దిగఁబడిపోవుటచే, వెడలలేకున్నయది=పైకిరాలేకున్నది, ఆకాశమునఁ బ్రవహామనెడి వాయువు సంచరించుచున్నట్టును, నతనికి వాహనము లేడియనియుఁ బురాణప్రసిద్ధము. దప్పిగొన్న యాలేడి చంద్రమండలమున నీరు ద్రావఁబోయి బురదలోదిగఁబడి రాలేకపోయెను. అందుచేతనే చంద్రునందది మచ్చగా నిప్పటికిని గానవచ్చుచున్నదని భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. ఓ దమయంతీ! ప్రవహామనెడివాయువుయొక్క లేడి, దప్పిగొని చంద్రమండలము చేర నీరు ద్రావుచుండఁగా నందున్నయమృతసంబంధియగు. బురదలో దిగఁబడి రాలేకపోయెను.అదియే యిప్పటికిని మచ్చవలె గానవచ్చుచున్నది.

సీ. ఓషధీ సందేశ భాషాప్రణిధి యైన
మృగము గాఁబోలు నీమృగము తరుణి
రుద్రాగ్రహత్రాస విద్రావితం బైన
మృగము గాఁబోలు నీమృగము తరుణి
ప్రవహానామకమహా పవనవాహన మైన
మృగము గాఁబోలు నీమృగము తరుణి
రోహిణీశుద్ధాంత గేహవర్తిత మైన

మృగము గాఁబోలు నీమృగము తరుణి

తే. సతతసేవాసమాయాత • సకలభువన
భవ్యవిపినౌషధీలతా • పల్లవాగ్ర
భక్షణక్షీబమై సుధాపాయియగుచు
మగువ! యీచంద్రునందు నీమృగము బ్రదికె. 177

టీ. తరుణి=ఓదమయంతీ! ఈమృగము, ఓషధీ...ణిధి— ఓషధీ=ఓషధీలతలనెడి నాయికలయొక్క, సందేశభాషా = సందేశవచనమునకు, ప్రణిధి=దూత, ఐనమృగము=అయినట్టిలేడి, కాఁబోలుఁ, చంద్రుఁ డోషధీశుఁడు కావున నోషధు లనెడినాయికలు తమనాయకుఁడగు చంద్రునికి మదనసందేశముపంపఁగా నదివచ్చి యిందుండెను గాఁబోలును. లేడి స్త్రీలచేఁ బెంపఁబడుటయు, నతివేగముగాఁ బరువెత్తుటయు సుప్రసిద్ధము. కావున నడవిలోనున్న యోషధీనాయికలు చంద్రునియొద్దకు లేడినే పంపుట సముచితముగా నున్నది. ఈమృగము, రుద్రా...తంబు— రుద్ర=శంకరునియొక్క, ఆగ్రహ=కోపముచే, విద్రావిత=పర్వెత్తింపఁబడినది, ఐన మృగముగాఁబోలు. పూర్వమీశ్వరుఁడు వీరభద్రావతారమై దక్షుని యజ్ఞమును ధ్వంసము గావింపఁగా నాయజ్ఞము మృగరూపమై పర్విడెనని పురాణప్రసిద్ధము. అట్లు పర్విడి వచ్చి యీచంద్రునియందున్నది కాఁబోలునని భావము. ఈమృగము, ప్రవహా...నము=ప్రవహమనెడి పేరుగలవాయువునకు వాహనమైనది, ఐనమృగము గాఁబోలు, రోహిణీ...ద్ధితము— రోహిణీ=చంద్రునిభార్య యగురోహిణీదేవిచే, శుద్ధాంత గేహ=అంతఃపురమునందు, వర్ధితము=పెంపఁబడినది. ఐనమృగము గాఁబోలు, ఈమృగము, సతత...క్షీబమై—సతత=ఎల్లప్పుడును, సేవా=చంద్రుని సేవనిమిత్తము, సమాయాత=వచ్చినట్టి, సకలభువన=సమస్తలోకములందున్న, భవ్య=శ్రేష్ఠమైన, విపిన=అడవులయందలి, ఓషధీలతా=మందుతీవెలయొక్క, పల్లవ=చిగుళ్లయొక్క, అగ్ర=కొనలను, భక్షణ=తినుటచేత, క్షీబమై=మదించినదై, సుధాపాయి=అమృతమును త్రావునది, అగుచు, ఈచంద్రునందు, బ్రదికెఁ=జీవించెను-నివసించెననుట.తమ నాయకుఁ డగుచంద్రుని సేవింప సమ

స్తములగు నోషధీలతలును వచ్చినప్పు డీలేడి వానిచివుళ్లనుదినుచు,నిందు నందలి సుధారసమును ద్రావుచు సుఖముగా జీవించుచున్నది. సమస్తౌషధులను దినుచుండుటచేతను సంతతము సుధారసము ద్రావుటచేతను నీలేడి యజరామరమై యున్నదని ఫలితార్థము. ఇందు "సుఖం వసత్యే షకలంక రంకుః" అనువట్టి మూలమున కనుగుణముగా, "బదికె" అనుదానికి "బ్రదుకు"నని సాత్యమునఁ దద్ధర్మార్థకము ప్రయోగించిన నుచితమని తోఁచెడిని.

తే. కంతుఁడును నీవిధుండు నొకక్కంతవారు
సఖ్య మీయిద్దఱకు నొప్పు సదృశు లగుట
ముదిత! యొక్కండు హరుని నెన్నుదుటికంట
నొకఁడు కంసారి కుడికంట నోహటిలిరి. 178

టీ. ముదిత=ఓదమయంతీ, కంతుండును=మన్మథుఁడును, ఈవిధుండును=ఈచంద్రుఁడును, ఒక్కంతవారు=సమానులు, సదృశులు అగుటన్=సమానులయియుండుటంబట్టి, ఈయిద్దఱకును = ఈకంతుచంద్రులకిరువురకును, సఖ్యము=స్నేహము, ఒప్పున్=తగును, దుష్టులయినను శిష్టులయినను సమానులకే స్నేహము వాటిల్లుచుండును.వీరిరువురు విరహదశయందుండువారు దయనీయులనియెంచక బాధించు పాపులుగాన సఖ్యముసరిపడును. ఒక్కండు=ఆయిరువురలోనొకఁడయిన మన్మథుఁడు, హరుని...కంటన్=శంకరుని ఫాలనేత్రముచేతను, ఒకఁడు=రెండవవాఁడగు చంద్రుఁడు, కంసారికుడికంటన్=విష్ణువు కుడినేత్ర మయినసూర్యునిచేతను, ఓహటిలిరి=లయమొందిరి.ఇరువురును ధూర్తులే కావున దుర్మరణము సంభవించెనని తెలియనగు. మన్మథుఁడు శివునికంటిమంటలచే భస్మీభూతుఁడగుట ప్రసిద్ధము.చంద్రుఁడు సూర్యకాంతిచే నెల్లప్పుడును నష్టప్రాయుండగుటయేకాక యమావాస్యయందుఁ బూర్తిగా లయ మందుచున్నాఁడని భావము.

తా. దమయంతీ! ఈచంద్రుఁడును మన్మథుఁడును దుష్ప్రవృత్తిలో సమానులు. సములుకావుననే సఖ్యములభించినది. శంకరుని కంటిచే మరుండును, విష్ణువు కుడికన్నయిన సూర్యునిచేఁ జంద్రుండును లయించిరి.

ఉ. బాలిక ! యీసుధాకరుఁడు పంకజనాభునివామభాగ దృ
గ్గోళక మైననాఁడు నవ కోమలబాలతమాలకందళీ
కాళిమఁ గేళి సేయునదు కందిది తన్నయనాంతరంబునన్
నీలకనీనికాపుఘువ నీలమణిత్వము నొందకుండునే. 179

టీ. బాలిక, ఈసుధాకరుఁడు = ఈచంద్రుఁడు, పంక...గోళకము — పంకజనాభుని=పద్మము నాభియందుఁగలవానియొక్క, అనఁగావిష్ణునియొక్క యనుట. వామభాగ=ఎడమభాగమందున్న, దృగ్గోళకము=కంటిగ్రుడ్డు, ఐన నాఁడు = అయినప్పుడు, నవ...కాళిమన్ — నవ = నూతనముగాఁ బుట్టిన, కోమల=మృదువయిన, బాల = లేఁతయైన, తమాలకందళీ =తమాలపల్లవముల యొక్క, కాళిమన్ = నల్లఁదనమును, కేలి, చేయునదుకందు = పరిహాసము చేయఁజాలిన చంద్రునిలోనున్నమచ్చ,ఇది, తన్న...బునన్ =ఆవిష్ణువుయొక్క నేత్రమధ్యమందున్న, నీల...మణిత్వము - నీల=నల్లనిది, కనీనికా...త్వము= ఇంద్రనీలమణివంటినల్లగ్రుడ్డుధర్మమును, ఒందకుండునే = పొందదా ! విష్ణుని కనీనిక యింద్రనీలమువలెనున్నది, కానచంద్రుఁడాతని నయన మయినప్పుడు చంద్రునియందున్న తమాలపల్లవముల నిరసింపఁజాలిన మచ్చ నల్లగ్రుడ్డైయుండుట కేమి యభ్యంతరమున్నది? ఏమియునులేదు. చంద్రుఁ డతనినేత్రమనియు మచ్చ నల్లగ్రుడ్డనియు ఫలితార్థము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

ఆ. కమల విపినదాహ కంఠోక్త పటు తీవ్ర
శక్తియగు హిమాగ్ని సంగమమునఁ
గందఁబోలు శిశిరకరు డెంద మీభంగి
నాతి యొండు కారణంబు లేదు. 180

టీ. నాతి, కమల...శక్తి-కమలవిపిన=పద్మవనములను, దాహ=దహించుటయనెడి, కంఠోక్త=నిశ్చయమగు, పటు=సమర్థమయిన, తీవ్ర=భయంకరమయిన, శక్తి=సామర్థ్యముగలది, అగు...మమునన్ =అయినట్టిహిమమందున్న యగ్నియొక్కసంపర్కముచే,శిశిరకరుడెందము=చంద్రునిహృదయము, ఈభం

గిఁ కందఁబోలు=ఈకలంకమునకు,ఒండుకారణంబు=మఱియొకకారణము లేదు. మంచునందుఁ బద్మవనముల మాడుచు నట్టి దాహకశక్తియుండుటచేతను,దాహశక్తి యగ్నియందు మాత్రమేయుండెడి దగుటచేతను, జంద్రకిరణములం దగ్నియుండకతీఱదు. ఆయగ్నిజ్వాల సంపర్కముచేత నీచంద్రుని చిత్తము గందఁగా, వాకందినభాగమును మచ్చగా జనులు తలంచుచున్నారు. అంతకుఁ దప్ప వేఱుకారణములేదు. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

క. హరితచ్ఛాయాచ్ఛలమున
భరఖేదమువాయ నమృత ♦ పానీయ సరో
వరమగు నీశశియందుం
దరుణీ! యోలాడుచున్న ♦ ధరణిం గంటే.　　181

టీ. తరుణీ, హరిత ... ఛలమునఁ=నల్లనికాంతులయొక్క మిషచేత, భరఖేదము=భూతములబరువువలనఁ గల్గిన యాయాసము,పాయఁ=పోవునట్లుగా, అమృత ... వరము=అమృతమనెడి యుదకముతో నిండిన శ్రేష్ఠమయినసరస్సు, అగునీశశియందుఁ=అయినట్టియీచంద్రునియందు, ఓలాడుచున్న ధరణిఁ=జలక్రీడసలుపుచున్నభూమిని, కంటె = చూచితివా. భారఖిన్నులయినవారు తటాకాదులంజేరి జలకమాడుట ప్రసిద్ధము. చంద్రునియందలి మచ్చను భూచ్ఛాయనుగావర్ణించుట నిరఁడేకాదు "అంకంకేపి శశంకిరే జలనిధేః పంకం పరే మేనిరే, సారంగం కతిచిచ్చ సంజగదిరే, భూచ్ఛాయమైచ్ఛన్పరే" అనియున్నది. అలం. సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష.

తా. ఓదమయంతీ! భూమి సమస్తభూతకోటులను మోయుటవలన మిక్కిలి శ్రమచెంది యమృతముతో నిండి సరోవరమువలె నున్న చంద్రుని యందుఁ దాన మాడుచున్నది. ఆభూమియొక్క ఛాయయే మనకు మచ్చవలెఁ గానవచ్చుచున్నది, చూడుము.

తే. జనకుఁ డగుదుగ్ధవార్ధికి ♦ జైత్రవంబు
గలిగె నె రావణంబును ♦ గలిగె నట్టి

తనకు గారాబుపట్టికి ♦ వనజవైరి
కొక్క కుందేలు కలుగుట ♦ యువిద! యరుదె. 182

టీ. జనకుఁడు=చంద్రునకుఁ దండ్రి, అగు, దుగ్ధవార్ధికిన్=పాలసంద్రమునకు, ఉచ్చైశ్శ్రవంబును= ఉచ్చైశ్శ్రవమను పేరుగలగుఱ్ఱము, కలిగెన్, ఐ... ఋను=ఐరావతమనెడి యేనుఁగును, కల్గెన్ = సంభవించెను. గారాబుపట్టికిన్ = ఆసముద్రమునకు ముద్దుకుమారుఁడును, వనజవైరికిన్=పద్మములకు విరోధియునగు, అట్టితనకున్=చంద్రునకనుట. ఒక్క కుందేలు, కలుగుట, అరుదె=ఆశ్చర్యమా, తండ్రియగు సముద్రమధ్యముననుండి గజాశ్వాదులు వెడలినప్పుడు కొడుకునడుమనుండి కుందేలు వెడలెననుటలో నాశ్చర్యమేమున్నది? కుందేలతని మధ్యముననుండెను కాన యది మచ్చవలెఁ గానవచ్చుచున్నదని భావము. అలం. అర్థాపత్తి.

తే. జ్యోత్స్ననాఁగఁ దమిస్ర నా ♦ నుభయభార్య
లుడుపతికి నందు నొకతె దెల్పొర్తు నల్పు
తాను వారికి మెచ్చుగాఁ ♦ దాల్పఁ బోలు
తెలుపు నలుపును నగుమేను ♦ నెలఁత యితఁడు. 183

టీ. నెలత=ఓ స్త్రీరత్నమా, ఉడుపతికిన్=చుక్కలకురాజైన చంద్రునకు, జ్యోత్స్న నాఁగన్=జ్యోత్స్న 'యను పేరుగలదియు, తమిస్రనాన్=తమిస్రయను పేరుగలదియునగు, ఉభయభార్యలు=ఇద్దఱుభార్యలు, కలరు. వెన్నెలరాత్రియనియుఁ, జీఁకటిరాత్రియనియు నిద్దఱుభార్యలు కలరనుట, అందు= ఆయిర్వురలో, ఒకతె=జ్యోత్స్నయనునది, తెల్పు=తెల్లనిది, వెన్నెలతోఁ గూడియుండునుగాన యట్లు చెప్పఁబడియె. ఓర్తు=తిమిస్ర, నల్పు=నల్లనిది, చీఁకటితోఁ గూడియుండునుగాన యట్లుచెప్పబడియెను. తాను=ఆచంద్రుఁడు, వారికిన్=ఆయిర్వురుభార్యలకును, మెచ్చుగాన్=మెప్పుకొఱకు, తెలుపు... మేను=తెల్లనిదియు, నల్లనిదియు నగునట్టిశరీరమును, ఇతఁడు, తాల్పఁబోలున్= ధరించెను గాఁబోలును. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. అనుకూలుఁ డగుభర్త భార్యల యిష్టముచొప్పున వర్తించును గాన చంద్రునకుఁగల తెల్లనిదగు జ్యోత్స్నకుఁ బ్రియమగునట్లుగాఁ గొంత తెల్లని భాగమును, నల్లనితమిస్రకుఁ బ్రియమగునట్లుగాఁ గొంత నల్లనిభాగమును శరీరమునఁ దాల్చియుండనోపు. లేనిచో నీల శ్వేత కాంతులు గలశరీరము గలవాఁడై యుండనేల ?

మ. గణుతింపంగ నితండు పాల్కడలికిన్ గారాబుపుత్త్రుండు బ్రా
హ్మణరాజోషధిభర్త నెట్టుకొని సంపాదించినన్ బ్రాఁతియౌ
మణిమంత్రౌషధము ల్పురావిహితకర్మం బెట్టిదో కాక ల
క్షణకాలుష్యము రాజయక్ష్మమును జిక్కం బెట్టలేఁ డయ్యెడున్.

టీ. గణుతింపఁగాన్=ఆలోచింపఁగా, ఇతండు=ఈచంద్రుఁడు, పాల్కడలికిన్, గారాబుపుత్త్రుండు=ముద్దుకొడుకు, బ్రాహ్మణరాజు=బ్రాహ్మణుల కధిపతి, ఓషధిభర్త=ఓషధీలతలకు నాయకుఁడు, కావునన్, బ్రాఁతియౌ=లభింపఁబడనిదగు, మణి...ధముల్=మణులను, మంత్రములను, నౌషధములను, నెట్టుకొని=ప్రయత్నించి, సంపాదించినన్=ఆర్జించినప్పటికిని, పురావిహితకర్మంబు=పూర్వజన్మమునఁ జేసినకర్మము, ఎట్టిదో=ఎటువంటిదో కాని, లక్షణకాలుష్యము= లాంఛనరూప మగు నల్లఁదనమును, రాజయక్ష్మమును = క్షయరోగమును, చిక్కన్=నశించునట్లుగా, పెట్టలేఁడు, అయ్యెడున్=చేయఁజాలకున్నాఁడు. లోకమున సమస్తవ్యాధులను దొలంగింపఁజాలినవి మణులు, మంత్రములు, నౌషధములునై యున్నవి. ఇందులో నొక్కొక్కటి యున్నను వ్యాధులను గుదుర్చుకొనవచ్చును. ఈమూడును జేకూరినప్పుడు రోగములు కుదురునని వేఱచెప్పవలయునా? ప్రస్తుతమునఁ జంద్రుండు తాను సముద్రునికిఁ బ్రియతనూజుఁడు కావున గౌస్తుభాదిమణులను, బ్రాహ్మణులకు రాజుగావున వారివలన మంత్రములను, నోషధీలతలకుఁ బ్రియుండుకావున వానివలన నౌషధములను సంపాదింపఁగల్గెను. మణి మంత్రౌషధములు మూఁడును గలవాఁడైనను దనమచ్చను, క్షయరోగమును దొలంగించుకోలేకపోయెను. ఆలోచింపఁగా నతని పురాకృతకర్మము మంచిదా? లేనిచో నిదియేల నశింపవు. అలం. విశేషోక్తి.

క. కాలతమతిమిరనీలీ
కాలీదళరస కళంక కజ్జలపంక
క్షాళన గోక్షీరము లివె
ప్రాలేయ కరాంశు లంబరము శోధించెన్. 185

టీ. కాల...క్షీరములు—కాలతమ=మిక్కిలి నల్లని, తిమిర = చీకట్లనెడి, నీలీ=పెను నీలిచెట్టుయొక్కయు, కాళీ=సామాన్యపు నీలిచెట్టుయొక్కయు, దళ=ఆకులయొక్క, రస=రసముచేఁగల్గిన, కళంక=మచ్చలను, కజ్జలపంక=కాటుకబురదను, క్షాలన=కడుగుటకు, గోక్షీరములు=ఆవుపాలువంటివగు, ఇవె, ప్రాలేయకరాంశులు=ఈ చంద్రకిరణములు, అంబరమున్=ఆకాశమనెడి వస్త్రమును, శోధించెన్=శుభ్రపటిచెను. వస్త్రమునకుఁ గాటుకమచ్చలుగాని, పెను నీలియాకుల పసరుచేఁ గల్గిన మచ్చలుగాని యున్నచో నవి ఆవుపాలవలనఁ దొలంగును. అట్లె యాకాశముననున్న చీఁకట్లు చంద్రకిరణములవలనఁ దొలంగెనని భావము. వస్త్రములందున్న కాటుకమచ్చలు మొదలగునవి పోవునని చెప్పుటకుఁ బ్రమాణము. 'తైలంఘృతేన, తచ్ఛేష్మజలైర్దుగ్ధేనకజ్జలం, నాశయేదంబరస్థంతు, మలంక్షారేణ సోష్మణా' అనియున్నది. అలం. రూపకము.

తే. జలదకాళిమఁ బాపంగఁ జాలెఁ గాని
సహజకాళిమఁ బాపంగఁ జాలదయ్యె
శారదారంభవేళ యీచందురునకు
నతివ ; యయ్యేడి దేఁగాని యదియుఁగాదు. 186

టీ. అతివ, శారదారంభవేళ=శరత్కాలము, జలదకాళిమన్=వర్షాదికాలసంబంధియగు మేఘములనెడి నల్లఁదనమును, పాపంగన్, చాలెన్, కాని=తొలఁగింపఁగలిగెను కాని, ఈచందురునకున్, సహజకాళిమన్=చంద్రునియందున్న సహజనైల్యమును, పాపంగన్, చాలదు అయ్యెన్=సమర్థము కాకపోయెను, అయ్యెడిది=అగునట్టికార్యము, చేన్ = అయితేయును. కానియది యున్=కానికార్యము, కాదు-శరత్కాలము గగనమునందున్న మేఘమాలిన్య

మును బోఁగొట్టఁగల్గెనుగాని చంద్రకళంకము బోఁగొట్టఁజాలక పోయెను. శరత్కాలమున మేఘము లదృశ్యమగుటయుఁ జంద్రకళంకము మిక్కిలిగాఁ బ్రకాశించుటయును గలదు. అలం. అర్థాంతరము.

తే. అస్తమించినయప్పుడీ యమృతకరుని
కళలు పదునొక్కఁడెక్కు రుద్రులశిరంబు
లసమబాణుని దొనఁ జొచ్చు నైదుకళలు
కాంత! యిదిసూవె పదియాఱుకళలలెక్క. 187

టీ. కాంత! అస్తమించినయప్పుడు=చంద్రుఁడస్తమించినప్పుడు, ఈయమృతకరునికళలు=ఈచంద్రునియొక్కకళలు, పదునొక్కఁడు, రుద్రులశిరంబులను=ఏకాదశరుద్రులతలలపైకి, ఎక్కున్, ఐదుకళలు,అసమబాణునిదొనన్=మన్మథుని యమ్ములపొదిని, చొచ్చున్=ప్రవేశించును, పదియాఱుకళల లెక్క, ఇదిసూవె=ఇదియేచుమీ! ఇతని నాశ్రయించిన పదాఱుకళలు నితఁడస్తమించినప్పుడెచ్చటనుండు ననఁగాఁ బదునొకండుకళలు రుద్రులశిరంబు లందును, మన్మథుని యమ్ములపొదిలో నైదుకళలునుండుననిభావము. మన్మథబాణములతోఁ జంద్రకళాసంబంధము గల్గుటచేతనే నవి విరహులఁ బీడింప సమర్థము లగుచున్నవని ఫలితార్థము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. అమృతజంబాలమున సందు లదికియదికి
వేయునక్షత్రముల నొక్కవిధము వానిఁ
జేర్చి విధి చందురునిగా నొనర్చెనేని
లలన! నీమోముసరి సకళంకుఁడితఁడు. 188

టీ. లలన, విధి=బ్రహ్మ, వేయునక్షత్రములన్=పెక్కులు నక్షత్రములను, ఒక్కవిధమువానిన్ = సమానములయినవానిని, చేర్చి=సమకూర్చి, అమృతజంబాలమునన్=అమృతసంబంధియగు బురదతో, సందులు=నక్షత్రములకు మధ్యనున్న కన్నములు,అదికి,అదికి=సందులేకుండఁబూడిచి, చందురునిగాన్, ఒనర్చెనేని=చేసినచో, నీమోముసరి = నీవదనమునకు పాటియగును. ఇతఁడు

సకళంకుఁడు=మచ్చతోఁగూడినవాఁడు, నీపెక్కింటిచుక్కల నేకముగాఁ జేర్చి యమృతపంకముతో నడుమనున్న కన్నములను బూడ్చి నిష్కళంకమగు చంద్రుని బ్రహ్మ చేసినచో నీమొగమునకు సాటియగును. అంతియకాని నిష్కళంకమగు నీవదనముతో సకళంకుఁడగు నీ చంద్రుఁ డెట్లు సాటివచ్చును. అలం. అథాలోపము.

తే. చంద్రమండలమిది పితృస్థాన మగుట
జన సమావర్జితస్వధా సలిల తిలలు
మంత్రబలమున నెక్కె నీమధ్యమునకుఁ
జంద్రబింబాస్య! లాంఛన చ్ఛాయగాదు. 189

టీ. చంద్రబింబాస్య=చంద్రునితో సమానమయిన వదనముగలదానా, చంద్రమండలము, ఇది=ఈచంద్రమండలము, పితృస్థానము=అగ్నిష్వాత్తాదిపితృదేవతలకు నిలయము, శ్రు 'చంద్రో వై పితృలోకః' అని వేదము. అగుటన్=అయియుండుటంబట్టి, జన...తిలలు—జన=భూలోకజనుల చేత, సమావర్జిత=ఈయఁబడిన, స్వధా=పితృదేవతల కన్నమైన, సలిలతిలలు=తిలోదకములు, ఈమధ్యమునకున్=ఈచంద్రునిమధ్యభాగమునకు, మంత్రబలమునన్=మంత్రబలము చేత ఎక్కెన్, లాంచనచ్ఛాయ, కాదు = కళంకముకాదు. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. ఓదమయంతీ! చంద్రమండలము పితృదేవతలకు స్థానమని వేదములు చెప్పుచున్నవి. కావున, భూలోకవాసులు తమ పితృదేవతల కర్పించెడి తిలోదకములు మంత్రబలముచేఁ జంద్రమండల మధ్యమును జేరెను, ఆతిలలే కళంకముగాఁ గానవచ్చుచున్నవి; అంతియకాని యది కళంకముకాదు.

మ. ఇదె వీక్షింపు చకోరశాబకనిభాక్షీ! దీర్ఘికావాంసి యి
ప్పుడ కాంతిః ప్రతిబింబితుఁ గగనమధ్యోపస్థితుం జంద్రునిన్
వది దర్శించి నిజాధినాథుఁడనుచున్ వాత్సల్యమేపారఁగాఁ
జదురొప్పంబరిచుంబనంబొనరుచుంజంచూపుటాగ్రంబునన్

టీ. చకోర...భాక్షీ—చకోరశాబక = వెన్నెల పులుఁగుపిల్లలతో, నిభ=

మానసమయిన, అక్షి=నేత్రములుగలదానా! దీర్ఘికాహంసి = క్రీడాసరస్సులో నున్న యాఁడుహంస,ఇప్డు=ఈసమయమునందు, ఉదకాంతః ప్రతిబింబితున్ = జలమందుఁ బ్రతిఫలించినవాఁడును, గగన మధ్యోపస్థితున్ = ఆకాశమధ్యమం దున్నవాఁడును,నగు,చంద్రునిన్,పదిన్,దర్శించి=చూచి, నిజాధినాథుఁడు=తన యధిపతియని,మదిన్=మనస్సులో,అనుచున్=భావించుకొనుచు,వాత్సల్యము= ప్రేమము, ఏపారఁగాన్=వర్ధిల్లునట్లుగా, చదురు=నేర్పు, ఒప్పన్, చంచూపుటాగ్రంబునన్=పుటమువంటి చంచువుయొక్క యగ్రముతో, పరిచుంబనంబు, ఒనరుచున్=ముద్దుపెట్టుకొనుచున్నది. ఇదె, వీక్షింపుము = చూడుము, ఆహారాదులకుఁగాని విలాసార్థముగాని హంసద్వంద్వము జలములో మునిఁగెను. పురుషపక్షికి మిక్కిలి యీఁత నేర్పుండుటచేఁ జిరకాలము నీళ్లనుండఁగలిగెను. ఆఁడుపక్షి యట్లుండలేక నీళ్లపైకి లేచి తన భర్తకై చూడ తనసమీపమున చంద్రప్రతిబింబముగానవచ్చెను. అదిచూచి తనభర్తయేయనుకొని ముద్దిడుచుండెను. సామాన్యముగా నీళ్లలోమునిఁగియుండి కొంతసేపటికి పైకిలేచిచూచినచో దిగ్భ్రమ చెందినట్లు గానవచ్చుట యనుభవసిద్ధము. కావున నీహంసయు భ్రాంతిచేఁ జంద్రబింబమును దనప్రియుండనుకొని ముద్దుగొనెను. మూలమున 'భ్రమేణయ చుంబతి రాజహంసి'యని వర్తమానకాల క్రియయున్నది. కానఁ దదనుసారముగాఁ దత్కాలక్రియ నుంచుట యుక్తమని 'ఒనరుచున్' అని దిద్దఁబడెను. అలం. భ్రాంతిమత్తు.

మ. అకలంకాఖిలదీర్ఘికాజల తపస్యత్కైరవశ్రేణికా
ముకుళీభావ సమాధి భంగకలనాకేముగ్ధాప్సరఃకామినీ
వికచాస్యాంబుజమీనిశాకరుఁడు దేవీ! చూడుమీ సాంద్రచం
ద్రికలే తద్ధరహాసచంద్రికలు సందేహంబు లేదెంతయున్.

టీ. దేవీ! ఈనిశాకరుఁడు=ఈచంద్రుఁడు, అకలం...బుజము—అకలంక= నిష్కళంకములైన, అఖిల=సమస్తమైన, దీర్ఘికా=సరస్సులందలి, జల = నీటియందు, తపస్యత్=తపస్సుచేయుచున్న, కైరవశ్రేణికా=తెల్లఁగలువపంక్తులయొక్క, ముకుళీభావ=సంకోచించి యుండుటయనెడి, సమాధి = తపస్సుయొ

క్క, భంగకలనా=భంగము కల్గించుటయందు, ముగ్ధ=సుందరియైన, అప్సరఃకామినీ=అచ్చరయొక్క, వికచ=వికసించిన, ఆస్యాంబుజము = ముఖపద్మము, ఈ సాంద్రచంద్రికలు=దట్టమైన యీ వెన్నెలలు, ఏతద్దరహాసచంద్రికలు=ఈముఖముయొక్క మందహాసకాంతులు, ఎంతయున్, సందేహంబు లేదు, చూడుమీ, మహామునులు మొదలగువారు తపమొనరించుచుండఁగా దేవతాప్రేరితలయిన యచ్చరలు వచ్చి తమ విలాసములచే మోహింపఁజేయుట పురాణప్రసిద్ధము. మునులు జలమందు నిలిచి తపంబు చేయుచుండుటయుం గలదు. ప్రస్తుతమున నాకసమున నున్న పరిపూర్ణచంద్రబింబము జలములందు ముకుళత్వము నొంద చేయుచున్న తెల్లఁగలువల తపస్సునకు విఘ్నము చేయుటకై వచ్చిన యచ్చరయొక్క ముఖపద్మమువలె నున్నదనియు, వెన్నెలలు, మందహాసమువలె నున్నవనియు నెఱుంగునది. సుందరులగు నప్సరస్త్రీలముఖంబు చూచినక్షణమందె మునులు సమాధివిడిచి దానితో సంతసంబున వర్తించినట్లు కలువలును చంద్రదర్శనముచే వికసించినవని భావము. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్షయు.

మ. నవలావణ్యరసంబు పళ్లెరములోనం బోసి యగ్రంబునన్
భవదీయాస్య మొనర్చి యార్చి పిదపన్ బ్రాలేయరుఙ్మండలం
బు నిర్మించె విరించి, యచ్చిలుము పూఁబోఁడి యాచిహ్నమం
బువులం దాతఁడు చేఁదొలంచు మిసిమిం బుట్టెన్ సరోజాతముల్.

టీ. పూఁబోఁడి=పూవులవంటిశరీరముకలదానా, విరించి=బ్రహ్మ, పళ్లెరములోనన్, నవలావణ్యరసంబున్=క్రొత్తదయిన లావణ్యమనెడిరసమును, పోసి, అగ్రంబునన్=ముందుగా, భవదీయాస్యము=నీముఖమును, ఒనర్చి=సృజించి, ఆర్చి=తడియార్చి, పిదపన్, ప్రాలే...బు- ప్రాలేయరుక్=చంద్రునియొక్క మండలంబు, నిర్మించెన్=చేసెను. ఆచిహ్నము = ఆ చంద్రమండలమునందున్న లాంఛనము, అచ్చిలుము=ఆలావణ్యమందలి ముఱికిఁగాఁబోలును, ఆతఁడు=బ్రహ్మ, అంబువులన్=నీటిలో, చేన్=చేతిని, తొలంచు=కడుగుకొన్న, మిసిమిన్=ఆ చేతినంటికొనియున్న లావణ్యముచేత, సరోజాతములు = పద్మ

ములు, పుట్టెన్, ఓదమయంతీ బ్రహ్మ నీముఖమును సృజింపఁదలంచి ప్రతివస్తు ందునుంగల లావణ్యమునుదీసి ముందుగా నీవదనముగా సృజించెను. పిమ్మటఁ ంద్రుని నిర్మించెను. చేయి కడుగుకొనునప్పుడు చే... ...న్న లేశములు నీళ్ల లోఁబడి పద్మములయినవి: బ్రహ్మకు నీముఖమును జంద్రునిఁ సృజించుటకే శ్రమ కలి గెను. కాని పద్మసృష్టికై సుంతేనియు శ్రమచెందలేదు. మఱియు నొకపాత్ర ములో నేదేని ద్రవపదార్థము పోసినచో మీద నిష్కళంకమయిన దుండి యడు గున మలినమైనదుండును. బ్రహ్మ పాత్రములో లావణ్యమును బోసి మీఁదనున్న నిష్కళంకలావణ్యముచే నీవదనముగావించెను. కనుకనే నీవదనము నిష్కలంక మైనది. అడుగుననున్న మలినంపులావణ్యముతోఁ జంద్రునిఁజేసెను. కావుననే యామాలిన్యము మచ్చవలెగానవచ్చుచున్నదని భావము. దమయంతి వదనము చంద్రపద్మములకంటెను సుందరమయినదని భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

శా. ఛాయామార్గభుజంగహారమును జంచత్తారకామండల
స్ఫాయద్దివ్యకపాలభూషణము జ్యోత్స్నాభస్మగౌరంబునై
యీయాకాశము శంభుమూర్తియగుచు న్నేర్పాటునం దెల్పెడుం
త్రైయక్షాణిమభూతిసూక్ష్మతరమధ్యా! దీనివీక్షింపుమీ.

టీ. త్రై...మధ్యా-త్రైయక్ష=ముక్కంటిసంబంధియగు, అణిమ=అణుత్వమనెడి, భూతి = సిద్ధికంటెను, సూక్ష్మతర = మిక్కిలిసూక్ష్మమైన, మధ్యా = నడుముగలదానా! అణువు మిక్కిలి చిన్నదనియు, దమయంతి నడుము దానికంటెను చిన్నదనియు, భావము. ఛాయా...రమును = ఛాయా మార్గమనెడి సర్పహారముగలదియును, ఛాయామార్గమనఁగా, ఇంద్రధనుస్సువలె నుత్తరదక్షిణములకు వ్యాపించి నక్షత్రములచే దట్టమై రాజమార్గమువలెఁ గాన వచ్చునది. చంచ...భూషణము-చంచత్=ఒప్పుచున్న, తారకామండల=నక్షత్ర మండలమనెడి, స్ఫాయత్=పెద్దవియగు, దివ్య=శ్రేష్ఠమైన, కపాలభూషణము= కపాలమాలయనెడి యాభరణముగలదియు, జ్యోత్స్నాభస్మగౌరంబు=వెన్నెల యనెడిబూడిదచేఁ దెల్లనిదియునై, ఈయాకాశము, శంభుమూర్తి=శివునియొ

నిమిదిమూర్తులలోను నొకటియగు, తన్నున్ = ఆకాశమునటుట, ఏర్పాటునన్ = స్పష్టముగా, తెల్పెడున్ = తెలుపుచున్నది. పంచభూతములును, సూర్యుడును, చంద్రుడును, సోమయాజియును, శంకరుని నెనిమిదిమూర్తులనుట ప్రసిద్ధము. ప్రస్తుతమున, నీశ్వరుని తనువైనయాకాశము, ఛాయామార్గమనెడి సర్పహారము ను, నక్షత్రసమూహమను కపాలమాలికయు, నక్షత్రపంక్తియనెడి బూడిద పూతయును గలదగుటచే, తాను శివమూర్తియనుటను సార్థకపఱుచుచున్నదని భావము. ఆకాశము ఛాయామార్గముతోను నక్షత్రములతోను వెన్నెలతోను నొప్పుచున్నదని ఫలితార్థము. రూపకము.ఉత్ప్రేక్ష.

తే. దేవి యితఁడు హర్యక్షి
భావము భజియించియుండఁ బ్రకృతివిరోధం
బేవెంటఁ గలిగెనొక్కొ
కావలమున కకట సింహికాసూనునకున్. 194

టీ. దేవి=దమయంతీ, ఇతఁడు=ఈచంద్రుఁడు, హర్యక్షిభావము= విష్ణువు నేత్రధర్మమును, మఱియు హర్యక్షమనఁగా సింహము, కాన సింహధర్మభావ మును, భజియించి=పొంది, ఉండన్; కావలమునకున్ =దుష్టుఁడగు,సింహికా సూనునకున్ =ఆసింహికకొడుకయిన సింగపుఁగొదమకు మఱియు,సింహికయనెడి రాక్షసికొడుకునకు, అనఁగా రాహువునకనుట. అక్కట=అయ్యయో, ప్రకృతి విరోధము=స్వభావసిద్ధ మగువైరము, ఏవెంటన్ కలిగెను, ఒక్కొ=ఏవిధ ముచేతఁ గలిగినదోకదా, చంద్రుఁడు హరికి నేత్రమగుచున్నాఁడు కావున హర్యక్షియనఁబడును. దానిధర్మము హర్యక్షిభావము. ఇతఁడు మగసింహమగు చుండఁగా సింహికకొడుకునకు జనకుఁడగును. కాన యీసింహికాసూనుఁడు సిం హమందు పితృభక్తిచూపవలయును. ఇట్లు సహజవైరము వహించుట యేపాప ముచేతనో కదా! తండ్రికిని గొడుకునకును విరోధ మున్నదనిన, విరోధమును చంద్రరాహువులని యర్థముచెప్పుటచేఁ బరిహారమును నగును.

మ. అలరుంబోఁడి! సహస్రపత్రతులనా కహంకారలీలావిశ్రం

ఖలసౌభాగ్యకళాకలాపమగు నీకాంతాస్యముం బోలఁగా
వలదా యాశశికిం గళంకికి మృగవ్యాధోత్తమాంగస్థలీ
వలదాకాశధునీతటావనివనీవానీరకోయష్టికిన్. 195

టీ. అలరుంబోఁడి=పువ్వువంటి మేనుగల దమయంతీ, సహస్ర...కలాపము- సహస్రపత్ర=వేయి రేకులుగల పద్మముయొక్క, తులనా=తిరస్కరించుటయందలి, అహంకార=గర్వముయొక్క, లీలా=విలాసముచేత, విశృంఖల=నిరాటంకమైన, సౌభాగ్యకళా=సౌందర్యకళయే, కలాపము = భూషణముగాఁగలది? అగు నీకాంతాస్యముఁ = అయినట్టి మనోహరమయిన నీవదనమును, కళంకికిఁ=కళంకముగలవాఁడును, మృగ...కోయష్టికిఁ-మృగవ్యాధ=మృగమును వేఁటాడినవాఁడు, దక్షునియజ్ఞము మృగరూపమై పర్వెత్తుచుండఁగా దాని వేఁటాడెనని భావము. అనఁగా నట్టియీశ్వరునియొక్క, ఉత్తమాంగస్థలీ=శిరఃప్రదేశమునందు, వలత్=పాఱుచున్న, ఆకాశధునీ=గంగానదియొక్క, తటావని=తీరప్రదేశములందున్న, వనీ=చిన్నయడవులందున్న, వానీర= నీటిప్రబ్బిచెట్లయొక్క, మధ్యమునవసించునట్టి, కోయష్టికిన్=గ్రుడ్డికొంగయయినవాఁడును, నగు ఈ శశికిఁ=ఈచంద్రునకు, పోలఁగాఁ, వలదా=సామ్యమునుబొందవలదా ? అనఁగా సమత్వమునుబొంద శక్యమాయని భావము. ఈయర్థమున దీనికి ప్రయోగాంతరము మృగ్యము. స్వతస్సిద్ధమగు కళంకముతోఁగూడి, శంకరుని తలయందుఁ బాఱుచున్న గంగానదీతీరములందున్న నీటిప్రబ్బచెట్లలో వసించెడి గ్రుడ్డికొక్కరవంటివాఁడగు నీచంద్రుఁడు, వేయిదళములుగలపద్మమును దిరస్కరింపఁజాలిన సౌందర్యాతిశయముచే నొప్పుచున్న నీవదనమునకు సాటిరాఁడని భావము. అలం. రూపకము.

స్రగ్ధర. నానాధావళ్యసంతానములకును నిదానంబు నా నొప్పు నీ
రా, కానక్షత్రేశు మేనం గలదె యొక కళంకంబునుం గాక తాళీ
యానంబై త్రోవ రాఁగా హరిహయనగరీహస్తిరాడ్దండపిండ
స్థానాపాదానదానద్రవనవలవముల్ దాఁకెఁగా కభ్రవీథిన్. 196

టీ. మైత్రోవర్ = మిందుమార్గమున, అభ్రవీథిక్ = గగనమందుండి, రాఁగాఁ = వచ్చుచున్న సమయమునందు, హరి...లవముల్ - హరిహయ = ఇంద్రుని యొక్క, నగరీ = పురమగు నమరావతియందున్న, హస్తిరాట్ = ఐరావతముయొక్క, గండపిండ = పిండములవంటికటములయొక్క, స్థాన = ప్రదేశము, అపాదాన = అపాదానముగాఁగల, అనఁగా నందుండి స్రవించుచున్నదనుట. దానద్రవ = ద్రవరూపమయిన మదముయొక్క, నవ = క్రొత్తవైన, లవముల్ = లేశములు, లేశ బిందువులు, తాఁకక్ కాక = తాఁకెనుగాని, నానా...దానమ్ము-నానా = పలువిధములయిన, ధావళ్య = ధవళకాంతులయొక్క, సంతానమునకున్ = సమూహమునకు, నిదానంబు = మూలమైనవాఁడు, నాఁ = అనిచెప్పుచుండఁగా, ఒప్పు సీరాకాంతపత్రి తేశు మేనక్ = అలరుచున్న యీపూర్ణచంద్రునియొక్క శరీరమునందు, ఒకకళంకంబునుక్ = ఒకమచ్చయినను, కలదే = ఉన్నదా.

తా. దమయంతీ! ఈచంద్రుఁడు ధవళకాంతులకెల్లను స్థానభూతుఁడు. అట్టి యితనికిఁ గళంకముగలుగుట యెట్లు సంభవించును? వాస్తవముగాఁ జంద్రునికది లేదు. మఱి మచ్చ గానవచ్చుటకుఁ గారణమేమందువేని యితఁడాకాశమార్గమున నమరావతి బడివచ్చుచుండఁగా నందున్నయైరావతముయొక్క మదజలకణములు తూలి తెల్లనిచంద్రునిపైఁబడి మచ్చగాఁ గానవచ్చుచున్నవి.

మ. ఉడువీథీ హరి నీల రత్నమయ పాత్రోత్సంగభాగంబునన్
గడుగారామున రేఝుషాంకునకునంశక చ్ఛాయయన్నంజునూ
టిడితోఁగూడసుధాంశుబింబమను నేయింబాయసాహారముం
గుడువం బెట్టినొ బంతికూళ్లకును జాకోరంబు లేపారఁగాన్.

టీ. చాకోరంబులు = వెన్నెలపులుఁగులమొత్తములు, బంతికూళ్లకును = తరువాత బంతిభోజనములు చేయఁదలంచినవయి, ఏపారంగన్ = ఒప్పునట్లుగా, ఉడు...భాగంబునన్ - ఉడువీథీ = ఆకాశవీథియనెడి, హరినీలరత్నమయపాత్ర = ఇంద్రనీలరత్నములతోఁ జేయఁబడిన పాత్రయొక్క, ఉత్సంగభాగంబునన్ = మధ్యభాగమునందు, కడున్ = మిక్కిలి, గారామునన్ = ముద్దుతో, రేన్ = రాత్రియందు,

ఝషాంకునకున్ = మత్స్యము చిహ్నముగాఁ గలమన్మథునకు, అంక...తోఁగూడన్-అంక=మచ్చయొక్క, ఛాయ=కాంతి, అన్=అనునట్టి, నంజు=నంజుకొనువస్తువగు, నూటిడితోఁగూడన్=నూవుపిండితోఁ జేసిన భక్ష్యవిశేషముతోఁగూడ, సుధాంశు...హారముక్-చంద్రబింబమనెడి నేతిని, పాయసాన్నమును, కుడువన్ పెట్టెనో=భోజనము పెట్టెనుగాఁబోలును. ఇట, నంజు, నూ+ఇడితోన్=అనివిభాగము. ఇది, 'పూటడిదము' వంటిది. ఇడి యనఁగా నావిరినుడుకఁ బెట్టినపిండితోఁ జేయు నొకానొక భక్ష్యవిశేషము. నువ్వుశబ్దమునకు నూశబ్దము రూపాంతరమని యెఱుంగునది. పాయసాన్నము కేవలము మధురముగా నుండును గావున వేగముగా దానియం దరుచి పుట్టకుండ నుండుటకై కమ్మనిదియు నూవుఁబిండితోఁ జేసినదియు నగు పదార్థమును వ్యంజనముగా నుంచెనని భావము. ఆకాశ మొక యింద్రనీలమయమగు పాత్రమువలెను, నంకచ్ఛాయ, పాయసభక్షణకు సహాయద్రవ్యమువలెను, చంద్రబింబము ఘృతయుక్తమైన పాయసాన్నమువలెను నొప్పుచున్నవి. తాము ననుభవింపవలసిన యాపదార్థమును ముందుగా దేవునకు నివేదించి పిమ్మటఁ దచ్ఛేషమును దక్కినవారు భుజించుటకలదు. అట్లే చకోరములు తమ కాహారమగు చంద్రమును ననుభవింపఁగోరి ముందుగాఁ దమదైవమగుమరునికి నివేదించెనని భావము. ఇందు "అను" నసెడి తద్ధర్మార్థకవిశేషణము 'అలరురతిన్ రతీశు' ననుచోటను, నీధనువును బాణంబులు, కృపాణంబులు అనుచోటను, విశేషణ యుష్మచ్ఛబ్దములవలె వ్యవహితముతోఁగూడ నన్వయించునని తెలియవలయును.

శా. అభ్రాంతంబున సింహికాతనయదంష్ట్రాంకూరయంత్రోద్భవ
శ్వభ్రాళీపతయాళుసీధుసుధాసారచ్ఛటావాహియై
శుభ్రాంశుండు సహస్రధారకలశశ్రీ స్ఫూర్తిం బ్రవర్తిల్లె హే
లాభ్రాజిష్ణు రతిస్మరోద్వహనకల్యాణాభిషేకంబునన్. 198

టీ. అభ్రాంతంబునన్=ఆకాశమధ్యమున, శుభ్రాంశుండు = తెల్లనికిరణములుగలవాఁడు, అనఁగాఁ జంద్రుఁడనుట, సింహి...వాహియై— సింహికాతనయ = రాహువుయొక్క, దంష్ట్రాంకూరయంత్ర = కోఱలనెడి సాధనములవలన, ఉద్భవ=పడిన, శ్వభ్రాళీ=కన్నములవరుసనుండి, పతయాళు=పడు

చున్న, దీధితి=కిరణరూపములయిన, సుధా=అమృతముయొక్క, ఆసార=జడివానయొక్క, ఛటా=పంక్తిని, వాహియై =వహించువాఁడై, హేలా...కంబునన్ — హేలా=విలాసములచే, భ్రాజిష్ణు=ప్రకాశించెడి స్వభావముగల, రతిస్మర=రతిమన్మథులయొక్క, ఉద్వహన=వివాహ సంబంధియగు, కల్యాణాభిషేకంబునన్ =మంగళస్నానమునందు, సహస్ర... స్ఫూర్తిన్ = వేయిధారలు గలకలశమువలె, ప్రవర్తిల్లె=ఒప్పెను. రాహు వనేకపర్యాయములు వచ్చి చంద్రుని గ్రసింపఁగా నతని కోఱలచేఁ జంద్రమండలమున ననేకములగు రంధ్రములు పడెను. ఆరంధ్రములనుండి యమృతము విస్తారముగాఁ గురియుచుండెను. అట్లు కన్నములనుండి యమృతమును స్రవింపఁజేయుచున్న చంద్రుఁడు రతిమన్మథుల వివాహసమయమున, మంగళస్నానము చేయింపనుంచిన సహస్రధార కలశమువలె నొప్పెనని భావము. ఇటఁ జెక్కింటి ప్రతులలో, కల్యాణార్థసంసిద్ధికిన్ =అనియున్నదికాని, మూలమున, పుష్పేష్వాసనతి ప్రియాపరిణయానందాభిషేకోత్సవే" యనియుండెను. తదనుగుణముగా మార్పఁబడెను. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్ష.

క. పదియేను దినంబులకుం
 బదియేన్కళ లెక్కి మేను పరిపూర్ణముగాఁ
 బదియాఱవకళ యితనిది
 మదిరాక్షి వృషధ్వజుండు మౌళి ధరించున్. 199

టీ. మదిరాక్షి, పదియేనుదినంబులకున్ =ప్రతిపత్తిథి మొదలు పౌర్ణమివఱకును గలపదునైదుదినములలోను, పదియేనుకళలు, ఎక్కి = సంక్రమించి, మేను= చంద్రునిమండలము, పరిపూర్ణముగాన్ = నిండినదాటచే, ఇతనిది=ఈచంద్రునిది, పదియాఱవకళను, వృషభధ్వజుండు=వృషభమే ధ్వజచిహ్నముగాఁ గలవాఁడు, అనఁగా శివుఁడనుట, మౌళిన్ =కిరీటమునందు, ధరించున్.

సీ. ముక్కంటి తలపువ్వు మున్నీటి లేఁబట్టి
 కైటభారాతి డా కన్నుఁదమ్మి

గగనలక్ష్మికి దంతకాండతాటంకంబు
    కలువల విందు జక్కవలగొంగ
నలరాజువెల్లల్లి వనజబాంధవునద్ది
    శిశిరాంశురత్నంబు చేఁదుమందు
కన్నులపండువు గ్రహసార్వభౌముండు
    సురలయోఁకటిపంట యిరులుదాయ
తే. శ్రీమహాలక్ష్మి సైదోడు శేషభువన
సౌధకలధౌతకలశంబు చందమామ
రాజవదన కల్యాణపరంపరాభి
వృద్ధిఁ గావించుఁగాత నీవిశ్వమునకు. 200

టీ. ముక్కంటి...పువ్వు=శంకరునకుఁ దలపూవైనదియు, మున్నీటిపట్టి=సముద్రునకు కుమారుఁడును, కైట...దమ్మి = విష్ణువునకు నెడమనేత్రపద్మమును, గగనలక్ష్మికిన్, దంత...కంబు = దంతమయమైన కర్ణాభరణమును, కలువలవిందు=కలువలకుఁ జుట్టమును, జక్కవలగొంగ=చక్రవాకములకు శత్రువును, నలరాజు వెల్లల్లి=మన్మథునిచేతి తెల్లగలువ-నలరాజు నెచ్చెలి (అను పాఠమున) మన్మథునకు హితుఁడును, వనజబాంధవునద్ది=సూర్యునకు జోడైనవాఁడును, శిశిర...త్నంబు=చల్లనికాంతులుగల రత్నంబును, చేఁదుమందు=విషమును ద్రిప్పఁజాలిన యమృతమనెడి మందుగలవాఁడును, కన్నులపండువు, గ్రహసార్వభౌముండు, సుర...పంట=దేవతలకాహారమైనవాఁడును, ఇరులదాయ=చీఁకటికిశత్రువు, శ్రీమహాలక్ష్మిసైదోడు=లక్ష్మికిఁదోడఁబుట్టినవాఁడు. అశేష...కలశంబు — సమస్తభువనములనెడి మేడయొక్క యగ్రమందుండు వెండికుండయును, అగుచందమామ, రాజవదన, కల్యా...వృద్ధిన్ =శుభపరంపరల యభివృద్ధిని, ఈవిశ్వమునకున్ = ఈప్రపంచమునకు, కావించుఁగాతన్ = చేయునుగాక.

వ. అనుచు నిజవంశమకుటమాణిక్యంబైన రోహిణీరమణు
నకు రమణీయగీతంబుగఁ బుష్పాంజలి సమర్పించి యాంగీ

యకమణిప్రభాసందోహంబు చంద్రికాప్రవాహంబుపై
వెల్లిగొన భూవల్లభుండు పాణిపల్లవంబులు మొగిచి ఫాల
భాగంబునం గీలుకొలిపె నివ్విధంబున నాదంపతు లనురాగ
సంపద పొంపిరివోవం బ్రాజ్యంబు లగు రాజ్యసుఖంబుల
ననుభవించుచుండిరి. తత్కాలంబునం జాతుర్వర్ణ్యంబు నిజ
ధర్మంబుఁ దప్పకమెలంగె. నాతజ్వరాగ్ని క్షుత్పిపాసావ్యాధి
తస్కరభయంబు లుడిగె. పర్జన్యుండు గాలంబు దప్పక వర్షించె.
దేశంబులు ధనధాన్యసమృద్ధంబులయ్యె. సురభు లమృతంబు
లఁ గురిసె తరువులు పుటకపుటకంబుగ మధుష్యందంబుఁ
జెందె. సకలజనంబులు పరమానందంబు నొందిరి. మామల్ల
దేవీనందనుండును శ్రీహీరరోహణాచలరత్నప్రరోహం
బును చింతామణిమంత్రచింతనఫలంబును గన్యాకుబ్జరాజా
స్థానరంగమంగళాభరణంబును గౌడవిజయకావ్యకర్తయుఁ
గవిచక్రవర్తియు ఖండనగ్రంథకారుండును వైతండికకమ
లషండవేదండంబును నగు భట్టహర్ష మహాకవీశ్వరుండుఁ
గవికులాదృష్టాధ్వపాంథుం డొనర్చిన నైషధశృంగారకావ్య
ప్రబంధవిశేషంబున నశేషమనీషిహృదయంగమంబుగా
శబ్దంబనుసరించియు నభిప్రాయంబు గుఱించియు భావంబు
పలక్షించియు రసంబుఁ బోషించియు నలంకారంబు భూషిం
చియు నౌచిత్యంబాదరించియు ననౌచిత్యంబుఁ బరిహరించి
యు మాతృకానుసారంబునఁ జెప్పంబడినయీభాషానైష
ధకావ్యం బాపస్తంబసూత్ర! భారద్వాజగోత్ర! యుభయకు
లపవిత్ర! దానవిద్యాసత్ర! నెల్లూరి తూర్కరాజపౌత్ర! మా
మిడి పెద్దనామాత్యపుత్ర! పెదకోమటి వేమభూపాలకరుణా

పాత్ర! వినయవివేక సాహిత్యసింగనామాత్యా! నీవు కృతి
భర్తవుగాఁ బుణ్యశ్లోకుండు నలుండు కథానాయకుండుగా
విలసిల్లు నా చంద్రతారార్కంబు. 201

టీ. అనుచున్, నిజవంశ...మాణిక్యంబు = తన వంశమనెడి కిరీటమునకు రత్నమువంటివాఁడు, ఇన..రోహిణీరమణునకున్ = అయిన చంద్రునకు, రమణీసమేతంబుగాన్ = దమయంతితోఁగూడ, అంగుళీ..సందోహంబు అంగుళీయక = ఉంగరముల సంబంధియగు, మణిప్రభా = మణికాంతులయొక్క, సందోహంబు = సమూహము, చంద్రికాప్రవాహంబుపైన్ = వెన్నెలపై, వెల్లిగొనన్ = ప్రవహించునట్లుగా, భూవల్లభుండు = నలుండు, పాణి...కీలుకొలిపె = చేతులు ఫాలమందుఁ జేర్చి నమస్కరించెను. ఆదంపతులు, అనురాగసంపద = అనురాగసమృద్ధి, పొంపిరివోవ = వర్ధిల్లునట్లుగా, ప్రాజ్యంబులు = గొప్పవి, అగు రాజ్యసుఖంబులు; అనుభవించిరి. చాతుర్వర్ణ్యము = బ్రహ్మ క్షత్త్రియ వైశ్యశూద్రులు, వాత...భయంబులు - వాతభయము, రోగభయము, వగ్నిభయము, క్షుత్పిపాసలవలని భయము, మనోవ్యాధివలనిభయము, తస్కరభయములు, ఉడిగెన్ = నశించెను. సురభులు = గోవులు, అమృతంబులు = క్షీరములు, కురిసెన్, తరువులు, పుటకపుటకంబునన్ = చోటచోటను, మధుస్యందంబున్ = మధుస్రావమును, చెందెన్, మామల్ల...నందును - మామల్లదేవికుమారుఁడును, శ్రీహీర...హంబును = శ్రీహీరుఁడనెడిరోహణపర్వతమునకు, రత్నాంకురమువంటివాఁడును, చింతా...ఫలంబును = చింతామణి మంత్రమును జపించినందులకు ఫలమైనవాఁడును, కన్యా...భరణంబును - కన్యాకుబ్జనగరాధిపతిసభకు మంగళాభరణము వంటివాఁడును, గౌడ...కర్తయున్ = గౌడవిజయమనెడి గ్రంథమును వ్రాసినవాఁడును, కవి...వర్తియున్ = కవులలో సార్వభౌమునివంటివాఁడును, ఖండన...కారుండును; ఖండనగ్రంథములరచించినవాఁడును, వైతండిక...వేదండంబును = వైతండికులనెడిపద్మసమూహముల కేనుఁగువంటివాఁడును, భట్టహర్షమహాకవీశ్వరుండు, కవి...సాంధుండు - కవిసమూహములచేఁ బాడఁబడని

శ్రోత్రమార్గములం ద్రొక్కినవాఁడు, ఒనర్చిన...విశేషంబునన్ = చేసినట్టి నైషధమనెడి శృంగారప్రబంధంబునందు, అశేష .. బుగాన్ = సమస్త పండితులకు సంతసము కలుగునట్లుగా, చెప్ప.........వ్యంబు=తెనిఁగించిన యీనైషధగ్రంథమును, ఆపస్తంబసూత్ర, భారద్వాజగోత్ర = భారద్వాజ గోత్రముగలవాఁడా, ఉభయ...పవిత్ర = పితృమాతృవంశములను బవిత్రముచేయువాఁడా, దానవిద్యాసత్ర = దానవిద్యకు సత్రమువంటివాఁడా, మామిడి పెద్దనామాత్యపుత్త్రి), పెద...పాత్ర=పెదకోమటి వేమభూపాలుని కరుణారసమునకుఁ జోటయినవాఁడా, వినయ...మాత్యా= వినయవివేకాదులుగల సింగనామాత్యా; నీవు, కృతిభర్తవు=కృతిపతివి, కాఁగాన్, పుణ్యశ్లోకుండు, నలుఁడు, కథానాయకుండు = కథాధిపతి, కాన్, ఆచంద్రతారార్కంబు = సూర్యచంద్రనక్షత్రములున్నంతకాలమును, విలసిల్లున్ = ప్రకాశించుఁగాక.

సీ. నలచక్రవర్తి పుణ్యశ్లోకుఁ డగుటను
దమయంతి పతిదేవతావతంస
మగుట నప్పరమభవ్యపురంధ్రి పురుషుల
చరితంబు సత్కావ్య సరణిఁ గూర్చి
చింతామణీమంత్ర సిద్ధుం డుపాధ్యాయ
భట్టహర్షుండు వాక్ప్రౌఢి మెఱయఁ
జెప్పిననైషధ శృంగారకావ్యంబు
దెలియఁ జెప్పితి నాంధ్రదేశభాష

తే. నిమ్మహాకృతిఁ బఠియించు నెవ్వఁడేని
నాతఁ డపగతకలిదోషుఁ డగుచుఁ గాంచు
నాయురారోగ్య విమల విద్యావివేక
భాగ్యసౌభాగ్యవైభవ ప్రాభవంబు. 202

టీ. నలచక్రవర్తి;పుణ్యశ్లోకుఁడు=పవిత్ర మగు చరిత్రకలవాఁడు,అగుటన్= అయియుండుటచేతను, దమయంతి, పతి...వతంసము=పతివ్రతలకు శిరోభూ

షణము, అగుటను=అయియుంటను, అనఁగా పతివ్రతాశ్రేష్ఠయనుట. అప్ప రమ ..,షులచరితంబు=అ మిక్కిలి కొనియాడఁదగిన దంపతులయొక్క చరిత్రము ను,సత్కావ్యసరణిన్=నిర్దుష్టమగు కావ్యమార్గమందు, కూర్చి=పొందుపఱిచి, చింతా...సిద్ధుండు=చింతామణియను మంత్రసిద్ధిగల,ఉపాధ్యాయ భట్టహర్షుండు=శ్రీహర్షుఁడు,వాక్ప్రౌఢి=వాక్చాతుర్యము,మెఱయన్=ప్రకాశించునట్లుగా, చెప్పిన, నైషధశృంగార కావ్యంబు=నైషధమను శృంగారకావ్యమును,ఆంధ్ర దేశభాషన్=తెలుఁగుబాసతోఁ, దెలియఁజెప్పితిన్=తెలియునట్లు చెప్పినాడను,అనఁగా దెనిగించితిననుట.ఎవ్వఁడేని=ఏపురుషుఁడు,ఇమ్మహాకృతిన్=ఈమహాకావ్యమును,పఠించున్=చదువునో, ఆతఁడు, అప...షుఁడు=పోయిన కలికాల దోషము కలవాఁడు,అగుచున్,ఆయు...ప్రాభవంబు=ఆయువుయొక్కయు,ఆరోగ్యముయొక్కయు,పరిశుభ్రమగు విద్యయొక్కయు, వివేకముయొక్కయు, అనఁగా గార్యాకార్యవివేచనమనుట.భాగ్య=సంపదయొక్కయు,సౌభాగ్య=శుభములయొక్కయు, వైభవ=భోగములయొక్కయు, ప్రాభవంబు=అతిశయమును,అనఁగా సమృద్ధిననుట, కాంచున్=పొందును. ఇందు ప్రతీతిసిద్ధమగు స్వభావోక్తి అలం.

తా. పవిత్ర చరిత్రగల నలచక్రవర్తియొక్కయు పతివ్రతయగు దమయంతియొక్కయు చరిత్ర, చింతామణీమంత్రసిద్ధిగల శ్రీహర్షునిచే మున్ను చెప్పఁబడియె.దాని నిపుడు నే నాంధ్రీకరించినాఁడను. ఈ మహాకావ్యము నెవ్వరు పఠింతురో వారు కలికాల దోషమును దఱిఁజేరనీక సకల సంపదలచే నొప్పుదురు. అనునిది దీని నాంధ్రీకరించిన శ్రీనాథుని వచనము.

శా. ఆలంకాపురి శంకరాచలమహీ శ్రీవ్యాపారపారంగత!
ప్రాలేయద్యుతికీర్తిమండల!కృపా శ్రీపాథోనిధీ! ద్యాన
ద్యాలంకార! కరాళహాలహాల జిహ్వాభీల నిస్త్రింశ!
కాలోకాపరభాగసంతమసనం శ్రీహారప్రతాపాతపా!.

టీ. ఆలంకాపురి...గత=ఆలంకాపురి మొదలు కైలాసమువఱకు యుండు,భూమియందలి సంచారవ్యాపారమునందు ఒడ్డును పొందిన

...మండల=చంద్రునిఁబోలు కీర్తిగలవాఁడా, కృపాపాథోనిధీ = దయాసము ద్రుఁడా, దాన విద్యాలంకార =దానవిద్యకలంకారమువంటివాఁడా- పెక్కు దానముల నొసంగువాఁడా అనుట. కరాళ . నిస్త్రింశ=ఉన్నతమగు విషజ్వాలవలె భయంకరమగు ఖడ్గముకలవాఁడా, లోకా ...తపా=చక్రవాళపర్వతముయొక్క యావలిభాగమందున్న దట్టమగు చీఁకటిని చిమ్మివైచు ప్రతాపమను యెండగలవాఁడా, సూర్యునికిరణములచేఁ బోగొట్టఁబడని చక్రవాళపర్వతమున కవ్వలనైయున్న చీఁకటి యీతని ప్రతాపప్రభ చేఁబోగొట్టఁబడుచుండెనని చెప్పుటచే సూర్యునికంటె నీతని ప్రతాపమునందలి యాధిక్యము చెప్పఁబడియె కాన వ్యతిరేకాలంకారము. మీఁదఁ జెప్పఁబడిన రూపకాదులు తెల్లంబులే. భావము స్పష్టము.

క. హాటకమ యురత్నతులా
కోటిఝుళంఝుళకఠోర కోలాహల వి
స్ఫోటితకుటిలనృపీఠ
కోటీకఠినాంతరంగ కృతులితానంగా. 204

టీ. హాట.. రంగ=బంగారువికారమైన, రత్నఖచితమగు కాలియందుండు బిరుదుటందెయొక్క ఝుళంఝుళ యను విసవ్యాము గాని పెద్దచప్పుడుచేత పరిలింపఁబడిన కుటిలులగు శత్రురాజుల సమూహములయొక్క కఠినమగుమనస్సుగలవాఁడా,అనఁగా నీతనిపాదమందుండు బిరుదు పెండేరపు చప్పుడు వినినతోడనే శత్రురాజులగుండె లవియుచుండెనని భావము. తులితానంగా=సమానుఁడయిన మన్మథుఁడుకలవాఁడా మిక్కిలి చక్కనివాఁడా అనుట.

— వాస్త్రప్రష్టము.

మాలి. జగదవనధురీణా సాధురక్షాప్రవీణా
భాగ్యపతిసమర్థై ర్యా నందితాచార్యవర్యా
టీ. నల. గణితగుణభద్రా త్యాగముద్రాసముద్రా
అయియుండ వినకలదోషా విశ్వలోకైకభూషా. 205

టీ. జగదవనధురీణా = జగత్తుయొక్క రక్షించుట యందలి భారమును, వహించువాఁడా, సాధు...వీణా-సాధుల రక్షించుటయందుఁ బ్రావీణ్యముకలవాఁడా, నగపతిసమధైర్యా = హిమవత్పర్వతమువంటి ధైర్యముకలవాఁడా, నందితాచార్యవర్యా = ఆనందింపఁజేయఁబడిన గురువులుగలవాఁడా, అగణితగుణభద్రా = లెక్కింపరాని గుణములచేత మంగళముకలవాఁడా, త్యాగముద్రాసముద్రా=దాన ముద్రచేత సముద్రుఁడయినవాఁడా - సముద్రునివలె దాతయనుట. విగతసకలదోషా=పోయిన అన్ని దోషములును గలవాఁడా, విశ్వలోకైక భూషా=ప్రపంచమందలి జనులకు ముఖ్యమైన యాభరణమా, జనులంద ఱాతనిచేఁ బ్రకాశించుచుండిరని భావము.

తా. స్పష్టము.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కమలనాభపౌత్రమారయామాత్యపుత్త్ర, సకల విద్యాసనాథ శ్రీనాథ భట్టప్రణీతం బయిన శృంగార నైషధకావ్యంబునందు అష్టమాశ్వాసము.

శృంగార నైషధకావ్యము.

సంపూర్ణము.

గద్య. ఇది శ్రీమత్కొత్తపల్లి వేంకటశాస్త్రి విరచితమగు గూఢార్థ ప్రకాశికయను శృంగారనైషధ వ్యాఖ్య సమాప్తము.

శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శుభం భూయాత్.

